ఓమ్

శ్రీ వాణ్యై నమః

ఉపోద్ఘాతము

ధర్మార్థ కామమోక్షములలో మోక్షము పరమపురుషార్థమని మన యజ్ఞ్యాది శాస్త్ర సిద్ధాంతము. అట్టి మోక్షము సుసాధ్యముకానిదైనను శ్రవణాదులచే జ్ఞేయము, ఉపనిషదైక బోధ్యము. ఉపనిషత్తులు విద్యాప్రాప్తిహేతువులు ఆ యుపనిషదర్థమును సుబోధకమగునట్లు శార్దూల విక్రీడితవృత్తములలో నిమిడ్చి పండిత పామరజనరంజకముగా రచియింపబడిన శ్రీవేదాంతముక్తావళి. దీని రచయితలగు శ్రీ బెల్లంకొండ రామారాయ కవీంద్రులనుగూర్చి వ్రాయుటకన్న రచనావైదగ్ధ్యము గ్రాహ్యమన్న బాగుండును. "విశ్వప్రశస్తతర విప్రకుల ప్రసూతే ..." నవమాసు హి ... సంక్షేపీకరించుచునో ... ఈ గ్రంథము నొక నెలరోజులలో వ్యాఖ్యానముతోగూడ రచియించి ముగించిన శ్రీ బెల్లంకొండ రామారాయ కవీంద్రులవంటి మహానుభావులు పండితలోకమున గ్రంథముల నందజేసినవారు వంటి త్యాగమూర్తులనుటలో సందియము లేదు.

ఈ గ్రంథమిప్పటికి 13 సం॥ క్రిందట ముద్రితమైనను దాని వ్యయములో ... జాల ముద్రణాధికారులకందినను నిప్పుడు ... యుండెను. ఈమధ్యనే ... కృతులలో నుండియు ముద్రణాలయమందే యుండెను. ఈమధ్య ... భాగవత చంపూ వ్యాఖ్య గ్రంథమును ... నుత్తమములగు ... వదాన్య శిరోభూషణులగు శ్రీ తాడేపల్లి వేంకటనారాయణ శ్రేష్ఠిగారు సత్సంతాన ప్రాప్తినాపూరణము సందర్భమున నచ్చొత్తించి వ్యయప్రయాసలకోర్చి పండిత సభలు ... జరిపి పండితసత్కారములు ... ఆ సందర్భములో నీ వేదాంతముక్తావళి గ్రంథమునుగూర్చిన ప్రస్తావన రాగా నా గ్రంథములో కయిన వ్యయమంతయు తానుభరించి శ్రీ రామారాయ ప్రతిభను ప్రతిమతోగూడ పండితలోకమున కందజేయ బూనుకొని పండితులకును, సంస్కృతపాఠశాలలకును సంస్థానములకును ముక్తావళి, చంపూ, గ్రంథముల నందజేయుచుండిరి. ఇంకను వీరి యౌదార్యద్యోతకములగు విద్యార్థినసతిగృహము మొదలగు ధర్మకార్యములెన్నియేని గలవు. ఇట్టి మహోత్కృష్ట ధర్మకార్య ధురంధరులగు శ్రీ వేంకటనారాయణ శ్రేష్ఠిగారి కుటుంబము నెల్లప్పుడు కన్నకువలె శ్రీ జగన్నాథుడు ఆయురారోగ్య పుత్రపౌత్రాది వృద్ధినొసంగి రక్షించుగాత.

ఓమ్ తత్ సత్

ఇట్లు,

బుధజనవిధేయుడు

1—3—49

కవితా వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

ఆయుర్వేదవైద్యుడు — నరసరావుపేట.

ఓమ్

ఏతద్గ్రంథ ముద్రాపయితృ వంశానువర్ణనమ్

శ్రీమన్నరాణా న్నిలయం సుకీర్తేః, సూర్యాద్యాను తేజోనిధి మస్సుపుణ్యామ్
సత్సజ్జతే స్తత్వ విదుద్భవాచ్చ, ఖ్యాతిఙ్గతం శ్రీ క్షీరసాల గోత్రమ్॥

తత్రాద్య క్షీరసాల గోత్ర జననా త్సుస్థైర్య గాంభీర్య స్సుభః
"తాడేపల్లి" సమాహ్వయ స్సుగుణవా న్వంశోఽస్తి వైశ్యాకరః
దానప్రౌఢిమ సన్నుతార్థ విభవ స్సుశ్రీమతా మాలయో
ధర్మాఽధర్మవివేచనే నిపుణతాం నీతోఽతిపూతో మహాన్ ॥

తదన్వయే ధర్మకృతిజ్ఞతజ్ఞ, శ్శాంతోఽతి దాన్త స్సుగుణైక రత్నః
"లక్ష్మీపతి" ర్నామ సుపుణ్యశాలీ, ప్రాదుర్బభూవ "వేఙ్గి గిరాంబురాశౌ"॥

తస్యాస్య రామా సుగుణాభిరామా, సౌశీల్యభూమా జితపూర్ణసోమా
శ్రీమన్మహాలక్ష్మ్యభిధాతిరామా, శ్రీరామపాదాబ్జ నివిష్టకామా॥

తయోర్ద్వయోః పుణ్యవశాత్సుపుత్రౌ, జనాభినన్ద్యౌ సుగుణాలవాలౌ
జాతౌ తయో రగ్రజని ర్మహాత్మా, రత్నయ్య నామా బహుపుణ్యరాశిః.

తస్యానుజో వేంకటసుబ్బయాఖ్యో, దయాపరో సుజనాభిరామః
శ్రీమాన్ సుగద్వ్యాప్త విశాలకీర్తి, ర్గీర్వాణభాషా సుజనైక్యవంశః

శ్రీమద్వేఙ్కట సుబ్బయాహ్వయగుణో సుద్బుద్ధిశాలినో
భార్యా సర్వగుణాధికా సుచరితా శ్రీసుబ్బమాంబాభిధా।
తత్పత్న్యాం సచ వైశ్యవంశతిలకో ద్వే పుణ్యవత్యౌ సుతే
పుత్రీశ్చైక మజీజన త్స్వసుకృతా చ్ఛ్రీరామపాదార్చనాత్॥

ప్రాదుర్భూతో యోఽసౌ, వేంకటనారాయణో గుప్తః
సోయ మ్మాన్య శ్శ్రీమా, నాయత కీర్త్యాభిరామోఽభూత్ ॥

స వైశ్యవర్య శ్శుభరూపశీలాం, మాణిక్యమామ్బాం పరిణీయ గార్హ్యాన్
నయ న్స్వధర్మాచరణానురూపం, ముదా హ్యనైషీ త్సుఖమాత్మకాలమ్॥

జాయాపి సా భక్తిమతీ గుణాధికా, దివానిశం భర్తృపదాబ్జచిత్తా
బభూవ హా! కష్ట మనార్యకర్మా, వ్యాపాదయ త్తాన్ప్రహీణోఽతిదుష్టః॥

తథాప్యయం వేఙ్కటశిల్పపూర్వో, నారాయణశ్రేష్ఠివరో విరాగాత్
విస్మృత్య తత్పూర్వసతీ వియోగం, పవిత్రకార్యేష్వతిలాలసో౽భూత్॥ ||౧౧||
నిర్మాయ దేవాయతనం వనాని, నిధాన మత్యన్త మగణ్యరూపమ్
విధాయ కూపాశన సత్రసంతతిం, చకార దానం సురభూసురేభ్యః॥ ||౧౨||

అపత్యాన్యేవం షడ్విధివ దుపలభ్యా రసుతే
మతింకృత్వా పాణిగ్రహణ మకరోత్కాంచన వధూం
తదర్ధాఙ్గ్యా మ్పుత్రా న్జనయతు మురారే స్సుకృపయా
దృఢప్రేష్ణా రామా మపిచ కలయన్ రంజితధియా॥ ||౧౩||

యతిరాజనాథవల్లీ తాయారూ స్వా ప్రసూయా త్రీన్,
తనయా నపారబుద్ధీ న్స్వస్యాఽపత్యత్వ పూరణాయాసౌ॥
యశ్శార్ఙ్గపాణి ర్విభవర్ణితో౽స్మి
న్ప్రాద్యుమ్నకాదీ న్సుషువే శతం సుతాన్
స రుక్మిణీతో వసుదేవసూను
శ్రీకృష్ణదేవో౽వతు పుత్రదో౽ముమ్॥ ||౧౪||

లంకా సీతారామ శాస్త్రి
ప్రధానాంధ్రోపాధ్యాయులు
హైస్కూలు, నర్సరావుపేట.
10-2-49

శ్రీ తాడేపల్లి వేంకటనారాయణశాస్త్రిణే
ఆశీరభినన్దన పఞ్చరత్నాని

శ్లో॥ యదా ధర్మగ్లానిః పరివృఢ రధర్మస్య చ భవే
త్తదాత్మానం స్రష్టుం శపథమపి చక్రే సగుణ గీః ।
తదాజ్ఞాసారస్యోద్ధరణచణ నారాయణ మముం
సదా రక్షే దాయుశ్శ్రుతి సుత సదారోగ్యవిభవైః ॥

శ్లో॥ సహస్రాణా మేకస్స కరుణదృశా మేకనిలయ
శ్శ్రియః, శ్రీభాజామప్యనిహసుఖకామో స సులభః ।
అముష్మిన్నన్కానాం సురగణతిరస్కా [illegible]
విధిజ్ఞః కశ్చిత్స్యాత్ సుధనపతి నారాయణనిభః ॥

శ్లో॥ దీనేభ్యో వసనం, బుభుక్షితవతే స్వాద్వన్నమ్, [illegible]
నాష్యం, పండితశేఖరాయ సదనం [illegible]
సోఽయం మంథగుంజతాం [illegible]
మాదాత్రిపోద్ధరణం విధాయ ధనినాం [illegible] ॥

శ్లో॥ తటాకం వనం భూసురప్రాపణం [illegible]
త్యాగైర్గ్రంథసంగః ప్రపాదేవసంస్థా ।
తదేకక [illegible]
త్వశేషాన్వితం కిం ప్రశంసామహే త్వామ్ ॥

శ్లో॥ శ్రీమచ్ఛృంగగిరీశకేసరిగురుర్యోన్మీలితశ్రీసోల్లాసిత
రామనారాయణకవీన్ద్ర హృత్థిస్నత హయగ్రీవ ప్రసాదాత్మికా ।
అద్వైతాంబుధి మంథనోదిత లసద్వేదాన్త ముక్తావళిః
తాడేపల్ల్యుపనామ వేఙ్కటయుజం నారాయణం రక్షతాత్ ॥

ధర్మాలపాడు
శ్రీ విరోధి సం॥ చైత్ర శు ౧౧
9—4—1949

ఇత్థం
హితకాంక్షీ
ధర్మపురి శేషగిరిశర్మా

నగసంపుపేట వాస్తవ్యులు

శ్రీతాడేపల్లి వెంకట నారాయణ శ్రేష్ఠిగారు

ద్రవ్యదాత.

శ్రీ తాడేపల్లి వెంకటనారాయణశ్రేష్ఠి

ప్రశంసాశీర్వాదము

శ్రీ విజయవాడా సర్వతంత్ర స్వతంత్ర కళాశాలా ప్రధానాచార్యులు,

బాలసరస్వతీత్యాది బిరుదాంచితులు.

తాడేపల్లి సాంబమూర్తిశాస్త్రిగారు.

క. శ్రీయును యశమును బరిపూర్ణాయువు సత్పాత్రదాన మాస్తిక్యమ్మున్
బాయని శ్రీ వేంకటనారాయణు నారాయణుం డహర్నిశ మోమున్॥

సీ. ఎవనిపితామహుం డెసఁగ లక్ష్మీపతి యలమహాలక్ష్మికి ననుఁగుభర్త
ఎవనితండ్రి జగమ్ము నెల్ల నల్లిన కీర్తి వెంకటసుబ్బయ్య యం చెకెక్కె
ఎవనితల్లి మతల్లి యెల్లగుణంబుల కలసుబ్బమాంబ యొప్పులకుప్ప
ఎవని తోఁబుట్టువు లనఘులెంతయు పేరు కలిగికోటయ్య వెంకయ్య లిద్దఱు

తే. రెవని సేవించె మాణిక్యమింతితొల్లి, యెవనిఁ దాయాగు సేవించు నిప్పు డతం డ
యల్లసిరసాలగోత్ర సదన్వవాయుఁ డలరు వెంకటనారాయణార్యవరుఁడు॥

తే. అతఁడు వైశ్యుఁడు బ్రాహ్మణుఁడగుదు నేను, నిరుపగము తాడెపలివార మే యగుటను
బాదరాయణ సంబంధ బాంధవమ్ము కలిగెఁ దులఁబూఁగెదముగాక కలిమితోడ.

ఉ. ఈతఁ డనేక ధర్మముల నెన్నిక గాంచియు నన్నవస్త్రముల్
ప్రీతినొసంగి వైశ్యులకు బీదలకొక్కఁడు హాస్టలుంచె, స
ద్వ్రతము చేయిచాచినఁ గగమ్ము నుజాఱుచు దానధారలన్
బూతచరిత్రుఁ డొక్క తృణమ్మువలెనే గణియించు విత్తమున్॥

తే. చూచి యాచకకోటికిఁ దూఁచియిచ్చె; నయుతమో లేక న్యయుతమో యగునుగాక
యొకటి రెండనికాక లెక్కకునుమించు; దానధర్మమ్ములను జెప్పఁదరము కాదు॥

ఉ. మించవు ముప్పదేండ్లు మితిమీఱిన పాండితి నూఱునూర కు
మించినగ్రంథముల్ గడుసుమీఱిన చిక్కఁదనమ్ముతోడ ని
ర్మించెను శాస్త్రతత్త్వము మథించెను భావతరంగ రత్నముల్
పంచెను బండితాలికిఁ బ్రపంచము దా శిరసావహింపఁగన్॥

తే. హాయవదన సంతతోపాసనాద్వితీయుఁ డనవరత సద్విమర్శనా ప్రణిహితుండు
నతఁడు బెల్లముకొండ రామాహ్వయుండు చిన్నతనమున మృత్యువు కన్నుకుట్టె॥

కం. కవితా సుబ్రహ్మణ్యుఁడు కవివైద్యుఁడు రామరాయ కవికృతులెల్లన్
అవి యివి యని యనకెంతయు నవకాశమున ననుసరించి యార్జించెనటుల్॥

తే. భాగవతచంపువున కొక్క వ్యాఖ్య వ్రాసె రామరాయఁడటంచుఁ దెల్పంగనపుడె
దానియచ్చున కెంతటి ధనమువలయు నంతయిచ్చెదనని చెప్పినంత చేసె॥

తే. దేశములనేరి పండితదిగ్గజముల స్వాగతంబిచ్చి వారల సత్కరించి
యొప్పెముక్తావళీ పునరుద్ధరణము నకును బండితపరిషత్తునకు నెజింగి ॥

తే. ఆయురారోగ్య భోగభాగ్యములగనుచు, హాయవదనసంత తానుగ్రహార్హుడగుచు
సకలదిక్కులఁ దనకీర్తిచంద్రికలను వెల్లికొల్లలుగా వెదచల్లుఁగాక॥

శ్రీ తాడేపల్లి వేంకటనారాయణ శ్రేష్ఠి

సంతోషాశీర్వచనము

సీ. అంతరంగమునందు నంకురించినయవి పైకి వెల్లడియౌట వలనుపడదు
పలికెడి పల్కులందలి భావమంతయు బోధించుచుండుట పోలదపుడు
బోధించువ్యాసంబు పూర్తిగా నితరుల భావమ్ములందుంట వశముగాదు
వచనరూపంబును బద్యమ్ముచేయుట కష్టతరంబ ... తానెఱుఁగును

గీ. అందు నత్యాశుగతినిమహాప్రవాహ మటుల నుగ్రంథములవ్రాసి యలగినాఁడు
ప్రబలగుణుఁడు బెల్లముకొండరామరావు తత్సుకృత మాత్మశాంతి సంతతము
వెలయు॥

సీ. అనుదినమ్మనుధనార్జనము చేయుటయందు బుద్ధియొక్కమ్మడి పొసగదపుడు
ధనమునన్మార్గమ్ము ననుసరించినపనుల్ పొనరించుచుంటకు బుద్ధిపోగదు
తాత్కాలికమ్మగు ధర్మమ్మునకుఁగాని శాశ్వతధర్మమ్ము సాగదందు
ఒకటిరెండో రెండో సంయోగించుధర్మముల్ బహుసంఖ్యపొసగుట వఱలకుండు

గీ. శాశ్వతంబులు ధర్మముల్ సంఖ్యమీఱఁ జేయుచుండెఁదాడేపల్లి సిద్ధయశుఁడు
న్యాయ్యవేంకటనారాయణాహ్వయుండు సిరులుసంపదలును విలసిల్లుచుండు.

సీ. శ్రీపవిత్రుండు తాడేపల్లి వేంకటనారాయణశ్రేష్ఠి ధీరమణుఁడు
సప్తసంతాన విజ్ఞానమార్గమునందు సత్కవిపండిత సభలు జరిపి
విరివి సత్కారముల్ విలసింపఁ జేయుచు రామరావ్ కృతను లుద్గ్రంథములను
ముక్తావళీ చంపు ముఖ్యముల్ ముద్రింపఁజేసెను ధర్మముల్ చేసెఁ గరిమ

గీ. మేల్మి విద్యార్థిగృహము నిర్మింపజేసె వీరికింకను ధర్మ వివేక గరిమ
నిచ్చి పరమేశ్వరుండు రక్షించుఁగాక అఖిలసంపద లెప్పుడు నలరుఁగాక

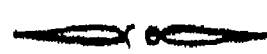
విద్వాన్ ; శతావధాని:- భమిడిపాటి అయ్యప్పశాస్త్రి

సాంస్క్రిట్ & తెలుఁగు సీనియర్ పండిట్, ఆంధ్రగ్రంథాలయ ప్రెస్.

గ్రంథకర్త:

ప్రస్తావనా.

ఆర్యాః! సహృదయాః!

విదితపూర్వమేవ సర్వేషామపి జనానాం సర్వేష్వపి శాస్త్రేషు వేదాంత శాస్త్రమేవ శ్రేయఃప్రద మాధ్యాత్మికవిషయప్రతిపాదకత్వేన సర్వోపయోగిత్వా దితి. తత్రచ బహూని గ్రంథరత్నాని సముద్ధృతాని వేదాంతరత్నాకరాత్పూర్వైః శ్రీవిద్యాశంకరభగవత్పాదాచార్యప్రభృతిభిః. తాదృశగ్రంథరత్నానిచ తద్విషయజిజ్ఞాసూనా మధిజిగమిషితవిషయప్రతిపాదనేన బహూపకుర్వ న్తీతి నాఽపూర్వవచనం తేష్వధీతినామ్

ప్రకృతేచ తాదృశవిషయప్రతిపాదనపరః విషయప్రతిపాదనేఽపూర్వ సరణిసమావిష్టశ్చ వేదాంతముక్తావళ్యభిధో గ్రంథోఽస్మాభి రుపలబ్ధః. పర్యాలోచ్యమానేతు గ్రంథస్థవిషయేఽజాయత మహా నానందో ఽత్రాఽఞ్జసా విషయ ప్రతిపాదనేన. అస్మింశ్చ గ్రంథే, ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండ, మాండూక్య, తైత్తిరీయ, ఛాందోగ్య, బృహదారణ్య కైతరేయానాం దశానా ముపనిషదాం విషయః, కైవల్యశ్వేతాశ్వతరయో ర్విషయశ్చ మనోహరం ప్రతిపాద్యతే త్ర్యుత్తరాశీత్యధికసప్తశతశార్దూలవిక్రీడితవృత్తేషు. అంతే చాద్వైత ప్రశంసేతి నామ్నా షట్సు శ్లోకే ష్వద్వైతసిద్ధాన్తః పరమతనిరాకరణపూర్వకం హృద్యం నిరూప్యతే. కించాత్ర విషయవిభాగశ్చ గ్రంథకర్త్రా సుష్ఠు ప్రతిపాదితః. ప్రథమతోఽయం గ్రంథః పూర్వార్ధో త్తరార్ధాత్మనా ద్విధా వ్యభజ్యత. పూర్వార్ధే ఈశావాస్య కేన కఠ ప్రశ్న ముండ మాండూక్య తైత్తిరీయ చ్ఛాందోగ్యానాం విషయ స్తత్తన్నామ్నైవ ప్రాదర్శ్యత. సోఽయం సర్వోఽప్యష్టానా ముపనిషదాం విషయ శ్చతుర్వింశత్యధికచతుశ్శతేషు శ్లోకేషు సుష్ఠు ప్రత్యపాద్యత. ఉత్తరార్ధేచ చతసృణా ముపనిషదాం విషయః నవాధికపంచాశదుత్తరత్రిశతేషు శ్లోకేషు నిరూపితః. సోఽయ మేవం విభాగశః ప్రతిపాదితోఽప్యారబ్ధరీత్యపసరణ మప్రాప్యైకే నైవ శార్దూలవిక్రీడితేన సమాప్తి మగమ దిత్యహో కవే రనితరసాధారణా ప్రతిభా!!!

అన్యచ్చాయం కవి ర్జిజ్ఞాసూనాం విషయప్రతిపాదనే బద్ధకంకణ స్సిద్ధహస్తశ్చేత్యేతద్గ్రంథపఠనా దవగమ్యతే. గ్రంథకర్తా చాఽయం విషయప్రతిబోధనే

ఉపనిషన్నిబద్ధా ఆఖ్యాయికా న బహూపయుజ్యన్త ఇతి మత్వా స్వగ్రన్థే తా అపసార్య శుద్ధమేవోపనిషద్విషయ మధ్యేతృజనోపయోగం న్యరూపయత్. దుర్గమం చాధ్యాత్మవిషయం హస్త హైయంగవినదిశా ప్రతిపాదయ త్యయం కవి రధిజిగమిషద్భ్యః. పరమతనిరాసశ్చ తత్ర నచేత్యాది పూర్వపక్షరూపేణైవ క్రియతే, నతు తిలకాంకనపూర్వకమ్.ఉపనిషద్గ్రన్థోపనిబద్ధాన్యేవ పదాని మంజులం గుంఫయ న్నుపనిషద్విషయం సుష్ఠు ప్రత్యబోధయ త్తత్ర తత్ర. అత్ర చ తాదృశౌ శ్లోకా వుదాహ్రియేతే—

శం నో మిత్ర ఉదస్వతా మధిపతి శ్శం శం న ఏషోఽర్యమా
శం నో జిష్ణు రసౌ బృహస్పతి రజో విష్ణు ర్భవత్యేవ శమ్
వన్దే బ్రహ్మ నమోఽస్తు మారుత! తవ త్వం బ్రహ్మ సాక్షా దసి
త్వం సత్యంచ ఋతం ప్రపాలయ గురుం వక్తార మేనం చ మామ్. తై. **131**

ఆస్తే శృంగచతుష్క మస్య బృహతః పాదా స్త్రయ స్త్వాత్మని
ప్రాజ్ఞ స్తైజసవిశ్వకౌ పరమహా ద్విశ్వంభ రాద్దైవతే
శక్తీ ద్వే చిదచిన్మయే తు శిరసీ లోకాః కరాః సప్తగా
ర్బద్ధోఽయం ప్రణవ స్త్రిధా వదతి తద్వ్యాప్తం సమస్తం యతః.
తై. **200.** ఇతి.

ఏతౌ చ తైత్తిరీయోపనిషది "శం నో మిత్రః శం వరుణః" "చత్వారి శృంగా" ఇత్యేతయో రర్థ మన్యూనాతిరిక్తం ప్రతిబోధయతః. క్వచిచ్చ కవి రయ మధ్యేతృజనానాం సుబోధనా యోపనిషద్విషయ మనుభవసిద్ధై స్సాధారణై రుపనిష దనిబద్ధై ర్దృష్టాన్తై రపి ప్రతిపాదయతి. కిం చాస్యాః ముక్తావళ్యాః దినకరాఖ్యా పదార్థవిషయప్రతిబోధినీ వ్యాఖ్యాఽపి వ్యరచ్యతాఽనేనైవ. సేయం తత్తచ్ఛ్లోకార్థం స్పష్టం ప్రదర్శయన్తీ దినకరాయతే లోకస్య, తత్ర చ వ్యాఖ్యానే నైతచ్ఛ్లోకార్థ స్తాత్పర్యార్థశ్చ కేవలం నిరూపితః, కిం త్వన్యేషాం వేదాన్తగ్రన్థానాం విషయోఽపి యథోపయోగ మాలోడితై స్సిద్ధాన్తపురస్సరం న్యరూప్యత, సోఽయం విషయోఽద్వైతసిద్ధాన్తావతంసస్య శ్రీవిద్యాశంకరభగవత్పాదాచార్యసిద్ధాన్తస్య న విరోధ మావహన్ వేదాన్తవిషయజిజ్ఞాసూనా మత్యన్తం ముద మావహతీ త్యత్ర న కించిద ప్యతిశయోక్తిలేశః.

కిం చాస్మిన్ ప్రసిద్ధతరా దుపనిషద్దశకా ద్ద్వే కైవల్యశ్వేతాశ్వతరనామకోపనిషదౌ నిరూపితే, ఉపనిషద్విషయస్య సాధారణత్వప్రతిపాదనాయ. అద్వైత

ప్రశంసేతి నామ్నాఽద్వైతమతనిరూపణ మితరమతనిరాకరణపూర్వక ముత్తర భాగేఽకృత.

యద్యపి బహూ నేతాదృశ ఉపనిషద్విషయోపనిబద్ధాన్ గ్రంథాన్ పూర్వాచార్యాః వ్యరచయం స్తథాపి, తన్నిబద్ధా స్తే గ్రంథా స్తైరేవ గ్రంథకర్తృభిర్న వ్యాఖ్యాతా ఇతి ప్రశస్యతరః గ్రంథకర్త్రాశయః న స్పష్ట మవభాసతేఽధ్యేతృజనానామ్. తద్వ్యాఖ్యాతారశ్చ తదాశయం ప్రకాశయితుం నేశ స్తే గ్రంథకర్త్రాశయ మజానన్తః స్వమతప్రతిష్ఠాపనలుబ్ధధియశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య గ్రంథకర్త్రాఽయం స్వయమేవ స్వగ్రథితోపనిషద్రత్నమాలాయాః అర్థనిరూపణ మకార్షీత్. ఏషాచ నవీనా సరణి రధ్యేతౄణా మధ్యాపయితౄణాంచ సుగమైవ భవతీతి గ్రంథపరిశీలనమాత్రా దవగమ్యతే. కిం బహునోక్తేన, సర్వథా గ్రంథపరిశీలనేన రచయితుః పాండిత్యప్రకర్షః, "విరోధికృదాషాఢశుక్లప్రతిప ద్యారబ్ధోఽయం గ్రంథః, ఆషాఢకృష్ణచతుర్దశ్యాం సమాప్తి మగమ" దితి ప్రణేతు రుక్త్యా రచయితుర్మృదుమధురకవితాఝరీవేగశ్చ వ్యక్తీభవతః.

కించ, గ్రంథస్యైతస్య పఠనేన న కేవల ముపనిషదర్థజిజ్ఞాసూనా మేవ వేదాంతవిషయాధిగమరూపం ప్రయోజనం, కింతు తత్తద్గ్రంథే ష్వధీతినామపి తత్తద్విషయధారణరూపం ప్రయోజన మవశ్యం సంఘటత ఇతి సర్వైర ప్యవశ్యమధ్యేయ ఏవాఽయం గ్రంథ రాజః. కించ, వేదానధికారిణా ముపనిషదర్థజిజ్ఞాసూనాం తద్విషయావబోధనే నాన్యఉపాయోఽస్తి, ఋతే ఏతస్మాత్ గ్రంథాత్. తస్మాత్తేఽవశ్యమే వై తాదృశో గ్రంథా నధీయీరన్. తత్రాపి పద్యవివరణసహిత స్యైతద్గ్రంథ స్యాధ్యయనే నోపనిషద్విషయో జిహ్వాగత ఏవేతి సత్యతరం చైతత్.

కవి రయం శాశ్వతకీర్తిప్రతిపాదకై శ్చైతై ర్గ్రంథరత్నై ర్భాషాదేవీ మలంకృత్య స్వల్పఏవ వయసి దివ మలమకరోదితి హృదయనిర్భేదన కుశలా శ్రుతిః.

అయం చైతస్మిన్నేవ స్వల్పే వయ స్యేతా ఞ్ఛతాధికా న్ గ్రంథా న్ విరచయామాసేతి కిము వర్ణనీయోఽస్య సారస్వతప్రాభవః ? న కేవల మయం కవిరుపనిషద్విషయప్రతిపాదకానామేవ గ్రంథానాం ప్రణేతా. కింతు వ్యాకరణాలంకారాదీతరశాస్త్రగ్రంథానాం, బహూనాం నాటకానాం, గద్యగ్రంథానా మష్టకానాం, శతకానాంచ, ప్రణేతాఽభూత్. నూన మస్య విద్యాప్రకాశః ప్రాక్తన

జన్మసంస్కారసిద్ధ ఏవేతి వక్తుం శక్యతే, అన్యథా క్వాఽనియతగుర్వధ్యయనం క్వావా ఏష విద్యావైభవః! స్వయ మేవైష విద్యావైభవః దైవప్రసాదాదేవేతి,

"ముక్తావళీం కృతవతా తురగాధిరాజః
కారుణ్యతో దినకరః క్రియతే మయాఽసౌ." బృ. ప్రారంభః.

భారద్వాజసగోత్రరామకవిహృత్పద్మాంతరస్థో హయ
గ్రీవో రామముఖేన సత్కృతి మిమాం వేదాంతముక్తావళీమ్
కృత్వాఽఽత్మీయగళే నిధాయ ముదితోఽస్యాఽపాంగముక్తావళీ
మాలత్వ్యాఽఽత్మని సంగతాం ప్రముదితో రామః పరం చాభవత్.

ఉ. 366

ఇత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయేన స్పష్ట మభివ్యజ్యతే.

తస్మాత్, విషయజిజ్ఞాసవః వేదాధికారిణః, విశిష్య వేదానధికారిణశ్చ జనాః! సర్వథా యూయ మేతాదృశో గ్రంథా నధీత్యాఽభీష్ట మధిగమ్య సుఖినో భవన్త్వితీత్యాశాస్మహే వయమ్.

ఇతి నారాయణస్మృతిః

శ్రీసదనమ్,
నగరపురీ,
26–7–1934.

జగద్గురు,
శ్రీ కల్యాణానందభారతీమహాంతాచార్యస్వామినః,
శృంగేరి శ్రీవిరూపాక్ష శ్రీపీఠమ్.

ఓమ్

కవిజీవితాదికమ్

అయఞ్చ వేదాన్తముక్తావళీప్రబన్ధా శ్రీరామకవిః సర్వథా విద్యాప్రచారణే విహితాదరః ప్రవచనం ప్రబన్ధన మిత్యుభయ మప్యన్వతిష్ఠ దిత్యేత దతీవ నః ప్రమోదస్థానమ్.

అయం కిల బెల్లంకొండోపాహ్వాయరామారాయకవిః ౧౭౬౭ సమ్మితే శాలివాహనశకే యువసంవత్సరమార్గశీర్ష బహుళపక్షే అమాయాం సోమవాసరే రాత్రౌ కర్కాటకలగ్నే ప్రాదుర్బభూవ. ఋక్శాఖాధ్యాయీ ఆశ్వలాయనసూత్రః భారద్వాజసగోత్రః. మాతాచాస్య మహాత్మనః హనుమామ్బికా, పితా మోహనరాయః. గుంటూరుమణ్డలాన్తర్గతనరసారావుపేటశాఖామణ్డలే (తాలూకా) పమిడిపాడుఅగ్రహారే పితృపితామహప్రపితామహైరధిష్ఠితే అస్య నివాస ఆసీత్. పురిఘళ్ళరామశాస్త్రిణాం సమీపే వ్యాకరణశాస్త్రం, తద్భ్రాతుః సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణః సమీపే తర్కశాస్త్రంచ అనేనాధీత మితి జ్ఞాయతే. వేదాన్తశాస్త్రాదికం కుత్రవాఽధీత మిత్యేతత్ న జ్ఞాయతే. కృష్ణానదీతీరవర్తిని వేదాద్రిపుణ్యక్షేత్రే చిరకాల మయం మహాత్మా తపశ్చచారేతి జ్ఞాయతే. బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయ నిత్యకర్మా ద్యనుష్ఠాయ తదనన్తరం తత్తచ్ఛాస్త్రాదికం విద్యార్థిభ్యో బోధయన్త ఆసన్. విద్యార్థిభ్యః సునిర్విశేష మన్నవస్త్రాదిదానపురస్సరం విద్యాధ్యాపనాదిక మనుతిష్ఠ న్నయం కవిః ప్రాచీనమహర్షిణాం కులపతినామ సార్థక మితి ప్రకటయాఞ్చకార. గుంటూరుమణ్డలే అన్నవస్త్రాదిదానపురస్సర మస్య నికటే అధీత్య లబ్ధప్రతిష్ఠాః పణ్డితాః, శతావధానినః, కవీశ్వరాశ్చ అద్యాపి విరాజన్తే, "యత్రాకృతి స్తత్ర గుణాః" ఇతి సాముద్రికశాస్త్రనయస్యాఽయం మహాత్మా ఉపమానభూత ఇత్యస్యప్రతికృతేః సన్దర్శనమాత్రేణ జ్ఞాతుం శక్యతఏవ సర్వైః. 'పాపీ చిరాయు స్సుకృతీ గతాయుః' ఇతి కలియుగరీత్యనుసారేణాఽయం రామారాయ ఆత్మనః అష్టత్రింశత్తమే వయసి ఆనన్దసంవత్సర కార్తికశుద్ధనవమ్యాం భువస్తలం విహాయ దివ మలఞ్చకార.

రామరాయవిరచితశతాధికప్రబన్ధేషు
కేషాఞ్చన ప్రబన్ధానాం నామాని.

వేదాన్తశాస్త్రే.

౧ శ్రీశఙ్కరభగవద్గీతాభాష్యార్కప్రకాశః
౨ సిద్ధాన్తసిన్ధుః (సిద్ధాన్తబిన్దువ్యాఖ్యా)
౩ శఙ్కరాశఙ్కరభాష్యవిమర్శః (రామానుజశ్రీభాష్యవిమర్శః)
౪ వేదాన్తతత్త్వామృతమ్
౫ శారీరకచతుస్సూత్రీవిచారః
౬ అద్వైతాన్యమతఖణ్డనమ్
౭ వేదాన్తసంగ్రహః
౮ వేదాన్తనిశ్చయః
౯ మోక్షప్రసాదః
౧౦ లోకాయతాదిమతఖణ్డనమ్
౧౧ అద్వైతామృతమ్
౧౨ వేదాన్తముక్తావలీ

కావ్యేషు.

౧ సముద్రమథనచమ్పూః (౧౮ మఞ్జర్యాత్మికా)
౨ రమాపరిణయచమ్పూః (౧౨ ,,)
౩ రుక్మిణీపరిణయచమ్పూః (సవ్యాఖ్యా)
౪ కృష్ణోద్ధవసంవాదవ్యాఖ్యా- ఇత్యాద్యాః

వ్యాకరణే.

శరద్రాత్రిః (సిద్ధాన్తకౌముదీవ్యాఖ్యా.)

ధర్మశాస్త్రే.

శూద్రధర్మదర్పణమ్

వివిధవిషయేషు.

త్రిమతసమ్మతమ్
సుమనోమనోరఞ్జనమ్.
సమస్యారత్నాకరః
కవిభూషణమ్

ఇత్యాద్యాః శతాధికాః ప్రబన్ధాః

బహవః కృతయోఽన్యాః కృతినః ప్రాదుర్భూతాః. తత్ర వేదాన్తముక్తావలీ నామేయం కృతిః దినకరాఖ్యవ్యాఖ్యాయుతా ఈశాదిద్వాదశోపనిషత్తాత్పర్యపర్యవసాయినీ అష్టాభిశ్శతస్రభిశ్చ ఉపనిషద్భిః పూర్వోత్తరభాగాత్మికా మాకిం నప్తత్యధికత్రిశతైః శార్దూలవిక్రీడితవృత్తనిబద్ధైః పద్యైః ఆకలితశరీరా చ వర్తతే. న కేవలం స్వోపజ్ఞవ్యాఖ్యయా చ విరాజతే సవ్యాఖ్యేయం వేదాన్తముక్తా

వళీ, ఉపనిషచ్ఛ్రవణపరికరభూతాన్ నానావిధాన్ విషయాన్ తథా అద్వైత సమ్ప్రదాయగ్రన్థప్రతిపాదితార్థావిసంవాదినోఽర్థాన్ సవిస్తరంచ సవిశేషంచ ప్రతిపాదయతీతి సవిశేషఫలకమేవ మన్యామహే మహాత్మనోఽస్య వ్యవసాయమ్. కావ్యమార్గ మవగాహమానేభ్య ఇమాం విరచయ న్నయం న కేవలం గుడజిహ్వికయా బాలాన్ విషయిణోఽనుగృహ్ణాతి, పరంతు బహుగ్రన్థపర్యటనప్రవీణతాం ఆత్మనః ప్రథయన్ అబాలానపి సరస మావర్జయతి. మన్యామహే కవి రయం శార్దూలవిక్రీడితం వృత్త ముపాదదానః అప్రతిహతప్రజ్ఞావాణీప్రసరస్య ఆత్మనః క్రీడామాత్ర మియం కృతిరితి వ్యఞ్జయతీతి.

అస్యాః కృతేః గామ్భీర్యనిరవద్యతాదిగుణాన్ స్వయమేవ అన్తర్వాణిజనః సమాస్వాద్య ఆనన్దిష్యతి ఆనన్దయిష్యతిచ పరా నితి నాత్రాఽస్మాకం మితవచసా ముద్యమః. అద్యత్వేఽపీదృశాః కవితాపాణ్డిత్యభక్తిజ్ఞానవన్తః క్వచిత్క్వచిత్ సన్తీతి న కేవలం సన్తుష్యామః ప్రార్థయామహేచ, శతాధికప్రబన్ధనిర్మాతుః అస్య మహాత్మనః అముద్రితాన్ గ్రన్థవిశేషాన్ ముద్రాప్య ఇతోఽపి జనాన్ ఆనన్దయేయుః. తేచ జనాః సర్వథాఽపి ముద్రాపకాణాం ఉపకారవర్త్మని తిష్ఠేయు రితిచ దృఢం విశ్వసిమి.

ఇతి విధేయః,

కే. కృ. రామనాథశాస్త్రీ,
జూనియర్ లెక్చరర్,
రిసెర్చి ఇన్స్టిట్యూటు,
మద్రాసు యూనివర్సిటీ,
Madras.

విషయసూచికా

పూర్వార్ధే-ఈశాదిచ్ఛాన్దోగ్యాన్తానాం ఉపనిషదాం వివృతిః.

ఉత్తరార్ధమ్: శ్లోకాః ౩౬౬, పత్రాణి ౩౨౮.

బృహదారణ్యక, ఐతరేయ, కైవల్య, శ్వేతాశ్వతరాణాం చతసృణా ముపనిషదాం వివృతిః.

హరిః ఓమ్.

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః.

దినకర వ్యాఖ్యాన సహిత

వేదాన్తముక్తావళీ.

(ఈశావాస్యోపనిషత్)

శ్లో॥ శ్రీరామశ్రుతిశుక్తిగర్భజనితా న్యేతాని ముక్తాఫలా
న్యాసజ్యాభ్య సునిర్మలాని లలితై శ్శార్దూలవిక్రీడితైః,
సూత్రై స్తే గళ మర్పితుం కలయతే చిత్తం మదీయం ముదా
కారుణ్యా దనుకూలతా మ్మయి భజత్వ న్మేస్తి నాన్యాగతిః.

శ్లో॥ భిత్త్వా తమోఖిలపదార్థవిభాసక స్సన్ పద్మాస్తరఙ్గసువికాసవిధాయకో యః,
బ్రహ్మాస్పదాధిగతయే బుధమణ్డలస్య ద్వారాయతే దినకరస్సగతి ర్మమాస్తు.

అథ వివృతభగవద్గీతావాక్యభాష్యార్థో భారద్వాజసగోత్రోద్భవో మోహనార్యతనూభవో రామోనామకవిః భగవద్గీతామూలభూతా ఉపనిషద శ్లోకరూపేణ వ్యాచిఖ్యాసుః. తదవిఘ్నపరిసమాప్త్యాదికృతయే స్వాభీష్టదేవతాం ప్రపద్యతే శ్రీరామేతి.

హే శ్రీరామ లక్ష్మీకలత్ర మాయావి న్పరమేశ్వర, శ్రుతిశుక్తిగర్భజనితాని శ్రుతయ ఏవ శుక్తయః తద్గర్భాజ్జనితాని ఏతాని వక్ష్యమాణాని ఈశావాస్య మిత్యాదీని సునిర్మలాని నిరవద్యాని శ్వేతానిచ వాక్యాని. అథవా పదాన్యేవ ముక్తాఫలాని లలితైశ్శార్దూలవిక్రీడితైః 'సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తత స్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితిలక్షణలక్షితై ర్వృత్తైరేవ సూత్రై స్తన్తుభి రాసజ్యాభ్య ఆసను ప్రగ్రథయిత్వా తే గళం సర్వాత్మనస్తవ కణ్ఠ మర్పితుం భూషయితుం మదీయం చిత్తం ముదా కలయతే ఇచ్ఛతి జాతోత్కణ్ఠ మిత్యర్థః. 'అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణంచ పృథగ్విధమ్, వివిధాశ్చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమ మితి గీతావచనా ద్దైవానుకూల్యాభావే చికీర్షితకార్యాసిద్ధే రాహ కారుణ్యాదితి - త్వం

మయి కారుణ్యా దనుకూలతాం భజ. ననుభజ స్వాస్యం దేవం రుసి్రం బ్రహ్మాణం వేత్యత ఆహ- త్వ త్త్వత్తః మే అన్యాగతి ర్నాస్తి. తస్యైవ సర్వాత్మత్వాదితి భావః - అథాపవ్యాఖ్యాతృభియా స్వగ్రన్థస్య స్వయమేవ వ్యాఖ్యాం కర్తుకామః కవి రాహ భిత్త్వేతి - యః తమః పదార్థావరణభూత మజ్ఞాన మన్ధకారంచ భిత్వా అఖిలపదార్థవిభాసకః సర్వపదార్థానాం జీవేశ్వరాదీనాం ఘటపటాదీనాంచ విశేషేణ భాసక స్సన్. పద్మాన్తరజ్జసు వికాసవిధాయకః. పద్మాన్యగూ లక్ష్మ్యా అన్తరజ్జస్య మనస శ్శోభనో వికాస ఆనన్దః. పద్మానాం కమలానా మన్త రజ్జస్య గర్భస్య శోభనో వికాసశ్చ తస్య విధాయకః భూత్వా బుధమణ్డలస్య పి ద్వద్బృన్దస్య బ్రహ్మస్పదాధిగతయే బ్రహ్మలోకప్రాప్తయే ద్వారాయతే ద్వార వదాచరతి సదినకరః. దినకరనామా వ్యాఖ్యానగ్రన్థః. ఆదిత్యశ్చ మమ బ్రహ్మ లోకం యియాసోః గతి స్సేవ్యః అస్తు - ఇతి.

శ్లో॥ ఈశావాస్య మిదం సమస్తభువనం త్వత్స్వార్థ గేహాగకం
బ్రహ్మణ్యేవ ముముక్షుణా ఽనవరతం నిష్ఠా విధేయాత్మని
అర్హత్వాయచ తత్ర కర్మవిహితం కార్యం పురా నిష్ఫలం
విద్వా నిత్థ ముపాచరన్ హి భజతే నిర్లేప ఆత్మేశ్వరమ్. ౧

వ్యా.- నను స్వర్థస్తవాయ మాయాసః అఙరామిత్వాగు లక్షణలక్షితస్య బ్రహ్మణోసిద్ధత్వేన తద్బోధకానాం వేదాన్తానా మప్రామాణ్యాదితిచే న్నైవమ్. విద్వ దనుభవసిద్ధత్వా ద్బ్రహ్మణః. తర్హి సిద్ధబోధకత్వేన వ్యర్థత్వా దప్రామాణ్యం తేషామ్ న. వివిదిషు సాధ్యత్వాత్. సాధ్యంచే ద్బ్రహ్మ నిత్యమేవస్యాత్ న. సిద్ధేపి బ్రహ్మణి అవిద్యావ్యవధానేన సాధ్యత్వస్య కల్పితత్వాత్. న న్వా మ్నాయస్య క్రియార్థత్వా దక్రియార్థానాం వేదాన్తానా మానర్థక్య మప్రా మాణ్య మితిచే న్నైవమపి అవిద్యావ్యవధాన నివృత్తి రూపక్రియార్థత్వాత్. నచ ప్రవృత్తిరేవ క్రియా నతు నివృత్తిరితి వాచ్యం- ప్రవృత్తివ న్నివృత్తిరపి క్రియైవేతి, కర్మ ణ్యకర్మ యః పశ్యేదితి గీతాశ్లోకేన స్థాపితత్వాత్. యద్వా. అవిద్యావ్యవధాన నివర్తకత్వం క్రియాయాః. భావధర్మత్వా న్నాహకత్వవతీ. కిఞ్చ బ్రహ్మజ్ఞానజనకత్వం వేదాన్తానాం సమ్ప్రతిపన్నం తచ్చ జ్ఞానం మనోవృత్తి రూపం క్రియైవేతి. నను బ్రహ్మజ్ఞానం వ్యర్థం ఘటజ్ఞానవత్. తత్రాప్యప్య ఫలా భావాదితి కృత్వా వేదాన్తా అప్రమాణమేవేతిచే న్నైవమపి. బ్రహ్మజ్ఞానా త్పర్వ

సంసారనివృత్తిః ఫలమితి. యద్వా బ్రహ్మైకత్వావాప్తిః. నచ నిత్యప్రాప్తఏవ బ్రహ్మై కత్వ ఇతి వాచ్యం. అనిత్యప్రాప్తేపి తస్మిన్నవిద్యావ్యవధానేనాప్రాప్తత్వభ్రమసత్త్వాత్తదపగమేన పునఃప్రాప్తఇవ సభవతీతి-ఇదమేవఫలం మోక్ష ఇత్యుచ్యతే. సచ నిత్యః. బ్రహ్మస్వరూపత్వాత్. ధర్మార్థకామాస్తు త్రయో ప్యనిత్యాఏవ కృతకత్వాత్. యత్కృతకం తదనిత్యంహి లోకే. నచ జ్ఞానలభ్యత్వాన్మోక్షోపి కృతకఏవేతి వాచ్యం జ్ఞానాకార్యత్వాత్. ఏవం నిత్యత్వాన్నిరతిశయసుఖత్వాచ్చ మోక్షః పరమపురుషార్థః తదుపాయస్తు బ్రహ్మజ్ఞానం తచ్చ వేదాన్తైకసాధ్యమితి వేదాన్తాః పరం ప్రమాణం నను. తర్కాదిశాస్త్రాన్తరాదేవ బ్రహ్మజ్ఞానసిద్ధేరలం వేదాన్తైరితిచేన్నైవమ్. సాదిభిశ్శాస్త్రాన్తరైరనాదివేదాన్తప్రతిషేధస్య దుష్కరత్వాత్ప్రత్యుత వేదాన్తైరేవ శాస్త్రాన్తరప్రతిషేధఇతి- నన్వాదిమత్త్వాభావేపి వేదాన్తా అనుభవవిరుద్ధార్థవాచిత్వాదప్రమాణమేవేతిచేన్నైవం వేదాన్తార్థస్యానుభవావిరుద్ధత్వాత్. జీవస్యాసంసారిత్వమవిద్వదనుభవవిరుద్ధమపి విద్వదనుభవావిరుద్ధంహి. అవిదుషాంచ సుషుప్త్యనుభవావిరుద్ధంచ. నచ వేదాన్తా అపి సాదయఏవ జనకయాజ్ఞవల్క్యాదిసంవాదరూపత్వాదితి వాచ్యం సంవాదస్య శ్రుత్యాసుఖబోధాద్యర్థమనూదితత్వాత్. త్రికాలవృత్తాన్తాభిజ్ఞాహి శ్రుతిః. నచేశ్వరనిర్మితత్వాత్సాదిరేవ వేదఇతి వాచ్యమీశ్వరేణాపి పూర్వకల్పస్థ వేదసమానానుపూర్వీకస్యైవ వేదస్యాహకల్పే ఉచ్చరితత్వేనాపౌరుషేయత్వాత్. ఉచ్చారణానూచ్చారణవిషయత్వం హ్యపౌరుషేయత్వమనాదిత్వంచ వేదస్యాస్మాభిరుచ్యతే సతు సుతరామాద్యభావః. బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి సాదిత్వాత్. నన్వేవమపి మిథో విరుద్ధార్థవాదిత్వాద్వేదాన్తా అప్రమాణమేవ. తథాహి. ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. నేహనానాస్తి కిఞ్చన. మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి యఇహ నానేవ పశ్యతి. ఇత్యాద్యాః నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ బోధయన్తి. యతోవా ఇమాని భూతాని జాయన్తే ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః. ససర్వజ్ఞస్సర్వవిత్. ఇత్యాద్యాః సప్రపఞ్చం బ్రహ్మ బోధయన్తి. తథా ద్వాసుపర్ణా జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ- ఇత్యాద్యా జీవేశ్వరభేదం బ్రువన్తి. తత్త్వమసి అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాద్యాస్తదద్వైతం బ్రువన్తి- తథా. అక్షయ్యగ్ంహవై చాతుర్మాస్యయాజిన స్సుకృతమ్భవతీత్యాద్యా నిత్యఫలహేతుత్వం కర్మణో బ్రువన్తి. తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే ఇత్యాద్యాదికర్మఫలమనిత్యమితి బ్రువన్తి. ఇతిచేన్నైవం వాదిః. వ్యవహారదశా పరమార్థదశేత్యస్తి దశాద్వయం తత్ర.

మాయామయీ వ్యవహారదశా జాగ్రదాదిః మాయాతీతా పరమార్థదశా సుషుప్తి మృతిమూర్ఛాసమాధ్యాదిః పరమార్థదశాయాం నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ వ్యవహారదశాయాన్తు సప్రపఞ్చమితి న ప్రథమవిరోధః. మాయాబుద్ధ్యాద్యుపాధిప్రయుక్తో జీవేశ్వరభేదః. స్వతశ్చైతన్య మేకమేవే త్యభేద ఇతి న ద్వితీయః. కర్మఫలస్య నిత్యత్వం స్తుతిప్రయుక్తమేవ న తాత్త్వికమితి న తృతీయః. సర్వేషామపి ఉపనిషద్భాష్యభాష్యాభిరేవ బ్రహ్మజ్ఞానసిద్ధే ర్వ్యర్థ స్తవాయ మారమ్భ ఇతి చేన్న. తాసాం గమ్భీరార్థత్వా త్సర్వేషాం తత్రానధికారాచ్చ. తస్మాత్సఫల ఏవాయం మమాయాసః. అస్య చ వేదాన్తశాస్త్రస్య అద్వితీయం బ్రహ్మ విషయః. ప్రయోజన ముక్తమ్. అధికారీ ప్రకృతశ్లోకే నైవోక్తః సన్న్యాసీ ముముక్షు శ్శాన్తచేతా ఇతి. ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదకభావాది స్సమ్బన్ధ ఇత్యనుబన్ధచతుష్టయమ్. వేదాన్తాశ్చాష్టోత్తరంశతం ప్రసిద్ధాః. తేష్వపి దశాతిప్రసిద్ధాః. ఈశ కేన కఠ ప్రశ్న ముణ్డ మాణ్డూక్య తిత్తిరిః ఛాన్దోగ్యం బృహదారణ్యకమైతరేయం చేతి- తత్ర ఈశావాస్యాదయ శ్ఛాన్దోగ్యాన్తా అష్ట ఇహ వేదాన్తముక్తావళ్యాం పూర్వార్థే వ్యాఖ్యాయన్తే. తావ దీశావాస్యోపనిష ద్వ్యాఖ్యాయతే. ఈశేతి. ఇదం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిషయం సమస్తభువనం సర్వం జగత్. ఈశా ఈశ్వరేణ చైతన్యరూపేణ వాస్యం వ్యాప్తం భవతి. యద్వా వాస్య మాచ్ఛాదనీయం భవతి. రజ్జ్వాముదిత స్సర్పో యథా రజ్జుజ్ఞానే నాచ్ఛాద్యతే అభాస మాపద్యతే ఏవం బ్రహ్మణి మాయయా జాత మిదం జగద్బ్రహ్మజ్ఞానే నాచ్ఛాదనీయ మిత్యర్థః. ఏతే నాస్మిన్మతే. దృగ్దృశ్యం చేతి ద్వావేవ పదార్థౌ. తత్ర దృక్సత్యా దృశ్యం మిథ్యా ఇతి సిద్ధాన్తః. ఈశా వ్యాప్తమి త్యనేన చ సర్వవ్యాపక ఏక ఏవేశ్వరః. న తు జీవేశాఖ్యం వస్తుద్వయ మస్తీతి గమ్యతే. ఏకస్యై వేశ్వరస్య సర్వదేహేషు జీవరూపేణానుప్రవేశస్య తైత్తిరీయకాదిషూక్తత్వాత్. వ్యాపకా దీశ్వరా దన్యస్య వ్యాప్యస్య జీవస్య సత్త్వే తస్య దృశ్యత్వాపత్త్యా మిథ్యాత్వాత్. యద్దృశ్యం తన్మిథ్యాహి రజ్జుసర్పవత్. వ్యాప్యస్య పరిచ్ఛిన్న త్వేనాపి మిథ్యాత్వం జీవస్తు అజో నిత్య శ్శాశ్వత ఇతి సత్యస్వేనాపరిచ్ఛిన్న ఏవ. నహి మిథ్యావస్తు క్వాపి నిత్యం భవతి. తస్మాదీదృక్ఛ్రుతిః ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మపర ఏవ. న చ దేహాదిపరిచ్ఛిన్న ఏవైష జీవ ఇతి వాచ్యం. యేన సర్వ మిదం తతమితి గీతావచనా త్సర్వవ్యాపస్యైవ జీవ స్తత్తద్దేహాది పరిచ్ఛేదో భ్రాన్తిసిద్ధ ఏవ. ఏవం జీవేశయో రేకత్వా దేవాన్యోన్య దృశ్యత్వప్రయుక్తమన్యోన్యమిథ్యాత్వం నాసీత్. ద్రష్టా హి జీవ ఈశశ్చ కిఞ్చ సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైత ఇతి ద్రష్టు

నేకత్వ మేవోచ్యతే శ్రుత్యా. నానాత్వఞ్చ ప్రతిషిధ్యతే. నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి యది జీవేశావుభౌ స్తః తర్హి కోఽనయో ర్ద్రష్టా నిశ్చిత్య బ్రూహి. నహి ద్రష్టృద్వయ మస్తి. నాపి ద్రష్టుర్దృశ్యత్వ ముచితం దగ్ధురివ దాహ్యత్వమ్. తస్మాజ్జీవేశయో రద్వైతమేవ. యుక్తఞ్చేదం చైతన్యరూపత్వా దుభయోః చైతన్యస్య చైక త్వాత్. చైతన్యానేకత్వే మానాభావాత్. తచ్చ స్వతన్త్రం స్వాతన్త్ర్యస్య క్వచిదే కస్మిన్ వస్తుని పర్యవసితత్వాత్. తస్యాపి పారతన్త్ర్యేఽనవస్థాదోషాత్. సర్వస్యా ప్యచేతనస్య ఘటాదేశ్చేతనపారతన్త్ర్య దర్శనాచ్చ. అతఏవేద మీశిత్యుచ్యతే. ఈశ ఐశ్వర్యఇతి ధాతోః కర్తరి క్విపి ఈడితి రూపనిష్పత్తిః. ఏతత్పరతన్త్రత్వాదేవ జగదీశావ్యాప్త మిత్యుక్తం. వ్యాపకస్య హి వ్యాప్యం వశే వర్తతే. జగద్వ్యాప కత్వఞ్చేశ్వరస్య జగత్సృష్టిస్థితిలయహేతుత్వ ప్రయుక్తం ఘటసృష్ట్యాదిహేతుత్వా ద్ఘటస్య వ్యాపకో హి మృత్పదార్థః వ్యాప్యంచ వస్తు వ్యాపకా దనన్యమేవ. అన్య త్వే వ్యాపకస్య వ్యాపకత్వస్యైవాసిద్ధేః. కార్యంచ కారణాదనన్య మేవ మీశ్వర వ్యతిరేకేణ జగదభావాదేవ ఈశా జగ దాచ్ఛాదనీయ మిత్యుక్తమ్. అత ఏవ జగతో మిథ్యాత్వంచ యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి తన్మిథ్యా. యథా మృద్వ్యతిరేకేణాసన్ ఘటో మిథ్యా. ఏవం దృశ్యస్య మిథ్యాత్వే సతి దృశ ఈశస్యైక స్యైవ సత్యత్వ మిత్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతిసిద్ధాన్త ఉపపద్యతే. నహి మిథ్యావస్తుశతేనాపి సత్యవస్తున స్సద్వితీయత్వం భవేత్. ఏతేన ఈశావాస్య మిదం సమస్తభువనమితి వాక్యస్య బ్రహ్మసత్యం జగన్మిథ్యేత్యర్థ ఇతి సిద్ధమ్. తస్మాత్ ముముక్షుణా మోక్షకామినా అర్థగేహాదికం త్యక్త్వా సర్వం సన్న్యస్య అనవరతం సర్వదా బ్రహ్మణ్యేవ సత్యేవస్తుని నిష్ఠాస్థితి ర్విధేయా కర్తవ్యా. కథం బ్రహ్మణి పరోక్షే నిష్ఠా విధాతుం శక్యే త్యత ఆహ, ఆత్మనీతి. అయ మాత్మా బ్రహ్మేతి శ్రుతే రితి భావః. కోఽసా వాత్మేతిచే త్త్వయమేవేతి విద్ధి. ఆత్మశబ్దో హి స్వమేవ వక్తి. ఏవ మాత్మత్వాదేవ బ్రహ్మ పరోక్షం యత్సాక్షా దపరోక్షా ద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. సచ ముముక్షో స్సంసారిణో జీవస్య కథం బ్రహ్మ భేద ఇతి వాచ్యం. సంసారస్యోపాధిగతత్వా న్నిరుపాధికస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వాచ్చ. ఏవం మోక్షాయ బ్రహ్మనిష్ఠాయా విధేయత్వా ద్బ్రహ్మణశ్చ వేదా న్తైకవేద్యత్వా ద్వైయర్థ్యం కర్మకాణ్డస్యేత్యత ఆహ. అర్హం త్వాయేతి- పురా ఆసా తత్రి జ్ఞాననిష్ఠాయా మర్హత్వాయ యోగ్యత్వసిద్ధయే నిష్ఫలం ఫలాభిసన్ధిరహితం యథాతథా విహితం కర్మ కార్యం ముముక్షుణేత్యేవ. అక్షేనేతి వా. జ్ఞాననిష్ఠా

కర్మనిష్ఠాచేతి ద్వేఏవ నిష్ఠే లోకేస్మిన్ స్తః. తత్రాజ్ఞానాం కర్మనిష్ఠాయా మధికారః. ఏవం కర్మనిష్ఠయా శుద్ధచిత్తానాం విరక్తానాం సన్న్యాసినాం జ్ఞాననిష్ఠాయా మధికారః తథాచోక్తం - ‘లోకేస్మిన్ ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయానఘ, జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్’ ఇతి గీతాసు భగవతా. కర్మనిష్ఠానామ ప్రవృత్తిమార్గః జ్ఞాననిష్ఠానామ నివృత్తిమార్గః. ఇమౌ న యుగపదేకపురుషానుష్ఠేయౌ విభిన్నాధికారివిషయత్వాత్. అతఏవ నకర్మజ్ఞానయో స్సముచ్చయః. పరన్తు జ్ఞానమార్గప్రవేశయోగ్యతాలాభసాధనసిద్ధ్యర్థః కర్మయోగః తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి శ్రుతేః. నను కర్మనిష్ఠయా బ్రహ్మనిష్ఠాం ప్రాప్య బ్రహ్మనిష్ఠయా కింఫలం స్యాదిత ఆహ. ఇత్థముక్తప్రకారేణ సతతం బ్రహ్మనిష్ఠా ముపాచరన్ కుర్వన్ విద్వాన్ నిర్లేపస్సన్ ఆత్మేశ్వరం ప్రత్యగభిన్నం పరమాత్మానం భజతే ప్రాప్నోతి సఏవ భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుతేః. హిః ప్రసిద్ధౌ. శుకవామదేవాదీనా మేవం బ్రహ్మభావం ప్రాప్తత్వం శాస్త్రప్రసిద్ధమేవేతి భావః. యద్వా హి యస్మా దిత్థ ముపాచరన్ విద్వా నాత్మేశ్వరం భజతే తస్మాన్ముముక్షుణానవరతం బ్రహ్మణ్యాత్మని నిష్ఠా విధేయేతి - ఏవమనేన శ్లోకేనాధికారీ ముముక్షుః. ఫల మాత్మేశ్వరసాయుజ్యం. విషయ శ్శుద్ధజీవాభేదశ్చోక్త ఇతిబోధ్యమ్. అత్ర సఙ్క్షేపత ఉక్తా ఏవార్థా ఉత్తరశ్లోకేషు విస్తరేణోచ్యన్త ఇతి సర్వవేదాన్తశాస్త్రమూలభూతోఽయం శ్లోకః. ఏతదర్థ[illegible] ఏవాథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రార్థః. అతస్తద్భాష్యార్థః. మయా శారీరక చతుస్సూత్రీవ్యాఖ్యానాభిధే గ్రన్థేతత్సూత్రస్య వర్ణిత స్సర్వోఽప్యర్థ ఇహానుసన్ధేయః.

శ్లో॥ భిన్నోజ్ఞస్స ద్విషయాశయోఽస్థితమసో లోకాన్ ప్రయాత్యాత్మహా
సంసారం యదవిద్యయా కలయతే స్వాత్మన్యయం హ్యాత్మహా
తత్త్వం నిశ్చల మాత్మనోఽపి జడవచ్చిత్తా ద్దృతా త్రీన్ద్రియా
సర్వావ్యాప్యపవిక్రియం రవిమరుద్వహ్న్యాదిచేష్టాం దధత్. ౨

వ్యా.- విదుషఏవ మోక్షః నావిదుష ఇత్యేతదేవ స్థాపయితు మవిదుషాం దుర్గతిమాహ. భిన్న ఇతి- అస్మా త్పూర్వోక్తా త్కర్మనిష్ఠాక్రమేణ జ్ఞాననిష్ఠాయా మధికృతా ద్విదుషః భిన్నః విపరీతః అజ్ఞః అతఏవ విషయాశయః విషయాసక్తచిత్తః పురుషః ఆత్మహా ఆత్మానం హన్తి నాశయతీ త్యాత్మహా అతఏవ అస్థితమనః

అన్ధం తమోయేషు తా నన్ధతమసో లోకాన్ ప్రయాతి ప్రాప్నోతి. ఆత్మహనన
దోషాదితి భావః. కథం నిత్యస్యాత్మనో హనన మత ఆహ సంసారమితి అయ
మజ్ఞః యదస్మాత్ అవిద్యయా స్వాత్మని సంసారం కలయతే పశ్యతి కల్పయ
తీతివా హి తస్మా దయ మాత్మహా భవతి. అయమర్థః జీవోనాదికాలా దారభ్యా
నాదికర్మవశా చ్చతురశీతి లక్షజన్మాని ప్రపన్నస్సన్ గర్భవాసోత్క్రమణాదిషు
నానావిధాని దుఃఖా న్యనుభూయ తేషు క్రిమికీట పశుపక్ష్యాదిజన్మసు కర్మజ్ఞాన
విధానాసమ్భవా త్కేవలం శోచిత్వాశోచిత్వా సుకృతాతిశయవశాదిమాం మనుష్య
యోనిమాగతః గర్భేవస న్నేవై ఏం మన్యతే. గర్భాన్నిస్సృతోహం కర్మణా భక్త్యా
చేశ్వర మారాధ్య తదనుగ్రహవశా జ్ఞానం లబ్ధ్వా మోక్ష్యామీతి. తతో గర్భా
న్నిర్గతస్స న్నపహృతవివేకః బాల్యే క్రీడాభి స్తారుణ్యే కామాదిభి రపరవయసి
చిన్తాదిభిశ్చ కాలం గమయిత్వా విహితా ననుష్ఠానా న్నిషిద్ధస్య సేవనాచ్చ ప్రేత్య
రౌరవాదినరకయాతనా అనుభవతి పశుస్థావరాది యోనీర్వా ప్రాప్నోతి. నతు పున
ర్మనుష్యజన్మ నాపి దేవజన్మ తయో స్సుకృతాతిశయలభ్యత్వాత్. ఏవంస్థితే యో
మోక్షసాధనానుష్ఠానయోగ్యం మనుష్యదేహం ప్రాప్యాపి తదననుష్ఠాయాత్మానం
సంసారా న్న మోచయతి ప్రత్యుత సంసారఏవ పునః పాతయతి సఆత్మహా భవ
త్యేవ. ఆత్మానం కూపాదౌ పాతయన్హి లోకే ఆత్మహే త్యుచ్యతే. తస్మా ద్విద్య
యా య ఆత్మానం మోచయతి సమనుష్య ఆత్మబన్ధుః. యస్త్వవిద్యయా ఆత్మానం
సంసారయతి స మనుష్య ఆత్మశత్రుత్వా దాత్మహా భవతి. ఉక్తంచ గీతాసు.
'అనాత్మనస్తు శత్రుత్వే వర్తేతాత్మైవ శత్రువ' దితి. కిఞ్చ దేహాత్మాభిమానీ అజ్ఞ
ఆత్మత్వేన గృహీతం దేహ మిమం ప్రారబ్ధావసానే వినాశ్య పునర్దేహా న్తర మాప
ద్యతే. తచ్చవినాశ్య పునరన్యత్ . తదపి వినాశ్య పునరపర మిత్యేవం దేహానాం
వినాశకత్వా దాత్మహా భవతి. ఏవం మనుష్యజన్మ న్యననుష్ఠిత మోక్షసాధనస్య
పురుష స్యాత్మహత్యాదోషప్రాప్తేః. మోక్షసాధనానుష్ఠానేన మోక్షప్రాప్తేశ్చ
సత్త్వా దవశ్యం మనుష్యేణ విషయాశాః పరిత్యజ్య మోక్షసాధనా న్యనుష్ఠే
యాని యథాధికారమితి భావః. ఇదమేవో క్తం భాగవతే. 'లబ్ధ్వా సుదుర్లభమిదం
బహుసమ్భవాన్తే మానుష్య మర్థద మనిత్య మపీహధీరః తూర్ణం యతేత నపతేదను
మృత్యు యావ న్నిశ్శ్రేయసాయ విషయః ఖలు సర్వతః స్యా' దితి- ముముక్షుణా
బ్రహ్మణ్యాత్మని నిష్ఠా విధేయా నచ విద్వా నాత్మేశ్వరం భజత ఇత్యుక్తం
కింపున స్తస్య బ్రహ్మణ ఆత్మన ఈశ్వరస్య తత్త్వ మత ఆహ తత్త్వమితి

తత్త్వం బ్రహ్మ. తత్త్వం నారాయణః పర ఇతి శ్రుతేః- తదితి బ్రహ్మ వాచీ ఓంతత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణ స్త్రివిధః స్మృతఇతి గీతావచనాత్ తస్యభావ స్తత్త్వం తదపి తదేవ నిర్ధర్మకే బ్రహ్మణి ధర్మాయోగాత్. యద్వా తద్బ్రహ్మత్వం త్వమేవ. కీదృశం బ్రహ్మేత్యత ఆహ. నిశ్చలమ ప్యాత్మన స్స్వస్య చిత్తాదపి జవవదితి. యద్వా. ఆత్మన స్తత్త్వం స్వరూపం నిశ్చలమపి చిత్తాదపి జవవ దిత్యన్వయః. ఏతే త్యద్భుతే నిశ్చలస్యాపి జవవత్త్వ మద్భుతకర మిత్యర్థః. న చైనం విరుద్ధత్వా దప్రమాణ మేవేద మితి వాచ్యమ్. నిశ్చలేపి జవ వత్త్వస్యోపచారా దుపపత్తేః. కథమ్. ఉచ్యతే. గ్రామా ద్గ్రామాన్తరం ప్రత్యే కదా ప్రస్థితయో ర్ద్వయో ర్మధ్యే ఏకేన గ్రామాన్తరం ప్రవిశతా యదా గ్రామా న్తరం ప్రవిష్టో గృహ్యేతాస్య త్వస్మిన్ ప్రవిష్టోస్యస్మా జ్జవవా నిత్యుచ్యతే. ఏవ యం దేశం మనోజిగమిషతి తస్మిన్నపి దేశే మనసః ప్రవేశా త్ప్రాగేవాత్మాస్తీతి మనసో జవీయా నాత్మే త్యుచ్యతే. అతఏవేద మతీన్ద్రియ మిన్ద్రియాగ్రాహ్యం సహి మనసోపి జవీయాంస మర్థ మిన్ద్రియాణి గృహ్ణీయుః. యథా ఽశ్వాజ్జవీయాంసం హరిణం మహిషాః. కస్మాదిదం నిశ్చల మత ఆహ. సర్వవ్యాపీతి సహి పూర్ణస్య క్వచిత్కుతశ్చి త్కేన చి చ్చలన ముపపద్యతే. అతఏవాపవిక్రియం నిర్వికారం పరిపూర్ణస్య జన్మమరణే తావన్న స్తః కుతశ్చిదాగతేః క్వచిత్ప్రయాతేశ్చ జన్మమరణరూపత్వా త్తయోః పూర్ణే అసంభవాత్. జన్మానన్తరభావేవ సత్తా వృద్ధి విపరిణామక్షయాణా మప్యభావా స్తజ్జన్మపూర్వకాహి తే. యోహిజాయతే స ఏవా స్తీతి వర్ధత ఇతి విపరిణమత ఇతి క్షీయత ఇతిచ కాలభేదా దుచ్యతే. నచ సత్తా బ్రహ్మధర్మ ఏవేతి వాచ్యం. జన్మానన్తరసత్తాయా అనేకత్వాత్. కాల త్రియ సత్తాహి బ్రహ్మధర్మః. యద్వా ఇన్ద్రియానివిష్టమాత్మస్వరూపస్తేయం భావ వికారః. సన్నేవ మతీన్ద్రియస్య వస్తునః కథం సద్భావా భ్యుపగమో ఆహ- రవి మరుద్వహ్న్యాది చేష్టాం దధదితి. రవ్యాదీనాం యాశ్చేష్టాః క్రియాః గమనచాలన భాసనాద్యాః తాః దధత్. దధాతి విభజతి ధారయతీతివా దధత్. రవ్యాదిచేష్టాభి స్తద్విధాతృబ్రహ్మానుమీయత ఇత్యర్థః. నచ రవ్యాదీనాం తాశ్చేష్టాః స్వాభావిక్య ఏవేతి వాచ్య మచేతనత్వాత్. వాస్యాదివ చేష్టాన్యాచేతనస్య చేష్టాహి చేతనానుగ్రహకృతా యద్వా రవ్యాదిచేష్టా నియామక మిత్యర్థః. అగ్న్యాదీనాం దాహకత్వాదికమేవ యథాస్యా దన్యథా నస్యాత్తథా వ్యవస్థాపక మిత్యర్థః. జగతో నియామ్యత్వేన లిఙ్గేన నియామకం బ్రహ్మానుమీయత ఇతిభావః. అథవా

నిర్విశేషమపి తద్బ్రహ్మ రవిమరుద్వహ్న్యాది రూపం సత్ చేష్టా దథ ద్భవతి. యత్సూర్యాద్యుపాధిద్వారా భాసనాదిచేష్టా ధత్తే తస్య బ్రహ్మణ స్తద్భావో ఽవశ్య మభ్యుపగన్తవ్య ఇతిభావః. నచ రవ్యాదయ శ్చేతనా ఏవేతి వాచ్యం చేతనత్వేపి తేషాం తద న్తర్గతం యదేకమేవాఖణ్డం చైతన్య మస్తి తదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాప్యత ఇతి. యద్వా, రవి మరుద్వహ్న్యాదీన్ తచ్చేష్టాశ్చ ఏధత్ - నామరూపకర్మాణి దధ దిత్యర్థః యస్మిన్ బ్రహ్మణీశ్వరేణ మాయయావినా సర్వమిదం నామరూపక్రియా మయం జగత్కల్పితం తదితి యావత్. ఆరోప్య భూతేన జగతా అధిష్ఠానభూతం బ్రహ్మ జ్ఞాప్యత ఇతిభావః. యద్వా సూత్రాత్మనేతి శేషః. బ్రహ్మహి సూత్రాత్మనా రవ్యాదిచేష్టా విధత్తే. ఏవంచ హిరణ్యగర్భేణ తదాత్మభూతం బ్రహ్మజ్ఞాప్యత ఇతి సిద్ధమ్. 2

శ్లో॥ నేదీయో విదుషాం విభాత్య విదుషాం దూరస్థవ ద్యత్స్వతః
సర్వాన్తస్చబహిరాస్థితం తదయ తే భూతేషు సర్వేషు యః
భూతా న్యాత్మని తత్రి పశ్యతిచ యో భూతాని యస్యాప్యసా
వాత్మైవాస్తి యదా తదాస్య విదుషః క శ్శోకమోహోదయః. 3

వ్యా.-నను నబ్రహ్మ సర్వవ్యాపి, దూరస్థవ దప్రత్యక్షత్వా దత ఆహ-నేదీయ ఇతి. యత్ విదుషాం నేదీయ స్సన్నిహితతర మప్యాత్మత్వా దితి భావః. అవిదుషాంతు దూరస్థవద్విభాతి - విస్మృతకణ్ఠచామీకరన్యాయా దితిభావః ఏతత్కారణాద్దూరస్థత్వ మిదమపాస్తమేవేతి ద్యోత్యతే. సర్వాన్తర్బహిరాస్థితం సర్వస్యాన్తర్బహిశ్చాసమన్తాద్వ్యాప్యస్థితమ్. 'అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత' ఇతిశ్రుతేః. తద్బ్రహ్మ సర్వేషు భూతేషు యః ఆయతే పశ్యతి. యః ఆత్మని ప్రత్యగ్భూతే తత్రి బ్రహ్మణి భూతాని పశ్యతి యస్యసర్వాణి భూతాన్యప్యసావాత్మైవాస్తి భవతి. ఆత్మైవభూతాన్యస్తీ త్యన్వయః. యదా యస్మిన్ కాలే తదా అస్యవిదుషః ఏకత్వదర్శినః శోకమోహోదయః శోకమోహయో రుదయః కః. శోకమోహౌ నభవతే ఇత్యర్థః. ఆత్మని కల్పితానాం భూతానామాత్మాతిరేకేణాభావా త్సర్వేష్వాత్మకార్యేషు భూతేషు మృత్కార్యేషు ఘటాదిషు మృదఇవాత్మన ఏకస్యైవానుగతత్వా దాత్మైవేదం సర్వమితి విద్వాన్యదా పశ్యతి తదా ద్వితీయవస్తునఏవాభావా న్నాస్తి శోకమోహోదయావకాశ ఇతి భావః. 3

శ్లో॥ ఆత్మాఽసౌ విభు రభ్రవ త్ప్రవిమలో భాస్వానలిఙ్గోఽతను
శ్శుద్ధో పాపహతః ప్రభు స్సకలదృఙ్ముక్తో మనీషీ ఘృణిః
సర్వేషాం పరిభూః స్వభూః సమమయ స్సంవత్సరాఖ్యప్రజా-
నాథేభ్యో విదధద్యథోచిత మిమానర్థాన్ సమీక్ష్య స్వయమ్. ౪

వ్యా.—భూతాన్యాత్మే వేత్యుక్తం కీదృగాత్మేత్యత ఆహ ఆత్మేతి - అసావయమాత్మా అభ్రవద్గగనవద్విభు ర్వ్యాపకః ప్రవిమలశ్చ. తర్హి గగనమేవాత్మా-నేత్యాహ భాస్వానితి స్వప్రకాశ ఇతి స్యాత్. తర్హి కిం పశ్యామో మనోమాత్రేవం దేహే ఉపలభ్యమానః పురుష స్సంసారీ జీవాత్మా. నేత్యాహ. అలిఙ్గ ఇతి లిఙ్గశరీరరహితః. అతఏవాతనుః స్థూలశరీరరహితః. అతఏవ శుద్ధః. అతఏవా పాపహతః పాపేనాహతః. అతఏవ ప్రభురీశ్వరః. పాపహతో హ్యనీశ్వరః. అతఏవ సకలదృక్ సర్వసాక్షీ. అనీశ్వరస్య హ్యసార్వజ్ఞ్యాత్. అతఏవ ముక్తః. నిత్యముక్తః అతఏవ మనీషీ. మనస ఇష్టయతి మనీషా బుద్ధి స్సాస్యాస్తీతి మనీషీ. సర్వబుద్ధ్యుపలభ్యః. నతు తద్ధర్మోపలిప్త ఇతిభావః. అతఏవ ఘృణిస్సూర్యవత్. ప్రభుత్వాదేవ సర్వేషాం పరిభూః-సర్వాభిభవకరః. న తత్ర సూర్యో భాతీత్యాదిశ్రుతేః భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చ. ఏవం స్వప్రకాశత్వాత్తస్య సిద్ధత్వాదేవ స్వభూః. స్వేనైవ భవతీతి స్వభూః. అజ ఇత్యర్థః. సర్వస్యాప్యనాత్మన ఆత్మకార్యత్వాదేవాత్మాయ మజ ఇత్యాహ సమమయ ఇతి సర్వాత్మకః. ఏవంవిధ ఆత్మా. సంవత్సరాఖ్య ప్రజానాథేభ్యః. సంవత్సరనామకేభ్యః ప్రజాపతిభ్యః యథోచిత మిమానర్థా న్విదధత్సన్ స్వయం సమీక్ష్యే సమ్యగీక్షే. ఈశ్వరో భవతీత్యర్థః. ౪

శ్లో॥ ఆత్మానం య ఉపాసతే దధతి తే స్వాభావికీం బ్రహ్మతాం
కార్యం బ్రహ్మతు యే భజన్తి త ఇమే హైరణ్యగర్భం పదమ్
యేఽవిద్యాం సముపాసతే మలదృశో గచ్ఛన్తి తేఽన్ధం తమో
దేవాదీనపి యన్తి హన్త కుధియో దేవాదిపూజాపరాః. ౫

వ్యా.—ప్రకృతాత్మజ్ఞానస్య ఫలం వదన్ తత్ప్రసఙ్గా దుపాసనాన్తరఫలాన్యపి దర్శయతి. యే ఆత్మాన ముపాసతే అహంబ్రహ్మాస్మీతి పశ్యన్తి. యద్వా చిన్తయన్తి. తే ఇమే విద్వాంసః స్వాభావికీం సహజాం బ్రహ్మతాం దధతి. యేతు కార్యం సోపాధికం బ్రహ్మ భజన్తి త ఇమే హైరణ్యగర్భంపదం సత్యలోకం భజన్తి. యే అవిద్యాం ప్రకృతి ముపాసతే. మలదృశః విచేతసస్తే అన్ధం తమో

గచ్ఛన్తి. దేవాదిపూజాపరాః కుధియస్తు దేవాదీనేవ యాన్తి. హన్తేతి ఖేదే కిమితి సర్వోలోక ఆత్మాన మేవోపాస్యాత్మసాయుజ్యం నప్రాప్నోతీతి శోచతి లోకముద్దిశ్య కవిః. ౫

శ్లో॥ యో భానోరపి మణ్డలాన్తరగతం స్వావామనేత్రస్యచ
ఖ్యాతం ధ్యాయతి కాఞ్చనాఙ్గపురుషం బ్రహ్మాత్మకం స్వాభిదా,
ఏకర్షే యమ నైధస ప్రకటయ చ్ఛన్నం ముఖం బ్రహ్మణః
సూర్యోస్రా నుపసంహరేతి కలయ న్నన్తే సయాతీశ్వరమ్. ౬

వ్యా.—యదుక్తం కార్యం బ్రహ్మతు యే భజన్తి - తఇమే హైరణ్యగర్భం పదమితి తదేవ వివృణోతి. యఇతి - యోపి యస్తు. భానోర్మణ్డలాన్తరగతం స్వావామనేత్రస్య స్వదక్షిణనేత్రస్య చాన్తరగతం ఖ్యాతం ప్రసిద్ధం బ్రహ్మాత్మకం కాఞ్చనాఙ్గపురుషం హిరణ్మయం పురుషం స్వాభిదా స్వాభేదేన. సఏవాహ మస్మీతి ధ్యాయతి. సధ్యాతా అన్తే మరణకాలే. హే ఏకర్షే హేయమ హేనైధస ప్రాజాపత్య బ్రహ్మణ స్సమ్బన్ధి చ్ఛన్నం హిరణ్మయపాత్రేణేతి శేషః ముఖం ప్రకటయ-ప్రకాశయ. హేసూర్య ఉస్రాన్ కిరణా నుపసంహర. ఇతి కలయన్ ప్రార్థయన్ సన్. ఈశ్వరం సగుణం బ్రహ్మ ప్రయాతి తత్సాయుజ్యమేతి. ౬

ఇతీశావాస్యోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః.

కేనోపనిషత్.

శ్లో॥ యశ్చిత్తేన్ద్రియమానసైకకరణైర్నేత్రస్య నేత్రం చ తం
శ్రోత్ర శ్రోత్ర మిమం హృదోఽపి హృదయం వాచశ్చ వాచం పునః,
ప్రాణప్రాణ మిహాధిగత్య కుశలా ఆత్మానము న్త్యైషణా
స్త్యక్త్వేమాం తనుమాప్నువన్తి పరమం విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్. ౨

వ్యా.- అథ కేనోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. సగుణబ్రహ్మవిదః స్వర్గప్రాప్తి రభిహితా. అథ బ్రహ్మాత్మవిదో విదేహకైవల్యం భవతీతి వదన్ - తస్య తత్త్వం తజ్జ్ఞానస్య ప్రధానమఙ్గం చ దర్శయతి. య ఇతి - యః చిత్తేన్ద్రియమానసైకకరణః చిత్తస్యేన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం మానసస్య ప్రవర్తకో యః ఏకకరణః ప్రేరకః. తం నేత్రస్య చక్షుషోఽపి నేత్రం చక్షుః శ్రోత్రశ్రోత్రం శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం హృదో మనసోఽపి హృదయం మనః. యద్వా బుద్ధేరపి బుద్ధిం వాచశ్చ వాచోఽపి వాచం ప్రాణప్రాణం ప్రాణస్యాపి ప్రాణం పరమిమ మాత్మానం కుశలావిద్వాంసః ఇహాస్మిన్నేవ జన్మని అత్రైవ దేహే ఇతి వా. అధిగత్య ప్రాప్య సాక్షాత్కృత్యేతి యావత్ అత ఏవ ఉన్త్యైషణాః త్యక్తసర్వకామాః రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తత ఇతి గీతావచనాదితి భావః. యద్వా కుశలా ఉన్త్యైషణాస్సన్త ఆత్మాన మధిగత్యేత్యన్వయః. నిష్కామస్య సన్న్యాసిన ఏవాత్మజ్ఞానసాధకత్వాదితి. ఇమాం ప్రకృతాం తనుం త్యక్త్వా ప్రారబ్ధావసానే ఇతి భావః. పరమం శాశ్వతం విష్ణోః పరమాత్మనః పదం స్వరూపం ప్రాప్నువన్తి- బ్రహ్మసాయుజ్యం లభన్త ఇత్యర్థః. అనేన సర్వకామత్యాగః ప్రధానాఙ్గం జ్ఞానస్యేతి సిద్ధమ్. స ఏవ జ్ఞానినో లిఙ్గంచ. భావినో మోక్షస్యాపి స ఏవ సూచకః. యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితా ఇతి శ్రుతేః. ఆత్మనస్తత్త్వం నామ చిత్తేన్ద్రియమానసైకకరణత్వం నేత్రాది నేత్రాదిత్వఞ్చ. నను. యది నేత్రాదేర్నామ నేత్రాదిక మస్యాస్తి తర్హి తస్యాప్యన్యత్స్యాదిత్యనవస్థా. యది నాస్తి తర్హి నేత్రస్య నేత్ర మిత్యాదివచన మనర్థకమితి చేన్నైష దోషః. నేత్రాదికం తావత్స్వవిషయప్రకాశన సమర్థం దృష్టం తచ్చ తస్య సామర్థ్య మాత్మచైతన్యాభాసప్రయుక్తమేవేతి ప్రకృతవాక్యానా మర్థ ఇతి జ్ఞానశక్తిమతా క్రియాశక్తిమతా చ యేనాత్మచైతన్యేనానుగృహీతాని భూత్వా నేత్రాదీని రూపాదీన్ జానన్తి వాక్ప్రాణాదీని వచనప్రాణనాది క్రియాః కుర్వన్తి తమాత్మానం విదిత్వా ముచ్యత ఇతి ప్రకరణార్థః. ౨

శ్లో॥ చక్షుర్నాఽఽఇచ్ఛతి యత్ర వాగపి మనోజ్ఞాతా ద్యదన్యత్తథాఽ-
జ్ఞాతాద్యన్నగిరోదితం సముదితా వాణీచ యేన స్వయమ్
బుద్ధ్వా యన్నమతంచ యేనతు మతా బుద్ధిశ్శ్రవశ్చక్షుషీ
యజ్జానాతి నయద్యతోఽనితి మరుత్తద్బ్రహ్మనోపాసితమ్. ౮

వ్యా.—ఏవం చక్షురాదేశ్చక్షురాదిత్వా దాత్మనః. యత్రాత్మని చక్షుర్నాఽఽఇచ్ఛతి నప్రసరతి చక్షురగ్రాహ్య ఇత్యేతత్. వాగపి నాఇచ్ఛతి వాచాఽవాచ్య ఇతియావత్. మనశ్చనాఇచ్ఛతి మనసాఽమన్తవ్య ఇత్యేతత్. యద్బ్రహ్మ జ్ఞాతా దన్యత్. మన ఇన్ద్రియవిషయంహి వస్తు జ్ఞాత మిత్యుచ్యతే. తథా యత్. అజ్ఞాతా దప్యన్యదేవ. జ్ఞాత్రాత్మభూతత్వాత్ - యద్గిరానోదిత ముదితం నభవతి. యేనచ వాణీ స్వయం సముదితా భవతి. యద్బుద్ధ్వానమతం నబుద్ధం యేనచబుద్ధిరేవమతాబుద్ధా. యత్ శ్రవశ్చక్షుషీ జానాతి. శ్రవశ్చక్షుషీతు యన్నజానీతఇతి విపరిణామః. మరుత్ప్రాణో యతో యస్మాద్ధేతోరనితి ప్రాణితి. తత్ బ్రహ్మ భవతి. ఉపాసితస్తు బ్రహ్మ నభవతి. ఉపాసితస్యేన్ద్రియ హృదయవిషయత్వా ద్బ్రహ్మణశ్చ తదవిషయత్వాత్. తస్మాదుపాసకస్యాత్మైన బ్రహ్మేతి పరమార్థః. ౮

శ్లో॥ వేదాహం బృహదిత్యవైతి మనసా యోవేదదభ్రం సత
న్నోవేదాస్మి సవేదనేతి మనుతే యోవేద సమ్యక్సతత్
విజ్ఞాతం త్వవిజానతాం బృహదవిజ్ఞాతం పునర్జానతాం
జ్ఞాతం మే ప్రతిబోధమేతదితి తన్మత్వాఽమృతం విన్దతే. ౯

వ్యా.—న కేవలం యదుపాసితం తద్బ్రహ్మ సభవతీత్యేవ కిన్తు యద్విదితం తదపిబ్రహ్మసభవత్యేవేత్యాహ వేదేతి-యః మనసా అహం బృహద్బ్రహ్మ వేద వేద్మీతి అవైతిమన్యతే సతద్బ్రహ్మ దభ్రమల్పమేవవేద. యః పునః అస్మి అహం బ్రహ్మ వేదేతి నోమనుతే. నవేదేత్యపి సమనుతే సతత్సమ్యగ్వేద. అహం బ్రహ్మవేదేతి యోమన్యతే స నబ్రహ్మవిత్. అజ్ఞేయత్వా ద్బ్రహ్మణః. యస్త్వహం బ్రహ్మేత్యేవ వేద. నత్వహం బ్రహ్మ జానామీతి. నజానామీతివా. మన్యతే. సవిద్వాన్బ్రహ్మవిత్. జ్ఞాతు ర్బ్రహ్మవిదఏవ బ్రహ్మత్వాదితిభావః. బృహద్బ్రహ్మ. అవిజానతాన్తు విజ్ఞాతం జానతాం పునరవిజ్ఞాతమ్. అవిజానన్తో సమ్యగ్దర్శినః. తేషాం విజ్ఞాత మస్మాభి ర్బ్రహ్మేతి మతిర్భవతీతి కృత్వా విజ్ఞాత మవిజానతా మిత్యుక్తమ్. సమ్యగ్దర్శినస్తు బ్రహ్మణ్యారోపితా బుద్ధ్యాద్యుపాధయ ఏవాస్మాభి ర్జ్ఞాయన్తే నతు

బ్రహ్మేతి మన్యస్త ఇతికృత్వా జానతా మునిజ్ఞాత నిత్యముక్తః. లోకే శుక్త్యాది తత్త్వం విజానతా ముధ్యస్తరూప్యాదిక మపిజ్ఞాతం భవతి జానతామనిస్య అధ్యస్తం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రసిద్ధమ్. తద్వత్. బ్రహ్మణి జ్ఞేయమేవ సర్వస్యాధ్యస్తత్వా దేవ తత్త్వవిదో నర్వజ్ఞాతం బ్రహ్మ పశ్యన్తీత్యర్థః. జ్ఞాతమ దాత్మనపమ బ్రహ్మత్వా ద్బ్రహ్మణి నర్వజ్ఞాతత్వసమ్భవః జ్ఞాతత్వే జ్ఞాతత్వాదేవా సర్వమ నాజ్ఞానాత్ దేవా దితి భావః. తదేతద్బ్రహ్మామే ప్రతిబోధం బోధే బోధేజ్ఞాతమితి మత్వా విద్వానితి శేషః అమృతం బ్రహ్మ విన్దతే ప్రాప్నోతి. బోధే బుద్ధివృత్తిః. యథా యథా అహం బ్రహ్మాస్మీ త్యఖణ్డాకారాబుద్ధి వృత్తి ర్జాయతే తథా తథా బ్రహ్మణ్యాత్మనోఽభేదాత్తత్ జాయతే విదుషః. ఏవంసతి ప్రతిబోధమ మనో బ్రహ్మ విదితే మనసి మనస్యతే విద్వాన్. తద్వేదనాచ్చ ముక్తో భవతీత్యర్థః. నను. తమ బ్రహ్మ మనసా విదిత మితి మన్యతే సమూహా ప్రవేశ్యుక్తం ప్రా గిదానీమ పిపరిగ్రహితమితి కథం వ్యాఘాతో పరిహార ఇతిచేదుచ్యతే. ఫలవ్యాప్తిర్వ్యాయమకథనం తస్యాభావేఽపి బుద్ధివృత్తి వ్యాప్తిర్వ లక్షణ జ్ఞాతత్వ మస్త్యేవ బ్రహ్మణీతి - తేన ఫలవ్యాప్త్య భావేన జ్ఞాతత్వం బ్రహ్మణి దృశ్యతే నపవమూహః. అవిద్యానివృత్తి బ్రహ్మణి. ఏతేన అహం బ్రహ్మాస్మీతి శ్రవణాదినా జ్ఞాత్వా య స్వమాత్మానం మన్యతే సవిద్వా న్ముచ్యత ఇతిసిద్ధమ్ - యద్వా. మప్రతిబోధం జ్ఞాతమిత్యస్య మామక సర్వబుద్ధివృత్తిసాక్షీత్యర్థః. యద్వా ప్రతిబోధం జ్ఞా సం సర్వబుద్ధి వృత్తిసాక్షి తదేత ద్బ్రహ్మా మే స్వరూపమితి శేషః ఇతిమ త్వేత్యన్వయః. జ్ఞాతమితి కర్తరి క్తః. అథవా జ్ఞాతమితి భావే క్తః. జ్ఞానమిత్యర్థః. ప్రతిబోధమనుస్యూతం జ్ఞానం బ్రహ్మేతి యావత్.

శ్లో॥ జానాత్యేత దిహైవ యో స్త్రి స సదా బ్రహ్మాత్మనా సర్వశో
నోజానాతి తు యో వినాశమయతే భూయాంసమజ్ఞస్స నా,
జ్ఞాత్వైవం కుశలా విచిన్త్య పరమం భూతేషు భూతేషు త
ద్బ్రహ్మాస్మ్యేకమితి ప్రపన్న పరిహారయాఙ్గం భజన్తే మృతమ్. ౧౦

వ్యా.—బ్రహ్మజ్ఞానా న్న కేవలం బ్రహ్మభావః కిన్తు తస భావప్రయుక్తవినాశా భావో పీత్యాహ. జానాతీతి - యః ఇహైవ మనుష్యజన్మన్యేవ. ఏతద్బ్రహ్మ జానాతి స సదాపి సర్వత స్సర్వత్రాపి బ్రహ్మాత్మ నాఽ స్తి సిధ్యతే. నకదాచిదపి తస్యా సత్త్వమిత్యర్థః. యస్తు ఏతన్నో జానాతి సః అజ్ఞః - నా - మనుష్యః. భూయాంసం

వినాశం - నరకపాతాదిలక్షణ మయతే - ప్రాప్నోతి. కుశలా ఏవం జ్ఞాత్వా. భూతేషు భూతేషు సర్వత్రాపి తత్పరమం బ్రహ్మ విచిన్త్య ధ్యాత్వా తదేకం బ్రహ్మాహమస్మీతి ప్రసద్య అజ్ఞం పరిహాయ త్యక్త్వా అమృతం బ్రహ్మ భజన్తే. ౧౦

శ్లో॥ యస్యానుగ్రహతో విజిగ్యురసురా నిన్ద్రాదయో దేవతాః
శక్నోతిస్మ తృణం నదగ్ధు మనలః క్షేప్తుంచ నైవానిలః,
యస్యానుగ్రహవర్జనా దధిగతం దేవై రుమాభాషితా
ద్యక్షాకారధరంచ యల్లసతి తద్విద్యోతనం విద్యుతామ్. ౧౧

వ్యా.—యదుక్తం బ్రహ్మణో౽స్తిత్వాధిగమద్వారం రవిమరుద్వహ్న్యాదిచేష్టా దధదితి తదేవ స్ఫుటయతి. యస్యేతి. ఇన్ద్రాదయో దేవతా యస్యానుగ్రహత ఏవాసురాన్విజిగ్యుః- జితవన్తః. యస్యానుగ్రహవర్జనా దనలః తృణమపి దగ్ధుం నశశ్నోతి స్మ నాశకత్. అనిలశ్చ తృణమపి క్షేప్తుం నైనశక్నోతిస్మ. యద్యక్షాకారధరంచ యత్ దేవై రిన్ద్రాదిభిః ఉమాభాషితా త్పార్వతీవాక్యా దధిగతం- జ్ఞాతమాసీత్. విద్యుతామపి విద్యోతనం భాసనం తద్బ్రహ్మ లసతి. తస్మాదగ్న్యాదీనాం దాహాది సామర్థ్యప్రదం బ్రహ్మ నాస్తీతి వక్తుం నశక్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

శ్లో॥ విద్యుద్వచ్చ నిమేషవ ద్ద్రుతతరం యద్భాసతే వ్యజ్యతే
సఙ్కల్పస్మరణాదివృత్తినిచయై స్స్వాన్తస్య శాన్తాశయాః.
తద్ధ్యాయన్తి వనం జనా ఇతి సదా సంసేవనీయన్తు యో
ప్రత్యగ్భానమమూ న్సమాని విబుధా న్భూతాని వాఞ్ఛన్తితాన్. ౧౨

బ్రహ్మణో౽స్తిత్వాధిగమాయ ద్వారాన్తరం వదన్ తద్ధ్యానఫలం దర్శయతి. విద్యుద్వదితి యద్బ్రహ్మ విద్యుద్వత్. నిమేషవచ్చ ద్రుతతరం భాసతే- సకృత్స్ఫురతీత్యర్థః. స్వాన్తస్య సఙ్కల్పస్మరణాది వృత్తినిచయై ర్యద్వ్యజ్యతే. అచేతనస్య మనస స్సఙ్కల్పాదికమపి చేతనానుగ్రహకృతమ్. శాన్తాశయా యే జనా స్సదా సమ్యక్ సేవనీయం ప్రత్యగ్భానం తత్. వనమితి ధ్యాయన్తి. తానమూన్విబుధాన్. సమాని సర్వాణి భూతాని వాఞ్ఛన్తి అభీష్టానీతిశేషః. యద్వా, భూతాని ప్రాణినః సమాని సర్వాణి వాఞ్ఛితానీతిభావః. వాఞ్ఛన్తి యాచన్తే. బ్రహ్మాత్మవిద ఆశ్రితాభీష్టపూరణచణత్వాదితి భావః. ౧౨

శ్లో॥ స్వాధ్యాయశ్చ శమోదమ శ్శుచితపః కర్మాణి సత్యం గురౌ
దేవే భక్తి రమానితా చ ఋజుతా హింసా క్షమా హ్రీర్ధృతిః,
యస్యైతానితు సాధనాని పురుష స్స క్షీణపాపో యతే
విద్యాం వేద చ య స్త్విమాం సుఖమయే బ్రహ్మణ్యయం తిష్ఠతి. ౧౩

వ్యా.—సర్వాణి జ్ఞానసాధనాని సఙ్గృహ్ణాతి - స్వాధ్యాయేత్యాది - యస్య స్వాధ్యాయో వేదాధ్యయన మర్థావబోధపూర్వకం శమోఽన్తరిన్ద్రియనిగ్రహః దమో బహిరిన్ద్రియనిగ్రహః శుచి శ్శుద్ధం స్వస్య వర్ణస్యాశ్రమస్య చోచితం, తపః కర్మ విహితం సత్యం యథార్థభాషిత్వం గురౌ దేవే చ భక్తిః ప్రీతిః అమానితా మానాభావః. ఋజుతా అకౌటిల్య మహింసా భూతద్రోహరాహిత్యం క్షమా శీతోష్ణాది ద్వన్ద్వసహిష్ణుత్వం హ్రీర్లజ్జా ధృతిర్ధైర్య మిత్యేతాని సాధనాని సన్తి. సః క్షీణపాపః పురుషః విద్యామయతే- ప్రాప్నోతి యస్త్విమాం విద్యాం బ్రహ్మజ్ఞానం వేద ప్రాప్తవాన్ సోఽయం విద్వాన్ సుఖమయే ఆనన్దమయే బ్రహ్మణ్యేవ తిష్ఠత్యేవ న తతః పున రావర్తతే. ౧౩

ఇతి కేనోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

ఓం శాన్తి శ్శాన్తి శ్శాన్తిః.

శ్లో॥ యచ్ఛ్రేయోభిలష త్యవాప్తు మనఘో మోక్షాత్మకం ధీమతా
తేనార్థేషు గృహేషు బన్ధుషు సుతభ్రాతృజ్ఞనాసు క్వచిత్
ఉద్యానేషు రథేషు భూమిషు తథా స్వర్గోపభోగేష్వపి
ప్రీత్యాశే అవిధాయ శాన్తమనసా శుశ్రూషణీయో గురుః. ౧౪

వ్యా.—అథ కఠోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. తావ 'ద్గురుశుశ్రూషయా వి' ద్యేతి న్యాయా ద్విద్యావాప్తయే గురుశుశ్రూషాం సర్వకామసన్న్యాసపూర్వికాం విదధాతి– య ఇతి - అనఘః నిష్పాపః సపాపస్య ముముక్షాయా ఏవానుదయా దితిభావః. ఇదఞ్చానఘత్వ మిహజన్మని జన్మాన్తరేవానుష్ఠితై ర్నిష్కామవిహితకర్మభి ర్భవతి. యః మోక్షాత్మకం శ్రేయః నిశ్శ్రేయస మవాప్తుం ప్రాప్తు మభిలషతి తేన ధీమతా బుద్ధిశాలినా, అర్థేషు ధనేషు గృహేషు బన్ధుషు సుతభ్రాతృజ్ఞనాసు-సుతేషు భ్రాతృషు అఙ్గనాయాం దారేషుచ. ఉద్యానేషు రథేషు భూమిషు తథా స్వశరీరే స్వర్గోపభోగేషుచ క్వచిదపి కస్మింశ్చిదపివస్తుని కస్మింశ్చిదపి కాలేవా. ప్రీత్యాశే లబ్ధేషు కామేషు ప్రీతిః. అలబ్ధేషు ఆశా. తే అవిధాయ అకృత్వా- 'ఈదూదే ద్ద్వివచన'మితి ప్రగృహ్యత్వా దసన్ధిః. శాన్తమనసా శాన్తేన ప్రసన్నేన మనసా గురుః బ్రహ్మవిదుపదేష్టా తత్త్వస్యాచార్యః. శుశ్రూషణీయః భజనీయః విద్యావాప్తయే ఇతిభావః

శ్లో॥ స్త్రీపుత్రార్థగృహాదిసంసృతిమయప్రేయఃఫలైకాశ్రయా
విద్యామార్గవిలక్షణో లసతి స శ్రేయోదవిద్యాపథః,
భ్రాన్తాః పణ్డితమానినో గతిభృతోఽవిద్యాపథే స్థాశ్రయాః
కూపేఽన్ధాఇవ సంసృతౌ పరిపతన్త్యన్యే పురం బ్రాహ్మణాః. ౧౫

వ్యా.—శ్రేయోభిలాషిణా విద్యావాప్తయే గురుశ్శుశ్రూషణీయ ఇత్యుక్తమ్ సర్వసన్న్యాసపూర్వకమ్. కి మయమేకఏవ శ్రేయోవాప్తిమార్గః? యద్వా, కశ్చిదన్యోస్తి. అత ఆహ. స్త్రీపుత్రేతి - సః శ్రేయోదవిద్యాపథః మోక్షప్రదజ్ఞానమార్గః. స్త్రీపుత్రార్థగృహాదిసంసృతిమయప్రేయఃఫలైకాశ్రయాఽ విద్యామార్గవిలక్షణః. స్త్రియః పుత్రాః అర్థాః గృహాః ఆదిపదాత్పూర్వశ్లోకోక్త బన్ధుభూమ్యాదిగ్రహణమ్. తఏవ సంసృతి స్సంసారః తన్మయం తద్రూపం ప్రేయఃఫలం-ప్రేయ ఇతి ఫలం తదేకాశ్రయా దవిద్యామార్గా ద్విలక్షణస్సన్ లసతి. విద్యామార్గోఽవిద్యామార్గ ఇత్యస్తి మార్గద్వయమేవ. తత్ర విద్యామార్గఏవ శ్రేయఃప్రద

నాన్యః. అస్య త్వవిద్యామార్గః ప్రేయఃప్రాపకః. తత్ర శ్రేయో నిరతిశయసుఖ
పరమపురుషార్థః ప్రేయస్తు దుఃఖమయసంసారః. ధర్మార్థకామానాం ప్రేయసాం
సంసారఏవాన్తర్భావః ఇతి. నన్వేవం సర్వే కిమితి శ్రేయోమార్గం విద్యామార్గమేవ
నాశ్రయన్తే అత ఆహ. భ్రాన్తా ఇతి-భ్రాన్తాః పణ్డితమానినః పణ్డితమాత్మానం మన్యన్త
ఇతి పణ్డితమానినః. అవిద్యాపక్షే అవిద్యామార్గే రతిభృతః సన్తస్తు స్వస్తాః
కర్మాణి నిత్యాని నైమిత్తికాని కామ్యాని చ కర్తవ్యాన్యేవ. తత్ఫలం చ స్వర్గాది
లక్షణం భోక్తవ్యమేవ. కర్తా భోక్తైవాత్మా. నాస్య బ్రహ్మత్వం స్వాప్నేఽపి సమ్భా
వ్యతే. సుఖకరవిషయపరిత్యాగో నయుక్తః పూర్వైర్ఋషిభిరపి గృహస్థైః కర్మమార్గ
ఏవావలమ్బితః. విహితకర్మత్యాగశ్చ నరకసాధనమేవ. తస్మాద్భోగ్యభోగ
జన్యానన్దాతిరిక్తః కశ్చిద్బ్రహ్మానన్దో నాస్త్యేవ ఇతి మన్వానాః కర్మజడాః కర్మ
ణ్యేవానుతిష్ఠన్తి స్వస్థాః. అన్ధాశ్రయా అన్ధాః కూపే ఇవ. సంసృతౌ నిపతన్తి-నిప
తన్తి. అస్మత్పితృపితామహాదయః కర్మాణ్యేవకృతవన్తో వయమపి తథైవ కుర్మ ఇతి
పూర్వాచారపరిగ్రహా ఏతే మూఢాః. అన్ధానవలమ్బ్యాన్ధా ఇవ సంసారకూపే పతన్తి.
'వ్యవహృతయే వికల్పఇతి లోకస్థ పరమ్పరయా భ్రమయతి భారతీ త ఉరువృత్తిభి
రుక్థజడా' నితి భాగవతాత్. అన్యే జ్ఞానిసన్న్యాసినస్తు బ్రహ్మణః పృథక్ స్థానం
విశన్తీతి శేషః పరిపతన్తి త్యస్యాత్రాప్యనుకర్షణమితి వా. ౧౫

శ్లో॥ లోకోఽయం పశుపుత్రగేహధరణీధాన్యాదిరూపోఽస్తి త
ద్భిన్నః కోఽపి పరో నచాస్తి హి తతస్తల్లాభవాఞ్ఛా వృథా
నష్టం దేహమయం ప్రతి స్వపితరం విత్తాది నాశ్యం న త
త్ప్రాజ్ఞేనే త్యభిమన్యతే యమవశం యాత్యప్యవిద్యాశ్రితః. ౧౬

వ్యా.—ఆస్తికేషు కర్మఠా అవిద్యాపక్షపాతినః సన్న్యాసినస్తు విద్యాపక్ష
పాతా ఇత్యుక్తమ్. నాస్తికానాం పునః కో మార్గ ఇత్యత ఆహ. లోక ఇతి - పశు
పుత్రగేహధరణీధాన్యాదిరూపః అయం దృశ్యమానో లోక ఏవాస్తి. తద్భిన్నః కోఽపి
పరో లోకో నైవాస్తి హి యస్మాదేవం తతస్తస్మాత్. తల్లాభవాఞ్ఛా పరలోక
కామః వృథా-వ్యర్థః. తత్తస్మాత్. నష్టం మృతం దేహమయం దేహరూపం దేహా
త్మవాదిత్వాన్నాస్తికానామితి భావః. స్వపితరం ప్రతి - ఉద్దిశ్య ప్రాజ్ఞేన విదుషా
విత్తాది ననాశ్యం నక్షపణీయమ్ ఇతి అవిద్యాస్థితః అవిద్యామార్గస్థః అనాదికాలా
దారభ్య స్వాభావిక్యేవావిద్యామార్గప్రవృత్తి ర్జీవానామితి భావః లోక ఇతి శేషః
అభిమన్యతే యమవశం మృత్యునిఘ్నతాం యాత్యపి ప్రాప్నోతి చ పునఃపునర్మ్రి

యతే జాయతే చేత్యర్థః నాస్తికా అప్యవిద్యాపథపాన్థాఏవ పరన్తు కర్మఠేభ్యోపి హీనతరాం దుర్గతి మేవైతే గచ్ఛన్తి పశ్వాదిజన్మప్రాప్తిలక్షణాం నరకప్రాప్తిలక్షణా ఞ్చేతి భావః. ౧౮

శ్లో॥ విద్యామార్గ ముపైతి కోఽపి పురుషః ప్రక్షీణపాపో రమా
రామానుగ్రహతో యతోఽయ మనుమృతః శ్రోతుం ప్రవక్తుం స్వయం
జ్ఞాతుం ద్రష్టుమపి ప్రదుర్లభతరః ప్రోక్తోప్యసమ్యగ్విదా
స జ్ఞేయో బహుచిన్తయాఽప్యణుతరో తర్క్యో యదాత్మా పరః. ౧౯

వ్యా.—నను కథమితి స ర్వే విద్యామార్గమేవ నభజన్తే ఇత్యత ఆహ. విద్యేతి. ప్రక్షీణ పాపః కోఽపి ధన్యః పురుషః రమారామానుగ్రహాత్ 'ఈశ్వరానుగ్రహా ద్విద్యా మార్గముపైతి, ఈశ్వరానుగ్రహాదేవపుంసా మద్వైతవాసనేతి స్మరణాత్ యతో యస్మా దయమాత్మా స్వయం వక్తురసత్వాత్ శ్రోతుం ప్రదుర్లభతరః ప్రకర్షేణ దుర్లభతరః తథా శ్రోతురసత్వాత్ప్రవక్తుమ్ప్రదుర్లభతరః తథా శ్రోతురసత్త్వా త్ప్రవక్తుమ్ప్రదుర్లభతరః ఏవం వచనశ్రవణవ్యవహారాభావా ద్జ్ఞాతుం ప్రదుర్లభ తరః ఏవమజ్ఞాతత్వాదేవ ద్రష్టుం సాక్షాత్కర్తుం ప్రదుర్లభతరః ఆత్మతత్త్వస్య శ్రోతా శ్రోతరిసతి వక్తా జ్ఞాతా ద్రష్టా చ లోకేఽతీవ దుర్లభతర ఇత్యర్థః నను వక్తరిసతి కథం తజ్జ్ఞానం దుర్లభ మత ఆహ. అయమాత్మా అసమ్యగ్విదా అసమ్య గ్దర్శినా ప్రోక్తోపి జ్ఞేయో జ్ఞాతుం శక్యో నభవతి తత్త్వవిదుపదిష్టమేవ జ్ఞానమా త్మావలోకనక్షమం భవతి నేతరత్ 'ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానిన స్తత్త్వదర్శిన' ఇతి గీతావచనాత్. నను తత్త్వవి ద్దుర్లభతరః యే త్వధునా వేదాన్తిబ్రువాః పుస్త కభారహారిణ ఉపలభ్యన్తే తే అసమ్యగ్దర్శిన ఏవేతి తదుపదేశవశా దాత్మా న జ్ఞా తుం శక్యతే. ఉపదేష్టురే వాత్మజ్ఞత్వాభావాత్ ఉక్తంచ. 'శబ్దబ్రహ్మణినిష్ణాతో ననిష్ణాయాత్పరే యది, శ్రమస్తస్య శ్రమఫలో హ్యధేనుమివరక్షత' ఇతి. నను మన్దప్రజ్ఞతయా ఉపదేష్టు రాత్మజ్ఞానాభావేఽపి తదుపదేశవశాచ్ఛిష్యస్య కుశలస్య విచారా దాత్మజ్ఞానం భవేదేవేత్యత ఆహ బహుచిన్తయాపీతి. బహువిచారేణాపి నజ్ఞేయః. కస్మాదేవం దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మేత్యత ఆహ.–యద్యస్మాత్పర ఆత్మా అణు తరః అతిసూక్ష్మః ఆకాశాదేరపి సూక్ష్మతమ ఇత్యేతత్. అతఏవాతర్క్యః తర్కితు మశక్యః. అప్రమేయత్వా దితిభావః. ఏవ మాత్మనో దుర్విజ్ఞేయత్వా న్నాత్మాశ్రి యేఽస్మిన్ విద్యామార్గే కోపి నప్రవర్తతే. ఉక్తంచ భగవతా. 'మనుష్యాణాంసహ స్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే, యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వత' ఇతి.

శ్లో॥ వేదాన్తప్రతిపాదితాత్మవిషయా [illegible]
స్తర్కేణాస్యసమీరణేన చ బుధా విష్ణుప్రసాదాగతా,
ప్రాప్యైనామపి హన్త మృత్యురపి హా చిత్వాఽగ్నిమ[illegible]
యామ్యం స్వర్గమతో [illegible] .

వ్యా.—తర్హి కథమాత్మా విజ్ఞేయ ఇత్యత ఆహ. వేదాన్తేతి - వేదాన్తప్రతిపాదితాత్మవిషయా వేదాన్తైః ప్రతిపాదితో [illegible] తద్విషయా [illegible]. బుధా విదుషా తర్కేణ స్వోత్ప్రేక్షయా అస్య [illegible] నైవ హన్తవ్యా. వేదాన్తవిచారాదేవాత్మా [illegible]. నను వేదాన్తైరాత్మా ప్రతిపాద్యతాం నామ కథం [illegible] ఇత్యత ఆహ. విష్ణుప్రసాదాదీశ్వరానుగ్రహాదితా లబ్ధా మతి[illegible]. [illegible] నుగ్రహోఽస్తి తస్య వేదాన్తవిచారా '[illegible]' [illegible]. [illegible] పునర్వేదాన్తశ్రవణమననాదిన్నైవ [illegible]. [illegible] వ్యేత్యర్థః. ఏనం విద్యాం ప్రాప్తవాన్ [illegible] నయా అగ్నిహోత్రాదికర్మకరణేనవా [illegible]త్యాహ. ప్రాప్తేతి - మృత్యురపి సర్వజ్ఞోఽపి యమః ఏనాం విద్యాం [illegible] చిత్వా [illegible] కృత్వా యామ్యం స్వర్గం [illegible]. [illegible] తిశయే అతోఽస్మాద్ధేతోః. విద్వాన్ [illegible] [illegible] [illegible]. కామవిషయః కామనా [illegible]. [illegible] య జాయతే మ్రియతేచేతి సంసారస్య కామమూలకత్వాదితి భావః. ౧౭

శ్లో॥ తం దుర్దర్శ మనుప్రవిష్ట మమలం [illegible]
ప్రత్నం గహ్వరగం జహాతి కుశలో [illegible],
శ్రుత్వా బ్రహ్మగురో [illegible] ధర్మ్యం పృథక్కృత్య [illegible]
త్వాజ్ఞాదే ర్మననాదినా [illegible] ౧౮

వ్యా.—ఆత్మజ్ఞానాత్కిం ఫలమత ఆహ. తమితి-గూఢం గహనమనుప్రవిష్టం ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్. గుహానిహితం గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితమత ఏవ గహ్వరగం గహ్వరం విషమ మనేకానర్థసఙ్కటం గచ్ఛతీతి గహ్వరగం గహ్వరస్థ మత ఏవ దుర్దర్శం ద్రష్టుమశక్యం తం ప్రత్నం పురాణ మమల మాత్మానం జ్ఞాత్వా సాక్షాత్కృత్య కుశలస్తు హర్షం శుచం చ జహాతిత్యజతి ఆత్మన ఉత్కృ

ర్షాపకర్షయో రభావాదితిభావః. కేనప్రకారేణాత్మా జ్ఞాతవ్యో౽త ఆహ. శ్రుత్వేతి- గురోర్ముఖాద్వచనా దణుతరమతిసూక్ష్మం ధర్మ్యం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనంచ బ్రహ్మ శ్రుత్వా శ్రవణేనజ్ఞాత్వేత్యర్థః తత్తతః ధీరేణ విదుషా సః బ్రహ్మ భిన్న ఆత్మా- ఆత్మవిభవా ద్బుద్ధిసామర్థ్యాత్ మననాదినా మనననిదిధ్యాసాభ్యాం స్వాజ్ఞాదేః. స్వశరీరేన్ద్రియప్రాణమనోబుద్ధ్యవ్యక్తేభ్యః పృథక్కృత్య జ్ఞేయః హిః ప్రసిద్ధౌ. ఏవమేవ పూర్వైశ్శుకాదిభిర్జనకాదిభిశ్చ జ్ఞాతఇత్యర్థః అనేన నాస్తికాభిమతో దేహాత్మవాదః, కర్మఠాభిమతో భోక్తృ కర్త్రాత్మవాదశ్చ పరాస్తః. కథమ్ ఉచ్యతే-న తావద్దేహ ఆత్మా దేహాదన్యస్యైవ కర్తు ర్భోక్తుః స్వప్న ఉపలబ్ధేః నాపికర్తృభోక్తృచలిఙ్గమన ఇన్ద్రియాద్యాత్మకమాత్మా సుషుప్తౌ అకర్తురభోక్తు రలిఙ్గస్యైవాత్మన ఆనన్దమయస్యోపలబ్ధేః. యద్యపి సుషుప్తౌ నకస్యాప్యుపలబ్ధిస్తథాపి సుషుప్తిసాక్షీ కశ్చిదస్తీత్యవశ్యమభ్యుపేయః ఉత్థితస్మరణాస్యథానుపపత్తేః నాపి సౌషుప్తంతమ ఆత్మా తస్య జడత్వాత్తత్సాక్షిణో౽న్యస్యసత్త్వాచ్చ తస్మాదకర్త్రభోక్తృ సర్వసాక్షి చైతన్యం బ్రహ్మైవాత్మేతి- అయమేవ దేహాదిభ్య స్సకాశాదాత్మనః పృథక్కరణప్రకారః ఉక్తశ్చాయంభాష్యకారైః 'నాహం దేహో నేన్ద్రియాణ్యన్తరఙ్గో నాహంకారః ప్రాణవర్గో నబుద్ధిః, దారాపత్యక్షేత్రవిత్తాదిదూర స్సాక్షీనిత్యః ప్రత్యగాత్మా శివో౽హ'మితిస్మ స ౧౯

శ్లో॥ ఓమిత్యేత దయం పదం శ్రుతిగణైర్మన్త్రైశ్చ తే సమస్తస్తప
స్స్తోమోదః ప్రతిపత్తయే భవతి వా తద్బ్రహ్మచర్యం బుధాః
కామేనాస్య చరన్త్యతః పరమిదం బ్రహ్మైతదేతం చాపరం
శ్రేష్ఠాలమ్బన మేతదేత్య భజతే విద్వాన్పరం బ్రహ్మణః. ౨౧

వా. -మన్దప్రజ్ఞస్య ముముక్షో ర్బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనమాహ. ఓమితి- అయం సమస్తః ఋగ్యజురాద్యాత్మకః శ్రుతిగణః ఓమిత్యేతత్పదం బ్రూతే పరంబ్రహ్మ వక్తీత్యేతో౽ర్థః అపరం బ్రహ్మ ప్రణవాత్మకం వక్తీత్యనో౽ర్థః. తపస్స్తోమః తపసాం స్తోమస్సమూహః అదః ప్రతిపత్తయే ఓమిత్యేతత్పదప్రాప్తయే భవతివా- భవత్యేవ తత్తస్మాత్ బుధాః అస్యపదస్య కామేన ప్రాప్తీచ్ఛయా బ్రహ్మచర్యం చరన్తి అతో౽స్మాద్ధేతోః ఇదమక్షర మోమిత్యేతత్పదం పరంబ్రహ్మ భవతి. హిరణ్యగర్భాత్మక మపరం బ్రహ్మచ భవతి. విద్వాన్ శ్రేష్ఠాలమ్బనం శ్రేష్ఠమాలమ్బన మేతదోమితిపద మేత్య- ప్రాప్యఅవలమ్బ్యేత్యేతత్. బ్రహ్మణః హిరణ్యగర్భస్య పురం లోకం భజతే. అపరబ్రహ్మకామశ్చేత్ బ్రహ్మణః- పరమాత్మనః పురంధామ-

స్వరూపమిత్యేతదభ్యుపేతే. పరిబభ్రామ్య [illegible] ౨౦

శ్లో॥ ధర్మాధర్మకృతాకృతాగతగతా [illegible] యాంస్య [illegible]
నోత్పన్నో న మ్రియతే [illegible]
ఆత్మాఽసౌ నిహతే వపు [illegible]
హన్తారం [illegible] మూఢ [illegible] ౨౧

వా.— దేహాదివిలక్షణ [illegible] ధర్మేతి - ధర్మాధర్మకృతాకృతా గతాగతా [illegible] ధర్మసుకృతా [illegible] పూర్వపదార్థః [illegible] - ధర్మాధర్మజనకం విహితం ప్రతిషిద్ధం కర్మ [illegible] త్యేతత్. యద్వా కృతం కార్య ముకృతం [illegible] మాయాస్యద్వర్తిష్యమాణం సర్వేషాం [illegible] ఇతరో. విలక్షణః నధర్మః నాప్యధర్మః [illegible] ష్యత్ వస్తు భవతాత్యేత్యర్థః. [illegible] ఆహ-ఆత్మా, ఉత్పన్నో నభవతి. [illegible] దానన్తరం నశ్యతశ్చ అతో [illegible] ఇత-ఆహ. అక్షరఇతి- [illegible] సభవతి జన్యో నభవతి. [illegible] మిథ్యాస్తిమితి వాచ్యం- మాయాద్వ [illegible] యద్వా లోకే యత్కారణంవస్తు మృదాది [illegible] ప్యాత్మా నేత్యర్థః నిత్యః కాలత్రయావస్థ [illegible] ఇతిభావః ఏవంనిత్యత్వాదేవ [illegible] అతఏవాసావాత్మా వపుషి శరీరేనిహతేపి [illegible] పుమాన్పురుషః భవతి. అకర్తృత్వేనేవ [illegible] కర్త్వాదోభక్తృత్వస్య. ఏవంస్థితే ఆత్మతత్త్వే [illegible] ఛాయతే మన్యతే స దేహాత్మదృగ్దేహాత్మదర్శీ మూఢ ఏవ. 'హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం హతశ్చేన్మన్యతే హతమ్. ఉభౌ తౌ నవిజానీతో నాయంహన్తి నహన్యతే' ఇతిగీతా వచనాత్ తస్మాన్నాస్తిక మతం కర్మఠమతఞ్చ నాదర్తవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౨౧

శ్లో॥ అణోరణీయానణుతో మహాంశ్చమహతో జన్తోర్గుహాయాంస్థితో
నిష్కామో యతిధాత్ప్రసాదవశాద్యం శోకనాశం తతః

ఆసీనోఽపి సుదూరమేతి చ శయానః యస్సర్వతోఽయాత్యహో

కస్తం వేత్తు మహాహసం రవిసుతా ద్దేవం పరోఽర్వాక్తనః. ౨౨

వ్యా.—యద్లౌకికానాం కేషాంచిద్భ్రమ్రిణాంచ దేహాత్మకర్తృత్వభ్రాన్తిః తదయుక్తమేవ- దుర్విజ్ఞేయత్వాదాత్మన ఇత్యాహ య ఇతి-యః అణుతః అణో రప్యణీయానణుతరః మహతోఽపి మహాంశ్చ పరమాణుత్వపరమమహత్త్వయో స్సామానాధికరణ్యాయోగా దపరిచ్ఛేద్య ఇత్యర్థః. జన్తోః ప్రాణినాం గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితః తత్రోపలభ్య ఇత్యర్థః. నిష్కామః విద్వాన్ ధాత్వనుగ్రహవశాదీశ్వరానుగ్రహబలాత్మనః ప్రసాదవశాదితి వా య మాయాతి ప్రాప్నోతి జానాతీత్యేతత్. తతో యస్యాయనాత్ శోకనాశనం సంసారనాశ మయతి భవతే ముచ్యత ఇత్యేతత్. యః ఆసీనోఽపి సుదూరమేతి, యః శయానోఽపి సర్వతోఽయాతి దేహోపాధివశాదాసీనస్య శయానస్య చాత్మనః మనఉపాధివశా ద్దూరగమన సర్వతోగమనే సమ్భవత ఇతి భావః. అహో ఇతి విరుద్ధానేకధర్మసామానాధికరణ్య దాశ్చర్యమ్. తం మదామదం సమదమమదంచ సహర్షమహర్షంచ మనస్త్వాదాత్మవైధ్యాసాదితిభావః దేవం- ద్యోతనశీల మాత్మానం రవిసుతా ద్యమా త్పరోఽన్యో ఽర్వాక్తనోఽర్వాచీనః కః ప్రాణీ వేత్తు నకోఽపీత్యర్థః యద్యపి రవిసుతాత్ప్రాక్తనం హిరణ్యగర్భాదయో విదు రాత్మానం. తథాపి స తతోఽర్వాచీనా అస్మదాదయ ఇతి భావః ఇదంచాత్మనోదుర్విజ్ఞేయత్వాభిప్రాయోక్తమేవ. కథ మస్యథా యమాదర్వాక్తనానాం శుకాదీనా మాత్మజ్ఞత్వమ్. ౨౨

శ్లో॥ తిష్ఠన్తం త్వనవస్థితాసు తనుషు స్వాత్మాన మేకం విభుం

యో దేహాన్మహాన్త మేతి కుశలః సోఽయం నశోచత్యపి

నోలభ్యః ప్రవచస్థిరేషవహుశో నో మేధయా న శ్రుతై

రాత్మప్రార్థనయా శమాదిసహితేనైనేన లభ్యః పుమాన్. ౨౩

వ్యా. –దుర్విజ్ఞేయోప్యాత్మా, కేనచిదుపాయేన జ్ఞాతవ్యఏవ నతుత్యక్తవ్యః. మహాఫలసమ్భవాదిత్యాహ. తిష్ఠన్తమితి - యస్తు కుశలః అనవస్థితాసు - అస్థిరాసు నానావిధాస్వితి వా తనుషు దేవమనుష్య పిత్రాదిశరీరేషు తిష్ఠన్తం కాష్ఠేషు దాహవదితిభావః. కథమస్య సర్వశరీరాన్తస్థస్యాగపద్యుజ్యతేఽతఆహ. విభుం - వ్యాపకం గగనవదితిభావః. అతఏవైకం జీవబహుత్వే మానాభావాదితిభావః. నచ జీవైకత్వే కథం సంసారవైచిత్ర్యమితివాచ్యం. బుద్ధ్యాదిప్రయుక్తత్వా త్తస్య. అతఏవ 'క్షేత్రజ్ఞఞ్చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత' ఇతి భగవతా గీతమ్. అనేన

జీవేశ్వరభేదోపి నిష్కాలితః. అదేహం- స్వతో దేహాదిరహితోపి సన్ ఉపాధ్యుదయాత్ దేహవానివ ప్రతిభాతి న వస్తుత ఇతి భావః. మహాన్తమాత్మానమితి నిశ్చినోతి ప్రత్యేతి అయ మహమస్మీతి. సోయం విద్వాన్ నశోచత్యపి న ప్రశోచతి. 'తరతి శోకమాత్మవి' దితి శ్రుతేరితి భావః తర్హి కేనోపాయేనాయం లభ్యస్స ఇత్యత ఆహ. అయం పరమ ఆత్మా, ప్రవచోభి - రనేక వేదవేదాఙ్గాదిస్వీకారైః గ్రన్థలాభైః మేధయా-గ్రన్థార్థ ధారణశక్త్యా నోపలభ్యః. శ్రుతైశ్శ్రవణైశ్చ బహుభిర్నలభ్యః. కిన్తు ఆత్మప్రార్థనయా - సర్వకామత్యాగపూర్వికయా ఆత్మైకకామనయా శమాదిసహితశ్రవణేన పునర్లభ్యః. య స్సర్వాన్ కామాన్ విహాయాత్మానమేవ కామయమానస్సన్, శమాదిసహిత శ్శ్రవణాదిక మభ్యస్యతి తేనాత్మా లభ్యత ఇత్యర్థః. ౧౩

శ్లో॥ యోఽశాన్తో నసమాహితో నవిరతో నిష్కర్మణోఽశాన్తస్సన్
నాత్మార్థీ నపరాత్మవిత్స పురుషం జానాతు కిం వా కథం
సర్వం యస్య జగత్ప్రియాత్యశనతాం బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాదికం
స్తమ్బాన్తంచ తథోపసేచనపదం మృత్యుశ్చ యస్యర్చ్ఛతి. ౧౪

వ్యా.—శమాదిసాధనసంపన్న ఆత్మకామ ఏవ జానాత్యాత్మానమిత్యన్వయః పూర్వశ్లోకే దర్శితః, ఇహతు- తదభావే తదభావ ఇతి వ్యతిరేకం దర్శయతి యోఽశాన్త ఇతి- యః- అశాన్తః ఇన్ద్రియచాపల్యాదనుపరతః అతఏవాశాన్తత్వాత్ అశాన్తస్సన్ అతఏవ నసమాహిత శ్చిత్తైకాగ్ర్యరహితః. అశాన్తత్వాదేవ నిష్కర్మణో నవిరతః, అశాన్తత్వాదేవ నాత్మార్థీ. నిష్కామః ప్రశాన్తచేతా హ్యాత్మకామీ భవతి. అతఏవాస్య పరోక్షాత్మజ్ఞానమపి నాస్తీత్యాహ-న పరాత్మవిదితి. స పురుషః తం కథంవా జానాతు? కథమపి నజానీయాదేవ. కోసౌ పురుషోఽత ఆహ. సర్వమితి యస్య బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాదికం స్తమ్బాన్తంచ సర్వం జగ దశనతా మన్నత్వం ప్రయాతి. య స్సర్వం జగదత్తీత్యర్థః. సర్వాలయసాక్షిత్వాదితి భావః. నను మృత్యునైవ సర్వమద్యతేఽత ఆహ. తథా మృత్యుశ్చ యస్యోపసేచనపదం-శాకత్వ మృచ్ఛతి అశనత్వేప్యపర్యాప్త ఏవ మృత్యురిత్యర్థః. తంపురుషమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౪

శ్లో॥ దేహేఽస్మిన్ పరమం నభః పరపదం బుద్ధిమ్ప్రవిశ్య స్థితౌ
గూఢౌ ద్వౌ పురుషౌ పరస్పరపరౌ ఛాయాప్రకాశావివ
ఏక స్తత్ర ఫలం కృతస్య మధురం భుఙ్క్తే పరః పశ్యతి
బ్రహ్మజ్ఞా ఇతి సమ్భణన్తి కృతినః పఞ్చాగ్నయోఽపి స్ఫుటమ్. ౧౫

వ్యా.—నను స పురుషః కి మీశ్వరః కింవాజీవ ఇతి శంకాయాం తావ జ్జీవేశ్వర యో ర్లక్షణమాహ- దేహేఇతి. అస్మిన్ దేహే వ_ర్తమాన మితి శేషః పరపదం పరస్య బ్రహ్మణః పదం స్థానం బుద్ధిం బుద్ధిశబ్దవాచ్యం పరమం నభః పరమాకాశం ప్రవిశ్య ఛాయాప్రకాశావివాతపానాతపావివ పరస్పరపరౌ అన్యోన్యవిలక్షణౌ గూఢౌ ద్వౌ పురుషౌ స్థితౌ తత్ర తయోఃపురుషయో రేకః జీవ ఇత్యర్థః. కృతస్య కర్మణః ఫలం సుఖం దుఃఖంవా మధురం స్వాదు యథాతథా మధురం ఫలమితివా భుఙ్క్తే అనుభవతి పరః. అన్య ఈశ్వర ఇత్యర్థః. పశ్యతి కర్మఫల మనశ్నన్ సాక్షీ త్వపశ్యతి. బుద్ధిప్రవిష్టో భోక్తా జీవః బుద్ధిప్రవిష్ట స్సాక్షీ ఈశ్వర ఇతిభావః. ఇతి బ్రహ్మజ్ఞా బ్రహ్మవిద స్సమ్యగ్భణ_న్తి వద_న్తి కృతినః కర్మిణః పఞ్చాగ్నయః అపిశబ్దాత్ త్రిణాచికేతాశ్చ స్ఫుటం సమ్భణ_న్తి తస్మా ద్దా_స్తిక్యా_ర్నాత్ర సంశయః క_ర్తవ్య ఇతిభావః. ౨౪

శ్లో॥ య స్సేతుః కృతినాం నృణా మపరమం దుఃఖాబ్ధిసన్తారణే
య త్సంసారసముద్రతారణహృదాం భూయః పరంచాభయమ్
బ్రహ్మైత ద్ద్వివిధం తదక్షర మిహ జ్ఞాతుం నృభి శ్శక్యతే
చేతుం చాప్యపరం స తత్ర విధినా నో నాచికేతాత్మకమ్. ౨౫

వ్యా.—తత్ర జీవస్య కర్తవ్యం దర్శయతి. యదితి - య దపరమం బ్రహ్మ కృతినాం కర్మిణాం నృణాం దుఃఖాబ్ధిసన్తారణే సేతు ర్భవతి. య దభయః యత్తు పరం బ్రహ్మ సంసారసముద్ర తారణహృదాం సంసారసముద్రపారగమనాభిలాషిణాం నృణా మభయం భయశూన్యం పరమాశ్రయ మ్భవతి. త దేత ద్ద్వివిధం పరమపరంచాక్షరం బ్రహ్మ ఇహలోకే నృభి ర్జిజ్ఞాసుభి ర్జ్ఞాతుం శక్యతే. తత్రచ బ్రహ్మద్వయే నాచికేతాత్మక మగ్నిస్వరూప మపరం బ్రహ్మ. విధినా చేతుంచ నృభి ర్నో శక్యత ఇతిన. అపితు సుఖేన శక్యతఏవ తస్మా త్కర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయే పరాపరే ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతివాక్యార్థః. ౨౫

శ్లో॥ బుద్ధ్యా సారథినా మనోరశనయా సఙ్గృహ్యమాణేన్ద్రియ
స్తోమాశ్వై రనుకృష్యమాణ ముధరు హ్యాత్మా శరీరం రథమ్
శబ్దాదిస్వవిషయం స్వయం త్వనుభవతి ప్రాజ్ఞాసినో౽ముం తతో
భోక్తారం బ్రువతే హ్యనిన్ద్రియశరీరోపాధిసంయోగతః. ౨౬

వ్యా.—కథం జీవస్యభోక్తృత్వం తద్దర్శయతి. యతో యస్మా దాత్మా రథస్థః సన్ బుద్ధ్యా సారథినా మనోరశనయా మనస్సైవ రశనయా సఙ్గృహ్యమాణ ఇన్ద్రియ స్తోమ ... రనుకృష్యమాణం శరీరం రథ ... శబ్దాదిస్వవిషయా ననుభవతి తత_స్తస్మాత్ అముం జీవం ప్రాజ్ఞసినః ప్రాజ్ఞాః హ్యనిన్ద్రియశరీరోపాధి

సంయోగతః హృదిన్ద్రియశరీరరూపోపాధిసంయోగాత్ జీవో భోక్తృత్వం బిభర్తి. ఔపాధికమేవ జీవస్య భోక్తృత్వం నస్వాభావికమితిభావః. ౨౭

శ్లో॥ విజ్ఞానంచ సమాహితంచ హృదయం నో బుద్ధిసూతస్యచే
ద్వశ్యా స్యాత్కథమిన్ద్రియాశ్వపితతి ర్యస్యాస్తి వశ్యాతు సా
విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసా యుక్తస్తు యత్సారథిః
సప్రాప్నోతి యియాసితం పరపదం నాస్యస్తు దుస్సారథిః. ౨౮

వ్యా.—కథమ్పునరస్యజీవస్య ఔపాధికభోక్తృత్వపరిత్యాగపూర్వకస్వాభావికేశ్వరత్వప్రాప్తి రతఆహ విజ్ఞానమితి - బుద్ధిసూతస్య బుద్ధిరూపసారథేః విజ్ఞానం నామ జ్ఞానం సమాహితం హృదయం మనశ్చ నోచేన్నాస్తి యది. ఇన్ద్రియాశ్వపతతిః ఇన్ద్రియరూపాశ్వసమూహః కథం వశ్యా స్యాన్నకథమపీత్యర్థః. బుద్ధిసూతస్య విజ్ఞానం సమాహితం హృదయంచ యద్యస్తి తర్హి సా ఇన్ద్రియాశ్వపితతి ర్వశ్యా స్యాత్ - యత్సారథిః యస్య సారథిః విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసాచ యుక్తో భవతి స రథికః యియాసితం గన్తుమిష్టం పరపద ముత్కృష్టస్థాన ముద్యానాదికం పరంబ్రహ్మాప ప్రాప్నోతి. అన్యో దుస్సారథిః దుష్టస్సారథి ర్యస్య స దుస్సారథిః విజ్ఞానేన సమాహితమనసాచ హీనో యస్యసారథి స్స ఇత్యర్థః యియాసితం పదం న సంప్రాప్నోతి తస్మాద్విజ్ఞానవత్యా సమాహితమనస్కయాచ బుద్ధ్యా భవితవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౨౮

శ్లో॥ విజ్ఞానీ శుచి రాత్మవాంస్తు పురుష స్సంసారమార్గస్య త
త్పారం విష్ణుపదం ప్రయాతి న పున స్సంసార మాపద్యతే
విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసా రిక్తః పున శ్చాశుచి
స్తద్విష్ణోః పరమం పదం నభజతే సంసారఏవ స్థితః. ౨౯

వ్యా.—తస్మాత్ -విజ్ఞానీ శుచిర్నిర్మలః ఆత్మవాన్ సమాహితహృదయశ్చ పురుషస్తు సంసారమార్గస్య పారం తత్ప్రసిద్ధం విష్ణుపద మీశ్వరత్వం ప్రయాతి పునస్సంసారం నాపద్యతే నభజతే. బుద్ధ్యా ఆత్మానాత్మనోర్వివిచ్య జానన్ సమాహితాత్మా జీవః అవిద్యాకృతం భోక్తృత్వం పరిత్యజ్య స్వాభావిక మీశ్వరత్వ మాప్నోతి నపునర్భోక్తృత్వం ప్రపద్యతే తన్మూలస్యాజ్ఞానస్య నష్టత్వాదితిభావః రజ్జో రవిద్యయా సర్పత్వ మివ జీవత్వం జాత మవిద్యయాకేశ్వరస్య విద్యయా అవిద్యాయా నాశేసతి రజ్జో స్సర్పత్వ మివేశ్వరా జ్జీవత్వ మపగచ్ఛతీతి గూఢాశయః. ననుద్వా పురుషౌ బుద్ధి మ్ప్రవిశ్య స్థితావితి పూర్వముక్త మధునాతు. ఏకస్యైవ భ్రాన్త్యా జీవత్వం స్వతఈశ్వరత్వమిత్యుచ్యతే, కథ మవిరోధ ఇతిచే దుచ్యతే. ఈశ్వర స్సర్వాత్మనా న జీవభావం ప్రాప్తః కిన్తు తదేకదేశఏవ. మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూత స్సనాతన ఇతి గీతావచనాత్. అన్యథా సంసారిణా సంసారాప

నుత్తయే సమారాధ్యస్యేశ్వరస్యైవాసంసారిణోఽభానప్రసఙ్గాత్. నచ నిరంశస్యేశ్వరస్య కథమంశ ఇతివాచ్యం మాయయా తస్య కల్పితత్వాత్. తస్మాద్ఘటాకాశ మహాకాశవజ్జీవేశ్వరా వుభౌ స్తః. ఘటాకాశస్య ఘటోపాధిప్రయుక్తమేవ పరిచ్ఛిన్నత్వం స్వతస్తు అపరిచ్ఛిన్నో మహాకాశఏవ ఘటాకాశః యథాతథా జీవస్య బుద్ధ్యుపాధిప్రయుక్తమేవ సంసారిత్వం స్వతస్తు ఈశ్వరత్వమేవేతి. నన్వైవం బుద్ధిప్రవిశ్యస్థితత్వం కథముభయోః జీవఏవహి బుద్ధ్యుపాధికత్వా ద్బుద్ధిం ప్రవిశ్య స్థిత ఇతి వాచ్యమ్. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసా ద్బుద్ధిం ప్రవిశ్య స్థితో జీవః. బుద్ధ్యుపలభ్యత్వా ద్బుద్ధిం ప్రవిశ్య స్థిత ఈశ్వర ఇతి అయంచ బుద్ధిస్థ ఈశ్వరః ప్రత్యగాత్మైవ నాన్యః ప్రతీచఏవ సాక్షిత్వా దసంసారిత్వాచ్చ. ఇతి ఏవం వివేకిన ఈశ్వరత్వ ముపవర్ణ్య అవివేకిన స్సంసార మాహ. విజ్ఞానేనేతి - విజ్ఞానేన సహహి తేన మనసాచ రిక్తః రహితోఽశుచి స్సమలః పునస్తు. తద్విష్ణోః పరమం పదం స్వరూపం నభజతే కిన్తు సంసారఏవ స్థితో భవతి. తస్మాదజ్ఞో జీవ ఏవ నేశ్వరః. విజ్ఞ ఈశ్వరఏవ నజీవః ఏవ మేకస్యైవ పురుషస్య అజ్ఞత్వా జ్జీవత్వం విజ్ఞత్వా దీశ్వరత్వంచ భవతీతి న జీవేశ్వరభేదావకాశః తస్మాత్సర్వైః స్వాభావికబ్రహ్మత్వలాభాయ జ్ఞానమార్గఏవ ప్రవర్తితవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౨౯

శ్లో॥ స్థూలా దన్ద్రియసఙ్ఘాయా త్ఖలు పర స్సూక్ష్మోర్థసఙ్ఘో మన
స్తస్మాచ్చాపి పరం తతోఽపి ధిషణా తస్యాః పరో వై మహా౯,
అవ్యక్తం మహతః పరంహి పురుషో వ్యక్తాత్పర స్తత్పరం
నో కిఞ్చిత్స పరాగతి స్సచ పరాకాష్ఠాహి సర్వాత్పరః.   30

వ్యా.--నను పురుషా దుత్కృష్టః పరః పురుషః పురుషోత్తమనామా స్త్వీశ్వర ఇతి కథం జీవఏవేశ్వర ఇత్యత్రాహ స్థూలాదితి స్థూలాదిన్ద్రియసఙ్ఘాయా త్సూక్ష్మోర్థసఙ్ఘః శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధతన్మాత్రాత్మకః పరః ఉత్కృష్టః తన్మాత్రా కార్యత్వాదిన్ద్రియాణాం కార్యాపేక్షయా కారణస్యవరత్వాచ్చేతి భావః. తస్మాదర్థసఙ్ఘాత్ మనః పరం మనోగ్రాహ్యత్వాద్విషయాణాం గ్రాహ్యాపేక్షయా గ్రాహకస్య సూక్ష్మత్వా ద్గ్రాహకాధీనసత్తాకత్వాచ్చ గ్రాహ్యస్యమనస ఇన్ద్రియవిషయేభ్యః పరత్వమితి భావః అర్థేభ్యః పరస్య మనస ఇన్ద్రియేభ్యః పరత్వం స్వార్థసిద్ధమేవ ఇన్ద్రియప్రవృత్తేర్మనః పూర్వకత్వాచ్చ తదితిబోద్ధ్యమ్. తతోఽపి మనసోపి ధిషణా బుద్ధిః పరా సూక్ష్మా మహతీ ఆత్మభూతాచ బుద్ధిపరతన్త్రత్వాన్మనసః- తస్యాశ్చ బుద్ధేః మహా౯ హిరణ్యగర్భః పరః బుద్ధ్యధిష్ఠాతృత్వాత్తస్య. మహా౯ మహత్తత్త్వమితినా. మహత్తత్త్వ కార్యత్వాద్బుద్ధే స్సాఙ్ఖ్యమతరీత్యా. అవ్యక్తంప్రకృతి రీశ్వరోపాధిః మహతః పరం ప్రకృతికార్యత్వా న్మహతః. హిరణ్యగర్భోపాధేశ్చ ప్రకృతికార్యత్వాత్. తస్మాచ్చావ్యక్తాదజ్ఞానాత్పురుషః పరః. సూక్ష్మో మహా నాత్మాచ భవతి. పురుషోపాధి

త్వాదవ్యక్తస్య పురుషాధీనసత్తాప్రకాశాదిమత్త్వాచ్చ, హిః ప్రసిద్ధా. తత్పరం పురుషాత్పరం వస్తు కిఞ్చిదపి నో నాస్తి. అత స్సపురుష ఏవ పరాగతిః. యద్గత్వా ననివర్తన్తే తత్పరం పదం పరాగతిరిత్యుచ్యతే స పురుష ఏవ పరాకాష్ఠా. సూక్ష్మత్వ మహత్త్వ ప్రత్యగాత్మత్వానాం పర్యవసానం భవతి. తత్ర హేతుమాహ. హి యస్మాత్సః. సర్వాన్తరః సర్వస్యాప్యన్తరః. యద్యస్యాన్తరం తత్తస్మాత్పరం సూక్ష్మం మహత్తస్యాత్మా చ భవతి. యథా. పటస్యాన్తర స్తన్తుః పటాత్పర స్సూక్ష్మో మహాన్, పటస్యాత్మా చ. పురుషస్తు సర్వాన్తర ఇతి సర్వస్మాత్పర స్సూక్ష్మో మహా స్సర్వస్యాత్మా చ. న చ పురుషస్యాపి కశ్చిదాన్తరో స్తీతి వాచ్యమనవస్థాపత్తేః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మా పురుష ఏవేశ్వరః స ఏవ పురుషోత్తమశ్చ. నను. పురుషో జీవః ప్రత్యగాత్మా తదాన్తర ఈశ్వరః పరమాత్మా. అత్ర చాన్తర్యామి బ్రాహ్మణం ప్రమాణం. స చానవస్థా. పరమాత్మన ఆన్తరస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాత్. ఇతిచేన్నైవమ్. పురుష ఏవ పరాకాష్ఠా పరాగతి రితి ప్రకృతశ్రుతివిరోధాత్. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్య చ ప్రకృతప్రత్యగాత్మపరత్వాత్. న చ ప్రకృత శ్రుతిగతపురుషశబ్దస్య పరమాత్మైవార్థః. స ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యమ్. ప్రకృతశ్రుతౌ ప్రత్యగాత్మవాచిశబ్దాన్తరాభావాత్. ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మా పర ఇతి హ్యావశ్యం వక్తవ్యమ్. కిఞ్చ ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మా పర ఇతి కథనం కిం పరమాత్మనః కార్యం ప్రత్యగాత్మేతి ధియా. యద్వా పరమాత్మనోంశః ప్రత్యగాత్మేతి. అథవా. పరమాత్మనియామ్య ఇతి. ఉత పరమాత్మనా వ్యాప్య ఇతి. నాద్యః. అజత్వేన ప్రత్యగాత్మనో కార్యత్వాత్. న ద్వితీయః. సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు పరమాత్మనియామ్యత్వస్య ప్రత్యగాత్మన్యదర్శనాత్. జాగరాదావపి బుద్ధ్యాది తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తమేవ జీవస్య నియామ్యత్వమితి. న తురీయః. నిరవయవే వ్యాపకే ప్రతీచి వ్యాప్యత్వాయోగాత్. అతః పరిశిష్టః కల్పో ద్వితీయః తస్య చ ప్రత్యక్పరాభేద ఏవ తాత్పర్యం. నిరంశేశ్వరస్యాంశాంశిత్వకల్పనానుపయోగాత్. పరమాత్మా భిన్నః ప్రత్యగాత్మేతి వక్తుం హి పరమాత్మాంశః ప్రత్యగాత్మేత్యుక్తమ్ - భవతు వా ఘటాకాశో మహాకాశస్యేవ పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మాంశః తథాపి న వ్యాప్యవ్యాపకభావస్తయోస్తయోరివ-ఏకత్వాదేవ. తస్మాత్ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మేహ పురుషశబ్దార్థః. తం

శ్లో॥ గూఢోత్మా భువనేష్వయం న సకలైర్జ్ఞేయో వృతో మాయయా
బుద్ధ్యా సూక్ష్మకయాఽగ్ర్యయా పున రయం సూక్ష్మేక్షకై ర్దృశ్యతే
విద్వాన్ హృద్యుపసంహరే ద్గిర మిదం చిత్తం చ బుద్ధా మహ
త్యేనాం తం చ మహాన్త మాన్తరతమే శాన్తే ప్రతీచ్యాత్మని. 3౦

వ్యా.—నను యద్యయమాత్మా స్వబుద్ధావేవ స్థితః కిమితి తర్హి స సర్వైర్న జ్ఞాయతే? అత ఆహ. గూఢోత్మేతి-అయం పురుషః. భువనేషు సర్వభూతేషు గూఢోత్మా

గూఢ ఆత్మా-గూఢోత్మా వ్యగ్రవిక్రతేరితి వచనాత్సాధుః. గూఢస్సంవృతఆత్మా, ఏవం మాయయా వృతః అతఏవాయంసకలైర్నజ్ఞేయః నాహంప్రకాశస్సర్వస్య 'యోగమాయాసమావృత' ఇతిగీతావచనాత్. తర్హ్యేవం సర్వైరవిదితః పురుష శ్శశవిషాణప్రాయ ఏవేత్యతఆహ సూక్ష్మేక్షిభిః సూక్ష్మదృగ్భిః పునరయమాత్మా సూక్ష్మేకయా సూక్ష్మయా అగ్ర్యయా అవహితతమయా ఏకాగ్ర్యయా బుద్ధ్యా దృశ్యతే జ్ఞాయతే. తమేవజ్ఞానప్రకారం దర్శయతి. విద్వాన్. గిరంవాచం హృదిమనసి ఉపసంహరేత్ నియచ్ఛేత్. మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాద్వాగ్వ్యాపారస్య-మనోనిర్వ్యాపారం కృత్వా నకిఞ్చిదపి వదేదిత్యర్థః ఇదంచ చిత్తం బుద్ధావుపసంహరేత్. బుద్ధిం నిశ్చలామేకాగ్రాం కృత్వా మనస్తత్రనియచ్ఛేదిత్యర్థః. ఏనాం బుద్ధించ మహతి స్వకారణే ఉపసంహరేత్. బుద్ధిర్నామ నాస్తికిఞ్చిద్వస్తు కిన్తు మహానేవబుద్ధిః. మహత్కార్యత్వాద్బుద్ధేః. కార్యస్యచ కారణవ్యతిరేకేణాసత్త్వాదితి పశ్యేదిత్యర్థః. తంచ మహాన్తం చాత్మత్వాత్కారణమవ్యక్తంచ. అస్తరతమే సర్వాన్తరే శాన్తే నిస్తరఙ్గసముద్రవదితిభావః. ప్రతీచిపూర్ణేఆత్మని ఉపసంహరేత్. ఆత్మవ్యతిరేకేణ కిమపినాస్తి. ఆత్మైవేదం సర్వం సర్వస్యాప్యయమేవాత్మా సఏవాత్మాహమస్మీతి పశ్యేదిత్యర్థః. యద్వా సర్వమాత్మనిప్రవిలాప్య నిర్వికల్పసమాధౌ స్వాత్మన్యేవానతిష్ఠేతేత్యర్థః. తస్మాద్విచారేణ నిదిధ్యాసనేనచాత్మానం పశ్యేదిత్యభిప్రాయః. ౧౩

శ్లో॥ యజ్జ్ఞానం బత దుర్గమం సునిశితా శస్త్రస్య ధారా యథాఽ
శబ్దస్పర్శ మరూప మవ్యయ మజం నిత్యం ధ్రువం చారసమ్
నిర్గన్ధం య దనన్త మేత్య పురుషో మృత్యోర్ముఖా న్ముచ్యతేఽ
విద్యానుష్ఠిత ఆయు జాగృత సరా స్త త్ప్రాప్య మాచార్యాణః. ౧౪

వ్యా.—ఆత్మతత్త్వస్య దుర్గమత్వముక్తం శ్రుతి దృష్టాన్తమాహ యదితి - యథా సునిశితా సుతీక్ష్ణా శస్త్రస్య ధారా దుర్గమా గన్తుమశక్యాతథా యజ్జ్ఞానం యస్యాత్మతత్త్వస్య జ్ఞానందుర్గమమ్. కస్మాద్దుర్గమమిత్యత్ర శబ్దాదివిషయాభావాదిత్యాహ. అశబ్దేతి- య దాత్మతత్త్వస్య- అశబ్ద మస్పర్శ మరూప మరసం నిర్గన్ధంచ శబ్దాదివిషయపఞ్చకశూన్య మతఏవాతీన్ద్రియత్వా ద్దుర్గమ మితిభావః. కస్మాచ్ఛబ్దాదిరహిత మతఆహ. అవ్యయమితి నవ్యేతి వికారమాపద్యత ఇత్యవ్యయమవికారి.శబ్దాదిమద్వస్తుహి విక్రియతే. కస్మాదవిక్రియమతఆహ. అజమితి జాతస్యహి వృద్ధ్యాదివికారాః. అజత్వాదేవ నిత్య మమృతం జాతస్యహి ధ్రువో మృత్యురితిగీతాశాస్త్రాత్. అతఏవ ధ్రువ మవ్యభిచారి. సద్బుద్ధేరవ్యభిచారిత్వేన సద్వస్తునోఽవ్యభిచారిత్వాత్. సత్తాహి సర్వత్రానుగతా అతఏవానన్తం దేశకాలవస్తు

కృతపరిచ్ఛేదరహితం భవతి. మూషకగ్రహణాయ పర్వతఖననమివ యత్కించి దల్పఫలాయ మహాయత్నేనాత్మజ్ఞానసమ్పాదనం వ్యర్థ మిత్యతఆహ. పురుషః య దేత్య సాక్షాత్కృత్య మృత్యోర్ముఖా న్ముచ్యతే అమృతో భవతి. త దాత్మ తత్త్వం ప్రాప్తుం హేనరా ఆచార్యాణస్సన్తః అవిద్యాసుప్తితః ఆశు జాగృత జాగరం ప్రబోధం భజత. నహి సుషుప్తః పురుషః కమప్యర్థం ప్రాప్తుమీష్టే. తస్మాత్ప్రబుద్ధా ఏవ యూయం చానాదికాలాదారభ్య అవిద్యారూపాం సుషుప్తి ముపగతాస్సన్తః పురుషార్థ వికలా జాతా ఇదానీమపి తాం త్యక్త్వా జ్ఞానలక్షణంజాగరం భజత. తతఃపురుషార్థ సిద్ధిస్స్యాదస్మాకమ్. తత్రోపాయశ్చోక్తః ఆచార్య[illegible]. తత్త్వవిదుపదిష్టయైవ విద్యయా అవిద్యా నివర్త్యతే నాన్యయేతి కృత్వా తత్త్వవిత్సకాశం గత్వా జ్ఞానం సమ్పాదయతేత్యభిప్రాయః- శరీరస్యానిత్యత్వాచ్చాశ్వీత్యుక్తమ్. 32

శ్లో॥ శ్రోత్రాదీన్ద్రియసఞ్చయం సభగవాన్ శబ్దాదిబాహ్యార్థగం
చక్రే య త్త దసౌ పుమా న్బహి రిమాన్ భుఙ్క్తే స్వకై రిన్ద్రియైః
ధీరః కోపి యతేన్ద్రియోఽనుభవతి స్వం ప్రత్యగాత్మాన ము
త్ప్రాప్తుం మోక్ష ముశ న్నధీరహృదయః కామీతు మృత్యోర్వశః. 33

వ్యా.—కస్మాదాత్మాన మిన్ద్రియాణి నగృహ్ణన్తీత్యతఆహ. శ్రోత్రేతి-సభగవా నీశ్వరః శ్రోత్రాదీన్ద్రియసఞ్చయం జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం శబ్దాదిబాహ్యార్థగం శబ్దాదివిషయపఞ్చకగ్రాహకం చక్రే. నత్వన్తర్ముఖమితిభావః. యద్యస్మాదేవం తస్మాత్ అసౌపుమాన్ సఙ్ఘాతాభిమానీపురుషః. స్వకైరిన్ద్రియైః. బహిర్బాహ్యానిమా న్ఛబ్దాదివిషయాన్భుఙ్క్తే అనుభవతి - గృహ్ణాతీత్యేతత్. నత్వాత్మానం. తస్యాన్తరత్వాదితిభావః. తర్హ్యతీన్ద్రియస్యాస్య జ్ఞానం కథ మతఆహ ధీరఇతి. కోపిధన్యః యతేన్ద్రియః జితేన్ద్రియః మోక్షమాప్తుం ప్రాప్తుముశన్ కామయమానః ముముక్షురిత్యేతత్. ధీరః విద్వాన్ - అత్రైవదేహే స్వంప్రత్యగాత్మాన మనుభవతి పశ్యతి-అన్తర్ముఖేన మనసేతిభావః. ఏవం విద్వదనుభవసిద్ధత్వా న్నాత్మన్యసత్త్వాశఙ్కా కార్యేత్యభిప్రాయః. అథ బహిర్ముఖస్య గతిమాహ. అధీరహృదయః అజితేన్ద్రియత్వా దధీరచిత్తః కామీతు, మృత్యోర్వశో భవతి. పునఃపునర్మ్రియతే జాయతేచేత్యర్థః. సంసరతీత్యేతత్. 33.

శ్లో॥ లోకో యేన సమీక్షతే ధ్వనిరసస్పర్శాంశ్చ దుఃఖం సుఖం
రూపం గన్ధగుణంచ జాగ్రతి తథా స్వప్నే సుషుప్తావపి
అజ్ఞానం హృదయేన్ద్రియా ద్యవిదితం యస్యాస్తి నో కిఞ్చన
జ్ఞాత్వాస్యాత్మమహేశ్వరం మధుభుజం ధీరో నశోచత్యముమ్. 34.

వ్యా.-నను నాస్తికశ్చిదాత్మపదార్థః-యం ధీరః పశ్యేదతఆహ. లోకఇతి-లోకః జనః ప్రమాతృవర్గఇత్యేతత్. యేన చైతన్యేన బుద్ధివృత్త్యుపాధికేనేతిభావః,

జాగ్రతి ధ్వని రసస్పర్శాన్ - రూపం గన్ధగుణం గన్ధఇతి గుణః తం గన్ధః గుణః కామాదిః - గన్ధగుణయో స్సమాహారో గన్ధగుణం తదితివా. సుఖం దుఖంచ సమీక్షతే సమ్యక్పశ్యతి. అన్తఃకరణం చక్షురాదీన్ద్రియద్వారా బహిర్నిర్గత్య ఘటాదివిషయాకారేణ పరిణమతే. అన్తశ్చ సుఖాద్యాకారేణ పరిణమతే. సఏషపరిణామో వృత్తిరిత్యుచ్యతే. సాచవృత్తిస్స్వతోజడాపి ఆత్మచైతన్యాభాసరస విద్ధాసతీ చేతనా భవతి. తయాచ వృత్త్యా శబ్దాదివిషయజ్ఞానమ్భవతి. పురుషస్య ఏవంసతి వృత్త్యుపారూఢచైతన్యమేవ శబ్దాదిజ్ఞానకరణం నాన్యదితిసిద్ధమ్. నచకర్తురాత్మనస్స్వరూపమేవ చైతన్యం కథంకరణమ్భవతీతివాచ్య మకర్తృత్వా దాత్మనః. కిన్తు ఏకస్యైవచైతన్యస్యాకర్తురకరణస్య అన్తఃకరణావచ్ఛేదేన కర్తృత్వం తద్వృత్త్యవచ్ఛేదేన కరణత్వమపి భవత్యవిద్యయేతివివేకః. తథా జాగ్రతీవ స్వప్నేపి - అవిద్యావృత్త్యుపారూఢేన యేన చైతన్యేన లోకస్తైజసః స్వప్నద్రష్టేత్యేతత్. ధ్వన్యాదీన్ నిద్రాకల్పితాన్ సమీక్షతే. సుషుప్తౌచ లోకః ప్రాజ్ఞః. యేన అవిద్యావృత్త్యవచ్ఛిన్నేన చైతన్యేన అజ్ఞానమపిశబ్దాదానన్దంచ సమీక్షతే. 'సుఖమహమస్వాప్సం నకిఞ్చిదవేదిష' మిత్యుత్థితపరామర్శాల్లిఙ్గాత్సుషుప్తావాత్మన ఆనన్దాజ్ఞానానుభవోనుమీయత ఇతి నచతదపలాపః కర్తుంశక్యత ఇతిభావః. నను, చక్షురాదీన్ద్రియైరేవ కరణైర్లోకః శబ్దాదీ న్పశ్యతి - మనసాచ సుఖాదీ నితి వ్యర్థఆత్మచైతన్యాభ్యుపగమోఽతఆహ - లోకః యేన హృదయేన్ద్రియాది సమీక్షతే - ఆదిపదాద్బుద్ధిగ్రహణమ్. యేనహృదయేన్ద్రియాదికమనుభాష్యతే తేనైవ శబ్దాదికమపీతికృత్వా నాస్తి హృదయాదీనాం శబ్దాదిభాసకత్వమితిభావః. నన్వేవం చక్షురాదేః కథం కరణత్వవ్యవహార ఇతివాచ్యం. చక్షురాదేః తద్ద్వారా నిర్గతబుద్ధివృత్తేః తదుపారూఢచైతన్యస్యచావివేకాదితి. నన్వేవంచైతన్యే నైవానుభాష్యతాం కించక్షురాదినేతివాచ్యం. చైతన్యేనసామాన్యాకారేణావభాసితోపి శబ్దాదిః వృత్త్యుపారూఢచైతన్యేన విశేషాకారేణానుభాష్యతే, ఏవం విశేషానుభాసితఏవ శబ్దాదిర్జ్ఞాతఇత్యుచ్యతే. తస్మాచ్చక్షురాదిక మాత్మన ఉపాధిభూతత్వా దుపకరణమాత్రమ్. నచ స్వతోవిశేషావభాసనాక్షమస్య చైతన్యస్య కథం వృత్త్యుపారూఢత్వమాత్రేణ తత్సామర్థ్యమితివాచ్యం. స్వతస్సామాన్యతాపకస్యాపి రవ్యాతపస్య దర్పణ విశేషారూఢస్యమాత్రేణ దాహహేతుత్వదర్శనాత్. తస్మాచ్చైతన్యమేవ సర్వావభాసకమ్ - అతఏవ యస్య చైతన్యాత్మనః అవిదితమజ్ఞాతం కిఞ్చనాపి నాస్తి చైతన్యానవభాస్యస్య శశశృఙ్గాది తుల్యత్వాదితిభావః ఏతేన సర్వజగదవభాసకః కశ్చిదస్తీత్యాత్మసద్భావోపి ఇతిసిద్ధం - భాస్యలిఙ్గేన భాసకానుమానాత్ అస్యజగత ఆత్మ మహేశ్వర మాత్మభూతం మహాన్తమీశ్వరఞ్చ అనేన యేనాత్మనాజగదిదంసాత్మకం

తస్యాత్మనఏవాసత్త్వే కథం జగతస్సత్త్వమిత్యాత్మాస్తిత్వం జ్ఞాయతే. ఈశితవ్య జగల్లిఙ్గేన మహేశ్వరఆత్మానుమీయతేచేతిసిద్ధమ్. కిఞ్చ, అతతీతిఆప్నోతీతివాఆత్మే తి వ్యుత్పత్త్యా విభుత్వంచోచ్యతే ఆత్మనః. తేనచ వ్యాప్యజగల్లిఙ్గేనవ్యాపకాత్మాను మానమితి సిద్ధ్యతి. మధుభుజం కర్మఫలభోక్తారమ్. అనేనచ భోగ్యలిఙ్గేన భోక్త్రను మానం సిద్ధ్యతి. ప్రత్యక్షశ్చ భోక్తా ఆత్మా సర్వస్య - సుఖ్యహం దుఃఖ్యహం మిత్యాది ప్రతీతేః. తమితి శేషః. అముంచైతన్యాత్మానంజ్ఞాత్వా సాక్షాత్కృత్య ధీరః పణ్డితః నశోచతి శోకం సంసారం నప్రతిపద్యతే స్వాత్మని నిష్ప్రపఞ్చే శోకహేతు సం సారాభావాదితిభావః. ౩౪

శ్లో॥ అద్భ్యో యః ప్రథమం మహా నుదభవ త్సర్వేశ్వరా ద్బ్రహ్మణో
భూతై స్సాక మిహా ప్రవిశ్య హృదయాకాశంచ య స్తిష్ఠతి
యః ప్రాణోఽదితినామకోర్థగిళనా ద్య స్సర్వదేవాత్మకః
సర్వాత్మాన మముం త మేతి పురుషో యో బ్రహ్మ జానాతి సః. ౩౫

వ్యా.—ప్రత్యగాత్మైవపరమాత్మేత్యుక్తంస్థాపితఞ్చ. సఏవసర్వాత్మేత్యుక్తం యత్తదధునాస్థాపయతి. అద్భ్యఇతి-మహాన్ యః సర్వేశ్వరాద్బ్రహ్మణస్సకాశా దద్భ్యః అప్సహితేభ్యఃపృథివ్యాదిభ్యః పఞ్చభ్యః పఞ్చీకృతేభ్యో భూతేభ్యః పూర్వం భూతైః కార్యకరణలక్షణైః స్సాకం సహ ఉదభవత్ జాతః. యః ఇహాలోకే భూ తైస్సాకం హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠతిచ. యః అర్థగిళనా త్స్థానా మశనాత్ భోక్తా అదితినామకః ప్రాణః భవతి. యః సర్వదేవాత్మకః తమముం సర్వాత్మానం హిరణ్యగర్భం ప్రథమజం యః పురుషపతి వేత్తి. సః బ్రహ్మ- పరమాత్మానం జానాతి. యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువర్ణమేవ భవతి తస్మాద్బ్రహ్మణో జాతోహిరణ్యగర్భో బ్రహ్మైవభవతి. తతశ్చ హిరణ్యగర్భజ్ఞో బ్రహ్మజ్ఞఏవ ఇతి భావః నను ప్రత్యగాత్మనస్సర్వాత్మత్వం వక్తుముపక్రమ్య హిరణ్యగర్భబ్రహ్మణస్స కస్సర్వాత్మకఇతి కథన మసఙ్గత మితిచే న్నైవమ్. యో బుద్ధిగుహాయాం లిఙ్గేన సాకం తిష్ఠతి సజీవః ప్రత్యగాత్మేతి సర్వసమ్ప్రతిపన్నమ్. తస్యానేకత్వానేక త్వయోరేవ విప్రతిపత్తిః. సా చానేన పరిహృతా. 'సర్వాత్మా ఏకఏవ హిరణ్య గర్భ స్సర్వప్రాణిహృద్గుహాయాం భూతైస్సాకం తిష్ఠతీతి' వచనేన. తస్మాత్సమష్టి లిఙ్గోపాధిః ప్రత్యగాత్మైవ హిరణ్యగర్భఇతి కృత్వా హిరణ్యగర్భ స్సర్వాత్మా బ్రహ్మాత్మకఇతి కథనం ప్రకృతసఙ్గతమేవ. నచ వ్యష్టిపురుషః ప్రత్యగాత్మా సమ ష్టిపురుషో హిరణ్యగర్భ ఇతి వాచ్యమ్. సమష్టిపురుషాతిరిక్త వ్యష్టిపురుషాభావా ద్వ్యష్టిపురుషాతిరిక్త సమష్టిపురుషాభావాచ్చ. విభోః ప్రత్యగాత్మనః - పరిచ్ఛి న్నత్వాభావేన వ్యష్టిత్వాయోగాచ్చ. నచ జీవైకత్వే సుఖిదుఃఖిత్వ సాఙ్కర్యమితి వాచ్య మన్తఃకరణభేదేన తదుపపత్తేః. నచ ప్రత్యగాత్మ అజత్వా త్పరమాత్మైవ.

ప్రథమజత్వా ద్ధిరణ్యగర్భో నప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యం హిరణ్యగర్భస్యాప్యౌపాధిక మేవ జన్మ - నస్వాభావికం - స్వతస్తస్యాపి పరమాత్మత్వేనాజత్వాత్ - తస్మాదేక ఏవప్రత్యగాత్మా. లిఙ్గసమష్ట్యుపాధినా హిరణ్యగర్భ ఇతి లిఙ్గవ్యష్ట్యుపాధిభిః-ఇన్ద్రశ్చన్ద్ర ఇత్యాదిశబ్దైశ్చ వ్యపదిశ్యతే. సచ పరమాత్మనఏవాయం వ్యవహారఇతి వాచ్యం. ప్రత్యగాత్మనఏవ పరమాత్మత్వాత్. ప్రత్యక్త్వంహి పూర్ణత్వంసర్వాన్తరత్వం తదుభయం పరమాత్మన్యస్తి. పరమత్వంహి దేహాదివిలక్షణత్వం సూక్ష్మత్వం మహత్త్వంచ తత్సర్వం ప్రత్యగాత్మన్యస్తీతి నామమాత్రభేదఏవ ఘటకుమ్భవత్. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మా హిరణ్యగర్భరూపేణ సర్వాత్మేత్యుచ్యతే. హిరణ్యగర్భస్యచ సర్వజీవసమష్టిత్వాత్సర్వాత్మత్వమితి. 3౭

శ్లో॥ యోఽరణ్యో ర్నిహితోఽగ్నిరాత్మని మహాయోగై ర్భృతో గర్భవ
న్నారీభి ర్జఠరే ప్యహన్యహని యః స్తుత్యో బుధైః కర్మిభిః,
జాగ్రద్భి ర్హవిరాశ్రయైః స్వహృదయే యజ్ఞే చ స బ్రహ్మ త
ద్భానో ర్జన్మలయౌ యతో యత ఇమే దేవా స్త దత్యేతి కః. 3౮

వ్యా.—తస్యైవ హిరణ్యగర్భస్య అగ్న్యాత్మత్వ మాహ. యఇతి- యోఽగ్నిః అరణ్యోః పూర్వోత్తరమథనకాష్ఠయో ర్నిహితః స్థితః. యః నారీభి ర్జఠరే గర్భవత్. మహాయోగైః - మహాన్ యోగో యేషాన్తై ర్మహాయోగిభి రిత్యేతత్. ఆత్మని భృతః యః అహన్యహని ప్రత్యహం జాగ్రద్భి రప్రమత్తైః హవిరాశ్రయైః ఆజ్యాదిమద్భి ర్ధ్యానభావనాదిమద్భిశ్చ బుధై ర్యోగిభిః కర్మిభిశ్చ స్వహృదయే యజ్ఞేచ స్తుత్యః సోఽగ్ని ర్బ్రహ్మ. యతో యస్మాద్భానో స్సూర్యస్య జన్మలయౌ ఉదయాస్తమయౌ భవతః. స ప్రాణశ్చ తద్బ్రహ్మభవతి - ఏవమగ్న్యాత్మత్వం ప్రాణాత్మత్వం చోక్త్వా అథ సర్వదేవాత్మత్వమాహ. యత ఇమే సర్వే దేవా ఇన్ద్రచన్ద్రాదయః నాగాదయశ్చభవన్తి. యతో యస్మిన్నేవ తిష్ఠన్తి. తద్బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం కః పుమా నత్యేతి అతిక్రామతి. ఛాయావద స్తర్యామిణో దుర్లఙ్ఘత్వాదితిభావః. 3౮

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాదితృణాన్త దేహనిహితో నానాఘటస్థాభ్రవ
జ్జీవోఽయం నిరుపాధికామలసుఖజ్ఞానస్వరూపం బృహత్,
యోఽవిద్యాతిమిరప్రదూషితదృశో నానేహ పశ్యత్యపి
బ్రహ్మణ్యేష స మృత్యు మిచ్ఛతి పున ర్మృత్యో ర్జనే ర్జన్మచ. 3౯

వ్యా.—అథ ప్రత్యగాత్మన ఏకత్వం బ్రహ్మత్వంచ వదన్ తత్స్వరూపం నిర్దిశతి యఇతి - యః నానాఘటస్థార్కవత్. బ్రహ్మాదితృణాన్తదేహనిహితః. సోఽయం జీవః- నిరుపాధికామలసుఖజ్ఞానస్వరూపం నిరుపాధిక మతఏవామలం యత్సుఖ మానన్దరూపం జ్ఞానం తత్స్వరూపం బృహద్బ్రహ్మైవ భవతి. ఔపాధిక ఏవాత్మభేదో నస్వాభావికఇతి. ఏకమేవాద్వితీయం సచ్చిదానన్దలక్షణం బ్రహ్మైవ జీవఇత్యర్థః. అథ భేదదర్శినో నిన్దతి. అవిద్యాతిమిరప్రదూషితదృశః అవిద్యయా తిమిరేణేవ ప్రదూషితా దృశా బుద్ధిశ్చక్షురివ యస్యస తథోక్తః. యఃఇహాస్మిన్నద్వితీయేపి బ్రహ్మణి నానా ద్వైతం పశ్యతిచన్ద్రఇవేతిభావః. సఏష మూఢః మృత్యోః పునర్మృత్యు మఙ్చతి-యాతి. జనేర్జన్మనః పునర్జన్మచాఙ్చతి - సంసరతీత్యేతత్. ౩౨

శ్లో॥ ఆచార్యాగమసంస్కృతేన మనసైవాప్తవ్యమేతద్బృహ
ద్వైతం నాస్త్యపి కిఞ్చిదత్రహి తతో భేదం నపశ్యేన్మనాక్,
దేహాన్తర్హృదయాబ్జగేన మనసా యోఽఙ్గుష్ఠమాత్రః పుమా
నాస్తే సర్వమహేశ్వరస్తమముకం బ్రహ్మేత్య విజ్ఞో ఽభయః. ౩౩

వ్యా.—అతీన్ద్రియస్యాస్యదర్శనే కింకరణ మతఆహ. ఆచార్యేతి-ఏతత్ప్రత్యగభిన్నం బృహత్ బ్రహ్మ. ఆచార్యాగమసంస్కృతేన గురుశాస్త్రసంస్కృతేన మనసైవాప్తవ్యం జ్ఞాతవ్యం నతుకరణాన్తరైః. తచ్చాభేదేనైవద్రష్టవ్యం. తత్ర భేదాభావాదిత్యాహ. ద్వైతమితి. హి యస్మాదత్ర బ్రహ్మణి కించిదపి. ద్వైతం నాస్తి తతః మనాగపిభేదం నపశ్యేత్. తచ్చహృద్యేవ ద్రష్టవ్యం నబహిరిత్యాహ. దేహాన్తరితి - యః దేహాన్తః దేహమధ్యే యద్ధృదయాబ్జం హృత్పుణ్డరీకంతద్గేన తద్గతేన మనసా అన్తఃకరణేనోపాధినా అఙ్గుష్ఠమాత్రః అఙ్గుష్ఠపరిమాణః. హృత్పుణ్డరీకస్యాఙ్గుష్ఠపరిమితత్వాన్మనుష్యదేహస్యేతిభావః. పుమాన్ - పురుషః సర్వమహేశ్వరస్సన్నాస్తే- అర్థాద్ధృదయాబ్జఇత్యేవ. విజ్ఞః తమముకమముం జీవమేవ బ్రహ్మ. ఏత్య విదిత్వా అభయో భయరహితో భవతి. ౩౩

శ్లో॥ నిర్ధూమాగ్నిరివామలో ద్యుతిమయోఽఙ్గుష్ఠప్రమాణః పుమా
నీశానోఽస్యచ భూతభవ్యభవితుః కాలత్రయవ్యాపకః,
స బ్రహ్మైవ శరీరభేద మను యో నానాఽఽత్మనః పశ్యతి
భ్రశ్యత్యేష యథోదకం గిరిశిరే వృష్టం తతోఽధః పతత్. ౩౪

వ్యా.—పురుషం విశింషన్ జీవబ్రహ్మాభేద మనూద్య ఆత్మభేదదర్శినో భ్రంశం సదృష్టాన్తమాహ. నిర్ధూమేతి - నిర్ధూమాగ్నిరివామలః ద్యుతిమయః జ్ఞానాత్మా. అఙ్గుష్ఠప్రమాణః అఙ్గుష్ఠపరిమితి హృదయాబ్జస్థిత ఇత్యేతత్. అస్య భూతభవ్య భవితుః. భూతంచ భవ్యంచ భవితృ భవిష్యచ్చ తస్యాస్య జగత ఈశానః కాలత్రయ వ్యాపకః స పుమాన్ జీవః బ్రహ్మైవ. ఏవంస్థితే యః శరీరభేద మను - అనుసృత్య ఆత్మనో జీవా న్నానా-అనేకాన్ పశ్యతి. బ్రహ్మాభిన్న త్వేన జీవస్యైక త్వేన భావ్య త్వాద నేక జీవదర్శనం విరుద్ధమితిభావః. సఏష భ్రశ్యతి భ్రంశం సంసారమేవ ప్రాప్నోతి. గిరిశిరే పర్వతశిరసి వృష్టముదకం తత స్తస్మా దధః పతత్సత్ యథా భ్రశ్యతి తద్వదితి - తస్మాద్దేహాభేదఏవ నాత్మభేదః. ౩౯

శ్లో॥ శుద్ధే శుద్ధజలం జలే వినిహితం శుద్ధం యథా జాయతే
బ్రహ్మాత్మైక్యవి దేవమేవ భవతి బ్రహ్మేతి నిస్సంశయమ్,
ఏతస్యాస్తి పరాత్మనః కిల పురం హ్యేకాదశద్వారకం
నిత్యజ్ఞానసుఖాత్మనోఽము మనఘో ధ్యాత్వాఽభయో ముచ్యతే. ౪౦

వ్యా.—భేదదర్శినో భ్రంశముక్త్వా అభేదదర్శిన స్తదభావం సదృష్టాన్తమాహ. శుద్ధఇతి - శుద్ధే జలే వినిహితం శుద్ధం జలం యథా శుద్ధమేవ జాయతే భవతి. ఏవమేవ బ్రహ్మాత్మైక్యవిత్. బ్రహ్మైవ భవతీత్యత్ర నిస్సంశయం సంశయోనాస్తి. ఘటభఙ్గా ద్ఘటాకాశో మహాకాశఇవ లిఙ్గభఙ్గా జ్జీవో బ్రహ్మైవ భవతీతి భావః. నను దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతఏవ జీవః - నతు తతోఽన్యః - కథ న్తస్య బ్రహ్మాభేదఇత్యత ఆహ- ఏతస్యేతి - నిత్యజ్ఞానసుఖాత్మన ఏతస్య పరాత్మనః ప్రతీచః ఏకాదశద్వారకం దశేన్ద్రియాణి మనశ్చైకాదశద్వారాణి ఉపలబ్ధిసాధనాని యస్యతత్తథోక్తం పురం శరీరమస్తికిల పత్తనమివ నానాద్వారకం స్వామినః కిలేత్యనేన మాయామయత్వం పురస్య ద్యోత్యతే. దేహజీవసమ్బన్ధస్యచ. అయమర్థః, సఙ్ఘాతస్య పరార్థత్వా దయంకార్యకరణసఙ్ఘాతోఽపి పరార్థఏవ. యథాపత్తనరూపసఙ్ఘాతః స్వామ్యర్థః. సచ పరః సఙ్ఘాతా ద్విలక్షణ ఏవ పురాద్విలక్షణఇవ స్వామీ. తస్యచ బ్రహ్మాభేద స్స్వవచఏవేతి. అముం పురస్వామినం బ్రహ్మాభిన్నం జీవం ధ్యాత్వా అనఘః పాపరహితః విద్వాన్. అభయస్సన్ ముచ్యతే సంసారాన్ముక్తోభవతి. ౪౦

శ్లో॥ హంసోఽయం దివి భాస్కరో ఽమ్బరతలే వాయుశ్చ వేద్యాం శుచిః
సోమోవా కలశే గృహే సదతిథి స్సన్ వర్తతే బ్రాహ్మణః,
మర్త్యస్వర్గభుతాహవామ్బరగతో వాఙ్గావనీజాత్మకో
యజ్ఞాఙ్గో గిరిజాత్మక స్సమమయ స్సత్యస్వభావో మహాన్. ౪౧

వ్యా.—సతు నైకశరీరపురవర్త్యాత్మా. కిన్తు సర్వశరీరపురవర్త్యేవేత్యాహ. హంసఇతి- అయం హంసః హన్తి - గచ్ఛతి. సర్వం వ్యాప్నోతీతి హంసః. ఆత్మా దివి భాస్కరః తద్రూపేణవర్తత- ఇత్యర్థః ఆదిత్యోపాధికంచైతన్యమాత్మైవేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి బోధ్యమ్. అమ్బరతలే - అన్తరిక్షే వాయుః. వేద్యాంచ శుచి రగ్నిః కలశే సోమ సోమలతారసః. గృహే బ్రాహ్మణ స్సపతిథి రోగ్యాతిథి స్సన్ వర్తతే. మర్త్యస్వర్గఋతాహవామ్బరగతః. మర్త్యాః-మనుష్యాః స్వర్గా దేవాః ఋతం సత్య మాహవో - యజ్ఞః. అమ్బరం-వ్యోమ తద్గతః తేషు స్థితః. వార్జావనీ జాత్మకః వార్జా-జలజా - శఙ్ఖశుక్తిమకరాదయః. అవనీజా-భూజా వ్రీహియవా దయః. తదాత్మక స్తద్రూపః. యజ్ఞాఙ్గో యూపాద్యుపాఙ్గః. గిరిజాత్మకః గిరిజా నద్యాదయః తదాత్మకః కింబహునా పమమయ స్సర్వాత్మకో భవతి. ఏవమ ప్యయం సత్య స్వభావః అవితథస్వభావో మహాన్ భవతి సర్వకారణత్వాత్. ఏకఏ వాత్మా జగతో నత్వాత్మభేద ఇతి పరమార్థః. ౪౧

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం ప్రాణమయం నయత్యపి తథాఽపానం క్షిప త్యప్యధో
మధ్యే తిష్ఠతి సేవ్య మేన మఖిలా దేవా స్సదోపాసతే,
ఉత్క్రాన్తే వపుషోఽత్ర దేహిని పరే నోశిష్యతే కిఞ్చన
ప్రాణాపానవశా న్న జీవతి జనో జీవ త్యతోఽనుశ్రితాత్. ౪౨

వ్యా.—నను జగతః ప్రాణఏవాత్మా ప్రాణాదేవజగతో జీవనత్వాదతఆహ. ఊర్ధ్వ మితి- అయంజీవః ప్రాణ మూర్ధ్వం నయతి అపికిఞ్చ. తథా ప్రాణవత్ - అపాన మధఃక్షిపతి ప్రసారయతి. స్వతః ప్రాణాపానయో రచేతనత్వేన క్రియాఽయోగా దితిభావః. అయం స్వయం మధ్యే హృదయాకాశే తిష్ఠతి, అఖిలాదేవాః చ క్షురాదయః సేవ్యమేనమాత్మానం సదా ఉపాసతే. ప్రజా రాజానమివేతిభావః. అ త్రాస్మిన్ పరే దేహిని వపుషస్సకాశాదుత్క్రాన్తేసతి అత్ర ప్రాణాదికలాపి కిఞ్చనాపి నోశిష్యతే నావశిష్యతే. జనో మర్త్యః పశుః పక్షీవా జన్తుః ప్రాణాపా నవశా న్నజీవతి. కిన్తు అనుశ్రితా త్ప్రాణాశ్రితా దతోఽస్మాదాత్మనో హేతు భూతా జ్జీవతి తస్మా జ్జగతో జీవఏవాత్మా. ౪౨

శ్లో॥ మూఢాః కేచన శుక్రబీజసహితా యోని మ్భజన్తే తనోః
స్వీకారాయ యథాశ్రుతం కృత మను స్థాణుత్వ మన్యే స్పృశః,
సుప్తే దేవగణే య ఏష పురుషో జాగర్తి కామాన్ సృజన్
యత్రేదం భువనం శ్రితం తమమృతం శుక్రం బ్రహ్మ ద్వేత్తు కః. ౪౩

వ్యా.—య ఏవమాత్మానం న జానన్తి తే మూఢాః. కేచన యథాశ్రుతం యథా ప్రజ్ఞం కృతమను కర్మానుసృత్య యథాకర్మేత్యేతత్ - శుక్రబీజసహితాః రేతోబీజ సహితాస్సన్తః శరీరి - మనుష్యపశుపక్ష్యాదిలక్షణశరీరస్య స్వీకారాయ యోనిం గుదం భజన్తే తతోఽపి మూఢా అన్యే పునః స్థాణుత్వం స్థావరత్వ మ్యజన్తే పాప వశాదితిభావః. 'వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితామ్, శరీరజైః కర్మ దోషై ర్యాతి స్థావరతాం నర' ఇత్యాదిశాస్త్రాత్ - నను ప్రాణినః కిమిత్యనాత్మజ్ఞత యా సంసరన్తి ఆత్మజ్ఞతయా కిమితి సముచ్యన్తే. అత ఆహ. సుప్తఇతి-దేవగణే చక్షు రాదీన్ద్రియగణే సుప్తే నిర్వ్యాపారే సతి కామాన్ గన్ధాదీన్ సృజన్ య ఏష పురుషో జాగర్తి స్వప్నే ఇతిభావః. ఏతేన దేహేన్ద్రియవిలక్షణః కశ్చిదాత్మా స్వప్రకాశోఽస్తీతి సిద్ధమ్ - యత్ర యస్మిన్నాత్మని ఇదం భువనం శ్రితం స్వప్నవజ్జాగ రేపీతిభావః. అమృతమమరణధర్మకం శుక్రం శుద్ధం బృహత్త్వాద్బ్రహ్మాభిన్నం తం పురు షం కోవేత్తు జానాతు నకోఽపీత్యర్థః. దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మేతి ఫలితార్థః.　౪౩

శ్లో॥ ఏకోఽగ్నిః ప్రతిరూపవాన్ బహి రభూల్లోకం ప్రవిష్టో యథా
రూపంరూప మథానిలశ్చ భగవాన్ సర్వాన్తరాత్మా తథా,
సూర్యో లోకవిలోచనం నయనగైర్దోషై ర్నలిప్తో యథా
సర్వాత్మా పురుషశ్చ లోకశమలై రేకో నలిప్త స్తథా.　౪౪

వ్యా.—కస్మాద్దేహో జీవో బ్రహ్మేత్యత ఆహ - ఏకఇతి- యథా ఏకోఽగ్ని ర నిలశ్చ లోకం ప్రవిష్టస్సన్. రూపంరూపం సర్వేషు రూపేషూపాధిషు దార్వాదిషు శరీరేషుచ ప్రతిరూపవానుపాధ్యనుకారీ అభూత్ - బహి శ్చాభూత్ - తథా సర్వాన్తరాత్మా భగవాన్. పరమాత్మా లోకం ప్రవిష్టస్సన్. రూపంరూపం ప్రతిరూపోఽభూత్. బహిశ్చాభూత్. యథా వాయుః ప్రాణాత్మనా సర్వశరీరప్రవి ష్టః బహిశ్చ స్వేనాత్మనా వర్తతే. యథావా వహ్నిః దార్వాదిషు అప్రకాశాత్మనా బహిశ్చప్రకాశాత్మనా వర్తతే. ఏవం పరమాత్మా సర్వశరీరేషు జీవాత్మనాబహిశ్చ స్వేనాత్మనా వర్తతే. 'అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్యనారాయణస్స్థిత' ఇతిశ్రుతేః. ఏవం బ్రహ్మణ ఏవోపాధిప్రవేశేన జీవభావః ప్రాప్తో వాయోరివ ప్రాణభావఇతి కృత్వా జీవో బ్రహ్మైవ యథా ప్రాణో వాయురేవ తద్వదతి-జీవబ్రహ్మాభేదేతు బ్రహ్మణస్సర్వ వ్యాపకత్వం నసిద్ధ్యేత్. నను, యద్యేవం బ్రహ్మైవ సర్వోపాధిషు ప్రవిష్టం. తర్హి- తద్గతదోషై ర్బ్రహ్మణస్స్యాల్లేపోఽత ఆహ. సూర్యఇతి - యథాలోకవిలోచనం సర్వ లోకచక్షుః సూర్యః నయనగై ర్దోషై స్తిమిరదూషికాదిభి ర్నలిప్తః నసంస్పృష్టః తథా సర్వాత్మా ఏకశ్చ పురుషః. లోకశమలై రుపాధిదోషై ర్నలిప్తః.　౪౪

శ్లో॥ ఏకోఽయం పరమేశ్వర స్సకలగ స్సర్వాన్తరాత్మావశీ
స్వాత్మానం బహుధాకరోతి భువనాకారేణ మాయావశాత్,
బ్రహ్మాద్యాఖిలచేతనేప్సితకరో నిత్య స్స్వబుద్ధౌ స్థితం
యే పశ్యన్త్యము మత్ర యాన్తి త ఇమే శాన్తిం సుఖం నేతరే. ౭౫

వ్యా.—నన్వాత్మన ఇదముపాధిజాతం కేనకర్త్రా కేనోపాదానేనసృష్టమతఆహ. ఏక ఇతి-సకలగ స్సర్వవ్యాపీ అతఏవ సర్వాన్తరాత్మా. వశీ స్వతన్త్రః పరమేశ్వరోఽయమేక ఏవ. మాయావశాత్స్వాత్మానం భువనాకారేణబహుధాకరోతి. మాయాసచ్ఛిన్న చైతన్యలక్షణ స్స ఆత్మైవ జగత ఉపాదానం నిమిత్తంచ అతఏవాస్య సర్వజగద్వ్యాపకత్వం సర్వాన్తరాత్మత్వఞ్చ కారణంహి స్వకార్యం సర్వంవ్యాప్యవర్తతేతేన స్వాత్మభూతఞ్చ భవతి నచ పరమాత్మన స్సచ్చిదానన్దరూపస్య జీవభావోస్త్యనాశసు జీవస్యాపి సచ్చిదానన్దరూపత్వాత్. కథమ్పునర్జగద్భావః జగతోఽనృతజడదుఃఖాత్మకత్వాదితి వాచ్యం- మాయావశాదిత్యుక్తత్వాత్. మాయయాహి రజ్జురపి సర్పో భవతి గగనమపి నీలం భవతి. అథాపి యది తవానస్తుష్టిః తర్హి స్వప్నం స్మర, స్వప్నే ఖల్వాత్మైక ఏవ రథగజాద్యనేకరూపః ప్రతిభాతి. అయమేవ బ్రహ్మాద్యానామఖిలానాం చేతనానాం ప్రాణినా మీప్సితకరః కామప్రదః నిత్యశ్చ భవతి. నాయం క్షిత్యగ్నిభిన్న ఇత్యాహ. స్వబుద్ధౌ స్థితమముం ప్రత్యగభిన్నం పరమాత్మానమ్. అత్రాస్మిన్నేవజన్మని యే పశ్యన్తి. ఇమే తే విద్వాంసః శాన్తిం సర్వసంసారోపరమం సుఖం తత్ప్రయుక్తమానన్దంచ యాన్తి. ఇతరేతు న శాన్తిం సుఖంచ నయాన్తి. ౭౫

శ్లో॥ మన్యన్తే యతయ స్తదేతదితి చానిర్దేశ్య ముచ్చైస్సుఖం
జానీయాం తదహం కథన్న్వితి బుధః కుర్యాద్విచారం ధియా,
సూర్యేన్ద్వగ్న్యుడువిద్యుతోఽత్ర న లస న్త్యేనం హ్యనుద్యోతతే
భాన్తం సర్వ మిదం రుచాస్య లసతి బ్రహ్మైత దేషోఽస్మ్యహమ్. ౭౬

వ్యా.—కే ఆత్మానం పశ్యన్తీత్యత్రాహ మన్యన్త ఇతి. యతయః సన్న్యాసినో జ్ఞానమార్గనిష్ఠాః అనిర్దేశ్య ముచ్చైస్సుఖం నిరతిశయానన్దం తద్బ్రహ్మ ఏతదితిమన్యన్తే-జానన్తి సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యర్థః. అస్తు యతీనామాత్మ ప్రత్యక్షం కథమ్పునరస్మాక మతఆహ. బుధః తత్ శుకాది యతిప్రత్యక్షం బ్రహ్మ అహం కథన్నుకేనవా ప్రకారేణ జానీయామితి ధియా విచారం కుర్యాత్. విచార్యబ్రహ్మజ్ఞాన ప్రకారమేవాహ. సూర్యేతి- అత్ర బ్రహ్మణి సూర్యేన్ద్వగ్న్యుడువిద్యుతః సూర్య

చన్ద్రవహ్నినక్షత్రశమ్పాః నలసన్తి. సర్వమిదంజగత్ భాన్తమేనమాత్మాన మను
ద్యోతతేహి అస్యబ్రహ్మణఏవరుచా సర్వమిదం లసతి ఏషోహమేతద్బ్రహ్మైవాస్మి,
బ్రహ్మణి సూర్యాదయో నభాన్తి మయిచ సుషుప్తిసమయే నభాన్తి భాన్తమ్మా
మ్పరమాత్మానం చేదమనుద్యోతతే. మయ్యేవ సర్వస్య భాస్యమానత్వా జ్జాగ
రాదౌ తస్మా త్సర్వావభాసకో ౽హం బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మహి సర్వావభాసక
మితి విచార్య బ్రహ్మాత్మానం పశ్యేత్. ౪౬

శ్లో॥ మాయాబీజభవః స్పృహామ్బుకలితో బ్రహ్మాఙ్కురః ప్రాణభృ
ల్లిఙ్గస్కన్ధధర స్సురాదిమతనూశాఖ స్త్రయీపత్రభృత్,
నైకాత్మా విషయప్రవాళకలితో యజ్ఞాదిపుష్ప స్సుఖై
ర్దుఃఖై శ్చాపి ఫలై ర్యుతో౽ఖిలజగన్నీడశ్చ భూతాణ్డజః. ౪౭

శ్లో॥ నానాశబ్దసమాగమాతితుములధ్వానశ్చ కర్మానిలై
ర్భిన్న శ్చఞ్చల ఏష సంసృతిమహీజో౽స్తే హ్యభావాత్మకః
సమ్య గ్జ్ఞానమయాసినా సుకరణీయోచ్ఛేద ఏతస్య త
న్మూలం బ్రహ్మ సదేవ శుక్రమమృతం మిథ్యైష మర్త్యః పునః. ౪౮

వ్యా.--నన్వదృష్టస్య బ్రహ్మణః కథంసత్త్వావధారణ మితి శఙ్కాయాం యథా లోకే తూలదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షస్యమూలమస్తీత్యవధార్యతే,తథా సంసారవృక్షదర్శనేన తన్మూలస్యాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణో౽స్తిత్వ మవధార్యత ఇత్యాహ మాయేతి - మాయా అవ్యాకృతమేవ బీజం తస్మా ద్భవతీతి మాయాబీజభవః స్పృహామ్బుకలితః .తృష్ణాజలయుక్తః. బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భ ఏవాఙ్కురో యస్యస బ్రహ్మాఙ్కురః. ప్రాణభృల్లిఙ్గస్కన్ధధరః- ప్రాణభృతాం ప్రాణినాం యాని లిఙ్గాని సూక్ష్మశరీరాణి తేషామేవ స్కన్ధానాం ధరః. సురాదిమతనూశాఖః - దేవాది స్థూలశరీరాణ్యేవ శాఖా యస్యస తథోక్తః త్రయీపత్రభృత్, - త్రయీ - ఋగ్యజుస్సామవేదత్రయ ముపలక్షణమిదం స్మృత్యాదీనాం తద్రూపపత్రభృత్. నైకాత్మా - అనేకవిధః. విషయప్రవాళ కలితః శబ్దాదివిషయరూపకిసలయయుక్తః. యజ్ఞాదిపుష్పః యజ్ఞాదిక్రియాఏవపుష్పాణి యస్యసతథోక్తః సుఖైర్దుఃఖైశ్చైవఫలై ర్యుతః - సుఖదుఃఖజనకవిషయబహుత్వా త్సుఖదుఃఖబహుత్వమ్. అఖిలజగన్నీడః - అఖిలాని - చతుర్దశేత్యర్థః జగన్తి - భువనాన్యేవ నీడానియస్మిన్ సతథోక్తః భూతాణ్డజః - భూతాని - బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తప్రాణినఏవాణ్డజాః పక్షిణో యస్మిన్

సతథోక్తః. నానాశబ్దసమాగమాత్ తుములధ్వానః. ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్ష
శోకజాతనృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేళితాఽఽస్ఫోటిత హసిత రుదిత హాహా ముఞ్చముఞ్చే
త్యాద్యనేకశబ్ద సమాగమ కృతాతితుములరవః వృక్షశ్చ పక్షిశబ్దాది తుములధ్వని
ర్భవతి - కర్మానిలైః కర్మభి రేవానిలై ర్నున్నః ఈరితః చఞ్చలః నిత్యప్రచలితస్వ
భావః. అన్తే- అవసానే అభావాత్మకః. ఏష ప్రత్యక్షస్సంసృతిమహీజః సంసారరూ
పాశ్వత్థః. సమ్యగ్జ్ఞానమయాసినా తత్త్వజ్ఞానరూపఖడ్గేన సుకరణీయోచ్ఛేదః- సుఖేన
కరణీయః కర్తుంశక్యః ఉచ్ఛేదో నాశోయస్యస తథోక్తః భవతి. ఏతస్య సంసారవృ
క్షస్య శుక్రమమృతం సత్సత్యం బ్రహ్మైవమూలం సహి నిమూలః క్వాపి వృక్షోఽస్తి
అత స్సంసారవృక్షస్య కిఞ్చిన్మూలమదృష్టమప్యవశ్య మభ్యుపగన్తవ్యం తచ్చ
బ్రహ్మైవ. అన్యస్య సర్వస్యాపి సంసారాన్తఃపాతిత్వాదితిభావః. తచ్చ బ్రహ్మ
సత్. అమృతత్వాదిత్యుక్త మథసంసారోమిథ్యేత్యాహ. ఏష ఘనస్సంసారస్తు.
మర్త్యః - మరణధర్మకః అతఏవ మిథ్యా - అసత్యః భవతి- సహి నష్టస్యక్వాపి
సత్యత్వం నిత్యస్యైవ - సత్యత్వాత్. ఏవంమిథ్యాత్వాదేవాస్య ఉచ్ఛేద స్సుకరో
జ్ఞానేన సర్పాభాసస్యేవ సర్పజ్ఞానేన. తస్మాన్ముముక్షుణా బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సమ్పాద
నీయమ్. ౪౭-౪౮

శ్లో॥ కార్యం కారణఏవ తిష్ఠతిచ త న్నాత్యేతి మృత్కుమ్భవ
త్తస్మాద్బ్రహ్మణి కారణేఽస్తి సకలం నాత్యేతి తత్కిఞ్చన,
లోకోయం ననుకమ్పతే సతి బృహత్యస్మి న్నతో నిర్గతో
భీతోఽస్మాత్పర ముద్యతాదివ పవే రేత ద్విదన్తోఽమృతాః. ౪౯

వ్యా.—ఇతోపిహేతోర్బ్రహ్మాస్తీతి ప్రతిపత్తుంశక్యతే. కథమ్- కార్యం వస్తు కారణే
వస్తున్యేవ తిష్ఠతి. తత్కారణం కర్మ నాత్యేతి నాతిక్రామతిచ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ,
మృత్కుమ్భవదితి మృత్కుమ్భదృష్టాన్తాదిత్యర్థః. మృత్కార్యకుమ్భస్య మృద్యేవ స్థితిః.
మృదనతిక్రమశ్చేతి యథా తద్వదతి- తస్మాద్ధేతోః- కారణే బ్రహ్మణి సకలం కార్య
మస్తి తిష్ఠతి. కిఞ్చనకిఞ్చిదపివస్తు తద్బ్రహ్మ కర్మనాత్యేతి అపిచ అస్మిన్ బృహతి
బ్రహ్మణి సతి ననుసత్యేవ అతో నిర్గతోఽయం లోకః కమ్పతే చలతి నియమేన చేష్టతే
ఇత్యర్థః కుతఇత్యతఆహ ఉద్యతా దుద్ధృతాత్పవే ర్వజ్రాదివ అస్మాద్బ్రహ్మణః పరమేశ్వర
యేన భీతః లోకఇత్యేవకర్తాపేకవాక్యాన్వయోవా అస్మిన్ బృహతిసతినను అతోఽస్మా
న్నిర్గతోయంలోకః ఉద్యతాత్పవేరివాస్మాత్పరంభీతస్సన్ కమ్పతఇతిభిన్నేశ్వరసద్భావ
స్య భయహేతుత్వాదితి భావః. ఏతద్బ్రహ్మ విదన్త ఆత్మత్వేన జానన్తస్తు అమృతాః

మరణాది భయరహితా భవన్తి. తస్మాత్ జగద్భీతిహేతుః జగదనతిక్రమణీయం జగత్థితేః ఆశ్రయంచ బ్రహ్మాస్తీత్యవశ్య మభ్యుపగన్తవ్యం స్వాత్మత్వేనచ తద్జ్ఞాతవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౪౯

శ్లో॥ భీతో౽గ్ని ర్దహతి ప్రభో స్తపతి క స్తాపం నిహ న్త్యమ్బుజో
జిష్ణు ర్వర్షతి కమ్పతేపి పవన శ్శమ్పా క్షణం ద్యోతతే,
సర్వం భూ స్సహతే పయోనిధి రహో నాగచ్ఛతి స్వావధే
ర్లోకా న్పాన్తి చ లోకపా ను బహునా మృత్యుః పరం ధావతి. ౫౦

వ్యా.-లోకో౽స్మాద్భీతో నియమేన చేష్టత ఇత్యుక్తమేవ వివృణోతి- భీతఇతి. ప్రభోరీశ్వరాద్భీతః. అగ్నిర్దహతి కస్సూర్య స్తపతి అమ్బుజశ్చన్ద్ర స్తాపం నిహన్తి జిష్ణురిన్ద్రో వర్షతి. పవనశ్చ కమ్పతే-చలతి. శమ్పా క్షణమేవద్యోతతే. భూస్సర్వమపి సహతే. పయోనిధిః స్వావధే ర్వేలాయా నాగచ్ఛతి. వేలామతిక్రమ్య నాయాతి. లోకపాశ్చ లోకా న్పాన్తి. బహునావచనేన ను కిమ్ మృత్యుః పరం మృత్యురపి ధావతి. పరమతిశయేనేతివా. ౫౦

శ్లో॥ ఏత త్సాధ్వసకారణం కలయితుం ప్రాగ్దేహపాతా ద్బుధ
శ్చే చ్ఛక్నోతి విముచ్యతే న యది హా సర్గేష్వధీ ర్జాయతే,
ఆదర్శే ముఖ మీక్షతేహి పురుషః స్పష్టం న తోయే పున
స్తద్వ న్మానవజన్మని స్ఫుటతరం నాన్యత్ర సద్దర్శనమ్. ౫౧

వ్యా.—బ్రహ్మాస్తీతి సాధిత మిదానీం తజ్జ్ఞానాత్ఫలం తదభావా దనర్థప్రాప్తిం చ దర్శయతి. ఏతదితి- బుధః సాధ్వసకారణమేతద్బ్రహ్మ దేహపాతాత్ప్రాక్ కలయితుం వేత్తుం శక్నోతిచేత్ విముచ్యతే. నశక్నోతియది అధీః బుద్ధిశూన్యస్సన్ నిర్వివేక ఇతయావత్ సర్గేషు నానాయోనిషు జాయతే. హా ఇతి ఖేదే. నను పతితేప్యస్మిన్ దేహే దేహాన్తరే జ్ఞానేన బ్రహ్మాప్యత ఆహ. పురుష ఆదర్శే ముఖం స్పష్ట మీక్షతే హిః ప్రసిద్ధా. తోయేపునర్జలేతు న-స్పష్టం నేక్షతే. తద్వత్ మానవజన్మని సద్దర్శన మాత్మజ్ఞానం స్ఫుటతరమ్. అన్యత్ర జన్మాన్తరేషు న స్ఫుటతరమ్ నభవతి. ౫౧

శ్లో॥ జాగ్రత్యాత్మని నిర్మలే పరపదం స్పష్టం యథా భాసతే
తద్వ న్మానవజన్మని స్ఫుటతరో బ్రహ్మాత్మబోధో నృణామ్,
స్వప్నే౽స్పష్టమిదం విభాతితు యథా తద్వ త్పితౄణామ్పదే
గాన్ధర్వేపి చ ప్లైవతే స్ఫుటతమం సత్యేతు త ద్దుర్లభమ్. ౫౨

వ్యా.—మానవజన్మన్యాత్మదర్శనం స్ఫుటతరమిత్యత్ర దృష్టాన్తాన్తరమాహ. జాగ్రతీతి - యథా జాగ్రతి జాగ్రద్దశాయాం నిర్మలే ఆత్మని బుద్ధా పరపదం పరస్య బ్రహ్మణః పదం స్థానం జగదితియావత్. ఖమితి వా స్పష్ట మాభాసతే. తద్వత్ మానవజన్మని నృణాం జీవానాం బ్రహ్మాత్మబోధః స్ఫుటతరః, నాన్యత్రేత్యేతద్వివృణోతి - యథా స్వప్నే ఇదం పరపద మస్పష్టం విభాతి. తద్వత్పిత్ర్యాణాం పదే బ్రహ్మాత్మబోధః అస్పష్టం విభాతి. గాన్ధర్వే పదే గన్ధర్వలోకేపి అస్పష్టం విభాతి. దైవతే పదే దేవలోకే ప్యస్పష్టం విభాతి. సత్యలోకేతు బ్రహ్మాత్మబోధః మనుష్యలోకాదపి స్ఫుటతమం విభాతి. తత్సత్యన్తు దుర్లభం లబ్ధు మశక్యం. ఏవం పునర్మనుష్యజన్మాపి దుర్లభమేవ. తస్మాన్మరణాత్ప్రాగేవ మనుష్యజన్మనీహైవ మోక్షార్థమాత్మానం జ్ఞాతుం ప్రయతితవ్యం. నతూదాసితవ్య మిత్యభిప్రాయః. ॥౨

శ్లో॥ త్వక్చక్షు శ్శ్రుతి రాసనం నిపుణధీ ర్ఘ్రాణంచ దృష్ట్వోదితం
వాయ్వర్చిర్వియదమ్బుభూభ్య ఇతర త్సచ్చిత్సుఖా దాత్మనః,
ఏషాం జాగ్రతి సమ్భవం చ విలయం స్వాపే తథా సాక్షిణం
స్వాత్మానం పర మవ్యయం ధ్రువ మజం బ్రహ్మాఽథ నో శోచతి. ॥౩

వ్యా.—కథం మానవజన్మని తత్త్వం బోద్ధుం శక్యతే తదాహ. త్వగితి- వాయ్వర్చిర్వియదమ్బుభూభ్యః ఉదితం త్వక్చక్షుశ్శ్రుతిరాసనం రసనమేవ రాసనం త్వగాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వా దేకత్వం. ఘ్రాణంచ దృష్ట్వా వాయో స్త్వక్. అర్చిష శ్చక్షుః వియతశ్శ్రుతిః అమ్బునో రసనం భువో ఘ్రాణ మితిక్రమః సచ్చిత్సుఖాదాత్మన ఉదిత మితర దనృతజడదుఃఖాత్మకం జగ ద్దృష్ట్వా. ఏషామిన్ద్రియాదీనాం జాగ్రతి సమ్భవం స్వాపే విలయంచ దృష్ట్వా తథాసాక్షిణ మిన్ద్రియాది విలయోదయసాక్షిణం పరం తేభ్యో విలక్షణ మవ్యయం ధ్రువ మజం బ్రహ్మ-బ్రహ్మాభిన్నం స్వాత్మానంచ దృష్ట్వా - నిపుణధీ ర్విద్వాన్ అథ నో శోచతి స్వప్నదృష్టాన్తా జ్జాగ్రత్ప్రపఞ్చం సర్వమపి మిథ్యేతి విదిత్వా సత్యం బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయ మహమస్మీతి విదిత్వా విద్వాన్న శోచతి దేవాదీనామస్వప్నత్వా న్న తేషాం స్వప్నదృష్టాన్తేనేదం దర్శనం సమ్భవతి. పశ్వాదీనాం సస్వప్నత్వేపి నవివేకజ్ఞానం తస్మా న్మానవజన్మైవ శ్రేయస్సాధన మిత్యభిప్రాయః. ॥౩

శ్లో॥ యోఽసా విన్ద్రియచిత్తసన్మతిమహాన్మాయాపరో వ్యాపకోఽ
లిఙ్గస్సన్ పురుషోఽస్య తస్యతు పదం నో దృక్పథే తిష్ఠతి

నైనం పశ్యతి కశ్చనేన్ద్రియగణై ర్యః కోపి ధన్యః పున
ర్బుద్ధ్యా హ్యాత్మనిష్ఠితయా విచార్య లభతే యో వేద తత్త్వోఽమృతః.
౫౪

వ్యా.— మనుష్యేష్వపి సహస్రేషు యఃకోపి ధన్యఏవైనం పశ్యతి. కుతః. ఇన్ద్రియచిత్తసన్మతిమహన్మాయాపరః- ఇన్ద్రియాణి, చిత్తం - మనః సన్మతిః ప్రశస్తాబుద్ధిః మహాన్, మాయా తాభ్యఃపరః. ఇన్ద్రియాదిభ్య శ్చిత్తాదయః పరాః. తేభ్య స్సర్వేభ్య శ్చాయం పరఇత్యర్థః. అతఏవాలిఙ్గః లిఙ్గరహితః అతఏవ వ్యాపకః అతఏవ సన్ సత్యః యోఽసౌపురుషః తస్యాస్య పదం స్వరూపన్తు దృక్పథే దృగ్విషయే నోతిష్ఠతి. ఉపలక్షణమిదం శ్రోత్రాద్యవిషయత్వస్య. అతఏవ ఏనం పురుషః కశ్చన కశ్చిదపి ఇన్ద్రియగణై ర్నపశ్యతి. యఃకోపి ధన్యః పునః. హ్యాత్మని తయా బుద్ధ్యా విచార్య ఏనం లభతే. తత్త్వథా ఏనం యో వేద సపురుషోఽమృతః భవతి. ౫౪

శ్లో॥ సాకం యత్ర హృదేన్ద్రియాణి విషయవ్యావర్తితాన్యాసతే
తూష్ణీం యత్ర నచేష్టతే చ ధిషణా యత్రాప్రమత్తః పుమాన్
తస్మిన్నాత్మని సన్స్ఫురత్యవిషయో వాచో హృదోపి స్వయం
యస్మాదేతదభూ ద్వినశ్యతి యత శ్శూన్యంను తత్స్యాత్కథమ్.
౫౫

ఆత్మసాక్షాత్కారః కదా భవతి ధీరస్యేత్యత్రాహ. సాకమితి. యత్ర - యస్మిన్ కాలే, హృదా=మనసా, సాకం=సహ, ఇన్ద్రియాణి విషయవ్యావర్తితాని- విషయేభ్యః ప్రత్యావర్తితాని సన్తి తూష్ణీమాసతే తిష్ఠన్తి, నిర్వ్యాపారతయా తిష్ఠన్తి. యత్ర, ధిషణా=బుద్ధిశ్చ, నచేష్టతే-నిర్వ్యాపారాభవతి. యత్ర పుమా నప్రమత్తః నిద్రారహితో భవతి. తస్మిన్ కాలే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివ్యతిరిక్త సమయే- సమాధావిత్యర్థః. వాచో హృదశ్చావిషయోపి సఆత్మా, ఆత్మని=బుద్ధౌ స్వయమేవ స్ఫురతి భాసతే. నన్వేవం సర్వనాశే శూన్యస్యైవావశేషఇత్యత ఆహ. యస్మాదితి- ఏతజ్జగ ద్యస్మాదభూత్. యతోయస్మిన్నేవ వినశ్యతి- లీయతే. తద్వ స్తు కథంశూన్యంస్యాత్ నకథమపి. నహి శూన్యాచ్ఛశవిషాణాదేః కిఞ్చిజ్జాయతే నశ్యతివా. తస్మాత్సర్వజగదుదయస్థితిలయాధిష్ఠానం బ్రహ్మాస్తీత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం సమాహితప్రత్యక్షత్వాచ్చేతిభావః. ౫౫

శ్లో॥ కార్యస్యాస్య నిదర్శనా దుపలభేతాస్తీతి హేతుం పరం
స్వాత్మానం ప్రథమం తతో నిరుపధే స్తత్త్వం స్ఫుట మ్భాసతే
సమ్యగ్జ్ఞానిన ఏవ మత్రతు యదా కామా వినష్టా స్సమే
హృత్స్థా ఏష తదాఽమృతో భవతివా బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే. ౨౬

వ్యా.—నను కార్యలిఙ్గేన మాయోపాధికబ్రహ్మానుమానేపి నిరుపాధికం బ్రహ్మానుమానేన ప్రత్యక్షేణవా నసిద్ధ్యతీత్యత్రాహ. కార్యస్యేతి-ప్రథమం తావ దస్యకార్యస్య జగతో నిదర్శనాద్ధేతోః హేతుం కారణం పరం పరమం స్వాత్మాన మస్తీత్యుపలభేత జానీయాత్. తతః నిరుపధేర్నిరుపాధికస్యాత్మన స్తత్త్వం స్వరూపం స్ఫుటమ్భాసతే. సమాధిప్రత్యక్షేణైవ నిరుపాధికబ్రహ్మసిద్ధి రితిభావః. ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానినః యదాతు అత్రైవ జన్మని హృత్స్థా స్సమే సర్వే కామా వినష్టాః. తదా ఏషవిద్వాన్ అమృతోభవతివా భవత్యేవ. కథమమృతత్వమితఆహ. బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే భవతి. ౨౬

శ్లో॥మర్త్యోఽహం ముఖజోఽస్మి మే వపు రిదం గేహాదికం మామకం
యజ్ఞోఽహం ధనికోఽస్మిచేతి హృదయగ్రన్థి ర్యదాభిద్యతే
మాయాప్రత్యయరూప ఏష విదుష స్సర్వోపి కామ స్తదా
నష్ట స్స్యా దమృతో భవ త్యథ బుధో వేదోపదేశ స్త్వియాన్. ౨౭

వ్యా.—కదా విదుష స్సర్వకామవినాశస్స్యాదిత్యత్రాహ. మర్త్యఇతి - అహం మర్త్యః మనుష్యోస్మీతి జాత్యభిమానః. అహం ముఖజో బ్రాహ్మణోస్మీతి వర్ణాభిమానః. ఇదంద్వయముపలక్షణమాశ్రమాభిమానస్య. ఏవం దేహేఽహఙ్కారం ప్రదర్శ్య మమకారం దర్శయతి. ఇదం మే మదీయం వపుః అథ గేహాదౌ మమకారం దర్శయతి. ఇదం గేహాదికం మామకం మదీయమ్, ఆదిపదాత్ పశుధాన్యాదిగ్రహణమ్. నామరూపే ద్వే మాయామయే తత్ర రూపాభిమానో దర్శితః అథ నామాభిమానమాహ. యజ్ఞోహమస్మీతి. బహ్వానర్థావహాభిమానాన్తర మాహ. ధనికోస్మీతి - చశబ్దాత్పరకోస్మి, గౌరోస్మీత్యాద్యభిమానగ్రహణమ్. ఇత్యేవం మాయాప్రత్యయరూపః మిథ్యాజ్ఞానరూపఏష హృదయగ్రన్థిః హృదయస్య మనసోగ్రన్థిః గ్రన్థివద్బన్ధకఇత్యర్థః అభిమానః విదుషః యదా యస్మిన్కాలే భిద్యతే తదా సర్వోపికామో నాత్మవస్తువిషయః నష్టస్స్యాత్. ఆత్మానాత్మనోరాధ్యాసికసమ్బన్ధేసతి విదుషో నాత్మను కామస్స్యాత్. తస్యచ సమ్బన్ధస్య నాశే కథం పునః కామస్థితి ర్నకథమపీత్యర్థః. అథకామనాశానన్తరం బుధః అమృత

స్స్యాత్. ఇయానేవ వేదోపదేశః ఇయన్తమేవార్థం వేద ఉపదిశత్యస్మాకమిత్యర్థః. ముముక్షుణా అనాత్మస్వహఙ్కారమమకారౌ నకర్తవ్యా విత్యభిప్రాయః. ౫౭

శ్లో॥ య స్త్వన్య స్సగుణం బృహత్కలయతే నాడ్యా శతాదన్యయా
మూర్ధానం ప్రతియాతయా హృదయతో గచ్ఛ న్నుపర్యేష సః
విద్వాన్ బ్రహ్మపదం ప్రయాతి కృతినః కర్మానురూపం పున
ర్నాడీభి స్త్వితరాభి రుత్క్రమణగా విష్వ గ్లభన్తే గతీః. ౫౮

వ్యా.— ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్య నిర్గుణ బ్రహ్మవిదః ఫలం తద్వేదనాప్రకారం చోక్తమ్. ఇదానీం సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య బ్రహ్మలోక ప్రాప్తిః కేనప్రకారేణేత్యేతదాహ. యస్త్వితి యస్త్వన్యః నిర్గుణబ్రహ్మవిదద్వి లక్షణః తతః పరశ్చ సగుణం బృహద్బ్రహ్మ కలయతే ధ్యాయతి. సఏషవిద్వాన్-హృదయతో హృత్పుణ్డరీకాన్మూర్ధానం ప్రతియాతయా గతయా శతాన్నాడీశతా దన్యయా శతాధికయేత్యేతత్. నాడ్యా సుషుమ్నయా మూర్ధానం భిత్త్వేతి శేషః ఉపరిగచ్ఛన్ బ్రహ్మపదం సత్యలోకం ప్రయాతి. కృతినాం గతయోఽస్యా భిన్నా ఏవేత్యాహ. కృతినః పునః కర్మిణస్తు. కర్మానురూపం యథాతథా, ఇతరాభి ర్నాడీభి రుత్క్రమణం గచ్ఛన్తీత్యుత్క్రమణగా భూత్వా. విష్వక్ నానావిధాః. గతీః దేవమనుష్య తిర్యగాదీని జన్మాని లభన్తే ప్రాప్నువన్తి. ౫౮

శ్లో॥ భూతానాం హృదయే స్థిత స్స పురుషోఽఙ్గుష్ఠప్రమాణ స్సదా
దేహాన్తం సకలాన్తరం ప్రవిభజే న్ముఞ్జా దిషీకామివ
ధైర్యేణ స్థిరదర్శనోఽథ తమయే దాత్మాన మాద్యం బృహ
ద్బ్రహ్మాత్మైక్యని దేసమేతి పరమం బ్రహ్మామృతం నిర్మలమ్. ౫౯

వ్యా.— ప్రాజ్ఞః క్రమముక్తిహేతుభూతం సగుణబ్రహ్మోపాసనం సంసార హేతుభూతం కర్మవా నకుర్యాత్. కిన్తు సాక్షాన్ముక్తిహేతుభూతం బ్రహ్మాత్మజ్ఞాన మేవ సమ్పాదయేత్. తచ్చ సమ్పాదనమిత్థమిత్యాహ - భూతానామితి. అఙ్గుష్ఠప్రమాణ స్స పురుష ఆత్మా సదా భూతానాం ప్రాణినాం హృదయే హృత్పుణ్డరీకే స్థితః తిష్ఠతి. 'తం సకలాన్తరం పురుషం స్థిరదర్శనః పురుషః ధైర్యేణ ముఞ్జాత్తృణవిశేషా దిషీకామివ ప్రవిభజేత్. దేహాదిభ్యో వివేచయేదిత్యర్థః అథ ఏవం వివేచనేకృతేసతి. విద్వాన్ తం వివేచిత మాత్మాన మాద్యం బృహద్బ్రహ్మేత్యయేజ్జానీయాత్. ఏవం బ్రహ్మాత్మైక్యవి త్సవిద్వాన్ పరమం నిర్మలమమృతం బ్రహ్మైతి ప్రాప్నోతి. ౫౯

ఇతి కఠోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

ప్రశ్నోపనిషత్.

శ్లో॥ సృష్టుం లోక మిమం విధాయ పరమం బ్రహ్మా తపః ప్రాగ్రయిం
ప్రాణంచ వ్యసృజత్కిలేతి మిథునం మూర్త్యన్నచన్ద్రో రయిః
ప్రాణోఽత్తాగ్ని రమూర్తి రర్క ఇతి త త్సూర్యేన్దుయుగ్మా దభూ
త్కాలోఽబ్దాయనమాసపక్షదినరాత్ర్యాద్యాత్మకోఽయం మహాన్. ౬౦

వ్యా.—పరవిద్యా సఫలా వర్ణితా. అథాపరవిద్యాకర్మణోః సముచ్చితా సముచ్చితయో ర్య త్కార్యం యా గతి స్తత్కథనార్థోఽయమారమ్భః. తావత్ సర్వం జగత్ప్రజాపతి రేవేత్యనుసన్ధానలక్షణం ప్రాజాపత్యవ్రతం సఫలం నిర్ణయితుం కథం జగత్ప్రజాపతిస్స్యాదితి శఙ్కాయాం ప్రజాపతికార్యత్వా దిత్యుత్తరం వివక్షుః. జగతః ప్రజాపతికార్యత్వమేవ దర్శయతి. సృష్టుమితి - బ్రహ్మా = ప్రజాపతిః, ప్రళయావసానే ఇమంలోకం సృష్టుం పరమం తప- ఆలోచనం విధాయ ప్రా క్ప్రథమం రయిం ప్రాణఞ్చేతి మిథునం వ్యసృజత్కిలేతి న్యాగ్త్వాయామ్. తేన సృష్టేర్మిథ్యాత్వం సూచ్యతే. రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ. మూర్త్యన్న చన్ద్రః. మూర్తిరన్నం చన్ద్రశ్చ రయిః అత్తా భోక్తా అగ్నిః అమూర్తిః. అర్కశ్చ ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర మూర్తిర్నామ మూర్తం స్థూల మమూర్తి స్త్వమూర్తం సూక్ష్మ మితివివేకః. తత్తసః. సూర్యేన్దుయుగ్మాత్. రయిప్రాణాత్మక చన్ద్రసూర్యమిథునాత్. అబ్దాయనమాసపక్షదినరాత్ర్యాద్యాత్మకః. అబ్దః = స్సంవత్సరః అయనే=దక్షిణోత్తరే మాసా ద్వాదశ. పక్షౌ ద్వౌ. దినరాత్రీ. ఆదిశబ్దాద్ఘటికాదిగ్రహణం తదాత్మకః మహానయంకాలః అభూత్. సూర్యేన్దుగతికృతత్వా దబ్దాదివ్యవహారస్యేతిభావః. ౬౦

శ్లో॥ఏతస్మా ద్దినరాత్రిరూపసమయా ద్వ్రీహ్యాది రాసీ త్తత
శ్చాన్నం శుక్ర మథాన్నత స్సమభవన్ లోకా స్తదేత న్మహాన్
ప్రాజాపత్యమిదంవ్రతం చరతి య స్స ద్వన్ద్వసూ ర్జాయతే
సత్యం యత్ర తపశ్చ దక్షిణపథే నేన్దోఃపదం యాతి సః. ౬౧

వ్యా.–ఏతస్మాద్దినరాత్రిరూపసమయా దహోరాత్రాత్మకా త్కాలాత్. వ్రీహ్యాది రోషధిచయ ఆసీత్. నహ్యహోరాత్రయోరన్యత్ర వ్రీహ్యాదిర్భవతి. తతోవ్రీహ్యాదేరన్నమాసీత్. తతశ్చాన్నా చ్ఛుక్రం= రేత ఆసీత్. శుక్రాచ్చ

లోకాః ప్రజా స్సమభవన్. తత్తస్మాదేతజ్జగత్ మహాన్ప్రజాపతిరేవ. నను కులా
లసృష్టోఘటో యది కులాలస్స్యాత్తర్హి ప్రజాపతిసృష్టం జగత్ప్రజాపతిస్స్యా దితిచే
న్నైవమ్. ప్రజాపతిరాత్మానమేవ జగద్రూపేణ వ్యధాదితి. నిమిత్త ముపాదా
నంచ జగతః ప్రజాపతిరేవ. ఈశ్వరాత్మాహి ప్రజాపతిః ఘటఇవ మృదాత్మకః
ఈశ్వరజన్యత్వాత్ప్రజాపతేః య ఇదం ప్రాజాపత్యం వ్రతం చరతి స వ్రతీ ద్వ
న్ద్వసూః = మిథునోత్పాదకః జాయతే భవతి. యత్ర యస్మిన్పురుషే సత్యంతపో
బ్రహ్మచర్యాదికం చకారాత్ప్రాజాపత్యవ్రతంచాస్తి స పురుషః దక్షిణపథేన
దక్షిణమార్గేణ పిత్రృయానేనేత్యేతత్. ఇన్ద్రోః పదం = లోకం యాతి గచ్ఛతి. పు
న్యక్షయాత్పునరావర్తతేచ. ౬౧

శ్లో॥ మాయా యేషు నవిద్యతే కుటిలతా ఽసత్యంచ సత్యం తపో
జ్ఞానం యేషుచ విద్యతే విరజస స్తేవా గృహస్థేతరే
యోగా ద్దేవపథేన యాన్తి విమలం హైరణ్యగర్భం పదం
నావృత్తించ తతః ప్రయాన్తి కుశలై స్సాధ్యం తదేతత్పదమ్. ౬౨

వ్యా.- ఏవం గృహస్థానాం కర్మిణాం దక్షిణమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రాప్తి ముక్త్వా తద్భిన్నానా ముత్తరమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిమాహ. మాయేతి- యేషు మాయా , పరవఞ్చనా ధనాద్యర్థా నవిద్యతే, కుటిలతాచ నవిద్యతే, అసత్యఞ్చ నవిద్యతే, యేషు సత్యం తపో బ్రహ్మచర్యాదికం జ్ఞానంచ విద్యతే. విరజసో నిష్పాపా గృహస్థేతరే గృహస్థాదన్యే బ్రహ్మచారివానప్రస్థభిక్షుకాః తేవాతు. యోగా (ద్బ్రహ్మరన్ధ్రభేదనరూపా దుపాయా (త్ప్రాణధారణలక్షణా ద్యోగాదితివా దేవపథేన ఉత్తరమార్గేణ విమలం రజస్తమోమలరహితం హైరణ్యగర్భ్యం పదం యాన్తి. తతః పదా దావృత్తించ నప్రయాన్తి తత్తస్మా త్కుశలై రేతత్పదం బ్రహ్మలోకః సాధ్యమ్. సాధనీయం పునరావృత్తిరహితత్వాదితి తచ్ఛబ్దార్థః. ౬౨

శ్లో॥ వాయ్వగ్న్యమ్బుధరానభోఽక్షివచనశ్రోత్రాత్మభి ర్ధార్యతే
దేహోఽయం నహి కిన్తు పఞ్చవిధసత్ప్రాణేన సన్ధార్యతే
ప్రాణేఽజ్ఞాత్పరముద్యియాసతి సముద్గచ్ఛన్తి సర్వే పరే
ప్రాణే తిష్ఠతి సంవసన్తిచ తనౌ ప్రాణస్తదేషాం వరః. ౬౩

వ్యా.—ప్రాణోత్తా ప్రజాపతి రిత్యుక్తం. తస్యోత్తమత్వం ప్రజాపతిత్వంచాస్మిన్ శరీరేఽవ ధారయితవ్యమిత్యయమారమ్భః. ప్రజాపతిస్తావత్సర్వదేవోత్తమఇతి ప్రసిద్ధం- దేహేస్మిన్ ప్రాణశ్చ సర్వదేవోత్తమః. కథమ్ ఉచ్యతే అయందేహః.

వాయ్వగ్న్యమ్బుధరానభోక్షివచనశ్రోత్రాత్రభిః. వాయురగ్నిరమ్బు ధరా నభ ఇతి పఞ్చభూతాని శరీరారమ్భకాణి, అక్షిచక్షుః, వచనం వాక్ శ్రోత్రమాత్మా మనః. జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చకం మనశ్చేత్యేకాదశకరణానీత్యర్థః. త్రైర్నహిధార్యతే నైవధార్యతే కిన్తు పఞ్చవిధసత్ప్రాణేన పఞ్చవిధః ప్రాణాపాన వ్యానోదానసమానాత్మకః సః ముఖ్యోయం ప్రాణః తేనైవాయం సమ్యగ్ధార్యతే. తత్రోపపత్తిమాహ. ప్రాణే అఙ్గాద్దేహాత్పరం కేవల ముత్క్రమ్యాసతి ఉజ్జిగమిషతిసతి వతూదద్యాతేసతీతి పరశబ్దాభిప్రాయః సతిపరం సత్యేవేత్యర్థః. పరేఅస్యే వాయ్వాదయస్సర్వే అఙ్గాన్సముద్గచ్ఛన్తి. ప్రాణే తస్మిం తిష్ఠతి సతి సర్వేతే సంవసన్తిచ. తత్తస్మాదేషాం వాయ్వాదీనాం ప్రాణసహితానాం పదార్థానా మధ్యే వర ఉత్కృష్టః. 'నచ అప్రాణే శరీరే చక్షురాద్యభావేపి వాయ్వాదిభూతాని సన్త్యేవ దాహాత్ప్రాగితికృత్వా కథం వాయ్వాదీనాం శరీరాదుద్గమన మితి వాచ్యం.' వాయ్వాదీనాం భూతత్వేన రూపేణ సత్త్వేపి దేవత్వేన రూపేణోద్గమనమితి. వాయ్వాదిభూతానాం వాయ్వాద్యభిమానిదేవతాస్సన్తిహి. యథా గఙ్గాహిమవదాదీనాం గఙ్గాహిమవదాదినామకాభిమానిదేవతాః. తస్మాచ్ఛరీరధారకత్వాత్ప్రాణ ఉత్కృష్టశ్శరీరాధారకేభ్యశ్చక్షురాదిదేవేభ్య ఇతి భావః. ౬౩

శ్లో॥ అగ్నిస్సన్ జ్వలతి ప్రదీవ్యతి రవిర్భూత్వా ఽమ్బుదస్సన్నయం
ప్రాణో వర్షతి పాలయత్యపి జనాన్ దేవేన్ద్రరూపో భవన్
మేఘోడ్వభ్రసరిన్ముఖాన్వహతివా వాయ్వాత్మనా భూర్భవన్
ధత్తే సర్వమిదం శశీచ సదసత్పుష్ణాతి దేవోఽమృతమ్. ౬౪

వ్యా.—కథమ్పునః ప్రాణఃప్రజాపతిస్స్యాత్ ప్రజాపతిస్తు సర్వదేవాత్మక ఇతిశఙ్కాయాం ప్రాణోపి సర్వదేవాత్మకఏవేత్యాహ. అగ్నిరితి - అయంప్రాణః అగ్నిస్సన్ జ్వలతి, రవిర్భూత్వా ప్రదీవ్యతి-ప్రకాశతే. అమ్బుదస్సన్-వర్షతి దేవేన్ద్రరూపోభవన్ జనాన్లోకాన్ పాలయతిచ. వాయ్వాత్మనా వాయురూపేణ మేఘోడ్వభ్రసరిన్ముఖాన్ మేఘముడూని అభ్రసరితం మన్దాకినీం ముఖశబ్దాచ్ఛన్ద్రాదీంశ్చ వహతి - బిభర్తి భూర్భవన్ ఇదం సర్వంధత్తే- శశీచన్ద్రోభవన్ సన్మూర్తమసదమూర్తంచ పుష్ణాతి. దేవః ప్రాణః ప్రకృతత్వాత్ అమృతం సుధా దేవానామన్నం భవతి. ప్రాణోపాసకానాం ప్రాణస్తుతిరియమ్. యద్వా యేన యేన ప్రాణినా యద్యత్కార్యం క్రియతే తత్తత్కార్యం తత్తత్ప్రాణిప్రాణకృత

మేవ, అప్రాణస్య కర్తృత్వాదర్శనాత్. తస్మాదగ్న్యాదికర్తృకం జ్వలనాదికార్యం ప్రాణకార్యమేవ. తథా, అగ్న్యాదిదేవశరీరాన్తర్గతః ప్రాణఏవ అగ్న్యాది శబ్దైర్వ్యవహ్రియత ఇతి అగ్న్యాదిదేహాత్మకఏవ ప్రాణః ప్రాణస్యామృతత్వన్తు భోక్తృభోగ్యయో రభేదోపచారాత్ ఇతి తత్త్వకథన మేవేదమ్. ౬౪

శ్లో॥ ప్రాణే సర్వమిదం ప్రతిష్ఠిత మరా నాభౌ రథాఙ్గస్య వా
వేదానాం త్రితయం కృతంచ ముఖజః ప్రాణ స్తథా క్షత్రియః
ప్రాణోఽయంహి విరాట్పితు శ్చరతివా గర్భే రసాత్మా శిశు
ర్మాతుశ్చ ప్రతిజాయతే సుతమయోఽముష్మై బలిం తన్వతే. ౬౫

వ్యా.—ప్రాణమేవవిశినష్టి ప్రాణఇత్యాదిభిః. రథాఙ్గస్య = చక్రస్య నాభౌ అరా వా ఇవ ఇదం సర్వంజగత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమ్. ప్రాణఏవ వేదానాం త్రితయం త్రయీభవతి. శబ్దస్యప్రాణాధీనత్వాదితిభావః కృతం కర్మచ ప్రాణఏవ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్కృతస్య. ముఖజః ప్రాణః క్షత్రియశ్చప్రాణః- ఉపలక్షణమిదంవ్యయం వర్ణాన్తరాణా మయమేవప్రాణో విరాట్ జగన్మయవిగ్రహః ప్రజాపతిః. అయంప్రాణః పితుర్గర్భే రసాత్మా రేతో రూపస్సన్. రేతోరూపాత్మాసన్నితివా చరతి మాతుర్గర్భేచ శిశుస్సన్ చరతి. సుతమయస్సన్ మాతుర్గర్భాత్ప్రతిజాయతే, ప్రతిరూపస్సన్ ఉత్పద్యతే అముష్మై ప్రాణాయ సర్వే బలిం తన్వతే ఉపహారం సమర్పయన్తి. ౬౫

శ్లో॥ దేవానామపి హవ్యవాట్పితౄణ తే రేవ స్వధాప్రాపకోఽ
థర్వా చాఙ్గిరసర్షి సత్యచరితం రుద్రో మహేన్ద్రోఽవితా
సూర్యోఽయం దివి తేజసాంపతి రపో వర్షత్యముష్మిన్ప్రజా
ఆనన్దన్తి యథాభిలాషమితి నో భూయోఽన్నముత్పత్స్యతే. ౬౬

వ్యా.—అపి కిఞ్చ ఏష ప్రాణః దేవానాం హవ్యవాట్ హవ్యప్రాపకోఽగ్నిః భవతి - పితౄణాం తేః స్వధాప్రాపకః భవతి. అథర్వా వేదవిశేషో యద్వా ఋషివిశేషఏషఏవ అఙ్గిరసర్షి సత్యచరితమఙ్గిరసాః ప్రాణ శేషభూతాశ్చక్షురాదయః. తఏవఋషయః ద్రష్టారః. తేచ తేఋషయఇతివా సమాసః. తేషాం సత్యచరితం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణమేషఏవ. ఏతన్నిర్వర్త్యత్వాత్తస్యేతిభావః. ఏషఏవ రుద్రః, మహేన్ద్రః, పరమేశ్వరః, అవితా - రక్షకశ్చ భవతి. అయం దివి తేజసాంపతి స్సూర్యస్సన్ అపో వర్షతి మేఘాత్మనేతిభావః. అముష్మిన్ వర్షతిసతి నః యథాభిలాషం యథేచ్ఛం భూయో బహ్వన్న ముత్పత్స్యతే భవిష్యతీతి ప్రజా ఆనన్దన్తి. ౬౬

శ్లో॥ ఏకర్షి ర్విమల స్సమస్తహవిషా మత్తాఽస్య సాధుః పతిః
ప్రాణోఽస్యా హ్యాదనీయదాయిన ఇమే శ్రోత్రాదయో దేవతాః
వాయో రేష పితా చ సర్వజగతో వాచి స్థితాఽదస్తనూః
శ్రోత్రే చక్షుషి మానసే చ వివిధాశ్చేష్టా విధత్తే శివా. ౬౭

వ్యా.-విమలశ్శుద్ధో పాపవిద్ధః ప్రాణః. ఏకర్షిః తన్నామకాగ్నివిశేషస్సన్. సమస్తహవిషా మత్తా భోక్తా భవతి. అస్య జగత స్సాధుః పతిర్భవతి. ఇమే శ్రోత్రాదయో దేవతా = దేవా అస్య ప్రాణస్యాదనీయదాయినః భోజ్యదాతారః భవన్తి దేవతాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీత్వేపి తదర్థస్య పుంస్త్వాద్దాయిన ఇత్యుక్తమ్. ఏష ప్రాణః వాయో స్సర్వజగతశ్చ పితా భవతి. శివా శోభనా అదస్తనూ రముష్య ప్రాణస్య తనూః. వాచి శ్రోత్రే చక్షుషి మానసే చ స్థితా సతీ వివిధాశ్చేష్టాః క్రియాః వచన శ్రవణ దర్శన మననాత్మికాః విధత్తే కరోతి. ౬౭

శ్లో॥ లోకేఽస్మిన్ త్రిదివే నృణాం దివిషదాం యశ్చోపభోగోఽఖిలః
ప్రాణ స్తస్య హి రక్షితా తత ఇమం మాతేవ పుత్రాన్ ప్రభో
రక్షాస్మాన్ కలయ శ్రియో వితర నః ప్రజ్ఞా మితి ప్రార్థయ
న్త్యల్పజ్ఞా స్తదుపాసకా స్సముపయన్త్యాత్మేప్సితార్థాదికమ్॥ ౬౮

వ్యా.-నృణాం మనుష్యాణా మస్మిన్ లోకే భువి దివిషదాం దేవానాం త్రిదివే దివి చ యశ్చాఖిల స్సర్వ ఉపభోగః. తస్య భోగస్య ప్రాణ ఏవ రక్షితా రక్షకః. తత స్తస్మా దిమం ప్రాణ మల్పజ్ఞాః హే ప్రభో, పుత్రాన్ మాతేవ త్వమస్మాన్ రక్ష. శ్రియః కలయ వర్ధయ నః ప్రజ్ఞాం వితర ఇతి ప్రార్థయన్తి. తదుపాసకాః ప్రాణోపాసకాః. ఆత్మేప్సితార్థాదికం స్వాభీష్టధనాదికం సముపయాన్తి- లభన్తే. ౬౮

శ్లో॥ ప్రాణోఽత్తాపి విరాడయం ప్రభవతి బ్రహ్మాత్మనో బ్రహ్మణి
ప్రాణో నాతపవచ్ఛ్రితో హి పురుషేఽఙ్గే కర్మణా యాత్యయమ్
భూపాలో ఽధికృతా నివైష పరమః ప్రాణా న్నియుఙ్క్తే పరాన్
వాగాదీం స్త్వమిహావసేతి సకలాన్ భేదానపి స్వాత్మనః. ౬౯

వ్యా.-అత్తా- విరాట్. అపిశబ్దాద్వరిష్ఠత్వాదిగుణకోఽయం ప్రాణః. బ్రహ్మాత్మనః బ్రహ్మాభిన్నా దాత్మన స్సకాశా త్ప్రభవతి. పురుషే శిరః పాణ్యాదిమతి పిణ్డే అనాతపవత్ ఛాయేవ బ్రహ్మణి ప్రాణః శ్రితః. హిః ప్రసిద్ధౌ. అయం ప్రాణః, అఙ్గే = శరీరే, కర్మణా నిమిత్తే నాయతి. దేహం ప్రవిశతీత్యర్థః.

భూపాల శ్చక్రవర్తీ సమాగ్రిటా. అధికృతా౯ మణ్డలేశ్వరానివ ఏష పరమః ప్రాణః పరా౯వాగాదీ౯ ప్రాణా౯. సకలా౯ స్వాత్మనః స్వస్య భేదానపానాదీనపి త్వమిహాత్రి, ఆవస - తిష్ఠ ఇతి నియుజ్క్తే నియమయతి. ౯౯

శ్లో॥ పాయూపస్థగతం హ్యపాన మకరో చ్చక్షుశ్శ్రవస్యం తథా
ప్రాణం మధ్యగతం సమాన మధిహృ ద్వ్యానంచ నాడీగణే
యేనోత్క్రామతి తం హ్యుదాన మకరో త్ప్రాణ స్సుషుమ్నాగతం
బాహ్యప్రాణమయో ఒర్యమా కలయతే భాసా ఒక్షిగానుగ్రహమ్. ౭౦

వ్యా.-ప్రాణనియమనమేవ దర్శయతి. ప్రాణః అపానం వాయువిశేషం పాయూపస్థగతమకరోద్ధి. తథా ఆత్మభేదం ప్రాణం చక్షుశ్శ్రవస్థం చక్షుశ్శ్రోత్రగతమకరోత్. సమానం సమానవాయుం మధ్యగతం నాభిస్థ మకరోత్. వ్యానమధిహృ త్హృదయే నాడీగణే అకరోత్. యేనాత్మోత్క్రామతి త ముదానం సుషుమ్నాగత మకరోద్ధి బాహ్యప్రాణమయః బాహ్యప్రాణరూపః దేహాద్బహిస్థత్వాదితిభావః అర్యమా = ఆదిత్యః భాసా = తేజసా, అక్షిగానుగ్రహ మక్షిగస్య ప్రాణస్యాన్తరస్యానుగ్రహం కలయతే = కరోతి. ౭౦

శ్లో॥ యం సఙ్కల్ప మముష్య చిత్త మయతే మర్త్యస్య తు ప్రాయణే
తేనాయం విగతేన్ద్రియవ్యవహృతిః ప్రాణాత్మనా తిష్ఠతి
సోదానో ఒథ స ఈశ్వరం నయతి తం సఙ్కల్పసిద్ధం పదం
ప్రాణం వేద యఏవ మస్య తు కులం నో హీయతే సో ఒమృతః. ౭౧

వ్యా.-జీవస్య మరణం దేహాన్తరభజనంచ ప్రాణాధీనమేవేతి దర్శయతి. అముష్య మ్రియమాణస్య మర్త్యస్య చిత్తంతు ప్రాయణే మరణసమయే యం సఙ్కల్పమయతే ప్రాప్నోతి తేన సఙ్కల్పేన యుక్తో ఒయం మర్త్యః విగతేన్ద్రియవ్యవహృతిః ఇన్ద్రియవ్యాపారరహితస్స౯ ప్రాణాత్మనా ప్రాణవృత్త్యా తిష్ఠతి. అథ సోదానః ఉదానవృత్తిసహితః ప్రాణః తమీశ్వరం దేహస్వామినం జీవం సఙ్కల్పసిద్ధం పదం లోకం నయతి యఏవం ప్రాణం వేద - తస్యాస్య కులన్తు నోహీయతే నక్షీయతే సచామృతః ప్రాణాత్మనా మరణరహితో భవతి. ౭౧

శ్లో॥ సూర్యస్యా ఒస్తముపాయతో ఘృణిగణా బిమ్బే యథైకీభవ
న్త్యుద్యాతః ప్రచరన్తి చేన్ద్రియగణా దేవే తథా మానసే
లీయన్తే న తతః శృణోతి పురుషో నాలోకతే జిఘ్రతి
స్పర్శం నైతి రసంచ నోగిరతి నాదత్తే స్వపిత్యభ్రమః. ౭౨

వ్యా.- జాగ్రతీవప్రాణవ్యాపారం స్వాపేప్యస్తీతి కథయితుం తావత్స్వాపం దర్శయతి సూర్యస్యేతి. అస్తంనాశ మదర్శన ముపాయత ఉపగచ్ఛతి సూర్యస్య ఘృణి గణాః కిరణసమూహాః. బిమ్బే ఏకీభవన్తి ఉద్యాత ఉదయత సూర్యస్య ఘృణి గణాః. బిమ్బాత్ప్రచరన్తి ఉద్యాత సూర్యాదితివా. యథా-తథా. ఇన్ద్రియగణాః చక్షురాదయః. మానసే దేవే మనోరూపే దేవే దేవే ద్యోతనాత్మకే మానసే ఇతివా లీయన్తే స్వాపే ఇతిభావః జాగ్రతితు మానసాదేవ ప్రచరన్తీతి బోధ్యమ్. తతోఽహేతోః పురుషః నశృణోతి నాలోకతే నజిఘ్రతి స్పృశంనా తి రసంచక్షుంతి నగిరతి నవక్తి నాదత్తే నగృహ్ణాతి కిన్తు అభ్రిమోఽచలస్సన్ స్వపితి. ౭౨

శ్లో॥ సుప్తే త్విన్ద్రియసఞ్చయే పురి తదా ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతి
స్వాన్తాఖ్యం యజమాన మేష నయతి బ్రహ్మ హ్యుదానో దివమ్
స్వప్నే త్వేష మనోమయః కలయతే దృష్టం శ్రుతఞ్చేహ వా
ప్రాగ్జన్మన్యపి వాసనాత్మక మసద్దృశ్యం స్వయమ్భాసనః. ౭౩

వ్యా.-తుఏవ మిన్ద్రియసఞ్చయే సుప్తేసతి తదా పురిదేహేప్రాణాగ్నయోజాగ్రతి ఏష ఉదానో వాయుః స్వాన్తాఖ్యం మనోమయం యజమానం జీవం బ్రహ్మన దివం స్వర్గం నయతిహి. యథా చితోఽగ్ని ర్యజమానం స్వర్గం నయతి తద్వత్సుప్తం పురుష ముదానో బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యర్థః. ఏవం జీవస్య సుషుప్తౌ బ్రహ్మసా యుజ్య ముక్త్వా స్వప్నే తస్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వమాహ స్వప్న ఇతి. తుశబ్ద స్సుషుప్తివైలక్షణ్యార్థః స్వప్నే మనోమయఏషజీవః ఇహ అస్మిన్ జన్మని ప్రాగ్జన్మన్యపి పూర్వజన్మసు వా దృష్టం శ్రుతఞ్చవా వాసనాత్మక మస న్మిథ్యాభూతం దృశ్యం జగత్కలయతే పశ్యతి- సృజతీతివా అతఏవ తదా స్వయమ్భాసనః స్వయంజ్యోతి ర్భవతి. చక్షురాదిత్యాది జ్యోతిర్వ్యతిరేకేణైవ స్వప్నపదార్థద్రష్టృత్వాదితిభావః. బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యానావసరే విస్తరేణేదం దర్శయిష్యామః. ౭౩

శ్లో॥ దేవోఽయం హృదయాత్మకః పురి భవే త్తేజోఽభిభూతో యదా
స్వప్నా నేష తదా నపశ్యతి వయాం స్యావాసవృక్షం యథా
భూతాని ద్వివిధాని సర్వవిషయాశ్చాత్మేన్ద్రియాణి ప్రభుం
బ్రహ్మాత్మాన మయన్తి సుప్తిసుఖభా గానన్దకోశః పునః. ౭౪

వ్యా.-కథ మేవం స్వప్నాన్ పశ్యతః పునస్సుషుప్తిసమ్భవోఽత ఆహ. దేవఇతి. అయం హృదయాత్మకో మనోమయో దేవః యదా పురి శరీరే తేజోభిభూతః తేజసా పిత్తాఖ్యేన సౌరేణ తేజసా అభిభూతో భవతి, తదా ఏష దేవః స్వప్నా న్నపశ్యతి,

యథా వయాంసి పక్షిణ స్స్వయం విశ్రమాయావాసవృక్షం యన్తి ప్రాప్నువన్తి. తథా ద్వివిధాని స్థూలాని సూక్ష్మాణి చ భూతాని సర్వవిషయా శ్శబ్దాదయః. ఆత్మా మనః ఇన్ద్రియాణిచ. ప్రభు మీశ్వరం బ్రహ్మాత్మానం బ్రహ్మాభిన్నమాత్మాన మయన్తి. ఆనన్దకోశః పునః ఆనన్దమయకోశస్తు. తదుపాధికః పురుషః ప్రాజ్ఞ ఇత్యర్థః. సుప్తిసుఖభాక్ - సౌషుప్తానందభుక్ భవతి. ౨౪

శ్లో॥ దృష్టిస్పృష్టిమతిక్రియాసు పరమః కర్తా సుషుప్తౌ పుమాన్
విజ్ఞానాత్మక ఏష సేన్ద్రియమనఃప్రాణశ్చ యత్రైకతామ్
ఆయాతి ప్రతిపద్య తద్బ్రహ్మమపచ్ఛాయాఙ్గరూపం పరం
శుభ్రం చాక్షరమేతి తత్త్వవిదసౌ సర్వజ్ఞతాం సర్వతామ్. ౨౫

వ్యా.-సుషుప్తౌ జీవో యత్సాయుజ్యమేతి తదేవ జ్ఞాతవ్యమిత్యాహ. దృష్టీతి. దృష్టిస్పృష్టిమతిక్రియాసు దర్శనస్పర్శనమననక్రియాసు శ్రవణాదిక్రియోపలక్షణమిదం కర్తా ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా స్ప్రష్టా వక్తా చేత్యర్థః. ఏష విజ్ఞానాత్మకః పరమఃపుమాన్. సేన్ద్రియమనః ప్రాణః ఇన్ద్రియమనఃప్రాణైస్సహ. యత్ర బ్రహ్మణి సుషుప్తౌ వేకతామాయాత్యానమన్తా త్ప్రాప్నోతి. అపచ్ఛాయాఙ్గరూపం ఛాయాశరీరవర్ణరహితం పరం శుభ్రమక్షరంచ తద్బ్రహ్మ ప్రతిపద్య జ్ఞాత్వా అసౌ తత్త్వవిత్. సర్వజ్ఞతాం-సర్వతాఞ్చేతి బ్రహ్మహి సర్వజ్ఞం సర్వంచ-ఆత్మాచ బ్రహ్మ. తత్త్వవిచ్చాత్మా. అతో నిర్గుణం బ్రహ్మైవ జ్ఞాతవ్య మిత్యభిప్రాయః.

శ్లో॥ బ్రహ్మాద్య మ్పర మక్షరం ప్రథమజం బ్రహ్మ పరం చోమితి
ధ్యాత్వేదం పరమేతి చాపరమపి ధ్యానానురూపం బృహత్
అస్యాఙ్గం ప్రథమం విచిన్తయతి య స్తం మర్త్యలోకం నరం
భూయో నిత్యఋచో నయన్తి స తత శ్శ్రద్ధాతపోభి ర్మహాన్. ౨౬

వ్యా.- ప్రాణోపాసన ముక్త్వ మథ ప్రణవోపాసన మాహ. బ్రహ్మేతి- ఆద్యం సర్వేషాం వేదానా మాదౌ భవ మోమిత్యక్షరం పరం బ్రహ్మ భవతి. ప్రథమజం హిరణ్యగర్భాఖ్య మపరం బ్రహ్మచ భవతి. తస్మా దిద మక్షరం ధ్యాత్వా ధ్యానానురూపం పరం బృహద్బ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి అపరంచ బృహదేతి. పరం బ్రహ్మేతి ధ్యాయ న్పురుషః పర మపరం బ్రహ్మేతి ధ్యాయ న్పురుషో పరం చైతీ త్యర్థః. యోస్య ప్రణవస్య ప్రథమ మఙ్గ మకారం విచిన్తయతి తం నరం నిత్యఋచః నిత్యాఋచః. భూయః పునః మర్త్యలోకం నయన్తి. సః తత స్తస్మిన్ జన్మని శ్రద్ధాతపోభిః మహా నధికో భవతి. ౨౬

శ్లో॥ ఓఙ్కారావయవం ద్వితీయ ము మథాసమ్ప్రాప్తి యో ధ్యాయతి
గ్లౌలోకం గమితో యజుర్భి రమితాన్ భుక్త్వాత్ర భోగా న్స్వనః
స ప్రాప్నోతి మనుష్యలోక మథ యో మాత్రాత్రయం ధ్యాయతి
బ్రహ్మస్థాన ముపైతి సామభి రయం తత్రేక్షతే బ్రహ్మ తత్. ౨౨

వ్యా.- అథ యః ద్వితీయ మోఙ్కారావయవమ్ ఉమ్ ఉకారమ్. ఆసమ్ప్రాప్తి మరణ పర్యన్తం ధ్యాయతి సః యజుర్భిః. గ్లౌలోకం చన్ద్రలోకం గమితః ప్రాపితస్సన్. అత్ర చన్ద్రలోకే అమితాన్ భోగాన్ భుక్త్వా పున ర్మనుష్యలోకం ప్రాప్నోతి. అథ యః మాత్రాత్రయం ధ్యాయతి సోయం సామభి ర్నిమిత్తభూతైః బ్రహ్మ స్థాన ముపైతి తత్ర బ్రహ్మలోకే తద్బ్రహ్మ పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఈక్షతే సాక్షా త్కురుతే బ్రహ్మోపదేశవశా దితి భావః. ౨౨

శ్లో॥ స్థూలం జాగరితం హ్యకార మయతే విశ్వంచ వైశ్వానరం
సూక్ష్మం స్వప్నము మేతి తైజస మథో హైరణ్యగర్భాత్మకమ్
మాయాం సుప్తిపదంచ మం కలయతే ప్రాజ్ఞఞ్చ యోఽపీశ్వరం
ప్రాజ్ఞోయం నహి కమ్పతే భవతి యత్సర్వాత్మభూతః పుమాన్. ౨౩

వ్యా.-అపరబ్రహ్మధ్యానం సఫలం దర్శిత మథ పరబ్రహ్మధ్యానం సఫలం దర్శ యతి. యః స్థూలం జగత్ జాగరితం స్థానం విశ్వం వైశ్వానరంచ ఏతద్రూపేణేత్యర్థః. అకారమయతే పశ్యతి ధ్యాయతీత్యేతత్. అథో తథా సూక్ష్మం జగత్ స్వప్నం హైరణ్యగర్భాత్మకం హిరణ్యగర్భఏవ హైరణ్యగర్భః తదాత్మకం తద భిన్నం తైజసంచ తైజసం హిరణ్యగర్భఞ్చేత్యేతత్. ఏతద్రూపేణేత్యర్థః. ఉమ్ = ఉకారమ్; ఏతి = పశ్యతి, యోపి యశ్చ మాయా మజ్ఞానం సుప్తిపదం సుషుప్తి స్థానం ప్రాజ్ఞమ్ ఈశ్వరంచ. ఏతద్రూపేణేత్యర్థః. మం మకారం కలయతే ధ్యాయతి సోఽయం ప్రాజ్ఞః విద్వా న్నహికమ్పతే నైవచలతి. తత్ర హేతుమాహ. యద్య స్మాత్. పుమాన్ విద్వాన్ సర్వాత్మభూతః భవతి. అతో భయహేత్వభావా న్నకమ్పత ఇత్యర్థః. ౨౩

శ్లో॥ ఏవం య స్సమవేక్ష్య చిన్తయతి నా త్వోఙ్కార మాద్యం బృహ
త్సోఽనేనాయతనేనవా నిపుణధీ రన్వేతి విష్ణోః పదమ్
య త్తచ్ఛాన్త మజం పరంచ విజరం నిర్వ్యక్రియం నిర్మలం
శుద్ధం బుద మనన్త మాద్య మమృతం సత్యం బృహచ్ఛాశ్వతమ్. ౨౪

వ్యా.- యో నా మనుష్యః జీవఇతివా. ఏవముక్తప్రకారేణ సమవేక్ష్య అద్య మోఙ్కారం బృహద్బ్రహ్మచిన్తయతి. సతు నిపుణధీః విద్వాన్. అనేనవా ఓఙ్కార రూపేణాయతనేనైవ విష్ణోః పరమాత్మనః పదంస్వరూప మన్వేతి ప్రాప్నోతి. విష్ణోఃపద మాకాశో వైకుణ్ఠలోకోవా భవేదితి కస్యచిన్మన్దస్యాశఙ్కాస్యాదితి తద్వారణాయ విశినష్టి యత్తదితి. యత్తత్ప్రసిద్ధమిత్యర్థః శాన్తం నిస్తరఙ్గసముద్ర దితిభావః కుతశ్శాన్తత్వ మతఆహ. నిర్మలమితి- అతిశుద్ధ మతఏవ నిర్వి(క్రియ మతఏ వాజరం విజరంచ అతఏవాస్మాత్సర్వస్మాత్పర మతఏవ బుద్ధం సర్వజ్ఞ మజత్వా దేవాద్య మాద్యత్వాదేవాన న్తమతఏవ శాశ్వత మతఏవ సత్య మతఏవామృతం సుఖస్వరూపం బృహ ద్బ్రహ్మఇతి. ౭౯

శ్లో॥ ఉత్క్రాన్తి ర్మమకస్య చోత్క్రమణతో నిష్ఠాచ కస్య స్థితే
రిత్యాలోచ్య పరః పుమాన్ సమసృజ త్ప్రాణం మహాన్తం తతః
శ్రద్ధాం ఖం మరుదర్చిరమ్బుపృథివీ స్తద్బుద్ధకర్మేన్ద్రియం
చేతోన్నం చ రసం తపో మనుగణం కర్మాథ లోకాన్పదమ్. ౮౦

వ్యా.-నిర్గుణ(బ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తి రిత్యుక్తం తచ్చాత్యన్తనిర్విశేషమద్వయం శుద్ధంచ బ్రహ్మ నసాక్షా (త్ప్రతిపాదయితుంశక్యత ఇతి అధ్యారోపాప వాదన్యాయేన త(త్ప్రతి పిపాదయిషుః తావద్బ్రహ్మణి కలానాం ప్రాణాదీనా మధ్యారోపం దర్శయతి ఉత్క్రాన్తిరితి-పరఃపుమాన్ పరమాత్మా మమ జీవభావమాపన్నస్య మమ శరీరా దితి శేషః కస్యపదార్థస్యఉత్క్రమణతోహేతో రుత్క్రాన్తిస్స్యాత్. శరీరే కస్య స్థితే స్థితౌ ర్నిష్ఠా స్థితిశ్చ స్యాత్- ఇత్యాలోచ్య మహాన్తం హిరణ్యగర్భాఖ్యం ప్రాణం సమసృజత్ ప్రాణసమష్టేరేవ హిరణ్యగర్భత్వాదితిభావః తతః శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం సమసృజత్. తతః ఖం మరుదర్చి రమ్బుపృథివీః మరుత ఘర్చిస్తేజః అమ్బు పృథివీం చేతి భూతపఞ్చక మసృజత్. తత్తతః బుద్ధికర్మేన్ద్రియం బుద్ధిర్జ్ఞానం కర్మ = క్రియా తత్సాధనమిన్ద్రియం బుద్ధి కర్మేన్ద్రియం సమసృజత్. ఇన్ద్రియాణాం దశత్వేపి ఇన్ద్రియత్వేనైకత్వా దిన్ద్రియ మిత్యుక్తమ్. తతః చేతః మనః అన్తఃకరణం సమసృజత్. తతోఽన్నం తతోరసం వీర్యంచ. సమసృజత్ - తతస్తపః శుద్ధిసాధనం. తతః మనుగణం మన్త్రసమూహం, తతః కర్మచ సమసృజత్. అథ లోకాన్ భూరాదీన్. పదంనామ దేవదత్తాది సమసృజత్. ౮౦

శ్లో॥ అస్తం యాన్తి సముద్రమేత్యతు యథా నద్య స్సముద్రాయణా
స్తాసాం నశ్యతి నామ రూపమపి తద్వస్త్వూచ్యతే సాగరః,
ప్రాణాద్యాః పురుషాయణా ఇతి కలా స్తా ష్షోడశ ప్రాప్య తం
నాశం యాన్తిచ నామ రూపమపి తద్వస్త్వూచ్యతే పూరుషః॥ ౮౧

వ్యా.-పురుషే దర్శితస్యావిద్యకస్య కలాధ్యారోపస్యేదానీ మపవాద ఉచ్యతే. అస్తమితి. యథా సముద్రాయణాః సముద్రగామిన్యో నద్యో గఙ్గాయమునాద్యాః సముద్ర మేత్య-ప్రాప్య అస్తం నాశ మదర్శనం యాన్తితు ప్రయాన్త్యేవ. తాసాం సముద్రం ప్రవిష్టానాం నదీనాం నామ నశ్యతి రూపమపి నశ్యతి. తన్నదీరూపం వస్తు సాగర ఇత్యుచ్యతే. ఇతి తథా. ప్రాణాద్యాః పురుషాయణాః పురుష మాత్మత్వేనాయన్తీతి పురుషాయణాః షోడశ కలాః పూర్వశ్లోకోక్తాః, ప్రాణ, శ్రద్ధా, ఖ, వాయు, వహ్ని, జల, భూమి, ఇన్ద్రియ, చిత్త, అన్న, వీర్య, తపః, మన్త్ర, కర్మ, లోక, నామ- రూపా ఇత్యర్థః. తం పురుషం ప్రాప్య నాశం యాన్తి. తాసాం కలానాం నామచ నాశం యాతి, రూపమపి నాశంయాతి, తత్కలారూపం వస్తు పూరుష ఇత్యుచ్యతే. ౮౧

శ్లో॥ తా యస్మిన్ రథచక్రనాభివ దరా స్సమ్యక్ప్రవిశ్య స్థితా
స్తం వేద్యం పురుషన్తు షోడశకలం మాయావశా న్నిష్కలం
భాన్తం మోఽమృతమేన మత్ర పరమం జానాత్యసౌ సోఽమృతో
బ్రహ్మైతావదితి ప్రబోధయతి య స్సోఽయం పితా తారకః. ౮౨

వ్యా-కలాః పురుషాత్ప్రభవన్తి పురుషే లీయన్తే చేత్యుక్తం మధునా పురుషస్వరూపమస్తీత్యాహ. తా ఇతి-అరా రథచక్రనాభివత్. తాః కలా ష్షోడశ యస్మిన్పురుషే. సమ్యక్ప్రవిశ్య స్థితాః. తన్తావోతప్రోతభావేన పటపదిభిర్భావః. తం మాయావశాత్ షోడశకలం షోడశకలా యస్య తం షోడశకలోపాధికమిత్యర్థః. పరమార్థస్తు నిష్కలం నిరుపాధికం వేద్యం భాన్తం స్వప్రభ మమృత మేనం పరమం పురుషం యః అత్ర దేహే జన్మని వా జానాతి. సోఽసౌ విద్వాన మృతో భవతి. ఏతావదేవ బ్రహ్మ. ఇతి యః ప్రబోధయతి ప్రపన్నం యోగ్యం శిష్య ముపదిశతి సోఽయమేవ తారకః సంసారసముద్రాదుత్తారకః అవిద్యాయాం పారంగమయితేత్యేతత్. పితా భవతి. అన్యస్తు జనకః పితా బన్ధకఏవ పుత్రస్య నతు తారక ఇతి నైవ పితా పాతి- రక్షతీతి పితేతిహి వ్యుత్పత్తిః అద్వితీయబ్రహ్మాత్మజ్ఞాన ముపదిశ్య సంసారభయా చ్ఛిష్యం గురుస్త్రాయత ఇతి పితృత్వం గురోర్ముఖ్య మన్యస్యతు

జనకస్య పితృత్వ మముఖ్యమేవ ఇతి భావః. ఏతావదిత్యనేనచ బ్రహ్మజ్ఞానం సులభమేవ. తత్సాధనశమదమాదిసమ్పత్తిరేవ దుర్లభేతి సూచ్యతే. బ్రహ్మజ్ఞానస్య సులభత్వంచ బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవ. ఆత్మాహి నిత్యోపలబ్ధః స్వయంత్వాత్. తస్మాత్ సిద్ధం బ్రహ్మ. జ్ఞానమాత్రాదేవ ప్రాప్యతఇతి సర్వైర్బ్రహ్మజ్ఞానే ప్రయతితవ్యమిత్యభిప్రాయః.

౬-౨

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

ముండకోపనిషత్.

శ్లో॥ దేవానాం ప్రథమో మహా నుదభవ ద్బ్రహ్మా పురా బ్రహ్మణః
కర్తా పాలయితాచ సర్వజగతో విద్యాం వరిష్ఠా మగాత్
తాం ప్రోవాచ సుతాయ చాగ్రిజనుషే సోథర్వణే సోఙ్గిరే
భారద్వాజకసత్యవాహఋషయే సోఽగా త్తత స్త్వఙ్గిరాః. ౮౩

అథ వేదాన్తానా మపౌరుషేయత్వం స్వతఃప్రామాణ్యాయాహ-దేవానామితి. బ్రహ్మణః పరమేశ్వరా త్సకాశా త్పురా ప్రథమం దేవానాం ప్రథమః సర్వజగతః కర్తా పాలయితా చకారాత్సంహర్తా అతఏవ మహాన్ బ్రహ్మా, హిరణ్యగర్భః సముభవత్. బ్రహ్మణస్సకాశాదేవ వరిష్ఠాం శ్రేష్ఠాం విద్యాముపనిషదమగా త్లభేచ 'తేనే బ్రహ్మహృదా య ఆదికవయే' ఇతి భాగవతాత్. అథహి విద్యాసమ్ప్రదాయం వక్తి. సచ హిరణ్యగర్భః. తాం విద్యామగ్రిజనుషే జ్యేష్ఠాయ సుతాయాథర్వణే ప్రోవాచ. సోథర్వా అంగిరే ప్రోవాచ సచాఙ్గిః. భారద్వాజకసత్యవాహఋషయే భారద్వాజగోత్రోద్భవాయ సత్యవాహనామ్నే ఋషయే ప్రోవాచ. తత స్సత్యవాహః త్సకాశాత్తు అఙ్గిరాః విద్యామగాత్. ౮౩

శ్లో॥ స ప్రోవాచ చ శౌనకాయ విధివ త్ప్రాప్తాయ జిజ్ఞాసవే
తాం యో వేద గురోర్ముఖా ద్భవతి స బ్రహ్మామృతం నిర్భయమ్
ద్వే విద్యే హి పరాపరేతి విదుషా సంవేదితవ్యే తయో
రేకా వేదమయీ తు కర్మవిషయా విద్యా పరా బ్రహ్మగా. ౮౪

సచ విధివ ద్యథావిధి ఉపాయనాదిపురస్సరమిత్యర్థః. ప్రాప్తాయ జిజ్ఞాసవే శౌనకాయ ప్రోవాచ. ఏవం సమ్ప్రదాయకథనఫలం దర్శయతి. తాం విద్యాం యః గురోర్ముఖా ద్వేద స విద్వా న్నిర్భయ మమృతం బ్రహ్మ భవతి. సమ్ప్రదాయక్రమేణ లబ్ధైవేయం విద్యా మోక్షప్రదా భవతి నాన్యథేతి భావః. అథ కా సా వరిష్ఠా విద్యేతి శఙ్కాయాం తావద్విద్యాద్వైవిధ్యం దర్శయతి- విదుషా పరేతి అపరేతిచ ద్వే విద్యే సమ్యగ్వేదితవ్యే. హిః ప్రసిద్ధౌ తయోరేకా అపరాఖ్యా విద్యాతు వేదమయీ ఋగ్యజుస్సామమయీ కర్మవిషయాచ భవతి. బ్రహ్మగా బ్రహ్మప్రతిపాదికా విద్యా ఉపనిషత్తు పరా భవతి. కర్మకాణ్డాత్మకో వేదభాగః అపరవిద్యా జ్ఞానకాణ్డాత్మక ఉపనిషద్భాగస్తు పరవిద్యేత్యర్థః తత్ర ముక్తయే

పరవిద్యా వేదితవ్యా. పరవిద్యాప్రాప్తియోగత్వరూపచిత్తశుద్ధిలాభాయాపరవిద్యా వేదితవ్యా.తదుక్తం విహితం కర్మచానుష్ఠేయం ఫలాభిసన్ధింవిహాయేత్యభిప్రాయః. ౧౪

శ్లో॥ యత్త ద్బుద్ధికృతేన్ద్రియాద్యవిషయం గోత్రేణ వర్ణైర్గుణై
రిక్తం దృక్ఛ్రుతిపాణిపాదరహితం నగ్రాహ్య మగ్రాహకమ్
నిత్యం సర్వగతం సుసూక్ష్మ మఖిలవ్యాప్యవ్యయం కారణం
భూతానాం విబుధో యయా కలయతే విద్యా పరా సా మతా. ౧౫

వ్యా.—విద్యా పరా బ్రహ్మాగేత్యుక్తం వివృణోతి యత్తదితి. యత్తత్ప్రసిద్ధమ్ బుద్ధికృతేన్ద్రియాద్యవిషయం జ్ఞానేన్ద్రియైః కర్మేన్ద్రియైశ్చ అగ్రాహ్యం గోత్రేణ నామ్నా వర్ణై ర్నీలపీతాదిభిః గుణైః కామాదిభిః. యద్వా గోత్రం వంశో వర్ణో బ్రాహ్మణాదిః- గుణా నీలపీతాదయః తైరిక్తం వర్జితం దృక్చక్షుః శ్రుతిః=శ్రోత్రం పాణీ పాదౌచ తద్రహిత మతఏవ నగ్రాహ్యం నశబ్దేన సమాసః. అగ్రాహకం నిత్యం సర్వగతం గగనవదితిభావః. సుసూక్ష్మం సూక్ష్మాదపిసూక్ష్మం తథాప్యఖిలవ్యాపి మహతోపి మహదిత్యర్థః. అతఏవ సర్వగత మఖిలవ్యాపీ త్యపునరుక్తమ్. యద్వా అఖిలాత్మత్వ మఖిలవ్యాపిత్వమ్. అవ్యయం భూతానాం కారణం బ్రహ్మ యయా విద్యయా విబుధః కలయతే పశ్యతి. సా పరా విద్యా మతా. ౧౫

శ్లో॥ తన్తూ నుద్వమతి స్వయం గిళతివా కావ్యూర్ణనాభి ర్యథా
భూతా న్యత్సృజతి ప్రసంహరతిచ స్వస్మిన్ స్వయం బ్రహ్మ తత్
భూమ్యా మోషధివ జ్జగ ద్భవతిచ బ్రహ్మణ్యథో లీయతే
దేహా న్మూర్ధజలోమవ చ్చితిభృతో లోకో౽క్షరా జ్జాయతే. ౧౬

వ్యా.—యయా బ్రహ్మ పశ్యతి సా పరా విద్యేత్యుక్తం. నైతద్యుక్తం బ్రహ్మణఏవాభావాదతి వాదినంప్రతి కార్యలిఙ్గకానుమానేన బ్రహ్మ సాధయా మ్యస్తీత్యాహ. తన్తూనితి. యథా కౌ భువి ఊర్ణనాభి ర్లూతాకీటః స్వయమేవ తన్తూనుద్వమతి ఉత్పాదయతి గిళతివా భక్షయతిచ. తత్తథా బ్రహ్మ స్వయ మేవ. భూతా న్యత్సృజతి స్వస్మిన్నేవ ప్రసంహరత్యుపసంహరతి. విలాపయతీ త్యేతత్. అనేనోర్ణనాభిదృష్టాన్తేన భూతానాం నిమిత్తకారణ ముపాదానకారణంచ బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్. యేన జగదస్తీత్యభ్యుపగతం తేనావశ్యం బ్రహ్మాస్తీత్యభ్యుప గన్తవ్యం. జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదితిభావః నను బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం తదభిన్నత్వాత్స్వరూపవదితి శఙ్కాయాం తదనుమానస్య వ్యభిచారం దర్శయితుం

దృష్టాన్తాన్తరమాహ. భూమ్యామితి - భూమ్యా మోషధివ జ్జగ ద్బ్రహ్మణి భవతి. అథోతతః భూమ్యామోషధివజ్జగద్బ్రహ్మణి లీయతే. నను జగన్న బ్రహ్మోపాదానకం తద్విలక్షణత్వాత్ యద్యద్విలక్షణం తత్తదుపాదానకం నభవతి యథా ఘట స్తన్తువిలక్షణో నతన్తూపాదానక ఇతిశఙ్కాయాం తదనుమానస్య వ్యభిచారం దర్శ యతి. చితిభృతః చేతనాద్దేహాత్. మూర్ధజలోమవత్. కేశవ ల్లోమవచ్చ. అక్ష రాద్బ్రహ్మణ స్సకాశా ల్లోకో జాయతే. తస్మాదస్తి జగతో నిమిత్తముపాదానంచ బ్రహ్మ నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తే ర్జగత ఇత్యభిప్రాయః. ౮౬

శ్లో॥ సర్వజ్ఞోపిచ సర్వవి త్స తపసా జ్ఞానాత్మనా ఽచీయతా
వ్యక్తం తత్సమభూ త్తత స్సచ మహా న్ప్రాణ స్తతోఽ భూన్మనః
తస్మా ద్భూతగణ స్తతోఽణ్డమభవ ల్లోకాశ్చ తత్రాభవ
న్మర్త్యాద్యాసుభృతః కృతానిచ ఫలం నామాకృతిశ్చేశ్వరాత్. ౮౭

వ్యా.—సృష్టిప్రకారమేవ బ్రహ్మణో దర్శయతి- సర్వజ్ఞఇతి. సర్వజ్ఞస్సా మాన్యాకారేణ సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. అపిచ కిఞ్చ సర్వవిత్ విశేషాకారేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్. సః ఈశ్వరః జ్ఞానాత్మనా ఆలోచనరూపేణ తపసా అచీ యత ఉపచయతేస్మ. బీజమివోచ్ఛూనతాం జగామేత్యర్థః. తత్తస్మాదీశ్వరాత్ అవ్యక్త మవ్యాకృతం సమభూత్ వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణ జాతమ్. తత స్సచ మహా న్ప్రాణో హిరణ్యగర్భ స్సమభూత్ - తతో మనోఽభూత్ - తస్మాద్భూత గణోఽభూత్ - తతోఽణ్డం బ్రహ్మాణ్డ మభవత్. తత స్తత్రాణ్డే లోకా భూరా దయో ఽభవన్. తత స్తత్ర లోకేషు మర్త్యాద్యాసుభృతః మర్త్యాద్యా అసు భృతః ప్రాణినోఽభవన్ కృతాని కర్మాణ్యభూవన్ ఫలంచాభూత్ నామాభూ దాకృతిశ్చాభూత్ సర్వమపి జగదీశ్వరాదస్మాదభూదిత్యర్థః. ౮౭

శ్లో॥ అజ్ఞో యోఽపరవిద్యయా సముదితం కర్మాగ్నిహోత్రాదికం
కుర్వ న్నగ్నిశిఖాసు నిక్షిపతి నా కాలేతు యా ఆహుతీః
తా స్సూర్యస్య మరీచితా ముపగతా ఏహీతి వాచం ప్రియాం
జల్పన్త్య స్సహ పూజనైః ఖలు నయన్త్యేనం సురేన్ద్రక్షితిమ్. ౮౮

వ్యా.—అపరవిద్యావైభవం దర్శయతి అజ్ఞఇతి యోఽజ్ఞః మూఢో నా కర్మ జడఇత్యర్థః అపరవిద్యయా ఋగ్వేదాది లక్షణయా సముదిత మగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కుర్వన్ కాలే అగ్నిశిఖాసు యా ఆహుతీ ర్నిక్షిపతి తా ఆహుతయః సూ ర్యస్య మరీచితాం కిరణత్వ ముపగతాస్సత్యః పూజనైస్సహ ఏహీతి ప్రియాం

వాచం జల్పన్త్యసన్త్యశ్చ తమేన మజ్ఞం నరం సురేన్ద్రక్షితిం స్వర్గం నయన్తి ప్రాప యన్తి. ఖలుఃఖ ప్రసిద్ధా. ౮౮

శ్లో॥ యజ్ఞోఽష్టాదశమర్త్యసంశ్రయతయా మర్త్యోఽస్య మర్త్యం ఫలం
శ్రేయో నన్దతి యస్త్విదం స విమనా మృత్యుం పునర్యాతిచ
అజ్ఞానే తమసి స్థిత స్స విబుధః కృత్యస్మి యజ్ఞాదికా
చ్ఛ్రేయోనాన్యదితి భ్రమాత్కృతకృత స్స్వర్గం గత స్తచ్చ్యుతః. ౮౯

వ్యా.—నన్వేవం కర్మభిస్స్వర్గప్రాప్తి ర్భవత్యేవేతి కథం కర్మవిషయవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వ మతఆహ. యజ్ఞఇతి. యజ్ఞః అష్టాదశమర్త్యసంశ్రయతయా షోడశఋత్విజః యజమానః పత్నీచేత్యష్టాదశమర్త్యాశ్రితత్వేన హేతునా మర్త్యో భవతి. అస్య మర్త్యయజ్ఞస్య ఫలంచ మర్త్యం భవతి. యస్తు ఇదం శ్రేయ ఇతి నన్దతి. స విమనాః పునర్మృత్యుమేవ యాతి. నను న మృత్యుం నయాతి. కిన్తు స్వర్గమేవేత్యతఆహ. అజ్ఞానే అజ్ఞాననామకే తమసి అన్ధకారే స్థితః స విబుధః. విద్వానిత్యుపహాసోక్తిః. యద్వా. సః విబుధోస్మి కృతీ కృతార్థశ్చాస్మి, యజ్ఞాదికాదన్యత్ శ్రేయో నాస్తి ఇతి భ్రమాత్. కృతకృతః అనుష్ఠితయజ్ఞాది రతఏవ స్వర్గం గతః ప్రాప్తస్సన్. తచ్చ్యుతః తస్మాత్స్వర్గా ద్భ్రష్టః పుణ్యక్షయాదితి భావః. పునః మృత్యుం యాత్యేవ. తస్మాదనిత్యఫలప్రదా కర్మవిషయేయం విద్యా అపరవిద్యైవ. ౮౯

శ్లో॥ దారాపత్యగవాదిసస్యతనవో యద్వచ్చితాః కర్మణాఽ
నిత్యా అత్ర తథా పరత్ర పరమాః స్వర్గాదిలోకా అపి
నిశ్చిత్యేతి కృతేన కిం మమ పరబ్రహ్మార్థినో బ్రాహ్మణో
నిర్విణ్ణ స్సమిత్కరో గురు ముయే ద్బ్రహ్మనిష్ఠమే బ్రహ్మగమ్, ౯౦

వ్యా.—నను కర్మజన్యః స్వర్గోపి నిత్యఏవ. కర్మఫలస్యాపి నిత్యత్వశ్రవణాత్. అక్షయ్యగ్ంహవై చాతుర్మాస్యయాజిన స్సుకృతమ్భవతి. అపా మసోమ మమృతా అభూమేత్యాది శ్రుతిభ్య ఇత్యతాహ- దారేతి. అత్ర. కర్మణా వివాహమైథున వాణిజ్యకృష్యాదినా చితా స్సమ్పాదితాః- దారాపత్యగవాదిసస్యతనవః. దారాః భార్యా- అపత్యాని పుత్రాః పుత్రికాశ్చ. గవాదయః గోమహిష్యాదిపశవః సస్యం వ్రీహ్యాదికం తనుః శరీర మిత్యేతాః యథా అనిత్యాః. తథా పరత్రాపి కర్మణా చితాః పరమాః స్వర్గాదిలోకా అపి అనిత్యాఏవ. ఏవం కర్మఫలస్యానిత్యత్వాత్తతో

విరక్తేన భవితవ్య మిత్యాహ నిశ్చిత్యేతి. బ్రాహ్మణ ఇతి కర్మఫలానిత్యత్వం నిశ్చిత్య పరబ్రహ్మార్థినో మమ కృతేన కర్మణా కిమితి నిర్విణ్ణః నిర్వేదం ప్రాప్తః ససమిత్కరః సమిద్యుక్తపాణిస్సన్. బ్రహ్మప్తయే బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తయే బ్రహ్మిష్ఠం బ్రహ్మాత్మవిదం గురు మయే త్ప్రశ్నయాత్. ౯౦

శ్లో॥ ఆత్మానం సముపాగతాయ స గురు స్సమ్యక్ప్రశాన్తాత్మనే
సన్న్యాసాదిసమస్తసాధనవతే విద్యాం వదే ద్బ్రహ్మణే
విద్యా దేవ యయాఽక్షరం పరతరం శుద్ధం పుమాంసం ధ్రువం
స్వాత్మానం త దసా వహం బృహ దితి ప్రత్యేతి ముక్త్వా భ్రమమ్. ౯౧

వ్యా.—ఏవముపపన్నాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ గురు ర్విద్యా ముపదిశే న్నతూదాసీతేత్యాహ- ఆత్మానమితి. స గురుః ఆత్మానం సముపాగతాయ సమ్యక్ప్రశాన్తాత్మనే సన్న్యాసాదిసమస్తసాధనవతే బ్రహ్మణే బ్రాహ్మణాయ విద్యాం తాం వదేత్. కా సా విద్యేత్యత ఆహ. ఏష శిష్యః యయా విద్యయా అక్షర మవినాశినం పరతరం శుద్ధం ధ్రువం స్వాత్మానం పుమాంసమ్. అసావహం తద్బ్రహ ద్బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యక్షం విద్యాముపలభ్యేచ్ఛేత్ గచ్ఛేత్ తాం. ౯౧

శ్లో॥ యై ర్మర్త్యాః ప్రతియాన్తి కర్మభిరపి శ్రద్ధాతపోభిః పరాన్
లోకాంశ్చన్ద్రమహేన్ద్రభాస్కరముఖాధీశానపి బ్రహ్మణః
విద్యా తత్ప్రతిపాదకేయ మపరా సంసారదాత్రీ నృణాం
బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తిదా ఖలు పరా విద్యా హి మోక్షప్రదా. ౯౨

వ్యా.—పరాపరే విద్యే వివిచ్య దర్శయ న్నుపసంహరతి. యైరితి- మర్త్యాః యైః - కర్మభిః యైశ్చ - శ్రద్ధాతపోభిః. చన్ద్రమహేన్ద్రభాస్కరముఖాధీశాన్. చన్ద్రమహేన్ద్రభాస్కరముఖా దేవోత్తమా అధీశాః స్వామినో యేషాం తాన్ పరాన్ లోకాన్ ప్రతియాన్తి బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యాపి లోకాన్ప్రతియాన్తి తత్ప్రతిపాదికా తేషాం కర్మశ్రద్ధా తపసాం ప్రతిపాదికా. నృణాం సంసారదాత్రీ ఇయం విద్యా అపరా భవతి. నృణాం బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తిదా బ్రహ్మాభిన్నాత్మజ్ఞాన ప్రదా. అతఏవ మోక్షప్రదా విద్యా తు పరాహి. యద్వా హి యస్మా న్మోక్షప్రదా తస్మాత్పరేతి. ౯౨

శ్లో॥ నిస్సారస్య చ తస్య సంసృతితరో ర్మూలం యదేవాక్షరం
తత్సత్యం తతపతి జీవనికర స్సాత్మా తతో లీయతే

దీప్తా ద్వావయుసఖా త్స్ఫులిఙ్గనికర స్సాత్మా యథా జాయతే
తత్రైవాపి చ లీయతే గగనతః కుమ్భామ్బరంవా యథా. ౯-౩

వ్యా.— జీవో బ్రహ్మాభిన్న ఇతి మోక్షః పురుషార్థఏకఏవ నిత్య ఇతి చోక్తమ్. తదేవ విశదయతి నిస్సారస్యేతి. నిస్సారస్యమిథ్యాత్వాదితిభావః. తస్య సంసృతితరోః యదేవాఙ్కురం బ్రహ్మ మూలం తదేవ సత్యం నిత్యత్వాత్తదేవమోక్ష శ్చ-మోక్షోహి బ్రహ్మాభావాపత్తిః భవత్వేవం మోక్షస్య బ్రహ్మత్వేననిత్యత్వం కథమ్పున ర్జీవబ్రహ్మభేదోఽతఆహ. తతఇతి తతో బ్రహ్మణస్సకాశాత్ సాత్మా-సమానలక్షణః సచ్చిదానన్దాత్మక ఇతియావత్ జీవనికర ఏతి = ఆయాతి తత స్తస్మి న్నేవ బ్రహ్మణి లీయతేచ తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యథా దీప్తాద్వాయుసఖాదగ్నేః సాత్మా సరూపః స్ఫులిఙ్గనికరః జాయతే. అపిచ కిఞ్చ తత్రైవాగ్నౌ లీయతే తద్వత్. నను విషమో దృష్టాన్తః అగ్నేః స్ఫులిఙ్గానాఞ్చ కారణకార్యాణాం సావయవత్వా ద్బ్రహ్మణో జీవానా ఞ్చ నిరవయవత్వా దిత్యతో దృష్టాన్తాన్త రమాహ. గగనతఇతి- యద్వా. అజానాం జీవానాం కథ మగ్నిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తేన బ్రహ్మణస్సకాశాజ్జన్మ. కథంవా నిత్యానాం తేషాం బ్రహ్మణి లయఇత్య త్రాహ గగనతఇతి. యథావా కుమ్భామ్బరం ఘటాకాశో గగనతో మహాకాశా జ్జాయతే గగనతో గగనేఏవ లీయతే తద్వదితి. ఔపాధికావేవ జీవస్య జన్మల యౌ నవాస్తవావితి భావః. యథా అగ్నిరేవ స్ఫులిఙ్గః. యథాచ మహాకాశ ఏవ ఘటాకాశః. తథా బ్రహ్మైవ జీవః నతు తస్మాదన్య ఇతి పరమార్థః. ౯-౩

శ్లో॥ దివ్యోఽయం పురుషో జనిశ్చ పరతో వ్యక్తా దమూర్తః పరః
శుభ్రో ఽప్రాణమనా వికారరహితో నిత్య స్సబాహ్యాన్తరః
ప్రాణోఽస్మా న్మనఇన్ద్రియాణి గగనం వాయుశ్చ తేజోమ్బుభూ
ర్విశ్వస్యాస్య విధారిణీచ సకలం దృశ్యం యతో జాయతే. ౯-౪

వ్యా.—బ్రహ్మైకమేవ సత్య మిత్యుక్తమ్. కస్మాత్తత్సత్య మతఆహ. నిత్యోఽయంపురుష ఇతి. అయం ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మా పురుషః నిత్యః యద్వా. నిత్యస్య సత్యస్యచ బ్రహ్మణః. జన్మలయవత్త్వేనానిత్యస్యాసత్యస్య జీవస్య చ కథ మభేద ఇతి శఙ్కాయాం జీవస్య తత్త్వమాహ. దివ్యఇతి అయం పురుషో జీవః నిత్యః. అతఏవ సత్యశ్చ నిత్యత్వసత్యత్వయో స్సామానాధికరణ్యాత్. కస్మా దయం నిత్యోఽతఆహ. వికారరహితఇతి. యద్విక్రియతే తదనిత్యం యథా ఘటఇతి ప్రసిద్ధ త్వాదితిభావః కస్మాదవిక్రియః. అజనిః=జన్మరహితః. జన్మవద్ధి విక్రియతే కస్మా

దజనిః అమూర్తః. మూర్తో హి ఘటాదిర్జాయతే నత్వమూర్తోప్యాకాశాదిర్జాయత ఏవేత్యత ఆహ. అవ్యక్తాత్పరతఃపర ఇతి మూర్తాత్పర మమూర్తం మమూర్తాత్పర మవ్యక్తం తస్మాత్పరతఃపరస్మాదవ్యక్తాదపిపరః సుతరాం నిరవయవ ఇత్యర్థః. అవ్యక్తం సావయవత్వనిరవయవత్వాభ్యాం దుర్నిరూప మాకాశాదికన్తు సావయవం జనిమత్త్వాదయమాత్మాతు నిరవయవ ఏవాత ఏవా వ్యక్తాత్పరోఽత ఏవ జనిరహితశ్చ. నహి నిరవయవం జాయతే పశ్యతి వా ఏవం నిరవయవత్వాదేవ శుభ్రోఽసఙ్గః సఙ్గహ్యాశుభ్రః అత ఏవా ప్రాణమనాః. ప్రాణమనోరహితః కిమయమాన్తర ఉత బాహ్యోఽత ఆహ. సబాహ్యాన్తర ఇతి యద్బాహ్యం చైతన్యం పరమాత్మాఖ్యం యచ్చాన్తరం చైతన్యం ప్రత్యగాత్మాఖ్యం తత్సహితః జీవేశ్వరోభయాత్మక ఇత్యేష బాహ్య ఆన్తరశ్చేత్యర్థః కిం రూపోఽయమత ఆహ. దివ్య ఇతి ద్యోతనవాన్. స్వప్రకాశాత్మకస్వరూప ఇత్యర్థః. యద్వా. క్వాయం స్థితోఽత ఆహ దివ్య ఇతి. దివి పరమాకాశే భవతీతి దివ్యః. బుద్ధావుపలభ్యమాన ఇత్యర్థః స్వే మహిమ్ని వ్యవస్థిత ఇతి వా. ఏవం విధోఽయం పురుషః నను కస్మాదయ మప్రాణోఽమనాశ్చేత్యత ఆహ. ప్రాణ ఇతి యతో యస్మాద్ధేతోః అస్మాత్పురుషాదేవ ప్రాణః, మనః ఇన్ద్రియాణి, గగనం, వాయుః, తేజః, అమ్బు, అస్య విశ్వస్య విధారిణీ భూరిత్యేతత్సకలమపి దృశ్యం జాయతే - తస్మాత్. ౯-౮

శ్లో॥ అణ్డే ప్రాణభవే విరాడుదభవత్త్రైలోక్యదేహః పుమాన్
సర్వాత్మాఽస్య శిరోగ్నిరిన్దుమిహిరౌ నేత్రే దిశశ్చ శ్రుతీ
వేదా వాగసవో మరుత్త్రిభువనం చిత్తంచ పాదౌ ధరా
సర్వం పశ్యతి సంశృణోతి మనుతే సర్వేన్ద్రియాత్మాహ్యసౌ. ౯-౯

వ్యా.—దివ్యోఽయమితిశ్లోకేన నిర్విశేషం బ్రహ్మ పరవిద్యావిషయం దర్శితం. తదేవ సవిశేషం దర్శయతి అణ్డ ఇతి. అస్మాత్ప్రాణో జాయత ఇత్యుక్తస్తస్మాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాద్భవతీతి ప్రాణభవం తస్మిన్ ప్రాణభవే అణ్డే త్రైలోక్యదేహః అత ఏవ సర్వాత్మా విరాట్పుమాన్పురుషః వైశ్వానర ఉదభవత్ యః పరమాత్మా మాయోపాధిక ఈశ్వరస్స ఏవ లిఙ్గోపాధికస్సన్ హిరణ్యగర్భోఽభూత్స ఏవ హిరణ్యగర్భ స్థూలోపాధికస్సన్విరాట్పురుషోఽభూదిత్యర్థః. అస్య విరాట్పురుషస్య అగ్నిరేవ శిరః ఇన్దుమిహిరౌ చన్ద్రసూర్యౌ నేత్రే దిశః శ్రుతీ శ్రోత్రే వేదాః వాక్ మరుద్వాయు రసవః ప్రాణాః త్రిభువనమేవ చిత్తం ధరా పాదౌ

హి యస్మా దసౌ పురుష స్సర్వేన్ద్రియాత్మా తస్మాదసౌ సర్వం పశ్యతి సర్వం సంశృ
ణోతి సర్వం మనుతేచ. ౨-౪

శ్లో॥ అగ్ని ర్ద్యౌ రుదభూ త్తతోఽస్య సమిధ స్సూర్యశ్చ సోమాదితో
నిష్పన్నా జ్జలదోఽనలోపిచ తత స్సర్వౌషధీనా జ్గణః.
భూమ్యగ్నౌ పురుషానలేఽథ సుహుతా ద్రేత స్తత స్సిఞ్చతి
స్త్రీవహ్నౌ పురుష స్తదేవ మముతో బహ్వీ ప్రజా జాయతే. ౨-౫

వ్యా.—తస్యైవ విరాట్పురుషస్య ప్రజాపతే'స్స్రష్టృత్వం దర్శయతి. తతః పురు
షా ద్ద్యౌః ద్యులోకరూపోఽగ్నిః ఉదభూ దాసీత్. అస్య ద్యులోకాగ్నేః సూర్యః
సమిధో భవతి. ఇతో ద్యులోకాగ్నేః సకాశాత్ నిష్పన్నాత్సోమాత్ జలదో
మేఘరూపోఽనలోఽగ్ని ర్జాయతే. తతశ్చపర్జన్యా ద్భూమిరూపాగ్నౌ సర్వౌషధీనాం
వ్రీహ్యాదీనాం గణో జాయతే. అథ పురుషానలే పురుషరూపాగ్నౌ సుహుతాత్. తత
ఓషధిగణాత్ రేతో జాయతే. పురుషః స్త్రీవహ్నౌ స్త్రీరూపేఽగ్నౌ తద్రేతః
సిఞ్చతి ఏవం క్రమేణ అముత ఈశ్వరా ద్బహ్వీ ప్రజా జాయతే రేతోమయ
త్వా త్ప్రజాశబ్దిత దేహానామితిభావః. ౨-౫

శ్లో॥ ఏతస్మా త్పురుషా త్త్రయీ సమభవ ద్యజ్ఞః క్రతు ర్దక్షిణా
దీక్షాఽబ్దో యజమాన ఇన్దు రరుణో యత్రైష లోకవ్రజః
దేవా స్సాధ్యమనుష్యపక్షిపశవః ప్రాణా యవా వ్రీహయః
శ్రద్ధాసత్యతపాంసి శాస్త్రవిధయ స్తద్బ్రహ్మచర్యం తథా. ౨-౬

వ్యా.—ఏతస్మాత్పురుషాత్. త్రయీ వేదాస్త్రయః. సమభవత్. యజ్ఞ=
స్సోమకః క్రతు = రసోమకః. దక్షిణా. దీక్షా. అబ్దస్సంవత్సరః యజమానశ్చ
సమభవత్. యత్ర యస్మిన్ ఇన్దుః అరుణ స్సూర్యశ్చ భాతి. సఏష లోకవ్రజశ్చ
సమభవత్. తథా దేవాః, సాధ్యాః, మనుష్యాః, పక్షిణః, పశవః, ప్రాణాః, యవాః,
వ్రీహయః, శ్రద్ధా, సత్యం, తపః, శాస్త్రవిధయః, ఏతస్మాత్సమభవన్. తథా
తత్ప్రసిద్ధం బ్రహ్మచర్యంచ సమభవత్. ౨-౬

శ్లో॥ ఏతస్మా త్ప్రభవన్తి శీర్షనిలయా స్సప్తేన్ద్రియాత్మాగ్నయ
స్సప్తైషామపి దీప్తయశ్చ సమిధ స్సప్తాపి శబ్దాదయః
హోమా స్సప్తచ బుద్ధయో విషయగా స్థానాని సప్తాపివా
యేష్వన్తర్హృదయేశయా వినిహితా స్సప్తాపి ధాతా్రఽగ్నయః. ౨-౭

వ్యా.—ఏతస్మాత్పురుషాత్. శీర్ష నిలయాః మూర్ధన్యాః సప్త. ఇన్ద్రియాత్మా గ్నయః ఇన్ద్రియరూపాఅగ్నయః ప్రభవన్తి చక్షుశ్శ్రోత్రనాసికా ముఖరూప సప్తరన్ధ్రసఞ్చారిత్వేన చతుర్ణామపి చక్షుశ్శ్రోత్రఘ్రాణజిహ్వాఖ్యేన్ద్రియాణాం సప్త త్వేన నిర్దేశః. ఏషాం సప్తేన్ద్రియాగ్నీనాం సప్తాపి దీప్తయః విషయా తద్ద్యోతన రూపా జ్వాలాశ్చ ఏతస్మాత్ప్రభవన్తి. సప్తశబ్దాదయో విషయాఏవ సమిధశ్చ ఏతస్మాత్ప్రభవన్తి. శబ్దరూపరసగన్ధానాం చతుర్ణామపి విషయాణాం సప్తస్థానసఞ్చా రీన్ద్రియవేద్యత్వా త్సప్తత్వేన నిర్దేశః సప్తవిషయగా బుద్ధయః. విషయవిజ్ఞానాన్యేవ హోమాః. ఏతస్మాత్ప్రభవన్తి. అపివా అపిచ అన్తశ్శరీరమధ్యే యేషు హృదయే శయాః హృదయే=హృది శేరతఇతి హృదయేశయాః స్వాపకాలేఇతిభావః. సప్తాప్య గ్నయ ఇన్ద్రియరూపాఇతిభావః. ధాత్రా వినిహితాః తాని సప్తాపి స్థానాని చక్షు ర్ద్వయం, శ్రోత్రద్వయం, నాసికాద్వయం ముఖం, చేత్యేతాని ఏతస్మాదేవ ప్రభ వన్తి. ౯౦

శ్లో॥ ఏతస్మా ల్లవణోదధిప్రభృతయ స్సప్తాబ్ధయో జజ్ఞిరే
భూమీధ్రా హిమవన్ముఖా స్త్రిపథగా ముఖ్యా స్తథా సిన్ధవః
సర్వా ఓషధయో రసా అపిచ తే యైః పఞ్చభూతావృతం
లిఙ్గం తిష్ఠతి సర్వమేవ పురుషో నాస్మాత్పరం కిఞ్చన. ౯౯

వ్యా.—ఏతస్మాత్పురుషా ల్లవణోదధిప్రభృతయః సప్త అబ్ధయః=సముద్రా జజ్ఞిరే హిమవన్ముఖా భూమీధ్రాః జజ్ఞిరే తథా త్రిపథగాముఖ్యా గఙ్గాద్యా స్సిన్ధవో నద్యోజజ్ఞిరే. సర్వా ఓషధయోజజ్ఞిరే యైః పఞ్చభూతావృతంలిఙ్గంతిష్ఠతి తే రసాశ్చ జజ్ఞిరే యస్మా దేవం సర్వం పురుషాదేవ జాతం తస్మాత్సర్వంపురుషఏవ ఏవకారార్థమాహ. అస్మాత్పురుషాత్పరమన్యత్ కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నాస్తి. ౯౯

శ్లో॥ విజ్ఞాతే ఽఖిలకారణే ఽత్ర పురుషే జ్ఞాతం సమస్తం భవేత్
జ్ఞాతాయాం మృది కిం ఘటాదివికృతి స్సర్వాపి నజ్ఞాయతే
సర్వప్రాణిగుహాశయం పర మముం బ్రహ్మాత్మకం వేద యః
ప్రత్యఞ్చం పురుషం క్షిపత్యయ మిహ గ్రన్థిం హ్యవిద్యామయీమ్.
౧౦౦

వ్యా.—పురుషాదన్యస్యాభావాదేవ పురుషజ్ఞానా ద్విద్వాన్ సర్వజ్ఞో భవతీ త్యాహ. విజ్ఞాతఇతి - అఖిలకారణే అత్రాస్మిన్ పురుషే విజ్ఞాతేసతి - అత్రలోకే ఇతి-వా సమస్తం విజ్ఞాతం భవేత్, తత్ర దృష్టాన్తమాహ-మృది జ్ఞాతాయాం సత్యాం

సర్వాపి ఘటాదివికృతిః నజ్ఞాయతే కిమ్. అపితు జ్ఞాయతఏవ కారణాదనన్యత్వా త్కార్యస్యేతిభావః. న కేవలం పురుషజ్ఞానా త్సర్వజ్ఞత్వసిద్ధిరేవ ఫలం కిన్తు సర్వగ్రన్థి మోక్షోపీత్యాహ. సర్వేతి. యః సర్వప్రాణిగుహాశయం సర్వేషాం బ్రహ్మాది స్తమ్బ పర్యన్తానాం ప్రాణినాం గుహాసు బుద్ధిషు శేరతఇతి శయః తం తథోక్త మనేన జీవా నేకత్వం నిరస్తమ్. అతఏవ బ్రహ్మాత్మకం బ్రహ్మాభిన్న మముం ప్రత్యఞ్చం ప్రత్య జ్ఞానం పరం పురుషం వేద సాక్షాత్కరోతి సోయం విద్వాన్ ఇహహి జీవ ద్దశాయామేవ అస్మిన్నేవజన్మనీతివా. అవిద్యామయీ మవిద్యాప్రభవాం గ్రన్థిం కామాది మవిద్యారూపాం గ్రన్థిమితివా గ్రన్థివ ద్దుర్మోచా మవిద్యా మిత్యర్థః. క్షిపతి = నాశయతి. ౧౦౦

శ్లో॥ య చ్చిత్తేన్ద్రియబుద్ధ్యుపాధ్యుపహితం ధర్మై స్తదీయైః పునః
సఙ్కల్పశ్రవణేక్షణాధ్యవసితిప్రష్టైశ్చ శబ్దాదిభుక్.
భాభా త్యాత్మని సంస్థితం మహతి యత్రైత త్సమస్తం శ్రితం
సర్వం యత్పరమం వరేణ్య మమృతం బుద్ధేః పరం తద్భజేత్. ౧౦౧

వ్యా.—ఏవం సర్వజ్ఞత్వాదిమహాఫలసద్భావా త్పురుషఏవ భజనీయః కుశలే నేత్యాహ. యదితి- యత్పురుషాఖ్యం = వస్తుచిత్తేన్ద్రియబుద్ధ్యుపాధ్యుపహితం చిత్తం = మన ఇన్ద్రియాణి బుద్ధిశ్చేత్యేతై రుపాధిభి రుపహితంసత్ పునరపి తదీయైః చిత్తాద్యుపాధిసమ్బన్ధిభిః సఙ్కల్పశ్రవణేక్షణాధ్యవసితి ప్రష్టైః సఙ్కల్పశ్చిత్తధర్మః శ్రవణ మీక్షణఞ్చ ఇన్ద్రియధర్మః అధ్యవసితి రధ్యవసాయో బుద్ధిధర్మః ప్రష్టశబ్దాత్స్పర్శనాదిగ్రహణం తై ర్ధర్మైశ్చ ఉపహితంసత్ మాయయా స్వాత్మని అనాత్మధర్మ్యధ్యాసం తద్ధర్మాధ్యాసంచ కృత్వేత్యర్థః శబ్దాదిభుక్ విషయానుభవితృ సత్ ఆత్మని బుద్ధౌ సంస్థితం సమ్యక్స్థితంచ సత్ జీవరూపేణేతిభావః భాభాతి దేదీప్యతే మహతి యత్ర వస్తుని ఏతత్సమస్తం జగత్ శ్రిత మర్పితం యద్వస్తు సర్వం సర్వాత్మకం యద్వ్యతిరేకేణ సర్వస్యాభావాదితిభావః తద్భజే ద్విద్వాన్ముముక్షురితిశేషః కీదృశం తదత ఆహ. బుద్ధేః పరం లౌకికజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః వరేణ్యం వరణీయం ప్రార్థనీయం నను సర్వాదికమపివరేణ్యమేవేతిశఙ్కాయాం విశినష్టి వరేణ్యం పరమమితి - సర్వేష్వపి వరణీయేషూత్కృష్ట మిదం తత్రహేతుమాహ - అమృతమితి నిత్యం సుఖస్వరూపమితివా ౧౦౧

శ్లో॥ యద్దీప్త్యాపి జగద్విభాసకమిదం తేజస్త్రయం దీప్యతే
యత్సూక్ష్మాదపి సూక్ష్మమజ్ఞ మహతో యద్వై మహద్యత్రవా

లోకా స్సప్తచ లోకినోపి నిహితాః ప్రాణో మనో వాక్చ త
ద్బ్రహ్మోఙ్కారశరాసనాహితమనోబాణేన హన్యాద్బుధః. ౧౦౨

వ్యా.—జ్ఞేయం బ్రహ్మ విశింషన్ తద్భజనప్రకారం రూపకాలఙ్కారేణ దర్శయతి. జగద్విభాసకమపి ఇదం దృశ్యమానం తేజస్త్రయం సూర్యచన్ద్రవహ్నిత్రయం యద్దీప్త్యా యస్యబ్రహ్మణశ్చైతన్యజ్యోతిషా దీప్యతే- భాస్యతే యత్-సూక్ష్మాదపి సూక్ష్మం యచ్చ మహతోపి మహత్. అగ్నైత్యద్భుతే యత్రైవ. సప్తాపిలోకాః లోకినోజనాశ్చ నిహితాః. ప్రాణః మనః, వాక్చ యత్రనిహితమ్. బుధః తద్బ్రహ్మ. లక్ష్యభూతమితిభావః. ఓఙ్కారశరాసనాహితమనోబాణేన ఓఙ్కారరూపే శరాసనే చాపే ఆహితేన అనుసంహితేన మనసైవ బాణేన హన్యాద్విధ్యాత్. ౧౦౨

శ్లో॥ లక్ష్యే బ్రహ్మణి బిమ్బభూతచితి సాధ్వోఙ్కారచాపాహితం
స్వాత్మానం ప్రతిబిమ్బచిన్మయ మిషుం ధీరోఽప్రమత్తః పుమాన్
ఏకాగ్రాశయ ఆయతేన్ద్రియగణ స్సర్వత్ర వైరాగ్యవాన్
సన్న్యాసీ పరిపాతయే దథ భవే ద్బాణో యథా తన్మయః. ౧౦౩

వ్యా.—ఇదానీం జీవే బాణత్వ మారోప్య బ్రహ్మవేధనప్రకారం విస్పష్టం దర్శయతి. లక్ష్యఇతి. సర్వత్ర ఇహాముత్రఫలభోగేషు వైరాగ్యవాన్. అతఏవ సన్న్యాసీ సర్వకర్మసన్న్యాసీ, అతఏవ ఆయతేన్ద్రియగణః జితేన్ద్రియః. అతఏవ. ఏకాగ్రాశయః. ఏకాగ్రచిత్తః అతఏవాప్రమత్తః ధీరః పణ్డితః పుమాన్. ధానుష్కస్యచ ప్రమాదరాహిత్యమేకాగ్రచిత్తత్వం ధైర్యఞ్చావశ్యకమ్. సాధు సమ్యక్. ఓఙ్కారచాపాహితం ప్రతిబిమ్బచిన్మయం స్వాత్మానమేవేషుం బిమ్బభూతచితి బ్రహ్మణ్యేవ లక్ష్యే పరిపాతయేత్. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బాభిన్నత్వాద్బ్రహ్మాభిన్నోఽహమితి పశ్యేదిత్యర్థః. అథ స ధీరః బాణోయథా బాణఇవ తన్మయః లక్ష్యబ్రహ్మమయః భవేత్. బ్రహ్మైవ భవేదిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. నను లక్ష్యే ప్రవిష్టో బాణో యది లక్ష్యమేవస్యా త్తర్హి బ్రహ్మణి ప్రవిష్టో జీవో బ్రహ్మైవ స్యాత్ నతు తదస్తి। తస్మా న్నజీవబ్రహ్మభేద ఇతిచే న్నైవమ్. బాణస్య లక్ష్యమయత్వంనామ. లక్ష్యసంయోగమాత్రమేవ. జీవస్యతు బ్రహ్మసాయుజ్యమేవ. నిరవయవత్వాజ్జీవబ్రహ్మణోః. సచ్చిదానన్దత్వేన సమానరూపత్వాచ్చ. అసఙ్గయోర్జీవబ్రహ్మణో రితరేతరసంయోగా

నుపపత్తేశ్చ అన్యథా ఘాణవజ్జీవస్సావయవస్స్యాత్. లక్ష్యాద్విలక్షణశ్చ స్యా న్నచే ష్టాపత్తిః అనిత్యత్వజడత్వాదిదోషపసఙ్గాదితి దిక్. ౧౦౩

శ్లో॥ యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ నభశ్చ హృదయం ప్రాణేన్ద్రియం చార్పితం
తం జ్ఞాత్వైక మముం త్యజే త్తదితరా వాచోఽమృతప్రాపకః
సేతుః సంసృతిసాగరస్య యదయం హ్యేనం హృద న్తఃస్థితం
స్వాత్మానం బహుభావ మోమితి భజే దజ్ఞానపారాయ నా. ౧౦౪

వ్యా.—జ్ఞానినా కింక ర్తవ్యం కిమక ర్తవ్య మతఆహ. యస్మిన్నితి - యస్మిన్ ద్యౌరర్పితా. పృథివ్యర్పితా. నభోర్పితం హృదయమర్పితం ప్రాణేన్ద్రియం ప్రాణానామిన్ద్రియాణాఞ్చసమాహారః అర్పితం త మముమేకం పురుషం జ్ఞాత్వా తదితరా వాచః అవిద్యావిషయాః త్యజేత్. యద్యస్మా దయంపురుషః అమృత ప్రాపకః సంసృతిసాగరస్య సంసారసముద్రస్య సేతుః. హి తస్మాత్ నా మనుష్యః అజ్ఞానపారాయ అజ్ఞాననాశాయే త్యేతత్, హృద న్తఃస్థితం బహుభావముపాధివశా దితిభావః. ఏనం స్వాత్మానం ప్రత్యఞ్చ మోమితి భజే ద్ధ్యాయేత్. ౧౦౪

శ్లో॥ అజ్ఞానామ్బుధిపారవ ర్త్యఖిలవి త్స ర్వజ్ఞ ఏష ప్రభు
ర్దివ్యే బ్రహ్మపురే హృదమ్బుజ నభస్యాసీనవ ద్భాస తే
సూర్యేన్ద్వబ్ధిసరిన్మరుద్గిరిధరాద్యోలోకభృత్ప్రాణినో
యస్యాజ్ఞామయ రజ్జుబద్ధహరిణా మాహాత్మ్యస మ్బోధనాః. ౧౦౫

వ్యా.—నన్వజ్ఞానస్య పారం గమిషుః పారంగతమేవ భజేత - స్వయంతీర్ణః పరాంస్తారయేదితిన్యాయా దాత్మాతు అజ్ఞానమధ్యగతఏవ అజ్ఞానమయబుద్ధిగుహా హితత్వా దలోనయుక్త మాత్మభజన మతఆహ.అజ్ఞానేతి-అఖిలవి త్సర్వజ్ఞ స్సామా న్యవిశేషాకారభేదాజ్ఞానస్యాపునరుక్తిః. అతఏవ అజ్ఞానామ్బుధిపారవ ర్తీ ఏష ప్రభురీ శ్వరః దివ్యేబాహ్యానభోవిలక్షణత్వాదితిభావః. బ్రహ్మణశ్చైతన్యస్య పుర మభివ్యక్తి స్థానం బ్రహ్మపురం తస్మిన్ హృదమ్బుజనభసి హృత్పుణ్డరీకస్థే మనసి అన్తఃకరణే ఇత్యేతత్ ఆసీనవత్ స్థితఇవ భాసతే. నతువస్తుతఇతిభావః. ఏతేన ఈశ్వరస్యైవ మాయయా జీవత్వమ్ప్రాప్తమితి సిద్ధమ్. ఈశ్వరత్వమేవ పురుషస్య తస్య దర్శ యతి యస్యేశ్వరస్య ఆజ్ఞామయరజ్జుబద్ధహరిణాః ఆజ్ఞాపాశబద్ధహరిణతుల్యాః పాశ బద్ధహరిణాఇవ ఆజ్ఞాబద్ధా ఇత్యర్థః యదాజ్ఞాపరతన్త్రా ఇతియావత్. సూర్యేన్ద్వబ్ధి సరిన్మరుద్గిరిధరాద్యోలోకభృత్ప్రాణినః- సూర్య, ఇన్దు, రబ్ధయ, స్సరితః, మరుత్,

గిరిః, ధరా, ద్యౌః, లోకభృతో లోకపాలాః. ప్రాణినో జనాశ్చ యస్య మాహాత్మ్య సమ్బోధనాః మాహాత్మ్యం సమ్యగ్బోధయన్తి స ఏష ప్రభు రితి పూర్వాన్వయః. ౧౦౫

శ్లో॥ హృత్స్థోఽసావేష మనోమయశ్చ మనసో వృత్త్యా యతో భావ్యతే
స్థూలాత్సూక్ష్మశరీర మేష నయతి స్థూలాన్తరం కర్మభిః
దేహేఽత్రైష ధియం హృదబ్జకుహరే సంస్థాప్య సన్తిష్ఠతి
జ్ఞానేనైన మయన్తి శాన్తహృదయాః పూర్ణం సుఖం స్వప్రభమ్. ౧౦౬

వ్యా.—హృదమ్బుజనభస్యాసీనవద్భాసత ఇతీశ్వరస్యైవ జీవత్వమిత్యుక్తం. తదేవ దర్శయతి- ఏష హృత్స్థః పురుషః మనోమయశ్చ భవతి. స్వతః ఈశ్వరోఽపి హృత్స్థస్సన్ మనఉపాధివశాన్మనోమయో భవతి. హి ప్రసిద్ధౌ. తత్ర హేతు మాహ. యతో యస్మాదేష మనసో వృత్త్యా భావ్యతే. మనోవృత్తిభిః కామాదిభి ర్వృత్తిమానివ లక్ష్యతే ఇత్యర్థః. ఏష జీవః కర్మభిః స్థూలాత్ప్రకాశాత్ స్థూలాన్తరం సూక్ష్మశరీరం నయతి-ప్రాపయతి. ఏషః అత్ర దేహే ధియం హృదబ్జకుహరే సంస్థాప్య సన్తిష్ఠతి. కేషామయం కథం ప్రత్యక్షో ఽత ఆహ. జ్ఞానేనేతి - శాన్తహృదయా యతయః పూర్ణం సుఖమానన్దరూపం స్వప్రభం జ్ఞానరూపంచ ఏనం పరమాత్మానం జ్ఞానేనాయన్తి భజన్తే అఖణ్డబ్రహ్మాకారయా వృత్త్యా సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యేతత్. యద్వా- జ్ఞానేనాత్మానాత్మవివేకేన ఏనం జీవం పూర్ణం సుఖం స్వప్రభం బ్రహ్మేత్యయన్తి- జానన్తి. అనాత్మ తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్త ఈశ్వరస్య జీవభావః ఆత్మానాత్మవివేకపూర్వకాత్మజ్ఞానేన నశ్యతీత్యభిప్రాయః. ౧౦౬

శ్లో॥ దృష్టేఽస్మిన్పురుషే పరావరమయే సాక్షాత్స ఏషోఽహమి
త్యజ్ఞానప్రభవాత్మసంశ్రయదృఢగ్రన్థి ర్బుధో భిద్యతే
ఛిద్యన్తేఽఖిలసంశయా బహుభవేష్వాత్తాని కర్మాణ్యపి
క్షీయన్తే పరిముచ్యతేఽసుఖకరాత్సంసారబన్ధాదయమ్. ౧౦౭

వ్యా.—జ్ఞానేనైనమయన్తీత్యుక్తం కిమేతదయనాదత ఆహ. దృష్టఇతి. పరావరమయే పరే=బ్రహ్మాదయః అవరే=అస్మదాదయః తన్మయే తద్రూపే సర్వాత్మభూతే ఇతియావత్. యద్వా. పరః హిరణ్యగర్భః సః అవరః యస్మాత్స పరావరః స ఏవ పరావరమయః తస్మిన్. అస్మిన్పురుషే సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ స ఏష పురుషో ఽహమితి దృష్టే సతి. బుధః విదుషః అజ్ఞానప్రభవాత్మసంశ్రయదృఢగ్రన్థిః. అజ్ఞానప్రభవా ఆత్మసంశ్రయా హృదయాశ్రయాచ దృఢా గ్రన్థిః అనాత్మ తాదా

త్మ్యాధ్యాసరూపా భిద్యతే భిన్నా-భవతి-అఖిలసంశయాః. జీవ్వేశ్వరైక త్వానేకత్వా సంసారిత్వసంసారిత్వాదిరూపా స్సర్వే సంశయాః ఛిద్యన్తే ఛిన్నాభవన్తి - బహుభవేషు అనేకజన్మసు ప్రాచీనేషు ఆర్తాని సఞ్చితాన్యపి అపిశబ్దాదిహజన్మని సంచితాని ఆగామీనిచ క్షీయన్తే క్షీణాని భవన్తి తతః. అయం జీవః అసుఖకరా ద్దుఃఖకరా త్సంసారబన్ధా త్పరిముచ్యతే విముక్తోభవతి - ప్రారబ్ధ నాశనేనేతిభావః యద్వా తదైవ ముచ్యతే విదుషో వస్తుతో దేహాద్యభావేనప్రారబ్ధాభావాదితిభావః. ౧౦౭

శ్లో॥ కోశేఽసిర్వ హిరణ్మయే రుచిమయే య ద్దృశ్యతే చాత్మని
బ్రహ్మైత ద్విమలం విశుద్ధ మకలం జ్యోతిశ్చ త ద్జ్యోతిషామ్
సూర్యాది ర్నహి తత్ర భాతి సకలం తచ్చానుభాత్యుల్లస
ద్భాసా తస్య విభాతి సర్వమపి తత్సోఽవైతి యస్త్వాత్మవిత్. ౧౦౮

వ్యా.—నను కిమాత్మసాక్షాత్కారాన్మోక్షః యద్వా బ్రహ్మసాక్షాత్కారాత్ - నాద్యః - బ్రహ్మవిదఏవ మోక్షశ్రవణాత్ - నాన్త్యః. పరోక్షస్య బ్రహ్మణ స్సాక్షాత్కారాయోగా దతఆహ. కోశఇతి - హిరణ్మయే కోశే అసిర్వ ఖడ్గఇవ - రుచిమయే జ్యోతిర్మయే ఆత్మని బుద్ధౌ యత్ దృశ్యతే ఉపలభ్యతే. తదేతదేవ - విమలం మలరహిత మతఏవ విశుద్ధమకలం నిరవయవం ప్రాణాది కలారహితంవా జ్యోతిషాం చక్షురాదీనామపి జ్యోతి రవభాసకం బ్రహ్మ భవతి - జ్యోతిషాం జ్యోతి రిత్యేతదేవ, స్ఫుటయతి - హి యస్మాత్ - తత్ర బ్రహ్మణి సూర్యాది ర్నభాతి - నహిభాతి నైవభాతీతివా హిః ప్రసిద్ధౌవా. ఉల్లస ద్భాసమానం తద్బ్రహ్మైవ సకల మనుభాతి - తస్య భాసా సర్వమపి విభాతి - తద్బ్రహ్మ సః అవైతి సాక్షాత్పశ్యతి - యస్తు ఆత్మవి దాత్మదర్శీ ఆత్మనఏవ బ్రహ్మత్వాదితి భావః. ౧౦౮

శ్లో॥ పూర్వస్యాం దిశి య ద్విభా త్యవిదుషాం భూమ్యాదిరూపేణ త
ద్బ్రహ్మైవోరగవ ద్విభాత్యవిదుషాం యత్త ద్యథావా గుణః
ఏవం పశ్చిమదక్షిణోత్తరదిశా నూర్ధ్వాస్తరాథస్తతే
ష్వజ్ఞానాం జగదాత్మనా లసతి య ద్బ్రహ్మైవ త త్స ద్ధ్రువమ్. ౧౦౯

వ్యా.—విదుషాం న కేవల మన్తరేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం కిన్తు బహిరపీత్యాహ - పూర్వస్యామితి - అవిదుషాం పూర్వస్యాం దిశి యద్వస్తు భూమ్యాదిరూపేణ విభాతి ప్రతిభాతి తద్బ్రహ్మైవ. యథా అవిదుషాం యద్వస్తు ఉరగవద్విభాతి. త ద్గుణోవా రజ్జురేవ. తద్వత్ - రజ్జౌసర్పస్యేవ బ్రహ్మణి జగతో

ధ్యస్తత్వాత్ - అధిష్ఠానసాక్షాత్కారశూన్యానామేవ ఆరోప్యభ్రమప్రత్యక్షం నతు తత్సాక్షాత్కారశాలినాం విదుషాం. తస్మాద్విదుషాం పూర్వస్యాం దిశి బ్రహ్మైవ భాతి. ఏవం పశ్చిమదక్షిణోత్తరదిశాసు. ఊర్ధ్వాస్తరాధస్తలేషుచ యద్వస్తు అజ్ఞానాజ్జగదాత్మనా లసతి ప్రతిభాతి తద్బ్రహ్మైవ. తదేవ సత్ సత్యం. కుతః - ధ్రువం కాలత్రయావ్యభిచారి, నహి జగద్భ్రాన్తిసమయేపి బ్రహ్మ నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే. నిరధిష్ఠానవిభ్రాన్తేరభావాత్. ౧౦౯

శ్లో॥ దేహం వృక్ష మిమం శ్రితౌ సుపతనౌ ద్వౌ పక్షిణౌ సఙ్గతా
వన్యోన్యం సుహృదా వనాదినిధనౌ జీవేశ్వరౌ చిన్మయౌ
ఏక స్తత్రతు లిఙ్గవాన్ కృతఫలం భుక్తేచ దుఃఖం సుఖం
మాయోపాధిభృ దీశ్వర స్సతు పరోఽనశ్న న్నిదం పశ్యతి. ౧౧౦

వ్యా.—అవిదుషాం య స్సంసారీ జీవః ప్రత్యక్షః. యశ్చాసంసారీ పరోక్షః ఈశ్వరః తావుభావపి బ్రహ్మైవేతివక్తుం తావజ్జీవేశ్వరస్వరూపాదికమాహ. దేహ మితి - అన్యోన్యం సుహృదౌ. అన్యోన్యం సఙ్గతౌ అనాదినిధనౌ ఆద్యన్తశూన్యౌ చిన్మయౌ సుపతనౌ శోభనగతీ జీవేశ్వరావితి ద్వౌ పక్షిణౌ ఇమం దేహమేవ వృక్షం శ్రితౌ భవతః తత్రైకో జీవస్తు లిఙ్గవా నతఏవ కృతఫలం కర్మఫలం సుఖం దుఃఖంచ భుక్తే అనుభవతి. పరః అన్యః మాయోపాధిభృత్ ప్రసిద్ధః పరోక్షఇతి వా ఈశ్వరస్తు ఇదమనశ్నన్ పశ్యతి. ౧౧౦

శ్లో॥ దేహేఽహమ్మితి రేష శోచతి పుమాన్ సంసారపాథోనిధౌ
మగ్నో దీనతయా సుతాదిమమతోఽజ్ఞానేన మూఢాశయః
రుగ్ణోఽహం మమ మృత్యు రేష్యతి సుతో నాసీచ్చ దగ్ధం గృహం
భార్యాచాపి మృతాఽధనో బహుజనం జీవే త్కుటుమ్బం కథమ్. ౧౧౧

వ్యా.—జీవస్య సంసారితాం దర్శయతి- ఏష పుమాన్ జీవః దేహే స్థూలే సూక్ష్మే చాహమ్మతి రహమితి బుద్ధిమాన్. అతఏవ సంసారపాథోనిధౌ మగ్నః సన్ అజ్ఞానేన మూఢాశయః సుతాదిమమతః సుతాదిషు మమతావాన్. భూత్వా దీనతయా దైన్యేన అహం రుగ్ణః. ఏష మమ మృత్యు రేష్యతి ఆగమిష్యతి సుతో నాసీత్. గృహం దగ్ధం భార్యాపి మృతా అహ మధనః మమ బహుజనం కుటుమ్బం కథం జీవేత్ ఇతి శోచతి. ౧౧౨

శ్లో॥ శాస్త్రాచార్యశమాదిసంస్కృతహృదా తం సర్వసంసేవితం
పశ్యత్యేష యదేశమస్యవిభవం నోవా తదా శోచతి
పశ్యః పశ్యతి రుక్మవర్ణ మమృతం కర్తార మీశం యదా
పుణ్యం పాపమపి ప్రధూయ తు తదా బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే. ౧౧౨

వ్యా.—అథ జీవస్యేశ్వరదర్శనా త్సంసారాపగమం దర్శయతి - శాస్త్రేతి - యదా ఏషజీవః, శాస్త్రాచార్యశమాదిసంస్కృతహృదా అసంస్కృతమనస స్తత్ర గత్యభావాదితిభావః - సర్వసంసేవితం - త మీశ మస్యేశస్య విభవం మహిమానఞ్చ పశ్యతి. తదా నోశోచతివా నైవశోచతి. కుతో నశోచతీత్యత్రాహ - యదా పశ్యః జీవః రుక్మవర్ణం జ్యోతిర్మయం కర్తార మమృత మీశం పశ్యతి స్వాత్మత్వేనేతి భావః. తదాతు పుణ్యం పాపమపి ప్రధూయ పరిత్యజ్య బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే భవతి. ఉపాధితాదాత్మ్యాధ్యాసాదజ్ఞాన ప్రయుక్తాత్సంసరతో జీవస్య యదా నిరుపాధికేశ్వరాత్మసాక్షాత్కార స్తదా సకారణస్యాజ్ఞానస్య నాశా న్నిరుపాధికాత్మేశ్వరఏవ భవతి జీవ ఇతిభావః. ౧౧౨

శ్లో॥ ప్రాణప్రాణ మముం పరేశ మమృతం య స్సర్వభూతస్థితం
సర్వాత్మాన మయే దసా వహ మితి బ్రహ్మేతర త్కిఞ్చన
నో తస్య ప్రతిభాతి నాతివదతి బ్రహ్మణ్యయం క్రీడతి
జ్ఞానధ్యానయుతశ్చ తత్ర రమతే స బ్రహ్మవిత్సూత్తమః. ౧౧౩

వ్యా.—ఆత్మవిదేవ బ్రహ్మవిదిత్యుక్తమ్. అధునా బ్రహ్మవిదుత్తమం దర్శయతి - యః ప్రాణప్రాణం ప్రాణస్యాపి - ప్రాణం పరేశం సర్వభూతస్థితం సర్వాత్మాన మముం ప్రత్యఞ్చ మసావహమస్మీతి అయే జ్ఞానీయాత్. తస్య బ్రహ్మేతరద్బ్రహ్మభిన్నం కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నోప్రతిభాతి. స కిమపి నాతివదతి అతీత్య నవదతి అభావాదేవ. సోయం బ్రహ్మణ్యేవ క్రీడతి. జ్ఞానధ్యానయుతస్సన్ బ్రహ్మణ్యేవ తత్ర రమతే. స ఏవంవిధ ఆత్మవి దాత్మరతి రాత్మక్రీడః పురుషః బ్రహ్మవిత్సు ఉత్తమః శ్రేష్ఠః భవతి. బ్రహ్మాత్మవిదః అస్యచ విదేహముక్తిప్రయుక్తవైషమ్యాభావేపి జీవన్ముక్తిప్రయుక్తం వైషమ్యమస్తి బ్రహ్మవిదుత్తమస్యాస్య జీవన్ముక్తిసుఖం కేవలం బ్రహ్మవిదస్తు నైతదస్తీతిభావః. ౧౧౩

శ్లో॥ ఏకాగ్రేన్ద్రియమానసై రవిరతం సద్బ్రహ్మచర్యై స్సదా
సత్యజ్ఞానసమఞ్చితై ర్యతిజనై ర్లభ్యో ఒయమాత్మా పరః

సూక్ష్మాత్సూక్ష్మతరో మహాన్ రుచిమయో చిన్త్యో ఽతిదూరేఽన్తికే
చేహేష్వాత్మని సంస్థిత స్తనుభృతాం గూఢః ప్రకాశోఽపిచ. ౧౧౪

వ్యా. - దుర్లభశ్చాయమాత్మా - న సర్వసాధారణః. కిన్తు సుకృతిభిః కతిపయై రేవ లభ్య ఇత్యాహ - ఏకాగ్రేతి - ఏకాగ్రాణి ఇన్ద్రియాణి మానసంచ యేషాన్తై రేకాగ్రేన్ద్రియమానసైః. అవిరతం సదా సద్బ్రహ్మచర్యైః ప్రశస్తబ్రహ్మచర్యవద్భిః. సదా సత్యజ్ఞానసమఞ్చితైః యతిజనైః అయంపరఆత్మా లభ్యః లబ్ధుం శక్యః భవతి - కస్మాదతఆహ - అయమాత్మా సూక్ష్మాత్కుశాగ్రాదేరపి సూక్ష్మతరః మహాన్ మహతోఽపి మహాన్. రుచిమయ స్తేజోమయః అచిన్త్యః అతర్క్యః. ఇహాత్మని బుద్ధౌ సంస్థితోఽపి తనుభృతా మవిదుషా మతిదూరే గూఢస్సన్ వర్తతే. విదుషాన్తు అన్తికే వర్తతే ప్రకాశోఽపి భవతిచ ఆత్మత్వాదితిభావః. ౧౧౪

శ్లో॥ గ్రాహ్యోఽయం నహి చక్షుషా నవచసా నాన్యేన్ద్రియై ర్నోకృతై
ర్నోకృఛ్రాదితపోభి రప్యమలినప్రజ్ఞాప్రసాదేనతు
గ్రాహ్య శ్శుద్ధహృ దేహ హృ ద్యవిరతధ్యానేన తేనాత్మనా
వ్యాప్తత్వా దజడేన యత్రవిమలే సోఽయం స్వయమ్భాసతే. ౧౧౫

వ్యా.—తాదృశైరపి యతిభిః కేనాయం గ్రాహ్యోఽత ఆహ. గ్రాహ్యఇతి - అయం చక్షుషా నహి గ్రాహ్యః నైవగ్రాహ్యః. న వచసా గ్రాహ్యః నాప్యన్యేన్ద్రియై ర్గ్రాహ్యః. రూపాద్యభావా దితిభావః. కృతైః కర్మభి ర్నోగ్రాహ్యః. కృఛ్రాదితపోభిశ్చ నోగ్రాహ్యః స్వర్గాదివత్కృతకత్వాభావాదితిభావః. తు కిన్తు అమలినప్రజ్ఞాప్రసాదేన అమలినాయాః మలరహితాయాః ప్రజ్ఞాయాః బుద్ధేః ప్రసాదేన హేతునా శుద్ధహృదా శుద్ధేనమనసా అవిరతధ్యానేన ఇహ శరీరే హృద్యేవ గ్రాహ్యః. నను కథం జడస్య మనస ఆత్మగ్రాహకత్వ మతఆహ - తేన చైతన్యరూపేణాత్మనా వ్యాప్తత్వాదజడేనేతి కథమాత్మా హృద్యేవ గ్రాహ్యోఽత ఆహ. విమలే యత్రహృది సోఽయ మాత్మా స్వయమ్భాసతే. యద్వా, తేన శుద్ధహృదా. గ్రాహ్యః తేన కేనేత్యత్రాహ. యత్ర యస్మిన్ హృది విమలేసతి ఆత్మా స్వయమేవ భాసతే ఉక్తంచ భాగవతే- వ్యాసేన 'యదోపరామో మనసో నామరూప రూపస్య దృష్టస్మృతి సమ్ప్రమోషాత్, య ఈయతే కేవలయా స్వసంస్థయా హంసాయ తస్మై శుచిషద్మనే నమః.' ఏతేన సుతరా మగ్రాహ్యస్యాత్మనః కథం సంస్కృతమనోగ్రాహ్యత్వ మితిశఙ్కా పరాస్తా. ౧౧౫

శ్లో॥ ఆత్మత్వేన మహేశ్వరంచ సకలాత్మానం పరం ప్రాప్తవాన్
యస్సోఽయం మనసేక్షతే పరకృతే స్వార్థంచ కామాంస్తు యాన్
లోకాంస్తాంశ్చ సముత్సుతే తత ఇమం జ్ఞం భూతికామోఽర్చయే
త్సేవేతాపి ముముక్షు రేన మఖిలం బ్రహ్మైవ యద్బ్రహ్మవిత్. ౧౧౬

వ్యా.—ఆత్మవిదయంసర్వసంసేవనీయ ఈశ్వరవదిత్యాహ. ఆత్మత్వేనేతి- యః మహేశ్వరం సకలాత్మానం పరమాత్మత్వేన ప్రాప్తవాన్ సోయం.విద్వాన్. పరకృతే అన్యార్థం. స్వార్థ=మాత్మకృతేచ యాన్ కామాన్ మనసేక్షతే చిన్తయతి తాన్ లోకాన్ పిత్రాదీన్ కామితాన్ సముత్నుతేచ ప్రాప్నోత్యేవ తత స్తస్మా ద్భూతికామః ఐశ్వర్యకామీ ఇమం జ్ఞం విద్వాంస మర్చయేత్. ముముక్షు ర్మోక్షకామశ్చైనం సేవేతాపి. యద్యస్మా ద్బ్రహ్మవి దఖిలం సర్వం బ్రహ్మైవ భవతి. ౧౧౬

శ్లో॥ కామాన్ కామయతేఽసు యాన్ లఘుమనా య స్తైస్స కామైః పునః
సముద్భాతి మృత తత్ర తత్ర భజతే కామాన్ ముముక్షు స్త్యజేత్
ఆత్మజ్ఞస్య కృతాత్మన స్త్విహ సమే పర్యాప్తకామస్య నుః
కామా యాన్తి లయం యదేష హతవాన్ జ్ఞానార్కభాసా తమః ౧౧౭

వ్యా.—ఏవ మాత్మవిద స్సర్వకామప్రదత్వేపి తం ప్రపద్య ముముక్షుః కామా న్నప్రార్థయే దిత్యాహ. కామానితి - యస్తు లఘుమనా అధీరచిత్తః యాన్ కామాన్ కామయతే సః తైః కామైః స్తైతుభిః పునః తత్రతత్ర తేషు తేషు లోకేషు సముద్భాతి ముత్పత్తిం భజతే. కామభోగార్థమితిభావః. బతేతిఖేదే తస్మాత్ ముముక్షుః కామాన్ త్యజేత్. కృతాత్మనఃసంస్కృతచిత్తస్య పర్యాప్తకామస్య- సమ్యాప్తకామస్య ఆత్మజ్ఞస్య నుః=మనుష్యస్య తు సమే= సర్వే కామా ఇహైవ లయం యాన్తి యద్యస్మా దేషవిద్వాన్ జ్ఞానార్కభాసా తమః అజ్ఞానాన్ధకారం హతవాన్నాశితవాన్. ౧౧౭

శ్లో॥ వేదం కర్మమయంచ తత్త్వవిధురం తర్కాదిశాస్త్రం తథా
స న్త్యజ్యోపనిషద్విచారనిరతోఽకామః ప్రసన్నాశయః
ఆత్మానం పరిలబ్ధుమిచ్ఛతి పుమాన్ య స్తస్య విద్యావశా
దాత్మాఽయం స్వతనూం ప్రకాశయతి తల్లభ్యోఽయ మాత్మేచ్ఛయా.
౧౧౮

వ్యా. -నిష్కామస్యాత్మకామస్యైవాత్మలాభో ముముక్షో ర్నాన్యస్యేత్యాహ. యః ప్రమాన్ కర్మమయం కర్మప్రతిపాదకం వేదం-తథా తత్త్వవిధురం తత్త్వజ్ఞానశూన్యం తర్కాదిశాస్త్రంచ సన్త్యజ్య ఉపనిషద్విచారనిరతః అకామః అతఏవ ప్రసన్నాశయ స్సన్ ఆత్మానం పరిలబ్ధుమిచ్ఛతి. తస్యాయమాత్మా విద్యావశా త్స్వతనూం స్వస్వరూపం ప్రకాశయతి. తత్తస్మా దయ మాత్మా ఆత్మేచ్ఛయా ఆత్మప్రార్థనయా లభ్యః లబ్ధుం శక్యః యస్య యత్కామ స్తస్య తత్ప్రాప్తిరితి లోకేపి దృష్టత్వా దితిభావః. ౧౧౭

శ్లో॥ నిష్కామః పరమాత్మకామకలిత స్సన్న్యాసవాన్ జ్ఞానవా
నాత్మస్థిత్యుపజాతవీర్యసహితో య స్త్వప్రమాదో బుధః
ఆత్మార్థం యతతే ప్రపద్య స ధియం బ్రహ్మాహమిత్యవ్యయాం
శాన్తో జ్ఞానవితృప్తధీః ప్రవిశతి బ్రహ్మాఖిలస్థం సమమ్. ౧౧౮

వ్యా.—కి మాత్మప్రార్థనామాత్రే ణాత్మలాభః నేత్యాహ - యః బుధః నిష్కామః ఆత్మేతరవస్తుషు కామరహితః. అతఏవ - పర మతిశయేన ఆత్మకామకలితః. అతఏవ సన్న్యాసవాన్ సర్వకర్మ తత్ఫలంచ త్యక్త్వా నిత్యస్థః. తతో గురూపదేశాదివశాత్ జ్ఞానవాన్ - అహంబ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానవాన్ - భూత్వా ఆత్మస్థిత్యుపజాతవీర్యసహితః ఆత్మస్థితి రాత్మనిష్ఠా తదుపజాతేన వీర్యేణ బలేన సహితః. అప్రమాదశ్చ సన్ ఆత్మార్థం యతతే సః బ్రహ్మాహమిత్యవ్యయాం ధియం ప్రపద్య శాన్తః జ్ఞానవితృప్తధీశ్చ భూత్వా అఖిలస్థం సర్వగతం సమం సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ప్రవిశతి ఆత్మనఏవ బ్రహ్మత్వాత్. ౧౧౮

శ్లో॥ సర్వం కర్మ విహాయ నిశ్చితమహావాక్యార్థతత్త్వా శ్శ్రితా
యోగం బ్రహ్మమయాత్మసంస్థితిమయం సంశుద్ధసత్త్వా బుధాః,
బ్రహ్మాత్మాన ఇహైవ సన్త ఉపరి త్యాగా త్తనో రద్వయం
పూర్ణం బ్రహ్మ విశన్తి హేతుషు లయే జాతే కలానాం స్వతః. ౧౨౦

వ్యా.—విదుషః కథం బ్రహ్మప్రవేశోఽత ఆహ. సర్వమితి - బుధాః సర్వం కర్మ విహాయ నిశ్చితమహావాక్యార్థతత్త్వాః. నిశ్చితం మహావాక్యానా మయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదీనా మర్థతత్త్వం విషయయాథార్థ్యం యైస్తే తథోక్తాః. బ్రహ్మమయాత్మసంస్థితిమయం బ్రహ్మాభిన్నాత్మనిష్ఠారూపం యోగం శ్రితాః సంశుద్ధసత్త్వాః ఇహైవజీవద్దశాయామేవ బ్రహ్మాత్మాన స్సన్తః తనోః త్యాగా దుపరి కలానాం

ప్రాణాదీనాం స్వత స్స్వేషాం హేతుషు కారణేషు స్వతః స్వయమితివా లయే జాతేసతి అద్వయం పూర్ణం బ్రహ్మ విశన్తి - విదేహాకైవల్యం లభన్తఇత్యర్థః.   ౧-౨౦

శ్లో॥ కుణ్డోపాధిలయా న్మహాభ్రమయతే కుణ్డామ్బరం చానసం
ప్రత్యాస్యం ముకురక్షయా ద్బ్రహ్మ దసౌ లిఙ్గక్షయా దేతి నా,
సింధుం ప్రాప్య యథా నదీ కలయతే నిర్నామరూపైకతాం
తేనైవం బృహదేత్య నా భవతి వై నిర్నామరూపో బృహత్.   ౧-౨౧

వ్యా.—జీవః కథం బ్రహ్మ ప్రవిశతీత్యత్ర దృష్టాన్త మాహ. కుణ్డేతి - కుణ్డామ్బరం- ఘటాకాశం కుణ్డోపాధిలయాద్ధేతోః మహాభ్రమయతే - ప్రాప్నోతి ఏవ మవచ్ఛేదనాదే దృష్టాన్త ముక్త్వా ప్రతిబిమ్బవాదే దర్శయతి. ప్రత్యాస్యం ప్రతిముఖం ముకురక్షయాద్ధేతోః ఆననం ప్రవిశతిచ ఏవ మసౌ నా జీవః లిఙ్గక్షయా దన్తఃకరణవిలయా ద్బ్రహ్మ ద్బ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి. అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నమంతఃకరణప్రతిబిమ్బితంవా చైతన్యం జీవఇతి సిద్ధాన్తా దితిభావః. నామరూపాత్మకోపాధికృతఏవ. బ్రహ్మణోఽయం జీవభావః నస్వాభావికః. జీవస్య బ్రహ్మప్రవేశేసతి తదుపాధినాశా ద్బ్రహ్మత్వమేవ భవతీతి సదృష్టాన్తమాహ. సిన్ధుమితి- యథా నదీ సిన్ధుం ప్రాప్య నిర్నామరూపాసతీ తేన సముద్రేణైకతాం కలయతే ప్రాప్నోతి తథా నా జీవః బృహద్బ్రహ్మ ఏత్య- ప్రాప్య నిర్నామరూపస్సన్ బృహద్బ్రహ్మైవ భవతి. బ్రహ్మైవ భవతి బ్రహ్మణైక్యం ప్రపద్యతే ఏతేన బ్రహ్మప్రవిష్టః పురుషో బ్రహ్మణః పృథగేవ వర్తతఇతి ద్వైతమతం పరాస్తమ్.   ౧-౨౧

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాఽహమితి ప్రవేద భవతి బ్రహ్మైవ స ద్బ్రహ్మవి
న్నాన్యా మేష గతిం ప్రయాస్యతి మృతో దేవాదిభి ర్విఘ్నితః,
ఆత్మా బ్రహ్మహి సర్వగం భవతివా నాస్యాన్వయోఽబ్రహ్మవి
చ్ఛోకాబ్ధిం తరతి వ్యాఘంచ హృదయగ్రన్థే ర్విముక్తో ఽమృతః.
౧-౨౨

వ్యా.—నను బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మప్రాప్తి ర్యథా నస్యా త్తథా దేవా ఇన్ద్రాదయోఽన్యేచ పితౄదయః విఘ్నం కుర్యుః. అయ మస్మదధికో భవతీతి మాత్సర్యాత్ అస్మభ్యం హవ్యకవ్యే నప్రదత్తఇతి కోపా ద్వృత్తిచ్ఛేదభయాద్వా ఇత్యాశఙ్కాయా మాహ. యఇతి- యః అహం బ్రహ్మేతి ప్రవేద సబ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతి. ఏవకారార్థమాహ. ఏష బ్రహ్మవిత్ మృతస్సన్ దేవాదిభి ర్విఘ్నితో భూత్వా అన్యాం గతిం నప్రయాస్యతి. కస్మా దస్య బ్రహ్మప్రాప్తౌ నవిఘ్నా ఇత **ఆహ.**

హి యస్మా దాత్మా తత్త్వవిద ఆత్మా సర్వగం బ్రహ్మైవ యది లోకా ల్లోకా న్తరగమనం స్యా ద్బ్రహ్మవిద స్స్యాద్విఘ్నః నతు తద స్తి బ్రహ్మవిదో గ న్తవ్య దేశా భావాత్. ఇతిభావః. అస్యాన్వయే అబ్రహ్మవి త్పురుషః నైవ భవతి జాయతే సచ బ్రహ్మవిత్. శోకాబ్ధిం తరతి అఘం పాప్మానంచ తరతి హృదయగ్రనే ర్విముక్తస్స న్నమృతశ్చ భవతి. ౧ ౨_౨

శ్లో॥ నిత్యం కర్మ యథోక్త మాచరితవాన్ యశ్శ్రోత్రియశ్చాపర
బ్రహ్మస్థః పరమం బుభుత్సతి బృహ చ్చైకర్షి హోతాతు యః,
చీర్ణం యేన శిరోవ్రతంచ విధివ త్తస్మై ప్రశాన్తాత్మనే
ప్రాప్తాయ స్వపదం యథావిధి వదే త్తాం బ్రహ్మవిద్యాం బుధః. ౧_౨౩

వ్యా.—ఏనాం బ్రహ్మవిద్యాం సర్వేభ్య ఉపదిశే త్కిన్తు యః శ్రోత్రియ శ్ఛా న్దసః యథోక్తం వేదవిహితం నిత్యం కర్మాచరితవాన్ యశ్చాపరబ్రహ్మస్థః పరమం బ్రహ్మ బుభుత్సతి బోద్ధు మిచ్ఛతి. యశ్చ ఏకర్షి హోతా ఏకర్షి నామకాగ్నౌ హోమం కృతవాన్ యేనచ శిరోవ్రతం విధివత్ చీర్ణంకృతం తస్మై ప్రశాన్తా త్మనే యథావిధి స్వపదం ప్రాప్తాయ తాం పూర్వోక్తాం బ్రహ్మవిద్యాం బుధః తత్త్వవిత్ వదే దుపదిశేత్. ౧_౨౩

ఇతి ముణ్డకోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

మాణ్డూక్యోపనిషత్ .

శ్లో॥ ఓ మిత్యేతక్షర మేతదేవ భువనం భూతం భవ ద్భావి చా
వ్యక్తం సూత్ర మిదం సమస్తమపిచ బ్రహ్మాఽయ మాత్మా బృహత్,
ఓఙ్కారప్రతిపాదితోఽయ మమృతో హ్యాత్మా చతుష్పా దివాఽ
నంశోపి ప్రతిభాతి సత్త్వవశతో ఽద్వైతన్తు తద్వస్తుతః. ౧-౨౪

వ్యా.— ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయతయా ఓఙ్కారోపాసనం విహితం ప్రాక్. తస్యైవోఙ్కారస్య నిర్ణయార్థోఽయ మారమ్భః భూతం భవ ద్భావి కాల త్రయగోచరం భువనంనామ రూపాత్మనా వ్యాకృతం జగత్ మూర్తామూర్తాత్మకం తత్కారణం చావ్యక్త మవ్యాకృతం సూత్రం మహాన్ హిరణ్యగర్భః. భువనం స్థూలం సూత్రం సూక్ష్మ మవ్యక్తం కారణ మితి పరమార్థః ఇతీదం సమస్తమపి ఓమిత్యేత దక్షరమేవ ఇదం సమస్తమపి బ్రహ్మైవ బ్రహ్మమయత్వా త్సర్వస్య నచైవం కథ మోఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వ మితి వాచ్యం. బ్రహ్మవాచకత్వే నోఙ్కారస్య బ్రహ్మమయం జగ దోఙ్కారమయమేవేతి, వాచ్యవాచకయో రభేదాధ్యవసాయేన ఓఙ్కారస్యైవ బ్రహ్మత్వా ద్బ్రహ్మణఏవోఙ్కారత్వాచ్చ. తస్మా ద్బ్రహ్మాత్మక మిదం సర్వ మోఙ్కారఏవ, అయమాత్మా బృహద్బ్రహ్మైవ.హి తస్మా దోఙ్కారప్రతిపాదితోఽయ మమృత ఆత్మా అనంశోపి సత్త్వవశతః మాయావశాత్ చతుష్పా దివ ప్రతిభాతి. వస్తుతస్తు అయ మాత్మా అద్వైతం నిష్ప్రపఞ్చం తద్బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మాభిన్నత్వా దాత్మనః బ్రహ్మవాచక ఓఙ్కార ఆత్మవాచకఏవే త్యోఙ్కారప్రతిపాదితఏవాత్మేతి భావః. ౧-౨౪

శ్లో॥ ఏతస్యైకవిహీనవింశతిముఖో జాగ్రత్పదః స్థూలభుక్
సప్తాఙ్గశ్చ బహిర్మతిః ప్రథమతః పాదస్తు వైశ్వానరః
స్వాప్నో ఽన్తర్ధిషణో వివిక్తభు గయం పాదో పర స్తైజస
స్త్వఙ్గాన్యస్య ముఖాని పూర్వవదవ త్రావన్తి తాన్యేవచ. ౧-౨౫

వ్యా.—ఆత్మా చతుష్పా దిత్యుక్తం తదేవ చతుష్పాత్త్వం దర్శయతి. ఏతస్యేతి - ఏతస్య చతుష్పాద్బ్రహ్మాత్మనః ప్రథమతః, 'సార్వవిభక్తికస్తసిః' ప్రథమః పాదః ఏకవిహీనవింశతిముఖః- ఏకోనవింశతిముఖః. ప్రాణాః పఞ్చ, దశేన్ద్రియాణి, మనోబుద్ధిచిత్తాహఙ్కారా శ్చత్వారః- ఇత్యేకోనవింశతిః. ముఖా న్యుపలబ్ధిద్వారాణి యస్యసః. జాగ్రత్పదః జాగ్రత్స్థానః స్థూలభుక్ స్థూలాన్ శబ్దాదివిషయా

న్భుఙ్క్తే-ఇతి స్థూలభుక్ సప్తాఙ్గః- ద్యులోక, సూర్య, వాయు, గగన, వారి, భూమి, ఆహవనీయాత్మక, మూర్ధ, చక్షుః, ప్రాణ, మధ్యదేహ, మూత్రాశయ, పాద ముఖాని, సప్త అఙ్గాని యస్యస స్సప్తాఙ్గః బహిర్మతిః బహిః ప్రజ్ఞః వైశ్వానరః విశ్వేషాం నరాణా మనేకధా నయనా ద్విశ్వానరః సఏవ వైశ్వానరః. విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చ విశ్వానర ఇతివా సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్ - ఇతి ప్రథమః పాదః. స్వాప్నః స్వప్నస్థానః అన్తర్ధిషణః అన్తఃప్రజ్ఞః వివిక్తభుక్ వివిక్తాన్ స్వప్నపదార్థాన్ భుఙ్క్తే-ఇతి వివిక్తభుక్ - తైజసః అపరో ద్వితీయః పాదః. అస్య ద్వితీయ పాదస్య అఙ్గాని ముఖానిచ పూర్వపదవ త్పూర్వపదస్యేవ తావన్తి తావత్సఙ్ఖ్యాకాని తాన్యేవచ భవన్తి సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖ శ్చాయమపి పాద ఇత్యర్థః ఇతి ద్వితీయః పాదః. ౧౨౫

శ్లో॥ సుప్తో యత్ర పుమా న్నవాకలయతే స్వప్నంచ కామంచ కం
తత్సుప్తే స్థిత ఏకతా ముపగత శ్చేతోముఖ శ్శర్మభుక్
ప్రాజ్ఞ శ్శర్మమయః ప్రవేదనఘనః పాద స్తృతీయో హ్యసా
వన్తర్యా మ్యఖిలస్య యోని రధిపో జన్మాప్యయ స్సర్వవిత్. ౧౨౬

వ్యా.—యత్ర సుప్తః పుమాన్ కంచ కమపి కామం నకలయతే = న కామయతే, కమపి స్వప్నం నకలయతే = నపశ్యతి జాగరస్వప్నవదితి భావః. తత్సుప్తే తస్మిన్ సుప్తే స్థానే స్థితః ఏకతాముపగత ఏకీభూతః ప్రవేదనఘనః ప్రజ్ఞానఘనః యథా రాత్రౌ నైశేన తమసాఽవిభజ్యమానం సర్వం ఘనమివ తద్వజ్జాగ్రత్స్వప్నమనస్స్పన్దనాని ప్రజ్ఞానాని ఘనీభూతానీతి ప్రజ్ఞానఘనః చేతోముఖః చేతోబోధః ముఖం ద్వారమస్య చేతోముఖః శర్మభుక్ ఆనన్దభుక్ ప్రాజ్ఞః తృతీయః పాదః హిః ప్రసిద్ధౌ. అసౌ ప్రాజ్ఞోఽన్తర్యామీ అఖిలస్య యోనిః = కారణ మధిపః = ప్రభుః జన్మాప్యయానాశ్చ జన్మ జనిః అప్యయః = లయః సర్వవిచ్చ భవతి. నను ఈశ్వరఏవైతాదృశో నప్రాజ్ఞ ఇతిచే న్నైవమ్. ప్రాజ్ఞేశ్వరయో రభేదాత్. ఏవం విశ్వవైశ్వానరయోః తైజసహిరణగర్భయో శ్చాభేదఏవ. అతఏవ ప్రథమః పాదో వైశ్వానరఇతి. ద్వితీయః పాద స్తైజస ఇతి చోక్తం. నహ్యేకః పాదో జీవః, అన్యఃపాద ఈశ్వరశ్చ. భవితు మర్హతి. తస్మా జ్జీవేశ్వరాభేదఏవ ఇత్యాత్మనః పాదత్రయం వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౨౬

శ్లో॥ నాన్త ర్యస్య బహి ర్న నాప్యుభయతః ప్రజ్ఞా నచ జ్ఞాతృతా
నప్రజ్ఞా నఘనత్వ మస్తి జడతా నో నేన్ద్రియగ్రాహ్యతా

తచ్చాచిన్త్య మశబ్దగమ్య మపదం నైకాత్మధీసార మ
ద్వైతం శాన్త మజం బృహత్తు చరమో జ్ఞేయ స్స ఆత్మా సహి.
౧-౨౭

వ్యా.—అథ తురీయపాదం దర్శయతి. యస్య తైజసవ దన్తఃప్రజ్ఞా నాస్తి, విశ్వవ ద్బహిఃప్రజ్ఞా నాస్తి, జాగ్రత్స్వప్నాన్తరాళస్థవ దుభయతఃప్రజ్ఞా నాస్తి. ప్రాజ్ఞవ త్ప్రజ్ఞానఘనత్వం నాస్తి. ఈశ్వరవ ద్యోగవ త్సర్వవిషయాణాం జ్ఞాతృతా నాస్తి. ఘటవత్ జడతా నాస్తి. ఇన్ద్రియగ్రాహ్యతాఽపకాద శేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వఇచ్ఛ నాస్తి- తత్-అచిన్త్య మతర్క్య మశబ్దగమ్యం శబ్దైః ప్రతిపాదయితు మశక్యం జాతిగుణాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాభావాదితిభావః. అపద మలక్షణ మలిఙ్గ మితియా వత్. అతఏవానుమానాగోచర మితిభావః. ఏకాత్మధీసార మేకఏవాత్మేతి యా ధీః జ్ఞానం సైవసారః ప్రమాణం ప్రాప్తిసాధనంవా యస్యతత్తథోక్త మద్వైతం శాన్త మజ మవిక్రియం బృహద్బ్రహ్మతు ఆత్మన శ్చరమ స్తురీయః పాదః. హియస్మా త్స చరమః పాద ఆత్మా తస్మా త్సఏవజ్ఞేయః. నచైవ మాత్మైవ యది బ్రహ్మ- కథ మాత్మన స్తురీయః పాదో బ్రహ్మ స్యాత్, నహ్యేకఏవార్థః పాదః పాదీచ భవితు మర్హతీతి వాచ్యమ్. రాహోశ్శిరః బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతివ దౌపచారికత్వా త్ప్రయోగస్య. ఏకస్మిన్నేవ నిరంశే బ్రహ్మణి పాదపాదిభావోహి కల్పితః. తస్మా న్నాన్యో నాంశో బ్రహ్మ- కిన్తు ఆత్మైవ. సఏవ జ్ఞేయః. ఆత్మావాఽరే ద్రష్టవ్యఇత్రిశుతేః.౧-౨౭

శ్లో॥ ఆత్మాఽధ్యక్షర మేష ఓమితి తతః పాదాశ్చ మాత్రా స్త్రయోఽ
వర్ణో వర్ణ మవర్ణకా భవతి తత్రాద్యస్తు వైశ్వానరః
ఆద్యత్వా ద్విభుభావత స్తదుభయో రైక్యం విజానాతి యః
కామాన్ సోఽయ మయే త్సమాంశ్చ మహతా మాదిర్భవే ద్ధీమతామ్.
౧-౨౮

వ్యా.—ఓఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనః పాదచతుష్టయం దర్శితం. తస్యాత్మన ఓఙ్కారస్యచ తత్పాదానా మోఙ్కారపాదానాం చాభేదధ్యాన ముపదిశతీదానీమ్. ఏష ఆత్మా అధ్యక్షర మక్షరేషు ఓమిత్యుచ్యతే తత స్తస్యాత్మనః త్రయః పాదాః. అస్య ఓఙ్కారస్య అవర్ణోవర్ణమవర్ణకా ఇతి తిస్రో మాత్రా భవన్తి. అ. ఉ. మ్. ఇతి వర్ణత్రయం సంహితాయా మాద్గుణేకృతే ఓమితి భవతీతి అకారోకారమకారా ఓఙ్కారస్య త్రయోఽవయవాః తత్ర త్రిష్వక్షరేషు ఆద్యోవర్ణః అకారస్తు వైశ్వానరః భవతి. తత్ర హేతుమాహ ఆద్యత్వాత్. అకారస్య విశ్వస్య

చాదిభవత్వాత్. హేత్వన్తరమాహ- విభుభావతః విభుత్వా ద్వ్యాపకత్వాత్. అకారేణహి సర్వా వాగ్వ్యాప్తా వైశ్వానరేణచ సర్వం జగ ద్వ్యాప్తం విరాట్పురుషేణ యః తత్ ఉభయో రైక్యం విజానాతి సోఽయం- సమూలాన్ సర్వానపి కామా నయే త్ప్రాప్నుయాత్. ధీమతాం మహతా మాద్యః ముఖ్యశ్చ భవేత్. ౧౨౮

శ్లో॥ ఉత్కృష్టా దుభయత్వతో భవతి చోవర్ణః పున స్తైజస
స్తద్విజ్ఞానవివృద్ధి మేతి సమతాం నాస్యాన్వయే ఽబ్రహ్మవిత్
మానాదప్యయత స్తథా భవతిహి ప్రాజ్ఞో మకారఃపున
స్తద్వి త్సర్వ మిదం మినోతి భవతి త్రైలోక్యహేత్వాత్మకః. ౧౨౯

వ్యా.—ఉవర్ణఃపునః ఉత్కృష్టాత్. ఉభయత్వతశ్చ తైజసో భవతి. అకారాపేక్షయా ఉకార ఉత్కృష్టః. వైశ్వానరాపేక్షయా తైజసశ్చ- అకారమకారయో ర్మధ్యే స్థితత్వా దుకార ఉభయాత్మకః. విశ్వప్రాజ్ఞయో ర్మధ్యే స్థితత్వా త్తైజసశ్చ తద్విత్. ఉకారతైజసయో రైక్యవేదీ. జ్ఞానవివృద్ధిం సమతాం మిత్రస్యేవ శత్రోరప్య ద్వేష్యతాం చైతి - ప్రాప్నోతి. అస్యాన్వయే అబ్రహ్మవిత్, న-సంజాయతే - తథా మకారఃపునః మానాత్. అప్యయతశ్చ ప్రాజ్ఞః భవతిహి. ప్రస్థేనేవ యవా మీయన్తేహి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః. ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం తథా ఓఙ్కారసమాప్తౌ పునఃప్రయోగేచ ప్రవిశ్య నిర్గచ్ఛత ఇవాకారోకారా మకారే అతో మానత్వం ద్వయోః అప్యయ ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణే అన్త్యాక్షరే మకారే ఏకీభూతావివాకారోకారౌ. సుషుప్తికాలే విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేచ అత ఉభయోరప్యయత్వమ్. తద్విత్. మకారప్రాజ్ఞైక్యవిత్. ఇదం సర్వం మినోతి- జానాతి. జగదాధారత్వం వేత్తీత్యర్థః త్రైలోక్యహేత్వాత్మకః జగత్కారణభూతేశ్వరాత్మకః భవతిచ. ౧౨౯

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాత్మతురీయపాదఇతి సద్వైతోపశాన్తి శ్శివో ఽ
ద్వైతశ్చావ్యవహార్య ఏషపర మోఙ్కారో హ్యమాత్రః పునః
ఓఙ్కారో విదుషోదితః ప్రవిశతి స్వాత్మాన మాత్మైన స
న్నేవం వేద య ఏష ఆత్మని గతో నో వా పున ర్జాయతే. ౧౩౦

వ్యా.—యః బ్రహ్మాత్మతురీయపాదః బ్రహ్మాభిన్నాత్మన స్తురీయఃపాదఇతి ఖ్యాతః ద్వైతోపశాన్తిః. ద్వైతస్యోపశాన్తి రుపశమో యస్మిన్ స తథోక్తః.

అతఏవాద్వైతః అతఏవావ్యవహార్యః వ్యవహర్తు మశక్య శ్శివః మఙ్గలస్వరూపః స పరమాత్మా పునః అమాత్రః = మాత్రాత్రియరహితః. నాదాత్మక ఏష ఓఙ్కారః పర మోఙ్కారఏవ - ఓఙ్కారఏవ తురీయఃపాదః పరమాత్మేత్యర్థః. విదుషా= ఏవంజానతా ఉదితః ప్రయుక్తః ఓఙ్కారః త్రిమాత్రః. ఆత్మైవసన్ త్రిపాదాత్మా భవన్. స్వాత్మానం పరమార్థ మాత్మానం తురీయం ప్రవిశతి పరమార్థాత్మరూపేణైవ వర్తతే. తదభిధాయకత్వేన తస్య తదభిన్నత్వా దితిభావః. య ఏవం వేద- సఏష విద్వాన్. ఆత్మని బ్రహ్మణి గతః ప్రవిష్టస్సన్ పున ర్నోవా జాయతే-నైవోత్పద్యతే నావర్తత ఇత్యేతత్. ఓఙ్కారస్యాకారోకారమకారాఇవ ఆత్మనః విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభిన్నవైశ్వానరహిరణ్యగర్భేశ్వరా స్త్రయః పాదాః. అమాత్ర ఓఙ్కారఇవ నిరంశ ఆత్మా బ్రహ్మ. ఏవ మోఙ్కారాత్మనోః పాదద్వారేణ స్వతశ్చ సామ్యా దోఙ్కారఏవాత్మా. యఏవ మోఙ్కార మాత్మానం ధ్యాయతి స ముచ్యత ఇతి పరమార్థః. ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

తైత్తిరీయోపనిషత్.

శ్లో॥ శం నో మిత్ర శ్శం వరుణ శ్శం నో భవత్వర్యమా
శం న ఇన్ద్రో బృహస్పతి శ్శం నో విష్ణు రురుక్రమః
నమో బ్రహ్మణే నమస్తే వాయో త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి
త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామి ఋతం వదిష్యామి

శ్లో॥ శం నో మిత్ర ఉదస్వాతా మధిపతి శ్శం శం న ఏషో ఽర్యమా
శం నో జిష్ణురసౌ బృహస్పతి రజో విష్ణు ర్భవత్వేష శమ్
వన్దే బ్రహ్మ నమో ఽస్తు మారుత తవ త్వం బ్రహ్మ సాక్షాదసి
త్వం సత్యంచ ఋతం ప్రపాలయ గురుం వక్తార మేనంచ మామ్ ౧।౧।

వ్యా.— బ్రహ్మవిద్యా మధిజిగమిషు శ్శిష్యః బ్రహ్మవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థ మేవం ప్రార్థయే దిత్యాహ. శమితి- నః = అస్మాకం గురోశ్శిష్యస్యచేత్యర్థః అస్మదోర్ద్వయోశ్చేత్యనుశాసనాద్బహుత్వమ్. మిత్రః ప్రాణవృత్తే రహ్నశ్చాభిమానినీ దేవతా. శం=సుఖ మ్భవతు సుఖకృ ద్భవత్విత్యర్థః ఉదస్వాతా మధిపతి ర్వరుణః. అపానవృత్తే రాత్రేశ్చాభిమానినీ దేవతా న శ్శం భవతు. ఏష ప్రసిద్ధో ఽర్యమా ఆదిత్యః - చక్షుష స్సూర్యమణ్డలస్య చాభిమానినీ దేవతా న శ్శమ్భవతు - అసౌ జిష్ణు రిన్ద్రః బలాభిమాని దేవతా బృహస్పతిః వాగ్బుద్ధ్యభిమాని దేవతాచ న శ్శ మ్భవతు. అజో ఽనాది రేషవిష్ణు ర్వ్యాపకః పురుషోత్తమః పాదాభిమానిదేవతా న శ్శ మ్భవతు. ఏతాసు మిత్రాదిదేవతాసు సుఖకృత్సు విద్యా శ్రవణధారణోపయోగా అప్రతిబన్ధేన భవిష్యన్తీతీదం ప్రార్థ్యతే. అథ బ్రహ్మాత్మకతయా వాయుంప్రార్థయతే. బ్రహ్మ వన్దే = నమస్కరోమి. హేమారుత! తవ నమో ఽస్తు ప్రహ్వీభావో ఽస్తు. త్వమేవ సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి త్వమేవ సత్యమసి త్వమేవ ఋతంచాసి. యథావస్థితస్యార్థస్య బుద్ధ్యా వనుసన్ధాన మృతం వాచా తస్య వచనం సత్య మితి వివేకః. ఏతద్ద్వయస్య ప్రాణవాయ్వధీనత్వా దేతద్ద్వయం వాయురేవేత్యుక్తమ్. వక్తారం విద్యోపదేష్టార మేనం గురు మేనం శిష్యం మాంచ ప్రకర్షేణ పాలయ ఽఽ కృతార్థస్యాపి గురో రక్షాం ప్రార్థయతే. శిష్యః తస్మిన్ ప్రీత్యతిశయా త్తద్దేహాదిపాటవాభావే స్వస్య విద్యా ఽప్రాప్తేశ్చ. ౧।౧।

శ్లో॥ వర్ణంచ స్వరసామనీ బలమయం మాత్రా మిత స్సంహితాం
స్యా త్కీర్తి స్సహ నౌచ ధామ పర మిత్యభ్యర్థ్య వేదం పఠేత్
పూర్వం రూప మిలా పరస్తు భవతి ద్వ్యా స్సంహితాయా వియ
త్సన్ధిశ్చేత్యధిలోక మేష పవన స్సన్ధాన మిత్యుచ్యతే॥ ౧।౨

వ్యా.—ఏవం శాన్తిం పఠిత్వా తతః అయం శిష్యః వర్ణ మకారాదిం స్వర సామనీ స్వర ముదాత్తాదిం సామ సమతాంచ బలం ప్రయత్నవిశేషం మాత్రాం హ్రస్వాదిం సంహితాం చేతః ప్రాప్త శ్శిక్షితస్స న్నితి యావత్ నౌ ఆవయో శ్శిష్యాచార్యయోః కీర్తి ర్యశః సహైవాస్తు పరం బ్రాహ్మం ధామ వర్చశ్చ సహైవాస్తు ఇతి అభ్యర్థ్య వేదం పఠేత్. అథ సంహితోపాసనమాహ - సంహితాయాః పూర్వం రూప మిలా భవతి సంహితాయాః పూర్వవర్ణే పృథివీసృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః ద్యౌస్తు సంహితాయాః పరం రూపం భవతి వియ దాకాశ స్సన్ధిః మధ్యపదం భవతి. ఏష పవనో వాయుః సన్ధానం సన్ధీయతే అనేనేతి సన్ధానం భవతి. ఇత్యధిలోక ముచ్యతే. లోకేష్వధిలోకమ్. ౧౩౨

శ్లో॥ అగ్నిః పూర్వ మథోత్తరస్తు తరణీ రూపంచ సన్ధి ర్జలం
సన్ధానం తటి దగ్ని రిత్యధిరుచి ధ్యాయే న్మహాసంహితామ్
వక్తా పూర్వపదం పరం త్వనువదన్ శిష్యశ్చ సన్ధిః కలా
సన్ధానం వచనం భజేదతి పరాం భక్త్యాఽధివిద్యం బుధః॥ ౧౩౩

వ్యా.—అథ అగ్నిః పూర్వం రూపం తరణి రుత్తరం రూపం జలం సన్ధిః. తటి దగ్నిస్సన్ధాన మితి అధిరుచి రుచౌ జ్యోతిషి. మహాసంహితాం ధ్యాయే దుపాసీత. తథా వక్తా ఆచార్యః పూర్వపదం పూర్వరూప మనువదన్ అనువదతీత్యనువదన్ శిష్యః పరం రూపం కలా విద్యాసన్ధిః వచనం సన్ధాన మితి బుధః అధివిద్యం విద్యాయాం పరాం సంహితాం భక్త్యా భజే దుపాసీత. భక్త్యభావే ఉపాసనఫలాసిద్ధే రితిభావః ౧౩౩

శ్లో॥ మాతా పూర్వపదం పితోత్తర మథో సన్ధిః ప్రజోత్పాదనం
సన్ధానం ప్రభజే దధిప్రజ మథాధ్యాత్మ్యం హనుశ్చాధరా
పూర్వస్తూత్తర ముత్తరా భవతి వాక్సన్ధిస్తు జిహ్వోచ్యతే
సన్ధానం య ఇదం ప్రవేద స భవే త్స్వర్గప్రజాన్నాదిమాన్. ౧౩౪

వ్యా.—అథో అథ మాతా పూర్వపదం పితోత్తరం పదం ప్రజా సన్ధిః ఉత్పాదనం ప్రజననం సన్ధాన మిత్యధిప్రజం ప్రజాయాం ప్రభజే త్సంహితా మిత్యేవ. అథ అధ్యాత్మ మాత్మని దేహే అధరా హనుః పూర్వం రూపం సంహితాయా ఇత్యేవ. ఉత్తరా హను రుత్తరం రూపం వాక్సన్ధిః జిహ్వాతు సన్ధాన ముచ్యతే. య ఇదం ప్రవేద స పుమాన్ స్వర్గప్రజాన్నాదిమాన్ దేహాన్తేస్వర్గః

జీవద్దశాయా మ్బ్రహ్మజ్ఞానాదిశ్చ యస్యాస్తి స లబ్ధో ర్ధః. ఆదిపదాత్ బ్రహ్మ వర్చసం యశః పశవశ్చేత్యేత ద్గ్రాహ్యమ్-భవేత్. ౧౩౪

శ్లో॥ సారిష్టం తపసా విధి ర్విదితవాన్ యం ఛన్దసాం చర్షభో
యో విశ్వాత్మక ఏష మే బలయతు ప్రజ్ఞాం మహేశ స్సర్వగః
ధర్తా జ్ఞాన మహం భవేయ మనఘా యోగ్యా భవే న్మే తను
ర్జిహ్వా స్యా న్మధు రేరణా కరుణయా భూరి శ్రుతౌ చ శ్రుతీ. ౧౩౫

వ్యా.-ఏవం సంహితోపాసనం విధాయాథ ప్రణవప్రార్థనాం విదధ్యా దిత్యాహ - సారిష్టమితి - విధి ర్బ్రహ్మ. తపసా యం ఛన్దసాం వేదానా ముప లక్షణ మిదం లోకానాం దేవానాం వ్యాహృతీనాఞ్చ సర్వేషామ్ - సారిష్ట మతిశ యేన సారం విదితవాన్. యశ్చ ఛన్దసా మృషభః శ్రేష్ఠః. యశ్చ విశ్వాత్మకః స ఏష మహా న్పర ఈశ్వర ఓఙ్కార ఇత్యేతత్ - మే ప్రజ్ఞాం బలయతు బలవతీం కరోతు. అహ మీశ్వరస్యైత స్యేషః కరుణయా. జ్ఞానం బ్రహ్మజ్ఞాన మమృతోపప్రదం ధర్తా ధారయితా భవేయం భూయాసమ్ మే తనుః అనఘా నిరవద్యా అత ఏవ యోగ్యా భవేత్ - మే జిహ్వా మధురేరణా మధురభాషిణీ స్యాత్. మే శ్రుతీ కర్ణౌ చ భూరిశ్రుతౌ భూరి బహు శృణుత ఇతి భూరిశ్రుతౌ స్యాతామ్. ౧౩౫

శ్లో॥ కోశోఽసీవ సర్వదేవ భవసి బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థలం
స్వల్పజ్ఞై ర్విదితం భవత్యపి న తే తత్త్వం మహావైభవమ్
యోగక్షేమవహో మమైధి భగవ న్నోఙ్కారబోధస్య భో
మాం రక్షేతి ముముక్షు రేన మమలః సమ్ప్రార్థయే దన్వహమ్. ౧౩౬

వ్యా.—హేసర్వదేవ త్వ మసేః కోశఇవ బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థలం బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిస్థానం భవసి ఖడ్గః కోశే యథోపలభ్యతే ప్రతీకే త్వయి బ్రహ్మ తథో పలభ్యత ఇత్యర్థః మహావైభవం తే తత్త్వం స్వల్పజ్ఞై ర్విదితం నైవభవతి-హేభగ వన్ ఓఙ్కార మమ బోధస్య జ్ఞానస్య యోగక్షేమవహః ఏధి భవ - అప్రాప్తం జ్ఞానం ప్రాపయ. ప్రాప్తంచ జ్ఞాన మవిస్మృతం కుర్విత్యర్థః ఏవం మాం రక్ష. ఇతి ముముక్షు రమలః శుద్ధచిత్తస్సన్ ఏన మోఙ్కార మన్వహం ప్రార్థయేత్. ౧౩౬

శ్లో॥ లక్ష్మీ రస్తు చ తే విభో కరుణయా సర్వార్థదాఽఽపో యథా
నిమ్నం మాసవ దబ్ద మైతు పరమం మాం బ్రహ్మచారివ్రజః

త్వద్రూపస్త్వయి సమ్ప్రవిశ్య భగవన్ భూయాస ముద్ధ్వస్తశుక్
స్వాత్మానం ప్రతిభాసయ త్వమపి మాం లోహం యథాగ్నిః కురు. ౧౩౭

వ్యా.—ఏవమపి ప్రార్థయేదిత్యాహ. హేవిభో తే కరుణయా మే లక్ష్మీ రస్త్వితి కిమర్థేయ మత ఆహ. సర్వార్థదేతి - గృహపశుధాన్యాదిసర్వార్థప్రదా ఆపః నిమ్నం యథా. అర్హం సంవత్సరం మాసవ న్మాసాఇవ - పరమం మాం బ్రహ్మచారి వ్రజ ఏతు ఆయాంతు - హేభగవన్ అహం సముద్ధ్వస్తశుక్ నిరస్తాఘః అతఏవ త్వయి సమ్ప్రవిశ్య త్వద్రూపోభూయాసం । యద్వా. త్వయి సంప్రవిశ్య త్వద్రూపోఽహ ముద్ధ్వస్తశుక్ నిస్సంసారో భూయాసమ్. త్వం స్వాత్మానం స్వస్వరూపం ప్రతిభాసయ ప్రకటయ. లోహ మగ్నిరివ త్వంమాం స్వాత్మానం త్వన్మయంచ కురు - అగ్నిర్లోహమగ్నిమయత్వం మాం త్వన్మయం కుర్విత్యర్థః. ౧౩౭

శ్లో॥ సన్తి వ్యాహృతయ శ్చతస్ర ఇహ భూర్లోకో ఽయ మగ్ని ర్వచః
ప్రాణశ్చాథ భువో ఽన్తరిక్ష మనిల స్సామా న్యపాన స్సువః
లోకో ఽసౌ వరుణో యజూంషి పవనో వ్యానో మహో భాస్కర
శ్చన్ద్రో బ్రహ్మచ భక్త మిత్యధియయు ర్భేదం చతుర్ధాచ తాః. ౧౩౮

వ్యా.— అథవ్యాహృత్యుపాసనమాహ - సన్తీతి - ఇహ వేదే చతస్రో వ్యాహృతయ స్సన్తి. తాశ్చ ప్రత్యేకం చతుర్ధా భేద మధియయుః భిన్నా అభూవన్. తదేవ ప్రపఞ్చయతి భూరితి వ్యాహృతిః. అయంలోకః ఇహలోకః. అగ్నిః ఋచః ప్రాణశ్చ. అథ భువఇతివ్యాహృతిః. అన్తరిక్ష మనిలః. సామాని అపానశ్చ సువరితి వ్యాహృతిః. అసౌ లోకః పరలోకః వరుణః యజూంషి వ్యానః వ్యానాఖ్యః పవనః వాయుః మహఇతి వ్యాహృతిః భాస్కరః చన్ద్రః బ్రహ్మ భక్త మన్నంచ ఇతిషోడశ. అత్ర అయంలోకో ఽన్తరిక్షలోకో ఽసౌలోకశ్చ భాస్కరేణ మహీయన్తఇతి భాస్కరో మహః అగ్నిః అనిలః వరుణశ్చ చన్ద్రేణ మహీయన్తఇతి చన్ద్రో మహః ఋచః, సామాని, యజూంషిచ బ్రహ్మణా ఓఙ్కారేణ మహీయన్తఇతి బ్రహ్మ మహః ప్రాణో ఽపానో వ్యానశ్చ అన్నేన మహీయన్తఇతి అన్నం మహః ఇతి బోధ్యమ్. ౧౩౮

శ్లో॥ ఏతద్వ్యాహృతిరూపకం ప్రథమజం బ్రహ్మాగ్నిదేవాః పరా
అస్యాఙ్గానిచ భూః పదా భువఇమా బాహూతు మూర్ధా సువః
అఙ్గీ మధ్యమభాగ ఏవతు మహ స్సన్ధృత్య యోజామ్బరే
సమ్యక్స్వర్ణామృతధీమయద్యుతిమయప్రత్యఙ్మయం తిష్ఠతి. ౧౩౯

వ్యా.—ఏత ద్వ్యాహృతిరూపకం ప్రథమజం హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ అఙ్గి. పరా అస్య దేవా అస్య బ్రహ్మణో ఽఙ్గాని - అస్య బ్రహ్మణః భూః పదౌ పాదౌ. భువః ఇమౌ బాహూ సువస్తు మూర్ధా. మహస్తు మధ్యమభాగో ఽఙ్గ్యేవ. తద్బ్రహ్మ హృత్పద్మాజామ్బరే హృదయాకాశే సమ్భూతో ఽమృతో ధీమయో మనోమయః ద్యుతిమయశ్చ యః ప్రత్యక్ పురుషః తద్రూపం సత్తిష్ఠతి. ౧౩౯

శ్లో॥ మధ్యే తాలుకయోః స్తనాకృతిధృతస్స న్మాంసఖణ్డస్య చ
ప్రాప్తా మూర్ధపదం హృదః ప్రతిగతా యోర్ధ్వంచ భిత్త్వా శిరః
నిర్యాతా సుశిరేన్ద్రయోని రితి తద్బ్రహ్మాత్మదర్శీ తయా
నిష్క్రమ్యాగ్న్యనిలార్కభావ మయితో బ్రహ్మాగ్ర్యం సమ్పద్యతే. ౧౪౦

వ్యా.—ఏవం వ్యాహృత్యాత్మకబ్రహ్మోపాసకస్య ఫలమాహ. మధ్యేఇతి హృదస్సకాశా దూర్ధ్వమ్ప్రతిగతా ప్రవృత్తా తాలుకయో ర్మధ్యే స్తనాకృతి ధృతః స్తనవ ల్లమ్బమానస్యేత్యర్థః. సతశ్శ్లిష్టస్య మాంసఖణ్డస్య మధ్యేచ మూర్ధపదం ప్రాప్తా శిరః శీర్షకపాలేఇత్యేతత్ భిత్త్వా విదార్య నిర్యాతా ఇన్ద్రయోనిః ఇన్ద్రస్య పరమాత్మనః యోని రుపలబ్ధిస్థాన మిన్ద్రయోని రితి ఖ్యాతా యా సుశిరా శోభననాడీ సుషుమ్నా అస్తీతి శేషః. తయా తద్బ్రహ్మాత్మదర్శీ పూర్వోక్త హిరణ్యగర్భాభిన్న మనోమయాత్మదర్శీ నిష్క్రమ్య మూర్ధ్నస్సకాశా న్నిర్గత్య అగ్న్యనిలార్కభావం వ్యాహృతిత్రయాత్మకాగ్న్యనిలార్కాత్మత్వ మయితః ప్రాప్తస్సన్ తతః అఙ్గి మహ ద్వ్యాహృతిరూపం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్య మపరం బ్రహ్మ సమ్పద్యతే ప్రాప్నోతి. ౧౪౦

శ్లో॥ స్వారాజ్యం స తతః ప్రపద్య చ బలిం గృహ్ణాతి దేవవ్రజా
ద్వాక్చక్షుశ్శ్రుతిచేతసా మధిపతి స్సోఽయం సమేషాం భవేత్
కిఞ్చాకాశశరీర మాశయసుఖం సత్యాత్మకం చామృతం
ప్రాణారామ మపారశాన్తి భవతి బ్రహ్మైన సోఽయం పుమాన్. ౧౪౧

వ్యా.—కింబ్రహ్మప్రాప్త్యేత్యత ఆహ - స బహ్మలోకం ప్రాప్తః పురుషః తతః స్వారాజ్యం స్వరాడ్భావం ప్రపద్య స్వయమేవాధిపతి ర్భూత్వేత్యర్థః దేవవ్రజాద్బలిం పూజాం గృహ్ణాతి. సోఽయం సమేషాం సర్వేషాం వాక్చక్షుశ్శ్రుతిచేతసా మధిపతి ర్భవే ద్భవతి-సర్వాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. కిఞ్చ సోఽయం

ప్రమాణ ఆకాశశరీర మాకాశమేవ శరీరం యస్యతత్ ఆకాశమివ సూక్ష్మం శరీరం యస్యత దితివా ఆకాశశరీర మాశయసుఖ మాశయో = మన స్సుఖ= మానన్దో యస్యతదాశయసుఖం. యస్య సుఖకృదేవ మన స్తదిత్యర్థః. సత్యాత్మకం సత్యం మూర్తామూర్త మవితథ మితివా ఆత్మా స్వరూపం యస్యత త్తథోక్తం ప్రాణారామం ప్రాణేష్వారామ = ఆరమణం = క్రీడా యస్య ప్రాణానా మారామో యస్మిన్నితివా తత్తథోక్త మపారశాన్తి శాన్తిసమృద్ధ మిత్యేతత్. ఏవం విధం బ్రహ్మ భవతి. ౧౪౧

శ్లో॥ భూమ్యభ్రద్యుదిశోఽప్యవాన్తరదిశోఽమూ ర్లోకపాఙ్క్తంజలం
వాయు ర్భాస్కర ఇన్దర ప్యుడుగణః పాఙ్క్తం సురాణా మిదమ్
ఆప శ్చౌషధయో వనస్పతిగణః ఖం భూతపాఙ్క్తం విరా
ట్పాఙ్క్తానా మధిభూత మేవ మవద ద్వేద స్త్రయం వా ఋషిః. ౧౪౨

వ్యా.—వ్యాహృత్యాత్మకస్య బ్రహ్మణః పాఙ్క్తస్వరూపేణోపాసనముచ్యతే భూమ్యభ్రద్యుదిశం భూమి రభ్ర మన్తరిక్షం ద్యౌః దిశః అమూః విదిశశ్చ లోకపాఙ్క్తమిత్యుచ్యతే. జలం వాయుః భాస్కరః ఇన్దుః ఉడుగణశ్చేతీదం సురాణాం దేవతానాం పాఙ్క్తమ్. ఆప ఓషధయో వనస్పతిగణః ఖం విరాడితి భూతపాఙ్క్తమ్ ఏవం వేదః ఋషిర్వా కశ్చిత్. అధిభూతం భూతేషు పాఙ్క్తానాం త్రయ మవదత్. పఙ్క్తి చ్ఛన్దసః పఞ్చాక్షరపాదత్వా దేతేషాంచ పఞ్చసంఖ్యాకత్వా త్పాఙ్క్తత్వమ్. ౧౪౨

శ్లో॥ ప్రాణాః పఞ్చచ వాయుపాఙ్క్త మథ దృక్ఛ్రోత్రం మనో వాక్త్వచ
శ్చేతి త్విన్ద్రియపాఙ్క్త మస్థి పలలం స్నావాపి మజ్జా త్వచా
పాఙ్క్తం ధాతవ మేత దాత్మని మతం పాఙ్క్తత్రియం తేన చా
భిన్నం పాఙ్క్త మిదం సమస్త మితి యో వేద ప్రజేట్ స్యాత్స నా. ౧౪౩

వ్యా.—అథ పఞ్చచ ప్రాణాః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాః వాయుపాఙ్క్తమ్. దృక్, శ్రోత్రం, మనః, వాక్, త్వగిన్ద్రియ మిత్యేత దిన్ద్రియపాఙ్క్తమ్. అస్థి పలలం స్నావాపి మజ్జా త్వచా= చర్మ వాగురిమతా దాబన్తః, ఇతీదం ధాతవం ధాతూనామిదం పాఙ్క్తమేవ మాత్మన్యధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రియం మత మేతచ్చాధ్యాత్మకం. పాఙ్క్తత్రియ మాధిభౌతికేన తేన పాఙ్క్తత్రయేణాభిన్నం సర్వమిదం జగత్పాఙ్క్తమేవ ఇతి యో వేద స నా మనుష్యః ప్రజేట్ ప్రజాపతిరేవ భవేత్. ౧౪౩

శ్లో॥ ఓమిత్యేత దుపాసతే బుధవరా బ్రహ్మేతి నం సమం
హ్యోఙ్కారోనుకృతిః క్రతౌ చ విబుధై రో శ్రావయేత్యుచ్యతే
సామాన్యోమితి గాయతి ద్విజవర శ్శస్త్రాణి చోంశోమితి
హ్యధ్వర్యుః ప్రతివక్తి చోమితి తథా బ్రహ్మా ప్రసౌత్యోమితి. ౧౪౪

వ్యా.—ఓఙ్కారోపాసనం విధత్తే - బుధవరా ఓమిత్యేత చ్ఛబ్దస్వరూపం బ్రహ్మేత్యుపాసతే. హియస్మా దిదం సర్వ మోమి త్యోఙ్కార ఏవ భవతి - సర్వ స్యాపి శబ్దరూపస్యోఙ్కారేణ వ్యాప్తత్వా ద్బ్రహ్మణాచ సర్వస్య జగతో వ్యాప్త త్వాత్. ఓఙ్కారోనుకృతి రఙ్గీకారో భవతి - ఓమిత్యుక్తవతో ఽథ శాఙ్గిణ ఇతి సూ త్రప్రయోగాత్ - విబుధైః క్రతౌ యజ్ఞయాగాదిషు ఓశ్రావయ ఇత్యుచ్యతే. ఓశ్రా వయేతి ప్రైషపూర్వకం ప్రతిశ్రావయన్తి విబుధా ఇత్యర్థః ద్విజవర స్సామగః సామాని ఓమితి గాయతి శస్త్రాణిచ ఓంశోమితి శంసతీతి శేషః. అధ్వర్యుః ఓమితి ప్రతివక్తి. ప్రతిగిరం ప్రతిగృహ్ణాతీత్యర్థః బ్రహ్మాచ ఓమితి ప్రసౌతి అనుజానాతి.
౧౪౪

శ్లో॥ ఓమిత్యప్యనుమన్యతే క్రతుపతిః కిఞ్చాగ్నిహోత్రం తథా
బ్రహ్మాప్యోమితి భాషతే ఽధ్యయనతః ప్రాగ్బ్రాహ్మణ శ్శ్రుతేః
ఏవం కర్మ సమస్త మోమితి కృతం సాద్గుణ్య మాపద్యతే
భూయిష్ఠంచ ఫలం దదాతి త దిమాం బ్రహ్మాకృతిం చిన్తయేత్.
౧౪౫

వ్యా.— కిఞ్చ క్రతుపతిరపి యజమానశ్చ అగ్నిహోత్ర మోమిత్యనుమ న్యతే - అనుజానాతి తథా బ్రహ్మ బ్రాహ్మణః శ్రుతే ర్వేదస్యాధ్యయనతో ఽధ్య యనస్య ప్రారమ్భే ఓమిత్యేవ భాషతే ఏవ మోమితి కృతం సమస్తమపి కర్మ సాద్గు ణ్య మాపద్యతే. భూయిష్ఠ మధికం ఫలఞ్చ దదాతి. తస్మా దిమా మోఙ్కార మోఙ్కారం బ్రహ్మేతి చిన్తయేత్. ౧౪౫

శ్లో॥ సత్యం చర్తతపోదమాన్ శమ మసా వాధాన మగ్నేస్తతో
హోమం చాతిథిపూజనం వ్యవహృతిం భార్యాగమం చర్తుషు
పుత్రోత్పత్తి మనేన పౌత్రజననం స్వాధ్యాయ మధ్యాపనం
కుర్యా ద్బ్రాహ్మణ ఏషు సత్యతపసీ శ్రేష్ఠే తతో ప్యన్తిమే. ౧౪౬

వ్యా.— బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తియోగ్యత్వసిద్ధ్యర్థం గృహస్థేన కర్తవ్యమాహ- అసా బ్రాహ్మణః. సత్యమ్ ఋతః తపః దమం శమ మగ్నే రాధానం తతో ఽగ్ని

హోమ సుతిథిపూజనం వ్యవహృతి ముచితం లౌకికవ్యవహారమ్ ఋతుషు భార్యా గమనం పుత్రోత్పత్తి మనేన పుత్రేణ పౌత్రస్య జననం స్వాధ్యాయం స్వవేదాధ్య యన మధ్యాపనంచ కుర్యాత్ - ఏషు సత్యతపసీ శ్రేష్ఠే తతోపి అన్తిమే స్వాధ్యా యాధ్యాపనే శ్రేష్ఠేతత స్తపవానుష్ఠేయే గృహస్థై రన్యైశ్చ. ౧౮౬

శ్లో॥ సంసారాఖ్యమహీరుహస్య వితథ స్యాహ మ్భవా మీరకః
కీర్తిః పర్వతపృష్ఠవ న్మమ సతీ సంవిస్తృతా భూతలే
ఊర్ధ్వం మేఽస్తి పవిత్ర మత్ర సవిత ర్యత్స్వన్తశుద్ధామృతం
యత్తత్తుల్య మివాత్మతత్త్వ మమలజ్ఞానోఽమృతోఽస్మ్యవ్యయః. ౧౮౭

వ్యా.--విద్వానేవం చిన్తయే దిత్యాహ - అహం వితథస్య వ్యర్థస్యోచ్ఛే ద్యస్య మిథ్యాభూతస్యేతియావత్ - సంసారాఖ్యమహీరుహస్య ఈరకః ప్రేరకో భవామి అన్తర్యామ్యాత్మనేతిభావః మమ సతీ యోగ్యా కీర్తిః భూతలే పర్వత పృష్ఠవత్ - సంవిస్తృతా సుప్రసిద్ధా భవతి - మే సర్వాత్మనో మమ ఊర్ధ్వం కారణం పవిత్రం బ్రహ్మ అస్తి స్వరూపత్వేన విద్యతే సవితరి య దత్యన్తశుద్ధామృత మస్తి - ఆత్మతత్త్వం మమాత్మన స్తత్త్వం తత్తుల్యమివ భవతి నతు తత్తుల్యం కిన్తు తదభిన్నమేవ - ఇవశబ్దస్య ఏవార్థఇతివా అస్మిన్ పక్షే అమృతమిత్యస్య మధ్వి త్యర్థః. అస్మిన్ పక్షేపి ఆత్మతత్త్వస్య మధుతౌల్యం నయుక్త మితీవ శబ్దనివేశాభి ప్రాయో గమ్యతే - నతత్సమశ్చాభ్యధికో స్తీతిహి శ్రుతిః. అస్మి అహ మమల జ్ఞానః అత ఏవావ్యయోఽమృతశ్చాస్మి భవామి. ౧౮౭

శ్లో॥ సత్యం త్వం వద ధర్మ మాచర కృథా మాచప్రమాదం క్వచిత్
కర్తవ్యే గురవ స్త్వయాప్యతిథయః పూజ్యాః పరం మాతరః
నిన్ద్యం మాకురు కర్మ పూజయ ధియా శ్రేష్ఠాన్ హ్రియా శ్రద్ధయా
భీత్యా తత్పదవీ మనువ్రజ గురు శ్శిష్యం ప్రశిక్షే దితి. ౧౮౮

వ్యా.--వేదోపదేశాన న్తరం గురో శ్శిష్యశిక్షాం దర్శయతి - త్వం సత్యం వద - ధర్మమాచర - క్వచిదపి కర్తవ్యే స్వాధ్యాయాధ్యాపనాదౌ ప్రమాదం మాకృథాశ్చ త్వయా - 'జనితా చోపనేతాచ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి శ్వశు రశ్చాగ్రజో భ్రాతా పఞ్చైతే గురవ స్స్మృతా' ఇత్యుక్తాః పఞ్చగురవః. అతిథ యశ్చ పూజ్యాః. మాతరః జననీ సాపత్న్యమాతరశ్చ పర మతిశయేన పూజ్యాః. నిన్ద్యం కర్మ మాకురు శ్రేష్ఠాన్ విద్యాదిభి రధికాన్ బ్రాహ్మణాన్ ధియా హ్రియా శ్రద్ధయా భీత్యాచ పూజయ తత్పదవీం తేషాం మార్గ మనువ్రజ = అనుసర --సతి

ధర్మసన్దేహ ఇతిభావః ఇతి గురు శ్శిష్యం ప్రకర్షేణ శిక్షేత్ - ఏవం శిక్షితస్య తథా కృతవతః శుద్ధచిత్తస్యైవ విరక్తస్య ముముక్షో ర్బ్రహ్మవిద్యాయా మధికార ఇతిభావః. ౧౪౭

శ్లో॥ శిష్యం మాంచ గురుం సహైవ పరమాఽధీతా శ్రుతి స్త్రాయతాం
బ్రహ్మ ప్రాశయతా త్సహైవ కరవావాఽఽవాఞ్చ వీర్యం సహ
తేజస్వ్యస్త్వపి నా వధీత మనఘం ద్వేషఞ్చ మాభూ త్క్వచి
ద్విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశాన్తయ ఇమాం శాన్తి మ్పఠే త్పాఠకః. ౧౪౮

వ్యా.—శిక్షావల్లీ వ్యాఖ్యాతా - అథానన్దవల్లీ వ్యాఖ్యాయతే - పరమా అధీతా శ్రుతిః శిష్యం మాం గురుంచ సహైవ త్రాయతామ్. శ్రుతిర్మాం గురుంచ సహైవ బ్రహ్మ ప్రాశయతాత్ భోజయతు. ఆవాం సహైవ వీర్యం విద్యాదిని మిత్తం సామర్థ్యం కరవావ అనఘం నా వావయో రధీత మధ్యయనమపి తేజస్వి అస్తు నౌ క్వచిదపి ద్వేషం మాభూత్. కదాచిదపి గురో శ్శిష్యే శిష్యస్య గురౌచ ద్వేషం మాభూదిత్యర్థః ఉభయథాపి శిష్యస్యైవానర్థప్రాప్తేః. ఇతీమాం శాన్తిం విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశాన్తయే విద్యాప్రాప్తిప్రతిబన్ధనివృత్తయే పాఠక శ్శిష్యః పఠేత్. ౧౪౯

శ్లో॥ సత్యం జ్ఞాన మనన్త మాత్మనిహితం బ్రహ్మైవస్సరే యః పరే
వేద బ్రహ్మవి దేవ యాతి పరమం కామాంశ్చ సర్వాన్ స్వయమ్
తస్మా ద్బ్రహ్మణ ఆత్మన స్సముభవ త్ఖం వాయు రగ్ని ర్జలం
భూమి శ్చౌషధయోఽన్న మేవ పురుషో మాయావశేన క్రమాత్. ౧౫౦

వ్యా.—అథ బ్రహ్మవిద్యా ప్రారభ్యతే. కింలక్షణకం తద్బ్రహ్మ కింవా తద్జ్ఞానా త్ఫలమిత్యత్రాహ - సత్యమితి. సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మ ఇతి బ్రహ్మలక్షణవాక్యం తత్ర. బ్రహ్మ లక్ష్య మస్యత్తు లక్షణ మితి వివేకః. లక్షణంతావ ద్ద్వివిధం స్వరూపలక్షణం తటస్థలక్షణఞ్చేతి. స్వరూపమేవ లక్షణం స్వరూపలక్షణం. యథా అగ్నేః ప్రకాశః. య త్తటస్థంస ల్లక్షయతి త త్తటస్థ లక్షణం యథా గన్ధవతీ పృథివీ. తత్ర సత్యం జ్ఞాన మనన్త మితి బ్రహ్మణః స్వరూపలక్షణం జగత్కారణత్వన్తు తటస్థలక్షణం తచ్చ శ్లోకస్య ద్వితీయభాగే నోచ్యతే ఇతి. అథ సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతివాక్యం వ్యాఖ్యాయతే. సత్యాది శబ్దాః ప్రత్యేకం బ్రహ్మణా సమ్బధ్యన్తే సత్యం బ్రహ్మ జ్ఞానం బ్రహ్మ

అనన్తం బ్రహ్మేతి - యత్ యద్రూపేణ నిశ్చితం తద్రూపం నవ్యభిచరతి. తత్ సత్యమ్ - యత్తు యద్రూపేణ నిశ్చితం తద్రూపం వ్యభిచరతి త దనృతమ్ - అతః కారణం సత్యం కార్య మనృతం యథా మృత్సత్యా ఘటాది రనృతః. ఉక్తంచ శ్రుత్యా - వాచారమ్భణం వికారోనామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి ఘటకరకాదికార్యస్వరూపవ్యభిచారేపి నహి కారణ మృత్స్వరూప వ్యభిచారః పిణ్డావస్థాయాం కపాలావస్థాయాం ఘటావస్థా యాంవా మృద్రూప మనుగతమేవేతి మృదో ఽవ్యభిచారః పిణ్డాద్యవస్థాసు కపాలాదిరూపానుగమాభావా త్కపాలాదిరూపాణాం వ్యభిచారః ఏవంచ కారణ రూపం కారణే స్వకార్యేషు సర్వేషు చానుగతమిత్యవ్యభిచారి సత్యమ్ - కార్య రూపన్తు స కార్యాన్తరేషు నాపికారణే ఽనుగతమితి వ్యభిచారి అనృతమ్ - ఏవం కారణస్య సత్యత్వా జ్జగత్కారణం బ్రహ్మ సత్యమేవ సత్యనృతమితి సత్యం బ్ర హ్మేతి వాక్యం బ్రహ్మవికారా ననృతా న్నివర్తయతి. నను కిం జగతో బ్రహ్మ ఘటస్య కులాలఇవ నిమిత్తకారణం యద్వా మృదివోపాదానకారణం యదినిమిత్తం తర్హి కర్తృత్వా ద్బ్రహ్మాపి వికార్యేవ స్యాత్ వికారిత్వానృతమితి కథం సత్యత్వం బ్రహ్మణః యదితూపాదానం తర్హి మృదివాచేతనమేవ స్యా ద్బ్రహ్మ. అచేతనస్య జగతో హ్యుపాదాన మచేతనమేవ భవితు మర్హతి. ఉపా దానోపాదేయయో స్సాలక్షణ్యా దతఆహ - జ్ఞానం బ్రహ్మేతి - జ్ఞాధాతో ర్భావే ల్యుట్ప్రత్యయే తస్య నాదేశే జ్ఞాన మితిరూపమ్ - అవబోధఇతి తదర్థః నత్వ వబోద్ధృ నాప్యవబుద్ధం కర్తరి కర్మణివా ల్యుట్ప్రత్యయస్యేహా ఽవివక్షితత్వాత్ - నను బ్రహ్మణ స్సర్వజ్ఞస్య జ్ఞానకర్మత్వాభావేపి జ్ఞానకర్తృత్వ మస్త్యేవేతి కథం జ్ఞాయతే కర్తరి నప్రత్యయఇతి ఇతిచే దుచ్యతే సత్యానన్తాభ్యాం సమానాధికరణా దితి నహి సత్య మనన్తంచ బ్రహ్మ జ్ఞానకర్తృ భవితు మర్హతి-కర్తృత్వేన విక్రియమాణ స్య సత్యత్వానన్తత్వాభావాత్ - యది బ్రహ్మ జ్ఞాతృ తర్హి జ్ఞానజ్ఞేయాభ్యాం ప్రవి భక్తం స్యాదేవేతి కథమనన్తం బ్రహ్మ యత్ర నాన్య త్పశ్యతి నాన్య ద్విజానాతి సభూ మేతి బ్రహ్మహి వస్త్వన్తరేణా ప్రవిభక్తమ్ - నను యది బ్రహ్మ జ్ఞానం తథాపి జ్ఞాతృ జ్ఞేయాభ్యాం ప్రవిభక్తమేవ స్యా దితిచే న్నైనమ్ నేదం క్రియారూపం జ్ఞానం కిన్తు చైతన్యరూపమేవేతి తర్హి కథం భావప్రత్యయః ధాత్వర్థః క్రియాహి భావ ఇతిచే దుపచారాదితి విద్ధి నన్వేవం జ్ఞానస్య బ్రహ్మణః కథం సర్వజ్ఞత్వం తద్ధి జ్ఞాతృత్వ మితి వాచ్యం. జ్ఞానస్య సర్వావభాసకత్వేన సర్వజ్ఞత్వ మౌపచారికమితి

తస్మా ద్జ్ఞానమేవ బ్రహ్మ నకారకం నాప్యవిద్యారూపమ్- నచ కథ మచేతనోపాదా
నస్య బ్రహ్మణ శ్చిద్రూపత్వ మితివాచ్యం విలక్షణయో రప్యుపాదానోపాదేయ
త్వస్య రజ్జుసర్పాదౌ దర్శనాత్. నను యది జ్ఞానం బ్రహ్మ తర్హి అన్తవదేవ స్యా
ద్బ్రహ్మ. లౌకికజ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనా దత ఆహ. అనన్తం బ్రహ్మేతి- లౌకిక
జ్ఞానా ద్విలక్షణమేవేదం చైతన్యలక్షణం జ్ఞాన మిత్యనన్తమేవేదమ్- అనన్తత్వం
దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరాహిత్యం తదస్తి బ్రహ్మణః. సర్వేషు దేశేషు సర్వేషు
కాలేషు సర్వేషు వస్తుషుచ సత్త్వా త్కారణంహి బ్రహ్మేత్యుక్తం. దేశాదయశ్చ
కార్యభూతా ఇతి దేశాదిష్వనుగతమేవ బ్రహ్మ- కిఞ్చ- కార్యం కారణా దనన్య
దేవ ఘటస్య మృదనన్యత్వదర్శనాత్. తథాచ కారణాద్బ్రహ్మణోఽన్యస్య వస్తున
ఏవాభావా త్కథ మన్తవత్త్వం బ్రహ్మణః తస్మా దనన్తమేవ బ్రహ్మ సత్యత్వవ
దితి అనన్తం బ్రహ్మేతి వాక్య మన్తవత్త్వం వారయతి బ్రహ్మణః ఏతావతా సత్యం
జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేత్యస్య అనృతా ద్వ్యావృత్త మచితో వ్యావృత్త మనన్తవ
తశ్చ వ్యావృత్తం బ్రహ్మేతి సిద్ధోఽర్థః. ఏతేన నిర్విశేషే అప్రమేయే బ్రహ్మణి కథం
సత్యజ్ఞానానన్తశబ్దప్రవృత్తిరితి శఙ్కా పరాస్తా సత్యాదిశబ్దా లక్షణయైవ బ్రహ్మ
బోధయన్తి నత్వభిధయేతి- నచైవం సత్యాదిపదలక్ష్యత్వమపి కథ మస్మి న్నితి
వాచ్యం. నిర్ధర్మకేపి వస్తుని లక్షణాప్రవృత్తే ర్బాధాభావాత్ అయ మర్థో మయా
సిద్ధాన్తబిన్దువ్యాఖ్యానసిద్ధాన్తసిద్ధౌ విశదీకృత ఇతీహనోపన్యస్యతే. నను సత్యం జ్ఞాన
మనన్తం బ్రహ్మేతి స్వరూపలక్షణ మిత్యుక్తం తత్ర కథం సత్యత్వాదేః
స్వరూపత్వ మితిచే దుచ్యతే జ్ఞానమేవ బ్రహ్మణః స్వరూప - మన్యద్ద్వయస్తు
ధర్మఏవేతి. తథాచ-జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యేవ లక్షణం విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మేతి
శ్రుత్యన్తరాత్ లౌకికజ్ఞానవ్యవచ్ఛేదాయ సత్య మిత్యుక్తం కథమస్య సత్యత్వమితి
శఙ్కాయా మనన్త మిత్యుక్తమ్- య దన్తవ త్త దసత్యం యథా ఘట ఇతి
అన్తవత్త్వస్యాసత్యత్వహేతుత్వాత్. నచాన్తవ దనిత్యమేవ సత్యాసత్య మితి
వాచ్యం నిత్యమేవ సత్యం సత్యమేవ నిత్యమితి నిత్యత్వసత్యత్వయో ర్వైయధిక
రణాభావాత్. తస్మా దనన్త మన్తరహితం నిత్యమితి యావత్. అతఏవ సత్యం
యద్జ్ఞానం తదేవ బ్రహ్మేతి సత్యానన్తాభ్యాం జ్ఞానమేవ విశేష్యతే నన్వేవం
జ్ఞానవ దానన్దోపి బ్రహ్మణః స్వరూపమేవేతి కథ మానన్దో బ్రహ్మేతీహానుక్తమితి
వాచ్యం. జ్ఞానాభిన్నత్వా దానన్దస్య నచ లౌకికజ్ఞానా ద్భిన్న ఏవానన్ద ఇతి వాచ్య
మ్భవతు కిం తేన. చైతన్యరూపా దలౌకికా జ్ఞానా త్త్వభిన్న ఏవాలౌకిక ఆనన్దః

అతఏవ ఇహ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్త్వా ఆనన్దోబ్రహ్మేతి పురస్తా ద్వక్ష్యతి. నచైవం విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతౌ పునరుక్తి ర్ఘటః కుమ్భమితివ దితి వాచ్యం సర్వావభాసకత్వాదానన్దయితృత్వరూపగుణద్వయయోగేన శబ్దద్వయప్రవృత్తేః. తస్యభాసా సర్వమిదం విభాతి. ఏషహ్యే వానన్దయాతి ఇతి శ్రుతేః. నచ నిర్గుణే బ్రహ్మణి కథం గుణద్వయయోగ ఇతివాచ్యం మాయయా బ్రహ్మణి సర్వస్యేవ తదవభాసకత్వాదేరపి కల్పితత్వాత్. ఏతేన సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణవాక్యవిషయత్వం కథం నిర్విశేషత్వే నావిషయస్య బ్రహ్మణ ఇతి శఙ్కా పరస్తా. మాయయా లక్షణవాక్యవిషయత్వస్య కల్పితత్వాత్. నహి పరమార్థతః కిఞ్చిద్వస్తు బ్రహ్మ ణ్యస్తి యేన లక్షణవాక్యం తద్విషయత్వంవా పారమార్థికం స్యా ద్బ్రహ్మణః నను జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యేతద్వాక్యస్థజ్ఞానశబ్దప్రతిపాదితం చైతన్యం కిం నిర్విశేషం యద్వా సవిశేషమ్. ఆద్యే కథం తస్య సత్యత్వ మనన్తత్వంచ సత్యత్వాదిర్హి విశేషః. ద్వితీయే సవిశేషస్య తస్య కథం సత్యత్వానన్తత్వే సవిశేషంహి సర్వ మసత్య మనన్తవచ్ఛేతిచే దుచ్యతే నిర్విశేష మేవ. సత్యత్వానన్తత్వ విశేషితత్వాదేవ స జ్ఞానశబ్దో నిర్విశేషం చైతన్య మభిధత్తే. నతు కేవలజ్ఞానశబ్దః తస్య లౌకికజ్ఞానసాధారణ్యాత్. తతశ్చ సత్యం జ్ఞాన మనన్త మితి విశిష్టస్య పదత్రయస్య నిర్విశేషచైతన్య మి త్యర్థః. నతుసత్యత్వానన్తత్వవిశిష్టం జ్ఞానమితి. సన్త్వేవమపి. సత్య మనన్తం జ్ఞానమిత్యస్య నిర్విశేషం జ్ఞాన మర్థః. చైతన్య మితియావత్. బ్రహ్మపదస్యచ చైతన్య మేవార్థః. బ్రహ్మణ శ్చైతన్యాత్మత్వా చ్చైతన్యస్యచ బ్రహ్మత్వా దితి. తతశ్చ చైతన్యం బ్రహ్మేతివాక్యం పునరుక్తం ఘటః కుమ్భ మితి వాక్యవ దితిచే న్నైవమ్ - యశ్చైతన్యరూపః పదార్థ స్సఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్య ఇతి యో ఘటపదార్థ స్సఏవ కుమ్భశబ్దవాచ్య ఇతివత్. యద్వా. ప్రకృష్టప్రకాశ శ్చన్ద్ర ఇతి వాక్యం లక్షణయా యథా చన్ద్రవ్యక్తిమాత్రపరం తద్వ త్సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతి వాక్యం లక్షణయా చైతన్యమాత్రపరమితి అతఏవ యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి శ్రూయతే బ్రహ్మణో వాగగోచరత్వం యద్ధి వాచాభిధీయతే తద్వాచో గోచరం భవతి. బ్రహ్మతు నవాచా ఽభిధీయతే కిన్తు లక్ష్యతే అతఏవ వాగగోచరమితిభావః. సత్యాదిశబ్దాః ప్రత్యేకమపి లక్షణయా బ్రహ్మ బోధయన్తి తథాహి సన్ ఘటస్సన్పటఇతి బాహ్యసత్తాసామాన్యవిషయేణ సత్యశబ్దేన సచ్ఛబ్దపర్యాయభూతేన బ్రహ్మ లక్ష్యతే - సత్యం బ్రహ్మేతి. తథా

బుద్ధివృత్తివిశేషేణ జ్ఞానశబ్దేన బ్రహ్మ లక్ష్యతే జ్ఞానంబ్రహ్మేతి ఏవం గగ
నాది విషయేణా నన్తశబ్దేన బ్రహ్మ లక్ష్యతే. అనన్తం బ్రహ్మేతి ఏవం సత్యాది
శబ్దానాం బ్రహ్మలక్షకత్వ మన్యోన్యసన్నిధానవశాదేవ - కథమ్ ఉచ్యతే. సత్యం
బ్రహ్మేత్యుక్తే సదేవ సత్యమితి శ్రోతృబుద్ధిరా త్సతఏవ సత్యత్వా త్సన్ ఘట
ఇతి ప్రతీత్యా ఘటస్యచ సత్త్వా త్సత్యం ఘటాదివస్త్వేవ బ్రహ్మేతి స్యాత్. అతో
జ్ఞానమనన్తంచేత్యుక్తం ఘటో యద్యపిసన్ తథాపి సాన్తో జడశ్చేతి నబ్రహ్మ.
ఏవం జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తే బుద్ధిధర్మఏవ బ్రహ్మేతి స్యాత్. అత స్సత్యమనన్తంచే
త్యుక్తం బుద్ధివృత్తిరూపంహి జ్ఞానం సాన్త మతో సత్యన్తు మన్ద ప్రయోజనమ్.
తథా అనన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తే గగనంబ్రహ్మేతిస్యాదత స్సత్యం జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తం
గగనంహి నజ్ఞాన మతోఽపి సత్య మ్మన్దప్రయోజనమ్. ఏతేన జ్ఞాన మనన్తంచ
య త్సత్యం తద్బ్రహ్మ సత్యమనన్తంచయత్ జ్ఞానం తద్బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞానంచ యద
నన్తం తద్బ్రహ్మేతి లక్షణత్రయం సిద్ధమ్. వస్తుతస్తు సత్యం బ్రహ్మ జ్ఞానం బ్రహ్మ
అనన్తం బ్రహ్మ ఇతి పరస్పరనిరపేక్షమేవ లక్షణత్రయం ముఖ్యయా వృత్త్యైవ
బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి. తథాహి. సత్యం త్రికాలాబాధ్యం వస్తు బ్రహ్మ. నచాస్య
కుత్రాప్యతివ్యాప్తిః. బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి జ్ఞానకాలబాధ్యత్వాత్ వ్యాకృత
ప్రపఞ్చస్య ప్రళయకాలబాధ్యత్వాచ్చ. అవ్యాకృతస్య బ్రహ్మభిన్నత్వాభిన్నత్వా
భ్యాం దుర్నిరూపత్వేనావస్తుత్వాచ్చ తథా జ్ఞానం స్వప్రకాశం చిన్మాత్రం బ్రహ్మ
నచాస్య కుత్రా ప్యతివ్యాప్తిః. బుద్ధివృత్తిరూపజ్ఞానస్య చైతన్యభాస్యత్వేనస్వప్రకాశ
త్వాభావాత్ అవ్యక్తాదిదేహాన్తసర్వపదార్థానాం చైతన్యాభాసవశాదేవ చేతనత్వాలా
భో నతు స్వతఇతిజడత్వాత్ .పృథివ్యాదిభూతానాంభౌతికానాంచ జడత్వాత్ .ఏవమ-
నన్తం బ్రహ్మ నచాస్యకుత్రాప్యతివ్యాప్తిః. బ్రహ్మభిన్నస్యసర్వస్య సాదిత్వేన సాన్త
త్వాత్ అనాదేరప్యవ్యాకృతస్య జ్ఞాననాశ్యత్వేన ఘటనాశ్యానాదిప్రాగభావవత్సా
న్తత్వాత్ నచైవం యతోవాచో నివర్తన్తఇతి శ్రుతివిరోధః పరమార్థదశానధికృత్య
శ్రుతిప్రవృత్తేః కథ మన్యథా తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి. శాస్త్రయోనిత్వా
త్. వేదైశ్చ సర్వై రహమేవవేద్య ఇతి శ్రుతిసూత్రగీతానా ముపపత్తిః ఏతేన సత్య
జ్ఞానానన్తశబ్దానాం ఘటాదిపదార్థబుద్ధివృత్తిగగనపరత్వం నముఖ్యం కిన్త్వౌపచా
రికమేవేతి సిద్ధమ్. నను క్వైతద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ పరే అమ్బరే హిత మితి- పరమా
కాశే స్థితమిత్యర్థః. నాసౌ పరమాకాశో వైకుణ్ఠలోకాది రిత్యాహ ఆత్మనీతి బుద్ధా
విత్యర్థః నచ ప్రతీచీతి భ్రమితవ్యం ప్రతీచఏవ బ్రహ్మత్వాత్. నచ సర్వగత

నిహితం బ్రహ్మ కథం బుద్ధిగత మిత్యుచ్యతఇతి వాచ్యం. సర్వగతస్య బుద్ధిగతత్వ స్యాపి సమ్భవాత్ - న చైవం బుద్ధిగతమిత్యేవ కి మిత్యుక్తం ఘటగత మితి కిమితి నోక్తమితి వాచ్యం-బుద్ధా వుపలభ్యమానత్వేన తస్య బుద్ధిగతత్వోక్తి రితి. నచ వుపలభ్యమానం ప్రత్యక్చైతన్యమేవేతి వాచ్యం-తస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. ఏషహి చైతన్యం బ్రహ్మేతి - యః పరే అమ్బరే ఆత్మనిహితం సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మ వేద సఇతి శేషః ఏష బ్రహ్మవిత్ పరమంబ్రహ్మ ఏతి ఆప్నోతి స్వయం స్వాత్మచైతన్యేనైవ సర్వాన్ కామాంశ్చ ఏతి బ్రహ్మభూతస్సన్ సర్వ మవభాసయతీత్యర్థః. నహి బ్రహ్మవిదః బ్రహ్మప్రాప్తస్య కామోపభోగః. బ్రహ్మణి ద్వైతాభావాత్. యద్వా-సర్వాన్ కామాన్ స్వాత్మని మాయయా కల్పితాన్ స్వయమేతి జానాతి. సర్వం సామాన్యాకారేణ పశ్యతీత్యర్థః. సర్వజ్ఞో భవతీతి యావత్. సర్వజ్ఞంహి బ్రహ్మ ఇదంచ లోకదృష్ట్యోక్తం - నతు వస్తుతః. ముక్తస్య బ్రహ్మణో ఽద్వితీయస్య సర్వజ్ఞత్వాయోగాత్. అథవా ఏతి ప్రాప్నోతి సర్వకామాత్మా భవతీత్యర్థః సర్వాత్మా భవతీతి యావత్. సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః బ్రహ్మభూతో బ్రహ్మవి త్సర్వమ్భవతీత్యభిప్రాయః. యద్వా - బ్రహ్మ ప్రాప్తో బ్రహ్మవి త్సర్వమ్భవతీతి సర్వాన్ కామా నశ్నుతఏవ మైర్త్యే ర్యే యే కామాః ప్రాప్యన్తే తే తే సర్వేపి తత్తదాత్మకేన బ్రహ్మవిదా ప్రాప్యన్తఏవేతి. అథవా సర్వకామోపభోగజన్యో య ఆనన్ద స్సోఽనేన ప్రాప్యతఏవ. బ్రహ్మానన్దే అనేన ప్రాప్తే సర్వానన్దానా మన్తర్భూతత్వాత్. యద్వా యావత్సర్వజీవముక్తి ముక్త ఈశ్వరసాయుజ్యమేవాశ్నుతే తత స్సర్వకామోపభోగో ముక్తస్యేతి. నను సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవి త్పరమాప్నోతీతి స సర్వాన్ కామా నశ్నుత ఇతిచ కథనం, మృగతృష్ణామ్భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః, ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధర ఇతి వాక్యకథనతుల్యమేవ. బ్రహ్మణఏవాభావాత్. ఇతిచే న్నైవమ్ - కార్యే జగ త్యనుగతయా- జగదస్తీతి ప్రతీతిసిద్ధయా కారణసత్తయా కారణస్య బ్రహ్మణో ఽనుమీయమానత్వాత్. నహి నిష్కారణం కార్యంనామ విద్యతే. కథ మ్పున ర్బ్రహ్మ జగతః కారణమత ఆహ. తస్మాదితి. తస్మా దుక్త లక్షణా దాత్మనః ప్రత్యగ్భూతా ద్బ్రహ్మణ స్సకాశాత్ మాయావశేన ఖం సమభవత్. నిరవకాశా న్నిశ్శబ్దాచ్చ బ్రహ్మణస్సకాశా న్మాయయా అవకాశ దాత్మ శబ్దగుణం గగనం జాతమ్. మాయయేత్యనేన. కథం సత్యజ్ఞానానన్దాత్మకా ద్బ్రహ్మణో ఽనృతజడదుఃఖాత్మకగగనోదయఇతి శఙ్కా- పరాస్తా మాయయా సర్వ

సమ్భవాత్. కిఞ్చ న శుద్ధబ్రహ్మణస్సకాశాద్గగనోదయః యేన కార్యకారణయో స్త్వే లక్షణ్యాకాశస్యైత అపితు మాయిబ్రహ్మణ ఈశ్వరాఖ్యాదేవేతిసాలక్షణ్యమస్త్యేవ మాయాగగనయో రేకాత్మత్వాత్. నను నాస్మాభి రీశ్వరో నాస్తీత్యుచ్యతే. కిన్తు బ్రహ్మ నాస్తీతి- బ్రహ్మహి న కారణం నాపికార్య మతఃకథం తత్సిద్ధిరితిచే న్నైవమ్. యదేవ మాయావి ఈశ్వరాఖ్యం చైతన్యం తదేవ బ్రహ్మేతి. నచ కథం మాయాః వినా బ్రహ్మత్వ మితివాచ్యం యస్య మాయా విద్యతే తన్మాయాతః పృథగ్భూతం నిర్మాయమేవేతి. నను గగన మజ మేవేతిచే న్నైవమ్. సుషుప్తౌ గగనాభావా జ్జాగరస్వప్నయో స్తత్సద్భావాచ్చ యత్కదాచి దవిద్యమానంస త్కాలాన్తరే భవతి, తద్ధి జాత మిత్యుచ్యతే. నచైవం సుషుప్తౌ బ్రహ్మాపి నాస్త్యేవేతి తదపి జమేవేతి వాచ్యం. బ్రహ్మణ స్సాక్షిచైతన్య స్యాభావే సుషుప్తేరప్యభావ ప్రసఙ్గాత్. నహ్యసాక్షికం కిఞ్చి దభ్యుపేయతే. తస్మా త్సాద్యేన గగనం గుణవత్త్వా ద్దృశ్యత్వాచ్చ. నహి నిర్గుణ మదృశ్యంచ వస్తు జాయతే. ఏవందృశ్యత్వా న్మాయామయత్వాచ్చ మిథ్యైవ గగనం మాయావత్. నచ మాయా నదృశ్యత ఇతి వాచ్యం - సుషుప్తౌ తద్దర్శనాత్. జాగరాదావ ప్యహ మజ్ఞ ఇత్యనుభవాచ్చ నచ బ్రహ్మాపి దృశ్యతఏవేతి వాచ్యం - యేన దృశ్యతే తస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. నచ జ్ఞానస్య బ్రహ్మణః కథ మాత్మజ్ఞాతృత్వ మితి వాచ్య ముపచారాత్, నచాసత్త్వా ద్గగనం సత్యమేవ - నమిథ్యేతి వాచ్యం సాదిత్వేన తస్య సాన్తత్వాత్ ఇతి తస్మా దేవం ఖభావ మాపన్నా ద్బ్రహ్మణ స్సకాశా ద్వాయు స్సమ్భవతిస్మ తస్యచ వాయోః స్వగుణః స్పర్శః. కారణాకాశగుణ శ్శబ్దశ్చేతి గుణద్వయస్య. తస్మా దేవం ఖవాయుభావమాపన్నా ద్బ్రహ్మణ స్సకాశాదగ్ని స్సమభవత్. తస్య చాగ్నేః రూపం స్వగుణః. కారణగుణౌతు శబ్దస్పర్శావితి గుణత్రయ మగ్నేః తస్మాదేవం ఖవాయుతేజోభావ మాపన్నా ద్బ్రహ్మణో జలం సమభవత్. తస్య జలస్య స్వగుణో రసః కారణగుణా శ్శబ్దస్పర్శరూపాణి ఇతి చతుర్గుణం జలమ్ తస్మాదేవం ఖవాయుతేజోజలభావమాపన్నాద్బ్రహ్మణః భూమి స్సమభవత్. భూమేశ్చ స్వగుణో గన్ధః కారణగుణాస్తు శబ్దస్పర్శరూపరసాఇతి పఞ్చగుణా పృథ్వీ అతఏవాస్యాఃవిశేషఇతి ప్రసిద్ధిః ఏవం భూమిభావ మాపన్నా ద్బ్రహ్మణః ఓషధయో వ్రీహ్యాదయ స్సమభవన్. ఓషధిభావమాపన్నాచ్చ బ్రహ్మణః అన్నం సమాభవత్. అన్నభావమాపన్నాచ్చ తస్మాత్ ఏష పురుష శ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః శుక్లశోణితాత్మకదేహః స్సమభవత్. ఏవంక్రమా త్సర్వం తస్మాదేవ సమభవత్. అతఏవ

బ్రహ్మాధర్మాణాం సత్తాస్ఫురణానన్దానాం సర్వత్ర కార్యవర్గే సజ్జ్రమా దస్తి భాతి ప్రియ మితి వ్యవహారవిషయత్వం సర్వస్య - తస్మా త్సర్వ కారణం బ్రహ్మా స్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమ్.   ౧౫౦

శ్లో॥ ఏతస్యాన్నరసాత్మకస్య పురుషస్యేదం శిరో దక్షిణః
పక్షో బాహు రయంతు సవ్య ఇతరః పక్షో భుజస్తూత్తరః
ఆత్మాఽయం తనుమధ్యభాగ ఇదమప్యఙ్గస్తు నాభేరధః
పుచ్ఛం త ద్గరుడాయతే స పురుషో యోఽసౌ మనుష్యాభిధః. ౧౫౧

వ్యా.—తస్మా త్పురుష స్సమభవ దిత్యుక్తమ్. కోఽసౌ పురుష ఇత్యత ఆహ -యోఽసౌ మనుష్యాభిధః మనుష్యసంజ్ఞః దేహః సఏవ పురుషః గరుడాయతే పక్షివ దాచరతి నను పురుషస్య పక్షిణశ్చ కం సామ్యం యదాశ్రిత్య గరుడాయతే పురుష ఇత్యుక్త మతఆహ - ఏతస్య దృశ్యమానస్య మనుష్యో హమిత్యభిమన్యమానస్యచ అన్నరసాత్మకస్య అన్నరసపరిణతత్వా దన్నరసప్రవృద్ధత్వాచ్చ అన్నరసాత్మకస్య పురుషస్య దేహస్య ఇదం ప్రసిద్ధం శిరఏవశిరఃశిరసి సహూపకముభయో శ్శిరో వత్త్వాదితిభావః. అయం సవ్యో దక్షిణో బాహుస్తు దక్షిణః పక్షః ఉత్తరో వామో బాహుస్తు ఇతర ఉత్తరః పక్షః అయం తనుమధ్యభాగ ఆత్మా పక్షిణ స్తను మధ్యభాగ ఆత్మా మనుష్యస్య తనుమధ్యభాగశ్చాత్మా - మధ్యభాగస్య ప్రాధాన్యా దాత్మత్వ మఙ్గేషి ప్రధానః మధ్యభాగశ్చాత్మేవేతి. అపిశబ్ద ఇదం నాభే రధోఽఙ్గస్తు పుచ్ఛంపుచ్ఛవదాధారభూతం పక్షిణో మనుష్యస్యచ యస్మాదేవం తస్మా త్పురుషో గరుడాయతే ఇతి వ్యాఖ్యాతో ఽన్నమయకోశః.   ౧౫౧

శ్లో॥ ఏతస్మా త్పర ఆన్తరోఽన్నమయతః ప్రాణోఽయమాత్మా తతః
పూర్ణోయం పురుషః పుమాకృతిరయం మూషా స్తతామ్రాదివత్
ప్రాణః ప్రాణమయస్య తస్యతు శిరో వ్యానో గరుద్దక్షిణోఽ
పానస్తూత్తర ఆత్మతిస్మ గగనం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా ధరా.   ౧౫౨

వ్యా.—కేచి ద్బౌద్ధా దయోఽన్నమయకోశ ఏవాత్మేతి వద న్తి. తన్న - కిన్తు ప్రాణఏవాత్మా - ప్రాణస్యైవ దేహా దాన్తరత్వేనాత్మత్వాదితి ప్రాణాత్మవాదినః తేషాంమతమనువదన్ ప్రాణమయకోశంవ్యాఖ్యాతి ఏతస్మాదితి ఏతస్మాదన్నమయతః అన్నమయ కోశా ద్దేహాత్ పరోన్య ఆ న్తరశ్చాయం ప్రాణఏవాత్మా. తేన స్తేన ప్రాణే నాయం పురుషో దేహః పూర్ణః వ్యాప్తః అయం ప్రాణశ్చ మూషా స్తతామ్రాదివత్ మూషాసిక్తద్రుతతామ్రాదివత్ పుమాకృతిః పురుషాకృతిరేవ తస్యతు ప్రాణ

మయస్య కోశస్య ప్రాణఏవ శిరః- వ్యానో దక్షిణో గరుత్పక్షః- అపానస్తూత్తరో గరుత్. గగనమేవాత్మేతి = ఆత్మేవాచరతి ఆత్మేత్యర్థః గగన మత్ర సమానాఖ్యః ప్రాణవృత్తివిశేషః సచాకాశస్థత్వా దాకాశ ఇత్యుచ్యతే. నతు ప్రసిద్ధాకాశః ప్రాణవృత్త్యధికారాత్ సమానశ్చ మధ్యస్థ ఇత్యాత్మా. మధ్యంహ్యేషామఙ్గానా మాత్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. ధరా పృథివీ దేవతా పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా పుచ్ఛవత్ప్రతిష్ఠా ఆధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్య ధారయిత్రీ స్థితిహేతుత్వాత్. సైషా పురుషస్యాపాన మవష్టభ్యేతి శ్రుతేః అన్యథా ఉదానవృత్త్యా శరీరస్యోర్ధ్వగమనం గురుత్వాత్పత నంవా స్యాదితిభావః. ౧౫౨

శ్లో॥ ఏతస్మాత్తు పరో మనోమయఇతి ప్రాణోఽన్తరాత్మాఽమునా
పూర్ణోఽయం పురుషాకృతి ర్భవతి వై కోశోఽస్య మూర్ధా యజుః
పక్షో దక్షిణఏవ తస్యఋగథోపక్షస్తు సామోత్తర
స్త్వాత్మా బ్రాహ్మణ మఙ్గిరాస్స పరమోఽథర్వాచ పుచ్ఛం మహత్.
౧౫౩

వ్యా.—ప్రాణోపి నాత్మా కిన్త్వాత్మనః కోశఏవ సః యథాదేహః. తస్మాన్మనఏవాత్మా ప్రాణమయకోశస్యాభ్యన్తరంహి మనః. ఆత్మాచాన్తరఇతి. మన ఆత్మవాదినః. తన్మత మనువదన్ తస్యాపి ప్రతిక్షేపాయ కోశత్వం పక్ష్యాకారత్వంచ దర్శయతి. ఏతస్మాదితి. మనోమయః మనోరూపః. ప్రాణాన్తరాత్మా ప్రాణస్యాప్యన్తస్స్థిత ఆత్మాతు ఏతస్మా త్ప్రాణమయా త్కోశా త్పరః. అమునా మనసా అయం ప్రాణమయః పూర్ణః అయంచ మనోమయః పురుషాకృతిః కోశ ఏవ భవతి. అయం మనోమయః కోశః పురుషాకృతిరేవ భవతీతివా నేదంమన ఆత్మా కిన్తుఖడ్గస్య కోశవ దాత్మనఃకోశఏవ అస్యమనోమయకోశస్య యజురేవ మూర్ధా తస్య ఋగేవ దక్షిణఃపక్షః. అథో అధసామతూత్తరఃపక్షః. బ్రాహ్మణం త్వాత్మా. సః పరమః అథర్వా అఙ్గిరాశ్చ మహత్పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యర్థః. బ్రాహ్మణ మాదేశః అథర్వేతి అఙ్గిరాఇతిచ ఋషివాచకశబ్దా తాభ్యాం తద్దృష్టా మన్త్రా లక్ష్యన్తే. ౧౫౩

శ్లో॥ ఏతస్మాచ్చ మనోమయా త్పరతరం విజ్ఞాన మాత్మాఽఽన్తరం
పూర్ణ స్తేన మనోమయోహి పురుషాకారశ్చ కోశోఽసకా
శ్రద్ధా శీర్ష మృతస్తు దక్షిణగరు త్సత్యన్తు తస్యోత్తర
స్త్వాత్మా యోగఇవాస్య దీవ్యతి మహత్పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠాపరమ్. ౧౫౪

వ్యా.–మనోమయకోశా దాన్తరం విజ్ఞానమేవాత్మేతి విజ్ఞానాత్మవాదినః. తన్మత మనూద్య తస్యాపి కోశత్వ మ్ప్రతిపాద్య నిరాకరోతి ఏతస్మాదితి ఏతస్మాన్మనోమయకోశా చ్చాతుర్పూర్వకోశద్వయాచ్చ పరతర మాన్తరంచ విజ్ఞానం బుద్ధిరేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదిమతానువాదః. తస్యచోపపత్తి మాహ - తేన విజ్ఞానేన మనోమయః కోశః పూర్ణ ఇతి. వ్యాపీ ఆత్మా వ్యాప్యస్త్వనాత్మేతి ప్రసిద్ధేః. ఇదంచ విజ్ఞానమతం ప్రతిషేధతి. పురుషేతి. అసావేవాసకౌ విజ్ఞానాత్మా పురుషాకారః కోశఏవ. విజ్ఞానమపి కోశఏవ నాత్మేత్యర్థః అస్యాపి విజ్ఞానమయకోశస్య పూర్వకోశవ దవయవకల్పనాం కరోతి. తస్య విజ్ఞానమయస్య శ్రద్ధైవ శీర్షం శిరః. ఋతన్తు దక్షిణగరుత్. సత్యన్తు ఉత్తరగరుత్. యోగఏవ త్వాత్మాసః దీవ్యతి భాసతే. యద్వా అస్యయోగ ఆత్మేన దీవ్యతి ప్రతిభాతి. కల్పనైవేయం నవస్తుత ఇతీవశబ్దప్రయోగాభిప్రాయః పర ముత్కృష్టం మహత్. హిరణ్యగర్భాఖ్యం మహత్తత్త్వన్తు పుచ్ఛ మ్ప్రతిష్ఠా. ౧౫౪

శ్లో॥ అస్యానన్దమయోన్తర స్తిహి పరశ్చాత్మామునా పూరితః
పూర్ణోఽయంపురుషాకృతిః ప్రియ మముష్యాఙ్గం ప్రధానం ఖలు
మోదో దక్షిణ ఉత్తరో భవతివై పక్షః ప్రమోద స్తథా
చాత్మాఽఽనన్ద ఇవాస్య పుచ్ఛ మథ త ద్బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠా పరమ్.
౧౫౫

వ్యా.—అవ్యక్తమేవాత్మేతి కేచి త్తన్మత మనూద్య నిరాకరోతి. అస్యేతి – అస్యచ విజ్ఞానమయకోశస్యాన్త రానన్దమయోఽస్తి. నచ విజ్ఞానమయా త్పర ఇతి సఏవాత్మా. అమునా ఆనన్దమయేన పూర్ణో విజ్ఞానమయకోశః పూరితః. అయ మానన్దమయశ్చ పురుషాకృతిః కోశఏవ. మయట్శబ్దప్రయోగాత్. ఆనన్దప్రచురం హ్యవ్యక్త మవ్యాకృతం కారణశరీర మాత్మనః. ఆత్మాత్వానన్దమేవ నత్వానన్దమయః విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః నచ బ్రహ్మైవానన్ద మాత్మాత్వానన్దమయఏవేతి వాచ్యం తత్సత్యం సఆత్మా తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాత్. ఇహాపి తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యుక్తత్వాత్ అస్యచానన్దమయకోశస్యావయవకల్పనా మాహ. అముష్యానన్దమయకోశస్య ప్రియం ఖలు ప్రియమేవ. ఇష్టపుత్రాదిదర్శనజం సుఖమేవ ప్రధాన మఙ్గం శిరః మోదః ప్రియాలాభనిమిత్తో హర్షః దక్షిణః పక్షో భవతి. ప్రమోదః ప్రకృష్టో హర్షః ఉత్తరః పక్షో భవతి వై ప్రసిద్ధా అస్య కోశస్య ఆనన్దస్తు సుఖసామాన్యన్తు ఆత్మేవ

ఆత్మైవ యథాకరచరణాద్యవయవా అఙ్గిని మధ్యదేహే అనుస్యూతా ఏవం
ప్రియాదయస్సుఖావయవాస్సుఖసామాన్యే అఙ్గిని అనుస్యూతా ఇతి సుఖసామాన్య
మాత్మా ఆనన్ద ఇతి పరంబ్రహ్మైవ తద్ధి శుభకర్మణా ప్రత్యుపస్థాప్యమానే పుత్ర
మిత్రాదివిషయవిశేషోపాధా అన్తఃకరణవృత్తివిశేషే తమసాఽప్రచ్ఛాద్యమానే
ప్రసన్నే అభివ్యజ్యతే. తద్విషయసుఖమితి ప్రసిద్ధం లోకే తద్వృత్తివిశేషప్రత్యు
పస్థాపకస్య కర్మణోఽనవస్థితత్వాత్తు సుఖస్య వైషయికస్య క్షణికత్వమ్. విద్యయా
పరిశుద్ధే త్వన్తఃకరణే శాశ్వతం సుఖం బ్రహ్మభూతమేవ స్ఫురతి. అథాస్యానన్దమ
యస్య తత్సత్యజ్ఞానాదిలక్షణం పరం బ్రహ్మైవ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా అవిద్యాపరికల్పిత
సర్వద్వైతావసానభూతత్వాత్. సర్వస్యాపి పరమాధారో బ్రహ్మైవ. ౧౫౫

శ్లో॥ ఏతస్యాన్తరమాశ్రయం పరతరం వాచో హృదోఽగోచరం
బ్రహ్మానన్దమభేదమేత్య భజతే భీతిం కుతశ్చిన్న నా
కోశైః పఞ్చభిరావృతం బృహదిదం స్వాత్మానమస్తీతి యో
వేదైనం ప్రవదన్తి సన్తమితరం నిర్దస్త్వసన్తం బుధాః. ౧౫౬

వ్యా.—నను యద్యానన్దమయోపి నాత్మా తర్హి శూన్యమేవాత్మేత్యాహ.
శూన్యవాదీ తన్మతం నిరాకరోతి ఏతస్యేతి ఆనన్దమయఃకోశ ఇత్యుక్తమ్. యస్యా
యం కోశస్తస్య కథమసత్త్వమ్. అన్తస్థితస్యావరణంహి కోశః తస్మాదానన్ద
మయకోశాదాన్తరం కిఞ్చిద్వస్త్వస్తీత్యవశ్యమభ్యుపేయమ్ అపిచ నిరాధారః కశ్చి
త్కోశో నాస్తీత్యానన్దమయకోశస్యాప్యాధారభూతం వస్తు కిఞ్చిదస్తీత్యభ్యుపేయం
తచ్చోక్తం బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి. ఇదమేవాహ - ఏతస్యేతి. ఏతస్యానన్దమ
యస్య ఆన్తరమాభ్యన్తరమాశ్రయమాధారభూతం సర్వేభ్యశ్చ పరతరమత్యన్త
విలక్షణమేతస్మాత్పరతరమితివా. అతఏవ వాచో హృదశ్చాగోచరమభేదం
నిర్భేదమానన్దమానన్దరూపం బ్రహ్మ ఏత్య ప్రాప్య నా మనుష్యః జీవో వా
కుతశ్చిదపి భీతిం నభజతే. అభావాదేవ ద్వితీయస్య - ద్వితీయాద్ధి భయం భవతి
కిఞ్చ యో బ్రహ్మ నాస్తీతి వదతి సస్వయమేవాసన్భవతి స్వస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్
నచ భవత్వసత్త్వం స్వస్యాపీతి వాచ్యం-జిహ్వామే నాస్తీతి వదతో జిహ్వాభావఇవ
నాహమస్మీతివదత ఆత్మాభావో సిద్ధ ఏవేత్యాహ కోశైరితి. పఞ్చభిః కోశైరా
వృతం స్వాత్మానమాత్మభూతమిదం బ్రహ్మ యః అస్తీతి వేద. బుధాస్తమేనం
విద్వాంసం సన్తం విద్యమానం సాధుంచ ప్రవదన్తి. ఇతర మసద్బ్రహ్మేతివాదిన
మసన్తమవిద్యమానప్రాయ మసాధుంచ నిర్దసన్తి. అత్రేదం బోధ్యమ్. ఆకాశాది

సృష్ట్యుపన్యాసేన జగత్కారణం బ్రహ్మాస్తీతి సాధితమ్. కోశపఞ్చకోపన్యాసేనతు. ప్రత్యగ్భూత ఆత్మాస్తీతి సాధితమ్. ప్రత్యక్పరయో రేకత్వా దుపన్యాసద్వయ మపి బ్రహ్మాస్తిత్వం సాధయతి ప్రత్యగస్తిత్వంచ సాధయతి. తతశ్చ సర్వాన్తరం సర్వవిలక్షణం సర్వకారణంచ ప్రత్యగభిన్నం సత్యజ్ఞానానన్దలక్షణం బ్రహ్మైకమే వాద్వితీయం జ్ఞేయం తజ్జ్ఞానాచ్చ బ్రహ్మభావలక్షణమోక్షప్రాప్తిరితి. ౧౫౬

శ్లో॥ యోఽన్నం బ్రహ్మ విచిన్తయ త్యయ మయే దన్నం ప్రభూతం పుమాన్
ప్రాణం యస్తు స దీర్ఘ మాయు రథ యో విజ్ఞాన మేనాంస్యయమ్
హిత్వాఽగ్రేఽఖిలకామసఞ్చయ మిదం సర్వం హ్యనిత్య స్తతో
బ్రహ్మైకం విదుషా విచిన్త్య మమృతం తచ్చిన్తనాత్సోఽమృతః.
౧౫౭

వ్యా.—ఏవం బ్రహ్మణ ఆత్మనశ్చాస్తిత్వం ప్రసాధ్య తదైక్యధ్యానాదేవ మోక్షలాభో నాన్యథేత్యాహ య ఇతి. యః అన్నం బ్రహ్మేతి విచిన్తయత్యుపాస్తే. సోఽయం పుమాన్ ప్రభూత మన్న మయేత్ యస్తు ప్రాణం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి స దీర్ఘ మాయు రయేత్. ప్రాప్నుయాత్ అథ యః విజ్ఞానంబ్రహ్మేతి విచిన్త యతి. సోయ మగ్రే దేహే ఏనాంసి పాపాని హిత్వా నిక్షిప్య పరిత్యజ్యేత్యేవవా శరీరాభిమాననిమిత్తత్వా దేనసాం శరీరఏవ త్యాగః అఖిలకామసఞ్చయం సర్వ కామగణ మయేత్. నచైవ మన్నాదిలోభేన దర్శితాన్యుపాసనాని విధేయానీ త్యాహ. హియస్మాత్సర్వమిద మన్నాదిక మనిత్యం తత స్తస్మాత్-ఏకమమృతం బ్రహ్మైవ విదుషా విచిన్త్య మాత్మాభేదేన ధ్యాతవ్యం జ్ఞానమాత్రాదేవ యేషాం బ్రహ్మాహమితి నిశ్చయో నోదేతి తేషా మస్మాదనా మిద ముపాసనం విధీయతే అహంబ్రహ్మాస్మీతి చిన్తనాత్మకమ్. తచ్చిన్తనా దాత్మాభిన్నబ్రహ్మధ్యానా త్సధ్యాతా పురుషః అమృతఏవ భవేత్. అమృతబ్రహ్మచిన్తనా దమృతత్వ ప్రాప్తి రుచితైవేతి భావః. ౧౫౭

శ్లో॥ ఈక్షిత్వా పరమేశ్వర స్సహి బహుస్యాంచ ప్రజాయేయచే
త్యాలోచ్యాథ సమస్త మేత దకరో త్సృష్ట్వాత్మనా ప్రావిశత్
మూర్తామూర్తజడాజడానృతఋతప్రాయం ప్రవిశ్యాఖిలం
సోఽభూ త్సత్య మిదంహి సర్వ మమునా సత్యస్తు తమ్భావయేత్. ౧౫౮

వ్యా.—నను బ్రహ్మేతి కిఞ్చిద్వస్తు అస్తినా ఉత నాస్తి యద్యస్తి కథ మస్యానుపలబ్ధిః. కథంవాఽనుపలభ్యమానస్య శశశృఙ్గతుల్యస్య బ్రహ్మణోఽస్తి

త్వమ్. యది నాస్తి తర్హి తచ్చిన్తనాత్కథ మమృతత్వలాభః సహి శశశృఙ్గ చిన్తనాత్కశ్చి దమృతో భవేత్. ఇతి శఙ్కాయామాహ- ఈక్షిత్వేతి స పూర్వోక్తః పరోక్షఇతివా ప్రసిద్ధఇతివా పరమేశ్వరః పరమాత్మా మాయావీ అహం బహు అనేకం స్యామ్. ప్రజాయేయ ప్రకర్షేణ బహుధా జాయేయచ ఇతి. ఈక్షిత్వా సఙ్కల్ప్య అథ ఆలోచ్యచ ఏతత్సమస్తం జగ దకరో దాత్మానమేవ జగద్రూపేణ చకార. స్వాన్యస్య కస్యాపి వస్తున ఉపాదానస్యాభావాత్. తచ్చ సృష్టం సమస్తం జీవాత్మనా జీవరూపేణ ప్రావిశచ్చ సఈశ్వరః. మూర్తామూర్త జడాజడానృతఋతప్రియం మూర్తం పృథివ్యాది అమూర్తమాకాశాది జడం చేతనం మనుష్యాది అజడ మచేతనం పర్వతాది అనృతంమృగతృష్ణికాది ఋతం సత్యం జలాది తత్ప్రియం తన్మయ మఖిలం సర్వం ప్రవిశ్య మూర్తాద్యాత్మక మఖిల మభూత్. హియస్మా దిదం సర్వ మవిదుషాం సత్యం తస్మా దమునా సత్యేన జగతా లిఙ్గేన తమీశ్వరం సత్య మ్భావయే న్నిశ్చినుయాత్. కార్యస్యాస్య జగత స్సత్యత్వా త్కారణ మీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మ సత్యమితి సుఖేనానుమేయ మిత్యర్థః. అయంభావః. సత్యస్య వృక్షస్యోపలమ్భా దనుపలభ్యమానమపి సత్యం బీజం యథానుమీయతే కారణంవినా కార్యస్యానుదయాత్. తథా సత్యస్య జగత ఉపలమ్భా దనుపలభ్యమానమపి సత్యం బ్రహ్మానుమేయమేవ. కిఞ్చ స్వేనాత్మ నానుపలభ్యమానమపి బీజం యథా వృక్షాత్మనోపలభ్యమానం స త్సత్యమిత్యభ్యు పేయతే. తథా స్వేనాత్మనా నుపలభ్యమానమపి బ్రహ్మ జగద్రూపేణోపలభ్య మానంస త్సత్యమిత్యభ్యుపేయమేవ. కారణస్యైవ కార్యాత్మనాపరిణతత్వా త్కార్యస్యచ సత్యత్వాదితి. అపిచ అహం సుఖ్యహం దుఃఖీతి. ప్రత్యక్ష ముపలభ్యత ఏవ జీవ స్సర్వస్యాపి స జీవః పరమాత్మైవ. పరమాత్మనఏవేహ జీవరూపేణ ప్రవిష్ట త్వాత్. తస్మా జ్జీవస్య సత్యత్వా ద్బ్రహ్మ సత్యమేవ. కిఞ్చ ఉపలభ్యమానమేవ సత్య మితి ననియమః. ఉపలభ్యమానఘటవదుపలబ్ధు ర్జీవస్యాపి సత్యత్వాత్. నచోపలబ్ధా జీవో బ్రహ్మైవేతి బ్రహ్మ సత్యమేవ ఇతి. నను బ్రహ్మ జీవాత్మనా సర్వం ప్రావిశదితి యదుక్తం త దయుక్తం సర్వత్ర జీవాభావాత్. చేతనేష్వేవహి జీవోఽస్తీతిచే న్నైవమ్. జీవస్య విభుత్వేన సర్వత్రసత్త్వాత్ చేతనాచేతన విభాగస్తు బుద్ధికృతఏవ యద్యేవం సర్వత్ర సర్వదాచ జీవోఽస్తి తర్హి కథం జీవ రూపేణ బ్రహ్మప్రవేశ స్సర్వస్మి న్నచ సర్వదా నాస్తీతి వాచ్య మనిత్యత్వప్రస ఙ్గాదితిచే దుచ్యతే. ప్రవేశశ్రుతే రస్య స్వార్థే తాత్పర్యం - కిన్తు జీవబ్రహ్మాభేదఏవేతి

యద్వా అనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ మూర్తాద్యవచ్ఛిన్నత్వ లక్షణ జీవస్వరూపేణ ప్రావిశత్. అనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ మూర్తాద్యవచ్ఛిన్నంసత్ జీవఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః నచ అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నమేవ చైతన్యం జీవః విషయావచ్ఛిన్నస్తు బ్రహ్మైవేతి వాచ్యం. తస్య కల్పితజీవబ్రహ్మభేదవిషయత్వాత్. నచ జీవాత్మనా ప్రావిశదిత్యస్య ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రావిశదిత్యర్థ ఇతివాచ్యం. బుద్ధ్యాదిషు తత్సత్త్వేపి ఘటాదిషు ప్రతిబిమ్బాభావాత్. సర్వం ప్రావిశదితి హ్యుచ్యతే. నను గృహం ప్రవిష్టః పురుషో యథా గృహమేవ సభవతి తథా సర్వం ప్రవిష్ట ఈశ్వర స్సర్వం నైవ భవతీతి కథ ముచ్యతే స సర్వమభవదితి. అతోఽచ్యతే-ఘటే ప్రవిష్టా మృద్యథా ఘటోభవతి తద్వ త్కార్యే జగతి ప్రవిష్టం బ్రహ్మ జగద్భవతీతి. నను మృదనన్యాఽస్సన్నేవ ఘట ఉత్పద్యతే నతూత్పన్నే ఘటే మృత్ప్రవిశతి. బ్రహ్మ తు తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి సృష్టే జగతి ప్రవిష్టమితిచే న్నైవమ్. అవచ్ఛిన్నత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుక్తత్వాత్. మృదపిహి ఘటోదయానన్తరమేవ ఘటావచ్ఛిన్నా భవతి. యద్యేవమప్యనుపపత్తయ స్స్యు స్తర్హి మాయాబలాత్తా నివారణీయాః. నహి వయం వస్తుతో బ్రహ్మ జగద్భవతీతి జీవోభవతీ తీశ్వరోభవతీతివా బ్రూమః. కిన్తు మాయయైవ - మాయయాచ సర్వమప్యనుపపన్న ముపపన్నమేవ భవతి. తస్మాత్ జగత్కారణం జగన్మయం జీవస్వరూపఞ్చ బ్రహ్మ సత్యమేవ. అతఏవ సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తమితి సత్య మిదం బ్రహ్మ చిన్తనీయమేవ. ౧౫౪

శ్లో॥ సృష్టేఃప్రాగసదేవ సర్వ మభవ త్తస్మాత్త్స దాసీ త్స్వయం
తత్స్వాత్మాన మథాకరో త్సుకృత మిత్యేత త్తతః ప్రోచ్యతే
లబ్ధ్వేదం విబుధ స్సుఖీ భవతి య త్తస్మా త్తదేత ద్రసో
నానన్దోయది చేతసః ఖలవల్లోకేఽనసం ప్రాణనమ్. ౧౫౫

వ్యా.—సత్యజగత్కారణత్వా ద్బ్రహ్మ సత్య మిత్యుక్తమ్. ఇదానీం సుకృతత్వా ద్బ్రహ్మాస్తీత్యుచ్యతే. శ్లోకపూర్వార్ధేన సర్వ మిదం జగత్ సృష్టేఃప్రాగస దవ్యాకృతం బ్రహ్మైవాభవత్. తస్మా దవ్యాకృతా త్స ద్వ్యాకృతం జగదాసీత్. కిం పితుః పుత్రఇవాసీన్నేత్యాహ. త దవ్యాకృతం బ్రహ్మైవ స్వయం స్వేనైవ స్వాత్మానమేవ అవ్యాకృతమేవ జగ ద్వ్యాకృత మథా దకరోత్. తతస్తస్మా దేతద్బ్రహ్మ సుకృతం సుష్ఠుకృతం యస్య త త్సుకృతం స్వయంకర్తృ ఇతి ప్రోచ్యతే. స్వయంకర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధంలోకే, సర్వకారణత్వాత్. యద్వా యస్మా

త్స్వయమేవాకరోత్ సర్వం సర్వాత్మనా తస్మాత్ పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మ కారణం సుకృత ముచ్యతే. ఫలసమ్బన్ధాదికారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. సుకృతం యది పుణ్యం యదివా అన్యత్. సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనావతి కారణే సత్యేవోపపద్యతే. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ సుకృతప్రసిద్ధేరితి. రసత్వాదపి బ్రహ్మాస్తీత్యాహ. యద్వైతత్ స్మాద్ద్విబుధ ఇదం బ్రహ్మ లబ్ధ్వా సుఖీ ఆనన్దీ భవతి. తస్మాత్ తదేతద్బ్రహ్మ రసఇత్యుచ్యతే. రసోనామ మధురామ్లాదిః తృప్తిహేతురానన్దకరః ప్రసిద్ధో లోకే. ప్రకృతో జనస్తం రసం లబ్ధ్వా సుఖీ భవతీతి రసస్సన్నేవ. నహ్యసత ఆనన్దహేతుత్వం స్యాత్. సన్న్యాసినో బ్రాహ్మణా ఆత్మారామాస్తు మధురాదిరసా న్విహాయాపి సుఖినో భవన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. అతస్తేషామానన్దహేతుః కశ్చన రసోఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్. కారణంవినా కార్యాయోగాత్. సచ రసో బ్రహ్మైవేతి. రసయత్యానన్దయతీతి రస ఇతి వ్యుత్పత్తిః. ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాదప్యస్తి బ్రహ్మేత్యాహ. నేతి - ఏష ఆనన్దో బ్రహ్మ నయది నభవేద్యది-హృదయాకాశే జీవరూపేణ స్థితం నభవేద్యదీత్యర్థః. లోకే కః ప్రాణీ జీవః పిణ్డ ఇత్యర్థః. అననమపానచేష్టాం ప్రాణనం ప్రాణచేష్టాంవా కలయేత్కుర్యాత్. 'నప్రాణేన ప్రాణీతి నాపానేనాపాని' తీతిశ్రుతే రయంపిణ్డో జీవరూపేణ బ్రహ్మణైవ ప్రాణిత్యపానితిచ తతః ప్రాణనాపానక్రియాభ్యాం తత్కర్తృ బ్రహ్మాస్తీత్యవగమ్యత ఇతి. యద్వా అననం ప్రాణన మిత్యుపలక్షణం వ్యానాదివాయుచేష్టానాం శ్రవణదర్శన గమనాదీన్ద్రియచేష్టానాంచ. తదేవమ్ వాయవీయా ఐన్ద్రియకాశ్చ చేష్టా స్సంహతైః కార్యకరణైర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే. తచ్చ సంహననమచేతనానాం చేతనమన్తరేణ నసమ్భవతి. గృహాదిసఙ్ఘాతగతస్తమ్భాదిసంహననస్య చేతనకృతత్వ దర్శనాత్. తస్మాదస్తిప్రాణనాదిచేష్టాహేతుభూతకార్యకరణసంహననకర్తృ చేతనం బ్రహ్మేతి. అథవా సఙ్ఘాతస్య పరార్థత్వాత్. యదర్థాః కార్యకరణసఙ్ఘాతచేష్టాః ప్రాణనాదయః తద్బ్రహ్మాస్త్యేవ. ౧౫౯

శ్లో॥ ఆత్మాఽఽనన్దయతి ప్రజా అవికృతేఽనన్తేఽనిరుక్తేఽపదేఽ
ముష్మిన్నేతి యదాఽభయాం స్థితి మయత్యేషో భయం నా తదా
అన్యోఽసా వహమస్యఇత్యపి మనాగ్భేదం విచష్టేతు యః
స్వాత్మన్యప్యఖిలేశ్వరే భవతి తస్యైషా ప్రభూతం భయమ్. ౧౬౦

వ్యా.- రసత్వాదస్తి బ్రహ్మేత్యుక్తం తదేవానన్దయితృత్వాద్బ్రహ్మాస్తీతి భఙ్గ్యన్తరేణాహ - ఆత్మేతి- యద్వా రస మనుభూయ ప్రకృతఇవ బ్రహ్మ

నుభూయ విద్వా నానన్దతీతి రసత్వం బ్రహ్మణ ఉక్తం పూర్వ మిదానీన్తు విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన సర్వానానన్దయత్యాత్మేత్యుచ్యతే. అతో నపునరుక్తిః విద్వదానన్దకరత్వా దస్తి బ్రహ్మేతి. విద్వదవిద్వత్సర్వజనానన్దకరత్వా దస్తి బ్రహ్మేతిచ వాక్యార్థభేదాత్. ఆత్మా బ్రహ్మ ప్రజా ఆనన్దయతి సుఖయతి ధర్మానురూపమ్. ఆనన్దరూప ఆత్మైవ అవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః యత్సర్వలోకసాధారణం వైషయికం సుఖం తద్బ్రహ్మైవ తస్య విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజన్యత్వం క్షణికత్వఞ్చావిద్యయా కృతమితిభావః ఇద మత్ర వేద్యమ్. ఇష్టవస్తులాభా త్కామక్షయేసతి మనోఽన్తర్ముఖం భవతి. తస్మింశ్చ మనసి ఆనన్దరూపం బ్రహ్మ స్ఫురతి. తదా సుఖ్యహ మితి ప్రతీతి ర్జాయతే. తచ్చ మనోఽన్తర్ముఖంసత్ నచిరం తిష్ఠతి కిన్తు ధర్మానురూపం క్షణాదికాలమేవ. యదా తద్బహిర్ముఖం భవతి తదా నానన్దస్ఫురణ మేవఞ్చ ఆనన్దస్య క్షణికత్వంమనోవృత్తిక్షణికత్వప్రయుక్తమేవ నస్వాభావికం యథా చక్షుష్యూర్ధ్వం ప్రసృతేసతి చన్ద్రః స్ఫురతి అధః ప్రసృతేసతి న నస్ఫురతి. తతశ్చ చన్ద్రస్ఫురణం క్షణికమేవ. ఇదంచ క్షణికత్వం నచన్ద్రక్షణికత్వప్రయుక్తం. కిన్తు చక్షుర్వృత్తి క్షణికత్వప్రయుక్తమేవ తద్వదితి—నచైవం లబ్ధ మిష్టం వస్త్వేవ ప్రజా ఆనన్దయతి నబ్రహ్మేతివాచ్యం తస్య మనోవృత్త్యన్తర్ముఖీకరణమేవేతి. నచాన్తర్ముఖమనోవృత్తిరేవానన్దయతీతి వాచ్యం. జడాయాస్తస్యా ఆనన్దయితృత్వాయోగాత్. సాభాసాహ్యన్తర్ముఖమనోవృత్తి రాత్మానన్ద ప్రతిఫలనం గృహ్ణాతి. నచాభాసఏవానన్దయతీతి వాచ్యం. తస్య బ్రహ్మభిన్నత్వాత్ కిఞ్చ సా భాసా వృత్తిః వృత్త్యుపాధిరూష ఆభాసోవా బిమ్బానన్దవశాదేవానన్దయతి నస్వతఇతి బిమ్బభూతం బ్రహ్మైవానన్దయతీతి యుక్తముక్తమ్. కిఞ్చ విదుషోఽభయహేతుత్వాదప్యస్తిబ్రహ్మేత్యాహ- అవికృతఇతి. యదా నా జీవః విద్వానిత్యర్థః అవికృతే నిర్వికారే అనస్థే అశరీరే అనిరుక్తే అనిర్వాచ్యే అపదే అనాశ్రయే అముష్మిన్ ఆత్మని బ్రహ్మణి అభయాం భయరహితాం స్థితిం నిష్ఠామేతి ప్రాప్నోతి తదా ఏష నా అభయ మయతి ప్రాప్నోతి. అవిదుషః భయహేతుత్వా చ్చాస్తిబ్రహ్మేత్యాహ- అన్యఇతి యః అవిద్వాన్తు అఖిలేశ్వరే సర్వేశ్వరే స్వాత్మన్యపి అసా వన్యః అహ మన్యః ఇతి మనాగల్పమపి భేదం విచష్టే పశ్యతి. తస్యావిదుష ఈశాదీశ్వరా త్ప్రభూత మనేకం భయ మ్భవతి. ఆత్మాభేదేన దృష్టం పరం బ్రహ్మ భవత్యభయహేతుః ఆత్మభేదేన దృష్టన్తు భవతి భయహేతుః. ౧౬౦

శ్లో॥ భీత్యాస్మా త్పవనార్యమాగ్నిమఘవప్రస్థాశ్చ లోకేశ్వరా
రాజ్ఞో మన్త్రిభటాదివ త్సనియమం తిష్ఠన్తి కార్యే స్వకే

సమ్రాడాదిహిరణ్యగర్భచరమానన్దాః పరిచ్ఛేదగా
ఆనన్దోఽస్యతు నో య ఏష పురుషే యోఽర్కే స ఏకః పుమాన్. ౧౬౧

వ్యా.— బ్రహ్మణః భయహేతుత్వమేవ దర్శయతి. భీత్యేతి.- పవనార్యమాగ్నిమఘవప్రష్ఠాః- పవనః అర్యమా అగ్నిః మఘవా = ఇన్ద్రః ప్రష్ఠా ఆదయో యేషాన్తే తథోక్తాః. ప్రష్ఠపదా ద్యమవరుణరుద్రాది గ్రహణం లోకేశ్వరాఅపి కిముతాన్యే అస్మదాదయ ఇత్యపే రర్థః. అస్మాద్బ్రహ్మణో భీత్యా రాజ్ఞః ప్రభో ర్భీత్యా మన్త్రిభటాదివత్ సనియమం స్వకే కార్యే స్వీయేషు ప్రతినియతేషు కార్యేషు తిష్ఠన్తి. తస్మా దస్తి సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తానాం భూతానాం భయకారణం బ్రహ్మ తచ్చానన్దమిత్యుక్తమ్. కిమిదం లౌకికసుఖవత్పరిచ్ఛిన్న మతఆహ సమ్రాడితి - సమ్రాట్ సార్వభౌమ ఆది ర్యేషాన్తే సమ్రాడాదయః. హిరణ్యగర్భ శ్చరమో యేషాన్తే హిరణ్యగర్భచరమాః. ద్వయోః కర్మధారయః తేషామానన్దాః పరిచ్ఛేదగాః పరిచ్ఛిన్నాః. ఉత్తరోత్తరం శతగుణితత్వేన పరిమితాః. అస్య బ్రహ్మణ స్స్వరూపభూత ఆనన్దస్తు నో సపరిచ్ఛేదగః. తస్మా దపరిచ్ఛిన్న మానన్దమేవ బ్రహ్మ. ఇదమేవ బ్రహ్మ దక్షిణనేత్రే సూర్యమణ్డలేచ పురుషరూపేణాస్తీత్యాహ. య ఇతి- పురుషే మనుష్యదేహే దక్షిణనేత్రే ఇత్యర్థః. వర్తమానో య ఏష పురుషః యశ్చార్కే- సూర్యమణ్డలే వర్తమానః పురుషః తావుభావపి ఏక స్స పూర్వోక్తః పుమా నాత్మా బ్రహ్మైవ. దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః ప్రత్యగాత్మా. సూర్యమణ్డలస్థః పురుషో హిరణ్యగర్భశ్చ ఏక ఏవేశ్వరఇత్యర్థః యద్వా పురుషే మనుష్యదేహే హృద్గుహాయా మిత్యర్థః. వర్తమానోఽఙ్గుష్ఠపరిమితో యః పురుషః అస్య తుల్యమ్. ఏతేన జీవహిరణ్యగర్భయోః ప్రసిద్ధత్వా త్తద్రూపేణాప్యస్తి బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్. ౧౬౧

శ్లో॥ యో వేదైవ మయం విహాయ సకలం దేహాత్మబుద్ధిం పురా
సన్త్యజ్యాసుషు చాత్మబుద్ధి మథచ స్వాన్తేథ బుద్ధా వథ
మాయానన్దమయే తదేత దఖిలం నాస్త్యేవ నోభాతివా
మిథ్యాస్వప్నపదార్థవ ద్ధ్రువ మహం బ్రహ్మేతి మత్వాఽభయః. ౧౬౨

వ్యా.— అస్తిబ్రహ్మేతి సాధితమ్. బ్రహ్మణ స్సర్వసమత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠస్య బ్రహ్మాభిన్నాత్మదర్శిన ఏవాభయప్రాప్తి రన్యస్యత్వవిదుషః భీతిరేవ సంసారరూపాభవతీతి చోక్తమ్. తత్ర కథం విదుషోఽభయప్రాప్తి రిత్యత్రాహ యఇతి. యఏవ మద్వితీయం సచ్చిదానన్దమాత్మాభిన్నం బ్రహ్మవేద సోయం విద్వాన్

సకలం సర్వం కర్మాదికం విహాయ సన్న్యస్య కంచి ద్వివిక్తం దేశం ప్రాప్య తత్ర పురా ఆదౌ దేహాత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య మనుష్యోఽహం కృశోఽహం బ్రాహ్మణోఽహమిత్యాదిప్రతీతిహేతుం దేహే ఆత్మేతిబుద్ధిం భ్రాన్తిం త్యక్త్వా నాహం దేహఇతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ అసుషు ప్రాణేషు ఆత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహంప్రాణ ఇతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథస్వాన్తే మనసి ఆత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహం మన ఇతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ బుద్ధా వాత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహం బుద్ధిరితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ మాయానన్దమయే మాయా-జ్ఞానం తదేవానన్దమయః కోశవిశేషః తస్మిన్ ఆత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహమజ్ఞానమితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. తదేతదఖిల మన్నమయాద్యానన్దమయాన్తం వస్తుజాతం భూతభౌతికాత్మకం దృశ్యం జగదితీదం కాలత్రయేపి నైవాస్తి నైవభాతి. అద్వితీయత్వా ద్బ్రహ్మణ స్సదైకరూపత్వాచ్చ. అతఏవేదం స్వప్నపదార్థవ న్మిథ్యైవ. అసత ఏవం జగ త్స్వప్నజగదివ మిథ్యైవ ప్రతిభాతీత్యర్థః. అహంత్వధునేదం సత్యం బ్రహ్మాస్మీతి మత్వా నిశ్చిత్య బ్రహ్మాత్మానం సాక్షాత్కృత్యేత్యర్థః. అభయః భయరహితః భవతి ద్వితీయాభావాదితిభావః.

౧౬-౨

శ్లో॥ దేహాస్విన్ద్రియవాఙ్మనోమతిమయద్వారం బృహత్తద్యతో
జన్మస్థానలయా భవన్తి జగతో నానాసుహృద్బుద్ధయః
కార్యత్వా స్సతు పఞ్చమోపి మలిన శ్శుద్ధంహి సర్వాన్తరం
బ్రహ్మానన్ద ఇదం జనిస్థితిలయా నానన్దతో యాతి యత్. ౧౬-౩

వ్యా.—అథ భృగువల్లీ వ్యాఖ్యాయతే. నను అహం బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనం న సమ్యగ్దర్శనం జీవ స్యాబ్రహ్మత్వాత్. కిన్తు మిథ్యాజ్ఞానమేవేతి కథ న్తస్మాదభయప్రాప్తిరత ఆహ దేహేతి. బృహద్బ్రహ్మ దేహాస్విన్ద్రియవాఙ్మనోమతిమయద్వారం=దేహః అసవః ఇన్ద్రియాణి చక్షురాదీని వాక్ మనః మతిః బుద్ధిః న్తా ఏవ ద్వారాణి ఉపలబ్ధిసాధనాని యస్య తత్తథోక్త మ్భవతి. జీవ ఏవ బ్రహ్మేత్యర్థః. జీవస్యైవ దేహాదిద్వారకత్వాత్. నన్వేవం జీవస్యైవ బ్రహ్మత్వే నిరీశ్వరసాఙ్ఖ్యత్వాపత్తి ర్భవతా మత ఆహ. తదితి- యతో యస్మా ద్బ్రహ్మణ స్సకాశా జ్జగతో జన్మస్థానలయా భవన్తి తద్బ్రహ్మ జగ త్స్రష్టా పరమేశ్వరోస్త్యేవ. కిన్తు సఏవ జీవరూపేణేహాప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. తస్మా న్నవయం నిరీశ్వరవాదినః. నను యది జగజ్జన్మస్థితిలయకారణత్వం బ్రహ్మణో లక్షణం తర్హ్యన్నమేవ బ్రహ్మ. అన్నాదేవ రేతోరూపేణ పరిణతా ద్భూతాని జా

యన్తే. అన్నరసేనైవ వర్ధన్తే. అన్నాభావా న్నశ్యన్తీ త్యన్నఏవ లీయన్తే ఇతిదర్శ
నాత్. యద్వా ప్రాణఏవ బ్రహ్మ ప్రాణాగ్నిరితాన్నస్యైవ భూతజన్మాదికారణ
త్వాత్. స ప్రాణస్యైవ వస్తునో వస్త్వన్తరోదయాదిహేతుత్వదర్శనాచ్చ అథవా
మనఏవ బ్రహ్మ మన స్యన్నం కామితవత్యేవసతి ప్రాణోఽన్నం గిళతి నాన్యథేతి
స్వప్నప్రపఞ్చస్య మనోమయత్వదర్శనేన జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యాపి తథాత్వానుమానాచ్చ
అథవా విజ్ఞానమేవ బ్రహ్మ. అహమిదమన్నమద్యామితి విజ్ఞానే సత్యేవ ప్రా
ణోఽన్నంగిళతి నాన్యథేతి. అన్తస్థస్యవిజ్ఞానస్యైవ బహిఃప్రపఞ్చవ దవభాసమాన
త్వేన విజ్ఞానాతిరిక్తవస్త్వభావాచ్చ. యద్వా అవ్యక్తమేవ బ్రహ్మ. మా మహం
నజానామీతి స్వస్వరూపాజ్ఞానే సత్యేవ ప్రాణో ఽన్నం గిళతి నాన్యథేతి. జడదుః
ఖాత్మక మిదం జగ త్తాదృశావ్యక్తకార్యమేవ కార్యకారణయో స్సాలక్షణ్యాదితి.
ఏవంప్రాప్తే ఆహ నాన్నాసుహృద్బుద్ధయ ఇతి అన్నప్రాణ మనోబుద్ధయః బ్రహ్మ
నభవన్తి. తత్ర హేతుమాహ కార్యత్వాదితి. అకార్యంహి బ్రహ్మ నన్వేవ మ
కార్య మవ్యక్తం బ్రహ్మ భవత్వేవేత్యత్రాహ. పఞ్చమఆనన్దమయకోశోఽపి
బ్రహ్మ నభవతి. తత్ర హేతుమాహ మలినఇతి- మలినత్వాదిత్యర్థః. మలినో ప్య
యం భవతు బ్రహ్మేత్యతఆహ- శుద్ధంహీతి. హియస్మా త్సర్వాన్తరం శుద్ధమా
నన్ద ఆనన్దరూపంచ బ్రహ్మ శుద్ధమేవబ్రహ్మ నతు మలినం నిర్గుణత్వాదవ్య
క్తన్తు తమఆదిగుణమయత్వా న్మలినమేవ. ఏవం శుద్ధత్వాదేవ స్వప్రకాశం బ్ర
హ్మ అవ్యక్తన్తు మలినత్వా దావరణ స్వభావమ్. ఏవం స్వప్రకాశత్వా దేవా
నన్దం బ్రహ్మ మలినత్వా ద్దుఃఖాత్మక మవ్యక్తమ్. ఏవమావరణస్వభావత్వే
నావ్యక్తస్య భాస్యత్వ మతఏవభాస్యస్యావ్యక్త స్యాప్యన్తరం భాసకం బ్రహ్మేతి
సర్వాన్తరం బ్రహ్మాపేక్షయా బాహ్యత్వాదవ్యక్త మాన్తరమపి నసర్వాన్తర మత
ఏవ నబ్రహ్మ. ఏవమవ్యక్తస్యైవాబ్రహ్మత్వే కుతః పున స్తత్కార్యాణాం బుద్ధ్యాదీ
నాం బ్రహ్మత్వం స్యాత్. తస్మాత్కోశపఞ్చకంనైవబ్రహ్మ. కిన్తు కోశపఞ్చకస్యా
ప్యన్తరమేవ వస్తు బ్రహ్మ నచదేహస్యాబ్రహ్మత్వం నేహోక్తమితి వాచ్య మన్న
స్య బ్రహ్మత్వకథనే నాన్నరసమయస్య దేహస్యాప్యబ్రహ్మత్వస్యోక్తప్రాయ
త్వాత్. నన్వానన్దో బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. కథమ్పునరానన్దస్య బ్రహ్మత్వ మతఆహ.
ఇదం జగత్ జనిస్థితిలయాన్ యద్యస్మాత్. ఆనన్దతఏవయాతి ప్రాప్నోతి. తస్మా
దానన్దో బ్రహ్మ సర్వాన్తరా చ్ఛుద్ధా నకార్యాచ్చ జ్ఞానాభిన్నా దానన్దాదేవ జగజ్జ
న్మాదిక మ్భవతీతి ఆనన్దఏవ బ్రహ్మేత్యర్థః ఇదంచానన్దంమాయావిశిష్టం సదేవ

జగత్కారణ మ్భవతీతి విశిష్టస్య మాయాంపిస ఈశ్వరాఖ్యస్యానన్దస్యాన్తర మకారణ మకార్యంచ విశుద్ధమేవానన్దం సర్వాన్తరం బ్రహ్మేతి బోద్ధవ్యమ్. ౧౬౩

శ్లో॥ విద్యైషా పరమేవ్యోమ్నే ప్రణిహితా సా భార్గవీ వారుణీ
యో వేద ప్రతితిష్ఠతి ప్రభజతే తేజో యశోఽన్నంచ సః
నిన్దేన్నాన్న మిదం నవా పరిహరే త్కుర్యా ద్బహుప్రస్తుతం
యస్యైతద్వ్రత మేవ స ప్రతిలభేతాన్నాదతామన్నితామ్. ౧౬౪

వ్యా.—విద్యా ముపసంహరతి సైషా భార్గవీ వారుణీ భృగవే వరుణేన పిత్రా ప్రోక్తా విద్యా పరమేవ్యోమ్నే పరమాకాశే బ్రహ్మణి ప్రణిహితా ప్రతిష్ఠితా య ఇదం వేద స ప్రతితిష్ఠతి దృష్టంఫలమాహ. సః తేజః బ్రహ్మవర్చసం యశః సత్కీర్తి మన్నంచ ప్రకర్షేణ భజతే ప్రాప్నోతి. విద్యా మనస్యైవాప్తవ్యా మనశ్చాన్నరసమయం తతశ్చాన్నం ననిన్ద్యం నాపి పరిహర్తవ్యం కిన్తు బహూకర్తవ్య మిత్యాహ. అన్నం ననిన్దేత్. ఇదమన్నం నవాపరిహరేత్. అన్నం బహుఅధికం అతిథ్యాదిపర్యాప్తమిత్యర్థః. కుర్యాత్. అన్నం ప్రస్తుతం ప్రకర్షేణ స్తుతంచ కుర్యాత్. యస్యైతద్వ్రతమస్తి సఏవ ప్రతీ అన్నాదతా మన్నమత్తీత్యన్నాదః తత్తా మన్నితా మన్నమస్యాస్తీత్యన్నీ తత్తాంచ ప్రతిలభేత ప్రాప్నుయాత్. అన్నవా నన్నాదశ్చ స్యాదిత్యర్థః. ౧౬౪

శ్లో॥ ప్రాణోఽమ్బుక్షితి రన్న మగ్ని మనలోఽన్నాదో నభోఽన్నే స్థితోఽ
న్నాదోఽన్నాదవినిష్ఠితం భవతి చాన్నం వేదయ స్సోఽన్నవాన్
అన్నాదశ్చ మహా న్భవే త్కులపశుబ్రహ్మప్రకాశైః పున
ర్నాత్మా కార్య మనాది రేషహి తతోన్నాదో నచాన్నం బృహత్.
౧౬౫

వ్యా.-ప్రాణోఽమ్బు క్షితిశ్చ అన్నమ్. అగ్నం శరీర మనలోఽగ్ని రన్నభశ్చ అన్నాదః అన్నే ప్రాణే అమ్బుని క్షితౌచ క్రమేణ అన్నాదః దేహోఽగ్ని రాకాశశ్చస్థితః ప్రతిష్ఠితః. అన్నంచ ప్రాణోమ్బుక్షితిః. అన్నాదవినిష్ఠిత మన్నాదే క్రమేణ శరీరే అగ్నా నభసిచ వినిష్ఠితం ప్రతిష్ఠితం భవతి. య ఏవంవేద సః. అన్నవా నన్నాదశ్చ భవేత్. కులపశుబ్రహ్మప్రకాశైః. కులం వంశః పశవః గవాదయః బ్రహ్మప్రకాశో = బ్రహ్మవర్చసం తైర్మహా నధికశ్చ భవేత్. నచైతావన్మాత్రేణాన్నాదిక మేవ బ్రహ్మేతి మన్తవ్య మిత్యాహ. ఆత్మా పునః బ్రహ్మతు కార్యం నభవతి. తత్ర హేతుమాహ. హియస్మా దేషఆత్మా అనాదిః

ఆదిరహితః. తతస్తస్మాదన్నాదః. దేహోఽగ్నిరాకాశః అన్నంచ ప్రాణోఽప్సు బుద్ధిః బృహద్బ్రహ్మైవ న భవతి. కార్యత్వాత్తేషామితి భావః. యద్వా. ఏష ఆత్మా అన్నాదోఽ న భవతి. అన్నం నాత్తీత్యర్థః. అన్నంచ న భవతి న కేనచిదద్యత ఇత్యర్థః కిన్తు బృహద్బ్రహ్మైవ భవతి. ౧౬౫

శ్లో॥ వాసార్థం గృహమాగతం శుభమతిర్నైవారయేదోదనం
దద్యాత్తస్య యయా కయాపి విధయా బహ్వన్నమేవార్జయేత్
అన్నం సిద్ధముదీరయేదతిథయే నాస్తీతి నోదీరయే
ద్యస్మిన్ యేన యథా వయస్యుపహృతం తస్మిన్ తథా స ప్రజేత్. ౧౬౬

వ్యా-- అన్నదానమేవ స్తౌతి, శుభమతిః వాసార్థం గృహమాగతం నరం నోవారయేత్. కిన్తు తస్మై నివాసం దద్యాత్. దత్తేచ వాసే తస్య క్షుధితస్య ఓదన మన్నం దద్యాత్ తస్మాత్ యయా కయాపి విధయా బహ్వన్న మార్జయే దేవ అతిథయే సిద్ధమన్న మిత్యేవోదీరయే ద్బ్రూయాత్. అన్నం నాస్తీతి నోదీర యేత్ యేన యస్మిన్వయసి యథా యాదృశసమ్మానాదిపురస్కారేణాన్నముప హృత మతిథిభ్యో దత్తం జన్మాన్తర ఇతి శేషః. సః తస్మిన్వయసి తథా అన్నం ప్రజేత్. ఇహ జన్మనీతి భావః. యద్వా ఇహ జన్మని యేనోపహృతం భావిజన్మని స ప్రజేదన్నమితి తస్మాదన్నార్థినే ఽవశ్యం సత్కారపురస్సర మన్నం దద్యా దిత్యభిప్రాయః. ౧౬౬

శ్లో॥ క్షేమో వాచి కృతిః కరే పది గతిః పాయౌ విముక్తిస్తథా
ప్రాణే యోగ ఇతి క్షణత్విషి బలం తృప్తిస్తు వర్షే యశః
గోషు జ్యోతి రుడుష్వథామృతసుఖాపత్యా న్యుపస్థే ఽఖిలం
ఖే బ్రహ్మైవ నభశ్చ తత్తత ఇదం సర్వప్రతిష్ఠా బృహత్. ౧౬౭

వ్యా.-బ్రహ్మణ ఉపాసనాన్యాహ క్షేమ ఇతి. వాచి క్షేమ ఇతి బ్రహ్మో పాస్యమితి శేషః. ఉపాత్తపరిరక్షణం క్షేమః. కరే కరయోః కృతిః కర్మేతి. పది పాదయో ర్గతి ర్గమనమితి పాయౌ విముక్తిరితి తథా ప్రాణే యోగః అనుపాత్తస్యో పాదానమితి. క్షణత్విషి విద్యుతి బలమితి. వర్షే తృప్తిరితి గోషు యశ ఇతి ఉడుషు నక్షత్రేషు జ్యోతిరితి. అథ ఉపస్థే అమృతసుఖాపత్యానీతి. అమృత మృణవి మోక్షకృత మమృతత్వం సుఖ మానన్దః అపత్యాని ప్రజాః ఖే గగనే అఖిలం సర్వమితి చోపాస్యమ్. తత్ నభః బ్రహ్మైవ. తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ. తత స్తస్మా దిదం బృహత్. సర్వప్రతిష్ఠా సర్వస్యాపి ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయః. ౧౬౭

శ్లో॥ యస్తు ధ్యాయతి స ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠా గుణం
జాయేతైష మహాన్ మహత్త్వగుణకం యో బ్రహ్మ నిధ్యాయతి
యోవా తన్మన ఇత్యయం ఖలు భవేన్మానీ నమ స్తత్తు యః
కామాప్త స్స భవే ద్విరాడితి తు య స్స స్థూలభోగీ భవేత్. ౧౬౮

వ్యా.—బ్రహ్మ సర్వప్రతిష్ఠే త్యుక్తం తత్ఫల మిదానీం దర్శయతి. యస్తు ఇతి ప్రతిష్ఠాగుణం బ్రహ్మ ధ్యాయతి స ప్రతిష్ఠితో భవతి. యద్వా యస్తు ధ్యాయతి సర్వప్రతిష్ఠాభూతం పూర్వశ్లోకోక్తం బ్రహ్మ స ప్రతిష్ఠితో భవతి. ఇతి హేతోః ప్రతిష్ఠాగుణం బ్రహ్మ ధ్యేయం ప్రతిష్ఠాకామినేతి శేషః ఏతేన క్షేమాదీ న్బ్రహ్మ త్యుపాసితవతాం క్షేమాదిప్రాప్తిరితి సూచ్యతే. యః మహత్త్వగుణకం బ్రహ్మ నితరాం ధ్యాయతి సఏష మహాన్ జాయేత భవేత్. యోవా తద్బ్రహ్మ మనఇతి ధ్యాయతి సోయం మానీ భవేత్ఖలు యస్తు తన్నమ ఇత్యుపాస్తే సకామాప్తో భవేత్. యస్తు తద్బ్రహ్మ విరాడిత్యుపాస్తే స స్థూలభోగీ భవేత్. ౧౬౮

శ్లో॥ విద్యుద్వృష్టిహిమాంశుభాస్వదనలా వాయౌ మ్రియన్తే యతో
వాయు ర్బ్రహ్మణ ఏష తత్పరిమరో ఽనన్యో యతః ఖా దయమ్
ఆకాశ స్తత ఏష తత్పరిమరో ధ్యాయ త్యముం యః పున
ర్భ్రాతృవ్యారిపవో ద్విషోఽస్య జహాతి ప్రాణా న్ప్రియానప్యరమ్. ౧౬౯

వ్యా.—యతో యస్మాత్ విద్యుద్వృష్టి హిమాంశుభాస్వదనలాః విద్యుత్, వృష్టిః, హిమాంశుః, భాస్వా న్సూర్యః, అనలో ఽగ్నిశ్చ వాయౌ మ్రియన్తే లీయన్తేత త్తస్మా దేష వాయుః బ్రహ్మణః పరిమరః పరిమ్రియన్తేనేనేతి పరిమరః సంహారసాధనమిత్యర్థః భవతి. యతోయస్మాదయం వాయుః ఖాదాకాశా దనన్యః ఆకాశకార్యత్వా ద్వాయోరితి భావః. తత స్తస్మా దేష ఆకాశః తత్పరిమరః బ్రహ్మణః పరిమరః భవతి. యః పునః యస్తు అముం వాయ్వాత్మాన మాకాశం ధ్యాయతి బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాస్తే. తస్యాస్య ద్విషో ద్విష న్తః రిపవ శ్శత్రవః. అద్విషన్తోపి భ్రాతృవ్యా శ్శత్రవః. సర్వేపి అరం దుత్రం ప్రియానపి ప్రాణా న్జహాతి త్యజన్తి. ౧౬౯

శ్లో॥ బ్రహ్మైవ తదేష హ్యాత్మ్యహరగ స్సూర్యస్థితః పూరుష
స్తద్విద్వా న్ప్రవిలాప్య కోశనిచయం స్వాత్మ న్యహం పూర్వజః
దేవేభ్యో ఽమృతనాభిర స్మ్యభిభవా మ్యేత త్సువర్ణద్యుతి
శ్చాన్నాదో ఽన్నమద స్త మద్మి మనుతే బ్రహ్మేతి యో బ్రహ్మ సః. ౧౭౦

వ్యా.—బ్రహ్మణః పరిమర ఆకాశ ఇత్యుక్తమ్. కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ, ఏష హృత్కుహరగః సూర్యస్థితశ్చ పురుషః పూర్ణ ఆత్మా తద్బ్రహ్మైవ ఆత్మైవ తద్బ్రహ్మేతి వా తద్బ్రహ్మ ఆత్మైవేతి వా తత్తస్మాత్ యో విద్వాన్ కోశ నిచయం కోశపఞ్చకం స్వాత్మని ప్రతీచి ప్రవిలాప్య అహం దేవేభ్యః పూర్వజో హిరణ్యగర్భోఽస్మి అహ మమృతనాభి రస్మి అమృతస్య నాభి ర్మధ్య మమృతనాభిః మత్సంస్థ మమృతత్వం ప్రాణినామిత్యర్థః. అహ మేత ద్విశ్వ మభిభవామి ఈశ్వర స్వరూపేణేతి భావః. అహం సువర్ణద్యుతి రస్మి. సువర్ ఆదిత్యః నకార ఉపమార్థః. ఆదిత్యవ త్ప్రకృ ద్విభాత మస్మదీయం జ్యోతి రిత్యర్థః, యద్వా హిరణ్యద్యుతిరిత్యే వార్థః. స్వప్రకాశోఽస్మీతి యావత్ అహమన్నాదశ్చాస్మి అహమన్నం చాస్మి అహ మన్న మదన్త మద్మిచ సర్వాత్మత్వాదితి భావః. ఇదం చాన్నాదత్వాదికం మమ మాయికమేవ వస్తుతస్తు బ్రహ్మైవాహమేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మైవాహ మస్మి ఇతి మన్యతే వేత్తి స బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మవిద ఏవాత్మత్వా దాత్మ న ఏవ బ్రహ్మత్వాచ్చేతి భావః. సమాప్తా భృగువల్లీవ్యాఖ్యా. ౧౭౦

శ్లో॥ లోకాలోకమహీధరాది రుదధేః పారే మహా నస్తి యో
మేర్వాదిశ్చ ధరాన్తరే త్రిదివతః పృష్ఠేచ సత్యాదికః
తస్మా ద్యోఽతిమహాన్ స జీవవపుషా చేతః ప్రవిశ్యోదరే
బ్రహ్మాణ్డస్య విరాట్పదేన చరతి స్వాధీనమాయః పుమాన్. ౧౭౧

వ్యా.—అథ నారాయణం వ్యాఖ్యాయతే- బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవభవతీత్యుక్తం కింపున స్తస్య బ్రహ్మణ స్తత్త్వ మత ఆహ- లోకాలోకేతి ఉదధేః పారే యః మహాన్ లోకాలోకమహీధరాదిః పదార్థోస్తి యశ్చ ధరాన్తరే భూమధ్యే మహాన్ మేర్వాదిః పదార్థోఽస్తి యశ్చ త్రిదివతః స్వర్గస్య పృష్ఠే మహాన్ సత్యాదికః సత్యలోకాదిః పదార్థోస్తి తస్మా న్మహతః పదార్థాత్ యః అతిమహాన్ అతిశయేన మహాన్ సః స్వాధీనమాయః పుమా నీశ్వరః జీవవపుషా జీవరూపేణ చేతః అన్తఃకరణం జాత్యేకత్వం చేతాంసీత్యర్థః ప్రవిశ్య స్థితస్స న్నితి శేషః. బ్రహ్మాణ్డస్యోదరే గర్భే విరాట్పదేన విరాడ్రూపేణ చరతి. ౧౭౧

శ్లో॥ యస్మిన్ సజ్జత మేతదేవ విగతం సృష్టౌ లయే దైవతై
స్సాకం చన్ద్రమహేన్ద్రశఙ్కరవిరాడ్ఢైరణ్యగర్భాదిభిః
భూతం భవ్య మిదం భవిష్యదపి యద్విశ్వం తదవ్యాకృతం
యస్మిన్ వ్యోమ్ని పరే ఽక్షరే స్థితమివ బ్రహ్మైత దాత్మైవ తత్.
౧౭౨

వ్యా.—కిఞ్చ ఏతజ్జగత్ చన్ద్రమహేన్ద్రశఙ్కరవిరాడ్ఢిరణ్యగర్భాదిభిః దైవతై స్సాకం సృష్టం యస్మిన్నేవ సజ్జతం మృది ఘటశరావాదినామరూపవ ద్యస్మిన్ జగన్నామరూపే సజ్జతే ఇత్యర్థః. తథాలయే యస్మిన్నేవ విగతం విలీనమ్ భూతం భవ్యం భవిష్యచ్చేదం విశ్వం యదేవ కార్యస్య కారణానన్యత్వా దితిభావః తద వ్యాకృత మవ్యక్తం నామరూపరహితం మాయాశక్తిప్రకృత్యాదిపదవాచ్యం జగత్కారణం వస్తు యస్మిన్నక్షరే నాశరహితే పరే వ్యోమ్ని పరమాకాశే స్థిత మివ ఇవశబ్దా దవ్యాకృతస్య మిథ్యాత్వం సూచ్యతే. నహి వస్తుతో బ్రహ్మణ్య వ్యాకృత మస్త్యద్వితీయే తదేతద్బ్రహ్మైవ ఆత్మా తదేతద్బ్రహ్మాఆత్మైవేతివా. ౧౭౨

శ్లో॥ యేన వ్యాప్త మిదం నభశ్చ ధరణీ స్వర్గశ్చ లోకత్రయం
తత్స్థా స్తత్పతయశ్చ సర్వభువనం సద్రూప మాభాసతే
యేనార్కో ఽనుగృహీత ఏష రుచినా లోకత్రయ మ్భాసయ
త్యస్యాన్తః పటతన్తువ ద్వయతి య త్త త్స్వే మహిమ్ని స్థితమ్. ౧౭౩

వ్యా.— అపిచ నభః ధరణీ స్వర్గశ్చేతి లోకత్రయం తత్స్థా జనాఃతత్పతయశ్చ కింబహునా ఇదం సర్వభువనం సర్వం జగ ద్యేన సతా బ్రహ్మణా వ్యాప్తం సదేవ సద్రూప మాభాసతే స్వస్మిన్ కార్యే అనుగతయా యస్య కారణస్య బ్రహ్మణ స్సత్తయైవ జగదిదం సత్తావ ద్భవతి స్ఫూర్త్యైవ స్ఫురణవ ద్భవతి చేత్యర్థః ఆభాసతఇత్యనేనచ సదివా ఽఽపాతతో భాసతే వస్తుత స్త్వసద మసదేవ మిథ్యాత్వాదితి గమ్యతే ఏషః అర్కః యేనానుగృహీతస్సన్నేవ రుచినా తేజసా లోకత్రయం భాసయతి యద్బ్రహ్మ విద్వా నితి శేషః అస్య జగతో ఽన్తః మధ్యే పటతన్తువత్. పటే తన్తుమివ వయతి అనుగతం పశ్యతి తద్బ్రహ్మ స్వే మహిమ్ని స్థితమ్. స్వస్వరూపఏవ స్థితం సర్వస్యాప్యాధారభూతం బ్రహ్మ న తస్య కో ప్యాధార ఇతి నిరాశ్రయమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః అన్యథా ఽనవస్థాదోషాత్. ౧౭౩

శ్లో॥ అవ్యక్తోపహితా ద్యత స్సముభవ త్త్రైలోక్యసృష్టిః పుమాన్
భూతైః పఞ్చభి రేష భువ్యదసృజ ద్దేహా న్విచిత్రాన్ పరః
భూత్వా ఽన్నంచ చరాచరా ణ్యుదవిశ ద్భూతాని నాతఃపరం
కిఞ్చిద్వస్తు పరాత్పరో ఽయ మృతమా ఏకః పురాణో మహాన్. ౧౭౪

వ్యా.— నను యది బ్రహ్మ జగత్కారణం స్యాత్తర్హి పటే తన్తోరివ జగతి బ్రహ్మణోనుగతి స్స్యాత్. నతు తథా కిన్తు అవ్యాకృతమేవ జగత్కారణమిత్యుక్త

మతఆహ-అవ్యక్తేతి. న కేవల మవ్యక్తం జగత్కారణం భవతి అచేతనత్వాత్. నాపి శుద్ధం బ్రహ్మ జగత్కారణం నిర్విశేషత్వా త్కిన్తు అవ్యక్తోపహితం బ్రహ్మ జగత్కారణ మిత్యాహ. అవ్యక్తోపహితా దృతః బ్రహ్మణ స్సకాశాత్త్రైలోక్యసృష్టి స్సమభవత్. తామేవ సృష్టిం దర్శయతి. సఏష పరః పరమేశ్వరః. అవ్యక్తోపహితచైతన్యలక్షణః. భువి లోకే పఞ్చభిర్భూతైః ఖవాయ్వాదిభిః విచిత్రాన్ దేహాన్ దేవమనుష్యతిర్యగాదీన్ ఉదసృజత్ససర్జ. ప్రథమం భూతాని సృష్ట్వా తతో భౌతికాని తైస్సృష్టవా నిత్యర్థః. సఏష పరమేశ్వర ఏవ. అన్నం భూత్వా చరాచరాణి భూతాని ఉదవిశత్ ప్రవివేశ. వ్రీహియవాద్యన్నం భూత్వా మనుష్యాదిశరీరాణి వృష్టిజలం భూత్వా స్థావరశరీరాణిచ ప్రవిష్టఇత్యర్థః. ఏతేన జగత్స్థితిహేతు శ్చేశ్వర ఏవేత్యుక్తమ్. అతో ఽస్మా దీశ్వరా త్పరమన్య త్కిఞ్చిదపి వస్తు నాస్తి. సర్వస్యా పీశ్వర కార్యత్వే నేశ్వరా దనన్యత్వా దితి భావః. అత్ర పర ముత్కృష్టం నాస్తీత్యపి గమ్యతే. తస్యైవ సర్వోత్కృష్టత్వా దితి భావః. అయ మీశ్వరః పరాత్పరః పరా దుత్కృష్టా ద్ధిరణ్యగర్భా దేరపి పర ఉత్కృష్టః. తత్రహేతుమాహ అతమాః తమోదూరః అవిద్యమానాజ్ఞానఇతివా అత ఏవ మహాన్ పరాత్పరత్వే హేత్వన్తరమాహ. పురాణఇతి- పురాపి నవః అనాదిరిత్యర్థః. హిరణ్యగర్భస్తు ప్రథమజ ఏతత్పుత్రఏవేతి సాదిరేవేతిభావః. ఈశ్వరాః కతి సన్తీత్యతాహ ఏకఇతి. నానాత్వే జగద్వ్యాపా రాసిద్ధేః. అతఏవ న తత్సమ శ్చేతి శ్రూయతే. ఏకత్వఞ్చాస్య ఏతదుపాధే రవ్యక్తస్యైకత్వప్రయుక్తమ్. జీవాస్తు నానా తదుపాధ్యన్తఃకరణానేకత్వాత్ తస్మా త్స్వాభావిక ఔపాధికోవా నాస్తీశ్వరభేదః నచైవం జీవేశ్వరభేద స్సిద్ధఇతి వాచ్య మౌపాధికస్య తస్యేష్టత్వాత్. ౧౭౪

శ్లో॥ వేద స్సత్య మృతంచ కర్మ వివిధం భూతం భవ ద్భావిచ
త్రైలోక్యం పవనో ఽగ్ని రిన్ద్ర రరుణ జ్యోతిర్గణ శ్చామృతమ్
బ్రహ్మా ఖానిలవహ్నివారివసుధాః స్థూలో విరా డిత్యదో ఽ-
విద్యాదృష్టికృతం జగ త్సుఖమయం బ్రహ్మైవ విద్యాధియా. ౧౭౫

వ్యా.—నను యది పురుషా త్పరం కిఞ్చిదపి నాస్తి పురుషశ్చ సచ్చిదానన్దలక్షణః కథం తర్హి జగ దుపలభ్య ఇత్యతాహ వేదఇతి - వేదః సత్యమ్ ఋతమ్ వివిధం కర్మచ భూతం భవత్ భావిచ త్రైలోక్యం లోకత్రయం పవనః వాయుర్దేవతా అగ్నిశ్చ దేవతా ఇన్ద్రః అరుణ స్సూర్యః జ్యోతిర్గణః అమృతం సుధా

బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః ఖానిలవహ్నివారివసుధాః పఞ్చభూతాని స్థూలో విరాట్ ఇత్యవిద్యాదృష్టికృతమ్. అజ్ఞైరవిద్యయా దృశ్యమాన మిత్యర్థః. అద ఏతజ్జగత్ విద్యాధియా సుఖమయం సచ్చిదానన్దాత్మకమిత్యర్థః. బ్రహ్మైవ యథా అవిద్యాకృత స్సర్పాభాసో విద్యయా రజ్జురేవ తద్వత్. అవిద్యావశాదేవ జగదుపలమ్భనతు వస్తుతఇతి సచ్చిదానన్దాత్పురుషా త్కిమపి నాస్త్యేవ. ౧౭౫

శ్లో॥ ఏతస్మాత్పురుషాల్లవాస్త్రుటికలాకాష్ఠానిమేషాః క్షణా
నాడ్యశ్చాపి ముహూర్తకా దినిశాః పక్షాశ్చ మాసర్తవః
అబ్దాఇత్యయ ముద్బభూవ సమయః కస్మింస్తు కాలే స్వరుక్
త్రైలోక్యం స దుదోహ భోగ్యనిచయం గోపః పయో గామివ. ౧౭౬

వ్యా.—నను 'ప్రకృతిః పురుషశ్చైవ నిత్యః కాలశ్చ సత్తమ' ఇతి పురాణవచనాత్ నిత్యత్వేన కల్పితః కాలః పురుషాద్భిన్నఏవ విద్యాదృష్ట్యాపీత్యాశఙ్క్యాహ. ఏతస్మాదితి- ఏతస్మాత్పురుషాదయం ప్రత్యక్షః కాల ఉద్బభూవ. అతో న నిత్యః కాలఇతి పురుషకార్యత్వాత్పురుషాభిన్నఏవ ప్రపఞ్చవత్. కో ఽయం కాలో ఽత ఆహ. లవాః నలినీపత్రసంహత్యాం సూక్ష్మసూచ్యా విభేదనే దళే దళేతు యః కాల స్సకాలో లవవాచకః ఇత్యుక్తలక్షణాః త్రుటయః లవైస్త్రుటిస్స్యా త్త్రింశద్భిరితి త్రింశల్లవపరిమితాః కలాః త్రింశత్కాష్ఠాత్మికాః కాష్ఠాః అష్టాదశనిమేషాత్మికాః నిమేషాః పక్ష్మపాతపరిమితాః కాలవిశేషాః క్షణాః త్రింశత్కలాత్మకాః నాడ్యో ఘటికాః ముహూర్తాఏవ ముహూర్తకాః = ద్వాదశక్షణాత్మకాః -ఘటికాద్వయాత్మకాశ్చ. దిననిశాః త్రింశద్ఘటికాత్మకాని దినాని తావత్పరిమితాఏవ నిశాశ్చ. దిననిశయో ర్ద్వయో రహోరాత్ర ఇతిసంజ్ఞా. స చాహోరాత్ర స్త్రింశన్ముహూర్తాత్మకః పక్షాః పఞ్చదశాహోరాత్రాత్మకాః శుక్లకృష్ణభేదేన ద్వివిధాః మాసాః పక్షద్వయాత్మకాః చైత్రాదిభేదేన మేషాదిభేదేనవా ద్వాదశ ఋతవః మాసద్వయాత్మకాః వసన్తాదిభేదేన షట్ అబ్దాః ఋతుషట్కాత్మకాః సంవత్సరాః తేచ ప్రభవాదిభేదేన షష్టిః చాన్ద్రసౌరబార్హస్పత్యసావనభేదేన చతుర్విధా ఇతివా ఇత్యయం సమయ ఇత్యన్వయః ఏవం కాలే సృష్టేసతి. కస్మింస్తు కాలే కస్మింశ్చిత్సమయే స్వరుక్ స్వప్రభ స్స ఈశ్వరః గోపో గాం పయఇవ త్రైలోక్యం భోగ్యనిచయం దుదోహ భూర్భువస్సువరాఖ్యలోకత్రయే స్వసృష్టే అన్నాదిభోగ్యజాతం కల్పయామాసేత్యర్థః. ౧౭౬

శ్లో॥ ఊర్ధ్వః స్తమ్భవ దేష నో భవతివా సూర్యాదివ నోర్ధ్వగ
శాలావంశఇవాథ గోవృషభవ త్తిర్యఙ్ సవాయం పుమాన్
మధ్యే తిష్ఠతి నో గృహాన్తరవ నో మధ్యస్థితో నాభివత్
తస్మా దేష మహాద్యశా న పురుషై ర్గ్రాహ్యో నియామ్యో సచ. ౧౭౭

వ్యా.— నను కస్మాదసౌ ప్రాణిభి ర్నగృహ్యతే అత ఆహ. ఊర్ధ్వఇతి- ఏష పురుషః స్తమ్భవ దూర్ధ్వః నో భవతి సూర్యాదివ దూర్ధ్వగశ్చ నభవతి అథ శాలావంశఇవ గోవృషభవద్వా అయంపుమాన్ తిర్యఙ్ నభవతి అయం గృహాన్తరివ ఘట ఇతి శేషః మధ్యే నోతిష్ఠతి నాభివత్ మధ్యస్థితశ్చ నోభవతి తస్మాత్ మహానితి మహదితివా యశః కీర్తి ర్యస్య స మహాద్యశాః మహద్యశఇతి నామవా నితివా మహదివ బ్రహ్మేవ వ్యాపకం యశోయస్య స మహాద్యశా ఇతివా. ఏష పురుషః పురుషైః ప్రాణిభిః గ్రాహ్యః చక్షురాదిభి ర్గ్రహీతుం శక్యః న నియామ్యశ్చ నభవతి. ౧౭౭

శ్లో॥ తచ్చాతీన్ద్రియ మస్య రూప మనఘో బుద్ధ్యా ఽగ్ర్యయా పశ్యతి
జ్ఞాత్వైనం హ్యమృతో భవత్యపి యతః ప్రాణోత్క్రమో నో బుధః
అస్మా దాస హిరణ్యగర్భఇతి నా ప్రాక్సర్వభూతేశ్వరః
స ద్యాం భూమి మిమాం బిభర్తి జగతాం రాజా నియన్తా భవన్. ౧౭౮

వ్యా.—నను య ద్యగ్రాహ్యః పురుషః తర్హి కథమస్య జ్ఞాన మత ఆహ. తచ్చేతి - అతీన్ద్రియం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాభావే నేన్ద్రియాగోచరమపి తత్ప్రసిద్ధ మస్య పురుషస్య రూపం సచ్చిదానన్దలక్షణ మనఘః పుణ్యపాపరహితో యోగీ విద్వాన్ అగ్ర్యయా సూక్ష్మయా ఏకాగ్రియాచ బుద్ధ్యా పశ్యతి సాక్షాత్కరోతి కిం తజ్జ్ఞానా త్ఫల మత ఆహ ఏనం పురుషం జ్ఞాత్వా అయ మహ మస్మీతి సాక్షాత్కృత్య అమృతో మరణరహితః అపిశబ్దా త్సంసారదుఃఖరహితః పరమానన్దమయశ్చ భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. నను బ్రహ్మజ్ఞా అపి శుకవామదేవాదయో మ్రియన్తే సదృశ్యన్తఇతి కథం బ్రహ్మవిదో మరణాభావో ఽత ఆహ. యతో యస్మాత్ బుధః తత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రమః ప్రాణానాముత్క్రాన్తి ర్నాస్తి ప్రాణోత్క్రమణమేవ మరణం తచ్చ తత్త్వవిదో నభవతి తత్త్వవిదః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి అత్రైవ సమవలీయన్తే ఇతిశ్రుతేః నచైతావతా తత్త్వవిద స్సర్వదాపి జీవన్తీతి భ్రమితవ్యం-ప్రాణధారణలక్షణజీవత్వస్యాపి తేషా మభావాత్. నహి తేషాం ప్రాణా స్సన్తి తస్మా

న్మక్తా స్తత్త్వవిదో నజీవన్తి నాపిమృతాః కిన్తు బ్రహ్మభూతా స్తిష్ఠన్త్యేవ కిమయం పురుషః ప్రసిద్ధో హిరణ్యగర్భః నేత్యాహ ప్రాగాదౌ. అస్మాత్పురుషా త్సర్వభూతేశ్వరః హిరణ్యగర్భఇతి నా జీవ ఆస = ఉదభూత్. స హిరణ్యగర్భః జగతాం రాజా నియన్తాచ భవన్ ద్యాం ద్యులోక మిమాం భూమించ బిభర్తి. ౧౭౮

శ్లో॥ ఆత్మానఞ్చ బలం దదాతిచ తనౌ జీవాత్మనా యః స్థితో
యస్యాజ్ఞా మతివర్తితుం న మనుజా దేవాశ్చ నేశా స్సమే
య స్యాస్తేచ వశే ఽమృతం మృతమపి చ్ఛాయేవ హా ప్రాణినాం
య స్యేమే హిమవన్ముఖా మహిమభి స్తిష్ఠన్తి భూమౌ ధరాః. ౧౭౯

వ్యా.—పురుషప్రథమజస్య హిరణ్యగర్భస్యైవైవంవిధో మహిమా కిమ్పునః పురుషస్యేశ్వరస్యేతి కథయితుం హిరణ్యగర్భం వర్ణయతి. యః తనౌ శరీరే జీవాత్మనా జీవరూపేణ స్థితస్సన్ ఆత్మానం దదాతి బలంచ దదాతి దేహస్యాత్మా జీవః స హిరణ్యగర్భఏవేతి తస్యాత్మప్రదత్వ మిన్ద్రాదిరూపేణతు బలప్రదత్వ మితి భావః యస్య ఆజ్ఞా మతివర్తితుం సమే సర్వేపి మనుజా దేవాః చకారా దసురాదయః నేశా నసమర్థాః. అమృతం మోక్షస్వరూపం ప్రాణినాం మృతం మృత్యుశ్చ యస్య ఛాయేవా నాతపఇవ వశే వర్తతే హా ఇత్యద్భుతే ఇమే హిమవన్ముఖాః ధరాః పర్వతాః యస్య మహిమభిః భూమావతిష్ఠన్తి అన్యథా తిర్యక్పతేయురేవేతి భావః. ౧౭౯

శ్లో॥ భూమ్యా సాక మవస్థితో జలనిధి ర్యస్యైవ నిఘ్నా దిశా
నిఘ్నా యస్య సమా భుజావివ యతో ధర్మో హ్యధర్మ స్తథా
ద్యావాభూమియుగఞ్చ యస్య రుదతా దాసీచ్చ సంస్తమ్భితం
దేవానాంచ నృణా ముదేతి తరణి ర్యస్యాధికారా ద్బహు. ౧౮౦

వ్యా.—భూమ్యాసాకం సహావస్థితో జలనిధిః యస్యైవ నిఘ్న ఆధీనః సమా స్సర్వా దిశాః యస్య నిఘ్నాః ధర్మః అధర్మశ్చ యతో యస్య భుజావివ వర్తేతే యస్య రుదితా ద్రోదనాత్ ద్యావాభూమియుగ మాసీత్ బభూవ అత ఏవ రోదసీఇతి తయో ర్నామేతిభావః. దేవానాం నృణా ఞ్చావస్థానాయేతి శేషః ద్యావాభూమియుగం సంస్తమ్భిత మాసీత్ యేనేత్యేవ యస్యాధికారాన్నియోగా ద్బహు = వివిధం యథాతథా తరణి స్సూర్య ఉదేతి. ౧౮౦

శ్లో॥ ద్యా ముగ్రాం పృథివీం దృఢా మకృత యః స్వర్గామృతం పుణ్యవ
త్స్వజ్ఞానాత్మతమోరవి ష్వమృతమ ప్యాస్థాపయామాస యః

గన్ధర్వాదిగణం నభ స్యజసృజ ద్దక్షం దధానా అపః
కుర్వాణా శ్శుచి మాప యస్సు భువనతాం సర్వామరాస్వాయితః. ౧౮౧

వ్యా.— యః ఉగ్రా మపుణ్యవద్భి ర్దుష్ప్రాపాం ద్యాం దృఢా మకృత పృథివీంచ దృఢా మకృత యః పుణ్యవత్సు స్వర్గామృతం స్వర్గసుఖ మాస్థాపయామాస అజ్ఞానాత్మతమోరవిషు అజ్ఞానరూపతమసః సూర్యభూతేషు తత్త్వవిత్స్వి త్యర్థః అమృతం మోక్షసుఖ మప్యాస్థాపయామాస నభసి గన్ధర్వాదిగణ ముదసృజత్. దక్ష మగ్నిచయనకుశలం యజమానం దధానా ధారయన్తీః ఉత్పాదయన్తీ రిత్యేతత్. శుచిం చేతవ్య మగ్నించ కుర్వాణా జనయన్తీః అపః జలాని భువనతాం విశ్వత్వ మాపయ త్ప్రాపయామాస జలమయోహి ప్రపఞ్చః. 'అపఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మపాసృజత్, త దణ్డ మభవ ద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభ' మితి భాగవతాత్. యశ్చ సర్వామరాస్వాయితః సర్వేషా మమరాణాం జీవనభూతః భవతి. ౧౮౧

శ్లో॥ ఆత్మా పుత్ర ఇతి శ్రుతే స్స భగవాన్ దేవోత్తమో హీశ్వరో
బ్రహ్మాణ్డోదరవర్త్యయంహి సకలా ఆవృత్య కాష్ఠాః స్థితః
జాతోఽయం బహుధా భవిష్యతి పునః ప్రత్యఙ్ఞమస్తాన్తర
స్సర్వాత్మేన్ద్రియసాధన స్తదధిప స్సర్వాశ్రయ స్తిష్ఠతి. ౧౮౨

వ్యా.— బ్రహ్మాణ్డోదరవర్తీ స భగవాన్ దేవోత్తమో హిరణ్యగర్భః ఆత్మా పుత్రఇతిశ్రుతే రీశ్వరఏవ. అయ మీశ్వరః సకలాః కాష్ఠా దిశఆవృత్య స్థితః హిః ప్రసిద్ధౌ. అయ మీశ్వరః దేవమనుష్యాదిరూపేణ బహుధా జాతః భవిష్యతి జనిష్యతేచ మాయయేతి భావః. అయమీశ్వరః సమస్తాన్తరః సమస్తానా మన్నమయాదిపఞ్చకోశానా మాన్తరః సర్వాత్మేన్ద్రియసాధనః సర్వాణి ఆత్మేన్ద్రియాణి అన్తఃకరణబహిఃకరణాని సాధనాని సుఖాదిరూపాద్యుపలబ్ధిద్వారాణి యస్య స తథోక్తః తదధిపః తేషా మాత్మేన్ద్రియాణా మధిపః అధ్యక్షః సర్వాశ్రయః సర్వస్య జగత ఆధారః సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వా దిత్యర్థః ప్రత్యఙ్ ప్రత్యగాత్మా సన్ తిష్ఠతి. ౧౮౨

శ్లో॥ సర్వాత్మా యదయం తతోఽస్య దృశయ స్సర్వత్ర వక్త్రాణ్యథో
హస్తాశ్చాపి పదో భవన్తి సకలం వశ్యం భుజాభ్యా మిదమ్
భూతైః పఞ్చభి రేష సర్వభువనం చోత్పాదయం స్తిష్ఠతి
స్వస్మిన్నేవ మహిమ్ని హృద్గత మిమం యో వేద ధాతుః పితా. ౧౮౩

వ్యా.- యద్యస్మా దయ మీశ్వరః సర్వాత్మా తత స్తస్మా దస్యేశ్వరస్య సర్వతశ్చ దృశయ శ్చక్షూంషి వక్త్రాణి హస్తాః పదః పాదాశ్చ భవన్తి, అపిశబ్దా త్కర్ణాద్యవయవా న్తరగ్రహణమ్ ఇదం సకల మస్య భుజాభ్యాం ధర్మాధర్మ రూపాభ్యాం వశ్య మాయత్తం భవతి. ఏషః పఞ్చభిస్స్వైరై స్సర్వభువన ముత్పా దయన్ చా దవన్ హరంశ్చ స్వస్మి న్మహిమ్న్యేవ తిష్ఠతి హృద్గత మిమ మీశ్వరం యో వేద స విద్వాన్ ధాతు రుత్పాదకస్యాపి పితా ఉత్పాదకో భవతి ఈశ్వరో భవతీత్యేతత్. ౧౮౩

శ్లో॥ ఓతఃప్రోతఇవాఖిలే జగతి య స్తన్తుర్య దీర్ఘః పటే
సో ఽస్మాకం జనితాచ బన్ధు రముతో ధాతాచ జానాతి సః
లోకాం స్తేషు పదాని భోగ్యనిచయం సర్వం విదిత్వా యథా
కర్మాస్మాక మయం ప్రయచ్ఛతి ఫలం సర్వేశ్వర స్సర్వవిత్. ౧౮౪

వ్యా.—యః పటే దీర్ఘ స్తన్తుర్య తన్తురివ అఖిలే జగతి ఓతఃప్రోతశ్చ సః అస్మాకం జనితోత్పాదకః బన్ధుశ్చ భవతి అముతో ఽముష్య జగతో ధాతా విధా తా చ భవతి. సః లోకాన్ తేషు లోకేషు పదాని ఇన్ద్రాదిస్థానాని భోగ్యనిచయ మమృతాదిభోగ్యవస్తుకదమ్బం చ జానాతి అయం సర్వవి త్సర్వేశ్వరః పురుషః సర్వం విదిత్వా అస్మాకం యథాకర్మ కర్మానురూపం ఫలం స్వర్గాది ప్రయచ్ఛతి దదాతి. ౧౮౪

శ్లో॥ విద్వాంసః పరియన్తి లోకనిచయం ప్రాచ్యాదికాష్ఠాచయం
లోకాం స్తత్రచ లోకపాంశ్చ యుగప త్సర్వాత్మకత్వా త్స్వతః
సర్వత్రాపి పరాత్మనో ఽస్య సతతావస్థాన మీశస్య య
చ్ఛాస్త్రా ద్దేత్య గురోః ప్రపశ్యతి బృహ ద్బ్రహ్మైవ స బ్రహ్మవిత్.
౧౮౫

వ్యా.—అనాత్మవిదా మీశ్వరా త్స్వర్గాదిఫలప్రాప్తి ర్దర్శితా అథాత్మవిదః కిం ఫలమ్భవతీత్యతోప్రచ్యతే-- విద్వాంసః ఆత్మవిదః సర్వాత్మకత్వాద్ధేతోః, స్వతః స్వేనైవ స్వతః స్వస్య సర్వాత్మకత్వా దితి వా యుగప దేకకాలావచ్ఛేదేనైవ లోకనిచయం భూరాదిలోకచయం ప్రాచ్యాదికాష్ఠాచయం తత్రచ లోకేషు దిశా సుచ లో [illegible] జనాన్ లోకపాన్ లోకపాలా నిన్ద్రాదీంశ్చ పరియన్తి పశ్యన్తి సర్వజ్ఞత్వ మ్ఫలమిత్యర్థః. అథ త[illegible]దర్శన మనూద్య ప్రధానం ఫలం దర్శయతి

యః అస్యైనస్య పరాత్మనః సర్వత్రాపి సతతావస్థానం సతత మవస్థితిం శాస్త్రా ద్గురో రుపదేశాచ్చ ఏత్య జ్ఞాత్వా బృహద్బ్రహ్మ ప్రత్యగభిన్నం ప్రపశ్యతి సాక్షా త్పశ్యతి. స బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతి. ౧౭౫

శ్లో॥ సత్యస్యాస్య పరాత్మనః ప్రథమజో హైరణ్యగర్భో మహా
న్లోకా న్సప్త దిశో దశాప్యసుభృతో దేవాదిదేహాం స్తథా
సృష్ట్వా సర్వ మభీత్య తాత్త్వికధియా సత్యం సుఖం చిన్మయం
బ్రహ్మాత్మాన మనన్త మేత్య మహతి బ్రహ్మణ్యహో వర్తతే. ౧౭౬

వ్యా.—నను క ఏవం బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మభూత ఇత్యత్రాహ సత్యస్యేతి. సత్యస్య పరమార్థస్య ఏతే నాస్మా దన్యత్సర్వ మ్మిథ్యైవేతి సూచ్యతే. తత్సత్యమతోఽన్యదార్త మితి శ్రుతేః అస్య పరాత్మనః ప్రథమజః ప్రథమం జాతో మహా న్మహాత్మా హైరణ్యగర్భః స్వార్థే ఉణ్. సప్తలోకా న్దశదిశః అసుభృతః ప్రాణినో దేవాది దేహాంశ్చ సృష్ట్వా సర్వమపి స్వసృష్టం జగ దభీత్య అభివ్యాప్య తాత్త్వికధియా తత్త్వజ్ఞానేన సత్యం సుఖం చిన్మయ మనన్తం బ్రహ్మ ఆత్మాన మేత్య ఆత్మ త్వేన ప్రపద్య సాక్షాత్కృత్యేతి యావత్. ఆత్మానం బ్రహ్మేత్యేతివా సత్యాది లక్షణం యద్బ్రహ్మ తదభిన్న మాత్మాన మేత్యేతివా. ఆత్మానం సత్యాదిలక్షణ బ్రహ్మాభిన్న మేత్యేతివా. మహతి బ్రహ్మణి వర్తతే అహోఇతి హిరణ్యగర్భ చరితంప్రతి విస్మయః. అయంచ హిరణ్యగర్భో ఉతికాన్తఏవ తస్యైవ ముక్త త్వాత్. నాధునాతనః అస్య దేహాసద్భావాత్. యద్వా ఆధునికోఽపి హిరణ్య గర్భో గ్రహీతుం శక్యతఏవ. జీవన్ముక్త స్యాస్య బ్రహ్మణి స్థిత్యుపపత్తేః. ౧౭౬

శ్లో॥ తప్త్వా జ్ఞానమయం తప స్సభగవా న్సత్యం స్వరోచి ర్ఋతం
సృష్ట్వా రాత్రిదినాత్మకంచ సమయం నానావిధా న్సర్వా
నబ్దం చన్ద్రరవీ యథాపుర మథా ద్విశ్వస్య వశ్యాత్మనా
ద్యాం భూమిం గగనంచ తత్ర సకలా న్భోగా న పేక్షావశాత్. ౧౭౭

వ్యా.—కథం ధాత్రా సృష్టం జగ దిత్యత్రాహ తప్త్వేతి. స్వరోచిః స్వప్రకాశః స భగవా నీశ్వరః జ్ఞానమయం తపః తప్త్వా కృత్వా సత్య మృతంచ సృష్ట్వా తతో రాత్రిదినాత్మకం సమయం కాలం సృష్ట్వా తతో నానావిధా న్సర్వా న్సముద్రా నబ్దం సంవత్సరాత్మకం కాలం చన్ద్రరవీచ యథాపురం పూర్వకల్పవ దథా త్ససర్జ. తతః విశ్వస్య వశీ స్వామీ స ఆత్మనా స్వేనైవ ఈక్షావశా త్సజ్జ

ల్పాత్ ద్యాం భూమిం గగనం లోకత్రియమిత్యర్థః. తత్ర సకలాన్ భోగాంశ్చ అధాత్.   ౧౮౭

శ్లో॥ ప్రాక్కల్పే పురుషైః కృతా బహువిధా ధర్మా అధర్మాః ఫలం
దాతుం స్వం ప్రవణా యదా ప్రజనయన్ లోకాన్ సముద్ర_స్తదా
రాజాముష్య వృషా గిరేః కుహరవ ద్దేహా_న్తరభ్రే స్థితః
పుణ్యేఽవ్యేఽత్యధికే సువానఇవ న శ్చన్ద్రః ప్రవృద్ధో బృహత్. ౧౮౮

వ్యా.—కదా జగత్సృష్టి రతఆహ ప్రాక్కల్పే పురుషైర్జీవైః కృతాబహువిధా ధర్మా అధర్మాశ్చ స్వంఫలం దాతుం యదా ప్రవణా ఉన్ముఖా అభవన్ తదా లోకాన్ ప్రజనయన్ ప్రపఞ్చం పునరుత్పాదయన్ సముద్ర_స్తద్వానతిగమ్భీరః. సమ్యోన్మదాఖ్యపరమానన్దస్వభావత్వాద్వా సముద్రః. సమ్యక్ ద్రవతి ఉత్పద్యతే జగ దస్మాదితివా సముద్రః. అముష్యజగతో రాజా వృషా భక్తానాం కామప్రవర్షకః. గిరేః కుహరవ ద్గర్భామివ. పుణ్యే పవిత్రే అవ్యే అవనహేతౌ అత్యధికే ఇతరావయవేభ్యోఽత్య_న్తమధికే శ్రేష్ఠే దేహా_న్తరభ్రే హృదయాకాశే హృత్పుణ్డరీకచ్ఛిద్రే ఇత్యర్థః. స్థితః సువానః ప్రేరకః అ_న్తర్యామీ నః చన్ద్రఇవ ఆహ్లాదక ఇతి శేషః. స్థితఇతివా ప్రవృద్ధః ప్రకర్షేణ వృద్ధః యస్మాద్ వృద్ధ్యతిశయవద్వస్తు నా_స్తి స ఇత్యర్థః. అతఏవ బృహన్బ్రహ్మ భవతీతి శేషః - సభగవానితి క_ర్తుః పూర్వశ్లోకాదత్రానువృ_త్తిః. సభగవాన్ లోకాన్ ప్రజనయన్ సముద్రో భవతి. వృషా స న్నముష్య రాజా భవతి. దేహా_న్తరభ్రే స్థితస్సన్ సువానో భవతి. చన్ద్రఇ వాహ్లాదకః. ప్రవృద్ధశ్చ సన్ బృహన్భవతీ త్యన్వయః. యద్వా - సముద్రత్వాదివిశేషణవిశిష్ట స్సభగవాన్ బ్రహ్మ భవతి. అథవా సముద్రత్వాది విశేషణవిశిష్ట స్స భగవాన్ బృహదివ ప్రవృద్ధోభవతి. యద్వా బృహ ద్బ్రహ్మ భిన్న స్సముద్రత్వాదివిశేషణవిశిష్ట స్సభగవా న్ప్రవృద్ధో భవతి.   ౧౮౮

శ్లో॥ సోమో ఽసౌ విభు రీశ్వర స్సకలవి ద్వహ్న్యాత్మనా తిష్ఠతి
ధ్యాయన్తో ఽగ్ని మత_స్తర_న్తి విపదో భస్మీకరోతి ద్విషః
ధ్యాతౄణాం దహన స్స నావికఇవామ్భోధిఞ్చ నావా జనం
భ_క్తం స్వస్య వితారయ త్యనుచయం ధ_త్తేచ సర్వార్థగమ్.   ౧౮౯

వ్యా.—తస్యైవేశ్వరస్యాగ్నిరూపేణ ధ్యానం ఫలఞ్చాహ. సోమః ఉమయా బ్రహ్మవిద్యయా సహిత స్సోమః విభుః వ్యాపకః సకల విత్సర్వజ్ఞః అసా వీశ్వరః వహ్న్యాత్మనాతిష్ఠతి. అతోహేతోః అగ్నింధ్యాయ_న్తః పురుషాః విపద_స్తర_న్తి.

దహనః ధ్యాతౄణాం స్వసేవినాం ద్విషః భస్మీకరోతి. స దహనః నావికః నావా జన మమ్భోధిమివ స్వస్య భక్తం జన మఘుచయం వితారయతి విశేషేణ తారయతి తంచ భక్తం సర్వార్థగం సర్వానర్థాన్ పుత్రపౌత్రాదీన్ భూహిరణ్యాదీంశ్చ గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి సర్వార్థగః తం ధత్తే కరోతిచ. ౧౮౯

శ్లో॥ తోయం బ్రహ్మణి కల్పితం జ్వలతిహి జ్యోతిర్మయం మాయయా
దేహాదేః ప్రవివేచితస్య మమతజ్జ్యోతిః స్వరూపం జ్వలత్
జ్యోతి ర్బ్రహ్మ తదేవ చాహ మహ మిత్యన్తః స్ఫుర త్యేష యో
జీవో బ్రహ్మ సఏవ మాం జల మహం వహ్నౌ క్షిపామ్యాత్మని. ౧౯౦

వ్యా.—నిష్పాపస్యైవ శుద్ధచిత్తస్య బ్రహ్మవిద్యాయాం మధికారః తచ్చ పాప మగ్నినా నాశ్యత ఇత్యుక్త మిదానీ మపాం ప్రాశనం సర్వపాపహర ముచ్యతే. తోయమితి- తోయం బ్రహ్మణి మాయయా కల్పితం మతఏవ జ్యోతిర్మయం మధిష్ఠానచైతన్యస్వరూపం సత్ జ్వలతి భాతి హి. దేహాదేస్సకాశాత్ ప్రవివేచితస్య మమ తదేవ జ్యోతి రధిష్ఠానచైతన్యం స్వరూపమ్. జ్వలత్స్వప్రకాశం జ్యోతి రధిష్ఠానచైతన్యమేవ బ్రహ్మ. అహంచ తదేవ బ్రహ్మైవ య ఏష జీవః అహమితి అన్తర్హృదయమధ్యే స్ఫురతి స జీవో బ్రహ్మైవ. జలం జలరూపం మాం సుహం వహ్నౌ అగ్నిరూపే ఆత్మని మయి క్షిపామి జుహోమి బ్రహ్మణి సర్వస్య కల్పితత్వాత్ మమచ బ్రహ్మాభిన్నత్వా త్కల్పితస్య చాధిష్ఠానాతిరిక్తత్వా జ్జలం వహ్ని శ్చేత్యుభయ మహమేవేత్యర్థః. అత్ర వహ్ని స్త్రి రాగ్ని రితి జ్ఞేయమ్. ౧౯౧

శ్లో॥ వేదానా మృషభో జగన్మయతను ర్యో వేదసారః ప్రజా
నాథస్యాభిమతశ్చ తత్ర్పణవగ స్స బ్రహ్మవిద్యాం సతామ్
శక్యః ప్రాప్తు మనాది రాది రముతః ప్రోవాచ జిజ్ఞాసవే
దేవర్షిద్విపితృద్విజాయ భగవాం స్తేభ్యో నమస్కుర్మహే. ౧౯౨

వ్యా.—యః వేదానా మృషభః శ్రేష్ఠః జగన్మయతనుః విశ్వరూపః ప్రజానాథస్య వేదసార ఇత్యభిమతశ్చ. తత్ర్పణవగః తేన ప్రణవేన ప్రతిపాద్యమాన ఇత్యర్థః. అర్థోహి శబ్దే వర్తతే. సతాం ప్రాప్తుం శక్యః అనాదిః అముతో జగత ఆదిః కారణంచ సభగవాన్ ఈశ్వరః. హిరణ్యగర్భః పరమేశ్వరఇత్యేనా అస్మిన్ పక్షే హిరణ్యగర్భద్వారేతి శేషః. జిజ్ఞాసవే దేవర్షిద్విపితృద్విజాయ బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ. తేభ్యః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్తవద్భ్యః దేవాదిభ్యః నమస్కుర్మహే. బ్రహ్మవిన్నమస్కారస్య దురితనాశనద్వారా చిత్తశుద్ధిపూర్వకం బ్రహ్మవిద్యా

ప్రాప్తియోగ్యత్వసమ్పాదకత్వాదితి భావః. ఏతేన బ్రహ్మ వివిదిషో ర్బ్రహ్మ విన్నమస్కారోఽప్యవశ్యం కర్తవ్య ఇతిసూచితమ్. ౧౯-౧

శ్లో॥ జ్ఞాతవ్యం తపసా బృహ త్సుమతిభి స్సాక్షా దృతం తత్తపః
సత్యంచ శ్రవణం శమో వితరణం యజ్ఞ స్తథార్వాక్తనమ్
త్రైలోక్యాత్మక మస్తి య ద్బృహ దిదం వైరాజదేహాత్మకం
తస్యోపాసన ముత్తమం తప ఇదం సమ్య ఙ్ముముక్షో కురు. ౧౯-౨

వ్యా.—బ్రహ్మజ్ఞానసాధనమాహ. తపసాబృహ ద్బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యం కై రిత్యత ఆహ సుమతిభి రితి. దుర్మతీనాం తపస్యేవానధికారా దితిభావః. కథం జ్ఞాతవ్య మత ఆహ సాక్షాదితి- తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః తపస స్తుతి రేవేయం నహి తపసా బ్రహ్మసాక్షాత్కారః కిన్తు తపోజన్యేన జ్ఞానేనైవేతి. తపస్తు బ్రహ్మజిజ్ఞాసాజనకమేవ. తమేవ తం వివిదిష న్తి. తపసాఽనాశకేనేతి శ్రుతేః విజిజ్ఞాసస్వేతి సన్నన్త శ్రుతేశ్చ యద్వా సాక్షా త్తపసా దమ్భాదిరహితేన తపసేత్యర్థః కిన్తత్తపోఽతఆహ- ఋతం తత్తపఇతి మనసా యథార్థవస్తుచిన్తనమ్ ఋతమ్ తథా సత్యం యథార్థ భాషణం తపః. శ్రవణం వేదవేదాన్తార్థశ్రవణం తపః - శమః మనఇన్ద్రియోపరతి స్తపః. వితరణం దానం తపః. యజ్ఞః దేవయజనంతపః. సర్వమపీదంతపోఽర్వాక్తన మనుత్తమమేవ. కి న్తర్హ్యుత్తమం తపోఽతఆహ. వైరాజదేహాత్మకం విరాట్పురుషరూపం త్రైలోక్యాత్మకం యదిదం బృహ ద్బ్రహ్మాస్తి తస్య విరాజ ఉపాసన ముత్తమంతపః. విరాట్పురుషావచ్ఛిన్నపరమాత్మధ్యానే కృతేసతి అనవచ్ఛిన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య సులభత్వాదితి భావః. తస్మా ద్ధే ముముక్షో ఇదం విరాడుపాసనం సమ్య క్కురు. ౧౯-౨

శ్లో॥ పున్నాగస్య సుపుష్పితస్య సురభి ర్దూరా ద్యథా వాతివా
పున్నాగస్య సుకర్మణ శ్శుభయశో వాతి ద్యులోకం భువః
పద్భ్య మాహరతేవ డమ్బరభువా గర్తేఽసిధారాం స్థితాం
రక్షో బుద్ధిమ తాఽనృతా దహరహః స్వాత్మా ద్విలోకచ్ఛిదః. ౧౯-౩

వ్యా.—తచ్చ విరాడుపాసనం తపశ్శుద్ధచిత్తస్యైవ సమ్భవతి. నాశుద్ధచిత్తస్య చిత్తశుద్ధిశ్చ విహితకర్మానుష్ఠానాదేవ భవతీతి విహితం కర్మప్రశంసతి నిషిద్ధం కర్మచ నిన్దతి నరకహేతుత్వాత్. పున్నాగస్యేతి యథా సుపుష్పితస్య పున్నాగస్య వృక్షస్య సురభి ర్ఘ్రాణతర్పణో గన్ధః దూరా ద్వాతి వాయునాసహగచ్ఛతివా తథా సుకర్మణః శోభనయజ్ఞాదికర్మవతః పున్నాగస్య పురుషశ్రేష్ఠస్య శుభయశః భువః భూతలాద్ద్యులోకం వాతి గచ్ఛతి లోకద్వయం వ్యాప్నోతీత్యర్థః గర్తే స్థితా మసిధా

రాంపద్భ్యా మాహరతా జకాప్రియతా డమ్బరభువాడమ్బరో జాతివిశేషః-తస్మా ద్భవతీతి డమ్బరభూః - తేన దమ్బరజాతీయేనేత్యర్థః. ఇవ. బుద్ధిమతా ద్వీలో కచ్ఛిదః లోకద్వయనాశకా ప్రస్మృతా త్వాపా దహారహః ప్రత్యహం స్వాత్మ రక్ష్యః అసిధారాం గర్తిస్థాం పద్భ్యా మాకాప్రమత డమ్బరో యథా స్వాత్మాన మతిజాగరూకతయా రక్షతి సతిప్రమాదే గర్తేవా పతిష్యామి అసిధారయావా విదీర్ణో భవిష్యామీతి భయాత్. ఏవం బుద్ధిమాన్ యద్యహం ప్రమాదా త్పాప మాచరేయం తర్హి నరకంవా గచ్ఛేయం స్థావరతాంవా ప్రాప్నుయామితి భయా దాత్మానం రక్షే దిత్యర్థః. ౧౯౩

శ్లో॥ యో దేవేషు పితామహశ్చ కవిషు ప్రాచేతసో బ్రాహ్మణే
ష్వాద్యో ధాతృసుతో మృగేషు మహిషః శ్యేన స్తథా పక్షిషు
అశ్వత్థో ధరణీరుహేషు విదిత స్సోమః పవిత్రేషువా
సూర్యేన్ద్వగ్న్యనిలాత్మఖాదిధరణీసిన్ధ్వాదిలోకోఽపి సః. ౧౯౪

వ్యా.-ఏవం కర్మణా శుద్ధచిత్తః పరమాత్మానం విజానీయాత్ - నచ పర మాత్మా - ఆదావేవ స్వస్వరూపేణ జ్ఞాతుం నశక్యతఇతి తావ త్పరమేశ్వరస్య విభూతీరాహ యఇతి- యః దేవేషు మధ్యే పితామహో హిరణ్యగర్భః, కవిషు ప్రాచేతసో వాల్మీకిః, బ్రాహ్మణేషు ఆద్యః ప్రథమజో ధాతృసుతః వసిష్ఠఇత్యర్థః మృగేషు మహిషః- పక్షిషు శ్యేనః- ధరణీరుహేషు వృక్షేషు అశ్వత్థః- పవిత్రేషు పావనేషు వస్తుషు మధ్యే సోమ స్సోమలతా ఇతి విదితః సఏవేశ్వరఇతి వాక్య శేషః. కిమేవం కథనేన సూర్యేన్ద్వగ్న్యనిలాత్మఖాదిధరణీసిన్ధ్వాదిలోకః సూర్యః, ఇన్దుః, అగ్నిః, అనిలః, ఆత్మా దేహః, ఖం గగన, మదిః, ధరణీ భూః సిన్ధు స్సముద్రః ఏతదాది స్సర్వోఽపి లోక స్స ఈశ్వరఏవ. ౧౯౪

శ్లో॥ ఏకాం లోహితశుక్లకృష్ణగుణవత్తేజోఽమ్బుభూమ్యాత్మికాం
మాయాం దేవమనుష్య పత్రగపశుక్రిమ్యాదిభూతోదయామ్
ఏకోఽనాది రజాం భజన్హి పురుషో మూఢః పతత్యమ్బుధౌ
సంసారే పురుషో పరస్తు విబుధో హిత్వాఽమృతం సిద్ధ్యతే. ౧౯౫

వ్యా.—స్థూలారున్ధతీన్యాయేన తావ త్సర్వం జగ దీశ్వర ఇత్యుక్త మిదానీం తద్వైవ జీవ ఈశ్వర ఇత్యుచ్యతే ఏకామితి. లోహితశుక్లకృష్ణ గుణవత్తేజోమ్బు భూమ్యాత్మికాంలోహితశుక్లకృష్ణాఖ్యరూపవత్య స్తేజోమ్బుభూమయః తదాత్మికాం తద్రూపాం తదాత్మనా పరిణతామిత్యర్థః. దేవమనుష్యపత్రగపశుక్రిమ్యాది

భూతోదయాం, దేవా, మనుష్యాః, పతఙ్గాః పక్షిణః, పశవః, క్రిమయః, తదాదీనాం భూతానాం ప్రాణినా ముదయో యస్యాస్తాం తథోక్తాం భాతి కాకారేణపరిణతా మిత్యర్థః. అజా మనాది మేకాం మాయాం ప్రకృతిం భజన్ సేవమానః అనాది రజ ఏకః మూఢః పురుషః జీవః సంసారేఽమ్బుధౌ పతతి. సఏవ ఈశ్వరఇతి వాక్య శేషః అథారుద్ధతీమివేశ్వరమేవ దర్శయతి పురుషఇతి. అపరోఽన్యో విబుధో విద్వాన్ సర్వజ్ఞః పురుషస్తు హిత్వా మాయామితి శేషః అమృతం స్వానన్దం విన్దతే అనుభవతి. ఆత్మారామస్సన్ వర్తతే. సఈశ్వరఇతివాక్యశేషః నను యద్యేవం తర్హి జగన్నేశ్వరః జీవో నేశ్వర ఇత్యాపతితం నచేష్టాపత్తిః జీవేశ్వరాభేదవాదాభ్యుపగమాత్తవేతిచేదుచ్యతే. ఏకస్యైవేశ్వరస్య మాయయా జగద్భావ ఇవ జీవభావోప్యాపతితః. సతు వస్తుత ఇతి జీవేశ్వరాద్వైతస్యాక్షతేః. నచ జగదీశ్వరా ద్వైతమపి ప్రాప్తమితి వాచ్యం. తస్యేష్టాపత్తేః. సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేతిహి శ్రూయతేఇతి. ౧౯౫

శ్లో॥ సర్గానన్తరజా ప్రజాః న పురుషా దన్యా ఘటో వా మృదః
సర్గాత్ప్రాక్పురుషాత్పరం కిమపి నో బ్రహ్మైకమేవాస్తి యత్
జీవస్సన్నయ మేకఏవ సకలాన్ దేహా ననుప్రావిశత్
జీవోఽస్మాత్తదనన్యఏవ జగతా తాదాత్మ్యవాన్ షోడశీ. ౧౯౬

వ్యా.—నను కస్మాజ్జగదీశ్వరఇత్యుచ్యతే తత్రాహ. ఘటః మృదః వా ఇవ సర్గానన్తరజాః ప్రజాః పురుషా దన్యా నభవన్తి జగతః పురుషకార్యత్వేన పురుషా దనన్యత్వా జ్జగత్పురుషఇత్యుక్తం. యథా మృత్కార్యత్వేన మృదనన్యత్వా ద్ఘటో మృదిత్యుచ్యతే తద్వదితి. నను జగతఃకారణం పురుషా దన్యదేవాస్తు అత ఆహ. యద్యస్మాత్ బ్రహ్మైకమేవాస్తి తస్మాత్సర్గాత్ప్రాక్పురుషాత్పర మన్యత్కిమపి నాస్తి పురుషస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. నచావ్యాకృతమస్తీతివాచ్యం. తస్య పురుషశక్తిత్వేన పురుషా దనన్యత్వాత్ నహ్యగ్నిశక్తి రగ్నేరన్యా నను పురుషకార్యత్వా జ్జగత్పురుషఏవేత్యుచ్యతాంనామ అనాది ర్జీవః కథంపురుష ఇత్యుచ్యతే- పురుషస్యాకార్యంహి జీవః. తత్రాహ- ఏకఏవాయంపురుషః జీవస్సన్ సకలాన్ దేహా ననుప్రావిశ దనుప్రవిష్టః ప్రతిబిమ్బరూపేణావచ్ఛిన్నరూపేణవేతి భావః తత్తస్మా జ్జీవః అస్మాత్పురుషా దీశ్వరా దనన్యఏవ ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బాదనన్యత్వా దవచ్ఛిన్నస్యచానవచ్ఛిన్నా దనన్యత్వాత్. కథ మస్యజీవత్వ మతఆహ. జీవః షోడశీ ప్రాణాదిషోడశకలావాన్. జగతా స్థావరజఙ్గమాత్మకేన ప్రపఞ్చేన

తాదాత్మ్యవాంశ్చ భవతి మాయయేతిభావః. ఈశ్వరస్యైవ మాయాప్రయుక్తేన కలావత్త్వేన దేహవత్త్వేనచ సంసారిజీవత్వం ప్రాప్తం నత్వీశ్వరాదన్యః కశ్చిజ్జీవో ఽస్తి ఇతిభావః. ౧౯౫

శ్లో॥ బ్రహ్మజ్ఞానద మీశ్వరఞ్చ ధిషణా సమ్ప్రేరకం దేశికా
కారేణాత్మకలోపదేశక మముం సమ్ప్రార్థయేతేతి నా
ఆచార్యం ప్రదిశాద్య దేహి ధిషణాం నిర్మలామ్ నిశ్చయం
దుస్స్వప్నాభ జగత్ప్రతీతిమపి మే జ్ఞానఞ్చ భద్రం దిశ. ౧౯౬

వ్యా—.కథం తర్హి జీవస్య సంసారనివృత్తి రిత్యత ఈశ్వరప్రార్థనయేత్యాహ. నా జీవః మనుష్యఇతివా ధిషణాసమ్ప్రేరక మన్తర్యామిరూపేణ బుద్ధిప్రేరక దేశికాకారేణ గురురూపే ణాత్మకలోపదేశకం బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టారం ప్రైరాన్యాత్మనా బ్రహ్మజ్ఞానప్రద ఞ్చాము మీశ్వర మితి సమ్ప్రార్థయేత ఇతి కిమితఆహ- అద్య ఆచార్యం ప్రదిశ ధిషణాం దేహి ఏనశ్చయం పాపబుద్ధిం నిర్మలయ. దుస్స్వప్నాభజగత్ప్రతీతిం దుస్స్వప్నతుల్యజగద్భ్రాన్తించ నిర్మలయ - మే భద్రం మఙ్గలం మోక్షప్రదత్వాదితిభావః జ్ఞాన మహంబ్రహ్మాస్మీత్యాకారకం దిశ. ౧౯౭

శ్లో॥ అమ్భోధేరివ వీచయో ద్యుతిమయా ద్భూతా స్వభావ స్వరా
దవ్యక్తోపహితా ద్విభోః శ్రుతిగణే గూఢాఽభిధాఽస్యోమితి
అస్యోపాంశుజపా దయే దమృతతాం విద్వా నిదం వర్తతే
దేవానాం రసనా ముఖేష్వివ తథా మోక్షారినాభ్యాయితమ్. ౧౯౮

వ్యా.—ఏవ మీశ్వరం సంప్రార్థ్య తతః కింకుర్యా దిత్యతఆహ. అమ్భోధేరితి- అమ్భోధేస్సకాశా ద్వీచయఇవ ద్యుతిమయా దవ్యక్తోపహితా త్స్వరా ద్విభోః ఈశ్వరా త్సకాశా ద్భూతాని బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని అభూవన్. అస్య ఈశ్వరస్య ఓమిత్యభిధానామ శ్రుతిగణే గూఢా. విద్వాన్ అస్య ఓఙ్కారస్య ఉపాంశుజపాత్ ధ్యానకాలే శనైరుచ్చార్యమాణా జ్జపాత్, అమృతతా మమరణత్వం మోక్షమితియావత్, అయే త్ప్రాప్నుయాత్. ఇద మక్షరం దేవానాం ముఖేషు రసనా జిహ్వేవ వర్తతే. దేవాఅప్యోఙ్కారం జపన్తీత్యర్థః. తథా ఇద మక్షరంమోక్షారినాభ్యాయితం మోక్షరూపచక్రస్య నాభివ దాచరితం చక్రస్య నాభివన్మోక్షస్యాదమాశ్రయభూత మిత్యర్థః. ౧౯౯

శ్లో॥ జ్ఞానం యజ్ఞ ముపాశ్రితా హి మునయ శ్చిత్తే ధరన్తో బృహ
త్తన్నామ ప్రణవం బ్రువన్తి సనమస్కారా స్సదా బ్రహ్మణే
గౌరోఽయం ప్రణవాత్మకశ్చ వృషభః శృఙ్గై శ్చతుర్భి ర్యుతో ఽ
కారోకారమకారనాదకపదై స్తత్త్వం పరం వ్యాస్తవాన్. ౧౯౯

వ్యా.—ఉక్తార్థే విద్వదాచారం ప్రమాణయతి. జ్ఞానం యజ్ఞ ముపాశ్రితా మునయ స్సన్న్యాసినః చిత్తే బృహ ద్బ్రహ్మ ధరన్తస్సన్తః సనమస్కారాః నమస్కుర్వ న్తస్సన్త ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణే బ్రహ్మార్థం బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థమితియావత్. తన్నామ ఈశ్వరాభిధానం ప్రణవం బ్రువన్తి ఉచ్చరన్తి హిః ప్రసిద్ధౌ ప్రణవమేవ వర్ణయతి. అకారోకారమకారనాదకపదైః చతుర్భిః శృఙ్గైర్విషాణై ర్యుతః గౌర శ్శుద్ధః శ్వేతశ్చ అయం ప్రణవాత్మకః వృషభః. ఇదం పరంతత్త్వం బ్రహ్మ తత్త్వం వ్యాస్తవాన్ ఉజ్జగార ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. ౧౯౯

శ్లో॥ అస్తే శృఙ్గచతుష్క మస్య బృహతః పాదా స్త్రయ స్త్వాత్మని
ప్రాజ్ఞ స్తైజసవిశ్వకౌ పరమహా న్విశ్వమ్భరా దైవతే
శక్తీ ద్వే చిద చిన్మయేతు శిరసీ లోకాః కరా స్సప్త గౌ
ర్బద్ధోఽయం ప్రణవ స్త్రిధా వదతి తద్వ్యాప్తం సమస్తం యతః. ౨౦౦

వ్యా.—అస్య ప్రణవస్య బృహతో బ్రహ్మణః శృఙ్గచతుష్కం పూర్వోక్త మస్తి. ఆత్మని అధ్యాత్మం ప్రాజ్ఞః తైజసవిశ్వకౌ తైజసో విశ్వశ్చేతి త్రయః పాదా స్సన్తి. దైవతే అధిదైవతం పరమహాన్విశ్వమ్భరాః పర ఈశ్వరః మహాన్ హిరణ్యగర్భః విశ్వమ్భరో విరాడితి త్రయః పాదా అస్య సన్తి. అస్య చిదచిన్మయే చిద చిద్రూపే ద్వేశక్తీతు శిరసీ సప్తలోకాః కరాః అయం ప్రణవాఖ్యో గౌర్వృషభః. త్రిధా త్రిప్రకారైః. విశ్వాద్యాత్మనా పరాద్యాత్మనా చేత్యర్థః. బద్ధః యతో యేన సమస్తం వ్యాప్తం తద్బ్రహ్మ వదతి ప్రతిపాదయతి. ౨౦౦

శ్లో॥ విశ్వాద్యా స్త్రివిధా విధాయ వపుషి బ్రహ్మాండగర్భే విరా
ణ్ముఖ్యాశ్చ త్రివిధా విధాయ నిహితం జ్యోతిర్మయం బ్రహ్మ తత్
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిధాతృపణిభి స్సఙ్గోప్యమానం మహా
వాక్యార్థం సుగురూపదేశవశతో జానాతి ధన్యః పుమాన్. ౨౦౧

వ్యా.—బ్రహ్మణ స్తత్త్వం తద్వేదనోపాయంచాహ విశ్వాద్యా ఇతి. వపుష్యస్మిన్ శరీరే అధ్యాత్మమిత్యర్థః. విశ్వాద్యాః విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాత్మకాః త్రివిధాః

తిస్రోవిధా విధాయ. బ్రహ్మాండగర్భే విరాణ్ముఖ్యాః విరాడ్ఢిరణ్యగర్భేశ్వరాత్మకాః త్రివిధాః విధాయ నిహితం స్థితం జ్యోతిర్మయం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిధాతృజాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తీనాం సృష్ట్వ పణిభిఃపణనంపణఃస్తుతిః స ఏషామస్తీతిపణినః తైః స్తోతృభిః సఙ్కీర్త్యమానం మహావాక్యార్థం మహావాక్యానాం తత్త్వమస్యాదీనామర్థమభిధేయభూతం తద్బ్రహ్మ ధన్యః నిష్పాపః పుమాన్ సుగురూపదేశవశతః శోభనస్య తత్త్వం సాక్షాత్కృతవత ఇత్యర్థః గురోరుపదేశపశాత్ జానాతి. ౨౦౧

శ్లో॥ దేవానాం ప్రథమం పురః స్వవపుషో యో జాయమానం మహాన్
విశ్వస్మా దధికో హిరణ్యజఠరం వేదైకవేద్యః పుమాన్
సర్వజ్ఞర్షిగణే మహర్షి రయతే సోఽయం పరాత్మేశ్వరః
సంసారార్ణవతారకాత్మవిషయస్మృత్యా యునక్త్వాత్మనః. ౨౦౨

వ్యా.—ఆత్మస్మృతిలాభాయేశ్వరః ప్రార్థయితవ్యఇతి వక్తు మీశ్వరం ప్రార్థయతే. మహాన్ విశ్వస్మా దధికః వేదైకవేద్యః సర్వజ్ఞర్షిగణే మహర్షిరుత్తమః యః పుమానీశ్వరః దేవానాం ప్రథమం శ్రేష్ఠం పుర ఆదౌ స్వవపుషః అవ్యక్తోపహితచైతన్యలక్షణా త్స్వాకారా జ్జాయమానం హిరణ్యజఠరం హిరణ్యగర్భ మయతే పశ్యతి ప్రతికల్పం పశ్యతీత్యర్థః. సోయం పరాత్మా ఈశ్వరః ఆత్మనః జీవాన్ ఉపాధిభేదాద్బహుత్వమ్. సంసారార్ణవతారకాత్మవిషయస్మృత్యా సంసారార్ణవబ్రహ్మాభిన్నాత్మవిషయస్మరణేన యునక్తు యోజయతు మత్త స్మృతి ర్జ్ఞాన మపోహనఞ్చేతి గీతావచనాత్. ౨౦౨

శ్లో॥ యస్మా దస్తి పరం న వస్తు భువనే నైవాపరం కిఞ్చన
జ్యాయో నాస్తి నచాల్పమ ప్యపగతద్వైతం త దేకం బృహత్
స్తబ్ధోఽయం దివి తిష్ఠతి క్షితితలే వృక్షో యథా నిశ్చల
స్తేనేదం పురుషేణ పూర్ణ మఖిలం బ్రహ్మైవ నేదం జగత్. ౨౦౩

వ్యా.—కోఽసావాత్మా యద్విషయా స్మృతిః ప్రార్థ్యతేఽతఆహ - యస్మాదితి. యద్వా కీదృశీ సా స్మృతి రతఆహ యస్మాదితి - భువనే యస్మా త్పరమధికం గుణతిఇత్యర్థః. వస్తు నాస్తి అపర మపకృష్టం వా కిఞ్చన కిఞ్చిదపి వస్తు నైవాస్తి కిఞ్చనేత్యనేన సమస్యాపి ప్రతిషేధః కృతః. యస్మా జ్జ్యాయోఽధికం ప్రమాణత ఇత్యర్థః నాస్తి అల్పంచ నాస్తి అపిశబ్దా ద్యత్సమంచ నాస్తి అతఏవ తదాత్మాభిన్నం బృహ దపగతద్వైత మద్వైత మేకమేవ. అయం బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మా స్తబ్ధః నిశ్చలస్సన్ దివి స్వాత్మని తిష్ఠతి తత్రదృష్టాంతమాహ యథా

క్షితితలే వృక్షో నిశ్చలస్సన్ తిష్ఠతి తద్వత్ ఇద మఖిలం జగత్ తేన బ్రహ్మాభిన్నేన పురుషేణాత్మనా పూర్ణం వ్యాప్తం భవతి తస్మాదిదం జగత్త్వేన ప్రతీయమానం వస్తు బ్రహ్మైవ భవతి నతు జగత్. యథా మృద్వ్యాప్తో ఘటో మృదేవ న ఘట స్తద్వత్. ౨౦౩

శ్లో॥ బ్రహ్మాభిన్నపరాత్మతత్త్వవిషయా నేయం స్మృతిః కర్మణా
లభ్యా న ప్రజయా ధనేన న తథా త్యాగేన లభ్యా బుధైః
త్యక్త్వా సర్వ మిదం జితేన్ద్రియచయా ఏకాగ్రచిత్తా బుధా
జ్యోతిః స్వాత్మని సంస్థితం పరతరం స్వర్గా దయన్తే బృహత్. ౨౦౪

వ్యా.–ఆత్మస్మృతిలాభోపాయమాహ. బ్రహ్మాభిన్నపరాత్మతత్త్వవిషయా ఇయం స్మృతిః కర్మణా న లభ్యా లబ్ధుం శక్యా ప్రజయా నలభ్యా తథా ధనేన నలభ్యా కిన్తు బుధైః త్యాగేన లభ్యా కథం తత్రాహ. బుధాః సర్వమిదం దృష్టమానుశ్రవికంచ త్యక్త్వా జితేన్ద్రియచయా ఏకాగ్రచిత్తాశ్చ సన్తః స్వాత్మని బుద్ధౌ సంస్థితం స్వర్గాదపి పరతరం శాశ్వతత్వా దితి భావః. జ్యోతిః జ్ఞానస్వరూపం బృహద్బ్రహ్మ అయన్తే ప్రాప్నువన్తి. ౨౦౪

శ్లో॥ యే సన్న్యస్య గురో ర్ముఖా దధిగతశ్రుత్యన్తతత్త్వా జిత
ప్రాణా శ్శుద్ధహృద శ్శరీరపురమధ్యావస్థితే నిర్మలే
అల్పేఽస్మిన్ హృదయామ్బుజే పరగృహే నిశ్శోక మభ్రం బృహ
ద్ధ్యాయన్తి ప్రతిపద్య తత్త్వ మిహ తే బ్రహ్మైవ దేహక్షయే. ౨౦౫

వ్యా.—తీవ్రప్రజ్ఞాః శ్రవణమాత్రాదేవ ముచ్యన్తే మన్దప్రజ్ఞానా స్తు ధ్యానమావశ్యకమితి ధ్యానమాహ య ఇతి. యే సన్న్యస్య గురోర్ముఖా దధిగతశ్రుత్యన్తతత్త్వాః ప్రాప్తవేదాన్తతత్త్వాః జితప్రాణాః శుద్ధహృదశ్చ సన్తః శరీరపురమధ్యావస్థితే నిర్మలే అల్పే అస్మిన్నితి కరం హృదయప్రదేశ మానీయాఽభినీయ దర్శనం పరగృహే బ్రహ్మధామ్ని హృదయామ్బుజే నిశ్శోకం నిస్సంసార మభ్రం గగనతుల్యం పరమాకాశం వా బృహద్బ్రహ్మధ్యాయన్తి తే ఇహ జీవద్దశాయామేవ తత్త్వం ప్రతిపద్య దేహక్షయే బ్రహ్మైవ భవన్తి. ౨౦౫

శ్లో॥ యో వేదాదిగతః స్వరః పరతరో వేదాన్తవేద్య స్తదో
ఙ్కారస్యాదిపదం విరాజ మముం విశ్వాత్మకం చోస్వరే

ధీమాం స్తైజసకాఞ్చనోదరమయే సమ్యగ్విలాప్యాథ తం
ప్రాజ్ఞే వ్యాకృతరూపమే ప్రకృతితో లీనం త్రిపాదోమితి. ౨౦౬

శ్లో॥ ధ్యాత్వా తత్ప్రకృతేః పరం ద్యుతిమయం బ్రహ్మాన్త్యమాత్రామయే
నాదే తత్పరమాత్మనోఽధికతర ధ్యేయస్య చాసత్త్వతః
ధ్యాయేదన్వహ మాత్మబోధ మమునా జ్ఞేయో హి శుద్ధాత్మనా
ధ్యానేనైష పరః పుమా నధిగమా దస్యామృతం లభ్యతే. ౨౦౭

వ్యా.—యస్సాక్షాద్బ్రహ్మధ్యానాసమర్థః తస్యేదముచ్యతే పరతరః సర్వేషు వర్ణేషు అత్యుత్కృష్టః వేదాదిగతః వేదోపక్రమం ప్రాప్తః ఓఙ్కారపూర్వకత్వాద్వేదోపక్రమస్య వేదాన్తవేద్యశ్చ యః స్వరః వర్ణః ఓమిత్యక్షరమితి యావత్ తదోఙ్కారస్య తస్య ఓఙ్కారస్య ఆదిపద మాద్యవయవం విరాజం విరాడ్రూపం విశ్వాత్మకంచ ఇమమ్ అమ్ అకారమ్. తైజసకాఞ్చనోదరమయే తైజసహిరణ్యగర్భాత్మకే తదభేదేన ధ్యాతే ఇత్యర్థః. ఉస్వరే ఉకారే సమ్యగ్విలాప్య అథ తమ్ ఉకారం ప్రాజ్ఞావ్యాకృతరూపమే ప్రాజ్ఞావ్యాకృతాత్మమే మకారే విలాప్య ఇత్యేవం త్రిపాదోఙ్కారః ప్రకృతితః ప్రకృతా వవ్యాకృతే లీనఇతి ధ్యాత్వా తత్ప్రకృతేః తస్యాః ప్రకృతేః పరం ద్యుతిమయం బ్రహ్మ అన్త్యమాత్రామయే ఓఙ్కారస్య చరమమాత్రాభూతే నాదే - తత్పరమాత్మనః అధికతరధ్యేయస్య అసత్త్వతోఽభావాద్ధేతోః అన్వహం సదాపి ఆఽఽత్మబోధ మాత్మబోధపర్యన్తం బ్రహ్మభిన్నాత్మసాక్షాత్కారపర్యన్తం ధీమాన్ ధ్యాయేత్ - ధీమాన్ నాదే బ్రహ్మ ధ్యాయేదిత్యన్వయః. శుద్ధాత్మనా శుద్ధచిత్తేన పురుషేణ అమునా ఉక్తేన ధ్యానేన ఏషః పరః పుమా నీశ్వరః జ్ఞేయః, హిః ప్రసిద్ధౌ. యస్మాద్ధ్యానేనేశ్వరో జ్ఞేయ స్తస్మా దీశ్వరం ధ్యాయేదితి కారణవాచీవా హిశబ్దః జ్ఞానస్యఫల మాహ - అస్యేశ్వరస్యాధిగమా జ్జ్ఞానాద్ధేతోః అమృతం మోక్షః లభ్యతే ప్రాప్యతే విదుషేతి శేషః. ౨౦౬-౨౦౭

శ్లో॥ ధ్యాయే ద్దేవ మనన్తశీర్ష నయనశ్రోత్రత్వగాదీన్ద్రియం
విశ్వానన్దకరంచ విశ్వ మధిపం నారాయణంచాక్షరమ్
విశ్వస్మా త్పరమంచ నిత్య మపరం విశ్వోపజీవ్యం హరిం
విశ్వాత్మేశ్వరపాలకం ధ్రువతమం శాన్తం శివం చాచ్యుతమ్. ౨౦౮

వ్యా.—హృత్పుణ్డరీకే ఉపాస్యః పరమేశ్వరః పూర్వోక్తం కీదృశస్య ఇత్యత్రాహ - దేవం ద్యోతనశీలం పరమాత్మానం ధ్యాయేత్ - విద్వానితి శేషః. దేవమేవ

విశినష్టి అనన్తశీర్షనయనశ్రోత్రత్వగాదీన్ద్రియమ్ అనన్తాని శీర్షాణి శిరాంసి నయనాని శ్రోత్రాణి త్వచః ఆదిపదా ద్ఘ్రాణాదీనాం వాగాదీనాఞ్చ గ్రహణ మిన్ద్రియాణీత్యుపలక్షణం తత్స్థానాదీనామ్- యస్య తం తథోక్తం సర్వజగదాత్మకం విరాడ్రూపం పరమాత్మన శ్శరీరం తథాభాసతి అస్మదాదీనాం శిరఆదీని సర్వాణి తదీయాన్యేవేతి తస్య తథాత్వ మితిభావః. నన్వేవం మహాననిష్టమాపతిత మీశ్వరస్య యత్సర్వాణ్యప్యస్మదాదిశిరోవేదనాదిదుఃఖాని తదీయాన్యేవేత్యతఆహ - విశ్వాన్తకరమితి. సర్వస్యాపి విశ్వస్యాన్తయితు రీశ్వరస్య క్వ దుఃఖావకాశః నను విశ్వ మయ మానన్దయతునామ ఏవం పున ర్విశ్వం దుఃఖయత్యేవేత్యత్రాహ విశ్వమితి. యద్దుఃఖం యచ్చ దుఃఖజనకం తదుభయ మప్యయమేవేతి కథ మస్య దుఃఖమితిభావః. నను యది విశ్వమేవాయం తర్హి కేనచి దస్యస్వామినా భవితవ్యం విశ్వస్య పాల్యత్వా దత ఆహ - అధిపమితి - విశ్వస్య ప్రభుమ్ కుతోఽయం విశ్వాధిపః అత్రాహ - నారాయణమితి - నరీయన్తే నక్షీయన్తఇతి నరా జీవాః తేషాం సమూహో నారం. తస్యాయనం ప్రవృత్తి ర్యస్మా త్స నారాయణః. తం నారాయణం పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతిణత్వమ్ - సఙ్జ్ఞాహీయ మన్తర్యామిణః పరమేశ్వరస్య నను యద్యయం ప్రేరక స్తర్హి వికారిత్వా ద్వినాశ్యేవ స్యాత్ - అతఆహ - అక్షరమితి. అవినాశినమిత్యర్థః స్వయ మవిక్రియస్సన్నేవాయం ప్రేరయతి అయస్కాన్తశిలాలోహన్యాయేనేతిభావః. అతఏవ నిత్య మతఏవ ధ్రువతమంచ. నను విశ్వం క్షర మయంచ విశ్వమేవేతి కథ మక్షరత్వ మస్యేత్యత్రాహ - విశ్వాత్పరమమితి మాయయా విశ్వభూతోఽపి వస్తుతో విశ్వస్మా ద్విలక్షణ ఏవేత్యర్థః - నను విశ్వస్యాయ మధిపఇత్యుక్తం కః పున రస్యాధిప ఇత్యత్రాహ. అపరమితి నవిద్యతే పరోఽధికో యస్మాత్త మపరం నాస్యాస్యః కశ్చి దధిపః అనవస్థాదోషాదితిభావః. ఏవం విశ్వాధిపత్వాదేవ. విశ్వోపజీవ్యం విశ్వస్యోపజీవ్య మేతదాశ్రిత్యైవ విశ్వ ముపజీవతీత్యర్థః - అతఏవ విశ్వాత్మేశ్వరపాలకం విశ్వస్యాత్మాన మీశ్వరం పాలకఞ్చ ఆత్మాశ్రయేణ దేహః ఈశ్వరాశ్రయేణ భృత్యాదిః పాలకాశ్రయేణ పాల్యశ్చోపజీవతీతిహి. కథమయంపాలయతి తత్రాహ హరిమితి. హరత్యాశ్రితానాం సర్వం పాపం దుఃఖఞ్చేతి హరిః తమ్ నను సర్వప్రశాసితృత్వేన భీషణోఽయం కథంసేవ్యోఽతఆహ - శాన్తమితి. అతఏవ శివం మఙ్గళస్వరూపం. నను కదాచి దయ ముగ్రోఽపి స్యా దతఆహ - అచ్యుతమితి. స్వమహిమ్నోనచ్యుతోఽచ్యుతః తమ్. యద్వా సర్వథా సర్వదాచ సేవ్యఏవాయం సర్వరక్షకత్వాత్ నతు రక్షే

ష్యతి వా న వేతి సంశయోఽస్మిన్ కార్య ఇత్యాహ అచ్యుతమితి. ఆశ్రితాన్న చ్యావయతీత్యచ్యుతః త మచ్యుతమ్. ౨౦౮

శ్లో॥ విశ్వస్యాస్య పరాయణం బుధజనైర్జ్ఞేయం మహాన్తం పరం
తత్త్వం బ్రహ్మ పరత్విషంచ పరమాత్మానం నృదృక్ఛ్రోత్రగమ్
అన్తశ్చాపి బహిస్సమస్తమపి సంవ్యాప్య స్థితం విష్టపేఽ
నన్తం సంసృతిసిన్ధుపార మమృతం సర్వజ్ఞమప్యవ్యయమ్. ౨౦౯

వ్యా.—అచ్యుతత్వాదేవ అస్య విశ్వస్య ప్రపఞ్చస్య జీవస్య వా పరాయణం పర మయనం పరాంగతిం పరమాధారం వా జీవస్య పరాగతిః ప్రాప్యత్వాత్ ప్రపఞ్చ పరమాధారః ప్రపఞ్చస్యాత్మని కల్పితత్వాదితి భావః అత ఏవ బుధజనైర్జ్ఞేయం జ్ఞాతుం యోగ్యం యద్వా దేవోఽయం ధ్యేయో భవతు. కః పునర్జ్ఞేయోఽత ఆహ బుధజనైర్జ్ఞేయమితి. నిర్గుణం బ్రహ్మ జ్ఞేయం సగుణం బ్రహ్మ తు ధ్యేయం. ద్వివిధంచేద మేకమేవ బ్రహ్మద్వయాభావాత్. తస్మాదయమేవేశ్వర ఈశ్వరత్వేన ధ్యేయః బ్రహ్మత్వేన జ్ఞేయ ఇతి భావః కిమయం జ్ఞేయో ఘటాదివ దల్ప నేత్యాహ- మహాన్తమితి జ్ఞేయవిశేషణమ్. యద్వా కిమయం యదృచ్ఛయా జ్ఞేయ ఉతావశ్యం జ్ఞేయ ఇత్యత్రాహ- మహాన్తం జ్ఞేయమితి అవశ్యం జ్ఞేయమిత్యర్థః. అథవా కి మయం సర్వసాధారణ్యేన జ్ఞేయః- నేత్యాహ- మహాన్తమితి. ప్రౌఢం జ్ఞేయమిత్యర్థః. యద్వా మహాన్తమితి- దేవస్యైవ విశేషణమ్ జ్ఞేయః కిమయం పరిచ్ఛిన్నః నేత్యాహ- మహాన్తమితి - అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. కస్మాద్ధేతో రయమేవ జ్ఞేఽయోఽత ఆహ- పరంతత్త్వమితి - ప్రకృతిమహదాదిపఞ్చవింశతితత్త్వేషూత్కృష్టతత్త్వమిత్యర్థః యద్వా పరం సర్వోత్కృష్టం కస్మాదయంపరః తత్త్వం పరమార్థసత్యస్వరూపమితి - నను తత్త్వంబ్రహ్మైవ నేశ్వరోఽత ఆహ బ్రహ్మేతి నను యద్యయం జ్ఞేయ స్తర్హి ఘటాదివ జడ ఏవ స్యాదత ఆహ - పరత్విషమితి. పరంజ్యోతిస్స్వరూపమ్ - స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూప ఏవాయమితి నాస్యాన్యావభాస్యత్వ లక్షణం జ్ఞేయత్వం కిన్తు బుద్ధా వుపలభ్యమానత్వరూపజ్ఞేయత్వమేవేత్యర్థః నను యో బుద్ధా వుపలభ్యతే స బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నః. దేహాద్యాత్మాభాసేభ్యః పరమః ప్రత్య గ్భూత ఆత్మైవేత్యత ఆహ - పరమాత్మానమితి. అయమేవ ప్రత్యగాత్మా. నత్వస్మాద్భిన్న ఇత్యర్థః. నను కస్మా దయం పరమ ఆత్మేత్యత ఆహ. విష్టపేఽస్మిన్ లోకే నృదృక్ఛ్రోత్రగం నృణాం దృగ్విషయం శ్రోత్రవిషయంచ సమస్తమపి వస్తు

అన్త ర్బహిశ్చ అపిశబ్దాన్మధ్యఇచ్చ సంవ్యాప్యాభివ్యాప్య స్థితం పరిపూర్ణమిత్యర్థః. అతఏవానన్తం దేశకాలవస్తుకృతపరిచ్ఛేదరహిత మతఏవావ్యయం న వ్యేతి వికార మాప్నోతీత్యవ్యయః. తం పరిచ్ఛిన్నస్య హి జన్మాదివికారాః కి మస్య స్వరూప మతఆహ. అమృతమితి- సుఖస్వరూపమిత్యర్థః కి మిదం లౌకికసుఖవ జ్జడం నేత్యాహ- సర్వజ్ఞమితి యద్వా సర్వవ్యాపిత్వాదేవాయం సర్వజ్ఞఇత్యాహ సర్వజ్ఞమితి అపిశబ్దా త్సర్వవిదంచ న సర్వజ్ఞ స్సర్వవి దితిశ్రుతేః ఏవ మమృతత్వాదేవాయం సంసృతి సిన్ధుపారఇత్యాహ- సంసృతిసిన్ధుపారమితి. సంసారసముద్రతీరం సంసారదుఃఖా సం స్పృష్టమిత్యర్థః. ౨౦౯

శ్లో॥ నాభే రగ్రతలే వితస్త్యతిగతౌ నిష్టే రధోఽధోముఖం
మర్త్యానాం వపుషి స్థితంహి హృదయం పాథోజకోశోపమమ్
విశ్వస్యాయతనం మహ ద్బహుసిరావ్యాప్తం తదన్తే తను
చ్ఛిద్రం తిష్ఠతి తత్ర సర్వభువనం యద్వ్యజ్యతే తత్ర సత్. ౨౧౦

వ్యా.—హృత్పుణ్డరీకే పరమేశ్వరో ధ్యాతవ్య ఇత్యుక్తం. తత్రైవ ఉప వర్ణితః. అథ హృత్పుణ్డరీకం విశినష్టి. మర్త్యానాం వపుషి నాభే రగ్రతలే వితస్త్యతి గతౌ వితస్తేర్ద్వాదశాఙ్గులస్య అతిగతౌ అతిక్రాన్తాసత్యామ్. వితస్తిపరిమితదేశా న్తరమిత్యర్థః. నిష్టేః గ్రీవాబన్ధస్య అధః అధోముఖం పాథోజకోశోపమం పద్మ కోశతుల్యం హృదయం స్థితం వర్తతే హిః ప్రసిద్ధౌ. ఏవం హృత్పుణ్డరీకస్య స్థానం ప్రదర్శ్య అథ తద్ధర్మమాహ విశ్వస్యాయతనమితి. హృదయస్థితమనో విజృమ్భణ మాత్రత్వాద్విశ్వస్య హృదయం విశ్వస్యాయతనమిత్యుచ్యతే. ఆయతన మాశ్ర యః. కీదృశ మాయతన మతఆహ మహదితి. తస్య స్వరూపమాహ బహుసిరా వ్యాప్తమితి- బహునాడీవేష్టితమ్. ఏవంవిధం హృదయం స్థితమిత్యన్వయః. తదన్తే హృదయసమీపే తను స్వల్పం ఛిద్రం సుషుమ్నానాడీనాలం తిష్ఠతి యద్వ్యస్మాత్. తత్ర ఛిద్రే ప్రవిష్టేన మనసేతిశేషః. సద్బ్రహ్మ వ్యజ్యతే ఉపలభ్యతే తస్మా త్సర్వ భువనం తత్ర ఛిద్రే తిష్ఠతి బ్రహ్మణ స్సర్వాధారత్వాదితిభావః. ౨౧౦

శ్లో॥ మధ్యే తస్య మహానలోఽస్తి బహులజ్వాలశ్చ నానాముఖో
భోక్తాఽన్నస్య పురఃస్థితస్య విభజ త్యాహార మేషోఽజరః
నిష్ఠాలో జరయన్ స్వదేహ మఖిలం సన్తాపయ త్యన్వహం
తజ్జ్వాలాసుచ కాచి ద స్త్యణుత రోర్ధ్వం బ్రహ్మరన్ధ్రం గతా. ౨౧౧

వ్యా.-తస్య సుషుమ్నానాలస్య మధ్యే బహుళజ్వాలః నానాముఖః జ్వాలా విశేషైః పరితోఽవస్థితాసు నాడీషు సర్వాసు సఞ్చరణా దనేకముఖశ్చ బహువిధేశ్వర రూపఇత్యర్థః. పురః అగ్రేస్థితస్యాస్య భోక్తాచ మహానలః మహా నసలోఽగ్నిరస్తి. ఏషోఽగ్నిః. ఆహారమన్నం స్వేన భుక్తం జరయన్ రక్తాదిరూపేణ పరిణమయన్నిత్యర్థః. స్వయన్తు నజీర్యత ఇత్యజరః. అతఏవ నిష్ఠాతః కుశలస్సన్ విభజతి రక్తాది రూపేణ పరిణత మాహారం సర్వాఙ్గనాడీష్వవయవేషు ప్రసారయతి. అన్వహం సదా యావజ్జీవమిత్యర్థః. మృతశరీరే ఔష్ణ్యానుపలమ్భేన జరరాగ్న్యభావాత్. స్వదేహం సన్తాపయతి తజ్జ్వాలాసు తస్య జ్వాలాసుమధ్యే ఊర్ధ్వం బ్రహ్మరన్ధ్రంగతా అణుతరా అతిశయేనాణుశ్చ కాచి జ్జ్వాలా అస్తి. ౨౧౧

శ్లో॥ నీలామ్భోధరమధ్యసంస్థిత తటిల్లేఖేవ దీప్తా శిఖా
సేయం పీతగుణా పరం తనుతరా నీవారపుచ్ఛం యథా
తస్యా మధ్యతలే స్థిత స్సపురుషో బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాత్మకోఽ
వ్యక్తాత్మా పరమః స్వరాట్చ పరమాత్మా చిన్తనీయ స్సదా. ౨౧౨

వ్యా.-యా ఊర్ధ్వం బ్రహ్మరన్ధ్రం గతా సేయం శిఖా జ్వాలా నీలామ్భోధరమధ్యసంస్థితతటిల్లేఖేవ దీప్తా భాస్వరా పీతగుణా- నీవారపుచ్ఛమివ పర మతిశయేన తనుతరా తన్వీచ భవతి. తస్యా శ్శిఖాయాః మధ్యతలే స్థితః. బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాత్మకః ఉపలక్షణమిదం సర్వదేవాత్మకత్వస్య. అవ్యక్తాత్మా అవ్యక్త మవ్యాకృత మీశ్వరోపాధి ర్బ్రహ్మాదికారణం తదాత్మా తద్రూపః. తత్తాదాత్మ్యం ప్రాప్త ఈశ్వరో న్తర్యామీతివా. పరమో నిర్మాయ శ్శుద్ధచిన్మయః స్వరాట్ స్వతన్త్రః స్వప్రకాశఇతివా. పురుషఃపూర్ణః స పరమాత్మా పరమేశ్వరః. సదా చిన్తనీయః ధ్యాతవ్యః ముముక్షుభిరితి శేషః. ౨౧౨

శ్లో॥ యత్సత్యం పరమార్థతః పరమిదం తద్బ్రహ్మ మాయావశా
ద్భక్తానుగ్రహణాయ శఙ్కరమయం విష్ణ్వాత్మకం చాభవత్
శ్రీమన్తం పురుషం త మూర్ధ్వగరసం విశ్వాత్మకం వా విభూ
పాకం చేతసి కృష్ణపిఙ్గలమితంస్ఫూర్తిం నమస్కుర్మహే. ౨౧౩

వ్యా.-నిర్గుణబ్రహ్మోపాసనం సగుణబ్రహ్మోపాసనఞ్చే త్యుపాసనం ద్వివిధం బ్రహ్మణః. తత్ర నిర్గుణోపాసన మహం బ్రహ్మాస్మీత్యాకారక మోఙ్కార ధ్యానాత్మకఞ్చ. సగుణోపాసనాని బహూని సన్తి. తేషు విరాడుపాసనం ముఖ్యం ప్రాథమికఞ్చ తత్ప్రదర్శితమ్. అథ వ్యష్ట్యుపాసనాని వక్తుం ప్రక్రమతే తావత్.

యథారుచి శైవం వైష్ణవం వా పురాణాదిప్రసిద్ధం విగ్రహం మనసి కల్పయిత్వా బ్రహ్మేతి ధ్యాయే దితి సూచయన్ శివం విష్ణుంచ నమస్కరోతి యదితి. యద్వా ధ్యానేన చేతసి స్థాపితం శివం విష్ణుం చైవం నమస్కుర్యాదిత్యాహ యదితి. తత్ర పూర్వార్ధేన కథం శివస్య విష్ణో ర్వా బ్రహ్మత్వమితి శఙ్కా ప్రత్యుదస్యతే. ఉత్తరార్ధేనతు తౌ నమస్క్రియేతే ఇతివివేకః. యద్వస్తు పరమార్థతః సత్యం నతు రజ్జుసర్పవన్మిథ్యా నాపి పృథివ్యాదిప్రపఞ్చవ ద్వ్యవహారత స్సత్యమిత్యర్థః తదిదం పరం బ్రహ్మ మాయావశా ద్భక్తానుగ్రహణాయ భక్తానా మనుగ్రహార్థం శఙ్కరమయం శివస్వరూపం విష్ణ్వాత్మకం విష్ణుస్వరూపంచాఽభవత్. యద్యపి బ్రహ్మైవ మాయావశా త్సర్వప్రాణిమయమనూసీ త్తథాపి శివో విష్ణుశ్చేశ్వరః. అన్యేతు జీవా ఏవ. అవిద్యాకామకర్మాదిసహకృతమాయాకార్యత్వా ద్భూతానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తానాం జీవత్వమ్. కేవలమాయాకార్యత్వాత్తు శివకేశవయో రీశ్వరత్వమితి అతఏవ తావుభౌ స్వాధీనమాయౌ సర్వజ్ఞౌ సర్వశక్తీచ భవతః. కథ మన్యథా హాలాహలపానసముద్రమథనాదికర్తృత్వం తయోః. అయం చ జీవేశ్వర విభాగః కల్పితఏవానాదిర్మాయామయఇతి నాద్వైతహానిః చేతసి హృది స్ఫూర్తిం స్ఫురణ మితం ప్రాప్తం భావనావశా దితిభావః శ్రీమ త్తం శ్రీ ర్మాయాలక్ష్మీః పార్వతీచ యద్వా విష్ణుపక్షే శ్రీర్లక్ష్మీః శివపక్షే శ్రీ ర్విషం గరళకణ్ఠమిత్యర్థః అనేన భక్తపాపక్షపణసామర్థ్యం వ్యజ్యతే శివస్య పురుషం శిరఃపాణ్యాదివిశిష్టపురుషాకారమ్. ఊర్ధ్వగరస మూర్ధ్వగో బ్రహ్మరన్ధ్రస్థో రసో రేతో యస్య త మస్ఖలితేన్ద్రియమిత్యర్థః ఉత్కృష్టవీర్యమితి వా విశ్వాత్మకం బ్రహ్మాభిన్నత్వా జ్జగన్మయం విరూపాక్షం త్రినేత్రత్వా ద్విరూపాక్ష శ్శివః 'దక్షిణం వహ్నిసఙ్కాశం వామం తుహినసన్నిభ' మితివచనా త్సూర్యచన్ద్రాత్మకపరస్పరవిరూపనేత్రో విష్ణుః కృష్ణపిఙ్గలం దక్షిణభాగే కృష్ణవర్ణః వామభాగే పిఙ్గలవర్ణశ్చ శివః శివస్య కృష్ణత్వా త్పార్వత్యాః పిఙ్గలత్వా దర్ధనారీశ్వరత్వాచ్చ శివస్య. విష్ణు స్తు స్వతః కృష్ణవర్ణః లక్ష్మిశోభాసంవలితత్వా త్పిఙ్గలశ్చ పిఙ్గలవర్ణా హి లక్ష్మీః 'నమస్యే పరమానన్దం పురుషం కృష్ణపిఙ్గలమ్, నారాయణం జగన్నాథం వాసుదేవ మనామయ' మితి వచనాత్ తం శివం విష్ణుం వా నమస్కుర్మహే ౨౧౩

శ్లో॥ ఋ గ్రూపం హి ఋగాశ్రియశ్చ తరణే ఋగ్దేవతానా మ్పదం
బిమ్బం సామమయం హి సామనిలయ స్తద్దేవతానా మ్పదమ్
జ్యోతి స్తస్య యజుర్మయోఽత్రి పురుష స్తద్దేవతానామ్పదం
ధ్యాయే త్తద్యజురాత్మకం తపతి తత్త్రయ్యేవ సూర్యాత్మనా. ౨౧౪

వ్యా:— అథాదిత్యే పరమేశ్వరస్య ధ్యానమాహ హి యస్మా త్తరణే స్సూర్యస్య బిమ్బం మణ్డలమ్ ఋగాశ్రియః ఋచాం స్థానమ్ ఋగ్దేవతానా మృగభిమాని దేవతానాం పదం స్థానం చ తస్మాత్ ఋగ్రూప మృచా నిష్పాదిత మితి యావత్ - ఇతిధ్యాయేత్ - హి యస్మా త్తస్య బిమ్బస్య జ్యోతిః సామనిలయః తద్దేవతానాం పదఞ్చ తస్మా త్తరణే ర్బిమ్బం సామమయం ధ్యాయేత్. హి యస్మా దత్రబిమ్బే యజుర్మయః తద్దేవతానాం చ పదం పురుషోఽస్తి తస్మాత్తరణే ర్బిమ్బం యజురాత్మకం ధ్యాయేత్. యస్మా దేవం సూర్యస్య మణ్డలభాగ తేజో భాగపురుషభాగాః ఋక్సామయజురాత్మకాః తత్తస్మాత్. త్రయ్యేవ వేదానాం త్రయమేవ సూర్యాత్మనా తపతి జ్వలతి మణ్డల తేజఃపురుషాతిరిక్త సూర్యపదార్థాభావాత్. అతఏవ సూర్యస్య ‘అంశుమాలీ త్రయీతను’ రితికోశేషు త్రయీతను రితి నామ నను ఋగాత్మకస్య మణ్డలస్య కథం యజుస్సామాత్మనా ధ్యానమితిచే దుచ్యతే మణ్డలార్చిః పురుషత్రయస్యా ప్యవివిక్తస్య మణ్డలత్వేన గ్రహణం తస్య త్రయీమయత్వా ద్యజురాద్యాత్మనాపి ధ్యాన ముపపద్యతే వివేచితస్తు మణ్డల భాగః కేవలఋగాత్మకఏవేతి న తస్య యజురాదిరూపతయా ధ్యానమితి. యద్వా మణ్డలస్య స్వతః ఋగాత్మత్వం స్వార్చిర్ద్వారా సామాత్మత్వం స్వపురుషద్వారా యజురాత్మత్వమితి. యోఽయం దివి జ్వల న్నహని దృశ్యతే తస్య సూర్యస్య మణ్డలార్చిఃపురుషా ఋక్సామయజురాత్మకా ఇతికృత్వా స సూర్య స్త్రయీమయ ఏవేతి పరమార్థః. ౨౧౪

శ్లో॥ ఆదిత్యే పురుషో హిరణ్మయతను ర్య స్సోఽయ మోజో బలం
తేజః కీర్తిరపీన్ద్రియాణి హృదయం మన్యు శ్శరీరం మనుః
మిత్రో మృత్యు రథామ్బరం మరు దసు స్సత్యశ్చ లోకేశ్వరః
కః కిం కం త దృతం నరోఽన్న మమృత శ్చాయుః ప్రజేశ శ్శరత్.
౨౧౫

వ్యా,—ఆదిత్యే యః హిరణ్మయతనుః పురుషోఽస్తి సోఽయం పురుషః ఓజోబలాదిసర్వాత్మకః తత్ర ఓజః ఇన్ద్రియపాటవం బలం శరీరపాటవం తేజో దీప్తిః కీర్తి ర్యశః ఇన్ద్రియాణి చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని హృదయ మన్తఃకరణం మన్యుః తద్ధర్మః కోపః ఉపలక్షణమిదం కామాదీనామ్ మనుః స్వాయమ్భువాదిః శరీరం స్థూలమ్ మిత్రః తన్నామా దేవః మృత్యు ర్యమః అమ్బరం మరు ద్వాయుః అసుః ప్రాణః సత్యః సత్యవచనాభిమానీ దేవః లోకేశ్వరః ఇన్ద్రాది ర్లోకపాలః కః ప్రజాపతిః కి మనిర్దేశ్యం కం సుఖం తత్పరోక్షమ్ ఋతం సత్యం నరో జీవః అన్నం వ్రీహియ

వాదిక మమృతః మరణరహితః పరిత్యగాత్మా - జీవస్తు చిదాభాస ఇతివివేకః ఆయు రాయుష్యం ప్రజేశో రాజాదిః ప్రజాపాలకః శర త్సంవత్సరః. ౨౧౫

శ్లో॥ సర్వాత్మా పురుష స్సఏష భగవాన్ సంవత్సరాత్మా రవి
ర్భూతానా మధిప స్త మేన మనఘా యే సర్వ దోపాసతే
సాయుజ్యం చ సలోకతా మ్భగవత స్తే ప్రాప్నుయు ర్బ్రహ్మణో
దేవానా మితరేతు దేవయజనాః సార్ష్టిత్వమప్యా ప్నుయుః. ౨౧౬

వ్యా:-భగవాన్ సర్వాత్మా ఏష పూర్వోక్తఃపురుషఏవ సంవత్సరాత్మా రవి ర్భవతి భూతానా మధిపశ్చ భవతి అనఘా యే తమేనం పురుషం హిరణ్యగర్భం సర్వదా ఉపాసతే తే భగవతో బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సాయుజ్యం సలోకతాంచ ప్రాప్నుయుః ఇతరే దేవయజనాస్తు దేవానాం సార్ష్టిత్వం సమానైశ్వర్య మపిశబ్దా త్సాలోక్యసాయుజ్యేచ అప్నుయుః అయమర్థః సూర్యమణ్డలస్థస్య హిరణ్య గర్భస్య పురుష స్యోపాసనం ద్వివిధం హిరణ్యగర్భోపాసనం తదవయవ దేవతోపాసన ఞ్చేతి తత్ర హిరణ్యగర్భోపాసకానాం భావనాయా ఆధిక్యే బ్రహ్మణ స్సాయుజ్యం మాధ్యస్థ్యే సాలోక్యం మాన్ద్యేతు సార్ష్టిత్వం భవతి తదవయవ దేవ తోపాసకానాన్తు యో యాం దేవతా ముపాస్తే తస్య భావనాయా ఆధిక్యే తద్దేవతాయా స్సాయుజ్యం మాధ్యస్థ్యే సాలోక్యం మాన్ద్యే సార్ష్టిత్వ మ్భవతీతి ౨౧౬

శ్లో॥ సూర్యో దీప్తియుతశ్చ యోఽదితిసుత స్సోహం భవా మ్యర్చ్చయ
న్త్యేసం సర్వఫలార్థినో భువి తపః కుర్వన్తి సత్య స్తథా
క్షీరాదిం చ నివేదయన్తి మధురం ప్రీత్యర్థ మేతస్య త
ద్బ్రహ్మైవైష జలం రసోఽగ్ని రమృతం మన్త్రాశ్చ లోకారవిః. ౨౧౭

వ్యా:-య ఆదిత్యస్థహిరణ్య గర్భపురుషోపాసనాయా మశక్త స్స ఆదిత్య మేవ ధ్యాయేది త్యాహ- యః దీప్తియుతః అదితిసుతః అదిత్యాం కశ్యపాజ్జాత శ్చ సూర్యోఽస్తి స సూర్యోఽహమేవ భవామి. భువి సర్వఫలార్థినః సర్వేపి ఫలార్థి నః పురుషాః సర్వేషాం ఫలానా మర్థిన ఇతివా ఏనంసూర్య ముద్దిశ్య తపః కుర్వన్తి సత్య స్తథా సత్యంకుర్వన్తి. తథాశబ్దః క్రియాపదానుకర్షణార్థః ఏతస్య సూర్యస్య ప్రీత్యర్థం మధురం క్షీరాదించ పదార్థం నివేదయన్తి సమర్పయన్తి. తత్తస్మా

దేవ రవి ర్బ్రహ్మైవ. జలం రసో మధురాదిః అగ్నిః అమృతం సుధా మన్త్రాః ఋగా
దయః లోకాశ్చేతి సర్వం రవిరేవ, ౨౧౭

శ్లో॥ ఆప స్సర్వమిదం సమస్తతనవః ప్రాణా మృగాశ్చామృతం
వ్రీహ్యాద్యన్న మథో విరాట్సచ మహాన్ సవ్యాకృతాత్మా స్వరాట్
ఛన్దాంస్యర్కశశీన్దువైద్యుత ముఖజ్యోతీంషి సత్యం సమే
దేవా ఇన్ద్రముఖా జగత్త్రయమపి బ్రహ్మైవ తస్మాజ్జలమ్. ౨౧౮

వ్యా:- అథ జలస్య బ్రహ్మాత్మనా ధ్యానముచ్యతే సర్వమిద మాప ఏవ కిమిదం సర్వ మత ఆహ. సమస్తతనవః సర్వాణి స్థావరాణి జఙ్గమాని చ శరీరాణి యేచ తదన్తర్గతాః ప్రాణాః తాస్తే చాప ఏవ. జలస్య రేతోరూపేణ శరీరోత్పాదకత్వాజ్జలపానేన ప్రాణానా మాప్యాయనాచ్చ శరీరాణాం ప్రాణానాంచ జలాత్మకత్వమ్ మృగాశ్చాప ఏవ క్షీరరూపేణ పరిణతత్వా జ్జలస్య పశుభ్య ఏకం ప్రాయుచ్ఛ దితి క్షీరస్య పశ్వన్నత్వాచ్చ అమృతం సుధా జలమేవ జలపరిణామత్వా త్తస్య వ్రీహ్యాద్యన్నమ ప్యాప ఏవ. జలస్యాన్న హేతుత్వం ప్రసిద్ధమ్ వర్షాభావే సస్యాభావాత్. అథో అథ. అథోశబ్దః ఇత ఆరభ్య స్తూయన్తే ఆప ఇతి విభాగకథనార్థః. విరాడాపః. స మహాన్ హిరణ్యగర్భశ్చాపః. అవ్యాకృతాత్మా అవ్యక్తాభిమానీ స్వరాడీశ్వర ఆప ఏవ. ఛన్దాంస్యాప ఏవ గాయత్ర్యాదీని అర్కశశీన్దువైద్యుతముఖజ్యోతీంషి ఆప ఏవ సత్యమాపః సమే సర్వే ఇన్ద్రముఖా దేవా ఆప ఏవ జగత్త్రయమ ప్యాప ఏవ. అత ఉక్త మిదం సర్వ మాప ఏవేతి. యస్మాదేవం సర్వమాపః తస్మా జ్జలం బ్రహ్మైవ సర్వస్య బ్రహ్మత్వాదితి భావః. ౨౧౮

శ్లో॥ ఏషా భూ రదితి స్సురాసురనరప్రష్ఠాఖిలప్రాణినాం
మాతోర్వీ పృథివీ మహీచ మహతీ కా మేదినీ యాచ సా
గాయత్రీ జగతీ సమాచ కతమా భూతాచ కా యాఽమృతా
సావిత్రీ బహులా వసిష్ఠముఖరై స్సత్యా స్తుతా వైష్ణవీ. ౨౧౯

వ్యా.- తేజోజలోపాసనకథనానన్తరం భువ ఉపాసనమాహ ఏషేతి. ఏషా దృశ్యమానా భూః అదితి రఖణ్డితా సురాసురనరప్రష్ఠానా మఖిలానాం ప్రాణినాం మాతా జననీ ఉర్వీ అనేకసస్యాఢ్యా పృథివీ అనేకవిస్తారవతీ మహీ పూజ్యా. మహతీ గుణాధికా మేదినీ మధుకైటభమేదసా జాతా మేదస్వినీ కఠినేతి వా- కా కింశబ్దవాచ్యా యః యచ్ఛబ్దవాచ్యా సా తచ్ఛబ్దవాచ్యా కిం యత్తచ్ఛబ్దప్రతిపాద్యసర్వవస్త్వాత్మికే త్యర్థః. గాయత్రీ గాయత ఉపాసకాన్ త్రాయతే రక్షతీతి

గాయత్రీ.జగతీ జగదాశ్రయభూతా సమా సర్వా సర్వసమేతి వా కతమా అతిశయేన సుఖరూపా భూతా ప్రాణిదేహోత్పత్తేః పూర్వమేవ విద్యమానా కాయా సర్వ ప్రాణిదేహరూపేణ పరిణతా అమృతా మరణరహితా సావిత్రీ సవితుః ప్రేరకస్యా న్తర్యామిణ స్సన్నిధినీ బహులా నిబిడావయవా వసిష్ఠముఖైః వసిష్ఠాదిభిః స్తుతా సత్యా వ్యవహారదశాయాం బాధరహితా. వైష్ణవీ దేవతారూపేణ విష్ణోర్భార్యా- ఏవంగుణవతీ భూ రుపాస్యేత్యర్థః ౨౧౯

శ్లో॥ ప్రాణాః పఞ్చ దశేన్ద్రియాణిచ దశ స్థానాని తేషాం తథా
కోశాః పఞ్చచ సప్తధా తవ ఇమే శబ్దాదయః పఞ్చచ
హృద్బుద్ధిద్వయ మాత్మకార్యసహితం భూతాని పఞ్చాపి మే
శుద్ధ్యన్తు ప్రతిపద్యతా మపరజా ఆత్మా మమ బ్రహ్మతామ్. ౨-౨౦

వ్యా:-శుద్ధస్యైవ బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారో నాన్యస్యేతి కృత్వా శుద్ధిం ప్రార్థయేత. ముముక్షు రీశ్వరమిత్యాహ - ప్రాణాఇతి. మే పఞ్చప్రాణాః దశేన్ద్రియాణి తేషామిన్ద్రియాణాం దశస్థానాని పఞ్చకోశా స్సప్తధాతవః పఞ్చమే శబ్దాదయో విషయాః ఆత్మకార్యైః కామసఙ్కల్పాదిభి స్సహితం హృద్బుద్ధిద్వయం పఞ్చభూతాని చ శుద్ధ్యన్తు ఈశ్వరానుగ్రహాత్ శుద్ధిం ప్రాప్నువన్తు మమాత్మాజీవః అపరజాః నిర్మలస్సన్ బ్రహ్మతాం బ్రహ్మభావం ప్రతిపద్యతాం ప్రాప్నోతు. ౨-౨౦

శ్లో॥ మేధాదేవి న ఏహి సర్వవిషయవ్యాప్తి క్షమే ప్రీతినా
భద్రే సద్ధృదయే త్వదాప్తివశత స్త్యక్త్వా దురర్థా గిరః
వేదైకప్రవణా విధాయ యజనం సంశుద్ధసత్త్వా వయం
సద్భి శ్శిష్యసుతాదిభిః పరిగతా స్తత్త్వం వదే మేశితుః. ౨-౨౧

వ్యా.-నిష్పాపస్య శ్రవణాదిభి ర్జ్ఞానలాభేపి మేధాభావే జ్ఞాననిష్ఠా న స్యాదితి మేధా ప్రార్థనీయేత్యాహ. మేధాదేవీతి. సర్వవిషయవ్యాప్తిక్షమే సర్వ విషయావగాహనసమర్థే భద్రే కల్యాణి సద్ధృదయే శోభనచిత్తే హే మేధాదేవి మేధాభిమానిదేవతే ప్రీతినా ప్రేమ్ణా నః అస్మా న్ప్రత్యేహి ఆగచ్ఛ. కిం మదాగమనేన వః ఫల మత ఆహ. వయం త్వదాప్తివశతః దురర్థా గిరః బాహ్యా వాచః త్యక్త్వా వేదైకప్రవణా భూత్వా యజనం యజ్ఞం విధాయ సంశుద్ధసత్త్వా స్సన్తః సద్భి శ్శిష్యసుతాదిభిః పరిగతా భూత్వా ఈశితు రీశ్వరస్య తత్త్వం వదేమ. ౨-౨౧

శ్లో॥ మేధేఽనుగ్రహ మాప్తవాన్ తవ పుమాన్ య స్సర్షివర్యో భవే
ద్బ్రహ్మా స్యా దపి సమ్పదంప్రీతి గతో వస్వ ప్యపారం వ్రజేత్
ఇన్ద్రో దేవధవో దదాతు పరమాం మేధాఞ్చ మే భారతీ
బ్రాహ్మీ చాశ్వియుగం హిరణ్మయమహాపద్మస్రగాభూషితమ్. ౨-౧౨

వ్యా.—హే మేధే యః పుమాన్ తవాఽనుగ్రహమాప్తవాన్ సః ఋషివర్యః అతీన్ద్రియార్థదర్శిప్రవరః భవేత్. అపి కిఞ్చ బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః స్యాత్. యద్వా బ్రహ్మాపి స్యా దపిశబ్దా దిన్ద్రాదిదేవభావప్రాప్తి స్తస్య కియతీతి గమ్యతే సమ్పదం ప్రీతిగతశ్చ స్యాత్. అపారం వసుగోభూహిరణ్యాదికం ధనం వ్రజేత్. అథ మేధాప్రదా నిన్ద్రాదీ న్ప్రార్థయే దిత్యాహ - దేవధవ ఇన్ద్రః మే పరమాం మేధాం దదాతు బ్రాహ్మీ భారతీ సరస్వతీ చ మే మేధాం దదాతు. హిరణ్మయ మహాపద్మస్రగాభూషిత మశ్వియుగఞ్చ మే మేధాం దదాతు. ౨౧౨

శ్లో॥ యా రమ్యాబ్ధిషు విద్యతే వసతి యా స్వర్గాయకేషు స్వయం
యా బ్రహ్మాదిషు వర్తతే మనుభవే ష్వాస్తే చ యా శాస్త్రిషు
సా మేధా సురభి శ్శుభా కరుణయా ప్రాప్నోతు మా మీశితు
స్సా దేవీ స మహేశ్వరశ్చ భవతాం ప్రీతో మమారాఽధనాత్. ౨.౧౩

వ్యా:—రమ్యాబ్ధిషు యా మేధా విద్యతే స్వర్గాయకేషు గన్ధర్వేషు యా మేధా స్వయం వసతి బ్రహ్మాదిషు యా మేధా వర్తతే శాస్త్రిషు మనుభవేషు మనుష్యేషుచ యా మేధా ఆస్తే సురభిః కామధేనువ దిష్టార్థదాత్రీ శుభా సా సర్వాపి మేధా ఈశితుః కరుణయా మాం ప్రాప్నోతు సా దేవీ మే ధాభిమానినీ దేవతా స మహేశ్వరశ్చ త్వ్యభా మమారాధనా త్ప్రీతౌ భవతామ్. ౨౧౩

శ్లో॥ విద్యా వేదతదఙ్గశాస్త్రముఖరా స్సర్వా య ఈష్టే స్వయం
బ్రహ్మాదీని తృణావధీని నిఖిలా న్యష్టేచ భూతాని యః
వేదస్యాధిపతి శ్చ వేద జఠర స్స్వయం పురాణః పుమాన్
బ్రహ్మాత్మా స శివోఽస్తు మే కరుణయా జ్ఞానప్రదో మాధవః ౨ ౧౪

వ్యా:—ఏవం మేధాం సమ్ప్రార్థ్యాఽథ జ్ఞానం ప్రార్థయతే. యః వేద తద ఙ్గశాస్త్రముఖరాః వేదవేదాఙ్గ తర్కాదిశాస్త్రప్రముఖా స్సర్వా విద్యాః స్వయ మీష్టే నియమయతి యశ్చ బ్రహ్మాదీని తృణావధీని నిఖిలాని భూతాని ఈష్టే వేదస్య వేదజఠరస్య బ్రహ్మణశ్చ అధిపతిః బ్రహ్మాత్మా బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మా ప్ర

వృద్ధఆత్మేతి వా పురాణః పుమాన్ పురాణపురుషః సోయం మాధవః మాయా ధవ ఈశ్వరః కరుణయా మే జ్ఞానప్రదః శివ శ్శాన్త శ్శాస్తు. ౨౨౪

శ్లో॥ ప్రాగ్జన్మన్యయ మారచయ్య పవన స్సూర్యశ్చ సత్యం తతో
వాయుత్వం తరణిత్వ మేత్య భువనే వాతి జ్వల త్యమ్బరే
స త్యే సర్వ మిదం ప్రతిష్ఠిత మిదం వాచః ప్రతిష్ఠా పరా
సత్యం తత్పరమం వదన్తి పురుషా మోక్షస్య హేతు మ్భువి. ౨౨౫

వ్యా:—తస్యచ జ్ఞానస్య సన్న్యాస ఏవాఽన్తరఙ్గసాధనమితి మోక్షస్యాపి జ్ఞానద్వారా స ఏవ సాధన మితి స్థాపయితుం తావ న్మతాన్తరా ణ్యుపన్యస్యతి అయం పవన స్సూర్యశ్చ ప్రాగ్జన్మని సత్య మారచయ్య కృత్వా తత స్సత్యవశాద్వాయుత్వం తరణిత్వం చ ఏత్య ప్రాప్య భువనే వాతి అమ్బరే జ్వలతిచ. ఇదం సర్వం జగత్సత్యఏవ ప్రతిష్ఠితమ్. ఇదం సత్యమేవ వాచః పరాప్రతిష్ఠా తత్తస్మాత్. భువి లోకే కేచిత్పురుషాః సత్యమేవ మోక్షస్య పరమ ముత్కృష్టం సాధనం వదన్తి. ౨౨౫

శ్లో॥ అగ్నీన్ద్రాదిసురాః పురా హ్యనశనం కృత్వా తపో దేవతా
మ్ప్రాప్తా స్తేన వసిష్ఠముఖ్యఋషయ స్స్వర్గం గతా స్తేన చ
కృత్వా తద్వయ మప్యరాతినిచయం నిర్మూలయామోఖిలం
తస్మింత్సంస్థిత మేత దేవ పరమో మోక్షస్య హేతు స్తపః. ౨౨౬

వ్యా.—పురాహి జన్మాన్తరే ఖలు అగ్నీన్ద్రాదిసురా అనశన ముపవాస రూపం తపః కృత్వా తేన అస్మిన్ జన్మ న్యేవం దేవతాం ప్రాప్తాః. వసిష్ఠముఖ్య ఋషయశ్చ తేనాఽనశనేన స్వర్గం గతాః. వయమపి తదనశనం కృత్వా అఖిలం నిశ్శేషం యథాతథా అరాతినిచయం శత్రుగణం నిర్మూలయామః. అఖిలం సర్వం ఫలజాతం తస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమ్. ఏత దనశనతప ఏవ మోక్షస్య పరమో హేతుః. ఇతి కేచి ద్వదన్తి. ౨౨౬

శ్లో॥ దాన్తా యత్కలుషం నుదన్తి దమతో య ద్బ్రహ్మచారివ్రజః
స్వర్గ మ్ప్రాప దమేన య త్స చ దురాధర్షః సమప్రాణినామ్
య త్తస్మింశ్చ నృణా మపేక్షితఫలం సర్వం ప్రతిష్ఠాపితం
తస్మా త్తం పరమం వదన్తి కతిచి న్మోక్షస్య హేతుం దమమ్. ౨౨౭

వ్యా.—య ద్యస్మాత్ దాన్తాః జితేన్ద్రియాః దమే నేన్ద్రియజయేన కలుషం నుదన్తి నాశయన్తి య ద్యస్మాత్ బ్రహ్మచారివ్రజః దమేన స్వర్గం ప్రాప

యత్ స దమః సమప్రాణినాం సర్వభూతానాం దురాధర్షశ్చ భవతి యత్ తస్మిన్ నృణాం సర్వ మపేక్షితఫలం ప్రతిష్ఠాపితో మీశ్వరేణేతి శేషః తస్మాత్తం దమం కతిచి న్మోక్షస్య పరమం హేతుం వదన్తి. ౨౨౭

శ్లో॥ య చ్ఛాన్తా శ్శివ మాచరన్తి మునయో నాకం శమేనాఽయయు
ర్భూతానా మతిదుస్సహా స్సకలద శ్శ్రేష్ఠ శ్శమ స్తద్భువి
దానం హ్యాహవదక్షిణా భవతి య ద్దాతార మేవాఖిలాః
సేవన్తే రిపవో జితాశ్చ సుహృదో దానేన దానం పరమ్. ౨౨౮

వ్యా.—యద్యస్మాత్ శాన్తా జితహృదయా శ్శివం సాధుకర్మాఽచరన్తి మునయః శమేన మనోజయేన నాక మాయయుః ప్రాపుః శమః భూతానా మతి దుస్సహాః సకలదశ్చ తస్మా ద్భువి శమః శ్రేష్ఠః ఇత్యన్యే వదన్తి. హి యస్మా ద్దాన మాహవదక్షిణా యజ్ఞదక్షిణా భవతి యత్ అఖిలాః ప్రాణినః దాతార మేవ సేవన్తే రిపవశ్చ దానేన జితాః సుహృదో భవన్తి తస్మా ద్దానం పరమ్ ఇతి కేచి ద్వదన్తి. ౨౨౮

శ్లో॥ వాపీకూపవనాదినిర్మితిమయో ధర్మః ప్రతిష్ఠాయతః
సర్వేషాం తనుధారిణా ముపసర న్త్యన్యా స్సమస్తాః ప్రజాః
ధర్మిష్ఠం సకలం ప్రతిష్ఠిత మిదం ధర్మేచ ధర్మేణ య
త్పాప శ్చాఽపనుదన్తి తద్భువి మతో ధర్మః పరం సాధనమ్. ౨౨౯

వ్యా.—యతః వాపీకూపవనాదినిర్మితిమయః వాపీకూపవనాదినిర్మాణ రూపః ధర్మః సర్వేషాం తనుధారిణాం ప్రతిష్ఠా భవతి. ధర్మిష మన్యా స్సమస్తాః ప్రజా ఉపసరన్తి ఉపసర్పన్తి ధర్మే చేదం సకలం ప్రతిష్ఠితం య ద్యస్మా ద్ధర్మేణ పాపమపనుదన్తి త త్తస్మా ద్భువి ధర్మ ఏవ పరం సాధన మితి కేచి ద్వదన్తి. ౨౨౯

శ్లో॥ పుత్రోత్పాదన మేవ సాధనతమం ముక్తేః ప్రతిష్ఠాయతో
గార్హస్థ్యస్య తదేవ సన్తతిమయం తన్తుం వితన్వ న్పుమాన్
ధాతౄణా మనృణో భవే న్నహి ఋణగ్రస్తో విముక్తిం క్వచి
ద్యాయా త్తద్గృహమేధినైవ భవితుం యుక్తం ముముక్షావతా. ౨౩౦

వ్యా.—పుత్రోత్పాదనమేవ ముక్తే స్సాధనతమ ముత్కృష్టసాధనం భవతి యతః తదేవ గార్హస్థ్యస్య గృహస్థాశ్రమస్య గృహస్థధర్మస్య వా ప్రతిష్ఠా సన్తతి మయం తన్తుం వితన్వ న్విస్తారయన్ పుమాన్ ధాతౄణాం పితౄణా మనృణో

భవేత్. ప్రజయా పితృభ్యఇతిశ్రుతేః. క్వచిదపి ఋణత్రస్తః విముక్తిం న యాయాద్ది తస్మాత్ ముముక్షావతా ముముక్షుణా గృహమేధినైవ భవితుం యుక్తమ్ ఇతి కేచి ద్వదన్తి. ౨౩౦

శ్లో॥ అగ్నీనాం త్రితయం త్రయీక్రతువశా త్తద్దేవయానః స్థిత
స్తన్మధ్యే పృథివీరథన్తర మృచ స్తద్గార్హపత్యానలః
ఆకాశశ్చ యజూంషి దక్షిణశుచి స్తద్వామదేవ్యాత్మకః
స్వర్గ శ్చాహవనీయ ఏషహి బృహత్సామాత్మకః సామచ. ౨౩౧

వ్యా.—అగ్నీనాం త్రితయం మోక్షస్య సాధనతమ మితిశేషః. తద్దేవయానః ప్రసిద్ధో దేవయానమార్గః త్రయీక్రతువశాత్ వేదత్రయప్రతిపాదితాగ్నిహోత్రసాధితయజ్ఞాదివశాత్ స్థితః లభ్య ఇత్యర్థః. తన్మధ్యే అగ్నిత్రయమధ్యే తద్గార్హపత్యానలః ప్రసిద్ధః గార్హపత్యాగ్నిః పృథివీరథన్తరం సామవిశేషః ఋచః ఏతద్రూపః భవతి తత్తథా దక్షిణశుచిః దక్షిణాగ్నిః ఆకాశః యజూంషిచ తద్రూపః భవతి వామదేవ్యాత్మకః వామదేవ్యాఖ్యసామరూపశ్చ భవతి ఏష ఆహవనీయోగ్నిః స్వర్గః ద్యులోకః సామసామాని తద్రూప ఇత్యర్థః బృహత్సామాత్మకః బృహత్సామాఖ్యసామవిశేషరూపశ్చ భవతి తస్మా న్ముముక్షుణా అగ్నయ ఏ వాధాతవ్యా ఇతి కేచి ద్వదన్తి. ౨౩౧

శ్లో॥ సాయం ప్రాత రనుష్ఠితం సుమతిభి ర్మూల్యం గృహాణా మపి
స్విష్టం వా సుహుతం హ్యుపక్రమకరం యజ్ఞక్రతూనా న్తథా
స్వర్గస్య ప్రతిపాదకం సుకరణం త చ్చాగ్నిహోత్రం పరం
తస్మా దన్వహ మగ్నిహోత్ర మనఘం కార్యం ముముక్షావతా. ౨౩౨

వ్యా.—సుమతిభి స్సాయంప్రాత రనుష్ఠితం గృహాణా మపి మూల్యం నిష్కృతిః అగ్నిహోత్రాభావే క్షుధితోఽగ్నిః గృహా న్దహే దిత్యర్థః స్విష్టం శోభనయాగరూపం సుహుతం శోభనహోమరూపం దేవతా ముద్దిశ్య ద్రవ్యత్యాగో యాగః తస్య ద్రవ్యస్యాఽగ్నౌ ప్రక్షేపో హోమః యజ్ఞక్రతూనా ముపక్రమకరం స్వర్గస్య ప్రతిపాదకం చ తత్ప్రసిద్ధ మగ్నిహోత్రం తన్నామకం కర్మ మోక్షస్యేతి శేషః పరం సుకరణం శోభనసాధనం తస్మా న్ముముక్షావతా అన్వహ మనఘం పాపనాశక మగ్నిహోత్రం కార్యమితి కేచి ద్వదన్తి. ౨౩౨

శ్లో॥ యజ్ఞం ప్రాగ్విరచయ్య నాక మగమ న్దేవాశ్చ తేనాసురా
న్ఛిన్దన్తిస్మ భజన్తి మిత్రపదవీం యజ్ఞేన వా విద్విషః.

యజ్ఞే సర్వమిదం ప్రతిష్ఠిత।మభూ ద్వృష్ట్యాదిహేతు ర్యతో
దేవానాం ప్రియకృ త్తతః సుకరణం ముక్తేర్హి యజ్ఞః పరమ్. ౨౩౩

వ్యా.—దేవాః ప్రాక్పూర్వజన్మని యజ్ఞం విరచయ్య నాక మగమన్. దేవాః తేన యజ్ఞే నాసురాన్ ఛిన్దన్తిస్మచ. విద్విషోఽపి యజ్ఞేన మిత్రపదవీం భజన్తి. ఇదం సర్వం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠిత మభూత్. వృష్ట్యాదిహేతు ర్యజ్ఞః దేవానాం చ ప్రియకృత్ యత ఏవం తతః. ముక్తే ర్యజ్ఞ ఏవ పరం సుకరణమితి కేచిద్వదన్తి. ౨౩౩

శ్లో॥ నిష్పాద్యం మనసా యదస్తి సగుణధ్యానం హి తన్మానసం
ప్రాజాపత్య మిదం పవిత్ర మమునా యుక్తేన చిత్తేన తే
భూతం భావిచ యోగినో వ్యవహితం పశ్యన్తి బహ్వీః ప్రజాః
సఙ్కల్పా దృషయో స్సృజన్ తత ఇదం ముక్తేః పరం సాధనమ్. ౨౩౪

వ్యా.—మనసా నిష్పాద్యం య త్సగుణధ్యాన మస్తి తద్ధి మానస మిత్యుచ్యతే. పవిత్ర మిదం మానసం సగుణధ్యానం ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతిపదప్రాప్తిసాధనమ్ ప్రజాపతి శ్చాత్ర మన్వాది రేవ. నతు హిరణ్యగర్భః. న్యాసస్యైవ హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనత్వాత్. తే ప్రసిద్ధా యోగినః అమునా మానసేన యుక్తేన చిత్తేన భూతం భావి చ వర్తమానం వ్యవహితం చ పశ్యన్తి ఋషయః సఙ్కల్పాద్బహ్వీః ప్రజా అసృజన్ తత ఇదం మానసం ముక్తేఃపరం సాధన మితి కేచిద్వదన్తి. ౨౩౪

శ్లో॥ బ్రహ్మన్యాస ఇతి ప్రకృష్టమనసో మన్వాదయో యద్వద
న్త్యేతే నైవ య దీయతే చ యతిభి స్స బ్రహ్మలోకః పరః
బ్రహ్మా సర్వజగన్మయ స్సుఖమయ స్సంవత్సరాత్మా ప్రజా
నాథో ఽజో యత ఈయతే తదసకౌ ముక్తేః పరం సాధనమ్. ౨౩౫

వ్యా.—సిద్ధాన్తమాహ - యద్యస్మాత్ ప్రకృష్టమనసో మన్వాదయః. న్యాసో బ్రహ్మేతి వదన్తి యద్యస్మాత్ ఏతేన న్యాసేనైవ యతిభి స్సన్న్యాసిభిః స పర ఉత్కృష్టో బ్రహ్మలోక ఈయతే. ప్రాప్యతే సక ఇత్యత ఆహ - యతో యస్మిన్ బ్రహ్మలోకే సర్వజగన్మయః సుఖమయః ప్రచురానన్దః సంవత్సరాత్మా అజ ఆత్మత్వేన రూపేణ జన్మరహితః ప్రజానాథో బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భ ఈయతేదృశ్యతే తత్తస్మా దసా వేవాసకౌ న్యాస ఏవ ముక్తేః పరం సాధనమ్. ముక్తిసాధనజ్ఞానప్రాప్త్యన్తరఙ్గసాధనత్వా దితి భావః. అత్రేదం బోద్ధ్యమ్ ముక్తి ర్ద్వివిధాసగుణముక్తి

ర్నిర్గుణముక్తి శ్చేతి. ముక్తిస్తు అపునరావృత్తిః. తత్రహిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తి స్సగుణముక్తిః. తద్గతానాం పునరావృత్త్యభావాత్. బ్రహ్మాభావః కైవల్యం నిర్గుణముక్తిః తత్రగత్యభావాదేవపునరావృత్త్యభావఃస్వర్గాదిలోకప్రాప్తిస్తు నముక్తిః.తద్గతానాం పునరావృత్తిసత్త్వాత్ ఏవం సతి స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిసాధనాని సత్యాదీని నమోక్షసాధనాని బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనం సన్న్యాసస్తు మోక్షసాధన మ్భవతి. కిఞ్చసన్న్యాసీ కృతశ్రవణమననాదిః యదీహైవ సాక్షాత్కుర్యా ద్బ్రహ్మాత్మానం తర్హి నిర్గుణముక్తి మేవ గచ్ఛే ద్విద్వానేవ బ్రహ్మలోకప్రాప్తి మితి కృత్వా సన్న్యాసో నిర్గుణముక్తే రపి సాధనమేవ. యది త్విహ న సాక్షాత్కుర్యాత్ కిన్తు పారోక్ష్యేణైవ వేత్తి తర్హి బ్రహ్మలోకం గత్వా తత్ర జ్ఞానం లబ్ధ్వా బ్రహ్మణాసహ ద్విపరార్ధావసానే నిర్గుణముక్తింగచ్ఛతీతి కృత్వా క్రమేణ నిర్గుణముక్తే రపి న్న్యాసస్సాధనం భవత్యేవ. తస్మా న్ముముక్షుః సన్న్యస్య శ్రవణాదికం కుర్యాదితి పరమోపదేశసారః. ౨౩౫

శ్లో॥ ఆదిత్య శ్శరదేవ తద్గతపుమా న్బ్రహ్మైవసోఽయం పరం
బ్రహ్మై వాఖిలభూతహృత్పదగత స్స ప్రత్యగాత్మా వ్యయమ్
బ్రహ్మాత్మా రవి రేష రశ్మిభి రిదం యాభి స్తప త్యమ్బుభృ
త్తాభి ర్వర్షతి వృష్టితః క్షితితలా ద్వ్రీహ్యాది రుద్గచ్ఛతి. ౨౩౬

వ్యా.—బ్రహ్మ సంవత్సరాత్మే త్యుక్తం కథం బ్రహ్మణ స్సంవత్సరాత్మత్వ మత ఆహ- ఆదిత్య ఏవ శరత్సంవత్సరః. ఆదిత్యాత్మా బ్రహ్మేతి సంవత్సరాత్మా బ్రహ్మేతి వాక్యస్యాఽర్థః. ఆదిత్యాత్మత్వం వా కథం బ్రహ్మణోఽతఆహ. తద్గతపుమా నాదిత్యమణ్డలస్థః పురుషః బ్రహ్మైవ హిరణ్యగర్భ ఏవ హిరణ్యగర్భస్య తత్త్వమాహ. సోఽయం పురుషః పరం బ్రహ్మైవేతి. స ఏవ ప్రత్యగాత్మేత్యాహ అయమేవ అఖిలభూతహృత్పదగతః ప్రత్యగాత్మా తస్మా త్ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైవ హిరణ్యగర్భ స్స ఏ వాదిత్యశ్చ. అయమే వాదిత్యః పుంసాం క్రమేణ బ్రహ్మజ్ఞాన ప్రాప్తి హేతు రిత్యాహ బ్రహ్మాత్మా హిరణ్యగర్భరూప ఏష రవిః- యాభిః రశ్మిభి రిదం జగ త్తపతి తాభిః రశ్మిభి రమ్బుభృ త్పర్జన్యో వర్షతి సూర్యకిరణానామేవ మేఘరూపేణ పరిణతత్వా దితి భావః. వృష్టితో వర్షా ద్ధేతోః క్షితితలా త్సకాశా ద్వ్రీహ్యాది రుద్గచ్ఛతి ఉద్భవతి. ౨౩౬

శ్లో॥ అన్నం వ్రీహియవాది కౌషధిగణా దన్నా దసు శ్చాసుభి
ర్దేహాదేః పటుతా తతః పటుతయా శ్రద్ధా తపోభి స్తయా

మేధాతత్త్వమతి స్తయా చ మననం మత్యా తతో జాయతే
శాన్తి ర్జ్ఞాన మథానయా భజతి నా తత్త్వస్మృతిం జ్ఞానతః. ౨౩౭

వ్యా.-వ్రీహియవాదికౌషధిగణా దన్నం జాయతే అన్నా దసుః ప్రాణో జాయతే. ప్రాణస్య శక్త్యుద్బోధో భవతీత్యర్థః యద్వా అన్నాऽభావే ప్రాణాపగమా దన్నం ప్రాణస్థితిహేతు రితి కృత్వా అన్నా దసు ర్భవతీత్యుక్తమ్. అసుభిః ప్రాణై ర్నిమిత్తభూతైః దేహాదేః పటుతా పాటవం జాయతే. తతః పటుతయా శ్రద్ధా జాయతే. తయా శ్రద్ధయా కృతై రితిశేషః తపోభిః మేధా జాయతే తయా మేధయా తత్త్వమతిః తత్త్వవిషయా మతి ర్బుద్ధిః తత్త్వజిజ్ఞాసే త్యర్థః జాయతే తయా చ మత్యా మననం జాయతే తతో మననాత్ శాన్తి ర్జాయతే. అథానయా శాన్త్యా జ్ఞానం తత్త్వవిషయం ప్రమాణజనితం జాయతే. నా మనుష్యః జ్ఞానతః జ్ఞానాత్ తత్త్వస్మృతిం నిద్రాదివ్యవహారవ్యవధానేన తత్త్వవిషయాం స్మృతిం భజతి యాతి. ౨౩౭

శ్లో॥ స్మృత్యా ऽऽప్నోతి నిరన్తర స్మరణకం విజ్ఞాన మేతేన నా
విజ్ఞానేన పరం పుమాంస మయతే ప్రత్యఙ్మయం సర్వదా
తస్మా దన్న మిదం దదాతి పురుషో యోగ్యాయ య స్సర్వద
స్సోऽయం హ్యోదనదాన మేత దధికం సర్వేషు దానేష్వపి. ౨౩౮

వ్యా.-స్మృత్యా నిరన్తరస్మరణకం స్వార్థే కః, ఆప్నోతి ఏతేన నిరన్తరస్మరణేన నా జీవః విజ్ఞాన మాప్నోతి. విజ్ఞానేన విజాతీయ ప్రత్యయాऽతిరస్కృతసన్తత జ్ఞానేన సర్వదాऽపి ప్రత్యఙ్మయం ప్రత్యగభిన్నం పరం పుమాంసం పరమాత్మాన మయతే అనుభవతి తస్మా త్సూర్యదత్తాన్నస్యైవ క్రమేణ ముక్తిహేతుత్వా ద్యః పురుష ఇద మన్నం యోగ్యాయ దదాతి. యోగ్య ఏవాన్నం భుక్త్వా తప ఆదికం రచయతి. అయోగ్యస్తు పరదారగమన పరద్రవ్యహరణ ప్రాణిహింసాదికం రచయతీ త్యన్నం యోగ్యాయైవ దాతవ్యం నాऽయోగ్యాయ. అయోగ్యాయాన్న దానన్తు దాతుః పాపప్రదమేవ. సోऽయ మన్నదాతా సర్వదఏవ. క్రమేణ ముక్తిప్రదత్వా న్ముక్తేశ్చ బ్రహ్మభావరూపత్వా ద్బ్రహ్మణశ్చ సర్వత్వా దితి భావః హి తస్మాత్ సర్వేష్వపి దానేషు ఏతత్ ఓదనదానమే వాధిక ముత్కృష్టమ్. ౨౩౮

శ్లో॥ య స్సన్న్యస్య సతాం గృహేషు విబుధో భిక్షా మటిత్వా తతో
లబ్ధాన్నై రసుసఞ్చయం దరిధరన్ బ్రహ్మైస్మీతి విజ్ఞానతః

సర్వాత్మా పురుష స్స ఏష భజతే పఞ్చాత్మతాం చామునా
చోతం ప్రోత మిదం జగ త్స్వయ మయం సర్వం జగద్బ్రహ్మయత్.
౨౩

వ్యా:--కః పున ర్యోగ్యః. కథ మన్నద స్సర్వదో భవతీ త్యత్రాహ - యఇతి - యః విబుధః సన్న్యస్య సతాం గృహేషు న త్వసతా మితి భావః. తద న్నస్య దుష్టత్వాత్. భిక్షా మటిత్వా తతో భిక్షాటనా ల్లబ్ధై రన్నై రసు సఞ్చయం దరిధరన్ బిభ్రాణస్సన్ విజ్ఞానతః బ్రహ్మ ఏతి. స ఏష పురుష స్సర్వాత్మా అత ఏవ పఞ్చాత్మతాం భజతే. విషయపఞ్చకం భూతపఞ్చకం ప్రాణపఞ్చకం జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చక ఞ్చేతి పఞ్చవిధ వస్తుస్వరూపతాం యాతి యద్వా - 'భూతాత్మా చేన్ద్రియాత్మాచ ప్రధానాత్మా తథా భవాన్, ఆత్మాచ పరమాత్మాచ త్వ మేకః పఞ్చధా స్థిత' ఇత్యుక్త పఞ్చాత్మతాం యాతి. అమునా బ్రహ్మవిదా ఇదం జగ దోతం ప్రోతంచ భవ త్యేవ. యద్యస్మా దయం బ్రహ్మవి త్స్వయం బ్రహ్మ అతఏవ సర్వం జగద్భవతి తస్మా దము నోతం ప్రోతం జగ దిత్యన్వయః. యద్వా యస్మా ద్బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మ తస్మా త్సర్వం జగ ద్బ్రహ్మ విదేవ. తస్మా దే వామునా సర్వ మోతం ప్రోత ఞ్చేతి. ౨౩

శ్లో॥ బ్రహ్మజ్ఞః పురుష స్స ఏష సకలం భూతం భవిష్యద్భవ
ద్విశ్వం యత్సకలాత్మకం బృహదసావా త్మేతి విజ్ఞాతవాన్
బ్రహ్మిష్ఠాత్మగురూపదేశధనవాన్ శ్రద్ధాయుత స్స్వప్రభ
స్సత్యో బ్రహ్మవి దేష సంసృతితమఃపారే పరం వర్తతే. ౨౪

వ్యా.—బ్రహ్మవిద స్సర్వత్వమేవ విశదయన్ కైవల్యపవర్తత ఇత్యత్రాహ బ్రహ్మజ్ఞఇతి. సఏషపురుషః పురిశయానః బ్రహ్మజ్ఞః. బ్రహ్మజ్ఞః పురుషఇతివా భూతం భవిష్య ద్భవత్సకలం సర్వం విశ్వం జగద్భవతి. తత్ర హేతుమాహ- య ద్యస్మా దసా బ్రహ్మజ్ఞః సకలాత్మకం బృహదా త్మేతి. అహ మితి విజ్ఞాతవాన్ బ్రహ్మిష్ఠాత్మగురూపదేశధనవాన్. బ్రహ్మిష్ఠః బ్రహ్మనిష్ఠః య ఆత్మన స్స్వస్య గురుః తస్యోపదేశఏవ ధనమస్యాస్తీతి తథోక్తః శ్రద్ధాయుతః స్వప్రభః సత్యః సత్య మబాధ్యం యద్బ్రహ్మ తద్రూపః ఏషబ్రహ్మవిత్. సంసృతితమఃపారే సంసారరూపస్య తమసఃపారే పరం కేవలం వర్తతే తిష్ఠతి విధ్వస్తాజ్ఞానతయా న సంసరన్ బ్రహ్మానన్దసాగరే మజ్జతీత్యర్థః. ౨౪

శ్లో॥ యత్సన్న్యస్య గురుం ప్రపద్య పరమం సద్బ్రహ్మనిష్ఠం పరం
శాన్తం బ్రహ్మ తదాననా దధిగతో వేదాన్తతత్త్వశ్రుతిమ్
మత్వాఽఽత్మాన మహం పరః పురుషఇత్యాధ్యాయనిధ్యాయచ
బ్రహ్మాఽఽప్నో త్యమృతం పుమాన్ భవతి తత్సన్న్యాసఏవాధికః. ౨౮౧

వ్యా.--సన్న్యాసో ముక్తేః పరం సాధనమితి- యత్ప్రతిజ్ఞాతం తదయ స్సన్న్యస్యేతి శ్లోకద్వయే నోపపాదిత మిదానీ ముపసంహరతి - యదితి - యద్యస్మాత్ పుమాన్ బ్రాహ్మణః శమదమాది సమ్పన్నోఽధికారీ సన్న్యస్య పరమం సద్బ్రహ్మనిష్ఠం శాన్తం పరం బ్రహ్మ పరబ్రహ్మభూతం గురుం ప్రపద్య శరణం ప్రాప్య తదాననాత్ వేదాన్తతత్త్వశ్రుతి మధిగతః సన్ ఆత్మాన మహం పరః పురుష ఇతి మత్వా మననంకృత్వా, ఆధ్యాయ సవికల్పసమాధిం కృత్వా నిధ్యాయ నిర్వికల్పసమాధించ కృత్వా యద్వా ఆధ్యాయ నిదిధ్యాసనం కృత్వా నిధ్యాయ బ్రహ్మాత్మానం సాక్షాత్కృత్య అమృతమమరణం బ్రహ్మాఆప్నోతి ప్రతిపద్యతే. తత్తస్మాత్సన్న్యాసఏవ అధికః సత్యాదిషు న్యాసాన్తేషు హేతుషు ఉత్కృష్టః భవతి. బ్రహ్మన్యాసఇతి శ్లోకే సన్న్యాసస్య సగుణముక్తిహేతుత్వం ప్రోక్త మిహ తు నిర్గుణముక్తిహేతుత్వ ముక్తమితిన పునరుక్తిః - నాపి వ్యాఘాతః. పరోక్షజ్ఞాన ద్వారా సగుణముక్తేః అపరోక్షజ్ఞానద్వారా నిర్గుణముక్తేశ్చ హేతు స్సన్న్యాస ఇతి- నచ సన్న్యాసః కేవలఏవ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిహేతుః కిం జ్ఞానద్వారకల్పనేనేతి వాచ్యం. సన్న్యాసమాత్రస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ప్ప్రత్య హేతుత్వాత్ - 'యఏవం విద్వా నుదగయనే ప్రమీయతే దేవానామేవ మహిమానం గత్వాఽఽదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛతీ'తి తైత్తిరీయక శ్రుతేః. శ్రుత్యన్తర ప్రసిద్ధేశ్చ. నను జ్ఞానమేవ పరోక్ష మపరోక్షంవా సగుణాయావా నిర్గుణాయావా ముక్తేస్సాధనం. 'తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యుమే' తీత్యాదిశ్రుతేః. అత స్తదేవ సర్వోత్తమం. నతు సన్న్యాసః. నచ సన్న్యాసఏవ జ్ఞానసాధనమితి వాచ్య మసన్న్యాసినామపి జనకాదీనాం జ్ఞానదర్శనా త్తస్మాన్న్యాసో నసర్వాధిక ఇతిచే న్నైవమ్. జ్ఞానం మోక్షస్య సాక్షాత్సాధనమితి సమ్ప్రతిపన్నమేవ జ్ఞానసాధనాని తు శ్రవణ మనన నిది ధ్యాసనాని. 'ఆత్మావారే ద్రష్టవ్య శ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతిశ్రుతేః. తాని చావిక్షిప్తచిత్తస్యైవ సుకరాణి సచ చిత్తవిక్షేపాభావో గృహస్థస్య దుర్లభ ఇతి సన్న్యాసఏవ జ్ఞానసాధన మిత్యుక్తమ్.

'శాన్తోదాన్త ఉపరత'ఇతి శ్రుత్యాచేద మేవోక్తమ్. జనకాదయస్తు వామదేవాదివ జ్జన్మాన్తరీయసన్న్యాసా ల్లబ్ధజ్ఞానా ఇతి న నియమభఙ్గః. తస్మా న్మోక్షహేతు స్సన్న్యాసఏవాధికః. ౨౮౧

శ్లో॥ త్వం బ్రహ్మ న్నసి వస్తుతత్వరణితా జాతోఽసి విశ్వాత్మనా
జీవస్యాసుషుయోజకోఽసి సకలవ్యాపీ త్వమేవాసిచ
తేజోఽరాసిచ సూర్యవహ్నిశశినాం సోమోఽసి యాగేష్వపి
త్వాం తత్త్వస్ఫురణాయ సర్వవిదుషం సర్వాన్తరం ప్రార్థయే. ౨౮౨

వ్యా.—యస్మా త్సన్న్యాస స్సర్వాధిక స్తస్మాద్బ్రాహ్మణః సన్న్యస్య భగవన్తమన్తర్యామిణమేవం ప్రార్థయే దిత్యాహ- త్వమితి. హే బ్రహ్మన్ త్వం వస్తుతత్త్వరణితా వస్తుతత్త్వకథయితా అసి విశ్వాత్మనా జాతశ్చాసి జీవస్య అసుషు ప్రాణేషు యోజకశ్చాసి త్వమేవ సకలవ్యాపీ అసి సూర్యవహ్నిశశినాం త్వమేవ తేజః రాసి దదాసి. త్వమేవ యాగేషు సోమో లతావిశేషోఽసి. సర్వవిదుషం సర్వజ్ఞం సర్వాన్తరంచ త్వాం తత్త్వస్ఫురణాయ ఆత్మస్వరూపజ్ఞానాయ ప్రార్థయే. ౨౮౨

శ్లో॥ అన్తర్యామిణమేవ మేషవిబుధ స్సన్న్యస్య సమ్ప్రార్థయన్
నిర్విఘ్నః ప్రణవం మహోపనిషదం గోప్యం సురాణామపి
యుఞ్జ న్నాత్మని చిన్మయే పరశివే బ్రహ్మ ణ్యనన్తే సమా
దధ్యాచ్చిత్త మథాత్మదర్శనవశా న్మాహాత్మ్య మస్యాశ్నుతే. ౨౮౩

వ్యా.—తతః కిం కుర్యాదత ఆహ. విబుధః విద్వాన్. ఏష బ్రాహ్మణః. సన్న్యస్య అన్తర్యామిణమేవం సమ్ప్రార్థయన్ తదనుగ్రహేణ నిర్విఘ్నః విఘ్నరహితః భూత్వా సురాణామపి గోప్యం మహోపనిషదం మహోపనిషద్వ్యాఖ్యాతం ప్రణవం యుఞ్జన్ ఉచ్చారయన్ చిన్మయే అనన్తే పరశివే పరమమఙ్గలే బ్రహ్మణి బ్రహ్మాభిన్నే ఆత్మని ప్రతీచి చిత్తం సమాదధ్యాత్ స్థాపయేత్ చిత్తసమాధానం కుర్యాత్. అథ ఆత్మదర్శనవశా దాత్మజ్ఞానబలా దస్య బ్రహ్మణ ఆత్మనః మాహాత్మ్యం సచ్చిదానన్దాదిలక్షణ మశ్నుతే ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. అశ్నుతఇతి సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశః. అశ్నుయా దిత్యర్థః. ౨౮౩

శ్లో॥ జీవన్ముక్తి ముపేయుషో ఽస్య విదుషో యజ్ఞస్య యష్టా స్వయం
శ్రద్ధాప త్న్యథ దేహ ఇన్ధన మురో వేదిశ్చ లోమవ్రజః
బర్హి ర్వేదమయ శ్శిఖాచ హృదయం యూపశ్చ కామోఽఘృతం
మన్యు ర్హవ్య పశు స్తపో హుతవహ శ్శాన్తి ర్దమోదక్షిణా. ౨౮౪

వ్యా.—సన్న్యాసస్యైవ బ్రహ్మజ్ఞాన ప్రవృత్త్యన్తరఙ్గసాధనత్వాజ్జిజ్ఞాసోస్సన్న్యాస ఏవ కర్తవ్యః నతు కర్మానుష్ఠాన మిత్యుక్తమ్. అథ జ్ఞానోదయానన్తరం కర్మాణి క్రియన్తామితి శఙ్కాయాం మైవం. జ్ఞానలాభానన్తరం ప్రాప్తవ్యాభావేన కర్తవ్యాభావా ద్విదుషః. ఇత్యుత్తర మభిప్రేత్య తత్త్వవిదః అఙ్గాన్యేవ యజ్ఞద్రవ్యాణి· భోజనాది వ్యవహారఏవ యజ్ఞానుష్ఠానమితి, నాస్తి కశ్చిదతిరిక్తో యజ్ఞః కర్తవ్యః ఇత్యాహ- జీవన్ముక్తిమితి శ్లోకత్రయేణ - జీవన్ముక్తిముపేయుషః ప్రాప్తవతోఽస్య విదుష స్సమ్బన్ధీ యోయజ్ఞః తస్యయజ్ఞస్య, స్వయమాత్మైవ యష్టా యజమానః స్వామిత్వాత్. శ్రద్ధాపత్నీ స్త్రీత్వాత్. అథ తథా దేహఇధ్మనం కాష్ఠం తపోగ్న్యాశ్రయత్వాత్. ఉరో వేదిః లోమవ్రజో బర్హిః వేదఏవ వేదమయః శిఖా జ్వాలా హృదయం యూపః కామః ఘృతమ్ మన్యుః క్రోధః హవ్యపశుః తపో హుతవహోగ్నిః శాన్తి శ్శాన్తిహేతు ర్దమః దక్షిణా వేద్యాం ఘృతేనేద్ధే హవ్యవహే పశుమివ హృది మోక్షకామేన ప్రవృద్ధే తపసి మన్యు ర్హోతవ్య ఇతిపరమార్థః. ౨౪౪

శ్లో॥ వాగ్ఘోతాస్య భవత్యసుస్తు పర ఉద్గాతా దృగధ్వర్యుకో
బ్రహ్మాగ్నీ ద్ధృదయం శ్రుతిస్తు గిళనం తతోస్సోమపానస్తథా
తత్త్వార్థేస్య రతిర్భవ త్యుపసదశ్చేష్టా ప్రవర్గ్యోముఖం
హోమాగ్నిస్తు మతి ర్హుతంతు సమిధో భక్ష్యం పయోన్నాదికమ్. ౨౪౫

వ్యా.—అస్యయజ్ఞస్య విదుషఇతివా వాక్ హోతా భవతి. పరోఽసుః ముఖ్యప్రాణస్తు ఉద్గాతా భవతి. దృక్చక్షు రధ్వర్యు రేవాధ్వర్యుకఃభవతి హృదయం మనః బ్రహ్మ శ్రుతి శ్శ్రోత్ర మగ్నిత్ అగ్నీధ్రః గిళన మన్నాదే ర్భక్షణం సోమపానం తథా భవతీత్యర్థః అస్య తత్త్వార్థే రతిరుపసదో భవతి. చేష్టాగమనాదికం ప్రవర్గ్యో భవతి. ముఖం హోమాగ్ని రాహవనీయః. మతి ర్విజ్ఞానన్తు హుతం హోమః సాయం భక్ష్యం పయః ప్రాతర్భక్ష్య మన్నాదికంచ సమిధః. ౨౪౫

శ్లో॥ సాయం ప్రాత రథాన్తరం త్రిషవణం దర్శేతరా నిడ్దినే
చాతుర్మాస్యతి పక్షమాస మృతవ స్తే పాశుబన్ధా స్తథా
సర్వేహ్నా స్తదహర్గణా అసుధృతి స్సర్వస్వ సత్రం క్షుధో
దీక్షాధారణ మస్య చాప్యవభృధో మృత్యు శ్చరిత్రం శ్రుతిః. ౨౪౬

వ్యా.—సాయంప్రాతః అథ అన్తరం మధ్యాహ్నసమయశ్చ త్రిషవణం త్రయాణాం సవనానాం సమాహారః నిడ్దినే అహోరాత్రే దర్శేతరా దర్శపూర్ణ

మాసా. పక్షమాసం పక్షాణాం మాసానాంచ సమాహారః చాతుర్మాస్యతి చాతుర్మాస్యవ దాచరతి తే ప్రసిద్ధాః ఋతవః షట్ పశుబన్ధాః పశుబన్ధా ఏవ పశుబన్ధాః తత్తథా సర్వే అబ్దాః ప్రభవాదయః అహర్గణాః అసుధృతిః ప్రాణధారణం సర్వస్య సత్రం క్షుధోధారణం యావద్భోజనం క్షుద్ధారణం దీక్షా అస్య దేహస్య మృత్యురేవ అవభృధః అస్య యోగినః చరిత్రం జననమరణాదిచరితమేవ కృతిః సర్వం కర్మ. ౨౪౬

శ్లో॥ యో విద్వా నితి నా పరోక్ష పరమాత్మా భేదధీ రుత్తరే
మృత్యుం యా త్యయనే మహత్త్వ మధిగత్యాయం సురాణా మధ
సాయుజ్యం తరణేః ప్రియాస్యతితు యో నాదక్షిణే తాదృశోఽ
గ్నిష్వాత్తాది మహత్త్వ మేత్య శశిన స్సాయుజ్య మాయాస్యతి. ౨౪౭

వ్యా.—అథాస్య విదుషో గతిం దర్శయతి ఇతి విద్వాన్ పరోక్ష పరమాత్మ భేదధీః పారోక్ష్యేణ బ్రహ్మభిన్నాత్మదర్శియః నామనుష్యః. ఉత్తరే అయనే సూర్యస్య మృత్యుం యాతి సోయం సురాణాం మహత్త్వ మధిగత్య అథ తరణే స్సూర్యస్య సాయుజ్యం ప్రియాస్యతి. తాదృశో యస్తు నాదక్షిణాఽయనే మృత్యుం యాతి సోయ మగ్నిష్వాత్తాది మహత్త్వం పితౄణాం మహిమాన మేత్య శశిన స్సాయుజ్య మాయాస్యతి. ౨౪౭

శ్లో॥ సూర్యాచన్ద్రమసో ర్మహత్త్వమితి తౌ యాతౌ హిరణ్యోదరం
సాక్షాత్కృత్యచ తత్ర తత్పద మథ త్యక్త్వా పదం బ్రహ్మణః
గత్వా తన్మహిమాన మేత్య పరమాభిన్నాత్మసాక్షాత్కృతిం
తత్ర ప్రాప్య తదీయధామవిలయా దూర్ధ్వం బృహద్యాస్యతః. ౨౪౮

వ్యా.—కిమేవం చన్ద్రలోకం సూర్యలోకంచ గతయో ర్విదుషో రనయో స్సన్న్యాసినో రస్తి పునరావృత్తి రతఆహ ఇతి. సూర్యాచన్ద్రమసో ర్మహత్త్వంయాతౌ తౌ తత్ర సూర్యాచన్ద్రమసో ర్లోకయోః హిరణ్యోదరం బ్రహ్మాణం సాక్షాత్కృత్య అథ తత్పదం సూర్యలోకం చన్ద్రలోకం చ త్యక్త్వా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య పదం గత్వా తన్మహిమానం తస్య బ్రహ్మణో యో మహిమా మాహాత్మ్యం త మేత్య తత్ర బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మోపదేశవశాత్ పరమాభిన్నాత్మసాక్షాత్కృతిం ప్రాప్య బ్రహ్మభిన్నాత్మానం సాక్షా ద్విదిత్వా తదీయధామవిలయా ద్బ్రహ్మలోకనాశా దూర్ధ్వం పశ్చాత్ ద్విపరార్ధావసానే బ్రహ్మలోకం నశ్యతీతి భావః బృహద్బ్రహ్మ యాస్యతః గమిష్యతః కైవల్యం ప్రాప్స్యత

20

ఇత్యర్థః. చన్ద్రలోకం సూర్యలోకం వా ప్రాప్తాః కర్మిణస్తు పునరావర్తన్తే, నతు సన్న్యాసిన ఇతి భావః. 'తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్త్య లోకం విశన్తీ'తి గీతావచనాత్. నచ 'ఆబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జు' నేతిగీతావచనాదేవ బ్రహ్మలోకోఽపి పునరావర్త్యే వేతి వాచ్యం. బ్రహ్మలోకస్య నశ్వరత్వకథనే గీతాతాత్పర్యాత్. బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సమ్ప్రాప్తే ప్రతి సఞ్చరే పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరంపదమితి స్మరణాత్ తే బ్రహ్మ లోకేతు పరాన్తకాలే పరామృతా త్ప్రతిముచ్యన్తి సర్వే ఇతిశ్రుతేశ్చ బ్రహ్మ సూత్రప్రామాణ్యాచ్చ బ్రహ్మలోకో పునరావర్త్యేవ. నచ 'ఏకయా యాత్యనా వృత్తి మన్యయాఽఽవర్తతే పున' రితి గీతావచనా చ్చన్ద్రలోకం ప్రాప్తస్యైవ పునరావృత్తి ర్నతు సూర్యలోకం ప్రాప్తస్య కర్మిణఇతి వాచ్యమ్. దేవయానేన బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్యైవా పునరావృత్తిరితి తత్తాత్పర్యాత్. నచ పితృయాణే నాపి బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తో నపునరావర్తత ఇతికథం పితృయాణస్య పునరావృత్తి హేతుత్వ మితి వాచ్యం. ప్రాయేణ సర్వే దేవయానే నైవ బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తి. యః కశ్చి త్పితృయాణేన చన్ద్రలోకం గతోఽపి విద్వా న్నసహసా బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి. కిన్తు చన్ద్రలోకా ద్దేవయాన మాక్రమ్యైవ సపనా మ్బ్రహ్మ గమయతీతి అమానవపురుషేణ వరుణాదిలోకాతిక్రమపూర్వకం బ్రహ్మలోక న్నీయతే విద్వాన్. తస్మా ద్దేవయానమేవా పునరావృత్తి బ్రహ్మలోకప్రాపకత్వాత్ బ్రహ్మలోకఏవా పునరావృత్తి బ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుత్వా దితికృత్వా పరోక్ష బ్రహ్మవి త్సన్న్యాసీ బ్రహ్మలోకం గత్వా నపునరావర్తతే. అపరోక్షబ్రహ్మవిదస్తు గత్యాగతీనస్తః. బ్రహ్మత్వా దేవ తస్య బ్రహ్మహి సర్వగమ్ ఇతి. ౨౮౮

శ్లో॥ తత్త ద్వ్యష్టిశరీరసంస్థితిభృత స్తత్తత్పరిచ్ఛేదిన
స్తత్త త్సన్నిహితం విదన్తి పురుషా స్తత్త ద్దృగాదీన్ద్రియైః
మాయావీ తు మహేశ్వరోఽఖిలజగ ద్దేహాన్తరస్థో పరి
చ్ఛిన్న స్సర్వ మపి ప్రవేద భగవాన్ స్వేనైవ వా మాయయా.

౨౮౯

వ్యా.—వ్యాఖ్యాతం నారాయణమ్- అథ పురుషసూక్తం వ్యాచిఖ్యాసుః. తావ దేకేనశ్లోకేన జీవేశ్వరయో ర్వ్యావహారికం భేదం దర్శయతి-జీవే నేశ్వర స్సంసే వ్యోభవతి పురుషార్థసిద్ధ్యర్థ మితి ఖ్యాపయితుమ్ - సిద్ధే సత్యే వేశ్వరస్య సేవ్యత్వే జీవ ఈశ్వరం నిషేవ్య క్రమేణ సహసా వా ముచ్యతే. తస్మా త్పూర్వశ్లోకో క్త

ముక్త్యుపయోగ్యే వేషం జీవేశ్వరభేదవర్ణన మితి నాఽసజ్గతమ్. తత్తద్వ్యష్టిశరీర సంస్థితిభృతః దేవమనుష్యాదివ్యష్టిశరీరేషు సమ్యక్ స్థితిం భృతవన్తః అతఏవ తత్తత్పరిచ్ఛేదినః దేవమనుష్యాదిదేహాపరిచ్ఛిన్నాః పురుషా జీవాః తత్తద్దృగాదీన్ద్రియైః దేవమనుష్యాదిదేహస్థచక్షురాదీన్ద్రియైః తత్తత్సన్నిహితం తత్తత్సమీపస్థం ఘటాదివస్తు విదన్తి జానన్తి అతఏవ జీవాః కిఞ్చిద్జ్ఞా స్సంసారిణశ్చ భవన్తి. మాయావీ మాయోపాధిః భగవాన్. 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగో మత' ఇత్యుక్తలక్షణ భగశాలీ మహేశ్వరస్తు అఖిలజగద్దేహాన్తరస్థః అఖిలం యజ్జగత్తదేవ దేహః తదన్తరస్థః అతఏ వాఽపరిచ్ఛిన్నః అతఏవ స్వేన స్వరూపచైతన్యేన మాయయా వా సర్వమపి ప్రవేద ప్రకర్షేణ జానాతి అతఏవ ఈశ్వర స్సర్వజ్ఞో సంసారీచేతి భావః. ౨౪౯

శ్లో॥ మాయావీ పురుష స్సహస్రముకుటశ్రోత్రాక్షినాసాభుజా
కణ్ఠోరో జఠరోరుజానుచరణో వృత్వా సమన్తాద్ధరామ్
సో సా వత్యవస ద్దశాఙ్గుల మిదం సర్వం స ఏవేశ్వరో
భూతం యచ్చ భవద్భవిష్యదమృతత్వస్యాధిపోన్నాతిగః. ౨౫౦

వ్యా.—తస్యై వేశ్వరస్య వైభవం దర్శయితుం పురుషసూక్తం వ్యాకరోతి సోసౌ సహస్రమకుట శ్రోత్రాక్షినాసాభుజాకణ్ఠోరోజఠరోరుజానుచరణః మాయావీ పురుషః పూర్ణ ఈశ్వరః ధరాం సమన్తాద్వృత్వా ఆవృత్య ఇదం సర్వం దశాఙ్గుల మత్యవసత్ అత్యతిష్ఠత్ యద్భూతం యచ్చ భవ్యం యచ్చభవిష్య త్తత్సర్వం స ఈశ్వర ఏవ అన్నాతిగః అన్నం మర్త్యం నశ్వరమతి గచ్ఛతీ త్యన్నాతిగః స ఈశ్వరః అమృతత్వ స్యాధిపః మోక్షస్య ప్రభుః దాతేతి యావత్. ౨౫౦

శ్లో॥ ఏతావా న్మహిమాస్య సర్వజగతో జ్యాయాన్ సచాయం పుమాన్
పాదోస్యాఖిలలోకఏష దివి స త్పాదత్రయం చాఽమృతమ్
ఆక్రమ్యైషచ దక్షిణోత్తరపథద్వన్ద్వం సమన్తా త్స్థితో
జజ్ఞేఽస్మా త్పురుషో విరాడితి స యో జాతోతిరిక్తో భువః. ౨౫౧

వ్యా.—అస్యమహిమా ఏతావాన్ సోయం పుమాన్ సర్వజగతో జ్యాయానధికశ్చ ఏషోఖిలలోకః అస్యపాదః అంశః అస్యామృతం పాదత్రయం దివి అస్తీతిసత్ సీదతీతిసత్ ఇతివా ఏషదక్షిణోత్తరపథద్వన్ద్వం పితృయాణదేవయాననామక మా

ర్గద్వయం సమన్తా దాక్రిమ్య స్థితః అస్మాత్ విరాడితి స పురుషో జజ్ఞేయః జాత స్సన్నేవ భువః లోకాతీతత్స్థ ప్రాణిభ్య శ్చాతిరిక్తో ఽధికః. ౨౫౧

శ్లో॥ దేవా యజ్ఞమతన్వతాథ హవిషా పుంసా విరాజాఽమునా
యజ్ఞస్యాస్య మధుర్ఘృతం సమభవ ద్గ్రీష్మస్తు రిధ్మంశరత్
సఙ్ఞ్ జజ్ఞే హవిరన్యవా పరిధయ స్త్రిస్సప్త సప్తాభవన్
సఙ్ఞ్ జాతా స్సమిధశ్చ యజ్ఞపురుషం దేవా స్తమగ్నా న్యధుః. ౨౫౨

వ్యా.— అథ దేవైః కృతం పౌరుషం యజ్ఞమాహ. అథ దేవాః అమునా విరాజాపుంసా విరాట్పురుషేణైవ హవిషా యజ్ఞమతన్వత కృతవన్తః అస్య మానస యజ్ఞస్య మధుర్వసన్తః ఘృతమ్ గ్రీష్మస్తు రిధ్మం దారు శరదృతుః హవిః అస్య సప్తపరిధయ స్సముదాః త్రిస్సప్తసమిధః సఙ్ఞాతాః కృతా అభవన్ దేవాః తం యజ్ఞపురుషం పశుస్థానీయ మగ్నా న్యధుః నిచిక్షిపుః. ౨౫౨

శ్లో॥ తస్మా త్సర్వహుదాహవా త్సమభవన్ వేదాస్త్రయో మానసాత్
ఛన్దాం స్యశ్వగవాజమేషపశవో గ్రామ్యాశ్చ వన్యాస్సమే
బ్రహ్మాతస్య ముఖం విభోర్భుజయుగం క్షత్త్రం విడూరుద్వయం
శూద్రః పాదయుగం హృదిన్దు రరుణశ్చక్షుర్ముఖం జిష్ణుకౌ. ౨౫౩

వ్యా.—తస్య యజ్ఞస్య ఫలమాహ. తస్మాత్ మానసాత్ సర్వహుదాహవాత్ సర్వహుతఆహవా ద్యజ్ఞాత్ సకాశాత్ త్రయోవేదా స్సమభవన్ ఛన్దాంసి సప్త గాయత్ర్యాదీని సమభవన్ గ్రామ్యాః అశ్వగవాజమేషపశవః వన్యాశ్చ సమే సర్వే అభవన్ ఏతస్య విభోః విరాజః బ్రహ్మ బ్రాహ్మణః ముఖమాసీత్ క్షత్త్రం క్షత్త్రియః భుజయుగమాసీత్ విట్ వైశ్యః ఊరుద్వయమాసీత్ శూద్రః పాదయుగ మాసీత్. హృత్ మనః ఇన్దుః అరుణ స్సూర్య శ్చక్షుః ముఖం జిష్ణుకౌ ఇన్ద్రాగ్నీ అముష్యముఖబాహ్వాదిభ్యః బ్రాహ్మణాదయ స్సమభవన్నిత్యర్థః. ౨౫౩

శ్లో॥ ప్రాణో వాయురముష్య నాభిరభవ త్ఖం ద్యౌ శ్శిరో భూః పదా
కాష్ఠా శ్శ్రోత్రమితి ప్రభో రకల్పయ న్నఙ్గాని లోకాన్ బుధాః
యో।రూపాణి విచిత్య హన్త సకలా న్యాధాయ నామాని చా
స్తేపారే తమసో మహాన్తమయ మముం విద్యా న్మహాన్తం బుధః. ౨౫౪

వ్యా.—అముష్య ప్రాణో వాయు రభవత్. నాభిః ఖమభవత్. శిరో ద్యౌ రభవత్. పదా పాదౌ భూ రభూతామ్. శ్రోత్రం కాష్ఠా దిశో ఽభవత్. ఇతి ప్రభో

రజ్ఞాని బుధాః లోకా నకలయన్ అకల్పయన్. యః సకలాని రూపాణి విచిత్య కృత్వా సకలాని నామాని చాభాయకృత్వాహ న్తే త్యద్భుతే తమసః అజ్ఞానస్య సం సారస్య వా పారే ఆ స్తే అముం మహాంమయం జ్ఞానస్వరూపం నుహా న్తమీశ్వరం బుధః విద్యా జ్ఞానీయాత్. ౧౫౪

శ్లో॥ ధాతా ప్రాగ్యముదా జహార భగవాన్ శక్రః ప్రవేదాపి యం
సర్వజ్ఞ్యాపి సఇత్యహం సఇతితం యో వేద సోయం సుధీః
జీవన్నేవ పరాం ప్రయా త్యమృతతా మ న్తే తనోః కిం పునః
ప్రాప్తుం బ్రహ్మపురం పరా స్తి నన్నృణాం విజ్ఞానమార్గాద్గతిః. ౧౫౫

వ్యా.—బుధో మహా న్తం విద్యా దిత్యు క్తమ్. ప్రాక్కథనం విదితవాన్. కోవైన ముపదిదేశ. కథమేనం విద్యా త్కిం నై తద్వేదనేన ఫలమత ఆహ. ప్రా క్పూర్వం ధాతా ప్రజాపతిః య ముదాజహార ఉపదిదేశ ఇన్ద్రాయేతి శేషః. సచ శక్ర ఇన్ద్రః యం ప్రవేద సాక్షాత్కృతవాన్ తమీశ్వరం సర్వం జగ త్స ఈశ్వర ఏవ. అహ మపి సఏవ సచాహమేవ. ఇతి యో వేద సోయం సుధీ ర్విద్వాన్ జీవన్నేవ పరామమృతతాం ప్రియాతి తనోర న్తే పునః కిం కిం వ క్తవ్య మమృతతాం ప్రి యాతీతి నృణాం జీవానాం బ్రహ్మపురం బ్రహ్మైవ పూః బ్రహ్మపురం తత్ప్రా ప్తుం లిజ్ఞానమార్గా త్పరా అన్యా గతిర్మార్గః నా స్తి నవిద్యతే. ౧౫౫

శ్లో॥ యజ్ఞేనే త్యయజ న్త యజ్ఞ మమరా నాకం గతా స్తేన తం
పూర్వే యత్ర వస న్తి సాధ్యవిబుధా ధర్మః పురాణోహ్యయమ్
యజ్ఞో విష్ణురయం ప్రజాపతి రజోవ్యక్తా స్తరేఽనేకధా
జాతస్సన్ చరతి ప్రవేద విబుధః క స్సర్వయోనిం త్వముమ్. ౧౫౬

వ్యా.—మానసయజ్ఞం కృతవతః కింఫల మథోచ్యతే అమరాః ఇతి యజ్ఞేన యజ్ఞమయజ న్త మానసయజ్ఞేన యజ్ఞం యష్టవ న్తః తేన యజ్ఞేన తే దేవాః తం నా కం గతాః యత్ర నాకే పూర్వే ప్రాక్తనాః సాధ్యవిబుధాః సాధ్యావిబుధాశ్చ దేవా వస న్తి తమితి పూర్వేణాన్వయః. హి తస్మా దయం ధర్మః మానసయజ్ఞానుష్ఠానరూపః పురాణః అనాదిః నను యజ్ఞమయజ న్తేత్యు క్తం కోసౌ యజ్ఞోతఆహ - యజ్ఞో విష్ణురితి - వ్యాపకః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. తమేవ వర్ణయతి - అజో వ్యయం ప్రజా పతిః ప్రజానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్య న్తప్రాణినాం పతిః పాలకః శాసితాచ పర మేశ్వర ఇత్యర్థః. అజ్ఞాన్తరే అనేకధా అనేకప్రకారేణ విష్ణు రుద్ర గణపతి కుమార

కాళీ భారతీ లక్ష్మీ రామ కృష్ణ సీతా రుక్మిణ్యాదిరూపైరిత్యర్థః. జాతస్సన్ మాయయేతి భావః. యద్వా నానావిధప్రాణిరూపేణ జాతస్సన్ సర్వజీవానా మీశ్వరాత్మత్వాదితిభావః చరతి. నను యద్యేవ మీశ్వర స్సర్వత్ర చరతి తర్హి కస్మా దేనం సర్వే నవిద స్తీత్యత్రాహ - అముం సర్వయోనిం సర్వకారణ మీశ్వరం కస్తు కోపి విబుధః విద్వాన్ ప్రవేద జానాతి నతు సర్వే. అవిదుషాం విద్వత్త్వే ప్యసమాహిత చిత్తానాం దూరస్థత్వాత్. యద్వా కః ప్రజాపతిః బ్రహ్మా ఏకఏవ ప్రవేద తదుపదేశా త్తదనుగ్రహాచ్చ శక్రాదయోఽ ర్వాక్తనా ఈశ్వరం విదురితి భావః. అథవా కస్తు కోవా విబుధః ప్రవేద సకోపీత్యర్థః మాన్తు వేదన కశ్చనేతి గీతావచనాత్ అస్యా ప్యన్వయస్య యః కోపి ధన్యో వేదే త్యత్రైవ తాత్పర్యం నుతరామవేద్యత్వే తమేవం విదిత్వా అమృతత్వమేతి బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీత్యాది శ్రుతి వాక్యానా మప్రమాణ్యాపత్తేః. యద్వా క ఆత్మా ప్రవేద ఆత్మభిన్న స్సర్వోపి జడత్వా న్నైవం వేదఆత్మాతు స్వయమేవ బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవేద్యైవ సదా స్వస్య స్వయంహి సర్వదా సాక్షా దపరోక్షః. అతఏవ యత్సాక్షాదపరోక్షా ద్బ్రహ్మేతి శ్రూయతే - అథవా కో యమః ప్రవేద క స్తం మదామదం దేవం మదన్యో వేత్తు మర్హతీతి యమవచనాత్ - ఇతి. ౨౫౬

శ్లో॥ యో దేవాధికధీశ్చ భవ్యమపి యోధత్తే ఽమరాణాం పురో
దేవేభ్యః ప్రథమంచ య స్సమభవ ద్దేవాన్ ససర్జాపి యః
దక్షాదిప్రథితప్రజాపతిపితా య స్తస్య ధామేచ్ఛవః
ప్రాప్తుం సత్య మముష్యయోని మజనిం ధీరా విద న్తీశ్వరం. ౨౫౭

వ్యా.—నకైవల్యార్థినఏవ కేవల మీశ్వరం విదన్తి కిన్తు సగుణముక్తి క్షేత్రభూతబ్రహ్మలోకార్థినోపీత్యాహ - యఇతి - యః దేవాధికధీః ఇన్ద్రాదిదేవబుద్ధ్యధిక బుద్ధిః అతఏవ అమరాణాం దేవానామపి పురః అగ్రే భవ్యం ధత్తే కరోతి యః దేవేభ్యః ప్రథమం పూర్వం సమభవదీశ్వరాదితి శేషః ప్రథమజత్వాదితి భావః యః దేవాంశ్చ ససర్జ సృష్టవాన్ యః దక్షాది ప్రథితప్రజాపతిపితా. దక్షాదీనాం ప్రథితానాం ప్రసిద్ధానాం ప్రజాపతీనాం పితా జనకః తస్య హిరణ్యగర్భస్య సమ్బన్ధి సత్యం ధామ సత్యలోకం ప్రాప్తు మిచ్ఛవః ధీరా విద్వాంసః అముష్య హిరణ్యగర్భస్య యోనిం కారణం పితరమితి యావత్. క స్తస్య పితేత్యత ఆహ - అజనిమితి - అన్యథా అనవస్థాదోషాదితిభావః ఈశ్వరం మాయోపాధికం విద న్తి విదిత్వాధ్యాయ న్తీత్యర్థః సగుణబ్రహ్మోపాసనేన పరోక్షజ్ఞానమాత్రఫలకనిర్గుణబ్రహ్మోపాసనేన

వా బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రితి సిద్ధాన్తాదితి భావః. నచ హిరణ్యగర్భలోకకామినా హిరణ్యగర్భఏ వోపాస్యతా మితివాచ్యం. హిరణ్యగర్భో పీశ్వరాత్మనై వోపాస్య ఇతి కృత్వా ఈశ్వరాత్మకహిరణ్యగర్భోపాసనం విహాయ సాక్షాదీశ్వరమే వోపాసతే విద్వాంస ఇతి యద్వా ధామ స్థాన మాధిపత్య మితియావత్. ద్విపరార్థావసానే అస్మిన్ హిరణ్యగర్భే ముక్తేసతి పునఃకల్పే స్యామహం హిరణ్యగర్భ ఇతి కామయమానా విద్వాంసః ఈశ్వరం భజన్తే. నహీద మనేన హిరణ్యగర్భేణ సేవితేన దాతుం శక్యతే. అథవా విదన్తి జానన్తీత్యేవార్థః ఈశ్వర జ్ఞానాదేవ హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిః. తచ్చేశ్వరజ్ఞానం హిరణ్యోదరోపాసనా త్సులభమితి తదుపాసనం విహాయ విదన్తీశ్వరం విద్వాంసః. నచ దుర్లభ మేవేశ్వరజ్ఞాన మపీతి వాచ్యం. ప్రత్యక్ష స్యేశ్వరజ్ఞానస్య దుర్లభత్వేపి పరోక్ష న్త త్సులభమేవ మేధావినః. నచేశ్వరో స్తీతి పరోక్షజ్ఞానమాత్రా ద్యది బ్రహ్మలోకప్రాప్తి స్తర్హి సర్వే ప్యాస్తికాః కృతార్థాఏవేతివాచ్యం. సచ్చిదానన్దలక్షణం ప్రత్యగభిన్నంచ యదీశ్వరతత్త్వం తస్య పరోక్షజ్ఞానాదేవ బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ర్నాన్యస్మాదితి. నచకథం ప్రత్యగభిన్నేశ్వరస్య పారోక్ష్యమితివాచ్యం ప్రతీచోపి పరోక్షత్వాత్. నహి యథావస్థితం ప్రత్యఞ్చం సర్వే విదుః తస్మాత్ప్రత్యగభిన్నేశ్వరపరోక్షజ్ఞానా ద్బ్రహ్మలోకావాప్తి ర్విదుషఇతి స్థితమ్ - ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.　　౨౫౭

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

శ్లో॥ భూతానాం పృథివీరసోఽమ్బధరణే స్తస్యౌషధీనాంచ య
స్తస్యాసౌ పురుషో రసస్తు వచనం పుంసస్తు ఋగ్వాగ్రసః
సామర్చోరసఏవ చస్యతు సచోద్గీథోరసో వాఙ్ఋక్
ప్రాణ స్సామ త దేత దోమితి పద స్తూద్గీథ ఇత్యుచ్యతే. ౧౫౮

వ్యా.—అథ బృహదారణ్యకోపనిషదివ గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ బృహతీ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. ఉపనిషాదయతి శిథిలయతి సంసారం వినాశయతీతివా ఉపనిషత్. బ్రహ్మవిద్యా ఉపనిషీదతి పరంశ్రేయో స్యామితివా ఉపనిషత్. ఉప సమీపం నిషాదయతి గమయతి జీవాత్మానం పరమాత్మన ఇతి వోపనిషత్. ఉప సమీపే బ్రహ్మణో నిషీదతి తిష్ఠతీతివా ఉపనిషత్. సర్వథా ప్యుపనిష ద్బ్రహ్మ విద్యైవ తత్ప్రతిపాదకత్వా ద్గ్రన్థోప్యుపనిషత్. ఇయం ఛన్దోగై స్సామగాయకై ర్గీయతఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిష దిత్యుచ్యతే. తావద్బ్రహ్మవిద్యా ద్వివిధా నిర్గుణా సగుణా చేతి. ద్వివిధత్వా ద్బ్రహ్మణః తత్ర నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాయాం సహసా ప్రవేశా యోగా త్సగుణబ్రహ్మవిద్యా ప్రథమం ప్రస్తూయతే. ఉపనిషద స్సర్వాఅపి స్వత న్త్రత్వా న్నపరస్పర సఙ్గతి మపేక్షన్తే. తథాపి మామకగ్రన్థే పూర్వోత్తరయో స్సఙ్గతి శ్శ్లోకైకార్థ్యేవేతి సఙ్గతి రుచ్యతే. ధీరా ఈశ్వరం విచ న్తీత్యుక్త మీశ్వరోపాసనం కథన్తదుపాసన మిత్యత్రాహ భూతానామితి - భూతానాం - చరాచరాణాం పృథివీరసః గతిః పరాయణ మాధారఇతి యావత్ ధరణి రమ్బురసః అప్సు పృథి వ్యాః స్థితత్వాత్ తస్యజలస్య ఓషధీనాంచ యో రసఃసారః అప్పరిణామత్వా దోషధీ నామ్. తస్య ఓషధిచయస్య పురుషో దేహో రసః అన్నమయత్వాత్ పుంసస్తు వచనం వాక్ రసః సారిష్ఠత్వా ద్వాచః ఋక్తు వాగ్రసః వాచః ఋగ్రస ఇత్యర్థః. ఋచ స్సామరసః. కిన్తత్సామేత్యత ఆహ- ఏతదితి- ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. అస్య సామ్నస్తు సఉద్గీథఏవ రసః ఉద్గీథఇతి కశ్చన సామవిశేషః. అథకల్పనా మాహ. వాఙ్ వాగేవ ఋక్ ప్రాణఏవ సామ తత్ప్రసిద్ధ మోమిత్యేత త్పద మక్షరన్తు ఉద్గీథ ఇత్యుచ్యతే. తస్మా దోమిత్యేత దక్షర ముద్గీథ ముపాసీతే త్యభిప్రాయః. ౧౫౮

శ్లో॥ ఘ్రాణం వాచమ పీక్షణం శ్రుతి మథో చిత్తం చ దేవాః క్రమా
దుద్గీథం సముపాస్యతే ష్వసురకైః పాపైః ప్రవిద్ధేషుచ

ముఖ్యం ప్రాణ ముపాసతేస్మ తత ఉద్గీథం న త ద్దూషణే
తే శేకు ర్హ్యసురా ఇవాశ్మదలనే లోష్టా అపాపో హ్యయమ్. ౨౫౮

వ్యా.- ఉద్గీథోపాసనమేవ ఏదర్శ తత్ర ప్రాణోద్గీథోపాసనస్య శ్రైష్ఠ్యం దర్శయతి. దేవాః ఘ్రాణం వాచ మీక్షణం శ్రుతిం చిత్తంచ క్రమా దుద్గీథం సముపాస్య ఉద్గీథత్వేన ధ్యాత్వా ఘ్రాణాదీ నుద్గాతృత్వేన కల్పయిత్వేత్యర్థః. ఉద్గీథ మోంకారం ఘ్రాణాదిసృష్ట్యా సముపాస్యేతి చ. తేషు ఘ్రాణాదిషు అసురైరే వాసురక్తైః పాప్మైః ప్రవిద్ధేషు సత్సు తతః ముఖ్యం ప్రాణ ముద్గీథ ముపాసతేస్మ. ఉపాసితవన్తః. అశ్మదలనే పాషాణవిదలనే లోష్టాఇవ తే హ్యసురాః తద్దూషణే ప్రాణదూషణేనైవ శేకుః. తత్ర హేతు మాహ. హి యస్మా దయం ప్రాణః అపాపః ఆసఙ్గలక్షణపాపరహితః. ౨౫౮

శ్లో॥ ప్రాణోయంహి బృహస్పతి ర్భవతి యద్వాచో బృహత్యాః పతి
ర్యస్మా దఙ్గరసోఙ్గరాశ్చ తదయం యస్మాచ్చ నిర్గచ్ఛతి
ఆస్యా దేష తదుచ్యతే కవిగణై రాయాస్య ఇత్య ప్యముం
హ్యుద్గీథం గురు రఙ్గిరా స్స్మ భజతే చాయాస్యనామా మునిః. ౨౬౦

వ్యా.- ప్రాణమేవ స్తౌతి. హి తస్మా దయం ప్రాణో బృహస్పతి ర్భవతి. యద్యస్మాదయం బృహత్యా వాచఃపతిః యస్మా దయ మఙ్గరసః అఙ్గానాం రస స్సారః తత్తస్మా దయ మఙ్గిరాశ్చ భవతి. యస్మా దయ మాస్యా న్నిర్గచ్ఛతి తత్తస్మా దేష ప్రాణః కవిగణై రాయాస్య ఇత్యుచ్యతే అపి కిఞ్చ అముం ప్రాణ ముద్గీథం గురు ర్బృహస్పతి ర్భజతేస్మహి అభజతహి అఙ్గిరాశ్చ భజతేస్మ. ఆయాస్యనామా మునిశ్చ భజతేస్మ. ఏవం బృహస్పతిసేవితత్వా త్ప్రాణో బృహస్పతి రితి. అఙ్గరస్సేవితత్వా దఙ్గిరా ఇతి ఆయాస్య సేవితత్వా దాయాస్యఇతిచ కీర్త్యత ఇతిచ ప్రాణస్య బృహస్పత్యాది నామత్రయాగమే హేత్వన్తరమిదమ్. ౨౬౦

శ్లో॥ ప్రాణోద్గీథ విచిన్తనేన పురుష స్సత్కామగాతా భవే
దుద్గీథంచ త మర్క మాకలయతే సోయం తమో భీతిహృత్
వ్యానోద్గీథ విచిన్తనేసతు మహావీర్యోస్య యస్త్వక్షరా
ణ్యుద్గీథస్య విచిన్తయే త్సతు వచో దోహా న్నవా నన్నభుక్. ౨౬౧

వ్యా.- ఉద్గీథోపాసన ఫలా న్యాహ - పురుషః ప్రాణోద్గీథవిచిన్తనేన సత్కామగాతా భవేత్. తం ప్రాణ మర్కంచే త్యుభయ ముద్గీథం య ఆకలయతే ఉపాస్తే సోయం తమోభీతిహృ ద్భవతి. పురుషః వ్యానోద్గీథ విచిన్తనేనతు మహావీర్యః

భవేత్. యస్తు అస్యోద్గీథస్య ఉద్గీథశబ్దస్య అక్షరాణి విచిన్త యేత్సతు వచో దోహాన్నవాన్ వచో దోహః వాగ్దోహః ఋగ్వేదాది శబ్దసాధ్యం ఫలమిత్యర్థః. అన్నంచ వచో దోహోన్నే అస్యాస్త ఇతి వచో దోహోన్నవాన్ అన్నభుగన్నాదశ్చ భవేత్. ౨౬౧

శ్లో॥ ఉత్ప్రాణో వచనస్తు గీర్బుధజనై రన్నం థ మిత్యుచ్యతే
ద్యౌ రేవోత్తు నభోథగీస్తు ధరణీథం వర్ణ ఇత్యుచ్యతే
ఉత్సూర్యః పవనస్తు గీర్హుతవహోథంకార ఇత్యుచ్యతే
సామోద్గీ ర్యజురేవ ఋక్తు నిగమోథం శబ్ద ఇత్యుచ్యతే. ౨౬౨

వ్యా.– ఉద్గీథాక్షరోపాసన మేవాహ. బుధజనైః ఉత్ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. గీస్తు వచన మిత్యుచ్యతే. థ మన్న మిత్యుచ్యతే తథా ఉత్ ద్యౌ రిత్యుచ్యతే. గీస్తు నభ ఇత్యుచ్యతే థం వర్ణః ధరణీ త్యుచ్యతే. తథా ఉత్ సూర్య ఇత్యుచ్యతే. గీస్తు పవన ఇత్యుచ్యతే. థంకారో హుతవహ ఇత్యుచ్యతే తథా ఉత్ సామే త్యుచ్యతే గీస్తు యజు రిత్యుచ్యతే థం శబ్దః ఋఙ్నిగమః ఋగ్వేద ఇత్యుచ్యతే. ఉదాద్యక్షరేషు ప్రాణాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨౬౨

శ్లో॥ దేవా మృత్యుభయాత్త్రయీం సమవిశన్ ఛన్దోభి రచ్ఛాదయ
న్నాత్మానం సచ తత్ర తా నకలయ ద్దాశోణ్డజాన్ కే యథా
తా ముత్సృజ్య తతోథ తే సమవిశ న్నోఙ్కార మత్రామృతం
ప్రాపుశ్చాభయమేన మిత్యయతి య స్స్యాత్సోమృత శ్చాభయః. ౨౬౩

వ్యా.– ఓమిత్యేత దక్షర ముద్గీథ ముపాసీతేత్యుక్తం తస్యైవోఙ్కారోపాసనస్య వైభవం దర్శయతి దేవా ఇతి - దేవాః మృత్యుభయాత్ మృత్యోర్భీతాః త్రయీం సమవిశన్ వేదోక్తయజ్ఞాదికర్మసు ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ఛన్దోభిః కర్మస్వవినియుక్తై ర్మన్త్రై రాత్మాన మాత్మన ఇత్యర్థః. ప్రత్యేకాభిప్రాయా దేకత్వమ్. అచ్ఛాదయన్ ఛాదితవన్తః. కర్మస్వవినియుక్తాన్ మన్త్రాన్ జపన్తస్సన్తః మృత్యోర్వశ మనాగతా ఇత్యర్థః. ఏవం ఛాదనాదేవ ఛన్దస్త్వం వేదానామితి భావః. కే జలే దాశః ధీవరః అణ్డజాన్ యథా మత్స్యానివ. సచ మృత్యుః తత్ర కర్మమార్గే తాన్ దేవా నకలయత్ అపశ్యత్ కర్మభ్యో మృత్యుభయం నాపగత మిత్యర్థః. అథ తతః కారణాత్తే దేవాః తాం త్రయీ ముత్సృజ్య సర్వం కర్మ సన్న్యస్యేత్యర్థః. అసన్న్యాసినాం ప్రణవధ్యానే ఽనధికారా దితిభావః. ఓఙ్కారం సమవిశన్ అత్ర ప్రణవమార్గే అమృత మభయంచ ప్రాపుః ఇతి తస్మాత్

యపన మోఙ్కారమయతి ఉపాస్తే స సన్న్యాసీ అమృతః అభయశ్చ స్యాత్. ప్రణవస్య బ్రహ్మప్రతీకత్వా ద్బ్రహ్మాభిధానత్వాచ్చ బ్రహ్మాలమ్బనత్వేన బ్రహ్మ ప్రాపకత్వా దితిభావః ఏతేన కర్మభ్యో నాస్తి మోక్షః కిన్తు కర్మసన్న్యాసా దేవేతి సిద్ధమ్. ౨౬౩

శ్లో॥ సామాధ్యాఋ మృచి క్షితౌ శుచిమయం సాభూరమోగ్ని స్తతః
సామభ్వగ్నియుగం చ ఖే ఋచి మరుత్సామాస్తి ఖం సాత్వమః
వాయు స్సామ ఖ వాయుయుగ్మ మథ దివ్యృ చ్యర్యమా సామ స
ద్యౌ స్సామ స్త్వరుణో ద్యుసూర్యయుగలం సామేతి సజ్ఞీయతే. ౨౬౪

వ్యా.— అథ సామోపాసనమాహ. క్షితౌ భూమ్యామ్. ఋచి శుచిమయ మగ్న్యాత్మకం సామ అధ్యాఋ మధిగత ముపరిస్థిత మితియావత్. తతః సా ఇత్యక్షరం భూః అమఇతి పద మగ్నిః భ్వగ్నియుగన్తు సామేతి సజ్ఞీయతే. ఖే ఆకాశమయ్యా మృచి మరుత్సామవాయురూపం సామ అస్తి సా ఖమ్ అమో వాయుః ఖ వాయుయుగ్మం సామేతి సజ్ఞీయతే. అథ దివి ఋచి సః అర్యమా సూర్యాత్మకం సామఅస్తి సా ద్యౌః అమస్తు అరుణః ద్యుసూర్యయుగలం సామేతి సజ్ఞీయతే. ౨౬౪

శ్లో॥ నక్షత్రే ఋచి సామ శశ్యధిగతం సా భాన్యమ శ్చన్ద్రమాః
సామర్క్షేన్దుయుగం రవే స్సిత రుచౌ ఋచ్యస్తిసామాసితమ్
తేజ స్సాసితరుగ్రవే రసితరు క్చామస్తు సామద్వయం
శ్వేతాశ్వేతరవిత్విషో రితితు యో వేదాయ మైశ్వర్యభాక్. ౨౬౫

వా.— నక్షత్రే నక్షత్రరూపాయా మృచి శశీ చన్ద్రరూపం సామాధిగతమ్ సాభాని నక్షత్రాణి అమః చన్ద్రమాః ఋక్షేన్దుయుగం నక్షత్రచన్ద్రద్వయం సామ భవతి రవేః సితరుచౌ శ్వేతకాన్తిమయ్యా మృచి అసితం తేజః నీలకాన్తిమయం సామాస్తిసా రవేస్సితరుక్ అమస్తు రవే రసితరుక్ శ్వేతాశ్వేతరవిత్విషోః ద్వయన్తు సామ భవతి ఇతి యస్తు వేద సోయ మైశ్వర్యభా గ్భవతి. ౨౬౫

శ్లో॥ ఏతద్భాస్కరమణ్డలాన్తరతలే యో దృశ్యతే కాఞ్చన
శ్మశ్రుః కాఞ్చనకేశ ఆపదనఖం సర్వ స్సువర్ణః పుమాన్
రక్తామ్భోరుహపుణ్డరీకనయన స్సర్వాఘసిన్ధూద్గత
శ్చోన్నామా తదుపాసకస్తు భవితా సర్వాఘసిన్ధూద్గతః. ౨౬౬

వ్యా.— సూర్యమణ్డలస్థపురుషోపాసనం తత్ఫల ఞ్చాహ. ఏతద్భాస్కరమణ్డలాన్తరతలే కాఞ్చనశ్మశ్రుః కాఞ్చనకేశః ఆపదనఖం పాదనఖపర్యన్తం సర్వస్సర్వాత్మనేత్యర్థః సువర్ణః హిరణ్మయః రక్తామ్భోరుహపుణ్డరీకనయనః రక్తామ్భోరుహతుల్య మేకం పుణ్డరీకతుల్య మన్యచ్చ నయనం యస్య స తథోక్తః సూర్యచన్ద్రనేత్రత్వా దితి భావః సర్వాఘనిస్సఙ్గతః సకలపాపసముదాయా దుత్తీర్ణః అతఏవ ఉన్నామా ఉ దితి నామ యస్య స తథోక్తః యః పురుషః దృశ్యతే యోగిభి రితిశేషః శాస్త్రేణ జ్ఞాయతే ఇతివా తదుపాసకస్తు సర్వాఘనిస్సఙ్గతః భవితా భవిష్యతి. ౨౬౬

శ్లో॥ ఉన్నామ్నః పురుషస్య తస్య తు మతే ఋక్సామనీ పర్వణీ
ఉద్గీథః పురుషో య మస్య నితరాం గానా త్స ఉద్గాతృతామ్
ఉద్గాతా భజతే రవేః పరతరా& లోకా నయం ధారయ
న్నీష్టే దేవగణస్య కామనిచయం ధత్తే స్వయమ్భూః పుమాన్. ౨౬౭

వ్యా.—పురుష మేవ విశినష్టి తస్య ఉన్నామ్నః పురుషస్య ఋక్సామనీతు పర్వణీ మతే అయ మున్నామా పురుషః ఉద్గీథ ఇత్యుచ్యతే. స యజ్ఞే ప్రసిద్ధ ఉద్గాతా అస్య ఉన్నామ్నః నితరాం గానా ద్ధేతోః ఉద్గాతృతాం భజతే అయ మున్నామా రవే స్సూర్యా త్పరతరా& ఉపరిస్థా& లోకా& ధారయ& స& దేవగణస్య ఈష్టే ఈశితా భవతి స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూ రయం పుమా& దేవగణస్య భక్తజనస్యవా కామనిచయం ధత్తే దదాతి పుష్ణాతిచ. ౨౬౭

శ్లో॥ వాగ్ఘ్రాణే నయనాత్మకౌ శ్రుతిహృదీ సామర్చౌ యత స్సామ త
ద్ద్వన్ద్వం తత్రహి పూర్వపూర్వవిషయే ఽధ్యూఢః పరోఽర్థః పరః
అక్ష్ణ శ్శుక్లరుచిస్తు సా ఋ గథ త న్నీలం త్వ మ స్సామచ
ద్వన్ద్వం సామతయో రుచోరపి తతః పూర్వత్ర సంస్థా పరా. ౨౬౮

వ్యా.—అ థాధ్యాత్మం సామోపాసన మాహ. యతః వాఘ్ఘ్రాణే వాక్ ఘ్రాణం నయనాత్మకౌ నయన మాత్మా ఛాయాత్మా స ఏవాత్మకః శ్రుతి హృదీ శ్రోత్రమనసీ సామర్చౌ సాచామశ్చ భవతః క్రమేణ వాక్ నయనం శ్రుతి స్సా ఘ్రాణ మాత్మాహృదమ ఇతి తత్తస్మా త్తద్ద్వన్ద్వం తయోః వాగ్ఘ్రాణయోః నయనాత్మనోః శ్రుతిహృదోశ్చ ద్వన్ద్వం సామే త్యుచ్యతే. తత్రచ ద్వన్ద్వత్రయే పూర్వపూర్వవిషయే పూర్వస్మి& పూర్వస్మి& పదార్థే పరఃపరః పదార్థః అధ్యూఢః వాచి ఘ్రాణం నయనే ఆత్మా శ్రోత్రే హృ చ్చాధ్యూఢ మిత్యర్థః. అక్ష్ణ

శ్శుక్లరుచిస్తు సా భవతి ఋక్చ భవతి. అధ తన్నీల మక్ష్ణః నీలతేజస్తు అమో భవతి సామచ భవతి. తయో రుచో ర్ద్వయో ర్వస్తు సామ భవతి. తత స్తయో రుచోః పూర్వత్రి పూర్వస్యాం రుచౌ శుక్లాఖ్యాం పరా రు క్కృష్ణా సంస్థా అధ్యూఢా భవతి. ౧౬౮

శ్లో॥ అక్ష్ణో న్తః పురుషో య ఏష కుశలై స్సన్దృశ్యతే తస్య సా
ఋ క్త త్సాను త దుక్థ మస్యచ యజు స్తద్బ్రహ్మ తద్వాఙ్మయమ్
సూర్యస్థస్య యదేవ రూప మభిధా యా పర్వణీ యే తథా
నేత్రస్థస్య తదేవ రూప మభిధా సా పర్వణీ తే మతే. ౧౬౯

వ్యా.— కుశలై ర్నిపుణైర్దృగ్భి రక్ష్ణో నేత్ర స్యా న్తః య ఏష పురుష స్సమ్య గ్దృశ్యతే త స్యాస్య పురుషస్య సా ప్రసిద్ధైవ ఋక్ తత్ప్రసిద్ధమేవ సామ తత్ప్రసిద్ధ మేవోక్థం శస్త్రవిశేషః. తత్ప్రసిద్ధమేవ యజుః వాఙ్మయం బ్రహ్మ వేదః త్రయీ తదేవ బ్రహ్మ సూర్యస్థస్య పురుషస్య యదేవ రూపం హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదివిశిష్టం నేత్రస్థస్య పురుషస్యా న తదేవరూపమ్ సూర్యస్థస్యయా అభిధా నామ ఉదితి నేత్రస్థ స్యచ సైవాభిధా సూర్యస్థస్య యే పర్వణీ ఋక్సామనీ తథా నేత్రస్థస్యచ తే ఏవ పర్వణీ మతే సమ్మతే. ౧౬౯

శ్లో॥ అర్వాచీనపదాని మర్త్యవిషయాన్ కామా నయం వై పుమా
నీష్టే గాయతి యో ము మేష స భజే న్మర్త్యః ప్రభూతం ధనమ్
ఉద్గీథం త్వము మర్కమణ్డలగతం యో గాయతి ప్రాప్నుయా
ల్లోకా నూర్ధ్వగతా న్సఏష దివిష త్కామాంశ్చ సర్వానపి. ౧౭౦

వ్యా.— అయ మక్షిస్థః పుమాన్ అర్వాచీనపదాని అక్షిస్థానాపేక్షయా అధస్థాని పదాని ఈష్టే. నియమయతి మర్త్యవిషయాన్ కామాం శ్చేష్టే యః అముం గాయతి స ఏష మర్త్యః ప్రభూతం ధనం భజేత్. యస్తు అము మక్షిస్థ పురుష ముద్గీథ మర్కమణ్డలగతంచ గాయతి ఉద్గీథత్వే నార్కమణ్డలస్థపురుషరూ పత్వేనచ గాయతి స ఏష గాయకః ఊర్ధ్వగతా న్లోకా న్సర్వానపి దివిషత్కా మాన్ దేవకామాంశ్చ ప్రాప్నుయాత్. ౧౭౦

శ్లో॥ సామ్నా మేషగతిః స్వర స్సచ తతః ప్రాణస్తు తస్యాదనం
తస్యాప్యోభగతి రమ్భసో గతి రసౌ స్వర్గస్తు తస్య క్షితిః

ఆకాశః పురుషః క్షితే స్సహి గతి ర్విశ్వం యతో జాయతే
యస్మిన్నేవ విలీయతే స జగతో జ్యాయాన్ ప్రతిష్ఠా పరా. ౨౭౧

వ్యా.—అథ ఉద్గీథం పరమాత్మస్వరూపేణ ధ్యాయే దితి వక్తుం తావత్పరమా త్మాన మాహ. సామ్నా మేష స్వరః గతిః తత స్తస్య స్వరస్య ప్రాణో గతిః తస్య ప్రాణస్య ఓదన మన్నం గతిః త స్యాస్నస్య అమ్భో జలం గతిః. అమ్భసో జలస్య అసౌ స్వర్గః పర్జన్యా ద్యాశ్రయః ద్యులోకః గతిః తస్య ద్యులోకస్య క్షితి ర్గతిః అయంహి లోకః యాగదానహోమాదిభిః స్వర్గం పుష్యతి. క్షితేః ఆసమన్తా త్కా శతే భాసత ఇతి ఆకాశః స్వప్రకాశః జ్యోతిర్మయః స పురుషః పూర్ణః పర మాత్మా గతిర్హి యస్మా ద్ధేతోః యతో విశ్వం జాయతే యస్మిన్నేవ విలీయతే స పురుషో జగతో లోకాత్ జ్యాయాన్ మహాన్ జగతో లోకస్య పరా ప్రతిష్ఠా అయనంచ భవతి. ౨౭౧

శ్లో॥ ఉద్గీథే త్రి పరోవరీయసితు య శ్చిత్తం చిరం స్థాపయే
త్తస్యైవం విదుషో విశిష్ట మవనా స్యాజ్జీవనం చోత్తమాన్
లోకాన్ స ప్రజయే దితి స్మ మునయే శాణ్డిల్యనామ్నే ఒవద
త్స ప్రాజ్ఞ శ్శునకాత్మజః ప్రవిదితో నామ్నా ఒతిధన్వేతి యః. ౨౭౨

వ్యా.—అత్ర అస్మిన్ పరోవరీయసి పరశ్చ వరీయాంశ్చ పరోవరీయాన్ తస్మిన్ పరమాత్మని అభేదేన ధ్యాతే ఇత్యర్థః ఉద్గీథేయః చిత్తం చిరం స్థాప యేత్ యః పరమాత్మాన ముద్గీథ ముపాసీతేత్యర్థః. ఏవం విదుష ఉపాసీనస్య తస్య అవనా విశిష్ట ముత్కృష్టం జీవనం స్యాత్ స ఉత్తమాన్ లోకాంశ్చ ప్రజయేత్ ఇతి ప్రాజ్ఞ స్స శునకాత్మజ శ్శౌనకః శాణ్డిల్యనామ్నే మునయే అవదత్ స్మే త్యైతిహ్యం. క స్స శునకాత్మజో ఒత ఆహ. యః నామ్నా అతిధన్వా ఇతి ప్రవిదితః ప్రఖ్యాతః. ౨౭౨

శ్లో॥ ప్రాణం భూతచ యో యతః ప్రవిశతి ప్రాణా ద్య దుద్గచ్ఛతి
ప్రాణోయం హి పరః పుమా ననుగతః ప్రస్తావభక్తిం పరామ్
ఊర్ధ్వం స న్త మముం యతోఖిలజనా గాయన్తి తీక్ష్ణప్రభం
యస్మా త్తద్ద్యుమణి స్స ఏష భగవా నుద్గీథ మన్వాగతః. ౨౭౩

శ్లో॥ అన్నం భూతచయో యతః ప్రతిహర న్జీవ త్యతోన్నం బుధై
ర్విఖ్యాతం ప్రతిహార మాగతి మిదం సద్దేవ తేతి క్షితౌ

ప్రస్తావాదివిచిన్తయేదితి పుమాన్ ప్రాణాదిదృష్ట్యాతు య
స్సప్రాణాది సమాప్నుయాత్థిరమతిః కర్మర్ద్ధిమ ప్యాప్నుయాత్. ౨౭౪

వ్యా.—అథ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారేషు ప్రాణాద్య న్నదృష్టిః కర్తవ్యే త్యాహ. యతః భూతచయః ప్రాణం ప్రవిశతి యస్యస్మాత్ ప్రాణా దుద్గచ్ఛతి భూతచయ ఇత్యేవ హి యస్మా దయం ప్రాణః పరః పుమాన్ పరాం ప్రస్తావ భక్తి మనుగతశ్చ భవతి. యతో యస్మా దయం తీక్ష్ణప్రభం సూర్య మఖిలజనా గాయన్తి యస్మా త్స ఏవ భగవాన్ తద్ద్యుమణిః తస్యా దివోమణిః సూర్యః ఉద్గీథ మన్వాగతో భవతి యతః భూతచయో న్నం ప్రతిహరన్ భక్షయన్ జీవతి అతః క్షితౌ బుధైః సద్దేవతేతి విఖ్యాత మిద మన్నం యస్మా త్ప్రతిహార మాగతమ్ ఇతి తస్మాత్ యః పుమాన్ ప్రస్తావాది ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారాఖ్యసామభక్తి త్రియం ప్రాణాదిసృష్ట్యా ప్రాణాదిత్యా న్నదృష్ట్యాతిచిన్తయేత్ విచిన్తయతి స్థిరమతి స్స పురుషః ప్రాణాది సమాప్నుయాత్ కర్మర్ద్ధిమపి ఆప్నుయాత్ బుద్ధి స్సమృద్ధిః. ౨౭౩-౨౭౪

శ్లో॥ హా ఉః క్ష్మా పవనస్తు హా ఇ రథఇత్యజ్జ స్స ఆత్మా త్విహా
స్త్వీ రగ్ని ర్బహుభానుసూర్ని వహా ఏరాహో ఇ విశ్వే సురాః
హిఙ్కారస్తు క ఏవ వాగితి విరాట్ప్రాణః స్వరో న్నస్తు యా
హుఙ్కార స్త్వనిరుక్త ఇత్యుపభజేత్ స్తోభం సచాన్న్యన్నభుక్. ౨౭౫

వ్యా.—స్తోభోపాసన మాహ హాఉః హాఉ ఇతి స్తోభస్యానుకరణశబ్దో హాఉ రితి- అర్థవ త్త్వాన్తేన ప్రతిపదికత్వా త్సుబుత్పత్తిః హాఉకారః క్ష్మా భూమిః హాఉకారే క్ష్మాదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః హా ఇః హాఇకారః పవనః వాయుః అథ ఇతి స్తోభః అథకారరూపస్తోభః అజ్జ శ్చన్ద్రః ఇహాః ఇహాకారః సఆత్మా ప్రసిద్ధఆత్మా ఈః ఈకారస్తు అగ్నిః ఊః ఊకారస్తు బహుభాను స్సూర్యః ఏః ఏకారస్తు నివహః ఆహ్వానమ్ ఔహోఇ స్త్రీబత్వా త్సుబ్లుక్ ఓహో ఇకారః విశ్వేసురా విశ్వేదేవాః హిఙ్కారః కః ప్రజాపతిః వాగితి స్తోభ ఏవ విరాట్ స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణః యా ఇతిస్తోభోన్నమ్ హుఙ్కారః అనిరుక్తః కారణాత్మా అవ్యక్తః ఇతి స్తోభ ముపభజే దుపాసీత స ఉపాసకః అన్నీ అన్నభుక్చ స్యాత్. ౨౭౫

శ్లో॥ సర్వం యః ఖలు సాధు సామ భజతే స్యా త్సాధుధర్మాశ్రితః
క్షోణ్యాగ్న్యభ్రరవిద్యులోకకలయా హిఙ్కార మాచిన్తయేత్

ప్రస్తావంచ యథాక్రమం కుశలధీ రుద్గీథ భక్తిం స్తథా
నిత్యంచ ప్రతిహార మత్ర నిధనం తద్వ్యత్యయేనాపివా. ౨౭౬

వ్యా.—సామాక్షరోపాసన ముక్తం ప్రాగధునా సామోపాసన మేవాహ- యః ఖలుతు సర్వం సామసాధు ఇతి భజతే స ధ్యాతా సాధుధర్మాశ్రితః స్యాత్ కుశలధీః హిఙ్కారం ప్రస్తావ ముద్గీథ భక్తిం ప్రతిహారం నిధనంచ యథాక్రమం క్షోణ్యగ్న్యభ్రరవిద్యులోకకలయా క్షోణ్యాదిదృష్ట్యా నిత్య మాసమన్తాత్ చిన్తయేత్ క్షోణి ర్హిఙ్కారః అగ్నిః ప్రస్తావః అభ్రమన్తరిక్ష ముద్గీథః రవిః ప్రతిహారః ద్యులోకః నిధన మితి ఉపాసీతేత్యర్థః. యద్వా తాః భక్తీః తద్వ్యత్యయేన ఉక్తక్రమవైపరీత్యేనవా చిన్తయేత్ ద్యౌ ర్హిఙ్కారః. ఆదిత్యః ప్రస్తావః అన్తరిక్ష ముద్గీథః. అగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధన మిత్యుపాసీతేత్యర్థః. ౨౭౬

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధస్థితసర్వలోకవిషయాన్ భోగా నయం ప్రాప్నుయా
త్ప్రాగ్వాతామ్బుదవృష్టివైద్యుతరవామ్భోనిగ్రహాణాం ధియా
హిఙ్కారాదివిచిన్తకస్య జలదః కామేన వర్షత్యథో
వార్భృద్వర్షనదీనదాబ్ధికలయా ధ్యాతు ర్నతోయే మృతిః. ౨౭౭

వ్యా.—ఫలమాహ. అయ ముపాసకః ఊర్ధ్వాధస్థితసర్వలోకవిషయాన్ భోగాన్ప్రాప్నుయాత్. హిఙ్కారాదిసామపఞ్చక స్యైవం విధా స్త్వా ముపాసనాని ఫలాని చాహ. ప్రాగ్వాతామ్బుదవృష్టివైద్యుతరవామ్భోనిగ్రహాణాం ధియా దృష్ట్యా హిఙ్కారాదివిచిన్తకస్య హిఙ్కారః ప్రాగ్వాతః ప్రస్తావోమ్బుదః ఉద్గీథో వృష్టిః ప్రతిహారో వైద్యుతరవః స్తనితమ్ నిధన మమ్భోనిగ్రహః ఇతి ధ్యాతు రిత్యర్థః కామేన ఇచ్ఛయా జలదః వర్షతి. అథో అథ వార్భృద్వర్షనదీనదాబ్ధికలయా ధ్యాతుః హిఙ్కారాద్యుపాసకస్య మేఘో హిఙ్కారః వర్షః ప్రస్తావః నదీగఙ్గాది రుద్గీథః నద స్సిన్ధ్వాదిః ప్రతిహారః అబ్ధి స్సముద్రో నిధన మిత్యుపాసీనస్యేత్యర్థః. తోయే మృతి ర్న. ౨౭౭

శ్లో॥ యః పఞ్చర్తుషు సామపఞ్చవిధ మాధ్యాయే త్సభోగ్యర్తుతాం
యాయాదోజమలించ గాం హయ మథో మర్త్యాంశ్చ సామాత్మకమ్
నిధ్యాయే త్పశుమాన్ భవే త్స పురుషో యః ప్రాణవాగ్లోచన
శ్రోత్రాన్తఃకరణాని చిన్తయతివా సోఽయేత్పరం జీవనమ్. ౨౭౮

వ్యా.—యః పఞ్చర్తుషు పఞ్చవిధం సామ అధ్యాయే దుపాసీత హేమన్తశిశిరయో రేకీకరణా త్పఞ్చత్వ మృతూనామ్ వసన్తో హిఙ్కారః, గ్రీష్మః ప్రస్తావః

వర్షో ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారః హేమన్త శ్శిశిరశ్చ నిధన మిత్యుపాసీత సః భోగ్యర్తు తాం భోగ్యా ఋతవో యస్య తత్త్వం యాయాత్ సర్వర్తుషు భోగోస్య జాయతే ఇత్యర్థః. యః సామాత్మకం హిఙ్కారాదిపఞ్చవిధసామరూపమ్ అజమవింగాం హాయం మర్త్యంచే త్యేతత్పఞ్చకం నిధ్యాయేత్ అజో హిఙ్కారః అవి ర్మేషః ప్రస్తావః గా రుద్గీథః హాయః ప్రతిహారః మర్త్యో మనుష్యో నిధన మిత్యుపాసీతే త్యర్థః. స పురుషః పశుమాన్ భవేత్ యస్తు హిఙ్కారాదీని పఞ్చప్రాణ వాగ్లోచన శ్రోత్రాన్తఃకరణాని చిన్తయతి హిఙ్కారః ప్రాణః ప్రస్తావో వాక్ ఉద్గీథో లోచనం ప్రతిహారః శ్రోత్రం చిత్తం నిధన మిత్యుపాస్తే స పరంజీవన మయేత్. ౧౭

శ్లో॥ ఏతాః పఞ్చ తథో ముపద్రవయుగం స్యు ర్భక్తయ స్సప్తతా
ఏతత్సప్తవిధంచ సామ కలయే ద్వాచ్యుష్ణభానౌ పుమాన్
వాగ్దోహాదిక మేవ యాస్యతి ఫలం య స్సామ సర్వత్రచ
ప్రోతం వేద స సర్వతా మపి తథా సర్వజ్ఞతాం ప్రాప్నుయాత్. ౧౮

వ్యా.—పఞ్చవిధసామోపాసన ముక్త మథ సప్తవిధసామోపాసనం సఫల మాహ ఏతాః పఞ్చ సామభక్తయః తథా ఓ ముపద్రవయుగం ఓఙ్కారఉపద్రవ శ్చేతి ద్వయం మిళిత్వా తాః ప్రసిద్ధా సప్తభక్తయ స్స్యుః పుమాన్ ఏతచ్చ సప్తవిధం సామ వాచి ఉష్ణభానౌ సూర్యే చ కలయే దుపాసీత ఏష ఉపాసకః వాగ్దోహాదిక మాదిపదా దన్నితా మన్నభుక్త్వఞ్చ ఫలం యాస్యతి ప్రాప్స్యతి అథ సామ్న ఉపాసనాన్తరం సఫల మాహ యః సామ సర్వత్రచ ప్రోతం స్యూతం వేద స విద్వాన్ సర్వతాం తథా సర్వజ్ఞతాంచ ప్రాప్నుయాత్ నేదం సర్వత్వం నిరుప చరితం బ్రహ్మజ్ఞానంవినా సర్వతాప్రాప్తిలాభాత్ సర్వంహి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదఏవ బ్రహ్మప్రాప్తిః తస్మా త్సర్వత్వ ముపచరిత మేవ. ౧౯

శ్లో॥ లోమత్వక్పలలాస్థిమజ్జ మితి సామాఙ్గేషు పఞ్చాత్మకం
వహ్నిస్పర్శనభానుభేస్త్వ ఇతి ప్రోతన్తు తద్దైవతే
వేదానాం త్రితయం జగత్త్రయ మిదం వహ్న్యర్కవాయుత్రయం
నక్షత్రత్రితయం పితృత్రయ మితి ప్రోతన్తు సామాఖిలే. ౨౦

వ్యా.—కిన్త త్సామ సర్వత్ర ప్రోత మితి శఙ్కాయాం తావ దఙ్గేషు దేవతా సుచ ప్రోతే సామనీ దర్శయిత్వా తత స్తద్దర్శయతి లోమత్వక్పలలాస్థిమజ్జ మితి పఞ్చాత్మకం సామాఙ్గేషు ప్రోతమ్ లోమ హిఙ్కారః త్వక్ప్రస్తావః పలలం మాంస

ముద్గీథః అస్థి ప్రతిహారః మజ్జా నిధనమితి వివేకః సమాహారత్వా దేకవద్భావః క్లీబత్వఞ్చ వహ్నిస్పర్శనభానుభేదవ ఇతి తత్పఞ్చాత్మకం సామ దైవతే దేవతాసు ప్రోతమ్ వహ్ని ర్హిఙ్కారః వాయుః ప్రస్తావః సూర్య ఉద్గీథః నక్షత్రాణి ప్రతిహారః. ఇన్ద్ర ర్నిధన మితి వివేకః వేదానాం త్రితయ మిదం జగత్త్రయం లోకత్రయం వహ్న్యర్కవాయుత్రయం నక్షత్రత్రితయం నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయ శ్చేతి నక్షత్రాదిత్రయం పితృత్రయం సర్పా గన్ధర్వాః పితరశ్చేతి పిత్రాదిత్రయ మితి సామతు అఖిలే సర్వస్మిన్ ప్రోతమ్. వేదత్రయం హిఙ్కారః లోకత్రయం ప్రస్తావః వహ్న్యాదిత్రయ ముద్గీథః నక్షత్రాదిత్రయం ప్రతిహారః పిత్రాదిత్రయం నిధన మితి వివేకః. ౨౮౦

శ్లో॥ యజ్ఞాదిశ్చ తపశ్చ దేశికకులావాస స్తథేతి త్రయో
ధర్మాః పుణ్యఫలప్రదా గృహివనస్థబ్రహ్మచార్యాశ్రయాః
ధర్మాధర్మవిలక్షణాతు పరమబ్రహ్మాత్మనిష్ఠా పరా
పుణ్యాపుణ్యవిలక్షణామృతదదా సన్న్యాసి లోకాశ్రయా. ౨౮౧

వ్యా –సామావయవభూ తోద్గీథాదిలక్ష ణోఙ్కారోపాసన ముక్తమ్. అథ సాక్షా దోఙ్కారోపాసనం విధిత్స న్తావ త్తత్ర సన్న్యాసిన ఏ వాధికారో నగృహస్థాదే రి త్యభిప్రేత్య ఆశ్రమచతుష్టయం తత్కర్తవ్యవిభాగం చ దర్శయతి యజ్ఞాది రితి యజ్ఞాదిశ్చ తపశ్చ దేశికకులావాసశ్చేతి త్రయః పుణ్యఫలప్రదాః ధర్మాః గృహివనస్థబ్రహ్మచార్యాశ్రయాః గృహస్థవనస్థ బ్రహ్మచారి సన్న్యాసి నామాన శ్చత్వార ఆశ్రమిణః తత్ర గృహస్థస్య యజ్ఞాధ్యయనందానఞ్చేతి ధర్మః వనస్థస్య వానప్రస్థస్య తపః కృఛ్రచాన్ద్రాయణాదిలక్షణం ధర్మః బ్రహ్మచారిణః గురుకులవాసో ధర్మః యజ్ఞాదీనాం ధర్మత్వంచ పుణ్యహేతుత్వప్రయుక్తమ్ అధర్మోహి పాపహేతుః అతఏవ ధర్మ శ్శాస్త్రేణ విధీయతే. వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషాయ జేతేత్యాదినా శాస్త్రంహి లోకానుగ్రహాయ పరమేశ్వరేణ ప్రవర్తితమ్. అధర్మశ్చ శాస్త్రేణ నిషిధ్యతే. న పరదారాన్ గచ్ఛేత్ నసురాం పిబేదిత్యాదినా అధర్మ స్యానిషిద్ధత్వే తత్రాపి కర్తవ్యతాబుద్ధి స్స్యా దజ్ఞలోకస్య తత స్తత్కరణాచ్చ నరకపాత స్స్యాదితిహి మన్యతే పరమేశ్వరః ఏవం యస్య వర్ణస్య యస్యాశ్రమిణో యో విహిత శ్శాస్త్రేణ ధర్మః యశ్చ ప్రతిషిద్ధః సవర్ణ స్సచాశ్రమీ తం ధర్మం విధాయ త మధర్మం విహాయ స్వర్గాదిం యాతి తం ధర్మం విహాయ తమధర్మం విధాయతు నరకం యాతి. ఉక్తఞ్చ భగవతా- "శ్రుతిస్మృతీ

మమైవాజ్ఞే యస్తే ఉల్లంఘ్య వర్తతే, ఆజ్ఞాచ్ఛేదీ మమ ద్రోహీ స వధ్యో నాత్ర సంశయః" ఇతి. వధ్యః పాపీ నరకయాతనాభి ర్బాధ్య ఇత్యర్థః తస్మా ద్గృహస్థః స్వాశ్రమవిహితం యజ్ఞాదికం ధర్మం కుర్యాత్. వనస్థః స్వాశ్రమవిహితం తపః కుర్యాత్. బ్రహ్మచారీ స్వాశ్రమవిహితం గురుకులవాసం కుర్యాత్. ఏవం కరణే స్వర్గాదిలక్షణం మహత్ఫలం తేషాం భవతి. అథ తురీయాశ్రమిధర్మమాహ ధర్మాధర్మవిలక్షణా అతఏవ పుణ్యాపుణ్యవిలక్షణా మృతదదాపుణ్యాపుణ్యవిలక్షణం యదమృతం మోక్షః తస్య దదా దాత్రీ అతఏవ పరా ఉత్కృష్టా పరమబ్రహ్మాత్మనిష్ఠా పరబ్రహ్మాభిన్నప్రత్యగాత్మనిష్ఠాతు. సన్న్యాసిలోకాశ్రియా సన్న్యాసిలోక ఆశ్రయో యస్యా స్సా తథోక్తా భవతి. సన్న్యాసినా బ్రహ్మాత్మనిష్ఠైవ కర్తవ్యా. నతు యజ్ఞాదికాః. పూర్వోక్తా ధర్మాః నా ప్యధర్మా హింసాదయ ఇత్యర్థః సాధ్యస్వర్గాదిఫలవిషయాం సాధనయజ్ఞాది కర్మవిషయాంచ కామాపరపర్యాయామేషణాం త్యక్త్వా దారధనపుత్రవిషయం చైషణాత్రయం త్యక్త్వా సర్వ ఞ్చాగ్నిహోత్రాదికం కర్మ త్యక్త్వా పరమహంసపరివ్రాజక స్సన్ యస్తిష్ఠతి తస్య బ్రహ్మనిష్ఠాలక్షణజ్ఞానమార్గఏ వాధికారః. న కర్మమార్గే కర్మమార్గస్య కామ్యజ్ఞగృహస్థాదివిషయత్వాత్. దర్శితం హీదం నిష్ఠాద్వయం వివిచ్య భగవతా 'జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా'మితి. సాంఖ్యా ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠా స్సన్న్యాసినః యోగినః కర్మిణః యోగఉపాయో మార్గఇతియావత్. ఏవం ప్రాజ్ఞానాం సన్న్యాసినా మజ్ఞానాం గృహస్థాదీనాఞ్చ విభిన్నకర్తవ్యతాకత్వా న్న సన్న్యాసినా మగ్నిహోత్రాది పరిత్యాగప్రయుక్తో దోషః నాపి గృహస్థాదే రగ్నిహోత్రా ద్యకరణే ప్రవృత్తి ర్యుక్తా. యోహి యస్మి న్నధికృత స్స త దవిధాయ దుష్యతి. యథా రాజ్ఞా పాకే నియుక్తః పాచకః పాక మవిధాయ దుష్యతి దణ్డ్యతేచ రాజ్ఞా. యస్తు ధనసఞ్చయనే నియుక్తః స పాక మవిధాయ నదణ్డ్యతే. తద్వత్ జ్ఞానమార్గేఽధికృత స్సన్న్యాసీ కర్మా ణ్యకృత్వా నదుష్యతి నాపీశ్వరేణ దణ్డ్యతే. కిన్తు గృహస్థఏవ కర్మా ణ్యకృత్వా దుష్యతి దణ్డ్యతేచ. సన్న్యాసీతు వక్ష్యమాణం స్వధర్మ మోక్షా—రోపాసన ముక్తాంచ బ్రహ్మాత్మనిష్ఠా మవిధాయ దుష్య తీశ్వరేణ దణ్డ్యతేచ సంసారకూపే నిపాత్య తస్మా ద్వీరహావా ఏష దేవానాం యోగ్ని ముద్వాసయతే ఇతి శ్రుతి ర్గృహస్థవిషయైవ - ఋతౌ భార్యా ముపేయాదితి శ్రుతివత్. నచ సన్న్యాసఏ వాప్రామాణిక ఇతి వాచ్యం. బ్రహ్మసంస్థో మృతత్వ మేతీతి ప్రకృతశ్రుతేరేవ ప్రమాణత్వాత్- నచ గృహస్థాదిరేవ బ్రహ్మసంస్థ స్స న్నమృతత్వ మేతీతి వాచ్యం. గృహస్థాదేః కర్మిణో ఽజ్ఞస్య బ్రహ్మనిష్ఠా ఽసిద్ధేః

నచ కర్మ కుర్వ న్నపి గృహీ బ్రహ్మణి తిష్ఠతీతి వాచ్యం. విరుద్ధయోః కర్మబ్ర హ్మనిష్ఠయోః యుగప దేకపురుషానుష్ఠేయత్వాసమ్భవాత్. సచ్చిదానన్ద మక ర్త్రభోక్తృసఙ్గ మద్వితీయం బ్రహ్మాహ మస్మీతి చిన్తనాత్మికాయాః సమాధిరూ పాయావా బ్రహ్మనిష్ఠాయాః కర్తా భోక్తాహం బ్రాహ్మణ ఇత్యాది మిథ్యా జ్ఞానపూర్వక కర్మనిష్ఠాయాశ్చ ప్రకాశతమసోరివ విరోధాత్. నచ సన్న్యాస విధాయకం శ్రుత్యన్తరం నాస్తీతి వాచ్యం. యదహరేవ విరజే త్తదహరేవ ప్రవ్ర జేత్. బ్రాహ్మణో నిర్వేద మాయా దిత్యాదిశ్రుతిసద్భావాత్. నిస్తుతి ర్నిర్న మస్కార ఇత్యాది స్మృతిసద్భావాత్. 'తస్మా త్కర్మ నకుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన' ఇత్యాది పురాణవచన సద్భావాచ్చ నచ బ్రహ్మసంస్థః వేదస్థః అమృతత్వ మేతీతి శ్రుతేరర్థ ఇతి వాచ్యం. వేదోక్తకర్మానుష్ఠానలక్షణవేదస్థత్వేన అమృతత్వ ప్రాప్త్యయోగాత్. ఉక్తంహి దేవా స్త్రయీం ప్రవిశ్య తత్ర మృత్యు సద్భావాదోఙ్కారం ప్రావిశన్నితి సైవ. నకర్మణా నప్రజయా ధనేనేతి. యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఇతి నాస్త్యకృతః కృతేనేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేయ నాయేతిచ బహుశః శ్రూయతే కర్మభ్యో ఽనిర్మోక్షః పురుషస్య. నచ జ్ఞానా దపి నాస్తి మోక్షఇతి వాచ్యం తరతి శోక మాత్మవిత్. బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతి. తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యు మే తీత్యాదిశ్రుతిసద్భావాత్ యుక్తిశ్చ మోక్షస్య కర్మకార్యత్వే సత్యనిత్యత్వం స్యాత్. నిత్యోహి మోక్ష స్సర్వై రభ్యుపగతః నచ జ్ఞానకార్యత్వేపి మోక్ష స్యానిత్యత్వ మేవేతి వాచ్యం. న వయం జ్ఞానేన మోక్షః క్రియత ఇతి బ్రూమః. కిన్తు సిద్ధఏవ మోక్షః. ప్రాప్యతే జ్ఞానేన స్వగృహస్థాపరిజ్ఞాతహిరణ్యనిధివ దితి బ్రూమః తస్మా జ్జ్ఞానాదేవ మోక్షః తచ్చ జ్ఞానం ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారఏవ భేదజ్ఞానస్య భీతిహేతుత్వేన మోక్షాహేతుత్వాత్. మోక్షం హ్యభయమ్. స చాత్మసాక్షాత్కారో నిర న్తరబ్రహ్మచిన్తనేనైవ భవతి. నకాదాచిత్కేన. అతఏవ బ్రహ్మసంస్థ ఇత్యు క్తమ్. బ్రహ్మణి సమ్యక్ నైరన్తర్యేణ స్థితఇతి తదర్థాత్. మయాచోక్తం బ్రహ్మా త్మనిష్ఠేతి. ఇయం చాత్మనిష్ఠా కామకర్మాదివిక్షిప్తచిత్తస్య గృహస్థాదే ర్నస మ్భవతి. తస్మా త్సన్న్యాసివిషయైవేయ మాత్మనిష్ఠా. అతఏవోక్తం సన్న్యాసిన మధికృత్య ఆసుప్తే రామృతేః కాలం నయేద్వేదాన్తచిన్తయేతి. 'తచ్చిన్తనం తత్క థన మన్యోన్యం తత్ప్రబోధనమ్, ఏత దేకపరత్వంచ బ్రహ్మాభ్యాసం విదుర్బుధా' ఇతిచ. అతఏవ నిదిధ్యాసన మస్య విహితం నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి శ్రుత్యా. నను కి మాత్మనిష్ఠయా అహం బ్రహ్మాస్మీతి సతి దృఢజ్ఞానే ఇతిచే న్నైవమ్. అనాదికాలా దా

రభ్య ప్రవృత్తాహీయ మవిద్యా అనాత్మసు దేహాదిష్వాత్మభ్రాన్తిజననీ జాతమాత్ర
మహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానం సద్యోజాతం శిశుమివ పిశాచీ ఘాతయతి సతితు నిష్ఠాయాం
తజ్జ్ఞానం స్థిరీభూతం స న్నావిద్యయా పరిచాల్యతే ఇతి. ఏతేన యస్య బ్రహ్మాహ
మితి నిశ్చయజ్ఞానం యస్య యావ దవిద్యయా న పరిచాల్యతే, తేన తావత్పర్య
న్తం బ్రహ్మనిష్ఠా కార్యా స్థిరీభూతేతు తస్మిన్ న తస్య కిఞ్చిత్కార్య మకార్యం
వా అస్తి ఇతి గమ్యతే. నచాసుప్తేరితి వచనవిరోధః. పరోక్షబ్రహ్మవిద్విషయత్వా
త్తద్వచనస్య. నచాపరోక్షబ్రహ్మవిదపి సదా స్వాత్మన్యేవ తిష్ఠేదితి నిర్వికల్ప
సమాధిరేవ కార్యా తస్యేతి వాచ్యం. యః స్వాత్మని తిష్ఠతి స కి మాత్మా ఉతా
న్యః. ఆద్యే ఆత్మా ఆత్మన్యేవ స్థితః. స్వే మహిమ్ని వ్యవస్థిత ఇతి శ్రుతేః ఇతి
న త స్యాత్మనిష్ఠా సమ్పాదనీయాస్తి కాచిత్. ద్వితీయే స నైవ బ్రహ్మవిత్.
ఆత్మాహి బ్రహ్మవిత్. అన్య స్త్వనాత్మైవ యస్య త్వనాత్మ న్యాత్మేతి భ్రాన్తి
స్స న హ్యాత్మవిత్. తస్మాత్ యస్య చిత్తదర్పో న శాన్తః యస్య చిత్త తాదా
త్మ్యాధ్యాస స్సర్వాత్మనా న నష్ట స్స ఏవ సన్న్యాసీ నిదిధ్యాసనం కుర్యాత్. నతు
ప్రశాన్తాత్మా బ్రహ్మవిత్ యస్యైవం సమాధికామోస్తి స నాపరోక్ష బ్రహ్మ
విత్. నిష్కామస్యైవ బ్రహ్మవిత్త్వాత్ నచాత్మకామో బ్రహ్మవిదితి బ్రహ్మవిద
ఆత్మకామిత్వా త్సమాధి రావశ్యక ఇతి వాచ్యమ్. కి మప్రాప్తే ఆత్మని బ్రహ్మవిదః
కామః ఉత ప్రాప్తే నాద్యః ఆత్మత్వాదేవ బ్రహ్మవిదః నాన్త్యః ప్రాప్తే కామాయో.
గాత్ అప్రాప్తం హి స్వర్గాదిం కామయతే లోకః తస్మా త్పరోక్షబ్రహ్మవిద ఏవాత్మ
కామః నచ బ్రహ్మవిద ఆత్మరతి రావశ్యకేతి వాచ్యమ్. యస్యాత్మరతి స్స ఆత్మై
వేతి నచాత్మన్యే వాత్మా రమేతేతి వాచ్యమ్. కి మయ మాత్మా ఇతః పూర్వ
మాత్మని రమతే ఉత న ఆద్యే రమేతేతి విధి ర్వ్యర్థా. ద్వితీయే ప్రాగసతీయ
మాత్మరతి రనిత్యా మిథ్యైవ స్యాత్. కదాచి దాత్మని రమమాణః కదాచి దరమ
మాణ శ్చాత్మా విక్రియావాన్ స్యాత్. తత స్స్యా దనిత్యోపి ఘటాదివత్.
తస్మా న్మన్దబ్రహ్మవిద ముద్దిశ్యై వాత్మకామత్వాత్మరతిత్వాదివిధానం నతు
ముఖ్యబ్రహ్మవిదమ్. అయంచ బ్రహ్మసంస్థ స్సన్న్యాసీ మన్దబ్రహ్మవిదేవ. నచ
మన్ద బ్రహ్మవిదః. కథం బ్రహ్మభావ ఇతి వాచ్యం. మన్దబ్రహ్మవిదపి బ్రహ్మ
సంస్థస్సన్ బ్రహ్మసాక్షాత్కృ త్యామృతత్వ మేతీతి బ్రహ్మనిష్ఠాహి బ్రహ్మ
సాక్షాత్కారహేతుః బ్రహ్మసాక్షాత్కారశ్చ మోక్షస్యేతి బ్రహ్మనిష్ఠాయాశ్చ
శ్రవణాదికం హేతుః. న హ్యవిదితే బ్రహ్మణి నిష్ఠా కర్తుం శక్యతే. తత్రచ శ్రవ

ణాదా సన్న్యాస్యైవాధికారీ శాన్తోదాన్త ఉపరత ఇతి శ్రుతేః. అథాతో బ్రహ్మ జిజ్ఞాసేతి సూత్రాచ్చ. తస్మాద్బ్రహ్మసంస్థ స్సన్న్యాస్యేవేతి బ్రహ్మనిష్ఠా సన్న్యాసి విషయైవేతి సఙ్క్షేపః. ౨౮౧

శ్లో॥ తప్త్వా భూరితపః ప్రజాపతి రగా ల్లోకేషు సారం త్రయీం
తస్యాం భూశ్చ భువ స్సువశ్చ పున రోఙ్కారంచ తేషు స్వయమ్
ఓఙ్కారేణ గిరోఖిలాః పరిగతాః పర్ణానివా శఙ్కునా
సర్వం చో మితి చాక్షరం యత ఇదం నామప్రతీకం విభోః. ౨౮౨

వ్యా.—సన్న్యాసినా శమదమాదిసాధనసమ్పన్నేన బ్రహ్మనిష్ఠా విధేయే త్యుక్తమ్. కథం పున ర్బ్రహ్మణి వాఙ్మనసయో స్సుతరా మవిషయే నిష్ఠా విధాతుం శక్యతే. ఇతి శఙ్కాయా మోఙ్కారాలమ్బనేన నిర్గుణేపి బ్రహ్మణి నిష్ఠాసుకరేత్యభిప్రేత్య ఓఙ్కారం- వర్ణయతి. తప్త్వేతి ప్రజాపతి ర్విధాతా భూరి అధికం తప ఆలోచనం తప్త్వా కృత్వా లోకేషు త్రియీం సార మగాత్. వేదత్రియం సారత్వేన జ్ఞాతవాన్ తస్యాం త్రియ్యాం పునః భూర్భువస్సువశ్చేతి వ్యాహృతిత్రియం సార మగాత్. తేషుచ భూరాదిషు స్వయ మోఙ్కారం సార మగాత్. తస్మా దోఙ్కార ఏవ సర్వసారిష్ఠతమ ఇత్యర్థః. శఙ్కునా పర్ణాని వా ఇవ అఖిలా గిరః ఓఙ్కారేణ పరిగతా వ్యాప్తా భవన్తి సర్వంచ సర్వమపి జగత్. ఓమి త్యక్షరంచ ఓమి త్యేత దక్షరమేవ కస్మా త్సర్వత్వ మోఙ్కార స్యేత్యతఆహ. యతో యస్మా దిద మోమిత్యక్షరం విభో ర్వ్యాపకస్య పరమాత్మనః నామ అభిధానం ప్రతీకం చ భవతి తస్మా న్ముముక్షుణా సన్న్యాసినా ఓఙ్కారప వోపాస్యః. ౨౮౨

శ్లో॥ అభ్రాపూపపదే ద్యువంశకలితే రశ్మ్యమ్బుపుత్రాన్వితే
సూర్యాత్మా మకరన్ద ఏష బహుధా దేవోపభోగ్యః స్థితః
ఋగ్వేదోదితకర్మసమ్భవయశ స్తేజోన్నవీర్యేన్ద్రియం
సూర్యస్థం మధురోహితం వసుగణో భుక్త్వా పరం తృప్యతి. ౨౮౩

వ్యా.— అథ మధువిద్యా వ్యాఖ్యాయతే- సన్న్యాసివిషయ మోఙ్కారోపాసన ముక్త మథ కర్మివిషయ మాదిత్యోపాసన ముచ్యతే. అభ్రేతి ద్యువంశ కలితే ద్యౌరేవ వంశః వేణుః తిరశ్చీన ఇతి భావః తస్మిన్ కలితే లగ్నే రశ్మ్య మ్బుపుత్రాన్వితే రశ్మ్యమ్బూని భూమే స్సకాశా దాకృష్టా సూర్యకిరణస్థా ఆప ఏవ పుత్రాః భ్రమరపుత్రాః మధ్వపూపనాడ్య న్తర్గతాః తై రాతతే ఆవృతే వ్యాప్తే అభ్రాపూపపదే అభ్ర మన్తరిక్షమేవ అపూపపదం మధ్వపూప పదార్థః

తస్మిన్ దేవోపభోగ్యః దేవై ర్వసురుద్రాదిభి రుపభోగ్యః ఏష దృశ్యమాన స్సూర్యాత్మా మకరన్దః మధు బహుధా స్థితః తిష్ఠతి. తత్ర కే కే దేవాః కిం కిం మధూపభుఞ్జత ఇత్యత్రాహ - ఋగ్వేదోదితకర్మసంభవయశ స్తేజోన్న వీర్యేన్ద్రియ మృగ్వేదప్రోక్తకర్మానుష్ఠాన జన్యయశస్తేజోన్నవీర్యేన్ద్రియసమాహారరూపం సూర్యస్థం రోహితమేవ మధువసుగణః భుక్త్వా సర్వేన్ద్రియై రుపలభ్యపరం కేవలం నతు వక్త్రేణ ఖాదిత్వేత్యర్థః తృప్యతి తృప్తిం ప్రాప్నోతి - ఋచఏవ భ్రమరా మధుకరాః తద్విహితాని కర్మాణ్యేవ నానావిధాని పుష్పాణి కర్మసు ప్రయుక్తాః సోమాజ్యపయోరూపా ఆపఏవ పుష్పస్థా రసాః. యథా మధుకరాః పుష్పేభ్య స్సకాశా ద్రసా నాదాయ మధు కుర్వన్తి తథా ఋచః కర్మభ్య స్సకాశా దప ఆదాయ యశ ఆది సమాహారం కుర్వన్తి అపూపగతం తన్మధు యథా మనుష్యా భుఞ్జతే తథా అన్తరిక్షగతం యశ ఆది సమాహారం వసవో భుఞ్జత ఇత్యర్థః నను ఋగ్వేదోదితకర్మానుష్ఠానా దనుష్ఠాతు ర్యశఆదికం భవతు నామ కథ న్తస్య పురుషాశ్రయ స్యాన్తరిక్షగతత్వ మితిచే దుచ్యతే. అన్తరిక్షగత సూర్యగతత్వా ద్యశ ఆదే రన్తరిక్షగతత్వమితి నచ కథం సూర్యగతత్వం యశ ఆదేరితి వాచ్యం. సూర్యస్యైవ యశ ఆది ప్రదత్వాత్ అముష్మి న్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మ ఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహే ఇత్యేవం హి యశఆదిలక్షణఫలప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః నన్వేవం యైః కర్మాణి క్రియన్తే తైరేవ తత్ఫలాని భోక్తవ్యాని పరిత్యజ్య తేతు వసుభి ర్యశఆది కర్మఫలం భుజ్యత ఇత్యుక్తం. తత్కథం విరుద్ధ మభ్యుపేయ మితిచే దుచ్యతే. వసుభి రుపలభ్యమానే సూర్య స్యోదయతో మణ్డలస్థే లోహితరూపే యశ ఆది ఫలత్వారోపఇతి. ఉదయగిరిపరిసరవర్తినిసూర్యే యల్లోహితం రూపం దృశ్యతే తద్యశ ఆదికర్మఫల మేవేతి పశ్యే దిత్యర్థః. నను సూర్యో మధ్వితి-సూర్యస్థం లోహితంరూపం మధ్వితిచ వాక్యయోః కథమవిరోధ ఇతిచే దుచ్యతే. ఘట తద్రూపయోరివ సూర్య తల్లోహితయో ర్ద్రవ్యగుణయో ర్భేదే నాభేదేనవా వ్యపదేష్టు ముచితత్వాత్ నీలో ఘటఇతి ఘటస్య నీలమితిచ ప్రతీతిహి స్తః. తస్మా త్సూర్యస్థలోహితాదిరూపాణాం మధుత్వాదేవ సూర్యస్య మధుత్వం సూర్యస్య మధుత్వాదేవసూర్యస్థలోహితాదిరూపాణాం మధుత్వఞ్చేతి న కశ్చి ద్విరోధః. ౨౮౩

శ్లో॥ సూర్యస్థాయి యజు ర్ద్విరేఫకలితం తద్వేదపుష్పోదితం
వీర్యాన్నాదిమయం స్వయం సితగుణం రుద్రా భజన్తే మధు

సామాఖ్యభ్రమరైః కృతం తదుదితక్రిత్వాదిపుష్పోద్గతం
వీర్యాఢ్యం మధునీలరూప మదితేః పుత్రా భజన్తే ఒర్కగమ్. ౨౮౪

వ్యా.—యజుర్ద్విరేఫకలితం యజుర్భిర్మన్త్రైరేవ ద్విరేఫైః కలితం కృతం తద్వేదపుష్పోదితం యజుర్వేదోక్తకర్మరూపపుష్పప్రసూతం సూర్యస్థాయి వీర్యాన్నాదిమయం సితగుణం సితరూపమేవ మధు రుద్రాః స్వయం భజన్తే సామాఖ్య భ్రమరైః కృతం తదుదితక్రిత్వాదిపుష్పోద్గతం సామవేదోక్త క్రిత్వాదికర్మమయ పుష్పసమ్భవం వీర్యాఢ్యం వీర్యాదిమయ మర్కగం నీలరూపమేవ మధు అదితేః పుత్రా ఆదిత్యా భజన్తే. ౨౮౪

శ్లో॥ సూర్యస్థం పరకృష్ణరూప మధు చాథర్వాఙ్గిరో మక్షికా
సన్తానై రితిహాసపుష్పనిచయా త్సమ్పాదితం భుఞ్జతే
దేవా స్తే మరుతోఒన్నముఖ్య మథ చోఙ్కారా త్ప్రసూనా త్పరా
దేశైః కీటగణై రితంచ తరణే ర్మధ్యే చలద్వా మధు. ౨౮౫

శ్లో॥ తేజోఒన్నేన్ద్రియవీర్య మేత దుపజీవ్యా యాన్తి సాధ్యా ముదం
యో వేద ప్రథమామృతం సహి వసు స్స్యా ద్యో ద్వితీయన్తు సః
రుద్రో యస్తు తృతీయ మేషహి భవే దాదిత్యఏవాస్య య
స్తుర్యం వేద మరుత్సపఞ్చమ మిదం యో వేద సాధ్య స్సతు. ౨౮౬

వ్యా.—అథర్వాఙ్గిరో మక్షికాసన్తానైః అథర్వాఙ్గిరసఏవ మక్షికాసన్తానాని తైః ఇతిహాసపుష్పనిచయాత్ ఇతిహాస పురాణోక్త కర్మరూప పుష్పసమూహాత్ సమ్పాదిత మన్నముఖ్య మన్నాదిమయం సూర్యస్థం పరకృష్ణరూపమధు ఉత్కృష్టకృష్ణరూపమేవ మధు తే ప్రసిద్ధాః మరుతోమరున్నామానో దేవా భుఞ్జతే. అథ ఓఙ్కారా త్ప్రసూనా త్పరాదేశై ర్గోప్యై రాదేశై రేవ కీటగణై ర్మధుకరగణై రితం ప్రాప్తం తేజోఒన్నేన్ద్రియవీర్యరూపం తరణే ర్మధ్యే చలద్వాచలదివ ఏతద్దృశ్యమానం మధు సాధ్యా ఉపజీవ్య భుక్త్వా ముదం యాన్తి మధు విద్యాఫలం దర్శయతి. యః ప్రథమామృతం లోహితం వేద స వసు స్స్యాత్. యస్తు ద్వితీయ మమృతం శ్వేతం వేద స రుద్ర స్స్యాత్ య స్తృతీయ మమృతం కృష్ణం వేద ఏష ఆదిత్యఏవ భవేత్. యోఽస్య తుర్య మమృతం పరకృష్ణం వేద సమరు త్స్యాత్. యః పఞ్చమ మమృతం మధ్యే చలదివ స్థితం వేద సతు సాధ్య స్స్యాత్ - ఇతి.

౨౮౫-౨౮౬

శ్లో॥ అస్తం చాప్యుదయం వ్రజన్ ప్రతిదినం సూర్యోఽయ మాయుఃక్షయం
త్రైలోక్యస్య తనోతి సత్యభువనం త్వేకం వినూర్యోదయమ్
దృష్ట్వా బ్రహ్మవిదో న భాను రుదయం నైవాస్త మేతి స్వభ
స్యైతస్యాస్తి సదా ప్యహ ర్నతు కదా రాత్రి ర్యతో బ్రహ్మ సః. ౨౮౭

వ్యా.—సూర్యస్య కర్మఫలప్రదత్వం వస్వాదిదేవోపభోగ్యత్వం చోక్త్వా త్రైలోక్యాయుఃక్షయకరత్వ మాహ. అయం సూర్యః ప్రతిదిన ముదయ మస్తంచ వ్రజన్ సన్ త్రైలోక్యస్య లోకత్రయవర్తిజనస్యేత్యర్థః. ఆయుః క్షయం తనోతి. ఏతేన సూర్యస్య కాలరూపత్వ ముక్తమ్. సత్యలోకవర్తినాన్తు నాయుఃక్షయ స్సూర్యభ్రమణప్రయుక్త ఇత్యాహ - ఏకం సత్యభువనం బ్రహ్మలోకస్తు వినూర్యోదయం సూర్యోదయరహిత మతఏవ సూర్యాస్తమయరహితంచ న కేవలం బ్రహ్మలోకస్థానామేవ సూర్యోదయాదిప్రయుక్తాయుఃక్షయాభావః. కిన్తు అత్రస్థానామపి బ్రహ్మవిదా మిత్యాహ. బ్రహ్మవిదో దృష్ట్వాతు భాను రుదయం నైతి, అస్తంచ నైతి. స్వభస్య స్వప్రకాశస్య ఏతస్య బ్రహ్మవిదః సదా ప్యహః దినమేవాస్తి కదాచిదపి రాత్రి ర్నాస్తి తత్ర హేతుమాహ - యత స్స బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ అయం భావః బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ బ్రహ్మచ స్వప్రకాశమేవ న బ్రహ్మ ప్రకాశస్య కదాచిద ప్యభావః అత స్సర్వదాపి బ్రహ్మవిదో ఽహరేవ. ఉక్త మన్యత్రాపి—"హృదాకాశే చిదాదిత్య స్సదా భాసతి భాసతే, నోదేతి నాస్తమేత్యేవ కథం సన్ధ్యా ముపాస్మహే" ఇతి తస్మా ద్బ్రహ్మవిదభిమత శ్చిద్రూప సూర్యః నోదేతి నాస్తమేత్యేవ. నను బ్రహ్మవి దభిమతచిద్రూపసూర్య స్యోదయాస్తమయౌ మాభూతాం నామ సర్వలోకప్రసిద్ధసూర్యోదయాస్తమయ ప్రయుక్తాయుఃక్షయాభావః కథం బ్రహ్మవిద ఇతిచే దుచ్యతే. బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మత్వేన కాలత్రయేపి సత్త్వా న్నాయుః నాయుషశ్చ క్షయఇతి. నను బ్రహ్మవిద స్సూర్యాస్తమయప్రయుక్తా రాత్రిః కుతో నేతిచే దుచ్యతే. అద్వితీయబ్రహ్మభూతే బ్రహ్మవిది రాత్ర్యాది ద్వైతాభావాదితి. నను సదా ప్యహరేవేతి కథ ముక్తమితిచే దుచ్యతే. స్వప్రకాశాత్మరూపస్య బ్రహ్మవిద స్సదాపి ప్రకాశఏవాస్తి నతు కదాచిద ప్యప్రకాశఇతి. ప్రకాశో జ్ఞాన మప్రకాశో జ్ఞానాభావో ఽజ్ఞానం వేతి వివేకః. నను యద్యేవం బ్రహ్మణి కాలత్రయే ప్యజ్ఞానం నాస్తి. తర్హి కథ మజ్ఞానావృతి ర్బ్రహ్మణః. నచానావృతమేవేతి వాచ్య మనుపలభ్యమానత్వా త్సర్వై ర్బ్రహ్మణః. నాహం బ్రహ్మ జానామీతిహి సర్వానుభవః. ఇతిచే

దుచ్యతే. అనావృతమేవ బ్రహ్మ. బ్రహ్మణఏవావృతత్వే కథ మన్యస్య భానం స్యాత్. తమేవ భాన్త మనుభాతి సర్వమితిహి శూ్రియతే. ఏవం భాసమాన మపి బ్రహ్మ అవిదుషా మావృతమి వాభాసమాన మ్భవతి. యథా భాసమానోపి సూర్య ఉలూకానా మభాసమానః. విదుషాన్తు సర్వదా భాసమానమేవ. బ్రహ్మ ఆత్మత్వాత్ ఆత్మాహి కదాచిదపి కేనాపి నావృతో భవతి. ఆత్మనఏవావృతత్వే జగదాన్ధ్యప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మ ణ్యాత్మభిన్నత్వభ్రాన్త్యాతు అవిదుషా మప్రకాశ మివ భవతి బ్రహ్మ. తస్మా ద్బ్రహ్మవి ద్దృష్ట్యా సదాపి చిదాదిత్యో భాసతఏవేతి సదాపి తస్యాహరేవ చిదాత్మభాస్కర స్యోదయాస్తమయాభావా త్ప్రసిద్ధభాస్కరస్య మిథ్యాత్వాచ్చ. నాస్తి బ్రహ్మవిదః కో ప్యుయః క్షయ ఇతి శాశ్వతం సప్రకాశం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిత్. ౨౮౭

శ్లో॥ గాయత్రీ సకలం జగద్భవతి సా వాగేవ యస్మా దిదం
సర్వం గాయతి రక్షతి క్షితి రియం సా ఒస్యాం సమస్తం స్థితమ్
గాయత్రీతనురేవ యత్ర త ఇమే ప్రాణాః సమస్తాః స్థితా
గాయత్రీహృదయం య దత్ర త ఇమే ప్రాణాః స్థితాః పఞ్చచ. ౨౮౮

వ్యా.—సవితు రుపాసన ముక్త మథ సవితృదేవతాక గాయ త్ర్యుపాసన ముచ్యతే. గాయత్రీ ఛన్దోవిశేషః. సోమాహరణా దితరచ్ఛన్దోక్షరాహరణేన ఇతర చ్ఛన్దోవ్యాప్త్యాచ సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. యద్వా గాయత్రీమన్త్రవిశేషః సహి మన్త్ర స్సర్వమన్త్రాధికః "నగాయత్ర్యాః పరో మన్త్రో న మాతుః పరదేవ" తేతి స్మరణాత్. గాయత్రీమన్త్రయోగాదేవ ద్విజస్య బ్రాహ్మణత్వసిద్ధేశ్చ అయంచ మన్త్రో గాయత్రీచ్ఛన్దోబద్ధఏవేతి నగాయత్రీమన్త్రస్య గాయత్రీచ్ఛన్దో వ్యతిరేకః. ఏవం ప్రధానత్వాదేవ గాయత్ర్యా ముపాసన మిహోచ్యతే. గాయత్రీ సకలం జగ ద్భవతి. కా సా గాయత్రీ త్యత ఆహ. సా గాయత్రీ వాగేవేతి ఛన్దసో మన్త్రస్యవా వాగనతిరిక్తత్వా దితి భావః. నను కథం వాచ స్సర్వజగద్రూపత్వ మతఆహ - యస్మాత్ వాక్ ఇదం సర్వం జగత్ గాయతి వక్తి అసౌ గౌ రశ్వ ఇతి. రక్షతిత్రాయతేచ మాభై షీః కి న్తేభయ ముత్థిత మిత్యాదినా. తథా ఇయం క్షితిః పృథివీ సా గాయత్రీ కథం పృథివీ గాయత్రీత్యత ఆహ. అస్యాం పృథివ్యాం సమస్తం స్థితం యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బన్ధో గాయత్ర్యాః తథా భూతప్రతిష్ఠానా ద్భూతసమ్బన్ధః పృథివ్యాఇతి. తతో గాయత్రీ పృథివీ. అథ తనుశ్శరీర మేవ గాయత్రీ తత్రహేతుమాహ యత్ర తనౌ త ఇమే

సమస్తాః ప్రాణాః స్థితాః సా తన రితి సమన్వయః. సర్వభూత ప్రతిష్ఠానా ద్యథా పృథివీ గాయత్రీ తథా సర్వభూత శబ్ద వాచ్య ప్రాణప్రతిష్ఠానా త్తను ర్గాయత్రీ త్యర్థః అథ హృదయం గాయత్రీ యద్యస్మా దత్ర హృదయే పుణ్డరీకాకారే మాంస ఖణ్డే తఇమే పఞ్చాపి ప్రాణాః స్థితాః ప్రాణాహి భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణోహి పితా ప్రాణో మాతేత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఏవం భూతసమ్బన్ధసత్త్వా ధ్ధృదయం గాయత్రీ. ౨౮౮

శ్లో॥ వాగ్భూత క్షితి దేహ హృత్సరసిజ ప్రాణాత్మనా షడ్విధా
గాయత్రీచ చతుష్పదా భవతి తద్బ్రహ్మైవ యద్బ్రహ్మణః,
పాదోస్యాచ తతో మహాన్ సపురుషో యస్యైకపాదోఖిలం
విశ్వం దృశ్య మిదం త్రిపా త్త దమృతం విద్యోత తే స్వాత్మని. ౨౮౯

వ్యా.—ప్రతిపాదం షడక్షరా చతుష్పదాచేయం గాయత్రీ వాగ్భూతక్షితి దేహహృత్సరసిజప్రాణాత్మనా షడ్విధా. నను వాక్క్షితిదేహ హృదయరూపత్వ మేవ గాయత్ర్యాః పూర్వశ్లోకే ఉక్తమ్. తతశ్చతుర్విధైవ గాయత్రీ నషడ్విధేతిచే న్నైవమ్. గాయత్రీ సకలం జగదితి సర్వభూతాత్మత్వ ముక్తంగాయత్ర్యాః. తతో భూతరూపా గాయత్రీ ప్రాణాశ్చ భూతశబ్దవాచ్యా ఇత్యుక్తం శ్రుత్యన్తరే. తతః భూత రూపా గాయత్రీ ప్రాణరూపాపి భవతీతి తస్మా త్షడ్విధా గాయత్రీ యద్యస్మా దసౌ గాయత్రీ బ్రహ్మణః పాదః తత్తస్మా ద్బ్రహ్మైవ భవతి. పాదపాదినో రభేదాత్. ఇదం దృశ్య మఖిలం విశ్వం జగత్. యస్య బ్రహ్మణ ఏకఃపాదః సపు రుషః. తత స్తస్మా ద్గాయత్ర్యాఖ్యా ద్విశ్వాత్మకా త్పాదా న్మహా నధికఏవ. పా దాదధికో హి పాదీ. నను చతుష్పా ద్బ్రహ్మ. తత్ర ఏకః పాద స్సర్వం జగ ద్గాయ త్ర్యాఖ్య మిత్యుక్తమ్. అవశిష్టం పాదత్రియం కింరూప మతఆహ. తత్ప్రసిద్ధ మమృతం మోక్షలక్షణం. త్రిపా త్పాదత్రియం త్రయః పాదా యస్య తత్త్రిపాద మృతమితివా. స్వాత్మని స్వస్మిన్నేవ విద్యోత తే తిష్ఠతి. అవశిష్టం బ్రహ్మణఃపాద త్రియం నిష్ప్రపఞ్చం సచ్చిదానన్దలక్షణం ముక్తోపభోగ్యం పరం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తస్మా ద్బ్రహ్మణః పాదో గాయత్రీ బ్రహ్మైవ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. కల్పిత స్యాధిష్ఠానానతిరేకన్యాయాత్. కార్యస్య కారణా నతిరేకన్యాయాచ్చ. జగతో బ్రహ్మత్వా జ్జగద్రూపా గాయత్ర్యపి బ్రహ్మైవ. ఏవం జగత్త్వేన రూ పేణ బ్రహ్మణః పాదభూతాపీయం గాయత్రీ అధిష్ఠానచైతన్యరూపేణ కారణా

త్మస్వరూపేణవా బ్రహ్మరూపైవ తస్మా ద్గాయత్రీం బ్రహ్మేత్యుపాసీతే త్యభి ప్రాయః. ౨౮౯

శ్లో॥ ఆకాశః పురుషా దసౌ బహి రిదం బ్రహ్మైవ దేహాన్తరే
ప్యాకాశో బృహదేవ హృత్సరసిజే ప్యాకాశ ఏవామృతమ్
హార్దాకాశ ఇతి స్థిరా మ్ప్రతిగత శ్చేత స్సమాధిం బుధః
పశ్యే త్పూర్ణ ముపాధిహీన మమృతం స్వాత్మాన మేవేశ్వరమ్. ౨౯౦

వ్యా.—అథ యో బ్రహ్మణ ఆద్యో వికారః యశ్చ బ్రహ్మణో దృష్టాన్త భూత స్తస్యాకాశ స్యోపాసన ముచ్యతే. పురుషా ద్దేహా ద్బహిర్దృశ్యమానో సా వాకాశః. ఇదం సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షంచ బ్రహ్మైవ తావ ద్బాహ్యా కాశమేవ బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యర్థః దేహాన్తరే వర్తమానో ప్యాకాశో బృహద్బ్ర హ్మైవ బాహ్యాకాశే బ్రహ్మదృష్టౌ స్థిరీకృతాయాం సత్యా మ న్తశ్శరీరాకాశం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యర్థః. హృత్సరసిజే వర్తమానో ప్యాకాశః అమృతం బ్రహ్మైవ శారీరాకాశే బ్రహ్మ దృష్టౌ స్థిరీకృతాయాం సత్యాం తతః హార్దాకాశం బ్రహ్మేతి ధ్యాయేదిత్యర్థః. ఇతిహార్దాకాశే స్థిరాం చేత స్సమాధిం ప్రతిగతః ప్రాప్తో బుధః పూర్ణ ముపాధిహీనం నిరుపాధిక మీశ్వర మీశితారం సర్వస్య అమృత మమర ణం సుఖరూపంవా స్వాత్మానమేవ బ్రహ్మాభిన్నం ప్రత్యగాత్మానమేవ పశ్యేత్. యద్వా ఈశ్వరం పరమాత్మాభిన్నం స్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మాభిన్నంచ అమృ తం బ్రహ్మణి పశ్యేత్. ౨౯౦

శ్లో॥ హృత్స్వర్గావసథస్య పఞ్చసుషిరం ప్రాగాది దిక్షూర్ధ్వది
శ్యాస్తే ద్వారపవచ్చ పఞ్చమరుతః సూర్యేన్దువహ్న్యమ్బుదాః
ఆకాశశ్చ వసన్తి తత్ర నయనం శ్రోత్రంచ వాక్చేతసీ
వాయుశ్చాపి పుమాన్ య ఏత దయతే స్వర్గం సయాయా త్పుమాన్. ౨౯౧

వ్యా.—అథ హృదయోపాసనం సఫలమాహ-హృత్స్వర్గావసథస్య హృద్రూ పస్య స్వర్గావసథస్య దేవపురస్య దేవాలయస్యేతివా ప్రాగాది దిక్షు ఊర్ధ్వదిశిచ పఞ్చసు దిక్షు పఞ్చసుషిరం పఞ్చానాం సుషిరాణాం సమాహారః పఞ్చసుషిరం ద్వారపఞ్చక మిత్యర్థః ఆస్తే వర్తతే తత్రపఞ్చసు ద్వారేషు పఞ్చమరుతః. సూ ర్యేన్దువహ్న్యమ్బుదా ఆకాశశ్చేతి పఞ్చ. నయనం శ్రోత్రం వాక్ చేతో వాయురితి పఞ్చచ-ద్వారపవ ద్వారపాలాఇవ వసన్తి అత్రాయం వివేకః ప్రాగ్దిశ్యేకం ద్వారం

వర్తతే తత్ర ప్రాణ శ్చక్షురాదిత్యశ్చేతి త్రయో ద్వారపాలా వర్తన్తే. దక్షిణదిశి ద్వార మేకం వర్తతే తత్ర వ్యాన ఇన్దుశ్శ్రోత్ర మితి త్రయః. పశ్చిమదిశి ద్వార మేకం వర్తతే తత్ర అపానో వహ్ని ర్వాగితి త్రయః. ఉత్తరదిశి ద్వార మేకం వర్తతే. తత్ర సమానః పర్జన్యశ్చేతశ్చేతి త్రయః. ఊర్ధ్వదిశి ద్వార మేకం వర్తతే తత్ర ఉదాన ఆకాశః వాయుశ్చేతి త్రయః. ఇతి యః పుమా నేతద్ధృదయ మయతే చిన్తయతి యద్వా వేత్తి స పుమాన్ స్వర్గం యాయాత్. ౨౯౧

శ్లో॥ సంసారా దుపరి ప్రదీవ్యతితు యజ్జ్యోతి ర్ద్యులోకాత్పరం
బ్రహ్మాణ్డాదిప దేషుచ స్ఫుటతరం యద్ద్యోతతే బ్రహ్మతత్
భూతానాం జఠరే స్థితోగ్నిరపి స బ్రహ్మైవ యస్య స్థితే
రుష్ణస్పర్శకరం వపుశ్చ పిహితశ్రోత్రేణ శబ్దగ్రహః. ౨౯౨

వ్యా—అథ జఠరాగ్నిం బ్రహ్మే త్యుపాసీతే త్యాహ - ద్యులోకాత్పరం యత్ జ్యోతిః సంసారా దుపరి ప్రదీవ్యతి ప్రకర్షేణ భాసతే యచ్చ జ్యోతిః బ్రహ్మాణ్డాది పదేషు స్ఫుటతరం ద్యోతతే. అస్మద పేక్షయా దేవానాం జ్ఞానాధి కత్వా దితిభావః తత్ జ్యోతిః స్వప్రకాశచైతన్యం బ్రహ్మ యస్య స్థితైః వపు ష్యవస్థానా ద్ధేతోః వపుః ఉష్ణస్పర్శకరం భవతి. పిహితశ్రోత్రేణ శబ్దగ్రాహశ్చ భవతి. పిహితేన శ్రోత్రేణాన్తర శ్శబ్దో గృహ్యత ఇత్యర్థః. సః భూతానాం ప్రాణినాం జఠరే స్థితోగ్ని ర్వైశ్వానరశ్చ బ్రహ్మైవ. 'అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణి నాం దేహ మాశ్రిత' ఇతి గీతావచనాచ్చ. తస్మా ద్వైశ్వానరం బ్రహ్మే త్యుపాసీత. ౨౯౨

శ్లో॥ యస్మా ద్బ్రహ్మ తఏవ సర్వ మయతే జన్మస్థితించ క్షయం
సర్వం బ్రహ్మ తత శ్శమాదిసహితో బ్రహ్మేతి సర్వ మ్భజేత్
యో జీవన్హి యథాక్రతు స్సపురుషః ప్రేత్యైవ తాదృగ్భవేత్
తస్మా ద్బ్రహ్మ యియాసు రేవ పురుషో బ్రహ్మక్రతుం హ్యాచరేత్. ౨౯౩

వ్యా.—అథ సర్వం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాహ - యస్మాదితి. యస్మా ద్ధేతోః సర్వం జగత్ బ్రహ్మతః బ్రహ్మణ స్సకాశా దేవ జన్మాయతే జాయతే బ్రహ్మతః బ్రహ్మణ్యేవ స్థితి మయతే క్షయం లయం చాయతే ఇత స్తస్మాత్ సర్వం బ్రహ్మైవ యథా మృద ఉదితో మృది స్థితో లీనశ్చ ఘటో మృ దేవ తద్వదితి భావః. తస్మాత్ విద్వా నితిశేషః. శమాదిసహితస్సన్ సర్వం బ్రహ్మేతి భజే దుపాసీత. సర్వం

సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ఇతి వక్ష్యమాణవిధయా భజేదితివా కస్మాత్కారణాద్బ్రహ్మో పాస్య మత ఆహ-యఇతి-హి యస్మాత్ యః జీవః సః జీవద్దశాయా మిత్యర్థః యథా క్రతుః యాదృశాధ్యవసాయః యాదృగ్భావనాయుతః స పురుషః ప్రేత్య మృత్వా తాదృగేవ భవేత్. తద్భావనానురూపఫలభాగేవ భవేత్. తస్మాత్ బ్రహ్మాయియాసుః యాతు మిచ్ఛ రేష ముముక్షుః పురుషః బ్రహ్మక్రతుంహి బ్రహ్మోపాసనమే వాచరేత్. యావజ్జీవం బ్రహ్మైవ ధ్యాయే దన్తే స్మరణ సిద్ధ్యర్థం. యాన్తే మతి స్సా గతిరితి న్యాయాదితి భావః. ౨౯౩

శ్లో॥ ప్రాణాత్మైవ మనోమయో రుచిమయ స్సత్యేక్షణోఽభ్రాకృతి
ర్నిర్ద్దోషాఖిలకామగన్ధరసవాన్ సర్వస్య కర్తా విభుః
వాక్చక్షుశ్శ్రవణేన్ద్రియాదిరహితో నిస్సమ్భ్రమ శ్చాఖిల
వ్యాపీ మే హృదయే స్థితో త్యణుతమో జ్యాయాన్ సమస్తాదపి. ౨౯౪

వ్యా.—బ్రహ్మ యియాసునా బ్రహ్మోపాస్య మిత్యుక్తం కథ స్తస్యోపాస్య మిత్యత ఆహ-ప్రాణేతి-యద్వా ఇతి బ్రహ్మభజే దిత్యుక్తమితి కిమిత్యతాహ-ప్రాణాత్మేతి ఏష మే హృదయే స్థితో విభురీశ్వరః పరమాత్మా పరబ్రహ్మ ప్రాణాత్మ ప్రాణః ప్రజ్ఞా ఆత్మా శరీరం యస్య స ప్రాణాత్మా. యోవై ప్రాణ స్సా ప్రజ్ఞా యావా ప్రజ్ఞా సప్రాణ ఇతిశ్రుతేః. ప్రాణో ముఖ్యప్రాణ ఏవాత్మా శరీరం యస్యేతివా. ప్రాణమయకోశా దాన్తరత్వా దీశ్వరస్య మనోమయః మన ఉపాధికః మనోమయకోశా దాన్తరఇత్యర్థః. మనోవృత్తిభి రాత్మా విభావ్యతే ఇతివా మనోమయః. ఏవ ముపాధివశా దీశ్వరస్య ప్రాణమయత్వే మనోమయత్వే స్వతస్తు రుచిమయః తేజోమయః స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపఇతి యావత్. మాయోపాధి ప్రయుక్తం గుణమాహ-సత్యేక్షణ ఇతి సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యర్థః. నను మాయో పాధి రీశ్వరః ప్రాణోపాధి ర్మన ఉపాధికశ్చ జీవఇతి కథ మేకస్యైవేదం విశేషణ త్రయమితిచేత్ర్న దోషో జీవేశ్వరాభేదవాదినా మద్వైతినామ్. ఏకస్యైవహి చైతన్యలక్షణేశ్వరస్య మనః ప్రాణౌ మాయా చోపాధయః. నను యద్యేవ మీశ్వరస్య ప్రాణా ద్యుపాధయ స్సన్తి తర్హి తత్ప్రయుక్తో దోష స్స్యాత్. నేత్యా హ- అభ్రాకృతిరితి. అభ్ర మాకాశ ఇవాకృతిః స్వరూపం యస్య సోఽభ్రాకృతిః యథా ఘటాద్యుపాధిగతమపి సూక్ష్మత్వా న్నీరూపత్వా న్నిరవయవత్వా చ్చాకాశ ముపాధిధర్మై ర్న లిప్యతే. తథా ఈశ్వరో పీత్యర్థః. నను యది జీవేశ్వ రయో రభేద స్తర్హి జీవగతా.పూర్ణకామత్వాదయో దోషా ఈశ్వరస్యాపి స్యు రత

ఆహ. నిర్దోషాఖిలకామగన్ధరసవాన్ నిర్దోషా అఖిలాః కామా గన్ధా రసా అస్య సన్తీతి తథోక్తః. జీవవ దీశ్వరస్యావిద్యాదిదోషాభావా న్నాపూర్ణకామత్వం నాపి దుర్గన్ధఘ్రాణనం దుష్టరసాస్వాదనఞ్చ. కి న్త్వీశ్వరః పూర్ణకామః సురభిగన్ధం జిఘ్రతి స్వాదురసం భుఙ్క్తే చేతి. నచ నిర్హేతుక మేవేదం జీవేశ్వరయో ర్వైలక్షణ్య మితి వాచ్యం సత్వా ద్ధేతోః. శుద్ధసత్త్వప్రధానమాయోపాధి రీశ్వరః. మలినసత్త్వప్రధానావిద్యోపాధి ర్జీవఇతి. నన్వేవం సతి జీవేశ్వరయో ర్వైలక్షణ్యే కథ మభేదఇతి వాచ్య మౌపాధికత్వాద్వైలక్షణ్యస్య. స్వతస్త్వభేద ఏవేతి. ఏవం మాయిత్వాదేవ. సర్వస్య జగతః కర్తా మాయావచ్ఛిన్నంహి బ్రహ్మ జగత్కర్తృ, యతోవేత్యాది శ్రుతేః. నహి నిరుపాధికస్య చైతన్యలక్షణేశ్వరస్య కర్తృత్వ మస్తి. కస్మా దస్య నాస్తి స్వాభావికం కర్తృత్వ మతఆహ. వాక్చక్షుశ్శ్రవణేన్ద్రియాదిరహితః వాగాదికర్మేన్ద్రియైః చక్షుశ్శ్రోత్రాది జ్ఞానేన్ద్రియై రన్తఃకరణేన చ రహితః. ఏవం కరణాభావాదేవ కరణనిర్వర్త్యక్రియాఽభావః. నచ ఘ్రాణాది రాహిత్యే కథ మీశ్వరస్య గన్ధాది గ్రహణమితి వాచ్యం. మాయయా స్వరూపచైతన్యేనవా తత్సమ్భవాత్. అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణఇతి మన్త్రవర్ణాత్. పూర్ణకామత్వాదేవాయం నిస్సమ్భ్రమః సమ్భ్రమరహితః అప్రాప్తప్రాప్తౌహి సమ్భ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య ఆప్తకామత్వా న్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య కథం సమ్భ్రమః. కస్మా దనేన సర్వే కామాః ప్రాప్తా అత ఆహ - అఖిలవ్యాపీతి అఖిలవ్యాపినాహి సర్వే కామా వ్యాప్యన్తే నను నాస్త్యేవంవిధగుణక ఈశ్వరః అనుపలభ్యమానత్వా దత ఆహ - హృదయే స్థితఇతి. హృదయే ఏకాగ్రయా బుద్ధ్యోపలభ్యత ఇతి హృదయస్థిత ఇత్యుచ్యతే నను కస్మాదయం హృది సర్వైర్నోపలభ్యతే ఽత ఆహ- అత్యణుతమ ఇతి అతిసూక్ష్మతమత్వాద్దుర్విజ్ఞేయ ఇత్యర్థః నను కిమయ మతిసూక్ష్మపరిమాణః యతో నోపలభ్యతే తత్రాహ-సమస్తాదపి ప్రపఞ్చాత్ జ్యాయా నధికఏవ సర్వస్యతస్మిన్ కల్పితత్వాదితిభావః ఇతి ధ్యాయేత్. మాయోపాధికం నిరుపాధికంచ యద్బ్రహ్మ తదేవాహమితి భజేతేతి పరమార్థః. నను కోఽహం శబ్దార్థః కిం జీవః యద్వా ప్రత్యగాత్మా. ఆద్యే తస్య ద్వివిధ బ్రహ్మాభేదాయోగః ద్వితీయే తస్య మాయోపాధిక బ్రహ్మాభేదాయోగ ఇతిచేన్నైవమ్ యథా మాయోపాధిక నిరుపాధికబ్రహ్మణో రభేదః ఏవం మాయోపాధిక నిరుపాధిక బ్రహ్మాభేదో జీవస్య మాయోపాధికబ్రహ్మాభేదః ప్రత్యగాత్మనశ్చ. ఏకమేవహి చైతన్యలక్షణం బ్రహ్మమాయోపాధికం నిరుపాధిక మన్తఃకరణో

పాధికం ప్రత్యగ్భూతంచ భవతి వ్యవహారదశాయామ్, పరమార్థదశాయాన్తు నిరుపాధిక మేకరూపమేవ తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ జీవభూత మీశ్వరభూతం ప్రత్యగ్భూతఞ్చే త్యనుసన్ధేయమ్. నను మాయయా బ్రహ్మణో జీవభావ ఈశ్వరభావశ్చాయాతు నామ కథమ్పునః ప్రత్యగ్భావః ప్రత్యగ్రూపంహి స్వాభావికమితిచేన్నోక్తదోషః. స్వతః ప్రత్యగ్భూతమితి వివక్షితత్వాత్. యద్వా సర్వాన్తరత్వం సర్వవ్యాపిత్వంచ ప్రత్యక్త్వం తద్ధి బ్రహ్మణో మాయయా ఆగతమేవ. స్వతః స్సర్వస్యైవాభావే సర్వాన్తరత్వాదేః కథం సద్భావఇతి - యత్తు ప్రతీచ స్స్వరూపం సచ్చిదానన్ద లక్షణం తత్స్వాభావికమేవ జీవే శౌచ తదేవ జీవేశ్వరయోరపి స్వరూపమ్. కల్పితస్యాధిష్ఠానస్వరూపమేవహి స్వరూపమ్. మాయయా కల్పితావేవ బ్రహ్మణి సోపాధికత్వాత్తయోః బ్రహ్మణ స్స్వరూపం సచ్చిదానన్దలక్షణం విదితమేవ తస్మాజ్జీవ ఈశః ప్రత్యగాత్మాచ బ్రహ్మైవ. నచైవం బ్రహ్మణి కల్పితస్య జగత స్సచ్చిదానన్దమేవ స్వరూపమితి జగదపి బ్రహ్మైవేతి వాచ్య మిష్టాపత్తేః కథన్తర్హి బ్రహ్మసత్యం జగన్మిథ్యేతి వ్యవహార ఇతిచేదుచ్యతే. బ్రహ్మత్వేన రూపేణ జగత స్సత్యత్వేపి జగత్త్వేన రూపేణ మిథ్యాత్వం యథా మృత్త్వేన రూపేణ ఘటస్య సత్యత్వేపి ఘటత్వేన రూపేణ మిథ్యాత్వం తద్వదితి. నచైవం జగత్త్వేన రూపేణ బ్రహ్మాపి మిథ్యైవేతి వాచ్యం. నహి జగద్బ్రహ్మణః స్వరూపం. నచ మాయయా బ్రహ్మ జగద్రూప మేవేతి, జగద్బ్రహ్మణః స్వరూపమేవేతి వాచ్యం. మాయామయం జగత్కథం బ్రహ్మణో వాస్తవం స్వరూపం స్యాత్. నచ మాయామయమేవ స్వరూప మస్త్వితి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. మాయామయస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య జగతో మిథ్యాత్వ మస్మాభిరిష్యతేహి. నన్వేవం జగతఇవ జీవేశ్వరయో రపి మిథ్యాత్వ మాపన్నమితిచే దాపద్యతామ్. కథన్తర్హి అజో నిత్య శ్శాశ్వత ఇత్యాదిశ్రుత్యవిరోధః. బ్రహ్మ స్వరూపేణ తయోర్నిత్యత్వాత్. నచైవం జీవేశ్వర జగన్తి సమానప్రతిపత్తికాన్యేవేతి వాచ్యమ్. జీవేశ్వరోపాధ్యో ర్మిథ్యాత్వేన జీవేశ్వరయో ర్మిథ్యాత్వ మిత్యౌపాధికం మిథ్యాత్వం జీవేశ్వరయోః. జగత్తు స్వతఏవ మిథ్యేతి భేదాత్. నచైవం ప్రత్యగాత్మాపి మిథ్యైవ. ప్రత్యక్త్వ స్యోపాధిప్రయుక్తత్వాదితి వాచ్యం. ప్రత్యగాత్మన ఉపాధ్యభావాత్. ప్రత్యక్త్వ మిథ్యాత్వస్యేష్టత్వాత్. నిర్ధర్మకో హ్యాత్మా. నచ ప్రతీచ సత్యత్వే కథం ప్రత్యక్త్వస్య మిథ్యాత్వమితి వాచ్యం. ప్రత్యక్త్వస్య జగద్రూపోపాధిప్రయుక్తత్వా జ్జగతశ్చ మిథ్యాత్వాత్. నచ ప్రత్యక్త్వస్య

మిథ్యాత్వే నాభావే కథం ప్రత్యగాత్మసిద్ధిః. నహి ఘటత్వరహితో ఘటోస్తీతి వాచ్యమ్. ప్రత్యక్త్వాభావా దాత్మా ప్రత్యక్పదవాచ్యో మాభూన్నామ. కథ మ్పున రాత్మనోఽసిద్ధిః తస్మా త్ప్రత్యగాత్మాభిన్నం బ్రహ్మైకమేవ సత్యం తదేవాహం తతోన్య త్సర్వం మిథ్యేతి బుద్ధ్యా అధ్యవసాయం కుర్యా ద్విద్వా న్ అత్ర శ్లోకే ప్రాణాత్మా మనోమయఇతి విశేషణద్వయం జీవత్వసమర్పకం బ్రహ్మణః. సత్యే క్షణ ఇత్యాదివిశేషణజాత మీశ్వరత్వసమర్పకమ్ అఖిలవ్యాపీత్యాది ప్రత్య గాత్మత్వసమర్పకం రుచిమయోఽభ్రాకృతి రితి స్వరూపసమర్పక మితి వివేకః. ౨౯౪

శ్లో॥ భూబుధ్నో గగనోదర స్త్రిజగతీ కోశో దిశా కోణగో
ద్యా మూర్ధ్వం బిల మాదధచ్చ వసుధా నోయం నవా జీర్యతి
దిక్ప్రాచ్యస్య జుహూః శ్రుతాతు సహమానాఖ్యా దిశా దక్షిణా
రాజ్ఞీనా మపరాగ్దిశోత్తరదిశా ఖ్యాతా సుభూతాఖ్యయా. ౨౯౫

వ్యా.—ప్రతీకోపాసనాని కథయన్నేవ త్వరితో బ్రహ్మోపాసన ముక్తవాన్ పునః ప్రతీకోపాసనమే వాహ - సింహావలోకితకన్యాయాత్. శ్లోకద్వయేన కోశో పాసన ముచ్యతే. భూబుధ్నః భూరేవ బుధ్నం మూలం యస్య స భూబుధ్నః గగన మన్తరిక్షమే వోదరం యస్య స గగనోదరః. దిశాఏవ కోణాః తాన్ గచ్ఛ తీతి దిశాకోణగః. ద్యాం ద్యులోక మేవోర్ధ్వం బిల మాదధత్ దధానః వసుధా నః వసుధనం ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం ధీయతేఽస్మి న్నితి వసుధా నః అయం దృశ్యమానః త్రిజగతీ కోశః త్రిభువనాత్మా కోశః. సజీర్యతివా నైవ నశ్యతి సహ స్రయుగకాలావస్థాయిత్వా దితిభావః. అస్య కోశస్య ప్రాచీ దిక్పూర్వదిగ్భాగః. జుహూరితి శ్రుతా ప్రఖ్యాతా జుహ్వా త్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖా స్సన్తఇతి జుహూః. దక్షిణా దిశాతు సహమానాఖ్యా సహన్తే ఽస్యాం పాపకర్మఫలాది ప్రాణి నఇతి సహమానా యమపురీ. పరాగ్దిశా పశ్చిమదిశా రాజ్ఞీనా మనామేతి ప్రసిద్ధా రాజ్ఞా వరుణే నాధిష్ఠితేతి సన్ధ్యారాగయోగాద్వా రాజ్ఞీ ఉత్తరదిశా సుభూతా ఖ్యయా ఖ్యాతా భూతిమద్భి రీశ్వరకుబేరాదిభి రధిష్ఠితత్వా త్సుభూతానా మోదీచీ దిక్. ౨౯౫

శ్లో॥ వత్సో వాయు రయం దిశా మితి విద న్నోపుత్రశోకం వ్రజేత్
పుత్రాయుః కృతయే భజేత విబుధో ఽరిష్టన్తు కోశ న్తతః

ప్రాణం భూతమయఞ్చ భూశ్చ ధరణీ వ్యోమద్యురూపా మ్భువో
వాయ్వగ్న్యర్కమయీం సువ స్త్రినిగమాకారా మితి వ్యాహృతిమ్. ౨౯౬

వ్యా.—అయం వాయు ర్దిశా ముక్తానాం వత్సః దిగ్జత్వా ద్వాయోః ఇతి విదన్ పురుషః పుత్రశోకం పుత్రమరణాదిప్రయుక్తం దుఃఖం నోపజేత్. నప్రాప్నుయాత్ తత స్తస్మాత్ విబుధః పుత్రాయుఃకృతయే పుత్ర స్యాయుస్సిద్ధ్యర్థం శరీరే ప్రాణవాయుసఞ్చార ఆయుః అరిష్ట మవినాశనం కోశ ముక్తలక్షణం భజేత. భూతమయం ప్రాణంచ భజేత. ధరణీ వ్యోమద్యురూపాం భూరితి వ్యాహృతించ భజేత. వాయ్వగ్న్యర్కమయీం భువరితి వ్యాహృతించ భజేత. త్రినిగమాకారాం త్రయీరూపాం సువరితి వ్యాహృతించ భజేత. ౨౯౬

శ్లో॥ యజ్ఞోయం పురుషోస్య పూర్వసవనం గాయత్ర మాయు శ్చతు
ర్వింశ త్యబ్దమయం త దస్య వసవః ప్రాణా స్సమన్వాగతాః
మాధ్యాహ్నం సవనం ద్విరాగతగుణద్వావింశతి ర్వత్సరా
ఆయుస్త్రైష్టుభ మేతద ప్యనుగతాః ప్రాణాశ్చ రుద్రాః స్వయమ్ ౨౯౭

వ్యా.—పుత్రస్య దీర్ఘజీవనాయ కోశోపాసన ముక్త మథాత్మనో దీర్ఘజీవనాయ పురుషయజ్ఞోపాసన మాహ - సతిహి దీర్ఘజీవితే స్వయ మ్పుత్రాదిఫలేన యుజ్యతఇతి అయం జీవస్పురుషఏవ యజ్ఞః అస్య పురుషస్య చతుర్వింశ త్యబ్దమయ మాయుః గాయత్రం గాయత్రీఛన్దోమయం పూర్వసవనం ప్రాతస్సవనం భవతి. అస్య పురుషయజ్ఞస్య తత్ప్రాతస్సవనం ప్రాణాఏవ వసవ స్సమన్వాగతాః సమ్యగనుగతాః వసుదేవతాకత్వా త్ప్రాతస్సవనస్యేతి భావః ద్విరాగతగుణ ద్వావింశతిః ద్విరావృత్త ద్వావింశతి శ్చతుశ్చత్వారింశ దిత్యర్థః వత్సరా సంవత్సరాః తావత్పరిమిత మిత్యర్థః ఆయుః త్రైష్టుభం త్రిష్టు ప్ఛన్దోమయం మాధ్యాహ్నం మాధ్యందినం సవనం భవతి, అపిచ కిఞ్చ ఏతత్సవనం ప్రాణాఏవ రుద్రాః స్వయమనుగతా భవన్తి. ౨౯౭

శ్లో॥ చత్వారింశ దథాష్టచాస్య శరదా మాయుస్తు యజ్ఞాగతం
తత్సాయం సవనం తద ప్యనుగతాః ప్రాణాస్త ఆదిత్యకాః
ప్రాణప్రార్థనయా త్వకాలమరణా న్ముక్త శ్శతం వత్సరాణ్
జీవే త్షోడశ చైష వేదయ ఇదం జీవే త్స చైవం చిరమ్. ౨౯౮

వ్యా.—అథ అస్య పురుషస్య శరదాం చత్వారింశత్ అష్టచ తావత్పరిమిత మిత్యర్థః. యదాయు రస్తి తదాయుః జాగతం జగతీఛన్దోమయం సాయం సవనం భవతి అపి కిఞ్చ తత్సవనం తే ప్రాణా ఏవాదిత్యకాః ఆదిత్యాః అనుగతా భవన్తి. ఏషపురుషస్తు ప్రాణప్రార్థనయా హేప్రాణాః వసురుద్రాదిత్యరూపాః. యూయం మమ సవనవిఘాతం మాకురుత ఇతి ప్రార్థనయా అకాలమరణాత్ వ్యాధ్యాదినా అకాలేఆశఙ్కితా న్మరణా న్ముక్తస్సన్ శతం షోడశచ వత్సరాన్ జీవేత్. య ఇదం వేద సచ ఏవం చిరం షోడశాధికశతవత్సరా నిత్యర్థః. జీవేత్. ౨౯౭

శ్లో॥ వష్ట్యత్తుం పరిపాతు మేష రమతే నోయత్తు దీక్షాస్య సా
పానం భుక్తి రతీ భవ న్త్యుపసద శ్శస్త్రాణి హాసాదయః
సత్యం దాన మబాధనంచ ఋజుతా భూయ స్తపో దక్షిణా
సూ్నతి స్సోమరసాప్తిర ప్యవభృథః ప్రాణోత్క్రమో వర్ష్మణః. ౨౯౮

వ్యా.—అస్య యజ్ఞస్య దీక్షాదిసమ్పత్తిం దర్శయతి. ఏష పురుషః అత్తుం పరిపాతుంచ వష్టి వాఞ్ఛతి నోరమతే ఇతియత్. సైవాస్య దీక్షా పానం భుక్తిరతీ చేతి త్రయః ఉపసదో భవన్తి. దకారాన్త శ్శబ్దః. హాసాదయః ఆదిపదా ద్భుక్తిరత్యో ర్గ్రహణమ్ శస్త్రాణి భవన్తి. సత్యం దాన మబాధన మహింసా ఋజుతా భూయః పున స్తపః తపశ్చేత్యర్థః. అధికం తప ఇతివా ఏతా దక్షిణా భవన్తి. సూతి రుత్పత్తి రేవ సోమరసాప్తి స్సోమరసపానమ్ యథా యజ్ఞం కరిష్యమాణే పురుషే దేవదత్త స్సోమం సోష్యతీతి కృతవతితు దేవదత్తో యజ్ఞమసోష్టేతి వ్యవహారః. ఏవ ముత్పత్స్యమానే పురుషే మాతా పుత్రం సోష్యతీతి ఉత్పన్నేతు మాతా పుత్ర మసోష్టేతి వ్యవహార ఇతి కృత్వా ఉత్పత్తిరేవ సోమపాన మిత్యుక్తమ్. వర్ష్మణ శ్శరీరాత్సకాశాత్ప్రాణోత్క్రమః ప్రాణానా ముత్క్రాన్తి ర్మరణ మిత్యర్థః అవభృథః భవతి. ౨౯౯

శ్లో॥ ప్రాణోఽక్షితమ స్యథాచ్యుత మసి ప్రాణస్య సమ్యక్ శితం
తత్త్వం చాసి విశుద్ధధీః కలయతే యజ్జ్యోతి రాత్మస్థితమ్
సర్వవ్యాపి తమఃపరం రవిగతం తద్భాసకం జ్యోతిషా
ముత్కృష్టం వయ మాగతా ఇతి బుధః పశ్యే త్ప్రయాణక్షణే. ౩౦౦

వ్యా:—ఏవం పురుష యజ్ఞవిదః కర్తవ్య మాహ - హే ప్రాణార్క ప్రాణా భిన్నాదిత్య అక్షిత మక్షీణ మక్షతంవా వ స్త్వసి అథ తథా అచ్యుతం స్వరూపా దప్రచ్యుతం వ స్త్వసి ప్రాణస్య సమ్యక్ శితం తనూకృతం తత్త్వం చాసి. విశుద్ధధీ

ర్విద్వాన్ ఆత్మస్థితం స్వే మహిమ్ని స్థితం సర్వవ్యాపి తమఃపరంచ యత్ జ్యోతిః కలయతే పశ్యతి తత్ జ్యోతిషాం రవ్యాదీనామపి భాసకం రవిగత మాదిత్యస్థ మాత్మస్థితం హృదయస్థంచ ఉత్కృష్టం జ్యోతి ర్వయ మాగతాః అహం ప్రాప్తవా నస్మి అస్మదోర్ద్వయో శ్శ్రుతి బహుత్వమ్ ఇతి బుధః పూర్వోక్తయజ్ఞవిత్ ప్రయాణక్షణే అన్తకాలే పశ్యేత్. 300

శ్లో॥ అధ్యాత్మం పురుషో భజే ద్బృహ దితి స్వాన్తం చతుష్పాచ్చ త
ద్వాక్ప్రాణశ్రుతిదృగ్భి రమ్బర మితి బ్రహ్మాధిదైవం భజేత్
అగ్నిస్పర్శనదిగ్దివాకరమయైః పాదై శ్చతుష్పాచ్చ త
ద్వాగాద్యాని పదా న్యమూని బృహతో వహ్న్యాదిభి ర్భాన్తిచ. 301

వ్యా.—మనోమయ త్వాకాశాత్మత్వ గుణవత ఈశ్వర స్యోపాసన ముక్తమ్. ఇదానీం మన ఆకాశయో సమస్తబ్రహ్మదృష్టి ర్విధీయతే - అధ్యాత్మ మితి పురుషః అధ్యాత్మం స్వాన్తం మనః బృహద్బ్రహ్మేతి భజేత్. తచ్చ మనోబ్రహ్మ వాక్ప్రాణశ్రుతిదృగ్భిః చతుష్పా ద్భవతి మనో బ్రహ్మణో వాగాదయ శ్చత్వారః పాదా ఇత్యర్థః అధిదైవ మధిదైవత మమ్బర మాకాశం బ్రహ్మేతి భజేత్. త చ్చాకాశ బ్రహ్మ. అగ్నిస్పర్శన దిగ్దివాకరమయైః పాదైః చతుష్పా ద్భవతి. ఏవం బృహతో బ్రహ్మణో ఽమూని వాగాద్యాని పదాని వాక్ప్రాణశ్రుతిదృగ్రూపాః పాదాః వహ్న్యాదిభిః అగ్నిస్పర్శనదిగ్దివాకరైః క్రమేణ భాన్తిచ అగ్నినా వా గ్భాతి, వాయునా ప్రాణః, దిగ్భి శ్శ్రుతిః శ్రోత్రమ్, ఆదిత్యేన చక్షురితి ఏత దుపాసనస్య తేజః కీర్త్యాదిః ఫలమ్. 301

శ్లో॥ సృష్టేః ప్రాగసదేవ విశ్వ మభవ త్తస్మా దభూ త్స త్తతో
జజ్ఞేఽణ్డం నిరభిద్యతాబ్దత ఉప ర్యేత త్కపాలద్వయమ్
రౌప్యమ్బా రథరం కపాల మపరం ద్యౌః కాఞ్చన ఞ్చాభవత్
స్థూలం తస్య జరాయుపర్వతగణాః సూక్ష్మం సమేఘం హిమమ్. 302

వ్యా.—ఆదిత్యే మ ద్బ్ర త్యుపాసనం ప్రాగుక్తం మధువిద్యాయామ్. పూర్వ శ్లోకే బ్రహ్మణః పాద ఆదిత్య ఇత్యుక్తఞ్చ ఇదానీ మాదిత్యో బ్రహ్మే త్యుపాసీతేతి విధిత్సన్ తావ దాదిత్య స్యోత్పత్తిం దర్శయతి. సృష్టేః ప్రాక్ విశ్వమసదేవాభవత్. అవ్యాకృతమే వాభూత్. నామ రూపవ్యాకరణాభావా దసత్కల్ప మేవాసీదితి వా నచ శూన్యమేవాసీ దితి వాచ్యం. శూన్యవాదస్య నిరాకరిష్యమాణత్వాత్. తస్మా దవ్యాకృతా త్సత్ వ్యాకృత మభూత్. అసత్కల్పం వస్తు

నామరూపవ్యాకృతత్వేన సదభూదితివా. తతః వ్యాకృతాత్. అ బూ్రిహా త్సతః అణ్డం జజ్ఞే. అదో్భ్యణ్డం జాత ఇ త్యన్యత్రి ప్రసిద్ధేః. తచ్చాణ్డ మబ్దత స్సంవత్సర పరిమితా త్కాలాత్ నహి సాథా త్సంవత్సరో స్తి సూర్యప్రియు క్తత్వా త్తస్య. ఉపరి ఊర్ధ్వం నిరభిద్యత నిర్భిన్న మభూత్ పక్షిణా మివాణ్డమ్. ఏతద్భిన్న మణ్డం కపాలద్వయ మాసీత్. తత్ర అధర మధస్థ్యం రౌప్యం రాజతం కపాలం భూ రభూత్. అపర ముత్తరం కాఞ్చనం కపాలం ద్యౌ రభవత్. ద్యు లోకస్య ప్రకాశప్రచురత్వా త్కాఞ్చనకపాలత్వ ముభ్వ ఈషత్ప్రకాశవత్త్వా ద్రాజత కపాలత్వమితి బోద్ధ్యమ్. తస్యాణ్డస్య సమ్బన్ధి స్థూలం జరాయుగర్భ వేష్టనం పర్వతగణో ఽభవత్. సూక్ష్మం జరాయు సమేఘం మేఘసహితంహి మమ వశ్యా యోభవత్. మేఘా హిమం చాభవదిత్యర్థః. 30౨

శ్లో॥ దేహే తస్య సిరాస్తు యా స్సమభవ న్నద్య స్సమస్తాహి తా
వా స్తేయం సలిలన్తు సిన్ధు రభవ త్తస్మి న్నభూ ద్భాస్కరః
ఉత్పత్తౌ తరణే స్తదా హ్యుదగమ న్ఘోషాశ్చ భూతాని త
త్కామా అద్యచ భాస్కరోదయలయే సర్వం త దుద్గచ్ఛతి. 303

వ్యా.—తస్య జాతస్య గర్భస్య దేహే యా స్సిరా నాడ్యః తా స్సమస్తా నద్యో ఽభవ న్హి. వా స్తే యం వస్తా నాభే రధో భవం వా స్తేయం సలిలన్తు సిన్ధు స్సముద్రో ఽభవత్. తస్మి న్నణ్డే భాస్కర ఆదిత్యో అభూత్. హి యస్మా త్తదా తరణే రుత్పత్తౌ ఘోషా ఉదగమన్ చకారా దులూలవః విస్తీర్ణరవా ఉద గమన్ భూతా న్యుదగమన్ తత్కామాః భూతానాం కామా శ్చోదగమన్ తస్మా దద్యాపి భాస్కరోదయలయే ఉదయలయ యో స్సమాహార ఉదయలయం భాస్కర స్యోదయలయం భాస్కరోదయలయం తస్మిన్ సూర్యోదయే సూర్యాస్త మయే చేత్యర్థః తత్సర్వం ఘోషాదిక ముద్గచ్ఛతి. సూర్యోదయాస్తమయయోః పక్షి ఘోషాదిప్రిసిద్ధేః నిశి నిద్రాణానా మ్భూతానాం సూర్యోదయే ఉత్థానాత్ సాయంచ సర్వభూతానాం నిర్నిద్రత్వే నావస్థానాత్. 'ఉద్యన్త మస్తం యన్త మాదిత్య మభిధ్యాయన్ కుర్వ న్విద్వా న్బ్రాహ్మణ స్సకలం భద్రి మశ్నుతే' ఇతి శ్రుత్యా ఉదయాస్తమయకాలికసూర్యోపాస్త్యా సర్వకామసిద్ధేశ్చ - ఇతి. 303

శ్లో॥ విద్వా నేవ ముపాస్త ఏవ మరుణం బ్రహ్మేతి భానోః పదం
ప్రేత్యాయం ప్రతిపద్యతే ద్రుతతరం చేహాపి సాధుస్వరాన్

సమ్ప్రాప్యామృత మశ్నుతేచ సకలాః కామా భజన్తే హ్యముం
భూతాన్యప్యఖిలాని హన్త సుఖయన్త్యేనం నితాన్తం స్వయమ్. ౩౦౪

వ్యా.—ఏవం విద్వానేన మరుణ మాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ధ్యాయతి. అయం ప్రేత్య మృత్వా భానోః పదం ప్రతిపద్యతే. ఇహాపి జీవద్దశాయామపి ద్రుతతరం సాధుస్వరాన్ సాధూన్ ఘోషాన్ యదుపభోగే పాపానుబన్ధాభావః తా నిత్యర్థః. సమ్ప్రాప్య అమృతం సుఖ మశ్నుతే. అముం విద్వాంసం సకలాశ్చ కామా భజన్తేపి ప్రాప్నువన్త్యేవ. హన్తేత్యద్భుతే. అఖిలాన్యపి భూతాని స్వయమేనం విద్వాంసం నితాన్తం సుఖయన్తి సుఖినం కుర్వన్తి తస్మాదాదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపాసీత అసావాదిత్యో బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. ౩౦౪

శ్లో॥ యేనాయః కృతనామక స్స విజిత స్తేనాధరే ఽయాః కలిః
త్రేతాద్వాపర ఇత్యమీహి విజితా యస్మాత్కృతే ఽన్తర్గతాః
ఏవం యేన బృహజ్జితం సమమయం సర్వం జితం తేన స
త్కార్మేదం హి సమాప్యతే పరబృహజ్ఞానే త దేతత్పరమ్. ౩౦౫

వ్యా.—నన్వాదిత్యాదయ ఆదిత్యాదిరూపేణైవోపాస్యన్తాం కిమితి బ్రహ్మదృష్ట్యా. తేషా ముపాసనం విధీయతే - ఇతి శఙ్కాయాం యేన కేనాప్యుపాయేన బ్రహ్మైవ జేతవ్యం బ్రహ్మజయాదేవ సర్వజయసిద్ధేః సచ బ్రహ్మజయః. బ్రహ్మసాక్షాత్కారా ద్భవతి. సచ సాక్షాత్కారో బ్రహ్మజ్ఞానాద్భవతి శ్రవణాది రూపాత్తీవ్రబుద్ధీనాం. మన్దానాన్తు నిర్గుణోపాసనా ద్భవతి. తచ్చ నిర్గుణ బ్రహ్మోపాసన మాదావేవ దుష్కర మితి సగుణబ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యం. తచ్చ సగుణం బ్రహ్మ ఆదిత్యాద్యవచ్ఛిన్నమితి ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదీన్యుపాసనాన్యుక్తానీతి బ్రహ్మదృష్ట్యైవాదిత్యాదయఉపాస్యాః సర్వథాపిబ్రహ్మణ ఏకస్యైవోపాస్యత్వాదిత్యుత్తర మభిప్రేత్య కథం బ్రహ్మజయే సర్వజయ ఇత్యత ఆహ- యేనేతి- యేన సః చతురఙ్కత్వేన ప్రసిద్ధః కృతనామకః అయః యేన ద్యూతవిద్యాయామేజతి సోఽక్షః. అక్షస్య కశ్చిద్భాగో ఽయశబ్దవాచ్యః. విజితః తేన అధరే అర్వాచీనాః త్రేతా త్ర్యఙ్కః ద్వాపరో ద్వ్యఙ్కః కలి రేకాఙ్కః ఇత్యమీ త్రయో ప్యయాః విజితాహి విజితాఏవ. తత్ర హేతు మాహ. యస్మాత్కారణాత్ అమీ త్రయో ఽయాః కృతే కృతా యే అన్తర్గతాః అన్తర్భూతాః శతం సహస్రే సమ్భవతీతి న్యాయేన చతురఙ్కే త్ర్యఙ్కాదీనాం

సమ్భవాదితిభావః. ఏవం యేన పుంసా సమమయం సర్వాత్మకం బృహద్బ్రహ్మజితం లబ్ధం తేన సర్వమ పీదం సత్త్రర్మాగ్నిహోత్రాదికం జితం కృతప్రాయమే వేత్యర్థః. హి యస్మా దిదం కర్మ పరబృహజ్జ్ఞానే పరబ్రహ్మజ్ఞానే సమాప్యతే 'సర్వం కర్మా ఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత' ఇతి గీతావచనాత్. బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వాత్మ భావే అగ్నిహోత్రాది కర్మఫలానాం స్వర్గాదీనా మన్తర్భావా ద్బ్రహ్మజ్ఞానే సర్వం కర్మపరిసమాప్త మితి భావః త త్తస్మాత్ సర్వపరిసమాప్తిభూమిత్వా దేత ద్బ్రహ్మజ్ఞానం పరం సర్వోత్కృష్టం భవతి. తస్మాత్ దేవభావాదిఫలప్రదాని సూర్యాదిరూపేణ సూర్యా ద్యుపాసనాని దేవయజనాని జ్యోతిష్టోమాదీని చ కర్మాణి వాపీకూపతటాకనిర్మాణాన్నదానాదీ నీష్టాపూర్తానిచ సర్వాణి నికృష్టాని త్యక్త్వా విద్వాన్ సర్వభావప్రదం బ్రహ్మోపాసనమేవ కుర్యాత్. సర్వభావే ప్రాప్తే సతి దేవభావాదీనామపి ప్రాప్తత్వాత్. సర్వభూమణ్డలాధిపత్యే ప్రాప్తేసతి తత్తద్భూఖణ్డానామపి ప్రాప్తత్వమేవ యథా తద్వత్. దేవభావాదికే ప్రాప్తేతు న సర్వ భావప్రాప్తిః. యథా భూఖణ్డే ప్రాప్తే న సర్వభూమణ్డలప్రాప్తిః. తత స్సర్వభావఏవ విద్వద్భి రాకాఙ్క్ష్యః. యథా రాజ్ఞా సామ్రాజ్యమ్ తస్మా త్సర్వభావసిద్ధ్యర్థం విదుషా బ్రహ్మై వోపాస్యం, నతు కర్మ కర్తవ్యం. నాపి దేవతాన్తర మారాధ్య మి త్యభిప్రాయః. ౩౦౫

శ్లో॥ యద్య త్సాధు చరన్తి కర్మ భువనే లోకా స్తదేత త్సమం
బ్రహ్మజ్ఞం ప్రవిశ త్యయం భవతి య ద్బ్రహ్మైవ సర్వాత్మకమ్
నిష్కామాః కృతినః స్వకర్మజఫలం బ్రహ్మార్పణం కుర్వతే
ప ద్ధ్యేనం సముపైతి తత్ఫలజలై స్సైషోమ్బుధి ర్వర్ధతే. ౩౦౬

వ్యా.—కిఞ్చ భువనే జగతి లోకా స్సజ్జనాః యద్యత్సాధుకర్మ చరన్తి కుర్వన్తి తదేత త్సమం సర్వం బ్రహ్మజ్ఞం ప్రవిశతి యద్యస్మా దయం బ్రహ్మవిత్ సర్వాత్మకం బ్రహ్మైవ భవతి. అపిచ నిష్కామాః కృతినః కర్మిణః కుశలావా స్వకర్మజఫలం బ్రహ్మార్పణం కుర్వతే తత్ఫల మేనం బ్రహ్మవిదం సముపైతిహి ప్రాప్నో త్యేవ. బ్రహ్మత్వా ద్బ్రహ్మవిదః అర్పితత్వాచ్చ బ్రహ్మణే కృతిభిః ఫలస్య. నను కృతిభి స్సమర్పితత్వా దిదం ఫలం బ్రహ్మవిద ముపైతు నామ. కథం స్వర్గా ద్యర్థం కర్మిభి స్సకామై రనుష్ఠితస్య కర్మణః ఫలం బ్రహ్మగామి భవే దితిచే త్కర్త్రానుపపత్తిః. తత్ఫలం యద్గామి తస్య భోక్తృ బ్రహ్మాత్మకత్వేన బ్రహ్మవిదా త్మకత్వాత్. నచ కథం భోక్తా బ్రహ్మాత్మక ఇతి వాచ్యం సర్వాత్మకత్వా

ద్బ్రహ్మణః. అతఏవ సర్వాత్మకత్వేన విశేషితం బ్రహ్మ. నను యద్యేవం సకామై రాత్మార్థం కృతానాం నిష్కామై ర్బ్రహ్మార్పణబుద్ధ్యాచ కృతానాం సర్వేషాం కర్మణాం ఫలాని యది బ్రహ్మవిద ముపయాన్తి తర్హి తత్ఫలై రస్య వికార స్స్యా దత- ఆహ ఏష బ్రహ్మవిద్రూపః అమ్బుధిః తత్ఫలజలైః కర్మఫలరూపోదకై ర్న వర్ధతే వృద్ధిం నయాతి. సర్వమపి కర్మఫలం బ్రహ్మవిదం ప్రవిశ్య నిర్నామరూపం నశ్యత్యేవ. నతు తస్య కమపి వికారం జనయతి యథా సముద్రం ప్రవిశ్య సర్వం నాదేయం జల మితి భావః. ఏతేన సర్వాత్మకబ్రహ్మరూపత్వా ద్బ్రహ్మవిదః సత్కర్మ ఫలసమ్బన్ధఇవ దుష్కృత దుష్కర్మఫలనరకాదిసమ్బన్ధోపి స్యాదితి శఙ్కా పరాస్తా. అసఙ్గా విక్రియపరిపూర్ణసచ్చిదానన్దబ్రహ్మరూపత్వా ద్బ్రహ్మవిదః. తస్మా ద్బ్రహ్మై వోపాస్యమ్. ౩౦౬

శ్లో॥ అగ్న్యర్కేన్దుజలాని యాన్తి విలయం వాయౌ వచోక్షిశ్రుతి
స్వాన్తాని ప్రలయం ప్రయాన్తితు యతః ప్రాణే తత స్తా వుభౌ
సంవర్గౌ భవతః ప్రజాపతిమయౌ వాత్మా సహి ద్యౌ సదాం
భూతానాం జనితా హిరణ్యదశన స్సూరిశ్చ భోక్తా మహాన్. ౩౦౭

వ్యా.—వాయుప్రాణయో ర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పూర్వ ముక్తః తత స్సింహావలోకిత కేన బ్రహ్మజ్ఞానం స్తుత మిదానీం. తయో స్సాక్షా ద్బ్రహ్మత్వే నోపాస్యత్వాయ సంవర్గత్వం వక్తి యతో యస్మాత్ అగ్న్యర్కేన్దుజలాని వాయౌ విలయం యాన్తి వచోక్షిశ్రుతిస్వాన్తానితు ప్రాణే ప్రలయం ప్రయాన్తి తతః తౌ వుభౌ వాయుప్రాణౌ సంవర్గౌ భవతః. సంవర్జనా త్సఙ్గ్రహణా త్సఙ్గ్రసనాద్వా సంవర్గత్వ మనయోః. సంవృజ్క్త ఇతి సంవర్గ ఇతి వ్యుత్పత్తేః. ఇమౌ చాగ్న్యాదీనాం వాగాదీనాం సంవర్గౌ సంహారకౌ వాయుప్రాణౌ ప్రజాపతిమయౌ హిరణ్యగర్భాత్మకౌ సూత్రాత్మత్వా త్ప్రజాపతేః. సూత్రత్వాచ్చ ప్రాణవాయ్వోః సూత్రేణ పుష్పగణఇవ ప్రాణేన కార్యకరణసఙ్ఘాతః వాయునా లోకసఙ్ఘశ్చ ధ్రియతేహి కో ఽసౌ ప్రజాపతి రత ఆహ-స ప్రజాపతి ర్ద్యౌసదాం ద్యులోకవర్తినాం దేవనాం వాయ్వాదీనా మాత్మాహి. సర్వదేవాత్మత్వా ద్ధిరణ్యగర్భస్య హిరణ్యగర్భాద్ధి సర్వే దేవా ఉత్పద్యన్తే తత్రైవ లీయన్తే. కిఞ్చ భూతానాం ప్రాణినాం సర్వేషాం జనితా ఉత్పాదకః. దేవానామివ భూతానామపి జన్మలయస్థానత్వా దాత్మైవ ప్రజాపతి రిత్యర్థః. అత్ర వాయుప్రాణౌ ప్రజాపతిమయా విత్యుక్తం కస్మా త్తయో స్తత్వ మత ఆహ - స ఇతి - హి యస్మా త్స ప్రజా

పతి ర్ద్యోసదా మాత్మభూతానాం జనితాచ తస్మాదితి వ్యాఖ్యానా న్తరమ్. నన్వస్మిన్ పక్షే కథం కార్యకారణభావోపపత్తి రితిచే దుచ్యతే. అగ్న్యాదిదేవానాం వాగాదీనాం చ వాయుప్రాణా వాత్మభూతౌ జనితారౌచేతి ప్రజాపతిమయా వేవ ప్రజాపతేశ్చ దేవాత్మత్వా ద్దేవజనయితృత్వాచ్చేతి. తస్మా ద్వాయుః ప్రాణశ్చ ప్రజాపతి ర్బ్రహ్మైవ ఇతి కిఞ్చ స ప్రజాపతిః హిరణ్యదశనః అభగ్నదంష్ట్రః అతఏవ భోక్తా సర్వభక్షకః ఏవం ప్రాణో వాయుశ్చ స ప్రజాపతి స్సూరి స్సర్వజ్ఞః. వాయు ర్దేవత్వా ద్విద్వానేవ ప్రాణస్తు స్వానుస్యూతా త్మరూపేణ సూరిః అపిచ మహాన్ మహానుభావ ఇత్యర్థః. తస్మా ద్వాయుః ప్రాణశ్చ ప్రజాపతిరేవ ప్రజాపతిశ్చ బ్రహ్మైవ బ్రహ్మకార్యత్వా దితి కృత్వా వాయుం ప్రాణంచ సంవర్గనగుణకం బ్రహ్మే త్యుపాసీతే త్యభిప్రాయః. ౩౦౨

శ్లో॥ చత్వారో ఽస్య చతుష్కలా భగవతః పాదా శ్చతుష్క న్దిశాం
భ్వభ్రద్వ్యబ్ధిచతుష్క మగ్నితరణిగ్లౌప్రహ్రాదినీనా స్తథా
ప్రాణాక్షిశ్రుతిచేతసా మితి పుమాన్ ప్రోక్తః పర ష్షోడశీ
విద్యా మేతి గురో ర్ముఖా దితితు య స్సోఽయం కృతార్థో భవేత్. ౩౦౩

వ్యా.—సర్వం జగ దేకీకృత్య షోడశధా ప్రవిభజ్య తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టి ర్విధాతవ్యేత్యాహ - చత్వారఇతి - దిశాం ప్రాక్ప్రత్యగవాగుదక్సంజ్ఞానాం చతుష్కం భ్వభ్రద్వ్యబ్ధిచతుష్కం భూ రభ్ర మన్తరిక్షం ద్యులోకః అబ్ధిః తేషాం చతుష్కం తథా అగ్నితరణిగ్లౌప్రహ్రాదినీనాం వహ్నిసూర్యచన్ద్రవిద్యుతాం చతుష్కం ప్రాణాక్షిశ్రుతిచేతసాం చతుష్కంచేతి చతుష్కలాః చతస్రః కలా అవయవా మాత్రా యేషా న్తే తథోక్తా శ్చత్వారః పాదాః భగవత స్సన్తి ఇతి హేతోః పరః పుమాన్ షోడశీ షోడశకలః ప్రోక్తః. యస్తు ఇతీమాం విద్యాం గురోర్ముఖా ద్గురూపదేశా దేతి ప్రాప్నోతి సో ఽయం విద్వాన్ కృతార్థః కృతకృత్యః భవేత్ కర్తవ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్య వా అన్య స్యాభావాత్. ౩౦౩

శ్లో॥ ఏకం తత్ర పదం ప్రకాశవ దితి ప్రఖ్యాత మాశామయం
యో నిధ్యాయతి సప్రకాశమయతే లోకాన్ ప్రకాశాత్మకాన్
అన్య మ్పాద మన న్తవ న్త మయతే భూమ్యాది రూపన్తు యః
సోఽనన్తగుణో భవే దథ మృత శ్చాన న్తలోకా నయేత్. ౩౦౪

శ్లో॥ జ్యోతిష్మ న్త మథాపరం భగవతః పాదన్తు యశ్చి న్తయే
ద్వహ్న్య ద్యాత్మక మేష దీప్తికలితో దీప్త్యాప్తలోకా న్వ్రజేత్

యోఽముష్యాన్యపదం తథాయతనవత్సంజ్ఞన్తు సఞ్చిన్తయేత్
ప్రాణాద్యాత్మక మేవ చాయతనవాం స్తద్యుక్తలోకా న్వ్రజేత్.
౩౧౦

వ్యా.- కస్య పాదస్య కింనామ కింవా తదుపాసనా త్ఫలమిత్యేత దాహ- శ్లోకద్వయేన-తత్ర భగవత శ్చతుష్షు పాదేషు మధ్యే ప్రకాశవదితి ప్రఖ్యాత మేకం పదం పాదం యః నిధ్యాయ త్యుపాస్తే సః ప్రకాశాత్మకాన్ లోకాన్ ప్రకాశం స్ఫుటమయతే ప్రాప్నోతి. యస్తు భూమ్యాదిరూప మనన్తవన్త మనన్తవన్నామక మన్యం పాద మయతే సః అత్ర లోకే జీవద్దశాయా మిత్యర్థః అనన్తగుణో భవేత్. అథ మృత శ్చానన్తలోకా నయేత్ ప్రాప్నుయాత్ అథ యః వహ్న్యాద్యాత్మకం జ్యోతిష్మన్తం జ్యోతిష్మన్నామక మపరం పాదం చిన్తయే త్స ఏవ ధ్యాతా దీప్తి కలితస్సన్. జీవద్దశాయా మిత్యర్థః. అన్తే దీప్త్యాప్తలోకాన్ దీప్తిమల్లోకాన్ వ్రజేత్. తథా యః అముష్యసమ్బన్ధి ఆయతనవ త్సంజ్ఞం ప్రాణాద్యాత్మక మస్యపదం సఞ్చిన్తయేత్. సఏవపుమాన్ ఇహ ఆయతనవాన్ భూత్వా అన్తే తద్యుక్తలోకాన్ ఆయతనవ ల్లోకాన్ వ్రజేత్ ప్రాప్నుయాత్. ౩౦౯-౩౧౦

శ్లో॥ ప్రాణో బ్రహ్మసుఖం బృహచ్చ గగనం బ్రహ్మైవ యద్వై సుఖం
తత్ఖం యద్గగనం తదేవహి సుఖం కాకార మేవామ్బరమ్
ఖాకారంచ సుఖం తత స్సుఖమయం హార్దం నభో బ్రహ్మత
త్ప్రాణ స్సన్నిహితో బృహచ్చ తదిదం బ్రహ్మద్వయం కోదితమ్. ౩౧౧

వ్యా.-సప్రపఞ్చం బ్రహ్మోపాస్యం చతుష్పాత్ షోడశకలం చేత్యుక్తమ్. అథ కారణబ్రహ్మోపాసనమాహ. ప్రాణఇతి-ప్రాణో బ్రహ్మ. ప్రాణ సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భః సచాపరిచ్ఛిన్నోఽపి తత్తచ్ఛరీరైః పరిచ్ఛిన్నఇవ దృశ్యతే. అస్మాదేవ ప్రాణా త్సర్వం జగ త్ప్రభవతి అనేనైవ ప్రాణితి అస్మిన్నేవ లీయత ఇతి ప్రాణో జగత్కారణభూతః. అయంచ ప్రాణాఖ్యో మహాన్ బ్రహ్మణ స్సకాశా జ్జాతఏవేతి నముఖ్యం బ్రహ్మ కిన్త్వపరమేవ నను ప్రాణాఖ్య మపరం బ్రహ్మవిదితమేవ సర్వైః. పరం బ్రహ్మతు నవయం విదామః. కిన్తదత ఆహ. సుఖం బృహద్గగనం బ్రహ్మేతి. సుఖంబ్రహ్మ గగనంచ బ్రహ్మైవ. నను నసుఖం బ్రహ్మ క్షణికత్వా త్సుఖస్య. నాపి గగనం బ్రహ్మ జడత్వాత్తస్య. బ్రహ్మహి సత్యం జ్ఞానమనన్తమితి ప్రసిద్ధం తత్రాహ. యదేవసుఖం తదేవ గగనం యదేవ గగనం తదేవ సుఖ మితి. సుఖం గగనమితి న ద్వౌ పదార్థౌ. కిన్త్వేకఏవ. తథాచ సుఖాభిన్నం గగనం

బ్రహ్మ గగనాభిన్నం సుఖంచ బ్రహ్మేతి. నను సుఖస్య గగనాభేదః గగనస్య సుఖాభేదశ్చ కథమత ఆహ. అమ్బరం కాకారమేవ సుఖాకారమేవ. సుఖంచ ఖాకారం గగనాకార మేవేతి. తస్మా త్సుఖాకారం గగనం బ్రహ్మ. గగనాకారం సుఖంచ బ్రహ్మ. గగనం బ్రహ్మేత్యుక్తే బాహ్యాకాశే ప్రసిద్ధే ఽతివ్యాప్తి రత స్సుఖాకార మితి విశేషితం గగనమ్. సుఖం బ్రహ్మే త్యుక్తే విషయసుఖే ఽతి వ్యాప్తి రతో గగనాకారమితి విశేషితం సుఖమ్. నను కిం తత్సుఖాకారం గగనం గగనాకారంవా సుఖమితిచే దుక్తమేవ బ్రహ్మేతి. నను యద్యహం బ్రహ్మ వేద్మి తర్హి సుఖాకారం గగనం గగనాకారం సుఖంవా జానీయాం తదేవ బ్రహ్మేతి త్వయోక్తత్వాత్. నాహం బ్రహ్మ వేద్మి తతః పృచ్ఛామి కిం తత్సుఖాకారం గగనం గగనాకారంవా సుఖమితి తత్రాహ. తత స్తస్మాత్. సుఖమయం సుఖ స్వరూపం తత్ప్రసిద్ధం హార్దం హృదయావచ్ఛిన్నం నభ ఆకాశం బ్రహ్మ. యత్స మాహితే హృదయే ఉపలభ్యతే సుఖం విషయసంసర్గాజనితం శాశ్వతం స్వప్రకాశం గగనవ న్నిరవయవ మతిసూక్ష్మం నిర్దోషం వ్యాపకంచ తదేవ పరంబ్రహ్మేత్యర్థః. యదుక్తం ప్రాణో బ్రహ్మేతి తత్కథం ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం నహి ప్రాణఏవం సుఖమయః గగనాకారశ్చే త్యత్రాహ. తన్నిహితః హార్దాకాశస్థితః. ప్రాణశ్చ బృహద్బ్రహ్మైన. బ్రహ్మసమ్పర్కా త్ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వ ముపచారాదితి భావః. నను యత్ర ప్రాణస్థిత స్సహార్దాకాశః కిం హృత్పుణ్డరీక చ్ఛిద్రాకాశః. యద్వా బుద్ధా వవభాసమానం పరబ్రహ్మ. ఆద్యే హృచ్ఛిద్రవర్తినః ప్రాణస్య కథం బ్రహ్మసమ్పర్కః. ద్వితీయే హృచ్ఛిద్రవర్తినః ప్రాణస్య కథం బ్రహ్మస్థితత్వ మితిచే దుచ్యతే. ప్రాణో హృచ్ఛిద్రాకాశే ఏవ స్థితః. బ్రహ్మచ హృచ్ఛిద్రాకాశస్థ బుద్ధా స్థితమితి బ్రహ్మసమ్పర్కః ప్రాణస్య హృచ్ఛిద్రాకాశస్థత్వ సద్భావా దుభయోః. నను తన్నిహితఇతి తచ్ఛబ్దః. ప్రకృతం హార్దం నభః ప్రతిపాదయతి తచ్చ బ్రహ్మైవ నహృ చ్ఛిద్రాకాశ ఇతిచే త్సత్యం తథాపి ప్రాణాశ్రయత్వానురోధాత్. తచ్ఛబ్దేన ప్రకృత బ్రహ్మభూత హార్దాకాశాశ్రయభూత హృచ్ఛిద్రాకాశఏవ గృహ్యతఇతి - యద్వా తచ్ఛబ్దేన హార్దాకాశో బ్రహ్మైవ గృహ్యతే. ప్రాణస్య తత్స్థత్వంచ తదాశ్రయహృచ్ఛిద్రాకాశవర్తిత్వా దితి నను ప్రాణోబ్రహ్మేతి హార్దాకాశో బ్రహ్మేతిచ కేనోక్త మత ఆహ. తదిదం బ్రహ్మద్వయం పర మపరఞ్చేతి బ్రహ్మద్వయ మాకాశరూపం ప్రాణరూపంచ కోదితం కై రగ్నిభి స్త్రేతాగ్నిభి రుదితమ్. అతో నాత్ర అప్రామాణికత్వాది శఙ్కాకార్యా ఇతి భావః.

శ్లో॥ సూర్యే చన్ద్రమసి క్షణ త్విషి తథా యో హా పుమాన్ దృశ్యతే
సోఽహం సోఽస్మ్యహమేవ యః పున రితి ధ్యాయ త్యజస్ర మ్భువి
పాపం హన్తి స దీర్ఘమాయు రయతే ఖ్యాతించ లోకే పరాం
నో నశ్య న్త్యవరా అముష్య పురుషాః ప్రేత్యైష సల్లోకవాన్. ౩౧౨

వ్యా.—ఉపాసనాన్తరాణ్యాహ - సూర్యే చన్ద్రమసి తథా క్షణత్విషి విద్యుతిచ యః పుమాన్ దృశ్యతే సపురుషో ఽహమేవ. సోఽహమేవాస్మి. ద్విరుక్తి ర్దార్ఢ్యార్థా. ఇతి భువి లోకే యః పునః యస్తు విద్వాన్ అజస్రం సదా ధ్యాయతి స పాపం హన్తి నాశయతి. దీర్ఘమాయు రయతే. ఏతి లోకే పరాం ఖ్యాతిం చాయతే. అముష్యావరాః పురుషా భ్రాత్రాదయః పుత్రాదయశ్చ నో నశ్యన్తి ఏష ప్రేత్య సల్లోకవాన్ శుభలోకవా న్భవతి. ౩౧౨

శ్లో॥ పత్రే వారిరుహస్య వారివ దఘం నో తద్విది శ్లిష్యతే
స్థాన స్తస్యచ లోచనం సపయసానో సర్పిషా శ్లిష్యతే
అక్షిస్థః పురుష స్సఏష భగవా నాత్మైవ తచ్చామృతం
బ్రహ్మైవాభయకం నిరఞ్జన మిదం కింవా పునః కథ్యతామ్. ౩౧౩

వ్యా.—వారిరుహస్య పద్మస్య పత్రే వారివత్ తద్విది బ్రహ్మవిది అఘం నో శ్లిష్యతే సమ్బధ్యతే. తస్య బ్రహ్మణః స్థానం లోచనంచ పయసా సర్పిషాచ నోశ్లిష్యతే. నేత్రే నిహితస్య పయ ఆదేః పక్ష్మగామిత్వా దితిభావః. అక్షిస్థః స ఏష పురుషః భగవా నాత్మైవ. తత్తథా అమృత మమరణ మభయక మభయం కం సుఖస్వరూపంచ బ్రహ్మైవ. తత్ప్రసిద్ధమితివా యస్యస్థానమేవ నిర్లేపం యద్విదితవానపి నిర్లేపః తదిదం బ్రహ్మ నిర్లేపమితి కిం వక్తవ్య మిత్యాహ - నిరఞ్జనమితి. ఇదం బ్రహ్మ ఞ్జనమితి కింవా పునః కథ్యతామ్. ౩౧౩

శ్లో॥ సంయద్వామ మముం శుభై రధిగతం ధ్యాయన్ సమస్తం శుభం
వామన్య స్తు లభేత పుణ్యఫలదం సర్వాణి వామానినా
భామన్యంత మముం సమస్తభువనే భాస్తం పరం వేద య
స్సార్వాద్యాత్మక మేష సర్వభువనే భాయా న్నితాన్తం నరః. ౩౧౪

వ్యా.—అథ పురుషస్య గుణవిశేషధ్యానా త్ఫలవిశేష ఇత్యాహ. శుభై రధిగత మతఏవ సంయద్వామం సంయన్తి సఙ్గచ్ఛన్తి వామాని శుభాని ఏన మితి సంయద్వామః త మముం పురుషం ధ్యాయన్ పుమాన్ సమస్తం శుభం లభేత

పుణ్యఫలద మతఏవ వామన్యం వామాని పుణ్యఫలాని నయతి ప్రాపయతి భర్తాన్ కర్మానుగుణమితి వామనీః తం వామన్య మముం ధ్యాయన్ నామనస్యః సర్వాణి వామాని పుణ్యఫలాని యాయాత్. సమస్తభువనే భాన్తమతఏవ భామన్యం భామానిభాసః నయతీతి భామనీః తం భామన్యం నను సూర్యాదయఏవ భువనే భాన్తీత్యత ఆహ. సూర్యాద్యాత్మకమితి. సూర్యాదిరూప మిత్యర్థః. సూర్యాదీనా మప్యాత్మభూతమితివా. త మముం పురుషం యో వేద ధ్యాయతి స ఏష ధ్యాతా నరః సర్వభువనే సర్వస్మిన్ జగతి సర్వేషు లోకే ష్విత్యర్థః నితాన్తం భాయాత్.
౩౧౪

శ్లో॥ ప్రేతస్యాస్య నసామ్పరాయ కరణే తస్యాకృతౌవా శ్రుతిః
ప్రేతోయం ప్రతిపద్యతే హ్యుభయథాప్యర్చిర్మయీం దేవతామ్
పశ్చాదేత్య హరాశ్రియాం తదుపరి ప్రాప్నోతి శుక్లాశ్రియాం
తస్మాద్యాత్యయ ముత్తరాయణ మయీం సంవత్సరాఖ్యాం తతః. ౩౧౫

శ్లో॥ తస్మా త్సూర్య మయం ప్రయాతిచ తత శ్చన్ద్రం తతో విద్యుతం
తత్రస్థం త మమానవోధ పురుషో వేధః పదా దాగతః
బ్రహ్మాణం గమయ త్యతో నహిపరం గన్తవ్య మాస్తే పదం
సోయం బ్రహ్మపథశ్చ దేవపథ ఇత్యస్మా న్నచావర్తతే. ౩౧౬

వ్యా.—ఏవం సగుణ బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ప్రకార మాహ - ద్వాభ్యామ్. ప్రేతస్య మృత స్యాస్య బ్రహ్మవిదః సామ్పరాయకరణే మృతం పిత్రాది ముద్దిశ్య పుత్రాదిభి ర్యత్క్రియతే ఔర్ధ్వదైహికం సఞ్చయనాదికం సపిణ్డీకరణాన్తం కర్మ త త్సామ్పరాయ మిత్యుచ్యతే. తస్య కరణే తస్యాకృతావకరణేవా నశ్రుతిర్న నాశః. హి యస్మాత్ అయం ప్రేతో బ్రహ్మవి దుభయథాపి సామ్పరాయే కృతే ప్యకృతేపి అర్చిర్మయీం దేవతాం తావ త్ప్రతిపద్యతే పశ్చా దహ రాశ్రయా మహరభిమానినీం దేవతా మేతి. తదుపరి శుక్లాశ్రియాం దేవతాం శుక్లపక్షదేవ తాం ప్రాప్నోతి. అయం విద్వాన్ పధికః. కస్మా దుత్తరాయణమయీం దేవ తాం యాతి. తతః సంవత్సరాఖ్యాం దేవతాం యాతి. అయం పధికః. తస్మాత్సూ ర్యం ప్రయాతి. తతశ్చన్ద్రం సోమలోకం ప్రయాతి. తతో విద్యుతం విద్యుల్లోకం ప్రయాతి తత్రస్థం విద్యుల్లోకం ప్రాప్తం తం పధిక మథ వేధఃపదా ద్బ్రహ్మలోకా దాగతః అమానవః మనుసృష్ట్యన న్తర్గతః. పురుషః బ్రహ్మాణం బ్రహ్మలో కం గమయతి ప్రాపయతి. అత స్సత్యలోకాత్పరం గన్తవ్యం పదం స్థానం నహ్యస్తే

నైవవిద్యతే అత స్తత్రైవ తిష్ఠతి. ద్విపరార్ధావసానపర్యన్తమితి భావః సోయ మర్చిర్లోకాదిః బ్రహ్మలోకాన్తశ్చ పన్థాః బ్రహ్మపథఇతి. దేవపథఇతి చోచ్యతే. ప్రసిద్ధఇతివా శేషః నను కిమస్మా ద్బ్రహ్మలోకాత్పునరావర్తతే చన్ద్రలోకాదివ దతఆహ - అస్మా ద్బ్రహ్మలోకా న్నచావర్తతే నైవావర్తతే బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః పురుషః కర్తా. కిన్తు బ్రహ్మణాసహ ముచ్యత ఇత్యర్థః. నను చన్ద్రలోకః పితృయానగమ్య ఇతిచే త్సత్యం చన్ద్రలోకో ద్వివిధః. ఏకః పితృయానగమ్యః అస్మాభి ర్దృశ్యమాన శ్చన్ద్రమణ్డలాత్మా సన్నిహితః అన్యస్తు దేవయానగమ్యః. శాస్త్రప్రసిద్ధః దూరస్థఇతి. నను బ్రహ్మలోకా న్నావర్తత ఇత్యయుక్తం బ్రహ్మలోకస్యాపి పునరావర్తిత్వాత్ 'ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావృత్తి నోర్జు' నేతి గీతావచనా దితిచే న్నైవమ్. స్వర్గాదిలోకానామివ సత్యలోకస్యాపి మాయాతో లయోదయ సమ్భవా ద్బ్రహ్మలోకః పునరావర్త్యేవ బ్రహ్మలోకం గతస్తు నపునరావర్తతే పునర్మాయావశా త్సంసారం నప్రతిపద్యతే కిన్తుబ్రహ్మోపదేశా ద్బ్రహ్మణాసహ ద్విపరార్ధావసానే ముచ్యతే తస్మా ద్బ్రహ్మలోకస్య పునరావర్తిత్వేపి తత్రస్థా అపునరావర్తినఏవ. స్వర్గాదిలోకాన్ గతాస్తు పునస్సంసారం ప్రతిపద్యన్త ఇతి స్వర్గాదిలోకా స్తత్రస్థాశ్చ పునరావర్తినఏవ. నచ లోకస్య పునరావర్తిత్వే కథం లోకినా మపునరావృత్తిరితి వాచ్యమ్. భూలోకస్య జన్మమరణాదిమత్త్వేన పునరావర్తిత్వేపి తద్గతస్య బ్రహ్మవిదః పునరావృత్త్యభావాత్. తత్ర హేతుస్తు బ్రహ్మజ్ఞానేన బ్రహ్మవిదః పునరావృత్తి జనకస్యాజ్ఞానస్య నాశితత్వమేవ. తస్మాదిహలోకే బ్రహ్మపరోక్షసాక్షాత్కార వాన్యథా ప్రారబ్ధశరీరనాశే పునశ్శరీరాన్తరం నప్రతిపద్యతే, నచ సంసరతి, తథా బ్రహ్మలోకం గతశ్చ బ్రహ్మపరోక్షజ్ఞానవా న్భూత్వా తల్లోకగోచరం శరీరం విహాయ పునశ్శరీరాన్తరం నప్రతిపద్యతే నచ సంసరతి. అతఉక్తం బ్రహ్మలోకా న్నపునరావర్తతఇతి - నచైవం స్వర్గాదిలోకాన్ గతోపి బ్రహ్మాత్మాన మపరోక్షీకృత్య తద్దేహం విహాయ నపునశ్శరీరాన్తరం గృహ్ణాతి నాపిసంసరతి, కిన్తు ముచ్యతఏవేతి వాచ్యం, స్వర్గాదిలోకేషు బ్రహ్మసాక్షాత్కారాసమ్భవాత్. ప్రత్యుతపుణ్యక్షయాది జన్యతాపాతిరేకేణ దుఃఖాధిక్యమేవ. అతఏవోక్తం శ్రుత్యైవ. ఇహచేదవేదీదథ సత్యమస్తి నచేదిహావేదీ న్మహతీ వినష్టిరితి. అతఏవ దేవాదయోపి మానవం జన్మగరీయ ఇతి మన్యన్తే ఏవంసతి యో దేవభావాద్యర్థం యజ్ఞాదికర్మాణి కరోతి స ద్విపాత్పశురేవేతి సిద్ధమ్.

౩౧౬

శ్లో॥ వాక్చక్షుః శ్రోత్రమతిచేతసాం ప్రథమజః ప్రాణోవసిష్ఠో న వాక్
నాప్రాణో వచసా పరానభిభవేత్ ప్రాణః ప్రతిష్ఠా నదృక్
నాప్రాణో విషమే ప్రతిష్ఠతి సమే సమ్పత్స న శ్రోత్రికం
నాప్రాణో నిగమం లభేత నకృతిం కుర్యా త్ఫలం న వ్రజేత్. ౩౧౭

వ్యా.—ప్రాణ స్సంవర్గఇతి ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతిచ పూర్వముక్తం శ్రేష్ఠత్వం ప్రాణస్య కథం ప్రాణ శ్శ్రేష్ఠ ఇత్యత ఆహ-వాగితి- వాక్చక్షుః శ్రోత్ర చేతసాం ప్రథమజః పూర్వం జాతః జ్యేష్ఠ ఇత్యర్థః వాగాద్యపేక్షయా పూర్వసిద్ధత్వా త్ప్రాణస్యతః ప్రాణచేష్టాతః పరాహి వాగాదిచేష్టా ప్రాణచేష్టా ఇతి భావః ప్రాణఏవ వసిష్ఠః నతు వాక్. ననువస్తే ఆచ్ఛాదయత్యభిభవ త్యన్యానితి వసిష్ఠఇతి వ్యుత్పత్తేః వాచైవ విద్వాంసః పరానభిభవన్తీతి వాచః కస్మాన్న వసిష్ఠత్వ మతఆహ. అప్రాణః పుమాన్ వచసా పరాన్నాభిభవేత్. తథా ప్రాణఏవ ప్రతిష్ఠా నతు దృక్ నను విషమే సమేచస్థలే చక్షుషైవ పుమాన్ ప్రతిష్ఠతీతి కస్మాత్ప్రతిష్ఠా నభవతి దృగ దత ఆహ- విషమే సమేచాప్రాణో నప్రతిష్ఠతి. తథా ప్రాణఏవ సమ్పత్. నతు శ్రోత్రికమ్. శ్రోత్రమేవ శ్రోత్రికం. నను శ్రోత్రేణైవ వేదా న్ప్రాప్య తదుదితకర్మాణి కృత్వా తత్ఫలసమ్పదం లభతఇతి శ్రోత్రమేవ సమ్పత్తద ఆహ. అప్రాణః నిగమం నైవలభేత. కృతింనైవకుర్యా త్ఫలంచ నవ్రజేత్. ౩౧౭

శ్లో॥ ప్రాణో హ్యాయతన న్నహ్య న్నపురుషో ప్రాణో రసాదీ నయే
ద్భోగా న్వాగ్దృశి కర్ణ హృద్భ్య ఇతి స ప్రాణో వరీయానయమ్
మూకోఽన్ధో బధిర శ్శిశుశ్చ భువనే జీవన్ కరోతి క్రియా
అప్రాణో నహి జీవతి క్షితితలే నోచేష్టతే వా మనాక్. ౩౮౦

వ్యా.—ప్రాణఏ వాయతనంభవతి హ్యన్మన ఆయతనం నభవతి. నను మనసైవ పురుషో విషయభోగా ననుభవతీతి మనఏ వాయతన మతఆహ- అప్రాణః రసాదీన్ భోగాన్నాయేత్. ఇతి ఏవం ప్రతిష్ఠాది గుణవత్త్వా త్సోఽయం ప్రాణః. వాగ్దృశి కర్ణ హృద్భ్యః వరీయాన్ శ్రేష్ఠః భవతి కిఞ్చ, భువనే - మూకః వా గ్రహితః, అన్ధ శ్చక్షుర్వికలః, బధిర శ్శ్రోత్రవిహీనః, శిశురమనాశ్చ, జీవన్ సన్ క్రియాః కరోతి. క్షితితలే అప్రాణస్తు నైన జీవతి. మనా గల్పమపి నోచేష్టతే చేష్టా నకరోతి. తస్మా త్ప్రాణ ఏవ శ్రేష్ఠః. జ్యేష్ఠత్వన్తు పూర్వమేవోక్తం. నను ప్రాణాదయ స్సర్వే ప్యేకదైవ దేహే ప్రవిశన్తీతి కథం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వ మితిచే దుచ్యతే. గర్భస్థేహి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తి ర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవతి యయా గర్భో

వివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవ నిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి వృత్తిప్రయుక్తం జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య. ౩౧౮

శ్లో॥ సర్వప్రాణిహృదన్తరస్థితిరయం ప్రాణోఽననామా క్షితా
వత్త్యన్నం సకలం సురాసురనరశ్వాగాదయో దన్తి యత్
వస్త్రేయం వసనం జలం భజతి యః ప్రాణం వరీయాన్భవే
త్సర్వాన్నశ్చ కలామిమాం యది వదేచ్ఛుష్కః ప్రరోహేత్తరుః.
౩౧౯

వ్యా.—సర్వప్రాణిహృదన్తరస్థితిః సర్వభూతహృత్పుణ్డరీక చ్ఛిద్రవర్తీ అననామా అన ఇతి నామ యస్య స తథోక్తోఽయం ప్రాణః క్షితౌ లోకే సకలమన్నమత్తి భక్షయతి, కిన్తదన్నమత ఆహ- సురాసుర నరశ్వాగాదయః సురా అసురా నరా శ్వానః అగా వృక్షా ఆదిపదాత్పశుపక్షిలతాదయః, యదన్నమదన్తి ఆజ్యాన్నమాంసవారివాయ్వాదికం తత్సర్వం ప్రాణ ఏవాత్తి న తు దేహః అప్రాణస్య దేహస్యాదనాదర్శనాదితి భావః. నాపి చక్షురాదీన్ద్రియాణి తేషామన్నాదిభోక్తృత్వాదర్శనాదితి భావః. అయం ప్రాణః జలరూపం వసనం వస్త్రే ఆచ్ఛాదయతి యః ప్రాణముక్తగుణం భజతి ఉపాస్తే. సః వరీయాన్ సర్వాన్నశ్చ భవేత్. ఇమాం కలాం ప్రాణవిద్యాం శుష్కతరోరగ్రే ఇతి శేషః. యదివదేత్పరే ద్విద్వానితి శేషః శుష్కస్తరుః ప్రరోహేత్పునః పత్రాదీని జనయేదిత్యర్థః. ౩౧౯

శ్లో॥ ద్యౌరగ్నిస్తరణిస్సమిద్ఘృణిగణో ధూమోఽహరర్చిశ్శశీ
త్వఙ్గారా ఉడవస్స్ఫులిఙ్గనికరాః శ్రద్ధామముష్మిన్హవిః
వహ్నౌ జుహ్వతి దేవతాస్తదుదితం సోమం ద్వితీయానలే
పర్జన్యేఽనిలమేఘవిద్యుదశనిధ్వానైర్యుతే జుహ్వతి. ౩౨౦

వ్యా.—అథ పఞ్చాగ్నివిద్యామాహ - ద్యౌః ద్యులోకః అగ్నిః తరణిః సమిత్ సమిధః. ఘృణిగణః కిరణసమూహో ధూమః అర్చిర్జ్వాలా అహః. శశీ చన్ద్రస్తు అఙ్గారాః ఉడవః నక్షత్రాణి స్ఫులిఙ్గనికరాః స్ఫులిఙ్గా ఇత్యేతత్. అముష్మిన్ వహ్నౌ దేవతాః శ్రద్ధామగ్నిహోత్రాహుతి పరిణామావస్థారూపాస్సూక్ష్మా ఆపశ్శ్రద్ధాభావితాశ్శ్రద్ధాశబ్దేనోచ్యన్తే. తామేవ హవిర్జుహ్వతి ప్రక్షిపన్తి. తదుదితం సోమం రాజానమనిల మేఘ విద్యుదశ నిధ్వానైః. సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారస్ఫులిఙ్గస్థానీయైరితి భావః. యుక్తే పర్జన్యే మేఘాభిమాని దేవతారూపే

ద్వితీయానలే జుహ్వతి. దేవతా ఇత్యేవ తాశ్చ దేవతా అగ్న్యాదిరూపా యజమానప్రాణా ఏవేతి వేద్యమ్. 3-20

శ్లో॥ వర్షం స్తత్ర భవం తృతీయదహనే భూమా శరత్ త్విట్ తథా
కాష్ఠావాన్తరదిగ్యుతే దివిషదో జుహ్వత్యతో జాయతే
అన్నం తత్పురుషానలేచ వచన ప్రాణాస్య చక్షుశ్శ్రవో
యుక్తే జుహ్వతి దేవతా స్తత ఇదం వీర్యం పరం జాయతే. 3-21

వ్యా.—తత్ర భవం వర్షం శరత్త్విట్ తథా కాష్ఠావాన్తరదిగ్యుతే సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారస్ఫులిఙ్గ స్థానీయ సంవత్సరగగనరాత్రిదిగ్విదిగ్భిర్యుక్తే భూమా భూమిరూపే తృతీయదహనే దివిషదో జుహ్వతి. అతః అస్మా దన్నం జాయతే. తచ్చాన్నం వచన ప్రాణాస్య చక్షు శ్శ్రవో యుక్తే సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారస్ఫులిఙ్గస్థానీయవచనప్రాణ జిహ్వాచక్షుశ్శ్రోత్రయుక్తే పురుషానలే చతుర్థే పురుషరూపే అగ్నౌ దేవతాః జుహ్వతి. తత స్తస్మాత్ పర ముత్కృష్టం సన్తానహేతుత్వా దితి భావః, ఇదం వీర్యం రేతో జాయతే. 3-21

శ్లో॥ యోషా ఽగ్ని స్తదుపస్థ ఏవ సమిధ స్సమ్మన్త్రణ స్తూచ్యతే
ధూమో యోని రథార్చి రత్ర లగుడ స్యాన్తః ప్రవేశః స్మృతః
అఙ్గారాఇతి తద్భవా స్సుఖలవా స్తే విస్ఫులిఙ్గాశ్చ త
ద్వహ్నౌ జుహ్వతి వీర్య మత్ర విబుధా గర్భ స్తతో జాయతే. 3-22

వ్యా.—యోషా నార్యే వాగ్నిః తదుపస్థ ఏవ సమిధః సమ్మన్త్రణం సఙ్కేతకరణం రహస్యభాషణం వా ధూమ ఇత్యుచ్యతే. అథ యోనిః ఉపస్థేన్ద్రియ స్థాన మర్చిః అత్ర యోనౌ లగుడస్య తత్తుల్యస్య శిశ్నస్య అన్తఃప్రవేశః అఙ్గారా ఇతి స్మృతః తద్భవా స్తే ప్రసిద్ధా స్సుఖలవాః విస్ఫులిఙ్గాః. అత్ర యోషారూపే వహ్నౌ పఞ్చమాగ్నౌ విబుధాః తత్పూర్వోక్తం వీర్యం జుహ్వతి. తతో గర్భో జాయతే. 3-22

శ్లో॥ పఞ్చమ్యాన్తు రసాహుతా వితి పరా ఆపః పుమాఖ్యా భవ
న్త్యన్తః స్త్రీ జఠరే స్థిత స్సపురుషో గర్భోఽపి మాసాన్ దశ
సూత్వా ద్యోనిబిలా చ్చిరేణ బత హా నిర్యాతికృచ్ఛ్రా త్తతో
యావత్కర్మ సమాప్తి జీవతి తనుం ముఞ్చ త్యథో జాయతే. 3-23

వ్యా:— పరా స్సూక్ష్మా ఆప శ్శ్రద్ధారూపాః ఇత్యేవం పఞ్చమ్యాం రసాహుతౌ రేతోహోమే పుమాఖ్యాః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణపురుషశబ్దవాచ్యా

భవన్తి. సపురుష శ్శిరః పాణ్యాది లక్షణో గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః. అస్త స్త్రీజఠరే స్త్రీ జఠర స్యాన్తః సప్తమ్యా సుమూఖనస్య బహులత్వా న్నాతాన్ప్రమ్యాభవః. దశ మాసాన్ కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయేతి ద్వితీయాస్థితస్సన్ సూక్ష్మా ద్యోనిబిలాత్ చిరేణ కృచ్ఛ్రాత్ నిర్యాతి నిర్గచ్ఛతి. బతహేతి ఖేదాతిశయే హిః ప్రసిద్ధౌ. తతో నిర్గమనానన్తరం యావత్కర్మసమాప్తి ప్రారబ్ధకర్మావసానపర్యన్తం జీవతి తతస్తనుం ప్రకృతాం ముఞ్చతి. అథో పునరపి జాయతే పునరపి మ్రియత ఇత్యేవం జన్మమరణ పథప్పరా అవర్జనీయా. తత్ప్రియుక్తం దుఃఖంచ దుస్సహమి త్యహో కష్టతర స్సంసారఇతి సంసారే వైరాగ్యజననార్థ మిద ముక్తమ్. 3_౨౩

శ్లో॥ యే ప్రాజ్ఞా విదు రిత్థమేత దిహ తే యజ్ఞాది కర్మాఖిలం
గోత్రాపత్య గృహార్థసఞ్చయమపి త్యక్త్వా విరక్తిం గతాః
గత్వా కానన మత్ర సంవిదధతే శ్రద్ధా సమేతా స్తప
స్తే సం యాన్తి పథోత్తరేణ పరమం హైరణ్యగర్భం పదమ్. 3_౨౪

వ్యా.-ఇహ లోకే ఇత్థ మేత త్పూర్వోక్తం యే ప్రాజ్ఞావిదుః తే అఖిలం యజ్ఞాదికర్మ గోత్రాపత్య గృహార్థసఞ్చయమపి భూమ్యాదికం సర్వంచ త్యక్త్వా విరక్తిం గతా స్సన్తః కాననం గత్వా అత్ర కాననే శ్రద్ధాసమేతా భూత్వా తపో విదధతి. తే ఉత్తరేణ పథా ఉక్తేన దేవయానేన పరమం హైరణ్యగర్భం పదం బ్రహ్మలోకం సంయాన్తి గచ్ఛన్తి. 3_౨౪

శ్లో॥ యే గ్రామ్యాః పశవో గృహస్థకపటా ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం చరా
ఇష్టాపూర్తయుగంచ దాన మధిక శ్రేయోధి యోపాసతే
ధూమం యాన్తిహి తే తతో నిశమతః కృష్ణం తతో దాక్షిణాన్
షణ్మాసా న్పితృలోక మమ్బరమత శ్చన్ద్రం తతోఽన్నం బుధామ్. 3_౨౫

వ్యా.-ఉత్తరమార్గ స్తత్పథికా స్తదాతివాహికాశ్చదర్శితా. ఇదానీం దక్షిణమార్గం తత్పథికాన్ తదాతివాహికాంశ్చ దర్శయతి యఇతి - ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం చరన్తీతి చరాః. గృహస్థకపటాః యే గ్రామ్యాః గ్రామస్థాః పశవః అజావ్యాదయః ఇష్టాపూర్తయుగం ఇష్టం యాగాదిపూర్తం ఖాతాదితద్ద్వ్య గం దానంచ అధిక శ్రేయఇతి ధియా ఉపాసతే అనుతిష్ఠన్తితే ప్రేత్యేతి శేషఃధూమం ధూమాభిమాని దేవతాలోకం యాన్తి తావత్. తతః నిశం రాత్ర్యభిమాని దేవతా లోకం యాన్తి. అతః కృష్ణం కృష్ణపక్షాభిమాని దేవతాలోకం తతః దాక్షిణాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాయనాభిమాని దేవతాలోకం తతః పితృలోకం తతః అమ్బర మా

కాశమతః చన్ద్రం చన్ద్రలోకం యాన్తి. తత్ర బుధాం దేవానా మన్నమ్భవన్తి తం దేవా భక్షయన్తీత్యర్థః. నను మహా దిద మనిష్టం యత్సుకృతాచరణం యచ్చన్ద్రలోకం గతాన్ సుకృతినో దేవా భక్షయన్తీతిచే న్నైష దోషః. మనుష్యాణాం గవాశ్వాది పశవఇవ దేవానాం తే భోగ్యా భవన్తీతి తదభిప్రాయాత్. అన్యత్రాప్యుక్తం యథా పశురేవం స దేవానామితి. 3_౧౭

శ్లో॥ యావత్పుణ్యవినాశ మిన్ద్రభవనే స్థిత్వాథ తే తత్పదా
త్ప్రత్యావృత్త్య పునఃప్రయాన్తి గగనం తస్మాత్సమీరం తథా
వాయుత్వా దథ ధూమతాం తత ఇమే చాభ్రత్వ మభ్రత్వతో
మేఘత్వం త్వథ వృష్టితామపి తతో వ్రీహ్యాదిభావ మ్భువి. 3 ౧౮

వ్యా.—నను కిమేవం చన్ద్రంగతా బ్రహ్మాణంగతా ఇవాపునరావర్తిన ఉత పునరావర్తన్తే యది పునరావర్తన్తే తర్హి యథా గతా స్తథైవాగచ్ఛన్తి ఉత ప్రకారాన్తరేణేత్యత ఆహ-యావదితి- తే ఇన్ద్రభవనే యావత్పుణ్యవినాశం స్థిత్వా అథ తదుత్తరక్షణఏవ తత్పదాత్ ప్రత్యావృత్య ప్రతినివృత్తా భూత్వా పునర్గగనం ప్రయాన్తి, తస్మా ద్గగనా త్సమీరం తథా ప్రయాన్తి వాయుత్వా దథ ధూమతాం ప్రయాన్తి ధూమో భవన్తి తతో ధూమత్వా దిమే అభ్రతా మబ్భరణావస్థాం ప్రయాన్తి, అభ్రత్వతః మేఘత్వం వర్షణావస్థాం ప్రయాన్తి, అథ మేఘత్వా ద్వృష్టితాం వర్షత్వ మ్ప్రయాన్తి, తతో భువి భూమౌ వ్రీహ్యాదిభావమ్ ఓషధిరూపతాం ప్రయాన్తి. యా స్సుకృతినాం చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భికా ఆప శ్శ్రద్ధారూపాః పూర్వముక్తాః పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం భూతసూక్ష్మరూపా వా ఆసన్తాః సుకృతక్షయే విలీయన్తే. ఘృతసంస్థాన మివాగ్నిసంయోగే తా ఏవం విలీనా అన్తరిక్షస్థా ఆకాశభూతాఇవ భవన్తి. తతో వాయుస్థా వాయుభూతాఇవ ఏవం క్రమేణ ధూమాభ్రమేఘవర్షౌషధిస్థా ధూమాభ్రమేఘవర్షౌషధిరూపాఇవ భవన్తీత్యర్థః. 3_౧౮

శ్లో॥ అన్నత్వన్తు తతో రసత్వ మథ తే గర్భత్వ మఞ్చ న్త్యథో
జాయన్తే మరణం ప్రయాన్తిచ పునర్విచ్ఛేద ఏతస్య నో
లోకే ఽస్మిన్ శుభకర్మభిస్తు విహితం యోనిం శుభాం యాన్తి తే
బ్రహ్మక్షత్రియవైశ్యతా మశుభకృ చ్ఛ్వా సూకరో వా ఽన్త్యజః. 3_౧౯

వ్యా.—ఏవం వ్రీహిభావ మాపన్నా అబ్రూపా స్తే చన్ద్రలోకభ్రష్టాః అన్నత్వ మఞ్చన్తి. అన్నే స్థితా అన్నరూపాఇవ భవన్తీత్యర్థః. తతో రసత్వమ్

వీర్యత్వ మశ్నన్తి. వీర్యే స్థితా వీర్యరూపాఇవ భవన్తీత్యర్థః అథ స్త్రీయోనిం ప్రవిశ్య గర్భత్వ మశ్నన్తి గర్భో భవన్తి. అప్సహితం తద్రేత శ్శోణితసంగతం సద్గర్భరూపేణ పరిణమత ఇత్యర్థః. ఏతేన కేవల రేతసః కేవల శోణితస్య కేవలానా మపాంవా నశరీరారమ్భకత్వ మితిసిద్ధమ్. అతఏవా సా మపాం రేతస్సిగ్యోనిసమ్బన్ధో దుర్లభః. బాలై ష్షణ్డైశ్చ భుక్త మన్నంహి న రేతో జనయతి. జితేన్ద్రియై ర్భుక్త మన్నం యద్యపి రేతో జనయతి. తథాపి నతస్య యోనిసమ్బన్ధః రేతస్సేకాభావా త్తేషాం తస్మా ద్గర్భభావప్రాప్తిదుర్లభైవ తేషామ్. అథో తతః దశమాస పరిపూర్త్యా విత్యర్థః. జాయన్తే ఏవ మతిక్లేశేన జాతాఅపి తేన సర్వకాలం తిష్ఠన్తి, కిన్తు మరణం ప్రియాన్త్యేవ. తథా మరణం ప్రాప్తాఅపి పున ర్జాయన్తే జాతాఅపి పున ర్మ్రియన్తే. ఇతి ఏతస్య జన్మమరణ ప్రవాహస్య జన్మ మరణ పరమ్పరా యా ఇతియావత్. విచ్ఛేదో నాశోవధిరితి యావత్. నో నాస్తి నను యైః కర్మభి శ్చన్ద్రలోకం నీతః పుమాన్ తత్కర్మక్షయే ముచ్యతఏవ పునర్జన్మ హేతుకర్మాభావాదితి కథం చన్ద్రలోకా త్పునరావృత్తి రతఆహ- లోకఇతి- అస్మిన్ లోకే యైః శుభకర్మవిహితం తే శుభాం బ్రహ్మక్షత్రి యవైశ్యతాం బ్రాహ్మణత్వ క్షత్రియత్వ వైశ్యత్వాన్యతమరూపాం యోనిం జాతిం యాన్తి. అశుభకృ త్పుమాంస్తు శ్వా భవతి సూకరో భవతి. అన్త్యజ శ్చణ్డాలో భవతి. వా శబ్దో నికృష్టతర జాత్యన్తర సఙ్గ్రహార్థః. అయం భావః అనన్తాని కర్మాణి అనన్తజన్మసు సఞ్చితాని జీవస్య సన్తి. తత్ర యద్యత్కర్మఫలదానా యాఙ్కురీ భవతి తత్త త్ప్రారబ్ధకర్మవశా త్సురనరాది దేహా న్ప్రాప్నోతి. తదవసానేతు తద్భిన్నం కర్మాన్తరం పునః ఫలదానాయాఙ్కురీభూయ ప్రారబ్ధ తాం ప్రతిపద్యతే. తస్య క్షయే పున రన్యత్. తస్య క్షయే పునరన్య దిత్యేవం నాస్తి కర్మాన్తః. అనన్తత్వా త్కర్మణామ్ కృతానాం కరిష్యమాణానాంచ. ఏవంసతి యేన కర్మణా చన్ద్రలోకం గమితోఽ యం తత్కర్మక్షయేసతి తద్భిన్నకర్మణా పున ర్జాయత ఏవేహ. తచ్చ కర్మ యది శుభంతర్హి తస్య శుభజన్మ భవతి. య ద్యశు భం తర్హ్యశుభా జన్మ. ఏతస్యైవ కర్మణః కర్మాశయఇతి కర్మశేషఇతిచ వ్యవహారః. ఏతద్యుక్తో జీవస్తు కర్మాశయీ త్యుచ్యతే ఇతి. ౩-౨౭

శ్లో॥ ఏకేనా ప్యనయోః పథాయతి నయ స్స త్క్షుద్రజన్తు ర్భవన్
శశ్వ జ్జన్మమృతీ ప్రయాతి త దిదం స్థానం తృతీయం మతమ్
ఏతద్యాన్తి పదం యతో భువి జనాః ప్రాయేణ సర్వే తతో
లోకోఽసౌ నహి పూర్యతే సుకృతినో లోక్యా నరో దుర్లభాః. ౩-౨౮

వ్యా.—నను లోకేస్మిన్ ద్వివిధాఏవ పురుషా స్సంసారిణో ఽసంసారిణశ్చేతి తదాశ్రయా మార్గాచ ద్వావేవ పునరావృత్తి అపునరావృత్తిశ్చేతి. 'శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగత శ్శాశ్వతే మతే, ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయాఽఽవర్తతే పున' రితి గీతావచనాత్. తత్రానేకసహస్రేషు పురుషేషు మధ్యే ద్విత్రా అసంసారిణః పురుషా లభ్యన్తేవా నవా. నహి సన్న్యాసాశ్రమస్వీకారమాత్రాదే వాసంసారిత్వం పురుషస్య కిన్తు శ్రద్ధాతపో జ్ఞానాదిభి స్సన్న్యాస సహితైరితి. ఏవం విధ స్సన్న్యాసీతు దుర్లభఏవ. అథ య ఇమే దృశ్యన్తే తే సర్వేపి సంసారిణఏవేతి సర్వ ఏతే పిత్ర్య చన్ద్రలోకం గత్వా పునర్జన్మాదికం ప్రాప్నుయుః. నహి చన్ద్రలోకం గత్వా తస్మాదాపతితస్య ధూమాదిభావాపత్తిః. ఏవంసతి చన్ద్రలోకే ప్రాణినాం స్థాతు మవకాశ ఏవ నస్యాత్ సంసారిణా మానన్త్యాత్. కిఞ్చ యది సర్వేపి సంసారిణ శ్చన్ద్రలోకం ప్రాప్నుయు స్తర్హి ఇష్టాపూర్తాది కరణమపి వ్యర్థమేవేతి తద్విధాయకం శాస్త్రమనర్థకమేవేస్యాత ఆహ- ఏకేనేతి. యః కర్మజ్ఞానద్వయవిరహితః పురుషః మూర్ఖః నాస్తికః అనయో ర్మధ్యే ఏకేనాపి పథా మార్గేణ నాయతి నగచ్ఛతి. ఇష్టాపూర్తాది కర్మాకరణా న్నచన్ద్రలోకం గచ్ఛతి, జ్ఞానాభావా న్నబ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి సః క్షుద్రజన్తు ర్భవన్ సన్ శశ్వత్పునః పునః జన్మ మృతీ ప్రయాతి. త దిదం దంశమశకాది క్షుద్రజన్తురూపేణ పునఃపున ర్జననం మరణం చేత్యర్థః. తృతీయం చన్ద్రస్థాన హిరణ్యస్థానాపేక్షయా తృతీయం స్థానం పదం మతం యద్వా స్థానం మార్గః దక్షిణోత్తరమార్గద్వయాపేక్షయా తృతీయోయం మార్గః యద్యపి సంసార్యసంసారిభేదేన పురుషాద్వివిధాఏవ. తథాపి సంసారిషు బహవో విశేషా స్సన్తి. తత్ర యే ఇష్టాపూర్తాది ధర్మకారిణ స్తే సంసారిణఏవ చన్ద్రలోకం గచ్ఛన్తి. యేతు నాస్తికాః ధర్మాకారిణః అధర్మకారిణశ్చ. తే న చన్ద్రలోకం గచ్ఛన్తి. కిన్త్విహైవ క్షుద్రజన్తుభావ మాపద్య పునః పున ర్జాయన్తే మ్రియన్తేచ యతో యస్మా ద్భువి భూమా ప్రాయేణ సర్వే జనా మనుష్యా ఏతత్తృతీయం పదం యాన్తి. తత స్తస్మాదసౌ చాన్ద్రో లోకః నపూర్యతేహి. నైవ పూర్యతే లోక్యాఃలోకార్హాః చన్ద్రలోకం ప్రాప్తుం యోగ్యాః సుకృతినో నరః దుర్లభాః. కింపున ర్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తుమర్హా ఇతి భావః. గీతావచనన్తు శుక్లకృష్ణమార్గద్వయమాత్రప్రదర్శనపర మేవ, నతు మార్గాన్తరనిషేధపర మితి బోద్ధవ్యమ్. 3-౧౫

శ్లో॥ బ్రహ్మస్వర్ణహర స్సురాపముఖజ స్తల్పం గురో రావసన్
బ్రహ్మఘ్న స్సహగశ్చ పఞ్చ పతితా యామ్యం పదం యాన్తి తే

యః పఞ్చాగ్నివిదేవ తైః స్సహాచర న్నప్యేనసా లిప్యతే
నైవాయం పరిశుద్ధ ఏష్యతి నరో లోకా న్పవిత్రా నపి. 329

వ్యా.—న న్వేవం యమలోకస్య కాగతి రత ఆహ - బ్రహ్మస్వర్ణహారః బ్రాహ్మణసువర్ణహారః. నతు క్షత్రాదిస్వర్ణహారః. నాపి బ్రాహ్మణధాన్యాదిహార ఇతి భావః. సురాపముఖజః బ్రాహ్మణస్సన్ సురాం పీతవాన్ యః సః. నతు సురాపః క్షత్రియాది రితిభావః. గురో స్తల్ప మావసన్ గురుదారగామీ బ్రహ్మఘ్నః బ్రాహ్మణం హతవా న్యః సః సహగః ఏతై శ్చతుర్భి స్సహాగచ్ఛతి చంతీతి సహగశ్చ. ఇత్యేతే పఞ్చ పతితా భవన్తి. తే పతితాః యామ్యం పదం యమలోకం యాన్తి. ఏవం పతితచతుష్టయసాహచర్యప్రయుక్త పాతిత్యస్య సర్వేషా మవిశేషేణ ప్రాప్తౌ నతద్దోషః పఞ్చాగ్నివిద ఇత్యాహ-యఇతి- యః పఞ్చాగ్నివిత్ సఏషవిద్వాన్ తైశ్చతుర్భిః పతితైస్సహాచరన్నపి ఏనసా పాపేన నైవ లిప్యతే. కిన్తు పరిశుద్ధోయం నరః పఞ్చాగ్నివిత్. పవిత్రాన్ లోకాన్ ఏష్యత్యపి ప్రాప్స్యత్యేవ. ఏవం పఞ్చాగ్నివిదఏవ పతితసంసర్గప్రియుక్తదోషలేపాభావే కిమ్పున స్తత్త్వవిద ఇతి బోద్ధవ్యమ్. నను యది పఞ్చాగ్నివిద్యారహిత స్తత్త్వజ్ఞానశూన్యశ్చ పురుషః పతితసంసర్గా త్పతతి. తర్హి తత్సంసర్గా దన్యోపి పతతీ త్యేవం సర్వస్యాపి పతితత్వప్రసఙ్గ ఇతిచే న్నైవమ్. తై శ్చతుర్భి స్సహ యస్య సాక్షా త్సంసర్గ శ్చిరకాలం సఏవ పతతి. నతు తై స్సహాల్పకాలసంసర్గవాన్. నాపి తత్సంసర్గిణా సహ సంసర్గవానితి. అతఏవ నాస్తికలౌ సంసర్గదోషఇతి ధర్మశాస్త్రవిదః. 329

శ్లో॥ ద్యౌర్మూర్ధాఽక్షితు చిత్రభాను రనిలః ప్రాణోమ్బరం మధ్యమః
కాయో వస్తి రథామ్బుభూతల మిదం పాదా వురో వేదికా
బర్హి ర్లోమగణశ్చ యస్య హృదయం స్యద్గార్హపత్యానల
శ్చిత్తం దక్షిణవహ్ని రాస్య మనఘో హోమాగ్ని రిత్యుచ్యతే. 330

శ్లో॥ యో లోకేషు జనేషు చాత్మసు తథా సర్వేషు విద్యోతతే
య స్సర్వాదన మత్తి తం పరతమం ప్రాదేశమాత్రం విభుమ్
ఆత్మానం హృదయే లసన్త మిహ మిత్యేకంచ వైశ్వానరం
సోహం బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి య స్స స్యాత్కృతార్థః పుమాన్.
331

వ్యా:-అథ వైశ్వానరం బ్రహ్మోపాసీతేత్యాహ శ్లోకద్వయేన- యస్య వైశ్వానరస్య ద్యౌః మూర్ధా భవతి చిత్రభానుః సూర్యస్తు అక్షిచక్షుః అనిలః ప్రాణః

అమ్బరం మధ్యమః కాయః అథ అమ్బువస్తిః ఇదం భూతలం పాదా యస్య
ఉరః వేదికా వేదిః స్వాద్ధేకః. లోమగణాశ్చ బర్హి ర్దర్భాః స త్ప్రశస్తం హృదయ
మేవ గార్హపత్యానలః. చిత్తం మనః దక్షిణవహ్నిః దక్షిణాగ్నిః ఆస్యం
ముఖ మనఘో నిరవద్యో హోమాగ్ని రాహవనీయాగ్ని రిత్యుచ్యతే. ఉర
ఆదయ ఉపాసకసమ్బన్ధిన ఇతిబోద్ధ్యమ్. ప్రాణిమాత్రసమ్బన్ధిన ఇతివా. యఃసర్వేషు
లోకేషు భూరాదిషు జనేషు లోకస్థేషు ప్రాణిషు చరాచరేషు ఆత్మ స్విన్ద్రియా
దిషు హృదయేష్వితివా తథా విద్యోతతే యశ్చ సర్వాదనం సర్వ మన్న మత్తి భక్ష
యతి. తం పరతమ మతిశయేన పర ముత్కృష్టం ప్రాదేశమాత్రం ప్రాదేశైః
ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తై ర్మీయతే జ్ఞాయతఇతి ప్రాదేశమాత్రః తమ్
ముఖాదిషు కరణే వ్యక్తృత్వేన మీయత ఇతివా ప్రాదేశమాత్రః ప్రకర్షేణ
శాస్త్రేణాదిశ్యంతఇతి ప్రాదేశా ద్యులోకాదయః తావత్పరిమాణః ప్రాదేశమాత్ర
ఇతివా తం విభుం వ్యాపకం హృదయే బుద్ధౌ అహమితి లసన్తం స్ఫురన్త ముపల
భ్యమాన మితి యావత్. అతఏవ ఆత్మానం ప్రత్యగ్రూప మతఏవ ఏకం ప్రత్య
గాత్మా స్వేకః పరిపూర్ణత్వా త్సర్వత్ర వైశ్వానరం విశ్వాన్నరా న్నయతి పుణ్య
పాపానురూపాం గతి మితి వైశ్వానరః సర్వాత్మా ఈశ్వరః విశ్వ స్సర్వాత్మా నరః
విశ్వనర స్స ఏవ వైశ్వానరః నరీయతే నక్షీయత ఇతి నరః పరమాత్మా విశ్వై
ర్నరైఃప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్య నీయత ఇతివా వైశ్వానరః తమ్ స వైశ్వానరో
బ్రహ్మ అహ మితి ధియా యః విచిన్తయ త్యుపాస్తే స పుమాన్ కృతార్థః స్యాత్.
౩౩౦—౩౩౧

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ జఠరస్థితే హుతవహే వైశ్వానరే౽న్నాహుతీః
పఞ్చప్రాణమయీ ర్జుహోతి కుశల స్తృప్యన్తి హోమా త్తతః
ప్రాణాః పఞ్చ రవీన్దువహ్నిజలభృద్వాతాశ్చ దృక్ఛ్రోత్రవా
క్చిత్తత్వగ్ద్యుదిశా ధరాక్షణరుచి వ్యోమాని తద్వా జనాః. ౩౩౨

వ్యా.—యః సర్వాత్మా ప్రత్యగాత్మాచ పరమాత్మో వైశ్వానర స్సఏవ జఠ
రాగ్నిరూపేణ దేహ స్యాన్త రస్తి తతః తస్మిన్ హోమం కుర్యా దిత్యాహ -
ఏతస్మి న్నితి - జఠరస్థితే ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే వైశ్వానరే వైశ్వానరాత్మకే
హుతవహే వహ్నౌ యద్వా జఠరాగ్నేరపి వైశ్వానర ఇతి నామ సత్త్వా దేతస్మి
న్పూర్వోక్తవైశ్వానరాత్మకే వైశ్వానరే వైశ్వానరనామకే హుతవహే విత్యన్వ
యః. అథవా జఠరాగ్నిరూపేణ జఠరస్థితే ఏతస్మిన్ వైశ్వానరే పరమాత్మన్యేవ

హుతవహా కుశలో విద్వాన్ పఞ్చప్రాణమయీః పఞ్చ ప్రాణాః ప్రకృత ముచ్యన్తే యాసు తాః పఞ్చ ప్రాణమయ్యః ప్రాణాయస్వాహా అపానాయస్వాహా వ్యానాయ స్వాహా ఉదానాయస్వాహా సమానాయస్వాహా ఇత్యుచ్యమానాః అన్నాహుతీః అన్నరూపా ఆహుతీః జుహోతి. యథా బాహ్యాగ్నౌ ఇన్ద్రాయస్వాహా అగ్నయే స్వాహా సూర్యాయస్వాహా ఇత్యేవం స్వాహాకారపూర్వక మాజ్యాదిరూపం హవి ర్హూయతే కర్మిభిః, తథాప్రాణాయ స్వాహే త్యేవం స్వాహాకారపూర్వకం వైశ్వానరే జఠరాగ్నౌ అన్నం హూయతే విదుషేత్యర్థః. నను ప్రసిద్ధా దిన్ద్రాదిదేవతాసం ప్రదానకా దాజ్యాదిహోమా స్స్వర్గాదిఫలమస్తీన్ద్రాదిప్రీతిద్వారా కి మ్పున రస్మా ద్ధోమా త్ఫలమత ఆహ- తతో హోమా త్పఞ్చప్రాణాః తృప్యన్తి. తేభ్యో దత్తత్వా దన్నహవిషః ప్రాణానా మేవాన్నభోక్తృత్వాచ్చ. కిఞ్చ రవీన్దువహ్నిజలభృద్వా తాశ్చ తృప్యన్తి. క్రమేణ ప్రాణవ్యానాపానసమానోదానానా మధిదేవతాత్వా ద్రవ్యాదీనాం పఞ్చానామ్ తథా దృక్ఛ్రోత్రవాక్చిత్తత్వగ్ద్యదిశాధరాకుణరుచివ్యో మాని తృప్యన్తి. ప్రాణాద్యధిష్ఠానాని దృగాదీని పఞ్చ తృప్యన్తి. సూర్యాద్యధిష్ఠా నాని ద్యులోకాదీని పఞ్చ తృప్యన్తి. తత్స్థాః ద్యులోకాదిస్థా జనాః ప్రాణినః తృప్యన్తి. ఏవం విద్వత్కర్తృకా ద్వైశ్వానరాగ్న్యధికరణకా దన్నహోమా త్సర్వజగత్తృప్తి ర్భవతి. సర్వంచ జగత్ పరమేశ్వరఏ వేతి. పరమేశ్వరతృప్తిః ప్రకృతహోమస్య ఫలం పరమేశ్వరప్రీత్యర్థమేవహి సర్వై స్సర్వాణి కర్మాణ్యుపాసనాని చ క్రియన్తే. తస్మా న్మహా దేవాస్మా త్ఫలం నచ పరమేశ్వరప్రీత్యా. కి మితి వాచ్యం. స్వాభీష్టజ్ఞానాదిసిద్ధి రేవ ఫలం. సహి సర్వస్య దాతా తస్మా ద్వైశ్వానరాగ్నౌ వన్నహోమం కుర్యాత్. నను కి మయ మన్నహోమః ప్రాణాహుతి ప్రక్షేపమాత్రరూపః యద్వా సర్వాన్నభోజనరూపః. ఆద్యే న తావన్మాత్రా త్ప్రాణతృప్తిః. అన్నపానై ర్జఠర స్యాకణ్ఠం పరిపూర్ణే సత్యామేవ ప్రాణతృప్తిసమ్భవాత్. ద్వితీయే న తద్భోజ నస్య హవిష్ట్వం స్వాహాకారపురస్సరం దీయమానద్రవ్యస్యైవ హవిష్ట్వా దితిచే దుచ్యతే. యథా అగ్నావపి స్వాహాకారపురస్సర మాజ్యాదికం హుత్వా అవశిష్టం సర్వం కేవల మగ్నౌ ప్రక్షిప్యతే. తద్వ దిహాపి నై తావతా అవశి ష్టస్య హవిష్ట్వాభావః. తదఙ్గత్వా దేతస్యేతి. నన్వేవం సర్వైరపి భుజ్యతఏ వౌదనమితి, కథ న్తస్యా హోమత్వ మితిచే దుచ్యతే. సర్వేహి ప్రాకృతా జఠరా గ్నౌ హుతవన్తో ప్యన్నం నవిదు ర్వయ మన్న మగ్నౌ జుహుమ ఇతి. కిన్తు వయమే వాన్నమద్మ ఇతి మన్యన్తే. తస్మా న్నతద్భోజనస్య హోమత్వం. తస్మా జ్జఠరాగ్నౌ వయం జుహుమోన్నమితి యే మన్యన్తే తత్కర్తృకమేవ భోజనం హోమః క్రియై

కత్వేపి జ్ఞానా ద్గుణాతిశయః. అజ్ఞానాత్తు గుణాభావఇతి సర్వవిదితమేవ. ఇదం సర్వమభిప్రేత్యైవ ఉపనయనా దారభ్య భోజనప్రారమ్భే ప్రాణాహుతయః కార్యా ఇతి శిష్టైః ర్ధర్మనిర్ణయః కృతః. క్రియతే చ తథా సర్వై రాస్తికైః. పరన్తు అన్ధపరమ్పరయైవ క్రియతే. నతు కోఽపి మయా జఠరాగ్నా వన్నం హూయత ఇ త్యనుసన్ధత్తే. అయమేవహి విశేషః అజ్ఞప్రాజ్ఞయోః. అజ్ఞః కరోత్యేవ నతు జ్ఞానపూర్వకం కరోతి. ప్రాజ్ఞస్తు జ్ఞానపూర్వకం కరోతీతి. 33౨

శ్లో॥ యో జాన న్జుహుయా దిమాం పరకలాం బాహ్యాగ్నిహోత్రం స నా
భస్మన్యేవ జుహోతి యస్తు విబుధ స్సర్వేషు చాత్మ స్వయమ్
దీప్తాగ్నా నిహితం వ తూల మఘ మస్యా యాతి నాశం దురితం
స్వాత్మన్యేవ హుతం భవేచ్ఛ విదుషోచ్ఛిష్టం చ దత్తం శునే. 333

వ్యా.—నను కిమనేన భోజనే హోమత్వకల్పనేన ప్రసిద్ధహోమఏవ కర్తవ్య ఇత్యత్రాహ- యః ఇమాం పరకలా ముత్కృష్టాం వైశ్వానరవిద్యామజాన న్బాహ్యాగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ బాహ్యాగ్నా వాజ్యాదిహోమం కుర్యా దిత్యర్థః. స నా మనుష్యః భస్మన్యేవ జుహోతి వ్యర్థమే వేదం హవనమితి భావః. యస్తు విబుధః వైశ్వానరవిద్యాభిజ్ఞః బాహ్యాగ్నిహోత్రం జుహుయాత్, సోఽయం సర్వేషు ఆత్మసు జీవేషు చకారా త్సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషుచ జుహోతి. సర్వలోకస్థిత సర్వభూతస్థిత సర్వాత్మసు జుహోతీతివా. వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వేన బాహ్యాగ్నేరపి వైశ్వానరాత్మకత్వా త్తత్ర హుతమపి సర్వాత్మసు హుతమేవేతి భావః. కిఞ్చ అస్య విదుషః అఘం పాపం దీప్తాగ్నా నిహితం తూలం వ ఇషీకాతూ స్తూలమివ దురితం నాశం యాతి. కిఞ్చ విదుషాఽనేన శునే దత్త ముచ్ఛిష్టం స్వాత్మన్యేవ హుతం భవేత్. శ్వచణ్డాలాది దేహేష్వపి స్వదేహస్థస్యై వాత్మనో వైశ్వానరస్య స్థితత్వాత్. తస్మా దవిదుషామివ విదుషాం ప్రతిషిద్ధోచ్ఛిష్టదానం నాధర్మనిమిత్త మితి భావః. 333.

శ్లో॥ క్షుద్బాధోపహతా యథా చ శిశవో ధాత్రీ మిహోపాసతే
మాతా నోఽన్న మియం ప్రయచ్ఛతి కదే త్యేవం సమస్తం జగత్ -
విద్వా నేష కదాను భోక్ష్యత ఇతి ప్రాజ్ఞస్య భుక్తిం స్వయం
చాన్నాదం సముపాస్తఏవ సకలం తృప్త్యేద్ధి భుక్తే బుధే. 33౪

వ్యా.— కిఞ్చ బాహ్యాగ్నిహోత్రహోమో హోతు రేవ యజమానస్య ఫలప్రదో న సర్వస్య. యజమానస్యాపి న తృప్తిప్రదః. అయం వైశ్వానరాగ్ని

హోమస్తు విద్వత్కృత స్సర్వజగత్ప్రీతికర ఇత్యద్భుతోఽయ మిత్యాహ. ఇహ లోకే యథాచ క్షుద్బాధోపహతా శ్శిశవః ఇయం మాతా నః కదావా అన్నం పరియచ్ఛతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రత్యయః. ఇతి ధాత్రీం జననీ ముపాసతే, ఏవం స్వయ మన్నాద మపి సమస్తం జగత్. ఏష విద్వాన్ కదాను భోక్ష్యతే ఇతి ప్రాజ్ఞస్య భుక్తిం భోజనం స్వయం సముపాస్తే చిన్తయతి ప్రతీక్షత ఇత్యేతత్. హియస్మాత్ బుధే విదుషి భుక్తే- కర్తరి క్తః. భుక్తవతిసతి సకలం జగత్ తృప్యేదేవ భోజనం కృత్వైవ తృప్యేత్. అతఏవ విదుషా శ్రీకృష్ణేన ద్రౌపదీపాకపాత్రావలగ్న శాకలేశం భుక్త్వా తృప్తేన సతా సహస్రశిష్యసమేతో దూర్వాసా అభుక్త్వై వాతృప్య దితి కథయన్తి పౌరాణికాః. 334

శ్లో॥ యస్య జ్ఞానవశా ద్భవే దధిగతం సర్వం యద ప్యశ్రుతం
యచ్చాదృష్ట మతర్కితంచ మనసా జ్ఞేయ న్త దేకన్తు సత్
మృద్వస్తుప్రతిబోధతో హి సకలం మృత్కార్య మాజ్ఞాయతే
వాగాలమ్బనమేవ నామ వికృతి ర్మృద్యేవ సత్యాతు మృత్. 335

వ్యా.- సమాప్తా వైశ్వానరవిద్యా. కిం బహ్వీభి ర్విద్యాభిః. ఏకైవ బ్రహ్మవిద్యాఽధిగన్తవ్యా తస్యా అధిగమేనహి సర్వా విద్యా అధిగతా భవన్తి. తస్మా ద్బ్రహ్మవిద్యా వక్తవ్యే త్యయ ముత్తరగ్రన్థ ఆరభ్యతే. నను వైశ్వానర విద్యా బ్రహ్మవిద్యైవ వైశ్వానరస్య బ్రహ్మత్వాదితిచే-త్సత్యం సా సగుణబ్రహ్మ విద్యైవ ననిర్గుణబ్రహ్మవిద్యా. నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాతు వక్ష్యతే. సగుణబ్రహ్మవిద్యా యేనాధిగతా తస్యైవ నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాయా మధికారఇతి వైశ్వానరవిద్యానన్తరం బ్రహ్మవిద్యాకథనమితి సఙ్గతిః. కిఞ్చ ధ్యేయం జ్ఞేయంచేతి బ్రహ్మద్వివిధమ్. తత్ర సగుణం బ్రహ్మ ధ్యేయం నిర్గుణన్తు జ్ఞేయమితివివేకః ధ్యేయం బ్రహ్మతు దర్శితమిత్యధునా జ్ఞేయం బ్రహ్మ దర్శయితుం ప్రవర్తతే. నను కథం బ్రహ్మైవజ్ఞేయం సర్వమపి ఘటపటాదికం వస్తుజాతం జ్ఞేయమేవేతి శఙ్కాయాం యస్మిన్ జ్ఞాతేసతి జ్ఞాతవ్యం నావశిష్యతే తదేవజ్ఞేయం నత్వన్య దిత్యాహోత్తరం-యస్యేతి. యద్వస్తు కదా ప్యశ్రుతం శ్రోత్రేన్ద్రియేణావిషయీకృతం యచ్చవస్తు అదృష్టం చక్షురిన్ద్రియేణావిషయీకృతం చకారాదిన్ద్రియాన్తరై రగృహీతంచ యద్వస్తు యచ్చ మనసాప్యతర్కిత మచిన్తిత మపిశబ్దాద్యద్వస్తు శ్రుతం మనసా చిన్తితంచ తత్సర్వమపి వస్తుజాతంయస్య వస్తునః జ్ఞానవశా దధిగతం విదితం భవేత్. సత్ సత్యం తదేకమేవ వస్తుజ్ఞేయం నత్వన్యాని మిథ్యాత్వాత్తేషామ్. నను కథమేకవస్తుజ్ఞానా త్సర్వవస్తుజ్ఞానం కథం

వా తస్యైకస్యైవ సత్యత్వ మతఆహ. మృద్వస్తుప్రతిబోధతః మృత్పరిజ్ఞానాత్సకలం
మృత్కార్యం ఘటాదికం పుంసా ఆజ్ఞాయతే పరిజ్ఞాయతే. హిఃప్రసిద్ధా మృదనన్య
త్వాద్ఘటాదివికారజాతస్యేతి భావః. నామ నామధేయం ఘటఇత్యాది వాగాలమ్బన
మేవ వాగ్వ్యవహారాశ్రయమేవ. నతు పదార్థాశ్రయం పదార్థస్యాభావాత్. యద్వా
వాగాలమ్బనం నామైవేత్యన్వయః. వాగ్వ్యవహారమాత్రాశ్రయం నామైవ కేవల
మస్తి నతు ఘటాదిః పదార్థ ఇత్యేవకారార్థః. ఏవం వస్తుతో ఘటాదే ర్వికార
స్యాభావాదేవ. వికృతి ర్వికారః ఘటాదిః కార్యం మిథ్యైవ. యది ఘటాదిర్నామ
మాత్రత్వా న్మిథ్యా తర్హి కి మమిథ్యేత్యత అహ. మృత్తు మృదేకైవ సత్యా
మృదఏవ కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవిశేషవిశిష్టాయా ఘటాదినామభి ర్వ్యవహారః.
నతు మృదతిరిక్తః కశ్చన ఘటాదిపదార్థోఽస్తి తస్మా న్మృదేవ సత్యా
ఘటాది ర్మిథ్యైవ. యద్వ్యతిరేకేణ యన్నాస్తి తన్మిథ్యా యద్వ్యతిరేకేణ
యదస్తి తత్సత్యమ్. యథా రజ్జుసర్పభ్రమస్థలే రజ్జువ్యతిరేకేణ సర్పోనా
స్తీతి సర్పో మిథ్యా; సర్పవ్యతిరేకేణ రజ్జు రస్తీతి రజ్జుస్సత్యా. తస్మా న్మృద్ఘట
దృష్టాన్తేన ఏకవిజ్ఞానా త్సర్వవిజ్ఞానం తస్యచ సత్యత్వం తదన్యస్యచ మిథ్యాత్వ
మి త్యుపపద్యతఏవ. ౩౩౫

శ్లో॥ స్వర్ణస్య ప్రతిబోధనేన సకలం కేయూరహారాదికం
సౌవర్ణం విదితం భవేద్ధి వికృతం మిథ్యైవ తద్ధేమ సత్
విజ్ఞానా దసితాయసశ్చ సకలం కార్ష్ణాయసం వైకృతం
విజ్ఞాతంహి భవేచ్చ తత్ర వికృతం మిథ్యైవ సత్య స్త్వయః. ౩౩౬

వ్యా.—ఉక్తార్థస్య సుఖప్రతిబోధాయ దృష్టాన్తాన్తరే దర్శయతి-స్వర్ణస్యేతి. యద్వా
యది మృదఏకస్యాఏవ జ్ఞానా త్సర్వవికారజ్ఞానసిద్ధిస్తర్హి సత్యా మృత్తికైవ జ్ఞేయా
నత్వన్య దిత్యతాహ - స్వర్ణస్యేతి. స్వర్ణస్య సువర్ణద్రవ్యస్య ప్రతిబోధనేన సౌవ
ర్ణం కేయూరహారాదికం సకలం విదితం భవేత్. హిఃప్రసిద్ధౌ. ఇదం సువర్ణమితి
సువర్ణద్రవ్యజ్ఞానేసతి సువర్ణవికారకేయూరహారాదిభూషణజ్ఞాన మ్భవతి. సువర్ణ
ద్రవ్యత్వావిశేషాత్తేషామ్. తత్ర వికృతం వికారో మిథ్యా, తద్ధేమైవ సత్
సత్యమ్. ఏవమ్. అసితాయసః కృష్ణాయసః ద్రవ్యవిశేషస్య విజ్ఞానాం కార్ష్ణాయ
సం కృష్ణాయోమయం సకలం వైకృతం వికృతమేవ వైకృతం వికారజాతం సూచీ
క్షురికాదివిజ్ఞాతం భవేదేవ. తత్ర వికృతం కార్యజాతం మిథ్యైవ. అయస్తు కారణం
సత్యమేవ. మృద్ద్రవ్యజ్ఞానా త్సర్వమృద్వికారజ్ఞాన మ్భవతి. నతు స్వర్ణతద్వికా

రాదిజ్ఞాన మితి న మృ ద్జ్ఞేయా. ఏవం స్వర్ణద్రవ్యజ్ఞానాత్సర్వస్వర్ణవికారజ్ఞానమేవ. న పృద్వికారాదివిజ్ఞానమితి న స్వర్ణం జ్ఞేయం నాప్యయః. కిన్తు యస్య జ్ఞానా న్నిశ్శేషం సర్వం జ్ఞాయతే తదే వైకం జ్ఞేయం తదేవ సత్యమితి. 336

శ్లో॥ జ్ఞానా త్కారణవస్తునోహి నిఖిలం కార్యం పరిజ్ఞాయతే
నామాకారమయన్తు కార్య మనృతం పూర్వోత్తరా సత్త్వతః
సత్యం కారణ మేకమేవ భవనా త్కాలత్రయేఽపి ధ్రువం
తస్మా ద్బ్రహ్మ సదేకమేవ సకలం మిథ్యైవ తత్సమ్భవమ్. 337

వ్యా.— దృష్టాన్తత్రయసిద్ధ మర్థ మసగతం సఙ్గృహ్యాహ. సుఖావబోధార్థం తద్వ ద్దృష్టాన్తాన్తరాభ్యూహనార్థంచ జ్ఞానా దితి కారణవస్తునః కారణభూతస్య పృత్సువర్ణాయస్తూలాదే ర్వస్తునః జ్ఞానాత్ నిఖిలం సర్వం కార్యం ఘటకేయూరఖడ్గపటాదిరూపం వస్తు పరిజ్ఞాయతేహి. తస్మా దేకకారణజ్ఞానాత్సర్వకార్యజ్ఞాన మ్భవతీతి కారణ మేకమేవ జ్ఞేయమిత్యర్థః. నామాకారమయం నామరూపాత్మకం కార్యన్తు అనృతం మిథ్యా, తత్రహేతు మాహ, పూర్వోత్తరా సత్త్వతఇతి- కార్యోత్పత్తేః పూర్వం కార్యనాశా త్పశ్చాచ్చ కార్యస్యాసత్త్వాత్ యథా రజ్జుసర్పః సర్పభ్రమోదయా త్పూర్వం సర్పభ్రమనాశా దుత్తరంచ నాస్తీతి మిథ్యా తద్వదితిభావః. కారణ మేకమేవ సత్యం తత్ర హేతుమాహ. కాలత్రయేపి భవనా త్సత్త్వాత్ రజ్జువ దితిభావః. నను ఘటజన్మనాశాభ్యాం పూర్వోత్తరకాలయో ర్యథా ఘటో నాస్తి సర్పజన్మనాశాభ్యాం పూర్వోత్తరకాలయో శ్చ యథా సర్పో నాస్తి తథా ఘటజన్మకాలే సర్పజన్మకాలేచ ఘట స్సర్పో ప్యస్త్యేవేతి మృదిరజ్జుశ్చ నాస్త్యేవేతి కథం కాలత్రయసత్త్వం కారణస్య మృదో రజ్జోర్వా తదభావేచ తయోః కథం సత్యత్వమ్. యదితు పూర్వోత్తరాసత్త్వా త్కార్యం మిథ్యా తర్హి మధ్యకాలాసత్త్వా త్కారణమపి మిథ్యైవేతిచే న్నైవమ్. ఆదా వన్తేచ య న్నాస్తి వర్తమానేపి తత్తథా నాస్త్యేవ. ఆదావన్తేచ యదస్తి వర్తమానేపి తత్తథాస్త్యేవ. తస్మాత్కాలత్రయేపి కారణమస్త్యేవేతి సత్యన్తత్. కాలత్రయేపి కార్యం నాస్త్యేవేతి మిథ్యైవ తత్. నను యది భ్రమకాలేపి సర్పో నాస్తి తర్హి శశశృఙ్గవత్స నైవప్రతీయేత. ఏవం వర్తమానకాలేపి యది ఘటో నాస్తి తర్హి స నైవ ప్రతీయేత యథా పూర్వోత్తరకాలయోః ఇతిచే న్నైవమ్. భ్రమాపగమానన్తరం మయా కేవలం భ్రాన్తం రజ్జురేవేహాస్తి. నతు సర్పః కదాచి దపీ త్యనుభవా ద్భ్రమకాలేపి రజ్జుసర్పో నాస్త్యేవ. ఏవం

వర్తమానకాలేపి మృదేవ మయా దృశ్యతే. నతు మృద్వ్యతిరేకేణ కశ్చిద్ఘట ఇతి పదార్థఇతి ఘటతత్త్వవిత్పురుషానుభవా ద్ఘటో నాస్త్యేవ. ప్రతీతిస్తు భ్రాన్త్యా సిద్ధ్యతి. నను యస్మిన్ కాలే మృదః కమ్బుగ్రీవాద్యాకారో వర్తతే తదైవ ఘటఇతివ్యవహార ఇతి కృత్వా కథం ఘటాకారవతి కాలే ఘటాభావ ఇతిచే దుచ్యతే, మృదః కమ్బుగ్రీవాద్యాకారో వర్తతే న ఘటస్యేతి కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవతీ మృదేవాస్తి, నతు ఘటఇతి ఘటాభావఏవ. నచ కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవతీ మృదేవాఽస్మాభిర్ఘట ఇతి వ్యవహ్రియతఇతి వాచ్యమతఏవ వాగాలమ్బనం నామైవేత్యుక్తమ్. నను నామరూపాత్మకఏవ ఘట ఇత్యుక్తం నామరూపేచ వర్తమానకాలే స్తఏవేతి కథం నామరూపయోర్మిథ్యాత్వం. యది నామరూపే సత్యే తర్హి ఘటోపి సత్యఏవేతిచేన్నైవమ్. రజ్జౌ సర్పనామాకారయోరివ మృది ఘటనామాకారయోః కల్పితత్వాత్కల్పితస్యచ మిథ్యాత్వాదితి. నచ కల్పితోపి పదార్థ స్తదానీమస్త్యేవేతి నమిథ్యేతి వాచ్యమ్. తదానీమ ప్యధిష్ఠానవ్యతిరేకేణ కల్పిత స్యాభావాత్. నచ మృద్వ్యతిరేకేణైవ ఘటనామరూపే స్తః మృదో ద్రవ్యత్వాన్నామరూపయోశ్చ గుణత్వాదితివాచ్యం. గుణివ్యతిరేకేణ గు ణస్యాసత్త్వాత్. నహి ద్రవ్యాత్పృథగ్గుణ ఉపలభ్యతే. నచ ఘటనీలరూపం చక్షుషా పృథగేవ గృహ్యత ఇతి వాచ్యం. రూపవద్ద్రవ్యస్యైవ చక్షుషా గృహ్యమాణత్వాత్. నచ రూపంవినా ఘట స్త్వచాపి గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్. రూపా త్పృథ గ్ద్రవ్యస్యోపలభ్యమానత్వ మస్మాక మిష్టమేవ. కిన్తు ద్రవ్యా త్పృథగ్రూపం నోపలభ్యత ఇతి వయం బ్రూమః. అతఏవ ద్రవ్యం సత్యం రూపం మిథ్యేత్యుక్తం యద్వ్యతిరేకేణ య న్నోపలభ్యతే తన్మిథ్యేతి సిద్ధాన్తాత్. నచ ద్రవ్యవ్యతిరేకేణ నామాస్తి శబ్దాత్మకస్య, నామ్న శ్శ్రోత్రేణ పృథగేవ గృహ్యమాణత్వా దితి వాచ్యమ్. వాచ్యాభావే వాచకస్య నిర్విషయత్వే నాభావాత్. యద్వా అకారాద్యక్షరవ్యతిరేకేణ ఘటాదినామాని నసన్తి. తాని చాక్షరాణి ధ్వనివ్యతిరేకేణ నసన్తి. సచ ధ్వని రాకాశగుణఏవేతి ద్రవ్యా దాకాశా త్పృథ ఙ్నాస్త్యేవ శబ్దః. స చాకాశః స్వకారణా ద్వ్యతిరేకేణ నాస్త్యేవేతి మిథ్యైవ నామ. యద్వా వర్తమానకాలే కార్యమస్తునామ. న తావతా తస్య సత్యత్వం పూర్వోత్తరకాలాసత్యత్వం మిథ్యాత్వ మిత్యుక్తత్వాత్. నచైవం కార్యసద్భావదశాయాం కారణాభావా త్కారణం కథం సత్యం త్రికాలాబాధ్యత్వంహిసత్యత్వమితి వాచ్యం. కార్యసద్భావదశాయామపి కారణసత్త్వాత్. కిం పటసద్భావకాలే తన్తుర్నాస్తి కింవా ఘటసద్భావకాలే మృత్తికా నాస్తి తన్తుమృత్తికయో

రేవాభావే పటఘటయో రేవాభావప్రసఙ్గాత్. తన్తుమయః పటః. మృణ్మయోహి ఘటః. తస్మా త్కాలత్రయేపి కారణ మేకమే వాస్తి కార్యస్తు పూర్వోత్తరకాలయో ర్నైవాస్తి. మధ్యకాలేపి కారణ వ్యతిరేకేణ నాస్తి. తతః కారణ మేకమేవ సత్యం. కార్యం సర్వం మిథ్యైవ. యథా మృత్తికైకైవ సత్యా ఘటాది ర్మిథ్యా యథాచ సువర్ణ మేకం సత్యం కేయూరాది ర్మిథ్యా యథావా అయ ఏకమేవ సత్యం ఖడ్గాదిర్మిథ్యా న చైతావతా మృత్తికాదయః పదార్థా స్సత్యాఏవేతి భ్రమితవ్యం. స్వకార్యఘటాదిదృష్ట్యా సత్యత్వేపి తేషాం స్వకారణజలాదిదృష్ట్యా మిథ్యాత్వాత్. తథాచ కారణ మేకమేవ సత్యం కార్యం సర్వం మిథ్యైవేతి సిద్ధాన్తః. నను యది కార్యం మిథ్యా తర్హి కథ మసత స్తస్య ప్రతీతిః. నహి శశవిషాణాదికం ప్రతీయతే ఇతిచే న్నైవమ్. మిథ్యాత్వం నామ నాసత్త్వం నాపిసత్త్వం. కిన్తు సదసదనిర్వాచ్యత్వమేవ. యస్మా త్కార్యం ప్రతీయతే తస్మా న్నాసత్. యస్మాచ్చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి తస్మా న్నసత్ అతఏవ మిథ్యా. కారణం కార్యవ్యతిరేకేణాస్తీతి స దిత్యుచ్యతే. కార్యస్తు కారణ వ్యతిరేకేణ నాస్తీ త్యసదుచ్యతే. నైతావతా శశవిషాణవ దస్యాసత్త్వం కార్యస్య. కిన్తు రజ్జుసర్పవదితి. యద్యపి వస్తుతః కార్యం శశవిషాణప్రాయమేవ తథాపి వ్యవహారతో నతాదృశ మితి బోద్ధ్యమ్. తస్మా దేవం కారణస్య సత్యత్వా త్కార్యస్య మిథ్యాత్వాచ్చ ఏకం బ్రహ్మైవ స త్సత్య మతఏవ జ్ఞేయంచ. సత్యంహి జ్ఞేయం ప్రాప్యత్వాయ. తత్సమ్భవం బ్రహ్మ కార్యం సకలం జగన్మిథ్యైవ యథా రజ్జు స్సత్యా సర్ప స్తత్సమ్భవో మిథ్యా యథావామృత్సత్యా ఘటాది స్తత్సమ్భవో మిథ్యా తద్వదితి భావః. ననః యదర్థక్రియాకారి తత్సత్ యథా జాగ్రతి ఘటాదిః సర్పాదిశ్చ యదర్థక్రియాకారి నభవతి తన్మిథ్యా యథా స్వప్నే ఘటాదిః జాగ్రతి రజ్జుసర్పశుక్తి రజతమరీచికోదకాదిశ్చేతి. కథం మిథ్యాత్వం జగత ఇతి చే దుచ్యతే. యదర్థక్రియా కారి తత్సత్యమితివ్యాప్త్యసిద్ధేః, స్వాప్నికనార్యాః పురుషేణ యభ్యమానత్వాత్ స్వాప్నికసర్పేణ పురుషస్య దశ్యమానత్వాత్ రజ్జుసర్పదర్శనాదపి పురుషస్య భీత్యా కమ్పమానత్వాత్, కూటకార్షాపణాదినాపి లోకే వ్యవహారదర్శనాత్ ఇతి. నచైవం రజ్జుసర్పవల్మీకసర్పయో రుభయో ర్మిథ్యాత్వే జాగ్ర త్స్వప్న ప్రపఞ్చయో ర్ద్వయోరపి మిథ్యాత్వే రజ్జుసర్పాది ర్మిథ్యా వల్మీకసర్పాది స్సత్యఇతి కథం లోక వ్యవహారసిద్ధి రితివాచ్యం. స్థిరత్వాస్థిరత్వప్రయుక్తపదార్థభేదా ద్వ్యవహారసిద్ధి రితి మన్దాన్ధకారే ప్రతీతో రజ్జుసర్పః దీపానయనే సతి నశ్యతీ త్యస్థిరత్వా న్మిథ్యేత్యు

చ్యతే. ఏవం జాగ్రద్బోధేన స్వప్నప్రపఞ్చో నశ్యతీ త్యస్థిరత్వాత్స్వప్నప్రపఞ్చో మిథ్యే త్యుచ్యతే. వల్మీకసర్పాదయస్తు నతథేతి సత్యా ఇత్యుచ్యన్త ఇతి. నను జాగ్రద్బోధనాశ్యత్వాత్స్వప్నస్య రజ్జుజ్ఞాననాశ్యత్వాత్సర్పాభాసస్యచ మిథ్యాత్వ మస్తునామ. జాగత్ప్రపఞ్చస్తు న జ్ఞానేన నాశ్యతే కిన్తు కాలేనైవేతి కథ మ్మిథ్యాత్వ మస్యేతిచే న్నైవమ్. బ్రహ్మజ్ఞాననాశ్యత్వాదస్యాపి జాగ్రత్ప్రపఞ్చసాక్షాత్కార దశాయాం స్వప్నప్రపఞ్చస్యేవ రజ్జుజ్ఞానదశాయాం సర్పాభాసస్యేవ బ్రహ్మ సాక్షాత్కారదశాయాం ప్రపఞ్చ స్యాప్రతీతేః. 'యత్ర త్వస్య సర్వ మాత్మై వాభూ త్తత్కేన కం పశ్యే' దిత్యాదిశ్రుతేః బ్రహ్మజ్ఞాననాశ్యత్వ ఞ్చాస్య జగతః బ్రహ్మణి కల్పితత్వేన బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాదేవ. తస్మాత్కారణం బ్రహ్మైకమేవ సత్యం. కార్యం సర్వం జగదాకాశాదిరూపం మిథ్యైవ. నచ బ్రహ్మణోపి కిఞ్చిత్కారణమస్తి, తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మ నాస్తి, తస్మా ద్బ్రహ్మాపి మిథ్యైవేతి వాచ్యం. తస్యాపి బ్రహ్మకారణస్య కిఞ్చిత్కారణమస్తి, తద్వ్య తిరేకేణ బ్రహ్మకారణం నాస్తి, తత స్తదపి బ్రహ్మకారణ మ్మిథ్యైత్యేవ మనవ స్థానాత్. తస్మా దజం బ్రహ్మైవ సర్వకారణం సత్యమ్. నను బ్రహ్మైవే త్యవధా రణ మయుక్తం బ్రహ్మకార్యయోః ప్రకృతిపురుషయోః బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సత్త్వాత్. నచ ప్రకృతిపురుషౌ బ్రహ్మకార్యభూతావేవేతి వాచ్యం, 'ప్రకృతిం పురుషంచైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీ'తి గీతావచనాత్, 'అజా మేకా'మితి శ్రుతేః, అజోనిత్య ఇతి స్మృతేశ్చ. తస్మాత్ ప్రకృతిః పురుషో బ్రహ్మచేతి త్రయః పదార్థా స్సత్యా ఇతిచే న్నైవమ్. బ్రహ్మణఏవ పురి దేహే శయనా దవస్థానా త్పురుష ఇతి వ్యవహారః యథా మహాకాశస్యైవ ఘటే ఽవస్థానా ద్ఘటాకాశఇతివ్యవహారః తద్వత్ తస్మా న్న పురుషఇతి కశ్చి ద్బ్రహ్మాతిరిక్తః పదార్థోఽస్తి యత్సత్యో మిథ్యావా భవేత్. నచైవం సాఙ్ఖ్యవ త్ప్రధానపురుషౌ ద్వావేవ సత్యౌ స్త ఇతి వాచ్యమ్. యదిప్రధానం ప్రకృతిర్వా ఈశ్వరశక్తిః తర్హి శక్తి శ్శక్తిమతః పృథక్త్వే నాపృథక్త్వేనవా దుర్నిరూపైవేతి మిథ్యైవ. నహ్యగ్నిశక్తిరగ్నేః పృథగపృథగ్వా నిరూపయితుం శక్యతే. యదితు నేశ్వరశక్తిః, కిన్తు స్వతన్త్రమేవ వస్త్వన్తరమితి, తర్హి ప్రధాన మప్రామాణికమేవ. ఈక్షతేర్నాశబ్దమితి శారీరకసూత్రాత్. నహి వేదాన్తేషు క్వాపిప్రధాన మితి కిఞ్చిత్తత్త్వం శ్రూయతే. నచప్రకృతిరితి శ్రూయత ఇతివాచ్యం.'వేదాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢా'మితిప్రకృతేరీశ్వరశక్తిత్వశ్రవణాత్. యద్వా ప్రకృతిపురుషావుభావపి బ్రహ్మణః కార్యభూతావేవ "మాయాచావిద్యాచ

స్వయమేవ భవతీ''తిశ్రుతేః. ''యథాఽగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా'' ఇతిశ్రుతేశ్చ. ఏవం సాదిత్వాదేవ సాన్తత్వ మాద్యన్తవత్త్వాదేవ మిథ్యాత్వఞ్చ తయోః. న చానాదిత్వశ్రుతివిరోధః. యస్య బ్రహ్మైక మేవోపాదానం తదనాది యస్య తు న కేవలం బ్రహ్మోపాదానం తత్సాదీతి సిద్ధాన్తాత్. ప్రకృతేస్తు బ్రహ్మైక మేవోపాదాన మధిష్ఠానత్వా దితి ప్రకృతి రనాదిః. జగతస్తు బ్రహ్మమాయా చే త్యుభయ ముపాదాన మితి సాదిత్వమితి. పురుషస్య సాదిత్వన్తు పురుషోపాధిసాదిత్వ ప్రయుక్తమేవ. నతు స్వరూపప్రయుక్తం, పురుషస్య స్వరూపం చైతన్య మేవేతి త స్యానాదిత్వా దనన్తత్వాచ్చ. ఏవం చైతన్యరూపే ణానాదిః పురుషః. యద్వా బ్రహ్మ ణ్యధ్యస్తాపి ప్రకృతిః కదాఽధ్యస్తా కేనాఽధ్యస్తేతి వక్తు మశక్యేత్యనాదిః. బ్రహ్మ ణ్యధ్యస్తం జగత్తు ప్రలయానన్తరం మాయయా ధ్యస్తమితి వక్తుం శక్యత ఇతి సాది. ఏవం బ్రహ్మ ణ్యధ్యస్తత్వాదేవ ప్రకృతి ర్మిథ్యా. అనధ్యస్తంహి సత్యమ్. పురుషస్తు న బ్రహ్మ ణ్యధ్యస్తః చైతన్యరూపత్వా దతఏవ సత్యః. బ్రహ్మ భిన్నశ్చ చైతన్యరూపత్వా ద్బ్రహ్మణః పురుషోపాధయోఽన్తఃకరణాని త్వధ్యస్తానీ త్యుపాధిద్వారైవ పురుషస్య అధ్యస్తత్వాదిక మితి బ్రహ్మైకమేవ సత్య మనధ్యస్త త్వాత్. బ్రహ్మభిన్నం సర్వ మ్మిథ్యై వాధ్యస్తత్వాత్. పురుషస్తు బ్రహ్మభిన్న ఏవ. ప్రకృతిస్తు బ్రహ్మభిన్నా మిథ్యై వేతి. నను ప్రకృతిర్బ్రహ్మ ణ్యధ్యస్తా నభవతి హేత్వ భావా దితిచేన్నైవమ్. నిర్హేతుకోపి బ్రహ్మణి ప్రకృ త్యధ్యాసో జగద్రూపకార్య లిఙ్గే నానుమేయః. శ్రుతిప్రమాణా చ్చాభ్యుపేయ ఇతి. నచైవ మనధ్యస్తాం సత్యామేవ ప్రకృతి మభ్యుపగచ్ఛామ ఇతివాచ్యం. తథా సత్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. మాయామయో హి సంసారః మాయానాశం వినా న నశ్యతి సతి మాయాఖ్యే మూలే నష్టస్యాపి సంసారతరోః పునరుదయప్రసఙ్గాత్; నహి సత్యమాయాయా నాశో భవితు మర్హతి ''తరతి శోక మాత్మవి'' దిత్యాది శ్రుతయ స్సంసారస్య సమూలస్య నాశం వదన్తి. జ్ఞానేనతు తదజ్ఞానం యేషాం నాశిత మిత్యాదివచనానిచ. నహి జ్ఞాననాశ్యా మాయా అనధ్యస్తా సత్యా భవితు మర్హతి, జ్ఞాననాశ్యత్వస్యమిథ్యాత్వ లక్షణత్వాత్. కిఞ్చ ప్రకృతి రియం కింబ్రహ్మ ఉతబ్రహ్మభిన్నా. నాద్యఃతస్యా నివృ త్త్యనుపపత్తేః. ద్వితీయేతు తస్యాః మిథ్యాత్వం ప్రాప్త మేవ. బ్రహ్మభిన్న త్వస్య మిథ్యాత్వప్రయోజకత్వాత్. బ్రహ్మభిన్నా హి స్వప్నరథాదయ శ్శుక్తి రజతాదయశ్చ మిథ్యేతి సమ్ప్రతిపన్నాః. తస్మా ద్బ్రహ్మైకమేవ సత్య మనధ్య స్తత్వా త్సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానత్వేన సర్వకారణత్వాత్. యథా అనధ్యస్తా సర్వా

ధ్యాసాధిష్ఠానత్వేన సర్వకారణభూతాచ రజ్జు స్సత్యా తద్వత్. యథా రజ్జా వధ్యస్త స్సర్పః రజ్జుకార్యం మిథ్యా తద్వత్ ఇతి స్థితమ్. 332

శ్లో॥ సృష్టేః ప్రాగిద మేకమేవ సదభూ ద్బ్రహ్మ ఉద్వితీయం పరం
సృష్టేః ప్రాగ్ఘటవైకృతం న కి మభూ న్మృత్పిణ్డఏవ క్షితౌ
సృష్టేః ప్రాగసదేవ సర్వ మసత స్సంజాయతే చేతి కే
మన్యన్తే త దస త్కథం సముదయే త్సద్వ స్త్వసద్వస్తునః. 333

వ్యా.—జగత్కారణం బ్రహ్మైక మేవ సత్యమి త్యుక్తమ్. కస్మా ద్ధేతో ర్బ్రహ్మైక మేవ జగత్కారణమి త్యుచ్యతే. తత్రాహ సృష్టేరితి - ఇదం సర్వం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ సదేకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మ. పరంబ్రహ్మై వాభూ దాసీత్. సర్వం జగ దుత్పత్తేః ప్రా గ్బ్రహ్మరూపే ణైవా స్తీతి బ్రహ్మైవ జగత్కారణ మిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్త మాహ. క్షితౌ ఘటవైకృతం ఘటరూపో వికారః సృష్టేః ప్రాక్ మృత్పిణ్డఏవ నాభూ త్కిం? కి న్త్వభూదేవ. యథా ఘట ఉత్పత్తేః ప్రాక్ మృద్రూపేణై వా స్తీతి ఘటస్య కారణం మృదేవే త్యధ్యవసీయతే తద్వ దిత్యర్థః. నను సృష్టేః ప్రాగ్బ్రహ్మ నా స్తి. కిన్తు శూన్య మేవా స్తీ త్యత ఆహ. కేచ కేతు సృష్టేః ప్రా క్సర్వ మిద మస చ్ఛూన్యమే వాసీత్. తస్మా చ్ఛాసత శ్శూన్యా త్స దిదం జగ జ్జాయతే ఇతి మన్యన్తే. కి మిదం మతం సమీచీనం నేత్యాహ- త దస దయుక్తం. తత్ర హేతు మాహ. అసద్వస్తున స్సకాశా త్కథం సద్వస్తు సముదయేత్ న కథమపి. నహి వన్ధ్యాతనయా త్ప్రజా జాయతే. నా ప్యభ్రారవి న్దా న్మధు స్రవతి. నాపి నరవిషాణహననేన రమ్భాతరు ర్విదీర్యతే. నాపి మధ్యాహ్నార్కమరీచికోదకా చ్ఛఙ్ఖాణ్డజాతి రుదేతి. తస్మా త్సత ఏవేదం జాతం న త్వసత ఇతిసిద్ధాన్తః. నను సతఏవేద మాసీ దిత్యత్ర కోపపత్తి రితిచే దుచ్యతే. సమవాయి కారణగుణాః కార్యే సఙ్క్రమ న్తీతి సమయాత్. కారణధర్మః కార్యే సఙ్క్రమతి. ఏవం సత ఉత్పన్నత్వా జ్జగతి సద్ధర్మస్య సత్తాయా స్సఙ్క్రాన్తిః. యయా జగ త్స దితి ప్రతీతిః య దీద మసత ఏవాసీ త్తర్హి అసత్తాయా అనుగమా జ్జగ దస దిత్యేవ ప్రతీయేత. హ న్త తర్హి తవ సిద్ధాన్తస్య భఙ్గఏవ సమ్ప్రాప్తః. జగ న్మిథ్యేతిహి త్వయో క్త మితిచే న్నైవమ్. యావ ద్వ్యవహారం జగత్సత్యత్వ స్యాస్మాక మిష్టత్వాత్. నహి వయం వ్యవహారకాలే జగ న్నా స్తీతి బ్రూమః. కిన్తు పరమార్థతఏవ. నచ వ్యవహారకాలేపి బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ నా స్తీత్యే వో క్త మితివాచ్యం. వ్యవహారకాలే సద్రూపేణ భాసమానస్యైవ జగతః బ్రహ్మవ్యతిరేకే ణాసత్త్వం వయం

బ్రూమో విచారదృష్ట్యేతి. కిఞ్చ జగత్సదితి ప్రతీతిసిద్ధ మపీదం జగతస్స
త్త్వం కారణబ్రహ్మధర్మ ఏవ న జగద్ధర్మ ఇతిస్మృత్వా జగతస్సకాశాత్సత్త్వ
స్య పృథక్కరణే మిథ్యైవ భవే జ్జగత్. యథా ఘటా న్మృదంశస్య పటా
త్తన్తోశ్చ పృథక్కరణే ఘటపటయో రసత్త్వమేవ స్యాత్ తద్వత్. తస్మా
త్సత ఉదితత్వా దిదం జగ త్సదితికథనం జగన్మిథ్యాత్వమేవ స్థాపయతి. నతు
జగత్సత్యత్వమ్. మృద ఉదితత్వా ద్ఘటో మృ దితికథనం యథా ఘటస్యా
సత్యత్వమేవ స్థాపయతి తద్వదితి. తస్మా జ్జగ త్స దితిప్రతీతిబలా త్సదేవేదం జగ
జ్జాత మితినిష్కర్షః. కిన్త త్సదితిచే దుక్తమేవ బ్రహ్మేతి. నను జగత్సదితిప్రతీత్యా
సద్రూపస్య బ్రహ్మణో జగదుపాదానకారణత్వ మస్తునామ. కి మ్పునర్జగన్నిమిత్త
కారణ మతఆహ. అద్వితీయం బ్రహ్మేతి. దండచక్రసలిలకులాలాదినిమిత్తకారణ
సాపేక్షస్య మృద్ద్రవ్యస్య యథా ఘటోత్పాదకత్వం న తథా సాధనాన్తరసాపేక్షస్య
బ్రహ్మణో జగదుత్పాదకత్వం. కిన్తు అద్వితీయస్యైవ బ్రహ్మణః. బ్రహ్మైవ జగతో
నిమిత్తముపాదానఞ్చ నతూపాదానా ద్బ్రహ్మణో ఽన్య న్నిమిత్తభూతం వస్తు
కిఞ్చిద స్తీత్యర్థః. కస్మా న్నాస్తి ద్వితీయ మతఆహ. ఏకమేవేతి. యస్మా త్సద్రూపం
బ్రహ్మైకమేవ తస్మా దద్వితీయ మిత్యర్థః. యది సృష్టేః ప్రాక్ బ్రహ్మణ స్సతః సద్వ
స్త్వన్తరం స్యా త్తర్హి తదస్యసహాయభూతం స్యాత్ నతు తదస్తి తస్మా దసహాయ మేక
మేవ సద్రూపం బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. నను బ్రహ్మ కేవలం న జగదుత్పాదయతి. కిన్తు
మాయయైవేతి బ్రహ్మణ స్సహాయభూతా మాయా స్త్యేవేతిచే న్నైవమ్. బ్రహ్మనిష్ఠ
జగదుత్పాదనసామర్థ్యస్యైవ మాయాశబ్దార్థత్వాత్. యది కులాలస్య ఘట
నిర్మాణసామర్థ్యం ఘటనిర్మాణే సహాయ ఇత్యభ్యుపేయతే తర్హి మాయాపి
బ్రహ్మణో జగన్నిర్మాణే సహాయ ఇత్యభ్యుపేయతామ్. నను కి మిదం జగత్కా
రణం బ్రహ్మ మాయోపాధికం యద్వా నిరుపాధిక మాద్యే కథ మస్యైకత్వం
ద్వితీయే కథ మస్య జగత్కారణత్వ మితిచే న్నైష దోషః. మాయాం బ్రహ్మణ
ఏకత్వం న విఘాతయ తీత్యుక్తత్వాత్ ఇతి. యద్వా సృష్టేః ప్రా గిదం జగత్సదే
వాసీత్. తచ్చ సద్రూపం బ్రహ్మ ఏకమే వాద్వితీయమిత్యన్వయః. యది జగత్కారణం
బ్రహ్మ సద్వస్తు తర్హి వస్తుత్వసామ్యా ద్బ్రహ్మణోఽపి సజాతీయవిజాతీయస్వగత
భేదాః స్యుః. వృక్షస్య స్వగతో భేదః పత్రపుష్పఫలాదిభిః వృక్షాన్తరా త్సజా
తీయః విజాతీయ శ్శిలాదిభ్య ఇతి తద్వివేకః. తచ్చ భేదత్రయం ప్రతిషిధ్యతే. ఏకమే
వాద్వితీయ మితివిశేషణత్రయేణ. కథమ్ ఉచ్యతే. బ్రహ్మణ స్సజాతీయభేదో బ్రహ్మ

న్తరాద్భవతి. తచ్చ నాస్తి బ్రహ్మణ ఏకత్వాత్. న హ్యనేకాని బ్రహ్మాణి సన్తి. అనేక బ్రహ్మసత్త్వే జగత్సృష్ట్యాదివ్యవస్థానసమ్భవాత్. విజాతీయభేదో జగత స్సకాశా ద్భవతి తచ్చ సృష్టేః ప్రాక్ నాస్తి. స్వగతభేదో నిరవయవస్య నిర్వికారస్య భవితుం నార్హతి తస్మా న్నిర్భేదం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తః. ఇదమేవోక్తం శ్రుత్యన్తరే సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైత ఇతి. నను సృష్టేః ప్రాగస్త్యేవ బ్రహ్మణో విజాతీయభేదః, విజాతీయస్యాచేతన స్యావ్యక్తస్య సత్త్వా దితిచే దసకృత్పరిహృత ఏవాయం పూర్వపక్షః. అవ్యక్తం బ్రహ్మశక్తి ర్బ్రహ్మణోఽనన్యైవేతి. నన్వేవం బ్రహ్మనిష్ఠా మాయా కదాచి ద్విశ్వం జనయతి కదాచి ద్వర్ధయతి కదాచి న్నాశయతీతి బ్రహ్మణ స్స్వగతభేద స్స్యాత్ యథా వృక్షనిష్ఠా ప్రాణశక్తిః కదాచి త్పత్రపుష్పాదీన్ జనయతి కదాచి ద్వర్ధయతి కదాచిన్నాశయతీతి తద్వ దితిచే న్నైవమ్. నిరవయవాసఙ్గస్వప్రకాశే బ్రహ్మణి మాయాకృతజగద్వికారసమ్బన్ధాయోగాత్. ఏతేన స్వప్రకాశస్య బ్రహ్మణః జడమాయాసఙ్గోఽపి మిథ్యాభూత ఏవేతి సిద్ధమ్. నను యదిసృష్టేః ప్రాగ్బ్రహ్మణో నిర్భేదత్వ మిదానీం సభేదత్వ మేవేతి ప్రాప్త ఏవ స్వగతభేదో వికారరూప ఇతిచే న్నైవమ్. ప్రదర్శనార్థ ముక్తం సృష్టేః ప్రాగితి. కిన్తు సర్వదాప్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. నన్వేవం విజాతీయేన జగ తేదానీం కథం బ్రహ్మణః భేదాభావ ఇతి వాచ్యమ్. యది మృదో ఘటా త్సజాతీయో విజాతీయో వా భేద స్స్యాత్తర్హి బ్రహ్మణోఽపి ప్రపఞ్చా త్స్యాత్సః నచ జీవేభ్య శ్చేతనేభ్య శ్చేతనస్య బ్రహ్మణ ఇదానీం సజాతీయభేద స్స్యా దితి వాచ్యం. యది ఘటాకాశేభ్యో మహాకాశస్య సజాతీయభేద స్స్యా త్తర్హ్యయమపి స్యాత్. నచ జీవబ్రహ్మభేదే జీవగతసంసారిత్వాసంసారిత్వరూపస్వగతభేద స్స్యా ద్బ్రహ్మణ ఇతి వాచ్యం. జీవగతత్వాభావా త్సంసారిత్వస్య సంసారో హ్యనాత్మధర్మః క్షుత్పిపాసే ప్రాణధర్మః సుఖదుఃఖే మనోధర్మః జన్మమరణాది ర్దేహధర్మ ఇతి. తస్మా దద్వైతం సద్రూపం బ్రహ్మ. నను జగదుత్పత్తేః ప్రాగ్జగత్ప్రాగభావేన జగత్కాలే జగదన్యోన్యాభావేన జగన్నాశే జగత్ప్రధ్వంసాభావేన చ సద్వితీయమేవ బ్రహ్మ. అథయది కాలత్రయేఽపి జగన్నాస్తీత్యుచ్యతే తదా అత్యన్తాభావేనచ సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణ ఇతి కథ మద్వితీయం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తసిద్ధిః. నైవమ్. సద్వస్తున స్సద్వస్త్వన్తరేణైవ సద్వితీయత్వ మ్భవితు మర్హతి నాఽసద్వస్తునా. అభావో హ్యసద్వస్తు. నచాభావ స్సద్వస్త్వేవేతి వాచ్యం. భావభిన్న స్యాఽభావస్యాఽసద్వస్తుత్వాత్. భావో హి సద్వస్తు. భూ సత్తాయా మితిధాతో ర్ఘఞి భావశబ్దనిష్పత్తేః. తస్మా ద్భావస్సన్ అభావ స్సన్నేవ నచాఽసతాఽపి సద్వితీయత్వం

స్యాత్కోఽదోష ఇతివాచ్య మసత్యాపి భార్యయా సద్వితీయత్వంస్యాద్బ్రహ్మచారిణోఽపత్నీకస్యచ. కిఞ్చ ఏకస్మిన్ గృహే ఘటపటౌ ద్వౌ స్తః. తత్రఘట ఏకః పటో ద్వితీయః తేనచ ద్వితీయేన పటేన ఘట స్సద్వితీయఇతి సమ్ప్రతిపన్న మిదానీన్తు పటస్య గృహా దపకరణే ద్వితీయాభావేనాపి ఘటస్య సద్వితీయత్వం ప్రాప్తం. నచేష్టాపత్తిః. ద్వితీయాభావసహిత స్సద్వితీయ ఇతి వాక్యస్య మాతా మే వన్ధ్యేతి వాక్యవ ద్విరుద్ధత్వే నాఽప్రమాణత్వాత్. నచ ఘటః పటాభావేన సద్వితీయ ఇతి వాక్య మవిరుద్ధ మేవేతివాచ్యం. ఏవం ఘటేన పటాఽభావోఽపి సద్వితీయఏవ. ఘటాభావశ్చ పటాభావేన సద్వితీయ ఇతివక్తుం శక్యతఏవ. తథాచ వస్తుశూన్య మేకం గృహ మేకో ఘటోవా బహుభి రభావైః పరిపూర్యేత. తతశ్చ శూన్యం గృహం శూన్యో ఘట ఇతి ప్రతీతిరేవ లుప్యేత అభావైః పరిపూర్ణత్వాత్. ఏవ మభావత్వావిశేషాత్ శూన్యగృహే బహవో వన్ధ్యాపుత్రా ఆకాశారవిన్దాని శశవిషాణపఙ్క్తయః కూర్మరమణీదుగ్ధోదధయశ్చ వర్తన్త ఏవేత్యహో తవపాణ్డిత్య మభావాస్తిత్వవాదినః ఏవం విధై రసఙ్ఖ్యైరపి బహుభి రభావైర్యథా ఘటాకాశస్య మహాకాశస్య వా న సఙ్కోచాదికం తద్వ న్న సద్వితీయత్వమపి బ్రహ్మణ స్తై ర్జగదభావైః. యస్య స్వతఏవ సత్తా నాస్తి సోఽభావః కథ మన్యస్య స్వసత్తయా ద్వితీయత్వం జనయేత్. తస్మా త్సద్వస్తునో నాసద్వస్తునా సద్వితీయత్వం యథా మరీచికోదకేనాఽసతా నభూమేః పఙ్కిలత్వమితి. నను కిమభావఇతి కశ్చిత్పదార్థోఽస్తివా నవా. ఆద్యే సత్పదార్థేన తేన బ్రహ్మ సద్వితీయమేవ. ద్వితీయే సర్వలోకశాస్త్రప్రసిద్ధస్య నాస్తీతి పదస్య నిర్విషయత్వ మేవేతిచే దుచ్యతే. యథా సద్వస్తు కింస దుతాఽసదితి వికల్పయితుం న శక్యతే వ్యాఘాతాదేవ మసద్వ స్త్వపీతి. తర్హి మాఽస్తు వికల్పః నాస్తీతి పదస్య కోఽర్థః అభావోఽర్థః తర్హి సిద్ధోఽభావపదార్థః. హన్త తర్హి వన్ధ్యాపుత్ర ఇత్యస్య కోఽర్థః వన్ధ్యాయా స్సుతోఽర్థః. తర్హి సిద్ధో మమాపి వన్ధ్యాపుత్రపదార్థః. నచ వన్ధ్యాపుత్ర స్యానుపలభ్యమానత్వా ద్వన్ధ్యాపుత్రపదార్థో నసిద్ధ ఇతి వాచ్య మభావస్యా ప్యనుపలభ్యమానత్వే నాభావపదార్థాసిద్ధేః. న చానుపలబ్ధిప్రామాణ్యాదే వాభావసిద్ధి రితి వాచ్యం. మమాపి అనుపలబ్ధిప్రామాణ్యాదేవ వన్ధ్యాపుత్రసిద్ధిరితి. నను యథా అతీతో ఘట ఇతివ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా కాలః కల్పిత ఏవం నాస్తి ఘటఇతి వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యతేఽభావపదార్థ ఇతి చేత్; కల్పితో ప్యసన్నేవ సః నతు కాలవత్సన్, అభావస్య సత్తాఽయోగాత్; నను

భూతలా దపనీతేసతి ఘటే ఘటాభావః ప్రత్యక్ష ఇతి కథ మభావో వన్ధ్యాపుత్రవ దసన్నితిచే న్నైవమ్. తదానీం, భూతల మేవ ప్రత్యక్షం నతు ఘటః ప్రత్యక్ష ఇతికృత్వా ఘటోనాస్తీ త్యుచ్యతే, నతు ఘటాభావస్య ప్రత్యక్షత్వాత్. తథాసతి ఘటాభావో స్తీత్యేవ బ్రూయాత్. నాప్యభావప్రత్యక్షే కిఞ్చిత్కరణ మస్తి. యావా ద్యభావేన చక్షురాదే స్తత్కరణత్వాయోగాత్. బహిర్మనసో స్వాతన్త్ర్యేణ బాహ్య ఘటాభావస్య మనఃకరణకత్వాయోగాత్. అపిచ కిం ఘటః పదార్థః. ఉత న పదార్థః. ఆద్యే ఘటాభావః పదార్థాభావఏవ నతుపదార్థః. ద్వితీయే సర్వప్రమాణవిరోధః. కిఞ్చ యదిఘటాభావః పదార్థః తర్హి తదభావః పదార్థాభావఏవ తథాచ ఘటాభావాభావో న పదార్థఇతిస్యాత్. తచ్చానిష్టం ఘటాభావాభావస్య ఘటరూపత్వేన పదార్థత్వాత్. తస్మాదభావో నపదార్థః. అథ యది పదార్థో ద్వివిధః భావోఽభావశ్చేతి. తత్ర భావపదార్థ ఆకాశాదిరూపః అభావపదార్థః ప్రాగభావాదిరూపేణ చతుర్విధ ఇత్యుచ్యతే. తర్హి వన్ధ్యాపుత్రశశవిషాణాదయో త్యన్తాభావాఏవేతి, తేపి పదార్థాఏవ. న చేష్టాపత్తిః. వన్ధ్యాపుత్రాదిపదార్థవిలక్షణోఽభావ పదార్థ ఇతి హి తవాభ్యుపగమః. యది సోఽభ్యుపగమ ఇదానీం త్యజ్యతే తర్హి వన్ధ్యాపుత్రాదివ దభావ ఇతి కశ్చిత్పదార్థో నాఽస్త్యేవేతి కథ మభావేన సద్వితీయత్వంబ్రహ్మణః. నచాభావఇతి పదార్థోస్త్యేవ. కిన్తుసపదార్థోఽసత్పదార్థః.నతు సత్పదార్థ ఇతి వాచ్యమ్. అభావస్స పదార్థో న భవతీత్యస్య. అభావోఽసత్పదార్థ ఇత్యస్యచ వాక్యస్య అభావ ఇతి కశ్చిత్పదార్థో నాస్తీ త్యత్రైవ తాత్పర్య మితి. నచైవం నాస్తీతి వ్యవహార స్యావిషయత్వ మితివాచ్యం. యథా అస్తీతివ్యవహారస్య సద్వస్తు విషయః ఏవం నాస్తీతి వ్యవహారస్యాఽసద్వస్తు భవత్యేవ విషయః. తచ్చాసద్వస్తు దర్శితమేవ వన్ధ్యాపుత్రాదిరూపమ్. నను వన్ధ్యాపుత్రో నాస్తీతి యథా వన్ధ్యాపుత్రస్య నాస్తి వ్యవహారవిషయత్వ మేవం ఘటో నాస్తీతి ఘటస్యాపి నాస్తి వ్యవహారవిషయత్వ మస్త్యేవేతికృత్వా కథం నాస్తీతి వ్యవహార స్యాసద్వస్తువిషయత్వ మేవేతి నియమసిద్ధి రితిచేదుచ్యతే, ఘటోనాస్తీతివ్యవహారవిషయో ఘటః కింసన్ ఉతాసన్. ఆద్యే కథం సతస్తస్య నాస్తివ్యవహారవిషయత్వం.ద్వితీయేతుఅసన్ స ఘటః వన్ధ్యాపుత్రతుల్యఏవ. నచ తత్కాలే ఘటస్యాసత్త్వా దసన్ ఘటో ఘటో నాస్తీతివ్యవహారస్య విషయో జాతః, వన్ధ్యాపుత్రస్తు కాలత్రయేపి నాస్తీతి కథ ముభయోస్తౌల్య మితివాచ్యమ్. అవచ్ఛేదకకాలభేదేపిఅవచ్ఛేద్యాభావాభేదాత్ ప్రాగభావాదీనాం చతుర్ణా మప్యభావానాం నహ్యభావాంశే విశేషః యథాఘటప్రాగభావ

పటప్రాగభావాదీనాం ప్రాగభావాంశేఽవిశేషః తద్వత్. తస్మాదుపాధిత ఏవాఽ
భావభేదో నతు స్వాభావికః. ఏవమభావస్యైకత్వాదేవ ప్రాగభావోఽనాదిస్సా
న్తః ప్రధ్వంసాభావస్సాదిరనన్త ఇత్యాదిభేదకల్పనమయుక్తమేవ. స చైకవిధో
ప్యభావః వన్ధ్యాపుత్రాదిరూప ఏవేతి. నను వన్ధ్యాపుత్రాదివిషయ ఏవాభావో నతు
తద్రూప ఇతిచేన్నైవమ్. అభావస్యాఽభావ ఏవ విషయో భవతి నతు భావః. నహి
నాస్తీతి వ్యవహారస్య సద్వస్తువిషయో భవతి. నాప్యస్తీతి వ్యవహారస్యాసద్వస్తు
తస్మాత్ నాస్తీత్యభావవ్యవహారవిషయం వస్తు అభావ ఏవ తదేవం వన్ధ్యాపుత్రా
దిరూపాసత్పదార్థ ఏవాభావపదాభిధేయ ఇతిస్థితమ్. తస్య చాసద్వస్తునః కదా
చిదపి సత్తా నయుజ్యతే నాపి సద్వస్తునోఽసత్తా, 'నాసతో విద్యతే భావో నాభావో
విద్యతే సత' ఇతి గీతావచనాత్. సదసద్భావయోర్విరోధాచ్చ న సామా
నాధికరణ్యమ్- తస్మాత్సత్సదేవ అసదసదేవ. తచ్చ సద్వస్తు దర్శితం
బ్రహ్మేతి. నను నాయం నియమో యుజ్యతే. ఇదానీం సతోఽపి వస్తునః పితృపితా
మహాదేర్ఘటపటాదేశ్చ కాలాన్తరే అసత్త్వాపత్తేః. ఇదానీమసతోఽపి పుత్రపౌ
త్రాదేర్ఘటపటాదేశ్చ కాలాన్తరే సత్త్వాపత్తేరితిచేన్నైవమ్. భౌతికానాం
పితృపుత్రాదీనాం ఘటపటాదీనాఞ్చ ఉత్పత్తేః ప్రాక్ నాశాత్పశ్చాచ్చ భూతరూపేణ
సత్త్వాత్ తేషాం చ భూతానాం పృథివ్యాదీనాం సృష్టేః ప్రాక్ప్రలయాదూర్ధ్వంచ
బ్రహ్మరూపేణ సత్త్వాన్నాసతో జన్మనాపి సతో నాశ ఇతి. నను భౌతికానాం భూత
పరిణామత్వాదస్తు భూతరూపేణ సత్త్వం కథం పునర్బ్రహ్మాపరిణామానాం భూతా
నాం బ్రహ్మరూపేణ సత్త్వమితిచేదుచ్యతే. మాయావచ్ఛిన్నబ్రహ్మపరిణామభూతా
న్యేవ భూతానీతి. యద్వా రజ్జువివర్తస్య సర్పస్య యథా రజ్జురూపేణ సత్త్వమేవం
బ్రహ్మవివర్తస్య భూతచయస్య బ్రహ్మరూపేణ సత్త్వమవిరుద్ధమితి. తస్మాద్ఘటప
టాదిస్వసర్వవికారేషు మృదివ పృథివ్యాదిసర్వస్వవికారేషు అనుగతమస్తి. కారణం
బ్రహ్మ సద్రూపమ్. తత ఏవ మృద్ఘట ఇతివత్సన్ ఘట ఇతి ప్రతీతిః. తదేవ సత్యం.
తతోఽన్యన్మిథ్యైవ. కిన్తతోఽన్యదితిచేత్ నామరూపఞ్చ. తే ఏవ జగత్పదార్థః.
తే చాసద్బుద్ధివిషయత్వాదసతీవ. తయోస్సత్త్వన్తు భ్రాన్తిసిద్ధమేవ. నచ సృ
ష్టేః ప్రాక్ప్రలయాదూర్ధ్వంచ నామరూపయోరసత్త్వే నాసద్బుద్ధివిషయత్వేఽపి
మధ్యే సత్త్వేన సద్బుద్ధివిషయత్వమేవేతి వాచ్యమ్. నామాస్తి రూపమస్తీతి
వ్యవహారస్య సతో నామరూపయోశ్చ తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తత్వాత్.
నామరూపానుగతం సద్వస్త్వేవ సద్బుద్ధేర్విషయః. యుక్తశ్చైదం. నహి ఘట

బుద్ధేః పటో భవతి విషయః నాపి నామబుద్ధే రూపం భవతి విషయః రూపబుద్ధేర్వా నామ. తథాచ సద్బుద్ధివిషయత్వా న్నామరూపే సతీ ఇతి దుర్వచమ్. స్థాణోః పురుషబుద్ధివిషయత్వవ న్నామరూపయో స్సద్బుద్ధివిషయత్వస్య అవివేకప్రయుక్తత్వాత్. యథా స్థాణుపురుషయో ర్వివేకే కృతే స్థాణుః పురుషో నభవతి పురుషోవా నస్థాణు రేవం నామరూపయో స్సతశ్చ వివేచనే కృతే నామరూపే సద్వస్తు నభవతః. సచ్చ నామరూపే నభవతి. తస్మా త్సతో వివేచితమిదం జగదసదేవ. అసతశ్చ జగతో వివేచితం బ్రహ్మ సదేవ. అవివేకాత్తు జగద స్తీతి వ్యవహారః ఏవమవివేకా దపి అభావో ఽస్తీతి వ్యవహారో నసిద్ధ్యతి. అభావస్య సత్తాదాత్మ్యధ్యాసాయోగాత్. నహి మాతా మే వన్ధ్యేతి వ్యవహారో ఽవివేకాదపి సిద్ధ్యతి ఏవం సత్తాదాత్మ్యధ్యాసార్హత్వాదేవ జగ దిదం న వన్ధ్యాపుత్రవ దసత్పదార్థః. కిన్తు రజ్జుసర్పవ న్మిథ్యాపదార్థ ఇత్యుచ్యతే. అతఏవ జగతా వన్ధ్యాపుత్రాదినా వా న సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః. నను సత ఇద ముదితం సదేవ కార్యకారణయో స్సాలక్షణ్యా న్నత్వసత్ కథ మసత స్స జ్జాయేతేతి శ్రుత్యైవ ప్రకృతయా జగత్స దిత్యుక్తత్వా చ్చేతిచే న్నైవమ్. కిమిదం త్వ యోచ్యమానం జగత స్సత్త్వం త్రికాలాబాధ్యత్వం యద్వా ప్రతీయమానత్వమ్. నాద్యమ్ సతఉదితస్య సతి లీనస్యచ జగతః కాలత్రయవర్తిత్వాయోగాత్. కాలత్రయవర్తినః కథం జన్మలయౌ. ద్వితీయమస్మాకమిష్ట మేవ. ప్రతీతిదశాయా మస్తిహి జగ ద్రజ్జుసర్పవత్. ఏవం ప్రాతిభాసికత్వా దేవేదం జగ న్మిథ్యే త్యుచ్యతే. నచ రజ్జుసర్పాదయఏవ ప్రాతిభాసికాః జగత్తు వ్యావహారికమేవేతి వాచ్యమ్. వ్యవహారప్రతీతి ప్రతిభాసపదానా మేకార్థవాచిత్వాత్. శుక్తిరజత సత్యరజతయో ర్వైలక్షణ్యార్థస్తు వ్యవహారప్రతిభాసయో ర్భేదః కల్పితః స్థిరప్రతీతి ర్వ్యవహారః అస్థిరప్రతీతిః ప్రతిభాస ఇతి. తస్మా త్సత ఉదిత మిదం నసత్. కార్యకారణయో స్సాలక్షణ్యనియమస్తు రజ్జుసర్పస్థలే భగ్నః. కేనచిద్రూపేణ సాలక్షణ్య మప్యస్తిచ కిఞ్చ సత ఉదిత మిద మిత్యనేనైవ జగత స్సత్త్వం ప్రతిషిధ్యతే. ఉదయాత్ప్రాగేవ సత్త్వే కథ మ్పున రుదితత్వమ్ ఉదయాత్ప్రాగసత్త్వేతు కథ మస్య సత్త్వ మితి. తస్మా దుదితత్వాదేవ జగదిదం నసత్ సతో జన్మాయోగాదితి. నను సూక్ష్మరూపేణోదయాత్ప్రా క్స్వకారణే వర్తమానమేవ కార్యం కారకవ్యాపారవశా త్పునః స్థూలరూపే ణోత్పద్యతే బీజే సూక్ష్మరూపేణ వర్తమాన స్తరురివ నత్వత్యన్తమేవాసత్. అన్యథా ఘటాదపి పటోత్పత్తిప్రసఙ్గా దితిచే న్నైవమ్. కారణే స్వానురూపకార్యజననశక్తిరస్తి నతు కార్యం. నహి భిన్నే బీజే సూక్ష్మోపి తరు ర్దృశ్యతే. నచ తామేవ శక్తిం వయం

సూక్ష్మం కార్య మితి బ్రూమ ఇతి వాచ్యమ్. కార్యజననశక్తేః కార్యత్వేన వ్యవహారాయోగాత్. నచ బీజే యదిసూక్ష్మరూపేణ తరుర్నాస్తి తర్హి బీజస్యైవవృక్షజననశక్తిరస్తీతి కథం నియమ ఇతివాచ్యం. సూక్ష్మరూపేణాస్తిత్వపక్షేపి బీజఏవ తరుస్సూక్ష్మరూపేణాస్తీతి కథం నియమసిద్ధిః. నచ తరుజన్యత్వాద్బీజస్యతత్సిద్ధిరితి వాచ్యం. తరావేవ సూక్ష్మరూపేణ బీజ మస్తీతి కథం నియమః. నచబీజజన్యత్వాదితివాచ్యం తరుబీజయో రన్యోన్యాశ్రయత్వాపత్తేః. నచ తరుకారణాద్బీజాత్తరుకార్యం బీజ మన్యదేవేతి నాన్యోన్యాశ్రయఇతివాచ్యమ్.కిమాదౌ బీజమస్తి ఉతతరుః. నచానాదిత్వాన్నైవం చోదనీయమితి వాచ్యం. కార్యత్వేన బీజతర్వో రనాదిత్వాయోగాత్. న న్వస్మత్పక్షే నియమాసిద్ధిర్దోషో భవతు తవపక్షే కథం నియమసిద్ధిరితిచే దుచ్యతే.ఈశ్వర శాసనాదితి. అగ్న్యాదిపదార్థానాం దాహాదిశక్తయోహీశ్వరేణ నియమితాః. తస్మా దుత్పత్తేఃప్రాక్ కార్యం సర్వం స్వేనరూపేణ సూక్ష్మరూపేణవాఽసదేవ. నచానత్కార్య వాదాపత్తిస్తవేతి వాచ్యం న వయ మసతస్సజ్జాయతఇతి బ్రూమః, యేన అసత్కార్యవాదాపత్తి స్స్యాత్. కిన్తు సతః కారణాదేవోదేతీద మసదితి బ్రూమః. తచ్చ సర్వజగత్కారణం సద్వస్తు దర్శితమేవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి . నను జగద్రూపకార్యలిఙ్గేన కారణం బ్రహ్మానుమీయతే జగదిదం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదితి. తచ్చజగద్యద్యసత్ తర్హి కథంబ్రహ్మసిద్ధిరితిచేన్నైవమ్. తంత్వౌపనిషదం పురుషమితి శ్రుతేః. శాస్త్రయోనిత్వాదితిసూత్రాచ్చ. శాస్త్రాదేవబ్రహ్మసిద్ధిఃనానుమానాదనుమానంహి పురుషబుద్ధికల్పిత మప్రతిష్ఠితమేవ. యద్వా యావ జ్జగద్బ్రహ్మణో ర్వివేచనం నక్రియతే తావత్పర్యన్తం జగత్సదేవ జగదస్తీతివ్యవహారాత్. తేనచ సతా జగతా బ్రహ్మసిద్ధిరితి. వస్తుతస్తు యో బ్రహ్మ సిసాధయిషతి సబ్రహ్మైవ. ఆత్మనఏవ బ్రహ్మత్వాత్స్వస్యచాత్మత్వాత్. అతఏవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేతి శ్రూయతే. ఏవం నిత్యాపరోక్షత్వేన నిత్యసిద్ధే బ్రహ్మణి కథం సాధ్యత్వం నకథమపీతి కృత్వా బ్రహ్మ సాధయామీతి ప్రవృత్తి ర్భ్రాన్తిరేవ. తాదృశభ్రాన్త్యపనయనాయైవ వేదాన్తశాస్త్రం ప్రవర్తిత మీశ్వరేణ తస్యచ కృత్స్నస్య శాస్త్రస్యనిష్కృష్టం తాత్పర్య మిదమేవ, ఏకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతి. తస్యైవ వివరణపరాణి వాక్యాన్తరాణి తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యాదీని. నహి జీవేశ్వరభేదాదీనాం సత్యత్వే ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యేత దుపపద్యతే ఇతి. అథవా సృష్టేఃప్రా గిదం సదేవాభూత్. తచ్చ జగత్కారణం సద్వస్తు బ్రహ్మ వస్తుత ఏకమేవాద్వితీయ మిత్యన్వయః

జగత్కారణత్వాదయో ధర్మా బ్రహ్మణి వ్యవహారార్థం మాయయా కల్పితా ఏవ. నతు వస్తుత స్సన్తి. జగత ఏవాభావాత్. కథ మ్పున స్తత్కారణత్వం బ్రహ్మణః. వస్తుత స్తు నిర్ధర్మకం కేవలం చైతన్యమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. నను అద్వితీయ మిత్యస్య నిర్ధర్మక మిత్యర్థః. ఏక మిత్యస్య కేవల మిత్యర్థః. కథ మ్పున శ్చైతన్య పదార్థలాభ ఇతిచే దుచ్యతే. య న్నిర్ధర్మకం కేవలం వస్తు త చ్చైతన్యమేవేతి. నను యత్కేవలం త త్సధర్మకమేవ. కేవలత్వస్య ధర్మత్వా దితిచే న్నైవమ్. అత ఏవ నిర్ధర్మక మితి విశేషితమ్ కేవల మిత్యనేన నాస్తి బ్రహ్మణోఽన్యద్ధర్మి త్యుచ్యతే. తతో ధర్మసత్త్వే సతి ప్రాప్తే నిర్ధర్మకమి త్యనేన తత్ప్రతిషిధ్యత ఇతి. న చైవ మేవ కారో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం. ధర్మరూపత్వప్రతిషేధార్థత్వా త్తస్య. ఏవం బ్రహ్మ నధర్మి నాపిధర్మః నాపి ధర్మిసహితమితి సిద్ధమ్. నచ నిర్ధర్మకే బ్రహ్మణి నిర్ధర్మకత్వ మస్తి తచ్చ ధర్మఏవేతి వాచ్యం. నిర్ధర్మకత్వస్య ధర్మాభావరూపత్వేన భావరూప త్వాయోగాత్. భావోహి ధర్మః. నచ బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వస్య సద్భావా న్న బ్రహ్మ నిర్ధర్మక మితి వాచ్యం. బ్రహ్మత్వస్య బ్రహ్మరూపత్వాత్. తస్మా ద్ధర్మవిలక్షణం ధర్మివిలక్షణం కేవలం చైతన్యం బ్రహ్మ. నను కేవలత్వం బ్రహ్మణో నసిధ్యతి, వస్త్వన్తరరాహిత్యంహి కేవలత్వం. కథం తద్బ్రహ్మణ స్స్యాత్. సతికాలే సృష్టేః ప్రాక్సదేవేతి హ్యుచ్యతే. కథం కాలాభావే ప్రాగిత్యుక్తిః ఇతిచే న్నైవమ్. కాలాభావే పురేత్యుక్తిః కాలవాసనయా యుతం శిష్యం ప్రత్యేవేతి. కథ మన్యథా కాలస్యాపి జన్యత్వేన కాలసృష్టేః ప్రాక్కాలసత్త్వమ్. నచ కాలోఽనాది రనన్తశ్చేతి వాచ్యం. 'సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషా దధీ'త్యాదిశ్రుతేః అహోరాత్రాదికాలస్య జన్మనాశదర్శనాచ్చ. నను య దుత్పత్తేః ప్రాఙ్నాస్తి త దుత్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. కాల ఉత్పత్తేః ప్రాఙ్నాస్తీతి వచనం వ్యాహత ముత్పత్తేః ప్రాగిత్యనే నైవ కాలస్య సిద్ధత్వాత్. తస్మా దనాదిరేవ కాల ఇతిచే న్నైవమ్. కాల ఉత్పత్తేః ప్రాఙ్నాస్తీతి వచనస్య వ్యాహతత్వేపి కలానిమేషాహోరాత్రపక్షమాసాదయః పూర్వం నసన్తీతి వక్తుం శక్యన్తఏవ. నచైవం కాలవిశేషాణాం సాదిత్వేపి కాల సామాన్య మనాద్యేవేతి వాచ్యం. దర్శితవిశేషాతిరిక్తకాలసామాన్యస్యాసిద్ధేః. తస్మా న్న కాలేన సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః. నను ఏకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతి కిం ముక్తిదశా మధికృత్యోచ్యతే యద్వా ప్రళయదశామ్. నాద్యః సదేవ సోమ్యేదమగ్రఆసీ దేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి సృష్టిప్రాగ్దశాయాః ప్రళయాత్మికాయాఏవేహ ప్రకృతత్వాత్. నాన్త్యః ప్రళయే సర్వద్వైతశూన్యత్వేసతి సర్వ

జీవానాం మోక్ష స్యాయత్నసిద్ధత్వాత్ ఇతిచే దుచ్యతే. వస్తుతఇతి పదనివేశనేన పరిహృతప్రాయం పూర్వపక్షః. వ్యవహారత స్సద్వితీయ మనేకమి వాభాసమాన మపి బ్రహ్మ వస్తుతఏకమేవాద్వితీయమితి నను భవతు వస్తుత ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. వ్యవహారతః సృష్టేః పూర్వోత్తరకాలయోః కీదృశ మితి. మాయావచ్ఛిన్నమ్. మధ్యకాలే కీదృశమ్. మాయావచ్ఛిన్నమేవ. తర్హి ప్రపఞ్చప్రలయయోః కిం వైలక్షణ్యమ్. ప్రపఞ్చే మాయా నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతా ప్రలయే త్వవ్యాకృతేతి. కిం జీవోపాధయోఽన్తఃకరణాని ప్రలయే నశ్యన్తి. న తర్హి కథ మవ్యాకృతత్వం ప్రలయే మాయాయాః. సూక్ష్మరూపేణ మాయాయాం నిలీయ సన్తి. నతు స్థూలరూపేణేతి. కి మిమా న్యన్తఃకరణాని సృష్టేః ప్రాక్ సన్తి ఉత న. సన్త్యేవ. కస్మాత్. సాదిత్వాత్. తర్హి సంసారోపి సాదిరేవ. ఓమ్. యద్యేవం కథ మాదౌ జీవానాం సంసార ఆసీ త్పరస్పరం భిన్నః. సహి సంసారవైచిత్ర్యహేతుకర్మవైచిత్ర్య స్తదాస్తి ఇతిచే త్సాదిరపి సంసారః అయ మిదానీం ప్రవృత్తఇతి నిరూపయితుం నశక్యత ఇ త్యనాదిరేవ. ఏవం సాదీన్య ప్యన్తఃకరణాని ఇమా నీదానీం సృష్టానీతి నిరూపయితుం నశక్యన్తఏవే త్యనాదీన్యేవ. నచైవం సాదిత్వమేవ మాస్త్వితి వాచ్యం. సృష్టిలయశ్రవణాత్. తస్మా జ్జ్ఞానంవినా న ప్రలయేపి లిఙ్గభఙ్గో జీవానాం. నచైవం ప్రపఞ్చప్రలయయో రుభయో రపి బ్రహ్మణ స్సద్వితీయత్వే కథం పరమార్థదశాయా మద్వితీయత్వమితి వాచ్యం. ద్వితీయస్యాసత్త్వాదేవ. కస్మా ద్ద్వితీయం నాస్తి తదా. ద్వితీయస్య జగత స్సమూలస్య జ్ఞానేన నాశితత్వాత్. కా సా దశా. ముక్తిరేవ. నచ ద్వైతం యేన నాశితం తస్య జ్ఞానస్య నాశకాన్తరాభావేన సత్త్వా త్తేన సద్వితీయం బ్రహ్మేతి వాచ్యం. సర్వం కాష్ఠం దగ్ధ్వా యథా స్వయమేవ నశ్య త్యగ్ని రేవం సర్వం ద్వైతం నాశయిత్వా స్వయమేవ నశ్యతి జ్ఞానమితి. కి స్తజ్జ్ఞానమ్ ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాకారాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యమ్. నచ చైతన్యస్య కథం నాశఇతి వాచ్యం. వృత్తినాశా త్తత్ప్రతిఫలితచైతన్యస్యాపి నాశ ఇత్యుపచారః. యద్వా ప్రతిబిమ్బచైతన్య మిద మనిత్యమేవ బిమ్బచైతన్యమేవ నిత్యమితి తస్మా న్ముక్తా వేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. నచైకత్వస్యాభావే కథ మేక మిత్యుచ్యతఇతి వాచ్యం. శ్రోతుస్సఙ్ఖ్యావాసనావిశిష్టత్వా త్తదనుసారేణ శ్రుత్యోక్త మేకమితి. నతు బ్రహ్మ ణ్యేకత్వమస్తీతి. నను ద్వితీయస్యాభావాద్బ్రహ్మ ణ్యేకత్వం కథం నాస్తీతిచే దుచ్యతే. యత్ర పదార్థద్వయం వర్తతే తత్ర ఇద మేకం ద్వితీయ మిద మితి వక్తుం శక్యతే. యత్రతు

పదార్థద్వయం నవర్తతే తర్హి కథ మిదమేక మితి వక్తుం శక్యతే నకథమపీతి. నను తద్బ్రహ్మ వాఙ్మనసయోః కింవిషయ ము తావిషయ మాద్యే కథ న్తస్యాద్వితీయత్వం ద్వితీయే ఏకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతివాక్యం కథం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయే దితిచే న్నైవమ్. యది పరమార్థదశాయాం వాఙ్మనసే స్తః తర్హి తయోర్బ్రహ్మవిషయ మవిషయంవేతి వికల్ప్యేత. నతు తే స్తఇతి కథ న్తద్వికల్పః. నచ మాస్తు వికల్పః కథ మిదం వాక్యం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతీతిచే ద్వ్యవహారతః. కల్పితత్వా ద్బ్రహ్మణి వాగ్విషయత్వమనోవిషయత్వయోః. నను అద్వితీయం బ్రహ్మ వ్యవహారతోఽపి కథం సద్వితీయ మ్భవేదితిచే త్కానుపపత్తిః వ్యవహారస్య మాయామయత్వాత్. మాయయాహి రజ్జోరపి సర్పఇతివ్యవహారః గగనస్యాపి నీలమితి వ్యవహారః ఆత్మనోఽపి బ్రాహ్మణో మనుష్య ఇతి వ్యవహారః. నన్వేవం సర్వదా ప్యద్వితీయమేవ బ్రహ్మేతి కథముచ్యతే ముక్తిదశాయామితిచే న్నైషదోషః. సర్వదా ప్యద్వితీయమేవ బ్రహ్మ వ్యవహారదశాయాం సద్వితీయమివ ప్రతిభాతి. ముక్తిదశాయాన్తు తత్ప్రతిభానమపి నాస్తీతి తదుక్తమ్. నను కస్యేదం దశాద్వయమ్. తవైవ. కోఽహమ్. కిమాత్మానమేవ త్వం నజానాసి. జానామి బ్రాహ్మణం దేవదత్త మాత్మానమ్. తర్హి వ్యవహారదశా త వానుభవసిద్ధైవ. పరమార్థదశాం పృచ్ఛామి. సాపి తవైవ భవిష్యతి. కదా శ్రవణమనననిదిధ్యాసనేషు కృతేషు సత్సు. నచ సదాపి వ్యవహారఏవాస్తి. నతు కదాపి వ్యవహారాభావ ఇతి వాచ్యం. సుషుప్తిమూర్ఛాదిషు వ్యవహారాభావదర్శనాత్ కేన దృశ్యతే సుషుప్తౌ వ్యవహారాభావః. త్వయైవ స మయా దృష్టః. యది త్వయా నదృష్టః తర్హి కథం త్వం సుషుప్తౌ వ్యవహారః కోఽపి నాసీ దితి సుప్తోత్థితస్సన్ స్మరసి. నచ సుషుప్తావహమజ్ఞఏవ జ్ఞానాభావాదితి వాచ్యం. కిం త్వయా స జ్ఞానాభావోఽనుభూత ఉత న. ఆద్యే తవ కథ మజ్ఞత్వం ద్వితీయే కథం జ్ఞానాభావసిద్ధిః ఇతి. నను ముక్తిదశా కిం పరమార్థసతీ ఉతాసతీ. ఆద్యే తయా సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః ద్వితీయే ముక్తిదశాయాఏవ మిథ్యాత్వే కథ న్తద్దశావిషయం బ్రహ్మ సత్యం స్యా దితిచే న్నైవమ్. యది ముక్తిదశా బ్రహ్మణః స్సకాశా ద్భిన్నత్వేన వివక్షితా తర్హి మిథ్యైవ. నచ తస్యా మిథ్యాత్వే బ్రహ్మాపి మిథ్యా స్యాదితి వక్తుం శక్యతే. వ్యవహారదశాయా మిథ్యాత్వేపి తద్విషయస్య బ్రహ్మణ స్సత్యత్వాభ్యుపగమాత్. వ్యవహారదశాయామేవ హి విద్వద్భి ర్బ్రహ్మవిచారః క్రియతే. అథ యది ముక్తిదశా బ్రహ్మాభిన్నేతి వివక్షితా తర్హి సత్యైవ ఇతి. నను యో ముక్త స్స కిం బ్రహ్మ ఉతాన్యః. ఆద్యే

ముక్తత్వమితి నిరస్తం ప్రాప్తం బ్రహ్మణః. ద్వితీయే సద్వితీయత్వం ప్రాప్తమితిచేన్నైవమ్. 'న నిరోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః, న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతే'తి శ్రుతేః. బద్ధో ముక్త ఇత్యాదయస్సర్వే వ్యవహారా బ్రహ్మణి మాయయా కల్పితా ఏవేతి న ముక్తం బ్రహ్మ నాపి బద్ధం బద్ధపూర్వకో హి మోక్షః. బద్ధస్యైవ మిథ్యాత్వే కథ మోక్షస్య సత్యత్వం యేన బ్రహ్మణో ముక్తత్వం స్యాత్. తస్మాన్ముక్తత్వం మోక్షాఖ్యం యది బ్రహ్మభిన్నం తర్హి మిథ్యైవ. యది బ్రహ్మాభిన్నం తర్హి సత్యమేవేతి ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సత్. బ్రహ్మభిన్నం సర్వమపి ద్వైతమసత్ ఇతి సిద్ధాన్తః. నను కార్యస్య కారణానన్యత్వనియమాత్ బ్రహ్మజన్యమిదం ద్వైతం బ్రహ్మాభిన్నం సదేవ సత్యస్యాదితి చేత్సత్యమ్. యద్యేవమిదం ద్వైతం బ్రహ్మాభిన్నత్వేన వివక్షితం తర్హి సత్యమేవ. ఏవం బ్రహ్మాభిన్నత్వేన వివక్షితత్వాదేవ సృష్టేః ప్రాగిదం సదిత్యుక్తమ్. యదితు బ్రహ్మభిన్నత్వేన వివక్ష్యతే తర్హి మిథ్యైవ. యథా మృజ్జన్యః మృదభిన్నత్వేన వివక్షితో ఘటస్సత్యః మృద్భిన్నత్వేన వివక్షితస్తు మిథ్యైవ తద్వదితి. నను సత్యం వస్తు సర్వదా సర్వథా చ సత్యమేవ న తు పురుషబుద్ధివైచిత్ర్యవశాత్కదాచిదసత్యం భవితుమర్హతీతి చేత్సత్యమ్. సత్యమపి వస్తు రూపాన్తరేణ గృహీతం సదసత్యమివ భవతి యథా పిశాచాత్మనా గృహీతః స్థాణుస్సత్యోఽప్యసత్యో భవతి. తస్మాత్ సత్యాసత్యయోః పరస్పరతాదాత్మ్యాభావేఽపి సత్యేఽసత్యమితి అసత్యే సత్యమితి చ భ్రమస్స్యాదేవావివేకినామ్. కిమేతావతా ఫలితమితి చేదుచ్యతే. యది కార్యం సర్వాత్మనా కారణాదనన్యస్తర్హి కార్యకారణభేదవ్యవహారస్యైవాసిద్ధిః. కిన్తు కేనచిదంశేన కారణాదనన్యం కేనచిదంశేన కారణాదన్యచ్చ భవతి కార్యం. యథా ఘటః స్వానుస్యూతమృత్తికాణుపుఞ్జాంశేన స్వకారణాన్మృద్వస్తునోఽనన్యః కమ్బుగ్రీవాద్యాకారాంశేన తస్మాదన్యశ్చ భవతి. ఏవం జగదిదం స్వానుస్యూతసత్తాంశేన బ్రహ్మణోఽనన్యత్ నామరూపాంశేనతు తస్మాదన్యచ్చ భవతి. ఏవం సతి నామరూపాపేక్షయా బ్రహ్మభిన్నమితి సత్తాపేక్షయా బ్రహ్మాభిన్నమితిచ వివక్షితుం శక్యతే జగత్. తత్ర యదపేక్షయా బ్రహ్మభిన్నమితి జగద్వివక్ష్యతే తన్నామరూపాత్మకం జగన్మిథ్యైవ. యదపేక్షయా జగద్బ్రహ్మాభిన్నమితి వక్ష్యతే తత్సత్తారూపం జగత్తు సత్యమేవ. తథాచ సద్రూపేణ సత్యమపీదం జగత్ నామరూపాత్మనా గృహీతంచేదసత్యం భవతి. ఏవం నామరూపాత్మనా గృహీతే అసత్యేఽప్యస్మిన్ జగతి పునస్సత్యమితి భ్రమోఽపి భవతి, సజ్జగదితి ప్రతీతివశాత్. విద్వాంస్తు సద్రూపే

ణేదం జగ ద్గృహీత్వా బ్రహ్మైవేదం సత్యమితి మన్యతే నామరూపాత్మనా పరైర్గృహీతం జగత్తు అసదేవేతిమన్యతే నామరూపయో రసత్త్వాత్. కారణే బ్రహ్మణ్యసతీహి తే నామరూపే మాయయా కల్పితే. అతఏవ తే బ్రహ్మభిన్నే మిథ్యాభూతేచ తస్మా జ్జగత్యనుగతం సద్వస్త్వేవ సత్యం నామరూపాత్మకం జగత్తు మిథ్యైవ. యథా ఘటాదా వనుగతో మృదంశఏవ సత్యః నామరూపాత్మకో ఘటాది ర్మిథ్యైవ తద్వత్. ఏవంచ కారణా దనన్యం కార్యం నామ కార్యేనుస్యూతం కారణమేవేతి సిద్ధమ్. అతఏవ తస్య కారణాభేదః. కారణం సత్యం కార్యం మిథ్యానామ. కార్యేనుస్యూతం కారణం సత్యం తద్భిన్నే నామరూపే మిథ్యేత్యర్థః. తస్మా త్కారణం బ్రహ్మైకమేవ సత్యమితి యుక్త ముక్తం. "సదేవ సోమ్యేద మగ్ర ఆసీ దేకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతి. నను కింబ్రహ్మేద మజ్ఞం యద్వా సర్వజ్ఞమ్. ఆద్యే సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానవ ద్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వాయోగః. ద్వితీయే నిర్ధర్మకత్వాసిద్ధి స్సర్వజ్ఞత్వధర్మవత్త్వా దితిచే న్నైవమ్. సర్వజ్ఞమేవ బ్రహ్మ వ్యవహారతః. పరమార్థత స్తు సర్వస్యైవాభావా త్కథం సర్వజ్ఞత్వం బ్రహ్మణః. నను బ్రహ్మణో జ్ఞానం స్వరూప మిత్యుక్తం. తేనైవ స్వరూపజ్ఞానేన సద్వితీయం బ్రహ్మేతిచే న్నైవమ్. ఘటస్య స్వరూపం మృదితి మృదా సద్వితీయత్వం స్యా ద్ఘటస్యేతి. నహి స్వరూపా జ్జ్ఞానా దతిరిక్తం బ్రహ్మ కిన్తు తదేవ అతఏవ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తం శ్రుత్యా. నను యది జ్ఞానం బ్రహ్మ తర్హి జడమేవ జ్ఞాతురేవాజడత్వా దితిచే న్నైవమ్. జ్ఞానస్యైవ జడత్వే కథం జ్ఞానవత స్స్యా దజడత్వం. జ్ఞానస్య ఘటవ జ్జడత్వేన ఘటవానివ జ్ఞానవానపి జడవానేవ స్యాదితి. జ్ఞాతాపి జ్ఞానేనైవ సర్వం వేత్తీతి సర్వభాసకం జ్ఞానం స్వప్రకాశ మజడమేవ. నను బ్రహ్మ జ్ఞాతృ భవతి నతు జ్ఞానమితిచే న్నైవమ్. నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమితి నిష్క్రియస్య బ్రహ్మణః జ్ఞానకర్తృత్వరూపజ్ఞాతృత్వాయోగాత్. అద్వితీయస్య బ్రహ్మణః జ్ఞానాశ్రయత్వరూపజ్ఞాతృత్వాయోగాచ్చ. నచాద్వితీయ మితిపదస్య స్వసమానద్వితీయవస్తురహిత మిత్యర్థః అద్వితీయోఽయం భట ఇత్యాదివ్యవహారా దితివాచ్యం తాదృశే అద్వితీయే బ్రహ్మ ణ్యేకత్వ స్యాయోగాత్. తదర్థస్యచ లాక్షణికత్వాత్. ముఖ్యార్థబాధాభావే లక్షణాయా అప్రవృత్తేశ్చ. అద్వితీయో భటఇత్యత్ర ముఖ్యార్థబాధసత్త్వా ల్లక్షణాయాః ప్రవృత్తిః. నచాద్వితీయమిత్యస్య అబ్రహ్మాత్మకద్వితీయవస్తురహిత మిత్యర్థ ఇతివాచ్యం. లక్షణయాప్యస్మా త్పదా దస్యార్థ స్యానుదయాత్, అయుక్తత్వాచ్చ. కథమ్ ఉచ్య

తే. అబ్రహ్మాత్మకం ద్వితీయం వస్తు నాస్తీత్యస్య బ్రహ్మాత్మకం ద్వితీయం వస్త్వస్తీతి వ్యాఖ్యా. బ్రహ్మాత్మకం తద్వస్తు కి మపేక్షయా ద్వితీయం కింబ్రహ్మాపేక్షయా ఉత తదన్యాపేక్షయా. నాద్యః. మృదాత్మకస్య ఘటస్య మృదపేక్షయా సద్వితీయత్వం యథా నభవతి తథా బ్రహ్మాత్మకస్య వస్తునః బ్రహ్మాపేక్షయా న సద్వితీయత్వం.సద్వితీయః తదన్య స్యాద్వ్యాప్త్యసిద్ధేః నచ స్వాపేక్షయైవేతి వాచ్యం.ఘటాపేక్షయా ఘటస్య సద్వితీయత్వప్రసఙ్గాత్. తస్మాద్బ్రహ్మాత్మకం వస్తు బ్రహ్మైవ నతు బ్రహ్మణో ద్వితీయం. బ్రహ్మణో ద్వితీయత్వే బ్రహ్మాత్మకత్వస్యైవాయోగాత్. నచ బ్రహ్మాత్మకం వస్తు నబ్రహ్మ కిన్తు ప్రకృతిపురుషయుగల మితి వాచ్యం. బ్రహ్మాభిన్నస్య తద్యుగలస్య బ్రహ్మాత్మకత్వాయోగాత్.నను ప్రకృతిపురుషయో ర్బ్రహ్మకార్యత్వాద్బ్రహ్మాత్మకత్వ మితి మయా నోచ్యతే కిన్తు బ్రహ్మణః ప్రకృతిపురుషాన్తరాత్మత్వా దితిచే న్నైవమ్. కిం పేటికాయాం రూపికావద్బ్రహ్మ ప్రకృతిపురుషయో రస్తి యద్వా జగత్యాకాశవత్. నాద్యః తథాసతి బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయే ప్రకృతిపురుషయో రన్తర్బహిశ్చ సర్వం వ్యాప్య స్థితం బ్రహ్మ.'అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత'ఇతిశ్రుతేః.తథాచ బ్రహ్మణా వ్యాప్తం ప్రకృతిపురుషయుగల మస్తీత్యర్థః ఫలితః. సృష్టేః ప్రాక్ప్రకృతిః పురుషస్తద్వ్యాపకం బ్రహ్మచేతి త్రయమస్తీతి వక్తవ్యే ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతిశ్రుతిరాహేతి తవ వచనం శ్రుత్వా బాలాఅపి పరిహసేయుః. ఆస్తాం స పరిహాసః. కథమ్పున ర్బ్రహ్మణా ప్రకృతిపురుషౌ వ్యాప్తౌ. న తావ ద్దీపప్రకాశేన గృహవత్ ప్రకాశవద్బ్రహ్మణో రూపాభావాత్. నాప్యాకాశేన ఘటవత్. ఆకాశవద్బ్రహ్మణోఽనుపలభ్యమానత్వాత్. నాప్యగ్నినా దారువత్ దారుమథనా దగ్నేరివ బ్రహ్మణః కుతశ్చి దనుదయాత్. నాపి శ్రీరామాదియశసేవ లోకత్రయం నిస్స్వరూపత్వేనాతత్త్వత్వాద్యశసః. బ్రహ్మహి తత్త్వమ్. నాప్యజ్ఞానేనేవ జీవః. నాహం జానామీతిప్రతీత్యా జీవ స్యాజ్ఞానావృతత్వకల్పనేపి బ్రహ్మావృతత్వకల్పకప్రతీత్యభావేన తత్కల్పనానుపపత్తేః. నాపి జీవేన దేహవత్. తవ మతే జీవస్యాణుత్వేన దేహవ్యాపకత్వాసిద్ధేః. నాపి జీవధర్మభూతజ్ఞానేన దేహవత్.శిరసి మే వేదనా పాదే మే వేదనేతి యుగపదనుభవేన లిఙ్గేన సర్వదేహవ్యాపినః జీవస్వరూపభూతస్య జీవధర్మభూతస్యవా జ్ఞానస్య కల్పనేపి న తథా సర్వవ్యాపి బ్రహ్మ కల్పయితుం శక్యతే లిఙ్గాభావాత్. నచ జీవేన విధృతో యథా దేహ స్తిష్ఠతి తద్వత్సర్వమపి జగత్ప్రకృతిపురుషాత్మక మీశ్వరేణ విధృతం సదేవ తిష్ఠతీతి విధరణలిఙ్గేన జగతి బ్రహ్మవ్యాప్తి రనుమీయతఇతి

వాచ్యమ్. జీవాపేతస్య శరీరస్య స్థిత్యదర్శనా జ్జీవేన దేహో విధృతస్తిష్ఠతీతి వక్తుం
శక్యతే. న తథా బ్రహ్మణా జగద్విధృతమితి వక్తుం శక్యం. బ్రహ్మాపగమే సస్థితిర
హితస్య వస్తునోఽదర్శనాత్. సర్వవ్యాపిబ్రహ్మణోఽపగమాయోగాత్. సత్యపి
వ్యాపిని బ్రహ్మణి మృతశరీరస్య స్థిత్యలాభాచ్చ. కిఞ్చ సావకాశం వస్తు కేనాపి
వ్యాప్యేత నిరవకాశస్తు కథం కేన వ్యాప్యతే పురుషో హ్యణుత్వా న్నిరవకాశః.
తస్మాద్బ్రహ్మణా కథం పురుషో వ్యాప్యేత. అథ కేన రూపేణ బ్రహ్మ వ్యాప్నోతి
ప్రకృతిపురుషౌ. అన్తర్యామిరూపేణ. కిమన్తర్యామిణో రూపం. జ్ఞానమేవ. కథన్త
స్యాచేతనేషు స్థితి రధ్యవసేయా. శాస్త్రాదేవ. అగ్ని రనుష్ణో ప్రకాశ ఇతివ త్కథం
శాస్త్రమప్యసఙ్గతార్థం బ్రూయాత్. జ్ఞానవాన్ ఘటోఽచేతనఇతి హ్యసఙ్గతార్థం
వచనమ్. నచ యస్మిన్ స్వరూపభూతం జ్ఞాన మస్తి తన్న చేతనం. కిన్తు యస్మిన్
ధర్మభూతం జ్ఞానమస్తి తదేవ చేతనమితి నియమాత్. ఘటే ధర్మభూతజ్ఞానా
భావా దచేతనో ఘట ఇతి వాచ్యమ్. ఘటే యదా స్వరూపభూతజ్ఞాన మస్తి తదైవ
తదాశ్రితం ధర్మభూతం జ్ఞానమప్యస్త్యేవ. నహిధర్మభూతజ్ఞానరహితం స్వరూపభూత
జ్ఞానమస్తి తత స్సచేతనఏవ స్యా ద్ఘటః. నను ధర్మభూతం జ్ఞానం స్వరూపజ్ఞానేఏవ
వర్తతఇతి స్వరూపభూతం జ్ఞానమేవ చేతనం తద్భిన్నం సర్వమచేతన మేవేతిచే
త్తర్హి చేతనాచేతనవ్యవహారఏవ లోకప్రసిద్ధ ఇదానీం లుప్తః. జీవన్తో మనుష్య
పశ్వాదయ శ్చేతనాః. అజీవన్తః పాషాణఘటాదయోఽచేతనా ఇతిహి లోక
స్యవహారః, నను చేతన జీవాధిష్ఠితత్వాదేవ జీవన్మనుష్యపశ్వాదీనాం చేతనత్వ
వ్యవహారః. స్వత స్త్వచేతనాఏవేతిచే త్కిం జీవోఽపి చేతనః సత్యమ్. కుతః.
జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చేతి. తర్హి చేతనజీవాధిష్ఠితమనుష్యపశ్వాదివ చ్చేతనేశ్వ
రాధిష్ఠితఘటపటాదయోపి చేతనాఏవ. నను చేతనాధిష్ఠితత్వమాత్రం నచేతన
వ్యవహార ప్రయోజకం. కింతు చేతనజీవాధిష్ఠితత్వం. తత్తు ఘటాదేర్నా స్తీతిచే
త్తర్హి ఘటాదే శ్చేతనేశ్వరాధిష్ఠితత్వకల్పనం వ్యర్థమ్. తథా స్వతఏవ జ్ఞాన
స్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చ జీవః కథం తాదృశే నైవేశ్వరేణ వ్యాప్యతే తథా
సతి జీవాన్తరేణాపి వ్యాప్యేతైవ. తస్మాజ్జ్ఞానస్వరూపేణ బ్రహ్మణా ప్రకృతి

పురుషౌ వ్యాప్తావితి వక్తుం నశక్యతే. నచ ధూమాగ్న్యోరివ న్యూనదేశవృత్తి
త్వం వ్యాప్యత్వ మధికదేశవృత్తిత్వం వ్యాపకత్వ మిహ గ్రాహ్యమితి వాచ్యం.
ప్రకృతేరేవ దేశత్వేన కథ స్తస్యా న్యూనదేశవృత్తిత్వం యేన వ్యాప్యత్వం
తస్యాః. నను ఈశ్వరః ప్రకృతిపురుషయో రస్తి ప్రకృతి ర్న పురుషేశ్వరయోః పురు

షశ్చ ప్రకృతావేవాస్తి నత్వీశ్వరే ఇతి వ్యాపక ఈశ్వరః వ్యాప్యౌ ప్రకృతిపురుషావి
తిచేన్నైవమ్. ఈశ్వరః ప్రకృతిపురుషయోరన్తీత్యంశస్యైవాద్యాప్యసిద్ధత్వాత్.
నను శక్తిమానీశ్వరః. సాచ శక్తిరీశ్వరానపాయినీ నానావిధా చ. తథాచ. సర్వేషు
చేతనేష్వచేతనేషుచ వస్తుషు యస్యాః కస్యాశ్చిచ్ఛక్తేః సత్వాచ్ఛక్తిమానీశ్వరో
ప్యస్త్యేవేతి సిద్ధమీశ్వరవ్యాప్యత్వం ప్రకృతిపురుషయోరితిచేన్నైవమ్. సాశక్తిః
కిమీశ్వరవ్యాప్యా ఉతావ్యాప్యా. ఆద్యే కిం తచ్ఛక్తివ్యాపకమీశ్వరస్వరూపం
ద్వితీయే కథమీశ్వరస్య సర్వవ్యాప్తిః. కిఞ్చ ప్రకృతి పురుషేశ్వరత్రయాతిరిక్త
శక్తికల్పనఞ్చ స్వాభ్యుపగమవిరుద్ధమ్. నను సా శక్తిరీశ్వరాదనన్యైవేతిచే
త్తర్హి స శక్తిమానపీశ్వరాదనన్య ఏవ. నచ శక్తిమానీశ్వర ఏవ నాగ్న్యాదిః
పదార్థ ఇతి వాచ్యం ప్రత్యక్షవిరోధాత్. అగ్నిర్దహతీతిహి సర్వేషాం ప్రత్యక్షం
నచ అగ్న్యన్తర్యామిణీశ్వరే దహతి సతి అగ్నిర్దహతీతి వ్యవహారస్త్వ
వివేకాల్లౌకికాః కేచిత్ శాస్త్రిణశ్చేతి వాచ్యమ్. యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్ దహతి
తస్యేశ్వరస్యాన్తర్యామిణః కిం రూపం నచజ్ఞానమేవేతి వాచ్యం. ప్రత్యుక్తత్వాత్త
స్య. నను జ్ఞానస్వరూపస్యాపీశ్వరస్య జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిశ్చేతి శక్తిద్వయమస్తి.
తత్ర జ్ఞానశక్తిప్రధానస్సన్ యేషు వర్తతే తే చేతనా భవన్తి. క్రియాశక్తి
ప్రధానస్సన్ యేషు వర్తతే తే అచేతనా భవన్తీతి కృత్వా అగ్న్యాదిష్వచేతనత్వ
మాత్రేణ నేశ్వరవ్యాప్తిర్నాస్తీతి కల్పయితుం శక్యమితిచేన్నైవమపి. శక్తిద్వ
యవానీశ్వరో యేషు వర్తతే తేషు కస్యాశ్చిచ్ఛక్తేః ప్రాధాన్యేపి శక్త్యన్తర
మప్రాధాన్యేనాస్త్యేవ. నతు సుతరాం నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే. చేతనేష్వపి వస్తుషు
క్రియాదర్శనాత్. తవ మతే కర్తాహి చేతన ఆత్మా జీవః. తస్మాద్దాహకోప్యగ్నిశ్చేతన
ఏవ స్యాత్. ఛేదకమపి లవిత్రం చేతనమేవ స్యాత్. నత్వేతదస్తీతి కథన్తత్రేశ్వరసత్త్వా
భ్యుపగమః. నచ క్రియాశక్తిదర్శనాదితి వాచ్యం తస్యా వహ్న్యాద్యాశ్రయత్వమేవ
నేశ్వరాశ్రయత్వం నిష్క్రియత్వాదీశ్వరస్య. నను శక్తిరేవేశ్వరః. నతు శక్తిమాన్.
సాచ శక్తిః. క్వచిత్క్రియాజననీ క్వచిజ్జ్ఞానజననీచ సర్వత్రాస్తీతి సర్వవ్యాపకత్వ
మీశ్వరస్యేతిచేన్నైవమపి. నిత్యత్వా కార్యగమ్యా జడా అస్వతన్త్రా చ శక్తిః
కథం బ్రహ్మ స్యాత్. కిఞ్చ ప్రకృతికార్యత్వాదిదం జగత్ప్రకృతివ్యాప్తం భవతు.
ఘట ఇవ మృద్వ్యాప్తః. అచేతనాయాః ప్రకృతేశ్చేతనానధిష్ఠితత్వే సతి జగత్క
ర్తృత్వాయోగాత్పురుషేణ చేతనేనాధిష్ఠితా భవతు సా ప్రకృతిః దేహవత్.
కుతః పునరీశ్వరాభ్యుపగమః. ఈశ్వరస్యచ వ్యాపకత్వాభ్యుపగమః. నచ చేతనోపి

పురుషో స్వత న్త్రిఇతి వాచ్యం. తథా సతి చేతనత్వావిశేషా దీశ్వరో ప్యస్వతన్త్రిఏవ స్యాత్. న చేశ్వరో నచేతనః నాప్యచేతనః; కిన్తు విలక్షణఏవేతి వాచ్యమ్. చేతనాచేత నాభ్యా మన్యస్య వస్తునోదుర్ని రూపత్వాత్. చేతనత్వానాక్రాన్తం వ_స్వచేతనమేవ. అచేతనత్వానాక్రాన్తం వస్తు చేతనమే వేతి. నచ నచేతనఈశ్వరః కిన్తు చైతన్య మేవేతి వాచ్యం. చైతన్యస్యైవ చేతనత్వాత్. చైతన్యంహి బుద్ధ్యాదిషు స్థితం బుద్ధ్యాదిం శ్చేతయతి. నచ దేహాదిరూపప్రికృతేః పురుషాధిష్ఠితత్వేపి మృత్పా షాణాదిరూపప్రికృతే రీశ్వరాధిష్ఠితత్వమితి తదర్థ మీశ్వరాభ్యుపగమ ఇతి వాచ్యం. పురుషేణైవ తస్యా అప్యధిష్ఠితత్వాత్. నచ పురుషేణ మృదాదే రధిష్ఠితత్వే కస్మా న్న సచేతనత్వం మృదాదే ర్దేహాదివ దితి వాచ్య మీశ్వరాధిష్ఠితత్వపక్షేపి సమా నోయం దోషఇతి. నచ పురుషస్యైవ చేతయితృత్వం నేశ్వరస్యేతి వాచ్య మచేత యితు రీశ్వరత్వస్యై వాయోగాత్. ఈశ్వర శ్చేతయితుం నేష్టే ఇతి వచనంహి విరు ద్ధమ్. సిద్ధాన్తే చేతనాచేతనవ్యవహారః కథ మితిచే దుచ్యతే. సర్వత్రైకరూపే ణావస్థిత మపి పురుషాఖ్యం చైతన్యంబుద్ధి రాత్మని ప్రతిఫలయతీతి చేతనా బుద్ధిః సా యేష్వ స్తి తే చేతనా ఇత్యుచ్యన్తే. మృదాదిషు తస్యా అభావా త్తే అచేతనా ఇత్యుచ్యన్తే ఇతి. నన్వేవంయద్బుద్ధా వ_స్తిచైతన్యం త దేవ పురుషః, యత్సర్వత్రా స్థితదీశ్వర ఇతిచే న్నైవమ్. యదేవ బుద్ధావ_స్తి తదేవ సర్వత్రాప్యస్తీతి. నచ సిద్ధాన్తేపి సర్వత్ర చైతన్య మస్తీతి కథముచ్యతఇతి వాచ్యం. భాతీతివ్యవహారా ద_స్తీతివ్యవహారాచ్చ న చాస్మ న్మతేపి తథైవోచ్యతఇతి వాచ్యం. బ్రిహ్మజన్యత్వా జ్జగతి బ్రిహ్మాంశానాం సచ్చిదా నన్దానా మనుగతి రస్మన్మతే ఉపపద్యతే. తవ మతేతు బ్రిహ్మకార్యే జగతి కథ న్తదనుగమః. నచ అస్మాభిరపి జగ ద్బ్రహ్మకార్య మిత్యేవోచ్యత ఇతి వాచ్యం. కథ న్తర్హి బ్రిహ్మకార్యయోః ప్రకృతిపురుషయో ర్బ్రహ్మవ్యాప్తిః. అనాదీ ఖలు ప్రకృతి పురుషౌ. కిఞ్చ సచ్చిదానన్దభిన్నాయాం ప్రికృతౌ బ్రిహ్మాంశానుగతి రస్తు నామ. యథాకథంచి త్కథమ్పునః సచ్చిదానన్దరూపే పురుషేపి బ్రిహ్మవ్యాప్తిః. తస్మా దీశ్వరవ్యాప్తౌ ప్రికృతిపురుషా వితి వక్తుం నశక్యతే. నను మాస్తు పురుషేశ్వరయో ర్వ్యాప్యవ్యాపకభావః. ఈశ్వరవ్యాప్తా ప్రికృతి రస్తి. పురుషేశ్వరా ద్వ్యా_స్త ఇతి కథ మద్వితీయత్వం బ్రిహ్మణ ఇతి వాచ్య మీశ్వరవ్యాప్తా ప్రికృతి రీశ్వరా దన న్యైవ మృద్వ్యాప్తో ఘటఇవ మృదనన్యః. నచేశ్వరా దనుదితా ప్రికృతిః కథ మీశ్వరవ్యాప్తేతి వాచ్య మీశ్వరాధ్యస్తా ప్రికృతి రీశ్వరవ్యాప్తైవేతి. పురుషస్తు ఈశ్వరఏవ సాక్షాదితి సిద్ధ మద్వితీయత్వం బ్రిహ్మణః. తస్మాత్ సృష్టేః ప్రాక్స

శ్చాచ్చ మాయావచ్ఛిన్నం ప్రత్యగభిన్నం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మాస్తి. తదేవ సృష్టికాలే ప్యస్తి. కిన్త్విదానీం జగద్రూపపరిణతమాయావచ్ఛిన్నం తదితి విశేషః. పరమార్థతస్తు ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మాస్తీతి సఙ్క్షేపః. 33౮

శ్లో॥ స త్తద్బ్రహ్మ జగ ద్భవేయ మహ మిత్యాలోక్య తేజోఽసృజత్
త త్తేజోమయ మమ్బు చామృతమయం సఙ్కల్ప్య తన్మేదినీమ్
భూయ స్తద్బ్రహ ద్దైక్షతా ప్యహ మిమా స్తిస్రః ప్రవిశ్యాత్మనా
జీవే నాకరవాణి రూప మభిధా మేతా స్త్రివృత్త్వం గతాః. 33౯

వ్యా:—నను సదేవేద మగ్ర ఆసీదితి యదుక్తం తత్సత్యమేవ. పరన్తు తత్సత్ ప్రధానమేవ నతు బ్రహ్మ. అక్రియస్యాపరిణామినశ్చ బ్రహ్మణః జగద్రూపపరిణామాయోగాత్. నిర్వికారం సదైకరూపంహి బ్రహ్మ. ప్రధానస్యతు సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకస్య పరిణామిద్రవ్యస్య పరిణామ ఉపపద్యతే. నచ ప్రధాన మశబ్ద మితి వాచ్యం 'ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశ' ఇతిశ్రుతేః. ప్రధానజగతో శ్చాచేతనయో ర్బీజాఙ్కురయోరివ కార్యకారణ భావశ్చ సాలక్షణ్యా దుపపన్నతరః. ప్రధానస్య బీజవత్సూక్ష్మత్వా జ్జగతో వృక్షవత్ స్థూలత్వాచ్చ. యథా తరు రుత్పత్తేః ప్రాగ్బీజాత్మనా వర్తతే తథా జగ త్సృష్టేః ప్రాక్ప్రధానాత్మనా వర్తత ఇతీదంవచన మతీవోపపన్నం. తస్మాత్స దిదం వస్తు ప్రధానమేవ 'మమ యోని ర్మహద్బ్రహ్మే' త్యాదౌ బ్రహ్మశబ్దశ్చ ప్రధానే ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రధానం బ్రహ్మశబ్దవాచ్యమేవ. ప్రధానాన్తరాభావా త్త్వచ్చైకమేవ వికారాభావా దద్వితీయంచ తదితి శఙ్కాయా మాహ సదితి. తత్పూర్వోక్తం సత్ సద్రూపం బ్రహ్మ అహం జగ ద్భవేయ మి త్యాలోక్య సఙ్కల్ప్య తేజోఽసృజత్. ప్రధానస్యతు జడస్య నాయం సఙ్కల్ప స్సమ్భవతీతి సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మైవ నతు ప్రధాన మితిభావః. బ్రహ్మణో జగద్రూపపరిణామశ్చ మాయయా సమ్భవతి. మాయావచ్ఛిన్న బ్రహ్మణః జగతశ్చ కార్యకారణభావ ఉపపన్నతరఏవ. సత్త్వేనాసత్త్వేనవా దుర్నిరూపస్య ప్రధానస్య ఈశ్వరశక్త్యాఖ్యస్య సచ్ఛబ్దవాచ్యత్వ మయుక్తం. ప్రధానమితి తత్త్వాన్తరం కిఞ్చిత్ స త్వీశ్వరశక్తిరితి వచనన్తు అశ్రౌతమ్. ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతి రితి శ్రుతిగతప్రధానశబ్ద శ్చేశ్వరశక్తిపరఏవ. బ్రహ్మశబ్దశ్చ ముఖ్యయా వృత్త్యా పరమేవ బ్రహ్మ వక్తి. ప్రధానన్తు లక్షణయైవ ముఖ్యార్థే సమ్భవతి. లాక్షణికార్థస్వీకారో న న్యాయ్యః. ద్వితీయేవస్తుని పురుషేసతి ప్రధాన స్యాద్వితీయత్వంచ నసమ్భవతి. తస్మా త్సద్వస్తు బ్రహ్మైవ నతు ప్రధానమ్. నచ బ్రహ్మణః కథం సఙ్కల్ప ఇతి వాచ్యం. మాయావచ్ఛిన్నస్య

జగత్కారణస్యేశ్వరాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పోపపత్తేః. నను ఆకాశానిలయో స్సృష్ట్యనంతరమేవ తేజస స్సృష్టత్వా త్కథ మాదావేవ తేజోఽసృజ దిత్యుక్త మితిచే న్నాయం దోషః. ఆలోక్యే త్యనన్తర మాకాశవాయూ సృష్ట్వేతి శేష పూరణాత్. ఏవం తేజోమయం తద్బ్రహ్మ పునరప్యాలోక్య అమ్బు జల మసృజత్. తథా అమృతమయం జలరూపాపన్నం తద్బ్రహ్మ సఙ్కల్ప్య మేదినీ మసృజత్. ఏవం తేజఆదీని సృష్ట్వా తద్బ్రహ్మ భూయోప్యైక్షత సఙ్కల్పితవత్. కిమితి. అహ మిమా స్తిస్రో దేవతాః తేజోమ్బుభూమీః జీవేనాత్మనా ప్రవిశ్య రూప మభిధాం నామచ ఆకరవాణి ఆ సమన్తాత్కరవాణి వ్యాకుర్యా మిత్యైక్షత. ఏతా స్తిస్రః త్రివృత్త్వం ప్రత్యేకం త్ర్యాత్మకత్వం గతాః ప్రాప్తా శ్చాకరవాణీత్యైక్షత. త్రివృత్కరణ మిద ముపలక్షణం. పఞ్చీకరణస్య విస్తర స్సూతభాష్యేనుసన్ధేయః.	338

శ్లో॥ య త్సఙ్కల్పిత మాత్మనా బృహ దిదం త త్సత్యకామం వ్యథా
ముఖ్యాని త్రివృదాహితాని భువనే దృశ్యా న్తపవాధునా
సూర్యాగ్నిస్తుతటిద్గ్రహర్క్షనికరా స్తేజఃప్రసిద్ధే జల
క్షోణ్యా తత్రిచ రోహితం సిత మథో కృష్ణంచ రూపం త్రిధా. 340

ఇదం బృహదాత్మనా స్వేన యత్సఙ్కల్పితం తత్ సత్యకామ మమోఘ సఙ్కల్ప మతఏవ వ్యథా చ్చకార. యద్వా ఆత్మనా బృహతా యత్సఙ్కల్పితం తత్సర్వం సత్యకామ మిదం బృహ ద్వ్యథా దిత్యన్వయః. తిస్రో దేవతా జీవేనాత్మనానుప్రవిశేశ నామరూపేచ వ్యాచకార. తాశ్చ దేవతా స్త్రివృత శ్చకారేతి చార్థః. నను దేవతా జీవేనాత్మనానుప్రవివేశ బ్రహ్మేత్యస్య కోర్థః. ఉచ్యతే. అవిద్యాయా మన్తఃకరణేషువా ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రవిశ్య తదవచ్ఛిన్నం భూత్వా వా వర్తతే యజ్జీవరూపం చైతన్యం తద్రూపేణ భూతాని ప్రవివేశ బ్రహ్మేత్యర్థః. న చావచ్ఛిన్నస్య ప్రతిబిమ్బస్యవా జీవస్య కథ మచేతనేషు భూతేషు ప్రవేశ ఇతి వాచ్యం. యథా అజ్ఞానేఽచేతనే తథైవ తత్కార్యేషు భూతేష్వపి. హన్త తర్హ్యజ్ఞానేఏవ ప్రవిశ్య స్థిత స్యాన్తఃకరణోపాధికస్య జీవస్య కథ మ్పున ర్భూతేషు ప్రవేశ ఇహోచ్యత ఇతిచే దుచ్యతే. అజ్ఞానసంసృష్టస్య జీవస్య భూత సంసర్గ ఆసీ దితియ త్సఏవ భూతేషు ప్రవేశఇతి. య[illegible] కారణస్య కార్యేఽను ప్రవేశసమ్భవాత్ యదా అజ్ఞానం స్వకార్యేషు భూ[illegible]ష్వనుప్రవిష్టం తదైవ అజ్ఞానానుప్రవిష్టో జీవో ప్యనుప్రవిష్టఏవేతి కృత్వా భూతేష్వనుప్రవిష్ట ఇత్యుక్తమ్. ఏవ

మనఃప్రవిష్టత్వాదేవ మనస్య భూతసంసర్గ ఆసీ దజ్ఞానసంసర్గవత్. ఇదమే వోక్తం భాష్యకారైః అనుప్రవిశ్య తేజోబన్నభూతమాత్రాసంసర్గేణ లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానేతి. భూతాభిమానిదేవతా అనుప్రవివేశేతి రఙ్గరామానుజః. తన్మన్దం. దేవతాశరీరాణా మేతావతా ఽసృష్టత్వాత్. భూతాత్మకదేవతానామేవ త్రివృత్కృతత్వోపదేశాచ్చ. ఏవం బృహతా యథాసఙ్కల్పితం కృతత్వాదేవ భువనే అధునా త్రివృదాహితాని త్రివృత్కృతాన్యేవ భూతాని దృశ్యన్తే. త్రివృత్కృతత్వం భూతానా మేవమ్ ఏకైకం భూతం ద్విధా ద్విధా విధాయ తత్రైకంభాగం పున ర్ద్విధా విధాయ స్వస్వేతరద్వితీయాంశై ర్యోజనా ద్భూతాని ప్రత్యేకం త్రిధా భవన్తి. పఞ్చీకరణన్తు ద్విధా విధాయ చైకైకం చతుర్ధా పునః స్వస్వేతరద్వితీయాంశై ర్యోజనా త్పఞ్చపఞ్చ తే ఇతి. తత్ర త్రివృత్కృతం తేజో దర్శయతి. సూర్యాగ్నీన్దుతటిద్గ్రహర్క్షనికరాః. సూర్యః, అగ్నిః, ఇన్దుః, తటితః, గ్రహాః, కుజాదయః, ఋక్షాణి, అశ్విన్యాదితారాః అవశిష్టనక్షత్రాణిచ తేషాం నికరాః తేజః. త్రివృత్కృతే జలక్షోణ్యౌతు ప్రసిద్ధేఏవ. యదిదం స్నానపానాద్యుపయోగి జలం త త్త్రివృత్కృతమేవ యా చేయం గృహాద్యాధారభూతా భూమి స్సాపి త్రివృత్కృతైవ కథమ్పున ర్భూతానీమాని త్రివృత్కృతానీతి నిశ్చేతుం శక్యతే అత ఆహ. తత్రచ త్రివృత్కృతేషు భూతేషు తేషు రోహితం సితం కృష్ణఞ్చేతి త్రిధా త్రివిధం రూపం ప్రత్యేకం దృశ్యతే. త్రివృత్కరణాత్ప్రాక్ తేజసో లోహితం రూప మేకమేవ. జలస్య సితం భూమ్యాస్తు కృష్ణం పశ్చాత్తు ప్రతిభూతం రూపత్రయ మితి. ఏవం త్రివృత్కరణేన ప్రత్యేకం భూతత్రయస్య రూపత్రయ మాసీ దితి వక్తుమేవ భూతపఞ్చకస్య పఞ్చీకరణ మిహా నోక్తమ్. ౩౮౦

శ్లో॥ సూర్యాగ్న్యాదిషు వాపికాప్రహితటాకాదౌ యవాదిష్వపి
ప్రత్యక్షం భువి లోహితం య దిదకం రూపం హి త త్తేజసః
య చ్ఛ్వేతం త దపాన్తు కృష్ణ మథ య ద్భూమే స్త దేత త్త్రయం
సూర్యాదేస్తు పృథక్కృతం యది తదా మిథ్యైవ సూర్యాదయః.
౩౮౧

వ్యా.—త దేవ భూతత్రయగతం రూపత్రయం దర్శయతి. భువి సూర్యాగ్న్యాదిషు త్రివృత్కృత తేజోమయేష్విత్యర్థః. వాపికాప్రహితటాకాదౌ త్రివృత్కృతజలవికారేషు వాపీకూపతటాకాదిష్విత్యర్థః. యవాదిషు త్రివృత్కృతభూమయేష్విత్యర్థః ప్రత్యక్షం య దిదక మిదం లోహితం రూపం దృశ్యతే త త్తేజసో రూపమ్. యత్

శ్వేతం దృశ్యతే తత్తు అపాం రూపమ్. అథ యత్కృష్ణం రూపం దృశ్యతే తద్భూ
మేః రూపమ్. అథ రూపత్రయమేవేదం సత్య మన్యన్మిథ్యైవేత్యాహబ్రహ్మా. సత్యం
జగన్మిథ్యేత్యస్యార్థ స్యోపపాదనార్థమ్. త దేతత్త్రయం రూపత్రయం సూర్యాదేః
సూర్యాగ్న్యాదేః వాపీకూపాదేః యవాదేశ్చేత్యర్థః. సకాశాత్ పృథక్కృతం
యదితు తదా సూర్యాదయః మిథ్యైవ నిస్తత్త్వత్వాత్. నహి సూర్యాదిషు రూపా
తిరిక్తం కిఞ్చిద్వ స్త్వస్తి. నచ రూపం గుణః తద్వద్ద్రవ్యమితి రూపాపగమేఽపి ద్రవ్య
మస్తీతి వాచ్యం. నామరూపాతిరిక్త జగత్పదార్థాభావా న్న రూపాతిరిక్తద్రవ్యాభ్యు
పగమః. నహి నీరూపం ద్రవ్య మస్తి. అథవా అస్తు ద్రవ్యం తద్భూతాత్మకమేవ
న సూర్యాద్యాత్మకమితి కృత్వా రూపపృథక్కరణా దేవ రూపాశ్రయద్రవ్యపృథ
క్కారస్యాపి జాతత్వా న్మిథ్యైవ సూర్యాదయఇతి. అయ మ్భావః మృ ద్ఘటాత్మ
నేవ త్రివృత్కృతం భూతత్రయం సూర్యాదిరూపేణ పరిణతమ్. తత్ర ఘటా
న్మృదః పృథక్కరణే మృదేవాసావితి ఘటే మృద్బుద్ధికరణే కి మవశిష్యతే. మృద్వ్య
తిరేకేణ న కిమపి. ఏవం సూర్యాదిభ్యః భూతత్రయస్య పృథక్కరణే భూతత్రయ
మేవేదమితి సూర్యాదిషు భూతత్రయబుద్ధికరణే కి మవశిష్యతే. భూతత్రయవ్యతి
రేకేణ నకిమపి. తస్మా ద్ఘటవ త్సూర్యాది ర్మిథ్యైవ. మృద్వ ద్భూతత్రయం సత్య
మితి. నచాత్ర రూపత్రయపృథక్కరణమేవోక్తం న భూతత్రయపృథక్కరణమితి
వాచ్యం. రూపత్రయాత్మత్వా ద్భూతత్రయస్య నహి రూపత్రయం విహాయ భూత
త్రయం భూతత్రయం విహాయ రూపత్రయంవా వర్తతే. ౩౪౧

శ్లో॥ లోకోఽయం నిఖిల స్త్రివృత్కృతమహాభూతత్రయారబ్ధ ఇ
త్యస్మా ద్భూతమయాకృతిత్రయపృథక్కారే మృషాయ మ్భవేత్
వాగాలమ్బనమాత్రఇత్యుపగతే నామప్రపఞ్చే మృషా
భావం భూతమయాకృతిత్రయ మిదం సత్యం పరం శిష్యతే. ౩౪౨

వ్యా.- అయం నిఖిలో లోకః త్రివృత్కృతమహాభూతత్రయారబ్ధః ఇతి హే
తోః అస్మాల్లోకా ద్భూతమయాకృతిత్రయపృథక్కారే భూతాత్మకరూపత్రయ
పృథక్కరణే కృతే సతి అయం లోకో మృషా మిథ్యా భవేత్. ప్రపఞ్చస్య నామరూ
పాత్మకత్వా న్నామప్రపఞ్చో రూపప్రపఞ్చఇతి ద్వివిధః ప్రపఞ్చః. తత్ర వాగా
లమ్బనమాత్రే నామప్రపఞ్చే ఇత్యేవం మృషాభావ ముపగతే సతి పరం కేవల
మిదం భూతమయాకృతిత్రయం సత్యం శిష్యతే భూతత్రయాత్మకం రూపత్రయమే
వాస్తి. సూర్యచన్ద్రాదయః వాపీకూపాదయః వ్రీహియవఘటపటాదయశ్చ సర్వే
నామమాత్రత్వా న్మిథ్యాభూతా ఏవేత్యర్థః. ౩౪౩

శ్లో॥ భుక్తాన్నస్య పురీషభావ మయతే భాగో మహా న్మధ్యమో
మాంసం స్యా దణు రాశయోఽన్నమయ మిత్యుక్తం మన స్త ద్బుధైః
పీతామ్బూని తు మూత్ర రక్తమరుతః ప్రాణ స్త దమ్భోమయ
స్తేజోఽప్యస్థి చ మజ్జికా చ వచనం తేజోమయీ వా క్తతః. ౩౪౩

వ్యా.—నను సర్వం జగ ద్భూతత్రయాత్మక మి త్యయుక్తం మనఃప్రాణవాచా మతథాత్వా దత ఆహ. భుక్తాన్నస్య మహాన్ భాగః పురీషభావ మయతే. మధ్యమో భాగో మాంసం స్యాత్. అణు సూక్ష్మో భాగ ఆశయో మనః స్యాత్. తత్తస్మాన్మనః అన్నమయమితి బుధై రుక్తమ్. అన్నంచ పృథివీమయమేవేతి మనో భూమ్యాత్మకమేవేతిభావః. పీతామ్బూని పీతాని జలానితు మూత్రరక్తమరుతో భవన్తి స్థూలమధ్యమసూక్ష్మభాగభేదా త్క్రమేణేతిభావః. జలానాం స్థూలో భాగః మూత్రం మధ్యమో రక్తం సూక్ష్మస్తు ప్రాణ ఇతి తత్తస్మాత్ ప్రాణః అమ్భోమయః భవతి. తేజోపి తైలఘృతాదిచ అస్థి, మజ్జైవ మజ్జికా వచనం వాక్చ భవతి. తేజస స్థూలో భాగః అస్థి. మధ్యమో మజ్జా సూక్ష్మో వాగితి వివేకః. తత స్తస్మాద్వాక్ తేజోమయీ భవతి. ఏవంచ మనఃప్రాణవాచో నామమాత్రమేవ భూతత్రయమేవ సత్యమ్. ౩౪౩

శ్లో॥ వాక్ప్రాణా న్తమనః ప్రవిశ్య భగవా ఞ్జీవాత్మనా వర్తతే
సూర్యో వా సలిలాశయం ఘటమి వాకాశో హ్యదాత్మా స చ
ధ్యానాదివ్యవహారవా నుపరమే చిత్తస్య సుప్తా వయం
స్వం ప్రాప్నోతి బృహత్పదం స్వపితి నే త్యాచక్షతే తజ్జ్ఞాః. ౩౪౪

వ్యా.—భూతత్రయం ప్రవిశ్య బ్రహ్మ జీవేనాత్మనేతి ప్రాగుక్తం. తదేవ వివృణోతి వాగితి. భగవా నీశ్వరః బ్రహ్మ జీవాత్మనా వాక్ప్రాణా న్తమనః ప్రవిశ్య వాక్ప్రాణసఙ్గతా న్తఃకరణం ప్రవిశ్య లిఙ్గం ప్రవిశ్యే త్యేతత్. వర్తతే భూతత్రయమయలిఙ్గప్రవిష్టత్వా ద్భూతత్రయం ప్రవిష్టం బ్రహ్మే త్యుక్త మితిభావః. నను భూతత్రయోత్పత్తేః ప్రాగేవ సిద్ధస్య లిఙ్గస్య కథం భూతత్రయమయత్వ మితిచేద్దర్శితమేవ తత్పూర్వశ్లోకేన. నను మనఆదీనా మన్నాదయ ఆప్యాయనకారిణఏవేతి తదర్థః. నతు జనకా ఇతిచే త్తర్హి తతఏవాస్తు తేషాం భూతమయత్వమ్. యద్వా అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యం లిఙ్గ మిత్యన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వా త్తదనురోధేన అత్రివృత్కృతభూతత్రయకార్యమేవ వాగాదిత్రయ మితి సిద్ధమేవాస్య భూతమ.

యత్వమ్. తస్మాత్ అత్రివృత్కృతం భూతత్రయం భగవా సవిద్యోపాధిక జీవరూపేణ ప్రవిష్టః. త్రివృత్కృతం భూతత్రయన్తు అన్తఃకరణోపాధికజీవరూపేణ ప్రవిష్ట ఇతిబోధ్యమ్. యద్వా భూతత్రయం ప్రవిశ్య స్థితో భగవాన్ కిం భూతత్రయే ఏవ స్థితః. యద్వా తదన్తఃపున ర్వ్యవస్థాన్తరే ఇత్యత ఆహ-వాగితి. భూతత్రయే వర్తమానం వాక్ప్రాణాత్తమనః ప్రవిశ్య వర్తత ఇత్యర్థః. అథవా భూతత్రయం ప్రవిశ్య స్థిత స్స జీవః క్వేదానీం ప్రవిశ్య స్థిత ఇత్యత ఆహ-వాగితి-భౌతికానాం దేహానామన్తర్య దస్తి వాక్ప్రాణాత్తమనః త త్ప్రవిశ్య స్థితఇతి యదుపాధిప్రవిష్టస్సన్నేవ పురా జీవో భూతత్రయం ప్రవిశ్య స్థితః తదుపాధిం ప్రవిశ్యైవేదానీ మపి స్థితః. కిన్తు తదుపాధి రిదానీం భౌతికేషు దేహేషు వర్తత ఇతిభావః. యద్వా దేవమనుష్య పశ్వాదిదేహానాం నామమాత్రత్వమేవ భూతత్రయమేవ సత్యమితి కృత్వా ఇదానీమపి జీవో భూతత్రయమేవ ప్రవిశ్య స్థిత స్త్రివృత్కృతమ్ పరన్తు కిముపాధికోయం భూతత్రయప్రవిష్టః పురుషోఽత ఆహ వాగితి. లిఙ్గశరీరోపాధికస్స న్ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. వాగాదిమయేపి లిఙ్గే మనసః ప్రధానత్వా దుక్తం వాక్ప్రాణాత్తం మనఇతి. నను కథం భగవా నన్తఃకరణం ప్రవిశ్య వర్తత ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. సూర్య స్సలిలాశయం హ్రదమివేతి ప్రతిబిమ్బరూపేణేతిభావః. అవచ్ఛేదపక్ష మాశ్రిత్య దృష్టాన్తాన్తరమాహ ఆకాశో ఘటమివేతి. అథ బ్రహ్మైక మేవ సత్యమితి వక్తుం నాస్తి బ్రహ్మేతి వాదం సౌషుప్తికబ్రహ్మానుభవబలాత్పరిజిహీర్షన్ జీవస్య సుషుప్తౌ బ్రహ్మానుభవం దర్శయతి - హృదాత్మేతి. యద్వా భగవతఏవాన్తఃకరణే ప్రవిష్టత్వాజ్జీవరూపేణ జీవోఽయం సాక్షా ద్భగవానేవేతి వక్తుంజీవస్య బ్రహ్మభావప్రాప్తిం సుషుప్తౌ దర్శయతి. హృదాత్మేతి. హృదాత్మామన ఉపాధికః మనోమయ ఇత్యేతత్. సచాయం జీవః జాగరస్వప్నయోః ధ్యానాదివ్యవహారవాన్సన్. బహుధా సంసర న్నిత్యర్థః. సుప్తౌ చిత్తస్యోపరమేసతి స్వం స్వీయం బృహత్పదం బ్రహ్మస్వరూపం ప్రాప్నోతి. అసంసారి సచ్చిదానన్దమయం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. తత్తదా సుషుప్తౌ జనా స్సమీపస్థాః నా పుమాన్ దేవదత్తాదిః స్వపితి నిద్రాతి ఇత్యాచక్షతే. కథయన్తి. స్వమపీతోపి గతో భవతీతి స్వపితి శబ్దనిరుక్తే రితిభావః అత్ర హృదాత్మా సచ జాగరస్వప్నయోః ధ్యానాదివ్యవహారవాన్భవతి ఇత్యప్యన్వయో భవతి. ౩౮౪

శ్లో॥ పక్షీ సూత్రసితో దిశం దిశమితో ఽలబ్ధ్వాశ్రయో బన్ధనం
ప్రాప్నోత్యేవ యథాతథా హృదుపధి ర్జీవః పతిత్వాఽభితః.

అప్రాప్తాయతనో న్యత స్వ్వమయతే బ్రహ్మైవ హృద్బన్ధనం
జీవాఖ్యం బృహదేకమేవ స దిదం సత్యం మృషాఽతఃపరమ్. ౩౮౫

వ్యా.—సదృష్టాన్తం సుషుప్తిమేవాహ - పక్షీతి. సూత్రసితః సూత్రబద్ధః పక్షీ దిశందిశం నానాదిశః ఇతః గతస్సన్ క్వాప్యలబ్ధాశ్రయః అప్రాప్తాయతనః అతఏవ పునః బన్ధనమేవ హస్తమ్యాదికం ప్రాప్నోతి యథా తథా హృదుపధిర్మనఉపాధికః జీవః ఇభితః పతిత్వా వ్యవహృత్య అన్యతోఽన్యత్ర ప్రాప్తాయతనః అతఏవ హృద్బన్ధనం హృద్బధ్యతే యస్మింస్తత్తథోక్తం స్వం స్వస్వరూపం బ్రహ్మైవ అయతే ప్రాప్నోతి. ఇదం సత్. జీవాఖ్యం బృహద్బ్రహ్మైకమేవ సత్యమ్. అతోఽస్మాద్బ్రహ్మణః పరమన్యత్సర్వమపి మృషైవ. ఏతేన యత్పూర్వముక్తం రూపత్రయం సత్యమితి తదపి మిథ్యైవేతి సిద్ధం. సచ వ్యాఘాతః. యావద్వ్యవహారం భూతత్రయం సత్యం పరమార్థతస్తు బ్రహ్మ సత్య మిత్యవిరోధాత్ ఇతి. ౩౮౫

శ్లో॥ పీతాపేన రసాదిభావ మయితే నాన్నేన నిష్పాదితో
దేహోఽయం వటబీజశుఙ్గఇవ నాఽమూలో భవిష్య త్యయమ్
అన్నమ్మూల మతోఽస్య తస్య తు జలం తేజస్తత స్తస్య సత్
సన్మూలా స్సకలాః ప్రజా స్సదయనా స్తత్సత్ప్రతిష్ఠా అపి. ౩౮౬

వ్యా—నను నాస్తితద్బ్రహ్మ యదుచ్యతే సత్యమితివదన్తం ప్రత్యాహ - పీతాపేనేతి. అయం దేహః. పీతాపేన పీతాభిరద్భిః. ఋక్పూరబ్ధూ రితిసమాసాన్తో ఽప్రత్యయః అపాం సమూహ ఆపమితివా రసాదిభావ మయితేన ప్రాపితేన అన్నేన వటబీజశుఙ్గఇవ వటకణికాయా మఙ్కురఇవ నిష్పాదిత ఉత్పాదితః యథా వట బీజం భువినిక్షిప్తం జలై రార్ద్రీకృత మఙ్కురం జనయతి తథా మాతాపితృభ్యాం భుక్త మన్నం తత్ప్రైతై రేపాద్భి శ్శోణితశుక్లాత్మనా పరిణతం సద్దేహం జనయతీత్యర్థః. ఏవ మఙ్కురఇవ కార్యత్వాదేవాయం దేహః అమూలః నిష్కారణః సభవిష్యతి. శుఙ్గస్య బీజం యథా మూలం తథా దేహస్యాస్య కార్యత్వే నావశ్యం కిఞ్చిన్మూలం భవితు మర్హత్యేవ. నిర్మూలస్య కార్యస్య అసమ్భవాదితి భావః. అతః అస్య దేహస్య అన్నమ్మూలం భవతి. అన్ననిష్పాదితో దేహ ఇత్యుక్తత్వాత్ నచ దేహస్య సశోణితం శుక్లమేవ మూలం నత్వన్నమితివాచ్యం. తస్యాన్నపరిణామత్వే నాన్నత్వాత్. తచ్చాన్నం కార్యమేవేతి. తస్యాపి కిఞ్చిన్మూల మవశ్యం భవితవ్యం తదేవ దర్శయతి. తస్యాన్నస్య తు జలం మూలమ్. వృష్ట్యా వ్రీహ్యాదిసస్యోదయాత్.

తస్యాపి జలస్య కార్యత్వా త్కిఞ్చిన్మూల మావశ్యక మితి ప్రదర్శయతి. తత స్తస్య జలస్య తేజః మూలమ్. గ్రీష్మే సూర్యకిరణసన్తాపే సతి వర్షాసు వృష్ట్యుదయదర్శనాత్. సన్తప్తా ద్దేహా త్స్వేదోదయదర్శనాత్. మేఘాత్మకస్య ధూమ స్యాగ్నికార్యత్వాచ్చ. సూర్యకిరణానా మేవ పర్జన్యీభూయ వర్షణ మితి శ్రుతిప్రసిద్ధేశ్చ. ఇదానీం శరీరస్య తాపాధిక్యే సతి పశ్చాదేవ వృష్ట్యుదయదర్శనాచ్చ. జలస్య తేజఏవ మూలం తస్యాపి తేజసః కార్యత్వేన కిఞ్చిన్మూలం స్యాదిత్యత ఆహ. తస్య తేజసః సద్బ్రహ్మమూలం సత ఉదితం తేజఇత్యుక్తత్వాత్. నచ బ్రహ్మణ స్తేజోజాత మిత్యయ మంశోనుభవానారూఢ ఇతివాచ్యం. తేజసః కార్యత్వేన లిఙ్గేన సాధితస్య కారణస్య బ్రహ్మణః పరోక్షస్య అనుభవారోహణా యోగాత్. నహి ధూమలిఙ్గేన సాధితో వహ్నిః ప్రత్యక్షో భవతి. నాప్యప్రత్యక్షత్వమాత్రేణాస న్నితివక్తుం శక్యతే. న చాకార్యమేవ తేజ ఇతివాచ్యం. దృశ్యత్వేన తేజసః కార్యత్వాత్. యద్దృశ్యం తజ్జన్య మితి హి వ్యాప్తిః. తస్మాత్ సకలాః ప్రజాః సర్వాణి భూతాని సన్మూలాః సదేవ మూలం యేషాన్తే సన్మూలాః అతఏవ సదయనాః సతి అయనం స్థితి ర్యేషా న్తే తథోక్తాః తత్తథా సత్ప్రతిష్ఠాః సతి ప్రతిష్ఠా లయో యేషా న్తే తథోక్తాశ్చ భవన్తి. మృన్మూలస్య ఘటస్య మృద్యేవ స్థితిలయయో ర్దర్శనాత్. ఏవం సన్మూలత్వాదేవ సత్తాదాత్మ్యమ్ ప్రజానాం యథా మృన్మూలస్య ఘటస్య మృద్ఘట ఇతి మృత్తాదాత్మ్యం. స జ్జగదితి హి ప్రతీతిః. అతఏవ జగత స్సదేవ కారణం నతు సద్భిన్నం కిఞ్చిత్. ౩౮౬

శ్లో॥ కార్యంనామ న కారణా ద్భువి పరం వస్త్వస్తి కిఞ్చి త్తతః
సత్యం కారణమేవ కార్య మనృతం హేత్వాత్మనా తత్తు సత్
మృత్స్నాయా నపరోఽస్తి కుమ్భఇతి కోప్యర్థః క్షితౌ మృత్తికా
సత్యా కుణ్డ మథానృతం త దుదితం మృత్స్నాత్మనా తత్తు సత్. ౩౮౭

వ్యా.—నన్వస్తునామ జగత్కారణం బ్రహ్మ. తదేవ సత్య మేక మన్య త్సర్వం మిథ్యేత్యస్యార్థస్య కథ మభ్యుపగమోఽత ఆహ- కార్యమితి. భువి కార్యంనామ నామేతిప్రసిద్ధా. కారణా త్పర మన్య ద్వస్తు కిఞ్చిదపి నాస్తి. తత స్తస్మాత్ కారణ మేవ సత్యం సత్త్వాత్ కార్య మనృత మేవ. అసత్త్వాత్. తదపికార్యం హేత్వాత్మనాతు కారణస్వరూపేణతు సత్సత్యమేవ. తత్ర నిదర్శన మాహ. క్షితౌ లోకే మృత్స్నాయాః పరః అన్యః కుమ్భఇతి కోప్యర్థః పదార్థః నాస్తి. మృత్తికా సత్యా. అథ తదుదితం కుణ్డం ఘటః అనృత మసత్యం తత్కుణ్డం మృత్స్నాత్మనాతు సత్. కార్యం

స్వేన రూపేణానృతం కారణరూపేణతు సత్యం కారణస్తు సత్యమేవ సత్త్వాదితి ఫలితార్థః. ౩౮౪

శ్లో॥ అన్నం సత్య మిదం శరీర మనృతం కార్యం య దన్నస్య త
న్మిథ్యాఽన్నం జలమేవ సత్య ముదకం హేతు ర్య దన్నస్య తత్
తేజ స్సత్య మిదం మృషైవ సలిలం తేజోమయం య జ్జలం
తేజ స్తచ్చ మృషా సత స్సముదితం సత్యన్తు స త్కేవలమ్. ౩౮౫

వ్యా—నను భవతు కారణం సత్యం కార్యంమిథ్యా కథం సత్యస్యభూతత్రయాత్మకస్య రూపత్రియస్య మిథ్యాత్వ మత ఆహ. అన్నం సత్య మ్భవతి. ఇదం శరీర మనృత మ్భవతి. తత్ర హేతుమాహ. య ద్యస్మాత్ అన్నస్య శరీరం కార్యం భవతి. అన్నాత్కారణా దతిరేకేణ కార్యస్య శరీర స్యాసత్త్వా చ్ఛరీరం మిథ్యా. కారణ మన్నంతు సత్త్వా త్సత్యమ్. అన్నాత్మనాతు శరీరమపి సదేవ. తచ్చాన్నం మిథ్యా జలమేవ సత్యమ్. యద్యస్మాత్ తదుదక మన్నస్య హేతుః. తేజఏవ సత్యమ్ ఇదం సలిలం మృషైవ. యత్ జలం తేజోమయం తేజఃకార్యమ్. తచ్చ తేజః మృషా యస్మా త్సత స్సకాశా త్తేజ స్సముదితమ్. తత్తు స త్కేవలం సత్యమ్. శరీరాది స్వకార్యదృష్ట్యా సత్యాన్య ప్యన్నాదీని కారణాని జలాదిస్వకారణదృష్ట్యా అస త్యాన్యేవ. కారణం సత్యం కార్యం మిథ్యేతి సిద్ధాన్తాత్. తస్మా త్సత్యమపి భూతత్రయం మిథ్యైవ. కార్యత్వాత్. కారణం సద్వస్తుతు సత్యమేవ నతు మిథ్యా అకార్యత్వాత్. కారణభూతసద్రూపేణతు భూతత్రియమపి సత్య మేవ. సత స్సత్యత్వా దితి భావః. ౩౮౬

శ్లో॥ తేజోఽబన్నమయం సమస్తభువనం భూతత్రియం త త్స్వయం
మిథ్యైవానుగతాత్మకారణబృహద్రూపేణ సత్త్వాచ్యతే
సత్యం బ్రహ్మతు త త్స్వయం య దభవం నిర్వికిృయం కారణం
సర్వస్యాపి తత స్స దిత్యభిధయా బ్రహ్మైకమే వోచ్యతే. ౩౮౭

వ్యా.—తత్ ఏవం భూతత్రియస్య మిథ్యాత్వా దేవహేతోః తేజోఽబన్నమయం సమస్తభువనం స్వయం స్వేనరూపేణ మిథ్యైవ. తథా భూతత్రియరూపేణాపి మిథ్యైవ భూతత్రియస్యాపి మిథ్యాత్వాత్. కిన్తు అనుగతాత్మకారణబృహద్రూపేణ భూతత్రియద్వారా స్వానుగతం య దాత్మకారణం స్వస్య పరమకారణం బృహద్బ్రహ్మ తద్రూపేణ సత్సత్య మిత్యుచ్యతే. తద్బ్రహ్మతు స్వయమేవ స్వాత్మనైవ సత్యం. తత్ర హేతూ నాహ. యద్యస్మాత్ బ్రహ్మ అభవ మజ మకార్య మితి

యావత్. అతఏవ నిర్విక్రియం షడ్భావవికారశూన్యం సర్వస్యాపి జగతః కారణంచ కారణమపి. భూతత్రయం కార్యత్వా దసత్య మిత్యతో ఉక్త మభవ మితి. సవికారత్వా జ్జగ దిద మనృత మిత్యత ఉక్తం నిర్విక్రియమితి. కారణత్వా ద్బ్రహ్మ సత్య మిత్యేత దర్థ ముక్తం కారణమితి. తతః ఏవం సత్యత్వా దేవ ఏకం బ్రహ్మైవ సదిత్యభిధయా నామ్నా ఉచ్యతే. బ్రహ్మైవ సత్యత్వా త్సచ్ఛబ్దవాచ్యం నతు భూతత్రయం నాపిభౌతికం జగత్త్రయ మసత్యత్వాత్ ఇతిభావః. నను కార్యత్వానాక్రాన్తం కారణత్వం వస్తున స్సత్యత్వప్రయోజకమ్. తదస్త్యేవ ప్రధానేఇతి కథం సచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రధానం నభవే దితిచే న్నైవమ్. సత్యధ్యస్తత్వేన ప్రధాన స్యాసత్యత్వాత్సత్ప్రధానమితి ప్రతీతిస్తు సజ్జగదితివ త్సత్తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తమేవేతి నచ సత్యధ్యస్తత్వా దేవ బ్రహ్మణోఽపి సద్బ్రహ్మేతి ప్రతీతి రితివాచ్య మనధ్యస్తస్య సతఏవ బ్రహ్మత్వాత్. నచ ప్రధానమ ప్యనధ్యస్తమితి వాచ్య మచేతనస్య తస్య చేతనాధ్యస్తత్వంవినా స్వాత్మలాభాసమ్భవాత్. ప్రధానంభాతీతిప్రతీతేః. ప్రధానస్య బ్రహ్మణ్యధ్యాసంవినాఽసమ్భవాత్. నచ జీవాభిన్నం బ్రహ్మాప్యధ్యస్తమేవ దేహాదిషు మనుష్యోఽహ మిత్యాదిప్రతీతే రితి వాచ్య మనధ్యస్తస్యైతస్యరూపస్యైవ జీవస్య బ్రహ్మాభిన్నత్వం నత్వధ్యస్తస్య సంసారిణ ఇతి. తస్మా త్సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానం సర్వకారణంచ బ్రహ్మైకమేవ సత్యమ్. తతోఽన్య దవ్యక్తాది దేహాన్తం సర్వం మిథ్యైవ. ౩౪౯

శ్లో॥ లోకేఽస్మిన్ పురుషస్య మృత్యుసమయత స్సమ్పద్యతే వా గ్ఘృది
ప్రాణే తచ్చ స తేజసి ద్యుతిమయే బ్రహ్మ ణ్యన న్తేచ తత్
స్వాపే బ్రహ్మణివా ప్రవిష్ట ఇహ య స్త్వజ్ఞ స్స దేహం భజే
దుత్థాయావసథీ రితస్తు విబుధో నావర్తతే ఽతః పునః. ౩౫౦

వ్యా.—సత్ప్రతిష్ఠాః ప్రజా ఇత్యుక్తమ్ కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రజాశబ్దార్థః తత్ర కార్యస్య దేహస్య భూతేషు లయ ఇహైవ దృశ్యతే. తేషాంచ భూతానాం సతి లయ శ్శాస్త్రా దవగమ్యతే. కరణానాన్తు భూతేషు లయో నదృశ్యతే. స్థూలం దేహం పరిత్యజ్యైవ క్వాపి కరణాత్మకస్య లిఙ్గస్య గమనాత్. అతః కథం తేషాం సత్ప్రతిష్ఠత్వం జ్ఞాతుం శక్యతఇతి శఙ్కాయాం సుషుప్తిదృష్టాన్తావష్టమ్భేన మృతౌ తావ త్కరణానాం సతి లయం దర్శయతి లోకఇతి. అస్మిన్ లోకే మృత్యు మయతః గచ్ఛతః మ్రియమాణస్య పురుషస్య వాక్ వాగిన్ద్రియం హృది సమ్పద్యతే మనసి లీయతే. వాగిత్యుపలక్షణం సర్వేషా మిన్ద్రియాణాం. సర్వాణీన్ద్రియాణి

స్వస్వవ్యాపార ముపసంహృత్య మనసి లీయన్త ఇత్యర్థః. మనఃపూర్వకత్వా దిన్ద్రియవ్యాపారస్య. ఏవం బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారోపరమే సతి జాగ్రదవస్థాం విహాయ స్వప్నావస్థాం ప్రతిపన్నమివ స్థితం తన్మనః ప్రాణే సమ్పద్యతే నిర్వ్యాపారం సత్ప్రాణే లీయతే. మనోవ్యాపారం వాగాదీన్ద్రియవ్యాపారంచ విహాయ ప్రాణవ్యాపారమాత్రావశేషో భవతీ త్యర్థః. సుషుప్త్యవస్థాయామివేతి భావః. సచ ప్రాణః తేజసి సమ్పద్యతే. ప్రాణవ్యాపారభూతౌ చోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావపి పరిత్యజ్య కేవలాన్తఃకరణాత్మనా వర్తత ఇత్యర్థః. క్రియాశక్తిజ్ఞానశక్తిరహితం యదన్తఃకరణం తద్రూపేణ వర్తత ఇత్యర్థః పరినిష్పన్నః. అన్తఃకరణస్య తైజసత్వా దుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసరహితేపి శరీరే కిఞ్చిత్కాల మౌష్ణ్య ముపలభ్యతే. తర్హి అన్తఃకరణసత్త్వస్య లిఙ్గమ్ తేజసి జీవే సమ్పద్యత ఇతి కేచిత్. తదాసీమప్యయమేవార్థః. అన్తఃకరణోపహితత్వా జ్జీవస్య. తచ్చ తేజః జ్యోతిర్మయే తేజోమయే చైతన్యరూపే ఇత్యర్థః. అనన్తే పరిచ్ఛేదత్రయరహితే బ్రహ్మణి సతి సమ్పద్యతే అన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసంచవిహాయ బ్రహ్మరూపేణావతిష్ఠతే జీవ ఇత్యర్థః. శరీరా త్తచ్చోష్మ్య మపగచ్ఛతి శరీరం శీతల మ్భవతి. మృత ఇతి వ్యవహారశ్చ సమ్భవతి. అస్యాందశాయాన్తు శరీరే నాస్త్య న్తఃకరణమితి బోద్ధవ్యమ్. తత్సత్త్వే ఔష్ణ్యోపలమ్భాపత్తేః. స్వాపేవా సుషుప్తావివ ఇహామరణకాలేపి యస్తు అజ్ఞః ప్రదర్శితవిధయా బ్రహ్మణి ప్రవిష్టః సః అవశధీః వాసనాపరతన్త్రబుద్ధిస్సన్ ఇతో బ్రహ్మణస్సకాశా దుత్థాయ దేహం భజేత్. విబుధస్తు బ్రహ్మణి ప్రవిష్టస్స న్నతో బ్రహ్మణో న పునరావర్తతే. ప్రక్షీణసర్వవాసనత్వా దితి భావః. అత్రేదం తత్త్వమ్. జాగరే బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారసహకృతం స్వజ్ఞానశక్తిభూతమనోబుద్ధిచిత్తాహఙ్కారవ్యాపారసహకృతం స్వక్రియాశక్తిభూతప్రాణవ్యాపారసహకృతంచ సదన్తఃకరణం వర్తతే - తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జీవః పశ్యా మ్యహం మనోమ్యహం ప్రాణిమ్యహ మితి మన్యతే. స్వప్నేతు బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారరహితం జ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయవ్యాపారసహితం సద్వర్తతే తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జీవః స్వాప్నా న్పదార్థా ననుభవన్నివ వర్తతే. సుషుప్తౌతు బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారరహితం జ్ఞానశక్తివ్యాపారరహితంచ సద్వర్తతే క్రియాశక్తివ్యాపారమాత్రవిశిష్టమ్. అతఏవ తదా జీవః విశేషవిజ్ఞానరహితః కేవలం ప్రాణితి. మరణేతు అన్తఃకరణస్య క్రియాశక్తివ్యాపారోపి నశ్యతి. అతఏవ నప్రాణితి మృత ఇతి వ్యవహారః. ఏవం నిర్వ్యాపారం తదన్తఃకరణం వాసనారూపేణ బ్రహ్మణి నిలీయ వర్తతే. తస్యామేవాన్తఃకరణవాసనాయా మిన్ద్రియవాసనాఅపి

నిలీయ వర్తన్తే. ఇదంచ వాసనారూప మన్తఃకరణం బ్రహ్మనిష్ఠం కాలకర్మవశా త్పున ర్దేహాన్తరే ప్రవిశ్య స్థౌల్య మ్ప్రాప్యాన్తఃకరణం భూత్వా శక్తిద్వయంచ ప్రాప్య స్థౌల్య మాపన్న మిన్ద్రియైశ్చ విశిష్టం స త్సర్వవ్యవహారాస్పదం భవతీ త్యయం మృతస్య పునరుత్పత్తిప్రకారః. బ్రహ్మవిదో న్తఃకరణ న్తు వాసనారూపేణ బ్రహ్మణి నిలీయ నవర్తతే. కిన్తు స్వకారణేషు భూతేషు లయం గచ్ఛతి. నహ్యేవే న్ద్రియవాసనాభిః. అతఏవ వాసనాభావా న్న బ్రహ్మవిదః పునరుత్థానం బ్రహ్మణి ప్రవిష్టస్య. నచాన్తఃకరణే నష్టే తదుపహితో జీవోపి నష్టఇతి వాచ్యం, ఘటేనష్టే ప్యాకాశస్య నాశాదర్శనాత్. నచైవ మన్తఃకరణే వాసనాభావ మాపన్నే సత్యపి జీవ ఉపాధ్యభావా ద్బ్రహ్మైవాసీదితి వాచ్యం. వాసనారూపా న్తఃకరణోపాధే స్సత్త్వాత్. నను కథం బ్రహ్మణి వాసనానాం సత్త్వ మితిచే ద్బ్రహ్మోపాధా వజ్ఞానే ఇతివిద్ధి. ఏతేన ప్రలయే మరణేవా జీవస్య అన్తఃకరణవాసనావ దజ్ఞాన ముపాధి రితి సిద్ధమ్. నను బ్రహ్మణోపి తదేవేతి కోభేదో జీవబ్రహ్మణోరితిచే దుచ్యతే. కేవల మజ్ఞానం బ్రహ్మణ ఉపాధిః. వాసనావ దజ్ఞానం జీవస్యేతి - అతఏవ బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యాద్యభావః. నను అతత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రమణం శ్రూయతే. ఇహతు ప్రాణలయ ఇతి కథ మవిరోధఇతిచే దుచ్యతే. మనఃప్రాణేన్ద్రి యాత్మకం లిఙ్గం వాసనారూపం స త్పున ర్దేహాన్తర మాపద్యత ఇత్యుక్తత్వా దేత ద్దేహావచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశే లీనస్య లిఙ్గస్య దేహాన్తరావచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశా త్పునరుత్థాన మేత ద్బ్రహ్మప్రదేశా దుత్క్రాన్తింవినా నసమ్భవతీతి కృత్వా నవిరోధః. అతఏవేహాప్యుక్త ముత్థాయేతి.తన్త్రేణాయంశబ్ద ఉభయార్థబోధకః. ప్రకృ తదేహావచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశా దుత్థాయేతి దేహాన్తరావచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశా దుత్థాయేతిచ ఏతద్దేహావచ్ఛిన్న బ్రహ్మప్రదేశా దుత్థాయ దేహాన్తరావచ్ఛిన్న బ్రహ్మ ప్రదేశేనిలీయ వర్తతే. తస్మా త్పునరుత్థాయ దేహతాదాత్మ్యాధ్యాసం భజతీతి. యద్వా లిఙ్గం వాసనారూపేణ హృదయావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మణి నలీయతే. కిన్తుదేహాద్బ హిష్ఠఏవానన్తే బ్రహ్మణి. తథాచ లిఙ్గస్య బ్రహ్మణి లయ శ్శరీరా దుత్క్రాన్తి పూర్వకఏవేతి. నచైవం తత్త్వవిదోఽపి లిఙ్గస్య శరీరా దుత్క్రాన్తి స్స్యాదితి వాచ్యం. తత్త్వవి ల్లిఙ్గస్య స్వకారణే భూతపఞ్చకే విన్నైవోత్క్రాన్తిం నష్టత్వాత్. నష్టే లిఙ్గే తత్త్వ విదా బ్రహ్మైక్యస్య ప్రాప్తత్వాచ్చ దేహేఏవ. నను అవశధీరిత్యుక్త మయుక్తం వాసనామయత్వా దే వాన్తఃకరణశబ్దవాచ్యాయా ధియఇతిచే న్నైష దోషః. కార్యస్య కారణపారతన్త్ర్యం తావత్ప్రసిద్ధం వాసనైవ స్థూలాసతీ ధీర్భవతీతి కారణ

భూతవాసనాపారతన్త్ర్యం కార్యభూతధియ ఉచితమేవ. భవతు బుద్ధేర్వాసనాపారతన్త్ర్యం. వాసనాపరతన్త్రబుద్ధేశ్చైతన్యస్య కోఽర్థ ఇతిచేదుచ్యతే, త్యక్తసూక్ష్మభావప్రాప్తస్థూలభావబుద్ధ్యుపాధికస్సన్నిత్యర్థః. యద్వా అవశధీః కర్మపరవశబుద్ధిస్సన్నిత్యర్థః. నచ బుద్ధిర్వాసనైవ తదేతి వాచ్యం. వాసనాయాః సత్త్వాత్. ఏవ మస్వతన్త్రత్వాదేవ జీవస్య దుఃఖబహులజన్మలాభః. ఏవం ప్రలయే బ్రహ్మణ్యేవ లీయన్తే ప్రజా ఇతి కృత్వా ప్రలయేఽప్యేవమేవేతి సత్ప్రతిష్ఠా ఏవ ప్రజాః. ౩౫౦

శ్లో॥ ఏతేనైవ సతాఽఽత్మనా జగదిదం యేనాఖిలం సాత్మకం
తత్సత్కారణమేకమేవ పరమం సత్యం స ఆత్మాఽస్య చ
జీవాభిన్న మిదం బృహ చ్ఛ్రుతిదినం సమ్పద్య స న్త ప్రజాః
స్వాపేనైవ విదు ర్యదైవ మధుతాం ప్రాప్తా రసా ఆత్మనః. ౩౫౧

వ్యా.-సత్త్వాద్బ్రహ్మ సత్య మిత్యుక్తం ప్రాగిదానీన్తు ఆత్మత్వాదపీత్యుచ్యతే. యేనహేతునా అఖిల మిదం జగత్ ఏతేన సతా సద్రూపేణ ఆత్మనైవ సాత్మకం భవతి. స్వరూపం లభత ఇత్యేతత్. యథా మృదా ఘట స్తన్తునా చ పట ఇతిభావః. తత్తస్మాత్కారణాత్ జగతః పరమం ముఖ్యం కారణమేకం సదేవ సత్యమ్. అస్య జగతః స చ సదేవ ఆత్మా. విధేయప్రాధాన్యాత్పుంస్త్వం స ఇతి. కార్యస్య కారణమేవాత్మా స్వరూపం యథా ఘటస్య మృత్పటస్య చ తన్తుః. ఏవం జగత స్సదేవ కారణ మిత్యాత్మాపి సదేవ. ఏవం కార్యస్యాత్మత్వాదేవ కారణం సత్యం యథా ఘటస్యాత్మత్వాన్మృత్సత్యా అన్యత్తు నామరూపాత్మకం కార్యమసత్యమేవానాత్మత్వాత్. తస్మాత్సద్రూప ఆత్మైవ సత్యః అనాత్మేదం జగన్మిథ్యైవ. నను కథ మిదం బ్రహ్మానుభవారూఢం స్యా దత్యన్తపరోక్షం పర్వతస్థవహ్న్యాదివ దతఆహ, ఇదం సద్రూప మాత్మభూతంచ బృహద్బ్రహ్మ జీవాభిన్నమేవ. జీవశ్చ నిత్యాపరోక్షఏవేతి జీవత్వేన రూపేణాపరోక్షత్వం బ్రహ్మణ ఇతిభావః. యద్వా జీవఏవాత్మా ఆత్మశబ్దస్య జీవే రూఢత్వా దతఆహ. జీవాభిన్న మిదం బృహదితి. అథవా యో జగతఆత్మా సఏవాస్య దేహస్యచాత్మా. జగదన్తఃపాతిత్వాద్దేహస్య. నను దేహస్య జీవఏవాత్మా జగతస్తు బ్రహ్మైవాత్మేతి కథం దేహస్యాత్మా బ్రహ్మ స్యాద తఆహ. జీవాభిన్న మిదం బృహదితి- యో దేహస్యాత్మా జీవః తదభిన్నమేవ జగదాత్మభూతం బ్రహ్మేతి. నచ కథం జీవబ్రహ్మణోరభేద ఇతి వాచ్యం భేదకోపాధివిలయాదితి. యద్వా అస్య జగతో బ్రహ్మస్యాదాత్మా. కః పునర్జీవస్యాత్మేత్యతఆహ. జీవాభిన్న మిదం బృహదితి. జీవఏవ బ్రహ్మ నతు

జీవస్యాత్మా బ్రహ్మ. చైతన్యరూపస్య జీవస్య బ్రహ్మణ్యనధ్యస్తత్వాద్బ్రహ్మణో కార్యత్వాచ్చ. బ్రహ్మణఏవాన్తఃకరణే ప్రవిష్టస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాచ్చ. నను సుషుప్తావివ మరణే బ్రహ్మణి ప్రవిశన్తి ప్రజా ఇత్యుక్తం తత్కిమివేత్యత్రాహ ప్రతిదినమితి. యద్వా యది జీవబ్రహ్మణోరభేద స్తర్హి కుతో జీవస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిః ఆత్మాహి స్వస్య నిత్యప్రాప్త ఇత్యత ఆహ-ప్రతిదినమితి. ప్రజాః జీవా లిఙ్గిన ఇత్యేతత్ ప్రతిదిన మహరహః. స్వాపే సుషుప్తిదశాయాం జాగరస్వప్నయో రనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసా న్న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి భావః. తత్పూర్వోక్త మాత్మభూతం సద్బ్రహ్మ సమ్పద్య సత్ప్రాప్య నైవవిదుః. వయం బ్రహ్మ సమ్పద్యామహేఇతి నవిదురేవ. అజ్ఞానావృతత్వాదితి భావః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యథా రసాః పుష్పరసాః మధుతాం ప్రాప్తాస్సన్తః ఆత్మనః స్వాన్ నైవవిదుః తద్వత్. నను రసానా మచేతనానాం యది మధుభావాపత్తేః ప్రాగాత్మజ్ఞానం స్యాత్తర్హి మధుభావప్రాప్తౌ నాసీదితి వక్తుం శక్యం. తదేవ నాస్తీతి కథ మిద ముక్త మితిచే న్నైషదోషః. పుష్పస్థాః మధుకర్తైః పృథక్పృథగ్గృహ్యమాణా అపి రసా మధుభావప్రాప్తౌ మధుకర్తై ర్మనుష్యైర్వా న పృథక్పృథ గ్గ్రహీతుం శక్యన్తఇత్యస్మిన్నర్థే తద్వాక్యస్య తాత్పర్యాత్. తథాచ మధుతాంప్రాప్తా రసా ఆత్మనః పృథక్పృథ గ్యథానప్రతిబోధయన్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్. లిఙ్గినో జీవాస్సుషుప్తౌ లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసం విహాయ బ్రహ్మరూపేణ తిష్ఠన్తి తథా స్థితికాలేపి అజ్ఞానావరణసత్త్వా దహం బ్రహ్మేతి నవిదుః. కేవలం బ్రహ్మానన్ద మనుభవన్తి. అతఏవ సుఖ మహ మస్వాప్స మిత్యుత్థితస్య పరామర్శః అజ్ఞానస్యాపి సత్త్వాదేవ న కిఞ్చిద వేదిష మితి పరామర్శః. నచ భేదకాజ్ఞానసత్త్వే కథం జీవబ్రహ్మభేద స్సుషుప్తావపీతి వాచ్య మజ్ఞానోపహితబ్రహ్మభేద స్యానుపపత్త్యభావాత్. 3౫౧

శ్లో॥ మర్త్యత్వాదివిశేషసంస్కృతిమయాజ్ఞానావృతే స్సమ్భవాత్
స్వాపే బ్రహ్మణి సఙ్గతా అపి జనా ఆత్మస్వరూపావిదః
స్వాపాన్తే పున రాప్నువన్తి నియతం దేహం సుఖాదాగతాః
సమ్ప్రాప్తిం పునరాగతించ నవిదు ర్బ్రహ్మార్చ్యం గతావా జనాః. 3౫౨

వ్యా.-కస్మా ద్బ్రహ్మణి సమ్పద్య స్వాపే జీవా ఆత్మానం నవిదుః కుతః పున స్సంసార మ్ప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ. జనాః జీవాః స్వాపే బ్రహ్మణి సఙ్గతా అపి మర్త్యత్వాది విశేష సంస్కృతిమ యాజ్ఞానావృతేః మర్త్యత్వాదిరూపవిశేష సంస్కారపరిచురాజ్ఞానావరణస్య సమ్భవాద్ధేతోః ఆత్మస్వరూపావిదః ఆత్మన స్స్వ

రూప మజానన్తస్సన్తః స్వాపాన్తే పునః నియతంస్వం స్వం దేహ మాప్నువన్తి. ప్రతిస్వికసజ్ఞాతతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తత్తత్సంస్కారవశా దితిభావః. ఏవం బ్రహ్మప్రవేశతన్నిర్గమయో రపరిజ్ఞానే హేతు ముక్త్వా దృష్టా న్తమాహ. ఏవంసుఖా ద్బ్రహ్మనన్దా దాగతా జనాః సమ్పత్తిం బ్రహ్మప్రాప్తిం పునరాగతిం బ్రహ్మణః పునరాగతించ నవిదుః. వా యథా పూర్వాం గతాః జనా మనుష్యాః కేనచి న్మ్లేచ్ఛాదా ప్రవేశితా స్తతోఽపరోపితా శ్చాత్మనో మజ్ఞాస్థా నవయాథాన్యా నవిదుః తద్వదిత్యర్థః. ౨౫౩

శ్లో॥ స్వాపేఽన్తే ప్రలయేచ సత్యుపగతో వీచీతరఙ్గాదివ
త్సమ్పత్తిం జలధౌ వినశ్యతి పుమా న్నాయం యతోఽవిక్రియః
నాసౌ బ్రహ్మవికారఏవ భవతి బ్రహ్మైవ తేనామునా
త్యక్తాసౌ మ్రియతే తను ర్వికలితా శాఖేవ జీవస్తు నో. ౩౫౩

వ్యా.—నను యది జీవానాం సతి సమ్పత్తిస్స్యాత్త్యైవ స్యా త్తర్హ్యనిత్యత్వమేవ స్యాత్. జీవాస్తు నిత్యా ఇత్యభ్యుపేయతే. తత సమ్పత్తి రియ మసత్త్యైవేత్యతఆహ. యతోయస్మా దయం పుమా నవిక్రియః జన్మాదివికారరహితః తస్మాత్ స్వాపే అన్తే మరణే ప్రలయే చకారా న్మూర్ఛాయాం సతి బ్రహ్మణి సమ్పత్తి ముపగతోఽపి జలధౌ వీచీతరఙ్గాదివత్ ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తః. నవినశ్యతి- యథా వీచీతరఙ్గాదయః జలధౌ సమ్పత్తి ముపేత్య నశ్యన్తి తద్వ న్ననశ్యతీత్యర్థః. వీచీతరఙ్గాదీనాం సవికారత్వాదితి భావః. స్థూలసూక్ష్మత్వభేదా ద్వీచీతరఙ్గశబ్దద్వయప్రయోగః ఆదిశబ్దేన బుద్బుదాదిగ్రహణమ్. కస్మా దయ మవిక్రియోఽతఆహ. అసౌ జీవః బ్రహ్మవికారః నైవభవతి. యథా వీచీతరఙ్గాదయః సముద్రవికారా భవన్తి తద్వదిత్యర్థః. యో యస్యవికార స్తస్య తస్మి న్సమ్పత్త్యా లయ స్స్యాత్. యథా జలధివికారాణాం తరఙ్గబుద్బుదాదీనాం జలధౌ సమ్పత్త్యా లయః యథాచ మృద్వికారాణాం ఘటశరావాదీనాం మృది సమ్పత్త్యా లయః ఏవం యది జీవో బ్రహ్మవికార స్స్యాత్. తర్హి బ్రహ్మణి సమ్పత్త్యా లయ స్స్యాత్. నతు తథా బ్రహ్మవికారో జీవః. అజత్వా దతఏవ నాశాభావోఽతఏవ నిత్యోఽవిక్రియశ్చ. కిఞ్చ యది జీవో బ్రహ్మవికార స్స్యాత్ తర్హి వికారి బ్రహ్మా ప్యనిత్యమేవస్యాత్. నహి వికారి క్వాపి నిత్యం దృష్టం శ్రుతంవా ఉపపన్నంవా. నిరవయవస్య బ్రహ్మణో వికారిత్వం చాయుక్తం నచైవం జగదపి బ్రహ్మవికారో నభవేత్. నచేష్టాపత్తిః. జగత్కారణం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తితత్వాత్. కారణంహి వికారి కార్యన్తు వికారః ఇతి

వాచ్యమ్. బ్రహ్మ జగద్రూపేణ విక్రియతే మృదివ ఘటరూపేణేతి నాస్మాభి రుచ్యతే యేన వికారి స్యాద్బ్రహ్మ. కిన్తు రజ్జురివ సర్పరూపేణ బ్రహ్మ జగద్రూపేణ వివర్తత ఇత్యుచ్యతే. తస్మా జ్జగత్కారణ మపి బ్రహ్మ న వికారి. యద్వా బ్రహ్మ మాయావశా త్పరిణమత ఇత్యుచ్యతే. తథాచ మాయాయా ఏవ పరిణామిత్వం న బ్రహ్మణ ఇతి. తస్మా జ్జీవో న బ్రహ్మవికార ఇత్యవిక్రియ ఏవ. నను యది జీవో బ్రహ్మవికారో న భవతి తర్హి కిం భవతీత్యతఆహ. బ్రహ్మైవ భవతీతి. యద్వా కస్మా జ్జీవో బ్రహ్మవికారో నేత్యత ఆహ. బ్రహ్మైవ భవతీతి. నహి బ్రహ్మణ ఏవ సతో జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వ మ్భవే దితిభావః. నను యథాఽగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా ఇతి జీవానాం బ్రహ్మకార్యత్వ ముచ్యత ఇతిచే న్నైవమ్. జీవోపాధీనా మేవ బ్రహ్మ కార్యత్వం న జీవస్యేతి. నను జీవస్య మరణదర్శనా త్కథ మవిక్రియత్వ మత ఆహ. తేనేతి. తేన సదూపేణ బ్రహ్మభిన్నేనామునా జీవేన త్యక్తా అసౌతను రిదం శరీరం విదలితా ఛిన్నా శాఖేవ మ్రియతే. జీవస్తు నో మ్రియతే. అయ మ్భావః. సర్వావయవ వ్యాపీ సః జీవః స్థావరజఙ్గమేషు దేహేషు వర్తతే. తత్ర స్థావరేషు వృక్షేషు జీవ సత్త్వం పత్రపల్లవాద్యుద్గమనేన లిఙ్గేన జ్ఞాయతే. యస్మా ద్వృక్షా త్పత్రపల్లవా దయ ఉద్గచ్ఛన్తి స తరు స్సజీవ ఇతి యస్మా న్నోద్గచ్ఛన్తి యస్యచ త్వచి రసో న దృశ్యతే స తరు ర్నిర్జీవ ఇతిచ ప్రసిద్ధేః. ఏవంసతి ఛేదనేన వృక్షా ద్వియోజితా శాఖా పత్రపల్లవరహితా సతీ క్రమేణ శుష్యతి. వృక్షావలమ్బినీ శాఖాతు పత్రపల్లవస హితా సతీ సరసా వర్ధతే. తేన ఛిన్నా శాఖా నిర్జీవేతి అచ్ఛిన్నా శాఖా సజీవేతి సిద్ధమ్. యదితు శాఖాచ్ఛేదా జ్జీవ ఏవ మ్రియేత తర్హి ఛిన్నశాఖో వృక్ష శ్శుష్యే దేవ. తస్మా న్న జీవో మృతః కిన్తు ఛిన్నశాఖైవ మృతా. తథా వృక్షచ్ఛేదా ద్వృక్ష ఏవ మ్రియతే న జీవః. ఏవం పశ్వాదిజఙ్గమదేహా అపి జీవాపగమా న్మ్రియన్తే. న జీవో మ్రియత ఇతి. నను జీవస్య విభోః కథ మపగమనమితిచే దుచ్యతే ఉపాధి ద్వారేతి. 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీ' వేతిశ్రుతేః. నచైవ ముపాధిద్వారా జీవస్య జన్మ నాశావపి స్యాతా మితివాచ్య మిష్టాపత్తేః. న చోపాధిగతా దోషా ఉపహితేఽపి భవేయు రితి వాచ్యం. ఘటాద్యుపాధిదోషాణా మాకాశేఽభవనదర్శనాత్. నన్వే వం జీవోఽపగచ్ఛతీతి యథోచ్యతే తథైవ జీవో మ్రియత ఇత్య ప్యుచ్యతా మితిచే న్నైవమ్. జీవోపాధే ర్లిఙ్గస్యాపగమన మస్త్యేవ నతు మారణమితి. శరీరా ల్లిఙ్గోత్క్ర మణ స్యైవ మరణశబ్దార్థత్వాత్. నచైవం కథం లిఙ్గస్య నాశఇతి వాచ్యం, జ్ఞానే నాజ్ఞాననాశా దితి. ౩॥౩

శ్లో॥ నైయగ్రోధఫలస్థితే విదలితే బీజే న కిం దృశ్యతే
భూమిస్థా త్తతఏవ భూరివిపులో వృక్షో వటో జాయతే,
సూక్ష్మా త్స్థూలతమం దృగాదిభి రిదం న గ్రాహ్యతే స త్తథా
క్షోణీసిన్ధ్వనలానిలామ్బరమయో లోక స్తతో జాయతే. ౩౬౪

వ్యా.—నను సత ఇద ముదిత మిత్యుక్తం కథ మిదం నామరూపాత్మకం పృథివ్యాది భేదభిన్న మత్యన్తస్థూలం జగత్. నామరూపరహితా త్సూక్ష్మా దద్వైతా త్సతో జాయత ఇతి శఙ్కాయాం సదృష్టాన్త ముత్తర మాహ-నైయగ్రోధేతి. నైయగ్రోధఫలస్థితే న్యగ్రోధస్యేదం నైయగ్రోధం తచ్చ తత్ఫలం నైయగ్రోధఫలం తస్మిన్ స్థితే ఫలస్యాన్తః స్థితే ఇత్యర్థః. బీజే విదలితేసతి తత్రేతి శేషః. విదలితే బీజే ఇతివా కిం కిమపి నదృశ్యతే. భావివృక్షస్వరూపం కిమపి నదృశ్యత ఇత్యర్థః. భూమిస్థా ద్భూమౌ నిక్షిప్తా త్తతఏవబీజా త్సకాశాత్ భూరి విపులో ఽతివిస్తీర్ణః శాఖా శిలా(ఖా?)శిఫాజటా పత్రపల్లవప్రకాణ్డాదిభిరితిభావః. వట ఇతి వృక్షః జాయతే. తథా సూక్ష్మా త్సూక్ష్మతమ మిదం సత్ దృగాదిభిః కరణై ర్నగ్రాహ్యతే. ఏవ మగ్రాహ్య దప్యతిసూక్ష్మా త్తస్మా దేవ సతః క్షోణీసిన్ధ్వనలానిలామ్బరమయః పఞ్చభూతాత్మకః లోకః జాయతే. సూక్ష్మా న్న్యగ్రోధబీజా త్స్థూలవటవృక్షఇవ సూక్ష్మతమా త్సద్వస్తున స్సకాశా త్స్థూలతమం జగజ్జాయతే. యథా భిన్నే బీజే తద్వదర్శనా ద్బీజ మద్వితీయ మేవంసతి జగదదర్శనా త్సద్వస్త్వ ద్వైతమ్. యథా వృక్ష ఇతినామ రూపఞ్చ బీజస్య నస్తః. ఏవం జగదితి నామ రూపఞ్చ సతో నస్తః. బీజం సూక్ష్మమపి సావయవ మత శ్చక్షుర్గ్రాహ్య మ్భవతి. సత్తు సూక్ష్మతమం నిరవయవ మిత్యగ్రాహ్య మిత్యేతావానేవ విశేషః. నన్వయమేవ విశేషో ఽనుపపత్తిప్రసాధనచణః. తథాహి. సూక్ష్మమపి బీజం సావయవత్వా త్స్థూలవృక్షాత్మనా పరిణమతే. కథమ్పున ర్నిరవయవం సద్వస్తు జగదాత్మనేతి. మైవం మంస్థాః. కిం బీజే యావన్తోఽవయవా నిబిడా ఆసన్ తావన్తఏవ విరళీభూయ వృక్షాత్మనా తిష్ఠన్తి. యథా మృత్పిణ్డస్థా నిబిడా మార్త్తికాణవః ఘటాత్మనా విరళీభూయ తిష్ఠన్తి.తద్వత్ . అథవాబీజస్థావయవేభ్యోఽన్యేప్యవయవా వృక్షే తిష్ఠన్తి. నాద్యః బీజగతావయవానాం స్వల్పత్వాత్ వృక్షగతావయవానా మసఙ్ఖ్యేయత్వాత్ . నహ్యేకయా వృక్షస్య శాఖయాఽప్యనన్తకోటిబీజానాం సమపరిమాణత్వం ఘటతే కృతేసతి తులారోహణే. తస్మా దతిలఘిష్ఠబీజగతావయవానా మతిగరిష్ఠవృక్షాత్మనా పరిణమ్యస్థితి రనుపపన్నైవ. ద్వితీయే బీజగతావయవాతిరిక్తా

వృక్షగతా స్తేఽవయవాః కస్మాదాగతాః కథంవాఽఽగతాః నతు తన్నిరూప యితుం శక్యతే. తస్మాన్మాయామయఏవాయంవృక్షః. యథా స్వల్పావయవ విశిష్టాద్బీజాన్మాయామయానన్తావయవ వృక్షోదయః తథా నిరవయవాత్సతోఽపి మాయామయసావయవజగదుదయ స్స్యాదేవ. యా మాయా స్వల్పావయవం లఘిష్ఠం వస్తుబీజం బహ్వావయవం గరిష్ఠం వృక్షం చకార సా కిం నిరవయవం సత్ సావయవం జగ త్కర్తుం నేష్టే. అవిద్యమానావయవోత్పాదనే ప్రచణ్డశక్తిర్హి మాయా. నచావిద్యమానస్య కథ ముత్పత్తిరితి వాచ్యం. యథా విద్యమానస్యోత్పత్తి రయుక్తా తథా అవిద్యమానస్యా ప్యుత్పత్తి రయుక్తైవ వస్తుతః. మాయాతస్తు సర్వం యుజ్యతఏవ మాయాయాం సర్వసమ్భవా దితి న్యాయాత్. తస్మాత్సూక్ష్మతమాన్నామరూపరహితాదపి సద్వస్తున స్సకాశా న్మాయయా జగ దుదేత్యేవ బీజాత్సూక్ష్మా న్మాయయా తరువత్. 3౹౹౪

శ్లో॥ రాత్రౌ పాథసి పాతితం న లవణం ప్రాతర్గ్రహీతుం దృశా
హస్తేనాపి నశక్యతే రసనయా తద్గృహ్యతే వార్మయమ్,
సర్వత్రాపి జగ త్యవస్థిత మిదం సద్బ్రహ్మ నైవేన్ద్రియై
ర్గ్రాహ్యం శాస్త్రశమాదిసంస్కృతహృదా గ్రాహ్యన్తు తద్ధీమతా.
3౹౹౫

వ్యా.—నను యది జగతో మూలం తత్సత్ తర్హి కస్మా న్నోపలభ్యతే ఇతి శఙ్కాయాం విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే. ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇతి సదృష్టాన్త ముత్తర మాహ. రాత్రావితి. రాత్రౌ పాథసి జలే పాతితం చక్షుషా నిరీక్ష్య హస్తేనాదాయ చ నిక్షిప్తమేవ లవణం ప్రాతః దృశా గ్రహీతుం ద్రష్టుం హస్తేనాపి గ్రహీతుమాదాతుం నశక్యతే. ఏవం విద్యమానస్యాపి వస్తునోఽనుపలమ్భే దృష్టాన్తముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ తస్యైవోపలమ్భే దృష్టాన్త మాహ. వార్మయం జలేన సహైక్యం ప్రాప్తం తల్లవణం రసనయా జిహ్వయా గృహ్యతే మధుర మేవ జలం స్వస్మిన్ లవణనిక్షేపవశా ల్లవణరసమయం జాతం తస్మిన్జలే విద్యమానమపి తల్లవణం న చక్షుషా ద్రష్టుం శక్యతే. నాపి హస్తేనాఽఽదాతుం శక్యతే. కిన్తు రసనయా తజ్జలగతం లవణరస మాస్వాద్య లవణమత్రాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యతే ఇత్యర్థః. ఏవం దృష్టాన్త ముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ. సర్వత్రాపి జగతి కార్యే అవస్థిత మనుస్యూతతయా వర్తమాన మిదం సత్సద్రూపం బ్రహ్మ ఇన్ద్రియై ర్గ్రాహ్యం గ్రహీతుం శక్యం నైవ భవతి. ఏవ మిన్ద్రియై రనుపలభ్యమానమపి

బ్రహ్మైవ. కుతః తత్తు బ్రహ్మ తు తత్ ధీమతా త్వితి వా తత్ ధీమతా శాస్త్ర శమాదిసంస్కృతహృదా త్వితి వా శాస్త్రేణ శమదమాదిభిశ్చ సంస్కృతేన హృదా మనసా గ్రాహ్యం గృహీతుం శక్యమ్. ౩౫౫

శ్లో॥ చోరైః కానన మాపితః పిహితదృ గ్గన్ధారదేశా త్పుమాన్
త్యక్త స్తత్ర భృశం రుద న్నుపగతో దిఙ్మోహ మార్తేన తత్,
దైవా త్కేన విమోచితాక్షినహనః ప్రోక్తాత్మదేశాధ్వకో
గ్రామా ద్గ్రామ మయన్ క్రమేణ కలయం స్తం తం స్వదేశం వ్రజేత్.
౩౫౬

వ్యా.—ధీమతా శాస్త్రశమాది సంస్కృతహృదా స గ్రాహ్యమితి యదుక్తం శమదమాదిసమ్పన్నః శాస్త్రాద్గురూపదిష్టా ద్బ్రహ్మోపలభత ఇతి తదేవ సదృష్టాన్త మాహ. చోరైరితి. చోరైః పిహితదృక్ గన్ధారదేశా త్స్వకీయా ద్గన్ధారనామకా ద్దేశా త్కానన మాపితః ప్రాపితః చోరై రిత్యేవ. తత్ర కాననే త్యక్తః చోరై రిత్యేవ పుమాన్ కశ్చిత్పురుషః భృశం రుదన్ దిఙ్మోహం దిగ్భ్రమ ముపగతస్సన్ చక్షు ర్వ్యాపారాభావా దితిభావః. తత్రతః దైవా త్స్వాదృష్టా త్తత్రాగతేన కేనచి దాప్తేన తత్ర దైవా దాప్తేన ఆగతేన కేనచి ద్దయాళునేతి శేష ఇతి వా తత్రానన మాప్తేన ప్రాప్తేనేతివా విమోచితాక్షినహనః శిథిలీకృతనేత్రబన్ధనపటః ప్రోక్తాత్మదేశాధ్వకః ప్రోక్తగన్ధారదేశమార్గశ్చ భూత్వా క్రమేణ గ్రామా ద్గ్రామ మయన్ గచ్ఛన్ తం తం మార్గపతితం పురుషం కలయన్ స్వదేశమార్గం పృచ్ఛన్ సన్ స్వదేశం వ్రజే త్ప్రాప్నుయాత్. ౩౫౬

శ్లో॥ ఏవం కర్మభి రేష మోహపిహితః ప్రచ్యావిత స్స్వాత్మనో
దేహే బన్ధన మాపితః పరిరుదన్ దుఃఖాలయే తాపితః,
ఆచార్యోదితతత్త్వమస్యసి హతే మోహాపిధానే శుభాత్
త్యక్త్వాఽఙ్గం సముపైతి సత్య మమృతం స్వాత్మాన మాద్య మ్పునః.
౩౫౭

వ్యా.-దార్ష్టాన్తికమాహ. ఏవం పూర్వోక్తపురుషవత్ కర్మభిః అనాదిభిః, మోహపిహితః మోహేనాజ్ఞానేన పిహిత శ్ఛన్నః మోహితబుద్ధి రిత్యర్థః. స్వాత్మనః స్వస్వరూపా త్ప్రచ్యావితః భ్రంశితః దుఃఖాలయే దేహే వాతశ్లేష్మపురీష మూత్రరుధిర శీతోష్ణాదిదుఃఖాలయే శరీరే బన్ధన మాపితః ప్రాపిత ఏష జీవః తాపి

తః ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతిక తాపత్రియవాన్ పరిరుదన్ భృశం రుదన్ సన్ శుభా దదృష్టాత్ మోహాపిధానే మోహరూపే ఆచ్ఛాదనే ఆచార్యోదితతత్త్వ మస్యసి హతే ఆచార్యేణోదితముపదిష్టం య త్తత్త్వమసీతిమహావాక్యం తదేవాసిః ఖడ్గః తేన హతేసతి అజ్ఞం త్యక్త్వా పునః సత్య మమృత మాద్యం స్వాత్మానమేవ సము పైతి ప్రాప్నోతి. చోరాఇవ కర్మాణి మనుష్యఇవ జీవః పటఇవ మోహః చక్షు రివ బుద్ధిః గన్ధారదేశఇవ స్వాత్మా కాననమివ దేహః ఆప్తఇవాచార్యః స్వదేశ మార్గోపదేశఇవ మహావాక్యోపదేశః ఇతివివేకః. అవిద్యాకామాది సహకృతానాది కర్మవశా జ్జీవః ఆత్మానాత్మవివేకరహితో భూత్వా సచ్చిదానన్దం స్వాత్మాన మవిదిత్వా సుఖ్యహం దుఃఖ్యహ మిత్య న్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్కర్తా భోక్తాచ భూత్వా కర్మఫలానుభవార్థం ఫలార్థం కర్మకరణార్థంచ దేహ మిమం ప్రాప్య తాపత్రియపరిపీడితోఽతి భృశం రుదన్ స్వసుకృతాతిశయప్రయుక్తపర మాత్మానుగ్రహవశా త్సంసారే సఞ్జాతనిర్వేదస్సన్ సన్న్యస్య సమిత్పాణిః కంచన దయాళుం తత్త్వవిదం గురు మాసాద్య మహావాక్యోపదేశం తస్మా త్ప్రాప్య తదర్థనిర్ణయాయ వేదాన్తశాస్త్రశ్రవణం కృత్వా తతో మననం కృత్వా తదుక్త విధయా నిదిధ్యాసనం చ కృత్వా పునః స్వాత్మానమ్ సాక్షాత్కృత్య బ్రహ్మా నన్ద మనుభవన్ సన్ జీవము క్తఏవం యావత్ప్రారబ్ధావసానం సఙ్ఘాతాశ్రయప్రాణ నాదిక్రియాణాం సాక్షిభూతస్సన్ పశ్చా ద్బ్రహ్మైవ భవతీతి పరమార్థః. అథ తత్త్వమసీతిమహావాక్య స్యార్థో విచార్యతే. తత్ త్వమ్ అసి ఇతిపదత్రియమ్. తచ్ఛబ్దః పరోక్షవాచీ. పరోక్షశ్చ మాయావీ పరమేశ్వరః నియమనాదిలిఙ్గగమ్య త్వాత్. యుష్మచ్ఛబ్దః పురోవస్థితచేతనవాచీ. సచ జీవఏవ. నహి పురస్థితమపి ఘటం కోఽపి త్వ మితి బ్రూతే. అసిపద మైక్యాభిధాయి జీవేశ్వరయోః ప్రత్యక్షపరోక్షయోః. కిఞ్చిజ్జ్ఞసర్వజ్ఞయోశ్చ ఐక్యాయోగా న్ముఖ్యార్థబాధేసతి లక్షణా సమ్ప్రవర్తతే. సాచ భాగత్యాగలక్షణా సోఽయం దేవదత్త ఇతివాక్యవత్. తయాచ మహా వాక్యస్య అఖణ్డం చైతన్య మర్థః. జీవేశ్వరయోశ్చైతన్యైకరసత్వాత్. యద్వా త దిత్యస్య మాయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమర్థః. త్వ మిత్యస్య అన్తః కరణావచ్ఛిన్నం చైతన్య మర్థః. విశిష్టయో రైక్యాయోగా ద్విశేషణాంశపరి త్యాగః. విశేష్యమాత్రే చైతన్యే లక్షణా. ఏవం చైతన్యం చైతన్యమసీత్య స్యానన్వ యా దఖణ్డం చైతన్యమిత్యేవార్థః. అథవా హేశిష్య, జీవ స్త్వం వస్తుత స్తద్బ్రహ్మాసి మాయయైవ తవేదం జీవత్వం గగనస్యేవ నీలత్వం వస్తుతస్తు త్వం బ్రహ్మైవ

వస్తుతస్త్వయి జీవత్వాదర్శనాత్. నహి సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాసు తవ సంసారిత్వరూపం జీవత్వమస్తి ఇతి. యద్వా త్వమిత్యస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవోఽర్థః. తదిత్యస్య మహాకాశస్థానీయం బ్రహ్మార్థః. ఘటాకాశమహాకాశయోర్యథా నామమాత్రభేద ఏవ తథైవ జీవబ్రహ్మణోరపీతి జీవబ్రహ్మభేదో మహావాక్యార్థః. అస్య వాక్యస్య జీవ ఈశ్వరస్య శరీర మిత్యర్థం వర్ణయన్తి విశిష్టాద్వైతినః సచార్థోఽభిధయైవ సిద్ధ్యతీతిచ కథయన్తి. తాన్ప్రతివక్తు మహం జిహ్రేమి. 3౧౮

శ్లో॥ అజ్ఞానాత్మతమశ్చయైః కబలితం స్వాత్మాన మక్ష్ణే త్వయం
కుమ్భం దేశికదీపదత్తవిలసద్దృష్టిప్రకాశః పుమాన్,
ప్రారబ్ధాఙ్గసమాప్తి రస్య విదుష స్స్యాద్యావతాఽనేహసా
క్షేపస్తావ దముష్య సత్పరిగతౌ బ్రహ్మాథ సమ్పత్స్యతే. 3౧౯

వ్యా.—ఉక్తమేవార్థం రూపకవిధయా ప్రాహ స్ఫుటావగమార్థ మజ్ఞానేతి. పుమాన్ దేశికదీపదత్తవిలసద్దృష్టిప్రకాశః దేశికేనైవ దీపేన దత్తః విలసన్ స్ఫుటః దృష్టిప్రకాశః జ్ఞానరూపచక్షుఃప్రకాశో యస్య స తథోక్తః సన్ అజ్ఞానాత్మతమశ్చయైః అజ్ఞానరూపతామససమూహైః కబలితం వ్యాప్తం స్వాత్మానమేవ కుమ్భం స్వయమక్ష్ణే త్వ శ్యేత్. అన్ధకారావృతం ఘటం దీపానుగ్రహాలబ్ధచక్షుఃప్రకాశేన పురుషో యథా పశ్యతి అజ్ఞానావృత మాత్మానం గుర్వనుగ్రహాభూతమహావాక్యోపదేశవశలబ్ధప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాకారబుద్ధివృత్త్యా తథా పశ్యతీత్యర్థః. ఏవం సాక్షాత్కృతే స్వాత్మని కదాఽస్య కైవల్యం భవతీత్యత్రాహ. అస్య విదుషః యావతా అనేహసా కాలేన ప్రారబ్ధాఙ్గసమాప్తిః ప్రారబ్ధప్రకృతదేహపాతః స్యాత్. తావత్పర్యన్తమముష్య విదుషః సత్పరిగతౌ బ్రహ్మప్రాప్తౌ క్షేపో విలమ్బస్స్యాత్. అథ ప్రారబ్ధకర్మావసానే అయ మితి శేషః, బ్రహ్మ సమ్పత్స్యతే ప్రాప్స్యతి కైవల్యం లభత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మైవ భవతీతి యావత్. 3౧౯

శ్లో॥ నాహం చోరఇతి బ్రువన్ భువి పుమాం శ్చోరో ధురి క్ష్మాప తే
స్తప్తం లోహ ముపేత్య దాహ మయతే బన్ధంచ కారాగృహే,
నాచోరస్తు తథా వద న్ననలగం లోహం స్పృశన్ దహ్యతే
బన్ధం నైతి చ సత్యసన్ధఇతి నా ముచ్యేత నైవాపరః. 3౨౦

వ్యా.—బ్రహ్మవిదేవ ముచ్యతే నాన్య ఇత్యేతత్సదృష్టాన్తమాహ. భువి లోకే చోరః పుమాన్ క్ష్మాపతేర్ధురి అగ్రే అహం చోరో నేతి బ్రువన్సన్ తప్తంలోహ ము

పేత్య ప్రాప్య స్పృష్ట్వేత్యర్థః. దాహ మయతే యాతి కారాగృహే బన్ధం చాయతే అచోరస్తు పురుషః త్మాపతే ర్ధరి తథావదన్ అహం చోరో నాస్మీతి బ్రువన్ అనలగం తప్త మిత్యర్థః లోహం స్పృశన్ సన్ నదహ్యతే, బన్ధంచ నైతి నప్రాప్నోతి ఇతిహేతోః సత్యసన్ధః సత్యప్రతిజ్ఞః నా పుమాన్ ముచ్యేత ముక్తో భవేత్. అపరః అసత్యసన్ధః పుమాంస్తు నైవ ముచ్యేత. అయంభావః. సత్యసన్ధస్య ముక్తిః అసత్యసన్ధస్య బన్ధ ఇతి సామాన్యరూపో నియమః. తస్య విశేషరూపో దర్శిత శ్చోరవృత్తాన్తః. తథాహి కస్యచిద్గృహస్థస్య గృహే వర్తమానం ధనం కేనచి చ్చోరేణాపహృతం రాజభటాస్తు కైశ్చి ల్లిఙ్గై ర్ద్వౌ పురుషౌ చోరా విత్యనుమాయ రాజసమీపం నిన్యుః. తత్రైకో వస్తుతో ధనాపహారీ చోరఏవ. అన్య స్త్వచోరః. రాజ్ఞా పృష్టా వుభావపి న మయాధన మిద మపహృత మిత్యవోచతామ్. ధనన్తు నైకతరస్యాపి గృహే లబ్ధమ్. అథైన యోః కతర శ్చోర ఇతి నిర్ణేతుం, స రాజా శపథ మిద మకరోత్ "యః నాహం చోరఇతి తప్తం లోహం స్పృష్ట్వా న దహ్యతే స నచోరః. స మయా బన్ధనా ద్విముచ్యతే. యస్తు యువయో స్తథా కృత్వా దహ్యతే సచోర స్స మయా కారాగృహే ప్రవేశ్యత" ఇతి. తథైవ రాజాగ్రే తా వుభౌ తప్తం లోహం పస్పృశతుః తత్ర య స్త్వయం చోరోఽపి నాహం చోర ఇతి మిధ్యా ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్ స తప్తలోహం స్పృష్ట్వా దగ్ధహస్తోఽభూత్. తం కారాగృహే ప్రవేశయామాస రాజా యస్త్వచోరో నాహం చోరఇతి సత్యప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్ స తప్తం లోహం స్పృష్ట్వా న దగ్ధహస్తోఽభూత్. తం రాజా బన్ధనా ద్విమోచయామాస నిర్దోషోఽయ మితి. తథాచ నాహం చోర ఇ త్యసత్యసన్ధశ్చోరః ప్రాప బన్ధం నాహంచోర ఇతి సత్యసన్ధః ప్రాప ముక్తి మచోర ఇతి నియమవిశేషః దృష్టాన్తభూతః. ౩౫౯

శ్లో॥ ఏవం బ్రహ్మ భవన్నపి స్వయ మయం మోహేన యో మన్యతే
న బ్రహ్మాహమితి ప్రపద్య మరణే బ్రహ్మా ప్యసౌ బధ్యతే,
బ్రహ్మైవాహ మితి ప్రయాతి ధిషణా మాచార్యవాక్యేన యః
స బ్రహ్మ ప్రతిపద్య నైవ భజతే దేహాదిభి ర్బన్ధనమ్. ౩౬౦

వ్యా.—దార్ష్టాన్తిక మాహ. ఏవం యః స్వయం బ్రహ్మ భవన్నపి అయ మహం బ్రహ్మ నేతి న భవామీతి మోహేన మన్యతే. అసౌ అజ్ఞో ఽసత్యసన్ధః మరణే బ్రహ్మ ప్రపద్యాపి వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే స తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయా మిత్యుక్తవిధయా ప్రాప్యాపి బధ్యతే బద్ధో భవతి సంసారం పునః ప్రతిపద్యత ఇతి యావత్. యః ఆచార్యవాక్యేన తత్త్వమసీత్యాచార్యకృత

మహావాక్యోపదేశేన అహం బ్రహ్మాస్మీతి ధిషణాం నిశ్చయం ప్రయాతి సః అన్తే బ్రహ్మ ప్రతిపద్య ప్రాప్య పునః దేహాదిభిః బన్ధనం నైవ భజతే. కిన్తు ముచ్యత ఏవేత్యర్థః బ్రహ్మభూతో జీవః నాహం బ్రహ్మేతి మన్యమానోఽసత్య సన్ధోఽభూదితి తస్య బన్ధః ప్రాప్తః అహం బ్రహ్మేతి మన్యమానో జీవస్తు సత్య సన్ధ ఇతి తస్య ముక్తిరితి ఫలితార్థః. నను చోరఆత్మానం చోరం విదన్నేవ నాహంచోర ఇత్యుక్తవానితి మిథ్యాభిసన్ధ ఏవ సః జీవస్తు ఆత్మానం బ్రహ్మ న విదన్నేవ నాహం బ్రహ్మేత్యుక్తవానితి కథ మయం మిథ్యాభిసన్ధ ఇతిచే దుచ్యతే. చోరో నచోర ఇతి ప్రతిజ్ఞేవ బ్రహ్మ న బ్రహ్మేతిప్రతిజ్ఞా అసత్యా బంధకరీ. అచోరో నచోర ఇతి ప్రతిజ్ఞేవ బ్రహ్మ బ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా ముక్తిప్రదేత్యేతావత ఏవాంశస్య సామ్యేనేహ వివక్షితత్వాత్. నను యది జీవో బ్రహ్మ తర్హి నాహం బ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞా మిథ్యైవ భవేత్. నతు బ్రహ్మ స్వస్మి న్విపర్యయాద్యయోగాత్. నహి చోర ఆత్మాన మచోరం విపర్యయేణ గృహ్ణాతీతిచే న్నైవమ్. స్వస్మి న్నపి మోహేన విపర్యయాదిసమ్భవాత్. నిద్రయా తల్పే శయానేఽపి స్వస్మిన్ కాననే వ్యాఘ్రేణానుద్రుతోఽహమితి విపర్యయదర్శనాత్. నచ యో జీవ మాత్మానం జీవ ఏవాహమితి వేద స ఏవ సత్యప్రతిజ్ఞ స్తస్యైవ ముక్తిరితి వాచ్యం. తథాసతి సర్వేషాం జీవానాం ముక్తిప్రసఙ్గాత్. సర్వే హ్యాత్మానం సంసారిణం జీవమేవ మన్యన్తే న త్వసంసారి బ్రహ్మ. నాప్యాత్మా జీవః. 'తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమ' సీత్యాదిశ్రుతేః. నచ యో జీవః బ్రహ్మ బ్రహ్మేతి జానాతి స ఏవ సత్యప్రతిజ్ఞో ముచ్యత ఇతి వాచ్యం. తథాఽపి సర్వముక్తిప్రసఙ్గాత్. నహి కోఽపి బ్రహ్మ పరమేశ్వరం న బ్రహ్మేతి మన్యతే. అథవా ఇష్టాపత్తిరేవ. అవిద్వాంసో హి బ్రహ్మ జీవం మన్యన్తే. కథమ్. య మజ్ఞా జీవ మ్మన్యన్తే తస్యైవ బ్రహ్మత్వాదితి. తస్మాదహం బ్రహ్మేతి విద్వానేవ ముచ్యతే. ౩౬౦

శ్లో॥ నో వేదాధ్యయనం న శాస్త్రకలనం నోవా పురాణశ్రుతి
ర్నో సఙ్గీతముఖాః కలా అపి నృణాం శోకాబ్ధిసన్తారణమ్,
బ్రహ్మాహమ్మతిరేవ కేవల మియం వేదాన్తలభ్యా తతో
వేదాన్తశ్రవణాయ నా గురు మయే త్స్వచ్ఛన్దం యథా న్నారదః. ౩౬౧

వ్యా.—యస్మా ద్గురూపదేశాదేవ ముచ్యతే బన్ధనాత్పురుష స్తస్మా ద్గురూపసదనమేన కార్య మిత్యాహ-నో ఇతి. యద్వా అహంబ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ ముక్తిసాధన మిత్యుక్తం తజ్జ్ఞానం కథం లభ్య మిత్యతో జ్ఞానలాభోపాయమాహ-నో ఇతి.

నృణాం వేదాధ్యయనం శోకాబ్ధిసన్తారణం సంసారసముద్రతారకం నో న భవతి. బ్రహ్మోహ మితిజ్ఞానాజనకత్వా దితిభావః. తథా శాస్త్రకలనం వ్యాకరణాదిశాస్త్రాభ్యాసః శోకాబ్ధిసన్తారణం న. పురాణశ్రుతిర్వా పురాణశ్రవణమపి నో నైవ. సఙ్గీతముఖాః కలాఅపి నో నభవన్తి. తర్హి కిం శోకాబ్ధిసన్తారణ మత ఆహ. కేవలం సాక్షాద్బ్రహ్మోహ మితి మతిరేవ జ్ఞానమేవ. ఇయంచ మతి ర్వేదాన్తలభ్యా వేదాన్తైరేవ లబ్ధుం శక్యా. తత స్తస్మాత్ నా ముముక్షుః పుమాన్ వేదాన్తశ్రవణాయ గురుం 'గుశబ్ద స్త్వన్ధకారే స్యా ద్రుశబ్ద స్తన్నిరోధకః, అన్ధకారనిరోధిత్వా ద్గురు రిత్యభిధీయతే' ఇతి. శిష్యాజ్ఞానాన్ధకారనిరసనభాస్కర మాచార్యం యద్వా గృణాతి సర్వ మితి గురుః తం బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టార మయే త్ప్రాప్నుయాత్. న న్వేవం కేన ముముక్షుణా కో గురు రుపసృత ఇత్యతో దృష్టాన్తమాహ. నారదః స్కన్దం యథా ఉపససాదేతి శేషః. తద్వదితి. నారదః స్కన్దమి వాయే దిత్యేకప వాన్వయ ఇతివా స్కన్ద స్సనత్కుమారః-'తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షత' ఇతి శ్రుతేః. ౩౮౧

శ్లో॥ చత్వారో నిగమా షడఙ్గ మితిహాసాదిః పురాణం నయో
మీమాంసాయుగలం చ ధర్మ ఇతరా శ్చాపాదివిద్యా అపి,
నామ్నైవైత దుపాసతే భువి జనా బ్రహ్మేతి యే నామ్ని తే
స్వాతన్త్ర్యం క్షితిపా ఇ వాత్మవిషయే సమ్ప్రాప్నుయు స్సన్తతమ్. ౩౮౨

వ్యా:-ఏవ ముపపన్నాయ ప్రశాన్తచిత్తాయ శిష్యాయ సన్న్యాసినే ముముక్షవే కృపాళు రాచార్యః యత్సత్యం బ్రహ్మ తదేవ త్వమసీ త్యుపదిశేత్. తత్ శ్రుత్వా శిష్యః నిరతిశయబృహత్త్వస్య బ్రహ్మశబ్దార్థత్వా న్మహతో మహీయానితి స్వేనేతఃప్రాగధీతత్వాచ్చ హే బ్రహ్మన్ కేషాం కేషాం సాతిశయం బృహత్త్వ మస్తి యదపేక్షయా బ్రహ్మణో నిరతిశయం బృహత్త్వ మితి పృచ్ఛేత్త తోత్తర మాహాచార్యః చత్వార ఇతి. యద్వా తం బ్రహ్మాసీతి గురుణోక్తే సతి శిష్యః పప్రచ్ఛ కిం తద్బ్రహ్మేతి. స్థూలారున్ధతీన్యాయ మవలమ్బ్య గురుఃప్రత్యాహ చత్వారఇతి. అథవా ఆదావేవ శిష్యాయ గురు ర్న నిర్గుణం బ్రహ్మోపదిశే త్కిన్తు సగుణమేవే త్యాహ-చత్వారఇతి. యద్వా బ్రహ్మేతి కిఞ్చిద్వస్తు నాస్త్యేవ యజ్జ్ఞానా న్ముక్తి రితి శఙ్కాయాం మహత్త్వస్య క్వచిద్విశ్రాన్తత్వేన భావ్యత్వా ద్యత్ర తద్విశ్రాన్తి స్తద్బ్రహ్మేతి న తస్యాభావః కల్పయితుం శక్యత ఇత్యాహ చత్వారఇత్యాది. చత్వారో నిగమా వేదాః. షణ్ణా మఙ్గానాం సమాహారః షడఙ్గమ్ ఇతిహాసాదిః ఆదిశబ్దాద్రామాయణాదికావ్యగ్రహణమ్.

పురాణ మష్టాదశవిధం నయో న్యాయశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం వా మీమాంసాయు గలం పూర్వోత్తరమీమాంసాశాస్త్రద్వయం ధర్మః ధర్మశాస్త్రం చకారా త్తన్త్రాదిగ్రహణ మితరాః చాపాదివిద్యాఅపి ధనుర్విద్యాదయశ్చ సర్వం నామైవ ఘటోఽయం పటోఽయ మితీవ వేదోఽయం శాస్త్రమిద మితి సర్వస్య నామమా త్రత్వాత్. ఏవం సర్వశాస్త్రాదివ్యాపకత్వేన మహత్ ఏతత్ నామ బ్రహ్మేతి భువి యే జనా ఉపాసతే తే క్షితిపా ఆత్మవిషయే స్వదేశే ఇవ నామ్ని వేదాది రూపే సన్తతం స్వాతన్త్ర్యం సమ్ప్రాప్నుయుః సమ్యగ్భజేరన్. తస్మాత్ నామ బ్రహ్మేత్యుపాసీ తేత్యభిప్రాయః. 3౬-౨

శ్లో॥ వాఙ్నామ్నో నను భూయసీ యత ఇయం సర్వం జగ ద్బోధయ
త్యేషాత్మా ఽనిల ఏష ఏష రవి రిత్యేనా ముపాస్తేతు యః,
బ్రహ్మేతి ప్రతియాత్యసౌ స విషయే సత్కామచారం గిరో
వాచోఽస్యా అపి భూయసీ హృదయం వాచో యతః ప్రేరకమ్. 3౬-3

వ్యా-కిం నామైవ బృహత్త్వా ద్బ్రహ్మ. న. కిన్తునను సోమ్య ఏవార్థే వా. వాక్ నామ్నో భూయసీ మహతీ అభివ్యంగ్యా ద్వర్ణాత్మకా న్నామ్నః అభివ్య ఞ్జకం వాగిన్ద్రియం మహ దిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మా దియం వాక్ ఏషా త్మా ఏషోఽ నిలః ఏష రవిః ఇత్యేవం సర్వం జగ ద్బోధయతి య ఏనాం వాచం బ్రహ్మే త్యుపాస్తే సోఽసౌ గిరో విషయే సత్కామచారం స్వాతన్త్ర్య మిత్యేతత్ ప్రతి యాతి. తస్మా ద్వాగ్బ్రహ్మే త్యుపాసీత. నను కి మేవం వాగేవ బ్రహ్మ. న. కిన్త్వర్హి హృదయం మనః అస్యా వాచోఽపి భూయో మహదేవ. తత్ర హేతు మాహ. యతో యస్మా ద్ధృదయం వాచః వాగిన్ద్రియస్య ప్రేరకం భవతి. 3౬-3

శ్లో॥ ఆత్మాఽయం భువనం మనశ్చ తదిదం బ్రహ్మే త్యుపాస్తే తు యః
స్వాన్తం గచ్ఛతి యత్ర తత్ర విదుష స్స్యా త్కామచారోఽస్య కౌ,
సఙ్కల్పో మనసో మహా న్హి మననం స్వాన్తస్య సఙ్కల్పజం
సఙ్కల్పాత్మకమేవ సర్వభువనం సఙ్కల్పజాతం యతః. 3౬-౪

వ్యా.-అయ మాత్మా ఇదం భువనఞ్చ మనఏవ. యః త దిదం మనః బ్రహ్మేతి ఉపాస్తే. అస్య విదుషః కౌ భువి యత్ర స్వాన్తం హృదయం గచ్ఛతి తత్ర కామ చారః స్యాత్. తస్మా న్మనో బ్రహ్మే త్యుపాసీత. నను కిం మనఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు సఙ్కల్పః మనస స్స్వాన్తా న్మహాన్. తత్ర హేతు మాహ. హి యస్మాత్ స్వాన్తస్య మననం సఙ్కల్పజం భవతి. సర్వభువనమపి సఙ్కల్పాత్మకమేవ. కుతః.

యతః సర్వభువనం సఙ్కల్పజాతం. "తదైక్షత తత్సర్వ మభవ"దిత్యాదిశ్రుతేః.
కార్యం హి కారణాత్మకమ్. ౩౬౪

శ్లో॥ సఙ్కల్పం బృహ దిత్యముం కలయతే య స్స ధ్రువా నాప్నుయా
ల్లోకాం శ్చిత్త మితో మహ న్నహి నరోఽ చిత్తస్తు సఙ్కల్పయేత్,
తచ్చిత్తం సకలాయనం బృహ దిదం యో ధ్యాయతి స్యా త్స నా
చిత్తాఖ్యధ్రువలోకగో ఽథ పరమం ధ్యానన్తు చిత్తా న్మహత్. ౩౬౫

వ్యా.—యః అముం సఙ్కల్పం బృహ దితి కలయతే ఉపాస్తే స ధ్రువాన్ లోకా నాప్నుయాత్. తస్మా త్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం సఙ్కల్పఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు చిత్తం చేతయితృత్వమ్ ఇతస్సఙ్కల్పా న్మహత్ హి యతః అచిత్తో నరో నైవ సఙ్కల్పయేత్. కిఞ్చ తచ్చిత్తం సకలాయనం సర్వ స్యాయతన మిదం చిత్తం బృహ దితి యో ధ్యాయతి స నా పుమాన్ చిత్తాఖ్యధ్రువలోకగః చిత్తనామకాన్ ధ్రువాన్ లోకాన్ ప్రాప్తవాన్ స్యాత్. తస్మాత్ చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కి మేవం చిత్తం బ్రహ్మ. న. కిన్తర్హి అథశబ్దః పక్షాన్తరారమ్భకః. ధ్యానన్తు చిత్తా త్పరమ మ్మహ దితి మహత్. ౩౬౫

శ్లో॥ ధ్యాయన్తీవ ధరాఽన్తరిక్షసలిలక్షోణీధరా దేవతా
మర్త్యా ధ్యానవశా న్మహాన్త ఇదకం బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయతి,
యావద్ధ్యానగతం స కామచరణం యాయా దథ ధ్యానతో
విజ్ఞానం మహదేవ నా య దమునా సర్వం విజానా త్యదః. ౩౬౬

వ్యా.—ధ్యానస్య చిత్తా న్మహత్త్వే హేతు మాహ. ధరాఽన్తరిక్షసలిలక్షోణీధరాః దేవతాశ్చ ధ్యాయన్తీవ ధ్యాయన్తఇవ నిశ్చేష్టతయా దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. మర్త్యాశ్చ ధ్యానవశాదేవ మహాన్తో భవన్తి. యః ఇద మేవేదకం ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సః యావద్ధ్యానగతం ధ్యానస్య గతం గతి ర్యావత్పర్యన్తం తావ దిత్యర్థః. కామచరణం కామచారం యాయాత్. తస్మా ద్ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. అథ నను కి మేవం ధ్యాన మేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు అథ ధ్యానతో ధ్యానాదపి విజ్ఞానం మహదేవ యదస్మాత్ నా పుమాన్ అమునా విజ్ఞానేన శాస్త్రార్థవిషయజ్ఞానేన అదః పరోక్షం సర్వం విజానాతి. ఏవం జ్ఞాత్వైవ ధ్యాయతి దేవతాదికమితి ధ్యానహేతుత్వా ద్విజ్ఞానం ధ్యానా న్మహత్. కార్యాద్ధి కారణం మహత్. ౩౬౬

శ్లో॥ విజ్ఞానం బృహది త్యవైతి మనసా విజ్ఞానినః ప్రాప్నుయా
ల్లోకాన్ సోఽయ మితో బలం నను మహ ద్యస్మా చ్ఛతం జ్ఞానినామ్,

ఏకః కమ్పయతే బలీ బలవశా ద్భూమ్యన్తరిక్షాదికం
సర్వం తిష్ఠతి సద్బలో హి మనుతే జానాతి పశ్యత్యపి. ౩౬౭

వ్యా.—విజ్ఞానోపాసనస్య ఫలమాహ. యః విజ్ఞానం బృహదితి మనసా అవైతి ఉపాస్తే సోఽయ ముపాసకః విజ్ఞానినః విజ్ఞానం యేషు విద్యతే తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నుయాత్. తస్మా ద్విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కి మేవం విజ్ఞానమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు బల మితో విజ్ఞానా న్మహత్. నను ఏవం యస్మా దేకో బలీ జ్ఞానినాం శతం కమ్పయతే చాలయతి భూమ్యన్తరిక్షాదికం సర్వమపి బలవశా దేవ తిష్ఠతి సద్బలః బలవానేవ పురుషః మనుతే జానాతి పశ్యతిచ. నహి దుర్బలస్య మననాదికం, తస్మా ద్బలమేవ విజ్ఞానస్య కారణత్వా న్మహత్. ౩౬౭

శ్లో॥ ఏత ద్బ్రహ్మ బలం విచిన్తయతి య స్సోఽయం బలీ స్యా న్నరో
భూయోఽన్నం హి బలా ద్యతో బల మిదం సఞ్జాయతేఽన్నా న్నృణామ్,
నాఽనన్నో బలవానపి ప్రభవతి ద్రష్టుంచ మన్తుం నరః
శ్రోతుం తద్బృహ దిత్యవైతి మనసా య స్సోఽన్నలోకా నయేత్. ౩౬౮

వ్యా.—బలోపాసనస్య ఫలమాహ. ఏతదితి యః ఏతద్బలం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి, సోఽయం నరః బలీ స్యాత్. తస్మా ద్బలం బ్రహ్మేత్యుపాసీత నను కి మేవం బలమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు అన్నం బలా ద్భూయో హి మహదేవ. యతో యస్మాత్ నృణా మిదం బల మన్నా త్సఞ్జాయతే బలవానపి అనన్నః నరః పురుషః ద్రష్టుం మన్తుం శ్రోతు మపి నప్రభవతి కింపునర్గమనాదికం కర్తుం తదన్నం బృహదితి. యః మనసా అవైతి ధ్యాయతి సః అన్నలోకాన్ అన్నం యేషు లోకేషు విద్యతే తా నయే త్ప్రాప్నుయాత్. తస్మా దన్నం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. ౩౬౮

శ్లో॥ అన్నా ద్వారి మహ ద్యతోఽన్న ముదయ త్యమ్భోవశా ద్భూతలే
భూమ్యభ్రద్యుధరద్యుస న్నరపశుక్రిమ్యఙ్ఘ్రిజాగా దయః,
సర్వే వారిమయా స్తదేత దయతే బ్రహ్మేతి యో మానవః
సర్వా నేష సమాప్నుయా త్సుఖకరాన్ కామాంశ్చ తృప్తో భవేత్. ౩౬౯

వ్యా—కి మన్నమేవ బ్రహ్మ-న కిన్తు వారి అన్నాదపి మహత్. యతః భూతలే అమ్భోవశా దన్న ముదయతి. భూమ్యభ్రద్యుధరద్యుసన్నరపశుక్రిమ్యఙ్ఘ్రిజాగా దయః భూమిః అభ్ర మన్తరిక్షం ద్యౌ ర్ద్యులోకః ధరాః పర్వతాః ద్యుసదో దేవాః

నరాః పశవః క్రిమయః అణ్డజాః పక్షిణ స్సర్పావా అగా వృక్షాః ఏతదాదయః సర్వే పదార్థాః వారిమయా ఏవ. యః తదేత ద్వారి బ్రహ్మేత్యయ తే ఉపాస్తే ఏష మానవః సర్వాన్ సుఖకరాన్ కామాన్ సమాప్నుయాత్. తృప్తశ్చ భవేత్. తస్మా జ్జలం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. 319

శ్లో॥ తేజో వావ మహా జ్జలా ద్భవతి య త్కారణం తేజసః కారణం
కార్యా ద్భూయఇతి ప్రసిద్ధ మిహ సన్తాపాద్ది వర్షోదయః,
తేజో బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి య స్తేజోయుతోఽయే దసౌ
లోకా న్నిస్తమస స్తతో మహ దిదం వాయో రపి వ్యోమ తత్. 320

వ్యా.—కిం జలమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు తేజః జలా న్మహద్వావ అధికమేవ. యద్యస్మా త్కారణం జలం తేజస స్సకాశా ద్భవతి. భవతు కిం తత ఇత్యత్రాహ. కారణం కార్యా ద్భూయోఽధికమితి ప్రసిద్ధమ్. నను కథం తేజసో భవతీత్యత్ర కిం నిదర్శన మతఆహ. సన్తాపా ద్వర్షోదయః హిప్రసిద్ధః గ్రీష్మసామయికా దూష్మణోహి వర్షం సమ్భవతి యః తేజః బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి. అసౌ తేజో యుతన్ తేజోయుతః తేజోవతః 'యుమిశ్రణామిశ్రణయో'రితిధాతోః క్విప్రహ్రస్వస్య పితి కృతితుగితి తుకిరూపం యుత్ యుతౌ యుత ఇతి నిస్తమసో లోకా నయే త్ప్రాప్నుయాత్. తస్మాత్తేజోబ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం తేజఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు తదిదం వ్యోమ తత స్తేజసః వాయోరపి తేజః కారణత్వేన తేజసోఽపి మహత్తరా ద్వాయోరపి మహత్ కారణత్వాదితిభావః. 320

శ్లో॥ సూర్యేన్దవగ్న్యుడువిద్యుతోఽత్ర నివస న్త్యే తేన లోకో హ్వాయ
త్యన్యం సోఽపి శృణో త్యనేన రమతే ఽత్రో దేతి సర్వం హ్యతః,
వ్యోమేదం బృహది త్యవైతి మనసా యాయా త్స ఆకాశినో
లోకా న స్తి మహా నితః స్మరఇతి వ్యోమ్నః పున ర్మానసః. 321

వ్యా.—కస్మా త్ఖం మహ త్తత్రాహ - అత్ర వ్యోమ్ని సూర్యేన్దవగ్న్యుడు విద్యుతో నివసన్తి. ఏతేన వ్యోమ్నా లోకః అన్యం హ్వాయతి ఆకారయతి. శబ్దగుణకత్వా దాకాశస్యేతిభావః. సోఽప్యన్యః. అనేన వ్యోమ్నా శృణోతి శబ్దం "కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నం నభ శ్శ్రోత్ర"మితి న్యాయశాస్త్రాత్. శ్రోత్ర స్యాకాశమ యత్వం వేదాన్తశాస్త్రప్రసిద్ధమితిచ. అత్రాకాశే లోకో రమతే. నిరవకాశస్థలే రత్యసమ్భవా దితిభావః. అత ఆకాశా త్సర్వముదేతిచ. హిఃప్రసిద్ధా "ఆకాశా ద్వాయుః వాయో రగ్ని" రిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మా ద్వ్యోమ మహత్. ఇదంవ్యోమ

బృహదితి మనసా యోఽవైతి స ఆకాశినో విస్తారవతో లోకాన్ యాయాత్. తస్మా దాకాశం బ్రహ్మేత్యుపాసీత - కిమేవ మాకాశమేవ బ్రహ్మ. న.- కిన్తు ఇతోఽస్మా ద్వ్యోమ్నః మానసః మనోమయః అన్తఃకరణవృత్తివిశేష ఇత్యేతత్. స్మరః పునః స్మరణన్తు మహా నధికః. 321

శ్లో॥ సత్యస్మిన్ స్మరణే సమస్త మయతే స త్త్వం సదప్యమ్బర
ప్రష్ఠం విశ్వ మసత్యస త్త్వ మయతే భూయ స్తదేత చ్ఛృహత్,
యో మర్త్యః స్మరణం విచిన్తయతి వా సిద్ధ్యే త్స్మృతార్థోఽస్య సా
తస్మా దప్యతిభూయసీతి విదితా తృష్ణా సమంయద్వశే. 322

వ్యా.-కస్మా దధిక స్స్మరోఽతఆహ. అస్మిన్ స్మరణేసతి సదపిసమస్త మ మ్బరప్రష్ఠ మాకాశాదివిశ్వం సత్త్వ మయతే. అస్మిన్ అసతితు విశ్వ మసత్త్వ మయతే. భూయః పున, యో మర్త్యః తదేత త్స్మరణం బృహ ద్వా బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి అస్య స్మృతార్థః సిద్ధ్యేత్. తస్మా త్స్మరణం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం స్మరణమేవ బ్రహ్మ. న కిన్తు సాతృష్ణా.తస్మా త్స్మరాద ప్యతిభూయసీ అతిశ యేన మహతీ ఇతివిదితా ప్రసిద్ధా. కా సేత్యతఆహ. సమంసర్వం యద్వశే యస్యా వశే వర్తతఇతి. అస్తీతి వా శేషః. ఆశాపూర్వకత్వా త్స్మరణపశ్వన్నకర్మాదే రితి భావః. 322

శ్లో॥ ఆశాం బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి య స్సర్వాన్ స కామా నయేత్
సత్యాశీ రపి సమ్భవే త్సతు మహా న్ప్రాణోఽ స్త్యముష్యా అపి,
ప్రాణే సర్వ మిదం సమర్పిత మరా నాభౌ రథాఙ్గస్య వా
ప్రాణో మాతృ పితృప్రజాగ్రజసఖీశాచార్యసద్బ్రాహ్మణాః. 323

వ్యా.-య ఆశాం బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి స సర్వాన్ కామా నయేత్. సః సత్యాశీః అమోఘాశీ రపి సమ్భవేత్. తస్మా దాశాం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవ మాశైవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు అముష్యా ఆశాయాఅపి మహా నధికః ప్రాణోఽస్తి కస్మా త్ప్రాణస్య మహత్త్వ మతఆహ. రథాఙ్గస్య చక్రస్య నాభౌ అరా వా ఇవ ప్రాణే సర్వ మిదం పూర్వోక్తం సమస్తం ప్రతిష్ఠిత మ్భవతి, ప్రాణఏవ మాతృ పితృప్రజాగ్రజసఖీశాచార్యసద్బ్రాహ్మణాః మాతా పితా ప్రజా సన్తతిః అగ్ర జః భ్రాతృవర్గః సఖా ఈశః స్వామీ ఆచార్యః సన్త స్సాధవః బ్రాహ్మణాః ఏత ద్రూపో భవతి. ఉపలక్షణ మిదం సర్వప్రాణిసమూహస్య, చరాచరాత్మక స్సర్వోఽపి భూతగణః ప్రాణ ఏవేత్యర్థః. 323

శ్లో॥ సప్రాణం పితరం విదూషయతి యో వాచాఽపి నిన్దన్తి తం
హాహా ఽయం పితృహేతి సన్త ఇహ న ప్రాణస్తు తం యో గురుమ్,
వహ్నౌ నిక్షిపతి స్వయం త ముత తే నిన్దన్తి నైవే త్యతః
ప్రాణోఽయం హి పితైవ మేవ సకలం ప్రాణ స్స సేవ్యో బుధైః. 328

వ్యా.—కస్మా త్ప్రాణఏవ మాత్రాది రతఆహ. యః సప్రాణం పితరం వాచాఽపి విదూషయతి త మిహ లోకే సన్తః హాహా అయం పితృహా పితరం హతవా న్నిన్దయేతిభావః. ఇతి నిన్దన్తి యః తమేవ నప్రాణ మప్రాణం గురుం స్వయం వహ్నౌ నిక్షిపతి. తముత తన్తు తే సన్తః ననిన్దన్త్యేవ ప్రత్యుత స్తువన్తి ఇత్యతో హేతోః అయం ప్రాణో హి ప్రాణఏవ పితా భవతి. ఏవ మేవ సకలం మాతృగ్రజాది కమపి వస్తు ప్రాణఏవ. తస్మా త్సః ప్రాణః బుధై స్సేవ్య ఉపాస్యః. 328

శ్లో॥ ప్రాణం సర్వగతం మహేశ్వర మముం బ్రహ్మాహమి త్యశ్నుతే
య స్సోఽసా వతివాదితా మపలపే న్నో నాతివాదీ త్యహమ్,
ప్రాణా ద స్త్యపి వస్తు కిఞ్చన మహ ద్య త్సత్య మాచక్షతే
యో వేదైత దహం త దిత్యయ మహో సర్వాతివాదీ పుమాన్. 329

వ్యా.—యః సర్వగతం సర్వవ్యాపినం మహేశ్వర మముం ప్రాణ మ్బ్రహ్మాహ మిత్యశ్నుతే. సర్వాన్తరాత్మా ప్రాణ ఏవాహం బ్రహ్మేతి యో వేత్తీత్యర్థః. సోఽసౌ ప్రాణవిత్ అహ మతివాదీ నామాద్యా శాన్తమతీ త్యవదనశీలః న నభవామి. ఇతి అతివాదితాం స్వీయాం నో అపలపేత్ నాపహ్నుయాత్. కిన్తు అతివా ద్యేవాహ మితి ప్రకటయే దేవేత్యర్థః. ఏతేన నామబ్రహ్మవిదాదయస్తు స్వీయా మతివాదితా మపలపేయు రేవేతి సిద్ధం. యద్వా నామబ్రహ్మవిదాదయో నైవాతివాదిన ఇతి సిద్ధమ్. తస్మా త్ప్రాణో బ్రహ్మే త్యుపాసీత. నను కిం ప్రాణఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తర్హి ప్రాణాదపి మహ త్కిఞ్చనానిర్వాచ్యం వస్త్వస్తి తదేవ బ్రహ్మేతి వాక్యశేషః. కి న్తద్వస్తు అత ఆహ. యద్వస్తు సత్య మిత్యాచక్షతే ఔపనిషదా ఇతిశేషః. యః తదేత త్సత్యం వస్తు అహ మితి వేద. అయం పుమాన్ బ్రహ్మవిత్. సర్వాతివాదీ సర్వానపి నామాది ప్రాణాన్త బ్రహ్మవిదోఽతివదితుం శీల మస్యేతి సర్వాతివాదీ భవతి. అహో ఇత్యద్భుతే. ప్రాణబ్రహ్మవిత్తు నామ బ్రహ్మవిదాద్యపేక్షయా అతివాదీ సత్యబ్రహ్మాత్మవిత్తు సర్వాతివాదీ యః ప్రాణబ్రహ్మవి దతివాదీ త్యుక్త స్తస్మా ద ప్యయ ముత్కృష్ట ఇత్యర్థః. నామాదీ నాం ప్రాణాన్తానాం పదార్థానాం కల్పితబ్రహ్మరూపత్వా దస్య బ్రహ్మణ స్సత్య

బ్రహ్మత్వాచ్చేతిభావః. ఏతేన యద్వస్తు నిరతిశయమహత్త్వగుణకం తదేవ బ్రహ్మ. తదేవ సత్య మితిసిద్ధమ్. 327

శ్లో॥ తేజ స్సత్య మథామ్బు సత్య మవనీ సత్యా తథా లోహితం
సత్యం శుక్ల మథాసితఞ్చ ఋత మి త్యజ్ఞో వద త్యస్తధీః,
విద్వాం స్తత్సకలం మృషేతి కలయన్ బ్రహ్మైక మేవాద్వయం
స్వాత్మానం సుఖబోధరూప మమలం సత్యం పర మ్భాషతే 328

వ్యా-నను యది బ్రహ్మైకమేవ సత్య న్తర్హి కస్మాత్ తేజఆదికం సత్య మితి వదన్తి లౌకికాః కేచి చ్ఛాస్త్రిణ శ్చేతి శఙ్కాయా మజ్ఞానా దిత్యాహ- తేజఇతి తేజ స్సత్య మథ తథా అమ్బు సత్య మవనీ సత్యా తథా లోహితం రూపం సత్యం శుక్లం సత్య మథ తథా అసితం కృష్ణ మృతం సత్య మి త్యస్తధీ ర్నష్టబుద్ధి రజ్ఞః వదతి. విద్వాంస్తు తత్పూర్వోక్తం సకలం మృషేతి కలయన్ జానన్ ఏకమే వాద్వయం భేద త్రియశూన్య మత ఏవ అమలం నిర్మలం సుఖబోధరూపం జ్ఞానానన్దస్వరూపం స్వాత్మానం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ పరం బ్రహ్మైవ సత్య మితి భాషతే. నను వక్తా జీవః కిం సత్య ఉ తాసత్యః. ఆద్యే కథం బ్రహ్మైవ సత్య మిత్యుచ్యతే. ద్వితీయే స్వస్యై వాసత్యత్వే కథం స్వలబ్ధసత్తాకస్య బ్రహ్మణ స్సత్యత్వం. నహి జీవే దృష్ట ర్యసతి ఆకాశాది పదార్థవ ద్బ్రహ్మ సిద్ధ్యే దితిచే న్నైవమ్. యది జీవబ్రహ్మణో ర్భేద స్స్యా త్త ర్హ్యయం వికల్ప స్సావకాశ స్స్యా న్నతు సభేదోఽస్తి. స్వాత్మ బ్రహ్మత్వేన పరిహృతత్వా ద్భేద స్యేతి. నను పరిహృత ఏవ వాఙ్మాత్రేణ న తూపపత్త్యా కథం వక్తు ర్వికారిణో జీవస్య బ్రహ్మభేదః. ఉచ్యతే లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసేన వక్తృత్వవికారవతో జీవస్య య ద్వాస్తవం రూపం త ద్బ్రహ్మభిన్న మితి. అతఏ వాహం బ్రహ్మేతి ధియ ఉపపత్తిః. అహం శబ్దో హ్యభిధయా వక్తృ జీవవాచ్యపి లక్షణయా వక్తు రాత్మభూతం ప్రత్యగాత్మానం బ్రూతే. నచ వక్తు రన్య ఏవ ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యం. మనస్సహకృతే వాగిన్ద్రియే వదతి సతి య స్సాక్షిభూత స్తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః జీవత్వాత్. నచ జీవో వక్తైవ న సాక్షీతి వాచ్యం. వక్తృత్వస్య గన్తృత్వవ త్సఙ్ఘాతనిష్ఠత్వాత్. నహి దేహే గచ్ఛతిసతి జీవో గచ్ఛతీతి వక్తుం శక్యతే. తస్మా దౌపాధికమేవ జీవస్య కర్తృత్వం కథ మన్యథా సుషుప్తౌ త న్నదృశ్యేత. నహి స్వభావః కదాచిద ప్యపగచ్ఛతి. తస్మా దవిక్రియః ప్రత్యగాత్మైవ బ్రహ్మ. నను 'యతో వాచోనివర్తన్త' ఇతిశ్రుతేః. కథం బ్రహ్మ సత్యమితి బ్రూయా ద్బుధః. నహి బ్రహ్మశబ్దః వాగవిషయం వస్తు వక్తుం

క్షమ తే ఇతిచే న్నాయం దోషః. మాయావిశిష్టచైతన్యవాచీ బ్రహ్మశబ్దః లక్ష ణయా నిర్విశేషం చైతన్యం ప్రత్యాయయతి. ఏవ మాత్మశబ్దో ప్యన్తఃకరణవిశిష్ట చైతన్యవాచీ. జ్ఞానశబ్దో ప్యన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యవాచీ. కిఞ్చ వాగవిష య మితిశబ్దః కిం తద్వస్తు బ్రూతే ఉత న. ఆద్యే శబ్దావిషయం తద్వస్తు కథం వాగవిషయశబ్దో బ్రూయాత్. ద్వితీయే కథ న్తస్య వాగవిషయత్వం. తస్మా దిహ నాతిశఙ్కనీయమ్. 321

శ్లో॥ సత్యజ్ఞానకృతం హి సత్యవదనం జ్ఞానస్తు త త్తర్కజం
శ్రద్ధాతర్కనిదాన మార్యచరణద్వన్ద్వార్చనాద్యాత్మికా,
నిష్ఠా తత్ప్రకృతి ర్హృదిన్ద్రియజయ స్తస్యాః పరం కారణం
ప్రాప్తవ్యం పరమం మయా సుఖ మితి స్పష్టాగ్రహా త్స్యా త్సచ. 322

వ్యా.—విద్వాన్ బ్రహ్మ సత్య మితి భాషత ఇత్యుక్తం. తద్భాషణస్య కిం కా రణ మతఆహ - సత్యేతి. సత్యవదనం సత్యం బ్రహ్మేతి వదనం వాదః వచన మి త్యే తత్. సత్యజ్ఞానకృతం సత్యస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానేన కృతం సత్యవదనస్య సత్యజ్ఞానం నిమిత్తం యథా ఘటవచనస్య ఘటజ్ఞానం నహి ఘట మజానన్ పురుషో ఘటో౽ యమితి వదతి. ఏవం సత్యం బ్రహ్మ జానన్నేవ సత్యం బ్రహ్మేతి వదతి. హి శబ్దార్థే ప్రసిద్ధౌ వా తస్యజ్ఞానస్య కింనిమిత్త మతఆహ.తత్సత్యజ్ఞానస్తు తర్కజం. మననాద్భ వతి. తస్య తర్కస్య కిం నిమిత్త మతఆహ. ఆర్యచరణద్వన్ద్వార్చనాద్యాత్మికా గురు శుశ్రూషాదిరూపా శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః తర్కనిదానం తర్కస్య కారణం. తస్యా శ్శ్రద్ధాయాః కిం నిమిత్త మతఆహ. నిష్ఠా గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వం తత్ప్రకృతిః తస్యా శ్శ్రద్ధాయాః ప్రకృతి ర్హేతుః. తస్యా నిష్ఠాయా హృదిన్ద్రియజయః పరం కేవలం ప్రధాన మితివా కారణం. సచ హృదిన్ద్రియజయః మయా పరమం సుఖం మోక్షః ప్రాప్తవ్య మిత్యాకారకా త్స్పష్టాగ్రహా ద్దృఢాభినివేశా త్స్యా ద్భవేత్. తీవ్రముముక్షుత్వం హృదిన్ద్రియజయస్య నిదాన మిత్యర్థః. తస్మా త్తీవ్రముముక్షు ర్భవే దిత్యభిప్రాయః. ముముక్షుత్వం ద్వివిధం తీవ్రం మన్ద ఞ్చేతి. ఆస్తికానాం సర్వేషా మపి మన్దం ముముక్షుత్వం వర్తతే తత్తు నకార్యకారి. తీవ్రముముక్షు స్తు సద్య ఏవ సర్వం సన్న్యస్య గురు ముపసర్పతీతి తీవ్రముముక్షు త్వం కార్యకారి సర్వజనాసాధారణఞ్చేతి వివేకః. 322

శ్లో॥ యో భూమా స సుఖం య దల్ప మథ త ద్దుఃఖం నచాల్పే సుఖం
నాన్య ద్యత్ర శృణోతి పశ్యతి పుమా న్జానాతి భూమా స హి,
అన్య ద్యత్ర శృణోతి పశ్యతి పుమా న్జానాతి చాల్పం హి త
ద్యో భూమా ఽమృతఏవ మర్త్య మితర త్స్వస్మిన్ స్థితో ఽసౌ నవా.
౩౭౮

వ్యా.—నను పరమసుఖార్థీ బ్రహ్మజ్ఞానాయైవ కిమితి యతేత. జ్యోతిష్టోమాదికం ఖాతాదికం వా కర్మ కిమితి నకుర్యాత్ అతఆహ. య ఇతి. యో భూమా స ఏవ సుఖ మథ య దల్పం త ద్దుఃఖ మేవ, కుతః. అల్పే సుఖం నచన్నైవ. తర్హి కస్స భూమపదార్థః కోవా సోఽల్పపదార్థ ఇత్యత్రాహ. పుమాన్ యత్ర అన్య ద్వస్తు నశృణోతి న పశ్యతి న జానాతిచ స ఏవ భూమా. పుమాన్ యత్ర అన్యత్ శృణోతి పశ్యతి జానాతిచ తదేవాల్పమ్. తస్మా దద్వితీయం బ్రహ్మైవ భూమా. త దన్య త్సర్వం ద్వైత మల్ప మేవేతి సుఖార్థీ భూమబ్రహ్మజ్ఞానాయైవ యతేత. జ్ఞాతమాత్ర మేవ భూమబ్రహ్మప్రాప్తమపి భవతి. ఆత్మాభిన్నత్వా దాత్మనశ్చ నిత్యాప్తత్వాత్. నను యది భూమా సుఖపదార్థ స్తర్హి నశ్వరఏవ స్యా త్సుఖస్య క్షణికత్వా దతఆహ. యో భూమా స ఇతి శేషః. అమృత ఏవ. యచ్ఛాశ్వతం నిత్య సుఖం తదేవ భూమా. నతు విషయసుఖం క్షణికం భూమా. భూమ్నోఽద్వితీయస్య మృతిహేత్వభావేన మృత్యభావాత్. అమృతత్వాదేవ సత్యః. అవినాశీ హి సత్యః. అతఏవోక్తం బ్రహ్మైవ సత్యమితి. ఇతర దల్పం వస్తు సర్వ మపి ద్వైత మిత్యర్థః. మర్త్యం మరణధర్మక మతఏవ మిథ్యాభూతం వినాశీ హి పదార్థో మిథ్యా. యన్నిత్యం త త్సత్యం యత్సత్యం తన్నిత్య మితి సిద్ధాన్తాత్. నను క్వాసౌ భూమా స్థిత ఇత్యత్రాహ. అసౌ భూమా స్వస్మిన్ స్థిత ఇత్యేకః పక్షః న స్థితో వేత్యన్యః పక్షః. భూమ్న స్సుఖత్వవచనా త్సుఖ స్యాశ్రయం పృష్టవాన్ పూర్వవాదీ క్వాసౌ భూమా స్థిత ఇతి. కిం త్వం వ్యవహారదృష్ట్యా పృచ్ఛసి ఉత వస్తుదృష్ట్యేతి వికల్ప్య సిద్ధాన్తీ ఉత్తర మాహ. స్వస్మిన్ స్థితో వా నవేతి. నేదం విషయసుఖవ దన్యాశ్రయం కిన్త్వాత్మాశ్రయమేవేతి ప్రథమవికల్పస్య పరిహారః. నాయం స్వమాహాత్మ్యేపి ప్రతిష్ఠితో భూమా. కిన్తు క్వాచి దప్యప్రతిష్ఠితఏవ. ఆశ్రయాశ్రయిభావరూపద్వైతాయోగా దద్వితీయే బ్రహ్మణీతి ద్వితీయవికల్పస్య పరిహార ఇత్యభిప్రాయః. ౩౭౮

శ్లో॥ గావోఽశ్వాః కనకాదయశ్చ మహిమా చైత్రో మహాం స్తం శ్రితో
భూమా నైవ మయం పరం ప్రతిగతో వ స్త్వన్తరాసమ్భవాత్,

సోఽధస్తా త్స ఉప ర్యథో స పురతః పశ్చా త్సవా దక్షిణే
భూమైవోత్తరత స్సఏవ సకలం సోఽహం సచాత్మా పరః.   ౩౭

వ్యా.—కస్మా ద్భూమా స్వమహిమ్న్యేవ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యతాహ. గావః అశ్వాః కనకాదయశ్చ సువర్ణధాన్యగృహభూమ్యాదయశ్చ మహిమే త్యుచ్య న్తే. తం మహిమాన మాశ్రిత శ్చైత్రః మహా నిత్యుచ్య తే. ఏవ మయం భూమా పరం స్వస్మా దన్యం మహిమపదార్థం ప్రతిగతస్స న్ మహా నితి నోచ్య తే. కుతః, వ స్త్వ న్తరాసమ్భ వాత్. కుత స్తదసమ్భవ ఇత్యతాహ. సభూమైవ అధస్తా ద్వ ర్త తే. స ఉపరి వ ర్త తే. అథో తథా స పురతః అగ్రేవ ర్త తే. స ఏవ పశ్చా త్పృష్ఠతో వ ర్త తే. సఏవదక్షిణత దక్షిణపార్శ్వే వ ర్త తే. స భూమై వో త్తరతః ఉ త్తరపార్శ్వే వ ర్త తే. ప్రాచ్యాదిదిక్షు విదిక్షు చోర్ధ్వాధో దేశయో స్సర్వత్రాపి భూమైవ వ ర్త త ఇత్యర్థః. ఏ తేనదిశాం ద శా నా మభూమ త్వే ప్రా ప్తే ఆహ–స ఏవ సకల మితి. అథ యస్య ప్రాగాదిషు భూమాస్థిత స్తస్యాభూమ త్వే ప్రా ప్తే ఆహ. సో హ మితి సజ్ఞాతో ఽపి భూమై వేత్యర్థః. ఏ తేన సర్వం జగ ద్భూమై వేతి సిద్ధమ్. అథ జగద్విలక్షణస్య ప్రత్యగాత్మనః అభూమ త్వే ప్రా ప్తే ఆహ. సచ భూమైవ పరః దేహేన్ద్రియాదివిలక్షణ ఆత్మా భవతి. తస్మా న్నాస్తి భూమ బ్రహ్మాతిరి క్తః కశ్చన పదార్థః యం మహిమ త్వే నాశ్రిత్య భూ మా మహా న్ స్యా దతఏవ స్వమహిమ్న్యేవ స్థితో భూమా. నచ సత్యస్యామృతస్య సుఖస్య భూమ్నః కథ మసత్యమ ర్త్యదుఃఖాల్పద్వై తాభేదఇతి వాచ్యం. మాయ యా తదుపప త్తేః. బ్రహ్మైవహి మాయయా జగద్రూపేణ భాతి రజ్జురివ సర్పా కారేణే త్యు క్త త్వాత్.   ౩౭

శ్లో॥ పశ్య న్నేవ మిమం మనంశ్చ విబుధో య స్స్వాత్మని క్రీడతి
స్వాత్మన్యేవ రతిం ప్రియాతి మిథునానన్దావపి స్వాత్మని,
సస్వారా డ్భవతి ప్రియాతి సకలా న్ లోకానపి స్వేచ్ఛయా
యేనై వం విదు రాప్నువ న్తి త ఇమే లోకా ననిత్యా న్ కృ తేః.   ౩౮

వ్యా.—భూమబ్రహ్మవిదో వ్యవహార మవా న్తరఫలం చాహ. పశ్యన్నితి. ఏవ మిమం భూమాత్మానం పశ్య న్ మన న్ చకారా ద్విజాన న్ యః విబుధః స్వాత్మని క్రీడతి న తూద్యానాదౌ. స్వాత్మన్యేవ రతిం ప్రియాతి నతు స్రక్చన్దనాదౌ. స్వాత్మ న్యేవ మిథునానన్దావపి ప్రియాతి నతు స్త్రియాం మైథునం నాపి విషయభోగే స్వా నన్దమ్. ఆత్మక్రీడాదీనాం బాహ్యక్రీడాద్యభావే తాత్పర్యం, నత్వాత్మక్రీడాదౌ, అసమ్భ వాత్. ఏ తేనవిదుష స్సర్వవ్యవహారో పరమః క ర్తవ్య ఇతి సిద్ధమ్. సః స్వేనై వానమన్తా

ద్రాజతీతి స్వారాట్ భవతి. స్వతన్త్రో భవతీత్యర్థః. సకలా నపి లోకాన్ బ్రహ్మరుద్రేన్ద్రా దిలోకాన్ స్వేచ్ఛయా ప్రయాతి. య త్వేవం భూమానా త్మానం న విదుః త ఇమే అజ్ఞాః కృతేః కర్మవశా జనిత్వాన్ లోకా నాప్నువన్తి. తస్మా ద్భూమైవ జిజ్ఞాస్యః. ౩౮౦

శ్లో॥ భూమాఽఽత్మా బృహద స్మ్యహం స దితి యో జానాతి స స్వాత్మతః
సర్వం జన్మలయా స్థితించ భజతే ప్రాణాదినామావధి,
మన్త్రాః కర్మచ సర్వ మాత్మమయ మిత్యాలోకతే స్వస్య నో
మృత్యుం రోగ మశర్మ పశ్యతి సమం పశ్య త్యవాప్నోతిచ. ౩౮౧

వ్యా.—కిఞ్చ యః భూమా భూమ శబ్దవాచ్య మాత్మా ఆత్మశబ్దవాచ్యం చ సత్సద్రూపం బృహద్బ్రహ్మాహ మస్మీతి జానాతి, స సర్వం జగ దాత్మమయ మిత్యాలోకతే పశ్యతి. కస్మా త్సర్వ స్యాత్మమయత్వ మత ఆహ ప్రాణాదినామావధి నామాన్తంచ ప్రాగుక్తం వస్తుజాతం మన్త్రాః కర్మచేత్యేత త్సర్వం జగత్ స్వాత్మతఏవ జన్మలయా స్థితిం చ భజతే ఆత్మన స్సకాశా దేవ జాయతే. ఆత్మన్యేవ తిష్ఠతి లీయతే చేతి హేతోః స్వస్య మృత్యుం రోగ మశర్మ దుఃఖం చ నో పశ్యతి అవిక్రియ సచ్చిదానన్దరూపత్వా దాత్మనః సమం సర్వం పశ్యతి సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః సర్వమప్యవాప్నోతి పూర్ణకామో భవతీత్యర్థః. ౩౮౧

శ్లో॥ భూమబ్రహ్మవి దేష కామవశతో లోకే భవే దేకధా
త్రేధా పఞ్చవిధ స్తథా నవవిధ శ్చైకాదశాత్మా శతమ్,
సాహస్రం బహుధాచ యోగవిభవా త్కృష్ణద్యునాథాదివ
త్సర్వం చోపహరే త్స్వ రూపనిచయం బ్రహ్మామృతం స్వాదయన్. ౩౮౨

వ్యా:—అపిచ ఏష భూమబ్రహ్మవిత్, లోకే కామవశత స్స్వేచ్ఛావశాత్, ఏకధా భవతి. సృష్టిప్రభేదాత్ప్రాగీశ్వర ఇవేతి భావః. త్రేధా భవతి. పఞ్చవిధో భవతి. నవవిధో భవతి. చకారా త్సప్తవిధో భవతి ఏకాదశాత్మా భవతి. శతం శతవిధో భవతి. సాహస్రం సహస్రవిధో భవతి. బహుధా అనన్తవిధశ్చ భవతి తత్ర దృష్టాన్త మాహ. యోగవిభవా త్కృష్ణద్యునాథాదివదితి. ద్యునాథ ఇన్ద్రః ఆదిపదా త్సౌభర్యాదిగ్రహణమ్. యోగవిభవా దితిపదం భూమబ్రహ్మవిద్యప్యన్వేతుం శక్యతే. భూమబ్రహ్మణి చిత్తసమాధానాత్మకో హి యోగోఽస్తి తస్య. బ్రహ్మామృతం బ్రహ్మానన్దం స్వాదయ న్ననుభవన్ సన్ సర్వమపి స్వరూపనిచయం రూపబృన్ద ముపహరే దుపసంహరే త్ప్రవిలాపయే దితీయావత్. భూమబ్రహ్మవిదిత్యేవ కర్తా. స్వేచ్ఛయైవేత్యర్థః. ౩౮౨

శ్లో॥ రాగద్వేషమదాదిదోషనిచయాస్పృష్టార్థవిజ్ఞానతః
సత్త్వం శుద్ధ్యతి శుద్ధితోఽస్య సతతా భూమస్మృతి ర్జాయతే
లాభా త్తత్స్మరణస్య సర్వహృదయగ్రన్థిప్రభేదో భవే
జ్జాతేఽస్మిన్ పురుష స్సుఖామృతబృహద్రూపేణ తిష్ఠే త్సదా. ౩౮౩

వ్యా.- అథ భూమబ్రహ్మస్మరణస్యోత్పత్తిక్రమం ప్రధానం ఫలం చాహ- రాగేతి. రాగద్వేషమదాదిదోషనిచయాస్పృష్టార్థవిజ్ఞానతః రాగద్వేషమదాదిదోషనిచయేనాస్పృష్టం యదర్థవిజ్ఞానం విషయజ్ఞానం తతః విషయేషు రాగద్వేషాద్యకరణా దితియావత్. సత్త్వ మన్తఃకరణం శుద్ధ్యతి అస్యాన్తఃకరణస్య శుద్ధితః సతతా అవిచ్ఛిన్నా భూమస్మృతి స్స్వభూమాత్మాహ మితిస్మరణం జాయతే. తత్స్మరణస్య లాభా త్సర్వహృదయగ్రన్థిప్రభేదో భవేత్. అహఙ్కారమమకారాదయః కామక్రోధాదయశ్చ హృదయగ్రన్థయః అస్మిన్ గ్రన్థిప్రభేదే జాతే సతి పురుషః సదా సుఖామృతబృహద్రూపేణ శాశ్వతజ్ఞానానందబ్రహ్మస్వరూపేణ తిష్ఠేత్. న తతః పునరావర్తతే దేహే పతితే వ్యపతితేఽపి బ్రహ్మణ్యేవ తిష్ఠతీత్యర్థః. బ్రహ్మత్వా దితి భావః. ౩౮౩

శ్లో॥ స్వల్పబ్రహ్మపురాన్తరస్థహృదయావచ్ఛిన్నఖాన్తర్గతం
బ్రహ్మాకాశపదం విచేయ మనసై ర్జిజ్ఞాసితవ్యంచ తత్,
బాహ్యవ్యోమసమాన్తరామ్బరతలే ద్యావాపృథివ్యౌ శ్రితే
వాయ్వగ్ని శశిభాస్కరా భతటిత స్సర్వం స యచ్చేహ తత్. ౩౮౪

వా.- భూమబ్రహ్మవిద్యా సమాప్తా. అథ దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే. నిర్విశేషే బ్రహ్మణి మన్దబుద్ధీనాం బుద్ధిప్రవేశాసమ్భవా త్సవిశేషం బ్రహ్మ నిర్దిశతి స్వల్పేతి. అనసై ర్నిష్పాపైః శుద్ధచిత్తై రిత్యర్థః. స్వల్పబ్రహ్మపురాన్తరస్థహృదయావచ్ఛిన్నఖాన్తర్గతం స్వల్పమితి హృదయవిశేషణమ్. అఙ్గుష్ఠపరిమాణ మిత్యర్థః. మనుష్యహృదయస్య తావత్పరిమాణత్వా త్తా నుద్దిశ్యైవాస్యోక్తత్వాదితి భావః. బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ప్రభుతుల్యస్య పుర మివ పురం బ్రహ్మపురం శరీరం బ్రహ్మహి శరీరే జీవరూపేణ ప్రవిష్టం శరీరస్య చాచేతనస్య చేతనపరతన్త్రత్వా చ్చేతనో జీవః పురస్వామీ 'అష్టాచక్రా నవద్వారా దేవానాం పూ రయో' ధ్యేతి ద్వారాదిమత్త్వా త్పురసామ్యం దేహస్య. అస్మింశ్చ దేహపురే ఇన్ద్రియాణి తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ ప్రజాఇవ సన్తి. తస్య బ్రహ్మపురస్య శరీరస్యాన్తరే మధ్యే తిష్ఠతీతి అన్తరస్థం చ,

యద్ధృదయంపుణ్డరీకాకారో మాంసఖణ్డవిశేషః, నానానాడీపరివేష్టితో౽ధోముఖః కోశః తదవచ్ఛిన్నం ఖం ఘటావచ్ఛిన్నగగనోపమ మితిభావః. ఘటవ ద్ధృదయస్య సరన్ధ్రత్వాత్ తస్యాన్తర్గతం తదన్తర్గతాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. అన్తఃకరణే ఉపలభ్యమాన మితియావత్. తథోక్తమ్, ఆకాశపద మాకాశనామక మాసమన్తాత్కాశత ఇత్యాకాశ మితి వ్యుత్పత్తేః ఆకాశవ దశరీరం సూక్ష్మం సర్వవ్యాపి నిర్లేపశ్చేత్యాకాశతుల్యత్వా దాకాశమిత్యుచ్యతే. బ్రహ్మమాణవక ఇవాగ్నిశబ్దేనేతివా. బ్రహ్మ విచేయ మన్వేష్టవ్యమ్. తచ్చ బ్రహ్మైవ జిజ్ఞాసితవ్యం విచారణీయం. జ్ఞానేన ప్రాప్తవ్య మితివా. కిం స్వల్పహృదయచ్ఛిద్రవర్తమానస్య బదరాదివ త్స్వల్పపరిమాణస్య బ్రహ్మణోన్వేషణాదినా ఫల మతఆహ. బాహ్యవ్యోమసమాన్తరామ్బరతలే బాహ్యం బహిర్భవం వ్యోమ మహాకాశం తేన సమానే ఆన్తరామ్బరతలే హార్దాకాశదేశే. బ్రహ్మణీతియావత్. యద్యపి బ్రహ్మ నిరుపమం తథాప్యశరీరత్వవ్యాపకత్వాదిసామ్యా దాకాశసమ మిత్యుక్తమ్. ద్యావాపృథివ్యౌ శ్రితే భవతః, వాయ్వగ్నీ శ్రితౌ భవతః శశిభాస్కరౌచ శ్రితౌ. భతటితః నక్షత్రాణి విద్యుతశ్చ శ్రితాః భవన్తి. కిమ్బహునా సర్వమపి శ్రితం. యచ్చేహ లోకే నాస్తి నష్టత్వా న్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. తచ్చ శ్రితమ్. ద్యావాపృథివ్యాదికం సర్వమపి తతోపలభ్యతఇత్యర్థః బాహ్యే మహాకాశే సర్వం శ్రితమితి తావ న్నః ప్రత్యక్షం స చాకాశో బ్రహ్మణి శ్రిత ఇతిశాస్త్రసిద్ధమ్. ఏవం సర్వాశ్రయం యద్బాహ్యం బ్రహ్మ తదేవాన్తరమపి యథా బాహ్యాకాశ ఏవ హృత్పుణ్డరీకాన్తర్వ ర్త్యాకాశః తస్మా దాన్తరే బ్రహ్మణ్యపి సర్వం శ్రిత మేవ. కిఞ్చ అద్వితీయే బ్రహ్మణి మాయయా కల్పితం కార్యకరణసఙ్ఘాతం దేహ మపేక్ష్య బ్రహ్మణో బాహ్యాన్తరభేదో జాతో న వస్తుత ఇతి సర్వ మిదం జగ దాన్తరేపి బ్రహ్మణి శ్రిత మేవ. ఆన్తరస్య బ్రహ్మణో బాహ్యబ్రహ్మభేదాత్. ఆన్తరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మా. బాహ్యం బ్రహ్మతు పరమాత్మేతి వివేకః. నను బహిరేవ జగదుపలభ్యతే నాన్తరితి కథం ప్రతీచి జగత్సత్వ మితిచే దుచ్యతే అన్తర ప్యుపలభ్యత ఏవ జగ త్స్వప్నదా కిఞ్చ య ద్బహి ర్నోపలభ్యతే మృతపిత్రాదిరూపం వస్తు తద ప్యన్త రుపలభ్యతే స్వప్నదా వతఏ వోక్తం న యచ్చేహ తదితి. యద్వా సర్వం జగ దన్తరేవాస్తి మాయయా తు బహిర్వర్తమానమి వోపలభ్యతే. యథా స్వప్నే౽న్తస్థం జగ న్నిద్రయా బహిరివోపలభ్యతే తద్వత్. ఉక్తం భాష్యకృద్భిః "విశ్వం దర్పణదృశ్యమాన నగరీతుల్యం నిజాన్తర్గతం, పశ్య న్నాత్మని మాయయా

బహి రివోద్భూతం యథా నిద్రే''యేతి. కిఞ్చ జాగ్రత్ప్రపఞ్చ స్స్వప్నప్రపఞ్చోఽపి వా సర్వోఽపి మనోమయ ఏవ. మనస్స త్త్వే ప్రపఞ్చసత్త్వం తదభావే తదభావఇత్యి కిన్తు స్వప్నప్రపఞ్చం మనోఽవిద్యావృత్తిభి ర్గృహ్ణాతి. జాగ్రత్ప్రపఞ్చన్తు చక్షురాది-ద్వారా బహిర్నిర్గతా న్తఃకరణవృత్తిభి రితి వివేకః. అథవా సర్వే లౌకికా బహిర్యం ప్రపఞ్చం పశ్యన్తి తం సమాహితా మునయోఽన్తరేవ పశ్యన్తి తద్భిన్న మతీత మనాగతఞ్చ పశ్యన్తీతి నానుపలభ్యమానత్వ మాన్తరప్రపఞ్చస్య. ౩౬౪

శ్లో॥ జీర్ణే ఽస్మి న్నిహతే వపుష్యపి నభో నైవాన్తరం జీర్యతే
నోవాహన్యతఏవ ఖం త్రిభువనే నష్టే ప్యనష్టం యథా,
ఆత్మా బ్రహ్మ తదేత దస్తకలుషం క్షుత్తృడ్జరారోగశు
జ్ఞానాశానజ్గత మ ప్యమోఘహృదయం సర్వేఽత్ర కామాశ్రితాః.
౩౬౫

వ్యా.—నను యది శరీరాన్తరస్థం బ్రహ్మ తర్హి శరీరనాశాదిభి స్తస్య నాశాదయ స్స్యుః గృహాన్తరస్థస్యేవ మనుష్యస్య గృహదాహాదినా దాహాదయ ఇత్యత ఆహ. అస్మిన్ దృశ్యమానే వపుషి జీర్ణేఽపి నిహతేఽపి అన్తరం నభో బ్రహ్మ నజీర్యత ఏవ నోహన్యతఏవచ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. ఖమ్ ఏతత్ప్రత్యక్షం బాహ్య సమ్బరం త్రిభువనే నష్టేఽపి యథా అనష్టం తద్వత్. ద్యావాపృథివ్యో రన్తరస్థ మన్తరిక్షం ద్యావాపృథివ్యో ర్నాశేపి యథా ననశ్యతి తద్వద్దేహేఽస్మి న్నష్టేఽపి న బ్రహ్మ నశ్యతి. అత్ర అస్మిన్ వపుషి జీర్ణే నిహతేఽపి అన్తరం నభో నజీర్యతే నోహన్యతే. తథా త్రిభువనే నష్టే ప్యనష్టమేవ.తత్ర దృష్టాన్తమాహ. ఖం యథేతి యథాప్రసిద్ధం గగనం దేహజరయా నజీర్యతే దేహహననా న్నహన్యతే త్రిజగన్నాశా దపి ననశ్యతి. తద్వ దిత్య ప్యన్వయః. ఏతేన ఆకాశస్యైవ దేహాదినాశప్రయుక్తనాశాభావే కిముపున స్తతోపి సూక్ష్మస్య తద్వ్యాపకస్య బ్రహ్మణఇతి గమ్యతే కింపున స్తదాన్తరం బ్రహ్మేత్యతాహ. అస్తకలుషం నిరస్తపాపం క్షుత్తృడ్జరారోగశుజ్ఞానాశానజ్గతం క్షుత్, తృట్, జరా, రోగః, శుక్ శోకః, నాశః అదర్శనం మరణ మితియావత్. తై రుపాధిధర్మై రసజ్గతమపి కిఞ్చ అమోఘహృదయ మమోఘసఙ్కల్పం తదేత ద్బ్రహ్మ ఆత్మైవ. అత్ర బ్రహ్మణి సర్వే కామాః శ్రితాః. ౩౬౫

శ్లో॥ యద్యత్కామసమాప్తయే బృహ దిదం లోకా ఇహోపాసతే
తంతం కామ మయన్తి దారధరణీపుత్రార్థపశ్వాదికమ్

భోగః కర్మార్జితో వినశ్యతి యథేహాముత్ర సర్వైస్త్వచే
ష్టః కామవశోఽవశోఽయతి శుచం ప్రాజ్ఞస్త్వకామో ముదమ్. ౩౮౬

వ్యా.—యస్మాదత్ర సర్వే కామాః శ్రితాః తస్మాత్ ఇహలోకే లోకా జనాః యద్యత్కామసమాప్తయే యస్య యస్య కామస్య ప్రాప్తయే ఇదం బృహద్బ్రహ్మ ఉపాసతే తంతం దారధరణీపుత్రార్థపశ్వాదికం కామ మయన్తి. నైవం కామాప్తయే బ్రహ్మోపాస్య మిత్యాహ. ఇహలోకే యథా కర్మజితః కృష్యాది కర్మసమ్పాదితః భోగః ధాన్యాదిరూపః భుజ్యత ఇతి భోగః. వినశ్యతి తథా అముత్ర పరలోకేఽపి సః కర్మజితః జ్యోతిష్టోమాదికర్మసమ్పాదితఃభోగఃరమ్భాసమ్భోగాదిరూపః సర్వైశ్చ సర్వైరేవ ఇతి హేతోః కామవశః అతఏవావశః అస్వతన్త్రః అజ్ఞః శుచం శోక మయతి. అకామః ప్రాజ్ఞస్తు ముద మయతి. తస్మాన్నిష్కామస్సన్నేవ బ్రహ్మోపాసీత. ౩౮౬

శ్లో॥ యస్సాక్షాదకృతాఽశయే స్థిత మముం స్వాత్మాన మీశం పరం
బ్రహ్మాయం పతితే వపు ష్యుపగత స్సర్వేశ్వరస్య క్షితిమ్,
సఙ్కల్పా త్పితృమాతృసోదరసఖిస్వస్రఙ్గనాన్నోదకా
తోద్యస్రిఙ్మఖిలోకసఙ్గతతమ స్తుష్టో మహీయాన్భవేత్. ౩౮౭

వ్యా.—నిష్కామః ప్రాజ్ఞో బ్రహ్మోపాసనేన ముద మయే దిత్యుక్తమేవ వివృణోతి య ఇతి. యః ఆశయే హృదయే స్థిత మీశం పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్న మముం స్వాత్మానం సాక్షాదకృత సోఽయం వపుషి పతితే సతి సర్వేశ్వరస్య హిరణ్యగర్భస్య క్షితిం సత్యలోక ముపగతస్సన్ సఙ్కల్పాత్, పితృమాతృసోదరసఖిస్వస్రఙ్గనాన్నోదకాతోద్యస్రిఙ్మఖిలోకసఙ్గతతమః పితా, మాతా, సోదరాః, సఖాయః స్వసా, అఙ్గనా భార్యా, అన్నం, ముదకం, మాతోద్యం నృత్తగీతవాద్యత్రియం, స్రిజః, ముఖశబ్దా చ్చన్దనాదిగ్రహణమ్. పితాదిభి ర్లోకైః పదార్థైస్సఙ్గతతమస్సన్ తుష్ట స్సన్తోషంప్రాప్తో మహీయాన్ భవేత్. నను బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారాత్తస్యాఽస్య నకైవల్యమితిచే దుచ్యతే. సగుణం హీదం బ్రహ్మ సత్యకామత్వాదిగుణవత్త్వాత్తతో నాస్యోపాసనేన కైవల్యం నిర్గుణబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారాదేవ కైవల్యప్రాప్తిరితి. నచ సాక్షాత్కృతస్య ప్రత్యగభిన్నస్య బ్రహ్మణః కథం సగుణత్వ మితి వాచ్యం. సాక్షాత్కృతే నిర్గుణేఽపి బ్రహ్మణి సగుణ మిదం బ్రహ్మేతి భ్రాన్త్యా సగుణత్వమితి. ౩౮౭

శ్లో॥ స్వస్థాన వ్యన్నృతేన సాధుపిహితాన్ లోకాన్ యియాస న్నయం
లోకో నైతి బతార్య మాతృసహజస్త్రీపుత్రముఖ్యా న్మృతాన్,
స్వాత్మానంచ నవేత్తి హృద్గతమపి బ్రహ్మాన్వహం యన్నపి
క్షేత్రాన్తర్నిహితం నిధిం కి మబుధో విద్యా దుపర్యుప్యయన్. ౩౭౨

వ్యా.—నను మృతాః పితృపుత్రాదయః కథం సఙ్కల్పాదపి విదుష ఉత్తిష్ఠేర న్నిత్యత ఆహ. అయం లోకః ప్రాకృతజనః మృతాన్ స్వస్థానే స్వస్మిన్నేవ స్థితా నపి అనృతేన మిథ్యాజ్ఞానేన సాధు సమ్యక్ పిహితాన్ ఛాదితాన్ ఆర్యమాతృ సహజస్త్రీపుత్రముఖ్యాన్ గుర్వాదీన్ లోకాన్ యియాసన్ ప్రాప్తుమిచ్ఛన్నపి నైతి న ప్రాప్నోతి. బతేతి ఖేదే. నను యది మృతా స్స్వస్మిన్ తిష్ఠన్తి తర్హి తా న్యాయా దేవ. నతు యాతి తతో నతిష్ఠన్త్యేవేతి నిశ్చీయతే అతఆహ. అన్వహం ప్రతిదినం సుషుప్తావితి శేషః. యన్నపి గచ్ఛన్నపి హృద్గతమపి బ్రహ్మ బ్రహ్మ భిన్నం స్వాత్మానం చ నవేత్తి నజానాతి. అజ్ఞజనక ర్తృకాదర్శనమాత్రేణ న మృతానాం స్వాత్మస్థితి రపలాప మర్హతి. కి మజ్ఞజనకర్తృకాదర్శనమాత్రేణ హృద్గతః పరమాత్మా నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే. యద్వా స్వస్థా నపి లోకా నజ్ఞః కుతో నైతీత్యత్రాహ స్వాత్మానమితి. య స్స్వాత్మానమేవ నవేత్తి తస్య స్వస్థా వేదన మకిఞ్చిత్కర మితిభావః. నను ప్రత్యహం యన్నపి కుతో నాత్మానం వేత్తీత్యత్ర దృష్టాన్త మాహ. అబుధో జనః ఉపరి నిధియుక్తస్థలస్యోపరి అయన్నపి క్షేత్రా న్తర్నిహితం నిధిం విద్యాత్కిం న విద్యాదేవ. క్షేత్రేణాచ్ఛన్నత్వా ద్విద్యమాన స్యాపి నిధే రదర్శనం యథా తద్వ దజ్ఞానే నావృతత్వా దాత్మనః ఆత్మస్థ మృత లోకానాఞ్చ నాస్తి దర్శన మజ్ఞ స్యేతిభావః. ఏతేన ప్రాజ్ఞానాం క్షేత్రస్థనిధిదర్శన వత్ హృదయస్థాత్మదర్శనవచ్చ స్వస్థమృతలోకదర్శన మపి సంభవతీతి సిద్ధమ్. నను మృతాః పిత్రాదయో లోకా ఆత్మని తిష్ఠన్తీ త్యస్య కోఽర్థః. నష్టో ఘటో మృది తిష్ఠతీ త్యస్య యోర్థ స్సఏ వాస్య. యద్యేవం మృద్రూపేణ ఘటవ దాత్మరూపేణ పితృపితామహాదయ స్తిష్ఠన్తి. తర్హి ముక్తా ఏవ తే వినాపి జ్ఞాన మితి వ్యర్థోఽయం శాస్త్రారమ్భః. న తథా న కేవలం నష్టఏవఘటో మృద్రూపేణ తిష్ఠతి కి న్త్వనష్టోఽపి ఏవ మమృతా అపి లోకా ఆత్మరూపేణైవ తిష్ఠన్తి. తతశ్చ ముక్తానామేవాత్మరూ పేణ స్థితిరితి న. కిన్తు బద్ధానామపీతి కృత్వా మృతాః పితృపితామహాదయో బద్ధా ఏ వాత్మరూపేణ తిష్ఠన్తీతి. నన్వేవం బన్ధముక్తయోః కో విశేషః. ఆత్మరూపేణ స్థిత స్యాపి స్వస్య యావత్పర్యన్తం నాహ మాత్మాబ్రహ్మేతి భ్రాన్తి స్తావ దస్య బన్ధః

యదాతు బ్రహ్మాహ మితి ధీ స్తదా ముక్తి రితి. భవత్వేవం పితాదిలోకానా మాత్మస్థత్వం కథమ్పున స్తదుత్థాన మితిచేదుక్తమేవ సఙ్కల్పాదితి. అమోఘోహి సఙ్కల్పః విదుష ఈశ్వరవత్. నచ కథం జీవసఙ్కల్పస్య లోకసృష్టృత్వమితి వాచ్యం. విశ్వామిత్రాదౌ తద్దర్శనాత్. ఈశ్వరోపాసనయా జీవేఽ పీశ్వరశక్త్యావి ర్భావదర్శనాచ్చ. 3౮౮

శ్లో॥ ఆత్మాయం హృది య త్తతో హృదయ మిత్యుక్తం హృదేత ద్బుధై
రేవంవి త్ప్రతిపద్యతే ప్యహరహ స్స్వార్గం బృహ ద్భాస్వరమ్,
ఉత్థాయైష తనో రితఃపర మితః స్వేనాత్మనా తిష్ఠతి
బ్రహ్మాత్మైష హి సమ్ప్రసాద ఉదిత స్సత్యోఽమృత శ్చాభయః. 3౮౯

వ్యా.—నను నాస్త్యాత్మా హృదయే అదర్శనా దతఆహ- ఆత్మేతి. యద్యస్మా దయ మాత్మా బ్రహ్మ హృది అస్తీతి శేషః. తతః ఏతత్. హృత్ బుధైః హృదయ మిత్యుక్తమ్. హృద్యయం హృదయ మితి నిరుక్తేః. యద్యాత్మా హృది న స్యా త్తర్హి హృదయ మితి నామ హృదో న స్యా త్తస్మా దస్త్యేవ హృద్యాత్మా. యదుక్త మదర్శనా న్నాస్తీతి త దయుక్తం. బుద్ధేః ప్రత్యహం ప్రాప్యమాణత్వా దాత్మన ఇత్యాహ. ఏవంవి ద్విద్వాన్ అహరహః ప్రతిదినం భాస్వరం స్వప్రకాశం హార్దం హృద్గతం బృహ ద్బ్రహ్మ స్వాత్మభూతం ప్రతిపద్యతేఽపి ప్రాప్నో త్యేవ. సుషు ప్తావితిభావః. యద్యప్యజ్ఞోఽపి ప్రతిపద్యతఏవ తథాపి. ప్రత్యహం బ్రహ్మ ప్రాప్నోమ్యహమితి జ్ఞానాభావా దప్రతిపద్యమానఏవ సః. యథా బ్రహ్మ ప్యవిద్వాన్ బ్రహ్మేతి నోచ్యతే. బ్రహ్మవిదేవ బ్రహ్మేత్యుచ్యతే తద్వదితి బోద్ధవ్యమ్. కథం విద్వా న్బ్రహ్మ ప్రతిపద్యతే తత్రాహ. ఏష విద్వాన్ ఇత స్తనో రుత్థాయ ఏతద్దేహాది తాదాత్మ్యాధ్యాసం విహాయే త్యర్థః. పరం బ్రహ్మేతః ప్రాప్తస్సన్ స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపేణ సచ్చిదానన్దరూపేణేత్యర్థః. తిష్ఠతి ఏష సమ్ప్రసాదః. ప్రాజ్ఞో జీవః బ్రహ్మాత్మా బ్రహ్మాభిన్నః పత్యగాత్మే త్యుదిత ఉక్తోహి ఏష ఏవ సత్యః సత్యనామకః. అమృతోఽభయశ్చ భవతి. 3౮౯

శ్లో॥ వర్ణాః సత్యమితి త్రయః పరతరబ్రహ్మాభిధాయాం స్థితా
స్సస్తోయంచ సకార ఏత దమృతం బ్రహ్మైవ మ_ర్త్యస్తు తః,
మర్త్యామ_ర్త్యయుగం నియచ్ఛతి తు యః స్వేనాత్మనాత్మా స యం
వేదైవం ప్రతిపద్యతే ఽన్వహ మయం స బ్రహ్మలోకం స్వయమ్.

3౯౦

వ్యా.-బ్రహ్మ నామ్న స్సత్య స్యోపాసన మాహ- వర్ణా ఇతి. సత్యమితి పరతరబ్రహ్మాభిధాయాం పరతరస్య బ్రహ్మణోఽభిధాయాం నామ్ని సః సకారః తః తకారః యమితి త్రయో వర్ణా స్సన్తి. తత్ర ఏత దమృతం బ్రహ్మైవ సకారః మర్త్యస్తు తః తకారః. యః మర్త్యామర్త్యయుగం స్వేనాత్మనా నియచ్ఛతి వశీకరోతి. అమృతస్య స్వత్వా దేవ స్వవశత్వం మర్త్యస్య తు స్వనియామ్యత్వా దితి వివేకః. సః ఆత్మా పరమాత్మా యంయంవర్ణః తద్వాచ్య ఇతియావత్. ఏవం పూర్వత్రాపి బోద్ధవ్యమ్. య ఏవం వేద సోఽయ మన్వహ మపి స్వయమేవ బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మైవ లోకః బ్రహ్మలోకః తం ప్రతిపద్యతే యాతి. ३८०

శ్లో॥ ఆత్మా సేతు రయం ధరాదిభువన స్తోమం విధత్తే యతః
కాలో నాత్ర జరా న మృత్యురపి నో శోక శ్శుభం నాశుభమ్,
అన్ధోఽనన్ధ ఇవైన మేత్య పురుషో రుగ్ణో ప్యరుగ్ణో భవే
ద్రాత్రిశ్చా ప్యహరేవ తస్య సతతం బ్రహ్మైవ లోకః స్ఫురేత్. ३८१

వ్యా.—విద్వా నన్వహం బ్రహ్మలోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యుక్తం. కిమితి బ్రహ్మలోకమేవ ప్రతిపద్యతే న లోకాన్తరం తత్రాహ ఆత్మేతి. అయమాత్మా సేతు రిత్యుచ్యతే. తత్ర హేతు మాహ- యతో యస్మా ద్ధరాదిభువనస్తోమం భూర్భువరాదిలోకసఙ్ఘం విధత్తే దధాతి. అత్రాత్మని కాలో నాస్తి జరా నాస్తి మృత్యురపి నాస్తి శోకో నాస్తి శుభం నాస్తి అశుభం పాపం నాస్తి. ఏనమాత్మాన మేత్య అన్ధోపి పురుషోఽనన్ధో భవతి. రుగ్ణోపి పురుషః అరుగ్ణః రోగరహితఇవ భవేత్. తస్యాత్మానం ప్రాప్తస్య సమ్ప్రసాదస్య విదుషః రాత్రి రప్యహ రేవ ప్రకాశైకస్వభావత్వాదితిభావః. తస్య సత్యం బ్రహ్మైవ లోకః స్ఫురేత్. నతు లోకాన్తరమిత్యేవకారార్థః. లోకాన్తరాణిచ దర్శితాని కాలజరాశోకరోగాదీని. నను కిం విద్వాన్ సుషుప్తౌ బ్రహ్మలోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యుచ్యతే. యద్వా సర్వదా ఆద్యే అవిదుషోఽపి బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రస్త్యేవేతి కిం విదుష ఆధిక్యమ్. ద్వితీయే విదుష స్సర్వవ్యవహారలోపః ప్రాప్త ఇతిచే దుచ్యతే. ప్రథమః కల్పః ప్రాగేవ సమాహితః అజ్ఞానా ద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువానోప్యవిద్వా న్న ప్రతిపద్యత ఇతి. ద్వితీయోపీష్టఏవ. సమాధిశాలినః త్యక్తదేహాద్యభిమానస్య విదుష స్సర్వదాపి బ్రహ్మస్ఫూర్తి సద్భావేన వ్యవహారాభావాత్. 'యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ, యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునే' రితిగీతావచనాత్. ఏవం బ్రహ్మనిష్ఠస్య విదుషో జరారోగాద్య

భావే సుషుప్తౌ సర్వలోకస్యాపి తదభావ ఏవ దృష్టాన్తః. అనాత్మధర్మా హి తే కథ మాత్మన స్స్యు ర్వినాఽధ్యాసాత్. తస్మా ద్బ్రహ్మవిద స్సతతం బ్రహ్మలోక ఏవ స్ఫురేత్. ౩౮౧

శ్లో॥ బ్రహ్మజ్ఞోఽపి న కామినీవిషయసమ్పర్కోత్థతృష్ణో భజే
దేత ద్బ్రహ్మపదం తతః ప్రకలయే త్సద్బ్రహ్మచర్యం బుధః,
విద్వాన్ బ్రహ్మపదం ప్రయాతి విదధ త్తద్బ్రహ్మచర్యం హి య
ద్యజ్ఞేష్టావచనోపవాసవనితా సత్త్రాయణాఖ్యం విదుః. ౩౮౨

వ్యా.—నను సమాహితస్య విదుష స్సతతం బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రస్తి. అసమాహితస్య విదుషస్తు సుషుప్తౌ బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ర్భవతీతి జీవద్దశావిషయేయం వ్యవస్థా అథ దేహపాతానన్తరం కస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రిత్యత ఆహ- బ్రహ్మజ్ఞ ఇతి. యో జీవన్నేవ, సదా బ్రహ్మలోకం ప్రాప్త స్తస్య దేహే పతితే బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ర్నిస్సంశయైవ. అథాన్యమ్ప్రత్యాహ- బహ్మజ్ఞోఽపి. అపిశబ్దా త్కిమ్పున రబ్రహ్మజ్ఞ ఇతి సూచ్యతే. కామినీవిషయసమ్పర్కోత్థతృష్ణః కామినీ కాన్తా సైవ విషయః తత్సమ్పర్కే ఉత్థా ఉత్పన్నా తృష్ణా యస్య స తథోక్తః. ఏత ద్బ్రహ్మపదం న భజేత్. తతః బుధః సద్బ్రహ్మచర్యం ప్రకర్షేణ కలయే త్కుర్యాత్. 'స్మరణం కీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృత్తిరేవ చ ఏత న్మైథున మష్టాంగం ప్రవదన్తి మనీషిణః, విపరీతం బ్రహ్మచర్య మేత దేవాష్టలక్షణ' మితి, కాన్తాయాః స్మరణాద్యభావో బ్రహ్మచర్యం. తచ్చ గృహస్థస్య న సమ్భవతీతి సన్న్యాసివిషయ మేవైతత్. విద్వాన్ సన్న్యాసీ బ్రహ్మవిత్ తత్ బ్రహ్మచర్యం విదధత్సన్ బ్రహ్మపదం బ్రహ్మలోకం ప్రయాతి హి. బుధా ఇతి శేషః. యద్బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞేష్టావచనోపవాసవనితాసత్త్రాయణాఖ్యం యజ్ఞః ఇష్టం యాగః అవచనం మౌన ముపవాసః వనితా వనమస్యాస్తి వాసత్వేనేతి వనీ తద్భావో వనితా వనవాసః - సత్త్రాయణం బహుయజమానకం వైదికం కర్మ తదాఖ్యం తద్రూప మిత్యర్థః. విదుః యస్య బ్రహ్మచర్య మేక మస్తి తేన యజ్ఞయాగాదయ స్సర్వేఽపి కృతప్రాయా ఏవేతి. యజ్ఞాదిభ్య స్సర్వేభ్యోఽపి బ్రహ్మచర్య ముత్తమ మితి భావః. ౩౮౨

శ్లో॥ అస్మిన్ బ్రహ్మపదే ఽర్ణవావర ఇతి ణ్యశ్చేత్యుభౌ స్తో ధరా
స్వర్గాభ్యాం పరమేఽత్ర కిఞ్చన సరోఽస్త్యైరమ్మదీయాభిధమ్,

అశ్వత్థ స్తరు రస్తి సోమ సవనో హైరణ్మయం మణ్డపం
చైశంపూరపరాజితేతి వదతే తద్బ్రహ్మణో భారతీ. ౩౭-౩

వ్యా.— కిం తద్బ్రహ్మపదం కైవల్య ముత సత్యలోకః. నాద్యః. అస్య సగుణబ్రహ్మవిద్యాప్రకరణత్వేన సగుణబ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యసమ్పన్నస్య కైవల్యప్రాప్త్యయోగాత్. ద్వితీయే అస్మా ల్లోకా ద్బ్రహ్మలోకే కో విశేష స్తత్రాహ. ధరాస్వర్గాభ్యా మ్పరమే ఉత్కృష్టే అస్మిన్ బ్రహ్మపదే సత్యలోకే అరణ్ణ ఇతిచ ఉభా వర్ణవౌ స్తః. అమృతమయా వితిభావః. తథా అత్ర బ్రహ్మపదే ఐరమ్మదీయాభిధ మైరమ్మదీయనామకం కిఞ్చన కిఞ్చి దనిర్వా చ్యవైభవం సరోఽమృతమయః కాసారోఽస్తి. సోమసవన ఇతిప్రసిద్ధః కశ్చి దశ్వత్థ స్తరు రస్తి. ఐశ మీశేన సృష్టం బ్రహ్మ ఉపవేశార్థ మితివా హైరణ్మయం స్వార్థే ఽణ్ హిరణ్మయం మణ్డపం చాస్తి. తద్బ్రహ్మపదం బ్రహ్మణో భారతీ వేద ఇత్యర్థః. అపరాజితా పూరితి వదతే భాసమానా బ్రవీతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధన సమ్పత్తి రహితై రప్రాప్యత్వా ద్బ్రహ్మలోకస్య అపరాజితేతి నామ్నా వ్యవహారశ్చాత్రేయ ఇతిభావః. ౩౭-౩

శ్లో॥ యత్స్వర్గా దుపరి ప్రకాశత ఇదం స్థానం తృతీయం పరం
బ్రహ్మక్షేత్ర మిహాపి మర్త్యవపుషో హృద్య స్త్యముష్మి న్నపి,
ణ్యారాశ్వత్థహిరణ్యమణ్డపసర స్సోమోఽస్తి యన్మానస
స్సర్వోఽయం ప్రతిపద్య చైత దయతే కామాన్ సమస్తాన్ బుధః.
౩౭-౪

వ్యా.—క్వైతదస్తి బ్రహ్మపద మత్రాహ. యద్యస్మా దిదం బ్రహ్మక్షేత్రం స్వర్గా దుపరి ప్రకాశతే తస్మా దితి శేషః. పర ముత్కృష్టం బ్రహ్మక్షేత్రం తృతీయం స్థాన మిత్యుచ్యతే. యద్వా య త్స్వర్గా దుపరి ప్రకాశతే త దిదం పరం బ్రహ్మ క్షేత్రం తృతీయం స్థాన మితివాఽన్వయః. నను దేహపాతానన్తరం బ్రహ్మలోక ప్రాప్తి రస్తునామకథమ్పున ర్జీవద్దశాయా మత్యన్తవ్యవహితత్వా త్తస్యేత్యత్రాహ. ఇహలోకే మర్త్యవపుషో మనుష్యశరీరస్య హృది హృత్పుణ్డరీకేఽపి బ్రహ్మక్షేత్ర మస్తి.తర్హి కిమత్రాప్యరణ్యాదికమస్తీత్రాహ. అముష్మిన్ హార్దే బ్రహ్మపదేఽపి ణ్యారాశ్వత్థహిరణ్యమణ్డప సరస్సోమోఽస్తి తత్సత్త్వే హేతుమాహ. యద్యస్మా త్సర్వో ప్యయం బ్రహ్మలోకస్థః ణ్యారాశ్వత్థాదిః పదార్థచయః మానసః మనో మయః భవతి, 'మనోమయాని బ్రహ్మలోకే శరీరాదీ'నీతి పురాణవాక్యాత్. 'అశోక

మహిమ'మిత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. యదీహలోకవత్స్వర్గేహా ప్యన్యత్రిలోకవదాపాద్యా బ్రహ్మలోకే దేహస్స్యాః. తర్హి కథముష్ణశీతాదిప్రియుక్తశోకాద్యభావ ఇతి భావః. బుధః బ్రహ్మవిత్ ఏతద్బ్రహ్మపదం ప్రతిపద్య సమస్తాన్ కామాన యతేచ ప్రాప్నోత్యేవ. 38-4

శ్లో॥ బ్రహ్మక్షేత్రగతం మనోమయ మిదం సత్యం సమస్తం యతః
శుద్ధం శుద్ధహృదుద్భవఙ్చ విషయో బాహ్యస్త్వశుద్ధో౽నృతః-
స్వాప్నోఽర్థోప్యనృతః హృదన్తరగతో యస్మా దవిద్యామయో
శుద్ధాత్మప్రభవశ్చ సత్య మనృతం మోదాయ ఖేదాయచ. 38-5

వ్యా.—నను యది బ్రహ్మలోకస్థా విషయా మనోమయా స్తర్హి స్వాప్న పదార్థవన్మిథ్యాభూతా ఏవేత్యత ఆహ. బ్రహ్మక్షేత్రేతి. బ్రహ్మక్షేత్రగతం మనోమయ మిదం పూర్వోక్తం సమస్తం ఐశ్వర్యాశ్వత్థాదివిషయజాతం సత్యం భవతి. 'త ఇమే సత్యాః కామాః' ఇతిశ్రుతేః. కస్మాత్సత్య మతఆహ. యతః యస్మాద్ధేతో రిదం ఐశ్వర్యాశ్వత్థాదికం శుద్ధం జాగ్రత్స్వప్నవిషయభోగవ దశుద్ధిరహితం తదపి కుత ఇత్యత్రాహ. శుద్ధహృదుద్భవ మితి. శుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యమిత్యర్థః. యదీదం సత్యం కిన్త ర్హ్యనృతమత ఆహ. బాహ్యో విషయస్తు జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్తు అశుద్ధః అతఏవానృతః. ఏవం హృదన్తరగతః స్వాప్నోర్థో౽పి అశుద్ధః.అతఏవానృతశ్చ. నను భూతమయత్వా దస్తు బాహ్యార్థ స్యాశుద్ధత్వం మనోమయస్య స్వాప్నార్థస్య కథ మశుద్ధత్వ మతఆహ. యస్మా దవిద్యామయఇతి స్వాప్నార్థ అవిద్యామయః రజ్జుసర్పవదితిభావః. నచ మనోమయస్య కథ మవిద్యామయత్వ మితి వాచ్య మ విద్యయా మనసి కల్పితత్వా త్స్వాప్నార్థ స్యోభయాత్మత్వమితి. యద్వా మనస్సం స్కారసహకృతావిద్యయా ఆత్మని కల్పితత్వాదితి కథ మవిద్యామయత్వ మస్య. తత్రాహ- అశుద్ధాత్మప్రభవశ్చేతి. అశుద్ధసఙ్కల్పజన్యః అవిద్యాసఙ్కల్పోపహి తమోమయత్వా దశుద్ధః యద్వా న కేవల మవిద్యామయత్వేనా౽య మశుద్ధః. కిన్తు అశుద్ధసఙ్కల్పజత్వేనాపీత్యాహ. అశుద్ధాత్మప్రభవశ్చేతి. నిద్రాదిదూషిత మనస్సఙ్కల్పజన్యఇత్యర్థః. అతఏవ శుద్ధసత్వసఙ్కల్పజన్యా ద్బ్రహ్మలోకవిషయ జాతా దశుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యః స్వప్నపదార్థచయో విలక్షణః. నన్వేవం మనో మయత్వే సమానేపి మనశ్శుద్ధ్యశుద్ధివశా దరణ్యాశ్వత్థాది బ్రహ్మలోకవిషయాణాం రథగజాదిస్వాప్నార్థానాఞ్చ సత్యత్వాసత్యత్వప్రయుక్తోభేదస్స్యాత్. కథమ్పున ర్మనోమయస్య బాహ్యార్థస్యానృతత్వ మశుద్ధత్వఞ్చేత్యత ఆహ. యస్మా ద్బ్ర

హ్యార్థః అవిద్యామయః రజ్జుసర్పవ త్స్వప్నరథాదివచ్చ. అవిద్యయాహి బ్రహ్మణి జగ త్కల్పితమ్. కథ మవిద్యామయా స్స్వాత న్త్ర్యేణ జగత్కల్పకత్వ మతఆహ- అశుద్ధాత్మపరిభవశ్చేతి. అశుద్ధమనస్సఙ్కల్పజన్యః అవిద్యాకామకర్మాదిదూషితాన్తః కరణోహి జీవః జ్ఞానకర్మభ్యాం జగ దుత్పాదయతీతి సప్తాన్నబ్రాహ్మణాదౌ శ్రుతమ్. ఏవ మవిద్యామయత్వా శుద్ధాత్మపరిభవత్వాశుద్ధత్వరూపధర్మసామ్యా జ్జాగ్రత్స్వప్నపరిపఞ్చయో రనృతత్వమ్. విద్యామయత్వ శుద్ధాత్మపరిభవత్వ శుద్ధత్వై ర్బ్రహ్మలోకస్య సత్యత్వ మితి వివేకః. నను అమనోమయస్య బాహ్యార్థస్య కథ మ్మనోమయస్వప్నసామ్యమితిచే దుచ్యతే. బాహ్యార్థోపి మనోమయఏవేతి. మనసా గృహ్యమాణత్వా త్సఙ్కల్పపరిభవత్వాచ్చ సఙ్కల్పస్య మనోధర్మత్వా త్సఙ్కల్పపరిభవంహి వస్తుమనోమయమ్. నచ బాహ్యార్థో నసఙ్కల్పపరిభవఇతి వాచ్యం. "తదైక్షత బహుస్యా" మిత్యాదిశ్రుతిషు సఙ్కల్పజన్యత్వశ్రవణా ల్లోకస్య. నచేశ్వరసఙ్కల్పజఇతి వాచ్యం.జీవేశ్వరయో రభేదాత్ జీవస్యాపి సఙ్కల్పపూర్వకసృష్టృత్వశ్రవణాచ్చ. తస్మా (ద్బ్రహ్మలోకో జాగ్రల్లోకస్స్వప్నలోక శ్చేతి త్రయమపి మనోమయమేవ. మనస్సత్వే తత్సత్వా న్మనోఽభావే తదభావాచ్చ. తత్ర శుద్ధత్వా ద్బ్రహ్మలోక స్సత్యః. అశుద్ధత్వా దన్యా వసత్యౌ త్రయోఽపి స్వకారణసద్బ్రహ్మరూపేణ సత్యావేవేతి పరమార్థః. తత్ర సత్య మ్మోదాయ అనృతం ఖేదాయచ భవతి. ౩౮-౫

శ్లో॥ ణ్యారా వమ్బునిధీ ప్రయాతి పురుషో యో బ్రహ్మచర్యేణ వా
తస్య బ్రహ్మపదం కరస్థితమపి స్యా త్కామచారో భువి,
రక్త శ్వేతవినీలపిఙ్గలహరి త్సూర్యాంశు సమ్పర్కభూ
త త్తద్వర్ణగనాడికాసితహృదో మూర్ధన్యయా ప్రేత్యయమ్. ౩౮-౬

వ్యా.—కస్మా ద్బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనం తత్రాహ. యః పురుషః బ్రహ్మచర్యేణ ణ్యారావమ్బునిధీ ప్రయాతి తస్యైవ బ్రహ్మపదం కరస్థితం స్యాత్. బ్రహ్మచర్యంవినా ణ్యారార్ణవప్రాప్తి ర్న భవతి. ణ్యారార్ణవప్రాప్తిం వినా బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ర్నభవతీత్యర్థః. తస్య భువ్యపి లోకేష్వపి కామచారః స్యాత్. యథేష్టసఞ్చార స్స్యాత్ నారదాదివ దితిభావః. నచ శరీరాభావా త్కథం సఞ్చార ఇతి వాచ్యం. మనోమయశరీర సత్త్వాత్. కేనమార్గే ణాస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రత ఆహ. అయం సగుణబ్రహ్మవిత్ రక్త శ్వేతవినీలపిఙ్గలహరి త్సూర్యాంశుసమ్పర్కభూత త్తద్వర్ణగనాడికాసితహృదః రక్తాః శ్వేతాః వినీలాః కృష్ణాః పిఙ్గలాః

హారితశ్చ యే సూర్యస్యాంశవః తత్సమ్పర్కాద్భవన్తీతి భువః తే తే వర్ణాః తత్తద్వర్ణాః రక్తశ్వేతాదయః తాన్ గచ్ఛన్తీతి వర్ణగాః నాడికాః నాడ్యః తాభి స్సితం బద్ధం వ్యాప్త మితియావత్. హృత్ హృదయపుణ్డరీకం తస్మా త్సకాశా న్మూర్ధన్యయా మూర్ధ్నిభవయా మూర్ధాన మ్ప్రైతి ప్రసృతయే త్యేతత్. సుషుమ్నయా నాడ్యాప్రైతి ఉత్క్రామతి. 3౯౬

శ్లో॥ ఆత్మానం విబుధోఽయ మోమితి పరం ధ్యాయ న్ప్రయాణక్షణే
యోగా త్ప్రాణమపి ప్రవేశ్య హృదయం మూర్ధన్యనాడీపథే
త్యక్త్వా దేహ మిమం తయాపకలితై ర్భానో ర్మయూఖై రుప
ర్యాయన్ హ్యాజ్జవతః ప్రయాతి తరణిం ద్వారాయితం బ్రహ్మణః. 3౯౭

వ్యా.—కథ మ్మూర్ధన్యయా ప్రైతీ త్యతాహ. అయం విబుధః ప్రయాణక్షణే ఆత్మాన మోమితి పర మతిశయేన ధ్యాయన్ పరం కేవల మితివా ఆత్మాన మేవ చిన్తయ న్నత్వన్య మిత్యర్థః. ఆత్మానం పరంబ్రహ్మ ధ్యాయ న్నితివా యోగాత్ - ప్రాణాయామాదిలక్షణాత్ హృదయం హృదయతి భజతీతి హృదయం హృత్స్థం ప్రాణమపి మూర్ధన్యనాడీపథే సుషుమ్నామార్గే ప్రవేశ్య ఇమం దేహం త్యక్త్వా దేహాదుత్క్రమ్యేత్యర్థః. తయా సుషుమ్నయా అపకలితై స్సంయుక్తైః సుషుమ్నాగ్రసక్తైరిత్యర్థః. భానోః మయూఖైః తద్ద్వారేత్యర్థః. ఉపరి ఊర్ధ్వం హ్యాజ్జవతో మనోవేగేనాయన్ ఆసమన్తాద్గచ్ఛన్ బ్రహ్మణః బ్రహ్మలోకస్యేత్యర్థః. ద్వారాయితం ద్వారవదాచరితం తరణిం సూర్యం ప్రయాతి. 3౯౭

శ్లో॥ రశ్మీనాం నికరో రవే ర్హృదయతః ప్రారభ్యచాభాస్కరం
సంవ్యాప్తోఽస్తి మహాపథో భువి యథా గ్రామద్వయం సంవిశన్,
సత్యం యా న్త్యమునా యతః ప్రపదనం విద్యావతా మ్భాస్కర
ద్వారం హన్త నిరోధన స్త్వవిదుషాం దేహే నిరుద్ధాయుతః. 3౯౮

శ్లో॥ ఆదిత్యస్య రుచా ప్రయాణసమయేఽయోగా త్సుషుమ్నేతరా
స్వాస్తాః ప్రాణగతిం పృథగ్విధసిరా స్వజ్ఞా భజన్తేఽధ్రువాన్
లోకా నాత్మకృతానురూప మసుఖా నుత్థాయ దేహా దితః
కోప్యేవం మ్రియమాణ ఏతి న పుమాన్ స్వర్గం ముతాల్పీయసీమ్. 3౯౯

వ్యా.—కథం సూర్యరశ్మిద్వారా సూర్యమణ్డలం ప్రయాతీ త్యతఆహ. రవేః రశ్మీనాం నికరః హృదయతః హృత్పుణ్డరీకా న్మనుష్యస్య ప్రారభ్య ఆభాస్కరం

సూర్యమణ్డలపర్యన్తంచ సవ్యాప్తస్సన్నస్తి తత్ర దృష్టాన్తమాహ భువి యథా మహా మహా
పథః మహాంశ్చాసౌ పన్థాః మహాపథః గ్రామద్వయం సంవిశతి తథా అస్తి ఏవం
రశ్మిద్వారా సూర్యం ప్రాప్తాస్తతః క్వ గచ్ఛన్తీత్యత్రాహ. అమునా సూర్యద్వా
రేణ సత్యం లోకం యాన్తి. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మాద్భాస్కరద్వారం
విద్యావతాం విదుషాం ప్రపదనం ప్రపద్యన్తేఽనేన బ్రహ్మలోకమితి వ్యుత్పత్తేః ప్రప
దన మిత్యుచ్యతే. యది విద్యావతా మిదం ప్రపదనం తర్హ్యవిద్యావతాం కిమిద
మత ఆహ. అవిదుషాన్తు సూర్యద్వారం నిరోధన మిత్యుచ్యతే. తత్ర హేతుమాహ.
యతః అజ్ఞాః ఆదిత్యస్య రుచా దేహే నిరుద్ధాస్సన్తః మ్రియమాణసమయే అయోగా
ద్యోగాభావాద్ధేతోః సుషుమ్నేతరాసు పృథగ్విధసిరాసు ప్రాణగతి మాప్తాస్సన్తః
ఇతోఽస్మాద్దేహా దుత్థాయ ఆత్మకృతానురూపం స్వకర్మానుగుణం యథా తథా
అధ్రువా నసుఖాన్ సుఖరహితానల్పసుఖాన్వా లోకాన్ భజన్తే కిం జ్ఞానపూ
ర్వకం నేత్యాహ. ఏవం మ్రియమాణః కోఽపి పుమాన్ అజ్ఞః ప్రాజ్ఞ స్సుకృతీ దుష్కృ
తీవా అల్పీయసీ ముత స్వల్పా మపి సఙ్జ్ఞాం చేతనాం విశేషజ్ఞాన మితియావత్
నైతి నప్రాప్నోతి. ౩౯౮, ౩౯౯

శ్లో॥ శ్రీమద్భాస్కరభానుపూరితసిరాద్వారై రితో హృత్పురం
తత్రాకాశమహేశ్వరేణ కలిత స్సమ్పత్తి ముచ్చైః పుమాన్,
స్వాప్నం బాహ్యజగచ్చ నోకలయతే స్వాపే యథా వా తథా
నాశే వ్యుత్క్రమమాణ ఏష హృదయాత్సమ్పత్తి భాగ్వేదనో. ౪౦౦

వ్యా.—మ్రియమాణస్య కస్యాపి చేతనా నాస్తీతి యదుక్తం తదేవ సదృ
ష్టాన్తం విశదయతి- శ్రీమదితి. పుమాన్ జీవః శ్రీమద్భాస్కరభానుపూరితసిరా
ద్వారైః శ్రీమతో భాస్కరస్య భానుభిః పూరితై స్సిరాద్వారై ర్నాడీద్వా
రైః హృత్పుర మితః ప్రాప్తః తత్ర హృది ఆకాశమహేశ్వరేణ ఆసమన్తాద్భాస
మానేనేశ్వరేణ ఆకాశనామకమహేశ్వరేణేతివా ఉచ్చై రధికాం సమ్పత్తిం కలితః
ప్రాప్తస్సన్ స్వాప్నం బాహ్యంచ జగ ద్యథా స్వాపే నో కలయతే వ పశ్యతి.
తథైవ నాశేఽపి మరణేఽపి హృదయా దుత్క్రమమాణ ఏషపురుషః ఆకాశమహే
శ్వరేణ సమ్పత్తిభాక్ సమ్పత్తిం ప్రాప్తవాన్ సన్ తాదాత్మ్యం గతస్సన్నిత్యర్థః.
స్వాప్నం బాహ్యజగచ్చ నోవేద. ౪౦౦

శ్లో॥ ఆత్మా యః క్షతపాపశోకమరణక్షుత్తృడ్జరారుగ్భయ
స్సత్యేచ్ఛో ఽవితథేక్షణశ్చ పురుషో జిజ్ఞాసితవ్య స్స వా

సోఽన్వేష్టవ్య ఇహైవ మోక్షుమనసా య స్తం విజానా త్యయం
లోకా న్వేత్తి స హాప్నోతి సకలాన్ కామా నువాచే త్యజః. ౨౦౧

వ్యా.—దహ్రశ్చాస్య ఆకాశమహేశ్వరో యేన పురుష స్సమ్పద్యతే తత్రాపిహ- ఆత్మేతి, యః క్షుత్పిపాసాశోకమరణక్షు త్కృష్ణరాహుగ్రహయః. శోకాదిరహితః సత్యేచ్ఛః సత్యకామః, అవిక్షేపేణ స్సత్యసఙ్కల్పః ఆత్మా దేహాదిసఙ్ఘాత స్యాఽఽత్మభూతః. పురుషః పూర్ణః పురి దేహే శయాన ఇతివా. సవా సఏవ మోక్షుమనసా ఇచ్ఛతా ముముక్షుణా జిజ్ఞాసితవ్యః విచారణీయః. ఇహైవ శరీరే ఏవ అన్వేష్టవ్యః. యః త మాత్మానం విజానాతి స సమాన్ సర్వాన్ లోకా నేతి సకలాన్ కామా నుపైతి ఇతి అజః ప్రజాపతి రువాచ. అతో నాత్రియథార్థత్వశఙ్కా కార్యేతి భావః. సత్యకామత్వాదిగుణక ఆత్మై వేశ్వరఇతి సఏవ జ్ఞేయ ఇతిచ పరమార్థః. ౨౦౧

శ్లో॥ ఆత్మాఽసౌ పురుష స్సఏవ విబుధై ర్యో దృశ్యతేఽక్షిణ్యజే
నోక్త స్స స్వసురే డ్విరోచనఇతి చ్ఛాయామయం సోఽగ్రహీత్,
ఆత్మానం పురుషం త మప్సు ముకురే ఖడ్గేచ యో దృశ్యతే
దేహాత్మాన మిమం స చాసురగణా యోపాదిశ న్మూఢధీః. ౨౦౨

వ్యా:—కోఽసావాత్మే త్యత ఆహ. సోఽసౌ పురుషఏవా త్మా-కోఽసా వత ఆహ. యః విబుధైః ప్రాజ్ఞైః అక్షిణి నేత్రే దృశ్యతే ఇతి అజేన ఉక్తస్సన్ విరోచన ఇతి స ప్రసిద్ధోఽసురేట్ అసురాధిపతిః ఛాయామయం ప్రతిబిమ్బరూపం తం పురుష మాత్మాన మగ్రహీత్ ఆత్మత్వేన ప్రతిపేదే. తం క మత ఆహ. యః అప్సు ముకురే ఖడ్గేచ దృశ్యతే తమ్. య ఏవోదకదర్పణఖడ్గేషు దృశ్యతే సఏవ పురుష శ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః అక్ష్ణ్యపి దృశ్యతే సచ దేహఏవ దేహస్యైవ తత్ర ప్రతిఫలనాత్ తస్మా ద్దేహఏవాత్మా ఇతి విరోచన స్యాశయః మూఢధీః సచ విరోచనః ఇమం దేహాత్మాన మసురగణా యోపాదిశత్ ఉపదిదేశ. తస్మా ద్దేహాత్మవాదినోఽభవ న్నసురాః యేచ మనుష్యేషు దేహాత్మవాదిన స్తేఽప్యసురాఏవ. ౨౦౨

శ్లో॥ ఛాయాఽఽత్మా పురుషోఽక్షిగః కథ మయే ద్రోగాదిహీనాత్మతాం
దేహస్థా నను రోగశోకకృశతా దృశ్య స్త ఏవాఽత్ర యత్,
ఆత్మాచే త్ప్రతిదేహ ఏవ న కుతో దేహోఽయ మాత్మా భవే
దాత్మా దేహ ఇతీరితం న గురుణా కస్మా దితీన్ద్రోఽమనత్. ౨౦౩

వ్యా.—తర్హి కిం యథా విరోచనాశయం దేహ ఏవాత్మా నేత్యాహ. ఛాయాఽఽత్మేతి. ఆత్మా యః క్షుతపాపశోకమరణాద్యుత్కృష్టరాదుష్ఛాయ స ఏవాక్షిణి దృశ్యతే ఇత్యుక్తం ప్రజాపతినా. య ద్యక్షిణి దృశ్యమానః ప్రతిబిమ్బరూపో దేహఏ వాత్మా తర్హి అక్షిగః ఛాయాఽఽత్మా ప్రతిబిమ్బరూపః పురుష శ్శిరః పాణ్యాదిలక్షణో దేహః రోగాదిహీనాత్మతాం కథ మయేత్. కుతో నాఽఽయేత్. తత్రాహ. అత్ర అక్షిపురుషే దేహస్థా రోగశోకకృశతా దృశ్యన్త ఏవ. నను కిఞ్చ ప్రతిదేహ ఏవాత్మాచేత్ అయం దేహః కుత ఆత్మా న భవేత్. యది దేహఏవాత్మేతి ప్రజాపతే రాశయః తర్హి గురుణా ప్రజాపతినా దేహ ఆత్మేతి సాక్షా దేవ కస్మా న్నేరితం నోక్తమ్ ఇతి, ఇన్ద్రః అమనత్ తర్కితవాన్.   ౪౦౩

శ్లో॥ దేహే తిష్ఠతి తిష్ఠతి ప్రచలతి చ్ఛాయామయోఽయం చల
త్యస్మి న్నశ్యతి నశ్యతీతి విదితం నాత్మైష ఆత్మాతు కః,
ఏవం పృష్టవతే జగాద హరయే బ్రహ్మా మహీయాం స్తు యః
స్వప్నే సర్వపదార్థభు క్చరతి తం స్వాత్మాన మాలోకయ.   ౪౦౪

వ్యా.—ఏవం మత్వా కిం కృతవా నిన్ద్రోఽత ఆహ. ఛాయామయోఽయం పురుషః దేహే తిష్ఠతి సతి తిష్ఠతి దేహే ప్రచలతిసతి చలతి, అస్మిన్దేహే నశ్యతిసతి నశ్యతి, తస్మాదేష పురుష ఆత్మా న సభవతీతి విదితం స్థితమ్ కఃపున రాత్మా ఏవం పృష్టవతే హరయే ఇన్ద్రాయ బ్రహ్మా ప్రజాపతి ర్జగాద. కిం జగా దేత్యత్రాహ. మహీయా న్మహానుభావో యః స్వప్నే సర్వపదార్థభుక్ సన్ చరతి తం స్వాత్మాన మాలోకయ పశ్య.   ౪౦౪

శ్లో॥ దేహేఽన్ధే జ్వరితే హతేఽపి వికలే నాన్ధో నవా సజ్జ్వరీ
నోవా స్వప్నదృ గాహతో నవికల శ్చాత్మైవ తస్మా దయమ్,
ఏవం సమ్ప్రతిపద్య చాథ మఘవా వ్యాఘ్రాగ్నిదాహాదిభిః
స్వప్నే శోకమయ న్నయం కథ మయే దాత్మత్వ మిత్యామనత్ ౪౦౫

వ్యా.—ఏవం ప్రజాపతినా పున రుపదిష్ట ఇన్ద్రః కింకృతవాం స్తత్రాహ. స్వప్నదృక్ స్వప్నద్రష్టా పురుషః దేహే అన్ధేఽపి స్వయ మన్ధో నభవతి. దేహే జ్వరితే జ్వరపీడితేఽపి స్వయం సఙ్ జ్వరీ జ్వరవాన్ న భవతి దేహే హతేఽపి స్వయ మాహతో న భవతి దేహే వికలేఽపి స్వయం వికలో న భవతి తస్మా దయం స్వప్న దృక్ ఆత్మైవ ఏవం సమ్ప్రతిపద్య జ్ఞాత్వా మఘవా ఇన్ద్రః అథ ఇత్యామనత్

మననం కృతవాన్ ఇతి కి మతఆహ. న్యాయసూత్రేష్వదాహాదిభిః శోక మయన్ గచ్ఛ
న్నయం స్వప్నస్య కృపణః కథ మాత్మత్వ మయేత్. ఆత్మాహి శోకరహితః
ఇతి. ౪౦౫

శ్లో॥ ఆత్మా స్వప్నస్య గేహ నో భవతి వా శోకార్త ఆత్మాన మా
పన్నాయ ప్రవదేతి భాషితవతే ప్రోవాచ కో జిష్ణవే,
ఆత్మా సుప్తిసుఖానుభూ రితి తతో మత్వా మహేన్ద్రః పున
రాత్మాఽసావపి న స్వమేవ నవిదన్ సర్వజ్ఞ ఆత్మా కథమ్. ౪౦౬

వ్యా.—ఏవ ముక్తాత్మా కిం కృతవా నిన్ద్రోఽత ఆహ- ఆత్మేతి. శోకార్త ఏష
స్వప్నస్యక్ ఆత్మా నోవా భవతి నైవ భవతి. ఆపన్నాయ ప్రపన్నాయ మే ఇతి
శేషః. ఆత్మానం ప్రవద ఇతి భాషితవతే జిష్ణవే కః ప్రజాపతిః సుప్తిసుఖానుభూః
సుప్తిసుఖం యోఽనుభవతి సః ఆత్మా భవతీతి ప్రోవాచ. తతో మహేన్ద్రః
పునరపి మత్వా అసౌ సుప్తిసుఖానుభూ రపి ఆత్మా న. కుతః? స్వమేవ నవిదన్
న ప్రాజ్ఞః కథం సర్వజ్ఞ ఆత్మా భవేత్? న కథమపి. సర్వజ్ఞో హీశ్వర ఆత్మా ఇతి
ప్రతిపాదే ఇతి శేషః. ౪౦౬

శ్లో॥ యః స్వాపే స్వయమేవ నష్ట ఇవ నహ్యాత్మా స ఆత్మోచ్యతా
మిత్యుక్తో హరిణా జగాద భగవాం స్తత్త్వం ప్రజే డాత్మనః,
యో నేత్రే నివసంశ్చ బాహ్యవిషయా న్భుఙ్క్తే గళస్థ స్తథా
స్వాప్నార్థాన్ హృదయస్థితో బహుసుఖం నస్యాత్స ఆత్మా కథమ్.
౪౦౭

వ్యా.—ఏవం ప్రతిపద్య మహేన్ద్రః కిం కృతవా నతఆహ. యః స్వాపే గాఢ
సుషుప్తౌ స్వయమేవ నష్ట ఇవ స్థితః స ఆత్మా నహి నైవ భవతి. అవినాశీ ఖల్వాత్మా
తస్మా దాత్మా ఉచ్యతా ముపదిశ్యతామ్ ఇతి హరిణోక్తః భగవాన్ ప్రజేట్
ప్రజాపతిః ఆత్మన స్తత్త్వం జగాద ఉక్త ఏవ మయాఽఽత్మా నతు త్వం తం
ప్రతిపద్యసే యః నేత్రే నివసన్ బాహ్యవిషయాన్ భుఙ్క్తే జాగ్రత్ప్రపఞ్చ
మనుభవతి విశ్వః స ఏవ గళస్థః స్వాప్నార్థాన్ భుఙ్క్తే స్వప్నస్య గ్భవతి. యఏవ
స్వప్నదృక్తైజస స ఏవ హృదయస్థితః బహుసుఖం భుఙ్క్తే ప్రాజ్ఞో భవతి. సుషు
ప్త్యవస్థాసాక్షీ సః ఆత్మా కథం నస్యాత్ అపి త్వాత్మైవ ఏకస్యైవాత్మనః నేత్ర
కణ్ఠహృదయాఖ్యస్థానభేదాత్ స్థూలప్రవివిక్తానన్దరూపభోగ్యభేదాత్. జాగ్రత్స్వప్న
సుషుప్త్యాఖ్యావస్థాభేదాచ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపనామభేదఇతి పరమార్థః. ౪౦౭

శ్లో॥ దేహాధ్యాస మయం ప్రపద్య పురుషో రుగ్ణేఽపి జీర్ణే వపు
ష్యాత్మానంచ తథైవ రుగ్ణ మయతే జీర్ణంచ జాగ్రత్పదే,
చిత్తాధ్యాస మథ ప్రపద్య స పునః స్వప్నే సశోకే హృది
స్వాత్మానంచ సశోక మిచ్ఛతి తథా స్వాపే త్వవిద్యామయః. ౪౦౮

శ్లో॥ నో జానన్నివ కిఞ్చనాపి లసతి ప్రాజ్ఞః స్వతోఽయం పున
ర్నో రుగ్ణో నచ జీర్ణ ఏవ న తథా శోకీ న చాజ్ఞః ఖలు,
నష్టత్వా ద్ధృదయస్య నష్ట ఇవ స స్వాపే విభాతి స్వతో
నో నష్ట స్సకలజ్ఞ ఏవ సకలం స్వాపాది జానాతి యత్. ౪౦౯

వ్యా.—సన్త్వేవం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానా మేకత్వేఽపి స్థూలశరీరీ విశ్వో నాత్మా జరారోగాదిమత్త్వాత్. లిఙ్గశరీరీ తైజసోఽపి నాత్మా శోకాదిమత్త్వాత్. కారణ శరీరీ ప్రాజ్ఞోఽపి నాత్మా అజ్ఞత్వా దేవం ప్రత్యేక మనాత్మత్వే సిద్ధే సముదాయస్యా ప్యేక స్యానాత్మత్వ మేవేత్యత ఆహ. దేహేతి. అయం పురుషః జాగ్రత్పదే జాగ్రదవ స్థాయాం దేహాధ్యాసం ప్రపద్య వపుషి రుగ్ణే జీర్ణేచ సతి తథైవ శరీరవత్ ఆత్మా నంచ రుగ్ణం జీర్ణ మయతే మన్యతే. అథ స్వప్నే స్వప్నదశాయాం సపురుషః చిత్తాధ్యాసం లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య హృది మనసి సశోకేసతి స్వాత్మా నంచ సశోక మిచ్ఛతి పశ్యతి మన్యత ఇతియావత్. తథా స్వాపే స్వాపావస్థాయాం ప్రాజ్ఞః తన్నామక స్స పురుషః అవిద్యామయః కారణశరీరభూతావిద్యాతాదాత్మ్యా ధ్యాసం ప్రపన్న ఇతియావత్. కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నో జానన్ని వాజానన్నివ లసతి భాతి. అయ మ్పురుషః స్వతఃపున స్స్వతస్తు రుగ్ణో నో నైవ జీర్ణో నచ. తథా శోకీ నైవ అజ్ఞోఽపి నైవ భవతి. ఖలుః ప్రసిద్ధౌ. ఉపాధిగతానాం తత్తాదాత్మ్యా ధ్యాసా దుపహితే సతా మివ భాసమానానాం ధర్మాణా ముపహితే స్వతో నాస్తి సత్త్వ మితి ప్రసిద్ధమేవేతిభావః. నను సుషుప్తౌ పురుషస్యాజ్ఞాన తాదాత్మ్యా ధ్యాసా దజ్ఞత్వ మస్తు కథమ్పున ర్నష్టత్వ మతఆహ. స్వాపే హృదయస్య ఉపాధి భూత స్యాన్తఃకరణస్య నష్టత్వా త్సపురుషః నష్టఇవ విభాతి. స్వతస్తు నష్టో నో నైవ భవత్యేవ మవినాశిత్వం కథమ్పున స్సర్వజ్ఞత్వం ప్రాజ్ఞ స్యేత్యత్రాహ. యద్య స్మా త్స్వాపాది ఆదిపదా జ్జ్ఞానానన్దయో ర్గ్రహణం సకలం జానాతి. తస్మా త్ప్రాజ్ఞ స్సకలజ్ఞ ఏవ తస్మా జ్జరారోగాదిరహిత శ్శోకాదిరహిత ఆనన్దభు క్ప్రాజ్ఞ స్సర్వజ్ఞ ఆత్మైవ. న చైవం విశ్వతైజసయో రనాత్మత్వం శంక్యం. ప్రాజ్ఞస్యైవ తస్య లిఙ్గాధ్యాసా త్తైజసత్వం తస్యైవపున స్స్థూలాధ్యాసా ద్విశ్వత్వమితి. విశ్వతైజ

నయోః ప్రాజ్ఞాభిన్నత్వేనాత్మత్వాత్. నచ స్వప్నే విశ్వస్య సుషుప్తౌ తైజసస్య చ వినాశాన్నాత్మత్వ మితి వాచ్యం. స్వప్నే విశ్వస్తైజసాత్మనా తిష్ఠతి సుషుప్తౌ తైజసః ప్రాజ్ఞాత్మనా తిష్ఠతీతి నాశాభావా త్తయోః. నచ జాగ్రత్స్వప్నయో ర్భేదా త్తద్ద్రష్ట్రోరపి విశ్వతైజసయో ర్భేద ఏవేతి వాచ్యం. స్వప్నే తైజసేన దృష్టస్య జాగ్రతి విశ్వేన స్మర్యమాణత్వాత్. జాగ్రతి విశ్వేన దృష్టస్యైవ ప్రప ఞ్చస్య సంస్కార మనుసృత్యైవ స్వప్నే తైజసేన ప్రపఞ్చస్యోపలభ్యమానత్వాచ్చ, నచైవం విశ్వతైజసయో రైక్యేపి ఽప్రాజ్ఞస్యైనయోశ్చ నైక్యమితి వాచ్యం. ప్రాజ్ఞే నానుభూతస్య సుషుప్తిసుఖాదే ర్విశ్వేన స్మర్యమాణత్వాత్. నను ప్రాజ్ఞస్య విశ్వత్వతైజసత్వే ఆగన్తుకే ఏవ ఉపాధిప్రయుక్తత్వా త్తయో రుపాధినాశేన తదదర్శనాచ్చ. నహి ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తౌ విశ్వతైజసత్వే స్వప్నే విశ్వత్వం వా. ప్రాజ్ఞ త్వన్తు అవస్థాత్రయే ప్యస్తి. తస్మా త్ప్రాజ్ఞత్వ మౌపాధికం నభవ తీతిచే న్నైవమ్. సమాధౌ తస్యా ప్యదర్శనాత్. నహి సమాధా వజ్ఞాన మనుభవతి విద్వాన్. అజ్ఞా నానుభవితృత్వంహి ప్రాజ్ఞత్వం. తస్మాత్ విశ్వత్వతైజసత్వప్రాజ్ఞత్వాని భవన్త్యు పాధివశా ద్యస్య స తుర్యఏవాత్మా. ౮౦౮-౮౦౯

శ్లో॥ మర్త్యం మృత్యుమహాహినా కబలితం స్థూలం శరీరం సదాఽ
ధిష్ఠానం పరమాత్మనోఽమృతమయ స్యా స్యాశరీరస్యచ,
సూక్ష్మం చాపి శరీర మస్య కరణం భోగే తదేత ద్ద్వయం
తాదాత్మ్యేన సమేత్య సోఽయ మయతే భోగాన్ శరీరీ భవన్. ౮౧౦

వ్యా:-కథ మస్యాసంసార్యాత్మన స్సంసారిత్వ మిత్యత్రాహ. అమృతమయస్య ఆనన్దరూపస్య అశరీరస్య చాస్య పరమాత్మనః సదా మృత్యుమహాహినా కబలితం సర్వదాపి మృత్యునా సర్పేణేవ గ్రస్త మతఏవ మర్త్యం మరణధర్మకం స్థూలం శరీర మధిష్ఠానం భోగాయతనం. శరీర మధిష్ఠాయ హ్యాత్మా భోగా ననుభవతి అస్య పరమాత్మనః సూక్ష్మం శరీర మప్యధిష్ఠాన మపిశబ్దా త్కారణశరీర మప్యధిష్ఠాన మ్భవతి. న కేవల మధిష్ఠానం కిన్తు అస్య భోగే కరణమపి భవతి శరీరత్రయమ్ నచ స్థూలస్య కథం కరణత్వ మితి వాచ్యం. ముఖాద్యవయవాభావే కేవల రసనేన్ద్రి యాదిభి ర్భక్షణాదిభోగాసిద్ధేః. నచ కారణస్య కథం కరణత్వమితి వాచ్యమ్. అవి ద్యావృత్తిభి స్సౌషుప్తానన్ద స్యానుభూయమానత్వాత్. సోఽయ మాత్మా తదేత ద్ద్వయం స్థూలం సూక్ష్మంచ తాదాత్మ్యేన సమేత్య తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రాప్యేత్యర్థః సూక్ష్మశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసేనైవ తత్కారణభూత కారణశరీర

తాదాత్మ్యాధ్యాసస్యాపి సిద్ధత్వా త్తస్య పృథగనుక్తేః శరీరీ భవన్సన్ భోగా నయతే స్థూలాన్ శబ్దాదిభోగాన్ జాగ్రతి ప్రవివిక్తాన్ స్వప్నే ఆనన్దం సుషుప్తౌ చానుభవతీత్యర్థః. ౪౧౦

శ్లో॥ ఏవం యు స్సశరీరతా ముపగత స్సోఽయం ప్రియం చాప్రియం
స్వాత్మన్యప్యుపగతం భజన్ కలయతే సంసారపాథోనిధిమ్,
జ్ఞానధ్వ స్తశరీరసమ్భ్రమ మముం ప్రాజ్ఞం ప్రియం చాప్రియం
నోవా కిఞ్చిదపి స్పృశత్యయ మహో ఆనన్దఏవ ప్రియః. ౪౧౧

వ్యా.—య ఏవం సశరీరతా ముపగతః సోఽయ మజ్ఞః స్వాదృష్టోపగతం ప్రియ మప్రియంచ భజన్సన్ సంసారపాథోనిధిం కలయతే ప్రాప్నోతి తత్రి మజ్జ తీత్యర్థః. అథ సంసారనివృత్తిం దర్శయతి. జ్ఞానధ్వ స్తశరీరసమ్భ్రమం జ్ఞానేన బ్రహ్మాహ మస్మీత్యనేన ధ్వ స్తః శరీ ర్యహమితి సమ్భ్రమ స్సమ్యగ్భ్రమో యస్యతం తథోక్త మముం ప్రాజ్ఞం విద్వాంసం ప్రియ మప్రియంచ కిఞ్చిదపి నోవా స్పృశతి నైవ స్పృశతి. అహో ఇతి విస్మయే అయ మాత్మైవానన్దః ప్రియశ్చ తస్మాత్కథ మస్య ప్రియాప్రియస్పర్శః తద్గత్యా గతిప్రియుక్త శ్శోకోవా. తస్మా ద్జ్ఞానమేవ సంసారనివర్తకం సంసారస్య రజ్జుసర్పవ న్మిథ్యాత్వా దత స్తదేవ సమ్పాదనీయ మిత్యభిప్రాయః. ౪౧౧

శ్లో॥ వాతాభ్రస్తనయిత్నువిద్యుత ఇమా దేహేన హీనా నభ
స్తాదాత్మ్యం ప్రతిపద్య ఖా దుదయితా స్సావిత్రతేజోగతాః,
స్వస్వాకార మయన్తి తద్వ దతను ర్జీవో వపుస్సాత్మతాం
యాతా ఽస్మాదుదితః పర మ్ప్రతిగతః స్వేనాత్మనా తిష్ఠతి. ౪౧౨

వా.—సశరీరస్య సంసారః అశరీరస్య స్వస్వరూపప్రాప్తి రిత్యుక్తమ్. తదేవ దృష్టాన్తేన విశదయతి. ఇమా దృశ్యమానాః ప్రసిద్ధా ఇతివా. దేహేన శిరః పాణ్యాదిలక్షణపిణ్డేన హీనాః. వాతాభ్రస్తనయిత్నువిద్యుతః. వాయ్వమ్బుద ధ్వనిశమ్పాః. నభస్తాదాత్మ్యం ప్రతిపద్య వర్షాదిప్రయోజనావసానే ఆకాశసమాన రూపతాం ప్రతిపద్య నభసి నిలీయేత్యర్థః. సావిత్రతేజః ప్రకృష్టం గ్రైష్మకం సౌరం తేజః గతాః ప్రాప్తా స్సత్యః. శిశిరాపాయే ఇతిభావః. ఖా దాకాశా దుద యితా ఉదితా స్సత్యః వర్షాస్వితిభావః. స్వస్వాకారం ప్రతిస్వికం రూప మయన్తి భజన్తే. నభస్తాదాత్మ్యం విహాయ పునః పూర్వవ ద్వాతాభ్రస్తనయిత్నువిద్యు

ద్రూపతాంస్వీకుర్వ స్థిత ఇత్యర్థః. తద్వత్. అత్ర జీవః సవపుస్సాత్మతాం శరీరతాదాత్మ్యా ధ్యాసం యాత్వా ప్రాప్య అజ్ఞానాదితి భావః అస్మాద్ వపుష ఉదిత ఉత్థితస్సన్ శరీర తాదాత్మ్యాధ్యాసం విహాయేత్యర్థః. ఏవం పరమాత్మాన ప్రభృతిగణః ప్రాప్తస్సన్ స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపేణ సచ్చిదానన్దలక్షణపరమాత్మస్వరూపేణేత్యర్థః. తిష్ఠతి. విదేహవాతాభ్రాదితుల్యో శరీరజీవః నభస్తుల్యం వపుః సావిత్రి తేజస్తుల్యః. పరః తత్ప్రాప్తితుల్యం బ్రహ్మజ్ఞాన మితివివేకః. ౪౧౨

శ్లో॥ అజ్ఞానా దహితాం భజన్నపి గుణో జ్ఞానా ద్గుణాత్మా భవ
త్యేవం దేహమయో భవ న్నయమ జోऽజ్ఞానాత్పునః స్వాత్మనా,
జ్ఞానా త్తిష్ఠతి భిన్న ఏష పురుషో హ్యవ్యాకృతా ద్వ్యాకృతా
త్తస్మా దుత్తమ ఏషఏవ పరమాత్మా య త్సమస్తాన్తరః. ౪౧౩

వ్యా.—నను సశరీర స్యాస్య జ్ఞానమాత్రా త్కథ మశరీరత్వ మతఆహ- అజ్ఞానాదితి. గుణో రజ్జుః. అజ్ఞానా దహితాం సర్పత్వం భజన్నపి జ్ఞానాద్గుణాత్మా భవతి రజ్జురేవభవతి. ఏవమజ్ఞానా ద్దేహమయో భవన్నప్యయమజో జీవః జ్ఞానాత్పునః స్వాత్మనా యది తిష్ఠతి వస్తుతో జీవ స్సశరీర స్స్యాత్. తర్హి కథం జీవస్య జ్ఞానా దశరీరత్వం భవేదితి చోద్యేత. నతు తథా కిన్తు వస్తుతో శరీరఏవ తస్య జ్ఞానా దశరీరత్వ మ్భవతీతి యుక్తమేవ రజ్జో ర్జ్ఞానా ద్రజ్జుత్వ మ్భవతీతివత్. య దస్య జీవస్యాగతం సశరీరత్వ మజ్ఞానా ద్రజ్జో రివ సర్పత్వం తజ్జ్ఞానేనైవ నిరస్తమితి న కాచి దనుపపత్తిః. అశరీరస్య జీవ స్యాజ్ఞానప్రయుక్త దేహతాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జాత స్సంసారః జ్ఞానాత్సమూల స్యాధ్యాసస్య నివృత్తౌ నివర్తతే. తతశ్చ జీవః స్వాభావికే నాశరీరాత్మనా తిష్ఠతీతి పరమార్థః. దేహమయ ఇతి ప్రాచుర్యే మయట్. అనన్తదేహవా నిత్యర్థః. అనేకజన్మస్వితిభావః. జీవైకత్వపక్షేతు నిస్సంశయమేవ తత్. యద్వా న హ్యేకస్య వస్తునః కథ మన్యభావాపత్తిః. భ్రమరకీటవ దన్యభావ మాపన్నస్య వస్తునః కథ మ్పునః పూర్వరూపాపత్తిః త్వయాతు వపుస్సాత్మతాం ప్రాప్తో జీవః పునస్స్వేనాత్మనా తిష్ఠతీత్యుక్తం. తత్కథం సఙ్గచ్ఛతే తత్రాహ- అజ్ఞానాదితి. అస్మిన్పక్షే దేహమయో దేహరూప ఇత్యర్థః. స్థూలోऽహం మనుష్యోऽహమితి జీవస్య దేహమయత్వదర్శనాదితిభావః. నను పురుషోత్తను ఏవాశరీరో నతు జీవస్తత్రాహ. హియస్మాదేష పురుషః అవ్యాకృతా దవ్యక్తా ద్వ్యాకృతాచ్చ మూర్తా దమూర్తా జ్జగతః. భిన్నః తస్మా దేష ఉత్తమఃపురుషః పురుషోత్తమఏవ నను పరమాత్మైవ పురుషోత్తమస్తత్రాహ. ఏషఏవ పరమాత్మా. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మా త్సమస్తాన్తరః

సమస్తేభ్యో దేహాద్యాత్మభ్యః ఆన్తరః సమస్తనామాన్తరఇతివా. పరమాత్మాహి సర్వాన్తరః. నన్వేవం సర్వాన్తరత్వేన దేహాన్తరోఽయం సశరీరఏవేతిచేన్నైవమ్. సర్వాన్తరస్యాకాశస్యాపి సశరీరత్వాపత్తేః తస్మాన్మమేదం శరీర మిత్యభిమానప్రయుక్తమేవ. సశరీరిత్వమ్పురుషస్య తదభిమాననాశే త్వశరీరఏవ. ద్వితీయయోజనాయాన్తు. నను రజ్జుసర్పదృష్టాన్తేన జీవో దేహోఽభూదితి కస్మాదభ్యుపేయమ్. భ్రమరకీటదృష్టాన్తేన జీవో దేహోఽభూదితి కస్మాన్నాభ్యుపేయతే తత్రాహ భిన్నఇతి. సావయవత్వసాకారత్వాభ్యాం సలక్షణత్వా ద్భ్రమరకీటయోః కీటస్య భ్రమరభావో యథార్థఏవస్యాత్. జీవస్తు వ్యాకృతా ద్దేహా త్స్థూలాల్లిఙ్గాచ్చావ్యాకృతా త్కారణశరీరాదపి విలక్షణఏవేతి కథ న్తస్య దేహాభావ స్స్యాద్వాస్తవః, నకథమపి. నచ నామరూపరహితో జీవః. నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతాద్విలక్షణోఽస్తు నామ అవ్యాకృతం నామరూపరహితమేవేతి జీవస్య కథ న్తస్మాద్విలక్షణత్వ మితి వాచ్యం. దృశ్యా ద్వ్యాకృతా ద్ద్రష్టు ర్జీవస్య విలక్షణత్వా ద్ఘటా త్తద్ద్రష్టురివ. ఏవం వ్యాకృతావ్యాకృతవిలక్షణత్వాదే వైషఉత్తమః పురుషః 'క్షర స్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత' ఇతి గీతావచనాచ్చ. వ్యాకృతపదార్థః క్షరః. అవ్యాకృతపదార్థోఽక్షరః. అన్యత్పూర్వవత్. సర్వాన్తరత్వంచ 'యోలోకత్రయ మావిశ్య బిభ ర్త్యవ్యయ ఈశ్వర' ఇతి గీతావచనాదపి సిద్ధమ్. న చేశ్వరఏవ సర్వాంతరో నజీవ ఇతి వాచ్యం. 'యేన సర్వమిదం తతమ్.' 'యయేదం ధార్యతే జగ' దిత్యాదిగీతావచనేభ్యః యయా జీవభూతపరప్రకృత్యేత్యర్థః. 'సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మే' త్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. నచ కథ మన్తఃకరణోపాధికజీవస్య సర్వవ్యాప్తిరితి వాచ్యమన్తఃకరణోపహితత్వరూపేణ సర్వవ్యాప్త్యభావేపి మాయావచ్ఛిన్నత్వరూపేణ చైతన్యరూపేణవా సర్వవ్యాప్తిసద్భావాత్. ఏకమేవహి చైతన్య మవచ్ఛిన్న మనవచ్ఛిన్నంచ. అతఏవ జీవేశ్వరాభేదః. ౪౧౩

శ్లో॥ అక్షిస్వప్నగతా వుభౌచ పురుషౌ వ్యక్తౌ సుషుప్తస్థిత
స్త్వవ్యక్తః పున రుత్తమ స్సపురుషో య స్సమ్ప్రసాదోఽతనుః
పశ్యత్యాత్మని సోఽయమేవ సకలాత్మా జక్షణక్రీడనో
ద్యానస్త్రీరమణాదిభి ర్హ్యుపజనం నేదం శరీరం స్మరన్. ౪౧౪

వ్యా.— వ్యాకృతావ్యాకృతవిలక్షణత్వేనాయ ముత్తమః పురుష ఇత్యుక్తమిదానీం వ్యక్తావ్యక్తవిలక్షణత్వే నాయ ముత్తమః పురుష ఇత్యాహ- అక్షీతి. అక్షి

స్వప్నగతా అక్షిగతో విశ్వః స్వప్నగత స్తైజసః ఉభావిమౌ పురుషౌ వ్యక్తా విత్యుచ్యతే భోక్తృత్వేనరూపేణ స్ఫుట మవభాసమానత్వాత్ సుషుప్తస్థితః ప్రాజ్ఞ స్తు అవ్యక్తః. సుషుప్తౌ భోక్తు రస్పష్టత్వాత్. సపురుషః పునఃతు ఉత్తమః సపునః రుత్తమః పురుషఇతివా. వ్యక్తావ్యక్తపదవాచ్యపూర్వోక్తపురుషత్రయాపేక్షయా సఉత్తమః పురుష ఇత్యర్థః వ్యక్తావ్యక్తపురుషవిలక్షణోఽయ ముత్తమః పురుషఇతి యావత్. క స్స ఇత్యత్రాహ. యః అతను శ్శరీరరహితః సమ్ప్రసాదః తన్నామక స్తురీయ స్సాక్షీ ప్రత్యగాత్మా ముక్తః సమ్యక్ప్రసీద త్యేన మ్మాప్రస్య జీవఇతి సమ్ప్రసాదఇతి వ్యుత్పత్తిః. సోపాధికేభ్యః అతఏవ స్వోపాధిధర్మాన్ రోగశోకమోహాదీ నాత్మ న్యధ్యస్య సంసరద్భ్యః విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యః విలక్షణోఽయ ముత్తమః పురుష స్సమ్ప్రసాదో నిరుపాధికచైతన్యలక్షణః పరమానన్దరూపో సంసారి ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మేతిభావః. సోఽయ ముత్తమఃపురుషః సకలాత్మా సర్వభూతానా మాత్మా అతఏవ ఇన్ద్రాదిరూపేణ జక్షణక్రీడనోద్యానస్త్రీరమణాదిభిః జక్షణం భక్షణం హసనంవా క్రీడన ముద్యాన ముపరి యానం వాహైర్యాన మిత్యర్థః. స్త్రీరమణ మేతదాదిభిః కర్మభిః ఆత్మన్యేవ పశ్యతి విహరతి. కింకుర్వన్. ఇద ముపజనం స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యోపగమేన జాయతఇ త్యుపజనం శరీరం నస్మరన్ సన్ ఉపజనం జనసమీపే ఇతివా శరీరస్మరణే దుఃఖసమ్భవా దితిభావః. ౪౧౪

శ్లో॥ సర్వాత్మా స్వమహిమ్ని సంశ్చ విహర న్నేష సమ్ప్రసాద స్తథా
యాయా త్కఞ్చ వికార మమ్బుదగణేనాభ్రం యథా ఖేలతా
పూర్ణ స్యాస్య కథంన్వ కై ర్విహరణం సర్వాత్మన శ్చాద్వయ
స్యైకో స్త్యైవమపి ప్రభాతి విహర న్మాయయాఽయం నృణామ్.
౪౧౫

వ్యా:-నను యది తథా విహరతి తర్హి తత్త్వవి త్తర్హి తస్య వికార స్స్యాదత ఆహ. సర్వాత్మా స్వమహిమ్ని సన్ స్థితశ్చ సమ్ప్రసాదః విద్వాన్ తథా విహరన్నపి కంచ కమపి వికారం న యాయాత్. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యథా అభ్రం గగనం ఖేలతా స్వస్మిన్ విహరతా అమ్బుదగణేన. అమ్బుదగణేన విహరతా సతేతివా కంచిద్వికారం నయాతి తద్వత్. మేఘవిహారై ర్గగనస్యేవ ఇన్ద్రాదివిహారై స్సమ్ప్రసాదస్యన కోఽపి లేప ఇతిభావః. నను సమ్ప్రసాదఏవ విహరతీతి పూర్వ ముక్త మధునాతు ఇన్ద్రాదయో విహర న్తీతి కథ ముచ్యతే- తత్రాహ. పూర్ణస్య సర్వాత్మనః అద్వయస్య ఏకస్య చాస్య సమ్ప్రసాదస్య కైః కథం వా విహరణం స్యాత్.

చలనాసమ్భవా ద్ద్వితీయవ స్త్వభావాచ్చేతిభావః. తర్హి కథం పశ్యతీత్యుక్త మత ఆహ. ఏవ మపి అయం సమ్ప్రసాదః మాయయా విహరన్వా విహరన్నివ నృణాం ప్రభాతి ప్రతిభాతి. అయం భావః. బ్రహ్మద్రుప కేశవాదిశరీరేషు విహరత్సు సత్సు బ్రహ్మేన్ద్రాదయో విహరన్తీత్యుచ్యతే ఽనభిజ్ఞైః. నతు తే విహరన్తి. తేషాం సమ్ప్రసాదరూపత్వాత్ ఇతి ఏతేన దేవమనుష్యపశ్వాదిశరీరేషు జన్మజరామరణాదికం ప్రాప్నువత్సుసత్సు జీవో జాయతే జీర్యతే మ్రియతేచేతి మన్యన్తే అవిద్వాంసః. నతు వస్తుతో జీవస్య జన్మాదికం సమ్ప్రసాదత్వాదితి సిద్ధమ్. నచైవం విద్వదవిదుషోః కో భేద ఇతివాచ్య మయమేవ భేదః. దేహాదిషు సంసరత్సు సత్సు అహమేవ సంసరామీత్యవిద్వాన్మన్యతేస్వయం సమ్ప్రసాదో భవన్నపి. విద్వాంస్తు నాహం సంసరామి కిన్తు సమ్ప్రసాద ఏవాహమితి మన్యతఇతి. అతఏవ విదుషో బ్రహ్మనష్టః జీవద్దశాయాం దేహపాతేచ. అవిదుషస్తు జన్మజన్మాన్తరేషు మహద్దుఃఖమేవ. తస్మా దానన్దకామ ఆత్మానం విజానీయాత్. ౪౧౫

శ్లో॥ అశ్వః స్యన్దనవ త్తనౌ భగవతా ప్రాణో నియుక్తో మహా
మాత్రా తస్యతు చక్షురిన్ద్రియ మిదం తత్కృష్ణతారాభ్రగమ్,
తత్రాసా వుపలభ్యతేహి దృశినా లిఙ్గేన సోఽసంహత
స్తస్మా చ్చాక్షుషఏష చక్షుషి పుమా న్ద్రష్టవ్య ఇత్యుచ్యతే. ౪౧౬

వ్యా.—నన్వేవ ముపదేష్టవ్య స్సమ్ప్రసాద ఆత్మా కిమితి ప్రజాపతినా ప్రథమం చక్షుషి పురుషో ద్రష్టవ్యఆత్మేత్యుపదిష్టః తత్రాహ- అశ్వఇతి. సారథినేతి శేషః. అశ్వః స్యందనవత్ స్యన్దనేఇవభగవతా ఈశ్వరేణ మహా న్జ్ఞానక్రియాశక్తివిశిష్టః ప్రాణః తనౌ నియుక్తః. ఇదం చక్షురిన్ద్రియన్తు తస్య ప్రాణస్య మాత్రా అంశః. తచ్చక్షురిన్ద్రియం కృష్ణతారాభ్రగం కనీనికావచ్ఛిన్నాకాశగతం భవతి. హియస్మాత్ తత్ర చక్షురిన్ద్రియే అసంహత స్సోఽసావయం సమ్ప్రసాదః దృశినా దర్శనేన లిఙ్గేన ఉపలభ్యతే అనుమీయతే. చక్షురిన్ద్రియం పరతన్త్రం కరణత్వా ద్వాశ్యాదివదితి సచ పరః స్వతన్త్రః అసంహతత్వా త్సఙ్ఘాతోహి పరార్థత్వేన పరతన్త్రః యథా గృహమితి చక్షుః కరణం సంహతత్వా ద్వాశ్యాదివదితి చక్షుః పరార్థం సంహతత్వా ద్గృహావదితిచ ప్రయోగాః. దర్శనం తావ త్ప్రసిద్ధం ఘటఇత్యనుభవాత్ చక్షుర్వ్యాపారాదేవ తదుదయాచ్చ తత్ర దర్శనే చక్షుఃకరణమేవ చక్షుషా పశ్యామి ఘట మిత్యనుభవాత్, కర్త్రధిష్ఠితమేవ కరణం క్రియాం కురుతే నతు కేవలం వాశ్యాదా తథా దర్శనా దితికృత్వా చక్షుః

కరణక దర్శనక్రియయా చక్షురధిష్ఠాతా దర్శనక్రియాశ్రయః పురుషః కర్తా కశ్చిదనుమీయత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ చాక్షుషః చక్షుషీన్ద్రియే భవః తదధిష్ఠాతేత్యర్థః. ఏష పురుషో నామాత్మా చక్షుషి దృష్టవ్య ఇత్యుచ్యతే. 'సవా ఏష పురుషోఽక్షిణి' ఇత్యాదిశ్రుతిభిః. ప్రతిపాదిత ఇతి వా. నతు నేత్రగోళకే ప్రతిబిమ్బరూపేణ దృశ్యత ఇతి హేతో రితి భావః. నను నిష్క్రియస్యాఽసఙ్గస్య కథం దర్శనక్రియాకర్తృత్వమితి వాచ్యం. మాయయా తదుపపత్తేః. ౪౧౬

శ్లో॥ పశ్యామీతి మనోతి యస్తు కరణం రూపగ్రహే తస్య దృక్
స హ్యాత్మా శ్రవణాయ తస్య కరణం శ్రోత్రన్తు శుశ్రూషతి,
గన్ధస్య గ్రహణాయ తస్య కరణం ఘ్రాణన్తు యో మన్యతే
జిఘ్రామీత్యథ భాషణాయ కరణం వ్యాహర్తుమిచ్ఛోస్తు వాక్. ౪౧౭

వ్యా.—న కేవలం దర్శనలిఙ్గేనైవాత్మాయ మనుమేయః కిన్తు శ్రవణాదిభిర్లిఙ్గైరపీతి వివక్షుః కస్యాంకస్యాం క్రియాయా మస్య కింకిం కరణ మిత్యత్రాహ- పశ్యామీతి. యః పశ్యామీతి మనోతి సఙ్కల్పయతి తస్య రూపగ్రహే నీలపీతాది రూపగ్రహణేతు దృక్చక్షుః కరణంకస్సఙ్కల్పయితా ద్రష్టాచేత్యత్రాహ. సఆత్మా హి యః శుశ్రూషతి శ్రోతు మిచ్ఛతి తస్య శ్రవణాయ శ్రోత్రం కరణం సాధకతమమ్. యః జిఘ్రామీతి మన్యతే తస్య గన్ధస్య గ్రహణాయ ఘ్రాణన్తు కరణమ్. అథ తథా వ్యాహర్తుం వక్తు మిచ్ఛోః భాషణాయ వాక్తు కరణమ్. ఏవం విషయభేదాత్కరణభేదేఽపి కర్తృభేదో న. యోఽహం ఘట మపశ్యం సోఽహ మిదానీం శబ్దం శృణోమీత్యాద్యనుసన్ధానాత్. ౪౧౭

శ్లో॥ ధ్యాయామీతి య ఏతి తస్య కరణం ధ్యానాయ సన్మానసం
సహ్యాత్మా సచ బోధఏవ సుగమో లిఙ్గై రమీభిః పుమాన్,
దివ్యం చక్షు రముష్య బోద్ధు మనఘం త్రైకాలికార్థగ్రహే
శక్తం చిత్త మనేన యా త్యయ మజస్థానేహి భోగాన్ సమాన్. ౪౧౮

వ్యా.—యః ధ్యాయామీతి ఏతి సఙ్కల్పయతి తస్య ధ్యానాయ సన్మానసం ప్రశస్తం మనః కరణం భవతి. చక్షురాదీన్ద్రియప్రేరకత్వా న్మనసః సత్త్వమ్ స ఏవాత్మా. కిం తస్యాత్మనః స్వరూప మత ఆహ. సచాత్మబోధఏవ జ్ఞానమేవ చైతన్యరూప ఇత్యర్థః. పుమా నాత్మా అమీభి ర్మననశ్రవణాదిభి ర్లిఙ్గైః సుగమః సుఖేన జ్ఞాతుం శక్యః మననశ్రవణాదక్రియాకరణభూతమనశ్శ్రోత్రాద్యధిష్ఠాతృత్వా దాత్మన ఇతి భావః. ఏతే నాత్మా చక్షుష్యేవ ద్రష్టవ్య ఇతి న. కిన్తు శ్రోత్ర

చిత్తాదావపి ద్రష్టవ్య ఏవేతి సిద్ధమ్. నచైవం చక్షుషి ద్రష్టవ్య ఇతి కుత ఉపదిష్టం ప్రజాపతినేతి వాచ్యమ్. ఉపలక్షణత్వాత్ చక్షుషః ప్రధానతాదతివా అముష్య బోద్ధు రాత్మనః అనఘం నిర్దోష మతఏవ త్రైకాలికార్థగ్రహే కాలత్రయవర్తిపదార్థగ్రహణే శక్తం చిత్తం మనః దివ్య మప్రాకృతం చక్షుః. ప్రసిద్ధచక్షుస్తు మాంసమయత్వా దదివ్యం సన్నిహితవర్తమానకాలికార్థగ్రహణమాత్రశక్తంచ. అయం పురుషః అనేన దివ్యచక్షుషా చిత్తేన అజస్థానే సత్యలోకే వర్తమానాన్ సమాన్ సర్వా న్భోగా న్పశ్యతి హి ప్రాప్నోత్యేవ. ౪౧౮

శ్లో॥ అథా ద్యైకశతం సమా స్స మఘవా సద్బ్రహ్మచర్యా గురోః
శ్రుత్వాఽఽత్మానమవేత్య సాధు రగమ ల్లోకాంశ్చ కామాన్సమాన్,
శ్రుత్వాఽఽత్మాన ముపాసతే మఘవతో దేవా ఇదానీంచ తాన్
యాన్త్యేవేతి నరో ఽప్యముం పరిభజన్ సమ్ప్రాప్నుయాదేవ తాన్.
౪౧౯

వ్యా.—ఏవం ప్రజాపతినా ఆత్మతత్త్వే ఉపదిష్టేసతి తతః కింప్రాప్తవానిన్ద్ర ఇత్యతఆహ. అథాద్యేతి స మఘవా ఇన్ద్రః ఏకశతం సమాః సంవత్సరాన్ సత్ప్రశస్తం బ్రహ్మచర్య మాధాయ విధాయ గురోః పితుః ప్రజాపతే స్సకాశాదాత్మానం శ్రుత్వా ఆత్మాన మవేత్య సాక్షాత్కృత్య సాధు స్సుఖాత్వా సమాన్ సర్వాన్ లోకాన్ కామాం శ్చాగమ త్ప్రాప. ఇదానీమపి దేవాః మఘవత స్సకాశా దాత్మానం శ్రుత్వా ఉపాసతే. తాంశ్చ సర్వాన్ లోకాన్ కామాంశ్చ యాన్త్యేవ. ఇతిహేతోః నరోఽపి దైవసమ్పచ్ఛాలీ మనుష్యోఽపి అము మాత్మానం పరిభజన్ గురోస్సకాశా చ్ఛ్రుత్వా ఉపాసమానస్సన్ తాన్ లోకాన్ కామాంశ్చ సమ్యక్ప్రాప్నుయాదేవ. ౪౧౯

శ్లో॥ యస్మా ద్బ్రహ్మపదా దహం భగవత స్సఙ్కల్పతః ప్రాప్తవాన్
హార్దం బ్రహ్మపదం తతోఽహ మముకధ్యానేన పాపవ్రజమ్,
రోమాణ్యశ్వఇవ ప్రధూయ వదనాద్రాహోరివేన్దు స్తనో
ర్ముక్తస్సన్ కృతకృత్యఏవపునర ప్యేష్యామి సత్య మ్పదమ్. ౪౨౦

వ్యా.—సచాత్మోపాసక ఏవం చిన్తయేదిత్యాహ. అహం యస్మాద్ధేతోః భగవతస్సఙ్కల్పతః అనేన జీవేనాత్మనా ఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యాకారకా దీశ్వరసఙ్కల్పా న్నిమిత్తా ద్బ్రహ్మపదా ద్బ్రహ్మలోకాత్సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణా త్పరమాత్మస్వరూపాత్ హార్దబ్రహ్మపదం మనఉపాధికజీవత్వం ప్రాప్తవాన్

తత్ర స్యాత్. అముకధ్యానేన హార్దబ్రహ్మాభిన్నపరబ్రహ్మోపాసనయా తత్సాయుజ్యాకాంక్షేతి యావత్. పాపశబ్దం పుణ్యపాపసఙ్గ్రహం పుణ్యస్యాపి పాపవద్బన్ధకత్వాదితి భావః. అశ్వో రోమాణీవ విధూయ రాహో ర్వదనా దిన్దురివ తనో ర్ముక్త స్సన్ కృతకృత్యః కృతార్థో భూత్వా పునరపి సత్యమ్పదం పరంబ్రహ్మ ఏష్యామి గమిష్యామి. అత్ర సత్యలోకా దాగతో ఽహం పున స్సత్యలోకం ప్రాప్స్యామీతి ధ్వన్యతే. ౪_౨౦

శ్లో॥ ఆకాశో నను నామరూపయుగలం నిర్వాహయ త్యాత్మగం
ఫేనం వారివ దన్త రస్తిచ తయో రాత్మా జలం ఫేనవత్,
అస్పృష్టశ్చ తయో ర్యుగేన పురుషో వ్యోమేవ నైల్యాదినా
బ్రహ్మాత్మా ఽమృత మేష ఏక మభయం దృశ్యా త్పరంచాద్వయమ్. ౪_౨౧

వ్యా.—ఆకాశః ఆకాశవ త్సూక్ష్మత్వా దశరీరత్వాచ్చ పరమాత్మాయ మాకాశః. ఆసమన్తా త్ప్రకాశతే భాసత ఇతివా ఆకాశః. నను ఖలు. ఆత్మగం స్వనిష్ఠం నామరూపయుగలం సర్వజగద్వృక్షస్య బీజభూత మితిభావః. నిర్వాహయతి తత్ర దృష్టాన్త మాహ - ఫేనం వారివదితి. యథా ఆత్మగం ఫేనం వారి నిర్వాహయతి తద్వదిత్యర్థః. తయో ర్నామరూపయో రన్తర్మధ్యే ఆత్మా అస్తిచ తత్ర దృష్టాన్తమాహ-జలం ఫేనవదితి. జలం ఫేనే యథా వర్తతే తద్వదిత్యర్థః. తర్హి నామరూపసంపర్కకృతదోష స్స్యా దాత్మన ఇత్యత్రాహ: పురుష ఆత్మా తయో ర్నామరూపయో ర్యుగే నాస్పృష్టశ్చ భవతి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. నైల్యాదినా వ్యోమేవేతి. యథా వ్యోమ నైల్యాదినా స్వస్మి న్నధ్యస్తేన ఆదిపదా చ్ఛ్వేతాదిగ్రహణం. గన్ధర్వనగరాది గ్రహణంచ. మేఘాదిగ్రహణంచ అస్పృష్టం తద్వదిత్యర్థః. ఏష ఆకాశః పురుష ఆత్మా దృశ్యాత్పరం నామరూపాత్మక సర్వజగద్విలక్షణమత ఏవామృతం దృశ్యంహి మర్త్యం యద్దృశ్యం తన్నశ్యమితి వ్యాప్తేః కస్మా దమృత మత ఆహ. అద్వయమితి యది ద్వితీయమస్తి తర్హి తస్మా దస్యాశఙ్క్యేత మృతిః న తదస్తి. అత ఏవ ఏక మత ఏవాభయం ద్వితీయాద్ధి భయం భవతి. ఏతేన భూమరూపత్వం సిద్ధం. చకారా త్సత్యజ్ఞానానన్దలక్షణం బ్రహ్మ భవతి. న త్వాత్మబ్రహ్మణో రస్తి మనాగపి భేదః. బ్రహ్మణ ఏవ హృది ప్రవిష్టాత్మభూతత్వాత్. ఆత్మనోఽన్యత్వే సతి బ్రహ్మణో ఘటాదివ దనాత్మత్వప్రసఙ్గాత్. కిఞ్చ ద్రష్టా తావ దాత్మేతి ప్రసిద్ధం పశ్యామ్యహమిత్యాది ప్రతీతేః. యది ద్రష్టురాత్మనోఽన్య త్స్యా ద్బ్రహ్మ తర్హి తద్దృశ్యమేవేతి మర్త్యమేవ స్యాత్. అథ యద్యాత్మా నభవతి ఆత్మదృశ్యంచ నభవతి తద్బ్రహ్మ. తర్హి శశశృఙ్గవ

చన దేవ స్యాత్. యద్యాత్మ ద్రష్టృబ్రహ్మాత్మత్యుచ్యతే తర్హి దృశ్యత్వా దాత్మైవ మర్త్యః స్యాత్. ఆత్మనఏవ నాశే కస్య మోక్షపురుషార్థప్రాప్తిరితి శాస్త్రమేవ వ్యర్థంస్యాత్. తస్మాత్ ఆత్మబ్రహ్మణో రభేదఏవ. అత్రేదం బోధ్యమ్. మర్త్యమమృతఞ్చేతి పదార్థద్వయమేవాస్తి మనుష్యపశుపక్ష్యాదిదేహామర్త్యా ఇతి ప్రత్యక్షమేవ దేవపిత్రాదిదేహానామపి మర్త్యత్వం శాస్త్రతోఽవగమ్యతే. బ్రహ్మలోకస్థానాం దేహానాం హిరణ్యగర్భదేహస్యచ మర్త్యత్వంశాస్త్రతోఽవగమ్యతే. ద్విపరార్థావసానే తన్నాశాత్. ఏతేన బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తసర్వచేతనవర్గస్య మర్త్యత్వం సిద్ధమ్. తరుగుల్మలతాదీనాం స్థావరాణామపి మర్త్యత్వదర్శనాత్. అథ ఘటపటాద్యచేతనవర్గోపి మర్త్య ఏవ. తస్యాపి నాశదర్శనాత్. ఏవం సర్వేషాం భౌతికానాం మర్త్యత్వే సిద్ధే. పృథివ్యాదిభూతాన్యపి మర్త్యాన్యేవ. జలాదిభ్యో జన్మనతాం తేషాం జలాదౌ పునర్లయసద్భావాత్ ఆకాశస్య చావ్యాకృతే లయసద్భావాత్ ఆకాశోహి అవ్యాకృతాదుదితః ఇతి భూతానాం మర్త్యత్వం సిద్ధమ్. ఏవం లిఙ్గశరీరాణిచ మర్త్యాన్యేవ సాదిత్వేన సాన్తత్వాత్తేషాం ముక్తౌ లిఙ్గాభావాచ్చ. ఏతావతా మూర్తామూర్తలక్షణ స్సర్వః ప్రపఞ్చో మర్త్య ఇతి సిద్ధమ్. అథ తత్కారణ మవ్యాకృతమపి మర్త్యమేవ, జ్ఞాననాశ్యత్వాత్తస్య ముక్తౌ తదభావాచ్చ. ఏతస్మాద్వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్మర్త్యాద్ దృశ్యాద్ విలక్షణం యద్ద్రష్టృ తదేవామృతం తచ్చైకమేవ 'సలిలఏకో ద్రష్టాఽద్వైత'ఇతిశ్రుతేః. తదేవ జీవేశ్వరబ్రహ్మాదిశబ్దప్రతిపాద్యమితి నాస్తి జీవ బ్రహ్మభేదావకాశః కియానపీతి. ౪-౨౧

శ్లో॥ విద్వానేవ మిహైవ సన్నపి హృదా యాయాత్సభాం బ్రహ్మణో
దేహాన్తేఽపిచ తాం యదీచ్ఛతి భవత్యాత్మా సహి బ్రహ్మణామ్,
భూపానాంచ విశాం హృదిన్ద్రియతనుప్రాణాక్షరాఖ్యాత్మనా
చాత్మానం స లభేత నో పున రిహ స్త్రీగర్భ మాయాస్యతి. ౪-౨౨

వ్యా.—ఏవం విదుషః కిమ్భవే దతఆహ. ఏవంవిద్వాన్ ఇహైవ భూలోకే ఏవ దేహేఏవేతివా. సన్నపి హృదా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సభాం యాయాత్. విద్వానిచ్ఛతి యది బ్రహ్మసభాం ప్రాప్తుం వాఞ్ఛతియది తాం సభాం దేహాన్తేపి యాయాదేవ. నిష్కామశ్చేత్కైవల్యమేవ ప్రాప్నుయాదితిభావః. కస్మాదస్య విదుష ఆత్మప్రాప్తి రతఆహ. హియస్మాత్సవిద్వాన్ బ్రహ్మణాం బ్రాహ్మణానాం భూపానాం క్షత్రియాణాం విశాం వైశ్యానాంచ ఆత్మా భవతి. కిమ్బహునా హృదిన్ద్రియతనుప్రాణాక్షరాఖ్యాత్మనామ్ హృదయాత్మనః ఇన్ద్రియాత్మనః శరీ

రాత్మనః ప్రాణాత్మనః అక్షరాత్మనశ్చ ఆత్మా భవతి. అక్షర మవ్యక్తమ్. తస్మాత్స విద్వాన్ ఆత్మానమేవ లభేత నిత్యాప్తత్వా దాత్మనా ఽఽత్మనః. ఆత్మరూపేణైవ తిష్ఠతీత్యర్థః. ఆత్మానమేవే త్యేవకారార్థమాహ. పునః ఇహ భువి స్త్రీగర్భం నాయాస్యతి నప్రతిగమిష్యతి. బ్రహ్మసభాం ప్రాప్తస్యాపి విదుషః పునః స్త్రీగర్భప్రాప్తి ర్భవత్యేవేతి బోధ్యమ్. యద్వా బ్రహ్మసభాం దేహాన్తే విద్వా న్యాయాదిత్యుక్తమ్. ఏనం బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్య పునః కిమ్భవతి ఫల మతఆహ- ఆత్మేతి. బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్య బ్రహ్మకృతమహావాక్యోపదేశేన సాక్షాత్కృతపరమాత్మతత్త్వస్య విదుషః బ్రహ్మలోకావసానే విదేహకైవల్యం భవతి. బ్రహ్మలోకసద్భావదశాయామ ప్యాత్మప్రాప్తి ర్భవతి. యస్మా త్స విద్వా నాత్మైవ సర్వస్య. అస్య త్రైల్యమ్. ౪-౨౨

శ్లో॥ బ్రహ్మచార్యకులే నిషద్య విధినా వేదా నధీ త్యాఙ్గినః
ప్రత్యావృత్య గృహీ భవన్ స్వవిహితం యజ్ఞాదికర్మాచరన్,
స్వాధ్యాయంచ పఠన్ సుతాంశ్చ విదధ చ్ఛిష్యాన్ బహూన్ ధార్మికాన్
భూతా న్యవ్యథయన్ పరత్ర విహితా చ్ఛాన్తో విరక్తిం వ్రజేత్. ౪-౨౩

వ్యా.- విద్యయా మోక్ష ఇత్యుక్తం తత్ప్రాప్తయే క్రమేణ కర్తవ్యాని దర్శయతి. బ్రహ్మ బ్రాహ్మణః ఆచార్యకులే గురుగృహే నిషద్య వాసంకృత్వా ఉపనయనానన్తరమితిభావః. విధినా అఙ్గైః శిక్షాదిషడఙ్గసహితాన్ వేదాంశ్చతురోఽధీత్య ప్రత్యావృత్య గురుకులాత్ప్రతినివృత్తో భూత్వా గృహీ భవన్ గృహస్థాశ్రమం స్వీకృత్యేత్యర్థః. సకామవిషయ మిదం. నిష్కామశ్చే ద్బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి బోధ్యమ్. స్వవిహితం స్వవర్ణాశ్రమవిహితం యజ్ఞాదికర్మ ఆచరన్. స్వాధ్యాయం వేదంచ పఠన్ యజ్ఞాదీత్యాదిపదేనైవ స్వాధ్యాయస్యాపి గ్రహణసమ్భవే తస్య పునరుక్తి స్స్వాధ్యాయ స్యావశ్యకత్వప్రతిపాదనార్థా. సుతాన్ విదధ దుత్పాదయన్ ఉత్పన్నాంశ్చ సుతాన్ బహూన్ శిష్యాంశ్చ ధార్మికాన్ విదధత్కుర్వన్ విహితా ద్యజ్ఞాదికర్మణః పరత్ర భూతాని పశ్వాదీని అవ్యథయన్ అహింసన్ శాన్తో భూత్వా విరక్తిం వైరాగ్యం దృష్టాదృష్టేష్టఫలేష్వితిభావః. వ్రజేత్ప్రాప్నుయాత్. ౪-౨౩

శ్లో॥ సన్న్యస్యాథ పరాత్మతత్త్వవిదుషః పాదా నుపేత్యాగతాం
వేధః కశ్యపకాశ్యపిప్రముఖసాధ్వాచార్యసన్తానతః,

విద్యా మాత్మపరా మిమా మధిగతః స్వాధీనవాతేన్ద్రియః
సంస్థాప్యాఽఽత్మని చిత్త మాచమరణా ద్బ్రహ్మేతి పశ్చా ద్బుధః. ౪_౨౪

వ్యా.— అథ బుధః విద్వాన్ సన్న్యస్య పరాత్మతత్త్వవిమృషః ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారవతః గురోః పాదౌ ఉపేత్య ప్రాప్య వేధఃకశ్యపకాశ్యపిప్రముఖ సాధ్వాచార్యసన్తానతః వేధో బ్రహ్మా కశ్యపః ప్రజాపతిః కాశ్యపి ర్మనుః తత్ప్రముఖానాం సాధూనా మాచార్యాణాం సన్తానతః పారమ్పర్యా దాగతా మాత్మపరా మాత్మవిషయా మిమాం పూర్వోక్తాం విద్యా మధిగతః ప్రాప్తస్సన్ స్వాధీనవాతేన్ద్రియః వశీకృతప్రాణేన్ద్రియో భూత్వా ఆమరణాత్ మరణపర్యన్తం చకారా దాసుప్తేః 'ఆసుప్తే రామృతేః కాలం నయే ద్వేదాన్తచిన్త' యేతి స్మరణాత్. యద్వా బ్రహ్మవిద్వర్యస్య సుషుప్త్యాద్యవస్థా భావా చ్చకార ఏవార్థకః. ఆత్మన్యేవ చిత్తం సంస్థాప్యేతి ఆత్మని బ్రహ్మాభిన్నే ప్రతీచి హార్దాకాశే చిత్తం మనః సంస్థాప్య సమ్యక్ స్థాపయిత్వా జీవన్ముక్తో భూత్వేత్యర్థః. అపార మాత్మానన్ద మనుభూయేతి యావత్. పశ్చా ద్దేహపాతానన్తరం బ్రహ్మ పరబ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి విదేహకైవల్యం లభతే. సాక్షాద్బ్రహ్మైవ భవతీతి యావత్. యద్యయం విద్వాన్ సగుణబ్రహ్మోపాసకస్తర్హి బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్య మేతి ప్రాప్నోతి అర్చిరాదిమార్గేణేతి శేషః. ఇతి బోధ్యమ్. ౪_౨౪

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిష త్సమాప్తా.

ఇతి బెల్లంకొండోపనామక రామకవికృతౌ
వేదాన్తముక్తావళ్యాం పూర్వార్ధమ్.

ఇతి వేదాన్తముక్తావళీవ్యాఖ్యానే దినకరాఖ్యానే పూర్వార్ధమ్
శ్రీహయగ్రీవార్పణ మస్తు.

అస్య గ్రంథస్య రచనా ప్రారంభః :
శాలివాహనశకాబ్దే ౧౮౩౨ పరిమితే విరోధికృ దాషాఢ శుక్లప్రతిపది.

అస్య సమాప్తిః :
శాలివాహనశకాబ్దే ౧౮౩౨ పరిమితే విరోధికృ దాషాఢ కృష్ణచతుర్దశ్యాం.

వేదాన్తముక్తావళీ

ఉత్తరార్ధమ్.

హరిః ఓమ్.

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః.

దినకర వ్యాఖ్యా సహిత

వేదాన్తముక్తావళీ.

(ఉత్తరార్ధే)

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

శ్లో॥ కణ్ఠస్థితా దినకరే సతి సౌవమర్థం
ముక్తావళీ కలయతే నతు కేవలేతి
ముక్తావళీం కృతవతా తురగాధిరాజః
కారుణ్యతో దినకరః క్రియతే మయాఽసౌ.

వ్యా.—పూర్వమీమాంసోక్తవిధి మనుసృత్య భగవదర్పణబుద్ధ్యా నిష్కామం స్వస్వవర్ణాశ్రమవిహితం కర్మానుష్ఠితవత శ్శుద్ధచిత్తస్య విరక్తస్య శమాదిగుణ సంపన్నస్య వివేకినో ముముక్షోః ప్రత్యగాత్మపరమాత్మయాథాత్మ్యవివిదిషయా బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారో జాయతే. సాచ బ్రహ్మవిద్యా ఉపనిషదేకసమధి గమ్యేతి బ్రహ్మవిద్యాకామినా ఉపనిషద ఏవ పాఠ్యా స్తదర్థఏవ సమధిగన్తవ్యః. తాశ్చ న సర్వసాధారణా స్తదర్థశ్చ దురధిగమ ఇతి బెల్లంకొండోపనామక రామ కవినా శార్దూలవిక్రీడితాఖ్యశ్రవ్యవృత్తై ర్వేదాన్తముక్తావళీ నిర్మితా. అస్యా అప్యర్థస్య సుగమత్వాయ దినకరాఖ్యా వ్యాఖ్యాచ కృతా. అస్యాశ్చ పూర్వో భాగ ఈశావాస్యాద్యుపనిషదర్థప్రతిపాదకః. ఉత్తరభాగస్తు బృహదారణ్యకాద్యు పనిషదర్థప్రతిపాదకః. తత్ర వేదాన్తముక్తావళ్యాముత్తరార్ధస్యాయ మాదిమః శ్లోకః.

శ్లో॥ మూర్ధోషా స్తురగస్య చక్షు రరుణో మేధ్యస్య వాతో ఽసవో
వక్త్రం హవ్యవహో ఽన్తరిక్షు ముదరం ద్యౌః పృష్ఠ ముర్వీ ఖురాః
పార్శ్వే దిక్కలు పర్శవస్తు విదిశా అఙ్గాని షట్చర్తవో
మాసాః పర్వగణః పదో దిననిశం చాత్మాతు సంవత్సరః. ౧

వ్యా.— మేధ్యస్య హింసార్హస్య పవిత్రస్య యజ్ఞీయస్య తురగ స్యాశ్వస్య మూర్ధా శిరః ఉషాః బ్రాహ్మో ముహూర్తః తదభిమానినీ దేవతా వా భవతీతి శేషః. చక్షు రరుణ స్సూర్యః అసవః ప్రాణాః వాతో వాయుః వక్త్రం వివృతం ముఖం హవ్యవహో వైశ్వానరోఽగ్నిః ఉదర మన్తరిక్షం పృష్ఠం ద్యౌః ఖురా ఉర్వీ పార్శ్వేదిగితి జాత్యేకవచనం చతస్రో దిశః. ఖలు వై ఇతిస్మరణే. పర్శవః పార్శ్వాస్థీని తు విదిశా ఆగ్నేయ్యాదయ శ్చతస్రః. అఙ్గాని షడృతవః మాసాః చక్రారా దర్ధమాసాశ్చ పర్వగణః సన్ధిసంఘః పదః పాదాః దిననిశం సమాహారాదేకత్వ మహోరాత్రాణీత్యర్థః. బహుత్వన్తు ప్రాజాపత్యాద్దైవపిత్ర్యమానుషభేదాభిప్రాయేణ తత్ర ప్రాజాపత్య మహోరాత్రం చతుర్యుగసహస్రద్వయపరిమితం దైవ మయనద్వయపరిమితం పిత్ర్యం పక్షద్వయపరిమితం షష్టిఘటికాపరిమితం మానుషమితి వివేకః. ఆత్మా శరీరన్తు సంవత్సరః సర్వేష్వపి వాక్యేషు మేధ్యస్య తురగస్య భవతీతి పదత్రయ మన్వేతవ్యమ్. అనేన హయమేధాశ్వస్య శిరశ్చక్షురాదిషు ఉషస్సూర్యాదిదృష్టిః కర్తవ్య ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టివ దిత్యుచ్యతే. అయ మ్భావః. అశ్వమేధాధికారః క్షత్రియః సత్యశ్వే కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీ రశ్వావయవేషు కుర్యాత్.తదనధికారీ బ్రాహ్మణాదిస్తు అశ్వాభావే స్వాత్మాన మశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరఃప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టిః కుర్యాత్ ఇతి. నను కి మనేన దృష్టికరణేన ఫల మితిచే దుచ్యతే. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపణే నాశ్వస్య శిరఆదిషు ప్రజాపతిత్వకరణం పశో స్సేత్స్యతి. ఏవం రూపోహి ప్రజాపతిః ఏవం ప్రాజాపత్య స్యాశ్వస్య మేధాత్ క్షత్రియస్య ప్రాజాపత్యలోకప్రాప్తిః ఫలమ్. బ్రాహ్మణాదిస్తు స్వశిరఆదిషు కాలాదిదృష్టికరణేన స్వస్మిన్ ప్రజాపతిత్వం సమ్పాద్య ప్రజాపతి రస్మీతి జ్ఞానా త్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి న చాశ్వమేధయాగానుష్ఠానాదేవ తత్ఫలసిద్ధి ర్న త్వేవంరూపా ద్విజ్ఞానా దితి వాచ్యం. 'యోఽశ్వమేధేన యజతే య ఉ చైన మేవం వేద' ఇతి వికల్పశ్రుతేః. ౧

శ్లో॥ ఉడ్వస్థ్యమ్బుధరాః ఫలాని సికతా గర్భార్ధజీర్ణాశనం
క్లోమానశ్చ యకృ ద్ధరా అధ సిరా నద్యశ్చ లోమౌషధిః
కేశా భూమిరుహాః ఖురాంశు రుదయ న్పూర్వో పరోఽర్ధోఽవ్యయ
న్విద్యుజ్జృమ్భణ మీరణం స్తనిత మస్యోన్మేహనం వర్షణమ్. ౨

వ్యా —అస్య మేధ్యాశ్వస్య అస్థి అస్థీని ఉడు ఉడూని జాత్యేకవచనం భవతి ఫలాని మాంసాని అమ్బుధరా మేఘాః గర్భార్ధజీర్ణాశనం గర్భస్థ మర్ధజీర్ణ మశనం

సికతా శ్శర్కరాః యకృత్ క్లోమానశ్చే త్యుభయం, ధరాః పర్వతాః హృదయ స్యాధస్తా ద్దక్షిణో త్తరౌ మాంసఖణ్డౌ యకృ దితి క్లోమాన ఇతిచోచ్యేతే. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచన మేకస్మి న్నర్థే. అథ తథా సిరా నాడ్యో నద్యః లోమా లోమాని ఓషధి రోషధయః జాత్యేకవచనమ్. కేశా భూమిరుహాః వనస్పతయః ఉదయన్ ఖరాంశు స్సూర్యః పూర్వోర్ధః నాభే రూర్ధ్వ మిత్యర్థః. అపయన్నస్త మయన్ ఖరాంశు రపరోర్ధః జఘనార్ధః జృమ్భణం విద్యు ద్విద్యోతన మీరణం గాత్రకమ్పనం స్తనిత మున్మేహన ముచ్చై ర్మూత్రకరణం వర్షణమ్. పూర్వవ ద్ధయమేధీయాశ్వస్య అస్థ్యాదిషు ఉడ్వాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శ్లో॥ సౌవర్ణో మహిమా గ్రహో ఽశ్వ మహ రన్వాసీచ్చ పూర్వోమ్బుధి
ర్యోని స్తస్య నిశాఽన్వజాయత తథా రౌప్యోఽస్య యోనిః పరః
దేవా నేష హయో భవ న్నదవహ ద్వాజీతు గన్ధర్వకా
నర్వాస న్నసురాం స్తథాఽశ్వ ఇతి నౄ న్యోనిః ప్రియోఽస్యామ్బుధిః. 3

వ్యా.—సౌవర్ణ స్సువర్ణమయః మహిమా తన్నామకః గ్రహః పాత్రవిశేషః సపశాహః అశ్వ మ్ప్రజాపతి మన్వాసీ ల్లక్షయామాసేత్యర్థః. సౌవర్ణగ్రహే అహ ర్దృష్టిః కార్యేతి యావత్. తస్య సౌవర్ణగ్రహస్య యోనిః నిక్షేపస్థానం పూర్వోమ్బుధిః ప్రాక్సముద్రః యత్ర స్థానే సౌవర్ణగ్రహో నిక్షిప్తః తత్స్థానే ప్రాగబ్ధిదృష్టిః కార్యేత్యర్థః. తథా రౌప్యో రాజతో మహిమా గ్రహ ఇతి పదద్వయ మత్రాప్య న్వేతి. సఏవ నిశా అశ్వ మన్వజాయత. అస్య రౌప్యగ్రహస్య యోనిః పరః పశ్చిమోఽమ్బుధిః రౌప్యగ్రహే నిశా దృష్టిః. తత్స్థానే! పశ్చిమసముద్రదృష్టిశ్చ కార్యే త్యర్థః అశ్వస్య సఙ్జ్ఞపనాత్ప్రాక్సౌవర్ణగ్రహః ఊర్ధ్వన్తు రాజతగ్రహ ఇతి వివేకః. ఏషః హయో భవన్సన్ దేవా నుదవహత్ దేవానాం వాహన మభూ దిత్యర్థః వాజీ భవంస్తు గన్ధర్వకాన్ స్వార్థేకః గన్ధర్వా నుదవహత్. అర్వాస న్నసురా నుదవహత్. తథా అశ్వస్సన్ నౄన్ మనుష్యా నుదవహత్. హయాదయ శ్చత్వారోఽవాన్తరజాతివిశేషాః అస్యాశ్వస్య ప్రియో బన్ధు రమ్బుధి స్సముద్రో యోనిః కారణ ముత్పత్తి మ్ప్రతి 'అప్సు యోనిర్వా అశ్వ' ఇతిశ్రుతేః. యద్వా అమ్బులక్షణయా తజ్జన్యం సర్వం జగత్ "అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మపాసృజ" దితి భాగవతాత్ ధీయతే. అస్మిన్ ప్రళయే అంబు ఇత్యమ్బుధి స్సంహర్తా పరమేశ్వరః అస్య ప్రియః ప్రియకృ ద్రక్షక ఇత్యర్థః యోని రుత్పాదక ఇత్యర్థః భవతి ఇతి॥ 3

శ్లో॥ అస్యాగ్రే న కిమ ప్యభూ త్సమ మిదం గ్రస్తం పరం మృత్యునా
కల్పాన్తే త్వశనాయయా ఽకృత మన స్స్యా మాత్మవా నిత్యయమ్
అర్చన్స న్నచర త్క మస్తు మఇతి ప్రాదుర్బభూ వార్చత
స్తస్మా దమ్బు త దర్క ఇ త్యభిదధ త్యర్కప్రతిష్ఠాం బుధాః. ౪

వ్యా — అస్య చక్షురాదిభిః కరణై ర్గృహ్యమాణస్య జగతో ఽగ్రే సృష్టేః ప్రాక్కిమపి వస్తు నాభూ న్నాసీత్. తర్హి కిం శూన్య మాసీ న్నేత్యాహ-సమమితి. ఇదం సమం సర్వం జగత్ కల్పాన్తే ప్రలయే తుశబ్దః ప్రపఞ్చదశావైలక్షణ్యార్థః. పరం కేవల మశనాయయా క్షుధా లక్షితే నేతి శేషః. యో హ్యశితు మిచ్ఛతి సోఽశనాయానన్తరమేవ హన్తి జన్తూనితి మృత్యులక్షకత్వ మశనాయాయాః. మృత్యునా హిరణ్యగర్భేణ గ్రస్త మావృత మభూత్. సృష్టేః ప్రాగపి ఆవరణ క్రియాయాః కర్తుః కర్మణశ్చ సత్త్వా న్న శూన్యవాదాపత్తి రితిభావః. నను ఇదం శబ్దవాచ్యం జగ ద్యది సృష్టేః ప్రాగస్తి తర్హి అస్యాగ్రే న కిమ ప్యభూ దిత్యుక్తి రయుక్తా యదితు నాస్తి తర్హి గ్రస్త మిదం మృత్యునేత్యుక్తి రయుక్తేతి చేన్నైవమ్. అభివ్యక్తనామరూపస్య జగతో ఽభావా న్న కిమ ప్యభూ దితి అనభివ్యక్తనామరూపస్య జగత స్సత్త్వా దిదం గ్రస్త మితి చావిరోధాత్. నచ సృష్టేః ప్రాగ్జగ దత్యన్త మే వాస దితి వాచ్య మత్యన్తాసతో జన్మాయోగాత్. నహి శశవిషాణ ముత్పద్యతే నను యది కార్య ముత్పత్తేః ప్రాగ ప్యస్తి తర్హి కుత స్తదా తస్యానుపలబ్ధిః. అనుపలభ్యమానస్యవా కుత స్సత్త్వ మనుపలబ్ధి ర్హ్యభావప్రత్యక్షహేతు రితిచేన్నైవమ్. కార్య స్యానుపలబ్ధిమ్ప్రత్యనభివ్యక్తే ర్నిమిత్తత్వాత్. ఉత్పన్నోఽపిహి ఘట స్తమః కుడ్యాద్యావరణాదనభివ్యక్తశ్చే న్నైవోపలభ్యతే. నచోత్పన్నస్య కార్యస్య భవత్వావరణం కథమ్పున రనుత్పన్నస్యేతి వాచ్య మనుత్పన్నస్యాపి కారణే సతః కార్యస్య కార్యాన్తరేణావరణసమ్భవాత్. యథా మృది వర్తమానస్య ఘటస్యానుత్పన్నస్య మృద్గతపిణ్డాదికార్యాన్తరేణావరణమ్. తస్య చావరణస్య వినాశః కారకవ్యాపారసాధ్య ఇతి ఘటాభివ్యక్త్యర్థం కారకవ్యాపార ఆవశ్యక ఏవేతి కృత్వా సృష్టేః ప్రాగపి కార్యసత్త్వే కారకవ్యాపారో వ్యర్థ ఇతి న చోదనీయమ్. న చైకస్యామేవ మృది పిణ్డకపాలఘటాదినానాకార్యసత్త్వం యుగప దయుక్త మితివాచ్యమ్. అభివ్యక్తానామేవ కార్యాణాం యుగప త్కారణే సత్త్వం విరుద్ధం నత్వనభివ్యక్తానా మిత్యభ్యుపగమాత్. న చానభివ్యక్తానాం తేషాం సత్త్వమేవాసిద్ధ మితి వాచ్యం. తదభావే అభివ్యక్తకార్యాభావప్రసఙ్గాత్. అనభివ్యక్తత్వరూపేణ సతా మేవ కార్యాణా

మభివ్యక్తత్వరూపేణోత్పత్తి ర్నత్వసతా మన్యథా శశవిషాణాదీనా మప్యుత్పత్తిప్ర
సఙ్గా దిత్యుక్తత్వాత్. నను అనభివ్యక్తస్య కార్యస్య కిం రూప మితిచే దుచ్యతే.
అభివ్యక్తస్య కార్యస్య యద్రూపం తదేవేతి. నచ కుత స్తస్యానుపలబ్ధి రూపస్యేతి
వాచ్య మనభివ్యక్తత్వాదేవ కార్యగతనామరూపయో రనభివ్యక్తత్వాదేవ హి
కార్య మనభివ్యక్త మిత్యుచ్యతే ఇతి. యద్వా కార్య ముత్పత్తేః ప్రాక్ కారణా
త్మనా వర్తతే. కారణస్య మృదాదే రేవ కారకవ్యాపారవశేన కార్యాత్మనా పరి
ణామదర్శనాత్. తథా చేదం జగత్సృష్టేః ప్రాక్ స్వకారణభూతావ్యాకృతా
త్మనా వర్తత ఇతి నాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గః. నను ఉత్పత్తేః ప్రాగనేకాని
కార్యా ణ్యేకస్మి న్కారణే మృదాదౌ వర్తన్త ఇత్యేత న్మహ దిన్ద్రజాలం
ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్. కారణరూపేణ వర్తన్త ఇత్యప్యయుక్తం కార్యకారణయో
ర్భిన్నరూపత్వాత్. ఏకరూపత్వేచ కార్యకారణభేదస్యైవాసిద్ధేః. తస్మా త్కారణే
కార్యోత్పాదనసామర్థ్యమాత్ర మస్తి. నచ శశవిషాణాద్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః కార
ణస్య తజ్జననసామర్థ్యాభావాత్. నహి పశ్వాదిశిరసా మివ శశమనుష్యాదిశిరసాం
విషాణోత్పాదనశక్తి రస్తి ఇతిచే న్నైవమ్. యది బీజే తరువ న్మృది ఘట స్సూ
క్ష్మరూపేణ నస్యా త్తర్హి మృదో ఘటో నైవోత్పద్యేత. యది చాత్యన్తాసతా
మపి కార్యాణాం జననే కారణం శక్తం స్యా త్తర్హి శశవిషాణాదీ న్యపి కార్యాణి
జనయే త్కారణం మృదాదికమ్. కిఞ్చ య ద్యత్యన్త మసదేవ కార్య ముత్పద్యతే
త ర్హ్యసతోఽభావస్య ఉత్పత్తిక్రియాశ్రయత్వం ప్రాప్తం. త చ్చాయుక్తం క్రియా
శ్రయత్వస్య భావలక్షణత్వాత్. నహి వన్ధ్యాపుత్రః క్వాప్యుత్పద్యతే. ఉత్పత్త్యాద
యో హి భావస్యైవ వికారాః. అసత్కార్యవాదినా త్వయాఽపి నహి ఘటాభావ
ఉత్పద్యత ఇత్యుచ్యతే కిన్తు ఘట ఉత్పద్యత ఇత్యేవ. అనాది స్సాన్తో ఘటప్రాగ
భావ ఇతి లక్షితత్వా త్త్వయా ఉత్పత్తిరహితో హ్యనాదిః. ఏవ మసత స్సత్తాఽ
యోగాదేవ భగవతా శ్రీకృష్ణేన గీతం 'నాసతో విద్యతే భావ'ఇతి. తస్మా త్సదేవ
కార్య ముత్పద్యత ఇతి సిద్ధ స్సత్కార్యవాదః. నను యది కార్య ముత్పత్తేః ప్రాగపి
సత్ తర్హి నాశా త్పశ్చాదపి సదేవ. సతః కదాచి దప్యసత్తాఽయోగాత్ 'నా
భావో విద్యతే సత'ఇతి భగవద్గీతావచనాచ్చ. సచ్చ వస్తు సత్యమేవేతి సంసా
రోఽయం సత్య ఏవ స్యాత్. తత శ్చానిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఇతి వ్యర్థం ప్రకృతం
వేదాన్తశాస్త్ర మితిచే న్నైవమ్. వ్యవహారదశాయామేవ కార్యం సత్ నతు
పరమార్థదశాయాం తదానీం కార్యకరణవ్యవహారస్యైవాభావాత్. తస్మా ద్వ్యా
వహారికసత్య స్సంసారోఽయం పరమార్థతో నా స్త్యేవేతి మిథ్యాభూతఏవేతి నా

నిర్మోక్షప్రసఙ్గః. నను వాచారమ్భణశ్రుత్యా కార్యం మిథ్యా కారణం సత్య మితి ప్రతిష్ఠాపితత్వా త్కథం కార్యస్య న మిథ్యాత్వం - బ్రూషే. హి త్వం కార్యం సదితి, అతోఽచ్యతే. కారణవ్యతిరేకేణ కార్యానుపలమ్భా త్కార్యం మిథ్యేతి కార్యవ్యతిరేకేణ కారణోపలమ్భా త్కారణం సత్యమితిచ శ్రుతితాత్పర్యాత్. నచ కారణ మేకమేవ సదాఽప్యస్తి కార్యన్తు కదాచిదపి నాస్తీతి శ్రుతితాత్పర్య మితి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. న చాసత్కార్యవాదాపత్తిః. యది కార్యమస్తి తర్హి తదుత్పత్తేః ప్రాగస్తివా నవేతి సందిహ్యేత. కార్యస్యైవాభావే కథన్తత్సన్దేహః కథంవా అసత్కార్యవాదస్య సత్కార్యవాదస్య వా ప్రసక్తిః. నచ కాలత్రయేఽపి కార్యస్యాభావే శూన్యవాదప్రసక్తిః కారణస్య సత్త్వాత్. నచావిద్యమానస్య కార్యస్య కథ ముపలబ్ధి రితివాచ్యం మాయావశాత్. మాయయా హీన్ద్రజాలాదిలక్షణయా గగనే గన్ధర్వనగరాదికం దృశ్యతే. నచ మాయాఽపి కథమస్తీతి వాచ్యం. యావన్ముక్తి తస్యా స్సత్త్వాత్. పరమార్థదశాయా మేవహి వయం బ్రహ్మాతిరిక్తసర్వాభావం బ్రూమః. 'నేహనానాఽస్తికిఞ్చన ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే'త్యాది శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తస్మాత్కార్యమిథ్యాత్వమతేఽపి మాయామయోఽయం ప్రపఞ్చ ఉత్పత్తేః ప్రాగపి సన్నేవ ఇతి మృత్యునేదం గ్రస్త మిత్యుపపన్నమ్. అయం మృత్యుః, అహ మాత్మవా న్మనస్వీ స్యా మితి సఙ్కల్ప్యేతి శేషః. మనః అకృత అకురుత అయం సమనస్కో మృత్యుః ఆత్మాన మితి శేషః. అర్చన్ పూజయన్ సః మే అర్చతే మహ్యం కం జల మస్తు ఇతి అచర త్సంకల్పితవా నిత్యర్థః. చరతేర్గత్యర్థత్వా ద్గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వా త్సంకల్పస్యచ జ్ఞానత్వాత్. ఏవ మర్చతస్తస్మా స్మృత్యో రమ్బు జలం ప్రాదుర్బభూవ. తస్మా దర్చత స్సత ఇతివా అర్కప్రతిష్ఠా మగ్నే రాశ్రయ మప్సుచాగ్నిః ప్రతిష్ఠిత' ఇతి శాస్త్రాత్. న చార్కః కథమగ్నిరితి వాచ్యం ప్రజాపతే రర్కత్వేన తత్సమ్బన్ధా దగ్నే రప్యర్కత్వమితి. ప్రజాపతే రర్కత్వన్తు అర్చతే' మే కమ స్త్వితి సఙ్కల్పితవా నితి కృత్వా సిద్ధమ్. తదమ్బు అర్క ఇతి. బుధా అభిదధతి వదన్తి. నను సమనస్కస్య ప్రజాపతే స్సంకల్పో భవతు నామ, కథమ్పున రమనస్కస్య తస్య మనోజనకసఙ్కల్ప ఇతిచే న్నాత్ర కాఽపి విప్రతిపత్తిః సంకల్పహేతో ర్మాయాయా స్సత్త్వాత్. నను ప్రజాపతినా మనస్సర్గానన్తర మాప ఏవ యది సృష్టా స్తర్హి ఆకాశాదిసృష్టేః కా గతి రితిచే దాకాశాదీన్ సృష్ట్వా తతోఽపః ససర్జ ప్రజాపతి రితి కల్పనైవ గతిః. నను యది మనస్సృష్ట్యనన్తర మే వాకాశాదయః సృష్టాః తర్హి అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతసత్త్వాంశకార్య మ్మన ఇత్యేతస్య కథ ముపపత్తి రితిచే దస్మదాదిజీవోపాధిభూతమనసః పఞ్చభూతకార్యత్వం,

ప్రీకృతం మనస్తు హిరణ్యగర్భాన్తఃకరణమితి న విరోధః. అత ఏవ వశిష్ఠేనాపి 'ఆదౌ మన స్తదనుబద్ధవిమోక్షదృష్టిః పశ్చాత్ప్రపఞ్చరచనా భువనాభిధానా' ఇతి స్మృతమ్. ౪

శ్లో॥ యోఽపా మస్తి శర స్స సంహత ఇయ మ్భూ రాస మృత్యోః క్షితౌ
వశ్రామ్య త్తత ఆవిరాస స విరాట్ స్వంచ త్రిధా వ్యాకరోత్.
అగ్న్యర్కా మరు దిత్యముష్య తు శుచేః ప్రాచీ శిర స్తే భుజౌ
శర్వాగ్నేయ్యౌ కకుభౌ జలాధిపదిశా పుచ్ఛం పరం కల్ప్యతే. ౫

వ్యా.—అపాం యశ్శర స్సారోఽస్తి దధ్నో మణ్డ మివేతిభావః. స శర స్సంహతస్స న్నియం సర్వాధారత్వేన దృశ్యమానా భూ ర్భూమి రాస జజ్ఞే - మృత్యునా తేజసా ఽన్తర్బహిః పచ్యమానస్స న్నపాం శర స్సంహతో భూత్వా భూమిస్వరూపేణ పరిణత ఇత్యర్థః. 'అద్భ్యః పృథివీ' ఇతి శ్రుత్యన్తరాభిధానః. మృత్యోః క్షితౌ పృథివ్యా ముత్పాదితాయా మితిశేషః. అశ్రామ్యత్ శ్రాన్తోఽభూత్. ప్రాసాదాది నిర్మాణవ త్క్షితినిర్మాణస్య మహాకార్యత్వేన శ్రాన్తికరత్వా దితిభావః. తత ఏవం శ్రామ్యతో మృత్యో స్సకాశా ద్వారా డాస ఆసీత్. సూక్ష్మప్రపఞ్చాత్మకా త్సూత్రాత్మనో హిరణ్యగర్భా త్స్థూలప్రపఞ్చాత్మకో విరాట్పురుషో జాత ఇత్యర్థః. స చోత్పన్నో విరా డాత్మా ప్రజాపతిః స్వమాత్మానం త్రిధా వ్యాకరోత్ వ్యకురుత. తదేవ ప్రకారత్రయ మాహ- అగ్న్యర్కా మరుదితి. తత్రాముష్య శుచే రగ్నేస్తు శిరః ప్రాచీ దిక్కల్ప్యతే. అగ్నే శ్శిరసి ప్రాచీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తే ప్రసిద్ధే శర్వాగ్నేయ్యౌ కకుభౌ దిశౌతు భుజౌ అగ్నే ర్భుజయో రైశాన్యాగ్నేయ దిగ్దృష్టిః కార్యేత్యర్థః. అగ్నేః పుచ్ఛం పరం పుచ్ఛన్తు జలాధిపదిశా ప్రతీచీ కల్ప్యతే. ౫

శ్లో॥ వాయోః కోణపతేశ్చ సక్థియుగళం ది గ్దక్షిణా చోత్తరా
పార్శ్వే ద్యౌః ఖలు పృష్ఠ మభ్ర ముదరం సర్వం సహోరస్స్థలమ్
ఏషోఽగ్నిః పయసి ప్రతిష్ఠితతమో వేదైన మేవన్తు య
స్స ప్రాజ్ఞో ఽయతి యత్ర తత్ర పరమాం యాయా ప్రతిష్ఠామయమ్. ౬

వ్యా.—అగ్నే స్సక్థియుగళం వాయో ర్దిక్ కోణపతే ర్దిక్చ అగ్నేః పార్శ్వే దక్షిణా ది గుత్తరా దిక్చ అగ్నేః పృష్ఠం ద్యౌః ఉదర మభ్ర మన్తరిక్ష మురస్స్థలం సర్వంసహా పృథివీ ఏష పూర్వోక్తవిధోఽగ్నిః పయసి ప్రతిష్ఠితతమః అతిశయేన

ప్రతిష్ఠితః యస్తు ఏవ మన్ని మేవం వేద సోఽయం ప్రాజ్ఞః యత్ర అయతి గచ్ఛతి తత్ర పరమా ముత్కృష్టాం ప్రతిష్ఠాం స్థితిం ఖ్యాతిం వా యాయాత్. ౭

శ్లో॥ ఆత్మా మే భవతు ద్వితీయ ఇతి స స్వేనాత్మనాఽథ త్రయీం
పర్యాలోచ్య యయా ప్రజాపతిజనా య జ్ఞానకర్మాత్మకమ్
రేత స్తేన జలం విధాయ తదనుప్రావిశ్య చాణ్డాత్మనా
గర్భీభూయ స జాయతే స్మ భగవాన్ సంవత్సరః కాలకృత్. ౮

వ్యా.—మృత్యు ర్విరాజ మసృజ దిత్యుక్తం ప్రాక్ స కిం వ్యాపార స్స న్నసృజ దిత్యత ఆహ- ఆత్మేతి. స మృత్యుః మే ద్వితీయ ఆత్మా శరీరం మనోమయాత్మాపేక్షయా ద్వితీయత్వం శరీరాత్మనః భవతు ఇతి కామయిత్వేతి శేషః. అథ కామానన్తరమేవ స్వేన స్వీయే నాత్మనా మనసా త్రయీం పర్యాలోచ్య వేదోక్తం సృష్టిక్రమం విమృశ్య జ్ఞాత్వేత్యర్థః 'ధాతా యథాపూర్వ మకల్పయ' దితి శ్రుతేః. పూర్వపూర్వసజాతీయత్వా దుత్తరోత్తరసృష్టే రితిభావః. ప్రజాపతిజనా విరాడుత్పత్తౌ కారణ మితి శేషః. జ్ఞానకర్మాత్మకం జన్మాన్తరకృత మితిభావః. యత్ రేతః బీజం యయా వపశ్య దిత్యర్థః గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థకత్వాత్. స మృత్యుః తేన రేతసా జలం విధా యాపః సృష్ట్వా తజ్జల మనుప్రావిశ్య అనుప్రవిశ్య తద్రేతోఽప్సు స్థాపయిత్వేత్యర్థః. అణ్డాత్మనా హిరణ్మయాణ్డరూపేణ గర్భీభూయ గర్భీభూతస్సన్ అప్సు నిక్షిప్తం తద్రేతోఽణ్డాత్మనా గర్భో బభూవే త్యర్థః. "అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మపాసృజత్, తదణ్డ మభవద్ధైమ" మితి భాగవతాత్. యథా కుక్కుటాదేః రేతః స్త్రీయోనౌ క్షిప్తం స దణ్డాత్మనా గర్భో భవతి తద్వ దితిభావః. భగవాన్ కాలకృ త్సంవత్సరకాలనిర్మాతా సంవత్సరః సంవత్సరాఖ్యః ప్రజాపతి ర్జాయతేస్మ అభవత్. మృత్యు స్సంవత్సరనిర్మాణేన సంవత్సరాత్మక ఆసీ దిత్యర్థః. ౮

శ్లో॥ తం గర్భం భృతవాన్ ప్రజాపతి రసా వావత్సరం చాభిన
త్తస్మా దూర్ధ్వ మభూ త్తతోఽగ్ని రథ తం జాతం విరాజం శిశుమ్
ఆద్యం దేహిన మత్తు మాస్య మకరో ద్వ్యాత్తం స మృత్యు ర్నిజం
భీతో భాణితి శబ్ద మేవ విదధే పుత్ర స్సవా వా గభూత్. ౯

వ్యా.—అసౌ ప్రజాపతి ర్మృత్యుః తం గర్భ మావత్సర మాసంవత్సరం భృతవాన్ సన్ తస్మా త్సంవత్సరాదూర్ధ్వ మభినచ్ఛ బిభేదైవ పత్యణ్డవదితి భావః. తతో నిర్భిన్నా త్తస్మా దణ్డా దగ్ని ర్విరా డభూత్. అథ స మృత్యుః జాత మాద్యం దేహినమ్ 'సవై శరీరీ ప్రథమ' ఇతిశ్రుతేః. శిశుం కుమారం విరాజ మత్తుం

భక్షితు మశనాయావత్త్వా దితిభావః నిజ మాస్యం ముఖం వ్యాత్తం వివృత మక రోత్. ఏష పుత్రః కుమారః భీతో భూత్వేతిశేషః భాణ్ ఇతిశబ్దం విదధే చకార. సవా స ఏవ శబ్దః వా గభూత్. ౮

శ్లో॥ బీజస్యైవ మమాస్య భక్షణవశా దన్నం కనీయో భవే
దిత్యాలోచ్య స మృత్యు రేన మజహా ద్బుద్ధ్యా విమృశ్య త్రయీమ్
ఋక్సామాని యజూంషి యజ్ఞనృపశూం శ్ఛన్దాంసి సర్వం జగ
చ్చక్రే స్థావరజఙ్గమాత్మక మిదం భూయోఽన్నకామ స్సచ. ౯

వ్యా.-స మృత్యుః మమ బీజస్యై వాస్య కుమారస్య భక్షణవశా త్కనీ యోఽల్ప మన్నం భవే దిత్యాలోచ్య ఏనం భీతం కుమార మజహాత్ తత్త్యాజ నాభక్షయదిత్యర్థః. స ఏవం భూయోఽన్నకామః బహ్వన్నస్పృహో మృత్యుః ఋచః సామాని యజూంషి యజ్ఞాన్ నృాన్ ప్రజా ఇత్యర్థః పశూన్ గ్రామ్యా నారణ్యకాంశ్చ ఛన్దాంసి గాయత్ర్యాదీని సప్త స్థావరజంగమాత్మక మిదం సర్వం జగచ్చ చక్రే ససర్జ. ౯

శ్లో॥ యద్య ద్వస్తు ససర్జ మృత్యు రశితుం త త్త త్ప్రవృత్తోఽభవ
త్సర్వస్యే త్యదనా దసా వదితి రిత్యాఖ్యాయతే చాగమే
యో వేదే త్యదితిత్వ మస్య పురుష స్సర్వాన్నభోక్తా భవే
త్సోఽన్నం తస్య సమం భవే జ్జగదిదం సర్వాత్మమృత్యోర్బ్రువః. ౧౦

వ్యా.—మృత్యుః యద్యద్వస్తు ససర్జ తత్తద్వస్తు అశితుం ప్రవృత్తోఽభవత్ ఇత్యేవం సర్వస్య జగతో ఽదనా ద్భక్షణా ద్ధేతోః అసౌ మృత్యుః ఆగమే వేదే చకారా త్పురాణాదిషుచ అదితి రిత్యాఖ్యాయతే కథ్యతే అస్య మృత్యో రది తిత్వ మిత్యేవం యో వేద సపురుష స్సర్వాన్నభోక్తా భవేత్. సర్వాత్మమృత్యో ర్బ్రువః సర్వాత్మభూతం మృత్యు మర్చయత స్తస్య ఇదం సమం సర్వం జగ దన్నం భవేత్. నచ మృత్యోః కథం సర్వాత్మత్వ మితి వాచ్యం. సర్వ స్యైతస్య జగతో ఽన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి నాన్యథేతి సర్వాత్తా మృత్యు స్సర్వా త్మైవ. నరపశుపక్ష్యాదిసర్వప్రాణిరూపే ణావస్థితస్స న్మృత్యుః సర్వాత్తా భవతీతి యావత్. ౧౦

శ్లో॥ యజ్ఞేనాథ యజేయ భూయఇతివా సఙ్కల్ప్య సంశ్రామ్యత
స్తప్త స్యాస్య మహా నసుశ్చ తరసోదక్రామ దఙ్గా త్ప్రభోః

ఉచ్ఛ్వాసే వపుషి స్థితం హృదయ మస్యాసీ త్తదైచ్ఛ త్సమే
మేధ్యం స్యా దిద మాత్మవా నహ మిత స్స్యా మిత్యథాశ్వోఽభవత్. ౧౧

వ్యా.—అథ అహం యజ్ఞేనాశ్వమేధేన భూయో వా పునరపి జన్మాన్తరేఽనేనాశ్వమేధస్య కృతత్వా న్మ్యాభయ ఇత్యుక్తమ్. యజేయ ఇతి సఙ్కల్ప్య సంశ్రామ్యతః సమ్యక్ శ్రమం గతవతః యథా లోకేఽపి మహత్కార్యం కామయిత్వా కృతీ శ్రామ్యతి తద్వదితిభావః త ప్తస్యాలోచయతః తప ఆలోచన ఇతిధాతుః ప్రభో రీశ్వరస్యాస్య మృత్యో రఙ్గా త్తరసా ద్రుతం మహో వసుః ప్రాణ ఉదక్రామత్. చకారా దిన్ద్రియాణి చోదక్రామన్. అస్య మృత్యోః హృదయం మనః ఉచ్ఛ్వాసే ప్రాణోత్క్రమణానన్తరం దేహస్య వృద్ధిసమ్భవా దితిభావః. వపుషి దేహే స్థితమాసీత్. యథా దూరంగతస్యాపి కస్యచి త్ప్రియే వస్తుని మనో భవతి తద్వచ్ఛరీరా న్నిర్గతస్యాపి ప్రజాపతే శ్శరీరే తస్మి న్మన ఆసీ దిత్యర్థః. తదా స తస్మిన్నేవ శరీరే గతమనాః ప్రజాపతిః మే ఇదం శరీరమ్ మేధ్యం స్యాత్ అహ మితః అనేన శరీరేణ ఆత్మవాన్ శరీరీ స్యా మిత్యైచ్ఛ త్సంకల్పితవాన్. అథ సఙ్కల్పానన్తరమేవ అశ్వోఽభవత్. తస్మిన్ శరీరే ప్రవిశ్యాఽశ్వోఽభవ దిత్యర్థః. అనేనాశ్వమేధాశ్వస్య సాక్షాత్ప్రజాపతిరేవేతి సిద్ధమ్. ౧౧

శ్లో॥ మేధ్యం స్వం స పశుం ప్రకల్ప్య భగవా న్నిర్ముక్తరశ్మించ తం
మత్వాఽన్తే శరద స్సమాలభత తం స్వాత్మార్థ మన్యా న్పశూన్
దేవేభ్యోఽ ప్యపర స్సుధీ రితి తతో విద్యా దిదానీ మతః
ప్రాజాపత్యపశుం నిహన్తి కుశలో వై సర్వదైవత్యకమ్. ౧౨

వ్యా.—స భగవాన్ ప్రజాపతిః స్వమాత్మాన మేవ మేధ్యం పశు మశ్వం ప్రకల్ప్య తం చాత్మాశ్వం నిర్ముక్తరశ్మిం ముక్తప్రగ్రహం మత్వా చిన్తయిత్వా శరద స్సంవత్సర స్యాన్తే అవసానే సంవత్సరా దూర్ధ్వ మిత్యర్థః. ఆత్మార్థం తం పశుం సమాలభత హింసితవా నిత్యర్థః. తథాఽమన్య తేతియావత్. అన్యాన్ గ్రామ్యా నారణ్యకాంశ్చ పశూన్ దేవేభ్యః స్వావయవభూతేన్ద్రాదిదేవతాభ్యః సమాలభత అపరః ప్రజాపతే రన్యోఽపి సుధీః ఇతి పూర్వోక్తవిధయా విద్యాత్. ఆత్మపశుం ప్రజాపతిభూతస్వార్థ మాలబ్ధం పశ్వన్తరాణి స్వావయవభూతదేవతార్థ మాలబ్ధానిచ చిన్తయే దిత్యర్థః. అతో వై అతఏవ ఇదానీం కుశలః కృతీ యాజ్ఞికః సర్వదైవత్యకం ప్రాజాపత్యపశుం నిహన్తి ఆలభతే. ౧౨

శ్లో॥ యోఽసౌ ఖే రవి రశ్వమేధ ఇతి తస్యాత్మాతు సంవత్సరో
యోఽగ్నిస్సోఽర్క ఇతి స్మృతోఽస్యత ఇమే లోకా స్తథాఽఽత్మాయితాః
ఏకం దైవ మిదన్తు మృత్యురితి తద్ద్వన్ద్వాశ్వమేధద్వయం
యో వేదేతితు మృత్యు రస్యహి భవ త్యాత్మైవ తత్సోఽమృతః. ౧౩

వ్యా.—ఖే ఆఖే) యోఽసౌ రవి రస్తి స ఏవాశ్వమేధ ఇత్యుచ్యతే కల్పితపశు హేతుకః బాహ్యపశుహేతుకశ్చేతి ద్వివిధోఽ ప్యశ్వమేధక్రతుః ఫలరూపేణ స్థిత స్సవితైవ దేవతేత్యర్థః సంవత్సరస్తు తస్య రవే రాత్మా శరీరం సూర్యోదయానుదయా భ్యా మహోరాత్రద్వారా సంవత్సరవ్యవస్థానా త్సాంవత్సరిక స్తు సూర్యస్య సంవత్సర శ్శరీరభూత ఇత్యర్థః యః అగ్నిః పార్థివ శ్చిత్యాగ్నిః క్రతుసాధనభూతః సః అర్క ఇతి స్మృతః ప్రసిద్ధః. అస్య చిత్యాగ్ను రర్కస్య తథా అముష్యతు శుచేః ప్రాచీ శిర స్తే భుజా విత్యత్రోక్తప్రకారేణ తే ఇమే లోకాః ఆత్మాయితాః శరీరావయవ భూతా ఇత్యర్థః తదిద మర్కాశ్వమేధద్వయ మగ్న్యాదిత్యయుగలం మృత్యురి త్యేకమేవ దైవ మేకైవ దేవతా భవతీతి శేషః. పూర్వ మేకస్యా ఏవ దేవతాయాః క్రియానిర్వృత్త్యర్థం త్రిధావిభక్తత్వా త్క్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాల మేకైవ దేవతా సా భవతీత్యర్థః యస్తు యః పునః ఇతి వేద అహమేవ మృత్యు రస్మ్యశ్వ మేధ ఏకా దేవతా మద్రూపాశ్వాగ్నిసాధనా సాధ్యేతి వేద అస్య వేత్తుః మృత్యు రాత్మైవ భవతి నాన్యః. హిః ప్రసిద్ధౌ. మృత్యో స్సర్వాత్మత్వస్య ప్రసిద్ధత్వా ద్వేత్తు రాత్మాఽపి మృత్యు రేవేతిభావః. తత్తస్మాత్ మృత్యో రేవ విదుష ఆత్మ త్వాదిత్యర్థః. స విద్వా నమృతః మరణరహితో భవతీతి శేషః. ప్రకృతప్రారబ్ధదే హనాశస్యావర్జనీయత్వా త్సకృ న్మృత్వా పునర్మరణాయ న జాయత ఇత్యర్థః సంసారా న్ముచ్యత ఇతి యావత్. ౧౩

శ్లో॥ దేవా ఇ త్యసురా ఇతి ద్రుహిణజా ద్వేధా భవన్తి ప్రజా
దేవా శ్శాస్త్రకృతప్రవృత్తికలితా స్తత్రాల్పసంఖ్యా శ్శుభాః
అన్యే స్త్వాసురతాః స్వభావజకృతిజ్ఞానప్రవృత్త్యాశ్రియా
దేవానాం విజయే ప్రజాపతిపదం ద్రుత్వం పరేషాం భవేత్. ౧౪

వ్యా.—ఏవ మశ్వమేధబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాయాథోద్గీథబ్రాహ్మణం వ్యా ఖ్యాతు మారభతే-దేవా ఇత్యాదినా. ద్రుహిణజాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాః దేవా ఇతి అసురా ఇతిచ ద్వేధా భవన్తి. తత్ర శాస్త్రకృతప్రవృత్తికలితా శ్శాస్త్రజనిత జ్ఞానకర్మప్రవృత్తియుక్తాః ప్రజా దేవా ఇత్యుచ్యన్తే. తే చాల్పసంఖ్యా శ్శుభాశ్చ

భవన్తి. సాధూనాం విరళత్వాదితిభావః. అన్యే అసురాస్తు స్వాసురతాః స్వప్రాణే న్ద్రియతర్పణపరాయణాః స్వభావజకృతిజ్ఞానప్రవృత్త్యాశ్రయాః స్వభావజా స్వాభావికీ కృతి ర్భోజనమైథునాదికం స్వభావజం జ్ఞానం స్థూలోఽహం కాణోఽహ మిత్యాదికం తత్ప్రవృత్త్యాశ్రయాః దేహాత్మాభిమానినః క్షుద్రా ఇతిభావః. భవన్తి ఇమాశ్చ దైవాసురసమ్పదా భగవద్గీతాసు విస్తరేణోక్తా. దేవా అల్పసంఖ్యా ఇత్యుక్తత్వాదసురాణా మధికసంఖ్యాత్వం వ్యజ్యతే. అసురాపేక్షయాహి దేవానా మల్పత్వం దేవానాం భక్తిజ్ఞానాదిమతాం విజయేసతి ప్రజాపతిపదం భవేత్. ప్రజాపతేరేవ సర్వదేవోత్కృష్టత్వా త్ప్రజాపతిత్వస్యైవ లాభే కిముపన రావాచ్య మిన్ద్రత్వాది లాభస్యేతి కృత్వా ప్రాజాపత్యాన్తాని సర్వాణ్యప్యుత్కృష్టపదాని స్యు రిత్యర్థః. పరేషా మసురాణాం జయే ద్రుత్వం స్థావరత్వ మ్భవేత్. స్థావరాన్తాని సర్వాణి నికృష్టాని జన్మాని స్యుః రిత్యర్థః. శాస్త్రజనితజ్ఞానాద్యభివృద్ధ్యా దేవానాం జయః. అశాస్త్రీయహింసాద్యభివృద్ధ్యా వసురాణాం జయ ఇతి వివేకః. ౧౪

శ్లో॥ భూయిష్ఠై రసురై ర్జితా అథ సురా స్తే చిన్తయిత్వా మిథో
యజ్ఞే శత్రుగణం జయేమ వయ మిత్యుద్గీథకర్త్రాశ్రయాః
నిశ్చిత్యాభ్యవదన్ గిరం కలయ న స్త్వౌద్గాత్ర మేవంచ వా
గుద్గాయ న్త్యదిశ త్సుఖం సురతతేః కల్యాణసమ్భాషిణీ. ౧౫

వ్యా.- అథ భూయిష్ఠై ర్బహుభి రసురై ర్జితా స్తే సురా మిథ శ్చిన్తయిత్వా పర్యాలోచ్య వయం యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమే ఉద్గీథకర్త్రాశ్రయా స్సన్తః శత్రుగణ మసురసంఘం జయేమ ఇతి నిశ్చిత్య త్వం నః అస్మదర్థ మౌద్గాత్రం కర్మ కలయైవం కురుష్వేతి గిర మభ్యవదన్ వాచ మ్ప్రత్యవదన్. సాచ వాగ్దేవీ ఉద్గాయన్తీ సతీ సురతతే స్సుఖ మదిశ త్కల్యాణసమ్భాషిణీ చాభూ దితిశేషః. యద్వా కల్యాణసమ్భాషిణీ వా గుద్గాయన్తీ సతీ సురతతే స్సుఖ మదిశత్ ఇ త్యన్వయః. వదనవ్యాపారేణ య స్సుఖవిశేష స్సంభూతస్య నిష్పద్యతే స ఏవ వాచి దేవానాం భోగః. యత్తు కల్యాణం వదతి వా క్త దాత్మార్థ మేవేతిభావః. ౧౫

శ్లో॥ తత్ర స్వేన శుభేరణస్య కలనే వ్యాసఙ్గరూపం గిర
స్సమ్ప్రాప్యావసరం సురేతరభరో దేవాభిభూతీచ్ఛయా
పాప్మానం నిదధేఽథ వాచి యజమానావస్థసూత్రాత్మనః
పాప్మాఽసా వఖిలప్రజోక్త్యనుగతః కార్శ్యే హి హేతో ర్గుణః. ౧౬

వ్యా.--తత్ర స్వార్థే పరార్థేచ వాగ్దేవాస్య ఉద్గానేసతి సిరో వాగ్దేవతాయాః స్వేన వాచా శుభేరణస్య కళ్యాణవదనస్య కలనే సమ్యక్తే వ్యాసక్తోఽభినివేశః తద్రూప మవసరం సమ్ప్రాప్య సురేతరభరోఽసురగణః. అథ పాప్త్యన న్తరమేవ దేవాభిభూతిచ్ఛయా యజమానావస్థస్య సూతాత్మనః ప్రజాపతే ర్వాచి పాప్మ నం నిదధే నిక్షిప్తవాన్. అసా వసురక్షిప్తః పాప్మా అఖిలప్రజో క్తిష్వ ప్యనుగతః తత్కార్యత్వా దితిభావః. హియస్మాద్ధేతోః కారణస్య గుణః కార్యే సజ్క్రామ తీతి శేషః. తస్మాత్ప్రజాపతివాగ్గతపాప్మా తత్ప్రజావాచ్య ప్యనుగత ఇతి యుక్త మితి భావః. నచ 'న హ వై దేవా న్పాపం గచ్ఛ' తీతిశ్రుతేః కథ మ్ప్రజాపతే రపి పాప్మ సమ్బన్ధ ఇతివాచ్య మతఏవ యజమానావస్థత్వేన విశేషితః ప్రజాపతిః పూర్వస్మిన్ కల్పే యజమానావస్థాయాం ప్రజాపతే రస్య వాచి పాప్మా క్షిప్తో సుర్తై రితి భావః. ౧౬

శ్లో॥ పాపే నోపహతా నృణాం వదతి వా గశ్లీల మక్షీక్షతే
దద్రష్టవ్యం శ్రవణం శృణోత్యపపదం దుర్గన్ధ ముజ్జిఘ్రతి
ఘ్రాణం స్వాదతి నీరసంచ రసనా ఽస్పృశ్యం త్వచా సంస్పృశ
త్యధ్యేయం హృదయం విచిన్తయతి ధీ రజ్ఞేయ మ ప్యిచ్ఛతి. ౧౭

వ్యా.—ప్రజాపతే ర్వాచః పాప్మదూషితత్వే ప్రజానాం వాచః పాపదూషితత్వం లిఙ్గ మిత్యుక్తమ్. ప్రజానాం వాచః పాపదూషితత్వే కిం ప్రమాణ మితిశఙ్కాయా మశ్లీలభాషణానుభవఏవ ప్రమాణ మిత్యాహ - పాపేనేతి. నృణాం ప్రజానాం వాక్ పాపే నోపహతా దూషితా. అతఏవ అశ్లీల మసభ్యబీభత్సానృతాదికం వదతి. నృణాం తత్ప్రేచ్ఛాఽభావేపి వా గేవ స్వయం వద తీతి భావః. ఏవం వాచి దూషితాయాం సత్యాం దేవా ఉద్గానాయ చక్షురాదీన్ ప్రేరితవన్తః తే ప్యసురైః పాప్మనా విద్ధా ఆసన్నిత్యాహ- అక్షీత్యాదినా. అక్షి చక్షుః పాపే నోపహతం స దితి లింగవ్యత్యయేనాన్వేతి అదద్రష్టవ్య మీక్షతే శ్రవణ మపశబ్దం దుష్టశబ్దం శృణోతి ఘ్రాణం దుర్గన్ధ ముజ్జిఘ్రతి ఉచ్చైర్జిఘ్రతి రసనా నీరసం స్వాదతి త్వచా త్వక్ - ఆపం నైవ హాలన్తానా మితి వచనా దాకారాన్తత్వమ్. అస్పృశ్యం స్ప్రష్టు మయోగ్యం స్పృశతి హృదయం మనః అధ్యేయం ధ్యాతు మయోగ్యం చిన్తయతి ధ్యాయతి. ధీ ర్బుద్ధిః అజ్ఞేయం జ్ఞాతు మయోగ్యమపి అప్యిచ్ఛతి జానాతి. ఏవం వాగాదికర్తృకాశ్లీలవదనాదిక్రియావశా ద్దుఃఖ మేవ జాయతే నతు సుఖ మితి కృత్వా దేవానాం భోగస్య సుఖస్య నాశో జాత ఇతి దేవద్వేషిణా మసురాణాం కృత్యం ఫలిత మితి భావః. ౧౭

శ్లో॥ పాపే నాపిహతేశితు ర్వదతి వాఙ్నాశ్లీల మశ్లీశు తే
నాదృశ్యం శ్రవణం శృణో త్యపపదం నాగన్ధ ముజ్జిఘ్రతి
ఘ్రాణం స్వదతి నీరసం న రసనా ఽస్పృశ్యం నచ త్వక్ స్పృశ
త్యధ్యేయం న మనో విచిన్తయతి ధీ ర్నాజ్ఞేయ మప్యఞ్చతి. ౧౮

వ్యా.—నను యద్యేవం జీవస్య వాగాదీని పాపదూషితత్వా దశ్లీలవదనాదీని కుర్వన్తి. తర్హి తథై వేశ్వరస్యాపి కి మితిశఙ్కాయాం నేత్యాహ - పాపేనేతి. ఈశితు ర్వా క్పాపేనావిహతా అత ఏ వాశ్లీలం న వదతి. అన్య త్స్పష్టత్వా దవ్యాఖ్యేయమ్. అపాపవిద్ధత్వం చేశ్వరస్య 'అపహతపాప్మే' త్యాదిశ్రుతిసిద్ధమ్. ౧౮

శ్లో॥ వాణీ శ్రామ్యతి వక్తి నాపి నిఖిలం జీవస్య చష్టే న దృ
క్సర్వం శ్రామ్యతి నోశృణోతి సకలం శ్రోత్రం పరం శ్రామ్యతి
ఘ్రాణం శ్రామ్యతి జిఘ్రతిస్మ న సమం జిహ్వా నభుఙ్క్తే ఽఖిలం
భోజ్యం శ్రామ్యతి మానసం న మనుతే సర్వం పరం శ్రామ్యతి ౧౯

వ్యా.—ఏవం పాపదూషితత్వా జ్జీవస్య వాగాదయో నాశ్లీలవదనాదికమేవ కుర్వన్తి. కిం తర్హి జీవస్య వాణీ శ్రామ్యతి శ్రమం ప్రాప్నోతి అతిశయభాషణవశా దితిభావః, నిఖిలంశబ్దం నవక్త్యపి న భాషతేచ తథా దృక్చక్షుః సర్వం నచష్టే నపశ్యతి శ్రామ్యతి చ శ్రోత్రం సకలం నో శృణోతి శ్రామ్యతి చ పర మతిశయేనేత్యర్థః ఘ్రాణం సమం సమస్తం న జిఘ్రతి శ్రామ్యతిచ జిహ్వాఽఖిలం భోజ్యం నభుఙ్క్తే శ్రామ్యతిచ మానసం సర్వం నమనుతే శ్రామ్యతిచ. ౧౯

శ్లో॥ వాఙ్న శ్రామ్యతి వక్తి చాపి సకలం దేవస్య చష్టేఽఖిలం
దృఙ్న శ్రామ్యతి వా శృణోతి సకలం శ్రోత్రం చ నశ్రామ్యతి
ఘ్రాణం శ్రామ్యతి నైవ జిఘ్రతి సమం జిహ్వాచ భుఙ్క్తేఽఖిలం
నైవశ్రామ్యతి మానసంచ మనుతే సర్వం నచ శ్రామ్యతి. ౨౦

వ్యా.—ఈశ్వరస్య వాగాదీనా మపాపవిద్ధత్వా న్నైవం శ్రమాదిక మిత్యాహ- వాగితి. దేవ స్యేశ్వరస్య వాక్ నశ్రామ్యతి సకలమపి వక్తిచ. ఏవమే వాన్య ద్వ్యాఖ్యేయమ్. ౨౦

శ్లో॥ ఆసన్యః పవనో బుభుక్షై రథ సముద్గానాయ సజ్జోదితో
దేవార్థం వ్యుదగాయ దత్ర విమతాః క్షేప్తుం న శక్తా అఘమ్
లోష్టోఽశ్మానమివైన మేత్య నితరాం ధ్వస్తా వినేశు స్తతో
వాగాద్యా నిజదేవతాత్వ మగమన్ సజ్ఝాదితం పాప్మనా. ౨౧

వ్యా.—అథ వాగాదిమోషణానన్తరం బుద్ధై ర్దేవైః సమ్యగుద్గానాయ సఙ్ప్రే దితః ప్రేరితస్సన్ ఆసన్య ఆస్యేభవః ప్రాణో ముఖ్యప్రాణవాయుః దేవార్థం వ్యుదగాయత్ విశేషేణోద్గానం చకార. విమతా అసురా అత్రి ప్రాణే అఘం పాపం క్షేప్తుం నశక్తాస్సన్తః ఆసఙ్గరసంపాదకాభావాదితిభావః అతఏవ ప్రాణస్య శ్రీమాదిరాహిత్య మితిబోద్ధవ్యమ్. అశ్మాన మాసాద్య లోష్ఠఇవ ఏనం ప్రాణ మేత్య నితరాం ధ్వస్తా ధ్వంసం గతాస్సన్తః వినేశుః వినాశం ప్రాపుః. తత ఏవ మసురపరాజయానన్తరం వాగాద్యాః పాప్మనా సఙ్ఘాదితం నిజదేవతాత్వం పునరగమన్ భేజిరే. పిణ్డమాత్రాభిమానం త్యక్త్వా అగ్న్యాదిదేవతాత్వం ప్రాపు రిత్యర్థః. ౨౧

శ్లో॥ మృత్యుం పాప్మనుయం విమోచితవతా ప్రాణేన వా గగ్నితాం
ఘ్రాణం వాయుపదం చ దృగ్రవిపదం శ్రోత్రం దిశాత్వం మనః
చన్ద్రత్వం ప్రతిపద్య దీప్త్యతిశయం చాయాస్య మాత్మాయితం
ప్రాణం చాఙ్గిరసం వివేద విదితః ప్రాణశ్చ దూరిత్యసౌ. ౨౨

వ్యా—నిజం దేవతాత్వం భేజిరే ఇతి యదుక్తం తదేవాహ- మృత్యుమితి. ప్రాణేన పాప్మనుయం మృత్యుం విమోచితవతా సతా వాక్ అగ్నితాం ప్రతిపద్య దీప్త్యతిశయం చ ప్రతిపద్య ఆయాస్య మాస్యస్యాన్తః. స్థిత మఙ్గిరస మఙ్గానాం సారభూత మాత్మాయితం స్వాత్మభూతం ప్రాణం వివేద అవిదత్. యేనాహమేవ ముపకృతా క్వాసా వితి విచార్యో బుద్ధ్వేత ప్రాణ స్తథేత్యర్థః. ఏవం ఘ్రాణం వాయుపదం ప్రతిపద్య అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. దృక్చ రవిపదం సూర్యత్వం ప్రతిపద్య శ్రోత్రం దిశాత్వం ప్రతిపద్య మన శ్చన్ద్రత్వం ప్రతిపద్య ఇతి. అసౌచ ప్రాణః. దూరితి విధతః ఖ్యాతః. దూరితి ప్రాణస్య నామ ఖ్యాతమిత్యర్థః. మృత్యు రస్యా దూర మ్భవతీతి దూరితి వ్యుత్పత్తే రితిభావః. ౨౨

శ్లో॥ వాగాద్యాశ్రయపాప్మమృత్యు మపహాత్యాసౌ జనై ర్నాస్తికైః
క్రాన్తం దేశ మనీనయ న్న త మయే త్కోఽప్యాస్తిక స్సజ్జనః
ఏనం ప్రాణ ముపాసతే బుధజనా ఆత్మేత్యతిక్రమ్య తే
మృత్యుం భ్రాన్తి విదు ర్య ఏవ మపి తే తద్వచ్చ నిస్సంశయమ్. ౨౩

వ్యా.—నను వాగాదిదేవతాః పాప్మభ్యో విమోచితవా న్ప్రాణ ఇత్యుక్తం క్వ పున ర్గత స్సపాప్మే త్యతఆహ- వాగితి. అసౌ ప్రాణః వాగాద్యాశ్రయం పాప్మానం మృత్యుం స్వాభావికాజ్ఞానప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేసహి పాప్మనా సర్వో మ్రియత ఇతి పాప్మనో మృత్యుత్వమ్. అపహాత్య వాగాదిభ్యోఽప

చ్ఛిద్య నాస్తికై ర్జనై ర్వ్యాఖ్యాద్వారాదిభిః కార్త్స్న్య మాక్రాన్తం దేశ మనీశయా త్యాజ
యామాస. తస్మా దాస్తికః అస్తి దిష్టం మతి రస్యే త్యాస్తికః కోఽపి సజ్జనః సత్పు
రుషః తం దేశం నాయేన్న గచ్ఛేత్. తం నాస్తికజనం నాయేన్న ప్రాప్నుయాది
తిచ. నాస్తికజనేన సాకం సమ్భాషణాదికం నకుర్యా దిత్యర్థః. త ఇతి వక్ష్యమాణ
త్వా ద్య ఇతి శేషః. యే బుధజనాః ఏవం ప్రాణ మాత్మే త్యుపాసతే తే మృత్యు
మతిక్రమ్య భాన్తి దీప్యన్తే. యే ఏవంవిదుః తేఽపి తద్వత్. మృత్యు మతిక్రమ్య
భాన్తీ త్యర్థః చోఽవధారణే. నిస్సంశయం నాత్ర సంశయః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ౨౩

శ్లో॥ ప్రాణం స్వార్థ మగాయ దన్న మిహ యత్కిఞ్చిద్యతే ప్రాణిభిః
ప్రాణేనైవ త దద్యతే హ్యనఇతి ప్రాణస్య నామ స్ఫుటమ్
అన్నేఽసౌ ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిగతే దేహాత్మనా సమ్భవం
వాగాద్యైస్సహ నైష పాపనిహతో వ్యాసఙ్గహీనో యతః. ౨౪

వ్యా.- దేవనియోజితో దేవార్థ ముద్గాయన్నపి ప్రాణః స్వార్థమ ప్యన్న మగా
యత్. హి యస్మాత్ ఇహ జగతి ప్రాణిభిః యత్కిఞ్చిన్మాత్ర మద్యతే తత్ప్రా
ణేనైవాద్యతే. క్షుత్పిపాసయోః ప్రాణధర్మత్వా దితి భావః, ప్రాణస్య అన ఇతి నామ
స్ఫుటం ఖ్యాతమ్. అనితి జీవతి దేహోఽనేనే త్యన ఇతి వ్యుత్పత్తిః. ప్రాణే అన్న
మదతి సత్యేవ దేహో జీవతి నాన్యథేతి ప్రాణస్యాన ఇత్యన్వర్థప్రయుక్త మేవాన
ఇతినామేతి భావః. కిఞ్చ అసౌ ప్రాణః. దేహాత్మనా సమ్భవముత్పత్తిం ప్రతిగతే దేహా
కారేణ పరిణత ఇత్యర్థః అన్నకార్యత్వా ద్దేహస్య 'సవా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ' ఇతి
శ్రుతేశ్చేతి భావః. అన్నే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిష్ఠాం లభతే వాగాద్యా అపి ప్రాణ మను
ప్రతితిష్ఠన్త్యన్నే ఇత్యాహ. వాగాద్యైస్సహేతి అప్రధానే తృతీయా ప్రాణప్రతిష్ఠాధీన
ప్రతిష్ఠావత్త్వా ద్వాగాదీనా మప్రాధాన్యమ్. ఏష ప్రాణః యస్మా ద్వ్యాసఙ్గ
హీనః కల్యాణవదనాదివిశేషాభినివేశశూన్యః తస్మా త్పాపనిహతో న భవతి.
అతః పరిశుద్ధః ప్రాణ ఇత్యర్థః. ౨౪

శ్లో॥ వాగ్ఘ్రాణం శ్రుతి రక్షి చిత్త మితి తే పఞ్చాపి దేవాః స్థితాః
ప్రాణం స్వం పరివేష్ట్య తేన గిళితేనాన్నేన తృప్యన్తి హి
యో వేదేతి త మాశ్రయన్తు చ పరం స్వా స్తాన్బిభర్త్య వ్యయం
శ్రేష్ఠోఽగ్రేసర ఆమయేన రహితః ప్రాణో యథా దీప్యతే. ౨౫

వ్యా.—నను యది ప్రాణః స్వయ మేకఏవ స్వేనోద్గీత మన్న మత్తి తర్హి
కః పున రుపకారః ప్రాణకృతో వాగాదీనా మత ఆహ - వాగితి. వాక్ఘ్రాణం

శ్రుతిః అక్షి చిత్రమ్ ఇతి తే ప్రసిద్ధాః పశ్చాదపి దేవా స్వమాత్మభూతం ప్రాణం పరివేష్ట్య దేహే ఇతిశేషః స్థితాస్సన్తః తేచప్రాణేన గృహీతేనాన్నేన తృప్యన్తి. హిః ప్రసిద్ధౌ. "ప్రాణోపహారేణ యథేన్ద్రియాణా" మితిభాగవతమ్. ప్రత్యక్షేణ క్షేప్త్రమ్ ఇతి. ప్రాణస్య మహిమానం యో వేద తంచ తమేవ పర మతిశయేన స్వాన్తాశయ ఆశ్రయన్తి. అయం ప్రాణవిత్ తాన్ జ్ఞాతీన్బిభర్తి పోషయతి. అపి కిఞ్చ శ్రేష్ఠః అగ్రేసరః పురోగన్తా అమయేన రోగేణ రహితః సన్ ప్రాణఇవ దీప్యతే భాతి.　-౨౫

శ్లో॥ ఉత్క్రాన్తాసుషు శోషదర్శనవశా దఙ్గేషు సంకీర్త్యతే
నోఽఙ్గిరసోఽత ఆత్మతి పరం దేహేన్ద్రియాణా మయమ్
ఏష హ్యేవ బృహస్పతి ర్భవతి యద్వాచఃపతి ర్బ్రహ్మణ
స్పత్యాఖ్య స్తదసా వుపాస్య ఇతరాన్ దేవా న్విహాయాస్తికైః.　-౨౬

వ్యా.–ఉత్క్రాన్తాసుషు ఉత్క్రాన్తా అసవః ప్రాణా యేభ్య స్తేషు అఙ్గేషు శోషదర్శనవశాద్ధేతోః అసా వసః ప్రాణః అఙ్గిరస ఇతి సంకీర్త్యతే అతఃపర మత ఏవాయం దేహేన్ద్రియాణా మాత్మతి ఆత్మేవాచరతి ఆత్మభూత ఇత్యర్థః. యద్యస్మా దేష ప్రాణః వాచఃపతి ర్భవతి, తత్తస్మా దేషఏవ బృహస్పతిః బ్రహ్మణస్పత్యాఖ్యః బ్రహ్మణస్పతిరితి నామవాంశ్చ భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. బృహతీతి బ్రహ్మేతిచ వాచః పర్యాయశబ్దౌ. యస్మా దేవం తస్మా దితరాన్ వాగాదీన్ దేవా న్విహాయాసౌ ప్రాణ ఏవాస్తికై రుపాస్య స్సంసేవ్యః.　-౨౬

శ్లో॥ వాక్సామోఽమ ఇతి శ్రుతః పునరయం సామేతి యద్వా సమః
కీటేనాపిచ దన్తినా త్రిభువనై స్సర్వప్రపఞ్చేన చ
సర్వవ్యాపిన మేన మేవ మయతే యః పణ్డితః ప్రాప్నుయాత్
ప్రాణస్యైష సలోకతా మపి తథా సాయుజ్య మేతి ధ్రువమ్.　-౨౭

వ్యా.–పునః కిఞ్చ అయం ప్రాణః సా వాక్ అమః అనః ఇతినిరుక్తే రితిశేషః. సామేతి శ్రుతః. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయ స్సాశబ్దః సర్వపుంశబ్దాభిధేయ వస్తువిషయః అమ ఇతిశబ్దః కేన మే పౌంస్నాని నామా న్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్. 'కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి బ్రూయా'దితిశ్రుతేః. వాక్ప్రాణాభిధానభూతోఽయం సామశబ్దః. తథా ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాదిసముదాయమాత్రం గీతి స్సామశబ్దేనోచ్యతే. అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామేతి కిఞ్చిదస్తి. ఏవం ప్రాణవాగుభయవాచ్యపి సామశబ్దః వాగధిపతిం ప్రాణమేవ ప్రాధాన్యే నాభిధత్తఇతి ప్రాణ స్సామేతి శ్రుతః. యద్వేతి పక్షాన్తరే. అయం ప్రాణః కీటేన

కీటశరీరేణ దన్తినా త్రిభువనైశ్చకిం బహునా సర్వప్రపఞ్చేనాపి సమ ఇతి సామేతి శ్రుత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. కీటాదిసర్వశరీరేషు హిరణ్యగర్భశరీరపర్యన్తేషు గోత్వాదివ త్కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్తఇతి సమత్వం ప్రాణస్య న పున శ్శరీరమాత్రపరిమాణేనైవేతి. అమూర్తత్వా త్సర్వగతత్వాచ్చ. ఏవం సర్వవ్యాపిన మాకాశవత్సర్వగత మేనం ప్రాణం యః అయ తే వేత్తి స ఇతి శేషః. ఏష పణ్డితః ప్రాణస్య సలోకతాం సమానలోకతాం ప్రాప్నుయాత్. అపి కిఞ్చ సాయుజ్యం తథా ప్రాప్నుయాత్. ఏత దుక్తం సర్వం ధ్రువ మవ్యభిచారి. ౨౭

శ్లో॥ ఉద్గీథోఽయ మితి శ్రుతో హి జగతీ ముత్తమ్భయ న్స్వ గ్గిరో
గీథాయాశ్చ వశీభవ త్యథ పున స్సామ్న స్సువర్ణం స్వరః
స్వం వేదేతి య ఏష త త్స భజతే వాణీ ప్రతిష్ఠాఽస్య తత్
యో వేద ప్రతితిష్ఠతి స్వయ మముష్యాన్నం ప్రతిష్ఠేతి కే. ౨౮

వ్యా.- అయం ప్రాణ ఉద్గీథ ఇతిశ్రుతః. సామావయవభక్తివిశేష ఉద్గీథః. హి యస్మాత్ జగతీ ముత్తమ్భయ న్విధారయ న్నయ ముదిత్యుచ్యతే. గీథాయా గిరో వశీచ భవతి. తస్మా త్ప్రాణస్యోద్గీథత్వ మిత్యర్థః. అథ యః పునః సామ్నః స్వం స్వరః సువర్ణం స్వరఇతి వేద స ఏష త త్స్వం సువర్ణం చ భజతే ప్రాప్నోతి. స్వరః కణ్ఠమాధుర్యమ్ అస్య సామ్నః వాణీ ప్రతిష్ఠా. వాచి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠితత్వాత్. జిహ్వామూలీయాదిషుహి ప్రతిష్ఠితః ప్రాణో గీతిభావ మాపద్యతే యః తత్ ప్రాణస్య వా క్ప్రతిష్ఠే త్యేతత్ వేద సః స్వయం ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిష్ఠాం లభతే అముష్య సామ్నః ప్రాణస్య అన్నం ప్రతిష్ఠేతి కే కేచి దాహు రితి శేషః. ౨౮

శ్లో॥ మృత్యో ర్మాం గమయామృతం త్వితి జపిత్వోద్గాతరి ప్రాణవి
ద్యన్నం స్వస్య కృతే ఽభిగాయతి వరం యం తం జనః ప్రార్థయేత్
తం యాయా త్సతత స్స గర్ధయతి యం స్వార్థం పరార్థంచ వో
ద్గాతా దేహ విసాధయత్యపిచ తం ప్రాణాత్మభావం గతః. ౨౯

వ్యా.- ప్రాణవిది ఉద్గాతరి మాం మృత్యో రమృతం గమయ ఇతి జపిత్వా తుశబ్దాత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ ఇతి జపవాక్యేచ గృహ్యతే. వాక్యత్రియస్యాప్యేకఏ వార్థ ఇత్యేకమేవ వాక్యం సాక్షాన్నిర్దిష్టం. శ్లోకే స్వస్య కృతే ఆత్మార్థ మన్న మభిగాయ త్యుద్గాయతి సతి తముద్గాతారం జనః యం వరం కామం ప్రార్థయేత్ తత స్సజన స్తం వరం యాయాత్. స ప్రాణవిదుద్గాతా స్వార్థం పరార్థంవా యజమానార్థం వా యం కామం గర్ధయతి కామ

యతే. ఏష ఉద్గానా త్తం కామం విసాధయత్యేవ తత్రి హేతు మాహ- ప్రాణాత్మ భావం గతః ప్రాణఏ వాత్మేతి భావం నిశ్చయం గతః ప్రాప్తః అతో౽స్య సర్వకామ సిద్ధి ర్భవతి. యస్మా దేవం తస్మా దాప్రాణాత్మాభిమానవ్యక్తే రుపాస్యః ప్రాణ ఇతి ప్రకరణార్థః.

శ్లో॥ సృష్టేఃప్రా గిద మేకఏవ సమభూ దాత్మా శరీర్యాదిమః
పశ్య న్నాత్మన ఏష నాన్య దహ మస్మ్యేవం పురా వ్యాహరత్
సో౽హన్నామక ఆస తే న మనుజో౽ద్యాప్యన్త్రిశః కేన వా
ప్రబ్రూతే౽హ మయం త్వయం స పురుషః పాపం య దౌషత్పురా. ౩౦

వ్యా.—సృష్టేఃప్రా గిదం స్థావరజఙ్గమాత్మకం జగ దేకఏ వాత్మా ఆదిమః ప్రథమ శ్శరీరీ ప్రజాపతి స్సమభూత్. ప్రజాపతిశరీరావిభక్తం స దాసీదిత్యర్థః ఏష ప్రజాపతి రాత్మనో౽న్య న్న పశ్యన్ సన్ పురా ఆదావహమస్మీ త్యేవం వ్యాహార దువాచ. పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః ప్రజాపతి స్సర్వాత్మా౽హ మస్మీతి వ్యాహృతవా నిత్యర్థః. స ప్రజాపతి స్తేనవ్యాహారేణ అహన్నామక ఆస అహమితి ప్రజాపతే ర్నామాసీ దిత్యర్థః. యస్మా త్ప్రజాపతిరేవ మహ మిత్యగ్రే వ్యాజహార తస్మాదేవ తేన సృష్టో మనుజః అద్య కేనవా కేనాపి పురుషేణా౽మన్త్రిత స్సన్ అహమయస్తు అహమయమితి ప్రబ్రూతే అహమయ మిత్యేవాగ్రే కారణాత్మాభిధానే నాత్మాన ముక్త్వా పశ్చా ద్దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇతి మాతాపితృకృత మాత్మవిశేషనామ వక్తీత్యర్థః. యద్యస్మాత్సో౽యం ప్రజాపతిః పురా పూర్వం పాప మౌషత్ దదాహ. తస్మా త్పురుషఇత్యుచ్యత ఇతిశేషః భవతీతి వా. పురా ఔష త్పురుష ఇతి నామనిర్వచనం పృషోదరాదిత్వా ద్రూపసిద్ధిః. యద్యపి శిరః పాణ్యాదిలక్షణపురుషాకారత్వా త్ప్రజాపతేః పురుష స్తథా౽పి సర్వపాపదహానా దప్యయం పురుష ఇతి ప్రసిద్ధ ఇతి బోద్ధవ్యమ్. ౩౦

శ్లో॥ ఏవంవి త్పురుషో బుభూషతితు య స్తం నిర్దహే జ్జ్ఞానతో౽
ద్వైకాకీ సపుమా న్బిభాయ జనవ త్పశ్చా ద్విచార్యాత్మనా
మత్తో౽న్య న్నకి మప్యహ మ్బిభయ మిదం కస్మా త్ప్రియామీ త్యయం
స స్త్యాజ భయం భయ మ్భవతి వై పుంసో ద్వితీయా ద్భువి. ౩౧

వ్యా.— యః పురుషః ప్రజాపతి ర్బుభూషతి భవితు మిచ్ఛతి త మేవంవి త్పుమాన్ జ్ఞానతో జ్ఞానేన నిర్దహే త్పరిభవేదిత్యర్థః ప్రాజాపత్యం పదం కామ యమానా బహవో జ్ఞానకర్మభ్యాం యతన్తే. న సర్వేషాం తేషాం తల్లాభో భవితు

మర్హతి కిన్త్వేకతమస్యైవ ప్రజాపతేః ఏకత్వాత్ ఏవం సతి యతమానానాం తేషాం మధ్యే య ఉత్కృష్ట స్స్వాత్మ జ్ఞానేన కర్మణా వా పరిభవతి. స ప్రాజాపత్యపదం లభతే. వర్తమానప్రజాపతినా పూర్వ మేవమేవ సర్వేషాం స్వేతరసాధకానాం పరిభూతత్వప్రకారం ప్రకృతప్రాజాపత్యపదస్య లబ్ధత్వాత్. తస్మాదేవం విద్వాన్ సర్వాన్ సాధకా నతిగచ్ఛ దిత్యర్థః. ఏతేన పాపం యదాపత్పురేతి పూర్వశ్లోకోక్తం వ్యాఖ్యాతమ్. పాపవ త్ప్రతిబంధకభూతం సర్వం ప్రజ పతీభవనసాధనవన్తం జనం పరిబభూవేతి తదర్థాత్. ఏవం ప్రజాపతేః పురుషనామనిర్వచనం కృత్వా తజ్జ్ఞానఫలంచ దర్శయిత్వా తస్యైవ జగత్సృష్టిప్రకారం వక్తు మారభతే- అథేతి. స పుమాన్ ప్రజాపతి రేకాకీ అత ఏవ జనవ దస్మదాదిపురుషవత్ బిభాయ భీతి మ్మాప. ఏవం భీతి మ్ప్రాప్య పశ్చా దయ మాత్మనా మనసా విచార్య మత్తోఽన్య త్కిమపి వస్తు నాస్తి అహం కస్మా దిదం భయం ప్రియామి ఇతి నిశ్చిత్యేతి శేషః. భయం సమ్యక్ తత్యాజ పుంసః పురుషస్య భువి లోకే ద్వితీయా ద్వస్తుపస్సకాశా ద్భయ మ్భవతి. వై ప్రసిద్ధా స్మరణేవా. సర్పవ్యాఘ్రపిశాచచోరాదిలక్షణా ద్ద్వితీయ పదార్థాదేవ భయసమ్భవః నతు ద్వితీయాభావే ఏకస్యేతి భావః. నను విరాజః ప్రథమస్య శరీరిణః ప్రజాపతేః కథ మద్వితీయత్వ మాకాశాదేర్ద్వితీయస్య సత్త్వా దితిచే దుచ్యతే. ప్రజాపతి రయం స శరీరిదృష్ట్యా మత్తోఽన్యత్కిమపి నాస్తీత్యువాచ కిన్తర్హి ఆత్మ దృష్ట్యైవ. “ఆత్మా హ్యేక మేవాద్వితీయం బ్రహ్మ “నేహ నానాఽస్తి” త్యాదిశ్రుతేః న చైత ద్బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం కథ మస్యాసీ ద్వినా గురూపదేశ మితి వాచ్యం. జన్మాన్తరసంస్కారవశాదితి. నచ యద్యస్య జన్మాన్తర ఏవాత్మసాక్షాత్కారఆసీ త్కుత స్తర్హ్యస్య ప్రజాపతిరూపేణ పునర్జన్మ కథంవా భయసమ్భవ ఇతివాచ్యం. జన్మాన్తరే శమదమాదిసమ్పన్నస్య బహువారం కృతవేదాన్తశ్రవణమననాదేరపి ప్రాజాపత్యపదకామనాత్మకప్రతిబన్ధవశా దస్య నాసీ దాత్మసాక్షాత్కారఇతి పునర్జన్మప్రాప్తిః ఆత్మసాక్షాత్కారాభావా దేవావిద్యాయా అనివృత్తత్వా ద్భయసమ్భవశ్చ. ప్రజాపతేరస్మిన్ జన్మనితు ప్రతిబన్ధస్య క్షీణత్వా జ్జన్మాన్తరశ్రవణమననాదప్రయుక్తసంస్కారవశా త్పునర్విచారేణాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారో జాతఇతి న కాచిదనుపపత్తిః ఏవం కృతాత్మసాక్షాత్కారోఽపి వర్తమానః ప్రజాపతి రాబ్రహ్మప్రలయం ప్రారబ్ధావసానాభావా త్స్వాధికారే వర్తతఏవేతి నాస్య జ్ఞానోత్తరకాలమేవ ముక్తిః. ‘తస్య తావదేవ చిరం యావ న్నవిమోక్ష్యే ఽథ సమ్పత్స్యే’ ఇతి శ్రుతేః. ప్రారబ్ధస్య భోగం వినాఽనాశాత్.

౩౧

శ్లో॥ ఏకాకీ న రతిం ప్రిపద్య చకమే సోఽయం ద్వితీయం స్వవత్
స్త్రీవ స్త్వాస్య తయాఽస్మి సక్త ఇతి ధీ ర్జజ్ఞేఽధ పత్నీపతిః
పశ్చాత్స్వధో శతరూపయా కృతరతి స్స్వాయమ్భువోఽయం మను
స్సర్గార్థం విధిచోదితో వ్యజనయ త్కామం మనుష్యా న్స్వాయమ్. 32

వ్యా.—సోఽయం ప్రజాపతిః ఏకాకీ అతఏవ రతి మిష్టార్థసంయోగజాం క్రీడాం న ప్రిపద్య స్వవ దస్మదాదివత్ ద్వితీయం స్త్రీవస్తు చకమే. అస్య ప్రిజాపతేః తయా స్త్రియా సక్తోఽస్మి పరిష్వక్తోఽస్మీతి ధీ ర్భావో జజ్ఞే. స్త్రీపరిష్వక్తమివాత్మానం భావయామాసే త్యర్థః. అథ ప్రజాపతే స్సత్యసంకల్పత్వా త్పత్నీపతిశ్చ జజ్ఞే స్త్రీపుం మిధున మన్యోన్యపరిష్వక్తం జాతమిత్యర్థః. అధో తతః సర్గార్థం విధిచోదితః ప్రజాపతినా ప్రేరితోఽయం స్వాయంభువో మనుః యః పత రితి నిర్దిష్ట స్స ఇత్యర్థః. పశ్చాన్స్వ శతరూపయా కృతరతిః కృతమైథునస్సన్ కామం యథేచ్ఛం స్వయం మనుష్యా నజనయత్ కామం కృతరతిరితివా. ఏవం మనునా ఉత్పాదితత్వా దేవ మనుష్యత్వం మానవత్వం మనుజత్వంచ నరాణా మితి బోద్ధవ్యమ్.   32

శ్లో॥ మా మ వ్యేతి పుమా నయం దుహితరం నిర్లజ్జ ఇత్యజ్జనా
గా రాసీ ద్వృషభో మను స్స మిధునా త్తస్మా దభూ ద్గోకులమ్
భూయ స్సా బడబా ఽభవ త్సచ హయ స్సాగర్దభీ గర్దభ
స్స ద్వన్ద్వా దభవ త్తతో ఽశ్వముఖరం తచ్చైకశాఫం కులమ్.   33

వ్యా.—అయం పుమాన్ ప్రిజాపతిః నిర్లజ్జ స్సన్ దుహితర మపి మా మేతి ఉపగచ్ఛతి ఇతి పాపా జ్జుగుప్సితా భూత్వేతి శేషః. అజ్జనా శతరూపా గా రభవత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మవైచిత్ర్యవశా దితి భావః సచ మనుః ఋషభోఽభవత్. తస్యాం కామానపాయా దితిభావః. తస్మా న్మిధునా ద్గోకుల మభూత్. సా భూయో బడబా అభవత్. సచమను ర్హయోఽభవత్. సా గర్దభీ అభవత్. సచ గర్దభోఽభవత్. తస్మా ద్ద్వన్ద్వాత్ బడబాహయాత్మకాత్ గర్దభీగర్దభాత్మకాత్ బడబాగర్దభాత్మకా చ్చేత్యర్థః. మిథునాత్ అశ్వముఖర మశ్వప్రిముఖ మశ్వగర్దభాశ్వతరాత్మక మిత్యర్థః. తత్ప్రసిద్ధ మేకశాఫం శఫశబ్దాత్స్వార్థేఽణ్ ఏకఖురం కుల మభవత్. బడబాయాం గర్దభా దుత్పన్నో ఽశ్వతరః (అంథ్రో కంచరగాడిద). 33

శ్లో॥ సాఽజాఽభూ త్పున రేష బస్త ఉదభూ త్సాఽవి స్స మేష స్తథా
తద్ద్వన్ద్వద్వితయా దజావినికరా ఆసం స్తదేవంవిధిః

తత్తద్ద్వన్ద్వవిధానపూర్వక మథా ఽఽకీటజన్తువ్రజం
జజ్ఞే సృష్టి రితీక్షణా ద్భగవతః సృష్టిః పుమా నేవ సః. ౩౮

వ్యా:- సా శతరూపా అజా ఽభూత్. ఏష మనుః పునస్తు బస్త శ్ఛాగో ఽభూత్. సా అవి రుదభూత్. స మేష ఉదభూత్. తథాశబ్దః క్రియాపదానుకర్షణార్థః. తయో ర్ద్వన్ద్వయో ర్ద్వితయా ద్ద్వయా దజానా మవీనాంచ నికరా ఆసన్. తత్తతః విధిః ప్రజాపతిః ఏవంపూర్వోక్తన్యాయేన తత్తద్ద్వన్ద్వవిధానపూర్వక మాకీటజన్తువ్రజం కీటైస్సహ సర్వజన్తుసముదాయ మథా త్ససర్జ. శతరూపాం స్త్రియం మనుం పురుషంచ తత్తజ్జాతివిశేషాశ్రయమిథునాత్మ నోత్పాద్య తత్తజ్జాతివిశేష మాకీటం ససర్జే త్యర్థః. నాత్ర ప్రజాపతేః కో ఽపి ప్రయాస ఇత్యాహ-జజ్ఞ ఇతి. భగవతః ప్రజాపతే రీక్షణా త్సంకల్పా దేవ ఇతి సృష్టి స్సృజ్యమానం సర్వం జగ దిత్యర్థః. జజ్ఞే జాతమ్. యస్మా దేవం సృష్టిః ప్రజాపతిమయీ తస్మా త్సృష్టిః స పుమా న్ప్రజాపతి రేవ కార్యస్య కారణానన్యత్వా దితి భావః. ఏవం ప్రజాపతే రేవ మృదో ఘటత్వవ త్సృష్టిత్వా త్సృష్టి రితి నామ ప్రజాపతేః ప్రసిద్ధమితి బోధ్యమ్. ౩౮

శ్లో॥ నిర్మథ్యాథ ముఖం కరేణ భగవా నుత్పాదయామాస త
ద్యోనిభ్యో దహనం తద న్తరభవ న్నిర్లోమకం తత్త్రయమ్
బాహ్వాదే రయ మిన్ద్రముఖ్య మసృజ ద్దేవవ్రజం య త్తతో ఽ-
సా వేతస్య విసృష్టి రేష సకలా దేవా అముం తద్యజేత్. ౩౯

వ్యా.- భగవా న్ప్రజాపతి రథ ముఖం కరేణ కరాభ్యాం నిర్మథ్య. ముఖే కరౌ ప్రవేశ్య మథిత్వేత్యర్థః. తద్యోనిభ్యః తేభ్యః ముఖా త్కరాభ్యాంచ యోనిభ్యః దహన మగ్ని ముత్పాదయామాస. తత్తస్మాత్ తత్త్రయం ముఖం కరద్వయం చా న్తర్నిర్లోమక మభవత్. అయం ప్రజాపతిః బాహ్వాదే స్స్వకాశా దిన్ద్రముఖ్యం దేవవ్రజ మసృజత్. య ద్యస్మా దేవం తత్తస్మా దసా వగ్నీన్ద్రాదిదేవగణః ఏతస్య ప్రజాపతే ర్విసృష్టిః. అత ఏవైష ప్రజాపతి స్సకలా దేవాః సర్వదేవాత్మక ఇత్యర్థః. సర్వదేవానాం ప్రజాపతికార్యత్వా త్కార్యస్యచ కారణాత్మత్వా త్ప్రజాపతి రేవ సర్వే దేవా ఇతి భావః. తత్తస్మా దముం ప్రజాపతిమేవ ప్రాణం యజే ద్విద్వాన్. స త్వజ్ఞవ ద్వ్యష్ట్యుక్తవిధయా తం తం దేవ మిన్ద్రాగ్న్యాదిలక్షణ మితి భావః. నను కిమయం ప్రజాపతి ర్హిరణ్యగర్భో విరా డణ్డజః ప్రథమశరీరీ జీవ ఉతేశ్వరః ఆద్యే సర్వదేవాత్మత్వ మస్యా ఽయుక్తం ద్వితీయే భయారత్యాదిక మయుక్త మితిచే దుచ్యతే. జీవ ఏవేతి కుతః జన్మాన్తరకృతధర్మవశా దస్యేదం ప్రజాపతిత్వ

మాసీదితి ధర్మాధర్మపారతన్త్ర్యం తానదేకం జీవత్వేఽస్య లింగమ్ అజ్ఞానం తత్కా ర్యకభయారత్యాదికం చేత్యన్యత్. శరీరిత్వేన రూపే ణాణ్డజత్వ మపరమ్. నహీశ్వ రస్య ధర్మాదిపారతన్త్ర్య మజ్ఞానతత్కార్యే శరీరత్వంచ సమ్భవతి. "స సర్వజ్ఞ స్సర్వ విత్." "అకాయ" మిత్యాదిశ్రుతేః. ఏవం జీవత్వాదేవాఽస్య దుహితరి కామ శ్చా సీత్ నిష్కామో హీశ్వరః పూర్ణకామత్వాత్. ఏవం జీవో భవన్న ప్యయం జ్ఞానాగ్నిదగ్ధసర్వపాపతూలత్వేన శుద్ధచిత్త స్సన్నాత్మాన మద్వయ మఖణ్డం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ సాక్షాత్కృతవా నితి సర్వదేవాత్మత్వ మస్య సజ్గచ్ఛతే వామదేవస్యేవ. సర్వాత్మకంహి బ్రహ్మ. ఏవం బ్రహ్మభూత స్యాప్యస్య యావత్ప్రారబ్ధావసాన మవిద్యాయా లేశత స్సంస్కారరూపేణ వర్తమానత్వా దుపపద్యత ఏవ కామాదిసమ్భవః. పరన్తు కాదాచిత్కమేవ తస్య కామాదికం ప్రాయశ స్త్వాత్మరతి రేవ. యద్యపి సర్వే జీవా అపి బ్రహ్మైవ తథాపి న సర్వేషాం స్వస్మిన్ బ్రహ్మత్వనిశ్చయ ఇతి నాస్తి సర్వాత్మ త్వం. ప్రజాపతేస్తు బ్రహ్మాహ మస్మీతి నిశ్చయసత్త్వా త్సర్వాత్మత్వ మితి. నను సూత్రాత్మనో హిరణ్యగర్భ స్యాణ్డజస్య శరీరిణో విరాజశ్చ కథ మైక్యం యేన హిరణ్యగర్భఏవ విరా డిత్యుచ్యత ఇతిచే న్నైష దోషః. మృద్ఘట ఇతివ త్సూత్ర విరాజో స్సామానాధికరణ్యోపపత్తేః కారణకార్యయోః కారణమేవహి కార్యమ్. కిఞ్చ స్థూలశరీరాత్మకోపాధ్యన్తరవశా త్సూక్ష్మశరీరాభిమానిన స్తైజసస్య జీవస్య విశ్వత్వమివ సూత్రాత్మ నోపి విరాడాత్మకస్థూలశరీరోపాధ్యన్తరవశా ద్విరాట్త్వ ముపపద్యత ఏవ. న చానేన న్యాయేన అవ్యాకృతోపాధిక స్యేశ్వర స్యైవోపాధ్య న్తరవశా ద్ధిరణ్యగర్భత్వం జాత మితీశ్వరఏవ హిరణ్యగర్భ ఇతి వాచ్యమ్. కి మీశ్వ రో హిరణ్యగర్భఇతి భవతా మతం యద్వా హిరణ్యగర్భ ఈశ్వర ఇతి. ఆద్య మిష్ట మేవ. ద్వితీయ స్త్వయుక్తం. కార్యస్య కారణాదభిన్నత్వేపి కారణం కార్యా ద్భిన్నమేవేతి కృత్వా హిరణ్యగర్భా ద్భిన్నఏ వేశ్వరః. కిఞ్చ ఈశ్వరఏవ జీవరూపేణ దేహే ప్రవిష్ట ఇతి శ్రవణాత్ హిరణ్యగర్భో వా అన్యో వా జీవః కథ మీశ్వరా త్మకో న స్యాత్. పరన్తు కార్యోపాధి రయం జీవః కారణోపాధి రీశ్వరఇతి శ్రుత్య న్తరాత్ కార్యకారణోపాధివశా జ్జీవేశ్వరభేదః నతు స్వాభావికః. 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే'తిశ్రుత్యన్తరాత్ జీవేశ్వరయో శ్చైతన్యైకరసత్వాచ్చ. హిరణ్యగర్భస్తు కార్యోపాధిత్వా జ్జీవఇతి. నచ విరాడేవ కార్యోపాధి ర్న హిరణ్యగర్భ ఇతివాచ్యం. సూక్ష్మశరీరస్యాపి కార్యత్వేన సూక్ష్మశరీరోపాధి ర్హిరణ్యగర్భోఽపి జీవఏవ. అవ్యా

కృతమేకమేవహి కారణం యదీశ్వర స్యోపాధిః. అయంచ హిరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. యథా అగ్న్యాదిత్యౌ వాక్చక్షురితి. యథా అగ్న్యాదిత్యాదయః వాక్చక్షురాద్యభిమాని దేవతా స్తథా హిరణ్యగర్భః ప్రాణాభిమాని దేవతా సమష్టి లిఙ్గశరీరాభిమానీ ఖలు హిరణ్యగర్భః. లిఙ్గశరీరంచ ప్రాణాత్మకమేవ. అతఏవ ప్రాణోపాసకః ప్రాణం హిరణ్యగర్భరూపేణోపాస్య హిరణ్యగర్భస్య సాలోక్యం సాయుజ్యం వా ప్రాప్నోతి నతు కేవలప్రాణసాలోక్యాదిక మసమ్భవాత్. నచ ప్రాణాభిమానిదేవతా హిరణ్యగర్భఇతి కిం ప్రాణఏవ సాక్షాత్స ఇత్యుచ్యతామితి వాచ్యం. ప్రాణస్య జడస్య సఙ్కల్పపూర్వకసృష్టికర్తృత్వాయోగాత్. నచ ప్రాణశ్చేతనఏవేతి వాచ్యం. సత్యపి ప్రాణే సుప్తస్య దర్శనాదివ్యవహారాదర్శనాత్. తస్మాద్ధిరణ్యగర్భోపాధిః ప్రాణః. ౩౭

శ్లో॥ ఆర్ద్రం యత్తద్దధాసృజత్సచ రసా త్సోమ స్తదన్నంచ సోఽ
న్నాదోఽగ్నిః కథితాతిసృష్టిరితి సైషా బ్రహ్మణః శ్రోత్రియైః
మర్త్యస్సన్నమృతాన్ ససర్జ యదయం దేవాన్ స్వయం శ్రేయసో
యో వేదేత్యతిసృష్టి మేవ స పుమాన స్యాం ప్రజేశాయతే. ౩౮

వ్యా.—అథ భువీతిశేషః యదార్ద్రం ద్రవయుక్తం వస్తు దృశ్యతే తత్సర్వం స హిరణ్యగర్భః రసా ద్రేతసః స్వకీయా దసృజత్. "రేతస ఆప" ఇతిశ్రుతేః. తచ్చ ప్రజాపతినా సృష్ట మార్ద్రం సోమఏవ స సోమ ఏవాన్నంచ ద్రవాత్మకత్వేనాప్యాయకత్వాత్. యత్ప్రాణిభిరద్యతే తదేవ సోమఇత్యర్థః. అగ్ని రన్నాదః అన్నస్యాత్తా ఉష్ణత్వా ద్రూక్షత్వాచ్చ జఠరాగ్నినా హ్యన్న మద్యతే. తస్మాదయమేవాత్తా స ఏవాగ్ని రిత్యర్థః. అగ్నిరపి క్వచి ద్ధూయమాన స్సోమోభవతి సోమోఽపి క్వచి దిజ్యమానో భవ త్యగ్ని రితి నసోమాగ్న్యో రన్నత్వాత్తృత్వే నియతే కిన్తర్హి అన్నమేవ సోమోత్తైవాగ్నిరితి నియమ్యతే. ఏవమగ్నీషోమాత్మకం సర్వ మిదం జగత్. య ఏవం పశ్యతి తస్య నాన్యద్దోషః కోపీతి బోద్ధ్యమ్. అయం ప్రజాపతిః మర్త్యః మరణధర్మాసన్నపి స్వయ మమృతాన మరణధర్మాణ శ్శ్రేయసః ప్రశస్యతరా నాత్మన స్సకాశాదపి దేవా న్ససర్జేతి యత్, సైషా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యాతిసృష్టి రాత్మనో ప్యతిశయా సృష్టిరితి శ్రోత్రియై శ్ఛన్దోవిద్భిః కథితా ఇత్యతిసృష్టిం యో వేద స ఏవ పుమాన్ తస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజేశాయతే ప్రజాపతిరివ స్రష్టా భవతీత్యర్థః. నను సృష్టి ర్వ్యసృష్టి రతిసృష్టి శ్చేతి త్రయ మత్రోక్తమ్. తత్ర మనుష్యాద్యా పిపీలికాన్తం ద్వన్ద్వ

జాతం సృష్టిః దేవా అతిసృష్టిః విసృష్టిస్తు సృష్ట్యతిసృష్టిభిన్నైవ భవితు మర్హతి నతు తథోక్తం కిన్తు విసృష్టి ర్దేవభేదఇత్యేవోక్తమితి విసృష్ట్యతిసృష్ట్యోః కో భేద ఇతిచే దుచ్యతే. బ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్తృవహ్నీన్ద్రాదిదేవవిశేషసృష్టి ర్విసృష్టిః అవిశేషేణ దేవసృష్టి రతిసృష్టిరితి వివేకః. విసృష్టిరేవాతిశయత్వేన హేతునా అతిసృష్టి రిత్యుచ్యత ఇతి విసృష్ట్యతిసృష్ట్యో రభేద ఏవేతి వా. ౩౮

శ్లో॥ ప్రాగవ్యాకృత మేత దాస సకలం త ద్విష్ణునా వ్యాకృతం
నామ్నా చాకృతినా యమేతదభిధ శ్చేదం స్వరూప స్త్వితి
కోశే ఖడ్గవ దగ్ని రిధనఇవైతస్మిన్ ప్రవిష్టః పుమాన్
సోఽయం దేహ ఇహాసఖేభ్యఇతి నైనం యన్త్యకృత్స్నాహ్వయమ్. ౩౯

వ్యా.—సర్వం వైదికం జ్ఞానకర్మలక్షణం సాధనం కర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం సాధ్యం చేత్యేతావదేవ వ్యాకృతం జగత్సంసార ఇత్యుచ్యతే. అస్యైవాత్రశ్లోకే ఏతచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః. ఏతత్సకలం జగత్ ప్రాక్సృష్టేః పూర్వ మవ్యాకృత మాస ఆసీత్. కారణావస్థా ప్రకృతి రీశ్వరోపాధి ర్మాయాశక్తి రవ్యాకృత మిత్యుచ్యతే. తచ్చావ్యాకృత మయ మేతదభిధః అయ మిదం స్వరూపః ఇదంరూపః ఇతినామ్నా ఆకృతినా రూపేణచ నామరూపాత్మనేత్యర్థః. విష్ణునా పరమేశ్వరేణ వ్యాకృత మభూదితి శేషః. నామరూపాతిరిక్తజగత్పదార్థాభావా త్తదవ్యాకృతం జగద్రూపేణ పరిణమయామాస పరమేశ్వర ఇత్యర్థః నచావ్యాకృతం స్వయమేవ పరిణత మిత్యుచ్యతాం కిం విష్ణునేతి వాచ్యం. వ్యాకరణస్య సఙ్కల్పపూర్వకత్వాత్ సఙ్కల్పస్యచ చేతనధర్మత్వా దవ్యాకృతస్యచ జడత్వాదితి. వ్యాకరణస్య సఙ్కల్పపూర్వకత్వంచ నామరూపే వ్యాకరవాణీతి శ్రుతిప్రసిద్ధమ్ పరమేశ్వరస్య సఙ్కల్పయితృత్వంచ 'తదైక్షతే'త్యాదిశ్రుతిసిద్ధమ్. నచ 'కామ స్సఙ్కల్ప'ఇతి శ్రుతే స్సంకల్పో నాత్మధర్మఇతి వాచ్యమ్. చేతనాభాసవశాదేవ మనసో మాయాయావా సఙ్కల్పాదిలాభః న స్వతఇతి. నచైవం నిర్ధర్మకత్వ మాత్మనో నసిధ్యతీతి వాచ్యం. మాయావశాదేవాత్మన స్సఙ్కల్పాదిసమ్భవో నస్వతఇతి. తస్మా న్మాయోపాధికః పరమేశ్వరఏవ ఆకాశాదిభూతానాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభౌతికానాంచ కారణమితి స్థితమ్. ఉక్తంచ శ్రుత్యైవ. 'యతోవా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి తద్బ్రహ్మే'తి. హిరణ్యగర్భస్యతు మహాభూతసృష్ట్యభావా న్నేశ్వరత్వమితి బోధ్యమ్. సః యేనావ్యాకృతం వ్యాకృతం సః అయ మాత్మభూతః పుమానీశ్వరః

కోశే పిధానే ఖడ్గవత్ ఇన్ధనే అగ్నిరివచ ఏతస్మిన్ ప్రష్ఠాది స్తమ్బపర్యన్తే సర్వస్మిన్నపి దేహే జాత్యేకవచనం దేహేష్విత్యర్థః. ఆనఖేభ్యః-అభివిధావాఙ్. ప్రవిష్టః యథా కోశే ఖడ్గ ఏకదేశే వర్తతే ఏవ మాత్మా శరీరైకదేశే హృదయగుహాయాం వర్తతే యథావా వహ్ని ర్దారుషు సర్వావయవావచ్ఛేదేన వర్తతే ఏవ మాత్మా దేహే సర్వావయవావచ్ఛేదేన వర్తత ఇతి సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సర్వం వ్యాప్యావస్థిత ఆత్మేత్యర్థః. ఏతేనాణుపరిమాణో జీవ ఇత్యపాస్తం. తథాత్వే జీవస్య సర్వశరీరవ్యాప్త్యసమ్భవప్రసఙ్గాత్. ఏవమ్ మధ్యమపరిమాణ ఇత్యప్యపాస్తం. తథా సత్యనిత్యత్వాదిప్రసఙ్గాత్. అతః పరిశేషా ద్విభురేవ జీవః. నచ పరమేశ్వరస్యాత్ర సర్వదేహవ్యాప్తి రుక్తేతి కథం జీవస్య విభుత్వసిద్ధి రితి వాచ్యం. పరమేశ్వరో జీవరూపేణ దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యర్థాత్. అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి శ్రుత్యన్తరాత్. దేహే ప్రవిష్టస్య చైతన్యస్యైవేశ్వరస్వరూపస్య జీవత్వాచ్చ. నను పరిపూర్ణస్య చైతన్యస్య కథ మ్పున ర్దేహే ప్రవేశః. ప్రవేశాత్ప్రాగేవ తత్ర సత్త్వా దసత్త్వే పూర్ణత్వవ్యాఘాతాత్. నహి ఘటే ప్రవిష్ట ఆకాశ ఇత్యుచ్యతే పరిచ్ఛిన్నస్య జలాదేస్తు ప్రవేశ ఉపపద్యతే ఇతిచే త్సత్యమతఏవ న ముఖ్యః ప్రవేశ ఇహావివక్షితః. కిన్తు ప్రవిష్ట ఇవేత్యౌపచారికప్రవేశ ఏవ. స చౌపచారికప్రవేశః దేహే పరమాత్మన ఉపలభ్యమానత్వా ద్వ్యజ్యతే యస్మాత్సర్వవ్యాప్యయం దేహ ఏవోపలభ్యతే, న పాషాణాదౌ. తస్మా ద్దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. దేహే హ్యుపలబ్ధి శ్చాహమితి స్ఫుటైవ. అతఏవ భాగవతే "మనీషిణో హృది సన్నివేశితం, స్వశక్తిభి ర్నవభిశ్చ త్రివృద్భిః। వహ్నిం యథా దారుషు పాఞ్చదశ్యం, మనీషయా నిష్కర్షన్తీహ గూఢమ్॥" ఇత్యుక్తం వేదవ్యాసేన. దేహేచ బుద్ధావేవాయముపలభ్యత ఇతి బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఆత్మేత్యుచ్యతే. నతు దేహేన బుద్ధ్యా వా పరిచ్ఛేదః కశ్చి న్నాస్త్యస్య పరిచ్ఛిన్నత్వేసతి జాడ్యాద్యాపత్తే ర్ఘటాదేరివాస్యాపి తస్మా దపరిచ్ఛిన్నస్యైవాత్మనః బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వేన రూపేణ ప్రవేశ ఉపపన్నఏవ దేహే. యద్వా పరమాత్మా దేహే ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రవిష్టః 'రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూ' వేత్యాదిశ్రుతేః. అతఏవచోపమా సూర్యకాదివదితిసూత్రాచ్చ యథా జలే సూర్యః ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రవిష్ట స్తద్వదితి సూత్రార్థః. నను పరిచ్ఛిన్నస్య సాకారస్యచ సూర్యస్య భవతు ప్రతిఫలనం జలే కథమ్పున రపరిచ్ఛిన్నస్యాత్మనో నాకారస్య ప్రతిఫలన మితిచే న్నాయందోషః అపరిచ్ఛిన్నస్యానాకారస్యాప్యాకాశస్య జలే ప్రతిఫలనదర్శనాత్. నచ యత్ర

దేశే బిమ్బోఽస్తి తత్రైవ దేశే కథమ్పునః ప్రతిబిమ్బసద్భావ ఇతి వాచ్యం.
యత్ర జలే ఆకాశోఽస్తి తత్రైవాకాశప్రతిబిమ్బసమ్భవాత్. న చావకాశరహితే
జలే కథమాకాశసత్త్వమవకాశసత్త్వమవకాశవానాకాశ ఇతి వాచ్యమ్. జలే
అవకాశాభావే సతి పురుషప్రవేశాద్యనుపపత్తేః, నను శూన్యఘటే యథా గగన
ముపలభ్యతే న తథా జలపూర్ణఘట ఇతిచేజ్జలేన తిరోహితత్వాద్గగనస్య తత్రా
నుపలబ్ధిః న త్వసత్త్వాత్. కార్యేహి కారణం వర్తతే ఘటే మృదివ ఆకాశకార్యంచ
జలం వాయ్వాదిద్వారా ఆకాశాదేవ జలస్యోత్పన్నత్వాత్. నన్వేవమపి జలప్రదేశే
బిమ్బాకాశస్యానుపలబ్ధత్వాద్భవతు ప్రతిబిమ్బాకాశః కథమ్పునశ్చైతన్యవత్త్వ
మేవ బుద్ధౌ చైతన్యప్రతిఫలనమితిచేద్యథా విద్యమానస్యాప్యాకాశస్యానుప
లబ్ధిస్తథా బుద్ధౌ విద్యమానస్యాప్యాత్మనోఽనుపలబ్ధిరితి కృత్వా అనుపలబ్ధచై
తన్యాయాం బుద్ధావాత్మనః ప్రతిఫలనముపపద్యత ఏవానుపలబ్ధగగనే జలే గగన
స్యేవేతి. నను బిమ్బస్య నీరూపత్వేప్యుపాధేస్సరూపత్వాద్భవతు గగనస్య జలే
ప్రతిబిమ్బః కథమ్పునర్బుద్ధౌ నీరూపాయాం నీరూపస్యాత్మన ఇతిచేన్నైవముపాధే
స్స్వచ్ఛత్వమేవ ప్రతిఫలనప్రవృత్తినిమిత్తం న త్వాకార ఇతి కిఞ్చ జడస్యాన్తఃకర
ణస్య సుఖ్యహం దుఃఖ్యహం మనోమ్యహం నిశ్చినోమ్యహమితి ప్రత్యయా ఉత్ప
ద్యమానా దృశ్యన్తే న చైతదాత్మప్రతిఫలనం వినా సమ్భవతీత్యనయానుపపత్త్యా
బుద్ధావాత్మప్రతిఫలనం కల్ప్యత ఇతి న కోఽపి దోషః. 'అన్యథానుపపత్తిశ్చేదస్తివస్తు
ప్రసాధికా, పినష్టి దృష్టిం వైమత్యం సైవ సర్వబలాధికే'తి వచనాత్ న చైవంబుద్ధి
స్స్వతశ్చేతనైవేతి కల్ప్యతామితి వాచ్యం. నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా ఇత్యాది
శ్రుతేరాత్మన ఏకస్యైవ ద్రష్టృత్వేన చేతనత్వాత్. బుద్ధ్యాదీనాం క్షేత్రత్వేన
జ్ఞేయత్వాదచేతనత్వమేవేతి. న చైవం జీవద్దేహస్య కథం చేతనత్వవ్యవహార ఇతి
వాచ్యం. బుద్ధౌ ప్రతిఫలిత ఏవాత్మా దేహేన్ద్రియాదిష్వపి ప్రతిఫలిత ఇతి జీవద్దే
హస్య చేతనప్రతిబిమ్బవత్త్వేన చేతనత్వవ్యవహారః. యద్యపి సర్వత్ర బిమ్బచైతన్య
మస్తి ప్రతిబిమ్బచైతన్యన్తు న సర్వత్రాస్తి కిన్తు బుద్ధిమత్యేవ వస్తుని బుద్ధేరే
వాత్మప్రతిబిమ్బగ్రహణసమర్థత్వాత్స్వచ్ఛత్వేన దేహేన్ద్రియాదికన్తు బుద్ధిద్వారా
ఽత్మప్రతిఫలనం గృహ్ణాతి నతు స్వత ఇతి. తస్మాత్ప్రతిబిమ్బరూపేణ యుజ్యత ఏవ పర
మాత్మనః ప్రవేశో దేహే. అథవా కార్యకరణసంఘాతే దేహే అనాత్మని ఆత్మ
నః ఆత్మనిచ తస్య విద్యతేఽధ్యాసః. అహం పశ్యామీత్యాదివ్యవహారస్యాధ్యాసం
వినాఽనుపపత్తేః. అధ్యాసోనామాతస్మింస్తద్బుద్ధిః అస్యాధ్యాసస్య హేతు రనాది

ర్మాన్యైవ. తథా చాత్మదేహయోః పరస్పరాధ్యాససత్త్వా దాత్మా దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. దేహ మభివ్యాప్య స్థిత స్యాత్మనో దేహే యోఽహం మమేత్యధ్యాస స్స ఏ వాత్మనో దేహే ప్రవేశ ఇత్యుచ్యత ఇతిభావః. అధ్యస్త త్వేన రూపేణ దేహే ప్రవిష్ట ఆత్మేతి ఫలితార్థః. పాషాణాదా వచేతనేతు నైవ మాత్మా ప్రవిష్టః పాషాణాదా వాత్మనోఽహమి త్యధ్యాసాభావాత్. అధ్యాసకల్పితో హి ప్రవేశః. వస్తుత స్తు నాత్ర ప్రవేశప్రతిబిమ్బాదిశ్రుతీనాం స్వార్థే తాత్పర్యం కిన్తు జీవేశ్వరా భేద ఏవ. తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుత్యన్తరసంవాదాత్. తథాచ పరమాత్మైవ మాయయా జీవభావ మాపన్నస్సన్ దేహే వర్తత ఇతి తదర్థః. "భగవా నేక ఏవైష సర్వక్షేత్రే ష్వవస్థిత" ఇతి భాగవతాత్, 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత' ఇతిగీతావచనాత్, ఏకో దేవఇతి మన్త్రవర్ణాచ్చ. న చానేకజీవానాం కథ మేకేశ్వరాభేద ఇతి వాచ్య మనేకఘటాకాశానా మేకమహాకాశాభేదదర్శనా దనేకజలసూర్యాణా మేకసూర్యాభేదదర్శనాచ్చ. వస్తుత స్త్వౌపాధిక ఏవ జీవభేదో న తాత్త్వికః ఇత్యేక ఏవ జీవ ఇతి తస్యేశ్వరాభేద ఉచితఏవ. న చైకజీవవాదే సుఖదుఃఖాదిసాఙ్కర్యమితి వాచ్య మన్తఃకరణోపాధిభేదేన సాఙ్కర్యనిరాసాత్. నను యద్యేవం జీవేశ్వరాభేదః తర్హి సంసార్యభావప్రసఙ్గః ఈశ్వరాభావప్రసఙ్గో వా ప్రాప్నోతి. తచ్చోభయ మనిష్టం శాస్త్రానర్థక్యాదిప్రసఙ్గా త్ప్రత్యక్షాదివిరోధాచ్చ ప్రత్యక్షేణ హ్యుపలభ్యతే సంసార ఇతిచే దుచ్యతే. యేన సంసార ఉపలభ్యతే న తస్య ధర్మ స్సంసారః. యథా ఘటద్రష్టు ర్న ఘటో ధర్మః ఆత్మనాచ సంసార ఉపలభ్యత ఇతినాత్మధర్మ స్సంసారః. కిన్తు అనాత్మధర్మ ఏవ. తత్రజన్మజరామరణాదిలక్షణ స్సంసారో దేహస్య క్షుత్పిపాసాలక్షణః ప్రాణస్య శోకమోహాదిలక్షణోఽన్తఃకరణస్యేతి సంసార్య నాత్మైవ. న చైవం ఘటస్యాపి సంసార స్స్యాదితి వాచ్యం సాభాస స్యానాత్మన స్సంసారఇతి వివక్షితత్వాత్. ద్రష్టాయ మాత్మైవేశ్వరఇతి న సంసార్యభావప్రసఙ్గో నాపీశ్వరాభావప్రసఙ్గః. అయం చానాత్మధర్మ స్సంసార ఆత్మన్యధ్యస్త ఇతి తదధ్యాసనివృత్త్యర్థం శాస్త్ర మావశ్యకమితి శాస్త్రానర్థక్య దోషోఽపి నాస్తి నను: తేజస్తమసో రివ పరస్పర మత్యన్తవిలక్షణయో రాత్మానాత్మనోః కథ మధ్యాసః 'రజ్జుసర్పయోస్తు పరస్పరసాదృశ్యా ద్భవ త్వధ్యాస ఇతిచే త్పృచ్ఛ మాయాం తదధ్యాసవిధాయినీం. ఘటః కథం జాతఇతి ఘటస్తు కులాలో హి ప్రష్టవ్యః. నను మాయయా కృత స్తయో రధ్యాస ఇత్యేతావన్మాత్రేణ కథ న్త ద్విశ్వసిమః. విచారాసహత్వా దితిచే న్నైవమ్. అనుభవసిద్ధేఽర్థే కథ మవిశ్వాసః. నహి

దృష్టేఽనుపపత్తిరితిహి న్యాయః. అనుభవశ్చ సుఖ్యహం దుఃఖ్యహం కాణోఽహం బధిరోఽహంమనుష్యోఽహం స్థూలోఽహం జాతోఽహం వృద్ధోఽహం క్షీణోఽహ మిత్యేవం సార్వలౌకికః. ఆత్మానాత్మనో రన్యోన్య తాదాత్మ్యాధ్యాసం వినాతు నాయ మనుభవో భవితు మర్హతి. అహం ప్రత్యయవిషయ స్యాత్మన స్సుఖాదిరహితత్వా దనాత్మనో మనఆదేరహంప్రత్యయవిషయత్వాయోగా చ్చ. కథం సుఖిత్వాదే రహంత్వస్యచ సామానాధికరణ్యం. అధ్యాసాత్తు అయో దహతీతివ దుపపద్యతే. దగ్ధృత్వాశ్రయవహ్ని తాదాత్మ్యాధ్యాసే నాయఃపిణ్డస్య దగ్ధృత్వవ్యవహారఇతి. తస్మా ద్విచారాసహోఽ ప్యయ మాత్మానాత్మాధ్యాసోఽనుభవబలా దవశ్య మభ్యుపేయః, యథాసూర్యోదయాదికమ్. ఏవం విచారాసహత్వేన మిథ్యాత్వాదేవా స్యాధ్యాసస్య శాస్త్రార్థవిచారా న్నివృత్తిః. నచ ప్రత్యక్షసిద్ధ స్యాధ్యాసతత్కార్యాదేః కథం మిథ్యాత్వ మితివాచ్యం. విచారాసహత్వస్య జ్ఞాననివర్త్యత్వస్య వా మిథ్యాత్వప్రయోజకత్వా త్ప్రత్యక్షత్వస్య భ్రమప్రమోభయసాధారణత్వేనమిథ్యాత్వాప్రతిబన్ధకత్వాచ్చ. ప్రత్యక్షప్రమావిషయం హి వస్తు మిథ్యేతి వక్తుం నశక్యతే. తచ్చ బ్రహ్మైకమేవ. 'యత్సాక్షా దపరోక్షా ద్బ్రహ్మే'తిశ్రుతేః. అనధిగతాబాధితార్థవిషయజ్ఞానత్వస్య ప్రమాత్వా త్ప్రపఞ్చస్య బాధితార్థత్వాచ్చ. నహి త్రికాలాబాధ్యత్వ మస్తి ప్రపఞ్చే. నచ సద్రూపేణ ప్రపఞ్చః కాలత్రయే ప్యస్త్యేవేతివాచ్యం. న వయం సద్రూపస్య మిథ్యాత్వం బ్రూమః. కిన్తు ప్రపఞ్చరూపస్యైవ. నహి ప్రపఞ్చః ప్రపఞ్చాత్మనా ప్రళయే వర్తతే. తస్మా త్ప్రపఞ్చః తత్కారణ మధ్యాస స్తత్కారణం మాయాచే త్యేతత్సర్వం మిథ్యైవ. ఆత్మైకఏవ సత్యః 'తత్సత్య మతోఽన్యదార్త'మితిశ్రుతేః. అయంచ ప్రపఞ్చ స్సర్వ ఆత్మని కల్పిత ఇత్యాత్మసాక్షాత్కారేణ నివర్త్యతే. సచ శ్రవణాద్యధీనఇతి శాస్త్ర మావశ్యకమేవ. ఏకస్యా ప్యాత్మన ఉపాధిభేదేన నానాత్వా ద్బన్ధముక్త్యాదివ్యవస్థోపపత్తిరితి సర్వ మనవద్య మితీశ్వరఏవ జీవః. న త్వీశ్వరా దర్థాన్తర మిత్యభిప్రాయేణ పరమాత్మా దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యుక్తమ్. నను యదిప్రవేశ స్యానుపపత్తిః తర్హ్యేవం కల్ప్యేత. నత్వనుపపత్తి రస్తి. కోశే ఖడ్గవ దితిదృష్టాన్తానురోధా న్ముఖే హస్తఇవ దేహే ప్రవిష్టః పరమాత్మేతి సువచత్వా దితిచే న్నైవం వాదీః. నిరవయవత్వా త్పరమాత్మనః అన్యథా సావయవత్వే ఘటాదివ దనిత్యత్వాదిప్రసఙ్గాత్. నను న యుక్తో జీవేశ్వరయో రభేదః అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవత్వా న్మాయావచ్ఛిన్నచైతన్య స్యేశ్వరత్వా చ్చేతిచే న్నైవమ్. యదేన మాయావచ్ఛిన్నం తదే

వాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం యథా య దేవ బ్రహ్మాణ్డావచ్ఛిన్నం మహాకాశం తదేవ ఘటావచ్ఛిన్నంచేతి. యద్వా ఉపాధ్యో రన్తఃకరణయో ర్భేదే ప్యుపహితం చైతన్య మేకమేవ. అత ఏవ తత్త్వమసీత్యాదౌ జహదజహల్లక్షణా స్వీకృతా. నచైవ మవచ్ఛేదవాదే జీవేశ్వరాభేదేఽపి ప్రతిబిమ్బవాదే స నాస్తీతి వాచ్యం. బిమ్బా దనన్యత్వాత్ ప్రతిబిమ్బస్య. కౌన్తేయస్య రాధేయత్వమివ మాయయా ఈశ్వరస్య జీవత్వమితి మతే తు న తయో రభేదే కాఽపి విప్రతిపత్తిః. నను యది జీవేశ్వరా ద్వౌ స్త స్తర్హి తయో రభేదాయోగః. యది ద్వౌ న స్తః తర్హి కయో స్త్వ యోచ్యతేఽద్వైత మితిచే న్నైష దోషః. అవిద్యాదశాయాం భేదేన ప్రతీయ మానయో ర్జీవేశ్వరయో ర్విద్యాదశాయా మద్వైత ముచ్యత ఇతి యథా తైమిరి కావస్థాయాం దృశ్యమానస్య చన్ద్రద్వయస్య నిర్మలత్వావస్థాయా మేకఏవ చన్ద్ర ఇత్యేకత్వ ముచ్యతే తద్వత్. అవిద్యాదశాయాన్తు జీవేశ్వరయో ర్హస్తిమశకయో రివాస్తి మహాన్ భేదః కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వాదిలక్షణః. తస్మా ద్భ్రాన్త్యా భేదే ప్రతీ యమానేఽపి వస్తుత ఈశ్వర ఏవ జీవః. నచ కథ మీశ్వరస్యైవ జీవత్వం సంసారిత్వ లక్షణమితి శఙ్క్యం 'సేయ మ్భగవతో మాయే'తి భాగవతాత్. మాయాయాంహి సర్వం సమ్భవతి. మాయయా అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసవశా త్సంసారీవ భాసమా నోఽప్యయం జీవః వస్తుతోఽసంసారీశ్వరఏవ యథా భ్రాన్త్యా సర్ప వదవభాసమానోఽ పి గుణో వస్తుతో గుణఏవ తద్వదితి జీవో వస్తుత ఈశ్వరఏవ ఈశ్వరస్తు మాయయా జీవ ఇతి సఙ్క్షేపః. ఏవం దేహే ప్రవిష్ట మాత్మానం సర్వే ఇతి శేషః స యన్తి నోప లభన్తే తత్ర హేతు మాహ- అకృత్స్న ఇతి. హి యస్మా దసావాత్మా అకృత్స్నః తస్మా దితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సర్వోఽపి జనః పశ్యా మ్యహం శృణో మ్యహ మితి దర్శనాదిక్రియావిశిష్టమే వాత్మానం పశ్యతి నతు కేవలం సచ్చిదానన్దలక్షణం బ్రహ్మ పరిపూర్ణమ్. దర్శనాదిక్రియావిశిష్ట ఆత్మా తు న పరిపూర్ణః కి న్త్వకృత్స్నో సమస్తఏవ తత్తద్దేహేన్ద్రియాదితాదాత్మ్యాభిమానాత్. ఏవ మకృత్స్నాత్మదర్శి సర్వో జనః ఆత్మదర్శీ న భవత్యేవ అయథాభూతాత్మదర్శిత్వాత్. యథా ద్విచన్ద్ర దర్శీ చన్ద్రదర్శీ న భవతి తద్వత్. తస్మా చ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశశమదమాది సమ్పత్తిరహితః కోఽపి పురుషః కేవలాత్మానం న పశ్యత్యేవ. ఉక్తంచ భగవతా "ఉత్క్రామన్తం స్థితం వాపి, భుఞ్జానం వా గుణాన్వితమ్। విమూఢా నానుపశ్యన్తి, పశ్యన్తి జ్ఞానచక్షుషః॥ యతన్తో యోగిన శ్చైనం, పశ్య న్త్యాత్మ న్యవస్థితమ్। యతన్తో ప్యకృతాత్మానో, నైనం పశ్య న్త్యచేతసః॥ సమం సర్వేషు భూతేషు, తిష్ఠన్తం పర

మేశ్వరమ్। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం, యః పశ్యతి సపశ్యతి॥" త్యేవ మాదిగీతాసు ఇతి భావః. నను అకృత్స్నోహి స ఇతి జీవ స్యాపరిపూర్ణత్వం శ్రుత్వా కర్తృత ఏవో క్తమితి జీవో న విభు రితిచే న్నైవమ్. యః ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్ట స్సఏవాకృత్స్నః. నతు కేవలఆత్మే త్యుక్తత్వాత్. పూర్ణోహి కేవలాత్మా "అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థితః" ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః "యేన సర్వ మిదం తత" మితిగీతావచనాచ్చ. న చేశ్వరఏవ పూర్ణో న జీవ ఇతివాచ్యం. జీవేశ్వరభేదవాదస్య నిరాకృతత్వాత్. నచ ప్రాణనాదివిశిష్టఏవ జీవో న తు కేవల ఇతివాచ్యం. జీవే విశిష్టత్వ స్యాధ్యాసిక త్వేనాఽవస్తుత్వాత్. అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసవశా దేవహి జీవస్య విశిష్టత్వసమ్భవః నతు స్వతః. తస్మాత్కేవల ఏవ జీవః భ్రాన్త్యాతు తస్య విశిష్టత్వం సంసారిత్వ మిత్యనవద్యమ్. 32

శ్లో॥ ప్రాణన్ ప్రాణ ఇతీరయన్ భవతి వాక్పశ్యన్ స చక్షు స్తథా
శృణ్వన్ శ్రోత్ర మి వామన న్నితిమనః కర్మాభిధా అస్య తాః
ప్రాణా ద్యన్యతమం విచిన్తయతి య స్త్వాత్మేతి వేదైష నాఽ
కృత్స్నో హ్యన్యతమో భవ త్యసకలాత్మజ్ఞో నచై వాత్మవిత్. 33

వ్యా.—స దేహే ప్రవిష్ట ఆత్మా ప్రాణన్ ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్ ప్రాణ ఇతిఖ్యాత ఇతి శేషః, భవతి. ఈరయన్ వదనక్రియాం కుర్వన్ వాగ్భవతి పశ్య న్దర్శన క్రియాం కుర్వన్ చక్షు ర్భవతి తథా శృణ్వన్ శ్రవణక్రియాం కుర్వన్ శ్రోత్ర మ్భవతి.ఆమనన్ మననక్రియాం కుర్వన్ మనో భవతి. ఇతిశబ్దా త్ప్రాణనాదిక్రియా కర్తృత్వం ప్రాణాదినామభాక్త్వం చే త్యుభయ మస్యాత్మనోఽక్రియస్య నామ రూపరహితస్య మిథ్యై వేతి గమ్యతే.అస్యాత్మనః తాః ప్రాణాద్యభిధాః కర్మాభిధాః కర్మజనితనామాని ప్రాణనాదికర్మప్రయుక్తత్వా త్ప్రాణాదినామా న్యిత్యర్థః. అనేన న వస్తుమాత్రవిషయాణీతి గమ్యతే. యస్తు ప్రాణాద్యన్యతమ మాత్మేతి విచిన్తయ త్యుపాస్తే ప్రాణ ఏకఏ వాత్మా చక్షు రేకమే వాత్మా ఇత్యేవ ముపాస్త ఇత్యర్థః. ఏష ఉపాసకః న వేదమూఢ ఏవేత్యర్థః. హి యస్మా దన్యతమః ప్రాణాది రాత్మా అకృత్స్న సమస్తో భవతి. అసకలాత్మజ్ఞః అకృత్స్నాత్మవిత్. ఆత్మవిత్ నైవ భవతి అయథార్థాత్మవిత్త్వా దితిభావః. పూర్వస్మిన్ శ్లోకే ఆత్మనః కేవలత్వేన క్రియావిశిష్టాత్మాదిదాత్మవి న్న భవతీత్యుక్త మిహాతు ఆత్మన స్సర్వక్రియా విశిష్టత్వేనైకైకక్రియావిశిష్ట ఆత్మా న భవతీతి కృత్వా ఏకైకక్రియావిశిష్టాత్మ విదాత్మవి న్న భవతీత్యుచ్యతే. నచ వ్యాఘాతః. వస్తుత ఆత్మనః కేవలత్వా ద్వ్యవ

హారత స్సర్వక్రియావిశిష్టత్వాచ్చ సర్వక్రియావిశిష్ట ఆత్మేతి జ్ఞానం వ్యవహారతః ప్రమాణం కేవలఆత్మేతిజ్ఞానస్తు పరమార్థత ఇతికృత్వా వ్యావహారికాత్మతత్త్వజ్ఞానశూన్యా అతీవ మూఢా ఇహోక్తాః. పారమార్థికాత్మతత్త్వజ్ఞానశూన్యాస్తుమూఢాః పూర్వశ్లోకే ప్రోక్తాః తస్మాత్ సర్వక్రియావిశిష్టాత్మవి ద్వ్యవహారత ఆత్మవిదేవ పరమార్థతో నాత్మవిదపీతి న విరోధః. అయ మ్భావః. ఏకఏ వాత్మా దేహ మభివ్యాప్య స్థితస్సన్ జ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియప్రాణమనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్ పశ్యామి శృణోమి జిఘ్రామి స్పృశామి స్వాదయామి గచ్ఛామి గృహ్ణామి వదామి విసృజామి యభామి ప్రాణిమి మనోమీతి సర్వక్రియాశ్రయత్వం ప్రపద్యతే. ప్రాణాదిశబ్దవాచ్యశ్చ భవతి. యద్యపి చక్షురాదయఏవ దర్శనాదిక్రియాకర్తారస్తథాప్యధ్యాసా దాత్మనః కర్తృత్వ ముపపద్యతే. యద్వా దర్శనాదిక్రియాసు చక్షురాదయః కరణాన్యేవ ఆత్మైకఏవ కర్తేతి చక్షుషా పశ్య న్నాత్మా చక్షు రిత్యుచ్యతే. శ్రోత్రేణ శృణ్వ న్నాత్మా శ్రోత్రమిత్యుచ్యతే వాచా వద న్నాత్మా వాగిత్యుచ్యతే. ప్రాణేనోచ్ఛ్వస న్నాత్మా ప్రాణఇత్యుచ్యతే, ఇతి బోధ్యమ్. ఇదంచ కర్తృత్వ మాత్మన ఆధ్యాసికమేవ. అసఙ్గస్యాక్రియస్యాత్మన శ్చక్షురాదిసమ్బన్ధాయోగా ద్దర్శనాదిక్రియాఽయోగాచ్చ. ఏవంసతి చక్షురేవాత్మా శ్రోత్రమేవాత్మా ప్రాణఏవాత్మా మనఏవాత్మా వాగేవాత్మేత్యేవం యే ప్రతిపద్యన్తే తే మూఢా ఏవ. అహంశబ్దవాచ్య ఆత్మా యది చక్షురేవ స్యా త్తర్హి శ్రోతాఽనాత్మైవేతి యోఽహం ఘట మద్రాక్షం సోఽహం శబ్దం శృణోమీ త్యనుసన్ధానాభావప్రసఙ్గాత్. తస్మా త్సర్వక్రియాశ్రయ ఏకఏవాత్మేతి ప్రతిపత్తవ్యం. విదుషా తావత్. అక్రియే ఆత్మని క్రియాశ్రయత్వాయోగా దియంచ ప్రతిపత్తి రధ్యాసమూలా హాతవ్యైవ. కిన్తు ఏకఏవాత్మాఽద్వితీయో నిష్కలో నిష్క్రియః పరిపూర్ణ ఇతి ప్రతిపత్తవ్యం విదుషా య ఏవం ప్రతిపద్యతే సఏ వాత్మవిత్. యథాభూతాత్మవిత్త్వాదితి. తస్మాత్ప్రాణా ద్యన్యతమాత్మాభిమానీ స క్రియాత్మాభిమానీచే త్యుభావపి వస్తుత ఆత్మజ్ఞానశూన్యావేవేతి సఙ్క్షేపః. ౩౮

శ్లో॥ హృత్ప్రాణేన్ద్రియనామకోపధివశా ద్ధ్యానాస నాలోకన
ప్రష్ఠం కర్మచయం విభాతి విదధద్వాఽఽత్మే త్యుపాసీత నా
తోయార్కప్రతిబిమ్బసఙ్ఘ్యయఇవాదిత్యే విశేషా స్సమే
ప్రాణాద్యాః ప్రతియా న్త్యభేద మిహ య ద్విద్వ స్తవిశ్వోపధౌ. ౩౯

వ్యా.—నా మనష్యః శమదమాదిసాధనసమ్పన్నోఽధికారీత్యర్థః. హ్రాత్ప్రాణేన్ద్రియనామకానా ముపధీనా ముపాధీనాం వశాద్ధేతోః ధ్యానం చిన్తన మననం ప్రాణన మవలోకనం దర్శన మాదిపదాద్గమనవదనాదికం గృహ్యతే. కర్మచయం విదధద్వా కుర్వన్నివ ఆత్మా విభాతి ఇత్యుపాసీత విద్యాత్. చిన్తయేదితివా. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి శ్రుతేరితిభావః. నను ఆత్మన ఔపాధికమేవ కర్మేతి కిం స్వాభావికం కిమితి నస్యా దతఆహ - తోయేతి. తోయే అర్కప్రతిబిమ్బానాం సఙ్ఘయః ఆదిత్యే ఇవ విధ్వస్తవిశ్వోపధౌ నిరస్తసర్వోపాధికే ఇహాస్మిన్నాత్మని య ద్యస్మాత్ ప్రాణాద్యాస్తు మే సర్వే విశేషా అభేద మ్ప్రతియాన్తి తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః. ప్రాణాద్యుపాధివిశేషా స్తత్కృతప్రాణనాదిక్రియావిశేషాః ప్రాణాదినామవిశేషాశ్చ త్యేతత్సర్వం నిరుపాధికే ఆత్మని మాయయా కల్పితమితి నాత్మనః స్వాభావికం కర్మ నాపి స్వాభావికే నామరూపే ఇతిభావః తోయార్కదృష్టాన్తాత్. ఏకస్యాపి సూర్యస్య యథా తోయోపాధివశా ద్బిమ్బప్రతిబిమ్బభేదః తదుపాధినాశేచ పున రేకత్వ మేవం మాయావశా దాత్మన స్సవిశేషత్వం, మాయాయా జ్ఞానేన నాశేతు నిర్విశేష ఏకఏవాత్మేతి ప్రతీయతే. ३९

శ్లో॥ సర్వేషా మయ మేకఏవ పురుషో జ్ఞాతవ్య ఆత్మాఽమునా
విజ్ఞాతేన సమస్తమేవహి భవే ద్జ్ఞానం విజిజ్ఞాసునా
నష్టం యాతి పశుం యథా పదవశా ల్లోక స్తథా బుద్ధిమా
నాత్మానం యది యాతి తర్హి సకలం సమ్ప్రాప్తవానేవ సః. ४०

వ్యా.—సర్వేషా మాత్మా వ్యక్తహ్రాత్ప్రాణేన్ద్రియదేహానాం పృథివ్యాది భూతానాంచ పదార్థానా మ్మధ్యే అయ మేకఏవ పురుషః పూర్ణ ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః హి యస్మాత్ అమునా ఆత్మనా విజ్ఞాతేన సతా విజిజ్ఞాసునా సర్వం విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛునా సమస్తం విజ్ఞాతంభవేదేవమృద్జ్ఞానేన మృణ్మయఘటాదిసర్వకార్యజ్ఞానమివాత్మజ్ఞానేనాత్మకార్యసర్వజగద్జ్ఞానం భవతీత్యర్థః యథా లోకః పదవశా త్పాదచిహ్నవశా న్నష్టం పశుం పున ర్యాతిలభతే క్వచిన్మార్గే స్వపశుపాదన్యాసచిహ్నం దృష్ట్వా అనేనమార్గేణైన మమ పశుర్గత ఇతినిశ్చిత్య తేనైన మార్గేణ స్వయం గత్వా నష్టం స్వపశుం యథా పశుపాలః పున రాప్నోతీత్యర్థః తథా బుద్ధిమా న్స్వచ్ఛచిత్తః పణ్డితః ఆత్మానం పరోక్షకల్పం శాస్త్రాచార్యోపదేశాదినా ప్రత్యక్షేణ యాతి ప్రాప్నోతి పశ్యతీతి యావత్ - నిత్యాప్తస్యాత్మనః పునర్లాభాయోగా దితిభావః

యది తర్హి స ఆత్మాసీత్ సకలం సమ్ప్రాప్తవానేవ సర్వస్యా ప్యాత్మత్వే నాత్మప్రాప్త్యైవ సర్వప్రాప్తిసమ్భవా దితిభావః. ౪౦

శ్లో॥ ప్రేయా నేష కలత్రపుత్రధనపశ్వాదే స్సమస్తా దయం
యస్మా దాన్తరఏవ నాన్యతు పరః ప్రేయా న్యతో దుఃఖకృత్
ఆత్మానం పరిచిన్తయే త్ప్రియతమం విద్వా నుపాస్తేతు యః
స్వాత్మానం ప్రియ మస్య నైవభవతి క్వాపి ప్రియం నశ్వరమ్. ౪౧

వ్యా.—ఏషఆత్మా కలత్రపుత్రధనపశ్వాదే స్సమస్తా త్సర్వస్మాదపి ప్రేయాన్ప్రియతమః. ఆదిపదా ద్దేహేన్ద్రియాదిగ్రహణమ్. ప్రియతమత్వే హేతుమాహ. అయమితి. యస్మా దయమాత్మా సమస్తా దాన్తరః. ధనాద్యపేక్షయా పుత్రాదిరాన్తరః పుత్రాద్యపేక్షయా దేహాదిరాన్తరః దేహాద్యపేక్షయాంతు ఆత్మాయమాన్తరః ఆత్మాపేక్షయాతు న కిమప్యాన్తర మస్తీతి సర్వస్మాదప్యాత్మైవాన్తరః. అత్మన ఆత్మాహి సన్నికృష్టః అస్యాత్మనస్తు పరో నాత్మా పుత్రాదిః ప్రేయా న్నభవతి. కుతః. యతో దుఃఖకృత్ దుఃఖంకరో హ్యాత్మనోఽనాత్మా పుత్రవిత్తధనాదిః నాశాదినా. "అర్థానా మార్జనే దుఃఖం తథైవ పరిపాలనే, నాశే దుఃఖం వ్యయే దుఃఖం ధిగర్థాన్ క్లేశకారిణ" ఇతివచనా త్సర్వేపి విషయా అనాత్మనః క్లేశకరాఏవ నతు ప్రీతికరాఇతి నైవప్రియాః. ఆత్మనోఽతిశయేన ప్రియఇత్యభిమతోపి పుత్రః మృతస్స న్నతీవ దుఃఖమేవ విధత్తే. నతు ప్రీతిం తస్మా దాత్మానం విహాయాన్య మనాత్మానం ప్రియం య ఉపాస్తే స దుఃఖమేవ భజతే. యస్మాదేవం తస్మాత్ సర్వమనాత్మానం విహాయ విద్వాన్ ప్రియతమ మాత్మానమేవ పరిచిన్తయే దుపాసీత య ఏవం స్వాత్మానం ప్రియ ముపాస్తే తస్యాస్య విదుషః క్వాపి కస్యాంచి దవస్థాయామపి నశ్వరం వస్తు ప్రియం నైవ భవతి. ఆత్మభిన్నే సర్వస్మి న్వస్తున్య ప్యస్య అప్రియత్వనిశ్చయాదితిభావః. యద్వా ప్రియ మాత్మవస్తు నశ్వరం నైవభవతి నిత్యత్వాదాత్మన ఇతి భావః. అథవా ప్రియం ప్రియభూతం పుత్రాదివస్తు నశ్వరం నైవభవతి. యథాఅనాత్మప్రియవాదినః పుత్రాది ర్దుఃఖకృ త్తథా ఆత్మప్రియవాదినః పుత్రాది ర్దుఃఖకృ న్నభవతీత్యర్థః. ఆత్మవిదః పితు ర్జీవతస్సుతః న తత్పుత్రాదిః ర్మ్రియతఇతియావత్. వస్తుతస్తు నిత్యానువాద మాత్రమేవైతత్, ఆత్మవిదః ప్రియస్యాప్రియస్య వాన్య స్యాత్మవ్యతిరేకేణ వస్తునోఽభావాత్. ప్రియస్యా ప్యాత్మసుఖస్య విషయసుఖవ న్నాశ స్స్యా త్సుఖత్వా ది

త్యాశజ్క్యతే తన్నిరాసార్థ ఇదమానన్దమాత్ర మేత దాత్మపదః ప్రియ మాత్మసుఖం నశ్వరం నైవభవతీతి వచన మిత్యర్థః. ౪౧

శ్లో॥ యద్విద్యావిభవా ద్వయంచ నిఖిలం స్యామేతి మర్త్యా విదుః
కిం తద్బ్రహ్మ వివేద యేన సకలం బ్రహ్మాభవ త్కేతిచేత్
బ్రహ్మైవాగ్ర ఇదం బభూవ బుబుధే బ్రహ్మాహ మస్మీతి త
త్స్వాత్మానం స్వయమేవ సర్వ మభవ త్తస్మా త్పరం బ్రహ్మ తత్. ౪౨

వ్యా.—మర్త్యా మనుష్యాః. తేషామేవాత్ర విశేషతోఽధికారాత్ యద్విద్యావిభవాత్ యస్య బ్రహ్మణో విద్యావిభవా త్సామర్థ్యాద్ధేతోః. వయం నిఖిలం సర్వం స్యామచ భవిష్యామ ఏవేతి విదుః మన్యన్తే తద్బ్రహ్మ కిం వివేద అవేత్. యేన విజ్ఞానేన బ్రహ్మచ తద్బ్రహ్మైన సకల మభవత్, ఇతి శఙ్క్యతే చేత్. ఉచ్యతే ఇతి శేషః. ఇదం శరీరే ఉపలభ్యమానం చైతన్య మగ్రే 'తత్త్వమసీ'తి గురూపదేశాత్ప్రాగపి బ్రహ్మైవ బభూవ పరబ్రహ్మైవాసీత్. పరబ్రహ్మణ ఏవేహ దేహే ప్రవిష్టత్వాదితిభావః. త ద్య దిహ శరీరే ప్రవిష్టం బ్రహ్మ తత్. తత్త్వమసీతి గురూపదేశాదితి శేషః. స్వాత్మాన మహం బ్రహ్మాస్మీతి బుబుధే జ్ఞాతవత్. తస్మా జ్జ్ఞానాదేవ తత్ స్వయం పరంబ్రహ్మాభవత్ సర్వంచాభవత్ అస్మిన్ దేహే వర్తమానస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ స్సర్వాత్మభూతస్య అవిద్యయా అబ్రహ్మత్వ మసర్వాత్మత్వఞ్చేతి యత్ప్రాప్తం గగనస్యేవ మాలిన్యం, తదుభయ మహంబ్రహ్మాస్మీతివిద్యయా అవిద్యాయాం నాశితాయాం సత్యాం స్వయమేవ నష్టమిత్యర్థః బ్రహ్మణ్యవిద్యయా ప్రసఞ్జితయో రబ్రహ్మత్వాసర్వత్వయో ర్నివృత్తిరేవ బ్రహ్మవిద్యయా క్రియతే. నతు బ్రహ్మత్వ సర్వత్వే ప్రాప్యేతే తయో ర్నిత్యసిద్ధత్వా దిత్యభిప్రాయః. ఏతేన కిం తద్బ్రహ్మ వివేద యేన సకలం బ్రహ్మ భవచ్చేతి ప్రశ్నోదత్తోత్తరః. యస్మా దేవం బ్రహ్మాహమస్మీతి జ్ఞానా ద్బ్రహ్మ సర్వ మభవ త్తస్మా ద్బ్రహ్మజ్ఞానా ద్వయం సర్వం భవిష్యామ ఇతి మనుష్యాణాం మతి ర్యుక్తైవ. మనుష్యశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాస మాపన్నస్య బ్రహ్మణ ఏవ మనుష్యత్వా త్తస్యచ బ్రహ్మణ స్సర్వత్వాత్. సర్వత్వంచ సర్వాత్మత్వ మపరిచ్ఛిన్నత్వ మితియావత్. పరిచ్ఛిన్నస్య సర్వాత్మత్వాయోగాత్. అస్యచ సర్వభావలక్షణస్య మోక్షస్య స్వాభావికత్వాన్న సాధ్యత్వప్రయుక్తానిత్యత్వదోషః. నను బ్రహ్మజ్ఞానా దస్మాకం సర్వభావో భవిష్యతీతి మనుష్యా మన్యన్తే ఇత్యుక్తం తచ్చ సర్వభావార్థం మనుష్యై ర్జిజ్ఞాసితం బ్రహ్మ విద్వ త్తసర్వోపాధిక మేవేతి కృత్వా కథ ముచ్యతే. తద్బ్రహ్మ, విజ్ఞానా త్సర్వ

మభవ దితీతిచే దుచ్యతే యద్బ్రహ్మ వస్తుతో నిరుపాధికత్వేనాపరిచ్ఛిన్నమ ప్యవి
ద్యయా పరిచ్ఛిన్నమివ ప్రతీయమానం స త్పున ర్విజ్ఞానా త్సర్వ మభవ త్తదేవ
బ్రహ్మ మనుష్యై ర్జిజ్ఞాసితం మోక్షాయేతి. నచ నిరుపాధికంబ్రహ్మైవ జిజ్ఞా
సితమిత్యుచ్యతాం కోఽయం వక్రః పన్థా ఇతి వాచ్యమ్. యేన బ్రహ్మ జిజ్ఞా
సితం సఏవ బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదయితు మేతద్వక్రమార్గస్యాశ్రితత్వాత్ శ్రుత్యా.
కథ మితిచే దుచ్యతే. మనుష్యదేహావచ్ఛిన్నః సచ్చిదానన్దలక్షణః పరమాత్మైవ
దేహాదితాదాత్మ్యాధ్యాసా త్సంసారీభూత్వా తత్సంసారసముద్రా దుత్తారణాయ
కశ్చి ద్దయాలుం తత్త్వవిదం శమదమాదిసాధనసమ్పత్తిపూర్వకం శరణ ముప
గమ్య తత్త్వమసీతి గురూపదేశా న్మననాదిసహకృతా దహమ్బ్రహ్మాస్మీతి విజ్ఞాయ
పునరప్యపరిచ్ఛిన్నః పరమాత్మై వాభూదితి జిజ్ఞాసు ర్మనుష్యో బ్రహ్మైవ ఇతి. య
ద్వా సంసారిభావాపన్నస్యైవ బ్రహ్మణో యాథాత్మ్యవేదనా త్సర్వభావాప త్తిరితి
కృత్వా తదేవ బ్రహ్మ మనుష్యై ర్జిజ్ఞాసిత మతఏవో త్తరవాక్యే ఇదంశబ్దేన తదేవ
గృహీతమితి న వక్రమార్గోఽయమ్. సర్వథాపి బ్రహ్మణ ఏవావిద్యావశా త్పరిచ్ఛి
న్నత్వం విద్యయాతు పునస్సర్వత్వ మితి సారాంశః. నను దేహావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ
స్వాత్మానమేవ బ్రహ్మాస్మీ త్యవై దిత్యుక్తం తత్ర క ఆత్మపదార్థ ఇతిచే దుచ్యతే.
యోఽత్ర దేహే పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహ మిత్యహంప్రత్యయవిషయతయా
స్ఫురతి యశ్చ జాగ్రత్స్వప్నప్రపఞ్చయో స్సౌషుప్తాజ్ఞానస్య సుఖదుఃఖాద్యాకార
పరిణతబుద్ధివృత్తీనాం వృత్త్యభావస్యచ సాక్షీకూటస్థ స్సత్యజ్ఞానానన్దలక్షణ
స్సఏవాత్మేతి. నచాసౌ బ్రహ్మభిన్న ఇతి వాచ్యః. సఆత్మా తత్త్వమసీత్యాది
శ్రుతేః. బ్రహ్మభిన్నత్వే స త్యాత్మనో ఽనిత్యత్వాదిప్రసక్తేః. బ్రహ్మాత్మనో రన్యత
రస్య జ్ఞేయత్వాపత్తేశ్చ న చోభయోరపి జ్ఞాతృత్వమస్త్వితి వాచ్యం. 'నాన్యోఽతో
ఽస్తి ద్రష్టే'తిశ్రుతేః. జ్ఞాతృత్వజ్ఞేయత్వయోర్విరుద్ధధర్మయో స్సామాధికరణ్యా
యోగాచ్చ. నచ బ్రహ్మ జ్ఞేయ మేవాత్మైవ జ్ఞాతేతి వాచ్యం జ్ఞేయత్వేసతి బ్రహ్మ
ణో ఘటాదివ జాడ్యాపత్తేః. న చేష్టాపత్తి 'స్సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మే'తిశ్రుతేః.
నచ జ్ఞానం బ్రహ్మ జ్ఞేయమేవేతి వాచ్యం, జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాయోగాత్. అన్యథా
యది జ్ఞానమపి కేనచి జ్జ్ఞాయేత తచ్చ జ్ఞానజ్ఞానంపున రన్యేనేత్యనవస్థాదోషాపత్తేః
ఆత్మనశ్చ జ్ఞానస్వరూపత్వమేవేతి న బ్రహ్మాత్మనోర్భేదః. నచ పరిచ్ఛిన్నఆత్మేతి
వాచ్య మాప్నోతీతి అతతీతివా ఆత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా సర్వవ్యాపినఏవాత్మత్వాత్.
నచ పరిచ్ఛిన్నత్వాదేవాత్మా దేహఏవోపలభ్యతే న పాషాణాదావితి వాచ్యం.

పాషాణాదావాత్మనో௨భావా న్నానుపలమ్భః కిన్తు ఉపలబ్ధిసాధనాభావాదేవ, బుద్ధ్యాఖల్యాత్మోపలబ్ధిః. సాచ పరిచ్ఛిన్నైవ. ఏతద్బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదేవాత్మన స్సంసారః. 'సాభాసబుద్ధేః కర్తృత్వ మవచ్ఛిన్నే௨వికారిణి, సాక్షిణ్యారోప్యతే భ్రాన్త్యా జీవత్వంచ తథా௨బుధైః' రిత్యధ్యాత్మరామాయణాత్. కిఞ్చ పరాత్మైవ దేహే ప్రవిష్టస్స న్నాత్మేత్యుచ్యత ఇత్యుక్తమేవ పూర్వమితి నాత్మపరమాత్మనో ర్భేదః యస్త్వవిద్యయా తయో ర్భేదః కృత స్స విద్యయా నాశయితవ్యః. సచ నాశనప్రకార ఇహోక్త ఏవ. అహంబ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానా త్తత్సర్వ మభవదితి. తస్మా న్ముముక్షుభి రహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ మోక్షార్థం సమ్పాదయితవ్యం నాన్యదితి పరమార్థ ఇతి సఙ్క్షేపః.

శ్లో॥ దేవానాంచ నృణా మబుధ్యత పరం బ్రహ్మాహమస్మీతి య
శ్చర్షీణా మభవ త్తదేవ స పుమాం స్త ద్వామదేవో విదన్
సూర్యో௨హం మను ర స్మ్యహం సకల మిత్యానర్చ సర్వాత్మతాం
వేదాద్యాపి య ఏత ద స్మ్యహమితి స్యా త్సర్వ మే వైష సః. ౪౩

వ్యా.-యస్మా దేవం బ్రహ్మణ ఏవావిద్యయా జీవభావ మాపన్నస్య విద్యయా పున ర్బ్రహ్మత్వసర్వత్వసిద్ధి స్తస్మాత్ దేవానా మిన్ద్రాదీనా మ్మధ్యే నృణాం మనుష్యాణాం శుకాదీనా మ్మధ్యే ఋషీణాం నారదాదీనా మ్మధ్యే చకారా త్ప్రహ్లాదాద్యసురాణా మ్మధ్యే ఇత్యాది గ్రాహ్యం. యః ఇన్ద్ర శ్శుకః నారదః ప్రహ్లాదో వా అహం పరం బ్రహ్మాస్మీత్యబుధ్యత స పుమాం స్తదేవ బ్రహ్మై వాభవత్. జ్ఞానా త్పూర్వ మపి బ్రహ్మత్వా దవిద్యయా స్వస్మి న్గమిత స్యాబ్రహ్మత్వస్య విద్యయా నివృత్తత్వా చ్చేతిభావః. తద్బ్రహ్మ వామదేవః కశ్చన ఋషిః విదన్ సన్ స్వాత్మత్వేన జానన్ సన్ అహం సూర్యో௨స్మి అహం మను రస్మి అహం సకలం జగదస్మి ఇతి సర్వాత్మతా మానర్చ ప్రాప. తస్మాత్ అద్యాపి య ఏతత్పరబ్రహ్మ అహమస్మీత్యాత్మత్వేన వేద స ఏష విద్వాన్ సర్వం స్యాదేవ వామదేవాదివ దితిభావః. ౪౩

శ్లో॥ నైనం బ్రహ్మవిదం సురః పరిభవే త్కోప్యాత్మభూతం క్వచి
న్నైవ స్వాత్మని కా క్రియాపి ఘటతే వ్యాఘాతహేతో ర్యతః
అన్యో௨సా వహ మన్య ఇత్యథ పుమా న్యో௨న్యం సురం సేవతే
దేవానాం ప్రియ ఏష దైవతపశు ర్మర్త్యస్య గౌ ర్వా పశుః. ౪౪

వ్యా.—నను బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యః యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి జాయమాన ఏవ ఋణవా న్భవతి పురుషః. తం చ స్వాన్ప్రతి ఋణవన్తం

పురుష మధమ మ్త ముత్తమ మ్త ఇవ దేవా బాధన్తే. యద్యయం యజ్ఞ మకృత్వా
పరిత్యజ్య వా బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రవిశేత్. ఏవం దేవై ర్బాధిత స్యాస్య న నిశ్శ్రే
యసప్రాప్తి ర్భవిష్యతి. తతో దేవై ర్విఘ్నస్య క్రియమాణత్వాత్. 'శ్రేయాంసి
బహువిఘ్నా' నీతిహి ప్రసిద్ధం కిం పునర్నిశ్శ్రేయసో ఽబహువిఘ్నత్వం వాచ్యం నిశ్శ్రే
యసంచ దేవత్వా దుత్కృష్టమితి స్వపదా దుత్కృష్టపదం గచ్ఛన్తం మనుష్యం
బ్రహ్మవిదం సర్వథా పరిభవేయు రేవేతి ప్రాప్తే ఆహ- నైన మితి. కోఽపి సుర
ఇన్ద్రాదిః క్వచిదప్యవస్థాయా మేనం బ్రహ్మవిదం న పరిభవే త్పరిభవితుం శక్ను
యా దిత్యర్థః, తత్ర హేతు మాహ- ఆత్మభూత మితి. బ్రహ్మవిద స్సర్వాత్మత్వా
ద్దేవానామ ప్యాత్మైవ బ్రహ్మవి దిత్యర్థః. భవత్వాత్మభూతః కిన్తేనే త్యత ఆహ-
నైవేతి. యతో యస్మాత్ వ్యాఘాతహేతోః వ్యాఘాతా దిత్యర్థః విరోధా దితి
యావత్. ఆత్మని కాపి క్రియా న ఘటతే ఆత్మాన మాత్మా నైవ పరిభవేత్.
కర్మకర్తృభావవిరోధా దితిభావః. న చాత్మహత్యాయా స్సత్త్వా దాత్మన్యపి
క్రియా యుజ్యత ఏవేతి వాచ్య మాత్మత్వే నాభిమతశరీరహత్యై వాత్మహత్యా
నతు సాక్షా దాత్మహత్యా నాయం హన్తి నహన్యత ఇత్యాత్మని హననక్రియా
ఽసమ్భవాత్. నచ హననక్రియైవ ప్రతిషిధ్యతే ఆత్మని నత్వన్యేతి వాచ్యం.
నిష్క్రియే ఆత్మని కస్యా అపి క్రియాయా అయోగాత్. నచ ప్రాణః ప్రాణ
ఇత్యాదినా ప్రాణనాదిక్రియా స్సన్త్యాత్మనీ త్యుక్త మితివాచ్య మవిద్యా మధికృత్య
తథావచనాత్. నచ కర్తృత్వాభావేపి కర్మత్వమస్తీతివాచ్య మవిషయే
ఆత్మని కర్మత్వ స్యాయోగాత్. ఉక్తోహి న హన్యత ఇతి కర్మత్వస్యాపి ప్రతిషేధః.
గీతంచ భగవతా "అచ్ఛేద్యోఽయ మదాహ్యోఽయ, మక్లేద్యోఽశోష్య ఏవ"
చేతి. తస్మా దాత్మా క్రియాయా న విషయో నాప్యాశ్రయ ఇతి నాత్మనః కోఽపి
పరిభవః. కిఞ్చ ఆత్మా పరిభూయతే యది తర్హి కి మాత్మనా పరిభూయతే ఉతా
నాత్మనా యద్వా బ్రహ్మణా. నాద్యః. కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. నహి కర్తైవ
కర్మ భవతి. న ద్వితీయః. తస్య జడత్వాత్. న తృతీయః. ఆత్మబ్రహ్మణో
ఽభేదాత్. న చైవ మాత్మనః పరిభవావిషయత్వే దేవానాం కథం ముముక్షు ష్వ
ప్రీతిరితి వాచ్యమ్. ముక్తో బ్రహ్మవి దేవ దేవానా మాత్మా నతు ముముక్షు రితి.
తస్మా ద్బ్రహ్మవిదో నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిమ్ప్రతి దేవా విఘ్నం కర్తుం నేశతే.
బ్రహ్మజ్ఞానసమకాలమేవ బ్రహ్మవిదా నిశ్శ్రేయసస్య ప్రాప్తత్వాత్. 'బ్ర
హ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతీతి హి, శ్రూయతే. నను బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరమేవ యది

విదుషో దేహపాత స్స్యా త్తర్హి దేవానాం నిశ్శ్రేయసవిఘ్నకరణావసరో న స్యాత్. న త్వేద దస్తి యావత్ప్రారబ్ధం జీవన్తి హి బ్రహ్మవిదః అతః తాపత్రయప్రదానాదిద్వారా బ్రహ్మవిదో మతిం బ్రహ్మనిష్ఠాతః ప్రచ్యావ్య విభ్రంశయేయు రేవ దేవా ఇతిచే న్నైవమ్. బ్రహ్మవిద్దృష్ట్యా దేహాదిసర్వప్రపఞ్చాభావాత్. నహి రజ్జుతత్త్వవిద్దృష్ట్యా రజ్జుసర్పోఽస్తి నచ బ్రహ్మవిదా మపి వ్యవహారోఽస్తి జనకాదే స్తద్దర్శనా దితినాచ్యమ్. వ్యవహార స్యానాత్మాశ్రయత్వా ద్బ్రహ్మవిదశ్చాత్మత్వా దితి. నచైవ మబ్రహ్మవిదోఽపి నాస్తి వ్యవహారః బ్రహ్మవిదఇవ తస్యాఽపి వస్తుత ఆత్మత్వా దితి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. నచ శాస్త్రానర్థక్యమ్. అబ్రహ్మవిదా అనాత్మనో దేహాదేరే వాత్మత్వేన గృహీతత్వా త్తస్యచ సంసారిత్వా త్తన్నివృత్తయే శాస్త్ర మావశ్యక మితి. ఏవం బ్రహ్మవిదో దేవపారతన్త్ర్యాదికం వారయిత్వా అథ అబ్రహ్మవిద స్తద్దర్శయతి - అన్యఇతి. అథ అవిద్యాదశాయా మిత్యర్థః యః పుమాన్ అసౌ మయా సేవ్యమాన ఇన్ద్రాది ర్దేవో మత్తోఽన్యః అహం సేవక ఇన్ద్రాదిభ్యోఽన్య ఇతి మత్వా స్వస్మా దన్యం సురం సేవతే ప్రదక్షిణస్తుతినమస్కారబలిసమర్పణాదిభి స్సేవతే దేవానా మ్ప్రియః మూర్ఖః అజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఏష కర్మి దైవతపశుః దేవానాం పశువద్భోగ్య ఇత్యర్థః. వా యథా మర్త్యస్యమనుష్యస్య గౌః పశుః భోగ్యః తద్వ దితి విద్వాన్ దేవా న్ప్రతి ఋణీ న భవతి ఆత్మత్వాదే వేత్యుక్తమ్అవిద్వాంస్తు దేవాన్ప్రతి ఋణీ భవతి తత్పరతన్త్రశ్చ భవతి. యథాగోఽశ్వాదిః పశుః మనుష్య స్యోద్వహనాదినా ఉపకారం కుర్వన్సన్ భోగ్యో భవతి ఏవం కర్మి యజనాదినా దేవానా ముపకారం కుర్వన్సన్ దేవపశు ర్భవతి. అతఏవాయం దేవానామ్ప్రియః. నచైవం బ్రహ్మవి ద్దేవానా మప్రియ ఏవేతి వాచ్యం. బ్రహ్మవిద ఆత్మత్వేన దేవానా మ్ప్రియతమత్వాత్. కిన్తర్హి యస్సన్న్యస్య మోక్షమార్గేప్రవృత్త స్సాధక ఏవ దేవానా మప్రియః అనుపకారిత్వా దతఏవ దేవా అస్య బహూ న్విఘ్నా నాచరన్తి. ౪౪

శ్లో॥ భూయాంసః పరిపాలయన్తి పశవో మర్త్యం యథా నిర్జరా
న్నైకైకో మనుజో భునక్త్యపి పశో రేకస్య నాశో ప్రియః
కిం వాచ్యం బహు నాశ ఇత్యత ఇదం నో నిర్జరాణాం ప్రియం
మర్త్యా బ్రహ్మ విదన్తి తత్త్వమితియ త్తద్విఘ్నకృద్దైవతమ్. ౪౫

వ్యా.—దేవానాం విఘ్నకారిత్వ మేవ సహేతుకం దర్శయతి - భూయాంస ఇతి. యథా భూయాంసో బహవః పశవః గోఽశ్వమహిష్యాదయః మర్త్యం

పాలయన్తి కర్షణోద్వహనక్షీరదానాదినా తథా ఏకైకః మనుజః నిర్జరాన్దేవాన్ భునక్తి పాలయతి హవిఃప్రదానాదినా ఏవం సతి ఏకస్యాపి పశోర్నాశః మర్త్యస్యేతి శేషః అప్రియో భవతి. బహూనాం నాశః. బహుపశునాశః అప్రియో భవతీతి కిం వాచ్యమ్. అతః బహుపశునాశ స్యాతీవాప్రియత్వా దేకస్యాపి మనుష్యస్య బహుపశుస్థానీయత్వా చ్చేత్యర్థః. అనేకే పశవో మర్త్యమి వైక ఏవ మనుజో దేవా న్భునక్తీతి మర్త్యస్య బహుపశుస్థానీయత్వమ్. మర్త్యాః తత్త్వం సత్యం బ్రహ్మ పరం బ్రహ్మేత్యర్థః విదన్తీతి యత్ తదిదం నిర్జరాణాం నో ప్రియం నైవ ప్రియమ్భవతి. దేశాన్తరగమనాదినా నష్టః పశుః పశుమన్తమివ మోక్షమార్గే ప్రవృత్తః పుమాన్ దేవా న్నభునక్తీతి హేతో ర్దేవానా మిద మప్రియ మిత్యర్థః. తత్తస్మా ద్దైవతం దేవతైవ దైవతం స్వార్థేణ్ జాత్యేకవచనం దేవా ఇత్యర్థః. విఘ్నకృత్ మోక్షమార్గే ప్రవృత్తస్య మర్త్యస్యేతి శేషః. విఘ్నం కరోతి. "క్రియావద్భిర్హి కౌన్తేయ దేవలోక స్సమావృతః న చైత దిష్టం దేవానాం మర్త్యై రుపరివర్తన॥" మిత్యనుగీతావచనాత్. నను నిశ్శ్రేయసమార్గే దేవా విఘ్నకర్తార స్సన్తీతి న తత్ప్రవృత్తి రుచితా మర్త్యానాం కర్మమార్గే ప్రవృత్తిస్తు నిత్యఫలాభికాఙ్క్షిణాం మర్త్యానా మయుక్తైవేతి కాగతి రేషా మితిచే దుచ్యతే. యథా విఘ్నకర్తాపి వినాయక శ్శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరం సంసేవితస్స న్నిర్విఘ్నం కురుతే తథా విఘ్నకర్తారోఽపి దేవా ముముక్షుణా శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరం సేవితా స్సన్తః నిర్విఘ్నం తం ముమోచయిషన్త్యేవ. 'న దేవా దణ్డ మాదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్, యం హి రక్షితు మిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి త' మితి వచనాత్. న చాత్మానమేవోపాసీత దేవా న్నసేవేతేత్యుక్తం ప్రాగితిచే న్నైష దోషః. శుద్ధచిత్తస్యాత్మోపాసనం విహితం చిత్తశుద్ధిమ్ప్రతితు దేవయజనం సాధనం తచ్చ ఫలాభిసన్ధిరహిత మేవ. యస్తు ఫలాభిసన్ధిపురస్సరం దేవా న్యజతే స ఏవ దేవపశుః నేతర ఇతి కృత్వా ఫలముద్దిశ్య దేవా న్నసేవేతేత్యుక్తం ప్రాక్. న చైవం శుద్ధచిత్తస్యాపి మోక్షమార్గే ప్రవృత్తస్య దేవా విఘ్న మాచరన్త్యేవేతి వాచ్యం. దేవానా మనుగ్రహవిషయత్వా దస్య. నహి చోరోఽపి స్వీయస్య పుత్రా దేర్ధనం హరతి. దేవై రేవ హ్యయ ముపకృత శ్చిత్తశుద్ధిప్రదానద్వారా తస్మా న్నిశ్శ్రేయసమార్గే ప్రవృత్తస్య శుద్ధచిత్తస్యాప్రమాదినః న దేవేభ్యో విఘ్నభీతిః. ౪౫

శ్లో॥ బ్రహ్మాగ్ని స్సమభూ త్పురా న తదలం సత్కర్మణే సృష్టవత్
శ్రేయః క్షత్త్ర మిదం సురేషు మఘవా పాశీ శశీ శఙ్కరః.

అబ్దో మృత్యుప రేతపా వితి నరే ష్వర్కేన్దువంశద్వయం
క్షత్త్రా న్నాస్తి పరం తతోఽము మయతేఽథో రాజసూయేఽగ్రిజః. ౪౬

వ్యా.—పురా క్షత్త్రాదిసర్గాత్ప్రాక్ బ్రహ్మ ప్రజాపతి రగ్ని స్సమభూత్. అగ్నిం సృష్ట్వా ఽగ్నిరూపాపన్న మిత్యర్థః. త దగ్న్యాత్మకం బ్రహ్మ కర్మణే నాల మసమర్థం సత్. శ్రేయః ప్రశస్యతరం పాలయితృత్వా దితిభావః. క్షత్త్రం క్షత్త్రియ జాతిం సృష్టవ త్ససర్జ. సురేషు మఘవా ఇన్ద్రః దేవానాం పతిః. పాశీ వరుణో యాద సాంపతిః శశీ సోమో బ్రాహ్మణానాం పతిః శంకరో రుద్రః పశూనాం పతిః అబ్దః పర్జన్యో విద్యుదాదీనాం పతిః మృత్యుః రోగానా మ్పతిః పరేతపో యమః పితౄణా మ్పతి రితీదం క్షత్త్రమిత్యుచ్యత ఇతి శేషః నరేషు మనుష్యేషు అర్కేన్దువంశద్వయం క్షత్త్ర మిత్యుచ్యతే. క్షత్త్రాత్పర మన్యత్ నియన్తృనాస్తి. క్షత్త్రస్యైవ బ్రాహ్మ ణజాతే రపి నియన్తృత్వా దితిభావః. తత్తస్మాత్ అగ్రజో బ్రాహ్మణః అధః నీచైర్వర్తమాన ఇతి శేషః. అముం క్షత్త్రియం రాజసూయే అయతే ఉపాస్తే త్వం రాజ న్బ్రహ్మాసీతి ఋత్విజా రాజ్ఞ ఉచ్యమానత్వా దితి భావః. నను ప్రజా పతిః క్షత్త్రాదిసర్గా త్ప్రాగగ్ని రేకఏ వాసీ దిత్యుక్త మగ్రజ ఇతి చ బ్రాహ్మణ జాతేః క్షత్త్రా త్ప్రాక్సృష్టత్వం వ్యఞ్జయతి. అతః కథ మిద మితిచే దుచ్యతే. దేవే ష్వగ్ని రేకఏవ బ్రాహ్మణః అగ్నిసృష్టిసమకాలమేవ మనష్యే షు ముఖ జాంశ్చ ససర్జ ప్రజాపతి రితి. ౪౬

శ్లో॥ క్షత్త్రే తత్స్వయశో దధాతి భవతి క్షత్త్రస్య యోని స్యతో
బ్రహ్మైన న్న తతః పరో ష్యవనిప స్సేవేత వై బ్రాహ్మణమ్
భూత్యై తంచ పురోదధీత మహిపో యో నాదరేణాగ్రజం
పశ్య త్యేష హినస్తి యోని మఘవా న్వా శ్రేయసో హింసనాత్. ౪౭

వ్యా.—తత్తస్మా ద్బ్రహ్మ ఉత్కృష్టత్వా దిత్యర్థః. క్షత్త్రే రాజసూయాభిషిక్తే క్షత్త్రియే స్వయశః స్వఖ్యాతిం దధాతి స్థాపయతి బ్రాహ్మణ ఇతి శేషః. యతో యస్మా ద్బ్రహ్మ బ్రాహ్మణః క్షత్త్రస్య యోనిః కారణం భవతి తతః తస్మా దేనం బ్రాహ్మణం పర ఉత్కృష్టో ప్యవనిప స్సేవేత. వై నిశ్చయే. భజే తైవేత్యర్థః. చ కించ భూత్యై భూత్యర్థం తం బ్రాహ్మణం పురోదధీత పురోహితం కుర్యాత్. యో మహిపః క్షత్త్రియః అగ్రజ మనాదరేణ పశ్యతి స ఏషః అఘవాన్ పాపీ యాన్ భూత్వేతి శేషః యోనిం స్వప్రసవం హినస్తి నాశయతి. శ్రేయసః ప్రశస్య

తరస్య హింసనా ద్వా అభిభవనా ది వ యథా శ్రేయాంసం నారదాదిం హింసిత్వా యమలార్జునాదయో భ్రష్టా స్తద్వ ద్రాజాపి బ్రాహ్మణం హింసిత్వా భ్రశ్యే దేవేత్యర్థః. నను అగ్ని స్సస్థ క్షత్త్రమితి ప్రాగుక్త మధునాతు క్షత్త్రస్య యోని ర్బ్రాహ్మణ ఇత్యుచ్యతే కథ మిదం విరుద్ధ మభ్యుపగన్తవ్య మితిచే న్నైషదోషః. అగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిభావం యథా సమగమ త్ప్రజాపతి స్తథైవ బ్రాహ్మణాన్ సృష్ట్వా బ్రాహ్మణత్వ మపి సమగమత్. ఏవ మగ్నిబ్రాహ్మణభావ మాపన్నం బ్రహ్మైవ పునః క్షత్త్రం ససర్జే త్యగ్నిరివ బ్రాహ్మణోఽపి క్షత్త్రస్య యోని రేవేతి. ४८

శ్లో॥ నాలం కర్మణి ఏష స న్పునరపి బ్రహ్మ విశం సృష్టవాన్
దేవానాం గణదేవతా విశ ఇతి ఖ్యాతా స్తు వస్వాదయః
మర్త్యానాం ప్రథితా విశః పున రయం శూద్రం ధరణ్యాత్మకం
వర్ణం సంవిదధే పున స్సమసృజ ద్ధర్మంచ సత్యం పరమ్. ४९

వ్యా.—ఏష బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోఽహ మిత్యభిమానవాన్ పురుషః పునరపి క్షత్త్రజాతిసృష్టేః పూర్వమి వాన న్తరమపి కర్మణే నాలంసన్ విశం వైశ్యజాతిం సృష్టవాన్ కర్మసాధనవిత్తోపార్జనార్థ మితిభావః. దేవానా మ్మధ్యే వస్వాదయో గణదేవతా స్తు విశ ఇతి ఖ్యాతాః వసవోఽష్టౌ ఆదిపదా ద్రుద్రా ఏకాదశ ద్వాదశాదిత్యాః త్రయోదశ విశ్వేదేవాః సప్త సప్తమరుతః గ్రాహ్యాః. ప్రాయేణ సంహతాఏవ గణశో విత్తోపార్జనం కుర్వన్తి విశ ఇతి గణదేవతా విశ ఇత్యుక్తమ్. మర్త్యానా మ్మధ్యేతు విశః ప్రథితాః ప్రసిద్ధా ఏవ. అయం బ్రహ్మ ఏవం విశం సృష్ట్వాపి నాలం స న్పునః ధరణ్యాత్మకం శూద్రం వర్ణం సంవిదధే నిర్మితవాన్ పరిచారకార్థ మితి భావః ఏవం చాతుర్వర్ణ్యం సృష్ట్వాపి కర్మణే నాలం సన్ బ్రహ్మ పునః పరం సర్వనియన్తృభూతం ధర్మం సత్యం చాసృజత్. చకారః ధర్మఏవ సత్యం సత్యమేవ ధర్మ ఇత్యుభయో రైక్యబోధనార్థః. తథాచ ధర్మేణ నియమితే క్షత్త్రే యథాన్యాయం పాలయతి సతి వైశ్యే యాగార్థం ధన ముపార్జయతి సతి శూద్రే పరిచరతి సతి బ్రాహ్మణో యష్టుం సమర్థో భవతీతి ఫలితమ్. ४९

శ్లో॥ అగ్నిబ్రాహ్మణతాం సురేషు నృషుచ బ్రహ్మ స్వయం ప్రాప్తవా
నిన్ద్రక్షత్త్రపదాదిక మ్పున రయం రూపాన్తరేణే త్యతః
ఆస్తే కర్మఫలం సురేషు దహనే మర్త్యేషు తు బ్రాహ్మణే
ప్రైత్యస్మాత్స్వమనేత్య్య లోక మథయోఽజ్ఞాతేన నో సోఽన్యతే. ५०

వ్యా.—బరిష్ఠో ప్రజాపతిః సురేషు నృషుచ క్రమేణాగ్నిబ్రాహ్మణతా మగ్నితాం బ్రాహ్మణతాంచ స్వయమేవ ప్రాప్తవాన్ అయం బ్రహ్మ ఇన్ద్రియేషు త్రిపదాదికం పునః సురేష్విన్ద్రాదిపరం నృషు క్షత్రాదిపరం చ తు రూపాన్తరే ణేన్ద్రియక్షత్రాదిరూపాన్తరేణ ప్రాప్తవాన్ ఇత్యతో హేతోః సురేషు మధ్యే దహనే నృషు మధ్యే బ్రాహ్మణేచ కర్మఫల మాస్తే కర్మిణాం కర్మఫలం తదధీన మిత్యర్థః. అగ్ని బ్రాహ్మణయో స్సాక్షాదేవ ప్రజాపతిరూపత్వా దితి భావః. ఏవం సంసార మృరిద ర్శ్య అన్యేనైన మార్గేణ పరమాత్మాపి ప్రాప్యత ఏవాఽజ్ఞాతోఽపి కిం తజ్ఞానేనేత్యత ఆహ - స్వేతీతి. అథ యః స్వం స్వాత్మభూతం లోకం పరమాత్మలోక మనేక్ష్య కఞ్చా ర్వాకా దీక్షితేః క్వోల్యపి. ఏక్ష్య నపక్ష్య అనేక్ష్య అదృష్ట్వా అవిదిత్వేత్యర్థః. అస్మా ల్లోకా న్మమమ్యలోకా త్ప్రైతి లోకాన్తరం గచ్ఛతి మ్రియత ఇతి యావత్. సః అనాత్మజ్ఞః ప్రేతః పురుషః. అజ్ఞాతే నాత్మనేతి శేషః. నో అవ్యతే న రక్ష్యతే సంసార భయా దితిభావః. అనాత్మజ్ఞస్య ప్రేతస్య న పరమాత్మప్రాప్తిః. కిన్తు సంసారసము ద్రపాతఏవేతి భావః. జ్ఞానం వినా ముక్త్యసిద్ధేః. ౪౯

శ్లో॥ నాధీతో న యథా భునక్తి నిగమో విప్రం న కర్మాకృతం
నాజ్ఞాతో దశమ స్తథా నపరమో హ్యాత్మా న సాక్షాత్కృతః
ఆత్మజ్ఞానవివర్జితో యది శుభం కుర్యా న్మహత్కర్మ త
ద్దత్వా స్వస్య ఫలం తతః క్షయ మయే త్సర్వం హ్యనిత్యం కృతమ్. ౫౦

వ్యా.—అజ్ఞాతేన నో సోఽవ్యతే ఇతి యదుక్తం తదేవ సదృష్టాన్త మాహ- నాధీత ఇతి. నాధీతః అనధీతో నిగమో వేదః విప్రం వేదపాఠేన విప్రీభవనయోగ్యం ద్విజ మిత్యర్థః. 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా' ఇతి కోశా ద్విప్రశబ్ద స్సామాన్యతో ద్విజవాచీత్యేవవా. యథా న భునక్తి న పాలయతి కర్మాద్యవబోధకత్వేనేతి భావః. అకృతం కర్మచ కృష్యాదికం యథా కృషీవలాదిం నభునక్తి సస్యాది దానద్వారా న పరిపాలయతి అజ్ఞాతో దశమశ్చ యథా దశమాజ్ఞానా చ్ఛోచన్తం పురుషం శోకాపనయనద్వారా న భునక్తి తథా న సాక్షాత్కృతో విదితః పరమ ఆత్మాపి అనాత్మజ్ఞం న భునక్తి శోకమోహాద్యపనయనద్వారా న పాలయతి. నన్వే వం మా స్త్వాత్మజ్ఞానం కర్మైవాస్మాకం మోక్షప్రద మిత్యతఆహ - ఆత్మేతి. ఆత్మ జ్ఞానవివర్జితః పురుషః మోక్షాఖ్యానన్తఫలాయ శుభం పుణ్యం మహత్కర్మ అశ్వ మేధాదికం కుర్యా ద్యది త దనేన కృతం కర్మ స్వస్య ఫలం దత్వా స్వర్గసుఖాదికం

తతోఽవసానే క్షయ మయే త్పాప్ప్నుయాత్ తత్ర హేతుమాహ - సర్వమితి. హి యస్మాత్ సర్వమపి కృత మనిత్యమ్. యత్కృతకం త దనిత్య మితి వ్యాప్తేరితి భావః.

శ్లో॥ య స్త్వాత్మాన ముపాస్త ఏవ నభవ త్యేతస్య కర్మక్షయా
ద్దుఃఖం యత్కిమపి ప్రయాతి య దయం నిత్యం విపారం సుఖమ్
యం యం కామయతే బుధ స్స్వయ మయం స్వార్థం పరార్థం వరం
తం తం స్వాత్మతఏవ సృష్ట మయతే నేహ్యోఽస్య నా స్తీతరః. ౫౧

వ్యా.—యది కర్మభి ర్న మోక్షః కథ న్తర్హి స ఇత్యత ఆహ- య ఇతి. తు శబ్దః కర్మివైలక్షణ్యార్థః. యస్తు విద్వా నాత్మానమే వోపాస్తే తస్యైతస్య కర్మక్షయా త్ప్రసక్త మితి శేషః యత్కిమపి దుఃఖం న భవతి సర్వసంసారదుఃఖనిర్మూలన కర మాత్మోపాసన మిత్యర్థః. యద్వా య ఆత్మాన ముపాస్తే తస్య సర్వం కర్మ క్షీయతే. 'క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీ'తి శ్రుత్యన్తరాత్, 'జ్ఞానాగ్ని స్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జు' నేతి స్మృతేశ్చ. తత్ర దుష్కృతకర్మక్షయ స్యేష్టత్వేఽపి సుకృతకర్మక్షయస్యానిష్టత్వా త్తత్ప్రయుక్తం దుఃఖం స్యాదాత్మోపాసక స్యేత్యతఆహ- న భవతీతి. కర్మక్షయాద్ధేతో ర్యత్కిమపి కిఞ్చిదపీ త్యర్థః దుఃఖం నభవతి పాపవత్పు ణ్యస్యాపి బన్ధకత్వేన విదుషా జిహాసితత్వా దితిభావః. దుఃఖాభావే హేతు మాహ- ప్రయాతీతి. యద్యస్మా దయ మాత్మోపాసకః నిత్యం విపారం మహత్సుఖ మాత్మా నన్దం ప్రయాతి తస్మా న్నాస్య దుఃఖలేశోఽపి అయం బుధః స్వార్థం పరార్థం వా యం యం వరం కామం కామయతే స్వాత్మతఏవ సృష్టం తం తం వర మయతే ప్రాప్నోతి. తస్మా దస్యేతర స్సేవ్యో నాస్తి. అవాప్తసమస్తకామోఽయ మాత్మవిదితి స్తు త్యర్థేయ ముక్తిః. నతు వస్తుత ఆత్మవిదః కోఽపి కామో భవితు మర్హతి నిష్కామ స్యైవాత్మవిద్యాయా మధికారాత్. ఆత్మని దృష్టేసతి కామయితవ్య పదార్థాన్తరా భావాత్. చ స్తుతివచన మపీదం యథార్థమేవ సర్వజగత్సృష్టు రాత్మనః కాముక జనాభిలషితతత్తత్కామసృష్టే రకిఞ్చిత్కరత్వాత్ స్వార్థం కామో హ్యాత్మవిద ఉపపద్యత ఏవ శ్రీకృష్ణస్యేవ లీలయా రుక్మిణీకామాదివ దితిన క్షేపః. ౫౧

శ్లో॥ సర్వేషామపి లోక ఏష పశువ ద్దేహీ కృతీ ప్రాణినాం
యజ్ఞై ర్దైవపశుః స్వవేదపఠనై రార్షః పశు స్తర్పణైః
సన్తత్యా పితృలోకఇత్యపి నృణాం వాఽసోన్నదానై ర్గవాం
త్యాగాత్మ్యఃప్రతిపాదనా ద్బలికనైః కాకశ్వకీటావళేః. ౫౨

వ్యా.-కర్మి దేవాదీనాం పశు రిత్యుక్తం ప్రాక్. తత్ర కేన కేన కర్మణా కస్య కస్య పశు రిత్యత్రాహ - సర్వేషామితి. ఏష కృతీ కర్మీ గేహీ గృహస్థః సర్వేషాం ప్రాణినామపి పశువ ల్లోకః భోగ్యః భవతి. తత్ర గేహీ యజ్ఞై ర్దైవపశు ర్దేవానాం లోకో భవతి. స్వవేదపఠనైః స్వాధ్యాయాధ్యయనై రార్షః పశుః ఋషీణాం లోకో భవతి. తర్పణైః పిణ్డోదకదానై స్సంతత్యా ప్రజయాచ పితౄలోకో భవతి. అపి కిఞ్చ వాసోఽన్నదానైః నృణాం పశు ర్భవతి, ఇతిశబ్ద స్తథాశబ్దార్థః పశుశబ్దసమాకర్షణార్థ ఇతి యావత్. పశు రిత్యుచ్యత ఇతివా అన్వయః. తార్ణం తృణసమూహః తస్యా మ్భసశ్చ ప్రతిపాదనాత్. గవాం పశూనాం పశు ర్భవతి. బలికర్మైః బల్యన్నకణాదిదానై రిత్యర్థః. కాకానాం పక్షిణాం శునాం కీటానాం చావళే స్సంఘస్య పశు ర్భవతి. బలిదానేన కాకానాం కణదానేన కీటానా ముచ్ఛిష్టపాత్రదానేన శునాంచ పశు ర్భవతీత్యర్థః. దేవాద్యాః కీటాన్తా స్సర్వే ప్రాణినో గృహస్థ ముపజీవంతీత్యర్థః. అతఏవ గృహస్థస్య పఞ్చమహాయజ్ఞా విహితా ఇతిభావః. ॥౨

శ్లో॥ దేహస్యేవ నిజోపకర్తు రనిశం దేహీ గృహస్థస్య త
త్సర్వో భూతగణో క్షయం కలయతే దేవాదయోఽముం పునః
రక్షన్త్యేవ పశూ న్నరా ఇవ తతః కర్మీ గృహస్థోఽబుధః
కుర్యా దేవ నిజాశ్రమోచితమహాయజ్ఞాదికర్మవ్రజమ్. ॥౩

వ్యా.—నిజోపకర్తుః స్వస్య భోగదానేన ఉపకుర్వతః ఆత్మనో భోగాయతనత్వా చ్ఛరీరస్యేతిభావః. దేహ స్యాక్షయ మవినాశం దేహీవ. త త్తస్మా త్సర్వో భూతగణః నిజోపకర్తు ర్గృహస్థ స్యాక్షయ మనిశం సదా కలయతే ఇచ్ఛతి. దేవాదయః పునః అముం గృహస్థం నరాః పశూ నివ రక్షన్త్యేవ. స్వోపకారార్థ మితిభావః. తత స్తస్మా దబుధోఽనాత్మజ్ఞః కర్మీ గృహస్థః నిజాశ్రమోచితం స్వాశ్రమవిహితం మహాయజ్ఞాదీనాం కర్మణాం వ్రజం చయం కుర్యా దేవ. అన్యథా నరకపాతా ద్యనిష్టప్రాప్తే రితిభావః. ఉక్త శ్చాయ మర్థో గీతాసు "దేవా న్భావయతాఽనేన తే దేవా భావయన్తు వః, పరస్పరం భావయన్తః శ్రేయః పర మవాప్స్యథ" ఇత్యాదినా. ॥౩

శ్లో॥ జాయా మేఽస్తు ధనం ప్రజాచ పునర ప్యాత్మాఽగృహస్థః కృతం
కుర్వీయే త్యభికమ్య సంస్కృతివశా త్ప్రాప్నోతి సర్వంచ తత్
నేచ్ఛం శ్చాపి తతః పరన్తు నభజే దేతావతీ కామనా
య స్సర్వం తదిదం ప్రియాతి పురుషః కృత్స్న స్సవై నేతరః. ॥౪

వ్యా.—అగృహస్థః గృహస్థా కల్పః బ్రహ్మచారీతియావత్. తదన్యత్వం తదల్పతేతి నఞః స్తదల్పార్థత్వాత్. మే జాయా అస్తు. ఏకాకినో రత్యభావా దితి భావః. ధన మస్తు ప్రజా సన్తతిశ్చాస్తు. ఏతజ్జాయాదిసమ్పన్నోఽహం కృతం కర్మ కుర్వీయ కుర్యామితి సంస్కృతివశా జ్జన్మాన్తరీయవాసనాబలా త్పునరపి జన్మాన్తర ఇ వేహ జన్మన్యపీత్యర్థః. అభికమ్య కామయిత్వా తత్సర్వం ప్రాప్నోతి లభతే. చకారా త్క్వచి త్కించి న్నప్రాప్నోతీత్యపి గమ్యతే. నేచ్ఛ న్ననిచ్ఛన్నపి తతః జాయాదిచతుష్టయా త్పర మస్యత్తు నచ భజేత్ నైవ ప్రాప్నుయాత్. తస్మాత్ కామనా కామః ఏతావతీ ఇయత్యేవ. యః పురుష స్తదిదం సర్వం జాయాదిచతుష్టయం ప్రయాతి లభతే స కృత్స్న స్సమస్తః. స ఆత్మానం సమ్పూర్ణం మన్యత ఇత్యర్థః. ఇతరః ఏతేషాం కామానా మన్యతమం కఞ్చి త్ప్రాప్తవాంస్తు పురుషః కృత్స్నో నవై నైవ. ప్రాప్తవ్యావశేషసత్త్వా దస్యేతి భావః. ౫౪

శ్లో॥ ఆత్మైవాస్య మనఃప్రియా భవతి వా క్ప్రాణః ప్రజా మానుషం
విత్తం చక్షు రమానుషన్తు భనతి శ్రోత్రం శరీరం కృతమ్
యజ్ఞోఽయం సచ పాఙ్క్త ఏవచ పశుః పాఙ్క్తశ్చ పాఙ్క్తః పుమాన్
పాఙ్క్తం సర్వ మిదంచ వేద య ఇతి ప్రాప్నోతి సర్వం స నా. ౫౫

వ్యా.—యస్తు జాయాదిసర్వసమ్పాదనాక్షమః కృత్స్నత్వకామీచ తస్య కృత్స్నత్వప్రాప్తిసాధనం దర్శన ముచ్యతే - ఆత్మేతి. అస్య యథోక్తస్య పురుషస్య మనప వాత్మా దేహేన్ద్రియవ్యాపారాణాం మనఃపూర్వకత్వేన దేహాదే ర్మనఃపరతన్త్రత్వా దాత్మనశ్చ స్వతన్త్రత్వా న్మన ఆత్మేతి కల్ప్యతే. వాక్ ప్రియా జాయా భవతి. పురుషస్య జాయేవ మనసో వాగ్వశే వర్తత ఇతి వాగ్జాయేతి కల్ప్యతే. ప్రాణఏవ ప్రజా వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజాత్వేన కల్ప్యతే. విత్తం ద్వివిధం మానుషం దైవఞ్చేతి. తత్ర చక్షురేవ మానుషం విత్తం గవాదిలక్షణం భవతి. చక్షుర్గ్రాహ్యత్వా త్తస్య శ్రోత్రన్తు అమానుషం దైవం విత్తం విజ్ఞానలక్షణం భవతి. శ్రోత్రేణహి విజ్ఞానం శృణోతి. ఏవం శ్రోత్రాధీనత్వా ద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ విజ్ఞాన మితి వ్యపదిశ్యతే. విజ్ఞానం దేవాదివిషయం విశిష్టం జ్ఞానం దేవాదివిశేషవిషయం జ్ఞానం విజ్ఞానం సామాన్యవిషయన్తు జానం జ్ఞాన మితివివేకః. శరీరమేవ కృతం కర్మ శరీరనిర్వర్త్య త్వా త్కర్మణ ఇతిభావః. సచాయ ముక్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః. పఞ్చభిః ఆత్మజాయాఽపత్యవిత్తశరీరై ర్నిర్వర్త్యః పాఙ్క్తః. పశుశ్చ పాఙ్క్తఏవ, పురుషశ్చ పా

ఙ్క్త ఏవ. యద్యపి పురుషః పశురేవేతి పాఙ్క్తః పశు రిత్యనేనైవ పురుషస్యాపి పాఙ్క్తత్వం సిద్ధం, తథాప్యధికృతత్వేన విశేషా త్పురుషస్య పునరుక్తి రితి బోద్ధవ్యమ్. ఇదం సర్వం కర్మసాధనం ఫలంచ పాఙ్క్తం య ఇత్థ్యేవం వేద స నా పురుషః సర్వం జగ దాత్మత్వేన ప్రాప్నోతి కృతార్థో భవతీత్యర్థః. ౧౮

శ్లో॥ కర్మజ్ఞానవశా త్పితాఽయ మకరో దన్నాని సప్తాస్య వా
త త్సాధారణ మేక మన్న మిహ య త్సర్వై రిదం భుజ్యతే
ఏత ద్య స్సముపాస్త ఏష స పుమా న్నావర్తతే పాప్మనో
యస్మా న్మిశ్రి మిదం భవ త్యసుభృతాం విత్తం సమేషామపి. ౧౯

వ్యా.—గృహస్థః కర్మి భూతానాం సర్వేషాం లోక ఇత్యుక్తమ్. ఏవం సర్వం జగదపి గృహస్థస్య భోగ్యత్వా ల్లోకఏవ. ఏవం సర్వస్య సర్వః కర్తా కార్యం భోక్తా భోగ్యంచ భవతి. తస్మా ద్గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వ మేష్టవ్య మన్యథా పరస్పర ముపకారకత్వాయోగాత్. ఏవంచ సతి పూర్వకల్పీయ విహితప్రతిషిద్ధకర్మజ్ఞానానుష్ఠాతా సర్వో జన్తు రుత్తరసర్గస్య స్రష్టృత్వా త్పితే త్యుచ్యతే. స దాత్మైవే త్యయ మిత్యుచ్యతే. అయం పితా కర్మజ్ఞానవశాత్ కల్పాన్తరోపార్జితకర్మజ్ఞానాభ్యా మిత్యర్థః. సప్తాన్నా న్యకరో త్ససర్జ. తత్రేతి శేషః. ఇహలోకే సర్వైః ప్రాణిభి ర్య దిదం భుజ్యతే అద్యతే త దేక మన్న మస్యవా సర్వస్యాపి భోక్తృవర్గస్య సాధారణం సప్త స్వన్నేషు ఏకం సాధారణ మన్నం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వా దవిశేషే ణేత్యర్థః. య ఏత త్సర్వ సాధారణ మన్నం సముపాస్తే శరీరస్థిత్యర్థా న్నైవ భోగప్రధానో భవతీత్యర్థః. సర్వసాధారణ మన్నం స్వస్యైకస్యైవం సాధారణం కరోతీతి యావత్. స ఏష పురుషః పాప్మ నస్సకాశా న్నావర్తతే ననివర్తతే. తత్ర హేతు మాహ - యస్మాదితి. యస్మాద్ధేతో ర్మిశ్ర మవిభక్త మిదం సాధారణ మన్నం సర్వేషామ ప్యసుభృతాం ప్రాణినాం విత్తం ధనంభవతి. సర్వేప్యస్యాన్నస్య స్వామినో భవన్తీతి యావత్. తస్మా ద్భూతేభ్యోఽప్రదాయ యో గృహస్థ స్స్వయమే వాన్నం భుఙ్క్తే స పాపీయానేవ. "తై ర్దత్తా నప్రదా యైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః" ఇతి గీతావచనాత్. 'అదత్వా తు య ఏతేభ్యః పూర్వం భుఙ్క్తే ఽవిచక్షణః, స భుఞ్జానో న జానాతి శ్వ గృధ్రై ర్జగ్ధి మాత్మనః' ఇతి వచనాచ్చ. తస్మా ద్యథార్హ మన్నం సంవిభజే దిత్యభిప్రాయః. ౧౯

శ్లో॥ ద్వే దేవా ననయ ద్ధుతం ప్రహుత మిత్యన్నే తు యద్వా పితా
దర్శశ్చే త్యథ పూర్ణమాస ఇతి తన్నైవేష్టియాజీ భవేత్

ప్రాయచ్ఛచ్చ పశుభ్య ఏకమితి తత్క్షీరం ప్రతిష్ఠాయితం
సర్వస్యాపి పున స్స మృత్యు మయతే నైకాహ్ని హుత్వా పయః. ౫౭

వ్యా.—అథ పితా దేవాంస్తు హుతం హవన మగ్నౌ ప్రహుతం హుత్వా బలిహరణ మితి. యద్వా దర్శః పూర్ణమాసశ్చేతి ప్రసిద్ధే ఇతి శేషః. ద్వే అన్నే దేవా నసయ దభాజయత్. తత్తస్మా గ్గృహస్థ ఇతి శేషః ఇష్టియాజీ కామ్యేష్టిభి ర్యజనశీలం న భవేత్. దేవార్థం నిత్యమేవ కర్తృత్వా త్తయో రితిభావః. పశుభ్యశ్చ పితా ఏక మన్నం ప్రాయచ్ఛత్. త దన్నం క్షీరమితి ఖ్యాత మితి శేషః. తత్సర్వస్యాపి జగతః ప్రతిష్ఠాయితం ప్రతిష్ఠాభూతం సర్వం జగ త్పయసి ప్రతిష్ఠిత మిత్యర్థః. 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపజీవతి, ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇత్యగ్నౌ పయఃప్రక్షేపస్య జగచ్చక్రప్రవర్తకత్వా దితిభావః. నచ పశవ స్తృణం భక్షయన్తీతి కథం పయ ఇత్యుక్త మితి వాచ్యం. బాల్యే పశుభిః పయసఏవ పీయమానత్వాత్. కిఞ్చైతత్ర పశుశబ్దేన మనుష్యా అపి గృహ్యన్తే తేషామపి దేవపశుత్వాత్. మనుష్యాశ్చ బాల్యే పయసైవ స్తన్యేన జీవన్తి. ఏకాహ్ని ఏకస్మిన్న హ్యహని పయః అగ్నా వితి సామర్థ్యా ద్గమ్యతే. హుత్వా న విద్వాన్ పునః మృత్యుం నాయతే నభజతే. అమృతో భవతీత్యర్థః. ౫౭

శ్లో॥ తా న్యన్నాని సదాఽనుధారినికరై స్సమ్భుజ్యమానాన్యపి
క్షీయన్తే న యతః పితా జనయతి జ్ఞానక్రియాభ్యాం మ్మునః
తస్మా దక్షితి మేన మాహు రితి యో వేదాత్తి సోఽన్నం ముఖే
నామర్త్యత్వ ముపైతి యా త్యమృత మిత్యేషా ప్రశంసా పరమ్. ౫౮

వ్యా—తాని పూర్వోక్తా న్యన్నాని సదా హ్యసుధారినికరైః ప్రాణిచయై స్సమ్యక్ భుజ్యమానాన్యపి నక్షీయన్తే. న కదాపి భూతానా మన్నాభావ స్సమ్భవే దిత్యర్థః. యతో యస్మాత్. పితా పూర్వోక్తః. పునఃపున రితి శేషః. జ్ఞానక్రియాభ్యాం మన్నానీతి శేషః. జనయతి అన్న హేతుకర్మజ్ఞానన స్తత్యనపాయా దన్నస్యాక్షయ ఇత్యర్థః. తస్మా దక్షయాన్న సృష్టృత్వా దిత్యర్థః. ఏనం పురుష మక్షితి మాహుః ఇత్యేవం పురుష మక్షితిం యో వేద స ముఖే నాన్న మత్తి. అన్నస్య భోక్తైవ భవ త్యేష విద్వా న్న త్వజ్ఞఇ వాన్నస్య భోగ్యం భవతీత్యర్థః. అమర్త్యత్వం దేవాత్మత్వ ముపైతి అమృతం యా త్యుపజీవతి ఇత్యేషా వా గితి శేషః ప్రశంసాపరం ప్రశంసైవ. నాపూర్వార్థోఽస్తీత్యర్థః. ౫౮

శ్లో॥ త్రీణ్యన్నాని పితాఽఽత్మనేఽకురుత హృద్వాక్ప్రాణసఙ్జ్ఞాన్యథో
రూపాదీన్ యదనుప్రయుక్తకరణైర్జానాతి దేహీ యతః
స్పర్శస్యాపి వివేకధీర్భవతి యత్సఙ్కల్పకామత్రపా
శ్రద్ధాసంశయభీతిధీధృతిమయం తత్తత్ర హృత్కథ్యతే. ౫౯

వ్యా.—అథో తతః పితా హృద్వాక్ప్రాణసఙ్జ్ఞాని త్రీణి అన్నాని ఆత్మనే స్వార్థమకురుతాకల్పయత్. తత్ర హృదో లిఙ్గమాహ. దేహీ యదనుప్రయుక్తకరణైః యేన మనసాఽనుప్రయుక్తైరనుగతైరేవ కరణైశ్చక్షురాదిభిః రూపాదీన్ విషయాన్ జానాతి గృహ్ణాతి. మనస్యన్యత్ర గతే సతి సత్యపి విషయే చక్షురాదిభిస్తస్యాగృహ్యమాణత్వాన్మనఃపారతన్త్ర్యం చక్షురాదీనామితి భావః. కిఞ్చ స్పర్శస్య వివేకధీరపి యతో మనస ఏవ భవతి. సర్వశరీరవ్యాపిత్వగిన్ద్రియం స్పర్శమాత్రమేవ గృహ్ణాతి నతు పృష్ఠే కరస్పర్శ ఆసీత్పాదే కరస్పర్శ ఆసీదితి స్పర్శవిశేషం. సతు మనసైవ గ్రాహ్య ఇతి భావః. అథ మనసస్స్వరూపమాహ. యదితి. యద్వస్తు సఙ్కల్పకామత్రపాశ్రద్ధాసంశయభీతిధీధృతిమయం సఙ్కల్పాదిస్వరూపం తద్వస్తు. తత్ర హృదాదిషు త్రిషు హృన్మన ఇతి కథ్యతే. ౫౯

శ్లో॥ వర్ణాత్మా నినదాత్మకశ్చ భువనే శబ్దోఽస్తి యస్సైవ వాక్
సర్వఞ్చాప్యభిధేయజాతమనయైవాభాస్యతే భానువత్
ప్రాణోఽపాన ఉదాన ఇత్యపి భువి వ్యానస్సమానోఽన ఇ
త్యేష ప్రాణ ఉదీర్యతే సచ పుమానేతన్మయో జాయతే. ౬౦

వ్యా- భువనే వర్ణాత్మా అకారాద్యక్షరాత్మా నినదాత్మకః భేరీమృదఙ్గాదిధ్వన్యాత్మకశ్చ యశ్శబ్దోఽస్తి సైవేతి విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వం. సః ఏవ ఇతి వా ఛేదః. సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమిత్యనుశాసనాత్. వాగ్భవతి అనయా వాచా భానువద్భానునేవ సర్వమప్యభిధేయజాతమాభాస్యత ఏవ సర్వావభాసికాయా అస్యా భానోరివ నాన్యో నాస్త్యవభాసక ఇత్యేతదర్థధ్వననాయ ఏవకారః. అనయా సర్వమవభాస్యత ఏవ నత్వేనాం కిమపి భాసయతీతి. ఏష శరీరాన్తఃస్థ ఏక ఏవ ప్రాణః వృత్తిభేదాదితి శేషః. ప్రాణ ఇతి అపాన ఇతి ఉదాన ఇతి వ్యాన ఇతి సమాన ఇతి చ ఉదీర్యతే. అవిశేషాదన ఇత్యప్యుదీర్యతే. తత్ర పురతో నిస్సరణాత్ప్రాణః అధో నిస్సరణాదపానః ఊర్ధ్వవృత్తిరుదానః ప్రాణాపానయోర్నియమనాద్వ్యానః అశితపీతయోస్సమం నయనాత్సమానః సర్వసామాన్యవృత్తిమానన ఇతి వివేకః. సచ పుమాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాత ఆత్మా ఏతన్మయః

హ్యన్మయః వాఙ్మయః ప్రాణమయశ్చ జాయతే భవతి. తత్ప్రకృతవచన ఇతి ప్రాచుర్యే మయట్. వాగాదిప్రధానో భవతీత్యర్థః. యద్వా నచ నిత్యశుద్ధబుద్ధ ముక్తస్వభావో హ్యాత్మా అజ్ఞానకృతా దధ్యాసా ద్వాగాదిస్వరూపో భవతి. అతఏ వాహం వదామి మనోమి ప్రాణిమీతి ప్రతీతిః జాయత ఇత్యస్య ఉత్పద్యత ఇతి యథాశ్రుతఏవ వార్థః. శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా దస్యోత్పత్తి ర్ఘటతఏవ పునః పునః పునరితి. ౬౦

శ్లో॥ వాగ్భూ ఋగ్జ్వి గమ స్సురాశ్చ జననీ విజ్ఞాత మిత్యుచ్యతే
హ్యా త్త్వభ్రం యజు రాగమశ్చ పితర స్తాతో విజిజ్ఞాసితమ్
ప్రాణ స్స్వ ర్భువనంచ సామ మనుజాః పుత్రో హ్యవిజ్ఞాతకం
తద్రూపత్రితయేన తత్త్రియ మిదం భోక్తు ర్భజ త్యన్నతామ్. ౬౧

వ్యా—వాక్ లోకత్రయే భూ రిత్యుచ్యతే వేదత్రయే ఋక్చిగమో ఋగ్వేద ఇత్యుచ్యతే. దేవపితృమనుష్యత్రయమధ్యే సురా దేవా ఇత్యుచ్యతే. మాతాపితృప్రజాత్రయే జననీ మాతే త్యుచ్యతే. విజ్ఞాత విజిజ్ఞాస్యా విజ్ఞాతాఖ్య వస్తుత్రయే విజ్ఞాతమిత్యుచ్యతే. ఏవం హ్యాన్మనః. అభ్ర మన్తరిక్షం భువర్లోక ఇతియావత్. యజురాగమో యజుర్వేదః. పితరః తాతః పితా విజిజ్ఞాసితం విజిజ్ఞా స్యంచ భవతీత్యుచ్యతే ప్రాణః స్వర్భువనం స్వర్లోకః సామ సామవేదః మనుజా మనుష్యాః. పుత్రః ప్రజా అవిజ్ఞాతమే వావిజ్ఞాతకంచే త్యుచ్యతే. తదిదం త్రయం వాఙ్మనఃప్రాణాః తద్రూపత్రితయేన పూర్వోక్తవిజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యా విజ్ఞాతాఖ్యస్వరూప త్రయేణ. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనఃప్రాణవిభాగే స్థితే భూరాదిభేద కథనం వాచనికమేవేతి కృత్వా రూపత్రయమేవ ప్రధానత్వా దిహ గృహీతం విజ్ఞాతాదికమ్. భోక్తుః పురుషస్యాన్నతాం భజతి ప్రతిపద్యతే వాగాదీని త్రీణ్య న్నాన్యాత్మనే ఽకురుతేతిహి ప్రాగుక్తం తదేవాన్నత్వం వాగాదిత్రయస్యేహ వ్యా ఖ్యాతమ్. తత్ర ప్రకాశాత్మకత్వా ద్వాచో విజ్ఞాతమేవ రూపమ్. తతశ్చ వాగస్య సర్వం విజ్ఞాపయన్తీ భూత్వా భోగ్యతా మాపద్యతే. మనోహి సన్దిహ్యమానాకా రత్వా ద్విజిజ్ఞాస్యం తస్మాన్మనః పురుషస్య విజిజ్ఞాస్యతా మాపద్య భోగ్య మ్భవతి. విజ్ఞానాగోచరత్వా దవిజ్ఞాతరూపః ప్రాణః అవిజ్ఞాతత్వేనై వాస్య భోగ్యః. అవిజ్ఞాతోప కారోఽపి జనకోఽపి బాలస్య పుత్రస్య భోగ్యో భవత్యేవే త్యవిజ్ఞాతస్య ప్రాణస్య భోగ్యత్వమ్. తస్మా ద్విజ్ఞాతాదిరూపేణ వాగాదిత్రయ ముపాస్య మిత్యర్థః. ౬౧

శ్లో॥ వాచో భూ ర్వపు రగ్ని రేష కరణం తుల్యప్రమాణం త్రయం
ద్యౌ శ్చిత్తస్య వపూ రవిస్తు కరణ స్తుల్యప్రమాణం త్రయమ్

తద్ద్వద్వస్య సమాగమా త్సమభవ త్ప్రాణో సపత్నః ప్రభుః
ప్రాణస్యామ్బు వపు శ్శశీతు కరణం తుల్యప్రమాణం త్రయమ్. ౬౨

వ్యా.--వాచః భూః పృథివీ వపు శ్శరీరం బాహ్యాఆధారఇత్యర్థః కార్యత్వా దితిభావః. ఏష పార్థివోఽగ్నిః కరణ మాధేయ ఇత్యర్థః. ప్రకాశాత్మకత్వా దితి భావః. త్రయం వా గ్భూ రగ్నిశ్చ తుల్యప్రమాణం భవతి. చిత్తస్య ద్యౌః ద్యులోకః వపుః కార్యం శరీర మాధారః. రవిస్తు కరణ మాధేయః త్రయం తుల్య ప్రమాణం భవతి. తయోర్వాఙ్మనసయో ర్ద్వద్వస్య సమాగమాద్ధేతో రసపత్నః ప్రభుః ప్రాణ స్సమభవత్. అతఏవ ప్రాణోపాసకః పురుషో సపత్నో భవతి. ప్రాణస్యతు అమ్బు ఆప శ్శరీర మాధారః. శశీ చన్ద్రః కరణ మాధేయః. త్రయం తుల్యప్రమాణం భవతి. ౬౨

శ్లో॥ ఏతైశ్చ త్రిభిరేవ సర్వభువనం వ్యాప్తం హ్యనన్తై స్సమై
రవ్యస్తా స్త ఇమే ప్రజాపతి రమూ న్యోఽధీ రుపా స్తేఽన్తగాన్
లోకం సోఽన్తయుతం జయ త్యథ పుమా నేతా నుపాస్తేతు యోఽ
నన్తా నేష సలోక మశ్నుతి మహా నన్తాతిగం శాశ్వతమ్. ౬౩

వ్యా.– అనన్తైః అపరిచ్ఛిన్నైః సమైఃపరస్పరం తుల్యై రేతై స్త్రిభి ర్వాఙ్మనః ప్రాణై స్సర్వంచ సకల మపి భువనం వ్యాప్తమేవ హిః ప్రసిద్ధా. యద్వా హియస్మా దేవం తస్మాత్. అవ్యస్తా స్సమస్తా స్త ఇమే త్రయః ప్రజాపతిరేవ ప్రజాపతే రాత్మభూతా ఏవేత్యర్థః. సమష్టిలిఙ్గాభిమానిత్వా త్ప్రజాపతే రితిభావః. అమూ ననన్తా నపి త్రీన్ అధీ రశుద్ధబుద్ధి ర్యః అన్తగా న్పరిచ్ఛిన్నా నుపాస్తే పరిచ్ఛిన్నత్వేన చిన్తయతి సః అన్తయుతం పరిచ్ఛిన్న మేవ లోకం జయతి. పరిచ్ఛిన్న ఏవ జాయతే నైతేషా మాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. అథ యః పుమా నేతా ననన్తా నుపాస్తే స ఏష మహాన్ అన్తాతిగ మపరిచ్ఛిన్న మతఏవ శాశ్వతం లోక మశ్నుతి ప్రాప్నోతి సర్వాత్మభూతో భవతీ త్యర్థః. ౬౩

శ్లో॥ య స్సంవత్సర ఏష షోడశకలః ఖ్యాతః ప్రజేశః కలా
ఆసన్ పఞ్చదశ త్వపా స్తత ఇయం సా షోడశీ యా ధ్రువా
శుక్లే నిశ్చి రసౌ ప్రపూర్యత ఇవాపక్షీయతే కృష్ణకే
షోడశ్యా నిశ మేత్య మా మనుగత స్సర్వం జగ త్ప్రాణభృత్. ౬౪

వ్యా.–పితా పాఙ్క్తేన కర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతే త్యుక్తమ్. ఇమానిచ త్రీణి పాఙ్క్తకర్మఫలభూతాన్యేవ పాఙ్క్తతాయా ఏషు

సత్త్వాత్. పాఙ్క్తత్వం పఞ్చాత్మకత్వం. నను మాతా పితా ప్రజా విత్తం కర్మేతి పఞ్చానా మ్మధ్యే మాతాపితృప్రజాత్రియమేవోక్తం పృథివ్యగ్నీ మాతా దివా దిత్యౌ పితా ప్రాణః ప్రజేతి. విత్తకర్మణీతు నోక్తే అతః కథం పాఙ్క్తత్వ మస్మ త్రియస్యే త్యతఆహ- య ఇత్యాది. య ఏష దృశ్యమాన స్సంవత్సరః కాలాత్మా షోడశకలః ప్రజేశః ప్రజాపతి శ్చన్ద్రరూప ఇతిభావః ఖ్యాతః ప్రసిద్ధః. తత స్తస్య ప్రజాపతేః పఞ్చదశ క్షపా రాత్రియఏవ కలా ఆసన్ యా ధ్రువా తిథి స్సేయం షోడశీ షోడశానాం పూరణీ కలా భవతి. అసౌ శుక్లే శుక్లపక్షే నిడ్భి రాత్రిభిః ప్రపూర్యతఇవ ప్రకర్షేణ పూర్యత ఏవ కృష్ణకే కృష్ణపక్షే నిడ్భి రపక్షీయతే. అసౌ షోడశ్యా కలయా ప్రాణభృ త్ప్రాణం సర్వం జగ దనుగతః అనుప్రవిష్టస్స న్నమాం నిశ మమావాస్యాఖ్యాం రాత్రి మేతి ప్రాప్నోతి. అమావాస్యాయాం రాత్రౌ షోడశ్యా కలయా సర్వం ప్రాణిజాత మనుప్రవిశ్య వర్తతే చన్ద్రమాఇత్యర్థః. అత ఏవ తస్య బహిః పృథగనుపలమ్భ ఇతిభావః. ౬౪

శ్లో॥ తత్ప్రాతః ప్రతిప ద్యుదేతి స తతో మాయాం నహన్యాదపి
క్షుద్రం జన్తుమపి ప్రపూజయితు మిత్యుక్తాం శరద్దేవతామ్
య స్సంవత్సర ఏషఏవ స పుమా నేవంవిద స్తస్య త
ద్విత్తం పఞ్చదశామన న్తిహి కలా ఆత్మాఽస్యవా షోడశీ. ౬౫

వ్యా.—త త్తతః ప్రాతః ప్రతిపది తిథౌ స చన్ద్రమా ఉదేతి తతో హేతోః అమాయా మమావాస్యాయాం క్షుద్ర మత్యల్పం పాపాత్మకం వా జన్తుం కృకలాసాదిమపి న హన్యా దపి నైవ హింస్యాత్. సర్వాణి భూతాని ప్రవిశ్య స్థితత్వా దమాయాం సోమ దేవతాయాః క్షుద్రజన్తావపి సాస్త్యేవేతి కృత్వా తదాప్రాణిమాత్రం నహన్యా త్తద్ధననస్య చన్ద్రహననప్రాయత్వా దితిభావః. నను నహింస్యా త్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యఇతి ప్రతిషిద్ధైవ హింసేతి కుతః పునరుక్త మమాయాం నహన్యాదితి అతఆహ. శరద్దేవతాం ప్రకృతసంవత్సరాభిమానిసోమదేవతాం ప్రకర్షేణ పూజయితు మిత్యేవ ముక్తం సోమదేవతా స్తుత్యర్థ మమాయాం న హన్యా దిత్యుక్తం సాధారణ్యేన సర్వత్ర నిషిద్ధాపి హింసా విశేషతోఽమావాస్యాయాం నిషిధ్యమానా సోమదేవతాపూజార్థైవ తస్మా దమాయామేవ నహన్యా దితరతిథిషు హన్యాదేవేతి నాత్ర కల్పయితు ముచితం విరోధా దితిభావః. య స్సంవత్సరః సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిః పారోక్ష్యేణ నిర్దిష్టః స ఏష ప్రజాపతి మాత్మత్వేన విదితవా న్పురుషఏవ ఏవంవిద స్తస్యాస్య పురుషస్య విత్తమేవ పఞ్చదశకలా

ఇత్యాహుమన న్తి. హిః ప్రసిద్ధా. ఆత్మావా ఆత్మైవ శరీరమేన షోడశీ కలా భవతి ఏవం షోడశకలః పురుషఏవ ప్రజాపతి రిత్యర్థః. ౬౫

శ్లో॥ విత్తేనైవ స పూర్యతేచ పురుషో వృద్ధేనచ క్షీయతే
క్షీణేనేవ కలాభి రిన్దు రరిణో నేమ్యాసివ చ్చాత్మనః
విత్తం తత్పరివారభూత మఖిలే క్షీణేపి తస్మి న్నసా
వాత్మా జీవతి నాభివ ద్యది పున ర్వి త్తేన సమ్పూర్యతే. ౬౬

వ్యా.—సచ పురుషః విత్తేన వృద్ధేన సతా పూర్యతే విత్తేన క్షీణేన సతాతు క్షీయతే యథా ఇన్దుః కలాభి ర్వృద్ధాభి స్సతీభిః పూర్యతే కలాభిః క్షీణాభి స్సతీభిః క్షీయతే తద్వత్. అతఏవ విత్తస్య పఞ్చదశకలాసామ్య మితిభావః. తస్తస్మాత్ అరిణ శ్చక్రస్య నాభే రిత్యర్థః. నేమ్యాదివత్. ఆత్మనః షోడశకలాస్థానీయస్య దేహస్య విత్తం పరివారభూతం నాభిస్థానీయ ఆత్మా నేమ్యాదిపరివారస్థానీయస్తు విత్త మిత్యర్థః. తస్మిన్ విత్తే నేమ్యాదికేచ పరివారే అఖిలే క్షీణేఽపి అసా వాత్మా దేహః నాభివత్ జీవతి యది తర్హి విత్తేన పున స్సమ్పూర్యత ఏవ. యథా నాభిః పున ర్నేమ్యాదిభిః ధనికః కాలవశా ద్దారిద్ర్యమాపన్నోఽపి సమృత శ్చే త్పున ర్విత్తం సమ్పాదయేదేవ. యథా చాన్ద్రీ ధ్రువాకలా క్షీణాపి పునః పఞ్చదశ కలాభి శ్శుక్లపక్షే పూర్యతే తద్వ ద్విత్తేన క్షీణోఽప్యాత్మా పునర్విత్తేన పూర్యేతైవేత్యభిప్రాయః. పఞ్చదశకలానాం సతోర ప్యాగమాపాయయో ర్యథా ధ్రువా కలా ఆగమాపాయరహితత్వా ద్ధ్రువైవమేవ విత్తస్యాగమాపాయయో స్సతోర ప్యాత్మా ధ్రువఏవాగమాపాయరహితత్వాదితి ధ్రువకలాసామ్యమాత్మనః పిణ్డస్యో క్తమితి వేద్యమ్. ౬౬

శ్లో॥ లోకా స్సన్తి భువి త్రయో నరపితృస్వర్గాభిమానాశ్రయాః
పుత్రేణైవ మనుష్యలోక మముకం లోకం పితౄణాం కృతైః
మర్త్యో దేవపదం జయే దనఘయా సర్వో త్తమం విద్యయా
విద్యా తత్ఫలు సాధనేషు సకలే ష్వత్యుత్తమేతి స్మృతా. ౬౭

వ్యా.—అథ పుత్రాదీనాం సాధనానాంసాధ్యవిశేష సమ్బన్ధోఽభిధీయతే. భువి సంసారభూమౌ. నరపితృస్వర్గాభిమానాశ్రయాః నరాణాం పితౄణాం స్వర్గచ్ఛన్తీతి స్వర్గాదేవా స్తేషాంచ యోఽభిమానః మమాయం లోకఇతి తస్యాశ్రయా స్త్రయ ఏవలోకా స్సన్తి మర్త్యః అధికృతో మనుష్యః తత్ర మనుష్యలోకం పుత్రేణైవ జయేత్. పితౄణాం లోకం కృతై రగ్నిహోత్రాదికర్మభి రేవ జయేత్. సర్వో

త్తమం దేవపదం దేవలోక మనఘయా విద్యయా అపరవిద్యయైవేత్యర్థః. జయేత్ పరవిద్యయా బ్రహ్మభావఫలకత్వా దితిభావః. తత్తస్మా దుత్తమదేవలోకప్రాపకత్వా దిత్యర్థః. సకలేషు సాధనేషు విద్యా అత్యుత్తమేతి స్మృతా ఖలు. ౬౮

శ్లో॥ ప్రైష్యన్తం పురుషో యదైష మనుతే స్వం పుత్రమారాత్తదా
బ్రహ్మ త్వ మ్భవసి త్వమేవ వివిధో యజ్ఞశ్చ లోకో భవాన్
ఇత్యాహాథ సుత స్తమాహ పితరం బ్రహ్మాస్మి యజ్ఞోఽస్మ్యహం
లోకోఽస్మీతి మృతః పితా ప్రవిశతి ప్రాణై స్సలోక్యం సుతమ్. ౬౯

వ్యా.—యదా ఏష పురుషః స్వ మాత్మానం ప్రైష్యన్తం మ్రియమాణం మనుతే మన్యతే తదా ఆరాత్సమీపే పుత్ర ముద్దిశ్య త్వం బ్రహ్మ భవసి వివిధో యజ్ఞశ్చ త్వ మేవ భవసి భవాన్ త్వమేవ లోకో భవతి ఇత్యాహ. అథ సుత స్తం పితరం ప్రతి అహం బ్రహ్మాఽస్మి అహం బ్రహ్మయజ్ఞోఽస్మి అహం లోకోఽస్మి ఇత్యాహ. సచ మృతః పితా ప్రాణై స్సమం లోక్యం లోకార్హం సుతం ప్రవిశతి. అత్రేదం బోద్ధవ్యమ్. విద్యాకర్మభ్యాం దేవపితృలోకప్రాప్తి ర్విదితైవేతి పుత్రేణ మనుష్యలోకజయస్యావిదితత్వా త్తద్బోధనార్థం ప్రవృత్తోఽయం శ్లోకః. మరణోన్ముఖః పితా పుత్ర ముద్దిశ్య హే పుత్ర యన్మయాఽధీతమనధీత మవశిష్టం వా బ్రహ్మ వేదోఽస్తి త త్త్వమేవ త్వయైవాధ్యేతవ్యం మమ కాలాభావా దితిభావః. తథా మయా అనుష్ఠితా అననుష్ఠితా శ్చానుష్ఠేయా యే యజ్ఞా స్సన్తి తే సర్వే త్వయైవానుష్ఠేయా ఇత్యభిప్రాయా దాహ - త్వమేవ యజ్ఞ ఇతి. ఏవం యే మయా జితా అజితాశ్చ జేతవ్యా లోకా స్సన్తి తే సర్వే త్వయైవ జేతవ్యా ఇత్యాహ - త్వం లోక ఇతి. ఏవం పిత్రానుశిష్టః పుత్ర స్తథైవేతి ప్రతివదతి - బ్రహ్మాస్మీత్యాది. ఏవం పిత్రర్థం పితృక ర్తవ్యజాతం పుత్రఏవ కృత్వా పితరం పితృలోకాదికం గమయతీతి పుత్రోఽయం లోక్య ఇత్యుచ్యతే. అముంచ సుతం మరణో త్తరక్షణఏవ పితా వాఙ్మనఃప్రాణై రావిశతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమా త్పితు ర్వాఙ్మనః ప్రాణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవ త్సర్వ మావిశన్తి. తైః ప్రాణైస్సహ పితా ప్యావిశతి వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావిత్వా త్పితుః యస్మాదేవం పితా పుత్రమేవ ప్రవిశతి తస్మాత్ యస్త్వైవ మనుశిష్టః పుత్రో భవతి సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణేతి నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః. తథాచ శ్రుతిః 'సోస్యాఽయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయతే' ఇతి. స పుత్రః అస్య పితు రిత్యర్థః. అతఏవాపుత్రస్య గతి

ర్నాస్తీతి స్మర్యతే. ఏవం పితా మృత్వాపి పుత్రరూపేణ మనుష్యలోకే స్థిత్వా మానుషాన్ భోగాననుభవతీతి మనుష్యలోకో జయ్యః పుత్రేణైవేత్యుక్తమితి. ౧౮

శ్లో॥ పితా యన్నకృతంచ కృత్యమపి తత్కృత్వా స్వయం బన్ధనా
దేనం మోచయతీతి పుత్రపదభాగేవంవిధస్సన్ సుతః
పుత్రేణ ప్రతితిష్ఠతీహ జనకః ప్రేతం విపాపం తతో
దైవః ప్రాణగణోఽమృతో విశతి తం దైవీతు వాక్ క్ష్మానలాత్. ౧౯

వ్యా.—ఏవంవిధోఽనుశిష్టస్సన్ యోగ్యస్సుతః పితా యత్కృత్యం నకృతం చాపిశబ్దాభ్యాం యత్సావశేషం కృతం తత్స్వయం కృత్వా బన్ధనాత్కర్తవ్యశేషసద్భావరూపాదేనం పితరం మోచయతీతిహేతోః పుత్రపదభాగ్భవతి పుత్ర ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రాయత ఇతి పుత్ర ఇతి వ్యుత్పత్తేరితిభావః. జనకః పితా ఇహ మనుష్యలోకే పుత్రేణైవ ప్రతితిష్ఠతి పుత్రరూపేణైవ స్థితిం లభతే. తతోఽథ. ప్రేతం మృతం విపాపం చ పితరం దైవః హిరణ్యగర్భసమ్బన్ధీ అమృతః అమరణధర్మా ప్రాణగణః వాగాదిప్రాణసముదాయః విశతి. తత్ర దైవీ వాక్తు తం క్ష్మానలాత్ క్ష్మా చానలశ్చ తయోస్సమాహారాత్. పృథివ్యా అగ్నేశ్చేత్యర్థః సకాశాదాగత్య విశతి. అయం భావః. సర్వేషాంహి వాచ ఉపాదానభూతా దైవీ వాక్పృథివ్యగ్నిలక్షణా. అవిదుషస్తు సా అసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధా విదుషస్తద్దోషాపగమే ఆవరణభఙ్గ ఇవోదకం ప్రదీపప్రకాశవచ్చ వ్యాప్నోతి తదేతదుచ్యతే పృథివ్యా అగ్నేశ్చైనం దైవీ వాగావిశతీతి. ౧౯

శ్లో॥ యత్ప్రోక్తం వితథం న వాగ్భవతి సా దైవీ తదేనం దివ
స్సూర్యాద్దైవ మశోక మావిశతి హృన్మోదాత్మకం సర్వదా
అద్భ్యశ్చన్ద్రమసశ్చ దైవ ఉదితః ప్రాణో వ్యథశ్చాక్షయ
శ్చేతస్త్వేన మయే త్రిజాపున రమాం పుణ్యాస్తు తం గచ్ఛతి. ౨౦

వ్యా.—దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ - యత్ప్రోక్తమితి. యయా ప్రోక్తం వితథం మోఘం నభవతి సా దైవీ వాగ్భవతి. తత్తతః తథేతివా ఏనం మృతం విద్వాంసం దివస్సూర్యాచ్చ సకాశాత్సర్వదా మోదాత్మకమత ఏవాశోకం దైవం హృత్ మన ఆవిశతి. తథా అద్భ్యశ్చన్ద్రమసశ్చ సకాశాదవ్యథః అక్షయశ్చ దైవః ప్రాణః ప్రాణవాయుః ఏనమితిశేషః ఇతః ప్రాప్తః ప్రవిష్ట ఇతియావత్ భవతి. ఉదిత్యవ్యయమప్యర్థకం ప్రాణ ఉత్ ప్రాణ

శ్చేత్యర్థః. వ్యాఖ్యాన్తరప్రవేశయోరపి వాక్యప్రవేశే ప్రోక్తో న్యాయోఽనుసన్ధేయః. ఏన ముద్దిశ్య శోచన్తి ప్రజా పునః ప్రజాతు అమూం దుఃఖమేవా యేత్. అమూశ్శబ్దో గార్భాగ్యవాచీ లక్షణయా దుఃఖం బ్రూతే దౌర్భాగ్యంహి దుఃఖజనకమ్. తన్తు విద్వాంసం మృతం పుణ్యం శుభమేవ గచ్ఛతి నతు పాపమ్, నచ విదుషో మోక్ష ఏవ భవితవ్య ఇతి కథం వాగాదిసమ్బన్ధోఽస్యోక్త ఇతి వాచ్య మపరవిద్యావా నే వాయం విద్వా న్నతు పరవిద్యావా నిత్యుక్తత్వాత్. అపరవిద్యావతామేవ విద్యా తారతమ్యా త్ప్రాజాపత్యా న్త దేవభావాపత్తిః. ఏవం సంసారవిషయత్వా దేవాస్యా అపరవిద్యాత్వం తస్మా దపరవిద్యాయాః పరమం ఫలం ప్రాజాపత్యభావాపత్తిరేవ త చ్చేహ దర్శితం హైరణ్యగర్భః ప్రాణగణ స్త మావిశతీతి. ౭౦

శ్లో॥ నో దేవా నఘు మేతి స హ్యుపగతో దైవం స్వభావం మృతో
యో వేదేతి భవత్యయం సహి పుమా నాత్మాఽఖిలప్రాణినామ్
సర్వజ్ఞంచ హిరణ్యగర్భమివ తం విద్వాంస మేనం జగ
ద్దుఃఖాదుఃఖకలాభిమర్శరహితం భూతా న్యవ న్త్యన్వహమ్. ౭౧

వ్యా.—నను విద్వాంస మేనం పుణ్యమేవ గచ్ఛతీత్యుక్తం తత్ర కో హేతు రతఆహ - నోఇతి. దేవా నఘం పాపం నోఏతి నప్రాప్నోతి పుణ్యకర్మభిరేవ దేవ శరీర స్యారబ్ధత్వా దితిభావః. నను భవన్తు దేవా నిష్పాపాః ప్రకృతవిదుషః కథం మర్త్యస్య నిష్పాపత్వ మతఆహ - స ఇతి, హియస్మా త్సవిద్వా న్మర్త్యోఽపి మృతస్స న్దైవం స్వభావం శరీర ముపగతః ప్రాప్తవాన్. య ఇతి వేద సోఽయం పుమా నఖిలప్రాణినా మాత్మా భవతి. హిరణ్యగర్భవ దితిభావః. హిః ప్రసిద్ధౌ. సర్వభూ తానాం వా గ్భవతి మనో భవతి ప్రాణో భవతీతి కృత్వా ఆత్మా భవతీత్యుక్త మాత్మనో వాఙ్మయత్వా న్మనోమయత్వా త్ప్రాణమయత్వాచ్చ. వాఙ్మనః ప్రాణేష్వేవ లోకానా మాత్మబుద్ధిసత్త్వాచ్చ. హిరణ్యగర్భవత్ త్వ్రిన్నాత్మదర్శి విద్వానపి అపరిచ్ఛిన్నవాగాదిరూపతాం ప్రతిపద్యతఇతి పరమార్థః. ఏవం సర్వా త్మత్వాదేవ సర్వజ్ఞం తథా అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదేవ జగద్దుఃఖాదుఃఖకలాభిమర్శ రహితం జగతో లోకస్య దుఃఖాదుఃఖయో స్సుఖదుఃఖయోః కలాయా లేశస్యాపి అభిమర్శేన సమ్బన్ధేన రహితం వర్జితం త మేనం ప్రకృతం విద్వాంసం హిరణ్యగర్భ మివ అన్వహం సదాపి భూతాని సర్వే ప్రాణినః అవన్తి పూజయన్తి స్తువన్తీతివా. హిరణ్యగర్భవ దస్యాపి ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానత్వా దితిభావః. ౭౨

శ్లో॥ కర్మాణీశ్వరనిర్మితాని సకలా న్యన్యోన్యస్య మీర్ష్యాం దధు
ర్వక్ష్యా మ్యేవ సదేతి వాగ్వ్రత మధా ద్ద్రక్ష్యా మ్యహంవేతి దృక్
శ్రోష్యామీతిచ సా శ్రుతి స్తదితరాణ్య ప్యేవ మాత్మక్రియాం
మృత్యు స్తా న్యరుణత్ శ్రమాకృతిధర శ్శ్రాన్తిం యయు స్తా న్యథ ౭౨

వ్యా.— అథై తేషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా క్రియతే. ఈశ్వరనిర్మితాని ప్రజాపతినా సృష్టాని కర్మాణి కరణాని సకలాన్యపి అన్యోన్యస్య మీర్ష్యాం దధు స్స్పర్ధా మకుర్వత. తత్ర వాక్ అహం సదా వక్ష్యామ్యేవ నతు కదాచిదపి వదనవ్యాపారా దుపరతా స్యామితి వ్రత మధాత్ దధార. అహం ద్రక్ష్యామ్యేవేతి దృగ్వ్రత మధాత్. అహం శ్రోష్యామ్యేవేతి సా ప్రసిద్ధా శ్రుతి ర్వ్రత మధాత్. తదితరాణ్యపి తేభ్యోఽన్యాన్యపి రసనఘ్రాణాదీని ఆత్మక్రియా మ్ప్రతి స్వాదనాఘ్రాణనాదికర్మప్రతి ఏవం పూర్వవద్వ్రత మధురితి వచన విపరిణామేనాన్వయః. అహం సదాపి స్వాదయేయ మితి రసనం జిఘ్రేయ మితి ఘ్రాణంగచ్ఛేయ మితి పాదః గృహ్ణీయా మితి కరః స్పృశేయ మితి త్వక్ విసృజేయ మితిపాయుః యభేయమి త్యుపస్థం చ వ్రతం దధార ఇత్యర్థః. తాన్యేవం ధృతవ్రతాని కరణాని వాగాదీని మృత్యుః మారకః శ్రమాకృతిధరస్సన్ అరుణత్ రురోధ. అథ మృత్యునిరోధానన్తరం తాని శ్రాన్తిం శ్రమం యయుః. దృశ్యతేహి వదన గమనాదివ్యాపారై ర్వాక్పాదాదీనాం శ్రమః. ౭౨

శ్లో॥ తాని ప్రాణ మమృత్యువిద్ధ మథ నః శ్రేష్ఠోఽయ మాయం స్తథా
నాయన్ శ్రామ్యతి నో య ఇత్యుదమనన్ రూపం దధు స్తస్యచ
ప్రాణా ఇత్యత ఏవ తా న్యభిధయా గీయన్త ఏవంవిదా
య స్స్పర్ధాం కురుతే స నశ్యతి పుమాన్ శుష్యచ్ఛరీరః క్రమాత్. ౭౩

వ్యా.—అథ తాని కరణాని కర్తృపద మిదమ్. అమృత్యువిద్ధం ప్రాణం దృష్ట్వా ఇతి శేషః. యద్యస్మా దయం ప్రాణః ఆయన్ సంచర న్నో శ్రామ్యతి తథా నాయ న్నసంచరన్నపి నో శ్రామ్యతి జంగమేషు ప్రాణసఞ్చారః స్థావరేషుతు తదభావ ఇతి వివేకః. తస్మాదితి శేషః నః అస్మాకమ్మధ్యే అయం శ్రేష్ఠః భవతీతి శేషః ఇతి ఉదమనన్ నిశ్చితవన్తః. తస్య ప్రాణస్య రూపం దధు ర్ధృతవన్తశ్చ-ప్రాణరూపమే వాత్మత్వేన ప్రతిపన్నా ఇత్యర్థః. అస్మద్వ్రతాని మృత్యో ర్వారణాయ నపర్యాప్తానీతి ప్రాణవ్రతమేవ దధు రితిభావః. ప్రాణస్య వ్రతం చల నాత్మకమ్ వాగాదీనిచ చలనాత్మకాన్యేవేతి ప్రాణవ్రతధారిత్వం కరణానాం

బోద్ధవ్యమ్. అత ఏవ ప్రాణరూపధారిత్వాదేవ తాని కరణాని ప్రాణా ఇత్యభిధయా ప్రాణశబ్దేన గీయన్తే శ్రేష్ఠస్యహి నామ బిభ్రతి జనాః ఏవంవిదా సర్వకరణానాం ప్రాణాత్మత్వాదికం యో వేద తేన యః స్పర్ధాం కురుతే స పుమాన్ క్రమాత్ శుష్యచ్ఛరీరస్సన్ నశ్యతి మ్రియతే ఇత్యధ్యాత్మముక్తమ్. ౨౩

శ్లో॥ ధక్ష్యామీత్యనలోఽహిమాంశురమన స్తప్స్యామ్యహం వేత్యథో
భాస్యామీతి శశీ తథైవ సకలా దేవాః పరే మేనిరే
స్వం స్వం శ్రేష్ఠమథామనన్త ఇతి తే నిమ్లోచమాపు స్తతో
వాయు శ్శ్రేష్ఠతమో బభూవ య దయం నిమ్లోచమాయాతి నో. ౨౪

వ్యా.—ఏవమధ్యాత్మముక్త్వా అధిదైవత ముధోచ్యత ఇత్యేతత్ప్రకరణ విభాగజ్ఞాపనార్థ మథో ఇతిపదమ్. అహం ధక్ష్యామ్యేవ జ్వలిష్యామ్యేవేతి అనలోఽగ్నిరమనత్ వ్రతం దధే ఇత్యర్థః. అహిమాంశు స్సూర్యః అహం తప్స్యామ్యేవేత్యమనత్. శశీ అహం భాస్యామ్యేవేత్యమనత్. ఏవం పరే అన్యేపి సకలా దేవాః మేనిరే వ్రతం దధిరే ఇతి వ్రతం ధృత్వా స్వం స్వం శ్రేష్ఠ మామనన్తః మన్వానా స్తే అథ క్రమేణ నిమ్లోచ మస్త మాపుః స్వస్వకర్మభ్య ఉపగతా బభూవురిత్యర్థః. అతోఽగ్న్యాదయో శ్రేష్ఠా అసన్నితిభావః. తేషా మ్మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠతమో బభూవ తత్ర హేతుమాహ - య దితి. యద్యస్మా దయం వాయు ర్నిమ్లోచం నో ఆయాతి నప్రాప్నోతి నాస్తమేతి తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః. సూర్యచన్ద్రాగ్న్యాదీనా ముదయాప్యయదర్శనా ద్వాయోశ్చ తదదర్శనాత్సూర్యాదీనాం సదాపి స్ఫురణాదర్శనా ద్వాయోస్సదాపి స్ఫురణదర్శనాచ్చ ప్రాణవాయువ ద్బాహ్యవాయురపి క్రమరహితో నాశరహిత శ్చేతిభావః. ౨౪

శ్లో॥ వాయోః ప్రాణత ఏవ చక్షు రరుణ శ్చోదేతి యా త్యప్యయం
తం దేవా విదధుశ్చ ధర్మమయమే వాద్యాపి స శ్వో భవేత్
మృత్యు ర్మాం న భజే దితీచ్ఛతి తు యః ప్రాణ్యా దపాన్యాచ్చ స
వ్రత్యేవం దృఢధీ స్సలోక మథవా సాయుజ్య మస్యాప్నుయాత్. ౨౫

వ్యా.- అరుణ స్సూర్యః వాయో స్సకాశా దుదేతి అప్యయ మస్తంచ యాతి అర్థా ద్వాయావేవ కార్యస్య స్వకారణ ఏవ లయ ఇతి నియమాత్. వాయో రగ్నిరితి వాయుకార్యత్వా దగ్నే స్తేజోభూతస్య సూర్యస్యచ తేజోమయత్వాదితి. యద్వా సూర్యేఽస్తమితేఽపి రాత్రౌ వాయు ర్జాగర్తీతి వాయౌ సూర్యస్య లయః వాయో రేవోదయశ్చ. ఏవం చక్షుః ప్రాణత ఏవ ప్రాణాదేవోదేతి ప్రాణతః

ప్రాణఏవ వాస్యయ మస్తం యాతి పురుషస్య స్వాపావస్థాయాం ప్రాణస్యైకస్యైవ సవ్యాపారత్వా చ్చక్షురాదీనాం నిర్వ్యాపారత్వా చ్చేతిభావః, "యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగ ప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధిపునర్జాయన్త" ఇతిశ్రుతేశ్చ. దేవా వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ తం ధర్మం ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతంచ విబుధ శ్చక్రిరే. సోఽయమేవ ధర్మః అద్యాప్యస్తి శ్వోఽపి భవేత్ భవిష్యతి. నాస్యచలనాత్మకస్య ధర్మస్య కదాచిదపి విహతిః యథా వదనాదీనాం ధర్మాణాం శ్రమేణ విహతిః, అతఏవాఽభగ్నవ్రతః ప్రాణో వాయుశ్చ అన్యే దేవాస్తు భగ్నవ్రతా ఇత్యుక్తమ్. యస్తు మాం మృత్యు శ్శ్రమరూపో నభజే దితీచ్ఛతి కామయతే స పుమాన్ ప్రాణ్యా దపాన్యాదేవ ప్రాణవ్రతమేవ కుర్యా న్నతు వాగాదివ్రతం వదనాదిక మిత్యభిప్రాయః. ఏవంవ్రతీ ప్రాణవ్రతధారీ పుమాన్ దృఢధీ స్సన్ సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకాఏవ అహం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృ దితి నిశ్చితబుద్ధి ర్భూత్వేత్యర్థః. అస్య ప్రాణస్య సలోకం సమానలోక మథవా సాయుజ్య మాప్నుయా ద్గచ్ఛేత్. విజ్ఞానోత్కర్ష తారతమ్యా త్సాలోక్య సాయుజ్యయో ర్వికల్పః. యస్య ప్రాణాత్మభావవిజ్ఞాన మతీవ దృఢం స సాయుజ్యం యాతి యస్యతు మన్దం స సలోకతాం యాతీతివివేకః. ౭౫

శ్లో॥ త్రిసత్రి స్సన్తిహి నామరూపకృతయో నామ్నాన్తు వా గుచ్యతే
ఉక్థం బ్రహ్మచ సామ చేతి కలనా దాత్మప్రదానా త్తథా
సామ్యా ద్రూపచయస్య చక్షు రితివా దేహః పునః కర్మణా
మాత్మైత త్త్రియ మేక మేత దమృతం సత్యేన సఞ్ఛాదితమ్. ౭౬

వ్యా.—నామరూపకృతయ స్త్రిస్రోహి సన్తి. నామ రూపం కర్మచే త్యేత త్త్రియమేవాస్తి సర్వేషామ ప్యనాత్మవస్తూనా మేతత్త్రియ ఏవా న్తర్భావాత్. న హ్యేతత్త్రయాతిరిక్తం కిఞ్చి దనాత్మవ స్త్వస్తి. తత్ర నామ్నాన్తు వాక్. కలనా దుత్పాదనాద్ధేతోః - ఉక్థమితి. ఆత్మప్రదానా త్స్వరూపదానా ద్ధేతో ర్బ్రహ్మేతి తథా సామ్యాత్ నామభి స్సామ్యాద్ధేతో స్సామేతిచ ఉచ్యతే. ఉత్థితం సర్వ మస్మా దిత్యుక్థ ముపాదానం నామ్నాం శబ్దవిశేషాత్మకానాం వాక్శబ్దసామాన్యాత్మికా ఉపాదానం ఘటకరకాదివిశేషాణాం మృదివ బ్రహ్మ ఆత్మా. ఘటాదీనాం మృదేవ వాచైవ నామ్నా మాత్మలాభో భవతీతి నామ్నాం వాగ్బ్రహ్మ. ఘటాదీనాం మృదతిరిక్తస్వరూపస్యేవ నామ్నాం వాగతిరిక్తస్వరూపాభావా దితి

భావః. తథా వాక్ సర్వై ర్నామభి స్సమా శబ్దసామాన్యత్వా దితిభావః. ఇతి రూపచయస్య సర్వేషాం రూపవిశేషాణా స్తు చక్షూర్వా చక్షుశ్శబ్దోఽత్ర లక్షణయా చక్షుర్విషయం రూపసామాన్యం వక్తి ఇతి పూర్వవదేవ. ఉక్థం బ్రహ్మచ సామచే త్యుచ్యతే కలనా దాత్మప్రదానా త్సామ్యా చ్చేతి. తథా కర్మణాం పునః చలనాదికర్మవిశేషాణాం సర్వేషామపి దేహః కర్మోపలబ్ధిస్థానత్వా ద్దేహ స్త్వత్ర దేహశబ్దేన కర్మసామాన్య మభిధీయతే. కలనా దాత్మప్రదానా త్సామ్యాచ్చ క్రమేణ ఉక్థం బ్రహ్మసామచ భవతీ త్యుచ్యతే. ఏత త్త్రయం నామ రూపం కర్మచ ఆత్మా కార్యకరణసంఘాతః తద్రూప మిత్యర్థః. అతఏవ ఏక మ్భవతి. కార్యకరణసంఘాతాత్మనా త్రయమ ప్యేత దేకమేవేత్యర్థః. నామాది త్రయస్యైవ సంఘాతమాత్రత్వేన నామాదిత్రయాతిరిక్తసంఘాతపదార్థాభావా న్నామాదిత్రయమ ప్యేక ఆత్మైవేతిభావః. ఏకస్మి న్నపి సంఘాతే కార్యకరణ రూపే నావాన్తరవిశేష మాహ-ఏతదితి. అమృతం స్థూలదేహనాశే ప్యవినాశి ఏతత్కారణభూతం ప్రాణాఖ్య మాత్మశబ్దవాచ్యం వస్తు. సత్త్యేన సతీవాయ్వా కాశౌ త్యత్ తేజోజలపృథివ్యః. సచ్చ త్యచ్చ సత్త్యం భూతపఞ్చకం తేనసత్త్యేన భూతపఞ్చకాత్మకాభ్యాం నామరూపాభ్యా మిత్యర్థః. కార్యభూతేనాత్మనా శరీరే ణేతియావత్. సఞ్ఛాదితం సమ్యక్ చ్ఛన్నమ్. అప్రకాశీకృత మిత్యర్థః. అతఏవ శాస్త్రార్థపరిజ్ఞానశూన్యస్య స్థూలదేహాతిరిక్తసూక్ష్మదేహానవబోధః. స్థూలదేహ ఏవాత్మబుద్ధిశ్చ యద్య ప్యయం ప్రాణాఖ్యో ప్యాత్మా వస్తుతో నాత్మైవచ్ఛన్న శ్చానేన ముఖ్యాత్మా తథాపి అపరవిద్యాయా మస్యాం ప్రాణఏవాత్మేతి స్థాపిత మేవంప్రాణాత్మభావే దృఢేసతి పశ్చాన్ముఖ్యాత్మోపదేశ స్సుకర స్స్యాత్. స్థూ లారున్ధతీన్యాయేనేతి వేదపురుషస్యాశయః. అతఏవేతఊర్ధ్వం విద్యావిషయ ఆత్మా ఽధిగన్తవ్య ఇతి బృహదారణ్యకేచ చతుర్థాధ్యాయ ఆరభ్యతే ఇతి. ౭౬

శ్లో॥ ఆదిత్యేఽక్ష్ణిచ యోఽస్తి హ్య ద్యసుభృతా మ్మూర్ధేతి రాజేతి తం
బ్రహ్మేతి ప్రతియా త్యతిష్ఠ ఇతి యో మూర్ధా స రాజా భవేత్
య శ్చన్ద్రే హృది పాణ్డరామ్బరధర స్సోమశ్చ రాజా బృహ
న్నేవం సంవిదితః పుమాం స్త మయ తేయ స్సోఽక్షయా న్నోభవేత్. ౭౭

వ్యా.—నామరూపాభ్యాం ప్రాణ శ్ఛన్న ఇతి స ఏవ సర్వేషామాత్మేతిచోక్తం ప్రాణస్యైవ విరాడ్ఢిరణ్యగర్భప్రజాపత్యాదినామాని తస్మా ద్యద్బ్రహ్మ సమస్తం వ్యస్తం వా తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవేతి ప్రతిపన్నః ప్రాణాత్మవాదీ గార్గ్యః

బ్రహ్మవిదహమేవేతి దృప్తస్సన్ బాలాకిః కాశీనాథ మజాతశత్రుం గత్వా బ్రహ్మ తే వదానీతి ప్రతిజ్ఞాయ త మ్ప్రతి బ్రహ్మాధ ముపాస్స్వేతి బ్రహ్మోపదేశం చకార. తదేవాహ - ఆదిత్యే త్యాదినా. ఆదిత్యే అక్ష్ణి చక్షుషి హృది చానుభృతాం సర్వేషాం ప్రాణినాం మూర్ధేతి రాజేతి అతిష్ఠః అతీత్య భూతాని తిష్ఠతీ త్యతిష్ఠ ఇతిచ ప్రసిద్ధ ఇతి శేషః. యః పురుషోఽస్తి తం బ్రహ్మేతి యః ప్రతియా త్యుపాస్తే సః అనుభృతా మ్మూర్ధా అతిష్ఠో రాజాచ భవేత్. యద్వా ఆదిత్యే అనుభృతా మక్ష్ణి హృదిచ యోఽస్తి మూర్ధేతి రాజేతి అతిష్ఠ ఇతిచ ఖ్యాత మితి శేషః. తం పురుషం బ్రహ్మేతి యః ప్రతియాతి స మూర్ధా రాజాఽతిష్ఠశ్చ భవేది త్యన్వయః. తథా చన్ద్రే హృదిచ పాణ్డరామ్బరధరః పాణ్డరవాసాః ఉదకస్య పాణ్డరత్వా త్ప్రాణస్యోదకవాస స్త్వాచ్చేతిభావః. సోమో రాజా బృహ న్నిత్యేవం సమ్యగ్విదితః ఖ్యాతః యః పుమా నస్తి తం యః అయతే బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సః అక్షుయాన్నః భవేత్. ౭౭

శ్లో॥ శమ్పాయాం త్వచి సన్త మన్తరపి య స్తేజస్వినం పూరుషం
బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయే త్సపురుష స్తేజ స్వ్యయం జాయతే
వ్యోమ్నిస్థం హృదిచాప్రవర్తిన మిమం పూర్ణాభిధం పూరుషం
బ్రహ్మ ధ్యాయతి యః పుమా నవిరతః పూర్ణ స్సకామై ర్భవేత్. ౭౮

వ్యా.—యః శమ్పాయాం విద్యుతి త్వచి అన్తర్హృద్యపి సన్తం తేజస్వినం తేజస్వినామకం పూరుషం బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయే దుపాసీత. సోఽయం పురుష ఉపాసకః తేజస్వీ జాయతే భవతి. యః పుమాన్ వ్యోమ్ని ఆకాశే హృది చిత్తేచ తిష్ఠతీతి స్థః త మప్రవర్తిన మప్రవర్తినామకం పూర్ణాభిధం చేమం పూరుషం బ్రహ్మేతి ధ్యాయ త్యుపాస్తే సః కామైః పూర్ణో భవేత్. అవిరతః అవిచ్ఛిన్నశ్చ ప్రజయేతి శేషః. భవేత్. అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవే దిత్యర్థః. అవిరత స్సమ్పూర్ణో భవేదితి వాఽన్వయః. ౭౮

శ్లో॥ యో వాయా వపరాజితోఽ సుషు మతౌ వైకుణ్ఠ ఇన్ద్రో బృహ
త్తం యో ధ్యాయతి సోపరాజిత ఇహ స్యా జ్జిష్ణు రేవ ద్విషామ్
అగ్నౌ వాచి మతౌ విషాసహి మథో బ్రహ్మే త్యుపాస్తేతు య
స్స స్యాదేవ విషాసహిః కులమపి స్యా దస్య తాదృ క్ప్రవస్. ౭౯

వ్యా.—యః వాయౌ అసుషు ప్రాణే మతౌ మనసిచ అపరాజితః వైకుణ్ఠ ఇతి ఇన్ద్ర ఇతిచ ఖ్యాత ఇతి శేషః. తం బృహద్బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయ త్యుపాస్తే స ఇహలోకే అపరాజిత స్స్యా ద్ద్విషాం జిష్ణు ర్జేతైవ స్యాత్. అథో తథా అగ్నౌ

వాచి మతౌచ సన్త మితిశేషః. విషాసహిం తన్నామానం పురుషం బ్రహ్మేతి య ఉపాస్తే సతు విషాసహిః పరేషాం మర్షయితా స్యాదేవ. అస్య కుల మపి వంశోఽపి తాదృగ్ధ్రివం తాదృగేవ విషాసహ్యేవేత్యర్థః స్యాత్. విష్యతే క్షిప్యత ఇతి విషం హవిః తద్భస్మీకరణేన సహతఇ త్యగ్ని ర్విషాసహిః. విషవ ద్ద్రోహిణో ద్వేష్యాన్ శత్రూ న్మారణేన సహత ఇతి పురుషో విషాసహి రితి వేద్యమ్. ౭౯

శ్లో॥ య శ్చాప్సు ప్రతిరూప ఇ త్యము మయే ద్బ్రహ్మేతి య స్తం సమం
సంయాయా త్ప్రతిరూపమేవ తనయో జాయేత తాదృ క్తతః
రోచిష్ణుం పురుష న్తు దర్పణగతం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేతు యో
రోచిష్ణు స్స పుమా న్భవేదపి కులం రోచిష్ణు సర్వాతిగమ్. ౮౦

వ్యా.—యః అప్సు చా ద్రేతసి హృదిచ ప్రతిరూప ఇత్యేకో దేవోఽస్తి త మముం బ్రహ్మేతి యోఽయే దుపాసీత తం ప్రతిరూపం శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవ సమం సర్వం ఫలమితి శేషః సంయాయా త్సమ్యక్ ప్రాప్నుయాదేవ. తతస్తస్యోపాసకస్య తాదృక్ప్రతిరూపఏవ తనయో జాయేత. యస్తు దర్పణగతం రోచిష్ణుం తన్నామకం పురుషం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే స పుమాన్ రోచిష్ణు ర్భవే త్తస్యచ కులం రోచిష్ణు భాసమాన మతఏవ సర్వాతిగం భవేదేవ. ౮౦

శ్లో॥ అస్వాఖ్యం ప్రతిశబ్ద మిచ్ఛతి పుమా న్బ్రహ్మేతి యోఽస్మిన్ స నా
సర్వంచాయు రుపైతి పూర్వ మముకం కాలా దసు ర్నత్యజేత్
దిక్స్థో యోఽనపగో ద్వితీయఇతి తం బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయతి
స్యా త్సోఽయం పురుషో ద్వితీయసహిత శ్ఛిద్యేత నాస్మా ద్గణః. ౮౧

వ్యా.—యః పుమా నస్మిన్ లోకే అస్వాఖ్య మసునామకం ప్రతిశబ్దం గచ్ఛతః పురుషస్య పృష్ఠతోఽనూదితం శబ్దం బ్రహ్మే త్యిచ్ఛ త్యుపాస్తే స నా మనుష్యః సర్వంచ సమస్త మప్యాయు రుపైతి ప్రాప్నోతి కాలాత్పూర్వం ప్రాక్ అముక మసు ముపాసక మసుః ప్రాణో న త్యజేత్. నిత్యబహువచనా న్తశబ్దానాం ప్రాయేణైకత్వస్యాపి సమ్భవా దసురి త్యుక్తమ్. యః అనపగః ద్వితీయఇతిచ ప్రసిద్ధః దిక్స్థః దిక్షు తిష్ఠతీతి దిక్స్థః. దిగిత్యుపలక్షణం కర్ణయో ర్హృదశ్చ పురుషః తం బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయ త్యుపాస్తే సోఽయం పురుష ఉపాసకః ద్వితీయసహిత స్స్యాత్. అస్మాత్సకాశా ద్గణః సంఘః కదాపి నచ్ఛిద్యేత నాస్య గణచ్ఛేదో భవేత్. ౮౧

శ్లో॥ మృత్యుం యః పురుషం సదా బృహదితి ఛాయామయం ధ్యాయతి
స్యాత్పూర్ణాయురయం భజేత న పురా కాలాత్తు మృత్యుం క్వచిత్
ఆత్మస్థం పురుషం విచిన్తయతి యో బ్రహ్మేతి చాత్మన్వినం
లోకే స్యాదయమాత్మవానపి కులం తస్యాత్మవత్సమ్భవేత్. ౧౨

వ్యా.—యః మృత్యుం మృత్యునామకం ఛాయామయం తమోమయం పురుషం బృహదితి సదా ధ్యాయతి సోఽయం పూర్ణాయుస్స్యాత్. కాలాత్పురాతు క్వచిదపి మృత్యుమయం నభజేత నప్రాప్నుయాత్. యః ఆత్మన్విన మాత్మన్వినామక మాత్మస్థ మాత్మని ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ హృదిచ వర్తమానం పురుషం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి సోఽయం లోకే ఆత్మవాన్ స్వశ్యాత్మా స్యాద్భవేత్. తస్య కులమపి ఆత్మవద్వశ్యాత్మకం సమ్భవేత్సమ్యగ్భవేత్. ఆత్మా కార్యకరణసంఘాతః. నతు ప్రత్యగాత్మా తస్య వశ్యత్వాద్యవిషయత్వాత్. ౧౨

శ్లో॥ రాజన్ సోమ బృహన్నసోఽసితి పుమాన్ సుప్తస్సమాకారితో
నైవోత్తిష్ఠతి పాణినాతు నిహతో దేహే ప్రబుద్ధ్యేత సః
తద్విజ్ఞానమయోఽన్తరస్తి పురుషో భోక్తా శరీరస్య య
స్స బ్రహ్మైవ నచేతరస్తు యదిదం స్వాత్మాఖిలప్రాణినామ్. ౧౩

వ్యా.—ఏవం గార్గ్యేణ బ్రహ్మోపాసనే ప్రోక్తేసతి యత్త్వయోపాస్యత్వే నాభిహితం రాజాదిపదవాచ్యం ప్రాణాత్మకం బ్రహ్మ తదముఖ్యమేవ అభోక్తృత్వాత్తస్య. భోక్తాతు పురుషఏవ ముఖ్యం బ్రహ్మేత్యాహాజాతశత్రుః రాజన్నితి. సుప్తస్సుషుప్తః పుమాన్ హేరాజన్ హేసోమ హేబృహన్ హేఅసో ఇతి తేజస్స్వప్రతివర్త్యాదినామ్నాం ప్రాణాదినామ్నాం చోపలక్షణానీమాని. సమాకారితస్సమ్యగాహూతో భూత్వా నోత్తిష్ఠత్యేవ. సః సుప్తః. పాణినా దేహే నిహతః నితరాం తాడితస్సంస్తు ప్రబుద్ధ్యేత ప్రబుద్ధ్యతేఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్. శరీరస్యాన్తర్మధ్యే విజ్ఞానమయః యో భోక్తా పురుషోఽస్తి సఏవ బ్రహ్మ భవతి ఇతరస్తు బ్రహ్మ నభవతి. నను పురుషో భోక్తా భవతునామ కథమ్పునర్బ్రహ్మేత్యతఆహ - యదితి. యద్యస్మాదిదం బ్రహ్మ అఖిలప్రాణినాం సర్వేషాం పురుషాణాం స్వాత్మా స్వస్వరూపం భవతి బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వాత్పురుషో బ్రహ్మాత్మకో బ్రహ్మైవేత్యర్థః అయంభావః యది ప్రాణో బ్రహ్మ స్యాత్తర్హి భోక్తా స్యాదేవ భోక్తురేవ బ్రహ్మత్వాత్. నహి ఏకో ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి భోగ్యత్వాచ్చ. నాన్యోఽతో ఽస్తి ద్రష్టేతి శ్రుతేః,

భోక్తృత్వం హి జ్ఞాతృత్వస్య. నచాత్మత్వమేవ భోక్తృత్వమితి వాచ్యం తథాసతి దేహస్యైవ భోక్తృత్వప్రసఙ్గాత్ దేహోఽపి ముఖేనాత్మత్వస్యాభిధానాదికమ్. నచ కర్మఫలాత్మత్వం భోక్తృత్వం తయో రన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి శ్రుతేరితి వాచ్యం తతోఽపి సుఖదుఃఖే కర్మఫలే అత్మీయత్వేన పశ్యతీ త్యేవార్థాత్. నహి సుఖదుఃఖయో శ్శ్రుత్యాశఫలాదివ దన్యమాసత్వ మస్తి. నచానశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీతి శ్రుతే స్సాక్షిత్వం భోక్తృత్వా ద్భిన్నమేవేతి వాచ్యం. సాభిమానో భోగో భోక్తృత్వం నిరభిమానో భోగ స్సాక్షిత్వమితి కల్పితత్వా త్తత్ర భేదస్య తస్మా ద్జ్ఞాతృత్వమేవ భోక్తృత్వం తచ్చ శబ్దాదివిషయగ్రహణరూపం నతు ప్రాణస్యైతదస్తి రాజన్నిత్యాదిశబ్దానాం ప్రాణినా గృహీతత్వాత్ గృహీతత్వే తస్య స్వాపాదుత్థానం స్యాదేవ. లోకే స్వశబ్దేన స్వయ మాకారితోఽపి పురుషః అయమహమస్మీతి ప్రతిబూత్రే. నచ సుప్తత్వా త్ప్రాణస్య తదా శబ్దగ్రహణం నాసీదితి వాచ్యం. ప్రాణస్య జాగరస్వాపయో రభావాత్. అవస్థాత్రయేఽపి ప్రాణ ఏకరూపేణహి శరీరే చేష్టతే. సుప్తస్య చేష్టేతిహి విరుద్ధం దేహోఽపి సుప్తో నిశ్చేష్టోహి వర్తతే. తస్మా త్పురుషే శయానేసతి జాగ్రతః ప్రాణస్య శబ్దాదివిషయగ్రహణాభావా దభోక్తా ప్రాణఇతి స్థితమ్. సుప్తః పురుషస్తు పాణినా దేహే తాడితస్సన్ ప్రబుధ్యతఇతి భోక్తైవ. తస్య స్పర్శగ్రహణసమ్భవాత్. తథా మాతాపితృకృత దేవదత్తాదిస్వశబ్దేనాకారితస్సన్నపి ప్రబుధ్యతఏవ. శబ్దగ్రహణస్యాపి సమ్భవాత్. తస్య సుషుప్తౌ భోగాభావస్తు కరణసన్నిధానాభావప్రయుక్తః నహి జాగరేఽపి చక్షుర్విహీనో ఘటం పశ్యేత్. ఇతి కాశ్యాశయః. నచ కథం జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్య కరణసన్నిధానాభావఇతి వాచ్యం. బుద్ధ్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యైవ జీవస్యేహ భోక్తృత్వేన వివక్షితత్వాత్. నచ కథ న్తస్య బ్రహ్మత్వ మితి వాచ్యం- బుద్ధ్యుపాధిపరిచ్ఛేదస్య మాయికత్వేన వస్తుతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వాదితి. తస్మా త్సుషుప్తౌ జీవస్య హార్దాకాశే స్థితత్వేన కరణసమ్బన్ధాభావా న్న భోక్తృత్వం శబ్దాదిబాహ్యవిషయస్య. ప్రాణస్యతు అచేతనత్వేన భోక్తృత్వాభావా దేవ స్వాపే బాహ్యవిషయాననుభవః. నతు కరణసమ్బన్ధాభావాత్. సర్వదాపి కరణై శ్చక్షురాదిభి స్సమ్బద్ధత్వా త్ప్రాణస్య ఏవం స్వాపావస్థాయాం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే నిశ్చితేసతి తేనైవ న్యాయేన జాగరేఽపి త న్నిశ్చితం స్యాత్. కరణసంస్పృష్టోఽపి ప్రాణ శ్శబ్దాదీ న్నభుఙ్క్తే జాగ్రద్దశాయా మచేతనత్వా త్సుషుప్తివదితి జీవస్తు కరణాసంస్పృష్టత్వా త్స్వాపే శబ్దాదీ న్నభుఙ్క్తే నత్వచేతనత్వా

దితి చేతనోజీవఏవ భోక్తా నత్వచేతనః ప్రాణ ఇతి కాశ్యమతమేవ సమ్మతమ్. నను భోక్తృత్వస్య వికారత్వా త్కథం భోక్తు ర్జీవస్య బ్రహ్మత్వ మితిచే న్నైష దోషః. భోక్తృత్వం జ్ఞాతృత్వం నతువికారఇతి. అవికృతస్సన్నేవహి ద్రష్టా దృశ్యం పశ్యతి. నను స్వాపేపి ప్రాణస్య ద్రష్టృత్వ మస్త్యేవ పరన్తు చక్షుషి ముకుళితత్వా న్న దర్శనం విషయస్యేతిచే న్నైవమ్ శ్రోత్రాదీనామపి హితత్వేన శ్రవణాదికం కిమితి నాసీదితి నను జ్ఞాతురపి జ్ఞాతృత్వం కదాచి న్నశ్యతీతిచే న్నైవమ్. అగ్నే ర్దగ్ధృత్వస్యేవ జ్ఞాతు ర్జ్ఞాతృత్వస్య నాశాయోగాత్. నష్టేచ తస్మి న్నగ్నేరివ జ్ఞాతురపి స్వరూపనాశప్రసక్తాత్. నను దగ్ధురప్యగ్నే ర్మణిమన్త్రాదిప్రతిబన్ధా ద్యథా దగ్ధృత్వాభావ స్తథా భోక్తురపి ప్రాణస్య నిద్రాప్రతిబన్ధా త్స్వాపే భోక్తృత్వా భావోనత్వచేతనత్వాదితిచేన్నైవమ్.మణిమన్త్రాదినాఅగ్నిశక్తేరివనిద్రయాప్రాణశక్తే ర్యదిప్రతిబన్ధ స్తర్హి మృతవ త్సుప్తోపి ప్రాణనాదిరహితఏవ స్యాదితి. నను ప్రాణస్య చిచ్ఛక్తిః క్రియాశక్తిరితి శక్తిద్వయ మస్తి తత్ర నిద్రయా చిచ్ఛక్తేః ప్రతిబన్ధః అత ఏవతదాప్రాణస్య జ్ఞానాభావః నతుక్రియాశక్తేఃఅతఏవోచ్ఛ్వాసాదిసద్భావః.మృతౌతు శక్తిద్వయస్యాపి ప్రతిబన్ధ ఇతిచే న్నైవమ్. జ్ఞాతృత్వర్థస్య జ్ఞానస్యాపి క్రియాత్వేనజ్ఞాన శక్తేరపి క్రియాశక్తిత్వాత్ ప్రతిబద్ధత్వసక్రియత్వయోస్సామానాధికరణ్యాయోగాత్ ప్రాణస్య చిచ్ఛక్తిమత్వే ప్రమాణాభావాత్. పశ్యామీత్యాద్యనుభవస్య జీవేనా న్యథాసిద్ధత్వాచ్చ. కిఞ్చప్రాణోఽయం జీవేన జ్ఞాయతఏవ. మమ చక్షురితివన్మమ ప్రాణ ఇతి ప్రతీతిసత్త్వాత్. క్షుత్పిపాసయోః ప్రాణధర్మయో ర్జీవేనానుభూయమా నత్వేన ధర్మిణః ప్రాణస్య జ్ఞేయత్వాత్ నహి స్వధర్మః స్వేన జ్ఞాయతే, నాపి జ్ఞేయ ధర్మవద్వస్తు జ్ఞాతృ భవతి.నహి జ్ఞేయత్వజ్ఞాతృత్వయో స్సామానాధికరణ్యం. జ్ఞేయం జ్ఞేయమేవ జ్ఞాతా జ్ఞాతైవేతి సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్మాద్జ్ఞేయః ప్రాణో నభోక్తా. అత ఏవానాత్మాప్రాణః. భోక్తురేవాత్మత్వాత్, నను మాస్తు ప్రాణో భోక్తా జీవః కథంవా భోక్తా భవేత్. సుషుప్తౌ తస్య భోక్తృత్వాదర్శనాత్. ఉక్తంహి త్వయైవ భోక్తా సదాపి భోక్తైవ న కదాచిదపి భోక్తు ర్భోక్తృత్వం వ్యభిచర తీతిచే న్నైషదోషః. జీవస్య సుషుప్తావ ప్యస్త్యేవ భోక్తృత్వ మజ్ఞానానన్దయోః. 'సుఖమహమస్వాప్సం' 'నకిఞ్చిదవేదిష' మిత్యుత్థితపరామర్శా దనుభవపూర్వ కోహి పరామర్శః. కిన్తు శబ్దాదివిషయభోగో నాస్తీత్యుచ్యతే. తత్సాధనాభావా దితి. నను స్వాపే ప్రాణస్య భోక్తృత్వం నాస్తీత్యత్ర. కింప్రమాణ మితిచే దుక్తమే వానుభవః ప్రమాణమితి నచానుభవో దర్శితఏవ రాజా సోమేత్యాదిభిర్నామభి

స్వమాకారితః ప్రాణో నైవోత్తిష్ఠతీతి. నను అపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య ఆదిత్యాదివిశేషోపాధికస్య వా భవన్తు రాజాదినామాని. పరిచ్ఛిన్నస్యతు దేవదత్తాదివిశేషనామాని మాతాపితృకృతాని సన్తి యై రాహూతఏవ జాగరేవ అయ మహమస్మీతి వక్తి పురుషః. తథాచ. మాతాపితృకృతనామవిశేషేణాహూత స్సుప్తః పురుషః ప్రబుధ్యత ఏవేతి కథం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వ మితిచే దుచ్యతే. విశేషనామ్నా వ్యుచ్చై రాహూతఏవ సుప్తః పురుషః ప్రతిబుధ్యతే నతు శనై రితి యది ప్రాణఏవ శ్రోతా తర్హి ప్రాణస్య శ్రవణేన్ద్రియసన్నిధానే సతి జాగరవత్స్వాపేపి కిమితి మన్దశబ్దశ్రవణం న స్యాత్. తస్మా న్న ప్రాణో భోక్తేతి. నచ జీవస్యాపి మన్దశబ్దశ్రవణాభావా త్తదా అభోక్తృత్వమేవేతివాచ్యం జీవస్య శ్రవణేన్ద్రియసన్నిధానాభావప్రయుక్తత్వా న్మన్దశబ్దశ్రవణాభావస్య. నను శ్రవణేన్ద్రియవికలః మన్ద మమన్దంవా శబ్దం నైవగృహ్ణాతీతిజీవస్య స్వాపావస్థాయాం శ్రవణేన్ద్రియసమ్బన్ధశూన్యస్య కథ ముచ్చైశ్శబ్దస్యాపి శ్రవణసమ్భవః సుతరాం శ్రవణాభావే ప్రబోధస్యైవానుపపత్తే రితిచే దుచ్యతే. 'ఖాదిత్యదీపితే కుడ్యే దర్పణాదిత్యదీప్తివత్ కూటస్థభాసితో దేహో ధీస్థజీవేన భాస్యత, ఇతి కూటస్థసామాన్యచైతన్యస్య జీవవిశేషచైతన్యస్య చాభాసోఽస్తి దేహే తథాచ జీవచైతన్యాభాసవిశేషసత్త్వాజ్జాగరే ఇన్ద్రియాణి శబ్దాదివిషయగ్రహణేఽత్యన్తం సమర్థాని. సుషుప్తౌతు తదభావాత్కూటస్థచైతన్యాభాసమాత్రసత్త్వాచ్చ ఈషత్సమర్థాని అతఏవ సుప్తస్య శ్రోత్రముచ్చైస్తరమేవ శబ్దం గృహ్ణాతి నతు మందమితి. నచ జీవేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాత్కథం శబ్దశ్రవణమితి వాచ్యం. కూటస్థరూపేణ తత్సద్భావాత్. కూటస్థాత్మనా వ్యాపకోహి జీవః నచ మనఇన్ద్రియసంయోగాభావా చ్ఛ్రవణానుపపత్తి రితి వాచ్యం సఙ్కల్పపూర్వకశ్రవణ ఏవ మనస్సాహాయ్యాపేక్షా శ్రవణస్య న త్వాకస్మికస్యేతి. కేచిత్తు జీవస్య కరణాధీనప్రకాశత్వే పీశ్వరస్య కరణానధీనప్రకాశత్వా జ్జీవం సుప్తమీశ్వరో బోధయతి శబ్దం శ్రుత్వే త్యాహుః మమాఽయం వాచకశ్శబ్దఇతి వివేకజ్ఞానస్యాపి సమ్భవాత్. నను జాగ్రతీకస్వాపేపి మన్దం శబ్దం కిమితి న గృహ్ణాతి పురుష ఇతి చేదుచ్యతే. శ్రోత్రేన్ద్రియస్య కర్ణశష్కుల్యాత్మకస్వస్థానేఽస్థితత్వాత్. హృత్పుణ్డరీకే బుద్ధిసన్నిధౌ తదాస్థితత్వాచ్చ. నహి దూరస్థం శబ్దం మన్దం శ్రోత్రేన్ద్రియం గృహ్ణాతి కిన్తు స్ఫుటతమ మేవ. తస్మా జ్జీవసత్త్వే శబ్దాదివిషయభోగసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జీవఏవ భోక్తేతి నిశ్చీయతే. నచ ప్రాణాభావే భోగాభావఇతి వ్యతిరేకా త్ప్రాణోఽపి భోక్తైవేతి వాచ్యం. తద్వ్యతిరేకస్య ప్రాణాభావప్రయుక్తజీవాభావే భోగాభావ ఇత్యత్ర పర్యవసానాత్. కథ మన్యథా

ప్రాణసత్త్వే భోగసత్త్వ మిత్యన్వయో న స్యాత్. నచ సోఽప్యస్తీతి వాచ్యం.
స్వాపే ప్రాణసత్త్వేపి భోగాసత్త్వదర్శనాత్. నను నిత్యస్య జీవస్య కథ మస
త్త్వం యేన వ్యతిరేకవ్యాప్తిస్సిద్ధ్యే దితిచే దుచ్యతే. కూటస్థాత్మనా జీవస్య
నిత్యత్వేపి ప్రతిబిమ్బాత్మనా అవచ్ఛిన్నత్వరూపేణ వా అనిత్యత్వ మేవేతి కథ
మన్యథా స్వాపాదివికారా స్స్యు ర్జీవస్య నిత్యత్వే నహి నిత్యం వస్తు వికారి భవతి
నచ విజ్ఞానమయస్య జీవస్య కథ మనిత్యత్వం విజ్ఞానం హి నిత్యమితి వాచ్యం.
న హ్యత్ర స్వార్థే మయట్ కిన్తు ప్రాచుర్యార్థే తతశ్చ విజ్ఞానశబ్దోపి జన్యజ్ఞానపరఏవ.
తస్మా ద్జ్ఞానప్రచురఇత్యర్థః. యద్వా విజ్ఞానం బుద్ధిః తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తస్యచో
పలబ్ధృత్వం తత్ప్రాయత్వమిత్యర్థః. అథవా వికారార్థే మయట్. విజ్ఞానస్య చైతన్య
స్య వికారో విజ్ఞానమయః కోశః. తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా త్పురుషోపి విజ్ఞానమయ
ఇత్యుచ్యతే విజ్ఞానమయకోశశ్చ బుద్ధిరేవ. బుద్ధే రాత్మోపాధిత్వం స్ఫుట మిత్యు
పాధ్యుపహితయో రన్యోన్యాధ్యాస స్సమ్భవతి. అథవా విజ్ఞానప్రతిబిమ్బత్వా
జ్జీవో విజ్ఞానమయః. విజ్ఞానంహి బుద్ధా ప్రతిఫలితం స జ్జీవఇత్యుచ్యతే. ప్రతిబిమ్బశ్చ
బిమ్బస్య వికారఏవేతి. నను బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నో జీవఇతి పక్షే ఘటావచ్ఛిన్నస్యా
కాశస్య మహాకాశైక్యమివ జీవస్య బ్రహ్మైక్య మ్భవతు కథమ్పునః ప్రతిబిమ్బ
పక్షే ఇతిచే దుచ్యతే. బిమ్బప్రతిబిమ్బచైతన్యయో రేకచైతన్యాత్మత్వాదితి. ఏక
మేవహి చైతన్యం నిర్విశేష ముపాధివశా ద్బిమ్బత్వప్రతిబిమ్బత్వే భజతే. తస్మా
ద్బిమ్బప్రతిబిమ్బానుస్యూతచైతన్య మేకమేవేతి నాత్రాద్వైతానుపపత్తిః. నచ
ప్రతిబిమ్బో మిథ్యేతి వాచ్యం ప్రతిబిమ్బవ ద్బిమ్బస్యాపి మిథ్యాత్వాత్-నచో
పాధ్యభావే ప్రతిబిమ్బస్యైవాభావః. బిమ్బః పున రస్త్యేవేతి బిమ్బో నమిథ్యేతి
వాచ్య ముపాధ్యభావే బిమ్బత్వస్యైవాభావేన కథంబిమ్బసద్భావః. నహి దర్పణా
భావే ముఖస్య ప్రతిబిమ్బత్వమివ బిమ్బత్వమపి భవతి తస్మా దౌపాధికఏవ బిమ్బ
ప్రతిబిమ్బవ్యవహారః కిఞ్చ యథా ఏకఏవ చన్ద్ర స్తిమిరాదిదోషా ద్ద్వేధా ద్విచ
న్ద్రవ దాభాతి తథా ఏకమేవ వస్తు దర్పణాద్యుపాధిసన్నిధానదోషా ద్బిమ్బప్రతి
బిమ్బాత్మనా ద్వేధా భాతీతి కృత్వా యథా చన్ద్రద్వయమపి వస్తుత ఏకఏవ
చన్ద్రః తథా బిమ్బప్రతిబిమ్బద్వయమపి వస్తుత ఏకమేవ వస్త్వితి న బిమ్బప్రతి
బిమ్బయో రన్యతరస్య మిథ్యాత్వం సత్యత్వంవా నిశ్చేతుం శక్యతే. భవతువా
ప్రతిబిమ్బో మిథ్యా తథాపి నకాచిత్క్షతిః తదనుగతచైతన్యస్యామిథ్యాత్వా
త్తస్యచ బ్రహ్మత్వాదితి. తస్మా త్ప్రతిబిమ్బభూతస్యాపి జీవస్య స్వానుస్యూతచైత

న్యాత్మనా బ్రహ్మైక్యం సమ్భవత్యే వేతి సర్వథా భోక్తా జీవఏవ బ్రహ్మ న త్వభోక్తా ప్రాణ ఇతి సిద్ధాన్తః. ౭౩

శ్లో॥ విజ్ఞానేన సమాకలయ్య కరణప్రజ్ఞానశక్తిం పుమాన్
హార్దాభ్రే స్వపదేఽస్త్యత స్స్వపితి నే త్యాచక్షతే పణ్డితాః
వాగాదా వుపసంహృతేచ కరణగ్రామే తదానీం పుమా
నధ్యాసస్య వినాశతో న కిమయే త్స్వాత్మానమే వాద్వయమ్. ౭౪

వ్యా.—ఏవం పురుషస్య భోక్తృత్వం నిశ్చిత్యాథ సుషుప్తః పురుషః క్వాస్తే ఇతి శఙ్కాయా మాహ।విజ్ఞానేనేతి. పుమాన్ జీవః. విజ్ఞానేన అన్తఃకరణాభివ్యక్త చైతన్యాభాసేన కరణేన కరణప్రజ్ఞానశక్తిం వాగాదికరణగతం స్వస్వవిషయ ప్రకాశనసామర్థ్యం సమాకలయ్య సమ్యగాదాయ స్వపదే స్వస్వరూపభూతే హార్దాభ్రే హృదయాకాశే బ్రహ్మణి. "సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతి" శ్రుత్యన్తరా న్నాకాశమాత్ర మిహాకాశశబ్దేన గ్రాహ్యమ్. అస్తి వర్తతే. అతః అస్మాదేవ హేతోః. నా జీవః. స్వపితి శేతేఇతి పణ్డితా ఆచక్షతే వదన్తి. స్వమాత్మాన మేవాపీతి అపి గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి స్వపితిశబ్దనిరుక్తే రితిభావః. నను స్వాపే కథ మస్యాత్మని స్థితి రిత్యవగమ్యతేఽతఆహ - వాగితి. తదానీం స్వాపావస్థాయాం వాగాదౌ కరణగ్రామే ఇన్ద్రియసముదాయే ఉపసంహృతేసతి అన్తఃకరణస్య మనసః బహిఃకరణానాం వాగ్ఘ్రాణశ్రోత్రాదీనాఞ్చ నిర్వ్యాపారత్వేసతీత్యర్థః. అధ్యాసస్యచా త్తత్కార్యసంసారస్యచ వినాశతో హేతోః. పుమానద్వయం స్వాత్మానమేవ నాయే న్నప్రాప్నుయాత్కిం కిన్తు ప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః. నచైవం స్వాత్మానమాప్తస్య సుప్తస్యాపి ముక్తస్యేవాపునరావృత్తిత్వమేవ స్యాదితి వాచ్యం సత్యాత్స్వాపే అజ్ఞానస్య అతఏవస్వాత్మలాభ స్సుప్తస్యాప్రకాశో భవతి. వక్తీహ శ్రుతిరేవ 'సతి సమ్పద్యనవిదుః సతిసమ్పత్స్యామహే'ఇతి. నను స్వాపావస్థాయాం యస్స్వాత్మని స్థిత ఇత్యుచ్యతే స కిం ప్రతిబిమ్బలక్షణో జీవః యద్వా అవచ్ఛిన్నలక్షణఃనాద్యః. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బే స్థిత్య యోగాత్. నాన్త్యః అవచ్ఛిన్నత్వేసతి స్వాత్మస్థిత్యయోగా దితిచే దుచ్యతే-ఉపాధౌసతి బిమ్బాదాగతః ప్రతిబిమ్బ ఉపాధినాశే పున ర్బిమ్బమేవ ప్రపద్యతఇతి ఉపాధౌసతి తదవచ్ఛిన్నో జీవ ఉపాధినాశే నిరవచ్ఛిన్న స్వాత్మన్యేవ తిష్ఠతీ త్యుభయధా ప్యదోషఏవ ఉపాధౌసతి తత్ప్రతిబిమ్బితం తదవచ్ఛిన్నం వా యచ్చైతన్యం తదేవోపాధినాశే ప్రతిబిమ్బితత్వేనావచ్ఛిన్నత్వేనవా ధర్మేణ రహితంసత్ కేవల చైతన్యాత్మనా వర్తతఇతి న కాచి దనుపపత్తిరితి భావః.

జీవో న ప్రతిబిమ్బో నాప్యవచ్ఛిన్నః. కిన్తు బుద్ధా వుపలభ్యత్వా ద్బుద్ధే స్సాక్షిత్వాచ్చ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఇత్యుచ్యత ఇతి మతేతు జీవ స్సర్వదాపి స్వాత్మన్యేవ స్థిత ఇతి న తస్య స్వాపావస్థాయా మాత్మన్యస్థితేః కాప్యనుపపత్తిః. న చాస్మిన్మతే జాగరస్వాపయో రవిశేషఇతి వాచ్యం. బుద్ధిసద్భావతదభావరూపవిశేషసత్వాత్. జాగ్రతి బుద్ధే స్సత్త్వా దాత్మా బుద్ధిస్థ ఇత్యుచ్యతే. స్వాపేతు బుద్ధ్యభావా దాత్మస్థ ఇత్యుచ్యతఇతి విశేష ఇతిభావః. నను పూర్వోక్తావచ్ఛిన్నపక్ష స్యానన్తరోక్తావచ్ఛిన్న పక్షస్యచ కో భేద ఇతిచేదయమేవ. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాస మాపన్నో బుద్ధివిశిష్టో బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నఇతి పూర్వముక్తః. అనన్తరన్తు బుద్ధా వుపలభ్యమానః బుద్ధే స్సాక్షీ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఇత్యుక్తఇతి. తస్మా త్సుషుప్తౌ పురుషః కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతీతి పరమార్థః. ౮౪

శ్లో॥ స్వప్నేఽసా వుపసంహృతేన్ద్రియచయో దేహే మహారాజవ
ల్లోక మ్పాలయతి క్వచి త్క్వచ ఋషి ర్దర్భ్యాం విధత్తే తపః
వ్యాఘ్రానుద్రుతవ త్కదాచి దయతే భీతిం మృతః ఖిద్యతే
తద్వ జ్జాగ్రతిచేతి సంసృతి రియం మిథ్యైవ శుద్ధః పుమాన్. ౮౫

వ్యా.— నను సుషుప్తౌ పురుషః కూటస్థ ఇత్యుక్తం జాగరస్వప్నయో రస్య సంసారిత్వం ప్రత్యక్షమేవ తతశ్చ కి మస్య కూటస్థత్వం స్వాభావికం యద్వా సంసారిత్వ ముభయమపి న స్వాభావికమితి ప్రాప్తం స్వభావసిద్ధధర్మస్య అగ్నే రుష్ణత్వస్యేవ కదాచిద ప్యపగమాయోగాత్. యద్యేవ ముభయమ ప్యాగన్తుకం తర్హి కిమ్పున రస్య స్వాభావికమ్. కిఞ్చ యది కూటస్థత్వ మాగన్తుకం తర్హి తన్నశ్యేదేవ యత్కృతకం త దనిత్య మితివ్యాప్తేః. అతఏవ సుషుప్తా వాగతస్య కూటస్థత్వస్య జాగరాదౌ నివృత్తిః. ఏవం ముక్తా వాగతస్యాపి కూటస్థత్వస్య నివృత్తి స్స్యాదేవే త్యనిత్య ఏవ స్యా న్మోక్షః స్స్వర్గాదివత్ ఇతిశఙ్కాయాం కూటస్థత్వ మేవాస్య స్వాభావికం తదేవ కాలత్రయే ప్యస్యాస్తి సంసారిత్వన్తు భ్రాన్తిసిద్ధమేవేత్యాహ - స్వప్న ఇతి. అసౌ విజ్ఞానమయో జీవః స్వప్నే స్వప్నావస్థాయాం దర్శనలక్షణాయా ముపసంహృతేన్ద్రియచయః గృహీతకరణగ్రామస్సన్ మహారాజవత్ గృహీతభృత్యామాత్యాదిపరిజనో మహారాజఇవ దేహేఏవ క్వచి త్సమయే లోకం పాలయతి. క్వచ ఋషి ర్భూత్వా దర్భ్యాం తపో విధత్తే. కదాచి ద్వ్యాఘ్రానుద్రుతవ ద్వ్యాఘ్రేణానుద్రుతఇవ భీతి మయతే. కదాచిత్ మృతో భూత్వా ఖిద్యతే శోచతి. తద్వ త్స్వప్నవ జ్జాగ్రత్యపి జాగ్రద్దశాయామపి మహారాజత్వాది

కం లోకపాలకత్వాదికం చ ప్రపద్యత ఇత్యర్థః. తస్మాదియం ప్రత్యక్షసిద్ధా సంసృతి స్సంసార స్సుఖదుఃఖభోగాదిలక్షణః ప్రపఞ్చాత్మకశ్చ. మిథ్యైవ. పుమాన్ జీవస్తు శుద్ధః కూటస్థఏవ. అయ మభిప్రాయః. జాగ్రతి యత్సంసారప్రత్యక్షం సార్వజనీనం త ద్భ్రాన్తిరూపమేవ నతు ప్రమా. బాధితార్థవిషయత్వాత్. స్వప్నసంసారప్రత్యక్షవత్. యథా స్వప్నసంసారః ప్రబోధజ్ఞానేన బాధ్యతే ఏవం జాగ్రత్సంసారః బ్రహ్మాత్మజ్ఞానేన బాధ్యతే ఇతి తథా జాగ్రత్ప్రపఞ్చో మిథ్యా స్వప్నప్రపఞ్చవ దాగమాపాయిత్వాత్. యథా స్వప్నే మహారాజాదయో లోకా ఆగచ్ఛన్తి నశ్యన్తి చైవం జాగ్రత్యపీతి. యద్వా జాగ్రత్ప్రపఞ్చో మిథ్యా ప్రతిభాసమయనియతసత్తాకత్వా త్స్వప్నప్రపఞ్చవదితి. స్వాప్నాః పదార్థాః ఖలు యదా ప్రతిభాసన్తే తదైవ సన్తి నతు ప్రతిభాసాత్ప్రాక్పశ్చాద్వా రజ్జుసర్పాదివత్. ఏవం జాగ్రత్పదార్థా అపి నహి సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు కోఽపి పదార్థోఽస్తి పృథివ్యాదిలక్షణః తత్ప్రతిభాసాభావాదితి. ఏవం జాగ్రత్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసాధనం స్వప్నప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాధీనమితి స్వప్నప్రపఞ్చమిథ్యాత్వమేవ విచారద్వారా స్థాపయతి - స్వప్న ఇతిశ్లోకేన. తథాహి - కశ్చిద్రాజపురుష స్తల్పే శయానస్సన్నేవ ఏకస్సన్నేవ దేహేఏవ భృత్యామాత్యాదిపరిజనపరివృతో మహారాజో భూత్వా దేశం పరిపాలయతే. కథ మయ మర్థ స్సత్య స్స్యాత్. నహి స్వమానేన సప్తవితస్తిపరిమితే కాయే దేశా జనాః పరిజనావా స్థాతు మవకాశో విద్యతే. నాపి బహిః దేశజనాద్యభావః. యేన బహిస్స్థం సర్వ మన్తః ప్రవిశ్య స్థిత మిత్యుచ్యేత నాపి తల్పే శయానస్య దేహ స్స్ఫాటనాదివ్యవహార స్స్యాత్. నవా రాజపురుషో రాజావా భవేత్. నా ప్యేకో ఽసహాయో బహుజనపరివృత స్స్యా దేకత్వావస్థాయాం సత్యామేవ విరోధాత్. ఏవ మన్యపి స్సుప్తో ఋషి ర్భూత్వా తప శ్చరతీ త్యయమర్థోఽపి కథం సత్య స్స్యాత్. గృహస్థస్య దరీస్థత్వాయోగాత్. శయానదేహస్య నిషణ్ణదేహత్వాయోగాచ్చ. తథా గృహే సుప్తస్య అరణ్యధావనం వ్యాఘ్రానుద్రవణంచ కథం సఙ్గచ్ఛతే అపి చమృతోఽహమితి సుప్తస్స్వయమేవ కథం ఖిద్యేత తస్మా దవిచారవిలసితమేవ స్వాప్నార్థసత్యత్వమ్. అనుభవసమయే సర్వోఽపి జన స్స్వాప్న మర్థంహి సత్య మ్మన్యతే. నిద్రయా పరిభూతత్వేన విచారసామర్థ్యాభావాత్. ప్రబుద్ధస్తు అసత్యమేవ మయాస్వప్నేఽనుభూతం సర్వమితి ప్రతిపద్యతే. ఏవ మజ్ఞానవశాత్ జాగ్రత్ప్రపఞ్చం సర్వం సత్యమేవ మన్యతే విచారశూన్యో జనోఽజ్ఞః. విద్వాంస్తు విచార్య అద్వితీయే బ్రహ్మణి

జగ దిదం భ్రాన్తికల్పితమేవ స్వప్నదశాయా మాత్మన్యేవ రథాదిక మివ కథ మన్యథా అద్వితీయం బ్రహ్మ సద్వితీయం స్యాత్. కథంవా సత్యం జగ దనిత్యం స్యాత్. తస్మా న్మిథ్యైవేదమితి ప్రతిపద్యతే. తస్మా జ్జాగ్రతి స్వప్నేవా సర్వోపి ప్రపఞ్చో విచారవిలసితఏవ. అవిద్యామయత్వా దితిస్థితే కథం సంసారిత్వం స్యా దాత్మనః సంసారస్యైవాభావాత్. న హ్యవిద్యాధ్యారోపిత స్సంసార ఆత్మన స్స్వాభావిక స్స్యాత్. బాలై రవిద్యయాధ్యారోపితం నైల్యం గగనస్య నహి స్వాభావికమ్. ఏవం సంసారస్యాగన్తుకత్వే సిద్ధే కూటస్థత్వమే వాత్మన స్స్వాభా విక మితి ఫలితం. నచ యదా సంసారిత్వ మాత్మనః ప్రాప్తం తదా కథం కూట స్థత్వ మితి వాచ్యం. మిథ్యాభూతేన ప్రాప్తేనాపి సంసారేణ వాస్తవకూటస్థ త్వస్య క్షత్యభావాత్. నహి మిథ్యాభూతేన నైల్యేన గగనస్య నీరూపత్వం నశ్యతి నాపి మరీచికోదకేన మరుభూమిః పఙ్కిలా భవతి. తస్మా దసఙ్గస్యా త్మనః ప్రపఞ్చేన సమం సఙ్గ ఆధ్యాసికఏవేతి శుద్ధఏవ ప్రమాణ. నను బుద్ధ్య వచ్ఛిన్నస్య బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య వా జీవస్య కథం శుద్ధత్వం బుద్ధిసమ్బద్ధత్వా దితిచే న్నైవమ్. ఘటావచ్ఛిన్నస్య గగనస్య జలప్రతిబిమ్బితస్య సూర్యస్యచ శుద్ధత్వదర్శనాత్. నచ జలే చలతి సతి ప్రతిబిమ్బోపి చలత్యేవే త్యుపాధిసంసృష్టః ప్రతిబిమ్బో శుద్ధఏవేతి వాచ్యం. బిమ్బచలనంవినా ప్రతిబిమ్బస్య చలనాసమ్భవా జ్జలచలనప్రయుక్తప్రతిబిమ్బచలనస్య భ్రాన్తిసిద్ధత్వా ద్బిమ్బవ త్ప్రతిబిమ్బో ప్యుపాధిగుణదోషాసంసృష్టఏవ బిమ్బస్యైవోపాధిసన్నిధానదోషేణ ప్రతిబిమ్బ త్వాపత్తిరితి బిమ్బానన్యస్య ప్రతిబిమ్బస్య నా స్త్యుపాధిసమ్బద్ధప్రయుక్తాశుద్ధత్వ గన్ధోపీతి. నను అవచ్ఛేదవాదే గగనదృష్టాన్తో నయుజ్యతే గగనస్య జడత్వేన ఘట తాదాత్మ్యాధ్యాసాభావా చ్ఛుద్ధత్వేపి జీవస్య చేతనత్వేన బుద్ధితాదాత్మ్యా ధ్యాసా దశుద్ధత్వ మితిచే న్నైవమ్. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తం జీవస్యా శుద్ధత్వ మాధ్యాసికమేవ న స్వాభావికమితి వస్తుత శ్శుద్ధఏవ జీవః నహ్యధ్యాసకృ తా దన్యోన్యతాదాత్మ్యా దన్యోన్య స్యాన్యోన్యధర్మవత్త్వం వాస్తవం భవితు మర్హతి. అన్యథా దేహజీవయోర ప్యన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసా దన్యోన్యధర్మ వత్త్వం సత్యమేవస్యాత్ నచేష్టాపత్తిః. జీవస్య వాస్తవజన్మజరామరణాదిధర్మ వత్త్వప్రసఙ్గాత్. ఏవం జీవ స్యానిత్యత్వేచ కృతహానాకృతాభ్యాగమాదిదోష ప్రసఙ్గాత్. జ్యోతిష్టోమాదిక్రియావిధిప్రతిపాదకవేద స్యాప్యప్రామాణ్యప్రస

జ్ఞాచ్చ. తస్మాన్నాస్తికవాసనైవాయమితి త్యాజ్యైవ సగ్రైర పాశ్యాస్తికై రితి శుద్ధ ఏవ జీవః. ౭౧

శ్లో॥ సాహస్రాణి హితాః పురీతత మితి ద్వాసప్తతిః ప్రస్థితా
నాడ్యో వై హృదయా త్పురీతతి పుమాన్ శేతేఽవసృప్త స్తతః
పీత్వా స్తన్యరసం శిశుర్వ సకలా న్భోగా నవాప్యేశ్వరః
స్వాత్మానం సమవాప్య యోగివ దయం నస్ద న్నకిఞ్చి ద్విదన్. ౭౨

వ్యా.—హితాఖ్యాః ప్రసిద్ధాః ద్వాసప్తతిః ద్వ్యధికా సప్తతి స్సహస్రాణి సహస్రాణాం ద్వాసప్తతి రిత్యర్థః (72,000) నాడ్యః హృదయాత్ హృత్పుణ్డరీకా త్పురీతతం హృదయపరివేష్టనం పురీతత మాచక్షతే తదుపలక్షితం శరీరం పురీత దిత్యుచ్యతే. శరీరం ప్రస్థితా వ్యాప్తా భవన్తి అయం పుమాన్ తత స్తాభి ర్నాడీభి రవసృప్తః వ్యాప్యస్థో భూత్వా స్తన్యరసం పీత్వా శిశురివ సకలాన్ భోగా నవా ప్యేశ్వర స్సార్వభౌమ ఇవ స్వాత్మానం సమవాప్య యోగివత్ నన్దన్ కిఞ్చిదపి న విద న్నజానన్ పురీతతి శరీరే శేతే. అత్రేదం బోద్ధవ్యమ్. పుణ్డరీకాకారః హృదయ కోశో బుద్ధే రన్తఃకరణస్య స్థానం నచ వక్షసోఽన్త రస్తి తత్ర స్థితా బుద్ధిః స్వపర తన్త్రాణి బాహ్యాని కరణాని కర్మవశాత్ హితాభి ర్నాడీభిః మత్స్యజాలవత్ కర్ణ శష్కుల్యాదిస్థానేభ్యః ప్రసారయతి. శ్రోత్ర స్యేన్ద్రియస్య కర్ణశష్కులీస్థానం చక్షురిన్ద్రి య స్యాక్షి రసనస్య జిహ్వాగ్రం ఘ్రాణస్య నాసాగ్రం స్పర్శనస్య త్వగితి స్థానవివేకః ఏవం ప్రసార్య చాధితిష్ఠతి తాని సర్వాణి జాగరితే కాలే తాం విజ్ఞానమయోఽభివ్య క్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయా వ్యాప్నోతి. తస్యా స్సఙ్కోచనకాలే చాయ మను సఙ్కుచతి తత్ర బుద్ధివికాస మనుభవన్నాత్మా జాగర్తీ త్యుచ్యతే. తత్సఙ్కోచ మను భవంస్తు స్వపితీ త్యుచ్యతే. బుద్ధిరూపోపాధిస్వభావానువిధాయీ ఖలు విజ్ఞానమయః యథా జలోపాధిస్వభావానువిధాయీ చన్ద్రప్రతిబిమ్బః. సాచ బుద్ధి స్సుషుప్తికాలే నాడీభిః ప్రత్యవసర్పతి విజ్ఞానమయశ్చ తా మనుప్రత్యవసృప్య తప్తం లోహపిణ్డ మవిశేషేణ సంవ్యాప్యాగ్నిరివ కృత్స్నం శరీర మభివ్యాప్య వర్తతే. నను పూర్వం బ్రహ్మణి శేతే జీవ ఇత్యుక్త మధునా తు శరీరే శేత ఇతి కథం నవ్యాహతి రితిచే దుచ్యతే. వస్తుత స్స్వాత్మని వర్తమానో ప్యయం కర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తత్వా త్పురీతతి శేత ఇత్యుచ్యత ఇతి న వ్యాహతిః. నను బుద్ధే స్సఙ్కోచావస్థాయామేవ స్వాపత్వా త్తదానీం కథం సర్వశరీరవ్యాప్తి ర్బుద్ధే ర్యేన బుద్ధ్యనువృత్త్యా స్యా దాత్మన సర్వశరీరవ్యాప్తి రితిచే దుచ్యతే. ఇన్ద్రియాణి స్వస్వస్థానేభ్యః ప్రసార్య

తాన్యధిష్ఠిత్య యదా విషయా ననుభవతి తదా బుద్ధే ర్వికాసః. ఇన్ద్రియాణి తత్త
త్స్థానేభ్యః ప్రత్యాహృత్య హృద్యవస్థాప్య స్వయం కేవలైవ సర్వం దేహ మభి
వ్యాప్య యదా వర్తతే తదా బుద్ధే స్సఙ్కోచః విషయానుభవాభావా దితి. నను
బుద్ధేః స్థానం హృదయ మిత్యుక్తం కథం హృదయస్థాయా స్తస్యా స్సర్వశరీర
వ్యాప్తి రితిచే దుచ్యతే ప్రదీపప్రభావదితి. గృహైకదేశస్థోహి ప్రదీపః ప్రభయా
సర్వం గృహ మభివ్యాప్నోతి. నచ బుద్ధే ర్నిలయనావస్థైవ సుషుప్తిరితి కథ స్తస్యా
స్సర్వశరీరవ్యాప్తి ర్నిలీనాయా ఇతి వాచ్యం నిలయనమిత్యస్యాజ్ఞానాభావ ఇత్యర్థాత్.
కుతో జ్ఞానాభావ ఇతిచేత్కరణవ్యాపారాభావాదితివిద్ధి నచ కరణవ్యాపారాభావా
ద్బహిర్విషయజ్ఞానాభావే ప్యన్తర్విషయ సుఖాదిజ్ఞానం కుతో నాస్తి బుద్ధే స్సుషు
ప్తావితి వాచ్యం తమోభిభూతత్వాదితి. యద్వా బుద్ధి స్సంహృతసర్వకరణా సతీ
స్వకారణేఽజ్ఞానే నిలీయ వర్తతే. సుషుప్తౌ తచ్చాజ్ఞానం సర్వశరీరవ్యాపీత్యజ్ఞాన
ద్వారా బుద్ధేస్సర్వశరీరవ్యాప్తి స్తద్ద్వారాతు జీవస్యేతి. అథవా జీవస్య తప్తాయః
పిణ్డాగ్నిన్యాయేన సర్వశరీరవ్యాప్తి స్స్వతఏ వాస్తి. వస్తుమాత్రస్య చైతన్యవ్యాప్త
త్వేన శరీరస్యాపి చైతన్యవ్యాప్తత్వా జ్జీవస్యచ సుషుప్తౌ చైతన్యమాత్రరూపత్వే
నావతిష్ఠమానత్వాత్. ఏవంచ సర్వం శరీర మభివ్యాప్య వర్తత ఇత్యస్య హార్దాభ్రే
స్వపదే వర్తత ఇత్యస్యచ ఐకార్థ్యా న్నాత్రకాఽపి విరోధశఙ్కా. కేచిత్తు పురీతదితి
కాచి న్నాడీ వర్తతే హృత్పుణ్డరీకే యదా బుద్ధే స్తస్యాం ప్రవేశః తదా సుషుప్తిః
జ్ఞానాభావా త్తత్ర తస్యాః యదాతు పురీతద్వ్యతిరిక్తనాడీసఞ్చారో బుద్ధే స్తదానీం
స్వావ స్తత్ర తస్యా జ్ఞానసత్త్వా దిత్యాహుః. అస్మిన్ పక్షేఽపి పురీతతి శేత ఇత్యస్య
బ్రహ్మణి శేత ఇత్యస్యచ న విరోధః పురీతతి వర్తమానం యద్బ్రహ్మ తస్మిన్ శేత
ఇత్యర్థాత్. పర స్త్వస్మి న్మతే జీవబ్రహ్మణో రాధారాధేయభావఏవ న త్వైక్య
మితి బ్రహ్మాత్మైక్యప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధఇతి బోద్ధవ్యమ్. సర్వథాపి జీవస్య
సుషుప్తౌ వనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాభావా త్సంసారాభావ ఇతిసిద్ధమ్. అతఏవ
'తీర్ణోహి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయ' స్యేతి శ్రుతి రుపపద్యతే. అనుభవశ్చ
తథా. నహి జ్వరాదితప్తోపి సుషుప్తౌ దుఃఖం కిఞ్చిద ప్యనుభవతి. స్రగాదివిషయ
జన్యంవా సుఖం భోగ్యపి. ఏవం సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తత్వాదేవ. పీత స్తన్యశిశువ
న్మహాబ్రాహ్మణవ చ్చాయం నిరతిశయ మానన్దం భుఙ్క్తే సుషుప్తౌ. నచ భోగసా
ధనాభావః. అవిద్యావృత్తిసత్త్వాత్ స్వరూపచైతన్యేనవా తద్భోగసమ్భవాత్.
న కేవలం సుషుప్తౌ వానన్దభోగఏవాస్య కిన్తు అజ్ఞానభోగోప్యస్తి న కిఞ్చి దవేదిష

మిత్యుత్థితపరామర్శాత్. నచ సత్యజ్ఞానే కథం బ్రహ్మాత్మనా జీవస్య సుషుప్తావితి వాచ్య మజ్ఞానోపహితబ్రహ్మాత్మనాయా జీవస్య తదానీం సత్త్వా మవిరుద్ధమితి. నచ జాగరేపి తథైవా స్త్వితివాచ్యం సంసార్యహమితి విపర్యయసత్త్వాత్. నచ సత్యజ్ఞానే కథం తదా విపర్యయాభావ ఇతి వాచ్యం. విపర్యయగ్రాహకసామగ్ర్యభావాత్. యద్వా అజ్ఞాన స్యావరణశక్తి ర్విక్షేపశక్తి రితి శక్తిద్వయ మస్తి తత్ర. సుషుప్తా వావరణశక్తిరే వాస్తి నతు విక్షేపశక్తిరితి న కశ్చిదపి సంసారః విక్షేపశక్తికార్యత్వా త్సంసారస్య న చావరణశక్త్యా బ్రహ్మణ ఆవృతత్వే కథం తదానన్దానుభవో జీవస్యేతి వాచ్యమ్. ఆవరణే ప్యజ్ఞానే బ్రహ్మానన్దస్య ప్రతిబిమ్బితత్వాత్. యథా జాగరే బుద్ధా వజ్ఞాతస్యా ప్యాత్మన ఆనన్దః ప్రతిబిమ్బతి తద్వత్. నను జీవస్యైవ బ్రహ్మత్వా త్కథ స్తస్యై వాజ్ఞానావృతత్వం పరోక్షంహి వస్త్వజ్ఞానావృత మిత్యుచ్యత ఇతిచే న్నైష దోషః. యావత్పర్యన్తం జీవో బ్రహ్మాహమితి న వేద తావత్పర్యన్తం జీవస్యాత్మభూత మపి బ్రహ్మ పరోక్షమేవ యథా దశమోఽహమితి జ్ఞానోదయపర్యన్తం దశమస్యాపి దశమః పరోక్షః తద్వత్. తస్మాత్పరోక్షకల్పం బ్రహ్మాజ్ఞానావృతమేవ. నను జీవ స్సుషుప్తౌ కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతీత్యుక్తం కథం కూటస్థస్యా ప్యజ్ఞానం సూర్యస్యేవ తిమిర మితిచే న్నైషదోషః. సూర్యతిమిరయో రివ న కూటస్థాజ్ఞానయో ర్బాధ్యబాధకభావః. పరన్తు సూర్యఘటయోరివ భాస్యభాసకభావ ఏవ. కూటస్థేన హ్యజ్ఞానం భాస్యతే. అత ఏ వాజ్ఞానోపహిత మ్భవతి చైతన్యం నహి స్వబాధకస్య స్వయ ముపాధి ర్భవతి. నను యది జీవ స్సుషుప్తౌ కూటస్థాత్మా యదివా కూటస్థ స్సర్వావభాసక స్తర్హి సుప్తః పురుష స్సర్వజ్ఞ ఏవ స్యా న్నత్వజ్ఞ ఇతిచే త్కేనో క్త మజ్ఞ ఇతి. నచ త్వయై వోక్తం నకిఞ్చిద్వేద న్నితివాచ్యమ్. నకిఞ్చి ద్వేద న్నిత్య స్యాజ్ఞాన మనుభవ న్నిత్యర్థ ఇతి. నచ శబ్దాదివిషయజ్ఞానశూన్యస్య కథం సర్వజ్ఞత్వ మితివాచ్యమ్. యదా జీవః కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతి తదా ద్వైతస్యై వాభావా త్కథం తద్జ్ఞానసద్భావః యత్రత్వా అస్య సర్వ మాత్మైవాభూ త్తత్కేన కం జిఘ్రే దితిద్వైతాభావం సుషుప్తౌ శ్రుతిరేవ బ్రూతే అనుభవ శ్చాత్ర మానమ్. తస్మా త్సుషుప్తౌ జీవోఽజ్ఞాన మానన్దం చానుభవ న్కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతీతి సఙ్క్షేపః. ౨౬

శ్లో॥ లూతాకీటవ దుచ్చరన్తి గుణతో వహ్నే స్స్ఫులిఙ్గా యథా
తద్వజ్జ్ఞానమయా త్సురాఅపి సమే ప్రాణాశ్చ లోకా స్సమే

భూతా న్యాత్మన ఉచ్చర న్తి త మిమం సత్యస్య సత్యం విదుః
ప్రాణా స్సత్యమితి స్ఫుటంచ భువనే సత్యఞ్చ తేషా మయమ్. ౮౨

వ్యా.—న న్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం నాస్తీతి యదుక్తం తదయుక్తం ప్రాణాదే స్సద్భావా దత ఆహ- లూతాకీటవదితి. గుణత న్తన్తునా లూతాకీటవ దూర్ణనాభయఇవ వహ్నే స్సకాశా త్స్ఫులిఙ్గా యథా ఉచ్చర న్తి తత్తథా యథా లూతాకీటాః స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా స్వయ మస హాయా ఏ వోద్గచ్ఛన్తి తథా వహ్నే స్సకాశా త్స్ఫులిఙ్గా అపి స్వయమే వోద్గచ్ఛన్తి తథేత్యర్థః గుణతో లూతాకీటా యథోచ్చర న్తి వహ్నేస్స్ఫులిఙ్గాశ్చ యథోచ్చర న్తి తద్వ దితియావత్. లూతాకీటానా ముద్గమనం నామోర్ధ్వగమనం స్ఫులిఙ్గానా ముచ్చరణం నామోత్పత్తి రితివివేకః. విజ్ఞానమయా దస్మా దాత్మన స్సకాశాత్ సమే సర్వేఽపి సురా దేవా అగ్న్యాదయః ప్రాణా వాగాదయః సమే లోకా భువనాని భూతాని స్థావరజఙ్గమ ప్రాణినః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సర్వాణి భూతా నీత్యర్థః ఉచ్చర న్త్యుద్గచ్ఛన్త్యావిర్భవ న్తీతి యావత్. పూర్వకర్మవశా త్స్వయమే వోత్పద్యన్త ఇతిభావః. యథా లూతాకీట స్స్వయమేవ గుణే నోచ్చరతి తథా కర్మణా స్వయమేవ సర్వం జగ దుత్పద్యతే. యథావా వహ్నేః స్ఫులిఙ్గా ఉత్పద్యన్తే తథా ఆత్మనః సర్వం జగ దుత్పద్యతఇతి దృష్టాన్తద్వయోపన్యాసః. తస్మా న్నాన్యస్త్యాత్మాతిరిక్తః కశ్చన పదార్థః. సర్వస్యాత్మకార్యత్వా త్కార్యస్యచ కారణానతిరిక్తత్వాత్. ఏవం జాగ్రతి ప్రతీయమానస్యాపి ద్వైత స్యాత్మాతిరేకేణాభావే కథ మ్స్వప్న స్సుషుప్తా వప్రతీయమానస్య ద్వైత స్యాత్మాతిరేకేణ సత్త్వం న కథ మపీత్యర్థః. త మిమం సర్వకారణం విజ్ఞానమయ మాత్మానం సత్యస్య సత్యం విదుః తదేవ వివృణోతి- ప్రాణాఇతి. భువనే జగతి లోకే చాన్నిగమే ప్రాణా స్సత్యమితి స్ఫుటం ప్రసిద్ధం తేషాం ప్రాణానాం సత్యస్యేత్యర్థః. అయ మాత్మా సత్యం భవత్యేవ. సర్వేప్యాస్తికాః ప్రాణం సత్య మాచక్షతే. దేహనాశేఽపి ప్రాణానాశాత్. దేహా దుత్క్రాన్తాః ప్రాణాః పున ర్దేహాన్తరం స్వీకుర్వన్తీ త్యభ్యుపగమాత్. ఏవం దేహాదిదృష్ట్యా సతోఽపి ప్రాణః వస్తుతో సత్యఏవ. ముక్తౌ ప్రాణక్షయసద్భావాత్. తతశ్చ పరమార్థసత్యం వ స్త్వాత్మైవ. ప్రాణస్తు వ్యావహారికసత్యఏవ. తస్మా త్సత్యస్యాప్యయం సత్యః. నను బ్రహ్మణ స్సకాశా త్సర్వముచ్చరతి. 'యతో వా ఇమా' నీతి శ్రుత్యన్తరా న్నజీవా దితిచే న్నైవమ్. బ్రహ్మణఏవ జీవత్వాత్. బ్రహ్మైవహి

బుద్ధ్యా వుపలభ్యమానంస జీవ ఇత్యుచ్యత ఇత్యసకృ దుక్తత్వాత్. ఆత్మన ఆకాశ స్సమ్భూత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. జీవస్యైవాత్మత్వా దాత్మాహి స్వయంతస్మా న్నాత్ర జీవబ్రహ్మభేద శ్శఙ్క్యః. ౮౭

శ్లో॥ యః ప్రాణోఽస్తి శరీరమధ్యనిలయః సోఽయం శిశు స్తస్య చా
ధానం వర్ష్మ బలం నిగద్యతఇతి స్థూణౌదనం దామకమ్
ప్రత్యాధానమితి ప్రవేదయ ఇదం సప్తా ప్యసౌ విద్విషో
భ్రాతృవ్యా న్వినివారయన్ పరతరస్వాత్మప్రవృత్తో భవేత్. ౮౮

వ్యా.—ఆత్మనః ప్రాణాదయ ఉచ్చరన్తీ త్యుక్తం తత్ర ప్రాణానాం స్వరూప మవధారయతి- య ఇతి. యః శరీరమధ్యనిలయః ప్రాణోఽస్తి హృది ప్రాణ ఇతిప్రసిద్ధేః. సోఽయం శిశురితి నిగద్యతే. వర్ష్మ శరీర మిదం తస్య ప్రాణస్య వత్సభూత స్యాధాన మాధారః. కం శిరః ప్రత్యాధానం బలం స్థూణేతి నిగద్యతే. ఓదన మన్నం దామ వత్సబన్ధనరజ్జుః. ఇతీదం యః ప్రవేద సోఽసౌ విద్విషః ద్విషతః ఆత్మస్థాయా దృష్టే ర్విషయప్రవణ్యాపాదనేన ద్వేషం కుర్వతః. సప్తాపి భ్రాతృవ్యాన్ సహజాన్ శీర్షణ్యా న్ప్రాణా న్విషయోపలబ్ధిద్వారాణి చక్షు ర్ద్వయం శ్రోత్రద్వయం నాసికాద్వయం జిహ్వాచే తీమాన్ ఏతత్ప్రభవాన్ విష యాభిలాషా నిత్యర్థః. వినివారయ న్నాశయన్సన్. విషయేభ్య స్సకాశా దిన్ద్రి యాణి ప్రత్యాహృత్య స్వవశే స్థాపయన్సన్నిత్యర్థః. విషయవిరక్తో భూత్వేతి యావత్, పరతరస్వాత్మప్రవృత్తః. సర్వస్మా దనాత్మవర్గా దత్యన్తం విలక్షణః పరతరః సచాఽసౌ స్వాత్మా ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తస్మిన్ ప్రవృత్తః తచ్చిన్తనపర ఇత్యర్థః భవేత్. ౮౮

శ్లో॥ లోహిన్యాఽక్షిణి రేఖయా త్వనుగతో రుద్రోఽమ్బుభి ర్వారిదః
సూర్య స్తారకయా ఽసితేన దహన శ్శుక్లేన దేవాధిపః
వర్త్మన్యాఽధరయా ధరోర్ధ్వగతయా ద్యౌ రిత్యసా వక్షితిః
ప్రాణంస ప్తవిధాఽయతే శిశు మిదం వేత్తా ఽక్షయాన్నో భవేత్. ౮౯

వ్యా —అక్షిణి నేత్రే వర్తమానయేతి శేషః లోహిన్యా లోహితయా రేఖ యా ద్వారా రుద్రః శివం ప్రాణ మనుగతః భవతి ఉపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. అక్షి ణ్యమ్బుభిః ధూమాదిసమ్బన్ధజన్యై రశ్రుభిః వారిదః పర్జన్యః అక్షిణి ప్రాణ మనుగత ఇతి సర్వత్ర యోజ్యమ్-తారకయా కనీనికయా సూర్య ఆదిత్యః కనీనికా త్వక్శక్తిః. అసితేన కృష్ణేన దహనః శుక్లేన దేవాధిప ఇన్ద్రః, అధరయా అధస్థయా

వర్తన్యా పక్ష్మణా ధరా భూః. ఊర్ధ్వగతయా వర్త్మన్యా ద్యౌః, అనుగతేతి లిఙ్గవిపరిణామేన వాక్యద్వయే యోజ్యమ్. ఇతి సప్తవిధా అసా వక్షితిః. రుద్రాదయ స్సప్త వ్యక్షితయ ఇత్యర్థః. అక్షితిహేతుత్వా దితిభావః. ప్రాణం శిశు మయతే భజతే ఏతా స్సప్తాన్నభూతా అక్షితయః ప్రాణం సన్తత ముపతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. ఇదంవేత్తే త్యేకమ్పుక మస్య వేత్తా ఏత ద్యో వేత్తి స ఇత్యర్థః. అక్షయాన్నః అక్షయ మన్నం యస్య స తథోక్తః భవేత్. ౮౯

శ్లో॥ సర్వ మూర్ధా చమసః స్మృతో ఽధరబిలో ఽసా వూర్ధ్వబుధ్నో బుద్ధై
రస్మిన్ ప్రాణమయం పరేణ నిహితం తద్విశ్వరూపం యశః
తత్తీరే ఋషయశ్చ సప్త నివస న్త్యక్షిశ్రుతిఘ్రాణకం
జిహ్వాచేతి హి సఙ్గతిం భజతి వా గ్వా బ్రహ్మణా సాఽష్టమీ. ౯౦

వ్యా.—అధరబిలః అధర మధోభాగస్థం బిలం ముఖరూపం యస్య స తథోక్తః. ఊర్ధ్వబుధ్నః శిరసో బుధ్నాకారత్వా దితిభావః. సర్వ ప్రశస్తః 'సర్వస్య గాత్రస్య శిరః ప్రధాన' మితి వచనా దితిభావః. అసా వయం మూర్ధా బుద్ధైశ్చమసః పాత్రవిశేషః స్మృతః. ఊర్ధ్వబుధ్నత్వార్వాగ్బిలత్వాభ్యాం మూర్ధ్నశ్చమససాదృశ్యా దితిభావః. నను చమసే సోమో నిధీయతే కిమ్పున రత్రేత్యతఆహ - అస్మిన్నితి. అస్మిన్ మూర్ధ్ని త త్ప్రసిద్ధం విశ్వరూపం నానారూపం ప్రాణమయం ప్రాణాత్మకం ప్రాణా శ్శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణి మరుతశ్చ తద్రూపం యశః పరేణేశ్వరేణ నిహితం స్థాపితమ్. తత్తీరే తస్య మూర్ధ్న స్తీరే బహిర్భాగే ఇత్యర్థః. అక్షిశ్రుతిఘ్రాణక మక్ష్ణోః శ్రుత్యోః ఘ్రాణయో ర్నాసాపుటయోశ్చ సమాహారః అక్షిశ్రుతిఘ్రాణం తత స్స్వార్థే కః. జిహ్వాచేతి సప్త ఋషయః నివసన్తిచ నివసన్త్యేవ. జ్ఞానహేతూనా మిన్ద్రియాణాం యశస్త్వేన ఇన్ద్రియగోళకానా మృషిత్వేనచ రూపణ మితివివేకః. యా వా గ్బ్రహ్మణా శబ్దరాశినా సఙ్గతిం భజతి శబ్దరాశి ముచ్చారయతీత్యర్థః. సా వాక్ అష్టమీ భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. ౯౦

శ్లో॥ సవ్యా గౌతమతి శ్రుతి ర్నను భరద్వాజాయతే ఽదక్షిణా
విశ్వామిత్రతి దక్షిణాక్షి జమదగ్న్యాఖ్యం కిలాదక్షిణమ్
నాస్సైకాతు వసిష్ఠ ఇత్యభిమతా ఽన్యా కశ్యపో యోత్తరా
వాగే వాత్రి రియం యదన్న మఖిలం వాచాద్యతే ఽత్తిర్హి సః. ౯౧

వ్యా.—సప్తఋషీన్ సప్తేన్ద్రియాణిచ విభజ్య దర్శయతి - సవ్యేతి. సవ్యా దక్షిణా శ్రోత్రః గౌతమతి గౌతమ ఇవాచరతి. నహి వస్తుతో గౌతమఏవ శ్రోత్రి స్స్యాత్. నను తథా అదక్షిణా ఉత్తరా శ్రోత్రః భరద్వాజాయతే. దక్షిణాక్షి విశ్వామిత్రేతి. అదక్షిణ మక్షితు జమదగ్న్యాఖ్యం జమదగ్ని నామకం కిలేత్య లీకే-సర్వమిదం కల్పనా మాత్రమితి భావః. ఏకా నాసా దక్షిణో నాసాపుట. ఇత్యర్థః. వసిష్ఠఇ త్యభిమతా. యా ఉత్తరా సా అన్యా నాసాతు కశ్యపఇ త్యభిమతా. ఇయం వాగేవాత్రిః తత్ర హేతు మాహ - యదితి. యద్యస్మాదఖిల మన్నం వాచాఽద్యతే. భక్ష్యతే. నన్వేవ మన్నస్యాత్తృత్వా ద్వాచో భవత్త్వ త్త్రిత్వం కథమ్మున రత్రిత్వ మత ఆహ. సః అత్రిమునిః అత్తిర్హి అత్తిరేవ. అత్రి రితితు పారోక్ష్యేణ కథ్యతఇతి భావః. ౯౦

శ్లో॥ రూపే ద్వే బృహతః స్త ఏక మనయో ర్మూర్తంచ మర్త్యం స్థితం
సచ్చేతి ప్రథితం ధరామ్బుదహనాభిఖ్యం రసో ఽస్యార్యమా
వాయ్వాకాశమయం త్వమూర్త మమృతం య త్త్యచ్చ రూపం పరం
తస్యైతస్య రసోఽర్కమణ్డలగతో దివ్యః పుమాన్ సంస్మృతః. ౯౧

వ్యా.—సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తం తత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యపదార్థః ప్రాణా ఇతి చోక్తమ్. కథం ప్రాణానాం సత్యత్వ మిత్యత ఆహ - రూపేఇతి. బృహతో బ్రహ్మణః ద్వే రూపే స్తః రూప్యతే బ్రహ్మాభ్యా మితి రూపే. బ్రహ్మణి కల్పితాభ్యాంహి నామరూపాత్మకాభ్యాం మూర్తామూర్తాభ్యాం బ్రహ్మ నిరూప్యతే. యస్మి న్నధిష్ఠానే మూర్తామూర్తే మాయయా కల్పితే తద్బ్రహ్మేతి. యస్మా న్మూర్తా మూర్తే జాతే యస్మిన్ వర్తేతే యత్ర లీయేతేత ద్బ్రహ్మేతివా మూర్తామూర్త యో రనుగతం య త్సన్మాత్రం త ద్బ్రహ్మేతివా. బ్రహ్మావగతిం ప్రతి మూర్తా మూర్తయో ర్నిమిత్తత్వా ద్బ్రహ్మణో రూపే మూర్తామూర్తే. అనయో ర్మధ్యే ఏకం మూర్తం మూర్తాఖ్యం రూపం మర్త్యం మరణధర్మకం స్థితం పరిచ్ఛిన్నం స త్ప్రత్యక్షంచేతి ప్రథితం ధరామ్బు దహనాభిఖ్యం భూతత్రయాత్మక మిత్యర్థః భవతి. యద్వా తయో రేకం రూపం మూర్తం మర్త్య మిత్యాది పూర్వవత్. మూర్తత్వం సాకారత్వం మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వాఖ్యధర్మ చతుష్టయవ త్పృథివ్యాదిభూతత్రయం బ్రహ్మణ ఏకం రూప మిత్యర్థః. అస్య మూర్తస్య రూపస్య అర్యమా సూర్యః రస స్సారః సూర్యమణ్డలస్య మూర్తత్వా త్సారిష్ఠత్వాచ్చ పర మన్యత్తు బృహతో రూప మమూర్తం నిరాకార మమృత

మమరణధర్మకం య దస్థిత మపరిచ్ఛిన్నం వ్యాపక మితియావత్. త్యత్ పరో క్షం వాయ్వాకాశమయం వాయ్వాకాశాత్మకం భవతి. మూర్తభూతత్రయాపేక్ష యా అనయో ర్వ్యాపకత్వా న్నిత్యత్వాచ్చేతి భావః. నచ కథం వాయ్వాకా శయో రప్రత్యక్షత్వం ప్రత్యక్షత్వా త్తయో రితి వాచ్యం, చాక్షుషప్రత్యక్షవిష యత్వస్యై వేహ ప్రత్యక్షత్వేనాభిమతత్వాత్. సరూపత్వేన పృథివ్యాదిత్రయస్య చక్షుర్గ్రాహ్యత్వలక్షణం ప్రత్యక్షత్వ మస్తి నీరూపత్వా త్తు న వాయ్వాకాశయోః. రూపవ ద్ద్రవ్యంహి చక్షు ర్విషయీకరోతి. నను సత్ వాయ్వాకాశౌ త్యత్ పృథివీజలాగ్నయఇతి సత్త్యశబ్దనిర్వచనం ప్రాక్కృత మధునాతు కథం తస్య త్యాస ఇతిచే దుచ్యతే. వివక్షాధీనాహి శబ్దప్రవృత్తిః. యదా స దిత్యస్య నిత్య మిత్యర్థో వివక్షిత స్తదా స ద్వాయ్వాకాశద్వయ మిత్యుక్తమ్. త్యచ్ఛబ్దస్యతు తదన్యార్థ త్వాత్ సదన్యం భూతత్రయం త్య దిత్యుక్తమ్. యదాతు సదిత్యస్య ప్రత్యక్ష మిత్యర్థో వివక్షిత స్తదా స ద్భూతత్రయమి త్యుచ్యతే. త్యచ్ఛబ్దేన తు తదన్య భూతద్వయ మితి. త స్యైత స్యామూర్తస్య రూపస్య అర్కమణ్డలగతో దివ్యః పుమాన్ హిరణ్యగర్భః రస స్సార స్సంస్మృతః. వాయ్వాకాశవ ద్ధిరణ్యగర్భవ దస్యా ప్రత్యక్షత్వా త్సారిష్ఠత్వా చ్చేతిభావః. హిరణ్యగర్భస్య సూర్యమణ్డలస్థితత్వన్తు శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం. తస్య హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదివిశిష్టపురుషాకారత్వం చ.　　౯-౨

శ్లో॥ అధ్యాత్మం వపు రమ్బరా ద్య దితర త్ప్రాణాచ్చ మూర్తన్తు త
న్మర్త్యంచ స్థితమేవ సచ్చ కథితం చక్షు స్త దేత ద్రసః
ప్రాణ స్త ద్వపు ర న్తరస్థితనభ శ్చామూర్త మేవామృతం
యచ్చ త్యచ్చ రస స్స తస్య పురుషో యో దక్షిణాక్షిస్థితః.　　౯-౩

వ్యా-పూర్వశ్లోకే అధిదైవతం బ్రహ్మణో ద్వే రూపే దర్శితే. ఇదానీ మధ్యాత్మం తే దర్శయతి - అధ్యాత్మమితి. అధ్యాత్మ మాత్మని దేహేతు. వపు రమ్బరా చ్ఛరీరా న్తస్థా దాకాశా త్ప్రాణా చ్చేతరత్ య దస్తి తత్ మూర్తం మ ర్త్యం స్థితం సచ్చే త్యేవ కథితం బ్రహ్మణ ఏకం రూపమ్. చక్షుః త స్యైతస్య రసః. పఞ్చభి ర్భూతై రారబ్ధం శరీరం తత్ర. వాయుః ప్రాణః ఆకాశ ఆకాశఏవ. అవశిష్టాని చర్మమాంసాదీని పృథివ్యాదిభూతత్రయాత్మకాని. తత్ర తైజసం చక్షుః. సారిష్ఠం తేనైవ సర్వశరీరస్యాపి సారవత్త్వలాభాత్. తత్ర చక్షురిన్ద్రియ స్యారూపత్వేపి చక్షుర్గోళకస్య సరూపత్వా న్మూర్తత్వమ్. ప్రాణః తత్ప్రసిద్ధం వపు ర న్తరస్థితం నభశ్చ. అమూర్త మమృతం యచ్చ త్యచ్చైవ బ్రహ్మణోఽన్య

దూ్రిషమ్. ప్రాణాకాశయో రూపరహితత్వా దమూర్తత్వం యావద్బ్రహ్మసా
క్షాత్కార మవినాశిత్వా దమృతత్వం సర్వశరీరవ్యాపిత్వా ద్యత్త్వ మపరిత్యక్తత్వా
త్త్యత్త్వ మితి బోద్ధవ్యమ్. యః దక్షిణాక్షిస్థితః పురుషః సః తస్యా మూర్తస్యాధ్యా
త్మికస్య రసః. అమూర్తత్వాదిధర్మవత్త్వా త్పురుషస్య సారిష్ఠత్వా చ్చేతి. నను
కోఽసౌ యో దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః. అత్రాహ కశ్చిత్. స్వాభిముఖ మవస్థితస్య
దేవదత్తస్య చక్షుషి యజ్ఞదత్తేన యో దృశ్యతే పురుషాకారః స ఇతి. నైత
ద్యుక్తం తస్య యజ్ఞదత్తప్రతిబిమ్బత్వాత్. దర్పణవ చ్చక్షురపి ప్రతిబిమ్బం
గృహ్ణాతి. తర్హి న దర్పణస్థస్య స్వప్రతిబిమ్బస్య చక్షుషి యో దృశ్యతే స ఇతి విద్ధి.
నైతదపి యుక్తం తస్యాపి స్వప్రతిబిమ్బత్వాత్. దర్పణద్వారా స్వచక్షుషి హి
స్వయం ప్రతిబిమ్బతి. కథ మన్యథా స్వకరచలనాదినా చక్షుః పురుషస్య చలనా
దికం స్యాత్. నచ ప్రతిబిమ్బభూతోఽపి స ఏవ పురుష ఇతి వాచ్యం. తస్యాసార
త్వాత్. ప్రతిబిమ్బా ద్బిమ్బ ఏవహి సారః. బిమ్బం పురుషాకారం పిణ్డం హిత్వా
ప్రతిబిమ్బస్య సారత్వకథన మయుక్తం. కిఞ్చ యః ప్రతిబిమ్బో దక్షిణాక్షిస్థ
స్స ఏవ వామాక్షిస్థోఽపీతి దక్షిణాక్షిస్థః పురుష స్సార ఇత్యప్యయుక్తమ్. నచ యో
దక్షిణేఽక్షిణ ప్రతిబిమ్బరూపేణ స్థితఇవ భాతి స బిమ్బఏవ పురుషఇతి వాచ్యం- తస్య
మూర్తత్వా న్మర్త్యత్వా త్స్థితత్వా ద్దృశ్యత్వాచ్చ కథ మమూర్తసారత్వం
భవేత్. తస్మా ద్దక్షిణేఽక్షిణ యో దృశ్యతే స నైవ పురుషః. కిన్తర్హి. యో ద్రష్టా
సఏవ పురుషః. తస్మి న్నమూర్తత్వామృతత్వాస్థితత్వాదృశ్యత్వానాం సత్త్వాత్.
నచ దక్షిణేఽక్షిణ స్థితస్య కథ మస్తి తత్త్వ మితి వాచ్యమ్. అపరిచ్ఛిన్నో
ద్రష్టా చక్షు రధిష్ఠాయ దృశ్య మ్పశ్యతీ త్యక్షిస్థత్వ స్యౌపచారికత్వాత్. నచ
చక్షురిన్ద్రియమేవ పురుషఇతి వాచ్యం. తస్య కరణత్వే నాద్రష్టృత్వా త్పురుష
స్యచ ద్రష్టృత్వాత్. నచ బుద్ధిరేవ చక్షు రధిష్ఠాయ పశ్యతీతి వాచ్యం. తస్యా
అపి కరణత్వాత్. 'శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనఞ్చ రసనం ఘ్రాణమేవచ, అధిష్ఠాయ
మనశ్చాయం విషయా నుపసేవతే.' ఇతిగీతావచనాత్. నచ మనఏవ కరణం నతు
బుద్ధి రితి వాచ్య మేకస్యైవాన్తఃకరణస్య సంశయనిశ్చయాత్మకవృత్తిభేదేన మనో
బుద్ధిశబ్దద్వయవాచ్యత్వాత్. న చామూర్తస్యాస్య కథ మ్పురుషత్వ మితి వాచ్యం.
పురి శరీరే శేత ఇతి పురుషః. పూర్ణత్వాద్వా పురుషః. పురుషాకారం దేహ మభి
వ్యాప్య తప్తం లోహపిణ్డ మగ్నిరివ స్థితఇతివా పురుషఃఇతి వ్యుత్పత్తేః. నచైవ మక్షిస్థ
ఇత్యేవ వక్తవ్యే కిమితి దక్షిణాక్షిస్థ ఇత్యుక్త మితి వాచ్యం. వామాక్ష్యపేక్షయా ద
క్షిణస్యాక్ష్ణః స్వచ్ఛత్వాతిశయేన తదధిష్ఠాయ పురుష స్సమ్యక్పశ్యతీతి హేతోః

నను దక్షిణాక్ష్యధిష్ఠాయ రూపమివ దక్షిణశ్రోత్ర మధిష్ఠాయ శబ్దమపి గృహ్ణాత్యేవ
పురుష ఇతి కస్మా దుక్తం దక్షిణాక్షిస్థ ఇతిచే దుచ్యతే. శ్రవణాదిక్రియాణా మ్మధ్యే
దర్శనక్రియాయాః ప్రశస్తత్వాత్. రమణీయం వస్తు శతవారం శ్రుత్వాపి పురు
షో న తృప్యతి దృష్ట్వాతు సద్యఏవ తృప్యతీతి దర్శనకర్తా పురుష ఇహ దక్షిణాక్షి
స్థ ఇత్యుచ్యతే. ఇదంచ దర్శనకర్తృత్వం శ్రవణకర్తృత్వాదీనా ముపలక్షణమేవ
తస్మా ద్ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితాచ య స్సఏవ పురుషః. నచ సోఽపి ద్రష్టా
క ఇతి వాచ్యం యోఽస్మి న్దేహే పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహం మనోమ్యహ
మిత్యేవం ప్రతిపద్యతే స ఏవాహం ప్రత్యయాలమ్బనభూతో జీవః. నను య ద్యహం
ప్రత్యయాలమ్బనం జీవః తర్హి అహఙ్కారఏవ జీవః న చేష్టాపత్తిః అహఙ్కారస్య
సుషుప్తిమూర్ఛాదిషు నాశేన జవస్యానిత్యత్వాపత్తేః ఇతిచే న్నైవమ్. అన్తః
కరణ మేకమే వాహఙ్కారేదఙ్కారభేదేన ద్వివిధ మ్భవతి. అహంవృత్తి రిదం వృత్తి
రిత్యన్తఃకరణం ద్విధేతి వచనాత్. తస్య చాహం వృత్తిమద న్తఃకరణ స్యాహఙ్కా
రశబ్దవాచ్యస్య విజ్ఞానాత్మనా జీవేనసహ తాదాత్మ్యాధ్యాసా దహం పశ్యామీ
త్యాదిప్రతీతయ ఉత్పద్యన్తే. యథా సుఖదుఃఖయుక్తమనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసా
త్సుఖీ దుఃఖీతి ప్రతీతిసమ్భవః. జీవాహఙ్కారయో స్తాదాత్మ్యాధ్యాసాభావే తు
అహం పశ్యామీత్యాదిప్రతీతయో న సమ్భవన్తి. కిం సుషుప్తౌ కాపి ప్రతీతి
రస్తి. తస్మా ద్వస్తుతో జడస్యాపి జీవతాదాత్మ్యాధ్యాసా దన్తఃకరణస్య
జ్ఞాతృత్వలాభః. వస్తుతో నిరహఙ్కారస్యాపి జీవ స్యాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసా
దహంప్రత్యయాలమ్బనత్వంచేతి కృత్వా విజ్ఞానాత్మాపి జీవోఽధ్యాసా దహం
ప్రత్యయాలమ్బనభూత ఏవ. అతఏ వాహం బ్రహ్మాస్మీత్య త్రాహంశబ్దో లక్షణయా
విజ్ఞానాత్మానం వక్తీతి సిద్ధాన్తితమ్. ఏవ మాత్మాన్తఃకరణయోః క్షీరనీరయో రివ
పరస్పరం సమ్భిన్నత్వేన దుర్వివేచ్యత్వా దేవ. విజ్ఞానాత్మానం సన్తమపి నిర్ధర్మకం
జీవం రాగాదిధర్మవన్తం వద న్త్యవివేకిన స్తార్కికాదయః. అన్తఃకరణధర్మాణాం
రాగాదీనా మాత్మ న్యధ్యస్తత్వాత్. తథా రాగాదిధర్మవ దన్తఃకరణమేవ జీవం
మన్యన్తే కేచిత్. న చాత్మధర్మాఏవ రాగాదయ ఇతి వాచ్యం. కామాదీ న్ప్ర
కృత్య సర్వం మనఏవేతి శ్రవణాత్. నచ జీవస్య విజ్ఞానమేవ న స్వరూప మితి
వాచ్యం. విజ్ఞానాత్మేతి శ్రుతేః. నను జీవస్య నజ్ఞానం స్వరూపం కిన్తు జ్ఞాతైవ జీవః
ద్రష్టే త్యాదిశ్రుతే రితిచే న్నైవమ్. జ్ఞాతుర్హి జ్ఞానమేవ స్వరూపమితి. నచ యది
జీవస్య జ్ఞానం స్వరూపం తర్హి జ్ఞాతాహమిత్యేవ కుతః ప్రతీతిః జ్ఞాన మహ మితి
కుతో న ప్రతీతిరితి వాచ్య మహఙ్కారవిశిష్టస్య జీవస్య న కేవలం జ్ఞానం స్వరూ

పం కిన్తు నిరహఙ్కారస్య కేవలస్యైవ జీవస్య, తతశ్చాహఙ్కారాభావా త్కథ మహం జ్ఞాన మితి ప్రతీతి స్స్యాత్. అహఙ్కారవిశిష్టస్తు జ్ఞాతైవ జ్ఞానక్రియా కర్తృత్వాత్. యద ప్యస్య విశిష్టస్య జ్ఞానం త న్న చైతన్యం కిన్తు క్రియైవ. నహి జీవస్య శుద్ధస్య క్రియాత్మకం జ్ఞానం స్వరూపం కిన్తు చైతన్యాత్మకమేవ "నిష్కలం నిష్క్రియ" మిత్యాదిశ్రుతేః, క్రియాయా జన్యత్వేనానిత్యత్వాచ్చ. తస్మా దహఙ్కారతాదాత్మ్యధ్యాసే నాహ మిదం పశ్యామీతి యో మన్యతే తస్య జ్ఞాతుర్జీవస్య వాస్తవం రూపం చైతన్య మేవేతి జ్ఞాతు ర్జ్ఞానమేవ స్వరూపం నచ జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయాని భిన్నాన్యేవేతి వాచ్యం. వృత్తిజ్ఞానమేవ క్రియాత్మకం జ్ఞాతుర్భిన్నం నతు చైతన్యాత్మకమితి. విజ్ఞానాత్మేతి శ్రుతిగతవిజ్ఞానశబ్దస్య వృత్తిజ్ఞాన మేవార్థ ఇతి భ్రమిత్వా క్షణికం విజ్ఞాన మాత్మేతి కేచి దాహుః. త దయుక్తం, నిత్యాత్మనః క్షణికవిజ్ఞానరూపత్వాయోగాత్. టనాన్తరస్థితాత్మానభూతవస్తున ఏతద్దినస్థితాత్మస్మరణవిషయత్వాయోగా చ్చ. విశిష్టాద్వైతిన స్తు చైతన్యమాత్మన స్స్వరూప మితి వృత్తిజ్ఞాన మాత్మనో ధర్మ ఇతి చాభిప్రేత్య జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణక శ్చాత్మేతి బ్రువతే. తద ప్యయుక్తం వృత్తిజ్ఞాన స్యాన్తఃకరణధర్మత్వే నాత్మధర్మత్వాభావాత్. నచ చైతన్యం బ్రహ్మణఏవ స్వరూపం నతు జీవస్యేతి వాచ్యం, బ్రహ్మణఏవ దేహే ప్రవిశ్య జీవశబ్దవాచ్యత్వ మాపన్నత్వేన జీవబ్రహ్మణో రభేదాత్. ఏవం జీవబ్రహ్మణో రభేదా జ్జీవస్యచ జ్ఞానస్వరూపత్వా జ్జీవాతిరిక్తం బ్రహ్మ నాస్తీతి సాంఖ్యా భ్రాన్తిం ప్రపేదిరే. కుత స్సాంఖ్యప్రపత్తే ర్భ్రాన్తిత్వ మితిచే దుచ్యతే. య జ్జీవరూపేణేహ ప్రవిష్టం తస్య బ్రహ్మణః కథం నాస్తిత్వం వక్తుం శక్యతే. నహి ఘటాకాశాతిరిక్తో మహాకాశో నాస్తీతి కేనాపి వక్తుం శక్యతే ఇతి. నను యది బ్రహ్మైవ జీవః తర్హి బ్రహ్మణః కథం సంసారః కథంవా మోక్ష ఇతిచే దుచ్యతే. యది బ్రహ్మభిన్నో జీవః కథం తర్హి తస్య సంసారః. నచ ప్రకృతిసంసర్గా దితివాచ్య మసఙ్గస్య జీవస్య ప్రకృతిసఙ్గాయోగాత్. న చేశ్వరేచ్ఛయేతి వాచ్యం న హీశ్వరో ప్యసఙ్గం వస్తు ససఙ్గం కర్తుమీష్టే న హీశ్వరేచ్ఛయాపి గగనం సాకారం భవతి. కిఞ్చ యది జీవా నసఙ్గా న సంసారిణోఽపి స్వేచ్ఛయా సంసారిణః కుర్యా దీశ్వర స్తర్హి దుష్టఏవ స్యాత్. నచ జీవాదృష్టప్రేరితః కరోతీతి వాచ్యం. కర్మసఙ్గస్యా ప్యసఙ్గే జీవే అయోగాత్. న చేశ్వరమాయయా భ్రాన్తస్సన్ జీవ స్సంసరతీతి వాచ్య మసంగస్య మాయాసంసర్గాయోగాత్. అథ యది మాయయా సర్వమ ప్యఘటితం ఘటితం భవతీ త్యుచ్యతే

తర్హి తథైవ బ్రహ్మాభిన్నస్యాపి జీవస్య సంసారో మాయయా ఘటితో భవేదేవ-
తస్మాజ్జీవస్య సంసారిత్వ మ్మాయికమేవ నతు తాత్త్విక మితి కృత్వా నిస్సం
సారం బ్రహ్మైవ జీవః. ఏవం మాయామయత్వాదేవ సంసారస్య విద్యయా తన్ని
వృత్తిరితి బ్రహ్మవిద్యేయం ప్రవర్తితా భగవతా. కోఽసౌ భగవానితిచే దవ్యా
కృతోపాధికం బ్రహ్మేతి విద్ధి. నను మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే
ఇత్యుక్తం కథ మధునా అవ్యాకృతమితి తృతీయం రూప మస్తీ త్యుచ్యతఇతిచే
న్నైష దోషః. అవ్యాకృతోపాధిక స్యేశ్వరాఖ్యస్య బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తే
ద్వే ఏవ రూపే ఇతి వివక్షితత్వాత్. యద్వా యద్యపి మూర్తామూర్తవ దవ్యా
కృతమపి బ్రహ్మణ ఉపాధిః. తథాపి అవ్యాకృతం బ్రహ్మాధిగమద్వారం నభవ
తీతి, నత దిహ బ్రహ్మరూపత్వేనోక్తమ్. న హ్యుపాధిమాత్రం రూపశబ్దార్థ
ఇతి. నను అమూర్తసారస్య పురుషస్య కథం బ్రహ్మరూపత్వం ప్రాణాదివ దితిచే
దుచ్యతే. కేవలాత్మనః బ్రహ్మత్వేపి అహఙ్కారవిశిష్టాత్మనః పురుషస్య ప్రకృ
తస్య బ్రహ్మరూపత్వ మస్త్యేవ. బ్రహ్మాధిగమద్వారభూతత్వాత్. ఆకాశాదిద్వా
రేణేవ పురుషద్వారేణాపి హి బ్రహ్మాధిగమ్యతే కుశలేన కథ మితిచే దుచ్యతే
ఆకాశసన్నిత్యాకాశేఽనుస్యూతం యత్సన్మాత్రం తద్బ్రహ్మేత్యాకాశో యథా
బ్రహ్మాధిగమద్వారం తథా. పశ్యామ్యహమితి యః ప్రత్యేతి పురుష స్తస్య
య ద్వాస్తవం రూపం జ్ఞానమాత్రం త ద్బ్రహ్మేతి పురుషో బ్రహ్మాధిగమద్వారం
సమీపత్వా జ్ఞానస్వరూపత్వాచ్చ బ్రహ్మణః. తస్మా దత్ర పురుషశబ్దేన అన్తః
కరణవిశిష్టఏవ గ్రాహ్యః నతు శుద్ధః వక్ష్యమాణమాహారజనాదిదృష్టాన్తానురోధాచ్చ
వస్తుతస్తు అమూర్తసారః బ్రహ్మణ ఉపాధి శ్చాన్తఃకరణ మేవేహ పురుష ఇతి
బోద్ధ్యమ్ ఇతి సఙ్క్షేపః. ౯౩

శ్లో॥ తం మాహారజనామ్బరానలశిఖాపాణ్డ్వావికాబ్జేన్ద్రగో
పాభం హాన్త సకృ త్తటిత్ప్రభ మయే ద్య స్తస్య సుశ్రీ ర్భవేత్
ఆదేశోఽస్యతు నేతి నేతి బృహతో నాస్మా త్పరో విద్యతే
ప్రాణా స్సత్య మత స్స సత్య మభిధా సత్యస్య సత్యం విభోః. ౯౪

వ్యా.—యః మాహారజనామ్బరానలశిఖాపాణ్డ్వావికాబ్జేన్ద్రగోపాభం మహా
రజనేన రక్తం మాహారజనం తచ్చ త దమ్బర మనలశిఖా ఽగ్న్యర్చిః అవే రిద
మావిక మూర్ణాదిపాణ్డుచ త దావికంచ పాణ్డ్వావిక మబ్జం పుణ్డరీక మిన్ద్రగోపః
కీటవిశేషః తేషా మాభేవాభా యస్య తం తథోక్తమ్. హాన్తేత్యద్భుతే. సకృత్తటి

త్ప్రభం క్షణికవిద్యుదాభం తం పురుషం యః అయే జానీయాత్. తస్య సు
శ్రీః శోభనా శ్రీః ఖ్యాతిః భవేత్. అయమర్థః. పురుషోపాధే రన్తఃకరణస్య
వాసనారూపాణి బహూని సన్తి. నైషాం వాసనారూపాణా మాది రన్తో మధ్యం
సంఖ్యా దేశః కాలో నిమిత్తం వా ఽవధార్యతే. తత్ర స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే
చిత్తస్య వాసనారూపం రజనాకార ముత్పద్యతే తేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యు
చ్యతే తత్ర దృష్టాన్తో మాహారజనామ్బరం తథా పాణ్డ్వావికవ చ్చిత్తస్యాన్య ద్వా
సనారూప మ్భవతి. ఏవ మిన్ద్రగోపవ దన్య ద్వాసనారూప మ్భవతి క్వచి ద్విషయ
విశేషాపేక్షయా రాగస్య తారతమ్యం క్వచిత్తు చిత్తవృత్త్యపేక్షయా
ఇన్ద్రగోప స్స్వత ఏవాత్యన్త రక్త ఇతి చిత్తం క్వచి త్స్వత ఏవాత్యన్తం రక్త
మ్భవతి యథా అగ్న్యర్చి ర్భాస్వర మ్భవతి ఏవం చిత్తస్య క్వచి ద్భా
స్వరం వాసనారూప మ్భవతి యథా పుణ్డరీకం శుక్లం తద్వ ద్వాసనా
రూపం కస్యచి ద్భవతి యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి తథా
జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచి ద్వాసనారూప ముపజాయతే. ఏవం చిత్తవాస
నారూపవైచిత్ర్యా త్పురుషస్య రక్తత్వాదికం సమ్భవతి నతు స్వతఇతి. అస్య
బృహతః ప్రత్యగభిన్నస్య బ్రహ్మణః నేతి నేతి ఆదేశో నిర్దేశః. వృక్షం వృక్ష మితివ
న్నేతి నేతీతి 'వీప్సార్థే ద్విర్భావః.' బ్రహ్మణి నామ రూపం కర్మ జాతి ర్భేదో
గుణో వా యః కశ్చిదపి విశేషో నాస్తీతిహేతోః నేతినేతీతిశబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యతే
బ్రహ్మ యథా వృక్షం వృక్షం సిఞ్చతీత్యనేన సర్వా న్వృక్షాన్ సిఞ్చతీ త్యభిధీ
యతే వీప్సయా ఏవం నేతినేతీత్యనేన వీప్సయా సర్వం నాస్తీ త్యుచ్యతఇత్యర్థః.
నచ శూన్యవాదప్రసక్తిః యతః సర్వం నాస్తి త న్నిర్విశేషం బ్రహ్మేతి సర్వ
విశేషాభావాధికరణస్య బ్రహ్మణ స్సత్త్వాత్. ఏవం నిర్విశేషత్వాదేవ బ్రహ్మ
న కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం శక్యతే యథా గా రసౌ స్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి
గౌ ర్నిర్దిశ్యతే తద్వత్. అతఏవ నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ నతు ప్రకారాన్త
రేణేత్యాహ - నేతి. అస్మా న్నేతి నేతీతినిర్దేశా త్పరోఽన్యో బ్రహ్మణో నిర్దేశో
న విద్యతే. నిర్విశేషత్వా ద్బ్రహ్మణః ప్రకారాన్తరేణ నిర్దేశో న సమ్భవతీ త్యర్థః.
ప్రాణాః సత్యమి త్యుచ్యన్తే అమృతత్వా దితిభావః. అత ఏషాం ప్రాణానాం
స పరమాత్మా సత్యం తస్మా ద్విభో ర్వ్యాపకస్య పరమాత్మనః. సత్యస్య సత్యమి
త్యభిధాఽస్తి నామాస్తి ప్రాణగతామృతత్వస్య సాపేక్షత్వా ద్బ్రహ్మగతామృత
త్వస్య నిరపేక్షత్వా చ్చేతిభావః. నచ నామాదివిశేషశూన్యస్య బ్రహ్మణః కథం
సత్యస్య సత్యమి త్యభిధా భవితు మర్హతీతి వాచ్యమ్. వస్తుతో నిర్విశేషస్యాపి

వ్యవహారత స్సవిశేషత్వా ద్బ్రహ్మణః మాయయాహి బ్రహ్మణి సర్వేఽపి విశేషా అధ్యస్తా స్తచ్చ సవిశేషం బ్రహ్మ వ్యవహారవిషయో భవతి కథ మన్యథా బ్రహ్మణ స్స్య త్సంవ్యవహార్యత్వం. నచైవం వస్తుతోఽపి సవిశేషమేవ బ్రహ్మేతి వాచ్యం. పరమార్థదశాయాం యస్యకస్యాపి విశేష స్యాభావా త్తత్సాక్షిత్వేన బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సత్త్వాత్. ౯౪

శ్లో॥ పూర్ణా విత్తగణై రియం వసుమతీ సర్వాపి పుంసోఽమృతం
శక్నోత్యేవ న దాతు మేత్య విరతిం స్వాత్మానమే వాశ్రయేత్
పత్యుః కామకృతే పతిః ప్రియతమో నైవ స్త్రియా ఆత్మనః
కామాయైవ పతిః ప్రియ స్సుతధనక్షోణ్యాది విద్యాదితి. ౯౫

వ్యా.—తచ్చ బ్రహ్మ జ్ఞానైకలభ్యం న కర్మలభ్యం నాపి సముచ్చయలభ్యం తేజ స్తిమిరయో రివ జ్ఞానకర్మణో స్సముచ్చయానుపపత్తేః. అనిత్యస్వర్గాదిఫల సాధనస్య కర్మణః బ్రహ్మప్రాప్త్య హేతుత్వాచ్చ. 'నాస్త్యకృతః కృతే'నేతిశ్రుతేః. తస్మా ద్బ్రహ్మప్రాప్తికామః సర్వం కర్మ పరిత్యజేదే వేత్యాహ-పూర్ణేతి. విత్తగణైః ధనధాన్యపశ్వాదివిత్తనిచయైః పూర్ణా ఇయంసర్వాపి వసుమతీ పుంసో జీవస్యామృతం మోక్షం దాతుం న శక్నోత్యేవ విత్తసాధ్యస్య కర్మణో మోక్షాహేతుత్వా ద్విత్తం న మోక్షప్రద మితిభావః. తస్మా త్త్వమా సీతి శేషః. విరతిం జాయాపత్యాదిషు స్వర్గాదిషుచ వైరాగ్య మేత్య ప్రాప్య సన్న్యస్య సర్వమితి యావత్. స్వాత్మానమే వాశ్రయేత్. ప్రత్యక్ప్రవణో భవేత్. నను ప్రియవస్తుత్యాగో దుష్కరః. కథంచి త్కృతేఽపి తస్మిన్ ప్రియవస్త్వ న్తరాలాభా త్పురుషార్థభ్రంశఏవ స్యాత్ అతఆహ-పత్యురితి. స్త్రియాః పతిః పత్యుః కామకృతే ప్రయోజనాయ ప్రియతమో నభవ త్యేవ కిన్తర్హి ఆత్మనః కామాయైవ స్త్రియాః పతిః ప్రియో భవతి ఇతి సుతధ నక్షోణ్యాది విద్యాత్ సుతధనక్షోణ్యాదికామాయ సుతధనక్షోణ్యాది ప్రియం న భవతి. కి న్త్వాత్మకామాయైవేతి జానీయా దిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనాభిమతః కార్యకర ణసఙ్ఘాతోఽత్రాత్మశబ్దార్థః. తస్యచ ప్రయోజనం సుఖం స్వసుఖార్థమేవ సర్వస్రక్చం దనాదికం సమ్పాదయతి. నతు స్రక్చందనాద్యర్థ మిత్యర్థః. భర్తృభార్యయోరన్యోన్య సఙ్గమోఽన్యోన్యసుఖాయాపి భవేదితి తత్రాపి స్వసుఖార్థత్వనిర్ణయానుదయా దుక్తం ధనక్షోణ్యాదీతి. నహి ధనసఙ్గమా త్పురుషస్యేవ పురుషసఙ్గమా ద్ధనస్య కిమపి సుఖ మచేతనత్వా త్తస్యేతిభావః. ౯౫

శ్లో॥ కాన్తాకామకృతే ప్రియా భవతి నో కాన్తా నర స్యాత్మనః
కామాయైవ పరం ప్రియా భవతి సా రూపార్థగేహాదయః
రూపార్థావసథాదికామకృతయే నైవ ప్రియా ఆత్మనః
కామాయైవ పరం ప్రియాః కి మపరం సర్వం ప్రియం స్వాత్మనే. ౯౬

వ్యా.—స్త్రియాః పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో నభవతీ త్యుక్త మధునాతు పురుషస్య కాన్తాకామాయ కాన్తా ప్రియా నభవతీ త్యుచ్యతే-కాన్తేతి. నరస్య పురుషస్య కాన్తా నారీ కాన్తాకామకృతే ప్రియా నభవతి. పరం కిన్తు ఆత్మనః కామాయైవ సా ప్రియా భవతి. స్వోపభోగాయైవ పురుషః కాన్తా ముద్వహతి తయా సఙ్గచ్ఛతేచ నతు కాన్తోపభోగార్థ మిత్యర్థః. ఏవం రూపార్థగేహాదయః రూపార్థావసథాదికామకృతయే రూపార్థగేహాదీనాం ప్రయోజనాయ ప్రియా నైవ భవన్తి పరం కిన్తు ఆత్మనః కామాయైవ రూపార్థగేహాదయః ప్రియా భవన్తి కిమపరం కిమన్య ద్వక్తవ్యం కిం బహునేత్యర్థః. సర్వం స్వాత్మనే ఆత్మకామాయై వేత్యర్థః ప్రియం భవతి నతు సర్వకామాయేతిభావః. ౯౬

శ్లో॥ యద్భోగప్రద మాత్మన స్తదఖిలం లోకః ప్రియ మ్మన్యతే
సమ్పుష్ణాతిచ గోగణానివ పయోభోగాయ గోమాన్ పుమాన్
యచ్చాభోగద మాత్మన స్తదఖిలం నైవ ప్రియ మ్మన్యతే
నో పుష్ణాతిచ వన్యజన్తుమివ తత్సర్వం ప్రియం స్వాత్మనే. ౯౭

వ్యా.—కస్మా ద్ధేతో స్సర్వ మాత్మార్థమేవ ప్రియ మతఆహ- యదితి. యదాత్మనః భోగప్రదం సుఖజనకం త దఖిలం త త్సర్వం వస్తు లోకః ప్రియం మన్యతే చిన్తయతి. గోమాన్ పుమాన్ పయోభోగాయ క్షీరభోగార్థం గోగణానివ లోక స్తదఖిలం సమ్పుష్ణాతిచ. యచ్చ యత్తు ఆత్మనః అభోగదం భోగప్రదం నభవతి తదఖిలం లోకః ప్రియం న మన్యతే వన్యజన్తుమివ నైవ పుష్ణాతి. తత్తస్మాత్. సర్వం స్వాత్మనఏవ ప్రియం నతు సర్వార్థం స్వోపభోగార్థత్వేన సర్వస్య ప్రియత్వా త్సర్వ మాత్మార్థమేవ ప్రియ మితి పరమార్థః. ౯౭

శ్లో॥ య చ్చానిష్టద మాత్మన స్తదఖిలం ద్వేష్ట్యేవ లోకో యథా
సర్పం వృశ్చిక మాత్మనో భవతి సా సర్పాదిహింసా ప్రియా
సర్పాదే ర్నతు సా ప్రియా త దఖిలం శేష మ్భవ త్యాత్మనః
శేషీ న స్స్వయ మేకఏవ న పర స్యార్థే య దాత్మా ప్రియః. ౯౮

వ్యా.—పశుమాన్ పశుం పశ్వర్థమేవ పుష్ణాతి న త్వాత్మార్థ మితి బ్రువాణం దురాగ్రహం పరిత్యాహ యచ్చేతి. యచ్చ యత్తు ఆత్మనః అనిష్టకం దుఃఖదం వస్తు తదఖిలం లోకః సర్పం వృశ్చికం యథా ఇవ ద్వేష్ట్యేవ హినస్త్యేవ. సా సర్పాదిహింసా ఆత్మనః ప్రియా సర్పాదేస్తు ప్రియా న నైవభవతి దుఃఖహేతుత్వాత్ యథా గవాం తృణాదిదానం ప్రియం సుఖహేతుత్వా న్న త్వప్రియం తద్వదితిభావః. ఏతేన పుమాన్ యథా సర్పాద్యర్థం సర్పాదీ న్నహన్తి కి న్త్వాత్మార్థమేవ తథా పశ్వాద్యర్థం పశ్వాదీ న్నపుష్ణాతి కిన్త్వాత్మార్థమేవేతి సిద్ధమ్. తత్తస్మా దఖిలమ ప్యాత్మన శ్శేషం భోగ్యం భవతి. స ఏకఏవాత్మా శేషీ భోక్తా భవతి. నను యథా సర్వం సర్వార్థం న ప్రియం కి న్త్వాత్మార్థమేవ తథా ఆత్మాపి ఆత్మార్థం నప్రియః కి న్త్వన్యార్థమేవే త్యతఆహ-నేతి. యద్యస్మా త్పరస్యార్థే ఆత్మా ప్రియో నభవతి తస్మా దాత్మా అస్య ప్రపంచస్య శేషీ నభవతి. కిన్తు సర్వప్రపంచస్య శేష్యేవ. సర్వస్యా ప్యాత్మార్థమేవ ప్రియత్వాదితి. ౯౭

శ్లో॥ యస్యార్థే సకలం ప్రియం సతు పుమా నాత్మా నితాన్తం ప్రియః
శేషీతి ప్రతిపత్తు మస్య జగతః కోవాఽస్తు శక్యాలవః
ద్రష్టవ్యోఽయ మతః పుమాన్ ప్రియతమః స్వాత్మా ముముక్షో ర్గురో
శ్శ్రోతవ్యో మననీయఏవ నితరాం ధ్యాతవ్య ఏవాన్వహమ్. ౯౮

వ్యా.—నను యస్మాదేవ మాత్మార్థం సకలం ప్రియ మ్భవతి తస్మాదేవ స్వోపభోగార్థపుత్రకలత్రాదిపరిత్యాగో నైవ కార్యోఽతఆహ - యస్యార్థ ఇతి. సకలం యస్యార్థే ప్రియం సపుమా నాత్మాతు నితాన్తం ప్రియః అస్య జగత శ్శేషీచ భవతీతి ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం కోవా శక్యాలవోఽస్తు. నకోపీత్యర్థః నను భవత్వేవం నిరతిశయప్రీతివిషయు ఆత్మా తథాపి న ప్రియవస్తుపరిత్యాగ ఉచితః నహి ప్రియతమభార్యానురాగేణ ప్రియమాతృపరిత్యాగ ఉచితః. అతఆహ, ద్రష్టవ్యఇతి. అతః సర్వస్యాత్మార్థం ప్రియత్వా దాత్మన స్సర్వశేషిత్వాచ్చ ముముక్షోః ప్రియతమః నిరతిశయప్రీతివిషయః అయం స్వాత్మా స్వస్యాత్మా ద్రష్టవ్య స్సాక్షాత్కర్తవ్యః ప్రియతమవస్తున స్సాక్షాత్కర్తవ్యత్వా త్తత్సాక్షాత్కారప్రతిబంధభూతం సర్వమపి ప్రియం వస్తుజాతం మనీషిణా త్యక్తవ్య మేవేత్యర్థః. అత్రేదం బోద్ధవ్యమ్. సర్వార్థ సాధనత్వాత్పురుషస్య విత్తం తావత్ప్రియం విప్రకృష్టఇచ్ఛ తదపేక్షయా పుత్రః ప్రియ తరసన్నిహితత్వాత్. పుత్రస్య వ్యాధ్యాదౌ సతి విత్తవ్యయస్య క్రియమాణత్వాచ్చ పిత్రా పుత్రాపేక్షయా ప్యాత్మా ప్రియతమోఽతీవసన్నిహితత్వా దాత్మనః ప్రాణ

సఙ్కటే సతి పుత్రస్య క్షేత్రాశ్వాదిభ్యో బలిత్వేన దీయమానత్వాచ్చ పిత్రా. నన్వేవం ప్రియతమస్యాత్మన శ్శీతాదివారణార్థం సుఖార్థంచ గృహకలత్రాదిక మావశ్యక మేవేతి కథ స్తత్త్యాగ ఇతిచే దుచ్యతే యది కార్యకరణ సఙ్ఘాత ఏవాత్మా తర్హి తత్సాక్షాత్కార స్స్వ స్య వ్యస్త్యేవేతి న తదర్థం సన్న్యాసః కర్తవ్యః. పరన్తు సఙ్ఘాతో నాత్మైవ సఙ్ఘాతస్య పరార్థత్వా దాత్మనశ్చ శేషిత్వేనాన్యార్థ త్వాభావాత్, యదర్థం దేహేన్ద్రియాదికం సంహతం స ఆత్మాహి సఙ్ఘాతా దన్యః ఆత్మార్థత్వా త్సఙ్ఘాతస్య. ఆత్మనో భోగాయతనం శరీర మితి హ్యుచ్యతే. సచ సఙ్ఘాతవిలక్షణ ఆత్మా సర్వై రవిదిత ఏవేతి ద్రష్టవ్య ఇత్యుచ్యతే. నచ స విలక్షణ ఆత్మా ప్రియతమో న భవతీతి వాచ్యమ్. యదర్థం సఙ్ఘాతః ప్రియ స్స ఆత్మా ప్రియతమః కథం నభవేత్. కథం సఙ్ఘాత స్యాత్మార్థత్వ మితిచే దుచ్యతే. ఆత్మనో భోగాయతనత్వా దితి. ఆత్మాహి సఙ్ఘాత మాశ్రిత్య భోగా ననుభవతి. తస్మింశ్చ సఙ్ఘాతే దేహస్తావ దాత్మనః ప్రియః బాహ్యత్వాత్. తదపేక్షయా ప్రియతరాణీన్ద్రియాణి ఆన్తరత్వాత్. దేహే తాడ్యమానేపి చక్షు ర్నిమీలయతిహి పురుష శ్చక్షుషో బాధా మాభూదితి. తదపేక్షయా ప్యన్తఃకరణం ప్రియతమ మాన్తరతర త్వాత్. ఇన్ద్రియవికలోఽపి హి సుఖ మనుభవ న్స్మరణం నేచ్ఛతి. తదపేక్షయాపి సఙ్ఘాతవిలక్షణః ప్రత్యగాత్మాఽతిప్రియతమః. స్వాత్మత్వేన స్వస్యాతీ వాన్తరతమ త్వాత్. సుషుప్తా వన్తఃకరణవిలయస్యాపి పురుషే ణాకాఙ్క్షితత్వాత్. అయంచ ముఖ్యాత్మా న సంసారిణా ద్రష్టుం శక్యః. తస్య బహిర్ముఖత్వాత్ 'పరాఞ్చి ఖానివ్య తృణ త్స్వయమ్భూః తస్మాత్పరా ఙ్పశ్యతినాన్త రాత్మ'న్నితిశ్రుతేః. ఇన్ద్రియేషు శబ్దా దివిషయలమ్పటేషు సత్సు మనసశ్చ ఇన్ద్రియపారవశ్యేన శబ్దాదిలమ్పటత్వేసతి కథ మాత్మసాక్షాత్కార స్స్యా ద్గృహిణః. ఏకాగ్రచిత్తేనహి సాక్షాత్కర్తవ్య ఆత్మా 'దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభి' రితిశ్రుతేః. ఏవం ప్రియతమాత్మ దర్శనప్రతిబన్ధకారిత్వా దిన్ద్రియాణ్యేవ తావ త్త్యక్తవ్యాని సహ దేహేన కిమ్పున ర్గేహకలత్రాదికమ్. నచ కథ మిన్ద్రియదేహత్యాగ ఇతివాచ్య మిన్ద్రియాణాం విషయే ష్వప్రవర్తనమే వేన్ద్రియత్యాగః దేహే అభిమాన స్యాకరణమేవ దేహ త్యాగ ఇతి. ఏవం చిత్తప్రవృత్తిరపి బలాన్నివార్యైవ తస్యా అపి ప్రియతమాత్మ దృష్టిప్రతిబన్ధకత్వాత్. మనసి హి సఙ్కల్పవికల్పాదికం కుర్వతిసతి ఆత్మసాక్షాత్కారో జాయతే. ఏవం ప్రియతమాత్మదర్శనలోభేన సర్వమపి పరిత్యాజ్యమేవ. నచ వ్యర్థ మాత్మదర్శన మిద మితి వాచ్యం పరమానన్దరూపత్వా దాత్మనః. అత

ఏవహి నిరతిశయప్రీతివిషయత్వ మాత్మనః. సుఖేహి సర్వస్య ప్రీతి ర్వ్యజ్యతే తద్ద్వారాతు సుఖజనకే వస్తుని. ఆత్మాతు నిరతిశయసుఖరూప ఇత్యత్ర 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానా' దిత్యాదిశ్రుతయః సుషుప్తిశ్చ మానమ్. నచ బ్రహ్మైవ వానన్దరూప మితి వాచ్యం బ్రహ్మణఏ వాత్మత్వాత్. 'తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీ' త్యాది శ్రుతేః తస్మాత్పరమానన్దరూపత్వేన నిరతిశయప్రీతివిషయః ముఖ్యాత్మా సజ్ఞాతవిలక్షణస్సర్వమ పీతరత్ప్రియ వస్తుజాత మనాదృత్య ముముక్షుణా ద్రష్టవ్యః. ఆత్మదర్శనోపాయానే వాహ - శ్రోతవ్యఇత్యాదినా. గురో స్సకాశాత్ శ్రోతవ్యః ఉపదేశాద్వేదాన్తశాస్త్రార్థో బ్రహ్మాత్మైక్యలక్షణః జ్ఞాతవ్యఇత్యర్థః. యది ప్రతిబన్ధ బాహుళ్యాచ్ఛ్రవణమాత్రాదాత్మదర్శనం న జాయతే తర్హి మన్తవ్య ఇత్యాహ-నితరాం మననీయఇతి. మననం విచారః యది తతోప్యాత్మసాక్షాత్కారో న జాయతే తర్హి నిధిధ్యాసితవ్య ఇత్యాహ-ధ్యాతవ్య ఇతి అన్వహం సదా ధ్యాతవ్యఏవ. ధ్యానం సమాధిః. తస్మా చ్ఛ్రవణాదిభిరుపాయై రాత్మా ద్రష్టవ్యః ఆత్మదర్శనస్యైవ సర్వసంసారనివర్తకత్వేన మోక్షహేతుత్వాత్. 'తరతి శోక మాత్మవి' దితిశ్రుతేః. నను అత్ర తవ్యప్రత్యయస్య కిమపూర్వవిధి రర్థః యద్వా నియమవిధిః అథవా పరిసఙ్ఖ్యా విధిః. విధి రత్యన్తమప్రాప్తే నియమః పాక్షికే సతి తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తే పరిసఙ్ఖ్యేతి కథ్యతఇతి త్రివిధోహి విధిః. యథా వ్రీహీన్ ప్రోక్షతీతి వ్రీహిప్రోక్షణసంస్కారస్య మానాన్తరే ణాప్రాప్తత్వా దపూర్వవిధిః. వ్రీహీ నవహన్తీతి నియమవిధిః. తణ్డులనిష్పత్త్యర్థం వ్రీహీణా మవహననం యథా పక్షే ప్రాప్తం తథా పక్షే నఖవిదలనమపి ప్రాప్త మేనేతి వ్రీహీణా మవహననమేవ కుర్యా దితి నియమ్యతే. ఋతౌ భార్యా ముపేయాదితి పరిసఙ్ఖ్యావిధిః. గృహస్థస్య ఋతౌ వనృతౌచ భార్యోపగమనం ప్రాప్తమితి ఋతావేవ భార్యా ముపేయాదితి పరిసఙ్ఖ్యాతత్వాత్ ఇతి. అత్రోచ్యతే. ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇతి య దాత్మదర్శనం విధీయతే సోఽపూర్వవిధిరేవ. మోక్షసాధన స్యాత్మదర్శనస్య మానాన్తరే ణాప్రాప్తత్వాదితి. అన్యేతు నాయ మపూర్వవిధిః 'త మేవం విదిత్వా ఽతిమృత్యు మేతీ' త్యాది శ్రుత్యన్తరప్రాప్తత్వా దాత్మదర్శనస్య తతశ్చ మోక్షసాధనత్వేన యథాఽఽత్మదర్శనం ప్రాప్తం పక్షే తథా కర్మాపి ప్రాప్తమేవ 'అక్షయ్యగ్ం హవై చాతుర్మాస్యయాజిన స్సుకృత మ్భవతి' 'కర్మణైవహి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామ్ తత్ర మోక్షార్థం కర్మానుష్ఠానం నకర్తవ్యం కిన్త్వాత్మజ్ఞానమేవ కర్తవ్య మితి నియమ్యతఇతి. అపరేతు పరిసఙ్ఖ్యావిధి రేవాయం ముముక్షూణా మాత్మదర్శన ఇవానాత్మదర్శనేపి భ్రాన్త్యాదినా ప్రవృత్తిసమ్భవే ఆత్మ

దర్శనఏవ తత్ప్రవర్తనార్థం ద్రష్టవ్య ఇతి విధేః ప్రవృత్తత్వాదిత్యాహుః. వస్తుతస్తు జ్ఞానస్య వస్తుతన్త్రత్వేన పురుషతన్త్రత్వాభావా న్నాత్మజ్ఞానం విధాతుం శక్యతే యజ్ఞాదికర్మవత్. యేన యజేతేత్యాదివాక్యవ ద్ద్రష్టవ్య ఇత్యుపాసీతేతి వా వాక్యం విధిపరం స్యాత్. నచ జ్ఞాధాత్వర్థస్య జ్ఞానస్య క్రియాత్వేన యజ్ఞాదిక్రియావ త్కర్తవ్యత్వ ముపపద్యత ఏవేతి వాచ్యమ్. వృత్తేరేవ క్రియాత్వం నతు తత్ప్రతిఫలితచైతన్యలక్షణజ్ఞానస్య. నహి బిమ్బచైతన్యం క్రియా యేన ప్రతిబిమ్బచైతన్యం క్రియా స్యాత్. నను దేవదత్తో ఘటం జానాతీతి వాక్యస్య ఘటకర్మజ్ఞానక్రియాశ్రయాభిన్నో దేవదత్త ఇతి శాబ్దబోధా జ్జ్ఞానం కర్తుం శక్యమేవేతిచే న్నైవమ్. నహి ఘటం కురుత ఇతివ ద్ఘటజ్ఞానం కురుతఇతి క్వాపి ప్రయోగోఽస్తి, నాపి ఘటఇవ జ్ఞానం కర్తుం శక్యతే అవిషయత్వాత్ విషయిత్వాచ్చ. జానాతీతిప్రయోగస్తు జ్ఞానావచ్ఛేదకవృత్తిరూపక్రియాశ్రయత్వే నోపపద్యతే యద్వా జ్ఞా అవబోధన ఇత్యనుశాసనా ద్ధాతూనాం క్రియావాచిత్వాచ్చ భవతు జ్ఞాధాత్వర్థోఽవబోధనం క్రియా తథా ప్యవబోధో నక్రియా నహి సంవిత్. జ్ఞానస్యావబోధఏవ న త్వవబోధనం తత ఏవ జ్ఞానం విషయి. నతు విషయః అతో న కర్తుం శక్యతే. ఏవం సతి ఘటం జానాతీత్యస్య ఘటకర్మకావబోధనక్రియాశ్రయ ఇతి శాబ్దబోధ స్సమ్భవతి. యదితు జ్ఞానమ ప్యవబోధన మిత్యేవ వివక్ష్యతే తర్హి జ్ఞానక్రియాశ్రయ ఇత్యపి భవే చ్ఛాబ్దబోధః. నను జ్ఞాన మవబోధ ఇతి పక్షే తస్యాక్రియత్వా న్మాస్తు జ్ఞానవిధిః జ్ఞాన మవబోధన మితి పక్షేతు తస్య క్రియాత్వా జ్జ్ఞానవిధి ర్యుజ్యత ఏవేతిచే త్సత్యం పరన్తు జ్ఞానశబ్ద స్యావబోధనార్థత్వమే వాప్రసిద్ధమితి తస్మాత్కర్మణీ వాత్మజ్ఞానే విధ్యభావా దాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యత్ర నకోఽపి విధిః. తర్హి తవ్యప్రత్యయస్య కాగతిరితిచే దుచ్యతే. ఆత్మాద్రష్టవ్య ఇత్యస్యానాత్మావలోకనా దుపరతేన భవితవ్య మిత్యర్థవర్ణనమేవ గతిః. నను దృశిర్ ప్రేక్షణఇతి ధాతోస్తవ్యప్రత్యయే కృతే ద్రష్టవ్య ఇతి రూపసిద్ధిః ప్రేక్షణం చాలోకన మవబోధన మితి యావత్. తత్క్రియైవేతి. ఆత్మదర్శనస్య కర్తవ్యత్వం సమ్భవత్యేవేతి ద్రష్టవ్య ఇత్యయం విధి రేవేతిచే న్నైవమ్. ఘటాద్యనాత్మదర్శనస్య విధిత్వేపి నాత్మదర్శనం విధిః. స్వదర్శనే స్వవిధానాసమ్భవాత్. యో యత్ర విధీయతే తేన హి తస్మా ద్భిన్నేనభవితవ్యం న చాత్మజ్ఞానే ఆత్మా ప్రవర్త్యతే విధివాక్యేనేతి భేదోఽస్త్వేవేతి వాచ్య మాత్మన ఏకస్యైవ జ్ఞానక్రియాకర్తృకర్మభావాపత్తి రితివిరోధాత్. ప్రవర్తనాత్ప్రాగే వాత్మనాత్మనో విదితత్వాచ్చ నహ్యాత్మానామ కస్యచి త్కదా

చిద ప్యప్రత్యుక్షః. తస్మా జ్జ్ఞానస్య క్రియాత్వే ప్యాత్మజ్ఞానవిధి ర్వ్యర్థ ఏవ. న త్వేవం వ్యర్థ మాత్మదర్శనవిధిం ప్రమాణభూతో వేదో విదధ్యాత్. తత ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యయం న విధిః. కిన్తు అనాత్మావలోకనా న్నివర్తితవ్య మితి తాత్ప ర్యే ణాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తమ్. నను ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యనే నాత్మదర్శనం న విధీయతాం నా మానాత్మదర్శనా న్నివృత్తి ర్విధీయత ఇతి విధిరే వాయ మితిచే న్నైవమ్ నివృత్తే రక్రియాత్వేన విధీయమానత్వాభావాత్. భవతు వా ప్రవృత్తివన్నివృత్తిరపి క్రియా తథాపి అనాత్మదర్శనా న్నివర్తేతేతిహ కర్త్రోక్త్యభావా న్న విధిరితి. తస్మా త్సర్వథా ప్యాత్మదర్శనం నైవ విధేయ మితి సిద్ధ మాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్య స్యావిధిత్వమ్. అథ శ్రోతవ్య ఇతి వాక్యం విచార్యతే. తస్మిన్ విచారితేహి మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి వాక్యద్వయమపి విచారితప్రాయమేవ. శ్రోతవ్య ఆత్మే త్యపూర్వవిధి రితి కేచిత్. ఆత్మసాక్షాత్కార మ్ప్రతి వేదాన్తశ్రవణస్య సాధనతయా మానాన్తరానధిగ తత్వే నాప్రాప్తత్వాత్. నవా వేదాన్తశ్రవణంబ్రహ్మసాక్షాత్కారే హేతు రితి అన్వయ వ్యతిరేకప్రమాణ మస్తి. లోకే బహువారం కృతశ్రవణస్యాపి తత్సాక్షాత్కారాను త్పత్తేః. అకృతశ్రవణస్యాపి గర్భగతస్య వామదేవస్య తదుత్పత్తేశ్చ ఇతి. అన్యేతు వేదాన్తశ్రవణస్య నిత్యాపరోక్షాత్మసాక్షాత్కారహేతుత్వం ప్రాప్తమేవ. దశమ స్త్వమసీ త్యాప్తవాక్యశ్రవణస్య దశమసాక్షాత్కారహేతుత్వ వదితి. ఏవ మాత్మ సాక్షాత్కారే వేదాన్తశ్రవణవ త్పక్షే ప్రబోధచన్ద్రోదయాదిగ్రన్థశ్రవణ మపి ప్రాప్తమితి వేదాన్తశ్రవణమేవ కుర్యా దితి నియమ్యతే. శ్రోతవ్య ఇతి వాక్యేనేతి నియమవిధి రేవాయ మిత్యాహుః. యద్వా గురో స్సకాశాదేవ వేదాన్తశాస్త్రార్థ శ్శ్రోతవ్యో నతు స్వయమేవ తదర్థో విచారయితవ్య ఇతి నియమ్యతే. నచ శ్రవణా దాత్మసాక్షాత్కారః కేషాంచి న్నభవతీత్యుక్త మితివాచ్యం. ప్రతిబన్ధరహితా ద్విచారసహకృతాచ్చ శ్రవణా దాత్మసాక్షాత్కార ఇతి వివక్షితత్వాత్. యేతు శ్రుతవన్తోఽప్యాత్మసాక్షాత్కారశూన్యా స్తే ప్రతిబన్ధసహితా విచారరహితా శ్చేతి న దోషః. నచ తాదృశశ్రవణాభావేపి వామదేవ స్యాత్మసాక్షాత్కార ఆసీదితి వాచ్యం. జన్మాన్తరే కృతశ్రవణత్వా ద్వామదేవస్య హిరణ్యగర్భవత్. తస్మా త్సహకారిసహకృతే వేదాన్తశ్రవణేసతి ఆత్మసాక్షాత్కారసత్త్వం తదభావే తద భావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకప్రమాణ మత్రాస్త్యేవ ఇతి. అపరేతు బ్రహ్మజ్ఞానార్థం వేదాన్తశ్రవణే ప్రవృత్తస్య చికిత్సాజ్ఞానార్థం చరకసుశ్రుతాదిశ్రవణే ప్రవృత్తస్యైవ మధ్యే వ్యాపారాన్తరేపి ప్రవృత్తిః ప్రసజ్యతఇతి తన్నివృత్తిఫలకోఽయం పరి

సఙ్న్యాసవిధిః 'బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమే' తీతిశ్రుతేః "ఆసుప్తే రామృతేః కాలం నయే ద్వేదాన్తచిన్తయే"తి స్మృతేశ్చే త్యాహుః. వస్తుతస్తు శ్రవణ మిహ న వేదాన్తార్థశ్రవణమాత్రం. కిన్తు తజ్జన్య మాత్మవిషయం జ్ఞానమేవే త్యాత్మనిర్ణయ దాత్మశ్రవణేపి న కశ్చిద్విధిః. ఏవం మననజన్య మాత్మజ్ఞానం మననమి త్యుచ్యతే ధ్యానజన్యం చాత్మజ్ఞానం నిదిధ్యాసన మి త్యుచ్యత ఇతి న మననధ్యానయో రపి కశ్చిద్విధిః. నను యద్యేవం దర్శనం శ్రవణం మననం నిదిధ్యాసనం చేతి చత్వార్య ప్యాత్మజ్ఞానరూపైకార్థబోధకాని తర్హి కిమితి చతుర్ణా ముక్తిః ద్రష్టవ్య శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతీతిచే దుచ్యతే. ఆత్మజ్ఞాన ప్రాప్తి వేదాన్తశ్రవణం తదర్థమననం ధ్యానం చేతి త్రయం సాధన మితి జ్ఞాపనార్థమ్ తతశ్చ శ్రోతవ్యాదిపదత్రయస్య శ్రవణే నాత్మా ద్రష్టవ్యః మననే నాత్మా ద్రష్టవ్యః నిదిధ్యాసనే నాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రవణం శ్రోత్రేన్ద్రియస్య వ్యాపారః. మననం మనసః. నిదిధ్యాసనం బుద్ధే రితివివేకః. నచ నిత్యాపరోక్షే ఆత్మని విషయే కుత శ్శ్రవణాదిక మితి వాచ్య మాత్మత్వే నాజ్ఞజనాభిమత దేహేన్ద్రియా ద్యనాత్మనిరాకరణార్థ మితి. అనాత్మసు నిరాకృతేషు సత్సు తు ముఖ్యఆత్మా స్వతఏవ స్ఫురతీతి నాత్మజ్ఞానార్థం శ్రవణాదిక మావశ్యకమ్ ఇతి. తస్మా న్ముముక్షుణా సర్వం సన్న్యస్య వేదాన్తశ్రవణాదికం కర్తవ్య మాత్మసాక్షాత్కారార్థ మిత్యభిప్రాయః. ౯౯

శ్లో॥ సాక్షాత్కారవశా దముష్య పురుష స్తస్యామృతం ప్రాప్నుయా
దాత్మాఽసా వమృతో యతో నతు పున ర్మృత్యుం క్వచి ద్యాస్యతి
పుంసోఽముష్యచ దర్శనేన సకలం శ్రుత్వాచ మత్వా తథా
విజ్ఞానేన భవే దిదం సువిదితం సర్వం య దాత్మా జగత్. ౧౦౦

వ్యా.-నను ఐహికాముష్మికఫల తత్సాధనాని సన్న్యస్య మహతా క్లేశేన మనఇన్ద్రియాణిచ వశీకృత్య కాయక్లేశ మవిగణయ్య వేదాన్తశ్రవణాద్యా ప్రవృత్త ఆత్మాన మేవ సాక్షాత్కారం నత్వీశ్వరం నాపి సర్వంజగదితి వ్యర్థ ఏవాయంప్రయాస ఇత్యత ఆహ - సాక్షాత్కారేతి పురుషః త స్యాము ష్యాత్మన స్సాక్షాత్కారవశా దమృతం ప్రాప్నుయాత్. నను కృతాత్మసాక్షాత్కార ఆత్మానమేవ ప్రాప్నోతి 'బ్రహ్మవి దాప్నోతి పర' మితిశ్రుతేః న త్వమృత మతఆహ. యతో యస్మా దసా వాత్మా అమృతః భవతి. నను కర్మస్వ ప్యమృతం ప్రాప్నో త్యేవ స్వర్గం గత్వాఽత ఆహ - నేతి. క్వచిత్తు క్వచిదపి పునః మృత్యుం న యాస్యతి అమృత మాత్మానం ప్రాప్తవతః పురుషస్య స్వర్గ్య మమృతం పీతవత ఇవ పున ర్మృత్యుర్న భవతీతి

స్వర్గామృతాపేక్షయా ఆత్మామృతస్య మహద్వైలక్షణ్య మితి భావః యద్వా ఆత్మ సాక్షాత్కారా త్కథ మమృతత్వస్య లాభోఽత ఆహ - నత్విత్తి. అమృతత్వం హి మర ణరాహిత్య మాత్మనోఽమృతత్వాత్ త్తం ప్రాప్తస్య కథంవా మృత్యుర్భవే న్న కథమపి. నహ్యమృతత్వమృత్యుమత్త్వయో స్సామానాధికరణ్య మితిభావః. అథ వా ప్రాణాత్మవిద వ్యమృతం ప్రాప్నో త్యేవ ప్రాణ స్యామృతత్వా దత ఆహ - నత్వితి. ప్రాణసాయుజ్యం ప్రాప్తవత స్స్యాత్పున ర్మృత్యుః ముక్తౌ ప్రాణవియోగ దర్శనా త్ప్రాణస్య సాపేక్షనిత్యత్వాత్. ఆత్మాతు నిరపేక్షనిత్యఇ త్యాత్మానం ప్రా ప్తస్య న పున ర్మృత్యు స్స్యా దిత్యాత్మైకఏ వామృత ఇతిభావః. అమృతత్వే త్వా త్మనః 'న జాయతే మ్రియతేవా విపశ్చి' దితి 'అజో నిత్య శ్శాశ్వత' ఇతిచ మన్త్రాః ప్ర మాణమ్. నను యద్యాత్మా అమృతః తర్హి స ఆత్మైవ పురుష ఇతి సర్వ్వదాపి మృత్యు రహితఏవ పురుషః తతశ్చ పున ర్మృత్యుం నయాస్యతీ త్యుక్తి రయుక్తా. పునరిత్య నే నేతః ప్రాగయం మృత్యుం ప్రాప్తవా నితి గమ్యమానత్వా దితిచే న్నైవమ్. స్వతోఽమృతోఽపి పురుషో ఽనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసేన శరీరోదయనాశప్రయుక్తే జన్మమరణే జ్ఞానాత్ప్రాక్ప్రాప్తవానివేతి. తస్మా దాత్మానం ప్రాప్తవా న్విద్వాన్. జన్మమరణాదిలక్షణం సంసారప్రాప్తి పున ర్నావర్తత ఇత్యర్థః. 'నస పున రావర్తత' ఇతిశ్రుతేః. నచ సర్వాహి గతి రాగత్యన్తైవ.' సంయోగా విప్రయోగాన్తా' ఇతిన్యా యాత్. తత శ్చాత్మానం ప్రాప్తోపి కదాచి దావర్తేతైవేతిచే న్నైవమ్. నిత్యాప్త స్యాత్మనః కథం ప్రాప్తి రన్యా స్యాత్. తతశ్చ ఆత్మానం ప్రాప్తవానిత్యస్య ఆత్మైవ భవతీ త్యర్థః. 'బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవ' తీతి శ్రుతేః. అతఏ వాపునరావృత్తిత్వ మాత్మభూతస్య. ఆత్మాహి సర్వవ్యాపీ. నను ఆత్మనోఽమృతత్వేపి నతత్ప్రాప్తిః ఫలాయతే. ఆత్మనో నిత్యాప్తత్వాదేవ యది త్వాత్మా స్వస్మా దన్యం ప్రాప్ను యా త్తర్హి తత్ప్రాప్తిః ఫలం భవే దితిశఙ్కాయాం యద్యాత్మనోఽన్యద్వస్తు స్సి తర్హి తత్ప్రాప్తిః ఫలం స్యాత్. తదేవ నాస్తీత్యాహ - పుంసఇతి యద్వా ఆత్మ ప్రాప్తిర్నామ ఆత్మజ్ఞానమేవ ఆత్మజ్ఞానాతిరిక్తాత్మప్రాప్త్యభావాత్. జ్ఞాతఏవ హ్యాత్మా ప్రాప్త ఇత్యుచ్యతే. జ్ఞాతురే వాత్మత్వాత్. తచ్చాత్మజ్ఞాన మాత్మన స్స్వాభావికమేవ నహి స్వస్య స్వయం కదాచిదపి పరోక్షః. యదితు సర్వజ్ఞత్వం లభ్యేత తర్హి తత్ఫలం స్యా దత ఆహ- పుంసఇతి. పుంస స్సాధకస్య. శ్రుత్యా వేదా న్తార్థశ్రవణేన మత్యా మననేన విజ్ఞానేన నిదిధ్యాసనేన చ హేతునా జాతే నేతి శేషః. అము ష్యాత్మనో దర్శనేనచ సాక్షాత్కారేణైవ అహంబ్రహ్మాస్మీ త్యఖణ్డబ్రహ్మా కారవృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యలక్షణేన జ్ఞానేనేత్యర్థః. ఇదం సకలమపి సువిదితం

సుష్ఠు విదితం భవతి. తత్ర హేతు మాహ . యద్యస్మా త్సర్వం జగ దాత్మైవ. యథా రజ్జ్వవిద్యయా కల్పిత స్సర్పాభాసో రజ్జురేవ. ఏవ మాత్మని కల్పితం జగ దాత్మైవ తస్మా ద్రజ్జుసాక్షాత్కారకాలే సర్పస్యేవ ఆత్మసాక్షాత్కారదశాయాం జగతోఽభావా త్కథం తదవగతిః న కథమపీత్యర్థః. కిఞ్చ మృత్కార్యస్య ఘటస్య మృద్వ్యతిరేకేణాభావవ దాత్మకార్యస్య జగత ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావా త్కథ మాత్మవిద స్సర్వద్వైతదర్శనసమ్భవః. న చైవం సర్వం విదితం భవతీతి కథ ముక్త మితివాచ్య మాత్మత్వేన రూపేణ సర్వం విదితం భవతీతి తదర్థాత్ . న చానాత్మవి ద్యథా సన్నిహితం ఘటపటాదికం జానాతి తథా ఆత్మవి త్సన్నిహిత మసన్నిహితంచ సర్వం జగ జ్జానాతీత్యేవ వక్తవ్య మితివాచ్యమ్ . తాదృశసర్వద్వైతజ్ఞానస్య సంసారహేతుత్వే నోపేక్ష్యత్వాత్. 'ద్వితీయా ద్వై భయం భవతి.' 'మృత్యోస్స మృత్యు మాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీ' త్యాదిశ్రుతేః. న చైవం సర్వజ్ఞ స్యేశ్వరస్యాపి సంసారిత్వాపత్తి రితి వాచ్యమ్ . ఆత్మవిద ఆత్మన ఏ వేశ్వరత్వాత్ . నచ సర్వజ్ఞస్య హిరణ్యగర్భస్య సంసారిత్వాపత్తి రితి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. ద్వైతదర్శనంహి సంసారః యదితు హిరణ్యగర్భోఽప్యాత్మవిత్త్వా ద్ద్వైతం న పశ్యతీ త్యుచ్యతే తర్హి స నిస్సంసార ఈశ్వరఏవ. అథాపి యది సర్వద్వైతదర్శనమేవ సర్వజ్ఞత్వ మిత్యాగ్రహః తర్హి సర్వం య దాత్మా జగ దితి వాక్యస్య య దాత్మా సర్వం జగ ద్వ్యాప్నోతీతి శేష ఇత్యర్థః వాచ్యః . అయ మభిప్రాయః. ఏక ఏవాత్మా యస్మా త్సర్వం జగ ద్వ్యాప్య స్థితస్సన్ తత్తన్మన ఇన్ద్రియై స్తత్త త్సర్వం వేత్తి తస్మా దాత్మవి త్సర్వజ్ఞఏవ. అనాత్మవిత్తు స్వస్మిన్ పరిచ్ఛిన్నత్వభ్రాన్త్యా దేవదత్తోఽహం చక్షుషా ఘటం పశ్యామి యజ్ఞదత్త స్స చక్షుషా పుస్తకం పశ్యతీత్యేవం మన్యతే. ఆత్మవిత్తు సర్వేష్వపి శరీరే ష్వహ మాత్మైక ఏవ స్థిత స్సర్వం పశ్యామీతి మన్యత ఇతి సర్వజీవబుద్ధివృత్తివిషయ సర్వజ్ఞానాశ్రయత్వం సర్వజీవాత్మభూత స్యాత్మవిద స్సమ్భవతీతి. నను అహమేవ మహారాజ ఇత్యభిమానమాత్రా ద్యథా క్షుద్రో మహారాజో న భవతి ఏవం సర్వ మహమేవ పశ్యామీ త్యభిమానమాత్రా న్న జీవ స్సర్వజ్ఞో భవతి ఇతి చే దుచ్యతే. యథా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి పురుషః సఞ్జాతేఽభిమానమాత్రా త్సంసారీ జాత స్తథా కిం జీవ స్సర్వజ్ఞో న భవేత్ . యదితు తస్య తథావిధస్య సంసారిత్వం మిథ్యైవేతి ప్రత్యేషి తర్హి సర్వజ్ఞత్వమప్యుక్తం మిథ్యైవేతి విద్ధి . నహి వయ మాత్మన స్సర్వజ్ఞత్వం వాస్తవం బ్రూమః. వస్తుత స్సర్వస్యై వాభావాత్ . ఏతేన విప్రతిపన్నం జీవసార్వజ్ఞ్యమివ సమ్ప్రతిపన్న

మీశ్వరసార్వజ్ఞ్యమపి మిథ్యైవేతి సిద్ధమ్. సర్వే హ్యాస్తికా స్సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తిః పరోక్షః కశ్చి దీశ్వరోఽస్తీతిహి ప్రతిపద్యన్తే. స సర్వజ్ఞ స్సర్వవిత్. పరాఽస్య శక్తి ర్వివిధైవ శ్రూయతే ఇత్యాదిశాస్త్రాత్. తార్కికాశ్చ జగదిదం సకర్తృకం కార్యత్వా ద్ఘటవ దిత్యనుమానేన తాదృశ మీశ్వర మభ్యుపగచ్ఛన్తి. నను పరిచ్ఛిన్నసాంఖ్యేన జీవఏ వేశ్వరఇతి బ్రువతా భవతా కథం సర్వజ్ఞ ఈశ్వరోఽభ్యుపగత ఇతిచే న్నైవం వాదీః. కిం పరమార్థదశాయాం జీవఏవేశ్వరః యద్వావ్యవహారదశాయా మాద్యే ఏకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మాభి రభ్యుపేత మి త్యద్వైతమేవ. ద్వితీయేతు జీవేశ్వరయో రస్త్యేవ మహద న్తరమితి జీవాతిరిక్తేశ్వరోఽభ్యుపగత ఏవ. నచ వ్యవహారదశాయాం యథేశ్వర స్సర్వజ్ఞ స్తథా ఆత్మవిదపి సర్వజ్ఞో భవత్యేవ వసిష్ఠాదిజీవసార్వజ్ఞ్యస్య పురాణాదిషు దర్శనా దితివాచ్యమ్ వసిష్ఠాదీనాం తత్సార్వజ్ఞ్యం నాత్మజ్ఞానప్రయుక్తం కిన్తు యోగసిద్ధిప్రయుక్తం తత్త్వవిదాంతు యోగసిద్ధయో నైకాంత్యేనైవేతి కృత్వా ఆత్మవి త్సర్వజ్ఞఏవేతి సర్వజ్ఞఏవాత్మవిదితి వా న నియమః. నచ యఏవ యోగసిద్ధ స్సఏ వాత్మజ్ఞానసిద్ధ ఇతివాచ్యం యోగజ్ఞానయో స్సాహచర్యనియమాభావాత్. అనాత్మవిదాం యోగినా మయోగినా మాత్మవిదాఞ్చ సద్భావాత్. న 'చైకం సాంఖ్యంచ యోగంచ యః పశ్యతి స పశ్య'తీతి జ్ఞానయోగయో రైక్య మితివాచ్యం. జ్ఞానయోగోపాయభూతః కర్మయోగఇతి తదర్థాత్. న చాత్మవిద ఈశ్వరానుగ్రహా త్సర్వద్వైతజ్ఞానలాభ ఇతి వాచ్య మాత్మవిదృష్ట్యా స్వాతిరిక్తేశ్వరస్యైవాభావాత్. కుత స్తదనుగ్రహః. స్వాతిరిక్తజగదభావాచ్చ కుత స్తజ్జ్ఞానలాభ ఇతి. నచాత్మవిదః కిఞ్చిజ్జ్ఞా జీవా దన్యో వాతిరిక్త ఈశ్వర స్సర్వజ్ఞ ఇతివాచ్యమ్. ఆత్మవిదః కిఞ్చిజ్జ్ఞజీవత్వాభావాత్. య ద్యాత్మవి దాత్మభిన్నం కిఞ్చిత్పశ్యే త్తర్హి కిఞ్చిజ్జ్ఞ స్స్యాత్. నతు పశ్యతి 'యత్ర త్వస్య సర్వ మాత్మైవాభూ త్తత్కేన కం పశ్యే' దిత్యాదిశ్రుతేః. నచ పరమార్థదశాయా మాత్మవిదో ద్వైతదర్శనాభావేపి వ్యవహారదశాయా మస్త్యేవేతి వాచ్యం. తదాపి యద్యద్వస్తు పశ్య త్యాత్మవి త్తత్త త్సర్వ మాత్మత్వేన పశ్యతీతి నాత్మాతిరిక్తవస్తుజ్ఞానసమ్భవ ఆత్మవిదః యే నాయం కిఞ్చిజ్జ్ఞ స్స్యాత్. నన్వేవ మాత్మవి త్సర్వజ్ఞోపి న భవతి స చేష్టాపత్తిః. సర్వం విదితం భవతీ త్యుక్తత్వా దితిచే న్నైష దోషః. సర్వ స్యాత్మత్వా దాత్మవి త్సర్వవిదేవేతి. నచ కథం సర్వ స్యాత్మత్వమితి వాచ్యం కల్పిత స్యాధిష్ఠానాత్మకత్వా త్సర్వస్య చాత్మని కల్పితత్వాత్. తస్మా ద్యస్మాత్సర్వ మాత్మైవ. తస్మా దాత్మవి త్సర్వజ్ఞఏవేతి సిద్ధమ్. ఏవ మాత్మసాక్షా

త్కారమాత్రాదేవ సర్వసాక్షాత్కారసమ్భవా త్తత్తత్స్వర్గాదిసాక్షాత్కారార్థం
తత్తద్దేవతాభజనం హిత్వా శ్రవణమననాదినా ఆత్మైకఏవ సాక్షాత్కర్తవ్య
ఇత్యభిప్రాయః. ౧౦౦

శ్లో॥ బ్రహ్మక్షత్త్రియలోకవేదదివిషద్భూతేషు మధ్యే పుమాన్
యద్య ద్వేదతు యః పరత్ర పురుషా త్తత్తచ్చ తం వఞ్చయేత్
సర్వం వేదతు యః పరత్ర పురుషా త్సర్వంచ తం వఞ్చయేత్
బ్రహ్మక్షత్త్రియలోకవేదదివిషద్భూతాని సర్వం స యత్. ౧౦౧

వ్యా.— అథాత్మభిన్నం సర్వ మితి మతం దూషయతి - బ్రహ్మేతి. బ్ర
హ్మ బ్రాహ్మణో జాతివిశేషః క్షత్త్రియోఽపి స ఏవ ఇదం ద్వయం వైశ్యశూద్ర
వర్ణయో రుపలక్షణం 'చాతుర్వర్ణ్యం మయా సృష్ట' మితిగీతావచనాత్ వర్ణాన్త
రాణా మేతత్సఙ్కర జాతత్వాత్. లోకా భూరాదయః వేదా ఋగాదయః దివిష
దో దేవా ఇన్ద్రాదయః భూతా న్యేతేభ్యో భిన్నాని స్థావరజఙ్గమాత్మకాని ప్రాణి
న ఇత్యర్థః తేషు మధ్యే యద్య ద్వస్తు యః పుమాన్ పురుషా దాత్మనః పరత్రా
న్యత్ర వేద. ఆత్మభిన్నం పశ్యతీత్యర్థః. తత్తద్వస్తు తం వేదితారం వఞ్చయే త్పరి
భవే దేవ. మా మయ మాత్మత్వేన నపశ్యతీతి హేతో రితిభావః. యస్తు సర్వం
పృథివ్యాదిభూతాత్మకం జగ త్పురుషా త్పరత్ర వేద తం సర్వమపి వఞ్చయేదేవ.
తత్ర హేతు మాహ. యద్యస్మాత్ బ్రహ్మక్షత్త్రియలోకవేదదివిషద్భూతాని
సర్వంచ స ఆత్మైవ ఆత్మభూతం సర్వ మపి య ఆత్మభిన్నం పశ్యతి తస్య మిథ్యా
జ్ఞానిన స్సర్వం పరోక్ష మప్రాప్త మవశం భయజనకఞ్చ భవతీతి నైనం పశ్యే న్ము
ముక్షుః. కిన్తు సర్వమ ప్యాత్మైవేతి పూర్వశ్లోకోక్తవిధయా పశ్యేత్. తథాసతి
సర్వ మ ప్యావఞ్చకం స్యా దిత్యభిప్రాయః. ౧౦౧

శ్లో॥ వీణాదున్దుభిశఙ్ఖసఙ్కలనజాన్ శబ్దా న్విశేషాత్మన
స్సామాన్యా న్ననదా ద్వివిచ్య పురుషో నైవ గ్రహీతుం క్షమః
చిద్వ్యాప్తం త దిదం జగ త్కలయితుం తద్వ ద్వివి చ్యాత్మనో
నో శక్నోతి మృదో వివిచ్య న ఘటం గృహ్ణాతి కశ్చి త్క్వచిత్. ౧౦౨

వ్యా.— సర్వం జగ దాత్మైవేత్యుక్తం త త్కథం ప్రతీయమానస్య విచిత్ర
స్యాస్య జగత ఆత్మత్వ మతఆహ - వీణేతి. వీణాయా దున్దుభే శ్శఙ్ఖస్య చ సఙ్క
లనం వాదనం తాడనం పూరణఞ్చ తస్మా జ్జాన్ జాతాన్ విశేషాత్మనః
విశేషరూపాన్ శబ్దాన్ సామాన్యా త్సామాన్యాకారా న్ననదాత్ శబ్దా ద్వివిచ్య

పృథక్కృత్య గ్రహీతుం పురుషః నైవ క్షమః భవతి. సర్వస్యాపి విశేషజాతస్య సామాన్యే నానుస్యూతత్వా త్సామాన్యే కల్పితత్వాచ్చ సామాన్యగ్రహణపూర్వకమేవ విశేషగ్రహణం సమ్భవతి. నతు సామాన్యా త్పార్థక్యేన విశేషగ్రహణం సామాన్యా ద్వివిక్తస్య విశేషస్యైవాభావాత్. తథాచ శబ్దవిశేషా అపి శబ్దసామాన్యా ద్వివిచ్య గ్రహీతుం నశక్యన్తే. కిన్తు శబ్దసామాన్యగ్రహణపూర్వకమేవ శబ్దవిశేషగ్రహణం శబ్దసామాన్యా ద్వివిక్తశబ్దవిశేషాభావా దితిభావః. తద్వ త్తథా చిద్వ్యాప్తం చితా ఆత్మనా అనుస్యూతం త దప్రత్యక్ష మిదం ప్రత్యక్షంచ జగత్ ఆత్మన శ్చితో వివిచ్య కలయితుం గ్రహీతుం పురుషో నో శక్నోతి. చిదనుస్యూతత్వా చ్చితి కల్పితత్వాచ్చ జగతః చిద్వివేకే సత్యభావా దితిభావః. ప్రకృతదార్ష్టాన్తికార్థస్య సుఖబోధాయ దృష్టాన్తాన్తరం స్వయ మాహ కవిః - మృదణ్ణితి. క్వచిదపి కశ్చిదపి మృదో వివిచ్య ఘటం నగృహ్ణాతి మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటస్యైవాభావాత్. మృది కారణే ఘటాదేః కార్యస్య కల్పితత్వాత్. కారణావ్యతిరేకేణ హి కార్యం నామ కిఞ్చి దస్తి. కారణంచ జగతో బ్రహ్మ. తస్మా ద్బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ జగ న్నాస్తీతి సర్వం జగ దాత్మైవ. అతో్రిదం బోద్ధ్యమ్. ప్రతీతిసమనియతసత్తాకత్వా జ్జగతః జగదస్తిత్వం జగ ద్భాతీతి ప్రతీతిసిద్ధం. నహి సుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు ప్రతీత్యభావే జగ దస్తి. ఇయంచ జగ ద్భాతీతిప్రతీతిః జగతి చిద్రూపాత్మానుగతిప్రయుక్తా. అచేతనస్య జగతః స్వతఃస్ఫురణాయోగాత్. భానం ఖలు స్వప్రకాశాత్మధర్మః. నచ చిదనుస్యూతావపి కథం తత్ప్రతీతి రితి వాచ్యం చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జగత స్తత్ప్రతీతిః. యథా సుఖ్యహమితి ప్రతీతి రాత్మ న్యహఙ్కారాధ్యాసాత్. ఏవం జగతి చిదనుస్యూతిం ప్రతి హేతుస్తు జగత శ్చితి కల్పితత్వమేవ. ఘటస్య మృది కల్పితత్వాద్ధి ఘటే మృదనుస్యూతేత్యుచ్యతే. కారణంహి కార్యేఽనుస్యూతం సద్వర్తతే. ఏవ మనువృత్తత్వాదేవ కారణస్య సత్యత్వమ్. తస్యచ జగత్యనుగతస్య భానరూపస్య బ్రహ్మాంశస్య జగతః పృథక్కరణే జగత స్స్వరూపాసిద్ధిరేవ. భానప్రయుక్తత్వా జ్జగత్స్వరూపసిద్ధేః. ఏవం జగదస్తీతిప్రతీతిరపి జగతి బ్రహ్మాంశస్య సత్తాయా అనుగతిప్రయుక్తైవ జగత స్సకాశా త్సత్తాయాం వివేచితాయాన్తు కథం జగత్సిద్ధిః నకథమపి. తస్మాచ్ఛబ్దసామాన్యాతిరిక్తశబ్దవిశేషాభావవత్ మృదతిరిక్తఘటాభావవచ్చ బ్రహ్మాతిరిక్తం జగ న్నాస్త్యేవ కారకవ్యాపారవశా ద్ఘటాకారేణ మృదివ చక్షుర్ద్గోషాది

వశా త్సర్పాకారేణ రజ్జురివ దున్దుభ్యాద్యుపఘాతవశా చ్ఛబ్దవిశేషాకారేణ శబ్ద సామాన్యమివ మాయయా బ్రహ్మై జగదాకారేణ ప్రతీయతఇతి సర్వం జగ దాత్మైవేతి. ౧౦౨

శ్లో॥ ఆర్ద్రైధఃకలితానలాదివ పృథ గ్ధూమా అముష్మా న్మహా
భూతా దాత్మన ఉత్పతన్తి పురుషా న్నిశ్వాసవ చ్చాగమాః
విద్యా శ్లోకపురాణసూత్రనిచయవ్యాఖ్యేతిహాసా అను
వ్యాఖ్యానోపనిషద్గణాశ్చ సకలం నిశ్వాసవతస్యహి. ౧౦౩

వ్యా.—పూర్వశ్లోకే స్థితికాలే సర్వం జగ ద్బ్రహ్మైవేత్యుక్త మధునా ప్రాగుత్పత్తేరపి బ్రహ్మైవేద మిత్యుచ్యతే - ఆర్ద్రేతి. ఆర్ద్రైధఃకలితానలా దార్ద్రేన్ధనసంయుక్తవహ్నే స్సకాశా త్పృథ గ్ధూమాఇవ స్ఫులింగాదేర ప్యుపలక్షణం ధూమపదమ్. అముష్మా న్మహాభూతా దాత్మన స్సకాశా త్పురుషా న్నిశ్వాసవదాగమా ఋగాద్యా వేదా శ్చత్వారః విద్యాః నృత్తగీతాదిశాస్త్రాణి వేదః 'సోఽయ' మిత్యాద్యాః శ్లోకా మన్త్రాః 'తదేతే శ్లోకా భవన్తి.' 'త ద ప్యేష శ్లోకో భవతీ'త్యాదయః. 'పురాణ మ్'అసద్వా ఇద మగ్ర ఆసీ దసదే వేద మగ్ర ఆసీ' దిత్యాది సూత్రనిచయః సూత్రసఙ్ఘః సూత్రాణిచ వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యాని 'ఆత్మేత్యేవోపాసీ'తేత్యాదీని వ్యాఖ్యా అర్థవాదాః 'వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతే' త్యాద్యాః ఇతిహాసః 'ఊర్వశీహాప్సరా' ఇత్యాది సంవాదరూపః అనువ్యాఖ్యానాని వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాని యథా 'ఆత్మేత్యేవోపాసీతే' త్యస్య 'యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽ సా వన్యోఽహ మస్మీతి న స వేద యథా పశు రేవం స దేవానా' మితి ఉపనిషద్గణాః ఉపనిషద ఇత్యర్థః 'ప్రియ మిత్యేత దుపాసీతే' త్యాద్యాః ఉత్పతన్తి ఉచ్చరన్తి ఆవిర్భవన్తీతియావత్. విద్యాదిభేదే నాష్టవిధం బ్రాహ్మణ మృగాదిభేదేన చతుర్విధో వేద శ్చేశ్వరేణ లీలాన్యాయేన నిశ్వాసవత్ సృష్ట ఇత్యర్థః. కింబహునా సకలమపి జగ దేతస్య నిశ్వాసోహి నిశ్వసితమేవ నిశ్వాసన ల్లీలాన్యాయే నేశ్వరేణ సృష్టమేవేత్యర్థః. తస్మా త్సర్వం జగ దుత్పత్తేః ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మనైవా స్తీతి బ్రహ్మైవేద మిత్యభిప్రాయః. నను శాస్త్రసృష్టిరేవ కిమితి దర్శితా భూతసృష్టిః కిమితి నదర్శితేతిచే దుచ్యతే. అపౌరుషేయత్వం వేదబ్రాహ్మణయో ర్దర్శయితుం దర్శితేచ తస్మి న్వేదబ్రాహ్మణే స్వతఃప్రామాణే స్యాతామ్. సతిచ వేదప్రామాణ్యే వేదోక్తం సర్వం సత్యం భవేదితి. యద్వా వేదసృష్టిపూర్వికైవ భూతసృష్టిః. వేదోక్తవిధయాహి ప్రజాపతినా భూతాని సృష్టాని

'ధాతా యథాపూర్వ మకల్పయ' దితిశ్రుతేః. తస్మా ద్వేదసృష్టిరాదా వుక్తా సకలం నిశ్శ్వాస ఇతి జగత్సృష్టిః పశ్చా త్సఙ్గృహీ తేతి. నచ వేదానా మ పీశ్వర సృష్టత్వే పౌరుషేయత్వం స్యా దితి వాచ్యం జీవప్రోక్తానామేవ పౌరుషేయత్వం న త్వీశ్వరసృష్టస్యేతి. అతఏ వాత్రశ్లోకపురాణాదిశబ్దానాం యథాశ్రుతార్థో న వర్ణితః. యద్వా వేదో పీశ్వరేణ స్వాతన్త్ర్యేణ న సృష్టః కిన్తు పూర్వకల్పసజాతీయ ఏవేతి న వేదస్య పౌరుషేయత్వ మీశ్వరో హి ప్రళయే ఉచ్చారణాభావా న్నష్ట ప్రాయం వేదం ప్రళయావసానే స్వయం సంస్మృత్య యథాపూర్వం హిరణ్యగర్భా యోపదిదేశ 'తేనే బ్రహ్మ హృదా య ఆదికవయే' ఇతిభాగవతాత్. సచ ప్రజా పతిభ్య ఇత్యేవ ముచ్చారణ మనూచ్చారణీయఏవ వేదః. నతు స్వాతన్త్ర్యేణ- అతఏ వానుశ్రవఇతి వేదస్య నామ- శ్రవణ మనుసృ త్యోచ్చార్యతఇతి. తస్మా ద్వేదస్య స్వరానుపూర్వ్యాదిక మీశ్వరోఽప్యన్యథయితుం న శక్నో త్యేవేతి వేదోఽ పౌరుషేయ ఏవ. ౧౦౩

శ్లో॥ సర్వేషాం పయసాం యథా జలనిధి శ్శ్రోత్రాది రేకాయనం •
శబ్దాదే ర్వదనాదికస్యతు తథా వాగాది రేవం మనః
కామానాం హృదయం ధియాం బృహ దిదం సర్వస్య తస్మా త్సమం
శబ్దాదా కరణై ర్లయం గతవతి బ్రహ్మైక మ స్త్యద్వయమ్. ౧౦౪

వ్యా.—అథ ప్రలయేపీదం సర్వం జగ దాత్మైవేత్యాహ - సర్వేషామితి. సర్వేషాం వాపీకూపతటాకనద్యాదిగతానాం పయసాం జలనిధిః సముద్రః యథా ఏకాయన మేక మయన మేకం గమన మేకప్రలయః అవిభాగప్రాప్తి రిత్యర్థః సర్వమపి జలం సముద్రే ప్రవిశ్య యథా అవిభాగ మాపన్నం స త్సముద్రఏవ లీయతే ఇత్యర్థః. తథా శ్రోత్రాది శ్శబ్దాదే రేకాయనమ్. శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానాం శ్రోత్రత్వగక్షిరసనఘ్రాణాని యథాక్రమ మేకాయన మ్భవన్తి తథా వదనాదికస్య వదనాదానగమనవిసర్జనమైథునానాం వాగాదిః వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్యేకాయనం భవన్తి. కామానాం సర్వేషాం మన ఏకాయన మ్భవతి. ధియాం విజ్ఞానానాం హృదయం బుద్ధి రేకాయన మ్భవతి. ఇదం బృహ ద్బ్రహ్మ సర్వస్యైకాయనం భవతి. యస్మాదేవం తస్మా చ్ఛబ్దాదా విషయజాతే కరణై రిన్ద్రియై స్సమం లయం గతవతి సతి బ్రహ్మణి ప్రలీనేసతి అద్వయ మేకం బ్రహ్మై వా స్తి. అయ మ్భావః. సామాన్యే విశేషాణాం నిలయనం తావత్ప్రసిద్ధం మృత్సామాన్యే మృద్విశేషాణాం ఘటాదీనాం లయదర్శనాత్. ఏవం సముద్రజలసామాన్యే నద్యాదిజల

విశేషా నామరూపే విహాయాస్తంగచ్ఛన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. తథా శబ్దసామాన్యే శబ్దవిశేషా స్స్పర్శసామాన్యే స్పర్శవిశేషా రూపసామాన్యే రూపవిశేషా రససామాన్యే రసవిశేషా గన్ధసామాన్యే గన్ధవిశేషా శ్చాస్తంగచ్ఛన్తి. తానిచ శబ్దాదిసామాన్యాని సఙ్కల్పసామాన్యే ఽన్తర్భవన్తి. సఙ్కల్పవిశేషత్వా చ్ఛబ్దాదిసామాన్యానాం తచ్చ సఙ్కల్పసామాన్యం విజ్ఞానసామాన్యేఽన్తర్భవతి విజ్ఞానవిశేషత్వా త్సఙ్కల్పస్య. తచ్చ విజ్ఞానసామాన్యం జన్యం నిత్యజ్ఞానస్వరూపే ఆత్మన్యన్తర్భవతి. ఏవం శబ్దాదిక్రమేణ సర్వం జగ దాత్మన్యేవ లీయతఇతి నాత్మాతిరేకేణ వస్త్వన్తరం కిఞ్చిదస్తి. నచ పృథివ్యాదిభూతానాం లయ స్యానుక్తత్వా త్తాని సన్త్యే వాత్మాతిరిక్తాణీతి వాచ్యం శబ్దాదితన్మాత్రవ్యతిరేకే ణాకాశాదిభూతపదార్థాభావాత్. న చాత్ర శ్రోత్రాదౌ శబ్దాదిలయఏవోక్తః నతు శబ్దాదిసామాన్యేష్వితి వాచ్యం శ్రోత్రాదీనాం శబ్దాదిసామాన్యార్థపరత్వా దిహ. ఏవం వదనాదిక్రియాసామాన్యేషు వదనాదిక్రియావిశేషా అన్తర్భవన్తి. తానిచ వదనాదిక్రియాసామాన్యాని ప్రాణమాత్రమేవ. నచ ప్రాణః ప్రజ్ఞానమాత్రమేవ. ఏకమే వాన్తఃకరణాఖ్యం వస్తు జ్ఞానశక్తిప్రాధాన్యేన బుద్ధిరితి క్రియాశక్తిప్రాధాన్యేన ప్రాణఇతి చోచ్యతఇతి బుద్ధేరివ ప్రాణస్యాపి ప్రజ్ఞానమాత్రే ఆత్మన్యేవ ప్రలయః. ఏవం ప్రలయే ఆత్మాతిరిక్తవస్త్వభావాదేవ ఏకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మాస్తి. తస్మాత్ సృష్టిస్థితిలయకాలత్రయేఽపి సర్వం జగదాత్మైవేతి సిద్ధాన్తః. యద్వా విషయాణాం ప్రాతిభాసికత్వా ద్జ్ఞాయమానత్వ వేష్వేవ విషయాణాం సత్త్వం నాన్యథేతి కృత్వా శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యాణాం శబ్దాదివిషయాణాం శ్రోత్రాది రేకాయనం మనసి సత్యేవ శ్రోత్రాదిః స్వవిషయం గృహ్ణాతి నాన్యథేతి శ్రోత్రాదే ర్మన ఏకాయనం బుద్ధ్యధీనైవ మనఃప్రవృత్తి రితి మనసో బుద్ధి రేకాయనం సాచ బుద్ధి రాత్మనైవ భాస్యమానా సతీ సత్తాం లభత ఇతి బుద్ధే రాత్మా భవ త్యేకాయనమ్. ఏవం వదనాదిక్రియా వాగాదీన్ద్రియై ర్నిర్వర్త్యన్తే వాగాద్యభావేసతి వదనాద్యభావ ఏవేతి వదనాదీనాం వాగాది రేకాయనం ప్రాణచేష్టాభావే వాగాదిచేష్టాభావా ద్వాగాదీనాం ప్రాణ ఏకాయనం ప్రాణశ్చాత్మనైవ చేతనీకృతస్సన్ చేష్టత ఇతి ప్రాణస్యాత్మైకాయనం తథాచ క్రమేణ సర్వస్యాపి జగత ఆత్మన్యేవ ప్రలయ ఇత్యేకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మ. నచ కామానా మ్మనః ధియాం హృదయ మేకాయన మిత్యుక్త మితి కథ మస్యార్థస్య సిద్ధి రితి వాచ్యమ్. కామానాం శబ్దాదికామహేతూనాం శ్రోత్రాదీనామితి. ధియాం కామ

సఙ్కల్పాద్యాత్మకస్య మనస ఇతి చార్థవర్ణనాత్. అథవా శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యత్వా చ్ఛబ్దాదీనాం శ్రోత్రాది రేకాయనం వాగాదినిర్వర్త్యత్వా ద్వదనాదీనాం వాగాది రేకాయనం మనఃపరిభవత్వా త్కామానాం మన ఏకాయనం బుద్ధిజన్యత్వా ద్జ్ఞానానాం బుద్ధి రేకాయనం శ్రోత్రాది వాగాది మనో బుద్ధిశ్చే త్యేత త్సర్వ మాత్మపరిభవత్వా దాత్మైత స్యైకాయనం. కార్యస్య స్వకారణఏవ నిలయన మితి నియమా దితిభావః. నన్వేవం ప్రలయే యది సర్వమ ప్యాత్మని లీయతే తర్హి తదా సర్వేషామపి ముక్తి రేవేతి వ్యర్థోఽయం జ్ఞానమార్గ ఇతిచే న్నైవమ్. ఆత్యన్తికప్రలయే ఏవ సర్వలయః. నతు నిత్యప్రలయే నాపి నైమిత్తికప్రలయే నాపి మహాప్రలయే ఇతి. తత్ర నిత్యప్రలయ స్సుషుప్తిః నైమిత్తికప్రలయో బ్రహ్మాదిసప్రలయః మహాప్రలయో బ్రహ్మప్రలయ ఇతివివేకః. ఆత్యన్తికప్రలయస్తు మోక్షఏవ అథవా అత్రోక్తః ప్రలయః శబ్దాదీనాం శ్రోత్రాదిషు శ్రోత్రాద్యతిరేకేణ శబ్దాది ర్నాస్తీ త్యనుచిన్తనమేవ యథా మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటో నాస్తీతి. ఏవ మాత్మకార్యస్య జగత ఆత్మాతిరేకేణ నాస్తీతి చిన్తనమేవ జగత ఆత్మని లయః. తథా చిన్తితేసతి ఆత్మాతిరేకేణ జగత ఉపలమ్భాభావాత్. తస్మా త్సర్వం జగ దాత్మైవేతి సఙ్క్షేపః. ౧౦౪

శ్లో॥ క్షిప్త స్సైన్ధవఖిల్యఏవ సలిలే పాథోఽనులీయేత త
న్నైవా స్యోద్గ్రహణాయ కోపి పురుష శ్శక్తోఽమ్బు యల్లావణమ్
ఏవంభూత మపార మన్తరహితం విజ్ఞానమాత్రం మహ
ద్భూతా న్యనుపయాతి భూతనికరా దుత్థాయ నిశ్చేతనమ్. ౧౦౫

వ్యా.—కథ మాత్యన్తికప్రలయే ప్యాత్మైకశేషత్వ మత ఆహ - క్షిప్తఇతి. సలిలే క్షిప్త స్సైన్ధవఖిల్యః లవణఖణ్డః పాథో జల మనులీయే తానుసృత్య లయం గచ్ఛే దేవ. భౌమతైజససమ్పర్కా త్ఖిల్యస్య యత్కాఠిన్యం జాతం తత్స్వయోని సమ్పర్కా దపగచ్ఛతీతి యత్త దుదకస్య విలయనం త దనువిలీయతే సైన్ధవఖిల్య ఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్ కోపి పురుష స్సునిపుణోపి అస్య ఖిల్య స్యోద్గ్రహణాయ ఉదకా దుద్ధరణాయ నైవ శక్తః. యద్యస్మా దమ్బు లావణం లవణమయం జాత మితిశేషః. తస్మాదితిపూర్వేణాన్వయః. ఉదకే క్షిప్తః ఖిల్య స్సర్వావయవావచ్ఛేదే నోదకే సఙ్క్రాన్తః అతఏవ సర్వమ ప్యుదకం లవణరసమయం జాత మేవ ముదకే లీనత్వాదేవ ఖిల్యస్య పున రుదకా దుద్ధరణం కర్తు మశక్య మిత్యర్థః. ఏవమ్ అన్తరహిత మపారం సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యా మానన్త్యస్య ద్వివిధత్వా ద్విశేషణద్వయమ్. పృథివ్యాద్యపేక్షయా అనన్తం స్వత శ్చానన్తమిత్యర్థః

యద్వా దేశతః కాలత శ్చాన్తరహితమితి బోధనాయ విశేషణద్వయమ్. విజ్ఞాన మాత్రం జాత్యన్తరప్రతిషేధార్థం మాత్రపదం. భూతం కాలత్రయసత్ పారమార్థిక మిత్యర్థః. మహత్ సర్వజగదపేక్షయా మహత్ - బ్రహ్మేత్యర్థః. యదస్మిన్ శరీరే అనన్తేభ్యః ప్రవిష్టం తదితి యావత్. భూతనికరాత్ కార్యకరణ సఙ్ఘాతాత్మనా పరిణతా ద్భూతగ్రామాత్ సముత్థాయ తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజ్య బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం ప్రవిలాప్యేతి యావత్. నిశ్చేతనం విజ్ఞానశూన్యం సత్ తాని భూతాని కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకాని విలీనా న్యన్వపయాతి అనుసృత్య నశ్యతి. నను విజ్ఞానమాత్రస్య కథం విజ్ఞానశూన్యత్వ మనన్తస్య వా కథం నాశ ఇతిచే దుచ్యతే. నిత్యచైతన్యమాత్రస్య బుద్ధివృత్తివిజ్ఞానాభావః అనన్తస్య వినాశో దర్శనావిషయత్వప్రాప్తిః. ణశాదర్శన ఇతిహి ధాతుః స్మర్యతే. తతశ్చ నశ్యతి అదర్శనం గచ్ఛతి. దర్శనావిషయో భవతీత్యర్థః. అదృశ్యత్వా దాత్మనః నచ దృశ్యఏవేతి వాచ్యం. కి మాత్మా ఆత్మనా దృశ్యతే ఉతానాత్మనా. నాద్యః. కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. నాన్త్యః. జడత్వా దాత్మభిన్నస్య సర్వస్య. నచాత్మాన్తరేణ దృశ్యత ఇతి వాచ్య మభావా దాత్మాన్తరస్య 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే'తి శ్రుతే రేకత్వా దాత్మనః. నను అదృశ్య స్యాత్మనః అదృశ్యత్వం స్వాభావిక మేవేతి కృత్వా భూతాదర్శన మన్వదృశ్యో భవ త్యాత్మే త్యుక్తి రయుక్తేతిచే న్నైవమ్. అదృశ్యోఽప్యాత్మా సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసా దవిద్యయా దృశ్యఇవ కృతః తదావిద్యకం దృశ్యత్వం విహాయ పున రదృశ్యఏవ జాతఇతి. అయమాశయః. ఆత్మా దేహేఽస్మిన్ ప్రవిష్టస్సన్ సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసవశా దవిద్యయా కృతా న్మనుష్యోఽహం జాతో వృద్ధో జీర్ణః సుఖీ దుఃఖీ కాణో బధిరో వికల స్సంసారీతి మన్యమానః సఙ్ఘాతే నిమగ్న ఆసీత్ తప్తేఽయఃపిణ్డేఽగ్నిరివ. తస్య సఙ్ఘాతస్య దృశ్యత్వా ద్వికారిత్వా చ్చాత్మా దృశ్యో వికారీచ జాతః. స్థూలదేహస్య వినాశేఽపి సూక్ష్మదేహ స్యాముక్తి వినాశాభావా త్సదాఽపి సఙ్ఘాతాత్మకఏవ భవ త్యయమ్. అస్యతు యదా సుకృతపరిపాకవశా ద్వేదాన్తశ్రవణాదిలాభ స్తదా బ్రహ్మవిద్యయా స్వాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారో జాయతే. తేన చ సర్వమ ప్యవిద్యాతత్కార్యజాతం నశ్యతి. తత్ర యావత్ప్రారబ్ధావసాన మవిద్యాకార్యజాతం దగ్ధపటవ దబన్ధకం స ద్వర్తతే అవిద్యాతు సర్వాత్మనా నశ్యత్యేవ. ప్రారబ్ధావసానేతు కార్యజాతమపి నశ్యతి. ఏవం స్వకార్యైస్సహావిద్యాయాం నష్టాయా మయ మాత్మా నిర్ముక్తసర్వసంసారః పరిత్యక్తసఙ్ఘాతోఽపరిచ్ఛిన్నః ప్రజ్ఞానఘనోఽనన్తోఽపారశ్చ స న్నవతిష్ఠతే. ఇమా మేవ దశా మ్ముక్తి మాచక్షతే. అస్యాం దశాయాం కర

ణాభావా దాత్మనః. న శబ్దాదివిశేషవిజ్ఞాన మస్తి. ఉపాధ్యభావా న్న దృశ్యత్వం పరిచ్ఛిన్నత్వాదికం వా. ఉపాధిప్రయుక్తం హ్యాత్మనో దృశ్యత్వాదికం యద్య ప్యాత్మా సర్వదా ప్యేకరూపఏవ తథాపి బన్ధదశాయా మవిద్యయా గగనస్య నైల్యమి వాత్మన స్సమ్భూతం దృశ్యత్వాదిక మతఏవ తత్త్వవిత్ దేహాత్యాగా త్ప్రాగపి బ్రహ్మస్వరూపేణై వావతిష్ఠతే విశేషవిజ్ఞానశూన్యత్వా చ్చైతన్యమాత్రత్వాచ్చ. నచ తత్త్వవిద స్సతి కరణగ్రామే కథం విశేషజ్ఞానాభావ ఇతి వాచ్యం దర్శనమననాదీనా మన్తఃకరణబహిఃకరణధర్మత్వే నానాత్మధర్మత్వాత్. తస్మా ద్విద్యయా సర్వోపాధివిలయే కృతే నిర్విశేషం చైతన్యమాత్రమే వావశిష్యతే ఇతి. నను దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః కి మత్ర సాదృశ్య మితిచే దుచ్యతే. లవణరసమయస్య సముద్రోదకస్య భౌమతైజససమ్పర్కా ద్యథా సైన్ధవఖిల్యభావః ప్రాప్త ఏవం బ్రహ్మణో విజ్ఞానఘనస్య సఙ్ఘాతాభిమానా జ్జీవభావః ప్రాప్తః. యథా సైన్ధవఖిల్యః పున రుదకసమ్బన్ధాత్. లవణరసమయ ముదకమేవ భవతి యథాపూర్వం తథా జీవః బ్రహ్మాహమస్మీతి బ్రహ్మతాదాత్మ్యనిశ్చయాత్మకబ్రహ్మస్వరూపసమ్బన్ధాత్పున ర్విజ్ఞానమయం బ్రహ్మైవ భవతి యథాపూర్వమితి. ఉదకే ప్రవిశ్య సైన్ధవఖిల్యవద్బ్రహ్మణి ప్రవిశ్య జీవో నామరూపరహితో భవతీతి. ఉదకే ప్రవిష్ట సైన్ధవఖిల్యఇవ బ్రహ్మణి ప్రవిష్టో జీవో న పున రావర్తత ఇతిచ. ౧౦౫

శ్లో॥ విజ్ఞానాత్మక ఏష భూతనికరా దుత్థాయ యాతః పరం
స్వాపేవా మరణే బృహ న్నిజపదం జానాతి నో కిఞ్చన
యత్ర ద్వైతమి వాస్తి తత్రతు పరో జానాతు నామేతరం
యత్రాత్మైవ సమస్త మత్రతు కథం కః కేన కం ప్రాప్నుయాత్.
౧౦౬

వ్యా.— నను ముక్తో జీవో బ్రహ్మభావం ప్రపద్య విశేషవిజ్ఞానశూన్యో భవతీ త్యత్ర కిం ప్రమాణ మితిశఙ్కాయాం సుషుప్తి ర్మరణఞ్చ ప్రమాణ మిత్యాహ విజ్ఞానాత్మక ఇతి. విజ్ఞానాత్మకః విజ్ఞానమయ ఏష జీవః భూతనికరా దుత్థాయ కార్యకరణసఙ్ఘాతాభిమానం పరిత్యజ్య స్వాపే మరణే వాశబ్దా న్మూర్ఛాదిషుచ పరం సర్వవిలక్షణం నిజపదం స్వస్వరూపభూతం బృహ ద్బ్రహ్మ యాతః ప్రాప్తస్సన్ కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నో జానాతి. ఏవం ముక్తావపీ త్యనుమేయమ్. అధ్యాసే సతి విశేషవిజ్ఞానసద్భావః తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకన్యాయా దితిభావః. నచైవం యథా స్వాపే మరణేచ బ్రహ్మణి ప్రవిష్టో జీవః జాగరే

జన్మాన్తరేచ పునర్బ్రహ్మణ ఉత్తిష్ఠతి ఏవం ముక్తా వపీతి శఙ్క్యా ముత్థానకారణా జ్ఞానాభావా న్ముక్తౌ. నను ముక్తిదశాయాం స్వాపాద్వా వా విశేషవిజ్ఞానాభావే కో హేతు రతఆహ- యత్రేతి. యత్రావిద్యాదశాయాం ద్వైత మస్తి. ఇవశబ్దా త్తదానీమపి ద్వైతసత్త్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవేతి గమ్యతే. నహి సదైకరూపే ఽద్వితీయే బ్రహ్మణి కదాచిదపి ద్వైతం స్థాతు మర్హతి. తత్ర తస్యాం దశాయాన్తు పరో దృష్టా అవిద్యాకల్పితః. సైన్ధవఖిల్యతుల్యో జీవ స్సంసారీ ఇతరం దృశ్యం జానాతు నామ ద్వైతస్య సత్త్వా దవిద్యాకల్పితస్యేతిభావః. యత్ర విద్యాదశాయాం సమస్తం సర్వం వస్తు ఆత్మైవ భవతి. అత్ర అస్యాం దశాయాన్తు కః కథం కేన కరణేన కం పదార్థం ప్రాప్నుయా ద్విద్యాత్. న కోఽపి న కథమపి న కేనాపి న కమపి జానీయా దిత్యర్థః. సర్వద్వైతాభావా దద్వైత స్యాత్మన ఏకస్యై వావశేషాచ్చేతిభావః. నన్వేవం విద్యాదశాయాం సర్వద్వైతనాశే జీవనాశోఽపి ప్రాప్తః తచ్చానిష్టం నిత్యత్వా జ్జీవస్యేతిచే న్నైవమ్. స్వప్నమపి ద్వైతం విద్యాదశాయా మాత్మరూపేణైవ తిష్ఠతీతి న ద్వైతనాశః. నచ జ్ఞానస్వరూపత్వా జ్జీవస్య బ్రహ్మాత్మనాఽవస్థితి ర్భవతునామ కథం జడస్య జగత ఇతివాచ్యం కార్యస్య కారణాత్మనాఽవస్థితే స్సమ్ప్రతిపన్నత్వాత్. నచ కారణా ద్విలక్షణస్య కార్యస్య కథ ముత్పత్తి రితివాచ్యం రజ్జోరపి సర్ప స్యోదయదర్శనాత్. నచ బ్రహ్మకార్యస్య జీవస్య కథం బ్రహ్మాత్మనాఽవస్థితి రితివాచ్యం బ్రహ్మణఏవ జీవభావం ప్రాప్తత్వేన జీవస్య బ్రహ్మాత్మనాఽవస్థిత్యుపపత్తేః న చావికారి బ్రహ్మణః కథం జీవభావాపత్తి రితి వాచ్య మవికృతస్యైవ గగనస్య నీలభావాపత్తిదర్శనాత్. తస్మా ద్వస్తుతో బ్రహ్మైకమే వాద్వితీయం వ్యవహారతస్తు తస్మి న్మాయయా సర్వోఽపి ప్రపఞ్చో ద్రష్టృదృశ్యాదిలక్షణః కల్పితో భాతీతి సఙ్క్షేపః. ౧౦౬

శ్లో॥ యేనేదం సకలం పుమాన్ కలయతే జానాతు తం కేనవా
య శ్చేదం సకలం పుమాన్ కలయతే జానాతు తం కేనవా:
జ్ఞాతా జ్ఞానమయోఽప్యయం యది భవే జ్జ్ఞేయః పరేణాపి స
జ్జ్ఞేయశ్చే త్త్యనవస్థితిశ్చ బః వా న్స్వాత్మఘాతప వేష్యతామ్. ౧౦౭

వ్యా.-యత్ర త్వవిద్యావస్థాయా మన్యోఽన్యం పశ్యతి తత్రాఽప్యయ మాత్మాఽదృశ్య ఏవేత్యాహ- యేనేతి. పుమాన్ జీవః ఇదం సకలం దృశ్యం యేన ప్రజ్ఞానలక్షణే నాత్మనా కలయతే వేత్తి తం ప్రజ్ఞానాత్మానం కేనవా అన్యేన జానాతు న కేనాపీత్యర్థః. జ్ఞానేన జ్ఞేయం జ్ఞాయతే తత్తు జ్ఞానం న కేనాపి జ్ఞాయత

ఇతిభావః. యశ్చ జ్ఞాతా పురుషః ఇదం సకలం కలయతే వేత్తి తం జ్ఞాతారం కేనవా జానాతు న కేనాపీత్యర్థః. జ్ఞేయం జ్ఞాతుం కరణ మస్తి చక్షురాదికం నతు జ్ఞాతారం జ్ఞాతు మితిభావః. నను జ్ఞానం జ్ఞాతా చాన్యేన కేనచి ద్జ్ఞానేన జ్ఞాత్రా వా జ్ఞాయతాం కో దోష స్తత్రాహ. జ్ఞానమయో జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞాతా చాయ మాత్మా యది పరేణాన్యేన కేనచి ద్జ్ఞానేన జ్ఞాత్రా వా జ్ఞేయో భవేత్ సోపి పరః కేనచి త్పరతరేణ జ్ఞేయో భవేత్ ఇత్యేవ మనవస్థిత మనవస్థారూపో దోషః చకిఞ్చబలవా న్స్వాభ్యుపగత ఏవ విరోధోపి జ్ఞాతు ర్జ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వంచ విరుద్ధ మిత్యర్థః. ఇతి ఇష్యతా మభ్యుపగమ్యతాం విదుషేతిశేషః. తస్మా న్నాన్యస్త్యాత్మనః కోపి పరో ద్రష్టా అతఏవ 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే'తి శ్రూయతే. నను యః ప్రజ్ఞానేన సర్వం పశ్యతీ తీహోక్త స్స కిం జీవ ఉత కూటస్థో య ద్వేశ్వరోఽథవా బ్రహ్మ. అన్తః కరణే నావచ్ఛిన్నో జీవ ఉపహితస్తు కూటస్థః. మాయయావచ్ఛిన్న ఈశ్వర ఉప హితస్తు బ్రహ్మేతి వివేకః. అవచ్ఛిన్నత్వోపహితత్వయోస్తు ఉపాధేః కార్యాన్వ యిత్వతదభావప్రయుక్తో భేదో ఽవగన్తవ్యం న తావ జ్జీవః. అన్తఃకరణేన బహిః కరణై శ్చక్షురాదిభిశ్చ జీవ స్సర్వం వేత్తీతి. న కూటస్థః. తస్య విశేషవిజ్ఞానాభా వాత్. నేశ్వరః. మాయయైన స సర్వం పశ్యతి నతు ప్రజ్ఞానే నేతి. నాపి బ్రహ్మ కూటస్థవ దస్యాపి విశేషవిజ్ఞానాభావా దితిచే దుచ్యతే. న కేవలం చక్షురాదయో రూపాదిదర్శనే కరణాని. కిన్తు చక్షురాదిద్వారా బహిర్నిర్గతవిషయాకారపరిణత బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యమేవ. ఏవం సుఖాద్యాన్తరవిషయసాక్షాత్కారేఽపి సుఖాద్యాకారపరిణతబుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యమేవ. తథాచ తత్తద్విషయా కారపరిణతబుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యేనైవ జీవ స్సర్వం వేత్తీతి జీవ స్సర్వం ప్రజ్ఞానేన పశ్యతీ త్యుక్తమ్. 'యే నేక్షతే శృణోతీదం జిఘ్రతి వ్యాకరోతిచ' స్వాద్వస్వాదూ విజానాతి త త్ప్రజ్ఞాన ముదీరిత' మితివచనాత్. 'యేనవా రూపం పశ్య'తీత్యాద్యైతరేయోపనిషద్వచనాచ్చ. నచ బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యస్య కథం ప్రజ్ఞానాత్మత్వం బిమ్బచైతన్యస్యైవ ప్రజ్ఞానాత్మత్వా దితి వాచ్యం బిమ్బప్రతిబిమ్బయో రభేదాత్. ఏకమేవ చైతన్యం బుద్ధివృత్తౌ ప్రతిఫలితం స జీవస్య విశేషవిజ్ఞానసాధన మ్భవతీతి నచ బుద్ధివృత్తిరేవ కరణ మస్త్వితి వాచ్యం తస్యా జడత్వేన విషయప్రకాశకత్వాయోగాత్. నచ బుద్ధివృత్తిప్రతి ఫలితచైతన్యం ఫలభూత మవగతిశబ్దవాచ్యం జ్ఞానం నతు సాధనభూతం జ్ఞాన మితివాచ్యమ్. ఘటాకారపరిణతసాభాసబుద్ధివృత్తిజన్యత్వా ద్ఘట ఇతి జ్ఞానస్య.

న చావగతిరూప స్యాత్మనః కథం ప్రజ్ఞానరూపత్వ మితి వాచ్యం బుద్ధివృత్తి ప్రతిఫలితత్వరూపేణ ప్రజ్ఞానరూపత్వ మితి నచ నిత్యాయాః అవగతేః కథం జన్యఘటాదిజ్ఞానరూపత్వ మితి వాచ్యం నిత్యాయా మేకస్యా మేవావగతౌ యదా ఘటాది ర్విషయో భవతి తదా ఘటాదిజ్ఞానరూపత్వ మవగతే స్సమ్భవతీతి. యద్వా. బుద్ధివృత్త్యవచ్ఛిన్నం చైతన్యం సాధనభూతం బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం ఫలభూత మితివివేకః. ఏవంసతి ఏకస్యైవ చైతన్యలక్షణ స్యాత్మనః బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వరూపేణ ప్రజ్ఞానాత్మకత్వం బుద్ధిప్రతిఫలితత్వరూపే ణావగతిరూపత్వంచ సమ్భవతీతి. ఏవ మీశ్వరోపి మాయావృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణేన మాయావృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యలక్షణేన వా ప్రజ్ఞానేన సర్వం వేత్తీతి నేశ్వరపరత్వేపి కిఞ్చి దనవద్యమ్. తథా కూటస్థోపి స్వరూపచైతన్యలక్షణప్రజ్ఞానేన సర్వం జగ త్సామాన్యే నావభాసయతీతి కూటస్థపరత్వేపి న దోషః. నచ కూటస్థస్యైకమేవ స్వరూపచైతన్యం కథం కరణం కర్తృచ భవే దేకస్యామేవ జ్ఞానక్రియాయా మితి వాచ్యమ్. దేవదత్త స్స్వయం గచ్ఛతి విష్ణుమిత్ర స్స్వయం గ్రన్థం పశ్యతీత్యాది ప్రయోగదర్శనాత్. స్వేనే త్యస్మి న్నర్థేహి స్వయమి త్యవ్యయం వర్తతే. నచ కరణకర్తృభావవిరోధస్య కః పరిహార ఇతివాచ్యం స్వయమ్పశ్యతీ త్యస్య కరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ పశ్యతీత్యర్థాత్. అతఏవ శ్రుతి రాహ 'అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతే' త్యాదిః. కరణానధీనజ్ఞానవత్త్వం కూటస్థస్య. ఏవం బ్రహ్మాపి ప్రజ్ఞానేన స్వరూపచైతన్యలక్షణేన పశ్యతి సర్వమితి . తస్మాజ్జ్ఞానక్రియాయాం కర్తాపి విజ్ఞానాత్మా కరణ మ్భవత్యేవ. నను కథ మేకస్యైవ కర్తృత్వకరణత్వఫలత్వాని భవితు మర్హన్తి విరోధా దితిచే తోఽకృత్రి విరోధః. ఉపాధిభేదేన తత్సమ్భవాత్. తథాహి ఏకమేవ చైతన్య మన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం మాయావచ్ఛిన్నంవా భూత్వా కర్తృ భవతి. తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నం సత్కరణం భవతి. తద్వృత్తిప్రతిఫలితం సత్ విషయచైతన్యాభిన్నం స ద్వా ఫల మ్భవతి విషయావచ్ఛిన్నం స ద్జ్ఞేయ మపి భవత్యే వేతి. న్యాయమతేపి కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నత్వే నైకస్యై వాకాశస్య కరణత్వం ఘటావచ్ఛిన్నత్వేన విషయత్వంచ భవత్యేవ. హన్త తర్హి కథ మాత్మా జ్ఞేయో న భవతీ త్యుచ్యతే ఇతిచే ద్వదామి శృణు జ్ఞాతృవ త్త్వన్తరాభావాదితి నతు విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యాభావాత్ న చాత్మాకారయా బుద్ధివృత్త్యా వేద్యత ఏ వాత్మాఽఽత్మనేతి వాచ్యం. కరణ

వ్యాపారా త్ప్రాగేవ సిద్ధత్వా దాత్మనః. నహి స్వస్య స్వయం కదాపి పరోక్షః. తస్మా జ్జ్ఞాత్రై వాత్మా న జ్ఞేయ ఇతి సిద్ధాన్తః. ౧౦౭

శ్లో॥ భూతానాం మధు భూ ర్భువశ్చ మధు తా న్యస్యాంచ తేజోమయోఽ-
ధ్యాత్మం దే హ్యమృత స్స ఏత దమృతం చాత్మైవ సర్వం బృహత్
భూతానాం మధు వా ర్జలస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ-
ధ్యాత్మం రై తస ఏష చామృతమయో బ్రహ్మాఽయ మాత్మాఽ మృతమ్. ౧౦౮

వ్యా.-సర్వం జగ దాత్మసామాన్యక మాత్మప్రభవ మాత్మస్థిత మాత్మప్రలయం చేత్యుక్త మాత్మై వేదం సర్వ మితి. సర్వం జగ దాత్మైవ ఆత్మసామాన్యకత్వాత్మప్రభవత్వాత్మస్థితత్వాత్మప్రలయత్వవత్త్వాత్. యో యత్సామాన్యకత్వయత్ప్రభవత్వయత్స్థితత్వయత్ప్రలయత్వవాన్ స స ఏవ యథా మృత్సామాన్యకత్వమృత్ప్రభవత్వమృత్స్థితత్వమృత్ప్రలయత్వవాన్ ఘటో మృదేవ ఇతి ప్రయోగశ్చ సూచితః. తత్రాయం హేతు రసిద్ధ ఇతి కస్యచి దాశఙ్కా స్యా దితి తద్వారణాయాస్య మధుబ్రాహ్మణ స్యారమ్భః. భూతానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తానాం ప్రాణినాం భూ రియం పృథివీ మధు. మధువ త్కార్యమిత్యర్థః. యథైకో మధ్వపూపో ఽనేకై ర్మధుకరై ర్నిర్వ ర్తితః ఏవ మియం భూ స్సర్వై ర్భూతై ర్నిర్వర్తితా. భువశ్చ తాని భూతాని మధు. కార్యం భవ న్తీతి శేషః. భువా భూతానాం నిర్వర్తితత్వా దితిభావః. కిఞ్చ అస్యాం పృథివ్యాం వర్తమానఇతి శేషః. తేజోమయః చిన్మాత్రప్రకాశమయః. అమృతో ఽమరణధర్మా పురుష ఇతి శేషః. అధ్యాత్మ మాత్మని దేహే వర్తమానః తేజోమయో ఽమృతశ్చ దేహీ శారీరః పురుషశ్చ సర్వేషాం భూతానాం మధు. చశబ్దా త్పురుషస్యచ తాని మధు ఇతి భూః భూతాని భౌమః పురుషః శారీరశ్చేతి చతుష్టయ మేకం మధ్వితిభావః. ఏత చ్చతుష్టయాత్మకం మధు స ఏష ప్రకృత ఆత్మైవ. ఇదం సర్వం య దయ మాత్మేతి పూర్వ ముక్తత్వా దితిభావః. అమృతం చైషఏవ సర్వం చైషఏవ బృహ ద్బ్రహ్మ చై షఏవ. సర్వస్యాత్మకార్యత్వా త్కార్యస్యచ కారణవ్యతిరేకేణాసత్త్వా దాత్మనఏవ బ్రహ్మత్వా త్తస్యైకస్యైవ సత్యత్వాచ్చ సర్వ మాత్మా బ్రహ్మాత్మా అమృత మాత్మే త్యుక్తమితి బోధ్యమ్. ఏవం పర్యాయాన్తరేష్వప్యూహ్యమ్. భూతానాం వాః జలం మధు. జలస్య తాని భూతాని మధు. అస్మిన్ జలే వర్తమానః తేజోమయః చా దమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్త

మానః అమృతమయః చా త్తేజోమయ ఏష రైతసః రేతోమయః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. భూతాని చాస్య మధు ఏవం. జలభూతవార్మయ పురుషరైతస పురుషాత్మనా చతుర్విధ మేకం మధు. అయ ముక్తో వారాదిరూపః ప్రపఞ్చః అమృతం యద్బ్రహ్మ తదభిన్న ఆత్మైవ భవతి తత్కార్యత్వా దితి భావః. యద్వా ఆత్మా స్వరూపభూత మమృతం బ్రహ్మైవ భవతి. ౧౦౮

శ్లో॥ భూతానాం మధు వహ్ని రస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయో౽
ధ్యాత్మం వాఙ్మయ ఏష చామృత ఇదం బ్రహ్మాయ మాత్మా జగత్
భూతానా మ్మధు వాయు రస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయో౽
ధ్యాత్మం ప్రాణమయః పుమా నిద మసా వాత్మా౽మృతం బ్రహ్మయత్.
౧౦౯

వ్యా.— భూతానాం వహ్ని ర్మధు. అస్య వహ్నే ర్భూతాని మధు. అస్మిన్ వహ్నౌ వర్తమాన స్తేజోమయో ౽మృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమాన ఏష తేజోమయో ౽మృతః వాఙ్మయః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. తాని చాస్య పురుషస్య మధు. ఇకం చతుర్విధం మధు బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్నో౽య మాత్మైవ. తథా జగత్సర్వమ ప్యయ మాత్మైవ. యద్వా ఇదం జగ చ్చతుష్టయ మధ్వాత్మకః ప్రపఞ్చః. బ్రహ్మాభిన్నో౽య మాత్మైవ. భూతానాం వాయు ర్మధు. అస్య వాయో స్తాని భూతాని మధు. అస్మిన్ వాయౌ వర్తమాన స్తేజోమయ శ్చా దమృతమయః పుమాన్ అధ్యాత్మం వర్తమానః తేజోమయో౽మృతమయః ప్రాణమయః పుమాంశ్చ భూతానాం మధు. అస్య పురుషస్య భూతాని మధు. ఇదం చతుష్టయం మధు. అసా వాత్మైవ కో౽సా వత ఆహ - య దమృతం బ్రహ్మేతి స ఇతి శేషః. ౧౦౯

శ్లో॥ భూతానాం మధు భాను రస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయో౽
ధ్యాత్మం చామృత ఏష చాక్షుష ఇదం బ్రహ్మేద మాత్మా౽మృతమ్
భూతానా మ్మధు ది గ్దిశశ్చ మధు తా న్యస్యాంచ తేజోమయో౽
ధ్యాత్మం శ్రౌత్ర ఉతామృతశ్చ త దిదం బ్రహ్మేద మాత్మా౽మృతమ్.
౧౧౦

వ్యా.—భూతానాం భాను ర్మధు. అస్య తాని మధు. అస్మిన్ భానౌ వర్తమానః తేజోమయశ్చా దమృతః పురుషః. అధ్యాత్మం వర్తమానః అమృతశ్చా త్తేజోమయ ఏష చాక్షుషః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. అస్య పురుషస్య

భూతాని మధు. భూతానాం మధు అస్య తాని మధు ఇతి శబ్దానా మావృత్తి రతి భావః. ఇదం చతుష్టయం మధు బ్రహ్మ భవతి. ఇద మాత్మా భవతి ఇద మమృత మ్భవతి. భూతానాం దిక్ మధు దిశశ్చ తాని మధు అస్యాం వర్తమాన స్తేజోమ యోఽమృతః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానోఽమృత స్తేజోమయః శ్రోత్రః శ్రోత్రమయః పురుషశ్చ భూతానాం మధు తా న్యస్య మధు ఇదం బ్రహ్మ ఇద మాత్మా ఇద మమృత మ్భవతి. ౧౧౦

శ్లో॥ భూతానా మ్మధు చన్ద్రో ఽస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం మానస ఏవ చామృత ఇదం బ్రహ్మేద మాత్మాఽమృతమ్
భూతానాం మధు చఞ్చలా చ తటిత స్తా స్యత్రి తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం తైజస ఏవ చామృత ఇదం బ్రహ్మేద మాత్మా ఽమృతమ్.
౧౧౧

వ్యా.—భూతానాం చన్ద్ర శ్చన్ద్రో మధు అస్య చన్ద్రస్య తాని భూతాని మధు అస్మిన్ చన్ద్రే వర్తమానః తేజోమయ శ్చా దమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానోఽమృత శ్చా త్తేజోమయో మానస ఏవ పురుషశ్చ భూతానా మ్మధు తా న్యస్య మధు. ఇదం బ్రహ్మ ఇద మాత్మా ఇద మమృతమ్. భూతానాం చఞ్చలా తటిత్ మధు. తటితశ్చ తాని మధు. అత్ర ఇహ విద్యుతి వర్తమాన స్తేజోమ యోఽమృతమయః. పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృత ఏష తైజసః పురుషశ్చ భూతానాం మధు తా న్యస్య మధు ఇదం బ్రహ్మ ఇద మాత్మా ఇద మమృత మిదంశబ్ద స్యావృత్తేః. ౧౧౧

శ్లో॥ భూతానాం మధు వారిదోఽస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం సౌవర ఏవ శాబ్ద ఇద మాత్మేదం బృహ చ్చామృతమ్
భూతానాం మధు ఖంచ తస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం హార్దనభోమయశ్చ పురుషో బ్రహ్మేద మాత్మాఽమృతమ్.
౧౧౨

వ్యా.—భూతానాం వారిదో మధు. అస్య తాని మధు. అస్మి న్వర్తమాన స్తేజోమయోఽ మృతమయః పురుషః. అధ్యాత్మం సౌవర శ్శాబ్ద ఏష తేజో మయోఽమృతః. పురుషశ్చ భూతానాం మధు తా న్యస్య మధు - ఇదమాత్మా ఇదం బృహ దిద మమృతంచ భూతానాం ఖ మాకాశో మధు తస్యచ తాని మధు అస్మిన్ ఖే వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృతః పురుషః. అధ్యాత్మం హార్దనభోమయ

స్తేజోమయోఽమృతశ్చ పురుషః. భూతానా మ్మధు తస్యతాని మధు ఇదం బ్రిహ్మేద మాత్మేద మమృతమ్. ౧౧౨

శ్లో॥ భూతానా మ్మధు ధర్మఏవ మధు తా న్యస్యాత్రి తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష ధార్మ ఇద మా త్మేదంచ సర్వం బృహత్
భూతానా మ్మధు సత్య మస్య మధు తా న్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష సాత్య ఇద మా త్మేదంచ సర్వం బృహత్.
౧౧౩

వ్యా.—భూతానాం ధర్మో మధు. తాన్యేవ భూతానిచ అస్య ధర్మస్య మధు. అత్రి ధర్మే వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృతో ధార్మః పురుషశ్చ భూతానా మ్మధు. తా న్యస్య మధు. ఇద మాత్మా ఇదం సర్వ మిదం బృహచ్చ భూతానాం సత్యం మధు. అస్య తాని మధు. అస్మింశ్చ వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః. అధ్యాత్మం వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృత స్సాత్య ఏష పురుషశ్చ భూతానా మ్మధు తా న్యస్య మధు ఇద మా త్మేదం సర్వ మిదం బృహచ్చ. ౧౧౩

శ్లో॥ భూతానాం మధు మానుషం మధు తత స్తా న్యత్రి తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష మానుష ఇదం బ్రిహ్మేద మాత్మా సమమ్
ఆత్మా భూతమధు స్స్వయంచ మధు తా న్య స్యాత్రి తేజోమయో
యశ్చాత్మా పురుషోఽమృత స్స పరమోఽయంముఖ్య ఆత్మా బృహత్.
౧౧౪

వ్యా.—భూతానాం మానుషం జాతిః మధు. తతో మానుషస్య తాని మధు. అత్రి మానుషే వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం తేజోమయోఽమృత ఏష మానుషః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. తా న్యస్య మధు. ఇదం బ్రిహ్మా ఇద మాత్మా ఇదం సమం సర్వమ్. ఆత్మా కార్య కరణసఙ్ఘాతో భూతమధు భూతానాం మధు తానిచ స్వయ మస్య మధు. ఆత్మా స్వయం భూతమధ్విత్రివా. అత్రాత్మని య స్తేజోమయోఽమృతమయః పురుష ఆత్మాస్తి. సోఽయ మేవ. పరమః సర్వోత్కృష్టః అతఏవ ముఖ్యః బృహద్బ్రిహ్మా తదభిన్నఇత్యర్థః. ఆత్మా భవతి. ఇదం సర్వం య దయ మాత్మేతి యః పరికృత స్స ముఖ్యాత్మా కార్యకరణసఙ్ఘాతే వర్తమానః. పరిజ్ఞానఘనః పురుషఏవేత్యర్థః నన్వత్రి పృథివ్యాదిపర్యాయేషు అధిదైవత మధ్యాత్మంచ యే పురుషా ఉక్తా స్తే

కే ఇతిచే దుచ్యతే. తావ దధ్యాత్మం శారీరాదయ స్సర్వేపి పురుషా జీవఏవ. తథాహి. లిఙ్గాభిమానీ జీవ శ్శారీరః. లిఙ్గస్య సూక్ష్మశరీరత్వాత్. రేతఃప్రధానో రైతసః. వాక్ప్రధానో వాఙ్మయః ప్రాణాభిమానీ ప్రాణమయః. చక్షుఃప్రధాన శ్చాక్షుషః. శ్రోత్రప్రధాన శ్శ్రౌత్రః. మనోభిమానీ మనఃప్రధానో వా మానసః. తేజఃప్రధాన స్తైజసః. తేజశ్చ త్వక్. శబ్దప్రధాన శ్శాబ్దః. స్వరప్రధాన స్స్వారః. హృదయాకాశాభిమానీ హార్దాకాశమయః. ధర్మప్రధానో ధార్మః. సత్యప్రధాన స్సాత్యః. మానుషజాత్యభిమానీ మానుషః. విజ్ఞానమయ స్త్వాత్మేతి. యద్వా శరీరేభవ శ్శారీరః. చక్షుషి భవ శ్చాక్షుష శ్శబ్దే భవ శ్శాబ్ద ఇత్యేవం వ్యాఖ్యేయం. తథాపి శరీరచక్షుశ్శబ్దాదా వర్తమాన స్తదభిమానీ తత్ప్రధానో జీవ ఇత్యేవార్థః. పృథివ్యగ్నివాయ్వాదిషు పఞ్చభూతేషు సూర్యచన్ద్రదిక్పర్జన్యవిద్యుత్సుచ దృశ్యమానే ష్వచేతనేషు వస్తుషు తదభిమానిదేవతావిశేషా స్సన్తి తాసాంచ దేవతానాం పృథివ్యాదినామభిరేవ వ్యవహారః. తాఏవ దేవతా ఇహాధిదైవతం తేజోమయపురుషా ఇత్యుచ్యన్తే. ఏవం ధర్మసత్యమానుషేష్వపి తదభిమానిదేవతా స్సన్తి తా ఏవేహ తేజోమయపురుషాః. అథ అగ్న్యాదిదేవతానాం ప్రాణినాఞ్చ పరస్పర ముపకార్యోపకారకభావసత్త్వా దన్యోన్యం మధుత్వమ్. అచేతనానాఞ్చ పృథివ్యాదీనాం భూతోపకారకత్వా ద్భూతానాం పృథివ్యాద్యచేతనోపకారకత్వా దన్యోన్యం మధుత్వమ్. తత్ర భౌతికానాం స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాం పృథివ్యాదిభూతకార్యత్వాచ్చ పృథివ్యాదికంప్రతి మధుత్వమ్. విద్యుద్వారిదయో ర్వృష్టిసస్యాదిద్వారా దేహారమ్భకత్వా ద్దేహిభిశ్చ యజ్ఞాదిద్వారా విద్యుద్వారిదారమ్భకత్వాచ్చ పరస్పరం మధుత్వమ్. జన్మాన్తరకృతధర్మసత్యవశా న్మనుష్యాదిదేహానాం లబ్ధత్వేన బ్రాహ్మణాదిభి స్సత్యధర్మయో రనుష్ఠీయమానత్వేనచ ధర్మసత్యయో ర్భూతానాం చాన్యోన్యం మధుత్వమ్. మానుషాదిజాతే ర్భూతానాం చాన్యోన్యాశ్రయత్వా దన్యోన్యమధుత్వమ్. చేతనభోగార్థత్వా త్సర్వస్య చేతనమ్ప్రతి జీవం సర్వమపి మధ్వేవ. జీవేన విద్యాకర్మభ్యాం సర్వం సృష్ట మితి సర్వం జీవస్య కార్యత్వా న్మధ్వేవ. దేహజీవయో రన్యోన్యాశ్రయత్వేనా న్యోన్యమ్ప్రతి మధుత్వమ్ ఇతి. నను భూతానా మిత్యనేనైవ జీవగ్రహణాత్, కథం జీవానాం జీవఏవ మధు ఇతిచే న్నైవం. భూతశబ్దేన స్థావరజఙ్గమాత్మకదేహగ్రహణాత్. నను అధిదైవతపురుషస్యాధ్యాత్మపురుషస్య చాన్యోన్యోపకార్యోపకారకభావసత్త్వా త్కిమితి తయో రన్యోన్యమధుత్వం నోక్త మితిచే దుచ్యతే ఏకత్వాదితి. తథాహి 'అగ్ని ర్వా

ర్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్. ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశత్. వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాశికే ప్రావిశత్. ఆదిత్య శ్చక్షుర్భూత్వా అక్షిణీ ప్రావిశత్. దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశత్. చన్ద్రమా మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశత్' ఇతిశ్రుతిభ్యః. అగ్నిజలవాయ్వాదిత్యదిక్చన్ద్రదేవతానాం వాగ్రేతః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపత్వా దధ్యాత్మం పురుషస్యచ వాగాదిమయత్వాత్. ఏవం పృథివ్యాద్యా శ్శరీరాదిమయ్యఇతి పృథివ్యాదీనాం శారీరాదీనాం చైక్యం బోధ్యమ్. న చాగ్న్యాదిదేవానాం వాగాదికరణాత్మకత్వేఽపి కర్తుః పురుషస్య న వాగాద్యాత్మత్వ మితి వాచ్యమ్. వాగాద్యధ్యాసా జ్జీవస్య వాగాద్యాత్మత్వ మితి నచ కర్తుః కరణే కథ మహ మిత్యధ్యాస ఇతి వాచ్యం. వాగహమితి ప్రతీత్యభావేన సాక్షా త్తదధ్యాసాభావేఽపి వదా మ్యహమితి ప్రతీత్యా వాగ్ధర్మస్య వదన స్యాత్మన్యధ్యాసాత్. ఏవం పశ్యా మ్యహం మనో మ్యహం శృణో మ్యహ మిత్యాదిప్రతీతి వశా చ్చక్షుర్మనశ్శ్రోత్రాదినా మాత్మ న్యధ్యాసోఽవగమ్యతఇతి వాగాద్యాత్మక ఏవ జీవః. యదితు వాగాదికరణానుగ్రాహకాఏవ వహ్న్యాదిదేవా నతు వాగాదికరణాత్మకా ఇతి మతం తర్హి తేఽపి జీవాఏవ. జీవభేదస్య చౌపాధికత్వా ద్య ఆదిత్యాదిదేవదేహగతః యశ్చ మనుష్యదేహగత స్సపురుష ఏకఏవేతి బోధ్యమ్. నను యద్యేవం పురుషైక్యం తర్హి కథం చతుష్టయత్వం మధునః ఇతిచే దుచ్యతే. పార్థివత్వశారీరత్వాదినా కల్పితా త్పురుషభేదా దితి. తస్మా త్పృథివ్యాదీ న్యచేతనాని కార్యాణి కరణాత్మికాః పృథివ్యాదిదేవతాః. పృథివ్యాదిభూతకార్యాణి భౌతికాని భూతాని సర్వం చేద మాత్మకార్యమేవ స చాత్మా అస్మిన్ కార్యకరణ సఙ్ఘాతే అనభేభ్యః ప్రవిశ్య స్థితః ప్రజ్ఞానఘనఏవ నార్థాన్తరం తస్మా దయమేవాత్మా పరం బ్రహ్మ. సర్వం చాయమేవ. ఏతదాత్మప్రభవత్వా త్సర్వస్య. అమృతం చాయమేవ నిత్యత్వా త్సత్యత్వా చ్చాత్మనః అతో యుక్త ముక్త మిదం సర్వం యదయ మాత్మేతి ఇతిసఙ్క్షేపః. ౧౧౪

శ్లో॥ ఆత్మాఽయం పరఏవ సర్వజగతాం రాజా పతి శ్చేశ్వర
శ్చక్రాన్తర్గతనాభినేమియుగళే సర్వే యథాఽరా శ్శ్రితాః
అస్మి న్నాత్మని సర్వఏవ కలితాః ప్రాణాశ్చ లోకా స్సురా
స్సర్వే ప్రాణభృతశ్చ బుద్ధ్యుపహితా స్సర్వేఽపి జీవా స్తథా. ౧౧౫

వ్యా.—అయ మస్మిన్ సఙ్ఘాతే ఉపలభ్యమాన ఆత్మా పరఏవ పరమాత్మైవ. నాస్మాదన్యః కశ్చి త్పరమాత్మాస్తీత్యర్థః. అతఏ వాయం సర్వజగతాం రాజా

రక్షకః పతిః పాలక ఈశ్వర శ్శాసకశ్చ భవతి నత్వస్మా దాత్మనః కశ్చి దన్య ఈ శ్వరో స్తీత్యర్థః. యద్వా పతి రధిపతిః కశ్చి దనధిపతిరపి రాజోచితవృ త్తి మాశ్రిత్య రాజా భవతీతి రాజా పతిశ్చే త్యు క్తమ్. కస్మా దయ మధిపతి రతఆహ - ఈశ్వర ఇతి. ఈశనశీల ఇత్యర్థః. యథా చక్రా న్తర్గతనాభినేమియుగళే చక్రావయవభూత యో ర్నాభినేమ్యో రిత్యర్థః, చక్రనాభౌ చక్రనేమౌ చేతియావత్, సర్వే అరాః శ్రితా అర్పితాః తథా అస్మి న్నాత్మన్యేవ. సర్వే ప్రాణాః. వాగా దయః సర్వే లోకా భూరాదయః, సర్వే సురా అగ్న్యాదయః, సర్వే ప్రాణభృతః బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్య న్తభూతాని, బుద్ధ్యుపహితాః బుద్ధ్యుపచ్ఛిన్నాః బుద్ధితాదా త్మ్యాధ్యాసం ప్రపన్నా ఇతియావత్, బుద్ధిప్రతిబిమ్బితాఇతివా సర్వేపి జీవాః. కలితా అర్పితా భవ న్తి. చిదాభాసైస్సహ సర్వస్యాపి జగత స్స్వప్నవ త్కూట స్థాత్మని కల్పితత్వా దితిభావః. నచ జీవాః కల్పితా ఇత్యయు క్తం జీవస్యైకత్వా త్సత్యత్వాచ్చేతి. వాచ్యం. కూటస్థాత్మరూపే ణైకత్వం సత్యత్వఞ్చ చిదాభాసస్వరూ పేణతు బహుత్వం మిథ్యాత్వంచేతి. యస్మా దేవ మాత్మైన సర్వం బ్రహ్మచ తస్మా దాత్మవి త్సర్వం బ్రహ్మైవ ఆత్మవిద ఏవాత్మత్వాత్. అతఏవ శ్రూయతే 'బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతి స సర్వ మభవ'దితి.   ౧౧౫

శ్లో॥ ఆత్మా స ద్విపద శ్చతుష్పద ఇతిఖ్యాతాః పురోఽకల్పయ
ద్రాజావా పుర ఏష తా ఉదవిశ జ్జీవస్వరూపేణచ
శేతే య త్సకలాసు పూర్షు పురుషః ఖ్యాత స్స పూర్ష్వశ్చ య
న్నైనేనాతత మస్తి కిఞ్చన తథా నాసంవృతం కిఞ్చన.   ౧౧౬

వ్యా.—నను కథం పరమాత్మనఏ వాత్మత్వ మతఆహ - ఆత్మేతి. స సర్వజగ త్కారణభూత ఆత్మా పరమాత్మా. ఆకాశాదీ న్సృష్ట్వేతి శేషః. ద్విపద ఇతి చతుష్పదఇతిచ ఖ్యాతాః పుర శ్శరీరాణి మనుష్యాదీని మహిషాదీనిచ రాజా ప్రభుః పురోవా ప త్తనానీ వాకల్పయత్ సృష్టవాన్. తాశ్చ స్వసృష్టాః పురః జీవస్వరూపేణ లిఙ్గశరీరాభిమానిపురుషరూపేణ ఉదవిశత్ ప్రవిష్టవాన్ "శరీరం య దవాప్నోతి యచ్చాప్యుత్క్రామతీశ్వరః, గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయు ర్గన్ధానివాశయాత్. శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనంచ రసనం ఘ్రాణమేవచ, అధిష్ఠాయ మనశ్చాయం విషయా నుపసేవత." ఇతి గీతాశాస్త్రాత్.లిఙ్గశరీరీ జీవః దేహా ద్దేహాన్త రంగచ్ఛతీతి లిఙ్గిరూపే ణాత్మన స్థూలశరీరే ప్రవేశః యద్యపి 'ఘటో నీయేత నాకా శ స్తద్వ జ్జీవో నభోపమ'ఇతి శాస్త్రాత్, యథా స్థలా త్స్థలా న్తరం ఘటే నీయమా

నేపి ఘటావచ్ఛిన్నాకాశో ననీయతే. ఏవం విభుర్జీవః లిఙ్గస్యైత స్తతో గమనేపి
నైవ గచ్ఛతి ఆకాశవత్సర్వవ్యాపిత్వేన గన్తవ్యదేశాభావాత్, ఇతి ఘటాకాశ
స్యేవ జీవస్యాపి లిఙ్గినః కుతశ్చిత్క్వచిత్ప్రవేశోఽయుక్తఏవ. తథాపి లిఙ్గతాదా
త్మ్యాధ్యాసా ల్లిఙ్గే గచ్ఛతిసతి జీవోపి గచ్ఛతీవ. "ధ్యాయతీవ వేలాయతీ"వేతి
శ్రుతేః. తత్సన్దృష్ట్యైతు లిఙ్గస్యైవ దేహే ప్రవేశః నతు జీవస్య. అతఏవ భాష్య
కారైః పక్షీత్యుపనిషత్ప్రసఙ్గ లిఙ్గశరీర మిత్యేవార్థ ఉక్తః. బుద్ధిప్రతిబిమ్బో జీవ
ఇతి పక్షేతు జీవస్యాపి ప్రవేశ స్సమ్భవత్యేవ. ఉపాధిపరతన్త్రత్వా త్ప్రతిబి
మ్బస్య ఉపాధేః పరిచ్ఛిన్నత్వేన ప్రతిబిమ్బస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ. ఏవం మతద్వ
యానుగమాయ మాయాజీవరూపేణేత్యుక్తమ్. 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవి' శ్యేతి
శ్రుత్యన్తరసంవాదాచ్చ. యదితు భాష్యవిరోధ స్తవేతి మయి కస్యచి దాగ్రహ
స్తర్హి జీవఇత్యస్య లిఙ్గ మిత్యేవార్థో వక్తవ్యః. జీవ త్యనేన జీవ ఇతివ్యుత్పత్త్యా
లిఙ్గశరీరేణైవ స్థూలశరీరం జీవతీతి లిఙ్గస్య జీవత్వాత్. విభో రాత్మనః జీవనహేతు
త్వాభావాచ్చ. నహి మృతశరీరం కూటస్థాత్మనా జీవ ద్దృశ్యతే. నచ
కూటస్థాత్మా మృతశరీరే నాస్తీతి శక్యం వ్యాపకత్వా త్తస్య. తదేవ వ్యాప
కత్వం దర్శయతి - శేతఇతి. యస్మాదయం సకలాసు పూర్షు శేతే యస్మాచ్చ
పూర్ణః తస్మాత్పురుష ఇత్యయ మాత్మాఖ్యాతః ప్రథితః. పురి శేతే ఇతి పురిశయః
స ఏవ పురుషః పృషోదరాదిత్వాద్రూపసిద్ధిః. యద్యాత్మా వ్యాపకో న స్యాత్తర్హాస్య
పురుష ఇతిప్రసిద్ధి ర్నైవ స్యా దితిభావః. పరిచ్ఛిన్నస్య సర్వశరీరశయనాయోగాత్,
పూర్ణత్వాయోగాచ్చేతి గూఢాశయః. సకలాసు పూర్ష్వయ మేకఏవ శేత ఇత్యనేన
జీవానేకత్వం జీవేశ్వరభేదశ్చ నిరాకృతః. గీతాస్వప్యయ మేవార్థ ఉక్తః. 'క్షేత్రజ్ఞం
చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత' తేతి. నచ లిఙ్గానాం పరస్పరం భేదాత్కథం
జీవైకత్వ మితివాచ్యం. ఘటానా మనేకత్వే ప్యాకాశ స్యైకత్వాత్. యదేవ
చైతన్యం దేవదత్తశరీరాన్తరలిఙ్గావచ్ఛిన్నం తదేవ యజ్ఞదత్తశరీరాన్తరలి
ఙ్గావచ్ఛిన్నంచ. యథా యదేవాకాశం తామ్రఘటావచ్ఛిన్నం తదేవ రాప్య
ఘటావచ్ఛిన్నం చేతి తస్మాత్సర్వశరీరే ష్వేకఏ వాత్మా కథ మస్య
పూర్ణత్వ మతఆహ. ఏనేన ఆత్మనా అన్వాదేశత్వా. దేనాదేశః అతత
మవ్యాప్తం కిఞ్చన కిఞ్చిదపి న నాస్తి. తథా ఏనేస అసంవృతంచ కిఞ్చి నాపి నాస్తి.
అన్తర్బహిశ్చ సర్వ మభివ్యాప్యాయమేవ స్థిత ఇతి పూర్ణోఽయ మాత్మా
తథాచ శ్రుతిః. "అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత" ఇతి. నచ

యస్యాన్తర్బహి శ్చాభ్యయ మస్తి స ఆత్మా నైవ భవతీతి కథ మాత్మన స్సర్వాత్మత్వ మితి వాచ్యమ్. మృదా ఘటస్యే వాత్మనా సర్వస్య వ్యాప్తత్వేన సర్వాత్మత్వ మాత్మనః స్థితమేవ. మృద ఇవ ఘటాత్మత్వం రజ్జోరివ సర్పాత్మత్వంచ. తస్మా త్స్వార్వప వాయ మాత్మా వస్త్వన్తరాభావాత్. యత్ర నాన్య త్పశ్యతి నాన్య చ్ఛృణోతి నాన్య ద్విజానాతి స భూమే త్యుక్తలక్షణో భూమా హ్యాయమ్. అత ఏవ 'ఏకమే వాద్వితీయం బ్ర' హ్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం శ్రుత్యైవేతి సన్తోషః. ౧౧౬

శ్లో॥ రూపం ఖ్యాపయితుం త దేత దమృతం సర్వేషు రూపే ష్వసా

వాత్మాఽభూ త్ప్రతిరూప ఏవ మథవా జానాతు కోవా కథమ్

మాయాభిః పురురూప ఏష భగవా నిన్ద్రః ప్రమా నీయతే

యుక్తా న్యస్య రథే హయా ఇవ తనౌ సర్వేన్ద్రియాణ్యేవ యత్. ౧౧౭

వ్యా.—నను కస్మా దయ మాత్మా జీవోఽభూ దత ఆహ - రూపమితి. అసా వాత్మా తదేత దమృతం రూపం స్వకీయం ఖ్యాపయితుం సర్వేషు రూపే ష్వాపాధిషు ప్రతిరూపః ప్రతిబిమ్బోఽభూత్. అథవా తదా ప్రతిఫలనా భావే ఏన మాత్మానం కోవా కథంవా జానాతు న కోపి నకథమ పీత్యర్థః అయమర్థః. ఆత్మ నోఽన్య త్సర్వం జడం యద్యాత్మా బుద్ధి ప్రతిఫలితో న స్యాత్. తర్హి జడా బుద్ధిః కథ మాత్మానం విద్యాత్. బుద్ధేరే వాసామర్థ్యే తత్పరతన్త్రాణాం కరణానాం కథం వేదనశక్తి స్స్యాత్. శరీరస్య ప్రకాశనసామర్థ్యాభావ స్సర్వవిదితఏవ. న కేవలం బుద్ధ్యాదయ ఆత్మాన మేవ న జానీయుః కిన్తు ఘటాదికమపి. ఏవంచ జగదాన్ధ్యమేవ భవేత్. చైతన్యమాత్ర స్యాత్మనః ద్రష్టృత్వాదివికారాయో గాత్, తదతిరిక్తస్య జడత్వాచ్చ. ఆత్మప్రతిఫలనేతు బుద్ధే శ్చేతనత్వలాభా జ్జగ దాన్ధ్యప్రసక్తి నస్యా దితి ఆత్మా బుద్ధిషు ప్రతిఫలితః. స్వీయం వాస్తవం రూపం ఖ్యాపయితుం కల్పితంచ జగదాత్మకం రూపం ఖ్యాపయితుమ్. తస్మా త్సర్వవ్యవ హారసిద్ధ్యర్థ మాత్మా జీవోఽభూత్. జీవసత్త్వే వ్యవహారసత్త్వం జీవాభావే వ్యవ హారాభావః, జాగ్ర త్యన్వయః సుషుప్తౌతు వ్యతిరేకః ఇత్యన్వయవ్యతిరేకన్యా యాత్. జీవశ్చ ప్రతిబిమ్బఏ వాత్ర వివక్షితః. ప్రతిబిమ్బవాదస్య ప్రమాణ మియ మేవ శ్రుతిః "రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూ" వేతి. యద్వా ప్రతిరూపోఽనురూపో బభూవ ఉపాధ్యనువిధాయీ బభూవేత్యర్థః. స్వోపాధిభూతబుద్ధ్యాదితాదాత్మ్యా ధ్యాసం ప్రపద్య తద్ధర్మవానివ జాత ఇతిభావః. 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీ' వేతి శ్రుతేః. కిమర్థ మిద మాత్మన ఉపాధ్యనువిధాయిత్వ మత ఆహ - రూపం ఖ్యాపయితుమితి

బుద్ధిజీవయో రన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసే సత్యేవ, దృష్టృత్వశ్రోతృత్వమన్తృత్వాదిధర్మవత్త్వం జీవస్య. నతు స్వతః. ఏవం దృష్టుర్జీవస్యాభావే పూర్వవజ్జగదాద్యపసిద్ధః. ఆత్మస్వరూపాపరిఖ్యాతిశ్చేత్యవచ్ఛేదవాదినామపీయం శ్రుతిరనుకూలైవ. తస్మాదయమాత్మా ఆత్మానం జగచ్చ స్వసృష్టమవిద్యమానప్రాయం పరిఖ్యాపయితుమేవ జీవోఽభూత్. ఉక్తంచ భాగవతే. 'మేనే ఽనన్తమివాత్మానం సుప్తశక్తిరసుప్తదృ' గితి. ఏతేన ఈశ్వరః స్వానర్థకరం సంసారం స్వయం కథం సృష్టవాన్ కథంవా స్వయమేవ జీవో భూత్వా సంసరతీతి శఙ్కాద్వయం పరిహృతమ్. దృష్టృదృశ్యయో ర్జీవజగతో స్సద్భావేహ్యాత్మన స్వరూపలాభః. అన్యథా విద్యమానోఽప్యాత్మా అవిద్యమానతుల్యఏవ భవేదితి. నను నిర్విశేషం నిరుపాఖ్య మాత్మానం వేత్తుం దృష్టా జీవః కల్ప్యతాంనామ కిమితి దృశ్యం కల్పితమితిచే న్నైవమ్. బుద్ధ్యధీనత్వాజ్జీవస్య తావద్బుద్ధిః కల్పనీయా బుద్ధిశ్చ గురుశాస్త్రోపదేశమనుసృత్యైవ ఆత్మాకారా భవితుమర్హతి. న కేవలేతిశాస్త్రశ్రవణాద్యర్థం శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణి కల్పనీయాని తాని చేన్ద్రియాణి నిరాశ్రయాణి నతిష్ఠన్తీతి తదాశ్రయకర్ణశష్కుల్యాద్యవయవవాన్ స్థూలదేహః కల్పనీయః. సచ ప్రాణాధీనఇతి తదర్థం ప్రాణః కల్ప్యః సచప్రాణః క్షుత్పిపాసావా నన్నపానయో రభావే నస్థాస్యతీతి తదర్థమన్నం జలంచ కల్ప్యం తచ్చాన్నమోషధ్యధీనమిత్యోషధయః కల్ప్యాః. తాశ్చ పృథివ్యాశ్రయాఇతి పృథివీ కల్ప్యా. అగ్న్యభావే అన్నంపక్వం నస్యాదిత్యన్నార్థమగ్నిః కల్ప్యః వాయ్వభావే అగ్ని ర్నదహేదిత్యగ్న్యర్థం వాయుః కల్ప్యః వాయోరవకాశాభావే స్థితి ర్నఘటతఇత్యాకాశోఽవకాశవాన్కల్ప్యః. ఏవం సర్వాపి భూతభౌతికసృష్టి రాత్మజ్ఞానోపయోగిన్యేవ. మూఢాస్త్విద మజానన్తః స్వభోగార్థైవేయం సృష్టి రితి మన్యన్తే. ఆత్మనో భోగాయతనం శరీర మితి లక్షయన్తి. సంసరన్తిచ. అతఏవ మయోక్తం శ్రీరమావల్లభరాయస్తవే. 'లీనాన్ స్వపరికృతౌ ప్రదాయచ తనూ రేతాన్ సముజ్జీవయ, న్నిశ్శ్వాసేన గృణన్ స్వవృత్త మనఘం జ్ఞానంచ తేభ్యో దిశన్ । స్వేనాన్తర్యమితైః స్వదత్తకరణై శ్శిష్యైశ్చ తైః పూజిత, స్తేషాం స్వం వితరన్ పదం జయతి యో వన్దే రమావల్లభమ్॥' ఇతిప్రకారాన్తరేణాపి దృశ్యసృష్టి రాత్మజ్ఞానోపయోగినీ. 'నభూమిర్నతోయం నతేజో నవాయు, ర్నఖం నేన్ద్రియంవా న తేషాం సమూహః' ఇతి. 'నాహం దేహో నేన్ద్రియాణ్యన్తరఙ్గో, నాహఙ్కారః ప్రాణవర్గో నబుద్ధి' రితిచ భాష్యకారోక్తశ్లోకవిధయా 'స ఏష ఆదేశో నేతినే' తీతి శ్రుత్యుక్తవిధయాచ సర్వ

నిషేధావధిభూతః సర్వకల్పనాధిష్ఠానభూతః సర్వవిలక్షణ శ్చాత్మా సర్వాభావే కథం జ్ఞాతుం శక్యతే, న కథమపీతి. నిర్విశేషనిరుపాఖ్యాత్మజ్ఞానార్థ మేవ సర్వం జగత్సృష్ట మితి కృత్వా జీవసృష్టి ర్జగత్సృష్టిర్వా నాత్మనోఽనర్థావహా కిన్త్వర్థావహైవ. నచ జీవభావాపత్త్యా భవ త్యాత్మన స్సంసార స్సచానిష్ట ఇతి వాచ్యం. నీలభావాపత్త్యా గగనస్య రూపిత్వమివ జీవభావాపత్త్యా నేశ్వరస్య సంసారిత్వమితి. నను నిర్విశేష స్యాత్మనః కథ మిద మాలోచన మితిచే దుచ్యతే మాయావశాదితి. నచ నిర్విశేషే కథం మాయా స్తీతి వాచ్య మ్మాయయా హ్యాత్మని నిర్విశేషత్వ మనుప పద్యైవ వర్తతే. నచ మాయీ నిర్విశేష ఇతి వ్యాహతం వచన మితివాచ్యం. నిర్విశేషస్య జగదాత్మత్వమేవ సమ్భవతీతి కిమ్పున ర్మాయిత్వమ్. నచ మాయయా నిర్విశేషస్య జగదాత్మత్వసమ్భవేపి మాయిత్వం న సమ్భవతీతి వాచ్యమ్. కిం మాయా స్వయం సతీ నిర్విశేషం బ్రహ్మ సవిశేషం విధత్తే ఉ తాసతీ. ఆద్యే మాయిత్వం సిద్ధమేవ. ద్వితీయే మాయాయాప వాసత్త్వే కథ న్తత్కృతసవిశేషత్వస త్త్వమ్. నచ మాయారూపవిశేషసత్త్వే కథంనిర్విశేషత్వ మితి వాచ్యం మాయాయా స్సత్త్వసత్త్వాభ్యాం దుర్నిరూపత్వేన అగ్నేః పృథగగ్నిశక్తివ న్న మాయావిశేషేణ సవిశేషత్వం బ్రహ్మణః. వస్తుతస్తు మాయాకార్యం జగదివ మాయాపి మిథ్యైవేతి మాయయా జగతా వా న సవిశేషత్వం బ్రహ్మణః మరీచికోదకేన పఙ్కిలత్వమివ మరుభూమేః. తస్మా న్నిర్విశేషస్యాపి బ్రహ్మణో మాయయా ఆలోచనం ఘటతఏవ. 'తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయే'యేతి శ్రుతేః. శ్రౌతార్థస్య తర్కేణాప్రత్యాఖ్యేయత్వాచ్చ. అథాపి యది న ఘటత ఏవేతి తవ తార్కిక స్యాగ్రహః. తర్హి తదఘటన మస్మాక మలఙ్కారఏవ. నహి వయం నిర్విశేష స్యాత్మన స్సవిశేషత్వం ఘటత ఇతి బ్రూమః. కిన్తు మాయయా తథా ప్రతిభాతీతి బ్రూమః. గగనమివ బాలానాం నీలమ్. ఏవ మఘటమానత్వాదే వేదం మిథ్యా ఏవం మిథ్యాత్వాదే వేదం కాలత్రయేపి నాస్తి. అతఏవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి సఙ్క్షేపః. నను ప్రతిరూపః ప్రతిబిమ్బ ఇతి పక్షే ఏకస్యాపి సూర్యస్య అనేకజలాశయే ష్వనేకధా ప్రతిఫలనదర్శనా దేకస్యా ప్యాత్మన స్సర్వే ష్వుపాధిషు ప్రతిఫలనాని బహూని భవన్తు. ప్రతిరూపోఽనుకూల ఇతి పక్షే కథ మేక స్యానేకోపాధ్యనుకూలత్వ మతఆహ - మాయాభిరితి. భగవాన్ "ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవా" నిత్యుక్తలక్షణః. ఆత్మనాహి సర్వం వేద్యతే. ఇన్ద్రః పరమేశ్వరః సర్వస్యా ప్యనాత్మవర్గ స్యాత్మపరతన్త్రత్వా దితిభావః. ఏష పుమాన్ ఆత్మా మాయాభి రవిద్యాభిః పురురూపః బహురూపస్సన్ ఈయతే గమ్యతే. ఏకోప్యాత్మా

మాయయా అనేకోపాధ్యనువిధాయీ భూత్వా అనేకజీవత్వేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మాయాభిరితి పూజాయాం బహువచనం. మాయాయా ఏకత్వా దనేకత్వే ఈశ్వ రానేకత్వప్రసఙ్గా దేకఏ వేశ్వరఇతి సర్వాస్తికసమ్మత మనేకేశ్వరత్వే ప్రపఞ్చవ్యవ స్థాయాఏ వాసిద్ధేః. యద్వా, య ద్యేకఏవ జీవోఽనేకోపాధితాదాత్మ్యాధ్యాసా దజ్ఞానప్రయుక్తా త్సంసరతి తర్హి ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః - యతః క్వాప్యు పాధౌ వర్తమానస్య జీవస్య జ్ఞానే నాజ్ఞానే నాశితే సతి తత్కార్యాధ్యాసనాశా త్తస్య ముక్తౌ సర్వోపాధిషు వర్తమానత్వేన తస్యైవ భవే త్సర్వముక్తి రిత్యత ఆహ- మాయాభిరితి. యావత్యో బుద్ధయో జీవోపాధయ స్తావత్యో మాయా స్సన్తి. తతశ్చ యద్బుద్ధివృత్త్యా బ్రహ్మాకారయా విద్యయా య దజ్ఞానం **నాశితం** తద్బు ద్ధ్యవచ్ఛిన్నస్యైవ ముక్తిః న త్వన్యస్య సత్త్వా దన్యాజ్ఞానస్యేతి నైకముక్తౌ సర్వ ముక్తిప్రసఙ్గః - నచ మాయానాన్త్వే అనేకేశ్వరత్వప్రసఙ్గః. మాయాత్వసామాన్యస్యై వేశ్వరోపాధిత్వాత్. అథవా మాయాభి రిత్యస్య మాయాశక్తిభి రిత్యర్థః. తతశ్చ మాయైకత్వా దీశ్వరైకత్వం మాయాశక్తిభేదాత్తు నైకముక్తౌ సర్వముక్తిః. వస్తు తస్తు మాయాయా ఏకత్వేపి నైకముక్తౌ సర్వముక్తిః. సత్త్వా దుపాధీనాం భగ్నో పాధే ర్భిన్నానాం న హ్యేకస్య ఘటస్య భఙ్గేన తదాకాశస్య మహాకాశత్వేన త్యభగ్నఘటాకాశానామపి మహాకాశసాయుజ్యం భవతి. నచ విద్యయా మాయా యా నాశేసతి తత్కార్యాధ్యాసాభావా త్తత్కార్యబన్ధాభావ ఇతివాచ్యం యావత్సర్వో పాధివిలయం మాయాయా అనాశ్యత్వాత్. నచ విద్యావైయర్థ్యం విద్యయా అధ్యా సస్య నాశితత్వాత్, నచ మాయాయా స్సత్త్వే పున రధ్యాస స్స్యా దితి వాచ్యం విద్యాయా అధ్యాసోదయప్రతిబన్ధభూతాయా స్సత్త్వాత్. ఏవంచ యద్బుద్ధితా దాత్మ్యాధ్యాసో నష్టః తద్బుద్ధే రేవ నాశ ఇతి తద్బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నస్యైవ ముక్తిః. నతు సర్వేషా మవచ్ఛిన్నానాం తదుపాధిబుద్ధ్యనాశా దితి న దోషః. మూలాజ్ఞాన కార్యాణి తూలాజ్ఞానాని ప్రత్యుపాధిభిన్నాని సన్తీతి మతేతు న కాప్యనుపపత్తిః.

నను ఏకజీవపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తి ప్రసఙ్గాభావేపి సర్వముక్తిం వినా ఏకస్య ముక్తేరేవానుపపత్తిః న హ్యేకస్య పురుషస్య బహుషు గృహేషు సత్సు తత్రైకస్మిన్ గృహేఽగ్నినా దగ్ధే స పురుషోఽగృహస్స్యాత్, నవా ఏకస్మిన్ ఘటే భగ్నేపి సత్సు ఘటాన్తరేష్వాకాశో ఽఘటస్స్యా దేవమేక స్యా మ్బుద్ధౌ నష్టాయామపి బుద్ధ్యన్తర సత్త్వా దాత్మా బుద్ధిమా న్భవత్యేవ బుద్ధిమత్త్వం హ్యాత్మన స్సంసారిత్వ మితిచే న్నైవమ్. కిం త్వ మాత్మనో వస్తుత స్సంసారిత్వం బ్రూషే. యద్వా వ్యవహా

రతః. నాద్యః. వస్తుత ఆత్మని బుద్ధీనాం మేవాభావేన తత్ప్రియుక్తసంసారాభావాత్. ఉక్తం హి శ్రుత్యైవ 'న నిరోధో న చోత్పత్తి ర్నబద్ధో నచ సాధకః, న ముముక్షు ర్నవై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా' ఇతి నాత్మనః కోపి బన్ధో నాపి తన్మోక్షః. ద్వితీయే తు అస్త్యేవ కల్పిత ఆత్మభేదః. తతశ్చ సంసారిణాం జీవానాం పరస్పరం భిన్నానాం సత్త్వా త్తత్రిజ్ఞానా దేకస్య సంసారనాశః, అన్యస్య త్వజ్ఞానా త్సంసారఇతి వ్యవస్థా సిద్ధ్యత్యేవ. అథ ప్రతిబిమ్బపక్షేతు బిమ్బభూతకూటస్థాత్మన ఏకత్వేపి ప్రతిబిమ్బానాం జీవానాం బహుత్వా త్తోప్యుపాధిభఙ్గేన ఏకస్య ప్రతిబిమ్బస్య ముక్తత్వేపి నాన్యేషా మ్ముక్తిః తదుపాధిసత్త్వాత్ నాప్యేకస్యాముక్తి స్తదుపాధినాశాత్ ఇతి న కోపి దోషః. నచ నీరూప స్యాత్మనః నీరూపాసు బుద్ధిషు ప్రతిఫలనానుపపత్తి రేవ దోష ఇతి వాచ్య మభావా ద్యస్యాః కస్యాఅ ప్యనుపపత్తేః - కస్మా దభావోఽత ఆహ - మాయాభిరితి. సర్వమ ప్యఘటిత మహం ఘటయామీతి కృతప్రతిజ్ఞా మాయా నిరాకారమ ప్యాత్మానం నిరాకారే ప్యన్తఃకరణే ప్రతిఫలయతి స్వస్మింశ్చ ప్రతిఫలయతి. తత్ర మాయాప్రతిబిమ్బ ఈశ్వరః అన్తఃకరణప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతివివేకః. "జీవేశావాభాసేన కరోతీ"తి శ్రుతేః. ఏవం మాయావశా దనేకోపాధిషు ప్రతిఫలిత స్సన్నాత్మా స్వయ మేకో ప్యనేకజీవవ ద్భాతీత్యర్థః. అథవా మాయాభిరితి బహుత్వాన్మాయా స్తత్కార్యాణా మన్తఃకరణానాం చ గ్రహణమ్. తథాచ ఏకో ప్యాత్మా మాయయా అన్తఃకరణై శ్చోపాధిభిః పురురూప ఈయతే. ఈశ్వరత్వే నానేకజీవత్వేనచ ప్రతిభాతి నతు వస్తుత ఆత్మని జీవేశభేదో జీవభేదోవా విద్యత ఇతిభావః. యద్వా మాయాభిః నామరూపకృతమిథ్యాభిమానైః ప్రజ్ఞానఘనత్వైనైకరూపోఽప్యాత్మా బహురూపఇ వేయతే. తత్ర హేతు మాహ యుక్తానీతి. యద్యస్మాత్ రథే హయాఇవ. అస్య ప్రత్యగాత్మనః తనౌ శరీరే శరీరేష్విత్యర్థః జాత్యేకత్వాత్, సర్వేన్ద్రియాణ్యేవ సర్వాణ్య పీన్ద్రియాణి యుక్తాని. యుక్తాన్యేవేతివా భవన్తి. యథా రథే యుక్తా హయాః - రథినం స్వవిషయం దేశం ప్రాపయితుం ప్రవర్తన్తే తథాస్య ప్రతీచో రథస్థానీయే శరీరే యుక్తాని హయస్థానీయా నీన్ద్రియాణి స్వవిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. యస్మా దేవం తస్మా దిన్ద్రియాణాం తద్విషయాణాంచ బహుత్వా త్తద్రూపై రేవ ఆత్మా బహురూపో భవతీతి భావః. యద్వా మాయయా ఏకస్యా ప్యాత్మనః బుద్ధిప్రతిఫలనా ద్బుద్ధ్యవచ్ఛేదాద్వా బహుజీవత్వ మస్తునామ. కథ మ్పున స్సంసారిత్వ మత్యన్తం నిర్మలాపి బుద్ధి స్స్ఫటికమణివ దతఆహ. యుక్తానీతి - శరీరాఖ్యం రథ మారూఢం బుద్ధ్య

పాధికం జీవ మిన్ద్రియనామకా అశ్వా శ్శబ్దాదివిషయాఖ్యేషు దేశేషు సజ్జమయన్తి యస్మా దేవం తస్మా జ్జీవస్య సంసారిత్వం జాత మితి వాక్యశేషః. వస్తుతః ప్రత్యక్స్వరూపగ్రాహిణీమపి బుద్ధి మిన్ద్రియాణి శబ్దాదివిషయేషు ప్రవర్త్య సుఖదుఃఖభోగాత్మకసంసారయుక్తాం కుర్వన్తి తథావిధాం తా మనుసంసరతి తదుపాధికో జీవః జల మనుచలన్నివ జలచన్ద్రః. న చేన్ద్రియాణామపి కుత శ్శబ్దాదివిషయప్రమాణ్యే నేయం దుష్టతేతి వాచ్యం. "పరాఞ్చిఖాని వ్యతృణ త్స్వయమ్భూః తస్మా త్పరా జ్పశ్యతి నాన్తరాత్మ"న్నితి శ్రుతే రిన్ద్రియాణాం బహిర్ముఖత్వేనై వేశ్వరేణ సృష్టత్వాత్ ఇతి. తస్మా ద్వస్తుత శ్చిద్రూపో౽ప్యసంసార్యాత్మా. మాయయా బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య బుద్ధా సంసరన్త్యాం స్వయం సంసరన్నివ ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా సుఖీ దుఃఖీ చేత్యేవం బహురూపో బహుజీవరూపశ్చ భవతీతి పరమార్థః. ౧౧౭

శ్లో॥ ప్రాణో బుద్ధిర పీన్ద్రియాణి విషయా దేహాశ్చ భూతవ్రజః
కాల స్సర్వ మిదం జగచ్చ భగవా నాత్మైవ నాస్మా త్పృథక్
ఆత్మా వస్తుత ఏష రూపరహితో పూర్వో౽పరో౽నన్తరో౽
బాహ్య శ్చిన్మయ మేక మద్వయ మజం త ద్బ్రహ్మ సర్వానుభూః.
౧౧౮

వా.—నను యద్యేవం బుద్ధ్యాదయ ఆత్మన ఉపాధయ స్తర్హి ఆత్మా అన్యః బుద్ధ్యాదయో౽న్యే ఇతి ప్రాప్తం. న చైత దిష్ట మాత్మన స్సర్వాత్మత్వా దిదం సర్వం య దయమాత్మేత్యుక్తత్వా దతఆహ. ప్రాణఇతి. ప్రాణః పఞ్చవిధః దశవిధో వా౽౽న్తరవాయుః. బుద్ధిః అపిశబ్దా న్మనః. ఇన్ద్రియాణి జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ. విషయా శ్శబ్దాదయః పఞ్చ - దేహః స్థావరజఙ్గమాత్మకో ద్వివిధః. భూతవ్రజ ఆకాశాదిభూతపఞ్చకం కాలః. 'కింబహునా సర్వంచేదం జగత్ చా దవ్యాకృతం భగవా నాత్మైవ. అస్మా త్పృథ గ్భిన్నం నభవతి 'సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మేతి'శ్రుతేః కల్పిత స్యాధిష్ఠానానన్యత్వా దాత్మనిచ సర్వస్య కల్పితత్వాన్నచ మాయా అకల్పితైవేతి వాచ్యం. 'మాయా చావిద్యాచ స్వయమేవ భవ'తీతి శ్రుతేః. మాయా ప్యాత్మని స్వయమేవ ప్రభూతా నచ మాయాయా స్సాదిత్వే అజా మేకా మితి శ్రుతివిరోధ ఇతి వాచ్యం. కేనా ప్యనుత్పాదితా మితి తదర్థాత్ అనాదిత్వేపిమాయాయా నాత్మనః పృథ గస్తిత్వం యథా అగ్నేఃపృథ గగ్నిశక్తేః. బ్రహ్మశక్తిర్హి మాయా న చానాదిత్వే మాయాయాః కథం నాశ స్సమ్భవతి. "జాత

స్యహి ధ్రువో మృత్యు" రితి గీతాసూక్త మితి వాచ్యం. ప్రాగభావ స్యానాదేరపి నాశాభ్యుపగమాత్, జాతస్య మృత్యుర్ధ్రువ ఇత్యనేన అజాతస్య మృత్యుర్నాస్తీతి న నియమితం కిన్తు జాతస్య మృత్యభావో నాస్తీతి నియమితమితి న గీతావిరోధః ఇతి. నను య ద్యాత్మైవ సర్వం తర్హి జాడ్యాదిప్రసఙ్గ ఆత్మనః. యదివా సర్వ మాత్మని యదివా సర్వస్మి న్నాత్మా తదా సర్వగతగుణదోషస్పర్శ స్స్యా దాత్మనఇత్యత ఆహ- ఆత్మేతి. ఏషఆత్మా వస్తుతో రూపరహితః ఇద ముపలక్షణం నామరాహిత్యస్య. నామరూపరహిత ఇత్యర్థః నామరూపయో రాత్మనః మాయాకార్యత్వా దితిభావః. అపూర్వః పూర్వం కారణం నవిద్యతే ఽస్యే త్యపూర్వః. అపరః పరం కార్య న్నవిద్యతేఽస్యే త్యపరః అనన్తరః నాస్య జాత్యన్తర మన్తరాలే విద్యత ఇత్యనన్తరః. అస్య బహి ఇర్నవిద్యత త్యబాహ్యః కోఽ సా వతఆహ- సర్వానుభూరితి. సర్వాత్మనా సర్వ మనుభవతీతి సర్వానుభూః ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా విజ్ఞాతాచ ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. ఇదన్తు సర్వానుభవితృత్వ మస్య మాయికమేవ నతునాస్తవం వస్తుత స్సర్వస్యైవాభావాత్. సర్వానుభూ రేష ఆత్మా వస్తుతః రూపరహితో పూర్వోపరోఽనన్తరోఽబాహ్యశ్చ- అతఏవ చిన్మయ మేక మద్వయ మజం తద్బ్రహ్మ భవతీత్యన్వయః. చిన్మయం చిదేకరస మేకం సజాతీయవస్త్వన్తరరహిత మద్వయం విజాతీయరహిత మజం జన్మాదివికారశూన్యం తత్ప్రసిద్ధం తచ్ఛబ్దవాచ్యం వా "ఓం తత్స దితి నిర్దేశో బ్రహ్మణ స్త్రివిధః స్మృత"ఇతివచనాత్. త త్పరోక్షమితివా బ్రహ్మణో యావదాత్మభేదనిశ్చయం పరోక్షత్వా దితిభావః. మతాన్తరదృ ష్ట్యేద ముక్తం, మతాన్తరస్థాహి పరోక్షం బ్రహ్మ జీవనియామకం జీవాన్తర్యామి మన్యన్తే. అద్వైతమతదృష్ట్యాతు అపరోక్షమేవ బ్రహ్మ. "యత్సాక్షా దపరోక్షా" దితి శ్రుతేః. సచ వ్యాసేన భాగవతే 'సర్వం పుమా న్వేద గుణాంశ్చ తద్జ్ఞో నవేద సర్వజ్ఞ మనన్త మీడే' ఇతి జీవస్య బ్రహ్మజ్ఞానాభావ ఉక్త ఇతి వాచ్య మవిద్వజ్జీవపరత్వా త్తద్వచనస్య. తస్మా త్తదిత్య స్యావిదుషాం పరోక్ష మితివాఽర్థః. తేనచ విదుషా మపరోక్ష మితి సిద్ధమ్. ప్రత్యగాత్మా భవతీ త్యనేన జీవపరభేదో నిరాకృతః యేతు జీవపరభేదం కల్పయన్తి తే ఉపనిషదర్థావబోధరహితా ఏవేతి మూర్ఖవ దుపేక్షణీయాః. ౧౧౮

శ్లో॥ వాగ్ఘోతాఽగ్ని రితీక్షణేన యజమానోఽత్యేతి మృత్యుం జవా
ద క్ష్యధ్వర్యు రశీతదీధితి రితి జ్ఞానేన సక్తన్దివమ్

ఉద్గాతా ప్యసవ స్సదాగతి రితి జ్ఞానేన పక్షద్వయం
బ్రహ్మా మానస మిన్దు రిత్యపి ధియా స్వర్లోక మాక్రామతి. ౧౧౯

వ్యా.-ఉక్తమే వాత్మతత్త్వ ముపపత్తిభి ర్నిర్ధారయితు మయ ముత్తరగ్రన్థా రమ్భః. ఆత్మదర్శనస్తుతయే తావ ద్వాగగ్న్యాదిదర్శనఫలా న్యుచ్యన్తే వాగితి. అధ్యాత్మం వాక్. అధియజ్ఞే హోతా చ. అధిదైవతం యోఽగ్ని స్స ఏవ. ఇతీక్షణేన దర్శనేన యజమానః జవా న్మృత్యుం స్వాభావిక మజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తం కర్మలక్షణం సర్వాభిభవకర మత్యేతి అతిక్రామతి. అక్షి చక్షుః. అధ్వర్యుః. అశీతదీధితి రాదిత్య ఇతి జ్ఞానేన సక్తన్దివ మహోరాత్రే అత్యేతి. అసవః ప్రాణః ఉద్గాతా చ సదాగతి ర్వాయు రితిజ్ఞానేన పక్షద్వయం శుక్లకృష్ణపక్షా వత్యేతి మానసం బ్రహ్మా చ ఇన్దురితి ధియా స్వర్లోక మాక్రామతి. ౧౧౯

శ్లో॥ ముక్తి ర్జ్ఞానచతుష్క ముక్త మియమే వోక్తాఽతిమృత్యు స్తథా
యాజ్యాదిత్రివిధర్గ్భి రేష హుతవాక్ త్రైలోక్య మేత జ్జయేత్
ఆజ్యాద్యాహుతిభి స్త్రివిష్టపపదం మాంసాదిభిః పైతృకం
సోమాద్యాహుతిభి ర్మనుష్యభువనం సఞ్జీయతేఽధ్వర్యుణా. ౧౨౦

వ్యా.-ఉక్తం పూర్వశ్లోకోక్తం జ్ఞానచతుష్కం దర్శనచతుష్టయం ముక్తి రిత్యుచ్యతే. ముక్తిసాధనత్వా ద్యజమానస్య. ఇయమేవ ముక్తిరేవాతిముక్తి రిత్యుక్తా. అతిముక్తిసాధనత్వా దితిభావః. వాగాదీనా మగ్న్యాదిభావాపత్తి రతిముక్తిః. ఆసఙ్గా న్ముక్తిస్తు ముక్తి రితివివేకః. అతిముక్తికథనం సమాప్త మథ సమ్పత్కథన మితి దర్శయితుం విభాగం తథాశబ్దః ఏష హుతవాక్ హోతా యాజ్యాదిత్రివిధర్గ్భిః యాజ్యా శస్యా పురోనువాక్యా చేతి త్రివిధాభిః ఋగ్భిః. ఏతత్ త్రైలోక్యం జయేత్. అధ్వర్యుణా ఆజ్యాద్యాహుతిభిః సమిదాజ్యాహుతిభి రూర్ధ్వం ప్రజ్వలితాభి రితిభావః. త్రివిష్టపపదం సఞ్జీయతే సమ్యగ్జీయతే మాంసాదిభిః మాంసాద్యాహుతిభి రిత్యర్థః. పైతృకం పితృధామ సఞ్జీయతే. సోమాద్యాహుతిభిః పయస్సోమాహుతిభి ర్మనుష్యభువనం మనుష్యలోక స్సఞ్జీయతే. ౧౨౦

శ్లో॥ బ్రహ్మా దక్షిణతోఽభిరక్షతి సవం స్థిత్వాఽఽసనే చేతసా
త చ్చానన్త మనన్తదేవగ మతో నన్తం స లోకం జయేత్
ఉద్గాత్రా పృథివీతలామ్బరతలే ప్రాణేన చాపానతో
వ్యానేన ద్యుతలం తనా వధిసవం సఞ్జీయతే వా ఋచా. ౧౨౧

వ్యా.-- బ్రహ్మా దక్షిణత ఆసనే స్థిత్వా సవం యజ్ఞం చేతసా మనసా ఽభిరక్షతి తచ్చ మనః అనన్త మనన్తవృత్తిత్వా దనన్తదేవగ మనస్తదేవాభిమానవిషయత్వా దత స్తేన మనసా స బ్రహ్మా అనన్తం లోకం జయేత్. ఉద్గాత్రా తనా వధ్యాత్మం ప్రాణేన అధిసవం యజ్ఞే ఋచా పురోనువాక్యయాచ అపానతోఽపానేన యాజ్యయా ఋచాచ పృథివీతలాన్తరతలే భూలోకోఽన్తరిక్షలోకశ్చ సజ్జీయేతే ఇతి వచనవిపరిణామః. వ్యానేన ఋచా శస్యయాచ ద్యుస్థలం ద్యులోకస్సజ్జీయతే. ౧.౨౧

శ్లో॥ ఘ్రాణం వాగ్రసనాఽక్షిహృచ్ఛ్రుతి రథో హస్త స్త్వగష్టగ్రహా
గన్ధో నామ రసః క్రియా ద్బహువిధం రూపంచ కామో ధ్వనిః
కర్మ స్పర్శ ఇతి స్మృతా బుధజనై రష్టౌ తథాఽతిగ్రహా
ఏభి స్తే కలితా గ్రహాః కలయతే ఽమీభి ర్హి సర్వం పుమాన్. ౧.౨౨

వ్యా.--నను వాగాదీనా మగ్న్యాదిభావాపత్తిర్ముక్తి రిత్యుక్తం కః పున ర్బన్ధ ఇత్యత ఆహ - ఘ్రాణమితి. ప్రకరణాన్తరారమ్భార్థోఽథ శ్శబ్దః. ఘ్రాణం వాక్ రసనా అక్షి హృత్ శ్రుతిః హస్తః త్వక్ ఇత్యష్టగ్రహాః. ఏతేషాం క్రమాత్ గన్ధః నామ రసః రూపం కామః ధ్వనిః కర్మ స్పర్శః ఇత్యష్టా వతిగ్రహాః బుధజనైః స్మృతాః. బహువిధ మిత్యయంశబ్దః లిఙ్గవిపరిణామేన స్వతశ్చ గన్ధాదిభి రష్టభి స్సమ్బధ్యతే. తేగ్రహా ఏభి రతిగ్రహైః కలితా గృహీతాః. హి యస్మాత్ పుమాన్ అమీభి ర్గ్రహై స్సర్వం ఘ్రాణనభాషణాస్వాదనదర్శనకామనశ్రవణకర్మకరణస్పర్శనాని త్యర్థః. కలయతే కరోతి. అయ మ్భావః. గ్రహేణ నారీవ గన్ధాదిభి రతిగ్రహైర్ఘ్రాణాదీని కరణాని గ్రస్తాని. తైశ్చ కరణైః పుమా న్గ్రస్తః ఏవం గ్రహగృహీతత్వాదేవ కరణానాం కర్తుశ్చ బన్ధః యథా రజ్జుగృహీతస్య పశోః. అయంచ గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః వాగాదీనా మగ్న్యాదిదేవభావాపత్తే ర్నశ్యతీతి. న న్వేవం బ్రహ్మైకత్వదర్శనం వినైవ పురుషస్య ముక్తిస్స్యాదితిశఙ్క్యామ్ దర్శితాయా ముక్తే ర్వాస్తవముక్తిత్వాభావాత్. బ్రహ్మభావాపత్తిర్హి వాస్తవముక్తిః పురుషస్య. నచ వాగాది ష్వగ్న్యాదిదేవభావం గతేషు పురుషో బ్రహ్మాభావం గత స్స్యా దితి వాచ్యం పురుషస్య హిరణ్యగర్భభావాపత్తిరేవ తదా తస్మా దుక్తేభ్యో దర్శనేభ్యో న మోక్షః. ౧.౨౨

శ్లో॥ మృత్యో ర్మృత్యు రిహాస్తి మృత్యు రుదకం సర్వస్య మృత్యో శ్శుచే
ర్నేవం సంసరణస్య మృత్యు రనఘా న్మృత్యోః పరాత్మైకదృక్

యత్రాసౌ మ్రియతే బుధో నహి తదోత్క్రామన్త్యముష్యాసవో
లీయన్తే ఽత్ర యత స్స ఉచ్ఛ్వయతి చాధ్మాతశ్చ శేతే స్మృతః. ౧౨౩

వ్యా.—నను మృత్యో ర్వినాశేసతి పురుషస్య మోక్షో భవతి, మృత్యోశ్చ మృత్య్వన్తరాభావే వినాశో న స్యాత్. మృత్యో ర్మృత్య్వన్తర న్తు నాస్తి తత్సత్త్వే అనవస్థాదోషాత్. తస్మా ద్వ్యర్థ ఏవ మోక్షార్థః ప్రయాస ఇత్యత ఆహ మృత్యోరితి. ఇహ లోకే మృత్యోరపి మృత్యు రస్తి విద్యతే ఉపలభ్యత ఇత్యర్థః. కథ న్తత్రాహ. సర్వస్య వ్యాకృతస్య జగతః మృత్యో ర్దాహకత్వేన మారకస్య శుచే రగ్నేర ప్యుదకం మృత్యుః ఉదకేనాగ్నే ర్నిర్వాప్యమాణత్వాత్. తస్మా దస్తి మృత్యో రపి మృత్యుః. ఏవ మగ్న్యుదకదృష్టాన్తేన. సంసరణస్య సంసారస్య మృత్యోః అనఘా పరాత్మైక్యదృ గ్బ్రహ్మాభిన్నాత్మజ్ఞాన మాత్మసాక్షాత్కార ఇతి యావత్. మృత్యుః భవతి. గ్రహాతిగ్రహలక్షణసంసారరూపమృత్యో రాత్మసాక్షాత్కారాఖ్యో మృత్యు రస్తి సంసారనాశకత్వా దాత్మసాక్షాత్కారస్య. తథాచ వ్యాకృతస్యావ్యాకృతస్యచ సర్వస్యాపి దృశ్యస్య బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారఏవ మృత్యురితి సర్వమృత్యు స్స ఇతిభావః. నచ మృత్యో ర్మృత్యు రస్తీ త్యుక్తాగ్నిజలదృష్టాన్తేన బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారరూపమృత్యోరపి మృత్యు రస్తీతి వాచ్యం తస్యైవ సర్వమృత్యుత్వేన తస్య మృత్య్వన్తరాభావాత్. అత ఏవ నానవస్థాదోషోపి మృత్యుత్వ స్యాత్ర విశ్రాన్తత్వాత్. అగ్న్యాదీనాం గృహాదిదృష్ట్యై మృత్యుత్వం జలాదిదృష్ట్యా అన్నత్వంచ యథా వర్తతే న తథా ఆత్మసాక్షాత్కారస్య యత్కించిద్దృష్ట్యా అన్నత్వ మస్తి కిన్తు సర్వదృష్ట్యాపి మృత్యుత్వమేవ. నచాత్మసాక్షాత్కారోఽప్యాత్మని నాస్తీతి తస్యాప్యాత్మా మృత్యురితివాచ్య మాత్మసాక్షాత్కార స్యాత్మానన్యత్వాత్. నచ ఘటసాక్షాత్కారో ఘటాదివ కథ మాత్మసాక్షాత్కార ఆత్మన స్స్యా దనన్య ఇతి వాచ్యమ్. ఘటస్య జడత్వా దాత్మనస్తు జ్ఞానస్వరూపత్వా త్సాక్షాత్కారస్యచ జ్ఞానత్వాదితి. అయంభావః. ఆత్మాకారాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యమాత్మసాక్షాత్కారః ఆత్మాతు బిమ్బచైతన్యం బిమ్బప్రతిబిమ్బయో శ్చాభేదఏవ. ఔపాధికత్వా ద్బిమ్బప్రతిబిమ్బభావస్య. తస్మా దేకస్మిన్నే వాత్మని అన్తఃకరణవృత్త్యుపాధివశా ద్బిమ్బత్వాత్మసాక్షాత్కారత్వరూపప్రతిబిమ్బత్వే కల్పితే ఇతి కల్పితస్యాధిష్ఠానానన్యత్వా దాత్మసాక్షాత్కార ఆత్మాభిన్నఏవ న చైవం జగత ఇవ సాక్షాత్కారస్యా ప్యాత్మా మృత్యురేవేతి వాచ్యమ్. విశేషణాంశమ్ప్రతి

మృత్యుత్వేపి విశేష్యాంశం ప్రత్యమృత్యుత్వాత్. అన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం సాక్షాత్కార ఇత్యత్ర చైతన్యం విశేష్యాంశః అవశిష్టన్తు విశేషణ మితి వివేకః. న చైవం ఘటసాక్షాత్కారోపి సర్వమృత్యురేవేతి వాచ్యం, తత్ర విశేష్య చైతన్యాంశస్య సర్వమృత్యుత్వేపి విశిష్టస్య తథాత్వాయోగాత్. న చాత్రాపి తథైవేతివాచ్య మాత్మసాక్షాత్కారేణ సర్వస్యాపి ద్వైత స్యోపమృద్యమానత్వాత్ తస్మా త్సర్వమృత్యు రమృత్యు శ్చాత్మైకఏవ. నన్వేవ మాత్మని సాక్షాత్కృతేసతి తత్త్వవిదో యో భవతి సంసారనాశా న్మోక్షః స కిం జీవతఏవ భవతి ఉత మృతస్యేతిచే దుచ్యతే, మృతస్యైవేతి. "తస్య తావదేవ చిరం యావ న్నవిమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్యే' ఇతిశ్రుతేః. నను విదుషో ౽విదుషశ్చ సమానమేవ మరణం సుషుప్తివ దితి కృత్వా కస్మా ద్విదుషో మృతస్య మోక్ష ఇత్యత ఆహ - యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ కాలే అసౌ బుధ ఆత్మసాక్షాత్కారశాలీ మ్రియతే తదా అము ష్యాసవః ప్రాణా వాగాదయః ముఖ్యప్రాణశ్చ నోత్క్రామన్తి శరీరా దూర్ధ్వం నగచ్ఛన్తి. హిశబ్దః శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి - హి యస్మాదితివా తర్హి కిం శరీరే యథాపూర్వం వర్తన్తే. నేత్యాహ. అత్రలీయన్తే. అత్రైవ దేహే స్వస్వ కారణేషు లీయన్తే. యద్వా- అత్ర ఆత్మన్యేవ లీయన్తే అవిభాగం గచ్ఛన్తి. ఏవం తత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రాన్త్యభావాదేవ న పున స్సంసారః- ప్రాణోత్క్రమణే సతిహి శరీరాన్తరప్రాప్తి ర్జీవస్య సంసరణఞ్చ నాప్యేతచ్ఛరీరఏవ స్థిత్వా తత్త్వవి త్సంసరతి. ప్రాణానాం నిలీనత్వాత్. గ్రహాతిగ్రహాసత్త్వప్రయుక్తోహి పుంసః సంసారః. తస్మా ద్విదుషః ప్రాణనిలయనలక్షణం మరణ మవిదుషస్తు ప్రాణోత్క్రమణలక్షణ మితిభేదా న్మృతస్య విదుషో మోక్షః. నను యస్య శరీరే ప్రాణా స్సన్తి స జీవతి యస్మా చ్ఛరీరా త్ప్రాణాఉత్క్రాన్తా స్స మృత ఇతిచ లోకవ్యవహారః. యది తత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రమణం నాస్తి తర్హి కథ న్తస్య మృతత్వవ్యవహారో౽తఆహ- యతఇతి. యతో యస్మాత్ స విద్వాన్ విద్వత్త్వేన లోకై రభిమత స్సఞ్జాతఇత్యర్థః. విద్వద్దేహ ఇతియావత్. ఉచ్ఛ్వయతి ఉచ్ఛూనోభవతి ఆధ్మాత ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసరహితశ్చ భవతి శేతేచ దృతివ దితిభావః. తస్మాదితి శేషః - మృతః ఇత్యుచ్యతఇతి శేషః - ప్రాణానా ముత్క్రమణంవా భవతు నిలయనంవా భవతు న త ద్వివేకప్రయుక్తో లోకే మృతవ్యవహారః. కిన్తు యస్య శరీరే ప్రాణా నసన్తి స మృతఇతి మన్యన్తే. ప్రాణాభావ గమకానితు- నాసికావాయుసఞ్చారాభావః, శరీర స్యోచ్ఛ్వయనం, భువి శయనం, పరిస్పన్దాభావః, ఊష్మానుపల

మ్భశ్చే త్యేతాని. యదా తత్త్వవిదశ్శరీరేఽతత్త్వవిద ఇవైతాని లిఙ్గాని దృశ్యన్తే తదా తత్త్వవిద మతత్త్వవిదమివ మృతం మన్యన్తే లోకాః నతు పునః కిం తత్త్వవిదః ప్రాణా ఉత్క్రాన్తా యద్వా నిలీనా ఇతి వివిచ్య వేత్తుం క్షమన్తే యేన ప్రాణో త్క్రాన్త్యభావా త్తత్త్వవిదం మృతం నమన్యేరన్ - కిఞ్చ. అజ్ఞో లోకః నిలీన ప్రాణమపి తత్త్వవిద ముత్క్రాన్తప్రాణమేవ మన్యతే. భ్రాన్త్యేతి మృతస్తత్త్వ విదితి వ్యవహారస్య న కాప్యనుపపత్తిః. నను ప్రాణానా ముత్క్రాన్తి ర్నిలయనంచ వేత్తుం శక్యతఏవ వివేకేన. సమీపస్థోహి పురుషః ప్రాణానుపరిగచ్ఛతో దృష్ట్వా కర్మ్యయముత్క్రాన్తప్రాణ ఇతి క్వాపిగచ్ఛతః ప్రాణా నదృష్ట్వాతు నిలీనప్రాణఇతిచ గ్రహీతుం శక్నో త్యే వేతిచే న్నైవమ్. అతిసూక్ష్మత్వేన ప్రాణా నాం దుర్దర్శత్వాత్. నహి యస్యకస్యాపి ప్రాణా ఉద్గచ్ఛన్తో యేనకేనాపి దృష్టాః. న చైవం సర్వేషామపి ప్రాణా అత్రైవ నిలీయన్త ఇతి వాచ్య ముత్క్రాన్తి శ్రుతివిరోధాత్. జ్ఞానంవినా నిలయనాయోగాత్. జ్ఞానంవినాపి నిలయనాఙ్గీకారే వేదాన్తశాస్త్రవైయర్థ్యాత్. తస్మా త్పతితేఽస్మిన్ శరీరే విదుషో న పున స్సంసారః. ౧౨౩

శ్లో॥ విద్వాంసం సకలం జహాతి న పున ర్నామైక మస్తి క్షితౌ
ముక్తోఽభూ చ్ఛుక ఇత్యసౌ వ్యవహృతి ర్య ల్లోకవేదాశ్రయా
సర్వాత్మత్వ ముపేత్య సంస్థితవతి బ్రహ్మ ణ్యముష్మిన్ బుధే
సర్వం వర్తతఏవ నామ సకలం రూపంచ కర్మాఖిలమ్. ౧౨౪

వ్యా.—కస్మా ద్విదుషో నాస్తి సంసారోఽతఆహ - విద్వాంసమితి. విద్వాంసం సకల మపి జగ జ్జహాతి త్యజతి. ఏకం నామపునః నామతు నజహాతి- య ద్యస్మాత్ క్షితౌ ధరాయాం శుకో ముక్తోఽభూత్- శుకఇత్యుపలక్షణం వామదేవాదీనా మిత్యసౌ లోకవేదాశ్రయా లోకో జనః వేద శ్శాస్త్రం పురాణాదిశ్చ తదుభయా శ్రియా వ్యవహృతి ర్వ్యవహారోఽస్తి విద్యతే. తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః. ముక్తమేవ స్తౌతి. సర్వాత్మత్వ ముపేత్య బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనేన సర్వాత్మ భావం ప్రాప్య బ్రహ్మణ స్సర్వాత్మత్వా దితిభావః. సంస్థితవతి అముష్మిన్ బుధే విద్వద్రూపే బ్రహ్మణి సర్వం నామ వర్తతఏవ. సకలం రూపం వర్తతఏవ అఖిలం కర్మచ వర్తతఏవ. నామరూపకర్మాతిరిక్తజగత్పదార్థాభావా త్సర్వం జగ ద్వర్తత ఏవేత్యర్థః. న చైవం సర్వజగద్గుణదోషసంస్పర్శ స్యాస్య ముక్త స్యేతి వాచ్యం. కల్పి తేన వస్తునా అధిష్ఠానస్య క్వాపి లేపాదర్శనాత్. ౧౨౪

శ్లో॥ యత్రాజ్ఞో మ్రియతేఽపయాతి దహన స్తత్రాస్య వాచో దృశః
కః ప్రాణా దనిల శ్శశీతు మనస శ్శ్రోత్రా ద్దిగఙ్గా ద్ధరా
లోమ్నా శ్చౌషధయో వనస్పతితతిః కేశా న్నభ శ్చాత్మనో
రేతః పాథసి లోహితఞ్చ కలితం కర్మైక మేష శ్రితః. ౧౨౫

వ్యా.—అథావిదుషో మృతిసమయే స్థితిరీతిం దర్శయతి, యత్రేతి - యత్ర యస్మిన్ కాలే అజ్ఞో మ్రియతే తత్ర తదా అస్య మృత స్యాజ్ఞస్య వాచ స్సకాశా ద్దహనో ఉపయా త్యపగచ్ఛతి. దృశ శ్చక్షుషః కస్సూర్యః ప్రాణా దనిలః మన స శ్శశీ శ్రోత్రా ద్దిక్ అఙ్గా చ్ఛరీరా ద్ధరా లోమ్నాలోమభ్య ఓషధయః అపయా న్తీతి విపరిణామః. కేశా త్కేశేభ్యో వనస్పతితతిః వృక్షసఙ్ఘః ఆత్మనో హృదయాకాశా న్నభః ఏవ మగ్న్యాదిదేవై స్స్వస్వకార్యా దేవ వాగాదీనాం నిశ్చే ష్టత్వం. లవిత్రేత్యుక్త లవిత్రన దితిభావః. లోహితం రేతశ్చ పాథసి అప్సు కలితం నిహితం బీజ మిదం దేహాన్తరస్యేతిభావః. ఏష మృతః ఏకం ప్రధానం కర్మ శ్రిత ఆశ్రిత్య వర్తతే- కర్మణా బద్ధఏవహి పురుష స్సంసరతి. ఇదంచ పురుషస్య బన్ధనంకర్మ జ్ఞానంవినా నక్షీయతే. అతఏవ జ్ఞానా దన్యోపాయేన నైవ మోక్షః. ౧౨౫

శ్లో॥ ఉత్క్రాన్తః కరణై స్సహా బుధజనో ఽజ్ఞా త్కాలదైవేశ్వరా
ధీనో గచ్ఛతి కర్మణా పున రయం పుణ్యేన పుణ్యాం తనూమ్
దైవీం పాపమయేన దుష్కృతతనూం పశ్వాదిరూపా స్తథా
మిశ్రేణ ప్రతియాతి మానుషతనూం మిశ్రాంకదుఃఖోదయామ్.
౧౨౬

వ్యా.—కర్మైకాశ్రయత్వమేవ వివృణోతి ఉత్క్రాన్తఇతి. అయ మబుధజనః కాలదైవేశ్వరాధీనః. సన్ అజ్ఞా త్ప్రకృతదేహా త్కరణైస్సహ ఉత్క్రాన్తో భూత్వా పున ర్భూయః పుణ్యేన కర్మణా పుణ్యాం తనూం గచ్ఛతి ప్రపద్యతే. పాపమయేన పాపప్రచురేణ కర్మణా పశ్వాదిరూపాం దుష్కృతతనుం దుష్టశరీరం తథా గచ్ఛ తీతి క్రియాపదాకర్షణార్థ స్తథాశబ్దః. గచ్ఛతీత్యర్థః. మిశ్రేణ పుణ్యపాపమిశ్రితేన కర్మణాతు మిశ్రా మతఏవ కదుఃఖోదయాం కదుఃఖయో స్సుఖదుఃఖయో రుద యో యస్యాం తాం మానుషతనూం ప్రతియాతి. యస్మా దేవం ధర్మాధర్మ లక్షణకర్మవశా దేవ పున శ్శరీరలాభో జీవ స్యాజ్ఞస్య తస్మా త్కాలదైవేశ్వరేషు నిమిత్తేషు సత్స్వపి కర్మైవ ప్రధానం కారణ మితి కర్మైకాశ్రయో ఽవిద్వాన్. ౧౨౬

శ్లో॥ అహ్నైకేన రథో రవే రతిపతేద్యావత్ప్రదేశం సతు
ద్వాత్రింశద్గుణితో విరాట్తనుమయో లోక స్త్వలోకః పరః
లోకం తం ద్విగుణా ఽభిగచ్ఛతి ధరా తాం చామృతాబ్ధి స్తథా
బ్రహ్మణ్డస్య కపాలయో స్తు వివరం ఖడ్గాగ్రమాత్రం శ్రుతమ్. ౧౨౮

వ్యా.—జ్ఞానా దన్యోపాయేన నాస్తి మోక్ష ఇత్యుక్తమ్. యద్యేవం కర్మణా మోక్షో న తర్హి వ్యర్థం కిం కర్మేతిచే న్నవ్యర్థం సత్త్వా త్కర్మఫలస్య. కిం తత్ఫలం కర్మణః క్వవాఽనుభూయతే ఇతిశఙ్కాయాం సర్వో ప్యయం లోకః కర్మ ఫలభోగభూమిరేవ. అస్మి న్నుపభుజ్యమానంచ సర్వం కర్మఫలమేవేతి వక్తుం తావ ల్లోకపరిమాణమాహ - అహ్నేతి. రవే స్సూర్యస్య రథః ఏకే నాహ్నా యావత్ప్రదేశ మతిపతే దతిక్రామేత్ స ప్రదేశః ద్వాత్రింశద్గుణితో భూత్వాతు విరాట్తనుమయో లోక ఇత్యుచ్యతే. పరో ఽస్మాల్లోకా దన్యస్తు అలోక ఇత్యుచ్యతే. సూర్యచన్ద్రకిరణప్రసారాభావా త్తత్రేతి భావః. తం చ లోకం తతో ద్విగుణా ద్విగుణపరిమాణా ధరా అభిగచ్ఛతి పర్యేతి వ్యాప్నోతీతి యావత్. తాంచ ధరాం తథా ద్విగుణ ఇత్యర్థః. అమృతాబ్ధిః అభిగచ్ఛతి ఇతి లోకపరిమాణః కథితః అథ బ్రహ్మణ్డోర్ధ్వాధఃకపాలవివరపరిమాణం కథ్యతే-బ్రహ్మాణ్డస్య కపాలయో ర్వివరం ఛిద్రన్తు ఖడ్గాగ్రమాత్రం ఖడ్గాగ్రం యత్పరిమాణం తత్పరిమాణమిత్యర్థః శ్రుతం ప్రసిద్ధమ్. అనేనైవ వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువ న్త్యశ్వమేధయాజినః పారిక్షితా ఇతిభావః. ౧౨౮

శ్లో॥ వ్యోమ్నా తేన సమాగతాం శ్చితశుచి ర్భూత్వా సువర్ణ స్స్వయం
దత్తే తా ననిలాయ గత్యుపహతేః పారిక్షితా నాత్మనః
సంస్థా ప్యాత్మని మారుతః పున రమూం స్తం దేశ మాసాదయ
త్యాస న్యత్ర పురాతనా స్తదనిలః పారిక్షితానాం గతిః. ౧౨౯

వ్యా.—తేన వ్యోమ్నా కపాలవివరాకాశేన మార్గేణ సమాగతా న్ప్రాప్తాం స్తా న్పారిక్షితాన్, పరితో దురితం క్షీయతే యేన స పరిక్షి దశ్వమేధః తద్యాజినః పారిక్షితాః తాన్. చితశుచిః అశ్వమేధే చితోఽగ్నిః స్వయం సువర్ణో భూత్వా ఆత్మన స్స్వస్య గత్యుపహతేః గత్యభావాద్ధేతోః మూర్తత్వా దితిభావః. అనిలాయ వాయవే దత్తే మారుతః పున ర్వాయుస్తు అమూన్పారిక్షితా నాత్మని సంస్థాప్య తం దేశ మాసాదయతి. యత్ర దేశే పురాతనాః పూర్వే పారిక్షితా ఆసన్. త త్తస్మా త్పారిక్షితానా మనిలఏవ గతిః. ౧౨౯

శ్లో॥ యస్మా త్థాస్నుచరిష్ణుభూతనివహా స్యాన్త ర్బహి ర్వర్తతే
భూతప్రాణసురాత్మనా ఽయ మనిలో వ్యష్టి స్తతో విశ్రుతః
సూత్రాత్మాతు సమష్టి రేష భవతి స్వాత్మాన మేనం పుమాన్
యో వేదైష స భూయ ఏవ లభతే మృత్యుం న మృత్వా సకృత్.
౧౨౯

వ్యా.—యస్మా ద్ధేతో రయ మనిలః భూతప్రాణసురాత్మనా భూతాత్మనా ప్రాణాత్మనా సురాత్మనా దేవతారూపేణచ స్థాస్నుచరిష్ణుభూతనివహస్య స్థావర జఙ్గమప్రాణివర్గ స్యాన్త ర్బహిశ్చ వర్తతే. తత స్తస్మా ద్వ్యష్టి ర్ద్వివిధా అప్టి ర్వ్యష్టి ర్వ్యష్టి రితి విశ్రుతః. సూత్రాత్మా ఏష వాయుస్తు సమష్టి ర్భవతి సూత్రాత్మనా సమష్టి ర్భవతీత్యర్థః. స్వాత్మాన మేనం వాయుం యః పుమా న్వేద సఏష పుమాన్ సకృ న్మృత్వా భూయః పునః మృత్యుం మృతిం నైవ లభతే నమ్రియత ఇత్యర్థః.
౧౨౯

శ్లో॥ ప్రాణైః ప్రాణితి యో హ్యపానితి తథాఽపానేన యో వ్యానితి
వ్యానేనైవ ముదానితి స్వయ మిదన్త్వా ముదానేన యః
ఆత్మా స హ్యఖిలాన్తరః పరతరో బ్రహ్మాపరోక్షో నృణా
మశ్వోఽసా వితి వ త్కథ న్స్వవిషయం బ్రూయా దిన స్త్వేనకః.
౧౩౦

వ్యా.—నను కి మయం వాయురేవ సర్వాన్తర ఆత్మా - నేత్యాహ - ప్రాణై రితి. ఇద న్త్వా మస్యాం తనౌ యః ప్రాణైః ప్రాణేన ప్రాణితి ప్రాణనక్రియాం కరోతి. ప్రాణకరణకప్రాణనక్రియాశ్రయో యఇత్యర్థః. తథాశబ్ద ఏవంశబ్దశ్చ వాక్యసమాప్తిద్యోతకః దృష్టాన్తార్థోవా. తథా యోపి యశ్చ అపానేన కరణే నాపానితి అపాననక్రియాం కరోతి. యః వ్యానేన వాయునా కరణేన వ్యానితి వ్యాననక్రియాం కరోతి. ఏవం స్వయం య ఉదానేన కరణే నోదానితి ఉదానన క్రియాం కరోతి. సః నృణాం జీవానా మాత్మా స్వరూపభూతః ప్రత్యగాత్మా అఖిలాన్తరః సర్వస్యాన్త ర్వర్తమానః పరతరః సర్వవిలక్షణః అపరోక్ష శ్చాతఏవ బ్రహ్మభవతి. యద్వా స ఆత్మా భవతి. హి యస్మాత్. సః అఖిలాన్తరః పర తరః నృణా మపరోక్షః స్వాత్మత్వా దితిభావః బ్రహ్మచ భవతీ త్యన్వయః. అథ వా సః పరతరః బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్న ఇత్యర్థః. అపరోక్షః నృణా మాత్మాహి ప్రత్యగాత్మైవ అఖిలాన్తరో భవతి. నతు వాయు ర్నా న్యస్యఇత్యేవకారార్థః.

యద్వా స ఆత్మై వాఖిలాన్తరః యస్మాత్పరతరో నృణా మపరోక్షో బ్రహ్మా
భిన్నశ్చ. బ్రహ్మహి సర్వాన్తర మితి ప్రసిద్ధమ్. అనేన చాత్మైవ బ్రహ్మే
త్యనేన ప్రత్యక్పరమాత్మభేదో నిర్మూలితః. స చాక్రియస్య ప్రత్యగాత్మన
స్సర్వాన్తరస్య కథం ప్రాణనాదిక్రియాశ్రయత్వ మితి వాచ్యమ్. ఆధ్యాసికత్వా
దాత్మనః క్రియాశ్రయత్వస్య. యద్వా ఆత్మచైతన్యాభాసవశా దేవ ప్రాణా
దీనాం క్రియాసిద్ధి ర్న స్వతో చేతనత్వా దితి కర్తృత్వారోప ఆత్మని. నను
యద్యసౌ నృణా మపరోక్ష స్సర్వాన్తర ఆత్మా. తర్హి మేతం దర్శయే త్యతఆహ-
అశ్వఇతి. అసౌ వశ్వ ఇతివత్. అవిషయ మాత్మాన మిన స్త్వేనకః కథంను బ్రూ
యాత్. అయ మాత్మేతి నిర్దేష్టు మాత్మా న శక్యతే. అయ మశ్వ ఇతివత్.
చక్షురాద్యవిషయత్వా దిత్యర్థః. న చైవం కథం నృణా మపరోక్ష ఆత్మే త్యుక్త
మితి వాచ్యం కరణావిషయత్వాదేవ. నచ కరణవిషయత్వస్యైవ ప్రత్యక్షత్వోపా
పత్తౌ కథం కరణావిషయత్వా త్ప్రత్యక్షత్వ మాత్మన ఇతివాచ్యం. నహి
కరణవిషయత్వం ప్రత్యక్షత్వం కిన్తు ప్రమాతృచైతన్యస్య విషయచైతన్యాభిన్న
త్వమ్. తథాహి ప్రమాతా ప్రమాణం ప్రమేయం ప్రమితి రితి చైతన్యం
త్రివిధం తత్రాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం ప్రమాతా తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నం
ప్రమాణం విషయావచ్ఛిన్నం ప్రమేయం ప్రమాతృచైతన్యం ప్రమాణద్వారా
ప్రమేయచైతన్యాభిన్నం భవతి. తతో విషయప్రత్యక్షం జాయతే ఘటః పట ఇతి.
ఏవంసతి ప్రకృతే ప్రమాతురేవ ప్రమేయత్వా త్ప్రమాతృవిషయచైతన్యాభేద ఇతి
నిత్యాపరోక్షఏవ ప్రమాతు ర్జీవ స్యాత్మా కూటస్థః ప్రత్యక్. ఏవ మపరోక్ష
త్వాదేవ నిత్యం ప్రతీచఆత్మేతి వ్యవహారః. ఆత్మాహి నిత్యాపరోక్ష స్సర్వస్య. ఆత్మ
త్వే నాభిమతస్య దేహాదేర ప్యజ్ఞానాం నిత్యాపరోక్షత్వాత్. తస్మా దవిషయోఽ
ప్యాత్మా ప్రత్యక్షఏవ. ౧౩౦

శ్లో॥ దృష్టిం పశ్యతి య శ్శ్రుతిం భువి మతిం విజ్ఞాతి మేతం పునః
కోఽన్య స్తం కలయే త్తతోఽవిషయతా దృష్టు స్థితై వాత్మనః
దృష్టా స్థాస్నుచరిష్ణుభూతనికర స్యాత్మాఽయ మాభ్యన్తర
స్సర్వాత్మా పరమార్థసత్య ఇతర స్తస్మా ద్య దార్తంహి తత్. ౧౩౧

వ్యా.—అవిషయత్వమే వాత్మనః స్థాపయతి దృష్టిమితి. య ఆత్మా దృష్టిం
పశ్యతి యయా రూపం రూపవద్ద్రవ్యంచ ప్రకాశ్యతే సా చక్షురిన్ద్రియద్వారా
బహిర్నిర్గతాఽన్తఃకరణవృత్తి ర్దృష్టి రిత్యుచ్యతే. తాం పశ్యతి జానాతి ప్రకాశ

యతీతియావత్. ఆత్మన ఏకస్యైవ స్వప్రకాశత్వా దాత్మాన్యస్య సర్వస్య జడత్వేన స్వతఃస్ఫురణాభావా ద్దృష్టే ర్జడాయా ఆత్మైవ ప్రకాశకః. అన్యథా ఆత్మాఽప్రకాశ్యత్వే దృష్టేః స్వరూపలాభ ఏవ న స్యా దితిభావః. ఏవం శ్రుతిం శ్రోత్రద్వారా నిర్గతా న్తఃకరణవృత్తిం శబ్దప్రకాశనకరీం యః పశ్యతి మతిం మనోవృత్తిం యః పశ్యతి విజ్ఞాతిం బుద్ధివృత్తిం యః పశ్యతి త మేతం పునః ఆత్మానన్తు భువి లోకే అన్యః కః కలయే ద్భాసయేత్. న కోపీత్యర్థః. భాస్యం వస్తు కేనాపి భాస్యేత. భాసకస్తు న కేనాపి, ఆత్మాతు భాసకఏవ న భాస్యఇతి కథ మస్యాన్యో భాసక స్స్యా న్న కథమపీతి భావః. తత స్తస్మా ద్ధేతోః ద్రష్టు రాత్మనః అవిషయతా స్థితైవ. సర్వావభాసక స్యాత్మనః భాసకా న్తరాభావేన భాస్యత్వలక్షణవిషయత్వాభావా దితిభావః. ద్రష్టా నిత్యచైతన్యేన దృష్టిశ్రుతిమతివిజ్ఞాతీ ర్దృశ్యశ్రావ్యమన్తవ్యవిజ్ఞాతవ్యవ్యాపికా అపి స్వయం వ్యాప్య స్థిత ఇత్యర్థః. ఆత్మనాహి స్వరూపచైతన్యేన సర్వ మవభాస్యతే సర్వావభాసక ఇతియావత్. తచ్చ సర్వావభాసకత్వం స్వాత్మనఏవ నతు దీపాదివ దన్యస్మై. యథా దీపః పట మవభాసయతి పురుషాయ న త్వాత్మనే స్వస్య జడత్వాదేవ మాత్మా నాన్యస్మై సర్వ మవభాసయతి. స్వాన్యస్య సర్వస్య జడత్వా త్కిన్తు స్వాత్మనఏవ చేతనత్వా దతఏ వాత్మనః ప్రత్యక్త్వం దీపాదిప్రాతిలోమ్యే నాఞ్చతి. భాసతఇతి ప్రత్యగితి వ్యుత్పత్తేః యస్మా దేవం ప్రత్యగాత్మా సర్వమ ప్యాత్మనఏ వావభాసయతి, తస్మాద యం సర్వజ్ఞః సాక్షీచ "ససర్వజ్ఞ స్సర్వవిత్, సాక్షీచేతా కేవలో నిర్గుణ" శ్చేతి శ్రుతేః. అయంచైక ఏవ. 'ఏకో దేవ' ఇతి మన్త్రాత్. నను ఆత్మా దేహీ దేహిన శ్చానేకే ఇతి కథ మాత్మైకత్వ మతఆహ- స్థాస్నుచరిష్ణుభూతనికర స్యాభ్య న్తరః. స్థావరజఙ్గమ ప్రాణిసముదాయస్య బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్త స్యా న్తర్వ ర్తమానః. ఏకఏవాత్మా సర్వేషు దేహేషు వర్తతే. దేహానేకత్వా దాత్మానేకత్వభ్రాన్తిః. నహి పరిచ్ఛిన్నస్య సర్వా న్తరత్వం సమ్భవతి. నాప్యపరిచ్ఛిన్నస్యానేకత్వం యుక్త మితిభావః. న కేవలం భూతానా మయ మాభ్య న్తరః కి న్తర్హి స్వరూపమపీత్యాహ-ఆత్మేతి. కల్పితానాం హ్యధిష్ఠానం స్వరూపం భూతాని చాత్మని కల్పితానీతి భూతానా మయమే వాత్మా. న కేవలం భూతాత్మా కిన్తు సర్వాత్మాపీత్యాహ-సర్వాత్మేతి. ప్రాణ్యుత్పత్తి హేతూనా మాకాశాదిభూతానాం తత్కారణావ్యక్తస్యా ప్యయమేవ స్వరూపం సర్వస్యాస్మి న్కల్పితత్వా దితిభావః. అతఏ వాయం పరమార్థసత్యః భవతి, పృథివ్యాది భూతానాం వ్యవహారసత్యత్వాదస్యా దుక్తం పరమార్థసత్యఇతి. యద్వా ఆకాశా దయః కేచి త్సత్యాఇతిభ్రాన్త్యా కేచి న్మన్యన్తే నతు తద్యథార్థ మాత్మసత్యత్వన్తు

యథార్థమిత్యేతత్పదార్థమాహ - పరమార్థసత్యఇతి - తస్మాదస్మాదాత్మనః ఇతరద్య దస్తి తత్సర్వమూర్తం బాధితం మిథ్యైవేతియావత్ - అత్రేదం బోధ్యమ్. ఆత్మైక ఏవ సత్యః కాలత్రయేపి సత్త్వాత్-య త్కాలత్రయే నాస్తి త న్మిథ్యా యథా రజ్జు సర్పః. ఆత్మభిన్నం సర్వం మిథ్యా కాలత్రయేఽసత్త్వా ద్రజ్జుసర్పవదితి-నచ కాలత్ర యేపి జగ దస్తి సూక్ష్మరూపేణ సత్త్వా త్ప్రలయేపీతి వాచ్యః- ముక్తికాలే తథా హ్యభావాత్. ఏకమేవా ద్వితీయం బ్రహ్మేహి ముక్తిదశాయాం విద్యతే. 'నేహ నానాస్తికిఞ్చనే'త్యాదిశ్రుతేః. తథా ఆత్మైకఏవ సత్యః. సర్వాధిష్ఠాన త్వాత్. య త్సర్వాధిష్ఠానం నభవతి న త త్సత్యం యథా ఘటాదిః. ఆత్మభిన్నం సర్వం మిథ్యా ఆత్మని కల్పితత్వా ద్రజ్జౌ కల్పితసర్పవ దితి. ఆత్మైకఏవ సత్యః సర్వాత్మత్వా ద్యత్సర్వాత్మకం న భవతి తత్సత్యం న భవతి యథా ఘటః. ఆత్మ భిన్నం సర్వం మిథ్యా స్వతో నిరాత్మత్వా న్మృగతృష్ణికాదివ దితి ఆత్మైకఏవ సత్య స్సర్వాన్తరత్వా ద్యత్సర్వాన్తరం నభవతి న త త్సత్యం యథా ఘటాదిః ఆత్మై కఏవ సత్యః ద్రష్టృత్వా ద్వ్యతిరేకేణ ఘటవత్. ఆత్మభిన్నం మిథ్యా దృశ్యత్వా ద్రజ్జుసర్పవ దితి. న చాత్మాపి దృశ్యత ఏవ 'దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బు'ద్ధ్యేతి శ్రుతే రితి వాచ్యం యేన దృశ్యతే తస్య ద్రష్టురే వాత్మత్వా న్నచ ద్రష్టా సన్నపి దృ శ్యఏవేతి వాచ్యం ద్రష్టృత్వదృశ్యత్వయో రేకత్రావస్థానాసమ్భవా త్కర్మ కర్తృభావవిరోధాత్. నచ దృశ్యమపి సత్యమేవ ఆకాశాదీనాం సత్యత్వా ద్దృశ్యా నామితివాచ్యం - విప్రతిపన్నత్వా దాకాశాదిసత్యత్వస్య. న హ్యుపనిషద్భి రాకా శాదిసత్యత్వ మభ్యుపగమ్యతే. నతు సమ్ప్రతిపన్నం కిఞ్చి త్సత్యం దృశ్య మస్తి తస్మా దుపనిషన్మతే దృశ్యత్వమిథ్యాత్వయో ర్న వైయధికరణ్యం యేన దృశ్య త్వహేతు ర్వ్యభిచరే దితి. ౧౩౧

శ్లో॥ య త్సాక్షా దపరోక్ష మస్తి పరమం బ్రహ్మాన్తరాత్మాచ యః
సర్వస్యాపి తదేవ సోమ్య తవవా ఆత్మా స సర్వాన్తరః
క్షుత్తృట్ఛోకతమోజరామృతిదశా అత్యేతి య స్తం చరన్
స్వాత్మానం సమవేత్య భైక్ష మటతి ధ్వస్తైషణో బ్రాహ్మణః. ౧౩౨

వ్యా.—నను బ్రహ్మైవ సత్యం నాత్మే త్యతఆహ-. యదితి సాక్షాత్కరణ వ్యాపారంవినై వాపరోక్షం నిత్యప్రత్యక్షం పరమం య ద్బ్రహ్మాస్తి యశ్చ సర్వస్యా ప్యన్తరాత్మాస్తి తద్బ్రహ్మ. స సర్వాన్తర ఆత్మాచ. హే సోమ్య ప్రియదర్శనేతి శిష్యమ్ప్రతి గురో స్సమ్బుద్ధిః.తవైవ ఆత్మావై ఆత్మైవ య స్తవాత్మా

స ఏవ సర్వ స్యాన్తరాత్మా పరమం బ్రహ్మచ ఆత్మైకత్వా ద్బ్రహ్మాత్మైకత్వా చ్చేతిభావః. అథ ముముక్షు ర్బ్రాహ్మణ స్సన్న్యాసం కుర్యా దిత్యాహ - క్షుదితి. క్షుత్ క్షుధా తృట్ పిపాసా ప్రాణధర్మా విమౌ శోకః తమో మోహాశ్చ మనో ధర్మావిమౌ జరా మృతి ర్మరణ మిమౌ శరీరధర్మౌ క్షుత్తృట్ఛోకతమోజరామృ తయఇతి దశావస్థా ఊర్మయ ఇతియావత్. తాః యః అత్యేతి అతిక్రామతి తాభి రసంస్పృష్ట ఇత్యర్థః. ప్రాణాదితాదాత్మ్యాధ్యాసవశా త్తద్వానివ భాతీతిభావః. తం స్వాత్మానం సమవేత్య సమ్యగ్విదిత్వా బ్రాహ్మణః తస్యైవ సన్న్యాసాధికారా దితిభావః. ధ్వస్తైషణః ధ్వస్తే త్యక్తే ఏషణే సాధనఫలవిషయకామౌ యేన సః తథోక్తః. సర్వాసామ ప్యేషణానా మేషణాద్వయే ఏ వాన్తర్భావాత్. భూత్వా భైక్షం భిక్షాసమూహం చర న్భక్షయ న్నటతి సఞ్చరతి. సఞ్చరే దిత్యర్థః. సన్న్యాసస్య విహితత్వా దనేన. నను కస్యాయం సన్న్యాసో విధీయతే. కిం విదుష ఉతావిదుషః. నాద్యః. తస్య విధినిషేధాతిక్రాన్తత్వా దాత్మాహి విద్వా న్న హ్యాత్మని కశ్చి ద్విధి రస్తి. నాన్త్యః. అవిదుష ఏషణానివృత్త్యసమ్భ వాత్. ఆత్మజ్ఞానం వినా స హ్యనాత్మకామో నివర్తతే ఇతిచే దుచ్యతే. విదుష ఏవేతి ఆత్మానం సమవేత్యే త్యుక్తత్వాత్. నచ విధ్యవిషయో విద్వానితి వాచ్య మపరోక్షాత్మవిద స్తథాత్వేపి పరోక్షాత్మవిదః సన్న్యాసవిధివిషయత్వాత్. తస్మాత్ పరోక్షాత్మవి ద్బ్రాహ్మణ స్సన్న్యస్య భిక్షాచర్యం చరే దిత్యేకః పక్షః. అపరోక్షాత్మవిదాపి బ్రాహ్మణేన సన్న్యసి తవ్య మేవ భవితవ్యమ్. విదుష స్సర్వ కర్మసన్న్యాసఏ వాధికారఇతి గీతాసు స్థాపితత్వాత్. నచ తత్త్వవిదః కథం విధివిషయత్వ మితి వాచ్యం. కర్మవిధ్యవిషయత్వమేవ తత్త్వవిదః సన్న్యాసస్తు తత్త్వవిద్విషయఏవ సన్న్యాసస్యాక్రియాత్వే నావిధిత్వాచ్చ. కిఞ్చ సర్వకర్మ సన్న్యాసం కర్తుం విద్వానేవ శక్నోతి నావిద్వానితి తత్త్వవిదఏవ సన్న్యాసఇ త్యన్యః పక్షః. తత్త్వవిత్కర్మసన్న్యాసం కుర్యా దితి న విధీయతే కిన్తు తత్త్వవి త్కర్మ నకుర్యా దితి విధీయతే. తతశ్చ విదుష స్సన్న్యాససిద్ధి రి త్యపరః పక్షః. గృహస్థస్య వేదాన్తశ్రవణాద్యవకాశాభావా జ్జ్ఞానార్థమేవ సన్న్యాసం కుర్యా దిత్యవిదుష ఏవ సన్న్యాసః. స చావిద్వా న్న సుతరా మజ్ఞః కిన్తు వేదాధ్య యనాదినా నిత్యానిత్యవస్తువివేకాదిమానేవ అతఏవ తస్య అనిత్యేభ్యః కర్మ తత్సాధనేభ్య ఏషణాద్వయరూపేభ్యః విరాగ ఉత్పద్యతే. నిత్యేచ మోక్షే భవ త్యభిలాషః. అతో మోక్షప్రద మాత్మతత్త్వ మధిగన్తుం దారాపత్యగృహా

దికం సర్వం త్యక్త్వాఽవిద్వాన్నిష్కామో భూత్వా గురుం తత్త్వవిద ముపసరతి. తత్త్వవిత్తు జనకాదివ ద్గృహస్థో వా భవేత్. యాజ్ఞవల్క్యాదివత్సన్న్యాసీ వా భవే ద్యథాప్రారబ్ధం నహి తత్త్వవిత్ దేహాదిక్రియా ఆత్మని పశ్యతి యేన తా స్సన్న్యసేత్. ఉక్తం హి గీతాసు. "గుణా గుణేషు వర్త న్తఇతి మత్వా న సజ్జతి", "కుర్వన్నపి నలిప్యతే," "నకరోతి నలిప్యతే" ఇత్యాదినా తస్మాదవిద్వానేవ సన్న్యసే ద్విరక్తశ్చే దవిరక్తశ్చే త్కర్మ కుర్యాత్. న చాత్మానం సమవేత్యేతి కథ మవిద్వద్విషయత్వే సజ్గచ్ఛతఇతి వాచ్య మాపాతతో విదిత్వేతి తదర్థాత్. నచ పరోక్షాత్మవిదోఽన్యచ కోఽపి శేష ఇతివాచ్య మహం బ్రహ్మాస్మీతి పరోక్షమపి దృఢం జ్ఞాన మస్తి పరోక్షాత్మవిదః. అన్యతు బ్రహ్మాత్మైక్యనిశ్చయో నాస్తీతి. యద్వా ఆత్మపరమాత్మభేదజ్ఞానమేవ దృఢ మస్తీతి. న చాశనాయాపిపాసాద్యతీతాత్మజ్ఞానం కథ మస్యేతి వాచ్యం దేహాతిరిక్తాత్మజ్ఞానసత్త్వా దాస్తికానామితి పరః పక్షః. ౧౩౨

శ్లో॥ త్యక్త్వా బ్రాహ్మణ ఏషణా స్తదఖిలా స్సన్న్యస్య శాస్త్రాద్గురోః
పాణ్డిత్యం సమవాప్య శేషరహితం బాల్యఇచ్ఛ మౌన న్తతః
ముఖ్యబ్రాహ్మణభావ మేత్య కలితబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతి
ర్లోకే సంవిచరే ద్యథేష్ట మథవా శాస్త్రానుసారీ చరేత్. ౧౩౩

వ్యా.—యస్మా దేవం పురాతనా విద్వాంస ఆత్మతత్త్వం సన్న్యాసినో భిక్షాచర్యం చరన్తి బ్రాహ్మణాః. తత్తస్మా దద్య త్వేపీతిశేషః. బ్రాహ్మణవంశ ప్రసూతః అఖిలాః దారాపత్యధనాదివిషయా ఏషణాః కామాన్ త్యక్త్వా సన్న్యస్య సన్న్యాసాశ్రమం స్వీకృత్య నిష్కామస్యైవ సన్న్యాసేఽధికారాదేషణా స్త్యక్త్వే త్యుక్తమ్. శాస్త్రా ద్గురో రుపదేశా చ్చేతిశేషః. శేషరహితం నిశ్శేషం పాణ్డిత్య మాత్మతత్త్వజ్ఞానం సమవాప్య ప్రాప్య బాల్యం జ్ఞానబలభావమనాత్మప్రత్యయతిరస్కార మితి యావ త్సమవాప్య తతో మౌనం నిదిధ్యాసనంచ సమవాప్య కలితబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతిః ప్రాప్తబ్రహ్మాభిన్నాత్మసాక్షాత్కారస్సన్. ముఖ్యబ్రాహ్మణభావం ముఖ్యం బ్రాహ్మణత్వ మేత్య బ్రహ్మజానేన బ్రాహ్మణఇతి స్మరణా దితిభావః. ఏతేన బ్రాహ్మణజాతీయత్వప్రయుక్తం బ్రాహ్మణత్వ మముఖ్య మేవేతి సిద్ధమ్ - న చైవం ముఖ్యం బ్రాహ్మణత్వం బ్రహ్మజ్ఞానినాం క్షత్రియాదీనామపి స్యాదితి వాచ్యం, గౌణబ్రాహ్మణ్యస్యైవ బ్రహ్మజ్ఞానా న్ముఖ్యబ్రాహ్మణత్వసిద్ధి ర్న త్వబ్రాహ్మణానామితి. లోకే భువి యథేష్టం సమ్యగ్విచ

రే త్స్వచ్ఛన్దశ్చరేత్. విధినిషేధాతిక్రాన్తత్వా త్తత్త్వవిద ఇతిభావః. అథవా శాస్త్రానుసారీ సన్నేవ చరేత్. లోకసఙ్గ్రహార్థం పూర్వవాసనావశా దితిభావః. ౧౩౩

శ్లో॥ ఓతం ప్రోత మిదం సమం పయసి త ద్వాయౌ ఖలోకే ష్వసౌ
తే గాన్ధర్వపదేషు తాని తరణే ర్లోకేషు చాన్ద్రేషు తే
చాన్ద్రా శ్చోడుపదేషు తాని దివిషల్లోకేషు చైన్ద్రేషు తే
ప్రాజాపత్యపదేషు తానిచ విధే ర్లోకేషు సూత్రేచ తే. ౧౩౪

వ్యా.— ఇద ముక్తమే వాత్మన స్సర్వాన్తరత్వం విశదయతి - ఓతమితి. ఇదం సమం సర్వం పార్థివం వస్తు పయసి ఓతం ప్రోతంచ భవతి యథా పటే తన్తవ స్తిర్యగ్భావేన ఓతా ఊర్ధ్వభావేన ప్రోతాశ్చ తద్వదిత్యర్థః. యది పృథివ్యవయవాః పయసా గ్రథితా నస్యు స్తర్హి సక్తుముష్టివ ద్వికీర్యేర న్నితిభావః. తచ్చ పయః వాయౌ వోతంప్రోతంచ అసౌ వాయుః ఖలోకే ష్వన్తరిక్షలోకే ష్వోతః ప్రోతశ్చేతి లిఙ్గవిపరిణామేన యోజ్యమ్. తే ఖలోకాః గాన్ధర్వపదేషు గన్ధర్వలోకే ష్వోతాః ప్రోతాశ్చ తాని గాన్ధర్వపదాని తరణే స్సూర్యస్యలోకే ష్వోతాని ప్రోతానిచేతి వచనవిపరిణామేన యోజ్యమ్. తే సూర్యలోకా శ్చాన్ద్రేషు లోకే ష్వోతాః ప్రోతాశ్చేతి లిఙ్గవచనవిపరిణామేన యోజ్యమ్. చాన్ద్రా శ్చన్ద్రలోకాశ్చ ఉడుపదేషు నక్షత్రలోకే ష్వోతాః ప్రోతాశ్చ తా న్యుడుపదాని దివిషల్లోకేషు దేవలోకే ష్వోతాని ప్రోతానిచ తే దేవలోకా ఐన్ద్రేషు లోకేషు ఇన్ద్రలోకే ష్వోతాఃప్రోతాశ్చ తే ఇన్ద్రలోకాః ప్రాజాపత్యపదేషు ప్రజాపతిలోకే ష్వోతాః ప్రోతాశ్చ తాని ప్రాజాపత్యపదాని విధే ర్లోకేషు బ్రహ్మలోకే ష్వోతాని ప్రోతానిచ తే బ్రహ్మలోకాః సూత్రే ఓతాఃప్రోతాశ్చ సూత్రబ్రహ్మలోకాదీనాశ్రిత్య బ్రహ్మలోకప్రజాపతిలోకాదయో వర్తన్తఇత్యర్థః ౧౩౪

శ్లో॥ లోకోఽయంచ పరశ్చ భూతనికర స్సందృబ్ధ ఏషోఽఖిలో
దేహాన్తర్బహి రిఙ్గతాహి మరుతా సూత్రేణ రత్నౌఘవత్
అఙ్గా న్యస్య భవన్తి హన్త శిథిలా న్యుత్క్రాన్తి మాత్రేఽన్తరే
వాయౌచాపి బహిర్భవేఽప్రచలతి ప్రాణీహి నో చేష్టతే. ౧౩౫

వ్యా.—కిం తత్సూత్ర మతఆహ - లోకఇతి అయం భూలోకః పరః భువర్లోకః స్వర్లోకశ్చ. ఏష తత్ర వర్తమానః అఖిలః నిశ్శేషః భూతనికరః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తప్రాణివర్గశ్చ దేహాన్తర్బహి శ్చేఙ్గతా చలతా మరుతా వాయునా ప్రాణాత్మనా భూతాత్మనాచ సూత్రేణ గుణేన రత్నౌఘవ న్మణిసఙ్ఘఇవ సం

దృబ్ధః సమ్యగ్గ్రథితః. హియస్మాత్తస్మాద్వాయు స్సూత్రమిత్యర్థః. సూత్రాత్మనా వాయు స్సమష్టి రిత్యుచ్యత ఇతి చోక్తమ్. వ్యష్టిప్రాణః ప్రాణ ఇతి సమష్టిప్రాణ స్సూత్రమితి చోచ్యతే. యద్వా వ్యష్టిలిఙ్గం లిఙ్గమితి సమష్టిలిఙ్గం సూత్రమితి చోచ్యతే. నచ సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భ ఏవేతి వాచ్యం. ప్రాణ ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇత్యుక్తత్వాత్. యద్వా సూత్రాభిమానీ పురుషో హిరణ్యగర్భః నతు సూత్రమితి. కస్మాన్మరుత్యైవ సర్వం సందృబ్ధమిత్యుచ్యతే అత ఆహ - అఙ్గానీతి - అస్య భూతవర్గస్య అన్తరే వాయౌ ప్రాణే ఉత్క్రాన్తిమాప్తే సతి రత్నౌఘవత్. సూత్రచ్ఛేదేన మణిగణ ఇవ అఙ్గాన్యవయవా శ్శిథిలాని భవన్తి హన్తేత్యద్భుతే. అపిచ కిఞ్చ బహిర్భవే బాహ్యే వాయౌ వప్రచలతి సతి కోపి ప్రాణీ నోచేష్టతే. హియస్మాదేవం తస్మాద్వాయు స్సూత్రమ్. హి ప్రసిద్ధమిద మితివా. ౧౩౫

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం యచ్చ దివో భువశ్చ య దధో ద్యావాపృథివ్యన్తరే
య ద్భూతంచ భవచ్చ భావి య దిదం సూత్రం సమస్తంచ తత్
ఓత మ్ప్రోత ముతాస్తి సోమ్య పరమాకాశే పరాత్మన్యయం
న ప్రోతః క్వచ నోత ఏష సకలాధారః స్వలోకే స్థితః. ౧౩౬

వ్యా.—యద్వస్తు దివోఽన్తరిక్షా దూర్ధ్వం వర్తతే. యచ్చ భువో భూమే రధో వర్తతే. యచ్చ ద్యావాపృథివ్యో రన్తరే మధ్యే వర్తతే. చకారా ద్ద్యావాపృథివ్యాత్మకం వస్తు చకారాన్తరా ల్లోకాన్తరాత్మకం వస్తుచ యచ్చ భూతమతీతం వస్తు యచ్చ భవ ద్వర్తమానం వస్తు. య ద్భావి భవిష్యద్వస్తు య దిదముక్తం సూత్రం సర్వలోకాధారభూతం వాయ్వాత్మకం వస్తు. త త్సమస్తంచ. హే సోమ్య ఆకాశే పరమ ఆకాశ ఏవ ఓతం ప్రోత ముత ప్రోతంచ భూత్వా అస్తి విద్యతే అస్తి భవతీతివా అగ్న్యాదిభూతత్రయస్య భూరాదిలోకత్రయస్య బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తప్రాణివర్గస్యచ సూత్రే ఓతత్వం ప్రోతత్వంచ ప్రాగుక్తమే వేహానూక్తం తస్య సూత్ర స్యాకాశే ఓతత్వం ప్రోతత్వం త్విహాధిక ముక్త మితివివేకః. ఆకాశకార్యత్వా ద్వాయో రాకాశే ఓతత్వం ప్రోతత్వంచ కార్యంహి కారణే ఓతం ప్రోతం తన్తుషు పటవత్. అయం చాకాశః పరాత్మని పరమాత్మని ప్రతీచి ఓతః ప్రోతశ్చ. 'ఆత్మన ఆకాశ స్సమ్భూత' ఇతిశ్రుతేః. ఏష పరమాత్మాతు క్వచ క్వాపి నప్రోతః క్వచ నోతః నఓతః. ఓమాఙ్గోశ్చేతిపరరూపమ్. అతఏవ సకలాధారః **సర్వస్యాప్యాశ్రయః** స్వలోకే స్థితశ్చ భవతి. న త్వన్యత్ర స్థితః. **ఆత్మవ్యాప**

కస్య ఆత్మకారణస్యవా వస్త్వన్తరస్యాభావాత్, యద్యప్యాత్మకార్యమపి వస్తు నాస్త్యే వాత్మభిన్నం తథాపి వ్యవహారత ఇద ముక్తమ్. ౧౩౬

శ్లో॥ భూవార్యగ్నిమరున్నభోద్యురవిదిక్చన్ద్రోడుఖార్చిస్తమో
భూతప్రాణదృగాశయశ్రవణవాక్త్వగ్బుద్ధిరేతస్సు యః
తిష్ఠత్యాన్తరఏవ సన్నియమయన్ జానన్తి నో తాని యం
దేహా యస్యచ తాని సోమ్య సపుమా నాత్మా తవైవామృతః. ౧౩౭

వ్యా.—నను ఆకాశస్యాప్యాధారః పరమాత్మా సర్వబాహ్యఏవ సతు సర్వాన్తర ఇత్యేతదాహ - భూవారీతి. యద్వా సర్వాన్తరః పరమాత్మాఽయమేవాన్తర్యామీత్యాహ. భూవారీతి. యః భూః, వారి, అగ్నిః, మరుద్వాయుః, నభః ఖం, ద్యౌః ద్యులోకః, రవిః, దిక్, చన్ద్రః, ఉడూని నక్షత్రాణి, ఖమన్తరిక్షలోకః, అర్చిస్తేజః, తమః అన్ధకారః, భూతాని సర్వే ప్రాణినః, ప్రాణః, దృక్చక్షుః, ఆశయః, మనః, శ్రవణం శ్రోత్రం, వాక్, త్వక్, బుద్ధిః, రేతశ్చ తేషు తిష్ఠతి. కింకుర్వన్నితఆహ - సన్నియమయన్నితి. తాని సమ్యఙ్నియమయన్. కథంభూతో నియమయతీత్యత ఆహ - ఆన్తరఏవేతి. యస్మాదేవ మయం భూవార్యాదీనా మన్తస్స్థిత్వా భూవార్యాదీన్నియమయతి తస్మాదేవాన్తర్యామీ త్యుచ్యత ఇతిభావః - న చేదం నియమన మప్రయోజక మితివాచ్యం. యది భూవార్యాదయో ఽన్తర్యామిణా కేనచిదీశ్వరేణ ననియమ్యేరన్ తర్హి కాఠిన్యద్రవాదిలక్షణం స్వస్వనియతస్వభావం పరిత్యజేయురేవేతి జగద్విప్లవః స్యాత్ తర్హి కి మేనం స్వాన్తర్యామిణం భూవార్యాదయో విదుః. నేత్యాహ. తాని భూవార్యాదీని త మన్తర్యామిణం నోజానన్తి. న చాచేతనానాం భూమ్యాదీనాం కథ న్తద్జ్ఞానప్రసక్తి రితి వాచ్యం. భూమ్యాద్యభిమానిదేవతానా మప్యేనం నవిదన్తీతి వివక్షితత్వాత్ - ఏతేన తత్తద్వస్త్వభిమానిన్యస్తత్తద్దేవతాఏ వాన్తర్యామీతి పరాస్తమ్ - తాని భూవార్యాదీని చకారాత్తదభిమానిదేవతాశ్చ యస్య దేహాశ్శరీరాణి భవన్తి యథా భూమణ్డలాదీని భూమ్యాదదేవతానాం శరీరాణి తథా అన్తర్యామిణోపి శరీరాణ్యేవ యథా చాస్మదాదిదేహా అన్తర్యామిణశ్శరీరాణి తథా పృథివ్యాదిదేవతాదేహా అపీత్యర్థః. హేసోమ్య ప్రియదర్శన శిష్య! సః అమృతః అమరణధర్మా పుమాన్ పురుషోఽన్తర్యామీత్యర్థః. తవాత్మైవ నత్వన్య ఇ త్యేవకారార్థః. నచ జీవస్య క్షేత్రజ్ఞస్య కథ మీశ్వరోఽన్తర్యామీ భవ త్యాత్మేతి వాచ్యం. యదేవాన్తర్యామిణ ఈశ్వరస్య స్వరూపం చైతన్యం తదేవ జీవస్యాపీతి జీవస్యాన్తర్యామీ స్వరూపమేవ-

న చైవ మన్తర్యామిణో జీవోపి స్వరూపమేవ స్యాదితి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. నను మాయావచ్ఛిన్నః జ్ఞానశక్తిప్రధాన ఈశ్వరోఽన్తర్యామీ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నః కిఞ్చిజ్జ్ఞో జీవఇతి కథమనయో రైక్య మితిచే దుచ్యతే. ఏకస్మిన్నేవ చైతన్యే మాయయా ఈశ్వరత్వ మవిద్యయా జీవత్వంచ కృత మితి తదుపాధిద్వయపరిత్యాగే చైతన్యమాత్రస్యైకత్వాదితి. న చాన్తర్యామిత్వం చైతన్యస్య నిరుపాధికమేవేతి వాచ్యం మాయాప్రయుక్తత్వా త్తస్య. నహి శుద్ధం చిన్మాత్రం కస్యచి న్నియామకం నియామ్యంవా భవితు మర్హతి. ఉక్తంచ గీతాసు "ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి, భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి" నచ యది హృద్దేశే ఏ వేశ్వరోఽస్తి తర్హి కుతో నోపలభ్యతఇతి వాచ్యం ధర్మాదివత్పరోక్షైకస్వభావత్వాత్ కథ న్తస్యాభ్యుపగమ ఇతిచే చ్ఛాస్త్రా దనుమానాచ్చ. తత్ర శాస్త్రం దర్శిత మనుమాన ముచ్యతే జీవః పరతన్త్రః సంసారిత్వా ద్వ్యతిరేకే ణేశ్వరవత్. యద్వా కి మనుమానేన? జీవపారతన్త్ర్యస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాత్ సర్వేహి జీవాః కేనచి న్నియమితా ఇవ బలా దనిచ్ఛన్తోపి దుఃఖ మనుభవన్తి. నను జీవపారతన్త్ర్యం సమ్ప్రతిపన్నమేవ పరన్తు యత్పరతన్త్రో జీవ స్స నేశ్వరః కిన్తు కాలకర్మాదిరేవేతిచే న్నైవమ్. కాలకర్మాదీనాం జడత్వా న్న నియమనం సఙ్గచ్ఛతే. అత శ్చేతన ఈశ్వరఏవ నియన్తేతి న చాయస్కాన్తలోహన్యాయేన జడస్యాపి కర్మాదే రస్తు నియన్తృత్వమితి వాచ్యం. తాని తానివస్తూని తత్తత్స్వభావాద్యనుసారేణ నియన్తుం చేతనేతర స్యాశక్యత్వాత్. జ్ఞానపూర్వకంహి తత్. నచ స్వభావఏవ నియన్తేతి వాచ్య మగ్నే రౌష్ణ్యమేవ స్వభావ ఇతి నియమస్య స్వభావానధీనత్వాత్, తదధీనత్వే చాత్మాశ్రయదోషాత్. స్వభావాన్తరాభ్యుపగమే చానవస్థాదోషాత్. నచ జీవఏవ నియన్తా చేతనత్వా దచేతనవర్గస్యేతి వాచ్యం తస్యాసర్వజ్ఞత్వా దసర్వశక్తిత్వాచ్చ. అన్యథా జీవః స్వేచ్ఛయా గ్రీష్మర్తౌ సూర్యం శాన్తరశ్మిం కుర్యా త్స్వతాపాపనోదనాయ చన్ద్రంవా క్షయరహితం కుర్యాత్. తస్మా దీశ్వరఏవ నియన్తా అస్మాదేవ భీతం స త్సర్వం జగ త్స్వస్వభావే వ్యవతిష్ఠతే. "భీషాస్మా ద్వాతః పవత"ఇత్యాదిశ్రుతేః అన్యథా సర్వం జగ దిదానీమేవ ప్రదహే దగ్నిః. సముద్రోవా ప్లావయే దద్భిః. వాయుర్వా క్షోభయేత్. నను యద్యేవం పరోక్ష ఈశ్వర స్తర్హి కథ న్తస్యాపరోక్షత్వ ముచ్యతే య త్సాక్షా దపరోక్షా ద్బ్రహ్మేతి శ్రుత్యేతిచే దుచ్యతే. అన్తర్యామిత్వేన రూపేణ పరోక్షత్వేపి ప్రత్యక్త్వేన రూపేణాపరోక్షఏవేతి. నచ పరోక్షత్వాపరోక్షత్వే కథ మేకస్మిన్నేవేతి వాచ్యం దశాభేదేనాదోషాత్.

అవిద్యాదశాయా మన్తర్యామీ పరోక్ష ఈశ్వరః. విద్యాదశాయాన్తు ప్రత్య గాత్మా అపరోక్ష ఈశ్వరఇతి. నచ విద్యాదశాయాంమ- స్య స్త్వన్తర్యామీతి వాచ్యం. తదానీం జీవేశ్వరజగన్నామకద్వైతాభావే నాసత్త్వాదన్తర్యామిణః. భూతపారతన్త్ర్యలిఙ్గకల్పితో హ్యన్తర్యామీ భూతాభావే కథం భవేత్ జగ దూప్రపకార్యలిఙ్గకల్పితో వేశ్వరో జగదభావే కథం భవేత్. నచైవ మన్తర్యామ్య ప్యసత్యపవేతి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. నచ శ్రుత్యా సత్యఇ త్యుక్త మితి వాచ్యం చైతన్యాత్మనా సత్యఇతి తదర్థాత్. చైతన్యే హ్యన్తర్యామిత్వం కల్పితమ్ ఇతి. యద్వా ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశే ప్రత్యగూప్రేణైవ తిష్ఠతి అక్రియస్యాపి ప్రతీచ స్సర్వభూతభ్రామణం మయస్కాన్తలోహన్యాయా దుపపద్యతే అయంచ ప్రత్యగాత్మా సర్వై ర్విద్వద్భి రుపలభ్యతఏవేతి నానుపలభ్యమానత్వ మస్య. సంసారీ జీవఏవ వస్తుతః ప్రత్యగాత్మేతి జీవస్యాయ మాత్మైవ. నచ ప్రతీచో నియ మనశక్తి ర్నాస్తీతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మణో యా మాయాశక్తి స్సైవ ప్రతీచో౽ ప్యస్తి బ్రహ్మాభిన్నత్వా త్ప్రతీచః. న చేశ్వరశక్తిరేవ మాయా న బ్రహ్మశక్తి రితి వాచ్యం, బ్రహ్మణి మాయ యేశ్వరస్య కల్పితత్వేన బ్రహ్మశక్తిత్వా న్మాయా యాః. ఈశ్వరశక్తి ర్మాయేతి మతేపి ఈశ్వరస్వరూపచైతన్యాశ్రయైవ మాయా నచ ప్రతీచఏవా న్తర్యామిత్వే కథ న్తస్య స్వానన్యజీవనియమన మితివాచ్యం. సమానో౽యం దోష ఈశ్వరస్యాన్తర్యామిత్వేపి. మమైవాంశో జీవలోక ఇతిహి భగవతా గీతమ్. న చేశ్వర స్యాంశఏవ జీవో నత్వీశ్వర ఇతి వాచ్యం, నిరవయవత్వేన నిరంశ స్యేశ్వరస్యాంశాయోగాత్. సతి చాంశిత్వే ఈశ్వరస్య స్వసంసృష్టస్యాంశ జీవగతదుఃఖసమ్బన్ధేన సంసారిత్వాపత్తేః. అంశానా మీశ్వరా జ్జీవానాం వియోగే ఈశ్వరస్య వికలత్వాపత్తేః. అంశప్రవేశాపగమాభ్యా మీశ్వరస్య వృద్ధిక్షయవికా రాపత్తే స్తతో౽నిత్యత్వాపత్తేశ్చ. అనిత్యంహి సర్వం వికారి వస్తు అతఏవ నేశ్వర స్యావయవోపి జీవః నచ మమైవాంశఇతి కథ ముక్త మితి వాచ్య మీశ్వరాభిన్నో జీవ ఇతి బోధయితుం తథోక్తత్వాత్. నచ మహాకాశస్యేన ఘటాకాశో జీవ ఈశ్వర స్యాంశఇతి వాచ్యం దృష్టాన్తేపి మహాకాశాభిన్నో ఘటాకాశఇ త్యాయ మేవాశయః కల్ప్యః. నిరవయవత్వం నిరంశత్వం చాకాశస్య కేచి దభ్యు పగచ్ఛన్తి. ఏవ మీశ్వరస్య వికారః పరిణామో వా న భవతి జీవః తథాసతి ద్వయోరప్యనిత్యత్వాదిదోష ప్రసఙ్గాత్. తస్మా దీశ్వరాదనన్యఏవ జీవః. యద్యేవ మీశ్వరా త్ప్రతీచ శ్చానన్యఏవ జీవ స్తర్హి నియమనం దుర్ఘట మేవేతిచే

నైర్మలమ్. ఆత్మనా అనాత్మసఙ్ఘో నియమ్యతే అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తు నియమ్యమాన ఇవ జీవః ప్రతిభాతీతి నియమనం సుఘటమేవ. అయం చాన్తర్యామీ ప్రత్యగాత్మా విదుషా మపరోక్షః మూఢానా మ్పరోక్షశ్చ అవిదుషాం ద్వైతినాంచ ప్రతీ చ్యుక్తలక్షణే ఆత్మత్వబుద్ధ్యభావాత్ ఇతి. తస్మాదయ మన్తర్యామీ పురుషః జీవ స్యాత్మైవ నాన్యః నచ యస్మిన్ సర్వ మిదం వర్తతే స కథం సర్వాన్తర స్స్యా దితి వాచ్యం. సర్వాశ్రయస్యా ప్యాకాశస్య సర్వాన్తరత్వదర్శనాత్. అతఏవోక్త "మన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్స్థిత" ఇతిశ్రుత్యా. మృదపిహి స్వస్మి న్వర్తమానే ఘటే స్వయ మనుస్యూతా వర్తతే. న చాన్తర్వర్తమానః ప్రత్యగాత్మా బహిర్వర్తమానస్తు పరమాత్మా దేహస్యేతి వాచ్యం పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మనో వా అన్తర్వావస్తే ర్బహిర్వ్యావస్తేర్వా ఽభావే పూర్ణత్వాయోగాత్. పరిచ్ఛిన్నత్వేచ ఘటాదివ దనిత్యత్వాపత్తేః. ఏకస్యైవ చైతన్యస్య దేహాద్యుపాధికృతో హ్యన్తరత్వం బాహ్యత్వంచ న స్వాభావికం యథా ఏకస్యాపి గగనస్య ఘటాద్యుపాధికృత మాన్తరత్వం బాహ్యత్వంచ నస్వాభావికం తద్వదితి. కిఞ్చాత్మని కల్పితో దేహాది ర్మిథ్యాభూతో నాత్మన ఆన్తరత్వబాహ్యత్వాదికం కల్పయితుం శక్నోతి మరుభూమేః పఙ్కిలత్వమివ మరీచికోదకం తస్మాద్వస్తుతో నిర్విశేష ఏవాత్మా. ౧౩౭

శ్లో॥ ఏత త్తత్పద మక్షరం య దతమో స్థూలం న సూక్ష్మంచ న
హ్రస్వం నాయత మ ప్యభూత మగుణం న జ్యోతి రచ్ఛాయకమ్
అప్రాణం న దమాత్రి మన్తరహితం సజ్ఞాతిగం నేన్ద్రియం
న స్వాన్తం న ముఖం నిర న్తర మగం చాబాహ్య మేకం బృహత్. ౧౩౮

వ్యా.—కిం త జ్జీవస్యాన్తర్యామిణశ్చ వాస్తవం రూపం యద్వా సకలాధారః పరమాత్మే త్యుక్తః కోఽసౌ పరమాత్మా ఇత్యత ఆహ - ఏతదితి. త దేత త్పద మక్షర మిత్యుచ్యతే. అక్షరం పదమేవ జీవాన్తర్యామివాస్తవరూపం పరమాత్మా చ కిన్త దక్షరం పద మత ఆహ - యదితి. యత్పద మతమః తమో నభవతీ త్యతమః తమశ్చాజ్ఞానం జ్ఞానస్వరూపత్వాదితిభావః. అస్థూలం స్థూలం నభవతీ త్యస్థూలం. తర్హి కింసూక్ష్మ మత ఆహ - నసూక్ష్మమితి. నఞర్థకనశబ్దేనసహ సమాసః నసూక్ష్మం నసూక్ష్మ మసూక్ష్మం నహ్రస్వం హ్రస్వంచ నభవతి. తర్హి కిం దీర్ఘ మత ఆహ - నాయతమితి. న ఆయతం నాయతం న దీర్ఘం భవతి ఏవం చతుర్విధపరిమాణప్రతిషేధా దద్రవ్య మక్షర మితి సిద్ధమ్. అతఏవ అభూతం భూతం పఞ్చవిధం పృథివ్యాది

తన్న భవతీ త్యభూతం పృథివ్యాదీనాం ద్రవ్యత్వా దితిభావః. యద్వా ఆత్మా ద్రవ్యం న భవతి తర్హి గుణో భవిష్యతీ త్యతఆహ - అగుణమితి. గుణ శ్శబ్దస్పర్శరూపరస గన్ధాత్మకః పఞ్చవిధః తర్కశాస్త్రోక్తా శ్చతుర్వింశతిగుణా వా. గుణో న భవతీ త్య గుణం గుణభిన్నమిత్యర్థః. అతఏవ క్లీబత్వం సామాన్యాద్వా యద్వా అగుణం గుణ రహిత మద్రవ్యత్వాదేవేవ మగుణం గుణవత్త్వస్య ద్రవ్యలక్షణత్వాత్. అజ్యోతిః నజ్యోతి రజ్యోతి స్తేజో న భవతీత్యర్థః. తర్హి కి మన్ధకారోఽతఆహ - అచ్ఛాయకమితి. న ఛాయా అచ్ఛాయం తదేవాచ్ఛాయకం నేద మన్ధకారో భవతీత్యర్థః. యద్వా అతమఇత్యుక్తం తర్హి కి మిదం జ్ఞానం నేత్యాహ - అజ్యోతిరితి. జన్యజ్ఞాన పరోఽత్ర జ్యోతిశ్శబ్దః, అభూతమిత్యనేన తేజోద్రవ్యస్యాగ్నేః ప్రతిషేధః కృతః. తతశ్చ తేజోభిన్నత్వే నాన్ధకారత్వ మస్యాయాతమితి తత్ప్రతిషేధాయాహ- అచ్ఛాయకమితి. అథవా అతమః తమోఽన్ధకారో నభవతీ త్యతమః. తర్హి కిం ప్రకాశ ఇత్యతఆహ - అజ్యోతిరితి. తర్హి కిం ఛాయేత్యతఆహ - అచ్ఛాయకమితి, ప్రకాశే స త్యన్ధకారస్య స్థిత్యయోగాత్. అన్ధకారాద్భిన్నై వానాతపలక్షణా చ్ఛాయేతి భావః. అచ్ఛాయక మిత్యనేన ఛాయారహిత మిత్యపి ప్రతీయతే; అస్తు తర్హ్యమూర్తోఽయం ప్రాణ ఇత్యతఆహ.- అప్రాణమితి. ప్రాణభిన్నమిత్యర్థః. ప్రాణరహితమితిచ ప్రతీయతే. తర్హి కి మిన్ద్రియ మతఆహ - నేన్ద్రియమితి. ఇన్ద్రియభిన్న మిన్ద్రియరహితమితిచ. తర్హి కి మన్తఃకరణం నేత్యాహ - న స్వాన్తమితి. అన్తఃకరణభిన్న మన్తఃకరణరహితఞ్చేత్యర్థః 'అప్రాణో హ్యమనా శ్శుభ్ర' ఇతి 'అపాణిపాద'ఇతిచ శ్రుతేః. ముఖం ద్వారం న భవతీ త్యముఖం ముఖరహితం చ. ఉపలక్షణ మిదం కరచరణాదిరాహిత్యస్య. అమాత్రం మీయతే యేన త న్మాత్రం త న్న భవతీ త్యమాత్రం నానేన కిఞ్చిన్మీయత ఇత్యర్థః. తర్హి కి మిదం సచ్ఛిద్రం నేత్యాహ - నిరన్తరమితి. అన్తరరహితం తర్హి కిం బాహ్య మస్యాస్తి నేత్యాహ - అబాహ్యమితి. బాహ్యరహిత మిత్యర్థః. కుత ఏవ మతఆహ - సఙ్గాతిగమితి అసఙ్గ మిత్యర్థః. సఙ్గనతి వస్తుని కిమపి భవే త్కథ మ్భవ రసఙ్గే వస్తు నీతిభావః. అతఏ వాన్తరహితం పరిచ్ఛేదశూన్యం దేశకాలాదిసమ్బద్ధం హి వస్తు దేశకాలాదిభిః పరిచ్ఛిద్యతే. అతఏవాగం న గచ్ఛతీ త్యగ మచలం సర్వతః పరి పూర్ణ మిత్యర్థః. అతఏ వైకం న చేదం శూన్యమిత్యాహ - సదితి. య త్స త్తయైవ సర్వస్య వస్తుజాతస్య సత్తాలాభః ఘటస్స న్పటస్స న్నితి కథం తస్య సద్వస్తున స్స్యా దసత్త్వం న కథ మపీత్యర్థః. ఏవంవిధం బృహ ద్బ్రహ్మ యదస్థూలత్వాదిగుణవి శిష్టం నిర్విశేషం సన్మాత్రం బ్రహ్మ తదక్షరం పద మిత్యన్వయః. న క్షరతి న

నశ్యతీ త్యఙ్కుర ఇతి వ్యుత్పత్తేః స్థూలత్వాదిపరికారవతో వస్తునో నాశ స్స్యాత్సవి కారత్వా త్తద్ధ మ్మ్యన ర్హిష్పరికారస్య వస్తునః నశిధ మపీత్యర్థః. అవినాశీవా 'అరేఽయమాత్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మే'తి శ్రుత్యన్తరాచ్చ నిత్యస్య జీవ స్యాఙ్కురబ్రహ్మ రూపత్వం యుక్త మితిభావః. నచ నిత్యత్వమాత్రేణ కథం జీవస్యాఙ్కురబ్రహ్మైక్యమితి వాచ్యం. సత్యస్యైవ నిత్యత్వా ద్బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సత్యత్వాచ్చ బ్రహ్మ భిన్నత్వేసతి జీవ స్యానిత్యత్వమేవ స్యాత్ 'త త్సత్య మతోఽన్య దార్త' మితి శ్రుతేః. ౧౩౮

శ్లో॥ అశ్నా తీశ్వర ఏష కిఞ్చిదపి నో కోప్యేన మశ్నాతి నో
సూర్యాచన్ద్రమసా వముష్య విధృతౌ సంశాసనే తిష్ఠతః
ద్యావాభూమియుగం నిమేషదిననిణ్మాస ర్తుసంవత్సరా
హ్రాదిన్యో నియతం సరవన్తి పితరో దేవా మనుష్యా శ్శ్రితాః. ౧౩౯

వ్యా.-తస్యై వాఙ్కురస్య పరిశాస్తృత్వం దర్శయతి శ్రుతి రస్తీత్యాధిగమాయ అశ్నాతీతి. ఏష ఉక్తాఙ్కురపరబ్రహ్మలక్షణ ఈశ్వరః కిఞ్చిదపి నో అశ్నాతి న భుఙ్క్తే. సర్వసాక్షిత్వా దితిభావః. తర్హి కి మయ మన్య స్యాన్నం భవతి. నేత్యాహ. ఏన మీశ్వర మఙ్కురం కోపి నోఽశ్నాతి. అతఏ వాస్య సర్వేశితృత్వం ఘటతే. నహి భుఞ్జానస్య జీవస్య అభుఞ్జానత్వేపి జడస్య దేహాదేః సర్వేశితృత్వ ముపపద్యతే. అస్వతన్త్రత్వా దితిభావః. నను సూర్య శ్చన్ద్రోవా భవ తీశ్వరః కర్మసాక్షిత్వా ద్ద్విజరాజత్వాచ్చే త్యత ఆహ - సూర్యేతి. సూర్యాచన్ద్రమసౌ సూర్య శ్చన్ద్రశ్చ అముష్యేశ్వర స్యాఙ్కురస్య సంశాసనే విధృతౌ సన్తౌ తిష్ఠతః. ఈశ్వర శాసనపరతన్త్రావేవ సూర్యాచన్ద్రమసౌ నియమే నోదయాస్తమయాదికం కుర్వాత ఇత్యర్థః. 'భీషోదేతి సూర్య'ఇత్యాదిశ్రుతేః. ఏవం ద్యావాభూమియుగమ ప్యముష్య శాసనే విధృతం తిష్ఠతీతి వచనవిపరిణామః నిమేషదిననిణ్మాస ర్తుసంవత్సరాఅప్యముష్య శాసనే విధృతా స్తిష్ఠన్తి. హ్రాదిన్యో నద్యో గఙ్గాదయః నియతం నియమేన సరవన్తి. దేవాః పితరో మనుష్యాశ్చ అముష్య సంశాసనే శ్రితా అన్వాయత్తాః స్థితా ఇతియావత్, అయమర్థః. సూర్య శ్చన్ద్రో ద్యులోకశ్చ గగనే నిరాలమ్బే ఈశ్వరేణ విధృతాఏవ వర్తన్తే. అన్యథా ఆశ్రయాభావా త్పతేయురేవ నచ తేషా మస్తి తాదృశీ శక్తి రితి వాచ్యం శక్తిప్రదాతు రీశ్వర స్యాభావే శక్తేర ప్యభావాత్ నచ స్వాభావికీ సా శక్తి స్తేషా మితి వాచ్యం, తేషాం తత్స్వభావోపి కేనాపి కల్పితఏవేతి నచ స్వభావ స్స్వత స్సిద్ధఏవేతి వాచ్య

మాత్మాశ్రియాత్. ఏవం జలే క మాధార మాశ్రిత్య పృథివీయ మనిమగ్నా వర్తతే- ఈశ్వరమేవేతి. సూర్యాదివిధరణా ల్లిఙ్గా దీశ్వరాస్తిత్వ మనుమీయతే. తథా ఈశ్వరా ద్భీత్యైవ సూర్యో నియమే నోదేతి అస్తం యాతి వర్షాసు వర్ష ముత్సృజతి గ్రీష్మే తపతి, చన్ద్రి శ్చౌషధీః పుష్ణాతి నియమేన వర్ధతే క్షీయతేచ. ద్యావాభూమీచ ప్రాణిన స్సర్వా న్ధారయతః, నిమేషా దినాని నిశాః మాసాః ఋతవః సంవత్సరశ్చ నియమేన వర్తన్తే, నద్యశ్చ నియమేన ప్రవన్తి. అన్యథా మార్గాన్తరేణ ప్రవహేయు ర్నప్రవహేయుర్వా. దేవా ఇన్ద్రాదయశ్చ హవిరాదికం గృహీత్వా స్వర్గాదికం ప్రయచ్ఛన్తి. పితరశ్చ పుత్రైః పిణ్డాదినా తర్పితా స్తత్కామా న్పూరయన్తి. మనుష్యాశ్చ విహితాన్యే వానుతిష్ఠన్తి న నిషిద్ధానీ తీదం సర్వ మీశ్వ రసత్త్వే లిఙ్గమ్. నచ దేవా ఈశ్వరా ద్భీతాః ఫలం ప్రయచ్ఛన్తీతి కిం కర్మైవ ఫలం ప్రయచ్ఛతీతి వాచ్యం, జడత్వా త్కర్మణః ఫలప్రదానస్యచ జ్ఞానపూర్వ కత్వాత్. నచ దేవాః స్వయమేవ ఫలం ప్రయచ్ఛన్తి కి మీశ్వరేణేతి వాచ్య మస్మా ద్దేవా త్సకాశా దస్య కర్మణ ఇదం ఫల మముం ప్రాప్నుయా ది తీశ్వరశాసనాభావే తత్తద్దేవానాం నియమేన తత్తత్కర్మఫలదానానుపపత్తేః. కిఞ్చిజ్జ్ఞాహి దేవాఅపి జీవత్వాత్. నచ హిరణ్యగర్భఏవ నియన్తా భవ త్వితి వాచ్యం, తస్యాపి జీవత్వా దీశ్వరాజ్ఞారూపవేదపరతన్త్రిత్వాచ్చ యథావేదం విధీయతేహి విధాత్రా తథాచ వేదోపీశ్వరసద్భావే లిఙ్గమేవ, యథా భారతాది గ్రన్థా న్దృష్ట్వా వయం వ్యాసప్రాచేతసాదీ ననుమినుమః. తథా వేదదర్శనా దీశ్వ రోఽనుమీయఏవ, అపౌరుషేయోహి వేదః పౌరుషేయత్వేన త్వప్రామాణ్య ప్రసఙ్గా ద్వేదస్య. వేదమూలంహి పురాణాదీనాం ప్రామాణ్యం వేదాప్రామాణ్య ఞ్చాస్తికానా మనిష్ట మితి న తత్ప్రాప్తిః. తస్మా దస్త్యేవేశ్వరః. సర్వజ్ఞ స్సర్వ శక్తి స్సర్వాన్తర్యామీ సర్వేశానశ్చ న చాయ మీశ్వరోఽక్షరా ద్భిన్నఏవేతి వాచ్య మక్షరస్యైవ సోపాధిక స్యైశ్వరత్వాత్. నిరుపాధికం చైతన్య మక్షరం మాయోపాధికంతు చైతన్య మీశ్వర ఇత్యుక్తత్వాత్. న చాయ మీశ్వరో జీవ ద్భిన్నఇతి శఙ్క్య మీశ్వరస్యై వావిద్యయా జీవత్వస్య ప్రాప్తత్వాత్. తస్మా జ్జీవేశ్వరాభిన్నమే వాక్షరం ప్రశాశితృ అన్తర్యామిచ. ౧౩౯

శ్లో॥ అజ్ఞాత్వాఽక్షర మేత దత్ర యజతే దేవాంశ్చ యో నా జుహో
త్యగ్నౌ నోఽవిరతం తప శ్చరతివా వర్షాణ్ బహూ నామృతి
త త్తస్యాన్తవదేవ చైత దవిద న్ యః ప్రైతి లోకా దిత
శ్శోచ్యోఽయం య ఇదం ప్రయాతితు విద న్ స బ్రాహ్మణో బ్రహ్మవిత్.

వ్యా.—నను యదీశ్వర ఏవ కర్మఫలవిధాతా ప్రాణినాం తర్హి ముముక్షుణా ఈశ్వరారాధనార్థం విహితం కర్మైవ కర్తవ్య మీశ్వరస్యైవ మోక్షప్రదత్వా దత ఆహ- అజ్ఞాత్వేతి. అత్ర మనుష్యలోకే ఏత దక్షరం పరమాత్మాన మజ్ఞాత్వా అవిదిత్వా యః దేవాన్ యజతే పూజయతి, యశ్చ నా మనుష్యః అగ్నిన్ జుహోతి, య శ్చావిరతం బహూ న్వర్షా నావృతి మరణపర్యన్తం తప శ్చాన్ద్రాయణాది చరతి కరోతి, తస్య తత్కర్మ అన్తవదేవ భవతి, భోగాన్తే కర్మక్షయాత్. అనిత్యంహి కర్మఫలం, కృతకత్వాత్, య త్కృతకం త దనిత్య మితి వ్యాప్తేః. యశ్చ ఏత దక్షర మవిద్వాన్. అవిదిత్వేత్యర్థః. ఇతో ఽస్మా ల్లోకా న్మనుష్యలోకా త్ప్రైతి లోకాన్తరం గచ్ఛతి మ్రియత ఇతియావత్, సో ఽయం మూఢః శోచ్యః మనుష్యేణ ధనేన పశువ ద్ద్రవ్యైః ఫలేన క్రీతో ఽయ మితి విద్వద్భి శ్శోచనీయః. దేవానాం పశుః కర్మీతిహి ప్రాగుక్తమ్' 'తం దేవా భక్షయన్తీతిచ శ్రుతేః'. యస్తు ఇద మక్షరం విద్వాన్ ప్రయాతి విదిత్వా దేహం పరిత్యజతి స బ్రాహ్మణః బ్రహ్మజ్ఞానీ బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మప్రాప్తః. భవతీతి శేషః. విద్ఌ లాభే ఇతిధాతోః క్విపి విదితి రూపమ్. యద్వా స బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మజ్ఞానేనైవ బ్రాహ్మణః ముఖ్యబ్రాహ్మణత్వవాన్. అన్యస్తు అబ్రాహ్మణఏవ, ఇదంచ న ముక్తిదశాదృష్ట్యోక్తం కిన్తు ముక్తేః ప్రాక్తనదశాదృష్ట్యైవ. నహి ముక్తౌ బ్రాహ్మణాదయ స్సన్తి. తతశ్చ అన్తకాలేపి యో బ్రహ్మ జానాతి స ఏవ బ్రాహ్మణ ఇతి సిద్ధమ్. సచ బ్రాహ్మణో బ్రహ్మైవ 'బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవ'తీతి శ్రుతేః. మోక్షశ్చ బ్రహ్మభావ ఏవేతి జ్ఞానాదేవ మోక్షః నతు కర్మభ్యః. న చేశ్వరో మోక్షం దాస్యత్యే వాన్యథాఽనీశ్వరత్వప్రసఙ్గా దితివాచ్యం, జ్ఞానాదేవ మోక్షః నతు కర్మణ ఇ తీశ్వరేణైవ నియమితత్వాత్. యద్ధ్వా దాతుం శక్యం య దీశ్వరో నదాస్యతి తర్హ్యనీశ్వర స్స స్యాత్, మోక్షస్తు దాతుమశక్యఏవ స్వరూపత్వా జ్జీవస్య. న చైవ మీశ్వరారాధనం వ్యర్థ మితి వాచ్యం. చిత్తశుద్ధ్యర్థత్వా త్తస్య. న చావిద్యానివృత్తిలక్షణో మోక్ష ఈశ్వరేణ క్రియత ఇతి వాచ్యం, జ్ఞానాదే వావిద్యానివృత్తేః. తమోహి తేజసా నివర్త్యతే. న చావిద్యానివృత్తే ర్మోక్షత్వే మోక్షస్య కృతకత్వే నానిత్యత్వం స్యా దితి వాచ్యం, నివృత్తావిద్యాయాః పునరుదయాభావే నావిద్యానివృత్తే ర్నిత్యత్వాత్. తస్మా దీశ్వరానుగ్రహాలబ్ధా దహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాదేవ మోక్షః. ౧౪౦

శ్లో॥ ద్రష్టృత్వ ద్దస్పృష్ట మశ్రుతమపి శ్రోత్రక్షరం చామతం
మన్త్రాజ్ఞాతమపి ప్రవేష్టృ భవతి బ్రహ్మ స్వతోఽన్య న్నహి

ద్రష్టృ శ్రోతృచ మన్తృ వేత్తృ తదిదం బ్రహ్మణ్యముష్మిన్ జగ
త్ప్రోతం చోత మిదం సమస్తభువన స్యాత్మాన్తరే సంస్థితః. ౧౪౧

వ్యా.—ఏతత్స త్సత్య మక్షరం బ్రహ్మ ద్రష్టృ అతఏవా౽దృష్టం నహి ద్రష్టృ దృశ్యతే దృశ్యంహి ద్రష్ట్రా దృశ్యతే అపిచ శ్రోతృ అతఏవా౽శ్రుతం నహి శ్రోతా శ్రూయతే కిన్తు శ్రోత్రా శ్రావ్యమేవ శ్రూయతే. మన్తృ మననకర్తృ అతఏవా౽మతం నహి మన్తా మన్యతే కిన్తు మన్త్రా మన్తవ్యం మన్యతే. అపిచ ప్రవేత్తృ విజ్ఞాతృ అతఏవా౽జ్ఞాతం భవతి నహి జ్ఞాతా జ్ఞాయతే, కిన్తు జ్ఞాత్రా జ్ఞేయం జ్ఞాయతే. నను ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ విజ్ఞాతృ చేద మక్షరం స్వేన సన్దృశ్యతాం సశ్రూయతాం సమన్యతాం సవిజ్ఞాయతాం కర్మకర్తృభావవిరోధా దాత్మని క్రియా౽భావాచ్చ. తథా దృశ్యేన శ్రావ్యేణ మన్తవ్యేన జ్ఞేయేనచ నదృశ్యతాం నశ్రూయతాం నమన్యతాం నజ్ఞాయతాం జడత్వాత్. కిన్తు అన్యేన ద్రష్ట్రా దృశ్యతా మన్యేన శ్రోత్రా శ్రూయతా మన్యేన మన్త్రా మన్యతా మన్యేన జ్ఞాత్రా జ్ఞాయతా మిత్యత ఆహ- అతో౽స్మా దక్షరా దన్యత్ ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ వేత్తృచ నహ్యస్తి నైవాస్తి. తత్సత్త్వే తస్యా ప్యన్య ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ జ్ఞాతృచ స్యాత్తస్యా ప్యన్య దిత్యనవస్థాదోషాత్, ద్రష్టృత్వదృశ్యత్వయో రేకత్ర సత్త్వస్య విరుద్ధత్వాచ్చ. ఏతేన ద్రష్టుః శ్రోతుః మన్తుః విజ్ఞాతుశ్చ జీవస్య ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా జ్ఞాతా పరమేశ్వరో౽న్యో౽స్తీతి ద్వైతమతం నిరస్తమితమ్. నచ జీవస్య ద్రష్టృత్వాదౌ విప్రతిపత్తివ్య మనుభవసిద్ధత్వాత్ నా పీశ్వరస్య ద్రష్టృత్వాదౌ విప్రతిపత్తిః "స సర్వజ్ఞ స్సర్వవి' దిత్యాదిశ్రుతేః. ఏవం జీవనానాత్వమపి నిరస్తమిత మేకమేవా క్షరం ద్రష్ట్రి త్యుక్తత్వాత్. నచ దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేన దృశ్యత ఇతి వాచ్యం దేహస్యైవ తత్ర దృశ్యమానత్వాత్. నచ కాశ్యాం విశ్వేశ్వరం పశ్యతో దేవ దత్తా చ్ఛ్రీరఙ్గే రఙ్గనాయకం పశ్య న్విష్ణుదత్తః భిన్నఏవేతి వాచ్య ముపాధిభేదేపి ద్రష్టు రేకత్వాత్. నచ ఏకత్వే విశ్వేశ్వరమివ రఙ్గనాయకం దేవదత్తః కిమితి న స్మరే దితి వాచ్యమ్ యదన్తఃకరణోపహితస్య ద్రష్టుః రఙ్గనాయకానుభవః తదన్తఃకరణే నైవ రఙ్గనాయకస్మరణ మితి నియమాత్. న చాక్షర స్యైకత్వేపి జీవా అనేక ఏవేతి వాచ్యం జీవస్యైవాక్షరత్వాత్. నిర్విశేష మక్షరమేవ హి మాయయా సవిశేషం భవతి, తస్మా జ్జీవఏ వాక్షరం పరం బ్రహ్మ అతఏవ తత్త్వమసీతి శ్రుత్యు పపత్తిః యదుక్త మక్షరస్య సర్వాధారత్వం సర్వాన్తరాత్మత్వంచ త దుపసంహ రతి - తదితి. తత్తస్మాత్, అముష్మిన్ బ్రహ్మణి ఇదం జగ దోతం ప్రోతఞ్చ, ఇదం బ్రహ్మైవ సమస్తభువనస్యాన్తరే సంస్థిత ఆత్మా ప్రత్యగాత్మా భవతి. ౧౪౧

శ్లో॥ అష్టౌ తే వసవోఽగ్నిభూమిపవనాభ్రార్కద్యుచన్ద్రోడవో
ధీకర్మేన్ద్రియపఞ్చకేచ హృదయం రుద్రాస్తథైకాదశ
మాసా ద్వాదశ వత్సరస్య య ఇమే తే ద్వాదశాదిత్యకా
ఇన్ద్రోఽబ్ద స్తనయిత్నుః ప్రజాపతి రథో ఏకశ్చ యజ్ఞః పశుః. ౧౪౨

వ్యా.—అథ యా దేవతా అన్తర్యామిణా నియమ్యన్తే తా దర్శయతి సతితు నియామ్యదేవతాదర్శనే నియామకాన్తర్యామిదర్శనం సులభమితి. అష్టావితి. తే ప్రసిద్ధాః అగ్నిభూమిపవనాభ్రార్కద్యుచన్ద్రోడవః. అగ్నిః భూమిః పవనః అభ్ర మాకాశః అర్కః ద్యౌః ద్యులోకః చన్ద్రః ఉడవః నక్షత్రాణి అష్టౌ వసవః ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేనచ విపరిణమన్తః సర్వం జగ దిదం వాసయన్తి వసన్తిచేతి వసవ ఇత్యుచ్యన్తే ఇతి భావః. తథా ధీకర్మేన్ద్రియపఞ్చకే జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చకఞ్చేతి దశ, హృదయ మన్తరిన్ద్రియం మనశ్చ; ఏతాని ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుచ్యన్తే. కర్మఫలభోగావసానే శరీరా దస్మా దుత్క్రాన్తాని భూత్వా ఏతాని మృతస్య సమ్బన్ధినః పుత్రకలత్రమిత్రాదీ న్రోదయన్తీతి రుద్రత్వ మేషా మితిభావః. యే ఇమే వత్సరస్య సంవత్సరస్య అవయవా ఇతిశేషః. ద్వాదశ మాసాః చైత్రాదయః. తే ద్వాదశాదిత్యా ఏవ ద్వాదశాదిత్యకా ఇత్యుచ్యన్తే. నృణా మాయు స్సర్వ మాదదానా యాన్తీతి ఆదిత్యా ఇతివ్యుత్పత్తేరితిభావః. అబ్దః స్తనయిత్నుః కోఽసౌ స్తనయిత్నురతఆహ - అశనిరితి. అశని ర్వజ్రం వీర్యమిత్యర్థః బలమితి యావత్. ఇన్ద్ర ఇత్యుచ్యతే. అశనే రబ్దప్రభవత్వా దబ్దత్వవ్యపదేశః. అశనివ ద్వీర్యస్య పరహింసకత్వా దశనిత్వవ్యపదేశః. ఇన్ద్రస్యాపి పరపీడనమేవ కర్మేతి వీర్య స్యేన్ద్రత్వవ్యపదేశఇతి బోధ్యమ్. అయ మిన్ద్ర ఏకో దేవః. అథో తథేత్యర్థః. యజ్ఞః కోఽసావతఆహ - పశురితి. యజ్ఞస్యారూపత్వా త్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ. యజ్ఞః పశురిత్యుచ్యతే ప్రజాపతి రిత్యుచ్యతే ప్రజాపాలకత్వా దితిభావః. స చైకఏవ ఇతి విశిష్య దేవా స్త్రయస్త్రింశత్. తత్ర ఇన్ద్రః ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశత్సఙ్ఖ్యాపూరణత్వా త్త్రయస్త్రింశ ఇత్యుచ్యేతే ఇతి బోధ్యమ్. ౧౪౨

శ్లో॥ తే త్రింశ త్త్ర్యధికా మతా బుధవరై ర్దేవా అథాగ్నిః క్షితి
ర్వాయుః ఖం తరణి ర్ద్యులోక ఇతి తే దేవాశ్చ షట్ సంస్మృతాః
లోకాం స్త్రీనపి దేవతాత్రయ మితి ప్రాణాన్నయుగ్మం తథా
దేవస్త్వధ్య మితి బ్రువన్తి పవనం చాధ్యర్థ మేకం బృహత్. ౧౪౩

వ్యా.—తే పూర్వశ్లోకోక్తా అగ్న్యాదయః ప్రజాపత్యన్తాః బుధవరైః త్ర్యధికా త్రింశద్దేవా ఇతి మతా అభిమతాః. అథ అగ్నిః క్షితిః వాయుః ఖం తరణిః ద్యులోక ఇతి తేచ త ఏవ షట్ దేవా సంస్మృతాః. బుధవరా ఇతి విభక్తి విపరిణామే నాన్వయః. వేదవిద ఇత్యర్థః త్రీనపి త్రీంశ్చ లోకాన్ దేవతాత్రయం బ్రువన్తి. పృథివీ మగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః దివ మాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయ ఇతి. తత్ర భూలోకః పృథివీ భువర్లోకోఽన్తరిక్షం సువర్లోకో ద్యౌరితి వివేకః. తథా ప్రాణాన్నయుగ్మం ప్రాణో భోక్తా అన్నం భోగ్యం తదుభయం దేవద్వన్ద్వ మితి బ్రువన్తి. సర్వేషాం దేవానా ముక్తద్వయేఽప్యన్తర్భావా దితిభావః. పవనం వాయు మధ్యర్ధం బ్రువన్తి, అధిబుద్ధిం ప్రాప్నోతీ త్యధ్యర్ధ ఇతి వ్యుత్పత్తేః. ఏకంచ బ్రువన్తి ప్రాణాత్మన స్తస్యైకత్వాత్, బృహద్బ్రహ్మచ బ్రువన్తి సర్వదేవాత్మకత్వాత్ప్రాణస్య. ౧౪౩

శ్లో॥ ప్రాణం తం త్యదితి బ్రువన్తి విబుధా దేవా ఇతి హ్యేకతామ్
నానాత్వంచ భజన్తి తత్స్వయ మయం ప్రాణో భవన్నేకకః
భూతానా మధికారభేదవశతో నామస్వరూపక్రియా
నానాత్వేన భజత్యనేకవిధతామ్ మాయావశా దీశితుః. ౧౪౪

వ్యా.—విబుధాః తం పూర్వోక్తం ప్రాణం త్యదితి బ్రువన్తి. పరోక్షత్వేన ప్రాణ స్యాస్యత్వా దితిభావః. హి యస్మాత్ దేవాః ఇతి ప్రాణాత్మనేత్యర్థః. ఏకతాం నానాత్వ మగ్న్యాద్యాత్మ నేతిభావః. చ భజన్తి ప్రాప్నువన్తి, తత్తస్మాదయం ప్రాణః స్వయ మేకఏ వైకకః భవన్నపి ఈశితు రన్తర్యామిణో మాయావశాత్ భూతానాం ప్రాణినా మధికారభేదవశతః జ్ఞానే కర్మణి చాధికారభేదాత్. నామస్వరూపక్రియానానాత్వేన నామరూపకర్మణా మానన్త్యేన అనేకవిధతా మనేకత్వ మితియావత్ భజతి. అయ మర్థః. స్వత ఏకోఽపి సూత్రాత్మా ప్రాణో హిరణ్యగర్భః ఈశ్వరమాయాపరవశ స్సన్ ప్రాణినాం జ్ఞానకర్మానుగుణ మగ్న్యాది నామా న్యగ్న్యాదిరూపాణి ప్రకాశనాదికర్మాణిచ ధర న్ననేకవిధో భవతి. అత ఏవ ప్రాణినః జ్ఞానం కర్మచ యథాధికార మనుష్ఠాయ సూత్రాంశ మగ్న్యాదిరూప మాపద్యన్తే ఇతి. ౧౪౪

శ్లో॥ శారీరః పురుషో భువాఽఽయతనవాన్ సప్తార్చిషా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్ మనసాఽమృతేన విదితో జ్ఞైర్దేవతావా నితి

కామాత్మా పురుష స్తథాఽఽయతనవాన్ కామేన లోకీ హృదా
జ్యోతిష్మా న్మనసాఽబలాభి రుదితో జ్ఞై ర్దేవతావా నితి. ౧౪౫

వ్యా.—తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పున రష్టధా భేదం దర్శయతి - శారీర ఇత్యాదినా. శారీరః శరీరే భవః పురుషః. భువా ఆయతనవా నాధారవాన్. భూరే వాస్యాధార ఇత్యర్థః. సప్తార్చిషా అగ్నినా లోకవాన్ దృష్టిమాన్ అగ్నినా పశ్యతీ త్యర్థః. మనసా జ్యోతిష్మాన్ మనఏ వాస్య జ్యోతిరిత్యర్థః. అమృతేన రసేన దేవతావా నమృతమే వాస్య దేవతేత్యర్థః. అమృతకార్యత్వా చ్ఛారీరస్యేతి భావః. ఇతి జ్ఞై ర్విద్వద్భి ర్విదితః జ్ఞాతః తథా కామాత్మా కామమయః పురుషః. కామేన స్త్రీవ్యతికరాభిలాషే ణాయతనవాన్ కామశరీర ఇత్యర్థః. హృదా బుద్ధ్యా లోకీ లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ అబలాభి ర్దేవతావాన్ స్త్రీతోహి కామస్య దీప్తి ర్జాయతే ఇతి జ్ఞై రుదిత ఉక్తః. ౧౪౫

శ్లో॥ ఆదిత్యే పురుషః స్థ ఆయతనవాన్ రూపై ర్దృశా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్ మనసా ఋతేన విదితో జ్ఞై ర్దేవతావానితి
యః శ్రోత్రః పురుష స్స ఆయతనవాన్ వ్యోమ్నా శ్రుతా లోకవాన్
జ్యోతిష్మా న్మనసా దిశా పరిషదా జ్ఞై ర్దేవతావా న్స్మృతః. ౧౪౬

వ్యా.—ఆదిత్యే తిష్ఠతీతి స్థః పురుషః రూపై రాయతనవాన్ దృశా లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ ఋతేన సత్యేన దేవతావా న్సత్యాదే వాదిత్య స్యోదయ ఇతిభావః. సత్యం చక్షు రితిభాష్యకారాః, ఇతిజ్ఞై ర్విదితః. యః శ్రోత్రః శ్రోత్రే భవః పురుషః ప్రాతిశ్రుత్కః సః వ్యోమ్నా ఆయతనవాన్ శృణోతీతిశ్రుత్ శ్రుతిః శ్రోత్రం తేన లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ దిశా పరిషదా దిగ్భిర్దేవతావా నితి జ్ఞై స్స్మృతః. ౧౪౬

శ్లో॥ ఛాయాత్మా తమసాఽయ మాయతనవాన్ లోకీ హృదా చేతసా
జ్యోతిష్మా న్ఖలు మృత్యునా నిగదితో జ్ఞై ర్దేవతావా నితి
ఆదర్శే పురుషోఽయ ఆయతనవాన్ రూపై ర్దృశా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్ మనసాఽసునా స విదితో జ్ఞై ర్దేవతావా నితి. ౧౪౭

వ్యా.—అయం ఛాయాత్మా ఛాయామయః పురుషః తమసా అన్ధకారేణాయ తనవాన్ హృదా బుద్ధ్యా లోకీ చేతసా మనసా జ్యోతిష్మాన్ మృత్యునా దేవతావా

నితి జ్ఞై ర్నిగదితః ఖలు ఆదర్శే యః పురుషః సః రూపై రాయతనవాన్ పూర్వం శుక్లకృష్ణాదిసామాన్యరూపాణి రూపశబ్దేనోక్తా నీదానీన్తు ప్రకాశకాని విశేష రూపాణీతిభేదః. దృశా చక్షుషా లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ అసునా ప్రాణేన దేవతావా నితి జ్ఞై ర్విదితః. ౧౪౭

శ్లో॥ అప్సు స్థః పురుషోఽద్భి రాయతనవాన్ బుద్ధ్యా తథా లోకవాన్
జ్యోతిష్మా న్మనసా కబన్ధపతినా వా దేవతా వానితి
పుత్రాత్మా పురుష స్స ఆయతనవాం స్త్రరేతసా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాంశ్చ హృదా ఽఽశయేన కభువా వా దేవతా వానితి. ౧౪౮

వ్యా.—అప్సు స్థః పురుషః అద్భి రాయతనవాన్ తథా బుద్ధ్యా లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ కబన్ధపతినా వరుణేన దేవతావా నితిచ విదిత ఇతిశేషః. యః పుత్రాత్మా పురుషః సః రేతసా ఆయతనవాన్ తత్తథా హృదా లోకవాన్ ఆశయేన మనసా జ్యోతిష్మాన్ కభువా కఃబ్రహ్మ తస్మా ద్భవతీతి కభూః ప్రజాపతిః తేన కభువా దేవతావా నితిచ విదితః. ౧౪౮

శ్లో॥ దేవః ప్రాచి రవి స్స చక్షుషిచ తద్రూపేషు తా న్యాశయే
దేవో వాచి యమ స్సవే స నిహితోఽసౌ దక్షిణాయాంచ సా
శ్రద్ధాయాం హృది సా పరాచి వరుణ స్తోయే స తద్రేతసి
స్వాన్తే సోమ ఉద చ్యయన్తు నియమే సత్యే సత న్మానసే. ౧౪౯

వ్యా.—అథ తేషాం దేవానాం ప్రతిష్ఠా దర్శయతి క్రిమా దాత్మన స్సర్వ ప్రతిష్ఠాత్వం స్థాపయితుం దేవఇతి. ప్రాచి ప్రాగ్దిశి రవి ర్దేవః ప్రాగ్దిగభిమానినీ దేవతా సూర్యఇత్యర్థః. ప్రాచ్యా దిశ స్సూర్యో దేవతేతి యావత్. స చక్షుషి నిహితః ప్రతిష్ఠితః చక్షుషఏవ సూర్యస్య నిష్పత్తేః. తచ్చక్షుః రూపేషు శుక్లకృష్ణాదిషు నిహితం రూపాయత్తత్వా చ్చక్షుషః. తాని రూపా ణ్యాశయే మానసే ప్రతిష్ఠితాని మనఃపరవశం సదేవ చక్షూ రూపాణి గృహ్ణాతీతి. తథా అవాచి దక్షిణదిశి యమో దేవః స యమ స్సవే యజ్ఞే నిహితః అసౌ సవో దక్షిణాయాం నిహితః సా దక్షిణా శ్రద్ధాయాం నిహితా సా శ్రద్ధా హృది నిహితా ఏవం పరాచి పశ్చిమదిశి వరుణో దేవః స తోయే నిహితః త త్తోయం రేతసి నిహితం త ద్రేతః స్వాన్తే హృది నిహితం తథా ఉదచి ఉత్తరదిశి సోమో దేవః అయం సోమస్తు నియమే దీక్షాయాం నిహితః స నియమ స్సత్యే నిహిత స్త త్సత్యం మానసే నిహితమ్. ౧౪౯

శ్లో॥ దేవోఽగ్ని ర్ధ్రువది శ్యయం వినిహితో వాచి స్థితా వా గ్ఘృది
స్వాన్తం వర్ష్మణి త ద్ధృది ద్వయ మిదం ప్రాణే ప్యపానేచ సః
స వ్యానే స ఉదాన ఏష నిహిత స్సోఽయం సమానే స్థిత
శ్శారీరేచ స పుష్కరే త దమృతే స్వీయే మహిమ్న్యేవ తత్. ౧౫౦

వ్యా.—ధ్రువదిశి ఊర్ధ్వదిశి మేరో స్సమన్తతో వసతా మ ప్యవ్యభిచారా దితిభావః. అగ్ని ర్దేవః అయ మగ్ని ర్వాచి వినిహితః వాక్ హృది స్థితా స్వాన్తం వర్ష్మణి స్థితం తద్వర్ష్మ హృది స్థిత మిదం ద్వయం ప్రాణే స్థితం స ప్రాణో ఽపానే స్థితః స చాపానో వ్యానే స ఏష వ్యాన ఉదానే నిహితః సోఽయ ముదాన స్సమానే స్థితః సచ సమానః వాయుః శారీరే దేహాన్తర్వర్తిని పుష్కరే ఆకాశే తచ్చాకాశ మమృతే అమరణధర్మకే ఆత్మని ప్రతీచి న త స్యాన్యత్ర ప్రతిష్ఠేత్యాహ - త దమృతం స్వీయే మహిమ్న్యేవ ప్రతిష్ఠిత మతఏ వాత్మా సర్వస్య పరా ప్రతిష్ఠేతిభావః. ౧౫౦

శ్లో॥ ఇ త్యష్టాయతనాని చాష్టపురుషా నష్టాపి లోకాం స్తథా
దేవా నష్టచ యో నిరుహ్య పురుషా త్ప్రత్యుహ్య చాతీతవాన్
య స్సర్వాయతనం త మౌపనిషదం పూర్ణం పురాణం విభుం
సర్వస్యాపి పరాయణంచ పురుషం సేవేత విద్వాన్ సదా. ౧౫౧

వ్యా.-యదర్థ మాయతనాదీ న్యుక్తాని తత్ఫల మిదానీం దర్శయతి. ఇతి పూర్వోక్తవిధయా అష్ట ఆయతనాదీని పృథివ్యాదీని అష్ట పురుషాన్ శారీరాదీన్ అష్టలోకా నగ్న్యాదీన్ అష్టదేవా నమృతాదీంశ్చ యః పురుషా త్స్వస్మా త్పరమాత్మన స్సకాశా న్నిరుహ్య బహిర్గమయిత్వా పునః దేవః ప్రాగ్దిశి భాను రిత్యాదిశ్లోకోక్తవిధయా ప్రత్యుహ్య స్వాత్మన్యే వావిభాగేన స్థాపయిత్వా అతీతవా నతిక్రాన్తవా న్సర్వ మ ప్యుపాధిజాత మితిశేషః. యశ్చ సర్వాయతనం సర్వాధారః భవతి, త మౌపనిషద ముపనిషదేకప్రతిపాద్యం పూర్ణం పురాణం పురాపి నవం విభు మీశ్వరం సర్వస్యాపి లోకస్య పరాయణం పరం ముఖ్య మయనం గతిః ప్రాప్య ఇతియావత్ తం పురుష మాత్మానం విద్వాన్ ముముక్షుః సదా సేవేత అయ మహ మస్మీతి సాక్షాత్కారపర్యన్త మన్వహ మహం బ్రహ్మాస్మీతి చిన్తయే దిత్యర్థః. ౧౫౧

శ్లో॥ ఆదిష్టస్తు పురాతనేన వచసా యో నేతినేతీ త్యసా
వాత్మా పూరుష ఏష ఔపనిషదో ఽగ్రాహ్యో న య ద్గృహ్యతే

నిస్సఙ్గోహి నసజ్యతే ప్రివిమలో శీర్యో న య చ్ఛీర్యతే ౽
బద్ధో య న్నచ బద్ధ్యతే త దమృతో జాతో యతో నో మతః. ౧౫-౨

వ్యా.—తమే వౌపనిషదం పురుషం విశినష్టి - ఆదిష్ట ఇతి. యస్తు పురాతనేన వచసా వేదవాచా ఉపనిష దేత్యర్థః. నేతి నేతీ త్యాదిష్టః నిర్దిష్టః అసా వాత్మైవ పూరుషః ఔపనిషద ఏవ పూరుషః అగ్రాహ్యో భవతి. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మా చ్చక్షురాదిభిః కరణై రేష న గృహ్యతే న విషయీక్రియతే తస్మా దయ మగ్రాహ్యః. హి యస్మా దేష న సజ్యతే కేనచి త్సక్తో నభవతి తస్మా న్నిస్సఙ్గో౽సఙ్గః. ప్రివిమలో౽యం యస్మా న్నశీర్యతే తస్మా దశీర్యః. య దయం న బధ్యతే తస్మా దయ మబద్ధః. యతో౽యం నోజాతో మతః జన్మరహిత స్తస్మా దమృతః నాశరహితః, జన్మప్రియుక్తత్వా న్నాశస్య. ౧౫-౨

శ్లో॥ అశ్వత్థద్రుమవ త్సఏష పురుషో మర్త్యో౽మృషా పర్ణవ
ల్లోమా న్యస్యతు లోహితం రసఇవ త్వ గ్భాతి పోత్పాటికా
మాంసం తచ్ఛకలాని వల్కలమివ స్నావాస్థి దార్వాయతే
మజ్జా సేవ పరిక్షతా వమతి వా రక్తం రసం త్వ క్స్వటః. ౧౫-౩

వ్యా.—నను యది జన్మనాశరహితః పురుష స్తర్హి స శశశృఙ్గతుల్యఏవ శశశృఙ్గంహి నజాయతే న నశ్యతి ఇతిప్రాప్తే నైవం, దేహరూపస్య వనస్పతే ర్మూలత్వా దౌపనిషదపురుషస్య తస్య నహి శశశృఙ్గం కస్యచి న్మూల మితి వక్తుం తావ ద్దేహం వృక్షత్వేన రూపయతి అశ్వత్థేతి. - సః ప్రసిద్ధః ఏష దృశ్యమానః మర్త్యః మరణధర్మవా న్పురుషః శిరః పాణ్యాదిలక్షణో దేహః "సవా ఏష పురుషోన్నరసమయ" ఇతి దేహేపి పురుషశబ్దప్రయోగాత్ లిఙ్గవృషణభాజి దేహే ఏవ లోకానాం పురుషప్రత్యయాచ్చ అశ్వత్థద్రుమవ ద్వృక్షోత్తమోశ్వత్థఇవ అమృషా సత్యఏవ. రజ్జుసర్పవ్యతిరేకేణ యావద్వ్యవహారం సత్యత్వా దిత్యర్థః యద్వా పురుషో౽శ్వత్థద్రుమవ ద్వర్తతఇ తీద మమృషా సత్యమేవ. సామ్యం కథ ముభయో రతఆహ. అస్య పురుషస్య లోమాని అశ్వత్థద్రుమస్య పర్ణానీవ, అస్య లోహితం రుధిరన్తు వృక్షస్య రసఇవ, అస్య త్వ క్చర్మ వృక్ష స్యోత్పాటికా త్వగివ భాతి. అస్య మాంసం మాంసాని వృక్షస్య శకలానీవ అస్య స్నావ వృక్షస్య వల్కలమివ అస్యాస్థి అస్థీని వృక్షస్య దార్వాయతే దారువ దాచరతి దారూణీ వేత్యర్థః. అస్య మజ్జా-వృక్షస్య సేవ మజ్జేవ వృక్షస్య పటః పరిక్షతస్సన్ రసమివ అస్య త్వ క్పరిక్షతా సతీ రక్తం వమతి ఇతి సావయవోపమాలఙ్కారః. ౧౫-౩

శ్లో॥ బీజా ద్భూజఇవ ప్రరోహతి పుమాన్ జీవా న్నవా రేతసో
జీవో మూల మముష్య బీజమివ భూజాతస్య తస్మా దయమ్
మూలే సత్యపి దారితః పరశునా వృక్షః పునా రోహతి
తన్మాయాం మృత్యువినాశితోపి పురుషో జీవే పునర్జాయతే ౧౫౨

వ్యా.—యస్మా ద్దేహో వృక్షతుల్యః తస్మా ద్వృక్షస్యేవ దేహస్యాపి కిఞ్చి ద్బీజం భవితు మర్హ తీతి తచ్చ బీజం రేతఏవేతి ప్రాప్తే ఆహ - బీజాదితి. బీజా ద్భూజ ఇవ పుమా న్దేహః జీవా త్ప్రరోహతి నవా రేతసః నతు రేతసః తస్మాత్ భూజా తస్య బీజమివ అముష్య దేహ స్యాయం జీవఏవ మూలం బీజం కారణ మితి యావత్. జీవ ఏవ జ్ఞానకర్మభ్యాం దేహ ముత్పాతయతి "పుణ్యః పుణ్యేనే" త్యాదిశా స్త్రాత్. రేతస్తు నిమిత్తమాత్రమేవ వన్ధ్యవీర్యాదా వ్యభిచారదర్శనాత్. రేతోఽభావేపి పఙ్క్త్రిమిదేహోదయదర్శనాచ్చ. నను యది వృక్షతుల్యో దేహ స్తర్హి ఛిన్నవృక్షస్యేవ మృతదేహస్య పునరుదయ స్స్యా దితిచే త్సత్యం మృతశ్చ దేహః పున ర్జాయతఏవ. యది జాయతే తర్హి రేతస ఏవ జాయతే న జీవాత్. నచేత్తాపత్తి ర్దేహస్య జీవఏవ మూలం న రేత ఇత్యుక్త మితిచే త్సత్యం దేహో మృతః పున ర్న రేతసో జాయతే మృతదేహే రేతోఽభావాత్. జీవద్దే హేహి రేతోలోహితే స్తః యాభ్యాం దేహ ఆరభ్యతే. తస్మా న్మృతో దేహో జీవాదేవ పునర్జాయతే. యథా ఛిన్నవృక్షో మూలా దేవేతి వృక్షస్య మూల మివ దేహస్య జీవః పునః ప్రరోహకారణ మిత్యాహ - మూలేఇతి. మూలే పృథి వీగర్భే వర్తమానో వృక్షావయవవిశేషో మూలమ్. (ఆన్ధ్రే వేరు) తస్మిన్ సతి పరశునా దారిత శ్ఛేదితోపి వృక్షః పునః రోహతి ఉద్భవతి. ఏవం తన్మాయా మ్భువి లోకే ఇతియావత్. మృత్యువినాశితోపి మృతోపి పురుషో దేహః జీవే సతి పున ర్జాయతే యథా మూల మేకస్మిన్ శాఖాకాణ్డాద్యాత్మకే వృక్షే ఛిన్నేసతి పునర్వృక్షా న్తరం జనయతి తస్మింశ్చ పున రన్య మేనం జీవః ఏకస్మి న్దేహే మృతేసతి పున ర్దేహా న్తరం జనయతి తస్మింశ్చ మృతే పున రన్య మితి. పురాకృతప్రారబ్ధకర్మ వశా జ్జీవోపభోగాయ హి శరీరం జాయతే కర్మనాశే వినశ్యతి. తస్మా జ్జీవఏవ దేహ పరమ్పరాయా మూలమ్, స్యా దేతత్. నను శాఖాప్రకాణ్డాదిమయస్య వృక్షస్య ఛిన్నత్వేపి మూలదేశా త్తస్య పునఃప్రరోహ ఉచితఏవ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్. నతు మృతో దేహః పునర్జాయతే 'భస్మీభూతస్య దేహస్య పునరాగమనం భవేత్, నిర్వాణస్య ప్రదీపస్య పునరాగమనం యది' ఇత్యుక్తత్వాత్ ఇతిచే న్నైవమ్.

వృక్షపక్షేపి యా శాఖా ఛిన్నా సా నష్టైవేతి న తస్యాః పునరుద్గమః ఏవం ప్రకాణ్డాదీనామపి. అతః కథం వృక్షస్యాపి ఛిన్నస్య పునరఙ్కురాభ్యుపగమః, సాజాత్యాదితిచే ద్బ్రూషే. తర్హీహాపి నష్టేస్మిన్ దేహే పున రేవంవిధం దేహాన్తరం జాయత ఇత్యుపగచ్ఛ ఏవం నష్టేపి దీపే సతైలావర్తికా అగ్నిసంయోగాత్పున ర్దీపాన్తరం జనయత్యేవ. జాతేచ పున ర్దీపే దీపః పునర్జాయత ఇత్యేవ మస్యన్తే నతు దీపాన్తరం జాతమితి యథా హ్రస్వదీర్ఘాదిభేదభిన్నాస్వపి తత్తత్కాలికాసు దీపజ్వాలాసు సేయం దీపజ్వాలేతి ప్రత్యభిజ్ఞా ఏవ మేకస్యాం వర్తికాయాం తత్తత్కాలోదితేషు దీపేషు భిన్నేష్వపి సోఽయం దీపఇతి వ్యవహారః. ఏవమేవ ఏకస్మాదేవ మూలాత్పునః పున ర్జాతేషు వృక్షేషు సోఽయం వృక్ష ఇత్యపి వ్యవహారః. ఏవమేవైకస్మాజ్జీవా దుత్పన్నేషు దేహేష్వపి సోఽయం దేహఇతి వ్యవహారః, కిఞ్చ దేహోఽప్యవయవోపచయాపచయాభ్యాం ప్రతిక్షణం విక్రియతఏవ దీపవ దితి కృత్వా దీపజ్వాలేవ దేహోపి ప్రతిక్షణవినాశీ ప్రతిక్షణోదయీచ ప్రత్యభిజ్ఞాత్వతి సాదృశ్యాత్. ఏవం మృతస్యాపి దేహస్య పునర్జన్మసమ్భవాదేవ 'ధ్రువం జన్మ మృతస్య' చేతి భగవతా గీతమ్. తస్మా న్మూలం వృక్షపరంపరా మివ జీవో దేహపరమ్పరాం జనయతీతి దేహస్య మూలం జీవః. ఏవం దేహమూలత్వాదేవ జీవో న శశశృఙ్గతుల్యః నాపి దేహవ ద్వినాశీ. కిన్తు అమృతోఽజ స్సత్య ఏవేత్యభిప్రాయః. దేహఏవ జీవ ఇతి బౌద్ధమతేతు దేహ స్యైహైవ నాశా దాత్మనాశః. దృశ్యమాన దేహవైచిత్ర్యహేతుజన్మాన్తరకర్మాభావేన తద్వైచిత్ర్యానుపపత్తిః. పూర్వజన్మమాత్రాభ్యుపగమే ఇహ జన్మని కృతానాం కర్మణాం వినైవ ఫలదానం క్షయప్రసక్తిః. తస్మా ద్దేహాతిరిక్తస్య జీవస్య ప్రకృతజన్మన జ్జన్మాన్తరాణ్యపి సన్త్యేవేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్. ఇయంచ జన్మపరమ్పరా జ్ఞానం వినా దురుచ్ఛేదా దుఃఖావహా చేత్యత ఏవేదం జ్ఞానజనకం వేదాన్తశాస్త్రం ప్రవర్తితం భగవతా. నను ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఇతి దేహవృక్షస్య బ్రహ్మైవ మూల మిత్యుక్తమత్ర తు జీవ ఇతి కథం వ్యాఘాతపరిహార ఇతిచే ద్భవతు ద్వైతినాం వ్యాఘాతః. కః పున రస్మాకం జీవబ్రహ్మాద్వైతవాదినామ్, యద్వా మాయయా బ్రహ్మణి దేహస్య కల్పితత్వా ద్బ్రహ్మ మూలం దేహస్యేత్యుక్తం జీవేన జ్ఞానకర్మభ్యాం దేహస్య సృజ్యమానత్వా జ్జీవో దేహస్య మూల మిత్యుక్త మితి న వ్యాఘాతః. నను దేహాదిప్రపఞ్చ ఈశ్వరేణైవ నిర్మితః తస్యైవ సర్వస్రష్టృత్వాత్ జీవేనతు భుజ్యతే, ఈశసృష్టం జీవభోగ్య మిదం ద్వైత మితి ప్రసిద్ధేః, 'యతోవా ఇమానీ' త్యాదిశ్రుతే రనుభవాచ్చ. పరతన్త్రోహి

జీవః కథ మన్యథా స్వభోగ్యే దేహే జరాపలితాదికం గచ్ఛతిసతి స్వయం శోచ న్నుదాసీత. నచైవ మీశ్వరస్య విషమసృష్టిప్రసఙ్గః జీవకర్మజ్ఞానసాపేక్ష ఏవేశ్వర స్సర్వం సృజతీతి తస్మా దీశ్వరఏవ దేహస్య మూలం నజీవ ఇతిచే న్నైవ మీశ్వరా నతిరిక్తత్వా జ్జీవస్య భేదేపి జీవాశ్రితం కర్మైవ దేహోత్పత్తౌ ముఖ్యం కారణ మీశ్వరాదయస్తు అముఖ్యకారణా న్యేవేతి పుణ్యః పుణ్యే నేత్యత్ర వ్యవస్థాపిత త్వాత్. యద్య ప్యేవం కర్మైవ దేహహేతు స్తథాపి తత్కర్మణో జీవాశ్రితత్వా త్కర్మీ జీవఏవ దేహమూల మిత్యుక్తమ్. న న్వేవం దేహలిఙ్గేన కర్మిణో జీవస్య మూలస్య సిద్ధావపి నౌపనిషదపురుషసిద్ధి రితిచే న్నైవమ్. యఏ వాన్తఃకరణో పాధివశా త్కర్మీ జీవః తస్యైవ వస్తుతః పరమాత్మత్వాత్. తస్మా ద్యః స్వావిద్య యా దృశ్యమానస్య దేహస్య మూలం స ఔపనిషదః పురుషః పరమాత్మా తావ దస్తీతి సర్వై రభ్యుపగన్తవ్యమ్.

శ్లో॥ నిర్మూలం యది నాశితః క్షితిరుహో నైవప్రరోహే త్పున
ర్నిర్మూలం యది నాశితశ్చ పురుషో జాయేత నాయ న్తథా
జ్ఞానానన్దమయః పరాయణ మయం విత్తస్య దాతుః కృతః
కర్మౌఘస్య పరాత్మని స్థితవత స్సన్న్యాసిన స్తద్విదః. ౧౫౫

వ్యా.—నను జీవేసతి దేహః పునః పున ర్జాయతే జీవ శ్చామృత స్సత్యః కథ న్తర్హి జన్మమరణాదిలక్షణసంసారాపగమ ఇత్యతఆహ - నిర్మూలమితి. క్షితి రుహో వృక్షః నిర్మూలం మూలరహితం యథాతథా మూలేనసహేత్యర్థః. నా శితో యది పున ర్నప్రరోహే దేవ. తథా పురుషో దేహశ్చ నిర్మూలం నాశిత శ్చే దయం దేహః పున ర్నజాయేత. దేహస్య మూలభూతం య ద్ధర్మాధర్మాఖ్యం కర్మ తస్య అహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానా న్నాశే సతి న పున ర్దేహసమ్బన్ధో జీవస్యేత్యర్థః. నను దేహస్య మూలం జీవ ఇత్యుక్తం ప్రాగధునాతు కర్మే త్యుచ్యత ఇతి వ్యా ఘాత ఇతిచే న్నైవమ్, కర్మద్వారా దేహస్య జీవో మూల మిత్యుక్త మితి కర్మ జీవయో ర్వివేచనే కర్మైవ మూల మితి సిధ్యతీతి; యద్వా మూలేన జీవేన సహైవ నాశయేత్. నచ సత్యజీవస్య కథం నాశ ఇతివాచ్యం చైతన్యరూపేణ జీవస్య సత్యత్వేపి కర్మిత్వేన రూపేణాసత్యత్వాత్. అథవా మూలే నాజ్ఞానేనసహ నాశ యేత్. అజ్ఞానమేవ జీవాశ్రితం బ్రహ్మాశ్రితం వా స ద్దేహస్య మూలమితి తస్య చాజ్ఞానస్య జడస్య కేవల స్యాస్వతన్త్రత్వా దజ్ఞానవా న్పురుషఏవ దేహస్య మూల మిత్యుక్తమ్. యద్యేవం పురుషస్య పరమస్య జీవత్వ మవాస్తవం తర్హి కి న్తస్య

వాస్తవం రూప మతఆహ - జ్ఞానేతి. అయ మౌపనిషదః పురుషః జ్ఞానానన్దమయః జ్ఞానానన్దస్వరూపః పరమాత్మైవ. నను పరమాత్మా సర్వకర్మఫలప్రదాతా ఈశ్వర ఏవేత్యతఆహ. అయం ధనస్య దాతుః తీర్థే పాత్రేచ వినియోక్తుః కర్మణాం విహితానా మోఘ స్సమూహః కర్మౌఘః తస్య కరోతీతి కృత్ తస్య కర్మిణః పరాయణం పర మయనం గతిః కర్మఫలప్రదాతేత్యర్థః. నను యద్యేవం కర్మిణా మౌపనిషదః పురుషో గతిః జ్ఞానినాం పునః క ఇత్యతఆహ. అయం పురుషః తద్విదః బ్రహ్మవిదః అతఏవ పరాత్మని పరమానన్దమయే ప్రత్యగాత్మని స్థితవతః తిష్ఠతః ఆత్మారామ స్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః సర్వకర్మసన్న్యాసం కృతవతః జ్ఞాననిష్ఠస్యేతి యావత్. సన్న్యాసిన ఏవ జ్ఞాననిష్ఠాయా మధికారాత్ పరాయణం పర మప్రాప్యం భవతి. ముక్తప్రాప్యం యద్బ్రహ్మ నిర్విశేషం జ్ఞానానన్దస్వరూపం త దయ మేవ పురుషః. యచ్చ సవిశేషం మాయి ఈశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మ కర్మిణాం కర్మఫలదాతృ తచ్ఛాయ మేవేతి జీవేశ్వరబ్రహ్మభేద స్సిద్ధాన్తిత ఇతిభావః. నను జ్ఞానానన్దమయ ఇత్యత్ర మయటః ప్రాచుర్యార్థకథనం యుక్తమ్. విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతస్యా ప్యానన్ద మితిశబ్దస్య అర్శఆద్యజన్తత్వే నానన్దవది త్యర్థకల్పనం యుక్తమ్ బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ ఆనన్దస్యైవ బ్రహ్మత్వే బ్రహ్మణో భోగ్యత్వాచేతనత్వక్షణికత్వాద్యాపత్తేః. ఆనన్దోహి జీవేన భుజ్యతే నకిమ ప్యవభాసయతి విషయసంయోగా జ్జాయతే న శ్యతిచ ఇతిచేన్నైవమ్. యథా వృత్తిజ్ఞానాతిరిక్తం నిత్యజ్ఞాన మస్తి తథా విషయసుఖాతిరిక్తం నిత్యసుఖమ ప్యస్తి యల్లోభేన సర్వే ప్రాణిన శ్చరతే విద్వాంసశ్చ సమాధి మభ్యస్యన్తి. న చానన్దస్వప్రకాశో నిత్యశ్చ సంవిద్రూపత్వాత్. చైతన్యమేవ హ్యానన్దో జ్ఞానఞ్చ నచైవం విజ్ఞానమానన్దమితి శబ్దద్వయప్రయోగః పునరుక్త ఇతివాచ్యం లౌకికవృత్తిజ్ఞానవిషయసుఖవ్యావర్తనాయ పదద్వయోపాదానాత్. నచ లోకేపి సుఖజ్ఞానయోః కో విశేషః ఉభయోర ప్యన్తఃకరణవృత్తిత్వావిశేషా దితివాచ్య మాకారభేదేన వృత్తిభేదాత్ ఘటాదివిషయాకారపరిణతవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం జ్ఞానం సుఖాకారపరిణతవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యన్తు సుఖ మితి. న చైవం లౌకికసుఖస్యాపి జ్ఞానత్వం ప్రాప్త మితి వాచ్య మిష్టాపత్తేః. యద్వా ఘటాకారవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం ఘటజ్ఞాన మితివ త్సుఖాకారవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం సుఖజ్ఞాన మిత్యుచ్యతే. సుఖన్తు సత్త్వగుణపరిణామవిశేషః. యథాఽన్తఃకరణం రజస్తమోగుణద్వయవశా ద్రాగాత్మనా మోహాత్మనాచ పరిణమతే ఏవం సత్త్వగుణవశా త్సుఖాత్మనేతి. అథవా నిద్రావిక్షేపయో రభావే అన్తఃకరణ మన్తర్ముఖం భవతి తదాస్మిం

తత్ర ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం సుఖ మిత్యుచ్యతే. అన్తర్ముఖమనోవృత్తా వానన్దః ప్రతిబిమ్బతీతి వచనాత్. తస్మా దానన్దఏవ బ్రహ్మ నానన్దవత్ ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానా దిత్యాదిశ్రుత్య న్తరసంవాదాత్ బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతితు రాహోశ్శిర ఇతివ దౌపచారికో నిర్దేశః య ద్యానన్దవ ద్బ్రహ్మ స్యా త్తర్హి బ్రహ్మణో ప్యా న్తర స్స్యా దానన్దః. ధర్మిణ ఆ న్తరత్వా ద్ధర్మస్య నచేష్టాప త్తిః 'య దయమాత్మా సర్వా న్తర' ఇతి శ్రుతి విరోధాత్. కిఞ్చ యద్యానన్దో బ్రహ్మధర్మ స్స్యా త్తర్హ్యయం బ్రహ్మ భిన్నేనైవ వేద్య స్స్యాత్. స్వధర్మస్య స్వవేద్యత్వాభావాత్. నహి చక్షుః స్వగత రూపాణి గృహ్ణాతి నచ జీవేన వేద్యతా మితి వాచ్యం జీవస్య బ్రహ్మభిన్నత్వాత్ భేదేపి ఆనన్దావేత్తు ర్బ్రహ్మణో సర్వజ్ఞత్వం స్యాత్. బ్రహ్మానన్దానుభవసహితా జ్జీవా త్తద్రహితం బ్రహ్మానికృష్టమేవ స్యాత్ న చానన్దో బ్రహ్మేతి పక్షేపి బ్రహ్మ ణ ఆనన్దానుభవో న స్యా త్కర్మకర్తృ భావవిరోధా దితివాచ్యం, స్వప్ర కాశత్వా దానన్దస్య. ఆనన్దఏ వానుభవ ఇతి న తస్యానుభవా న్తరాపేక్షా అనవ స్థాదోషాత్. తస్మాత్ విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తే లౌకికం విషయజ్ఞానం బ్రహ్మ స్యా దితి తద్వారణా యానన్ద మిత్యుక్తం, విషయజ్ఞానం హి న సుఖమ్. ఆనన్దం బ్రహ్మే త్యుక్తే లౌకికసుఖం బ్రహ్మ స్యా త్తద్వారణాయ విజ్ఞాన మిత్యుక్తం. లౌకికసుఖం హి నజ్ఞాన మతో విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మేత్యుక్త మిత్యనవద్యమ్. ౧౫౫

శ్లో॥ వా గ్బ్రహ్మాయతనం త దస్య కరణం వాక్తు ప్రతిష్ఠా నభః
ప్రజ్ఞే త్యేన దుపాసతేఽఖిలమపి ప్రజ్ఞాయతేఽనేన యత్
నైవస్యా త్కిమపి క్షితా వవదతో విద్వాన్ య ఏన ద్భజే
దేనం వాఙ్న జహాతి సర్వ మవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్. ౧౫౬

వ్యా. —విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మేత్యుక్తం తస్యైవాధిగమా యోపాయా న్తర మాహ- వాగితి, వా గ్దేవతా బ్రహ్మ అస్య వాగ్బ్రహ్మణః వాగితి తత్ప్రసిద్ధం కరణ మిన్ద్రియ మాయతనం శరీరం నభస్తు ప్రతిష్ఠా కాలత్రయే ప్యాధారః ఏన ద్వాగ్బ్రహ్మ విబుధాః ప్రజ్ఞే త్యుపాసతే. కథ మస్య ప్రజ్ఞాత్వ మతఆహ. యద్యస్మా దనేన వాగ్బ్రహ్మణా అఖిలం సర్వం వేదశాస్త్రాదికం భూలోకాది కంచ ప్రజ్ఞాయతే ప్రకర్షేణ జ్ఞాయతే అతఏవ క్షితౌ లోకే అవదతో మూకస్య కిమపి ఐహిక మాముష్మికంవా నైవ స్యాత్ నైవ సిద్ధ్యేత్. అ స్యోపాసనాయాః ఫల మాహ - విద్వానితి, యో విద్వా నేన ద్వాగ్బ్రహ్మ భజే దుపాసీత ఏనం వాక్ కదాచిదపి న జహాతి సర్వమపి ప్రాణిజాత మేన మవతి రక్షతి దైవపదం దైవః స్వభావః దేవత్వమితియావత్. ఏనం ప్రాప్నోతి దేహా న్తే ఇతిభావః.౧౫౬

శ్లో॥ ప్రాణో బ్రహ్మ శరీర మస్య బృహతః ప్రాణః ప్రతిష్ఠా నభ
స్సేవేత ప్రియ మిత్యదోఽస్య కురుతే స్థిత్యా అకృత్యాని యత్
అప్రాణస్య భవేన్ను కిం భజతి యో విద్వా నితీదం న తం
ప్రాణః క్వాపి జహాతి సర్వ మవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్. ౧౫౭

వ్యా.—ప్రాణఏవ బ్రహ్మ. అస్య బృహతః ప్రాణబ్రహ్మణః ప్రాణఃఽకరణాత్మా శరీరం భవతి. నభః ప్రతిష్ఠా భవతి. అదో బ్రహ్మ ప్రియమితి సేవేతోపాసీత కథ మస్య ప్రియత్వ మత ఆహ. యత్ అస్య ప్రాణస్య స్థిత్యై స్థిత్యర్థం జన ఇతి శేషః అకృత్యాని అయాజ్యయాజనాదీని కురుతే అప్రాణస్య మృతస్య కిన్ను భవే న్న కిమపీత్యర్థః. ఇతి విద్వాన్ య ఇదం ప్రాణబ్రహ్మ భజ త్యుపాస్తే తం ప్రాణః క్వాపి న జహాతి సర్వ మవతి దైవం పదం ప్రాప్నోతి. ౧౫౭

శ్లో॥ చక్షు ర్బ్రహ్మహి చక్షు రాయతన మస్యాభ్రం ప్రతిష్ఠా భజే
దేన త్సత్యమితి ప్రమాణ మవనౌ య చ్చక్షుషా వీక్షితమ్
నైవాపశ్యత ఏత దస్తి న పరం సేవేత విద్వా నిదం
య స్తం నైవ జహాతి చక్షు రవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్. ౧౫౮

వ్యా.—చక్షుర్హి చక్షురభిమానిదేవతైవ బ్రహ్మ అస్య చక్షుః కరణ మాయతన మభ్ర మాకాశః ప్రతిష్ఠా ఏన చ్చక్షు ర్బ్రహ్మ సత్య మితి భజేత్. యత్ అవనౌ లోకే చక్షుషా వీక్షితం ప్రమాణం భవతి అపశ్యత ఏత దైహికం నైవాస్తి పర మాముష్మికం చ నాస్తి యో విద్వా నిదం చక్షుర్బ్రహ్మ సేవేత తం చక్షు ర్నైవ జహాతి. ప్రాణీ జాత్యేకవచనం సర్వే ప్రాణిన ఇత్యర్థః. త మవతి దైవం పదం త మేతి ప్రాప్నోతి. ౧౫౮

శ్లో॥ శ్రోత్రం బ్రహ్మ శరీర మస్య కరణం శ్రోత్రం ప్రతిష్ఠా నభ
స్సేవేతైన దనన్త మి త్యయతి య న్నాన్తం దిశాం పూరుషః
అశ్రోత్రస్య భవేన్ను కిం కుశలధీ ర్య స్సేవతేఽదో న తం
శ్రోత్రం క్వాపి జహాతి సర్వ మవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్. ౧౫౯

వ్యా.—శ్రోత్రం శ్రోత్రాభిమానిదేవతా బ్రహ్మ. అస్య కరణ మిన్ద్రియం శ్రోత్రం శరీరం నభః ప్రతిష్ఠా ఏన దనన్త మితి సేవేత. యత్పూరుషః దిశా మన్త మవసానం నాయతి న ప్రాప్నోతి అనన్తా దిశఏవ శ్రోత్రబ్రహ్మేతిభావః. అశ్రోత్రస్య కిన్ను భవేత్. యః కుశలధీ ర్విద్వా నదశ్శ్రోత్రబ్రహ్మ సేవతే తం శ్రోత్రం క్వాపి న జహాతి సర్వ మవతి దైవం పదం ప్రాప్నోతి. ౧౫౯

శ్లో॥ హృద్బ్రహ్మాయతనం హృదస్య భవతి వ్యోమ ప్రతిష్ఠా బుధోఽ
యే దానన్ద ఇతీద మఙ్చతి సుతో ఽనేన స్త్రియాం య త్సుతమ్
కిం స్యా ద్వా ఽమనసో య ఏన దయతే విద్వాన్మన స్తం బుధం
నైవ క్వాపి జహాతి సర్వ మవశి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్. ౧౬౦

వ్యా.—హృదయాభిమానిదేవతా హృదేవ బ్రహ్మ. అస్య హృదన్తః కరణ మాయతనం భవతి వ్యోమ ప్రతిష్ఠా భవతి. బుధ ఇదం మనోబ్రహ్మ ఆన న్దఇ త్యయే ద్భజేత, య దనేన మనసా ప్రత్యుపస్థాపితాయా మితిశేషః. స్త్రియాం సుత మనురూపం పుత్రి మఙ్చతి ప్రాప్నోతి. పురుష ఇతిశేషః. అమనసః కిం వా స్యాత్. యో విద్వా నేన న్మనో బ్రహ్మయతే భజతే తం మనః క్వాపి నైవ జహాతి సర్వ మవతి దైవం పదం ప్రాప్నోతి. ౧౬౦

శ్లో॥ బ్రహ్మేదం హృదయం తదస్య హృదయం స్థానం ప్రతిష్ఠా నభ
స్సవేత స్థితిరి త్యదో హృదయగం సర్వం య దేత జ్జగత్
కిం స్యా ద్వా ఽహృదయస్య యః కుశలధీ రేన ద్భజేత క్వచి
త్తం నేదం హృదయం జహా త్యవతిచ ప్రాణ్యోతి దైవం పదమ్. ౧౬౧

వ్యా.—ఇదం హృదయం బుద్ధి ర్బ్రహ్మస్య త త్ప్రసిద్ధం హృదయం స్థాన మాయతనం హృదయాభిమానిదేవతా బ్రహ్మ కరణం హృదయన్తు స్థాన న్తస్యేతి పూర్వవదేవ బోద్ధవ్యమ్. మనస శ్చన్ద్రమా దేవతా బుద్ధేస్తు ప్రజాపతి రితి వివేకః. నభః ప్రతిష్ఠా అదో హృదయబ్రహ్మస్థితి రితి సేవేత. యద్యస్మా దేత త్సర్వం జగ ద్ధృదయగం హృదయాశ్రయమ్ అహృదయస్య కింవా స్యాత్. కుశలధీః యః ఏనత్ హృదయబ్రహ్మ భజేత తమిదం హృదయం క్వచిదపి నైవ జహాతి సర్వః ప్రాణీ త మవతిచ దైవం పదం త మేతి. ౧౬౧

శ్లో॥ ఇన్ధో నామ పుమా న్విభాతి నయనే సవ్యే త మిన్ద్రం విదుః
ప్రత్యక్షద్విష ఏవ హా స్త విదితా దేవాః పరోక్షప్రియాః
పత్నీ తస్య విరాడితి ప్రవిదితా వామాక్షి సంస్థాయినీ
సంస్తావస్తు తయో ర్హృదభ్ర మనయో రన్న న్తు హృల్లోహితమ్. ౧౬౨

వ్యా.—బ్రహ్మజ్ఞానసాధనాని వాగ్బ్రహ్మాద్యుపాసనా న్యుక్తాని. తదుపాసనై శ్శుద్ధచిత్తో హి బ్రహ్మ జ్ఞాతుం శక్నోతి కిఞ్చ యోషిదాదా వగ్నిబుద్ధిరివ వాగా దౌ బ్రహ్మబుద్ధి ర్విధేయే త్యుక్తత్వేన యోషిదాదిగౌణాగ్న్యతిరేకేణ ముఖ్యా గ్నివ ద్వాగాదిగౌణబ్రహ్మాతిరేకేణ ముఖ్యం బ్రహ్మాస్తీతిచ ప్రతిపత్తి స్సులభా

అథ తస్యైవ జ్ఞేయస్య బ్రహ్మణః జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థ మాహ ఇన్ధఇత్యాది. ఇన్ధోనామ ఇన్ధ ఇతిప్రసిద్ధః పుమాన్ పురుషః సవ్యే నయనే విభాతి ఏవం దీప్త్యతిశయత్వే నేన్ధం సన్తమపి తమిన్ద్రం వినః పరోక్షేణేతి శేషః. తత్ర హేతు మాహ. దేవాః ప్రత్యక్షద్విషఇతి పరోక్షప్రియాఇతిచ విదితాః హ స్తేత్యుచ్యతే. ప్రత్యక్షనామ గ్రహణం ద్విషన్తి పరోక్షనామగ్రహణాత్తు ప్రీయన్తే దేవాఇతి దేవస్యాస్య దక్షిణాక్షిపురుషస్య ఇన్ధఇతి ప్రత్యక్షనామ పరిత్యజ్య ఇన్ద్రఇతి పరోక్షం నామ గృహ్ణన్తి విద్వాంస ఇత్యర్థః. వామాక్షిపుంరూపిణీ వామనేత్రస్థపురుషస్వరూపా తస్య పత్నీ విరాడితి ప్రవిదితా ప్రకర్షేణ విదితా. విరాణ్నామకః వామనయనస్థః పురుషః తస్య దక్షిణనేత్రస్థపురుషస్య పత్నీ భవతీత్యర్థః. నచ పురుషస్య పురుషఏవ కథం పత్నీతి వాచ్యం లోకేపి పుందేహస్థితపురుషస్య స్త్రీదేహస్థితపురుషఏవ పత్నీతి. నను కోఽసౌ పురుషో దక్షిణాక్షిస్థ ఇతిచే దుక్తఏవాయం పూర్వం య శ్చక్షుషా పశ్యతి స జీవఇతి. నమూక్తఏవ పరన్తు య ఏవ దక్షిణనేత్రస్థ స్సఏవ వామ నేత్రస్థోపి నహ్యేకస్మిన్ శరీరే జీవద్వయ మస్తి తతః కథ మేకస్యైవ జీవస్య పురుషస్య పతిత్వం పత్నీత్వఞ్చోచ్యత ఇతిచే దుచ్యతే కల్పనాయాః కానుపపత్తిః. ఏకస్యైవ జీవస్య దక్షిణాక్షిస్థత్వేన రూపేణ పతిత్వం వామాక్షిస్థత్వేనరూపేణ పత్నీత్వఞ్చ కల్ప్యతే ఉపాసనాద్యర్థమితి. వామనేత్రేణ ఘటాదికం గృహ్ణాన్పురుషః పత్నీ దక్షిణనేత్రేణ తు పతి రితి కల్ప్యతఇతి భావః. నచ దక్షిణ నేత్రస్థః పుమాన్ పత్నీ వామనేత్రస్థః పురుషః పతిశ్చేతి వ్యత్యయేన కిమితి న కల్ప్యత ఇతి వాచ్యం వామనేత్రాపేక్షయా దక్షిణనేత్రస్య ప్రకాశాతిశయవత్త్వేన పత్న్యపేక్షయా పత్యు ర్జ్ఞానబలాద్యతిశయవత్త్వేనచ తథాకల్పనాత్ ఇతి పత్న్యా విరాడితి నామతు భోగ్యత్వా త్కృతం విరాడ్ఢ్యన్నమ్. యథా అన్నం పురుషస్య భోగ్య మేవం పత్న్యపి భోగ్యైవేతి పత్నీ విరాడి త్యుచ్యతే. అనేనచ భోక్తృత్వ మిన్ద్రస్యావగమ్యతే. తతశ్చ అత్తా అన్నం చే త్యేకం మిథున మితి సిద్ధమ్. ఇదం చ మిథునం జాగరితే విశ్వశబ్దవాచ్యం స్వప్నేతు తైజసశబ్ద వాచ్యం భవతి. తత్ర తైజసమిథునస్య స్థానాదికం దర్శయతి- సంస్తావఇతి. తయో రనయో రిన్ద్ర స్యేన్ద్రాణ్యాశ్చ హృదభ్రం హృదయాకాశస్తు సంస్తావః సమ్భూయ సంస్తవం సఙ్గతిం కుర్వాతేఽన్యోన్య మత్రేతి సంస్తావః భవతి. హృల్లోహితస్తు హృది వర్తమానో లోహితపిణ్డస్తు తయో రన్నం భోజ్యం స్థితిహేతు ర్భవతి. జగ్ధ మన్నం తావ ద్ద్వేధా పరిణమతే. తత్ర యత్స్థూలం తదధో గచ్ఛతి.

యత్సూక్ష్మం తత్పునర్జఠరాగ్నినా పచ్యమానం ద్వేధా పరిణమతే. తత్ర యో మధ్యమో రస స్స లోహితాదిక్రమేణ పాఞ్చభౌతికం పిణ్డ ముపచినోతి యోఽణిష్ఠో రస స్స ఏష లోహితపిణ్డ స్తైజస స్యాన్న మ్భవతి సూక్ష్మాసు నాడీషు ప్రవిష్టస్సన్ స్థితిహేతుత్వా దత ఏవాన్నాభావే లిఙ్గాత్మన శ్శరీరే స్థిత్యభావః. న కేవలం తైజసస్యైవేద మన్నం కిన్తు విశ్వస్యాపి ద్వయోరపి లిఙ్గాత్మత్వావిశేషాత్ యద్యపి 'యోఽణిష్ఠం త న్మన' ఇతి శ్రుతే ర్మనస ఏవోపకారక మన్నం నతు జీవస్య. తథాపి మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జీవ స్యాన్న మ్భవతీతి బోధ్యమ్. నను జాగరితే వామదక్షిణనేత్రోపాధిద్వయవశా త్పురుష స్యైకస్యైవ మిథునత్వం కల్ప్యతాం నామ స్వప్నే హృదయస్థస్య తస్య కథ న్తత్కల్పన మితిచే దుచ్యతే, బుద్ధ్యా పత్న్యా సహ హృదయే జీవస్య మిథునీభావఇతి. హన్త తర్హి పురుషః పతి ర్బుద్ధిః పత్నీతి కల్పయితవ్యే కథ మిథునం కుటిలా కల్పనేతిచే దుచ్యతే. బుద్ధిప్రతిఫలిత శ్చిదాభాసః పతిః సాభాసా బుద్ధిస్తు పత్నీ. నహి నిరాభాసాయా బుద్ధేః నిర్బుద్ధే శ్చిదాభాసస్య వా సమ్భవః. తతశ్చ బుద్ధ్యాభాసద్వయస్య పురుషత్వం సిద్ధం తచ్చ బుద్ధ్యాభాసద్వయత్వం బుద్ధిప్రతిఫలితచిదాభాసే వర్తతే సాభాసబుద్ధ్యాంచ వర్తతఇతి పురుషత్వ ముభయోఽపి ఏవంచ వామాక్షిస్థః పురుషః సాభాసబుద్ధిరూపః దక్షిణాక్షిస్థస్తు బుద్ధిప్రతిఫలితచిదాభాసరూప ఇతి శ్రుతే రాశయః. ఇయం చ బుద్ధిః పురుషేణ భాస్యతఇతి బుద్ధి ర్భోగ్యం పురుషో భోక్తా. బుద్ధిపురుషయో ర్ద్వయోరపి దర్శితలోహితపిణ్డో భోగ్యమితి. ౧౬-౨

శ్లో॥ ఏత త్ప్రావరణం తయోస్తు తదిదం యజ్జాలకాభం హృది
ప్రోక్తా యా హృదయా చ్ఛిరస్సృతి రియం నాడీ సుషుమ్నా తయోః
ఏత చ్చాస్రివ దాస్రన్త్యపి హితాఖ్యాభి స్సిరాభి స్తతో
భిన్నాహార ఇవైష భిన్న ఇవ భా త్యస్మా చ్ఛరీరాత్మనః. ౧౬-౩

వ్యా.—హృది యదిదం జాలకాభం నాడీసహస్రసఙ్గతం వస్తు వర్తతే తదేతత్తు తయో రిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోః ప్రావరణ మాచ్ఛాదనం వస్త్ర మితి యావత్. భుక్తవతో స్సుప్తవతోశ్చ ప్రావరణం హ్యావశ్యకమ్ యా హృదయా చ్ఛిరః ప్రోక్తా ఊర్ధ్వం ప్రసృతేత్యర్థః సేయం సుషుమ్నా నాడీ తయోః సృతిః స్వప్నా జ్జాగరం ప్రతి ఆగమనమార్గః ఏతత్పూర్వశ్లోకోక్త మన్నం హితాఖ్యాభిః హితా ఇతిప్రసిద్ధాభి స్సిరాభి ర్నాడీభి ర్ద్వారభూతాభిః స్రవ ద్గచ్ఛ త్ప్రసర త్స దిత్యర్థః. ఆస్రవత్యపి. గచ్ఛత్యేవ తన్మిథునం ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః. తత స్తస్మాత్ ఏష లిఙ్గా

త్మా పురుషః భిన్నాహార ఇవ వివిక్తాహార ఏవ శరీరోపకారకా దన్నా త్స్మాత్ప్రవిభక్తవ్యా లిఙ్గోపకారక స్యాన్నస్య సూక్ష్మస్య ప్రవివిక్తత్వా దితిభావః. ఏవం వివిక్తాహార త్వాదేవ అస్మా చ్ఛరీరాత్మనః దృశ్యమానా దవిప్వద్భి రాత్మత్వే నాభిమతా చ్ఛరీరా త్స్థూలా దయం లిఙ్గాత్మా భిన్న ఇవ భాతి భిన్నస్సన్నేవ భాతి. ఇవశబ్ద ద్వయ మత్ర ఏవార్థే వర్తతే నిపాతానా మనేకార్థత్వాత్. ౧౬౩

శ్లో॥ ప్రాచీ ప్రాగసవోఽస్య దక్షిణదిశా ప్రాణా స్తథా దక్షిణే
ప్రత్యఞ్చస్తు పరాగ్దిశోత్తరదిశోదఞ్చోదిగూర్ధ్వోర్ధ్వగాః
సావాచీ ది గవాఞ్చ ఏవ సకలాః ప్రాణా స్సమస్తా దిశః
స్వాత్మత్వేన బుధః ప్రయాతి తమితి ప్రాణం సమస్తాత్మకమ్. ౧౬౪

వ్యా.—అథ లిఙ్గాత్మనః పురుషస్య ప్రాణాత్మతాం దర్శయతి - ప్రాచీతి. అస్య స్వప్నావస్థాం విహాయ సుషుప్త్యవస్థాం గతస్య ప్రాజ్ఞస్య పురుషస్య ప్రాణాత్మనః ప్రాచీ దిక్ ప్రాగసవః ప్రాఞ్చః ప్రాణాః, తథా అస్య దక్షిణ దిశా దక్షిణేప్రాణాః అస్య పరాగ్దిశా పశ్చిమదిక్తు ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉత్తర దిశా అస్య ఉదఞ్చః ప్రాణాః ఊర్ధ్వా దిక్ అస్య ఊర్ధ్వగాః ప్రాణాః అవాచీ అధరా సా దిక్ అవాచః ప్రాణాః, సమస్తా దిశ స్సకలాః ప్రాణాఏవ. త మిమం సమస్తాత్మకం ప్రాణం బుధో విద్వాన్ స్వాత్మత్వేన ప్రయాతి ప్రాప్నోతి. క్రమేణ విశ్వం స్థూలాత్మానం తైజసే తైజసంచ లిఙ్గాత్మానం ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్మ న్యుపసంహరతీత్యర్థః. విద్వాన్ నాహం స్థూలాత్మా స్వప్నే మమ స్థూలా భావాత్. కిన్తు లిఙ్గాత్మైవ భవామీతి తావ త్ప్రతిపద్యతే. తతః నాహం లిఙ్గాత్మా సుషుప్తౌ మమ లిఙ్గాభావాత్. కిన్తు సూక్ష్మాత్మైవ భవామీతి ప్రతి పద్యతే. ఏవం ప్రాణాత్మా ప్రాజ్ఞఏవాహ మితి మన్యత ఇత్యర్థః. యద్యపి ప్రాజ్ఞ స్యాజ్ఞానం కారణశరీరభూతం సూక్ష్మమే వోపాధి ర్నతు ప్రాణాః తథాపి లిఙ్గస్య కారణశరీరే విలయే సత్యపి ప్రాణస్య స్వప్నజాగరయోరివ సుషుప్తావపి సత్త్వా త్తత్కారణశరీరం సప్రాణమేవేతి ప్రాణాత్మా ప్రాజ్ఞ ఇత్యుక్తమ్. ౧౬౪

శ్లో॥ సూక్ష్మప్రాణమయ స్స ఏష పురుషో బ్రహ్మైవ సర్వాన్తరం
వేదాన్తా ఇతి నేతినే త్యుపదిశ న్త్యేనం ప్రమాంసం పరమ్
అగ్రాహ్యోఽయ మసఙ్గ ఏవ మయతే య శ్చాద్వయం సోఽభయం
ప్రాప్నో త్యత్ర న సంశయో భవతి య త్సంసో ద్వితీయా ద్భయమ్.
౧౬౫

వ్యా. -అథ తంచ ప్రాజ్ఞం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహారే ద్విద్వాన్ నభయం ప్రాప్నుయాదిత్యాహ - సూక్ష్మేతి. సూక్ష్మప్రాణమయం సూక్ష్మశరీరాభిమానీ ప్రాణాత్మాచ ప్రాజ్ఞ ఏష పురుషః సర్వాన్తరం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైవ. ప్రతీచ ఏవ కారణశరీరోపాధివశేన ప్రాజ్ఞత్వస్య ప్రాప్తత్వా ద్వస్తుతో నిరుపాధికః బ్రహ్మాభిన్నశ్చ ప్రత్యగాత్మాహ మేవేతి విద్వాన్ పశ్యే దిత్యర్థః. నను నాయం పురుషో బ్రహ్మ కిన్తు వేదాన్తై ర్నేతినేతీతి నిర్దిష్టమేవ బ్రహ్మేత్యతఆహ. వేదాన్తాః ఏనం పరం సర్వోపాధివినిర్ముక్తం పుమాంసం ప్రత్యఞ్చ మాత్మానం నేతినేతీతి ఉపదిశన్తి. అయ మగ్రాహ్యో ఽసఙ్గశ్చ. అతఏవాస్య నేతి నేతీతి నిషేధవిధయా నిర్దేశః యద్యయం గ్రాహ్య స్స్యాత్తర్హి విధిముఖేనైవ ప్రతిపాద్యే తాయ మశ్వాదివత్. అగ్రాహ్యత్వం బాహ్యాసఙ్గత్వాదేవ కరణం హి సర్వం స్వసంసృష్ట మవభాసయతి అసఙ్గే త్వస్మిన్ కథం కరణసఙ్గః న కథమపీతి. యశ్చ యస్తు విద్వాన్ అద్వయ మేన మయ తే ఆత్మత్వేన ప్రాప్నోతి. అహంబ్రహ్మాస్మీతి సాక్షాత్కరోతీతియావత్. సః అభయం ప్రాప్నోత్యేవ. అత్ర ఉక్తార్థే సంశయో నకర్తవ్యః. తత్ర హేతు మాహ. యద్యస్మాత్పుంసః మర్త్యస్య ద్వితీయా ద్వస్తునః వ్యాఘ్రాదిలక్షణా ద్భయ మ్భవతి జాయతే ప్రత్యగాత్మన స్త్వద్వితీయత్వా స్న భయలేశావకాశః ప్రత్యగాత్మానం ప్రాప్తస్య అద్వితీయత్వంచ ప్రత్యగాత్మనః ఏకమే వాద్వితీయంబ్రహ్మేతి శ్రుత్యా కణ్ఠత ఏవోక్తం. నచ బ్రహ్మైవాద్వితీయం నతు ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యాదిభిః ప్రత్యగాత్మనఏవ బ్రహ్మత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. బ్రహ్మైవహి బుద్ధా వుపలభ్యమానంసత్ప్రత్యగాత్మేత్యుచ్యతఇ త్యసకృ దుక్తమ్. తస్మా దభయకామేన ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైక మేవ ప్రతిపత్తవ్యమ్. ౧౬౫

శ్లో॥ కింజ్యోతిః పురుషోఽయ మార్య తరణిర్జ్యోతి ర్గతేఽస్తం రవౌ
కింజ్యోతి ర్నను సోమ్య శీతకిరణజ్యోతిశ్చ చన్ద్రే గతే
కింజ్యోతి ర్భగవన్న సౌమ్యదహనజ్యోతిశ్చ శాన్తేఽనలే
కింజ్యోతిః పురుషో భవ త్యయ మరే వాగ్జ్యోతి రి త్యుచ్యతే. ౧౬౬

వ్యా.—విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మే త్యుక్తం తత్ర జ్ఞానస్వరూపత్వ మాత్మనః స్థాపయతి - గురుశిష్యసంవాదముఖేన కింజ్యోతిరితి. హే ఆర్య గురో అయం దృశ్యమానః పురుష శ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః అజ్ఞై రాత్మత్వేనాభిమతః కార్యకరణసఙ్ఘాతః కింజ్యోతిః కింజ్యోతి ర్యస్య స కింజ్యోతిః కేన జ్యోతిషా ఘటాదివస్తు జానాతి

కిం స్వస్మా ద్వ్యతిరిక్తేన యద్వా అవ్యతిరిక్తేనేతి ప్రిష్టు రాశయః. గురురాహ-తరణిర్జ్యోతిరితి. తరణి స్సూర్యః జ్యోతి ర్యస్య స తథోక్తః. నిశ్యన్ధకారే యస్య కస్యాపి వ్యవహార స్యాభావా త్సూర్యోదయ మారభ్యైవ సర్వవ్యవహారార మ్భాత్. సూర్యేణైవ జ్యోతిషా పురుష స్సర్వం జానాతీతి సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తమేవ జ్యోతిరితి భావః. నను సూర్యఏవ యది పురుషస్య జ్యోతి స్తర్హి రవా వస్తం గతే సతి పురుషో జ్యోతిరభావా న్నిర్వ్యవహార ఏవ స్యాత్. నతు తథా భవతి నిశ్యపి వ్యవహారదర్శనా దిత్యభిప్రియన్ పృచ్ఛతి శిష్యః రవా వస్తంగతేసతి పురుషః కిం జ్యోతిరితి. నాహం తరణిరేవ పురుషస్య జ్యోతిరితి వదామి కిన్తు తరణి ర్జ్యోతిరితి వదామి తతశ్చ తరణివ జ్జ్యోతిర న్తరమపి భవత్యేవ సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తమి త్యభిప్రియ న్నాహ గురు శ్శిష్యమ్ప్రితి హే సోమ్య ప్రియదర్శన శిష్య శీత కిరణజ్యోతిః. పురుషో భవతి నిశాయాం పురుష శ్చన్ద్రేణైవ జ్యోతిషా వ్యవహర తీత్యర్థః హే భగవన్ చన్ద్రే గతే అస్తమితే యద్వా అనుదితే చకారా త్సూర్యే అస్తమితే నిశ్యన్ధకారే పురుషః కింజ్యోతిరితి. హే సోమ్య దహనజ్యోతిః దీపాదిరూపే ణాగ్నినైవ జ్యోతిషా పురుషో వ్యవహరతీత్యర్థః. అనలే శాన్తే నిర్వాణే దీపే ఇత్యర్థః చాచ్చన్ద్రసూర్యయో శ్చాభావే అయం పురుషః కింజ్యోతి ర్భవతి. అరే శిష్య వాగ్జ్యోతిః శబ్దజ్యోతి ర్భవతీ త్యుచ్యతే. అన్ధకారేపి ఘీంకారాదీ న్శబ్దవిశేషాన్ శ్రుత్వా గజోఽయం శునకోఽయమితి వ్యవహరతి పురుష ఇతి శబ్ద ఏ వాస్య జ్యోతిః సచ శబ్దః సఙ్ఘాతా దన్యఏవ. ౧౬౬

శ్లో॥ సూర్యాచన్ద్రమసో స్తథాఽస్తమితయో శ్శాన్తేఽనలే వాచి వా
శాన్తాయాం పురుషో భవ త్యయ మహో కింజ్యోతి రాఖ్యాహి మే
ఆత్మజ్యోతి రసౌ తదా భవతి య ః స్వమ్యాత్మనా జ్యోతిషా
చాస్తే పర్యయతేచ కర్మ కురుతే సోఽయం విపర్యేతి చ. ౧౬౭

వ్యా.—తథా సూర్యాచన్ద్రమసో రస్తమితయో స్సతోః అనలే శాన్తేసతి వాచివా శబ్దేచ శాన్తాయాం సత్యాం మహో గురో అయం పురుషః కింజ్యోతి ర్భవతి మే మహ్య మాఖ్యాహి కృపయా బ్రూహి. తదా అసౌ పురుష ఆత్మ జ్యోతి ర్భవతి తదే వోపపాదయతి యస్మాత్ హే సోమ్య సోఽయం పురుషః ఆత్మనా జ్యోతిషా ఆస్తే ఉపవిశతి పర్యయతే గచ్ఛతి చ కర్మ కురుతే విపర్యేతి ఆగచ్ఛతి చ తస్మా త్పురుషస్య సర్వవ్యవహారహేతు రాత్మజ్యోతిరేవ. అతోఽఙ్గం బోద్ధవ్యమ్. ఆసనగమనాదివ్యవహారహేతుస్త్వాత

జ్యోతి రితిప్రసిద్ధమ్. జ్యోతిష స్సత్త్వే వ్యవహారసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయ
వ్యతిరేకప్రామాణ్యాత్. యో యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి తస్య తజ్జ్యోతి ర్వ్యతిరి
క్తమేవ సూర్యజ్యోతిషా వ్యవహరతః పురుషా త్సూర్యజ్యోతిషో భిన్నత్వదర్శనాత్.
తత స్సఙ్ఘాతః పురుష స్తావ న్న జ్యోతిః సర్వథాపి సఙ్ఘాతభిన్నేనైవ జ్యోతిషా భవితవ్య
మితి. తచ్చ సఙ్ఘాతభిన్నం జ్యోతి ర్నతావ దాదిత్యః ఆదిత్యే సతి వ్యవహారసత్త్వ
మిత్యన్వయసత్త్వేపి ఆదిత్యాభావే వ్యవహారాభావ ఇతి వ్యతిరేక స్యాసత్త్వాత్,
ఆదిత్యాభావవత్యాం నిశాయాం చన్ద్రజ్యోతిషా వ్యవహారదర్శనాత్. కిఞ్చ ఆది
త్యే సతి వ్యవహారసత్త్వ మిత్యన్వయోపి దుస్థ ఏవ అహ్ని నిద్రాణస్య పురుషస్య
వ్యవహారాదర్శనాత్. ఏవం చన్ద్రాగ్నిశబ్దేష్వపి నాన్వయవ్యతిరేకప్రమాణ మస్తీతి
న తేషాం జ్యోతిష్ట్వమ్. ఏవం సూర్యాదీనాం చతుర్ణాం జ్యోతిష్ట్వే ప్రత్యా
ఖ్యాతే పారిశేష్యా దాత్మైన పురుషస్య జ్యోతిరితి సిద్ధమ్. అన్వయవ్యతిరేకప్ర
మాణంచ విద్యతేఽత్ర, ఆత్మజ్యోతిస్సత్త్వే వ్యవహారసత్త్వం తదభావే తదభావ
ఇతి. స చాత్మా అన్తరోపి సఙ్ఘాతా ద్భిన్న ఏవ బాహ్యానా మాదిత్యాదిజ్యోతిషాం
సఙ్ఘాతభిన్నత్వదర్శనా దితి. నను సఙ్ఘాతః స్వానతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా వ్యవహరతి,
చక్షుష స్సఙ్ఘాతా దనతిరిక్తత్వాత్. చక్షుషైవ పురుషస్య దర్శనాదిసర్వవ్యవ
హారసిద్ధే రితిచే న్నైవమ్, చక్షుషా శ్రవణాదివ్యవహారాణా మసిద్ధేః. నచ
ఆసనగమనకర్మకరణాగమనా నీహోక్తాని చక్షుషైవ సిద్ధ్యన్తీతి వాచ్య మన్ధస్యా
ప్యాసనాదిసమ్భవాత్, చక్షుష్మతోఽపి పాణిపాదరహితస్య తదసమ్భవాచ్చ,
ఆసనాదిక్రియాణాం సర్వక్రియోపలక్షణత్వాచ్చ. తర్హి చక్షురాదీని జ్ఞానకర్మేన్ద్రి
యాణి దశజ్యోతీంషీతి బ్రూమ ఇతిచే న్నైవమ్, స్వప్నే చక్షురాద్యభావేఽపి
వ్యవహారదర్శనాత్, జాగ్రతి చక్షురాదిసత్త్వే ప్యన్తఃకరణేఽన్యత్ర గతే సతి
వ్యవహారాభావదర్శనాచ్చ. తర్హి సఙ్ఘాతానతిరిక్త మన్తఃకరణమేవ జ్యోతిరితి
బ్రూమ ఇతిచే న్నైవమ్, బహిరిన్ద్రియసాహాయ్యాభావే కేవలాన్తఃకరణస్య వ్యవహారా
హేతుత్వాత్, స్వప్నేఽన్తఃకరణస్య ప్రతిబద్ధత్వాచ్చ. నచ సఙ్ఘాతానతిరిక్తః
ప్రాణో జ్యోతి రితివాచ్యం, ప్రాణస్య జడత్వాత్, ప్రాణేషు సత్స్వపి సుషుప్తౌ
వ్యవహారాదర్శనాత్. తస్మా త్సఙ్ఘాతాతిరిక్త ఏవాత్మా సఙ్ఘాతస్య జ్యోతిః. కిఞ్చ
జ్యోతిషో జ్యోతి ర్నాస్తి అనవస్థాదోషాత్. తతశ్చ యేన సర్వ మవభాస్యతే
తజ్జ్యోతి రేకమేవ భవితు మర్హతి. తచ్చ న సూర్యచన్ద్రాగ్నయః. లోకే భాసక
త్వేన ప్రసిద్ధా స్తేజోమయా ఏతే త్రయ ఏవహి చక్షుషా భాస్యమానత్వా దేతేషాం
నాపి శబ్దో వేదాదిరూపః యజ్ఞాదిసర్వపదార్థావభాసకోపి శబ్దః శ్రోత్రేణావ

భాస్యత ఇతి. నచ చక్షుః శ్రోత్రం చేతి జ్యోతిర్ద్వయ మితి వాచ్య మేక మేవ జ్యోతి రిత్యుక్తత్వాత్. నహి చక్షుషా శ్రోత్రం శ్రోత్రేణ చక్షుర్వా భాస్యతే, యేన తయో రేకతర మేవ జ్యోతిరితి నిర్ధార్యేత. ప్రత్యుత తే చక్షుశ్శ్రోత్రే మనసా భాస్యేతే ఇతి మనఏవ జ్యోతిః. తచ్చాన్తఃకరణం సుఖాదిమదాత్మనా భాస్యత ఇత్యాత్మైవ జ్యోతిః. అనేనై వాత్మనా మనఆదయ స్సర్వే ఽవభాస్యన్త ఇతి. ఉక్తఞ్చ శ్రుత్యన్తరే ఽయమర్థః 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి. అయ మాత్మా సఙ్ఘాతా ద్భిన్న ఏవ. కార్యకరణాత్మకే సఙ్ఘాతే జ్యోతిష్ట్వస్య ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్. కార్యం దేహః స తావజ్జడ ఇతి సర్వసమ్మతఏవ. కరణాని చక్షురాదీ న్యన్తఃకరణంచ తేషాం జ్యోతిష్ట్వ మజ్ఞజనాభిమతం ప్రత్యాఖ్యాత మేవ. తస్మా త్పురుషస్య సర్వవ్యవహారాస్పదం జ్యోతి రాత్మైవ. ౧౬-౭

శ్లో॥ ఆత్మాఽసౌ కతమ స్స యో హృది పుమా నన్తఃప్రభః ప్రాణగో
విజ్ఞానాత్మక ఏష సఞ్చరతి నా లోకౌ సమానో ధియా
చిత్తే ధ్యాయతి చిన్తయన్నివ చల త్యస్మిం శ్చల న్వా విభా
త్యేష స్వప్నముపేత్య లోక మిమ మత్యేత్యేవ మృత్యోః పదమ్.

౧౬-౮

వ్యా.—ఆత్మైవ జ్యోతి రిత్యుక్తే గురుణా పృచ్ఛతి శిష్యః. సోఽసా వాత్మా కతమ ఇతి. కింశబ్దా ద్బహూనాం నిర్ధారణే డతమచ్. చక్షురాదీనాం సూర్యాదీనాంచ జ్యోతిషామ్మధ్యే క ఇత్యర్థః. నచ చక్షుస్సూర్యాదివ్యతిరిక్త స్యాత్మనః కథ న్తద న్తఃపాతిత్వం యేన తన్నిర్ధారణం స్యాదితి వాచ్యం, చక్షురాద్యన్యతమ ఏవాత్మేతి భ్రాన్త్యా పృష్టత్వా చ్ఛిష్యేణ కతమ ఇతి. యద్యాత్మా చక్షురాద్యన్యతమః తర్హి తేషామ్మధ్యే కతమ ఆత్మా. యదితు చక్షురాదిభ్యో భిన్న ఆత్మా తర్హి స ఆత్మా కఇతి ప్రశ్నాభిప్రాయః. గురు రాహ- యః అన్తఃప్రభః అన్తర్జ్యోతిః బుద్ధివ న్న బహిర్జ్యోతి రిత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మకః జ్ఞానస్వరూపః. ప్రాణగః ప్రాణేషు వర్తమానః వృక్షేషు పాషాణవ దితిభావః. తేన ప్రాణవ్యతిరిక్త ఇతి సిద్ధమ్. హృది బుద్ధౌ వర్తమానః బుద్ధ్యుపాధిక ఇత్యర్థః. పుమాన్ పురుషః స ఆత్మేతి పూర్వేణాన్వయః. విజ్ఞానమయ ఆత్మైవ స్వయంజ్యోతి రిత్యర్థః. నను నాయ మాత్మా స్వయంజ్యోతిః. కిన్తు చక్షురాదికరణేషు సూర్యాదిదేవేషు చ సత్స్వేవ ఘటాదిక మవభాసయతి నతు స్వతఏవేతి ప్రాప్తే జాగ్రత్యాత్మన స్స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య వివిచ్య దర్శయితు మశక్యత్వా త్స్వప్నే చక్షుస్సూర్యాదిజ్యోతి

ర న్తరశూన్యే ఆత్మన స్స్వయం జ్యోతిష్ట్వం దిదర్శయిషు రాహ - ఏషఇత్యాది. ఏష నా జీవః ధియా సమానః సన్. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపన్న స్సన్నిత్యర్థః. ఘట మవభాసయ న్నాలోకో ఘటాకారమివ బుద్ధి మవభాసయ న్నయం బుద్ధ్యాకారం ప్రపన్నస్స న్నితిభావః లోకా ఇమం లోకం పరం లోకంచ సఞ్చరతి ప్రాప్నోతి. బుద్ధి ర్యం లోకం గచ్ఛతి స్వయం తం లోక మాప్నోతీత్యర్థః. స్వతః పూర్ణస్య పురుషస్య గత్యాద్యభావా దితిభావః కథ మయం బుద్ధ్యా లోకద్వయం గచ్ఛన్త్యాం గచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. చిత్తే ధ్యాయతి సతి పుమా నయం చిన్తయన్నివ భాతి, న కేవలం బుద్ధ్యైవాయం సమానః కిన్తు సఙ్ఘాతే నాపీత్యాహ. అస్మిన్ సఙ్ఘాతే చలతి సతి ఏష చలన్త్యా చల న్నివ విభాతి. ఏష ఆత్మా స్వప్న మువేత్య బుద్ధ్యా స్వపన్త్యాం సత్యాం స్వయమపి స్వపన్నివ భూత్వేత్యర్థః. మృత్యోః కర్మావిద్యాదేః పదం రూప మిమం లోకం కార్యకరణసఙ్ఘాత మత్యేతి అతిక్రామతి. సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజతీ త్యర్థః. ౧౬౦

శ్లో॥ సోఽయం వా పురుష శ్శరీర మభిసమ్పన్నో భవన్ పాప్మభిః
సంసృష్టో భవతి ప్రియంస్తు విజహాత్యేవాఖిలాన్ పాప్మనః
ద్వే స్థానే భవతోఽయ మస్యచ పరో లోక స్తృతీయా న్తయోః
సన్ధ్యం స్వప్నపదం వస న్నిహ పుమాన్ స్థానద్వయం పశ్యతి. ౧౬౧

వ్యా.—యథైకస్మిన్ దేహే సుప్తో భూత్వా పురుషో మృత్యో రూపాణ్యత్యేతి ఏవం దేహా ద్దేహాన్తరం గచ్ఛన్నపీత్యాహ - సఇతి. సోఽయం పురుషః శరీర మభిసమ్పన్నో భవన్ శరీర మభిసమ్పద్యమానస్సన్, శరీరే ఆత్మభావ మాపద్యమానస్స న్నితియావత్. పాప్మభిః పాప్మసమవాయిభి ర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణై రిత్యర్థః. సంసృష్ట స్సంయుక్తో భవతి. ప్రియన్ మ్రియమాణస్తు అఖిలాన్ పాప్మనో విజహాత్యేవ. సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజతీత్యర్థః. నచ కార్యకరణాని సర్వాణి సాక్షాదేవ పరిత్యజతీతి వాచ్యం ముక్తే రస్యత్ర కరణవియోగాభావా త్పురుషస్య. తస్మా న్మరణే శరీరస్య సాక్షాద్వియోగే సత్యపి న కరణానాం సాక్షాద్వియోగః స్వప్నేతు శరీరస్యాపి న సాక్షాద్వియోగః. యద్యపిపూర్ణస్య పురుషస్య కేనచి త్సంయోగో వియోగోవా కల్పయితుం న శక్యతే తథాపి బుద్ధేః కేనచి త్సంయోగవియోగసత్త్వా త్తదధ్యాసా దాత్మనోపీతి బోద్ధవ్యమ్. ఏతేన బుద్ధికృతఏవ వాత్మనో జన్మమరణలక్షణో జాగ్రత్స్వప్నలక్షణశ్చ సంసారో న స్వాభావిక ఇతి సిద్ధమ్. అస్య పురుషస్య అయం

లోకః పరలోకశ్చేతి ద్వే ఏవ స్థానే జన్మనీ భవతః. అతీతానా మనాగతానాం చానేకేషాం జన్మనాం పరజన్మన్యే వా న్తర్భావా దేతజ్జన్మనశ్చైకత్వాత్. నతు తృతీయం స్థాన మస్తీత్యేవకారార్థః. నను జాగ్రత్స్వప్నే వేవ స్థానద్వయం కిం నస్యా దతఆహ. సన్ధ్యం సన్ధౌభవ మిహలోకపరలోకయో ర్మధ్యే వర్తమాన మిత్యర్థః. స్వప్నపదస్తు తయోః తృతీయం త్రియాణాం పూరణం స్థానం భవతి. నను ద్వే ఏవ స్థానే ఇత్యుక్తం కథ న్తృతీయస్థానసద్భావ ఇతిచే దుచ్యతే. యథా గ్రామయో స్సన్ధి ర్గ్రామో న భవతి ఏవం ఇహపరలోకాఖ్యస్థానయో స్సన్ధిః స్వప్న స్థానం న భవతి. తృతీయం స్థానం స్వప్న ఇతి తూపచారా దుక్తమ్ స్థానసన్ధౌ స్థానత్వస్య. నను ఇహలోకాఖ్యం స్థానం ప్రత్యక్షమేవేతి న తత్ర విప్రతిపత్తిః. పరలోకస్థానస్తు అప్రత్యక్షమితి కథ న్తస్యాభ్యుపగమోఽత ఆహ. ఇహ సన్ధ్యే స్థానే వస న్తిష్ఠ న్పుమాన్ స్థానద్వయ మిహపరలోకద్వయం పశ్యతి. తస్మా దిహలోకవ త్పరలోకోఽపి పురుషేణ స్వప్నే దృశ్యత ఏవేతి పరలోకోఽప్యభ్యుపగన్తవ్య ఏవ. ౧౬౯

శ్లో॥ జీవోఽయం హి యదాశ్రయః పరపదే స్వాక్రమ్య తం చాశ్రయం
పాప్మానం వివిధం ప్రపశ్యతి తథాఽఽనన్దంచ నానావిధమ్
మాత్రా మత్ర సమాకలయ్య పురుషో లోకస్య హిత్వా తనుం
నిర్మాయ స్వరుచా రుచం కలయతే యత్ర త్స్వయమ్భా అయమ్. ౧౭౦

వ్యా.—కథం స్వప్నే తిష్ఠ న్నీవ ఉభౌ లోకౌ పశ్యతి. తత్రాహ – జీవఇతి. హి యస్మా దయం జీవః పరపదే పరలోకే ప్రతిపత్తవ్యే యదాశ్రయః యదాశ్రయః తం చ తమేవాశ్రయ మాశ్రయం జ్ఞానకర్మలక్షణం స్వాక్రమ్య సుష్ఠు ఆశ్రిత్య వివిధం పాప్మానం దుఃఖం ప్రపశ్యతి తథా నానావిధ మానన్దంచ ప్రపశ్యతి తస్మా దుభౌ లోకౌ పశ్యతీతి పూర్వేణాన్వయః. యద్వా హిః ప్రసిద్ధౌ. పశ్యతీతి ప్రసిద్ధ మిద మేవ దర్శనం లోకద్వయదర్శన మిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. స్వప్నస్తావ ద్వాసనామయః. అనుభవజన్య స్సంస్కారో వాసనా. ప్రాయేణ జాగ్రత్యనుభూతసజాతీయా ఏవ పదార్థాః స్వప్నే దృశ్యన్త ఇతి నః ప్రత్యక్షః. అననుభూతవస్తువిషయవాసనాఽయోగా దననుభూతం వస్తు స్వప్నే నైవ దృశ్యేత స్మృతితుల్యత్వా త్స్వప్నస్య. స్మృతి వత్స్వప్నోఽపి వాసనామయఇతి హ్యుక్తమ్. ఏవంసతి క్వచి త్స్వప్నే ఇహజన్మ న్యననుభూతమపి వస్తూపలభ్యతే. తేన

స్వప్నే దృష్టస్య తస్య వస్తునః జన్మాన్తరానుభూతత్వ మనుమీయతే. తతశ్చ పరలోకసిద్ధిః. ఏవ మిహపరలోకయో రనుభూతమేవ వాసనామయం స్వప్నప్రపఞ్చం జీవః పశ్యతీతి కృత్వా జీవ ఉభౌ లోకౌ పశ్యతీ త్యుచ్యతే. స్వప్నే తథా జ్ఞానకర్మాశ్రయ స్సన్నేవ జీవ ఇహలోకం పరలోకంవా ప్రపద్యతే. తత్ర యాభ్యాం జ్ఞానకర్మవిశేషాభ్యా మిహలోకం ప్రతిపన్నః తాభ్యామేవ స్వప్నే ప్యైహికవాసనామయాని సుఖాని దుఃఖాని చానుభవతి. యాభ్యాం పునర్జ్ఞానకర్మవిశేషాభ్యాం పరలోకం ప్రతిపన్నః తాభ్యామేవ స్వప్నే పారలౌకికాని సుఖాని దుఃఖాని చానుభవతి. నచ ప్రారబ్ధకర్మణః పరలోకప్రదస్య పరలోకేనసహైవ నష్టత్వా త్కథం తే నేదానీం పారలౌకికసుఖదుఃఖానుభవ ఇతి వాచ్యం, వాసనారూపేణ కర్మణ స్సత్త్వాత్. నహి జ్ఞానంవినా ప్రారబ్ధకర్మణోపి భోగమాత్రా న్నిర్మూలం నాశః. తస్మా ద్యథా అతీతాన్య ప్యనుభూతాని సుఖదుఃఖాని వాసనామయాని సన్తీ త్యభ్యుపగమ్యతే. ఏవ మతీతమపి కర్మవాసనారూప మస్తీ త్యభ్యుపగన్తవ్య మన్యథా అనుభూయమానయోః పారలౌకికసుఖదుఃఖసజాతీయయోః స్వాప్నికయో స్సుఖదుఃఖయో ర్నిర్హేతుకత్వాపత్తేః. యది హేతుం వినాపి కార్యం భవతీ త్యుచ్యతే తర్హి ముక్తేరే వాసిద్ధిః. అజ్ఞానరూపహేత్వభావేపి సంసారరూపకార్యోదయాపత్తే ర్ముక్తావపి. తస్మా త్స్వప్నదర్శనబలాత్పరలోకాస్తిత్వ మనుమీయత ఇతి. అథ యదర్థం స్వప్న ఉక్త స్త దిదానీం పురుషస్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వనిర్ధారణం కరోతి. అత్ర స్వప్నావస్థాయాం పురుష ఆత్మా లోకస్య స తస్య మాత్రా మేకదేశ మవయవం వాసనాత్మకం భారూపం సమాకలయ్య సమ్యగాచ్ఛిద్య గృహీత్వా తనుం స్థూలశరీరం హత్వా పాతయిత్వా నిస్సమ్బోధ మాపాద్య జీవే హి స్థూలశరీరాభిమానం త్యక్త్వా స్వాపం గతేసతి దేహోయం నిశ్చేష్టః పతతి శయ్యాయామ్. నిర్మాయ శరీరాన్తర మితి శేషః. మాయామయం శరీరాన్తరం నిర్మాయ యద్వా తను మిత్య స్యాత్ర ప్యన్వయః తనుం మాయామయీ మితిభావః. నిర్మాయ స్వరుచా ఆత్మరూపేణ జ్యోతిషా రుచం మాత్రామయీం భా మన్తఃకరణవృత్తిప్రకాశ మితియావత్. కలయతే సాక్షాత్కరోతి యద్యస్మా దేవం తత్తస్మాత్ అయం పురుషః అత్ర స్వప్నే స్వయమ్భాః. స్వయమేవ భాసత ఇతి స్వయమ్భాః, స్వయంజ్యోతిః స్వయమేవ భాసయతీతివా స్వయమ్భాః. ఆదిత్యాదిదేవతానుగృహీతచక్షురాదికరణనిరపేక్ష స్సన్నేవ స్వవిషయం సర్వ మవభాసయతి. స్వయంచ భాసత ఇతి స్వప్నే

పురుష స్స్వయంజ్యోతి ర్భవతి. యథా స్వప్నే పురుషః స్వయంజ్యోతిః తథా జాగ్రత్యపి అవికార స్స్వైకరూపః పురుషో హి నిత్యః జ్ఞానస్వరూపః. యథా ప్రకాశాత్మా వహ్ని స్సర్వదాపి ప్రకాశాత్మైవ న కదాచిదపి వ్యభిచర త్యగ్నేః ప్రకాశః. ఏవం జ్ఞానాత్మాన మాత్మానం జ్ఞానం కదాచిదపి న వ్యభిచరతి. తచ్చ జ్ఞానం స్వయంప్రకాశ మనన్యావభాస్య త్వే స త్యనవస్థాదోషాత్. క్షణికవిజ్ఞానస్తు ఆత్మనైవ తన్న్యావభాస్యమేవేతి న త త్స్వయంజ్యోతిః, అతః పారిశేష్యా దాత్మైక ఏవ స్వయంజ్యోతిః. యదన్యా నవభాసయ త్స్వదాత్మానమ ప్యవభాసయతి తత్స్వయంజ్యోతి రితి లక్షణమ్, న చాస్య దీపాదా వ్యభిచారః, దీపాదే రాత్మావ భాసకత్వాభావాత్. న హ్యన్యస్మ్రతి దీపాది రాత్మాన మవభాసయతి. యద్వా స్వయమ్భానమానత్వమేవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్. దీపాదిస్తు చక్షురాదాన త్యేవభాసతే నతు స్వయమితి న తత్ర వ్యభిచారః. అథవా అనన్యావభాస్యత్వే స త్యన్యావభాసకత్వం తత్ దీపాదా విశేషణాంశాభావా న్నాతివ్యాప్తిః. నను జీవో మాత్రా ముపాదాయ తనుం నిర్మాయ స్వరుచా రుచ మవభాసయతీత్యస్య కోర్థ ఇతిచే దుచ్యతే. జాగ్రద్విషయం బుద్ధ్యతిరిక్తం సర్వమపి కార్యకరణసఙ్ఘాతం నిర్వ్యాపారీకృత్య మాయయా కఞ్చిద్విలక్షణం సఙ్ఘాత మన్యం నిర్మాయ తదాకారయా బుద్ధివృత్త్యా సంయుజ్య యథాసంస్కారం బ్రాహ్మణోఽహం చరిద్రోఽహ మిత్యేవ మభిమన్యమానః మాయాకల్పితరథాదివిషయాకారపరిణతబుద్ధివృత్త్యుపారూఢచైతన్యప్రకాశేన సర్వంసాక్షాత్కుర్వ న్వర్తత ఇతి. యద్యేవం స్వప్నేపి సఙ్ఘాత సూర్యాదిజ్యోతీంషిచ వర్తన్త ఏవేతి కథం స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వ మాత్మనో నిర్ధారయితుం శక్యత ఇతిచే దుచ్యతే. దేహా ద్బహిరే వాదిత్యాదయ స్సన్తి నతు దేహాన్త రితి సర్వో లోకో నిశ్చినోతీతి తద్దృష్ట్యైద ముక్తం. యద్వా జీవః స్వప్నే స్వయమేవ సూర్యాదీ న్రథాదీన్ సఙ్ఘాతం చ మాయయా నిర్మాయావభాసయ న్భానత ఇతి స్వప్నే పురుషః స్వయంజ్యోతి రిత్యుచ్యతే. జాగ్రతితు సూర్యాదయో రథాదయ స్సఙ్ఘాతశ్చ పరేణ నిర్మితా ఏవేతి న తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వ మాత్మనోఽవధారయితుం శక్యత ఇతి. కిఞ్చ జాగ్రతి సర్వ మిదం జీవేన న భాస్యతే జీవస్యాసర్వజ్ఞత్వా దసర్వశక్తిత్వాచ్చ. కిన్తు ఈశ్వరేణై వావభాస్యతే. స్వప్నేతు సర్వం జగ దీశ్వరసహితం జీవేనై వావభాస్యత ఇతి స్వప్నే జీవః స్వయంజ్యోతి ర్భవతి. నచ స్వప్నేపి జీవస్య కథం సర్వావభాసకత్వ మితి వాచ్యం, సర్వస్రష్టృత్వాదితి. నచ జీవః స్వనియన్తార మపి కథ మీశ్వరం సృజేదితి వాచ్యం, స్వభక్షకవ్యాఘ్రాదేరపి జీవేన సృజ్యమానత్వదర్శనాత్. నచ ఈశ్వరపవ స్వప్నప్రపఞ్చస్యాపి స్రష్టా

జాగ్రత్ప్రపఞ్చవ దితి వాచ్యం, స్థిరభూమ్యాదిప్రపఞ్చకల్పయితు రీశ్వరస్య క్షణిక స్వప్నప్రపఞ్చకల్పయితృత్వకల్పన స్యాయుక్తత్వాత్. జీవఏవ స్వజ్ఞానకర్మభ్యాం జాగ్రత్ప్రపఞ్చమపి సృజతీతి మతేతు. జాగ్రత్యపి జీవ స్స్వయంజ్యోతి రేవ. నచ స్వానర్థకరప్రపఞ్చసృష్టిః స్వస్య కథం జీవస్యేతి వాచ్యం, జ్ఞానకర్మపరతన్త్రత్వాత్. పరతన్త్రోహి పరప్రయుక్త స్స్వానర్థమపి కర్మ కురుతే. నచ జ్ఞానకర్మణో ర్జడత్వా త్కథం తత్పారతన్త్ర్యం చేతనస్య జీవస్యేతి వాచ్యం, జ్ఞానకర్మద్వారా జీవ స్యేశ్వరపరతన్త్రత్వాత్. న చేశ్వరఏవ జీవజ్ఞానకర్మానురోధీ సన్ సృజతీతి వాచ్యం, తస్యేశ్వర స్యాక్రియత్వాత్. మాయయా తస్య స్రష్టృత్వ ముపపద్యత ఇతిచే దత ఏవ కేచి దీశ్వరమేవ స్రష్టార మాహు ర్జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య. నచ తన్న్యాయేన స్వప్నప్రపఞ్చస్యా పీశ్వరఏవ స్రష్టేతి వాచ్యమ్, ప్రత్యుక్తత్వా దస్య. నచ లీలయా క్షణికం స్థిరంవా ప్రపఞ్చం కల్పయ తీశ్వరః జీవకర్మజ్ఞానవశాదితి వాచ్యం, నిహత్య నిర్మాయేతి శ్రుత్యా కణ్ఠతఏవోక్తత్వా త్స్వప్నప్రపఞ్చస్రష్టా జీవ ఇతి. నచ తనుం నిర్మాయే త్యేవోక్త మితి వాచ్యం, వక్ష్యమాణత్వా ద్రథాది సృష్టేః. కిఞ్చ దృష్టిసమయఏవ స్వప్నజగత్సృష్టిః రజ్జుసర్పాదివ దితి స్రష్టైవ త త్సృజ్యతే జీవేన. నచ జీవస్య నైత త్సామర్థ్య మితి వాచ్యం, సత్త్వా దవి ద్యాయాః. వస్తుతస్తు ఈశ్వరఏవ జీవభావ మాపన్న ఇతి సిద్ధాన్తా జ్జీవసృష్టోపి స్వప్న ప్రపఞ్చ ఈశ్వరసృష్ట ఇతి వక్తుం యుజ్యత ఏవ. నచానేన న్యాయే నేశ్వరసృష్టజాగ్ర త్ప్రపఞ్చోపి జీవసృష్ట ఇతి వక్తుం యుజ్యత ఏవేతి వాచ్యం, లిఙ్గశరీరావచ్ఛిన్నత్వ లక్షణజీవభావాపత్తేః ప్రాగే వేశ్వరేణ మహాభూతానాం సృష్టత్వాత్. అతఏవ హి హిరణ్యగర్భం జీవఇతి బ్రువన్తి స్రష్టారమపి. మహాభూతస్రష్టృత్వాభావా త్తస్య. తస్మా దీశ్వరనిర్మితే జాగ్రత్ప్రపఞ్చే జీవభాస్యత్వేన దీశ్వరభాస్యత్వ స్యాపి సత్త్వా జ్జీవ ఏవ సర్వప్రపఞ్చావభాసకః స్వయంజ్యోతి రితి నిశ్చేతుం నశక్యత ఇతి, స్వప్నే పురుష స్స్వయంజ్యోతి రిత్యుక్తం స్వప్నప్రపఞ్చస్య జీవనిర్మితత్వేన జీవైకావభాస్యత్వా దితి. నను యదీశ్వరః స్వప్నప్రపఞ్చం న భాసయతి తర్హి స స్యా దసర్వజ్ఞ ఏవ న చేష్టాపత్తి 'స్ససర్వజ్ఞ స్స ర్వవి' దితిశ్రుతేః ఇతిచే న్నైవమ్, జీవరూపే ణేశ్వరస్య స్వప్నావభాసకత్వసమ్భవాత్. నచ జాగ్రత్యపి తథైవేతి వాచ్యం జీవేశ్వరయో రుభయోరపి జాగ్రత్ప్రపఞ్చావభాసకత్వదర్శనాత్. కథ మితిచే దుచ్యతే. జీవస్య తావ త్స్వసంసృష్టసర్వవిషయావభాసనం ప్రత్యక్షమ్. ఈశ్వరస్య స్వసంసృష్టసర్వవిషయావభాసనన్తు శాస్త్రసిద్ధ మనుమానసిద్ధఞ్చ, పరో

క్షుత్వా దీశ్వరస్య. యద్వా ఏకైకో జీవః స్వస్వసంసృష్టం విషయజాతం యత్కి-
ఞ్చిదేవావభాసయతి సర్వజీవాత్మా ఈశ్వరస్తు సర్వమితి సర్వైర్జీవైస్సర్వం హి
సాక్షాత్క్రియతే. న చోక్తన్యాయేన స్వప్నప్రపఞ్చోపి సర్వజీవాత్మకేశ్వరేణ
సాక్షాత్క్రియత ఇతి వాచ్యం, ప్రతిజీవం స్వప్నప్రపఞ్చానా మ్భేదాత్. నహి
సర్వైర్జీవై రేకః స్వప్నప్రపఞ్చో భాస్యతే. తస్మా జ్జీవేనైవ స్వప్నప్రపఞ్చో
భాస్యతే సృజ్యతే చేతి స్వప్నే జీవః స్వయంజ్యోతి ర్భవతి. నను జాగ్రత్ప్ర
పఞ్చః స్వాప్నోవా బుద్ధివృత్త్యైవ భాస్యతే నతు జీవేనేతిచే న్నైవమ్
బుద్ధివృత్తే ర్జడత్వా జ్జీవేన భాస్యమానత్వాచ్చ. నచ బుద్ధివృత్తిరూపవిజ్ఞానాతిరిక్తో
నాస్తి జీవప్రకాశ ఇతి వాచ్యం, స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషేతి శ్రుత్యుక్తత్వా
త్తస్య. అతీన్ద్రియార్థే శ్రుతిరేవహి ప్రమాణమ్. న చోపపత్తిహీనా శ్రుతి ర్దుర్బ
లేతి వాచ్య ముపపత్తేరపి సత్త్వాత్. కథమ్? ఉచ్యతే. ఘటాకారయా వృత్త్యా
ఘటో భాస్యతే పటాకారయా తు పటో భాస్యతఇతి స స్సమ్ప్రతిపన్నమ్. తతశ్చ
వృత్తే రస్థిరత్వం సిద్ధమ్. తేనచ వృత్తే ర్జన్మనాశవత్త్వేన భావ్యం, తౌచ వృత్తిజన్మ
నాశౌ కింవృత్త్యా వేద్యేతే ఉతాన్యేన యద్వా న వేద్యేతే. నాద్యః. స్వజన్మనా
శయోః స్వగ్రాహ్యత్వాయోగాత్. నహి దేవదత్తజన్మనాశౌ దేవదత్తో జానాతి
కిన్తు తతోన్య ఏవ యజ్ఞదత్తః. స్వజన్మనః ప్రాక్స్వనాశేచ నహి స్వ మస్తి. న ద్వి
తీయః. తథాసతి వృత్తే స్స్వప్రకాశత్వాసిద్ధేః, వృత్తివ్యతిరిక్తజీవప్రకాశసిద్ధేశ్చ.
కథ మన్యేన వేద్యత ఇత్యేతావతా జీవప్రకాశసిద్ధి రితిచేదుచ్యతే. వృత్తిభిన్నస్య
వృత్తిగ్రాహ్యస్య ఘటాదే ర్వృత్తిగ్రాహకత్వాయోగా త్పారిశేష్యన్యాయేన తత్సి
ద్ధిరితి. న తృతీయః అవేద్యతే వృత్తిజన్మనాశయోరేవాసిద్ధేః. న హ్యసాక్షికం కిఞ్చి
దభ్యుపేయ మన్యథా శశశృఙ్గాద్యభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్. నాపి వృత్తే ర్జన్మనాశౌ నై
వ స్త ఇతివాచ్యం, సదైకాకారవృత్తిస్థితిప్రసఙ్గాత్. నచ వృత్తేర్జన్మనాశౌ వృత్త్యన్త
రేణ గృహ్యేతే ఇతివాచ్యం, యద్విషయాకారా యా వృత్తి స్సా తమేవవిషయం
భాసయతి నాన్య మితి నియమాత్. అన్యథా ఘటవృత్త్యా పటోపి భాస్యేత. నచ
ఘటవిషయవృత్తివ ద్ఘటవృత్తినాశవిషయా తజ్జన్మవిషయాచ వృత్తి రస్తీతి వాచ్యం
కిం సా వృత్తి రస్థిరా ఉత స్థిరా. ఆద్యే తజ్జన్మనాశవిషయవృత్త్యన్తరం స్యాత్తస్యాఅ
ప్యన్యదిత్యనవస్థా ద్వితీయే పటాటవిషయాకారవృత్త్యన్తరానుత్పత్తిప్రసఙ్గః. తస్మా
దస్తి వృత్త్యతిరిక్తం వృత్త్యవభాసకం వృత్త్యుదయాపాయసాక్షి చాత్మజ్యోతిః.
ఏతేన విజ్ఞానాతిరిక్తం కిమపి వస్తు నాస్తీతి విజ్ఞానవాదః ప్రత్యుక్తః, విజ్ఞానా
తిరిక్త మాత్మజ్యోతి రస్తీతి స్థాపితత్వాత్. కిఞ్చ విజ్ఞానాతిరిక్తం ఘటపటాదిబాహ్య

ర్థం కిం త్వం గృహీత్వా నాస్తీతి బ్రూషే ఉతాగృహీత్వా. ఆద్యే విజ్ఞానాతిరిక్తో బాహ్యార్థ స్సిద్ధ ఏవ అసతో గ్రహణాయోగాత్. ద్వితీయే యది ఘటాదే రగ్రహణం తర్హి ఘటాది ర్నాస్తీతి కథం బ్రూషే అగృహీత స్యాసతో ఘటాదే ర్వాగ్విషయత్వాయోగాత్. తస్మా ద్విజ్ఞానవాదిన స్సర్వవ్యవహారలోప ప్రసజ్గః. ప్రతివాదినా సాకం వివాదస్యై వానుపపత్తిశ్చ. ప్రతివాద్యాదే రభావాత్. న చాత్మాతిరిక్తం కిమపి నాస్తీతి వదతో ఽద్వైతినో పీమే దోషాదుష్పరిహారా ఏవేతి వాచ్యంయావద్వ్యవహార మద్వైతినా సర్వస్యాస్తిత్వా భ్యుపగమాత్ పరమార్థత స్సర్వవ్యవహారలోప స్యేష్టత్వాచ్చ. ఏతేన శూన్యవాదోపి మాధ్యమికాభిమతః ప్రత్యుక్తః. దేహజీవవాద ఇన్ద్రియజీవవాదశ్చ సఙ్ఘాతాతిరిక్తో జీవః స్వప్నం పశ్యతీ త్యనేనైవ నిరాకృతః. జీవస్య స్వప్రకాశత్వస్థాపనేనచ జీవాతిరిక్తః జీవావభాసకః జీవనియన్తా చేశ్వరః కశ్చి దస్తీతి ద్వైతవాదో నిర్మూలితః. జీవో జ్ఞానస్వరూప ఇతి స్థాపనేనచ జీవో జ్ఞానగుణక ఇతి తార్కికాదిమతాని విధ్వస్తాని. ఏవం పరమతనిరాకరణా దీశ్వరాభిన్న స్స్వయంప్రకాశో జ్ఞానస్వరూపశ్చ జీవ ఇత్యద్వైతమతం స్థాపిత మితిసఙ్క్షేపః. ౧౭౦

శ్లో॥ యత్రాయం పురుషః స్వపి త్యనుదినం నో తత్ర రథ్యా రథా
నో ధుర్యా రథికా న పల్వలసరిత్పాథోధయో నో ముదః
నానన్దాశ్చ న భూమయో న కుధరా న ప్రాణినో నేతరే
సర్వం తత్ర పుమా నయం కలయతి స్వేనాత్మనా యద్విధిః. ౧౭౧

వ్యా.—జీవః స్వప్నే సర్వం జగ దవభాసయతి స్వయం సర్వస్రష్టృత్వా దిత్యుక్తం తదేవ సర్వస్రష్టృత్వం విశదయతి - యత్రేతి. అయంపురుషః అనుదినం ప్రత్యహం యత్ర యస్మిన్ హృద్దేశే స్వపితి తత్ర రథ్యా రాజవీథయః, నో సన్తి;రథా నోసన్తి;ధుర్యా రథవాహా నో సన్తి. రథికా న సన్తి. పల్వలసరిత్పాథోధయో నో సన్తి. ముదో న సన్తి; ఆనన్దా న సన్తి చాత్ప్రముద శ్చ న సన్తి; సుఖసామాన్యా న్యానన్దాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తా స్సుఖవిశేషా ముదః, ప్రకృష్టసుఖవిశేషాస్తు ప్రముద ఇతి వివేకః. భూమయః కురుక్షేత్రాదయః న సన్తి. కుధరా భూధరా న సన్తి. ప్రాణినో న సన్తి; ఇతరే అప్రాణినశ్చ న సన్తి. ఈశ్వరసృష్టం వస్తు కిమపి తత్ర నాస్తీత్యర్థః అత్యల్పే హృద్దేశే జగతః స్థిత్యయోగా దితిభావః. నను యది సర్వం తత్ర నాస్తి తర్హి కథ మ్పురుషేణ సర్వ ముపలభ్యతే తత్రాహ. తత్ర అయం పుమాన్ స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపేణ నతు సాధనాన్తరేణేత్యర్థః. తత్ర సాధనాన్తరాభావా దితిభావః. సర్వ ఙ్కలయతి సృజతి యద్యస్మా దయం పురుషః విధిః విధత్త ఇతి విధిః

కర్తా భవతి. స్వప్నప్రపఞ్చస్య వాసనామయత్వా, త్తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యు ద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వాచ్చ, జీవస్య స్వప్నప్రపఞ్చకర్తృత్వ మితిభావః. ఏతేనే శ్వరేణ జీవాతిరిక్తేన స్వప్నప్రపఞ్చః సృజ్యత ఇత్యపాస్తమ్, మనోరథాదివ ద్వాసనామయే స్వప్నప్రపఞ్చే ఈశ్వరసృజ్యత్వాయోగాత్. ఏవం వాసనామయ త్వాదేవ మనోరథాదివ త్స్వప్నప్రపఞ్చో మిథ్యేతి సర్వో జనః ప్రతిపద్యతే. నహి కో పి ప్రబుద్ధః స్వదృష్టం రజ్జుసర్పతుల్యం స్వప్నప్రపఞ్చం సత్యం మన్యతే. ఏవం మిథ్యా త్వాదేవైత త్స్వప్నప్రపఞ్చకల్పయితృత్వ మీశ్వరస్య కల్పయితు మనర్హం. నచ తవ మతే జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యాపి మిథ్యాత్వా త్కథం తత్కర్తృత్వ మీశ్వరస్యేతి వాచ్యం. కిం త్వం పరమార్థతో మిథ్యాభూతం జగ దీశ్వరః సృజతీదం కథ మిత్యాక్షిపసి యద్వా వ్యవహారతః. నాద్యః, పరమార్థత ఈశ్వరస్యైవాభావాత్. న ద్వితీయః, వ్యవహారత స్సత్యత్వా జ్జగతః. తస్మా త్స్వప్నప్రపఞ్చస్రష్టా పురుష ఏవ పురుషేణ సృష్టశ్చ స ప్రపఞ్చః రజ్జుసర్పవ త్తత్ర భ్రాన్తిసిద్ధ ఏవేతి న స్వాప్ని కై రాదిత్యాదిజ్యోతిభిః చక్షురాదిజ్యోతిభిర్వా పురుషస్య సఙ్కీర్ణత్వం, యేన స్వప్నే పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న సిద్ధ్యేత్. యద్యపి జాగ్రత్యపి మాయా మయై రాదిత్యాదిజ్యోతిర్భి శ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిర్వా నాత్మజ్యోతిష స్సత్యస్యాసఙ్గా ద్వితీయస్య సఙ్కీర్ణత్వం సమ్భవతి. తథాపి జాగ్రత్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వ స్యాసర్వసమ్ప్ర తిపన్నత్వా త్స్వప్నప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్య సర్వసమ్ప్రతిపన్నత్వాచ్చ, స్వప్నే తావ త్సాధిత మాత్మన స్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్. తస్మా చ్చక్షురాదిత్యాదిజ్యోతిర్వివిక్తత్వా దాత్మా స్వయంజ్యోతి ర్భవతి స్వప్నే. నను స్వయంజ్యోతిష్ట్వం వివిక్తజ్యోతిష్ట్వ మితీహోచ్యతే పూర్వన్తు స్వయమేవ భాసమానత్వ మిత్యుక్త మితి కథం వ్యాఘాత పరిహార ఇతిచే త్కో వ్యాఘాతః సమానార్థకత్వాత్. అసఙ్కీర్ణమేవ వస్తు స్వయమేవ భాసతే; సఙ్కీర్ణన్తు న స్వయం దీపవదితి. నను జాగ్రత్యాత్మన స్సఙ్కీర్ణత్వం కథం తస్మి న్హి విజ్ఞాతే స్వప్నే తదభావో జ్ఞాతుం శక్య ఇతిచే దుచ్యతే. జాగ్రతి చక్షుస్సూర్యసాహాయ్యేన పురుషో ఘటం జానాతి నతు స్వయం. తథాచ చక్షు స్సూర్యజ్యోతి స్సఙ్కీర్ణమే వాత్మజ్యోతిః స్వప్నేతు చక్షుర్నాస్తి సూర్యోపి నాస్తీ తి చక్షుస్సూర్యసాహాయ్యాభావేపి పురుషః స్వయమేవ ఘటం పశ్యతీతి. నను జాగ్ర తీవ స్వప్నేపి బుద్ధివృత్తిరూపజ్యోతిస్సఙ్కీర్ణమే వాత్మజ్యోతి రితిచే త్సత్యమ్. తథాపి బుద్ధ్యాత్మనా వేకీకృత్యైవాయం వ్యవహారః పురుషః స్వపితీతి. కేవలాత్మన స్స్వాపో జాగరో వా నహి ఘటతే. బుద్ధౌ స్వపన్త్యా మాత్మా స్వపితీ త్యుచ్యతే. తస్మా ద్బుద్ధివృత్త్యవివిక్తమ ప్యాత్మజ్యోతిః స్వప్నే చక్షురాదివివిక్తత్వా త్స్వయం

జ్యోతి రిత్యుచ్యతే. ఏవం స్వప్నద్రష్టుః పురుషస్య బుద్ధ్యవివిక్తత్వేపి బుద్ధివృత్త్యవభాసకస్య కేవలాత్మనః బుద్ధివివిక్తత్వా త్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ముఖ్యమేవ. ఇదమేవ ముఖ్యం స్వయంజ్యోతిష్ట్వ మాత్మనః ప్రాగుక్తం స్వరుచా రుచ మవభాసయతీతి. ౧౭౧

శ్లో॥ ఏకో హంస ఇహాసుభి స్తను మవ న్నవ్యాపృతిం శుక్రభృ
త్సౌవర్ణః పురుషోఽమృతో బహి రయన్ రూపాణి నానా సృజన్
స్త్రీభిః ఖేలతి మృష్ట మత్తిచ బిభే త్యప్యగ్నిసింహోరగ
వ్యాఘ్రాదిభ్య ఇమం న పశ్యతి చ కో ప్యారామ మస్యేక్షతే. ౧౭౨

వ్యా.—స్వప్నదశాయాం జీవస్య యదుక్తం సర్వకర్తృత్వాదికం తదేవ పునరాహ బుద్ధిసౌకర్యార్థం విస్పష్ట- మేక ఇతి. ఏకస్సన్నేవ హంసః జాగ్రత్స్వప్నేహలోక పరలోకాదీ న్హన్తి గచ్ఛతీతి హంసః సౌవర్ణః హిరణ్మయః చైతన్యజ్యోతిః స్వభావః. అమృతో అమరణధర్మా పురుషో జీవః. ఇహ స్వప్నదశాయాం శయ్యాయా మితి వా అవ్యాపృతిం నిశ్చేష్టాం తనుం శరీర మసుభిః ప్రాణై రవన్ రక్షన్సన్. శుక్రభృత్ శుక్రం శుద్ధ మిన్ద్రియమాత్రారూపం ధరతీతి శుక్రభృ ద్భూత్వేతి శేషః. ఇన్ద్రియమాత్రా ఆదాయేత్యర్థః. బహి ర్దేహాద్బహిః అయన్ చరన్సన్. యద్యపి దేహస్థస్స ఏవ స్వప్నం పశ్యతి తథాపి దేహసమ్బన్ధాభావా త్తస్యాకాశస్యైవ బహిశ్చరత్వ ముపపద్యతే. నానా బహూని రూపాణి వాసనామయాని రథాదీని సృజన్ సన్ స్త్రీభిః ఖేలతి క్రీడతి. మృష్ట మన్న మత్తి భక్షయతి చ, అగ్నిసింహోరగవ్యాఘ్రాదిభ్యః బిభేత్యపి భీతిం యాతి చ. కోపిజన్తుః ఇమం పురుషం న పశ్యతి అత్యన్తవివిక్తం దృష్టిగోచరాపన్నమపి భాగ్యహీనత్వా న్నపశ్యతి, అస్య పురుషస్యారామ మారమణ మాక్రీడనం గ్రామనగరస్త్ర్యన్నపానాదిరూప మిత్యర్థః ఈక్షతే పశ్యతి. అత్యన్తవివిక్తః స్వప్నే స్వయంజ్యోతి రాత్మా భవతీ త్యభిప్రాయః, నను పురుషం కోపి న పశ్యతీ త్యుక్తి రయుక్తా యో నపశ్యతి తస్యైవ పురుషత్వా దితిచే న్నైవమ్, స్వాప్నికమాయామయసఙ్ఘాతాభిమానవాన్ జన్తుః పురుష మాత్మానం వివిక్తం న జానాతీత్యుక్తే ర్యుక్తత్వాత్. ౧౭౨

శ్లో॥ యస్మా ద్యత్ పురుషః ప్రగృహ్య గతవాన్ దేహాద్బహిః క్రీడితుం
తత్స్థానం న తదిన్ద్రియం హి గమయే దన్యై ర్హతా ద్బోధితః
బాధిర్యాన్ధ్యముఖ స్తతోఽస్య చ భవే ద్రోగో చికిత్స్యో బుధై
రిత్యేషా ప్రథితి ర్భువి స్థితవతీ మానం పృథక్త్వే విభోః. ౧౭౩

వ్యా.—లోకప్రసిద్ధిర ప్యత్ర ప్రమాణమిత్యాహ - యస్మాదితి. పురుషః యస్మా త్స్థానా చ్చక్షుర్గోళకాదేః య దిన్ద్రియం చక్షురాదికం సంస్కారాత్మనా స్థిత మిత్యర్థః. ప్రగృహ్య దేహాద్బహిః క్రీడితుం గతవాన్ అన్యైర్హఠా దోద్బోధితః స్వాపా దుత్థాపితః పురుషః త దిన్ద్రియం తత్స్థానం నైవ గమయే త్ప్రాపయేత్. అవకాశాభావా దితి భావః. తత స్తస్మా దప్రాపణా ద్ధేతోః అస్య దేహినః బుద్ధే ర్భిషగ్భి రచికిత్స్యో బాధిర్యాన్ధ్యముఖః రోగః భవేచ్చ జాయేతైవ. తస్మా త్సుప్తం న సహసా బోధయేదితి భావః. ఇతి భువి స్థితవతీ ఏషా ప్రథితిః ప్రసిద్ధిః విభో ర్జీవస్య పృథక్త్వే సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తత్వే స్వయం జ్యోతిష్ట్వే ఇతియావత్. మానం ప్రమాణం భవతి. ౧౨౩

శ్లో॥ జాగ్రత్యేష పుమా న్విలోకయతి య త్స్వప్నే త దేవేక్షతే
జాగ్రద్దేశక ఏవ త న్న పురుషః స్వప్నే స్వయమ్భాసనః
మైవం స్వప్నపదే పుమా నుపరతవ్యాపారసర్వేన్ద్రియః
సర్వ మ్పశ్యతి య త్స్వయైవ విభయా తస్మా త్స్వయమ్భాసనః. ౧౨౪

వ్యా.—స్వప్నే పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వ మాక్షిపతి కశ్చిత్ - జాగ్రతీతి ఏష పుమాన్ యదేవ హస్త్యాదికం జాగ్రతి విలోకయతి తదేవ స్వప్నే ఈక్షతే. యస్మాదేవం తస్మాత్ పురుషః స్వప్నే జాగ్రద్దేశగ ఏవేతి హేతోః స్వయమ్భాసనః స్వయంజ్యోతి ర్న భవతి. జాగ్రతి యస్మిన్ దేశే పురుషో హస్త్యాదికం పశ్యతి స్వప్నేపి తస్మిన్ దేశఏవ హస్త్యాదికం పశ్యతీతి న జాగ్రత్స్వప్నయో ర్దేశభేదః. తత ఏవ న పదార్థభేదోపీతి కృత్వా జాగ్రతీవ స్వప్నేపి సూర్యాదీనాం చక్షురాదీనాం చ జ్యోతిషాం సత్త్వా న్న పుమాన్ స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరితి నిర్ధారయితుం శక్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఆహ సిద్ధాన్తీ - మైవమితి. ఏవం మామంస్థా ఇతి శేషః. అయం పుమాన్ స్వప్నపదే స్వప్నస్థానే హృదయాఖ్యే ఉపరతవ్యాపారాణి సర్వా ణీన్ద్రియాణి యస్య స ఉపరతవ్యాపారసర్వేన్ద్రియ స్సన్ స్వయైవ విభయా జ్యోతిషా సర్వం పశ్యతి యద్యస్మా దేవం తస్మా త్పురుషః స్వప్నే స్వయమ్భాసనః భవతి. ౧౨౪

శ్లో॥ జీవోఽయం హృదయామ్బరే పరసుఖం భుక్త్వా సుషుప్తా వథ
స్వప్నం ప్రత్యుపయాతి కర్మవశతః స్వప్నేచ య త్పశ్యతి
పుణ్యం పాప మనేన చాననుగతో బుద్ధాన్త మాపద్యతే
దృష్ట్వా తత్ర విహాయ యాతిచ పున స్స్వప్నం హ్యసఙ్గ స్తతః. ౧౨౫

వ్యా.—ఏవం జీవస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసాధ్యాథ సాధయ త్యసఙ్గత్వమ్-జీవఇతి. అయం జీవః సుషుప్తౌ హృదయామ్బరే పరసుఖం భుక్త్వా అనుభూయ స్థూలభుగ్విశ్వః ప్రవివిక్తభు క్తైజస ఆనన్దభు క్ప్రాజ్ఞఇతి సుషుప్త్యవస్థాయాం ప్రాజ్ఞస్య జీవస్యానన్దభోగసత్త్వాత్, సుఖ మహ మస్వాప్స మిత్యుత్థితస్య స్మృత్యా చ తస్యానుమేయత్వాత్. అథ కర్మవశతః స్వప్నం స్వప్నస్థానం ప్రతి ఉప యాతి. యథాగతం పున రాగచ్ఛతీత్యర్థః. స్వప్నే చ తస్మిన్ యత్పుణ్యం సుఖం పాపం దుఃఖంచ పశ్యతి అనుభవతి తేనానేన పుణ్యేన పాపేన చాననుగతః అయు క్త స్సన్నేవ బుద్ధాన్తం జాగరితస్థాన మాపద్యతే ప్రాప్నోతి. తత్ర జాగ్రతి దృష్ట మనుభూతం పుణ్యం పాపంచ విహాయ పునః స్వప్నం స్వప్నస్థానం యాతి చకారా త్సుషుప్తిం వా యాతి. హి యస్మా దేవం తత స్తస్మా దయం జీవః అసఙ్గః కేనచిదపి సఙ్గ రహితః ఏవ మసఙ్గత్వా దేవ నాస్య మృత్యు రితిభావః. నను జీవో నాసఙ్గః, పుణ్యపాప కర్తృత్వా దితిచే న్నైవమ్. కిం త్వం జీవం స్వప్నే పుణ్యపాప కర్తారం మన్యసే ఉత జాగ్రతి యద్వా సుషుప్తౌ. నాద్యః, తదానీం క్రియాకారకఫలాభావాత్. నచ ప్రతీయమానత్వా త్సన్త్యేవ తానీతి వాచ్యం, రజ్జుసర్పవ న్మిథ్యాత్వా త్తేషాం ప్రాతిభాసికానామ్. ఉక్తంహి న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాదినా స్వప్నస్థానే రథాదిరాహిత్యం శ్రుత్యైవ. నాపి సుషుప్తౌ తదానీం క్రియాది ప్రతీ తే రేవాభావాత్ అథ జాగ్రతి కరోతీతి ప్రాప్తం న చైతదపి యుజ్యతే, జాగ్రత్యపి దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతస్యైవ.కర్తృత్వా దాత్మని కర్తృత్వప్రతీతే ర్భ్రాన్తిత్వాత్. ఉక్తంహి భగవతా గీతాయామ్ 'అనాదిత్వా న్నిర్గుణత్వా త్పరమాత్మాఽయ మవ్యయః, శరీరస్థోపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే' ఇతి ఏవ మకర్తృత్వాదే వాత్మా నజాయతే, అన్యథాహి కర్తు రాత్మన స్స్యాదేవ, జన్మ తత్ఫలానుభవార్థ ముపభోగం వినా కర్మక్షయానుపపత్తేః. నచ జాయతా మాత్మేతి వాచ్యం, 'నజాయతే మ్రియతే వే'తిశాస్త్రవిరోధాత్. నచ సఙ్ఘాత స్యాచేతనస్య కథం కర్తృ త్వ మితి వాచ్య మాత్మచైతన్యాభాసేన తదుపపత్తేః. నచ సఙ్ఘాత స్యేహైవ నష్టత్వా త్కథం లోకాన్తరే ఫలోపభోగ ఇతి వాచ్యం, శరీరస్య నష్టత్వేపి లిఙ్గ స్యానష్టత్వాత్. తస్మా ల్లిఙ్గమేవ కర్తృ భోక్తృ జాయతే మ్రియతే సంసరతి చేతి స్థితమ్. నను పుణ్యం పాపం పశ్యతి జీవఇతి జీవస్య ఫలభోక్తృత్వ ముక్త మిహై వేతి కథ మభోక్తృత్వం జీవస్యేతిచే న్నైవమ్, పశ్యతి సాక్షాత్కరోతీత్యర్థాత్. నహి సాక్షిణ స్సాక్ష్యసమ్బన్ధః, సుఖదుఃఖయోః ర్భోగో లిఙ్గస్యైవ, తత్సాక్షాత్కార

మాత్రిన్తు జీవస్యేతిభావః; తస్మాదసఙ్గ ఏవాయమ్. నను స్థానత్రియసమ్బన్ధసత్త్వా జీవ స్యాసఙ్గత్వ మయుక్తమితిచే న్నైవమ్, స్థానత్రియవ్యతిరేకస్యైవ సాధిత త్వాత్, స్వప్నాన్తా ద్బుద్ధాన్తం బుద్ధాన్తా త్సుషుప్తం సుషుప్తా త్స్వప్నాన్తంచ గచ్ఛతీతి. నచ స్థానత్రియవ్యతిరిక్తస్యాపి స్థానత్రియసఙ్గోఽస్త్యేవ స్థానత్రియం క్రిమేణ గచ్ఛతీ త్యుచ్యమానత్వా దితివాచ్యమ్, సర్వవ్యాపినో జీవస్య కుతశ్చి త్క్వచి ద్గమనాద్యయోగాత్, గమనాదికర్తృబుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసేన జీవస్య తదుపచారాత్ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతిశ్రుతేః. తస్మాజ్జాగ్రిత్స్వప్నసుషుప్తయో బుద్ధిధర్మా ఏవ న జీవధర్మా ఇతికృత్వా జీవోఽసఙ్గఏవ, నిర్ధర్మకత్వాత్. న చైవం బుద్ధేరేవ స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధమితి వాచ్యం, బుద్ధే రాత్మనా భాస్యమా నత్వాత్, బుద్ధ్యా జాగ్రిదాదిభోక్తృత్వేన విక్రియమాణాయాం సత్యా మాత్మా హి కేవలం పశ్యతి సాక్షీ చేతిశ్రుతేః. న చ తురీయ ఏవ సాక్షీతి వాచ్యం, య స్తురీయ స్సఏవ విశ్వ స్తైజసః ప్రాజ్ఞశ్చ భవతి బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసాదితి. నచ బుద్ధి తాదాత్మ్యాధ్యాసే సతి కథ మసఙ్గత్వం జీవస్యేతి వాచ్య మాధ్యాసికసమ్బన్ధస్య వాస్తవాసఙ్గత్వాభాధకత్వాత్. తస్మా త్స్థానత్రియభోక్తృభోగ్యవర్గావభాసకః పురుషోఽసఙ్గఏవ, యథా ఘటావభాసక స్సూర్యో ఘటేనాసఙ్గః. నను ఘటావభా సకస్య సూర్యప్రికాశస్య ఘటాకారతాస్తీతి ఘటాకారేణ ససఙ్గఏవ సూర్యప్రి కాశః. తథాబుద్ధ్యాద్యవభాసకస్య చైతన్యస్య బుద్ధ్యాద్యాకారతాస్త్యేవేతి బుద్ధ్యా ద్యాకారేణ ససఙ్గఏవ పురుష ఇతిచే న్నైవమ్, యథా బుద్ధి ర్ఘటరూపేణ పరిణ తా సతీ ఘట మవభాసయతి తథా ఆత్మా విషయరూపేణ పరిణత స్స న్విషయం నావభాసయతి, నిరవయవత్వే నాపరిణామిత్వా దాత్మనః. అతఏవ న సూర్యప్రి కాశసామ్యమ ప్యాత్మనః, సూర్యప్రికాశస్య సావయవత్వా త్సరూపత్వాచ్చ. కిన్తు కేవల మవభాసయత్యేవేతి న విషయాకారసఙ్గప్రిసఙ్గః పురుషస్య. నచ జీవజగతో ర్భాస్యభాసకత్వరూపసమ్బన్ధసత్త్వా జ్జీవో నాసఙ్గ ఇతివాచ్యం, తత్స మ్బన్ధస్యాపి కల్పితత్వాత్. నహి వస్తుతో జగ దస్తి యేన తద్భాసకత్వ మస్య భవే ద్వాస్తవమ్, 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రిహ్మ 'నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చ' నేతిహి వస్తుస్థితిః నచ 'శశవిషాణవ దసత్త్వే జగతః కథ మ్ప్రితీతి రితివాచ్యం. నహి వయం జగ న్మాయయాపి నాస్తీతి బ్రూమః, యేన జగత శ్శశవిషాణ తౌల్యం స్యాత్. న హ్యాద్వైతినః విజ్ఞానవాదిబౌద్ధవ ద్బాహ్యార్థస్య సుతరా మప లాపం బ్రువన్తి. నచ తస్మా న్న విజ్ఞాన మృతేఽస్తి కిఞ్చి త్క్వచి త్కదాచి ద్ద్విజవస్తుజాతమితి పరాశరస్మరణా ద్విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావ ఇష్టఏ వాద్వై

తినా మితి వాచ్యమ్, వస్తుస్థితిపరిదర్శనపరత్వా త్తత్స్మరణస్య. అథవా ఆత్మని మాయయా కల్పిత మిదం జగదాత్మవ్యతిరేకేణ నాస్తి రజ్జుసర్పో రజ్జువ్యతిరేకేణే వేత్యభిప్రాయ స్స్మరణస్య తస్య. తస్మా చ్చైతన్య మేకమేవ మాయయా జగ దాకారేణ ప్రతిభాతీతి మాయాకల్పితజగతా సహ సమ్బన్ధాభావా ద్బాలకల్పిత మలేన గగనస్యేవ పురుష స్యాసఙ్గత్వం యుక్తమేవ. ౧౭౫

శ్లో॥ కూలద్వన్ద్వమి వానుయాతి బలవా న్మత్స్యోఽయ మన్తద్వయం
కామా త్కర్మవశాచ్చ నీడమివ తత్సాయం శ్రమార్తో ద్విజః
అన్తద్వన్ద్వవిహారతోఽభ్రవిహృతే ర న్తం తృతీయం స్వయం
ధావత్యేవ న యత్ర పశ్యతి పుమా న్స్వప్నంచ కామఞ్చకమ్. ౧౭౬

వ్యా.—స్వప్నాన్తాదికం గచ్ఛతి జీవ ఇత్యుక్తార్థే దృష్టాన్త మాహ- కూలేతి. బలవా న్నాదేయేన స్రోతసా అహార్యో మత్స్యః కూలద్వన్ద్వమివ అయం జీవః కామా త్కర్మవశాచ్చ అన్తద్వయం స్వప్నాన్తం బుద్ధాన్తంచ అనుయాతి అనుసఞ్చరతి. క్రమేణేతి శేషః. త త్తతః అభ్రవిహృతే రాకాశసఞ్చారాత్ శ్రమార్తః ద్విజః పక్షీ శ్యేనాదిః సాయం నీడమివ అన్తద్వన్ద్వవిహారతః శ్రమార్తోఽయం జీవః తృతీయ మన్తం సుషుప్త్యాఖ్యం స్వయమేవ ధావతి శ్రమా పనయనార్థ మితిభావః. యత్ర తృతీయే అన్తే పుమా న్జీవః కఞ్చన కమపి స్వప్నం న పశ్యతి. కమపి కామం న కామయతి ఇతి శేషః. స్వప్న ఇవ జాగ్రత్యపి సర్వార్థానా మ్మిథ్యాత్వా త్స్వప్నం న పశ్యతీ త్యనేనైవ జాగరితమపి న పశ్యతీతి లభ్యతే. స్వప్నజాగ్రతోరివ సుషుప్తే జీవస్య నాస్తి ప్రపఞ్చప్రతీతి రితి పరమార్థః. మాస్తు ప్రపఞ్చప్రతీతిః తత్కామః పున రస్తీతి ప్రాప్తే ఉక్తం కామం చ నకామ యత ఇతి కామోపి నాస్తీత్యర్థః. ఏతేన జీవస్యాసఙ్గత్వం సిద్ధం, జాగ్రతీవ కర్తృ త్వస్య స్వప్న ఇవ కామయితృత్వస్య చాభావాత్. యద్యపి జాగ్రత్యపి కామ యితృత్వ మస్తి జీవస్య తథాపి స్వప్నే కామయితృత్వ మేవాస్తి న కర్తృత్వ మితి కృత్వా జాగ్రత్స్వప్నవైలక్షణ్యార్థం తథోక్తమ్. - తతశ్చ జీవస్య స్వప్నే కామ బన్ధః, జాగ్రతి కర్మబన్ధః, సుషుప్తౌతు తదుభయాభావా ద్బన్ధాభావ ఇతి సిద్ధమ్ - ఏవం కామకర్మబన్ధాభావా దేవ సుషుప్తౌ జీవ స్సుఖభు గాస్తే. కామకర్మణీ ఖలు దుఃఖజనకే. కథ మితిచే దుచ్యతే కామితస్యాలాభే లబ్ధస్య నాశేచ దుఃఖమితి కామో దుఃఖహేతుః. కర్మణ శ్శ్రమహేతుతయా దుఃఖహేతుత్వం ప్రసిద్ధమేవ. తస్మాత్తా పమయా త్స్వప్నా త్తద్ర్మమయా జ్జాగ్రతశ్చ విలక్షణైవ సుఖమయీ సుషుప్తిః.౧౭౬

శ్లో॥ నాడ్య స్సన్తి హితా స్సహస్రమిహ నః సూక్ష్మాః కచాగ్రాదలం
నీలశ్వేతకడారలోహిత హరిద్వర్ణై రసైః పూరితాః
లిఙ్గం సప్తదశాత్మకం చ వసతి తా స్వత్యచ్ఛ ముద్వాసనం
స్త్రీహస్త్యశ్వరథాదిరూపకలితం భాతి స్వయం స్వప్నకే. ౧౭౭

వ్యా.—జీవస్య సంసార ఆవిద్యక ఏవ నస్వాభావిక ఇత్యుక్తం; సాచావిద్యా యది స్వాభావికీ తర్హి జీవ స్యానిర్మోక్ష ఏవ; య ద్యాగన్తుకీ, తర్హి మోక్ష స్స్యాదేవ; తస్యా శ్చాగన్తుకత్వే కా వోపపత్తిః కథంవా నభవ త్యాత్మధర్మోఽవిద్యా ఇతి శఙ్కాయా మవిద్యాయా స్సర్వానర్థభూతాయా స్సతత్త్వావధారణార్థ మాహ-నాడ్యఇత్యాది. నః జీవస్య ఇహ దేహే కచాగ్రాద ప్యల మతిశయేన సూక్ష్మాః నీలః, శ్వేతః, కడారః పిఙ్గలః, లోహితః, హరిత్ హరితః, ఏతద్వర్ణైః రసైః పూరితాః హితాః హితనామ్న్యః సహస్రం నాడ్య స్సన్తి. తాసు నాడీషు సప్తదశాత్మకం ప్రాణపఞ్చకం జ్ఞానకర్మేన్ద్రియదశకం మనోబుద్ధిశ్చేతి సప్తదశ. తదాత్మక మత్యచ్ఛ మతిస్వచ్ఛం స్ఫటికమణివ దితిభావః; ఉద్వాసన ముద్భూతవాసనం వాసనాశ్రయ మితియావత్. లిఙ్గం వసతి వర్తతే. తదేవ లిఙ్గం స్వప్నకే స్వప్నే స్వయం స్త్రీహస్త్యశ్వరథాదిరూపకలితం సద్భాతి. వాసనామయత్వా త్స్వప్నప్రపఞ్చస్య ఇతిభావః. ౧౭౭

శ్లో॥ సుప్తః పశ్యతి వాసనాతఇతి య చ్ఛత్రూ న్ఘ్నత స్తస్కరా న్
వ్యాఘ్రాదీ న్సుషిరే పత న్త మపిచ స్వం ప్రత్యయోఽయం మృషా
యజ్జాగ్రద్భయ మేవ పశ్యతి పున స్స్వప్నే తదేవేక్షతే
భీహేతా వస తీదమేవ సకలం జాతం హ్యవిద్యావశాత్. ౧౭౮

వ్యా.—సుప్తః పురుషః వాసనాతః వాసనావశాత్ స్వం ఘ్నత శ్శత్రూ న్తస్కరా న్వ్యాఘ్రాదీ న్హింస్రాంశ్చ వన్యమృగా న్పశ్యతీతియత్, అపిచ తథా సుషిరే గర్తే పత న్తం స్వం పశ్యతీతియత్, సోఽయంప్రత్యయః మృషైవ కిం బహునా ఏష జీవః య జ్జాగ్రద్భయం పశ్యతి భీహేతా వసత్యపి స్వప్నే తదేవ భయ మీక్షతే. తస్మాత్ అవిద్యావశాదేవ స్వప్నే ఇదం సకలం శత్రుతస్కరాదికం జాతం భవతీతి శేషః. హిః ప్రసిద్ధా జాగ్రద్వాసనాజన్యః శత్రుతస్కరాది లక్షణ స్సర్వోపి స్వాప్నో ఽవిద్యామయ ఏవేతి పరమార్థః. ౧౭౮

శ్లో॥ యోఽయం జాగ్రతి దేవ మాకలితవా న్స్వప్నే స తం వీక్షతే
రాజా జాగ్రతి య స్స పశ్యతి పుమా న్స్వప్నే ప్రభుం స్వం పునః

బుద్ధి ర్జాగర్తి యస్య సోఽహ మితి స స్వప్నేఽపి పశ్య త్యజం
సర్వాత్మాన మసా వముష్య సహజ స్సర్వాత్మభావో విభోః. ౧౭౯

వ్యా.—యః పురుషః జాగర్తి యం దేవ మాకలితవా నుపాసితవాన్ స తం దేవం స్వప్నే వీక్షతే పశ్యతి. దేవోపాసనాత్మికయా విద్యయా అవిద్యాయా స్తిరోహితత్వా దితిభావః. యః జాగర్తి రాజా స పుమా న్స్వప్న స్స జీవస్తు స్వప్నే స్వ మాత్మానం పరిభుం పశ్యతి మన్యతే -యస్య విదుషః జాగర్తి సోఽహం బ్రహ్మా హామితి బుద్ధి ర్నిశ్చయః సః స్వప్నేఽపి సర్వాత్మాన మజమేవ పశ్యతి. అముష్య విభో ర్జీవస్య అసౌ సర్వాత్మభావః సహజః స్వాభావికః. స్వత స్సర్వాత్మత్వా జ్జీవస్య. ఏతేన యస్య స్వప్నేఽప్యహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానోదయ స్సఏవ తత్త్వ దర్శీ నాన్య ఇతిసిద్ధమ్. ౧౭౯

శ్లో॥ విద్యా యస్య గతేతి దార్ఢ్య మభయం మోక్షం స యాయా ద్బుధో
లోకోఽయం పరమోఽస్య యస్యతు గతా కాష్ఠా మవిద్యాపరామ్
మూఢ స్స స్వ మయ త్యపూర్ణ మివ తత్కామీ భృశం ఖిద్యతే
స్తమ్యాన్తాం చ గతిం ప్రయా త్యపర మోలోకోఽయ మస్యోచ్యతే ౧౮౦

వ్యా.- ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా విద్యా అహంబ్రహ్మాస్మీతివిద్యా యస్య దార్ఢ్యం పరాం కాష్ఠాం గతా స బుధః అభయం మోక్షం స్వాభావికీం స్థితిం యాయాత్. అయం మోక్షోఽస్య జీవస్య పరమో లోకః; యస్యతు అవిద్యా పరాం కాష్ఠాం గతా సమూఢః. స్వం పూర్ణమ ప్యాత్మాన మపూర్ణమి వాయతి మన్యతే. తత్తతః కామీ భూత్వా భృశం ఖిద్యతే స్తమ్యాన్తాం గతి మధో గతించ ప్రియాతి. అయ మస్య పరమో లోక ఇత్యుచ్యతే, అస్వాభావికత్వా దితి భావః. తస్మా దవిద్యాయా ఆగన్తుకత్వా ద్విద్యయా మోక్ష ఉపపద్యత ఏవేతి పరమార్థః. నను తల్పే సుఖంశయానస్య పురుషస్య స్వప్నే అరణ్యగమనం వ్యాఘ్రాదిదర్శనం గర్తపతనం రోదనం చేత్యాదిసర్వ మావిద్యకం భవతునామ, కథ మ్మున జ్జాగ్రతీతిచే దుచ్యతే, స్వప్నే పదార్థానామివ జాగ్రద్భావానా మపి మాయామయత్వావిశేషాత్. నహి నిర్వికారస్య పరిపూర్ణస్య నిరవయవస్య నిర్ధర్మక స్యాత్మనః సంసార ఉపపద్యతే వినా మాయాం. తస్మా న్మాయామయఏ వాస్య సంసారః. మాయాయా శ్చాగన్తుకత్వే నాత్మధర్మత్వాభావా ద్విద్యయా నివృత్తి రుపపద్యత ఏవ. ఆగన్తుకస్య సర్వస్యాపి నాశో హ్యవర్జనీయః. నను య ద్యవిద్యా ఆగన్తుకీ తర్హి కస్మాద్ధేతో రియ మాగతా బ్రూహి త మితిచే దుచ్యతే, స్వతఏవేతి. నచ

తావతా స్వాభావిక్యేవేతి వాచ్య మాగతత్వాత్. న చేద మప్రమాణం 'మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతీ'తి శ్రుతేః ప్రమాణస్య సత్త్వాత్. నచ కథ మవిద్యా స్వయమేవ భూతేతి వాచ్యం, నాతిశఙ్కనీయ త్వా దవిద్యాయా మృషాభూతాయాః వస్తుత ఆత్మ న్యవిద్యాయా స్తత్కృతప్రపఞ్చస్య వా కాలత్రయే ప్యభావాత్. వ్యవహారతస్తు అనుభవసిద్ధాయా అవిద్యాయా దురపలాపత్వ మేవ. తస్మా ద్రజ్జౌ కల్పితస్య సర్పస్యేవ పరమాత్మని కల్పితస్య ప్రపఞ్చస్య సమూలస్య రజ్జుజ్ఞానాది వాత్మజ్ఞానా న్నివృత్తి రితి జీవస్య మోక్ష స్సిద్ధఏవ. అవిద్యామాత్రవ్యవహితో హి మోక్షః, స్వస్వరూపావస్థానలక్షణః. బాలోఽజ్ఞానేన గగనం నీలమివ మూఢ ఆత్మాన మవిద్యయా సచ్చిదానన్దాత్మనా సన్తమపి సంసారిణ మ్మన్యతే హి. తస్మా దవిద్యాయా ఉచ్ఛేదే యత్నః కర్తవ్యో ముముక్షుణా సచోపనిషదర్థవిచారరూప ఏవేత్యలమ్. ౧౮౦

శ్లో॥ నార్యా కామితయా స్వయం భువి పుమా నాలిఙ్గితః కాముకో
బాహ్యం వేదన నాన్తరంచ పరమానన్దాబ్ధిమగ్నో యథా
త త్ప్రాజ్ఞేన పుమాన్ సుషుప్తిసమయే స్వేనాత్మనాఽఽలిఙ్గిత
స్తత్కామాఘవివర్జితంచ విభయం రూపం పరస్యాత్మనః. ౧౮౧

వ్యా.—కింపున రాత్మన స్స్వాభావికం రూపం యన్మోక్షాఖ్యం విద్యాఫల మతఆహ - నార్యేతి. భువి లోకే కాముకః పుమాన్ కామితయా నార్యా స్వయమాలిఙ్గితస్సన్ అతఏవ పరమానన్దాబ్ధిమగ్నః బాహ్యం నవేద ఆన్తరంచ నవేద యద్వైవం తత్తథా పుమాన్ సుషుప్తిసమయే ప్రాజ్ఞేన స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపభూతేన ప్రాజ్ఞేనేత్యర్థః. ఆలిఙ్గితః అతఏవ పరమానన్దాబ్ధిమగ్నాశయో భూత్వా బాహ్య మాన్తరంచ కిమపి నవేద. - తస్మా త్పరస్యాత్మనః రూపం స్వాభావికం స్వరూపం కామాఘవివర్జితం నిష్కామం నిష్పాపం విభయ మభయంచ భవతీతి శేషః. కామాదిరహితం పరమానన్దంచ విజ్ఞాన మాత్మన స్స్వాభావికం రూపం తచ్చ సుషుప్త్యనుభవసిద్ధమితి న తత్రాసత్త్వాశఙ్కా- కార్యేతి శ్లోకార్థః. నచ బాహ్య మాన్తరంచ నవేదేత్యనేన విజ్ఞానాభావస్యైవోక్తత్వా త్కథం విజ్ఞాన మాత్మ స్వరూప మితివాచ్యం, బాహ్యమాన్తరంచ నవేదేతి బాహ్యాన్తరవిషయవిశేషజ్ఞానాభావవిషయకజ్ఞానస్య సామాన్యస్య సత్త్వాత్, కథ మన్యథా 'నకిఞ్చి దవేదిష' మితి సుప్తోత్థితః పరామృశేత్. నను ప్రియః ప్రియమేవ జీవః ప్రాజ్ఞే నాలిఙ్గ్యత ఇత్యుక్తత్వేన జీవప్రాజ్ఞయో ర్భేదఏవ సిద్ధఇతి కథ మద్వైత మితిచే దుచ్యతే. ఆనన్దా

బ్ధిమగ్నత్వమాత్ర ఏవ దృష్టాన్తోపన్యాసః. నతు ద్వైతబోధనే తాత్పర్యాత్ ఆత్మనేతి ప్రాజ్ఞస్య విశేషితత్వాత్. స్వస్మిన్ హ్యాత్మశబ్దః ప్రయుజ్యతే. నచ స్వేనేతి పునరుక్తి రితివాచ్యం, స్వేనాత్మనేత్యస్య స్వస్వరూపేణేత్యర్థ స్యోక్తత్వాత్ -యద్వా ప్రాజ్ఞేనాత్మనా స్వేన స్వయ మాలిఙ్గిత ఇత్యన్వయః. నచ జీవస్య శరీరభూత స్యాత్మభూతః ప్రాజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యేతదర్థం ప్రాజ్ఞేనాత్మనేత్యుక్తం శ్రుత్యేతివాచ్యం తథాసతి జీవ ఈశ్వరేణాలిఙ్గితఇత్యుక్తి రయుక్తైవ స్యాత్. నహి శరీరం దేహినాఽఽలిఙ్గ్యతే నచ శరీరాన్తరస్థితిరేవ శరీరిణ శ్శరీరాలిఙ్గన మితి వాచ్యం, సుషుప్తావితి విశేషోక్తినైయర్థ్యాత్. సర్వాస్వప్యవస్థా స్వవిశేషేణ జీవే శరీరభూతే వర్తతే హీశ్వరః, నచ విశేషాకారేణ కేనచి త్సుషుప్తౌ జీవే ఈశ్వరో వర్తత ఇతి వాచ్యం, తస్య దుర్వచత్వాత్ - విశేషాభ్యుపగమే సవికారత్వప్రసఙ్గే నేశ్వర స్యానిత్యత్వాపత్తేశ్చ నాపీశ్వరేణ సాకారేణ కరాద్యవయవవతా జీవ స్తథావిధ ఆలిఙ్గ్యతే దృష్టాన్తానురోధాదితివాచ్యం, జీవేశ్వరయో రుభయోరపి నీరూపత్వాన్నిరవయవత్వా దన్యథా ఘటాదివ దనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. నచ శరీరస్య స్థూలస్యాభ్యన్తరే సూక్ష్మమఙ్గుష్ఠపరిమాణం శరీరద్వయ మస్తి. తత్రైక మాదిత్యవర్ణ మన్య త్కృష్ణవర్ణ మేకం పురుషాకార మన్యత్. స్త్రీకార మేకస్మి న్నీశ్వరో వర్తతే ఽన్యస్మిన్ జీవ ఇతి వాచ్యమ్, అప్రమాణత్వా దయుక్తత్వా చ్చాస్యాః కల్పనాయాః. న చాఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుష ఇతి శ్రుతి ర్మాన మితి వాచ్య మన్యార్థత్వా చ్ఛ్రుతేః. న హ్యుపలభ్యతే తాదృశం రూపద్వయం హృది కస్యాపి తస్మా జ్జీవప్రాజ్ఞయో రద్వైతమే వోచ్యతే శ్రుత్యా, జీవోహి సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞాత్మనా తిష్ఠతి. సుషుప్త్యవస్థాభిమానీ జీవోహి ప్రాజ్ఞః. ప్రకర్షేణ సర్వం సామాన్యేన జానాతీతి ప్రాజ్ఞః అతఏవాయం సర్వజ్ఞః పరిపూర్ణశ్చ. నిత్యం చైతన్యాత్మకం జ్యోతిరేవాస్య ప్రాజ్ఞస్య స్వరూపం తత్తు సుషుప్తా వవిద్యయాఽఽవృతమివ భవతి. అతఏవ తదానీ మనుభూయమానస్యా ప్యాత్మానన్ద స్యాప్రకాశః. ఏవం నిత్యచైతన్యస్వరూపేణావస్థితిరేవ జీవస్య ప్రాజ్ఞాలిఙ్గితత్వం పరమానన్దమగ్నత్వంచ ఇయం స్థితిర్జీవస్య స్వాభావిక్యేవ, మోక్షే ప్యస్యా అనపాయాత్. స్వాభావికంహి న నివర్తతే, అగ్న్యుష్ణత్వవత్. నచ సంసారదశాయాం నాస్తీ త్యస్యా న స్వాభావికత్వ మితి వాచ్యం, సంసారదశాయామ ప్యస్త్యేవ అప్రతీతి స్త్వవిద్యావశాదితి. తస్మా త్సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మైవ జీవః. ౧౮౧

శ్లో॥ అస్మిన్ హన్త పితా ఽపితా భవతి వా మాతా ప్యమాతా తథా
బ్రహ్మా బ్రహ్మా సుతో ఽసుతో ఽరి రసరి ర్దేవా అదేవా అపి

స్తేనోఽస్తేన ఇ వాధమో ప్యనధమో లోకా అలోకా స్సమం
బ్రహ్మైత్త్మేవ శుభాశుభాననుగత స్తీర్ణాత్మశోకః పుమాన్. ౧౮-౨

వ్యా.—కథం సంసారిజీవస్య సచ్చిదానన్దబ్రహ్మైక్య మతఆహ - అస్మిన్నితి. అస్మిన్ సుషుప్తే పితా ప్యపితా భవతి. హన్తే త్యద్భుతే. మాతా ప్యమాతా భవతి, సుతో ప్యసుతో భవతి, అరి శ్శత్రు రి ప్యనరి ర్భవతి, బ్రహ్మ వేదో ప్యబ్రహ్మ భవతి, దేవాఅ ప్యదేవా భవన్తి, స్తేనఇవ స్తేనో ప్యస్తేనః అచోరో భవతి. అధమః జాత్యా నికృష్ట శ్చణ్డాలపుల్కసాదిర ప్యనధమో భవతి, అపిశబ్దా దుత్తమో బ్రాహ్మణాదిర ప్యనుత్తమో భవతి, లోకాఅపి స్వర్గాదయః అలోకా భవన్తి, కిం బహునా సమం సర్వమపి బ్రహ్మాత్మ బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మైవ భవతి, యస్మా దేవం తస్మా త్పుమాన్ జీవః అస్మిన్ శుభాశుభాననుగతః శుభాశుభా భ్యా మననుగతః అనన్వాగతః అతఏవ తీర్ణాత్మశోకః తీర్ణా ఆత్మశోకా హృద యాశ్రయా శ్శోకాః దుఃఖాని తద్ధేతుకామాశ్చ యేన స తథోక్తః భవతి. యద్వా శుభాశుభాననుగత స్తీర్ణాత్మశోకః పుమాన్ సమం సర్వాత్మక మాత్మా ప్రత్యగ భిన్నం బ్రహ్మైవ భవతి. అథవా పుమా నాత్మా సమం బ్రహ్మైవ భవతి. యద్వా పుమా న్సమం భవతి బ్రహ్మ భవతి ఆత్మాచ భవతి అసంసారిత్వా త్సుషుప్తౌ జీవో బ్రహ్మైవేత్యర్థః. సుషుప్తౌ జీవస్య పితృత్వమాతృత్వాదిధర్మ రాహిత్యా త్సర్వద్వైతాదర్శనాత్, అతిక్రాన్తసర్వహృచ్ఛోకత్వాచ్చ సర్వా నుభవసిద్ధో జీవోఽసంసారిబ్రహ్మైవ భవతీతి యావత్. నను సుషుప్తౌ జీవస్య బ్రహ్మాభిన్నత్వేపి జాగరాదౌ జీవో నైవ బ్రహ్మ భవతి సంసారిత్వా దితిచే న్నైవమ్. యది జీవస్య సంసారిత్వ మగ్నే రుష్ణత్వవ త్స్వాభావికం తర్హి సుషుప్తావపి తద్దృశ్యే తైవ. నతు తథా దృశ్యతఇతి జీవ స్యాసంసారిత్వమేవ స్వాభావికం జాగరస్వప్న యోస్తు తస్య సంసారిత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ గగనస్యేవ వర్షాసు మలినత్వ మితి. నచ య ద్యసంసారిత్వం జీవస్య స్వాభావికం తర్హి తజ్జాగరాదావపి దృశ్యేతైవేతి తదప్యా గన్తుకమేవేతి వాచ్యమ్. జాగరాదా వపి జీవగత మసంసారిత్వమేవ విద్వదనుభవ విషయ మితి నచావిద్వదనుభవవిషయం సంసారిత్వమేవ యథార్థ మితి వాచ్యం. రజ్జు సర్పస్యా ప్యజ్ఞానుభవవిషయస్య యథార్థత్వాపత్తేః. నచ సంసారిణంసన్తం జీవ మసం సారీతి యో మన్యతే సఏవమూఢః. రజ్జుసర్పవ్మృగితివదితి వాచ్యం, జీవసంసారస్య శ్రుతి యుక్త్యనుభవవిరుద్ధత్వాత్. నచ సుఖ్యహం దుఃఖ్యహ మితి ప్రతీతిరేవ జీవసం సారం సాధయతీతి వాచ్యం, తత్ప్రతీతే ర్భ్రాన్తిరూపత్వేన తదసాధకత్వాత్.

నచ సా ప్రమైవేతి వాచ్య మతస్మిం స్తద్బుద్ధిత్వా త్తస్యాః. సుఖిని దుఃఖినిచ మనసి ఆత్మాభిమానాత్. ఆత్మనిచ సుఖాదిరహితే సుఖిత్వాద్యభిమానాచ్చ యధా అయో దహతీతి దగ్ధ ర్యగ్నా వయోభిమానః అదాహకే అయసి చాగ్న్యభిమానః తద్వత్. నచ సుఖదుఃఖే జీవధర్మావేవేతి వాచ్యం, 'తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్య భవ'తీతిశ్రుతేః. కామాదీన్ పరికృత్య సర్వం మనఏవేతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. మనస్సత్వే సుఖాదిసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకన్యాయాచ్చ. సమాధిసుషుప్త్యో ర్విదుషా మవిదుషాంచ సుఖాద్యభావ స్యానుభవసిద్ధత్వాచ్చ నచ సుఖాది ర్జీవాశ్రయఏవ సుషుప్తౌతు సాధనాభావా త్తదగ్రహణ మితివాచ్యం, గ్రహణసమనియతసత్తాకస్య సుఖాదే ర్గ్రహణాభావే స్వరూపాసిద్ధేః. నచ స్వప్నజాగరయో ర్జీవాశ్రయ ఏవ సుఖాది ర్మనసా గృహ్యత ఇతి వాచ్యం, మనసః కరణత్వేన గ్రహణకర్తృత్వాయోగాత్. నచ జీవేన కర్త్రా మనసా కరణేన స్వనిష్ఠ స్సుఖాది ర్గృహ్యత ఇతి వాచ్యం, స్వనిష్ఠరూపస్య చక్షుషేవ స్వనిష్ఠసుఖాదే ర్జీవేన గ్రహణాయోగాత్ - నహి స్వాత్మని క్రియోపపద్యతే. నచ స్వప్రకాశత్వా జ్జీవః స్వనిష్ఠమపి సుఖాదిక మవభాసయతీతి వాచ్యం, స్వాత్మని క్రియాఽభావ స్యోక్తత్వాత్, భాస్యస్య వస్తునో భాసకధర్మత్వాయోగాచ్చ. నహి సూర్యభాస్యో ఘట స్సూర్యధర్మః. కిఞ్చ యది జీవస్య సుఖాది ర్ధర్మస్స్యా త్తర్హి సుఖాద్యుద్భవతిరోధానాదినా వికారిత్వం స్యా ద్వృక్షస్యేవ పుష్పోదయాదినా. నచేష్టాపత్తిః, అవికార్యోఽయ ముచ్యత ఇతి శాస్త్రాత్, వికారిత్వే చానిత్యత్వాపత్తేః, అజో నిత్య ఇతి శాస్త్రాచ్చ. నచ ధర్మస్యోదయాదిమత్త్వేపి స్వరూప స్యాతథాత్వా జ్జీవనిత్యత్వం సిద్ధ్యత్యేవేతి వాచ్యం, ధర్మోదయాత్ప్రాక్ ధర్మనాశాత్పశ్చాచ్చ ధర్మిణఏ వాభావేన జీవానిత్యత్వాపాతాత్. ధర్మవాన్ హి ధర్మీ స కథం ధర్మాభావే స్థితి మర్హతి. నహి గన్ధవతీ పృథివీ గన్ధాభావే స్థాతు మర్హతి. తస్మా ద్యది జీవో ధర్మీ తర్హి తస్య ధర్మోదయనాశప్రయుక్తౌ జన్మనాశౌ స్యాతామేవే త్యనిత్యత్వం స్యాదేవేతి నిత్యో జీవో నిర్ధర్మకో బ్రహ్మైవ. ౧౮౨

శ్లో॥ సుప్తో య త్పురుషో న పశ్యతి జగ త్తత్కిన్న్వభావా ద్దృశేః
కిం దృశ్యస్య న తావ దాద్య ఉచితః కల్పోహి నిత్యా దృశిః
అన్య స్సమ్మతఏవ సుప్తిసమయే నాన్య ద్విభక్తం యతః
స్వాత్మబ్రహ్మణ ఈష దస్త్యపి సమం బ్రహ్మైవ య ద్వస్తుతః. ౧౮౩

వ్యా.-నను సుషుప్తౌ జీవో బ్రహ్మైవేతి వక్తుం న శక్యతే, బ్రహ్మణ స్సర్వజ్ఞత్వా జ్జీవస్యచ ప్రకర్షేణ మూఢత్వాత్. ప్రకర్షేణాజ్ఞోహి ప్రాజ్ఞః. 'న బాహ్యం వేద నాన్తర' మితిశ్రుతేశ్చ, 'బ్రహ్మణ స్సర్వజ్ఞత్వఞ్చ సనర్వజ్ఞ స్సర్వవి'దితి శ్రుతి సిద్ధ మతఆహ - సుప్తఇతి. సుప్తః పురుషో జగ న్నపశ్యతీతి య త్త జ్జగదదర్శనం కిన్ను దృశే రభావాత్. కింవా దృశ్యస్య జగతోఽభావాత్. తావ త్తత్రా ద్యః కల్పః పక్షః నోచితః. హి యస్మా ద్దృశి ర్నిత్యా. అన్యః పక్ష స్సమ్మత ఏవ. యతః సుషుప్తిసమయే స్వాత్మబ్రహ్మణః ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మణః విభక్తమివ ద ప్యన్య ద్వస్తు నాప్యస్తి నైవాస్తి. తత్ర హేతుమాహ. య ద్యస్మా ద్వ స్తుత స్సమం సర్వం బ్రహ్మైవ భవతి, 'సర్వం ఖ ల్విదం బ్రహ్మే'తి శ్రుతేః. అయ మర్థః. సుషుప్తౌ జీవః కిమపి న వేదేతి సర్వానుభవసిద్ధమ్. జాగరాదౌ జీవ స్సర్వం పశ్యతీతి దృష్టేష్యపి సర్వవిదితమ్. దృష్టుశ్చ దర్శనం స్వాభావికమేవ భవితు మర్హతి, దగ్ధు రగ్నేరివ దగ్ధృత్వమ్. స్వాభావికస్య చ ధర్మస్య న కదా ప్యపగమ ఇతి ప్రతిపాదితమ్. ఏవం సతి ద్రష్టు ర్జీవస్య సుషుప్తౌ ద్వైతాదర్శన మితియత్ త న్న జీవస్య దృష్టృత్వాభావప్రయుక్తం దృష్టృత్వాభావే దృష్టురే వాభావప్రస ఙ్గాత్. కి న్తర్హి దృశ్యాభావప్రయుక్తమేవ సత్యపి దగ్ధృత్వే స్వాభావికే యథా న దహ త్యగ్ని ర్దాహ్యాభావే. ఏవం సత్యపి దృష్టృత్వే దృశ్యాభావా జ్జీవో న పశ్యతీత్యుచ్యతే. సుషుప్తౌ సర్వం చ ద్వైతం స్వాత్మ న్యేకతాం గతమితి స్వాత్మ భిన్నం కిమపి నాస్తి. అతఏవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రూయతే. నచ సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు ద్వైతాభావేన బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వేపి జాగర స్వప్నయో స్తత్సత్వా న్నాద్వైతత్వ మితి వాచ్యం, జాగరాదౌ మాయయా బ్రహ్మైవ జగద్రూపేణ ప్రతిభాతీతి వస్తుతో ద్వైతాభావాత్. నచ ముక్తి దశాయాం మాయాఽభావేపి సుషుప్త్యాదౌ తత్సత్త్వా న్మాయయా సద్వితీయత్వం స్యా ద్బ్రహ్మణ ఇతివాచ్యం, మాయాయాఅపి మిథ్యాత్వాత్. ఏవం సుషు ప్తౌ బ్రహ్మభిన్నస్య యస్య కస్యాపి వస్తునోఽభావేన ద్వైతజ్ఞానాభావేపి జీ వస్య దృష్టు ర్దృష్టృత్వ మస్త్యేవ. తచ్చ దృష్టృత్వం దర్శనం దృశిశ్చే త్యన్య మి త్యనర్థాన్తరమ్. త దేవ జీవస్య స్వరూప మితి న తస్య కదాచి ద ప్యభావః, నిత్యత్వాత్. నచ దృష్టు ర్ధర్మఏవ దృష్టృత్వం నతు స్వరూపఇతి వాచ్యం. నిర్ధర్మకత్వా జ్జీవస్య నచ దృష్టా జీవః కథం నిర్ధర్మకః గన్త్రాదివ దితి వాచ్యం, దృశిరూపే జీవే దృష్టృత్వ స్యోపచరితత్వాత్. నచ జ్ఞానస్యైవ కథం

జ్ఞాతృత్వ మితి వాచ్యం, భాసకత్వాత్. నచ దృశి కర్తు ర్ద్రష్టృత్వా ద్దృశిః క్రియైవ నాత్మేతి వాచ్యమ్, నిత్యాయా దృశే రకర్తవ్యత్వేనాక్రియాత్వాత్. నచ దృశి రనిత్యైవేతి వాచ్యం, దృగనిత్యత్వగ్రాహకాభావాత్. నచ దృగన్తరేణ దృ గ్జన్మాదికం గృహ్యత ఇతి వాచ్య మనవస్థాపత్తేః. నచ స్వేనైవ గృహ్యత ఇతి వాచ్యం, కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. నచ ద్రష్ట్రా గృహ్యత ఇతి వాచ్యం, దృగుదయానన్తరమేవ తస్య ద్రష్టృత్వసిద్ధేః. తస్మా న్నిత్యైవ దృశిః. సైవాత్మా. నచ ద్రష్టు ర్దృష్టే రితి భేదేన నిర్దేశా దాత్మభిన్నైవ దృష్టి రితి వాచ్యం, ద్రష్టు స్స్వరూపభూతాయా దృష్టే రితి తదర్థాత్. తస్మాత్ ఆత్మస్వరూపభూతచైతన్యస్య వినాశాభావా త్సుషుప్తా వాత్మా సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ. చైతన్యం హి సర్వావభాసకత్వా త్సర్వజ్ఞం నచ సుషుప్తౌ సర్వావభావా చ్చైతన్యస్య సర్వావభాసకత్వం కథ మితి వాచ్యం, భూతపూర్వగత్యా తదుపపత్తేః జాగరాదౌ హి సర్వ మవభాసయతి చైతన్యం నచ జాగరాదౌ మనఆదేరేవ సర్వావభాసకత్వ మితి వాచ్యం, తస్య జడత్వా చ్చైతన్యాభాసరసవశాదేవ జ్ఞానసాధనత్వోపపత్తేశ్చ. యద్వా సుషుప్తావపి చైతన్యం సర్వ మవభాసయత్యేవ, సర్వస్య బ్రహ్మాత్మనా తదానీం సత్త్వాత్. నచ చైతన్యం బ్రహ్మైవేతి కథ న్తస్య స్వావభాసకత్వం కర్మకర్తృభావవిరోధా దితి వాచ్యం, స్వయమ్భాసమానే చైతన్యే స్వసంవేద్యత్వ స్యోపచరితత్వాత్. తస్మా జ్జీవ స్సుషుప్తౌ స్వప్రకాశచైతన్యరూపే ణావతిష్ఠత ఇతి పరమార్థః. ౧౨౩

శ్లో॥ శబ్దాదిం విషయం సహాశ్రియ మయం బాహ్య న్తథాఽభ్యన్తరం
జానన్నేవ తదా న వేద పురుషో నిత్యావగత్యాత్మకః
బాహ్యాభ్యన్తరసాధనైశ్చ రహితో యస్మా త్తత స్సర్వవి
ద్బ్రహ్మైవాయ మితీరయన్తి కతిచి న్మన్దా బుధా భూతలే. ౧౨౪

వ్యా.—నను సుషుప్తౌ ద్వైతాభావా దేవాత్మనో ద్వైతజ్ఞానాభావః నతు జ్ఞాతృత్వాభావా దితి యదుక్తం త దయుక్తం సత్త్వా త్తదాపి ద్వైతస్య నహి నేత్రనిమీలనమాత్రేణ రూపాభావో వక్తుం యుక్తః నా ప్యస్మదుపలబ్ధ్యభావమాత్రేణ స్వర్గాద్యభావో వక్తుం యుక్తః. శయ్యాద్యాశ్రయస్య నిద్రాణస్య పురుషస్య కథం శయ్యాద్యభావో వక్తుం శక్యతే. తస్మా జ్జాగరస్వప్నయోరివ సుషుప్తావపి జగ దస్త్యేవ తదప్రతీతిస్తు పురుషస్య చక్షురాదిసాధనాభావాత్. న చైతావతా చక్షురాదిసాధనజన్యమేవ పురుషస్య విజ్ఞాన మితి భ్రమితవ్యం, విజ్ఞానాత్మన స్తస్య స్వతోఽపి విజ్ఞానసత్త్వా త్పరన్తు చక్షురాదిసాపేక్షస్స న్పురుషో యజ్ఞానాతి

తత్స్పష్టం జానాతి, యత్తు తన్నిగపేక్షో జానాతి తదస్పష్టం జానాతి. తథాచ సుషుప్తా వాత్మనః కరణాభావా ద్విశేషవిజ్ఞానాభావః చైతన్యసత్త్వాత్తు సామాన్య విజ్ఞానసత్త్వ మేవం సామాన్యాకారేణ సుషుప్తౌ సర్వం వేత్తీతి సర్వజ్ఞఏవ ప్రాజ్ఞ ఇతి తస్య బ్రహ్మభేద ఉచిత ఏవేతి. య న్మన్దబ్రహ్మావిదాం మతం తదనువదతి - శబ్దాదిమితి. నిత్యావగత్యాత్మకః నిత్యచైతన్యరూపః బాహ్యాభ్యన్తరసాధనైర్జ్ఞానేన్ద్రియై ర్మనసాచ రహితోఽయం పురుషః. తదాసుషుప్తౌ సహాశ్రయ మాత్రయేణ సహితం బాహ్యం శబ్దాదిం విషయం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా నాకాశవాయు తేజోజలపృథివీశ్చేత్యర్థః. తథా అభ్యన్తరం విషయం మన్తవ్య మర్థం సుఖాదిచ జానన్నేవ సామాన్యాకారేణేతిభావః. న వేద విశేషాకారేణేతిభావః. యస్మాదేవం తస్మా త్సర్వవి త్సర్వజ్ఞోఽయం పురుషః ప్రాజ్ఞో బ్రహ్మైవ ఇతి భూతలే కతిచి న్మన్దా బుధా ఈరయన్తి వదన్తి సుషుప్తౌ విద్యమానమేవ శబ్దం శృణ్వన్నప్యాత్మా న శృణోతి, రూపం పశ్యన్నపి నపశ్యతి, స్పర్శం గృహ్ణన్నపి నస్పృశతి, రసం స్వాదయన్నపి న స్వాదయతి, గంధం జిఘ్రన్నపి న జిఘ్రతి, మన్తవ్యం మన్వానోపి న మనుతే, బోద్ధవ్యం బుధ్యమానోపి న బుధ్యతే ఇతి వదన్తి మన్దా ఇతి పరమార్థః. ౧౮౪

శ్లో॥ జాగ్రత్స్వప్నయుగే పుమాఙ్ భవతి సోఽద్వైతో హ్యవిద్యావశా
ద్భ్రాన్త్యైకోఽచ్ఛతరోఽమ్బువ జ్జగదివ స్వాపే భవ త్యద్వయః
పుంసా మేష పరాయణంచ పరమాత్మా బ్రహ్మలోకః పరా
సమ్పత్తిః పరలోకఏవ పరమానన్దశ్చ సఙ్కీర్తితః. ౧౮౫

వ్యా.—'ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేతి' శ్రుతే రద్వైతబ్రహ్మభేద స్సద్వైత ప్రాజ్ఞ స్యానుపపన్నఏవేతి కృత్వా సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞస్య బ్రహ్మభేద మభ్యుపగత వతా భవతా ద్వైతాభావోఽవశ్య మభ్యుపగన్తవ్య ఏవ. నచ ప్రత్యక్షసిద్ధస్య ద్వైతస్య కథ మపలాప శ్శక్యః కర్తు మితి వాచ్యమ్, కి మిదం ద్వైతం సుప్త పురుషప్రత్యక్షసిద్ధం యద్వా అసుప్తపురుషప్రత్యక్షసిద్ధం నాద్యః. సుప్తస్యాద్వైతానుభవాభావాత్, - న ద్వితీయః, అసుప్తపురుషభ్రాన్తి ప్రత్యక్షేణ ద్వైతాసిద్ధేః. నహి రజ్జుసర్పభ్రమేణ సర్పసిద్ధిః. కస్మా దస్య ద్వైతస్య భ్రాన్తిసిద్ధత్వ మతఆహ- జాగ్రదితి. అద్వైతః ద్వితీయవస్తురహితః సతిహి ద్వితీయవస్తుని ద్వైత మ్భవతి అతఏవ ఏకః. అమ్బువ దచ్ఛతరః. అతిస్వచ్ఛః. ద్రష్టా సాక్ష్యపి స పుమాన్పురుషః. ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. ప్రత్యగ్బ్రహ్మభేదే స త్యద్వైతత్వే

కత్వయో రయోగా దితిభావః. అవిద్యావశా జ్జాగ్రత్స్వప్నయుగే జాగ్రత్స్వప్న దశాద్వయే జగదిద ద్వైతమివ భవతి. ఇవశబ్దా దస్య మిథ్యాత్వం సూచ్యతే. న హ్యద్వైతం వస్తు యేన కేనాపి ప్రకారేణ ద్వైతం భవితు మర్హతి ప్రకాశ ఇవ తమః. నాపి ద్రష్టా దృశ్యం భవితు మర్హతి ప్రకాశఇవ ప్రకాశ్యం. తస్మా దవిద్యాకృత మిదం ద్వైతం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ. స్వాపే సుషుప్తౌతు పుమా నద్వయోఽద్వైతో భవతి. అవిద్యాయా ద్వైతభ్రాన్తిహేతో రభావా దితిభావః. నచ సుషుప్తా వవిద్యాభావే కథం సుప్తస్య పునరుత్థాన మితి వాచ్యం, విక్షేపహేతో రవిద్యాయా అభావేపి ఆవరణహేతో రవిద్యాయా స్సత్త్వా త్సుషుప్తౌ. ఆవరణశక్తి విక్షేపశక్తిభేదే నావిద్యా ద్వివిధా తత్ర విక్షేపశక్త్యా ద్వైతభ్రాన్త్యుదయః.ఆవరణశక్త్యాతు బ్రహ్మాజ్ఞానాభావః. విక్షేపశక్తే రావరణశక్తి మ్మూల మావరణపూర్వకత్వా ద్విక్షేపస్య. ఆవృతే హ్యధిష్ఠానే రజ్జ్వాదౌ సర్పాది ర్విక్షేపో జాయతే. ఏవ మావృతఏ వాత్మని జగ దుదేతి. ఇమామే వావరణశక్తిం బీజ మితి కారణశరీర మి త్యజ్ఞాన మితిచ వ్యవహరన్తి. ఇయమేవ ప్రాజ్ఞస్యోపాధిః. ఏవ మావరణవత్త్వాదేవ ప్రాజ్ఞ స్యాహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానాభావః. న చైవ మవిద్యయా ప్రాజ్ఞ స్సద్వైతఏవేతి వాచ్యం, తస్యాః ప్రాజ్ఞా దన్యత్వేన దుర్నిరూపత్వా దగ్నిశక్తేరి వాగ్నేః. తస్మా త్సుషుప్తౌ ద్వైతాభావా దేవ ద్వైతజ్ఞానాభావః పురుషస్య. యత్తు శయ్యాయాం స్వపతి పురుషే కథం శయ్యాఽభావ ఇత్యుక్తం త దసత్. జాగ్రత్పురుషదృష్ట్యైవ శయ్యాయాం స్వపితి పురుషః నతు స్వదృష్ట్యేతి. న చైకస్మిన్నేవ ద్రష్టరిపురుషే కథం జాగ్రత్పురుష సుప్తపురుషాదిభేద ఇతివాచ్యం, కల్పితత్వా దవిద్యయా జాగ్రత్పురుషో హ్యవిద్యావశా దహం జాగర్మి అయం సుప్త ఇతి మన్యతే. నతు సుప్తః అహం స్వపిమి అయం జాగర్తీతి మన్యతే, యేన సుప్తదృష్ట్యా ద్వైతం స్యాత్. తస్మా త్సర్వమపి ద్వైత మవిద్యామయమేవ అవిద్యాసత్త్వే ద్వైతసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇ త్యన్వయవ్యతిరేకనిశ్చయాత్, సుషుప్తిసమాధ్యాద్యనుభవాచ్చ. నచ మనస్సత్త్వే ద్వైతసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇతి పూర్వ ముక్తమితివాచ్యం, మనసోప్యవిద్యామయత్వాభ్యుపగమాత్. తస్మా దద్వైతం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మైవ ప్రాజ్ఞః. ఏష పురుషః పుంసాం దేహినాం పరాయణం పర మయనం పరా గతి ర్భవతి, పరమాత్మాచ భవతి. బ్రహ్మలోకః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకశ్చ భవతి. పరాసమ్పత్తి స్సమ్ప ద్భవతి, పరలోకశ్చ భవతి పరమానన్దశ్చ భవత్యేవ ఇతి సఙ్కీర్తితః శ్రుత్యేతి శేషః. యద్వా పరమానన్దశ్చేతి సఙ్కీర్తితో

భవతీ త్యేకఏవాన్వయః; తతో స్వర్గాదిగతీనాం పునరాగతి హేతుత్వా దపరమత్వ మాత్మానం గతస్తు న పున రావర్తతే, 'న స పునరావర్తత' ఇతిశ్రుతేః. అత ఆత్మా పరాయణం దేహాత్తేన్ద్రియాత్మాదీనా మతాత్త్వికత్వా దపరమాత్మత్వ మాత్మనస్తు తాత్త్వికత్వా త్పరమాత్మత్వం, 'పరమాత్మేతి చాప్యుక్తో దేహే ఽస్మిన్ పురుషః పర' ఇతిగీతావచనాత్. స్వర్గాదయో లోకా బ్రహ్మలోకో న భవన్తి అబ్రహ్మత్వా త్తేషా మాత్మాతు బ్రహ్మైవేతి బ్రహ్మలోకఏవ. అన్యా స్సమ్పదో మిథ్యాభూతత్వా దపరమాః ఆత్మాతు సత్య ఇతి పరా సమ్పత్. స్వర్గాదిలోకా అపరలోకా అశాశ్వతత్వా దాత్మాతు శాశ్వతత్వా త్పరలోకః, 'అజో నిత్య శ్శాశ్వత' ఇతిహి శ్రుతిః. అన్యే వైషయికానన్దాః క్షణికా స్సాతిశయాశ్చేతి దుఃఖహేతవ ఏవే త్యపరమా ఏవ. ఆత్మాతు నిత్యనిరతిశయానన్దస్వరూప ఇతి పరమానన్దః ఇతివివేకః. ౧౮౫

శ్లో॥ ఆనన్దస్య కలాం సమే తనుభృతో హ్యస్యోపజీవ న్త్యమీ
తస్మా దేష సమాధికానవధికానన్దః పరః కీర్తితః
రాజ్ఞ స్సర్వమనుష్యభోగభరిత స్యానన్ద ఆస్తేతు యో
మర్త్యానన్ద ఇమే శతం పితృతతే రానన్ద ఏకః పరమ్. ౧౮౬

వ్యా.—పరమానన్ద ఆత్మేతి యదుక్తం తదేవ విశదయతి-ఆనన్దస్యేత్యాదినా. హి యస్మా దమీ సమే సర్వే తనుభృతః ప్రాణినః అస్య పరమ స్యాత్మన ఆనన్దస్య కలాం మాత్రా ముపజీవన్తి విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజన్యం సర్వమ ప్యావిద్యకం సుఖం బ్రహ్మానన్దస్యై వాంశభూతం సర్వే ప్రాణినోఽనుభవన్తి, కామితపదార్థలాభా దన్తర్ముఖే మనోవృత్తౌ ప్రతిబిమ్బితబ్రహ్మానన్దస్యైవ సుఖత్వేన వ్యవహారాత్. తస్మా దేష ఆత్మా పరః పరమః సమాధికానవధికానన్దః, సమేభ్య స్సర్వేభ్య ఆనన్దేభ్యః అధికః అనధికః అపార శ్చానన్దః కీర్తిత ఉక్తః విప్రుషాం సముద్రాంశత్వమివ సర్వేషాం విషయానన్దానాం బ్రహ్మానన్దాంశత్వా ద్బ్రహ్మానన్దః పరమానన్ద ఇత్యర్థః. అథ ఆనన్దస్య పరా కాష్ఠా ప్యాత్మైవేతి హేతో రాత్మనః పరమానన్దత్వ మిత్యాహ - రాజ్ఞఇత్యాదినా. సర్వమనుష్యభోగభరితస్య సర్వైర్మనుష్యభోగై ర్విత్తాపత్యపత్న్యాదిభి ర్భరితస్య రాజ్ఞ శ్చక్రవర్తిన స్సార్వభౌమస్య యుధిష్ఠిరాదే ర్య ఆనన్ద ఆస్తే సతు మర్త్యానన్దః. శత మిమే మర్త్యానన్దాః. శతగుణితో మర్త్యానన్ద ఇత్యర్థః. పితృతతేః పరం శ్రాద్ధాదికర్మజితలోకానాం పితౄణాం గణస్యతు ఏక ఆనన్దో భవతి. రాజానన్దా త్పితౄనన్ద శ్శతగుణాధిక ఇత్యర్థః. సాధారణమనుష్యానన్దాస్తు రాజానన్దా న్న్యూనా ఏవేతి బోద్ధవ్యమ్. ౧౮౬

శ్లో॥ ఆనన్దః పితృగోచర శ్శతగుణో గన్ధర్వలోకాశ్రియా
నన్ద స్స్యాత్స భవేచ్చ కర్మవిబుధానన్ద శ్శతాంశాధికః
తేషాం చాపి శతేన శుద్ధవిబుధానన్ద స్సమోఽయం శతా
వృత్తి స్సమ్భవతి ప్రజాపతిగతానన్ద స్స ఏకః పునః. ౧౮౭

వ్యా.—పితృగోచర. ఆనన్ద శ్శతగుణ స్సన్ గన్ధర్వలోకాశ్రియానన్ద స్స్యాత్. సచగన్ధర్వానన్దః శతాంశాధిక స్సన్ కర్మవిబుధానన్దః కర్మణా జ్యోతిష్టోమాదినా యే విబుధా దేవా జాతా స్తేషాం కర్మవిబుధానా మానన్దః భవేచ్చ. తేషాంచ కర్మ విబుధానన్దానాం శతేన శుద్ధవిబుధానన్దః స్వాభావికదేవానా మానన్దః సమః. సః అయం పున ర్విబుధానన్దస్తు శతావృత్తి శ్శతగుణస్సన్ ఏకః ప్రజాపతిగతానన్దః విరాడానన్ద స్సమ్భవతి భవతి. ౧౮౭

శ్లో॥ ప్రాజాపత్యపదాశ్రియా శ్శత మథానన్దా ఇమే బ్రహ్మణో
లోకే వేధస ఏకఏవ పరమానన్దః స్మృతో వైదికైః
నిష్కామావృజినాహతాగమవిదోఽస్త్యానన్ద ఏషోఽధికో
యత్ర బ్రహ్మణి సమ్ప్రసాదవిషయే సర్వేపి యా న్త్యేకతామ్. ౧౮౮

వ్యా.—అథ ప్రాజాపత్యపదాశ్రియా విరాడాశ్రియా ఇమే శత మానన్దాః బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య లోకే సత్యలోకే ఇత్యర్థః. వేధసః పరం విధాతుస్తు హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ఏకఏ వానన్దః భవన్తి. హిరణ్యగర్భస్యానన్ద ఇత్యేతా వతైవేష్టసిద్ధౌ హిరణ్యగర్భస్య లోకే హిరణ్యగర్భస్యేతి కథన మాదిత్యాన్తర్వర్తిహిరణ్యగర్భవ్యవచ్ఛేదార్థమ్. ఇతి వైదికై ర్వేదవిద్భిః స్మృతమ్. ఏష హైరణ్యగర్భానన్దః నిష్కామావృజినాహతాగమవిదః నిష్కామ స్యావృజినాహతస్య పాపే నానాహతస్య ఆగమవిద శ్శ్రోత్రియస్య అస్తి విద్యతే, హిరణ్యగర్భోపాసకత్వా త్తస్యేతిభావః. ఏతేన హైరణ్యగర్భానన్దా దర్వాచీనాఅప్యానన్దా శ్శ్రోత్రియ స్యావృజిన స్యాకామహతస్య సన్తీతి సూచ్యతే. శతరూపికావత ఇవ దశరూపికాః, సమ్ప్రసాదవిషయే సమ్య క్ప్రసీదతి. ప్రసాదం శాన్తి మధిగచ్ఛతి పుమా నత్రేతి సమ్ప్రసాద స్సుషుప్తం తద్విషయే తత్రోపలభ్యమానే ఇత్యర్థః. యత్ర యస్మిన్ బ్రహ్మణి బ్రహ్మానన్దే సర్వేపి పూర్వోక్తా ఆనన్దా ఏకతాం యాన్తి సముద్రఇవ విప్రుషః స ఇతి శేషః. స ఏషః అధికః పరమ ఆనన్దః యథా హిరణ్యగర్భప్రాజాపత్యాద్యానన్దానాం ప్రజాపతిదేవాద్యానన్దాపేక్షయా శతగుణితత్వ మేవం బ్రహ్మానన్దస్య నాస్తి యస్యకస్యాప్యపేక్షయా శతగుణితత్వం సహస్రగుణితత్వం వా

పరస్తు అపరిచ్ఛేద్యఏ వాయ మితిభావః. అయంచ పరమానన్దః నిష్కామస్యా వృజినహతస్య శ్రోత్రియస్య ప్రత్యక్షఏవ, హైరణ్యగర్భపదవిషయేణాపి కామేన హీనస్య సుతరాం నిష్కామస్య విదుషః పరమానన్దప్రాప్తిసద్భావాత్. తదుక్తమ్, 'యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖమ్, తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హత షోడశీం కలా' మితి. తస్మా త్పరమానన్దకామినా విదుషా నిష్కామేన భవితవ్య మిత్యభిప్రాయః. నను సౌషుప్తికబ్రహ్మానన్దస్య సర్వజీవసాధారణత్వా త్కథం నిష్కామశ్రోత్రియమాత్రప్రత్యక్షత్వం తస్యేతిచేదుచ్యతే. సుషుప్తౌ సర్వే జీవా బ్రహ్మానన్ద మనుభవన్తోఽపి న వయం బ్రహ్మానన్ద మనుభవామ ఇతి విదన్తీతి సర్వజీవసాధారణ్యేన న ప్రత్యక్షత్వం తస్య. నిష్కామ శ్రోత్రియస్తు సమాధౌ బ్రహ్మానన్దం సాక్షాత్కరోతీతి బ్రహ్మానన్దస్య నిష్కామశ్రోత్రియవిషయత్వం; యద్వా సమాధిం వినాపి తృష్ణాక్షయవశా దేవ తం సోఽనుభవతి. న చైవం సమాధికాలికాత్ తృష్ణాక్షయకాలికా ద్వా ఆనన్దాత్సుషుప్తికాలిక ఆనన్దః పృథగ్భూతఏవేతి వాచ్యం, బ్రహ్మానన్దత్వావిశేషాత్. ఏకఏవ హి బ్రహ్మానన్ద స్సుషుప్త్యాదా వవభాసతే. నచ మనుష్యానన్దాదయోపి బ్రహ్మానన్ద ఏవేతి వాచ్యం, విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజన్యత్వా త్తేషామ్. బ్రహ్మానన్దస్తు నిత్యఏవేతి న జన్యః. నచ సుషుప్త్యాదౌ మనఆద్యుపరమా త్సుఖం జాయత ఇతి బ్రహ్మానన్దోపి జన్యఏవేతి వాచ్యం, సర్వదా విద్యమాన ఏవ బ్రహ్మానన్దః మనఃకామాదివశా జ్జాగరాదా వనభివ్యక్త స్సన్ సుషుప్త్యాదౌ తదభావాదభివ్యజ్యతే, యథా దివసేమేఘావరణా దనభివ్యక్త స్సూర్యః పున ర్మేఘాపాయేఽభివ్యజ్యతే తద్వదితి న జన్యత్వం బ్రహ్మానన్దస్య. బ్రహ్మైవహి బ్రహ్మానన్దః బ్రహ్మ చ నిత్యం సత్యత్వా 'త్త త్సత్య మతోఽన్యదార్త' మితిశ్రుతేః. తస్మా ద్బ్రహ్మానన్ద ఏకఏవ సత్యః అన్యే త్వానన్దా అవిద్యామయత్వా దసత్యా ఏవ. ౧౮౮

శ్లో॥ పశ్య త్యత్ర పుమా న్న కిఞ్చిదపి య న్నోవా శృణోతి స్వయం
నో జానాతి న జిఘ్రతి స్పృశతి నో న స్వాదయత్యేవ తత్
భూమానన్ద ఉదీరితోఽయ మమృతో మర్త్య స్త్వితోఽల్పః పరః
సత్యోఽసౌ వత ఏక ఏవ నిఖిలం తస్మా దసత్యం పరమ్. ౧౮౯

వ్యా.—కస్మా ద్బ్రహ్మానన్దఏవ సత్య ఇత్యతఆహ - పశ్యతీతి. యత్ పుమాన్ పురుషః సుప్తః సమాహితో వా అత్ర బ్రహ్మానన్దే స్వగోచరే వస్తుని కిఞ్చిదపి వస్త్వన్తరం న పశ్యతి స్వయం కిఞ్చిదపి నోవా శృణోతి నైవ శృణోతి

కిఞ్చిదపి నో జానాతి కిఞ్చిదపి నో జిఘ్రతి కిఞ్చిదపి నో స్పృశతి కిఞ్చిదపి నైవ స్వాదయతి. తత్తస్మాత్ అయమానన్దః భూమా అపరిచ్ఛేద్యః. అతఏవామృతఇత్యుదీరితః. ఇతోఽస్మా ద్బ్రహ్మానన్దా త్పరోఽన్య ఆనన్దః మానుషాదిస్తు మర్త్యః నశ్వరః పరిచ్ఛిన్నత్వా దితిభావః. అతోఽస్మాద్ధేతోః అసా వయం బ్రహ్మానన్ద ఏకఏవ సత్యః; అస్మా త్పర మన్యత్తు నిఖిలం సర్వమపి అసత్యమేవ, 'యో వై భూమా త దమృత మథ య దల్పం తన్మర్త్యం 'తత్సత్య మతోఽన్యదార్త' మితి శ్రుతే రితిభావః. నచ బ్రహ్మైవ భూమా నానన్ద ఇతి వాచ్యం, బ్రహ్మణ ఏవానన్దత్వా 'దానన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానా'దితిశ్రుతేః. న చైవం విషయానన్దోపి బ్రహ్మైవేతి వాచ్యం, తస్య జన్యత్వాల్పత్వాదినా దుష్టత్వాత్. నిర్దోషం హి బ్రహ్మ. తస్మా ద్భూమ బ్రహ్మానన్దఏవ పరమానన్దః అన్యే త్వపరమానన్దా ఏవ న చాయ మసిద్ధ స్సుషుప్తిసిద్ధత్వా న్నిష్కామశ్రోత్రియప్రత్యక్షత్వా చ్చేతి సఙ్క్షేపః. ౧౮౯

శ్లో॥ ఆరూఢం ప్రభుణా సమాహిత మనః కశ్చి ద్వ్రజ త్యధ్వన
ద్గ్రామం త ద్విలపన్ స ఏష పురుషః ప్రాజ్ఞేన చ స్వాత్మనా
అన్వారూఢ ఇమాం తనూం పరిహరన్ క్వా ప్యూర్ధ్వ ముచ్ఛ్వాసవా
న్యాతి ప్రాక్క్షణభావనోపకలితోద్బోధాత్మకర్మావశః. ౧౯౦

వ్యా.—పురుషస్య బన్ధో మోక్షశ్చేతి ద్వా స్తః తత్రావిద్యయా బన్ధః తన్నాశేన తు మోక్షః బన్ధో జాగరస్వప్నయో స్సర్వానుభవసిద్ధః. మోక్షస్తు సుషుప్తిదృష్టాన్తేన సాధనీయ ఇతి సుషుప్తి స్తావ ద్వర్ణితా సబీజో య స్సౌషుప్తికో బ్రహ్మానన్ద స్స ఏవ నిర్బీజశ్చే న్మోక్షో భవతీ త్యుక్తం చ అథ వైరాగ్యార్థం సంసారమేవ వర్ణయతి - ఆరూఢమితి. ప్రభుణా సారథినా రథినావా ఆరూఢ మధిష్ఠితం సమాహిత ముపకరణోపకలితం వాహై ర్యోజితం వా అన శ్శకట ముద్ధ్వనత్సత్ భారే ణోచ్చైశ్శబ్దం కుర్వత్సత్ కశ్చిత్ గ్రామం యో గ్రామః ప్రభుణా జిగమిషిత స్తం గ్రామం వ్రజతి ప్రభువరవశం స త్ప్రియాంతి. తత్తథా స ఏష మ్రియమాణః పురుషః స్వాత్మనా ప్రాజ్ఞేన చైతన్యజ్యోతిషా అన్వారూఢోఽధిష్ఠిత స్సన్ ఊర్ధ్వ ముచ్ఛ్వాసవాన్ సన్ విలపంశ్చ సన్ మర్మ సూత్కృత్యమానేషు దుఃఖాతిశయా దితిభావః. ప్రాక్క్షణభావనోపకలితోద్బోధాత్మకర్మావశః ప్రాక్క్షణే మరణా త్పూర్వస్మిన్ క్షణే మరణక్షణే స్మృతినాశా దితిభావః. యా భావనా స్మృతిః స్మృతిహేతు స్సంస్కారో వా తయా ఉపకలితోద్బోధం కృతోద్బోధం

య దాత్మకర్మ దేహాన్తరారమ్భకం కర్మేత్యర్థః తేనావశః. పరవశ స్సన్ తస్యా సమన్తా ద్వశ ఇతి వా క్వాపి స్వర్గనరకాదిలోకం ప్రతి యాతి. ఏవ మవిద్యావశా దనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసేన సంసరతో జీవస్య పునఃపున ర్జాయమానస్య మరణబాధాతిదుస్సహా అవర్జనీయా చ పునఃపున ర్భవతీతి యావ దియం మరణావస్థా నాగమిష్యతి తావదేవ మోక్షసాధనజ్ఞానమార్గే ప్రవర్తితవ్య మప్రమత్తేన విరక్తేన సంసారా న్ముముక్షుణా. తస్య చ మృత్యో ర్నిత్యసన్నిహితత్వా ద్వివేకినా కౌమారావస్థాయా మేవ జ్ఞానసమ్పాదనే ప్రయతితవ్యం. తథాచోక్తం ప్రహ్లాదేన 'కౌమార ఆచరే త్ప్రాజ్ఞో ధర్మా న్భాగవతా నిహ, దుర్లభం మానుషం జన్మ తద ప్యధ్రువ మర్థద' మితి. నతు కూపస్థ మణ్డూకన్యాయేన సంసారఏవ స్థాతవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౧౯౦

శ్లో॥ పిణ్డోఽయం జరయా రుజాచ కృశతాం యత్ప్రైతి లిఙ్గీ తదా
వృన్తా దామ్రఫలం యథా చలదలం వౌదుమ్బరం ముచ్యతే
పాకాన్తే శ్రుతిచక్షురాద్యవయవవ్యూహా దితో ముక్తవా
నేవం ప్రాణవిశేషభోగకృతయే దేహాన్తరం గచ్ఛతి. ౧౯౧

వ్యా.—అస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసః కదా కేన కథం స్యా దిత్యత ఆహ - పిణ్డఇతి. యత్ర యస్మిన్ కాలే అయం దృశ్యమానః పిణ్డో దేహః జరయా రుజా రోగేణ చా దన్యేన కేనాపి హేతునా కృశతా మేతి. తదా లిఙ్గీ పురుషః పాకాన్తే పాకః పరిణామః స ఏవాన్తః తస్మిన్ వృన్తా దామ్రఫలం యథా ఇవ చలదలం పిప్పల మివ ఔదుమ్బరమివ చ ఇతోఽస్మాత్ శ్రుతిచక్షురాద్యవయవ వ్యూహాత్ శ్రోత్రచక్షురాద్యఙ్గసమూహా న్ముచ్యతే. ఏవం ముక్తవాన్ సన్ ప్రాణానా మభివ్యక్తిప్రయుక్తో యో విశేషభోగః అన్నపానాదిలక్షణః తస్య కృతయే సిద్ధయే దేహాన్తరం గచ్ఛతి. ౧౯౧

శ్లో॥ ఆయాన్తం నృపతిం యథా విషయగ స్సూతాది రన్నై ర్జనః
పానై రావసథైః ప్రతీక్షతఇతి ప్రాప్నో త్యయం భూపతిః
ఏవం పూరుష మాపతన్త మఖిలం కర్మప్రయుక్తం జగ
త్సిద్ధైః కర్మఫలోపభోగకరణై ర్బ్రహ్మేద మాగచ్ఛతి. ౧౯౨

వ్యా.—నను ఇదం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతః పురుషస్య న దేహాన్తరోపాదానే సామర్థ్య మస్తి దేహేన్ద్రియవియోగాత్. న చాన్యో ఽస్య భృత్యా రాజ్ఞే గృహాన్తరమివ శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే అథైవం సతి కథ మస్య

శరీరాన్తరోపాదాన మిత్యతఆహ - ఆయాన్తమితి. యథా విషయగః స్వదేశగతః సూతాదిః సూతగ్రామణీప్రముఖః జనః ఆయాన్తం నృపతిం రాజానం భూపతి రయ మాయాతీతి వదన్ ఇతి శేషః. అన్నైః పానైః క్షీరసీరాదిభి రావసథైః ప్రాసాదాదిభిశ్చ ప్రతీక్షతే అన్నపానాదికం సర్వం సిద్ధం కృత్వా నిరీక్షతఇత్యర్థః. ఏవం తద్వదఖిలం జగ ద్భూమ్యాదిక మాదిత్యాదికం చ కర్మప్రయుక్తం జీవాదృష్టప్రేరితం సత్ సిద్ధై ర్నిష్పన్నై రేవ కర్మఫలోపభోగకరణైః కర్మఫలభోగసాధనైః చక్షుశ్శ్రవణాదిభిః ఇదం బ్రహ్మ భోక్తృ కర్తృ చాస్మాక మాగచ్ఛతీతి ఆపతన్త మిదం శరీరం పరిత్య జ్యాగచ్ఛన్తం పూరుషం లిఙ్గినం ప్రతీక్షతే. రాజాజ్ఞాపరవశా స్సూతాదయో భృత్వా రాజ్ఞే గృహాన్తర మన్నాదికం చ కృత్వా యథా నిరీక్షన్తే తద్వ జ్జీవకర్మపరవశాని భూతాని దేహాన్తరం కృత్వా జీవార్థం నిరీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏవం దేహాన్తరకర్తౄణాం పృథివ్యాదిభూతానాం కరణానుగ్రాహకాణా మాదిత్యాదీనాంచ భృత్యస్థానీయానాం సత్త్వా న్న జీవస్య దేహాన్తరోపాదానే కాచి దనుపపత్తిః. ౧౯-౨

శ్లో॥ ప్రాణాన్ సమ్ముఖ మాగతా నయ మజో గృహ్ణన్ ప్రయాస్య న్నితో
హృత్పద్మం ప్రవిశ త్యపేతపురుషే లిఙ్గాత్మ నైక్యం గతే
శ్రోత్రాదౌ కరణవ్రజేన పురుషో రూపాణి చష్టే నవా
జిఘ్ర త్యేష శృణోతి నో స్పృశతి నో నో వక్తి నో మన్యతే. ౧౯-౩

వా.—అథ పురుషస్య మరణప్రకారమేవ దర్శయతి, ఇతోఽస్మా ద్దేహాత్ప్రయాస్యన్ అయ మజో జీవః సమ్ముఖ మాత్మాభిముఖ మాగతాన్ ప్రాణాన్ చక్షురాదీన్ గృహ్ణన్ రాజే వాత్మాభిముఖ మాగతాన్ భృత్యానితి భావః. గృహ్ణన్ హృత్పద్మం ప్రవిశతి. అపేతపురుషే అపేతా అపగతాః పురుషా దిగాదిత్యాదిదేవతాంశా యస్మా త్తస్మిన్ తథోక్తే శ్రోత్రాదౌ కరణవ్రజే లిఙ్గాత్మనా స్వే నైక్యం గతేసతి ఏష పురుషో జీవః రూపాణి న చష్టే న పశ్యతి గంధం నవా జిఘ్రతి శబ్దం నో శృణోతి వాయుం న స్పృశతి శబ్దం నోవక్తి మన్తవ్యం నో మన్యతే జానాతి ఉపరతసర్వేన్ద్రియవ్యాపారో భవతీత్యర్థః ఇయంచ ముమూర్షోః స్థితిః పార్శ్వస్థానాం ప్రత్యక్షేతి బోద్ధవ్యమ్. ౧౯-౩

శ్లో॥ స్వప్నేవా హృదయామ్బరస్య సహసా ప్రద్యోతతేఽగ్రం తదా
ప్రద్యోతేన స ఏష తేన పురుషో నిష్క్రామతి స్మావశః

దృక్తో మూర్ధపదా చ్ఛ్రుతేశ్చ వదనా న్నాసాన్తరాద్వా గుదా
దుత్క్రామన్త మనూత్పత త్యము మసుః ప్రాణాశ్చ సర్వే ప్యసుమ్. ౧౯౪

వ్యా.—తదా మరణసమయే స్వప్నే వా స్వప్నసమయఇవ హృదయామ్బరస్య హృదయచ్ఛిద్రస్యాగ్రం నాడీముఖం సహసా జీవప్రయత్నం వినైవ ప్రద్యోతతే ప్రకర్షేణ భాసతే. తేజోమాత్రాఽఽదానకృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా చైతన్యరూపేణ స్వేన జ్యోతిషాచ హృదయాగ్ర ప్రద్యోతనం భవతీత్యర్థః స ఏష పురుషః తేన ప్రద్యోతేన అవశస్సన్నేవ దృక్తః చక్షుషః మూర్ధపదాత్ శ్రుతేః శ్రోత్రాత్ వదనాద్వా నాసాన్తరాద్వా గుదాద్వా నిష్క్రామతిస్మ సూర్యలోకం గమిష్యతిచే ద్దృక్తః హిరణ్యగర్భలోకం గమిష్యతిచే న్మూర్ధపదాల్లోకాన్తరాణి గమిష్యతిచే చ్ఛ్రోత్రాదిభ్యః నరకం గమిష్యతిచేద్గుదా న్నిష్క్రామతీతి వివేకః. స్మేతి జీవ స్యైతత్కష్టదశాప్రాప్తి ఖేదే. ఏవ ముత్క్రామన్తం లోకాన్తరాయ ప్రస్థిత మముం జీవ మసుః ప్రాణోఽనూత్పతతి అనూత్క్రామతి. తం చాసుం సర్వే ప్రాణా శ్చక్షురాదీన్ద్రియాణి అనూత్పతన్తి ఇన్ద్రియైస్సమం ప్రాణే ఉత్క్రామతిసతి జీవోప్యుత్క్రామతీవ - నతు జీవస్య ముఖ్య ముత్క్రమణం విభుత్వా దితిబోద్ధ్యమ్. ఏవ ముత్క్రమణే ప్రాణస్యైవ ప్రధానత్వా ల్లోకేపి ప్రాణా దేవదత్తస్యోత్క్రాన్తా ఇతివ్యవహారః. ప్రాణ జీవా వివేకేన తు జీవ ఉత్క్రాన్త ఇతి వ్యవహారః. నను సుషుప్తిమరణయో ర్జీవస్య విశేషవిజ్ఞానాభావ ఇతి పూర్వ ముక్త మిదానీన్తు స్వప్నవ న్మరణే విశేష విజ్ఞాన మస్తీ త్యుచ్యతే. కథం న వ్యాహతి రితిచే దుచ్యతే ప్రాణోత్క్రమణకాలో మరణకాలః తదానీం నాస్తి జీవస్య కిమపి విశేషవిజ్ఞానం. తతః ప్రాక్తు స్వప్నవదస్తి విశేషవిజ్ఞాన మతఏవ తాత్కాలికభావనావశా త్తదనురూపదేహాన్తరపరిగ్రహః. ఇదంచ మరణప్రాక్కాలికం విజ్ఞానం స్వప్నవిజ్ఞానమివ జాగ్రత్సంస్కారజన్యమ· ప్యస్వతన్త్రమేవ. నహి కోపి వ్యాఘ్రం పశ్యేయ మహం స్వప్న ఇతి సఙ్కల్ప్య స్వప్నే వ్యాఘ్రం పశ్యతి. ఏవ మస్వాతన్త్ర్యేసతి విజ్ఞానస్య జీవకృత సుకృతదుష్కృతకర్మవశా చ్ఛుభాశుభవిద్యావశాచ్చ జీవస్య తదానీం యత్కిమపి విజ్ఞానం జాయేత తదనురూపంచ దేహాన్తరం తతశ్చ శుభమేవ విజ్ఞాన మాత్మనో యథా స్యా న్మరణసన్నిహితకాలే తథా జీవద్దశాయాం పురుషేణ ప్రయతితవ్యమ్. సచ ప్రయత్నః సత్కర్మాచరణరూపః దేవతోపాసనాత్మకః ప్రణవజపాదిరూపశ్చ యద్యయం ప్రయత్నో జీవద్దశాయాం నైరన్తర్యేణ చిత్తైకాగ్ర్యేణ కృత స్స్యాత్తర్హి తత్సంస్కారవశా త్తత్కాలే శుభమేవ విజ్ఞానం జాయేత. తతః పుణ్య

జన్మైవ స్యాత్ 'యంయం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరం' ఇతి న్యాయాత్. యోగాభ్యాసాత్తు స్వతన్త్రమేవ విజ్ఞానం స్యా దితి యోగాభ్యాసః పరమః ప్రయత్నః తస్మా దవశ్య మసౌ కర్తవ్యః. ౧౯౪

శ్లో॥ గత్వాఽన్తం స్వతృణస్య చాపరతృణం స్వాక్రమ్య పద్భ్యాం తృణం
ప్రాచీనంహి జలాయుకా త్యజతి కౌ దేహీ తథాఽయం పరామ్.
ఆక్రమ్యైవ తనూం హృదా త్యజతి తాం పూర్వాం తనూం ప్రజ్ఞయా
ప్రాక్తన్యా కలితః కృతేన భవతి ప్రాచీనయా విద్యయా. ౧౯౫

వ్యా.—మరణప్రకారో దర్శితః పురుషస్య దేహాన్తరస్వీకారప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. కౌ భువి జలాయుకా జలూకా స్వతృణస్య స్వాశ్రయస్య తృణస్యాన్తం గత్వా పద్భ్యా మపరతృణం స్వాక్రమ్యచ ప్రాచీనం స్వస్య పూర్వాశ్రయం తృణం త్యజతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. తథా అయం జీవః హృదా మనసా సఙ్కల్పేనేత్యేతత్. పరాం తనూ మాక్రమ్యైవ తా మిమాం పూర్వాం తనూం త్యజతి. నను కిం శరీరమేవ త్యజతి అహోస్విదేతచ్ఛరీరస్థితికాలే సమ్పాదితాం ప్రజ్ఞాం కృతిం విద్యాంచ త్యజతి అత ఆహ. అయం ప్రాక్తన్యా ప్రజ్ఞయా ప్రాక్తనేన కృతేన కర్మణా ప్రాచీనయా విద్యయాచ కలితః యుక్తఏవ భవతి. నతు ధనాదిక మివ త్యజతీత్యర్థః. అతఏవ 'సుకృతం దుష్కృతంచైవ గచ్ఛన్త మనుగచ్ఛ'తీతి స్మర్యతే. నను జీవః ప్రజ్ఞాదియుక్తఏవ దేహా ద్దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యత్ర కింప్రమాణం శాస్త్రవ్యతిరిక్త మితిచే దుచ్యతే. కశ్చి జ్జన్మప్రభృతి రోగార్తఏవ భవతి కశ్చి దామరణం నిరామయో భవతి కశ్చి ద్ధనికో భవతి కశ్చి ద్దరిద్రో భవతి కశ్చి ద్వికలాఙ్గో జాయతే కశ్చి త్సకలాఙ్గః ఇత్యాదిసర్గవైషమ్యాత్ తద్ధేతుభూతం కర్మవైచిత్ర్య మనుమీయతే ప్రాగ్భవీయం జీవానామ్. తతః కర్మసహితఏవ తావ జ్జీవః ప్రాక్తన ప్రజ్ఞా పూర్వానుభవవిషయవాసనా. సా చానుమీయతే. కస్యచి త్పురుషస్య వినైవాభ్యాసం జన్మతఏవ చిత్రనిర్మాణాదికౌశలదర్శనాత్ తథా విషయోపభోగేషు కేషాంచి త్స్వభావతఏవ కౌశలాకౌశలదర్శనాచ్చ విద్యాచ దేవతోపాసనాదికా దేవత్వాది నానుమేయైవేతి. తస్మా జ్జీవద్దశాయామేవ సర్వై ర్జీవై శ్శుభం కర్మ సమ్పాద్యం శుభాచ విద్యా ప్రజ్ఞాచ శుభేతి ప్రకరణార్థః. ౧౯౫

శ్లో॥ పేశస్కృ త్ప్రకలయ్య పూర్వ మశివం పేశః పరం మఙ్గలం
పేశ స్సన్తనుతే యథా తను మిమాం జీర్ణాం పరిత్యజ్య నా

నవ్య మ్మఙ్గల మన్య దేవ కురుతే కర్మానురూప స్తథా
రూపం పిత్రమరప్రజాపతివిధి బ్రహ్మా ద్యాదిలోకాశ్రయమ్. ౧౯౬

వ్యా.- తృణా త్తృణా న్తరం జలూకేవ దేహా ద్దేహాన్తరం జీవో గచ్ఛతి సఙ్కల్ప సమకాల ఏవేత్యు క్తమ్. తత్ర కిమేత ద్దేహారమ్భకమేవ భూతపఞ్చకం దేహా న్తరమ ప్యారభతే, యద్వా అన్య ద్భూతపఞ్చకమితి శఙ్కాయామాహ - పేశ స్కృదితి. పేశ స్సువర్ణం త త్కరోతీతి పేశస్కృ త్సువర్ణకారః పూర్వం ప్రాచీన మశివ మీషచ్ఛివం పేశ స్సువర్ణం ప్రకలయ్య ఆకలయ్య ఉపమృద్యేతియావత్. పర మన్య న్మఙ్గలం పేశ స్స న్తనుతే నిర్మినోతి. య దీషద్భాస్వరం సువర్ణ మ స్తి త దేవ పునః పున రుపమృద్య భాస్వరమతిభాస్వరంచవిధ త్తే ఇత్యర్థః. యద్వా భాస్వర మేవ సువర్ణం కాలాదివశా న్మలినం పునఃపున రుపమృద్య భాస్వరం విధ త్తే నాడిన్ధమ ఇత్యర్థః ప్రాక్తనస్వర్ణాభరణా న్నూతనస్వర్ణాభరణే కా న్త్యతిశయదర్శనా దితి భావః. అను పమృదితస్వర్ణ ఖణ్డా దుపమృదితస్వర్ణఖణ్డే కా న్త్యతిశయదర్శనా దితివా యథా తథా నా జీవః ఇమాం జీర్ణాం తనూం పరిత్యజ్య విహాయ భూతా న్యుపమృ ద్యేతి శేషః. నవ్య మన్య న్మఙ్గలం కర్మానురూపం పితృమరప్రజాపతివిధి బ్రహ్మా ద్యాదిలోకాశ్రయం పితౄణా మమరాణాం ప్రజాపతే ర్విధే ర్హిరణ్యగర్భస్య చ యే లోకాః యేచ బ్రహ్మాద్యాదిలోకాః తదాశ్రియం రూపం శరీరం కురుత ఏవ. జీవస్యైవ జ్ఞానకర్మద్వారా స్రష్టృత్వమితి సప్తాన్నబ్రాహ్మణే దర్శితత్వాత్. పేశ స్కారః పేశ ఉపమృద్య కటకాదిమివ జీవః పఞ్చభూతా న్యుపమృద్య దేహాస న్తతిం జనయతీతి పరమార్థః. ప్రకృతదేహావ ద్దేహాన్తరమ ప్యేతద్భూతపఞ్చకే నైవారభ్యతే నాన్యేనే త్యభిప్రాయః. యద్వా పేశస్కృ దూర్ణనాభిః కీటః పేశస్కృతా రుద్ధఇతి ప్రయోగదర్శనా త్పూర్వ మశివం పేశ స్తన్తుం ప్రకలయ్య పరిచ్ఛిద్య వినాశ్యేతి యావత్. కలయ తే ర్నాశనార్థ త్వాత్. స న్తనుతే సృజతి. అన్య త్తుల్య మస్మిన్ వ్యాఖ్యానే భూతా న్యుపమృద్యేతి న శేషః - అయమర్థః యథోర్ణ నాభి స్స్వోదరా ద్బహిర్గతం పేశః ప్రాచీన మశివం వినాశ్య నవ మన్య న్మఙ్గలం పేశ స్సృజతి ఏవం జీవః పరమాత్మా స్వస్మా దవిద్యయా బహిర్గ మితం ప్రాచీనం జీర్ణం శరీరం వినాశ్య నవ మన్య ద్రూపం జనయతి. సా చావిద్యా పరమాత్మని కల్పితా ద్భూతపఞ్చకా దేవో పాదానా ద్దేహాపరమ్పరాం కల్పయతీతి.అథవా. జలూకాతృణా త్తృణా న్తరం గచ్ఛతి తేతు తృణే అన్యకృతేఏవ. కి న్తథా జీవో దేహా దన్యకృతా దేవ దేహా న్తర మన్యకృతం గచ్ఛతి కింవా

స్వేనేతి శఙ్కాయా మాహ - పేశస్కృదితి. పదాన్వయస్తు ద్వితీయయోజనాయాం దర్శితఏవ. అభిప్రాయస్తు యథోర్ణనాభిః స్వయమేవ తన్తుసన్తతిం సృజతి తథా జీవః స్వయమేవ దేహపరమ్పరాం సృజతి. తత్రచ కర్మాదికం నిమిత్తం భూతాని తూపాదానానీతి- యద్వా- నను ప్రకృతశరీరం విహాయ శరీరాన్తరపరిగ్రహో జీవస్య కిమర్థః. తత్ర కోవా దృష్టాన్తోఽత ఆహ-పేశస్కృదితి. పేశస్కృత్తన్తువాయః. సహి తన్తూ న్వస్త్రాత్మనా కరోతి. అశివం దుర్బలం నస్తనుతే గృహ్ణాతి మఙ్గలం దృఢం నూతన మితియావత్. ప్రకలయ్య త్యక్త్వా. కురుతే గృహ్ణాతి. అన్యత్సమానం యథా వస్త్రార్థం తన్తువాయః ప్రాచీనం శిథిలం తన్తుజాలం పరిత్యజ్య నవం తన్తుజాలం స్వీకరోతి తథా కర్మఫలోపభోగార్థం జీవో జీర్ణం విహాయ శరీరం నూతనం శరీరాన్తరం గృహ్ణాతీత్యర్థః "వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతి నరోఽపరాణి, తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణా న్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహీ" ఇతిగీతావచనా దితిభావః. అస్మిన్ పక్షేతు జీవకర్మానుగుణ్యే నేశ్వరేణైవ ప్రకృతదేహాద్దేహాన్తరమపి సృజ్యతే ప్రకృతేనైవ భూతపఞ్చకేనేతి బోద్ధవ్యమ్. సర్వథాపి భూతపఞ్చకాదేవోపాదానా దస్మా ద్దేహపరమ్పరోదయః. ప్రకృతదేహాద్దేహాన్తరస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వావిశేషాత్. అనన్తభూతపఞ్చకానా మభావా త్తత్కల్పనే గౌరవాచ్చ. పరన్తు భూతపఞ్చకస్య యో భాగః ప్రకృతదేహాత్మనా పరిణత స్తస్మా దన్యఏవ భాగో దేహాన్తరాత్మనా పరిణమతఇతి వక్తవ్యం ప్రకృతదేహస్య భస్మాస్థ్యాదినా మరణాన్తరమపి చిరకాలం దృశ్యమానత్వా దితిసఙ్క్షేపః. ౧౯౬

శ్లో॥ బ్రహ్మైవైష తమోమయో మతిమయ స్స్వాన్తాత్మకో స్వాత్మకో
దృగ్రూప శ్శ్రుతిరూప ఇన్ద్రియమయః క్ష్మామ్బ్వగ్నివాయ్వాత్మకః
భూతాత్మా కామమయో హ్యకామ ఇతర స్క్రుట్చ ధర్మాత్మకో ఽ-
ధర్మాత్మా తదిదమ్మయ స్సమమయ శ్చాదోమయ స్తన్మయః. ౧౯౭

వ్యా.—నాయం జన్మమరణాదిలక్షణ స్సంసార ఆత్మన స్స్వాభావికః కిన్త్వౌపాధికఏవ బ్రహ్మభావఏవ స్వాభావిక ఇత్యుక్తం తదేవోపాధిజాతం సఙ్కలయ్య దర్శయతి బ్రహ్మేతి. ఏష ఆత్మా వస్తుతో బ్రహ్మైవ. తథాపి తావత్తమోమయో భవతి, అహమజ్ఞ ఇత్యనుభవా దజ్ఞానతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్యతే. అయ మజ్ఞానాధ్యాసోఽనాది రితి నాత్ర కారణం పశ్యామః "జీవ ఈశో విశుద్ధాచి త్తథా జీవేశయో ర్భిదా అవిద్యా తచ్చితో ర్యోగ ష్ష

డస్మాక మనాదయ”ఇ త్యజ్ఞానస్య తత్సమ్బన్ధస్య చానాదిత్వాత్. అతఏవేమ మధ్యాసం కారణాధ్యాస మాహుః. తతః మతిమయో బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసవాన్ భవతి అజ్ఞానే నాత్మస్వరూపే ఆవృతేసతి ఆత్మ న్యవిద్యయా కల్పితా యా బుద్ధి రధ్యవసాయాత్మికా తామే వాహ మితి మన్యతే జీవః. నిశ్చినోమ్యహ మితి ప్రతీతేః. తతః స్వాన్తాత్మకః మనోమయః భవతి. మనోమ్యహమితి ప్రతీతేః సుఖ్యహం దుఃఖ్యహ మితిప్రతీతేశ్చ. తతః అస్వాత్మకః ప్రాణమయో భవతి. క్షుధితోఽహం పిపాసితోఽహ మిత్యాదిప్రతీతేః. తతః దృగ్రూప శ్చక్షుర్మయః భవతి పశ్యామ్యహ మితిప్రతీతేః 'సర్వేన్ద్రియాణాం నయనం ప్రధాన' మితి నయనస్య ప్రాధాన్యా త్ప్రథమతో నిర్దేశః. జాగరణస్య నేత్రవ్యాపార ప్రయుక్తత్వాచ్చ. నేత్రే నిమీలితేహి స్వపితి జీవః. తతః శ్రుతిరూప శ్శ్రోత్ర మయో భవతి. శృణోమ్యహమితి ప్రతీతేః కి మేవం ప్రత్యేకం కథనేన విస్తరత్వావహేనేత్యాహ - ఇన్ద్రియమయఇతి. దృక్ఛ్రుతివ్యతిరిక్తత్వగాదిజ్ఞానేన్ద్రియ త్రయమయఇత్యర్థః. స్పృశామ్యహం జిఘ్రామ్యహం స్వాదయామ్యహమితి ప్రతీతేరితిభావః. యద్వా దృగ్రూప శ్శ్రుతిరూప ఇతి జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకోప లక్షణార్థ మిన్ద్రియమయః కర్మేన్ద్రియమయః వదామ్యహం గృహ్ణామ్యహం గచ్ఛామ్యహం విసృజామ్యహం యభామ్యహ మితి ప్రతీతేరితిభావః. ఏతావతా. ఆనన్దమయవిజ్ఞానమయమనోమయప్రాణమయత్వా న్యుక్తాని కారణసూక్ష్మ శరీరద్వయమయత్వం చోక్తమ్. అథ అన్నమయస్థూలశరీరాత్మత్వ మాహ - క్ష్మామ్బ్వగ్నివాయ్వాత్మకః ఖాత్మాచేతి. పృథివీమయో జలమయ స్తేజో మయో వాయుమయ ఆకాశమయశ్చ భవతి. తత్ర మనుష్యపశ్వాది పార్థివదేహతాదాత్మ్యాధ్యాసా త్పృథివీమయః మనుష్యోఽహ మిత్యాదిప్రతీతేః. జలచరమత్స్యాదిశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జలమయః. యద్వా వరుణలోకస్థ శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జలమయః దేవదేహతాదాత్మ్యాధ్యాసా త్తేజోమయః. దేవా హి తేజోమయాః వాయులోకస్థశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా ద్వాయుమయః ఆకాశశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా దాకాశమయః యద్వా ఆకాశచారి పక్ష్యాదిశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా దాకాశమయః. ఏవం దేహేన్ద్రియాదికార్య కరణసఙ్ఘాతమయస్స న్నాత్మా. ప్రాప్తవ్యం వస్త్వన్తరం పశ్య న్నిద మ్మయా ప్రాప్త మదః పున ర్మయా ప్రాప్తవ్యమితి విపరీతప్రత్యయః తదభిలాషః కామమయో భవతి. తత్కామసిద్ధా వకామో భవతి. విషయేషు క్షయిష్ణు

త్వాదిదోషదర్శనాద్వా విరక్తో విద్వాన కామో భవతి. సచ కామః కేనచి ద్ధేతునా ప్రతిహతస్సన్ క్రోధాత్మనా పరిణమతే. తదా ఇతరుట్ ప్రాప్తక్రోధో భవతి. సచ క్రోధః కేనచి దుపాయేన యది నివర్తిత స్తదా నీరుట్ క్రోధ రహితః ప్రశాన్తో భవతి. ఇమౌశ్చ కామక్రోధప్రశాన్తయో మనోధర్మాఏవేతి మనోమయఇ త్యనేనై వోక్తప్రాయా స్తథాపి ధర్మవ్యాఖ్యాసా త్పృథక్ ధర్మా ఖ్యాసోపి ప్రతిభాతీతి పృధగుక్తిః కామాదీనామ్. ఏవం ప్రశాన్తకామక్రోధః ధర్మాత్మకో ధర్మమయో భవతి పుణ్యవాన్ భవతీత్యర్థః. కామక్రోధాభిభూతస్తు అధర్మాత్మా భవతి. పరదారగమనప్రాణిహింసనాదినా పాపిష్ఠో భవతీత్యర్థః. ఇమా వేవ ధర్మాధర్మౌ జీవస్య ఇహలోకపరలోకప్రాప్తిహేతూ ఇత్యాహ-త త్తతః ధర్మా ధర్మవశాదిత్యర్థః. ఇదమ్మయః. వర్తమానమనుష్యాదిశరీరమయః. ప్రత్యక్షవాచిత్వా దిదంశబ్దస్య అదోమయః భావిదేవాదిశరీరమయశ్చ భవతి పరోక్షవాచిత్వా దద శ్శబ్దస్య తథా తన్మయః దూరాద్దృశ్యమానా యే నక్షత్రాదయః తన్మయో భవతి కిం బహునా సమమయ స్సర్వమయశ్చ భవతి. ఆత్మన్యేవ సర్వస్య కల్పితత్వా ద్రజ్జుసర్పఇ వాత్మా సర్వ మ్భవతీత్యర్థః ఏకస్యైవ విభో ర్జీవస్య సర్వోపాధితాదా త్మ్యవ్యాఖ్యానేన సర్వభావాపత్తేరితినా ఏతేనాత్మభేదః ఆత్మబ్రహ్మభేదశ్చ ప్ర త్యుక్తః. ౧౯-౭

శ్లో॥ కామాత్మా పురుషో య మిచ్ఛతి మమ స్యా దేష ఇ త్యశ్నుతే
తత్రైవాధ్యవసాయమేవ కురుతే తన్నిశ్చితార్థప్రదమ్
కర్మేదం యది పుణ్య మేష పురుష స్సాధు ర్భవ త్యన్యథా
పాపీ తత్ఫల మేతి కామవశత స్సంసార ఏష ప్రభోః. ౧౯-౮

వ్యా.—ఇదానీం సంసారస్య ప్రధానం మూలం దర్శయతి దర్శితేచ తస్మిన్ తదుచ్ఛేదేన సంసారవృక్షస్య నాశ స్సుకర ఇతి-కామాత్మా కామమయః పురుషః మమైష కామ స్స్యాదితి యం కామ మిచ్ఛతి కామయతే తత్రైవ కామే అధ్యవ సాయం నిశ్చయ మశ్నుతే. తన్నిశ్చితార్థప్రదం తస్య నిశ్చిత స్యార్థస్య ప్రదం ప్రదాతృకర్మ కురుతే. ఫలస్యాత్మగామిత్వా దాత్మనేపదనిర్దేశః. ఇదం కామమయ పురుషకృతం కర్మ పుణ్యం యది తర్హి ఏష కామమయః పురుషః సాధు ర్భవతి. అన్యథా పాపంచేదిత్యర్థః పాపీ భవతి. ఏవం సాధు రసాధు ర్వా భూత్వా తత్ఫలం పుణ్యఫలం స్వర్గాది పాపఫలం నరకాదిచ ఏతి ప్రాప్నోతి. తస్మాత్ ప్రభో ర్జీవస్య ఏషసంసారః కామవశతఏవ కామబలాదేవ భవతి. యస్మా దేవం కామఏవ సంసార

వృక్షస్య మూలం తస్మా న్ముముక్షుణా కామో నిర్మూల మున్మూలయితవ్య ఇత్య భిప్రాయః. ఉక్తంచ గీతాసు "కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవః మహా శనో మహాపాప్మా విద్ధ్యేన మిహ వైరిణ" మితి - నచ కామ ఏక ఏవం కథ మ్మూలం సంసారస్య క్రోధోపి మూలమేవేతి వాచ్యం, కామపరిణామత్వేన క్రో ధస్య కామా దనతిరిక్తత్వాత్. క్రోధస్యాపి కామఏవ మూల మితివా తస్మా త్కామప్రయుక్తఏవ జీవస్య సంసారః. ౧౯౮

శ్లో॥ చిత్తం యత్ర నిషక్త మస్య పురుష స్యాన్తే సమం కర్మణా
లిఙ్గం తత్పద మేతి భోగవశత స్తత్ర క్షితే కర్మణి
తస్మా ల్లోకత ఐతి లోక మిమ ముచ్ఛిష్టేన నా కర్మణా
కర్తుం కర్మ కరోతి తత్పున రిహా స్యాన్తే మృతిం గచ్ఛతి. ౧౯౯

వ్యా.—కామాదేవ సంసార ఇత్యేత ద్వ్రిశదయతి - చిత్తమితి. అన్తే మరణ సమయే అస్య పురుషస్య చిత్తం యత్ర నిషక్తం నితరాం సక్తం భవతి సకామం భవతీత్యర్థః. తత్పదం తం లోకం లిఙ్గం లిఙ్గశరీరం కర్మణాసమం కర్మణాసహ ఏతి తత్ర లోకాన్తరే భోగవశతః కర్మణి క్షితేసతి పరలోకభోగప్రదే కర్మణి క్షీణే సతీత్యర్థః. తస్మా ల్లోకతః ఇమం లోకం మనుష్యలోక ముచ్ఛిష్టే నావశిష్టేన కర్మణా కర్మా శయేనేత్యర్థః కర్మ కర్తు మైతి ఆగచ్ఛతి లోకాన్తరేషు కర్మకరణాసమ్భవా దితిభావః, "క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీ" తి గీతాత్రానుసన్ధేయా, ఇహాస్మి న్మనుష్యలోకే పున స్తత్కర్మ కరోతి కామవశాదితిభావః. అస్య ఏతద్దేహారమ్భ కస్య ప్రారబ్ధకర్మణః అన్తే అవసానే మృతిం మరణం లోకాన్తర మితియావత్. గచ్ఛతి ప్రాప్నోతి. ౧౯౯

శ్లో॥ కామాత్మా పురుష స్తదేవ మయతే మృత్యుంచ జన్మాసకృ
న్నిష్కామో బుధ ఆప్తకామ ఇతరో య స్త్వాత్మకామః పుమా
నోత్క్రామ న్త్యసవో హితస్య పరమే లీయ న్తఏ వాత్మని
బ్రహ్మైవై ష భవ న్బుధః పునరపి బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే. ౨౦౦

వ్యా.—త త్తస్మా దేవ ముక్తప్రకారేణ కామాత్మా పురుషః అజ్ఞః మృ త్యుం జన్మచ సంసారమిత్యేతత్. అసకృ దవిచ్ఛేదే నాయతే ప్రాప్నోతి. అథ సంసారా న్మోక్షం విదుషో దర్శయతి. నిష్కామఇతి. య స్తు ఇతర ఉక్తా దజ్ఞా దన్యః. బుధ ఆత్మవి త్పుమా జీవః నిష్కామః కామరహితః. తత్ర హేతుః. ఆప్తకామః ఆప్తాః కామా స్సర్వే యేన స తథోక్తః. తత్ర హేతుః. ఆత్మకామః

ఆత్మన్యేవ ఆత్మైవేతివా కామో యస్యస ఆత్మకామః. ఆత్మన ఏవ సర్వత్వా దాత్మాతిరిక్తకామయితవ్యవస్త్వన్తరాభావా దాత్మనో నిత్యాప్తత్వేన సర్వకామప్రాప్తే ర్బుధో నిష్కామ ఇత్యర్థః భవతి. యద్వా ఆత్మకామః అతఏవ వాప్తకామోఽతఏవ నిష్కామః ఇతరః బుధో యస్తు పుమా నస్తీతి శేషః. తస్యాసవః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి న తస్య ప్రాణోత్క్రమణవ్యథాఽస్తీత్యర్థః. హిఃప్రసిద్ధా. తర్హి కిం న సదా జీవతి. నేత్యాహ. పరమే ఆత్మని ప్రత్యగభిన్నే బ్రహ్మణ్యేవ లీయన్తే లయం గచ్ఛన్తి. ఆత్మకార్యత్వా త్ప్రాణానా మాత్మన్యేవ లయ ఇతిభావః. ఏష బుధః పూర్వమపి బ్రహ్మైవ భవన్ పునర్బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే భవతి. బ్రహ్మణఏవ సతః పురుషస్య యదాసీ దవిద్యయా జీవత్వం సంసారిత్వాఖ్యం తస్య విద్యయా నాశే పున స్స్వాభావిక మేవ బ్రహ్మత్వం సిద్ధ మిత్యర్థః. బ్రహ్మణ స్సకాశా దవిద్యాకృతం జీవత్వ మపగతం గగనాదివ బాలైః కల్పితం నైల్య మితిభావః. తత్త్వవిదో బ్రహ్మసాయుజ్యలక్షణః విదేహకైవల్యనామకః మోక్షాఖ్యః పురుషార్థో భవతీతి పరమార్థః. తస్మా న్ముముక్షుణా తత్త్వవిదా నిష్కామేణ భవితవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౨౦౦

శ్లో॥ ముచ్యన్తే సకలా య దాస్య హృదయే కామా శ్శ్రితా గ్రన్థయో
బ్రహ్మాస్మీతి ధియా త దైష పురుషో జీవన్నపి బ్రహ్మతామ్
ప్రాప్నో త్యేవ తనా వముష్య మమతా నైవా స్త్యహన్తా యతో
నిర్మోకే ఫణిపుఙ్గవస్యతు యథా నాకా విసృష్టే నిజే. ౨౦౧

వ్యా.-తత్త్వవిదో న కేవలం విదేహముక్తిః కిన్తు జీవన్ముక్తిరపి భవతి నిష్కామత్వే సతీత్యాహ ముచ్యన్తఇతి. యదా అస్య తత్త్వవిదః హృదయే మనసి శ్రితా స్సంశ్రితాః గ్రన్థయో గ్రన్థివ ద్బన్ధకా స్సకలాః కామాః బ్రహ్మాస్మీతిధియా జ్ఞానేన హేతునా ముచ్యన్తే ముక్తా భవన్తి. నశ్యన్తీతియావత్. తదా ఏషపురుషః జీవన్నపి బ్రహ్మతాం ప్రాప్నోత్యేవ. జీవన్ముక్తో భవతీత్యర్థః. నను జీవత శ్శరీరవతః కథ ముక్తి రశరీరస్యహి ముక్తిః, 'అశరీరంవా వసన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత' ఇతిశ్రుతేః. ప్రియాప్రియస్పర్శరాహిత్యస్యైవ మోక్షత్వా దత ఆహ - యతో యస్మాత్ అముష్య విదుషః తనౌ అస్మిన్ దేహే మమతా మమకారః అహన్తా అహఙ్కారశ్చ నాస్తి. స్థూలోఽహ మితి మమ దేహ స్థూలఇతివా ప్రతీత్యభావా దితిభావః. విద్యమానేపి శరీరే అహఙ్కారమమకారయో రభావేసతి అశరీరత్వమేవ భవతి విదుష ఇతిభావః. నను విద్యమానే శరీరే కథ మభిమానా

భావమాత్రే ణాశరీరత్వం విదుష ఇత్యత్రో దృష్టాన్త మాహ - యథా నాకా వల్మీకే విసృష్టే త్యక్తే నిజే నిర్మోకే సర్పత్వచి ఫణిపుఙ్గవస్య అహన్తా మమతా చ నాస్తి తద్వత్. తస్మా చ్ఛరీరాభిమానరహితో విద్వాన్ జీవన్నపి ముక్త ఏవ. తద్రాహిత్యంచ కామత్యాగా ద్భవతి సచ త్యాగోఽజ్ఞాననాశా ద్భవతి సచ నాశో బ్రహ్మాస్మీతిజ్ఞానా ద్భవతి. న న్వశరీరస్య జీవత్త్వం కథ మ్ముక్తస్యేతిచే దుచ్యతే. స్వదృష్ట్యా తత్త్వవి న్నజీవతి కిన్తు లోకదృష్ట్యైవ. లోకోహి తత్త్వవిద్దేహే ఉచ్ఛ్వాసాదికం కుర్వతి సతి తత్త్వవిదం జీవన్ముక్తఇతి మన్యతే నచ తత్త్వవిదా శరీరం త్యక్తంచే దహినేవ నిర్మోకః తర్హి తన్నైవ చలే దితి వాచ్యం. యావత్ప్రారబ్ధావసానం తస్య చలనాదిచేష్టా స్సమ్భవన్త్యేవ ప్రాణాదీనాం సత్త్వాత్. ఉక్తం వ్యాసేన 'దేహోఽపి దైవవశగః ఖలు కర్మ యావ త్స్వారమ్భకం ప్రతిసమీక్షత ఏవ సాసు'రితి నచ సమాధిమాన్యో గ్యేవ జీవన్ముక్త ఇతి వాచ్యం. సమాధిత్యాగానన్తరం యోగిన స్సంసారిత్వాపత్తేః. నహి జీవన్ముక్తస్య పున స్సంసారప్రాప్తిః. తస్మా త్పరిత్యక్తసఙ్ఘాతాభిమాన ఏవ జీవన్ముక్తః.
౨౦౧

శ్లో॥ జీవన్నేవ శరీరిభావరహితో య స్సోఽయ మస్యా స్తనా
త్యక్తాయా మహినేవ చర్మణి కథం హాహా శరీరీ భవేత్
ముక్తోఽసా వశరీర ఏవ వపుషా ప్రాణాదిభి శ్చాప్యృత
స్సత్యం జ్ఞాన మనన్త మక్షర మజం బ్రహ్మైవ మోదాత్మకమ్. ౨౦౨

వ్యా.—య ఏవం జీవన్ముక్త స్తస్యైవ విదేహముక్తి ర్నాన్యస్యే త్యాహ - జీవన్నితి. యః జీవన్నేవ శరీరిభావరహితః శరీర్యహమితి భ్రాన్తివర్జితః. సోఽయం విద్వాన్, అహినా చర్మణి నిర్మోకేఇవ అస్యా స్తనా త్యక్తాయాం సత్యాం స్వేనేతిశేషః. కథం శరీరీ భవేత్. హాహాఇత్యద్భుతాతిశయే. శరీరే జీవత్యేవ యో ముక్త స్స కథం శరీరే పతితే బద్ధ స్స్యా దిత్యర్థః. నను పరిపూర్ణస్య తత్త్వ విదః కథం శరీరత్యాగః. పరిచ్ఛిన్నస్యహి సర్పస్య భవతు నిర్మోకత్యాగ ఇతిచే దుచ్యతే అసఙ్గస్యాపి జీవస్య యేన శరీరస్వీకారః ప్రాప్తః తన్నాశేతు శరీరత్యాగ స్సమ్భవతీతి. నను నిర్మోకే ఫణిపుఙ్గవస్యేతి పూర్వోక్త ఏవార్థ ఇహ పునరుక్త ఇతి పునరుక్తి రితిచే న్నైవమ్. పూర్వం విదుష శ్శరీరాభిమానో నాస్తీత్యత్ర దృష్టా న్తతయా సోఽర్థ ఉక్తః, ఇహతు విదుషా శరీరం త్యజ్యత ఇత్యత్రేతి భేదాత్. యద్వా పూర్వం విదుషో జీవద్దేహే నాస్త్యభిమాన ఇత్యత్ర దృష్టాన్తతయా సోర్థ

ఉపన్యస్తః. ఇహతు మృతదేహే నాస్త్యభిమాన ఇత్యత్రేతి భేదాత్. సర్వథాపి జీవన్ముక్తో విదేహముక్తో వా తత్త్వవిద శ్శరీరే నాస్త్యభిమానః యథా నిర్మోకే సర్పస్యేతి ఫలితార్థః. నను స్వర్గిణఇవ ముక్తస్యాపి స్థూలశరీరత్యాగఏవ నతు లిఙ్గత్యాగోఽతఆహ - ముక్త ఇతి. వపుషా ప్రాణాదిభిశ్చ ముక్తః అతఏవాశరీరః, అతఏవామృతః, శరీరప్రయుక్తత్వా జ్జన్మమరణయోః. అసౌ తత్త్వవిదేవ. సత్యం జ్ఞాన మనన్త మక్షర మవినాశి అతఏవాజం జన్మరహితం మోదాత్మకంచ యద్బ్రహ్మ తదేవ. నతు తతోఽన్యః, బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. మోదాత్మక మిత్యనేన పాషాణప్రాయాద్వైతినా మ్మతే ముక్తిరితి పరేషాం వాదః ప్రత్యుక్తః. నచ సత్యస్యానన్దే నాస్త్యనుభవ స్సాధనాభావా దితివాచ్య మనుభవరూపత్వా దానన్దస్య స్వప్రకాశత్వాచ్చ. ౨౦౨

శ్లో॥ మోక్షస్యాస్య పురాతనోఽస్తి వితతోఽణు ర్జ్ఞానమార్గః పరే
శుక్లాద్యా స్త్రిదివాదిలోకగతయోఽవిద్యాకృతే తామసే
నానన్ద స్తమసి త్రివిష్టపముఖస్థానేషు తాపాదికం
మోక్షే కోఽపి న దోష ఇత్యభిరతా విజ్ఞానమార్గే బుధాః. ౨౦౩

వ్యా.—అయం మోక్షః కేన మార్గేణ లభ్యతే ఽతఆహ- మోక్షస్యేతి. అస్య మోక్షస్య ప్రాపక ఇతి శేషః పురాతనః పురాణః వితతః విస్తీర్ణః అణు ర్దుర్విజ్ఞేయః జ్ఞానమార్గోఽస్తి జ్ఞానమేవ మోక్షమార్గః. నను యోగేనాపి మోక్షః ప్రాప్యతే ఽతఆహ. పరే శుక్లాద్యా శ్శుక్లనీలహరితాద్యా మార్గాః సుషుమ్నాదినాడీమయా ఇత్యర్థః. త్రిదివాదిలోకగతయః త్రిదివం స్వర్గ మాదిపదాత్ప్రజాపతిహిరణ్యగర్భాదిలోకగ్రహణం త్రిదివాదీనాం లోకానాం గతిః ప్రాప్తిర్యైభ్యస్తే తథోక్తాః భవన్తి. యోగినః కేవలా స్సుషుమ్నాదినాడీమార్గేణ నిర్గత్య బ్రహ్మలోకాదికం యాన్తి నతు మోక్ష మిత్యర్థః. నను భవతు కర్మణా మోక్షోఽతఆహ అవిద్యాకృతే అవిద్యా త్రయీ సంసారహేతుత్వేన తస్యా విద్యాభిన్నత్వాత్కృతం తద్విహితం కర్మచ తామసే తమస ఇమే తామసే తమఃప్రాపకమార్గావిత్యర్థః. నన్వేవం కర్మాదిభి స్తమఆదికం ప్రాప్నుయా త్కో దోష స్తత్రాహ. తమసి ఆనన్దో నాస్తి, త్రివిష్టపముఖస్థానేషు తాపాదిక మస్తి. తత్ర ఇన్ద్రలోకాదిషు ప్రజాపత్యాదిలోకస్థస్యాతిశయపురుషనిరీక్షణా త్తాపః. సఞ్చితపుణ్యక్షయాచ్చ భయం మరణదుఃఖఞ్చ. బ్రహ్మలోకేతు పునరావృత్తి ర్దోషః, "ఆబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పున రావర్తినోఽర్జున" నేతి గీతావచనాత్. మోక్షేతు న కోఽపి

దోషః బ్రహ్మాత్వా న్మోక్షస్య. ఇత్యస్మాద్ధేతోః బుధాః ప్రాజ్ఞాః శుకసనకా దయః విజ్ఞానమార్గే విశిష్టే జ్ఞానమార్గే ఏవాభిరతాః, తస్యైవ మోక్షప్రాపకత్వాత్. ౨౦౩

శ్లో॥ బ్రహ్మైకం ధ్రువ మప్రమేయ మరజో వ్యోమ్నః పరం సన్మహత్
జ్యోతిర్జ్యోతి రజం గుహాహిత మిదం చిత్తైకవేద్యం సుఖమ్
అద్వైతం శివ మస్మ్యహం తదితి యో జానాతి కస్యాప్తయే
స న్తప్యేత న విశ్వకృత్స సకల స్యాత్మాఽస్య చాత్మా సమమ్. ౨౦౪

వ్యా.— కిం తజ్జ్ఞానం కథంవా తస్మాన్మోక్ష ఇత్యత్రాహ — బ్రహ్మేతి. తత్ ఈశ్వరత్వేన రూపేణ పరోక్ష మిదం జీవత్వేన రూపేణ ప్రత్యక్షం చ బ్రహ్మ అహమస్మి. యద్వా తదితి సర్వనామ సర్వాత్మక మిత్యర్థః. ఇదం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మాహమస్మి. అథవా ఇదం ప్రత్యక్షేణ దృశ్యం తత్పరోక్షేణ దృశ్యంచ య జ్జగదాత్మకం బ్రహ్మ తదహమస్మి. సర్వథాపి అహం బ్రహ్మాస్మి. బ్రహ్మాచ సర్వ మ్భవతీతి సర్వమ ప్యహ మస్మీతి బ్రహ్మాత్మభావ స్సర్వాత్మభావ శ్చోచ్యతే. కీదృశం బ్రహ్మ శివం మఙ్గలం నిర్దోషత్వా ద్యద్ధి సదోషం త దశివ మిత్యుచ్యతే. కుతోఽస్య నిర్దోషత్వం సత్త్వా ద్ద్వైతస్యే త్యతఆహ - అద్వైతమితి. అతఏవైక మతఏ వారజో నిర్మలంచ. అతఏవ సుఖ మానన్దరూపం సమలంహి నిరానన్దం భవతి. న చేదం వైషయికసుఖవ జ్జన్య మిత్యాహ - అజమితి. అతఏవ ధ్రువం జన్మపూర్వకత్వా న్నాశస్య. ఏవం జన్మనాశయో రభావేన వృద్ధ్యాదివికారాణా మప్యభావా త్సత్ సత్యం న చేదం జడమిత్యాహ - జ్యోతిర్జ్యోతిరితి. జ్యోతిషా మాదిత్యాదీనాం చక్షురాదీనాంచ జ్యోతి రవభాసకం నిత్యచైతన్యాత్మక మిత్యర్థః. న చేదం చైతన్యం బుద్ధివృత్తిరూపం కిన్త్వన్యదే వేత్యాహ- మహదితి. అపరిచ్ఛిన్న మిత్యర్థః. వృత్తిజ్ఞానంతు పరిచ్ఛిన్న మితిభావః. కిం వ్యోమవ న్మహత్. నేత్యాహ - వ్యోమ్నః పరమితి. మహతో వ్యోమ్నోపి మహదిత్యర్థః. 'జ్యాయా నాకాశా' దితిశ్రుతేః. యద్వా వ్యోమ్నో విలక్షణం జడత్వా త్తస్యేతిభావః. అథవా. వ్యోమ్నః పరం కారణం సర్వస్యాపి వ్యోము కారణం వాయ్వాదేః. వ్యోమ్నస్తు బ్రహ్మ 'ఆత్మన ఆకాశ'ఇతిశ్రుతేః. ఏతేన బ్రహ్మణ స్సర్వత్వం కథ మితిశఙ్కా ప్రత్యుక్తా, సర్వస్య తత్కార్యత్వా త్కారణస్యచ కార్యాత్మత్వాదితి. అసౌ విశ్వఇతివ దిదం బ్రహ్మేతి గర్హయేత్యతఆహ - అప్రమేయమితి. అవిషయం చక్షురాదీనాం తర్హి కథం బ్రహ్మణ స్సిద్ధిరతఆహ - చిత్తైక

వేద్యం. సంస్కృతేన చిత్తేనైకేనైవేదం వేద్యతే. న చాప్రమేయత్వచిత్తవేద్యత్వయోః కథం సామానాధికరణ్యం విరుద్ధధర్మయో రితివాచ్యం, సంస్కృతచిత్తేతరావేద్యత్వ మప్రమేయత్వమితి. కస్మాద్బ్రహ్మ చిత్తేనాపి వేద్యతేఽత ఆహ - గుహాహితమితి. బుద్ధిస్థ మిత్యర్థః. యద్యపి ఘటాదిష్వపి బ్రహ్మాఽస్తి తథాప్యస్వచ్ఛత్వా ద్ఘటాదయో న బ్రహ్మప్రతిఫలనం గృహ్ణన్తి, చిత్తంతు స్వచ్ఛత్వా ద్గృహ్ణాతి. ఏవం చిత్తస్య చైతన్యాభాసద్వారా చేతనత్వలాభా ద్బ్రహ్మజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః యద్వా గుహాహితం బుద్ధౌ ప్రతిబిమ్బరూపత్వేన స్థితమిత్యర్థః. ప్రత్యగభేదేనైవ బ్రహ్మ సాక్షాత్కర్తవ్యం నాన్యథేత్యభిప్రాయః గుహాహిత మిత్యస్య శరీరే ప్రవిష్ట మిత్యప్యర్థోఽస్తి. తస్య చాత్రైవ తాత్పర్యం శరీరరాన్త ర్హృదయాకాశే హ్యాత్మోపలభ్యతే. యద్వా ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖేభ్య ఇతి శ్రుతేః గుహాహితం సర్వం శరీర మభివ్యాప్య స్థిత మిత్యర్థః. ఇతి యో జానాతి స విద్వాన్ కస్య కామ స్యాప్తయే ప్రాప్త్యర్థం సన్తప్యేత ఆత్మభిన్నకామయితవ్యవస్త్వభావా దితిభావః సవిద్వాన్ విశ్వకృత్సర్వకర్తా భవతి. బ్రహ్మత్వా దితిభావః. సవిద్వాన్ సకలస్య జగత ఆత్మా భవతి. అస్యచ విదుషస్సమం సర్వ మాత్మా భవతి, ఆత్మన ఏవ సర్వాత్మా త్సర్వస్య చాత్మత్వా దితి భావః. నను ఆత్మని సర్వస్య కల్పితత్వా దాత్మా విద్వాన్ సర్వస్యాత్మా భవతు రజ్జురివ సర్పస్యాత్మా కథమ్పున ర్విదుష ఆత్మనఏవ సర్వమాత్మా భవితు మర్హతీతిచే న్నైష దోషః. యదిదం దృశ్యతే సర్వం తద్బ్రహ్మైవ. యథా సర్పో రజ్జురేవ వస్తుతః.ఽతశ్చ విద్వాన్ బ్రహ్మణ ఆత్మా బ్రహ్మచ విదుష ఆత్మేతి ప్రత్యగ్బ్రహ్మాభేదే వాక్యస్య తాత్పర్యాత్. నచ విద్వద్బ్రహ్మణో ర్ద్వయోః కథ మన్యోన్యాత్మత్వమితివాచ్యం, విదుష ఆత్మా స్వరూపం యదస్తి సచ్చిదానన్దం త ద్బ్రహ్మైవ బ్రహ్మణశ్చ యదస్తి సచ్చిదానన్దం స్వరూపం తద్విద్వానేవేతి. నహి సచ్చిదానన్దం స్వరూపద్వయ మస్తి యేన విద్వద్బ్రహ్మస్వరూపయో ర్భేద స్స్యాత్ అతఏవ- ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేతి శ్రూయతే. అస్మాదే వాద్వితీయబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాన్మోక్షః, భిన్నాత్మజ్ఞానన్తు సన్తాపహేతురేవ, స్వాధికేశ్వరసద్భావాత్, భయంచ తస్మా ద్భవతి 'భీషాస్మా ద్వాతః పవత' ఇత్యాదిశ్రుతేః, 'ద్వితీయాద్వై భయం భవ'తీతి శ్రుతేశ్చ. అతఏవ భిన్నాత్మజ్ఞానినాం న సంసారోపరమః, 'మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్య'తీతి శ్రుతేః, తస్మా న్ముముక్షుణా అద్వైతజ్ఞానమేవ సమ్పాద్య మిత్యభిప్రాయః. ౨౦౪

శ్లో॥ ప్రాజ్ఞం పాప మిమం కృతం తపతి నో పుణ్యంచ నైవాకృతం
నిత్యోఽయం మహిమా కృతేన విదుషో వృద్ధిం క్షయ శ్చైతి నో
ఏవంవి త్తితిక్షా న్తిదాన్త్యుపరతిశ్రద్ధాసమాధానవా
నాత్మానం సమవైతి చాత్మని బహి శ్చాత్మాన మేత త్సమమ్. ౨౦౫

వ్యా.—నను జ్ఞానినోపి కర్మలేప స్స్యా దితి కథ మ్ముక్తి రతఆహ - ప్రాజ్ఞ మితి. ఇమం ప్రాజ్ఞ మద్వైతినం కృతం పాపం నో తపతి. అకృతం పుణ్యంచ నైవ తపతి. సఞ్చితపుణ్యపాపకర్మణాం జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వా న్మయా పాపం కృత మహం కష్టాం దశాం తేన గమిష్యామీతి విదుషో నాస్తి సన్తాపః. తథా కృతస్యైవ పుణ్యస్య బన్ధకత్వభియా పరిత్యక్తత్వేన నాహం పుణ్య మకరవ మితి సన్తాపోపి విదుషో నాస్తి. తస్మా ద్విద్వా న్పుణ్యపాపాభ్యా మలిప్తఏవ, యద్వా అక్రియ మాత్మానం యో మన్యతే తస్య పాపకరణా త్పుణ్యాకరణాచ్చ నతాపలేశః, ఆత్మనోఽసఙ్గస్యాక్రియస్య పాపపుణ్యతత్ఫలాసమ్బద్ధత్వాత్ - అథవా ఆత్మవ్యతిరేకేణ పుణ్యపాపకర్మాభావాత్ ఇతి. ఏతేన యస్య పాప మకరవ మితి పుణ్యం నాకరవమితిచ తాపో నాస్తి స ఏవ విద్వానితి గమ్యతే. నను శుభకర్మణో వృద్ధిహేతుత్వ మశుభ కర్మణః క్షయహేతుత్వంచ లోకశాస్త్రప్రసిద్ధం తథాచ విద్వానపి వృద్ధయే శుభం కర్మ కుర్యాత్, క్షయవారణాయ చాశుభం కర్మ న కుర్యాత్, ఏవంసతి పాపకరణ పుణ్యాకరణే విదుష స్తాపజనకే ఏ వేత్యతఆహ. నిత్యఇతి. విదుష ఆత్మవిదః నిత్యః అయం మహిమా ఆత్మైశ్వర్యః కృతేన కర్మణా సాధునేత్యేతత్. వృద్ధిం నైతి కృతే నాసాధుకర్మణా క్షయంచ నో ఏతి నిత్యత్వాదేవ. నహి వృద్ధిక్షయవద్వస్తు క్వాపి నిత్యం స్యాత్. తస్మా ద్విదుషా సర్వం శుభకర్మ త్యక్తవ్యమేవ, "సర్వ ధర్మా న్పరిత్యజ్య మా మేకం శరణం వ్రజేతి గీతావచనాత్. న చాశుభం కర్మ కర్తవ్య మితి ప్రాప్త మితి భ్రమితవ్యం ప్రాగేవ త్యక్తత్వా న్నిషిద్ధ కర్మణః. నిషిద్ధం కర్మ త్యక్త్వా విహితం కర్మ కృత్వా శుద్ధచిత్తోహి జ్ఞాన మార్గే ఽధికరోతి. తస్మా న్నాస్తి విదుషః కర్మణా కోప్యర్థః. అథ జ్ఞానసాధనా న్యాహ - ఏవంవిదితి. ఏవంవి దేవంవిద్వా న్పురుషః తితిక్షా న్తిదాన్త్యుపరతి శ్రద్ధాసమాధానవాన్ తితిః క్షమా ద్వన్ద్వసహిష్ణుత్వం శాన్తి ర న్తరిన్ద్రియనిగ్రహః దాన్తి ర్బహిరిన్ద్రియనిగ్రహః ఉపరతి స్సన్న్యాసః. శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః సమాధానం చిత్తైకాగ్ర్యం తద్వాన్ సన్ ఆత్మని శరీరే బుద్ధౌవా ఆత్మానం ప్రత్యఞ్చం సమవైతి పశ్యతి. బహిశ్చ ఏత త్సమం సర్వం జగ దాత్మానం సమవైతిచ

పశ్యత్యేవ. “అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత” ఇతిశ్రుతే ర
న్తర్బహి శ్చాత్మాన మేకమేవ పశ్యతి నతు తద్భిన్నం కిఞ్చిద్వస్తు అసత్త్వా
దేవ నాన్య త్పశ్యతీతి, “నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చ” నేతిచ శ్రుతేః. తస్మాద్జ్ఞానా
ర్థినా పురుషేణ తూష్ణ్యాదిమతా భావ్య మిత్యభిప్రాయః. ౨౦౫

శ్లో॥ ముఖ్యం సాధన మత్ర వేదగదిత స్సన్న్యాసఏవైషణా
త్యాగా త్స్వస్థమతి ర్య దఞ్చతి యతి స్స్వాత్మాన మత్రాద్వయమ్
య స్సర్వం పురుషాత్మకం కలయతే కుర్యాత్కథం కర్మ స
ప్రాప్త స్తద్విదుషో ప్రయత్నవశత స్సన్న్యాసఏవోత్తమః ౨౦౬

వ్యా.- కింపున ర్జ్ఞాన స్యాన్తరఙ్గం సాధనం తత్రాహ. ముఖ్యమితి. అత్ర శమదమాదిషు వేదగదిత స్సన్న్యాసఏవ ముఖ్యం సాధనం భవతి. యస్స్మాత్. ఏషణాత్యాగా త్కామత్యాగా త్స్వస్థమతి ర్యతిః అత్ర దేహే బుద్ధౌవా అద్వయం బ్రహ్మాభిన్నం స్వాత్మాన మఞ్చతి పశ్యతి. దుష్కరోఽయం సన్న్యాసఇతి మన్వానం ప్రత్యాహ యఇతి. యః సర్వం జగ త్పురుషాత్మకం స్వాత్మభూతం కలయతే పశ్యతి ససిద్ధాన్ కథం కర్మ కుర్యా న్నకథమపి. తత్తస్మాద్విదుష ఆత్మవిదః ఉత్తమ స్సర్వాధిక స్సన్న్యాసః అప్రయత్నవశతః ప్రయత్నంవినైవ ప్రాప్తః సిద్ధః. నను జ్ఞానినః కామాభావా త్సన్న్యాస స్సిద్ధ్యతునామ జిజ్ఞాసోః కథం జ్ఞానార్థసాధనస్య సన్న్యాసస్య సిద్ధి రితిచే దుచ్యతే. ఆత్మైవేదం సర్వమి త్యాపాతతోఽపి యో వేత్తి తస్య పరోక్షాత్మవిదః సాధ్యసాధనవిషయైషణాఽభావాత్కర్మసన్న్యాస సిద్ధిరితి. యద్వా భవతు జిజ్ఞాసో ర్జ్ఞానార్థం సన్న్యాసః. తత్త్వవిదస్తు సన్న్యాసో వ్యర్థ ఇత్యత ఆహ- యఇతి- జిజ్ఞాసో స్సన్న్యాసః ప్రయత్నసాధ్యః. తత్త్వవిదస్తు అప్రయత్నసిద్ధఏవ సన్న్యాసః కేనచిదపి వారయితుం నశక్యతే ఇతి. ఉత్తమ ఇత్యనేనచ వివిదిషాసన్న్యాసా ద్విద్వత్సన్న్యాస ఉత్తమఇతి ప్రతీయతే. తస్మా దాత్మానం వేత్తుం విదిత మాత్మానం సాక్షాత్కర్తుంచ ముముక్షుణా సన్న్యసితవ్య మేవేతిభావః. ౨౦౬

శ్లో॥ పాప్మానో తరతి ప్రచేతస మముం నోవా తప త్యేష వై
పాప్మానం తరతి ప్రభు స్తపతి చాపాపోఽరజస్సంశయః
జన్మవ్యాధిజరాన్తభీతిరహిత స్సాక్షా దయం బ్రహ్మవి
చ్చాత్మా బ్రాహ్మణఏవ చిత్సుఖమయం త ద్బ్రహ్మలోకోఽవ్యయమ్. ౨౦౭

వ్యా.—నను యది సర్వం సన్న్యస్యతి కర్మ విద్వాన్, తర్హి ప్రాచీనదురిత క్షయోఽస్య నస్యాన్నిత్యకర్మభిర్హి తన్నాశ్యతే. ఏవం నిత్యాకర్మాకరణాత్ప్రత్యవాయోపి స్యాత్. అతఆహ పాప్మేతి. అముం ప్రచేతసం ప్రకృష్టచేతసం బ్రహ్మవిదం పాప్మా పుణ్యస్యాపి బన్ధకత్వాత్పాప్మత్వమేవేతి పుణ్యపాపద్వయమిత్యర్థః. నోతరతి, నస్పృశతి, నోతాపయతి. ప్రత్యుత ఏష ప్రభు ర్విద్వానేవ. పాప్మానం తరతి అతిక్రామతి, తపతి క్షపయతిచ. తస్మాదపాపః. అరజస్సంశయః రజసా సంశయేనచ రహితః. జన్మవ్యాధిజరాన్తభీతిరహితః. అన్తో మరణం. సాక్షాదపరోక్షేణ బ్రహ్మవిదయమ్. ఆత్మాచ ఆత్మైవ భవతి. విదుషఏవాత్మత్వాత్. అయమేవ బ్రాహ్మణో భవతి. బ్రహ్మవిదఏవ ముఖ్యబ్రాహ్మణత్వాత్. అయమేవ చిత్సుఖమయం జ్ఞానానన్దస్వరూపం తద్బ్రహ్మ భవతి. బ్రహ్మవిదఏవ బ్రహ్మత్వాత్. అయమేవ లోకోపి భవతి. బ్రహ్మభూతస్య బ్రహ్మవిద ఏవ సర్వత్వాత్. యద్వా. చిదభిన్నం సుఖం చిత్సుఖం, తదేవ చిత్సుఖమయం భవతి. అయమేవ చిదానన్ద మ్భవతి. సర్వావభాసకత్వా ద్దుఃఖరహితత్వాచ్చ విదుష ఆత్మనః. అయమేవ తద్బ్రహ్మలోకః తత్ప్రసిద్ధంచ తద్బ్రహ్మ తద్బ్రహ్మ తదేవలోకః తద్బ్రహ్మలోకః భవతి. అథవా తత్తథా బ్రహ్మలోకో భవతి. యద్వా తత్ప్రసిద్ధం చిత్సుఖమయం చిత్సుఖం భవతి ఇతి. ౨౦౭

శ్లో॥ ఏవం దేశికబోధితోఽభయ మితశ్శిష్యః ప్రియాయాఖిలం
స్వం స్వం స్వం గురవే దిశే జ్జనకరాడ్వా యాజ్ఞవల్క్యర్షయే
బ్రహ్మైవాభయ మద్వయం పరతరం నిత్యంచ నేతీతి స
న్నిర్దిష్టం ధ్రువ మప్రమేయ మితర త్సర్వం భయాధాయకమ్. ౨౦౮

వ్యా.— అథ గురుదక్షిణాదానం శిష్యస్య కార్య మితి వదతి - ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా దేశికబోధిత ఆచార్యేణానుశాసితః శిష్యః అభయ మితః ప్రాప్తస్సన్. అభయప్రాప్తేః ప్రాక్ జ్ఞాతవ్యావశేషసద్భావా దితిభావః. ప్రియాయ గురోః ప్రీతయే. అఖిలం సమస్తం స్వం స్వకీయం స్వం ధనం గోభూమ్యాదికం స్వమాత్మానంచ దాసత్వాయ గురవే దిశే దేవం కేన కస్మై దత్త మతఆహ. జనకరాట్ జనకఇతి విదేహదేశాధిపః యాజ్ఞవల్క్యర్షయేవాఇవ. యథా జనకో యాజ్ఞవల్క్యేన బోధితః అభయం ప్రాప్య తస్మై విదేహా నాత్మానం గోసహస్రాణిచ దదేశ తద్వదిత్యర్థః కి న్త దభయ మతఆహ. బ్రహ్మైవాభయం భయరహితం వస్తు. తత్ర హేతు మాహ - అద్వయమితి ద్వితీయరహితత్వా దభయం

బ్రహ్మ "ద్వితీయాద్వై భయ మ్భవతీ"తి శ్రుతేః కిన్త ద్బ్రహ్మ. అతఆహ- పరతర
మితి సర్వస్మా దత్యన్తం విలక్షణం త దిదన్తయా నిర్దిశ్యతా మతఆహ. నేతీతి -
స న్నిర్దిష్టం సమ్యఙ్నిర్దిష్టమితి. సర్వనిషేధావధిభూతమిత్యర్థః. నిషేధావధిత్వేన
కిమితి నిర్దిశ్యతే విధిముఖేనైవ నిర్దిశ్యతా మతఆహ - అప్రమేయమితి. వాఙ్మనసా
గోచరమిత్యర్థః. అతఏవ నిత్యం సర్వంహి ప్రమేయ మనిత్య మతఏవ ధ్రువ
మవ్యభిచారి, ఏవంవిధం బ్రహ్మైవాభయమ్. ఏవకారార్థమాహ - ఇతర ద్బ్ర
హ్మభిన్నం సర్వం భయాధాయకం భయకృదేవ భవతి, ప్రమేయత్వా దనిత్యత్వా
దధ్రువత్వాచ్చ. తస్మా దభయం గన్తు మిచ్ఛతా ముముక్షుణా వివేకినా జ్ఞాన
మార్గఏవ ప్రవర్తితవ్యం నతు విద్యాకర్మమార్గయోః, దేవతోపాసనరూపవిద్యా
ఫలస్య స్వర్గాదేః కర్మఫలస్య చన్ద్రలోకాదేశ్చ భయాధాయకత్వాత్. జ్ఞాన
ఫలస్య మోక్షస్యైకస్యై వాభయత్వా దిత్యభిప్రాయః. నను అసన్న్యాసినాం బ్రహ్మ
విద్యాయాం నాధికారఇతి స్థాపితం వ్యాసేనైవ "అథాతోబ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి"సూ
త్రేణ. ఇహాపి తథైవోక్తం తత్కథం జనకయాజ్ఞవల్క్యయో గ్గృహస్థయోరేవ
బ్రహ్మవిచార శ్శ్రుత్యుక్తఇతిచే దుచ్యతే. బ్రాహ్మణస్యైవ సన్న్యాసేఽధికారో
న క్షత్త్రియాదేః విద్యాయాన్తు క్షత్త్రియాదేర ప్యధికారోఽస్త్యేవేతి జనకస్యా
సన్న్యాసినోఽప్యస్తి బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారః. యాజ్ఞవల్క్యస్తు మహాప్రతిభ
తయా వేదాధ్యయనమాత్రా దేవ తదర్థం బుద్ధవానితి వినాపి సన్న్యాసం బ్రహ్మవి
దేవ జాతః ఏవం బ్రహ్మవి ద్భూత్వాపి యాజ్ఞవల్క్యః బ్రహ్మనిష్ఠార్థం సన్న్యాసం
స్వీకృతవానేవ - నచ విదుషో బ్రహ్మనిష్ఠా వ్యర్థైవేతి వాచ్యం 'బ్రహ్మసంస్థోఽ
మృతత్వమే'తీతి శ్రుతేః. నచ జ్ఞానమాత్రా దలబ్ధ మమృతత్వం కథం తన్నిష్ఠా
తోపి లభ్యేతేతి వాచ్యం. జ్ఞానపరిపాకస్యైవ నిష్ఠాశబ్దార్థత్వాత్. నచ జ్ఞానమా
త్రాదేవ శిష్యస్య జనక స్యాభయప్రాప్తౌ గురో ర్యాజ్ఞవల్క్యస్య కుతో జ్ఞాన
నిష్ఠాస్వీకార ఇతివాచ్యం, జన్మాన్తరసుకృతవశా త్కస్యచి చ్ఛ్రవణమాత్రాదే
వాత్మసాక్షాత్కారో జాయతే. కస్యచిత్తు జ్ఞాననిష్ఠయా మనననిదిధ్యాసనరూప
యేతి. ఏవ మాత్మసాక్షాత్కారాభావా దేవ యాజ్ఞవల్క్యస్య గోకామత్వా
దికమ్. వస్తుతస్తు లోకసఙ్గ్రహాయ యాజ్ఞవల్క్యేన సన్న్యాసః స్వీకృతః యథా
జనకేనాశ్వమేధాదికం కర్మ, నతు జ్ఞానార్థం తస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాత్. గోకా
మత్వాదిప్రదర్శనన్తు తస్య లోకవిడమ్బనం శ్రీరామస్యేవ సీతావియోగదుఃఖవిడ
మ్బనమ్. తస్మా ద్యాజ్ఞవల్క్యవశిష్ఠాదిదృష్టాన్తేన గృహస్థస్య బ్రహ్మవిచారేఽధి

కార ఇతి వక్తుం న శక్యతే. తేషాం లోకాతీతచరిత్రత్వాత్. కిన్తర్హి సన్న్యాసిన ఏవ బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మవిచారేఽధికారః. ౨౦౮

శ్లో॥ పూర్ణం బ్రహ్మ జగన్మయం య దభవ ద్దణ్డోఽహివ న్మాయయా
తస్మా త్పూర్ణ మదో బృహ జ్జగ దిదం పూర్ణా త్సముద్గచ్ఛతి
పూర్ణే తిష్ఠతి లీయతేఽపి చ తథా పూర్ణే తతో విద్యయా
పూర్ణేఽస్మి న్ప్రవివేచితేఽ నృత మిదం పూర్ణం పరం శిష్యతే. ౨౦౯

వ్యా.—సమాప్తం యాజ్ఞవల్క్యం బ్రాహ్మణమ్. అథ ఉపాసనార్థం సోపాధికం బ్రహ్మ వివక్షు స్తావ దుక్తామేవ వస్తుస్థితి మనువదతి - పూర్ణ మితి - యద్యస్మాత్పూర్ణం పరిపూర్ణం నిరన్తరం నిరవయవ మద్వితీయంచ బ్రహ్మ మాయయా జగన్మయం ద్రష్టృదృశ్యభేదభిన్నజగద్రూప మభవత్. నను కథ మయం విరుద్ధార్థస్యాభ్యుపగమః. య త్పూర్ణస్య పరిచ్ఛిన్నత్వ మితి అతఆహ - దణ్డోఽహివదితి. యథా దణ్డో భ్రాన్త్యా అహి స్సర్పో భవతి, ఏవం బ్రహ్మాపి మాయయా జగద్భవతి, అనుభవస్య దురపలాపత్వా న్మాయాయాం సర్వసమ్భవాచ్చ. ఏతేన బ్రహ్మణో జీవత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ నతు వాస్తవం, యథా బ్రహ్మణః ఖాదిభూతాత్మత్వం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభౌతికాత్మత్వఞ్చ భ్రాన్తిసిద్ధం తద్వదితి - జీవబ్రహ్మభేద స్సిద్ధః. నను మాయయా బ్రహ్మ జగ ద్భవతునామ. జగత్పునర్బ్రహ్మ న భవత్యేవేతి న జీవో బ్రహ్మే త్యతఆహ. తస్మా ద్ధేతోః ఇదం ప్రత్యక్షం జగత్ చేతనాచేతనాత్మకం పూర్ణ మదః పరోక్షం బ్రహ్మైవ, ద్రష్టా దృశ్యంచే త్యుభయ మిదం ప్రత్యక్షం బ్రహ్మైవ నతు తతోఽన్యత్. న పరోక్షస్య జగతః కథం పరోక్షబ్రహ్మత్వ మితివాచ్యమ్, యోఽవిద్వాన్ పరోక్షం బ్రహ్మ మన్యతే తద్దృష్ట్యా పరోక్షం బ్రహ్మేత్యుక్తత్వాత్. వస్తుతస్తు అపరోక్షమేవ బ్రహ్మ "య త్సాక్షా దపరోక్షా ద్బ్రహ్మే"తి శ్రుతేః, విదుషో నిత్యాపరోక్షత్వాచ్చ బ్రహ్మణ ఆత్మభూతస్య' యద్వా ఇన్ద్రియాగమ్యత్వం పరోక్షత్వం తద్గమ్యత్వన్తు అపరోక్షత్వం. తథాచ ఇన్ద్రియవేద్య మిదం జగ దిన్ద్రియావేద్యం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. నచ జీవస్య కథ మిన్ద్రియవేద్యత్వ మితివాచ్యం, సుఖ్యహం దుఃఖ్యహ మితి ప్రతీత్యా మనోవేద్యత్వాత్సంసారిజీవస్య. న చైవమపి ఇన్ద్రియగమ్యస్య జగతః కథ మనిన్ద్రియగమ్యబ్రహ్మాభేద ఇతి వాచ్యమ్, యదేవేన్ద్రియాగమ్యం బ్రహ్మ తదేవ మాయయా ఇన్ద్రియగమ్యం జగజ్జాతమితి ఇన్ద్రియగమ్యం జగ ద్వస్తుతో బ్రహ్మైవ, యథా సర్పా

భాసో వస్తుతో నస్త్యేవ. నను తత్త్వమసీ”త్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్ సచ్చిదానన్ద
స్వరూపత్వావిశేషాచ్చ జీవబ్రహ్మణో రభేదో భవతు కథమ్పున ర్జగద్బ్రహ్మణో
రత ఆహ. ఇదం జగత్ దృశ్యం సర్వం పూర్ణా ద్బ్రహ్మణ స్సకాశా త్సముద్గచ్ఛతి
ఆవిర్భవతి, గుణా దివ సర్ప ఇతిభావః. పూర్ణే బ్రహ్మణి తిష్ఠతి. గుణే సర్పవ
దితి భావః. అపిచ తథా పూర్ణ ఏవ లీయతే. తస్మా ద్దృశ్యమపి బ్రహ్మైవ.
యథా సర్పాభాసో గుణ స్తద్వదితి. యద్వా ఘటస్య మృదివ జగతో బ్రహ్మ
మాయావచ్ఛిన్నం సలక్షణమేవ కారణం నతు విలక్షణ మితి మృద్ఘటయోరివ
జగద్బ్రహ్మణో రభేద ఇతి భావః. అథవా సంసారిజీవ స్యాచేతనజగతశ్చ కథ
మసంసారిచేతనబ్రహ్మాభేద ఇత్యత ఆహ - జగదితి. అగ్నిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తేన జీవానా
మపి బ్రహ్మకార్యత్వశ్రవణాత్. ద్రష్టృజీవసముదాయో దృశ్యసముదాయశ్చ
సర్వోఽపి బ్రహ్మకార్యత్వా ద్బ్రహ్మైవ, మృత్కార్యఘటాది ర్యథా మృదేవ
తద్వ దితిభావః. నన్వస్మిన్ పక్షే జీవానాం జన్మమరణాభ్యుపగమా ‘దజో నిత్య’
ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధః కృతహానాకృతాభ్యాగమదోష శ్చేతిచే న్నైనమ్. చైత
న్యాత్మనా జీవస్య నిత్యత్వం బ్రవీతి శ్రుతిః. సా సంసార్యాత్మనాతు జన్యత్వం య
థాగ్నే రితిశ్రుతిః లిఙ్గినాం హి జీవానాం జన్మమరణే స్తః, లిఙ్గస్య జన్మమరణ
వత్త్వాత్. నచ కృతహానాదిప్రసఙ్గః, అనాదిత్వా త్సంసారస్య. వస్తుతస్తు అజా
ద్బ్రహ్మణ స్సకాశా జ్జీవో వా దేహాదిర్వా నైవ జాయతే, దృష్టాన్తాభావాత్. నాపి
జాతా జ్జాయతే అనవస్థాదోషాత్. తస్మా జ్జీవస్య జగతో వా జన్మాదిసద్భావ
ప్రతీతి ర్భ్రమైవ. అత ఏవోక్తం మాయయేతి తత స్తస్మా ద్ధేతోః. జగతో బ్రహ్మ
కార్యత్వా దిత్యర్థః. అస్మా జ్జగత స్సకాశా త్పూర్ణే బ్రహ్మణి ప్రవివేచితే సతి ఇదం
జగ దనృతమేవ భవతి. మృద స్సకాశా ద్ఘటస్య ప్రవివేచనే యథాఽనృతత్వం
తద్వ దితిభావః. పరం కారణం కేవలం వా పూర్ణం శిష్యతే అవశిష్యతే. సత్య
త్వేనేతిభావః. అత్రేదం బోధ్యమ్. లిఙ్గాత్మని ద్రష్టరి జీవే దృశ్యే ప్రపఞ్చే చ
య దనుస్యూతం బ్రహ్మణ స్సచ్చిదానన్దాంశత్రయ మహ మస్మి అహం భామి అహ
మ్ప్రియః ఇదమస్తి ఇదమ్భాతి ఇదమ్ప్రియ మితిచ ప్రతీతిసిద్ధం, తస్య జీవా ద్దృశ్యా
చ్చ పృథక్కరణే. ద్రష్టృదృశ్యయో రభావ ఏవ సిధ్యతి. బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సచ్చి
దానన్దరూప స్యావశేషశ్చ. ఏవం లిఙ్గోపహితచైతన్యలక్షణస్య జీవస్య లిఙ్గోపాధిపరి
త్యాగే చైతన్యమాత్రమే వావశిష్యతే. లిఙ్గస్యచాభావగమనం సచ్చిదానన్దపృథక్క
రణాత్. తస్మాద్బ్రహ్మాతిరిక్తస్య జీవస్య ద్రష్టు ర్దృశ్యస్య చాభావా త్పూర్ణం బ్రహ్మై
కమేవ, నచ ప్రత్యక్షస్య జగతః కథ మభావ ఇతి వాచ్యం,- ప్రత్యక్షస్యాపి రజ్జు

సర్పస్యాభావాభ్యుపగమాత్. నచ ద్రష్టుర్జీవస్య కథమభావ ఇతివాచ్యం, దృశ్యాభావే ద్రష్టురప్యభావాత్. నచ దృశ్యాభావే ద్రష్టుర్ద్రష్టృత్వమేవాపైతి నతు ద్రష్టురభావ ఇతి వాచ్యం, ద్రష్టృత్వశూన్యం యదస్తి తస్యైవ ద్రష్టృ, ఘటత్వశూన్యఘటవద్ద్రష్టృత్వశూన్యద్రష్టురసత్త్వాత్. కిన్తు తద్బ్రహ్మైవ, తదస్తీత్యస్మాభిరుచ్యత ఏవేతి. నచ బ్రహ్మాపి నాస్తీతి వాచ్యం, తస్య నిషేధావధిత్వాదవధిం వినా నిషేధాయోగాచ్చ. కిఞ్చ బ్రహ్మాభావః కిం ససాక్షికః ఉతాసాక్షికః? ఆద్యే యస్తత్సాక్షీ స ఏవ బ్రహ్మేతి కథ స్తస్యాభావః? ద్వితీయే కథమసాక్షికస్య బ్రహ్మాభావస్య శశశృఙ్గతుల్యస్యాభ్యుపగమః. నచ బ్రహ్మాభావస్య సాక్షీ ద్రష్టాఽహం జీవ ఏవ న బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్, అదృశ్యమానత్వాత్త్వయా బ్రహ్మభావస్య పశ్యసి హి త్వం బ్రహ్మ జగద్రూపం జాగరస్వప్నయోస్సుషుప్తౌ చాజ్ఞానసుఖరూపమ్. నచ జగదేవాహం పశ్యామి నతు బ్రహ్మేతి బ్రహ్మాభావం పశ్యామీతి వాచ్యం, సతి దర్శనే కార్యస్య జగతః కథం కారణస్య బ్రహ్మణోఽభావః? న చాకార్యమేవ జగదితి వాచ్యం, వృక్షాదేః కార్యత్వస్య దర్శనాత్. నచ క్షిత్యాదిభూతాన్యకార్యాణ్యేవేతి వాచ్యం, యద్యత్సావయవం తత్తత్కార్యమితి వ్యాప్తేః. క్షిత్యాదీని భూతాని సావయవాన్యేవేతి కార్యాణ్యేవ ఘటాదివదితి. నచ నిరవయవత్వాదాకాశ ఏవ జగతః కారణమితి వాచ్యం, ఘటాదిభిః పరిచ్ఛిద్యమానస్యాకాశస్య నిరవయవత్వాసిద్ధేః. నచ ఘటాదిభిః పరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽపి కథం నిరవయవత్వమితి వాచ్యం, ఘటాదిభిర్మిథ్యాభూతైస్సత్యస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదాయోగాత్. న చైవం గగనస్యాపి సత్యస్య మిథ్యాభూతైర్ఘటాదిర్నాస్తి పరిచ్ఛేద ఇతి వాచ్యం, గగనసత్యత్వస్యాసిద్ధత్వాత్, ప్రత్యుత గగనమిథ్యాత్వస్యైవ సిద్ధత్వాత్, గగనమసత్యం దృశ్యత్వాద్రజ్జుసర్పవదితి. నచ గగనమదృశ్యమేవేతి వాచ్యం, తథా సతి గగనస్యైవాసిద్ధేః. నచ గగనం ద్రష్టృ ఇతివాచ్యమచేతనత్వాద్గగనస్య. న చాద్రష్టృ బ్రహ్మాప్యచేతనమేవేతి వాచ్యం, చేతనస్య తవైవ బ్రహ్మత్వాత్. నచ నాహం బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్, హేత్వభావాత్. నచ ద్రష్టృత్వమేవ మమాబ్రహ్మత్వే హేతురితివాచ్యం, బ్రహ్మణోఽప్యుపాధివశేన ద్రష్టృత్వాత్. సర్వజ్ఞం హి బ్రహ్మ మాయావి. నచ మాయావినో బ్రహ్మణో మమ చ లిఙ్గినోఽస్తి మహదన్తరమితి వాచ్యం, యదేవ మాయావి బ్రహ్మ తదేవ లిఙ్గ్యపీతి. నచ మాయిత్వలిఙ్గిత్వయోః కథం సామానాధికరణ్యమితి వాచ్యం, లిఙ్గిత్వదేహిత్వయోరివా

విరోధాత్. నచ సోపాధికబ్రహ్మణ స్సత్త్వేపి నిరుపాధికం బ్రహ్మ నాస్తీతి వాచ్యం, యదేవ సోపాధికం తదేవ నిరుపాధికంచేతి. నచ సోపాధికత్వనిరుపాధికత్వయో ర్నాస్తి సామానాధికరణ్య మితివాచ్యం, ఘటోపహితత్వానుపహితత్వయో రేకస్మి న్నేవాకాశే సత్త్వదర్శనాత్. నచ సర్వదాపి బ్రహ్మ సోపాధికమేవేతి వాచ్యం, యస్య యదుపాధి స్తస్య స ఆగన్తుక ఏవేతి. న చోపాధ్యవివిక్తమేవ బ్రహ్మేతి వాచ్యం, యస్య య ఉపాధి స్స తస్మా ద్వివిక్తఏవేతి. న చోపాధివివిక్తం బ్రహ్మ న ప్రత్యక్షమితి వాచ్యం, త్వమేవ బ్రహ్మత్వాత్. నచ సోపాధిక ఏవాహం లిఙ్గిత్వా దితి వాచ్యం, యస్యేదం లిఙ్గ మస్తి స త్వం నిరుపాధికో బ్రహ్మైవేతి. నచ లిఙ్గా దవివిక్తఏవాహ మితి వాచ్యం, సుషుప్తౌ తవ లిఙ్గవియోగదర్శనాత్, లిఙ్గద్రష్టు స్తవ లిఙ్గా ద్వివిక్తత్వాచ్చ. నచ లిఙ్గం నాహం పశ్యామీతి వాచ్యం, మమ ప్రాణో మమ మన ఇత్యాద్యనుభవాత్. నచ సుషుప్తావపి మమాజ్ఞానోపహితత్వ మస్త్యేవేతి వాచ్యం, తదాపి త్వయా అజ్ఞాన మనుభూయతఏవేతి వివిక్త ఏవాజ్ఞానా ద్భవాన్. న చైవ మజ్ఞానద్రష్టాఽహం నైవ బ్రహ్మ భవామి బ్రహ్మ హ్యద్రష్టృ ఇతి వాచ్యమ్, బ్రహ్మణో ప్యజ్ఞానసాక్షిత్వాత్. నచ బ్రహ్మ న ద్రష్ట్రితి పూర్వోక్తవ్యాఘాత ఇతివాచ్యం, చక్షురాదిభిః కరణై ర్బ్రహ్మ నపశ్యతీతి తదర్థాత్. నచ చక్షురాదిభిః పశ్యతః కథ మ్మమ బ్రహ్మభేద ఇతివాచ్యం, త్వమపి చక్షురాదీన్ స్వతఏవ పశ్యసీతి. నచైవ మసర్వజ్ఞస్య మమ కథం సర్వజ్ఞబ్రహ్మభేద ఇతి వాచ్యం, త్వయాపి సుషుప్తౌ సర్వస్య దృశ్యమానత్వాత్. న చైవం సంసారిణః కథం మమ బ్రహ్మభేద ఇతివాచ్యం, సంసారద్రష్టు స్తవాసంసారిత్వాత్. నచ బ్రహ్మ సంసారం నైవ పశ్యతీతి వాచ్య మసర్వజ్ఞత్వాపత్తేః. నచ బ్రహ్మ వస్తుతో సర్వజ్ఞమేవేతి వాచ్యం, తవాపి తథాత్వాత్. క స్తర్హి హేతు రితిచే ద్వస్తుత స్సర్వాభావఏవ. న చైవం బ్రహ్మ న జ్ఞానస్వరూప మితివాచ్య మిష్టాపత్తేః. అతఏవ హి నేతినేతీతి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ. సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతి తు లాక్షణికః ప్రయోగః. న చైవ మనిర్వాచ్యస్య బ్రహ్మణః కథం వ్యవహారవిషయత్వ మితి వాచ్యం, మాయయా తదుపపత్తేః. తస్మా త్కాలత్రయేప్యద్వితీయ మనిర్వాచ్యం బ్రహ్మైకమే వాస్తి, "ఏకమేవాద్వితీయ" మితి శ్రుతేః తస్మింశ్చ బ్రహ్మణి జీవఇతి ఈశ్వరఇతి జగదితిచ ప్రతీతి ర్భ్రాన్తిరేవ రజ్జౌ సర్ప ఇతి దణ్డఇతి భూచ్ఛిద్ర మితిచ ప్రతీతిః. సాచ భ్రాన్తి ర్మాయయా జాతేతి మాయాయా స్తస్యా దర్శితవిద్యయా వినాశే పునర్బ్రహ్మైకమే వావశిష్యతే, యథా సర్పాభాసాదినాశే రజ్జురేవావశిష్యతే తద్వ దితి సఙ్క్షేపః. ౨౦౯

శ్లో॥ ఓం ఖం బ్రహ్మ పురాణ ఏవ పరమాకాశోఽత్ర ఖం కైశ్చన
వ్యోమేదం ఖమితి ప్రగీత మక్షరం తద్బ్రహ్మ యద్వా పరమ్
ధ్యాయే దోమితి వైదికా విదు రముం వేదోఽయ మిత్యాగమో
య చ్చైతత్ప్రభవో విద న్త్యపి యత శ్చైనేన వేద్యం సమమ్. ౨౧౦

వ్యా.—అస్యచ బ్రహ్మణః ప్రాప్తిసాధనం ప్రకృష్టతర మోఙ్కారధ్యానం తావ దాహ - ఓమితి ఓ మోఙ్కారః, ఖం ఖాభిన్నం బ్రహ్మ భవతి. కిన్తత్ఖం యదభిన్నం బ్రహ్మేత్యత ఆహ. అత్రాస్మిన్వాక్యే ఖం ఖశబ్దార్థ ఇతి యావత్. పురాణః అనాదిః పరమాకాశః పరమాత్మైవ ఏతేన ఓఙ్కారః పరం బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్. పరబ్రహ్మణో హి నేదిష్ఠ మభిధాన మోఙ్కార ఇతి వాచ్యవాచకయో రభేదా దోఙ్కారః పరబ్రహ్మేత్యుక్తమ్. కైశ్చన కౌరవ్యాయణీ పుత్రాదిభిః ఇదం ప్రత్యక్షం ఖం భూతాకాశ ఏవ ఖం ఖశబ్దార్థ ఇతి ప్రగీతం ప్రకర్షేణోక్తమ్, ముఖ్యార్థం విహాయాముఖ్యార్థస్వీకారస్యాన్యాయ్యత్వాత్ "గౌణముఖ్యయో ర్ముఖ్యే కార్యసమ్ప్రత్యయ" ఇతిన్యాయాత్. 'అనన్తం సురవర్త్మ ఖ' మితి కోశేన ఖశబ్దస్యాకాశే రూఢత్వాచ్చేతి భావః. న చాస్మిన్ పక్షే కథం ఖం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్య మితివాచ్యం, ఖోపాధికం బ్రహ్మేతి తదర్థాత్. ఓఙ్కారో పరబ్రహ్మేతి ఫలితార్థః. సోపాధికస్య కార్యబ్రహ్మణో పరత్వాత్, అపరబ్రహ్మణోఽపి వాచక ఏవాయ మోఙ్కార ఇతిభావః. సోపాధికం నిరుపాధికం చ బ్రహ్మాభిధత్తే ఓఙ్కారః బ్రహ్మవాచకత్వాత్తస్యేతి పక్షద్వయమపి సమీచీన మేవ. తత్తస్మాత్ పరాపరబ్రహ్మవాచకత్వా దోఙ్కారస్యేత్యర్థః. పరం బ్రహ్మ యద్వా అపరం బ్రహ్మ ఓమితి ధ్యాయేత్. ముముక్షు రితి శేషః. తత్రాపరబ్రహ్మధ్యానే క్రమముక్తిః పరబ్రహ్మధ్యానేతు సాక్షాన్ముక్తి రితి విశేషః. ఓమితి త్రిమాత్రం శబ్ద ముచ్చరన్ తదర్థం బ్రహ్మ ధ్యాయేదితి ముఖ్యః పక్షః. తమేవ బ్రహ్మ ధ్యాయే త్సాలగ్రామమివ విష్ణు మిత్యన్యః పక్షః. తతశ్చ బ్రహ్మణోఽభిధానభూతః ప్రతీకభూతశ్చ భవ త్యోఙ్కారః. అతఏవ ఏత దాలమ్బనం శ్రేష్ఠ మేత దాలమ్బనం పరమితి శ్రూయతే. బ్రహ్మనారాయణపరమాత్మాదిపదాని బ్రహ్మణో వాచకాన్యేవ, న ప్రతీకభూతాని. అన్నప్రాణగగనాదయో బ్రహ్మణః ప్రతీకభూతా ఏవ, న త్వభిధానభూతా ఇతి. యత్రాతస్మిం స్తద్బుద్ధ్యారోప స్తత్ప్రతీకమితి బోద్ధ్యమ్. వైదికా బ్రాహ్మణాః అము మోఙ్కారమయం వేద ఇతి విదుః. కస్మా దోఙ్కారస్య వేదత్వ మత ఆహ. యద్యస్మా దాగమో వేద ఏతత్ప్రభవశ్చ ఏతస్మా దోఙ్కారాదేవ ప్రభవతీతి -

ఏతత్ప్రభవః. ఋగ్యజురాద్యాత్మక స్సర్వోఽపి వేద ఓఙ్కార ఏవేత్యర్థః, తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్. హేత్వన్తర మాహ. యతో యస్మాచ్చ సమం సర్వమపి వేద్యం వేదితవ్యం వస్తుజాతం వేద్యం సమం బ్రహ్మేతివా ఏనేన ఓఙ్కారేణ అన్వాదేశత్వా దేనా దేశః. విదన్త్యపి జానన్త్యేవ విదన్త్యనేనేతి వేదఇతి వ్యుత్పత్తే రితి భావః. తస్మా దోమితి బ్రహ్మ ధ్యాయేత్. ౨౧౦

శ్లో॥ పుత్రా న్దేత్యదిశ త్ప్రజాపతి రితా న్దేవా న్నరాం శ్చాసురా
న్ప్రత్యేకం తఇమే క్రమేణచ దమం దానం దయా మ్భేజిరే
అద్యత్వేపి దదేతి తేన జనతామేఘాత్మనా శాస్యతే
తస్మా త్తత్త్రయ మభ్యసే చ్ఛుభతమాం యో వష్టి గన్తుం గతిమ్.
౨౧౧

వ్యా.—తస్య చోపాసక స్యేదం త్రయ మావశ్యక మిత్యాహ - పుత్రానితి. ప్రజాపతిః ఇతా నాత్మానం ప్రపన్నా న్కృతబ్రహ్మచర్యా న్శిష్యా న్దేవా న్నరా నసురాంశ్చ పుత్రా న్ప్రత్యేకం ద ఇత్యదిశత్ ఆజ్ఞాపితవాన్. దమ యత దత్త దయధ్వ మితి పదత్రయ స్యాద్య మక్షరం ద ఇత్యేత దుపదిశేత్యర్థః. తే చేమే దేవా నరా అసురాశ్చ పితు రభిప్రాయం విదిత్వా క్రమేణ దమ మిన్ద్రియనిగ్రహం దానం యథాశక్తి ద్రవ్యస్య సంవిభజనం దయాం ప్రాణిషు కృపాంచ భేజిరే గృహీతవన్తః, అదాన్తత్వం లుబ్ధత్వం క్రూరత్వంచ స్వాగతం దోషం స్వయమేవ పశ్యన్తః అస్మద్దోషాభిజ్ఞః ప్రజాపతి రస్మభ్య మేతద్దోషత్యాగమే వోపదిశే దితి మనసి తర్కయన్తః, తన్ముఖోద్గతదవర్ణశ్రవణా త్తథా తాని భేజిర ఇత్యర్థః. దేవాదయో జాతివిశేషాః ప్రసిద్ధాః; యద్వా మనుష్యేష్వేవ సద్గుణశాలినో దేవా దుర్గుణాస్తు అసురా ఇతి బోద్ధవ్యం. తథాచ మనుష్యేషు యే అదాన్తా స్తే దేవా యే లుబ్ధా స్తే నరాః యే హింసకా స్తే అసురా ఇతి వివేకః. అనేనచ మనుష్యాణాం దమదానదయాగుణాః ప్రసిద్ధా ఇతి సూచ్యతే. మనుష్యవిషయత్వా చ్ఛాస్త్రస్య యుక్తఞ్చేదమ్. నను ప్రజాపతినా దేవాదిభ్యః దమాదిక ముపదిష్ట మిత్యత్ర కిం మాన మతఆహ. అద్యత్వే ఽప్యధునాపి తేన ప్రజాపతినా మేఘాత్మనా మేఘరూపేణ జనతా లోకః దదేతి శాస్యతే. మేఘశబ్దస్య గర్జితస్య దశబ్దావృత్తిరూపత్వా దితిభావః. దదేతి ద్విరుక్తి స్సమ్భ్రమద్యోతనాయ దేశ్యాను శాసనస్య దార్ఢ్యద్యోతనాయ వా. తస్మా దేవం ప్రజాపతినా దేవేభ్యః నరేభ్యోఽసురేభ్యశ్చ పూర్వం దేత్యుపదిష్టత్వా దధునాపి మేఘాత్మనా జనతాయాం దేత్యు

పదిశ్యమానత్వాచ్చేత్యర్థః. స ఇతి శేషః. తత్త్రియం దమం దానం దయాం చాభ్య సేత్ ఆత్మని సమ్పాదయేత్. యః శుభతమా మతిశయేన శుభాం గతిం దేవ త్వాదికం గన్తుం ప్రాప్తుం వష్టి ఇచ్ఛతి స ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్మా దుపా సకస్య దమాదిత్రియ మావశ్యక మిత్యభిప్రాయః. ౨౧౧

శ్లో॥ ఏత త్త ద్ధృదయం ప్రజాపతి రిదం బ్రహ్మేద మేవాఖిలం
యోఽస్మిన్ వేద హృవర్ణ మస్య హరతే స్వోఽన్యో బలిం సన్తతమ్
యో దం వేద దద త్యముష్య సకలా శ్చాన్యే స్వకీయా బలిం
యోఽయం వేద త దేక మక్షర మసౌ స్వర్గం ప్రయాయా త్పదమ్.
౨౧౨

వ్యా.—అథ హృదయోపాసన మాహ - ఏతదితి. తదేత ద్ధృదయం బుద్ధి రేవ ప్రజాపతిః, బుద్ధేరేవ సృష్టృత్వాత్. ఇదం హృదయమేవ బ్రహ్మ, బృహ త్త్వాత్. ఇదం హృదయమే వాఖిలం సర్వం, సర్వస్యాపి హృదయకల్పితత్వాత్. అథ హృదయాక్షరోపాసన మాహ. యః అస్మిన్ త్ర్యక్షరే హృదయపదే హృవర్ణం హృఇ త్యేక మక్షరం వేద హృఞ్ హరణే ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్నిష్పన్నం రూపం హృ ఇత్యేతదితి వేద. అస్య వేదితుః సమ్ప్రదానత్వవివక్షయా చతుర్థీ. అస్మై ఇత్యర్థః. స్వః స్వీయః అన్యశ్చ సంతతం బలిం హరతే అభిహరతే, సమర్ప యతీత్యేతత్. హృదయాయ ప్రజాపతయే సర్వే ప్రాణా ఇన్ద్రియా బలిం హరన్తే. హృదయంచ భోక్త్రర్థం బలిం హరతే ఇతి కృత్వా తదర్థబోధకహృవర్ణోపాసనాదపి పురుషస్య బలిహర్తృత్వం సిద్ధ్యతీతిభావః. యః దమితి ద్వితీయ మక్షరం వేద దదాతే ర్దఇత్యేత దూపమితి అముష్య తస్య - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ - అన్యే స్వకీయా జ్ఞాతయశ్చ సకలాస్సర్వే బలిం దదతి. హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వీయాని కరణాని అన్యేచ విష యాః స్వం స్వం వీర్యం దదతి హృదయంచ భోక్త్రే దదాతి. స్వం వీర్య మితి కృత్వా తదర్థబోధక దవర్ణోపాసనా త్పురుషస్య బలిగ్రహణం సమ్భవతీతిభావః. తత్తథా యః యమి త్యేక మక్షరం తృతీయం వేద. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేత దూప మితి. అసౌ స్వర్గం పదం లోకం ప్రయాయాత్. ఏవం నామాక్షరోపాసనాద పీదృశ ముత్కృష్టం ఫలం భవతి కిమ్పున స్స్వహృదయస్వరూపోపాసనాదితి హృదయ స్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః. ౨౧౨

శ్లో॥ సత్యం తద్ధృదయం బభూవ హృదయం త త్సత్యమేవేతి య
త్సత్యం బ్రహ్మ మహచ్చ యక్షమితి యో వేదైష లోకాన్ జయేత్

శత్రుం చైవ జయేదితి ప్రథమజం సత్యం విజానన్ పుమాన్
సత్యం బ్రహ్మ యతి స్తతః ఫల మిదం విద్యానురూపం విదః. ౨౧౩

వ్యా —అథ హృదయబ్రహ్మణి సత్యత యోపాసనం విధిత్సన్నాహ. త త్పూర్వోక్తం ప్రజాపత్యాత్మకం హృదయం సత్యం భవతి యద్యస్మా త్తద్ధృదయ మేవ ఇతి వక్ష్యమాణవిధయా సత్యం బభూవ. యః సత్యం బ్రహ్మ మహ ద్యక్షం చేతి వేద యద్వా యః మహ ద్యక్షం సత్యం బ్రహ్మేతి వేద స ఏవ లోకాన్ జయేత్. తథా ప్రథమజం మహద్యక్షం సత్యం బ్రహ్మేతి విజానన్ విద్వా నేవ పుమాన్ శత్రుంచ జయేత్. తత్రహేతు మాహ. యతో యస్మా త్సత్యమేవ బ్రహ్మ తతః తస్మా ద్విదః సత్యం బ్రహ్మ విదుషః విద్యానురూప మిదం పూర్వోక్తం ఫలమ్. ౨౧౩

శ్లో॥ ఆపోవా ఇద మగ్ర ఆసుర సృజన్ తా స్సత్యసంజ్ఞం మహ
ద్యక్షం సో ప్యసృజ త్ప్రజాపతి మసౌ దేవాన్ సదోపాసతే
సత్యం బ్రహ్మ త ఏత దాదిచరమా వర్ణౌతు సత్యౌ సయా
మధ్య స్తోఽనృత ఏవచా ప్యుభయత స్సత్యావృత స్సత్యతి. ౨౧౪

వ్యా.—మహ ద్యక్షం ప్రథమజ మిత్యుక్తం కథ మస్య ప్రథమజత్వ మత ఆహ - ఆపఇతి. ఇదం నామరూపవికృతం సర్వం జగ దగ్రే ఉత్పత్తేః ప్రాక్ ఆపోవై ఏవ ఆసుః. అబాత్మకమే వాసీ దిత్యర్థః. ఆపఇత్య స్యాపేక్షయా ఆసు రితి బహుత్వం యద్వా ఇదమగ్రఇ త్యేకం పద మస్యాగ్రే ఇత్యర్థః ఆపఏ వాసు రాసన్. ఆప శ్శబ్దేన నామరూపాభ్యా మవికృత మవ్యాకృతం కర్తృసహితం, నతు జలం, తస్య నామరూపవికృతత్వాత్, ఖాద్యపేక్షయా అవరత్వాచ్చ కేవల స్యావ్యాకృతస్య జగత్స్రష్టృత్వాయోగా త్కర్తృసహిత మిత్యుక్తం, కర్తృచ బ్రహ్మ. తథాచ అవ్యాకృతోపాధిక మీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మాత్రాప ఇత్యుచ్యత ఇతి సిద్ధమ్. తా ఆపః సత్యసంజ్ఞం మహ త్పూర్వోత్కృష్టం సృష్టత్వా దితిభావః. యక్షం పూజ్యం హిరణ్యగర్భ మితియావత్. సత్యసంజ్ఞం యక్షం మహత్. మహ త్త్వమి తివా, మహ త్త్వస్యైవ హిరణ్యగర్భత్వాత్. సర్వబుద్ధిసమష్టి ర్హి మహచ్ఛబ్దేనాభి ధీయతే. హిరణ్యగర్భశ్చ సర్వబుద్ధిసమష్ట్యాత్మక ఇత్యుక్తమ్. నను కథ మస్య కార్యబ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సత్యసంజ్ఞత్వం సత్యంహి కారణబ్రహ్మ "సత్యం జ్ఞాన మనన్త" మితిశ్రుతేః. యత్కృతకం త దస దితి కార్యస్యాసత్యత్వనిశ్చయా

చ్ఛ్రుతిచే దుచ్యతే. సత్ అమూర్తం ఖ వాయ్వాత్మకం భూతద్వయం త్యత్ మూర్తం తేజోజలభూమ్యాత్మకం భూతత్రయం. తతః భూతపఞ్చకం సత్య మిత్యుచ్యతే. ఏతదేవ మన ఇన్ద్రియాణిచ జనయిత్వా తైస్సహితం షోడశకం లిఙ్గ మ్భవతి, తథాచ లిఙ్గం సత్య మితి సిద్ధం. తచ్చ లిఙ్గం హిరణ్యగర్భః, సమష్టిలిఙ్గస్యైవ మహత్తత్త్వాఖ్యస్య హిరణ్యగర్భత్వాత్. అత స్సత్యత్వం హిరణ్యగర్భస్య. కిఞ్చ కారణాత్మనా హిరణ్యగర్భ స్సత్యఏవ, కారణస్య సత్యత్వా త్కార్యస్యచ కారణాదనన్యత్వాత్ మృద్ఘటవదితి. అపిచ హిరణ్యగర్భే నిరపేక్షసత్యత్వాభావేపి సాపేక్ష మస్త్యేవ సత్యత్వమితి. సోపి సచ హిరణ్యగర్భః ప్రజాపతిం విరాజం పఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యస్థూలశరీరసమష్టిపురుష మసృజత్. అసౌ విరాట్పురుషః దేవా నాదిత్యాదీ నసృజత్. ఏవం ప్రజాపతిద్వారా దేవసృష్టృత్వాదేవ హిరణ్యగర్భస్య మహత్త్వ మితిభావః. తస్య యక్షత్వం దర్శయతి. తే దేవా స్సత్యం హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ సదా ఉపాసతే. పితరమపి విరాజ ముపేక్ష్య పితామహం హిరణ్యగర్భమే వోపాసతే. ఏవం దేవపూజ్యత్వాదే వాస్య యక్షత్వ మితిభావః. ఏవం హిరణ్యగర్భస్య ప్రథమజత్వమహత్త్వయక్షత్వాని దర్శయిత్వా అథ తన్నామ్న స్సత్య స్యోపాసన మాహ - ఏతదితి. ఏతదాదినిధనా ఏతస్య సత్యస్య నామ్న ఆదిః ప్రథమః చరమోఽన్త్యశ్చ తే సయా వర్ణా సఇతి యఇతి చాక్షరే సకారయకారా విత్యర్థః. తుశబ్దో మధ్యమవర్ణవైలక్షణ్యద్యోతనార్థః సత్యౌ భవతః, మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యో మధ్యస్థ స్త స్తకారస్తు అనృతోభవతి, మృత్యురూపత్వాత్ మృత్యవనృతశబ్దయో స్తకారసామాన్యాత్. అపి చైవ మనృతోఽప్యేష తవర్ణః. ఉభయతః పార్శ్వద్వయే సత్యానృతః సత్యాభ్యాం సకారయకారాభ్యా మావృతః పరిగృహీతః, వ్యాప్తః అన్తర్భావిత ఇతి యావత్. అతఏవ సత్యేతి సత్యైవ దాచరతి. సతు స్వానృతత్వం ప్రకటయతి. ఏవం సర్వస్య సత్యబాహుల్యం మృత్యో రనృత స్యాకిఞ్చిత్కరత్వంచ యో వేద తం విద్వాంసం కదాచి త్ప్రమాదకమ ప్యనృతం న హినస్తీతి వాక్యశేషః. ౨౧౪

శ్లో॥ సత్యం బ్రహ్మత దక్షిణేక్షిణ ఇనే పుంసశ్చ మూర్ధాఽస్య భూ
ర్బాహూ ద్వాచ భువ స్సువస్తుచరణౌ నామాహ మిత్యప్యహః
అన్తర్హృద్యపి హృన్మయోఽస్తి పురుషో బ్రహ్మాత్మకో భాస్వర
స్సూక్ష్మో వ్రీహియవాదివ త్స సకల స్యేశః పతిః శ్శాసకః. ౨౧౫

వ్యా.— తస్యైవ సత్యస్య బ్రహ్మణః స్థానవిశేషేషు ఉపాసనాప్రకారాన్ దర్శయతి. తత్పూర్వోక్తం సత్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భ ఇత్యేతత్ ఇనే సూర్యే

దక్షిణే అక్షిచ అస్తీతి శేషః. అస్యచ సూర్యమణ్డలస్థస్య దక్షిణాక్షిస్థస్య చ బ్రహ్మాత్మకస్య పురుషస్య భూ ర్మూర్ధా ఏకాక్షరత్వా చ్ఛిరస ఏకత్వాచ్చ భువః ద్వౌ బాహూ ద్వ్యక్షరత్వా ద్భువ ఇత్యస్య సువస్తు చరణౌ పాదౌ. తత్ర నయనస్థస్య అహమితి నామ, ఆత్మత్వాత్. సూర్యస్థస్య అహరితి నామ. ఏవ ము క్త్వా హృది హృత్పుణ్డరీకస్యాన్తః హృన్మయః మనోమయః మనఃప్రాయః మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్ భాస్వర స్తేజోమయః చిన్మయ ఇత్యేతత్ బ్రహ్మాత్మకో హిరణ్యగర్భాత్మకః పురుషోఽస్తి. మనోమయత్వాదివిశేషణవిశిష్టపురుషరూపేణ హృది హిరణ్యగర్భోఽస్తీత్యర్థః. తతశ్చ మనోమయత్వాదివిశిష్టం పురుషం హృది హిరణ్యగర్భాత్మనా ధ్యాయేదితి ఫలితార్థః. తస్య గుణాన్తరాణ్యాహ. వ్రీహియవాదివ త్స పురుష స్సూక్ష్మః, దుర్విజ్ఞేయత్వా దితిభావః. సకలస్య జగత ఈశః సకలస్య పతిః సకలస్య శాసక శ్శాస్తాచ భవతి. ౨౧౫

శ్లో॥ విద్యు ద్బ్రహ్మ తమోవిదానత ఇతి ప్రాహు స్తతో విద్యు ది
త్యేత ద్బ్రహ్మ విచిన్తయన్తి పురుషా యే తే విధూతాంహసః
ఆయు ర్బ్రహ్మ విచిన్తయన్తి కతిచి త్తాః పూర్ణ మాయు ర్వ్రజే
ద్వాచా కిం బహునా యథాగుణ మిదం ధ్యాతు ర్విధత్తే ఫలమ్. ౨౧౬

వ్యా.— ఉపాసనాన్తరమాహ - విద్యుదితి. తమోవిదానత స్తమఃఖణ్డనాద్ధేతోః విద్యు ద్బ్రహ్మేతి ప్రాహుః. తతః ఏత ద్బ్రహ్మ విద్యుదితి. విద్యు దేతద్బ్రహ్మేతి వా యే పురుషా విచిన్తయన్తి తే విధూతాంహసః నిరస్తాఘాః స్యు రితి శేషః. ఇదమేవ పాపప్రహాణం సూర్యాక్షిహృదయస్థపురుషోపాసనానామపి ఫలమ్. కతిచి దాయు ర్బ్రహ్మేతి విచిన్తయన్తి, తాః పూర్ణమాయు ర్వ్రజేత్ శతాయుష స్స్యు రిత్యర్థః. బహునా బహ్వ్యా వాచా వచనేన కిం న కిమపి. ఇదం బ్రహ్మ ధ్యాతుః యథాగుణం గుణ మనతిక్రమ్య గుణానురూపమితివా ఫలం విధత్తే సృజతి దదాతీత్యేతత్. యద్గుణకం బ్రహ్మ య ఉపాస్తే స తద్గుణరూపం ఫలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౧౬

శ్లో॥ స్వాహా హన్త వష ట్స్వధేతి సురభే ర్వాచ స్తనా బ్రహ్మణ
శ్చత్వారో విబుధోపజీవన మత స్స్వాహావషట్చ ద్వయమ్
హన్తే త్యేష నరాయనం పితృత తే ర్జ్ఞానం స్వధా జీవనం
ప్రాణోఽస్యా ఋషభస్తు వత్సతి మన స్తాద్భావ్య మస్మా ద్భవేత్.
౨౧౭

వ్యా.—అథ వాగ్బ్రహ్మోపాసనం వదన్ వాచి ధేనుత్వ మారోపయతి - స్వాహేతి. బ్రహ్మణః బ్రహ్మోఽభిన్నాయాః బ్రహ్మోపాధిభూతాయాః బ్రహ్మదృష్టి విషయభూతాయా ఇతియావత్. వాగ్బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి, వాచిహి బ్రహ్మదృష్టి ర్విధీయతే, వాచఏవ సురభేః త్రయీరూపాయా ధేనోః స్వాహాహన్తవషట్స్వధేతి చత్వారః స్తనా స్సన్తీతి శేషః. అత్ర ఏషు స్తనేషు స్వాహా వషడితిచ ద్వయం ద్వౌ స్తనౌ, విబుధోపజీవనం దేవా ఉపజీవ న్తీ(త్యే)వం ద్వయ మిత్యర్థః. స్వాహాకార వషట్కారాభ్యాం విబుధేభ్యో హవిషో దీయమానత్వా దితిభావః. హన్తేత్యేష స్తనః నరాయనం మనుష్యోపజీవనం హన్తేతి మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి హన్తకారో మనుష్యాణా ముపజీవనం భవతి. పితృతతేఃపితౄణాం స్వధా స్వధాకారః జీవనం భవతి నూనం ధ్రువం.,పితృభ్యః స్వధాకారేణ హి దీయతే కవ్యం. యద్వా స్వధా పిత్రన్నమ్ అస్యా వాగ్ధేన్వాః ప్రాణః ఋషభః బలీవర్దః ప్రాణాధీనత్వా ద్వాచః మనస్తు వత్సతి వత్సఇవాచరతి మనఏవ వత్స ఇత్యర్థః, యథా వత్సేన గౌః క్షరణోద్యతా క్రియతే, ఏవం మనసా వా గ్వచనోద్యతా క్రియతే. మనసా హ్యా లోచితే విషయే వా క్ప్రవర్తతే, తస్మా ద్వత్ససాదృశ్యం మనసః. వాగ్ధేను స్తనోపజీవి నో దేవాదయస్తు న వత్సస్థానీయాః కిన్తు పయఃపాతృబాలకస్థానీయాః. అస్మా ద్వాగ్ధేనుబ్రహ్మోపాసనా ద్విదుష ఇతిశేషః. తాద్భావ్యం యథోక్తవాగుపాధిక బ్రహ్మరూపత్వం ఫలం భవేత్. తస్మా దేతత్ఫలకామో వాగ్బ్రహ్మేత్యుపాసీత. -౨౧౭

శ్లో॥ పిణ్డ స్యాన్త రవస్థితః పచతి యో నానావిధా న్యోదనా
న్యేభి స్సజ్గిళితాని యస్య పిహితే కర్ణే ధ్వని శ్శ్రూయతే
జీవద్భి ర్జల మిన్ధనం భవతివా వైశ్వానరం తం శుచిం
బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయన్ బుధవర స్తాద్భావ్య మాపద్యతే. ౨౧౮

వ్యా.—తస్యైవప్రకృతస్య సత్యస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనాన్తర మాహ -పిణ్డస్యేతి. యః పిణ్డస్య దేహ స్యాన్త ర్జఠరే ఽవస్థిత స్సన్ ఏభిః ప్రాణిభిః సజ్గిళితాని భుక్తాని నానావిధాని చతుర్విధాని ఓదనాని అన్నాని పచతి, “అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహ మాశ్రితః, ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచా మ్యన్నం చతు ర్విధ” మితి గీతావచనాత్. జీవద్భిః నతు మరణోన్ముఖై రితిభావః. కర్ణే పిహితేసతి యస్య ధ్వనిః శ్రూయతే. ఏతేన జఠరాగ్ని ఘోషాశ్రవణం మరణసూచక మితి వ్య జ్యతే. యస్య జలం వా జలమపి ఇన్ధనంకాష్ఠం భవతి. భుక్తజలస్యాపి వైశ్వానరేణ

పచ్యమానత్వా దితిభావః. అతఏవ దివ్యాగ్ని రభిన్ధన ఇత్యుచ్యతే. తం వైశ్వానరం తన్నామకం శుచి మగ్నిం బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయ న్నృభవరః తాద్భావ్యం వైశ్వానరోపాధికబ్రహ్మత్వ మాపద్యతే ప్రాప్నోతి. ౨౧౭

శ్లో॥ విద్వాన్ ప్రేత్య గతోఽనిలం త్వరినభశ్ఛిద్రేణ తస్యోర్ధ్వ మా
క్రామ న్భాను మిత స్తదీయసుషిరా త్తల్లమ్బరాభ్రోపమాత్
ఆయ న్నూర్ధ్వ ముపేత్య చన్ద్ర మముతః ఖా ద్దున్దుభేః ఖోపమా
ద్గచ్ఛ న్నూర్ధ్వ ముపైత్య శోకమహిమం లోకం చిరం తిష్ఠతి. ౨౧౮

వ్యా.—సగుణబ్రహ్మోపాసకానాం య దుత్కృష్టఫలం యాచ గతిః తదుభయ మత్రోచ్యతే - విద్వానితి. విద్వాన్ సగుణబ్రహ్మోపాసకః ప్రేత్య ప్రారబ్ధావసానే శరీర మిదం విహాయ తు అనిల మన్తరిక్షస్థం తిర్యగ్భూతం స్తిమిత మభేద్యం వాయుం గతస్సన్. తస్య వాయోః అరినభశ్ఛిద్రేణ రథచక్రచ్ఛిద్రతుల్యచ్ఛిద్రేణ విదు ష్యనుగ్రహా ద్వాయునా స్వస్మి న్కల్పితేన తావత్పరిమాణేన మార్గేణేత్యర్థః. ఊర్ధ్వ మాక్రామన్ సన్ భాను మాదిత్య మితో గతో భూత్వా ఆదిత్యోహి బ్రహ్మలోకం జగమిషో ర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః త మయ ముపాసకో గత్వేత్యర్థః. త త్తతః లమ్బరాభ్రోపమాత్ లమ్బరస్య వాద్యవిశేషస్య అభ్రం ఛిద్రం తదుపమా త్తత్తుల్యా త్తదీయసుషిరా దాదిత్యసమ్బన్ధిచ్ఛిద్రాత్. స చాదిత్యోఽస్మా ఉపాసకాయ తావత్పరిమాణం మార్గం ప్రయచ్ఛతీతి భావః. ఊర్ధ్వ మాయ న్గచ్ఛన్. చన్ద్రం సోమలోకం దృశ్యమానచన్ద్రమణ్డలా ద్భిన్న మితిభావః. ఉపేత్య గత్వా దున్దుభే ర్వాద్యవిశేషస్య య త్ఖం ఛిద్రం తదుపమా దముష్య చన్ద్రస్య ఖాత్ ఛిద్రా దూర్ధ్వం గచ్ఛన్. అశోకం మానసశోకరహిత మహిమం శరీరదుఃఖవర్జితంచ లోకం బ్రహ్మలోక ముపైతి ప్రాప్నోతి. తత్రేతి శేషః. చిరం శాశ్వతీస్సమా స్తిష్ఠతి. ౨౧౯

శ్లో॥ వ్యాధిగ్రస్తతమః పుమాన్ య దధికం స న్తప్యతే త త్తథా
ప్రేతస్యానయనం శ్మశానధరణీ మగ్నౌచ తత్క్షేపణమ్
మర్త్యానాం పరమం తప స్సుతపసాఽనేన ప్రధూతాంహసో
మర్త్యా యాన్తి పరంచ లోక మితి యో వేదైష యాయా త్సచ. ౨౨౦

వ్యా.—బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన ఫలవ దబ్రహ్మోపాసన ముపన్యస్యతి. వ్యాధిగ్రస్తతమః పుమా నధికం స న్తప్యత ఇతియత్. తత్ తథా ప్రేతస్య శ్మశానధరణీ మానయనమ్. అగ్నౌ తత్క్షేపణం ప్రేతనిధానంచ. మర్త్యానాం పరమ

ముత్కృష్టం తపః. సన్న్యాసారణ్యగమనవహ్నిప్రవేశానాం తపస్త్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. మర్త్యాః అనేన దర్శితేన సుతపసా శోభనతపసా త్రివిధేన ప్రధూతాంహసః క్షపితకల్మషాస్సన్తః. పరం పరమం లోకం స్వర్గాదికం యాన్తిచ గచ్ఛన్త్యేవ. ఇతి యో వేద. స ఏషచ విద్వానపి యాయాత్పరం లోక మిత్యేవ. ౨౦

శ్లో॥ అన్నం ప్రాణమృతే నతిష్ఠతి ఋతే ప్రాణోఽన్నత శ్శుష్యతీ
త్యన్నం ప్రాణ ఇదం పృథ జ్నచ బృహ ద్బ్రహ్మైవ యుక్తం ద్వయమ్
విష్ఠం సర్వ మిహేతి వీతి నిగద న్త్యన్నం రమన్తేఽత ఇ
త్యన్యం రం య ఇతి ప్రవేద రమతే సర్వం విశ త్యత్రిచ. ౨౧

వ్యా.—అన్నం బ్రహ్మే త్యుపాసనాన్తరం విధిత్స న్నాహ. అన్నమితి. అన్నం బ్రహ్మేతి కేచి దాహుః ప్రాణం బ్రహ్మేతి కతిచిత్. త దిదం మత ద్వయమ ప్యయుక్తమేవ. కస్మాత్ ప్రాణమృతే ప్రాణంవినా అన్నం నతిష్ఠతి అభుక్తం హ్యన్నం కాలవశా త్క్లిద్యతే. తథా. ప్రాణః అన్నతోఽన్నాదృతే శుష్యతి ఇతిహేతోః ఇద మన్నమయమితిశేషః, ప్రాణశ్చ పృథక్ ప్రత్యేకం బృహ ద్బ్రహ్మ న నైవభవతి. అవినాశిత్వా ద్బ్రహ్మణః. కిన్తర్హి ద్వయ మన్నం ప్రాణ శ్చే త్యుభయం యుక్తం పరస్పరసఙ్గతం సత్ బ్రహ్మ భవత్యేవ. అన్నప్రాణయో ర్గుణాన్తర మాహ. ఇహ అన్నే సర్వం ప్రాణిజాతం విష్ఠం విశే షేణ తిష్ఠతీతి విష్ఠ మాశ్రిత మితిహేతోః. అన్నం విఇతి నిగదన్తి బుధా ఇతిశేషః, అతోఽస్మా త్ప్రాణా త్సర్వాణి భూతానీతిశేషః, రమన్తేఇతిహేతోః అన్యః ప్రాణమిత్యర్థః. ప్రకరణాత్. రమితి నిగదన్తి. ప్రాణే దుర్బలేసతి రత్యభావాత్. య ఇతి ప్రవేద జానాతి అత్రాస్మిన్ తస్మిన్ విదుషి సర్వం విశతి సర్వం రమతేచ. ౨౧

శ్లో॥ ధ్యాయే త్ప్రాణ మథోక్థ మిత్యయ మిదం సర్వం య దుత్థాపయ
త్యస్మా దుక్థవిద స్సుతో ప్యనుగుణో వీర స్సము త్తిష్ఠతి
విద్యాతారతమత్వతో వివి దయం సాలోక్య ముక్థస్యవా
సాయుజ్యం ప్రతిపద్యతే పునరిదం యో వేద సోప్యశ్నుతే. ౨౨

వ్యా.- అన్నప్రాణయో ర్గుణద్వయవిశిష్టయో ర్మిలితయో రుపాసన ముక్తం పూర్వశ్లోకే. ఇహ ప్రాణ స్యైకస్యై వోపాసన ముచ్యతే ధ్యాయేదితి. అథ ప్రాణ ముక్థ మితి ధ్యాయే దుపాసీత. ఉక్థం శస్త్రవిశేషః. కథం ప్రాణస్యో క్థత్వ మతఆహ. యదయస్మా దయం ప్రాణ ఇదం సర్వ ముత్థాపయతి న హ్యప్రాణః

కశ్చి దుత్తిష్ఠతి తస్మా త్ప్రాణ ముక్థమిత్యుపాసీత. తదుపాసనఫల మాహ. అస్మా దుక్థోపాసనాద్ధేతోః ఉక్థవిదః అనుగుణఉక్థవి దిత్యర్థః. వీర స్సుత ఉత్తిష్ఠతి. ఏవం దృష్టఫల ముక్త్వా అదృష్టఫల మాహ. అయం వివిత్ విశేషజ్ఞః విద్యా తారతమ త్వతః విద్యాయాః తరతమత్వమేవ తారతమత్వం. తస్మా త్తారతమ్యా దిత్యర్థః. ఉక్థస్య ప్రాణస్య సాలోక్యం సాయుజ్యంవా ప్రతిపద్యతే. యః పునః యస్తు ఇదం ప్రాణోక్థోపాసనమహాత్మ్యాదికం వేద సోఽపి ఉక్థస్య సాలోక్యం సాయుజ్యంవా అశ్నుతే. ౨౨౨

శ్లో॥ తత్ప్రాణం యజు రి త్యుపాసీత్సమయం యస్మా న్మిథో యోజయ
త్యస్మై సర్వ మిదం బుధాయ భువనం శ్రైష్ఠ్యాయ చోద్యచ్ఛతే
సామేత్యేన ముపే త్సమఞ్ఛతి యతః ప్రాణే సమస్తం జగ
త్తస్మిన్ సర్వ మిదం సమఞ్ఛతి బుధే శ్రేష్ఠశ్చ సర్వేషు సః. ౨౨౩

వ్యా.—ప్రాణ స్యోపాసనాన్తరే ఆహ. తత్ప్రాణం యజు రిత్యుపే దుపాసీత, కథం ప్రాణో యజు రతఆహ. యస్మా దయం ప్రాణః సమం సర్వం సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. మిథోఽన్యోన్యం యోజయతి యునక్తి, నహి ప్రాణాభావే మిథ స్సజ్జతి స్స్య ద్భూతానామ్. అస్మై బుధాయ ఏవంవిదే ఇదం సర్వం భువనం శ్రైష్ఠ్యాయ శ్రేష్ఠత్వార్థ ముద్యచ్ఛతే ఉద్యతమ్భవతి. చా దస్య యజుషః ప్రాణస్య సాయుజ్యాదికం భవే ద్విదుష ఇతిగమ్యతే. ఏనం ప్రాణం సామే త్యుపేత్. కథ మస్య సామత్వ మతఆహ. యతః ప్రాణే సమస్తం జగ త్సమఞ్ఛతి సమ్యగిఞ్ఛతి సజ్జ చ్ఛతే తస్మిన్ బుధే సామ ప్రాణోపాసకే ఇదం సర్వం సమఞ్ఛతి సచ బుధః సర్వేషు శ్రేష్ఠో భవేత్. ౨౨౩

శ్లో॥ ప్రాణం క్షత్త్ర మితి ప్రవేత్తు విబుధో యస్మాత్ క్షతా త్త్రాయతే
ప్రాణః పిణ్డ మతో భవ త్యయ మితి క్షత్త్రం య ఏవం విదన్
ధ్యాయే త్స ప్రతిపద్యతే పున రిమం క్షత్త్రం బతాత్రం పరం
ప్రాణం వేద య ఏవ మేష స భజేత్ క్షత్త్రస్య సాయుజ్యకమ్. ౨౨౪

వ్యా.—ప్రాణ స్యోపాసనాన్తర మాహ - ప్రాణమితి. విబుధః ప్రాణం క్షత్త్రమితి ప్రవేత్తు ఉపాసీత యస్మాత్ ప్రాణః పిణ్డం దేహం క్షతా త్త్రాయతే శస్త్రాదిహింసితం దేహం పున ర్మాంసే నాపూర్య రక్షతీత్యర్థః. అతో హేతో రయం ప్రాణః క్షత్త్రమితి ఉక్త ఇతిశేషః, భవతి. య ఏవంవిదన్ విద్వాన్ ధ్యాయేత్. క్షత్త్రం ప్రాణమితి శేషః. యద్వా యో విద న్నేవం ధ్యాయేత్ స పున స్సతు

అతః స త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యతః క్షత్త్రం పరం ముఖ్యం ప్రాణం ప్రతిపద్యతే. ఇత్యేతదుచ్యతే. య ఏవం వేద స ఏష విద్వాంశ్చ క్షత్త్రస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యకం సాయుజ్యమేవ భజేత్. ౨౨౪

శ్లో॥ గాయత్ర్యాః ప్రథమే పదే వితనుయాత్ త్రైలోక్యదృష్టిం బుధో
ద్వైతీయీకపదే పునర్వితనుయాత్ త్రైవిద్యదృష్టిం తథా
తార్తీయీకపదే పరం వితనుయాత్ ప్రాణత్రయీదర్శనం
తుర్యే సా చ పదే పరోరజసి సంయాతా ప్రతిష్ఠాం పరామ్. ౨౨౫

వ్యా.—హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్య బ్రహ్మణ ఉపాసన ముక్తమథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమితీదం గాయత్రీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. బుధః విద్వాన్ గాయత్ర్యాః ప్రథమే పదే త్రైలోక్యదృష్టిం వితనుయాత్. తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యస్య భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యస్య చాష్టాక్షరత్వసామాన్యాదితి భావః. గాయత్ర్యాః ద్వైతీయీకపదే పునః ద్వితీయపాదే తు త్రైవిద్యదృష్టిం వితనుయాత్, భర్గో దేవస్య ధీమహీతి ద్వితీయపాదస్య ఋచో యజూంషి సామానీతి విద్యాత్రయస్య చాష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. గాయత్ర్యాః తార్తీయీకపదే పరం తృతీయపాదే తు ప్రాణత్రయీదర్శనం ప్రాణాదిత్రయదృష్టిం వితనుయాత్, ధియో యో నః ప్రచోదయాదితి తృతీయపాదస్య ప్రాణః అపానః వ్యానః ఇతి ప్రాణత్రయస్య చాష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. విద్యాఫలన్తు త్రైలోక్యజయాదిక మూహ్యమ్. సా చ త్రిపదా గాయత్రీ తుర్యే పదే పరోరజసి రజసః పరే వస్తుని పరాం ప్రతిష్ఠాం సమ్యగ్యాతా ప్రాప్తవతీ ప్రతిష్ఠితేత్యేతత్. అత ఏవ 'పరోరజసి సావదో' ఇత్యస్య గాయత్రీతురీయపదత్వేన వ్యవహారః. ౨౨౫

శ్లో॥ ఆదిత్యస్స పరోరజాః ప్రతిగతస్సత్యే ప్రతిష్ఠాం పరాం
సత్యం చక్షురిదం బలే బలమితి ప్రాణస్తదేవం బలే
గాయత్రీ తదియం నిగద్యత ఇతి ప్రాణో భజస్త్వేకతాం
దేవాః కర్మఫలాని యత్ర జగతస్సాఽఽత్మా ప్రతిష్ఠా యతః. ౨౨౬

వ్యా.—కోఽసౌ పరోరజా అత ఆహ. స దృశ్యమానమణ్డలాన్తర్వర్తీ ఆదిత్యః పురుషః మూర్తామూర్తరసత్వేన పూర్వం ప్రతిపాదితః. పరోరజాః రజసః రజోమయేభ్యస్సర్వేభ్యో లోకేభ్యః పర ఇతి పరోరజాః, సర్వేశితృత్వాత్. స చాదిత్యస్సత్యే పరాం ప్రతిష్ఠాం ప్రతిగతః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యేతత్. కిం తత్సత్యమత ఆహ - చక్షుస్సత్యమితి. చక్షుషా దృష్టస్య యథార్థత్వాచ్చక్షుస్సత్యమి

త్యుచ్యతే. ఇదం చక్షు ర్బలే ప్రతిష్ఠితమ్. కి న్తద్బల మతఆహ. ప్రాణో బల మితి ఉచ్యత ఇ శేష త త్తస్మా దేవ ముక్తప్రకారేణ బలే ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితా త త్తస్మా దియం గాయత్రీ ప్రాణఇతి నిగద్యతే ఉచ్యతే. కోఽసౌ ప్రాణోఽతఆహ. యత్ర ప్రాణే వేదా స్సర్వే సర్వాణిచ కర్మఫలాని ఏకతాం భజన్తి ప్రతిపద్యన్తే. సా ఏవంప్రాణస్వరూపా గాయత్రీ జగత ఆత్మా భవతి. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మా జ్జగతః ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయః, ప్రాణరూపాయాం గాయత్ర్యాం సర్వం జగ త్ప్రతిష్ఠితమితి సర్వస్య జగత ఆత్మా గాయత్రీ భవతీ త్యర్థః. ౨-౨౬

శ్లో॥ త్రాణా త్ప్రాణత తే రియం ప్రతిగతా గాయత్ర్యభిఖ్యాం గయాః
ప్రాణా వాఙ్ముఖరాహి శబ్దకరణా దాచార్య ఏనాస్తు యః
సావిత్రీ మనువక్తి యస్య స వటో స్తస్యాఖిలాం స్త్రాయతే
ప్రాణాం స్త న్నరకాది స న్నిపతనా ద్బ్రాహ్మణ్య మస్యా వశమ్.
౨-౨౭

వ్యా. - గాయత్రీశబ్దం నిర్వక్తి ఇయం దేవీ ప్రాణత తేః త్రాణా ద్ధేతోః గాయత్ర్యభిఖ్యాం గాయత్రీనామ ప్రతిగతా ప్రాప్తవతీ, గయాం స్త్రాయత ఇతి గాయత్రీతి వ్యుత్పత్తేః. నను గయత్రాణా ద్గాయత్రీ భవతు కథమ్పునః ప్రాణ త్రాణా దత ఆహ. హి యస్మా ద్వాఙ్ముఖరా వాగాదయః ప్రాణాః శబ్దకరణా ద్ధేతోః గయా భవన్తి, గాయన్తీతి గయా ఇతి వ్యుత్పత్తే రితిభావః. యద్యపి వాగే కైవ గాయతి తథాపి తత్ప్రాధాన్యా దన్యేపి గయా ఇత్యుచ్యన్తే. య స్త్వాచా ర్యః సావిత్రీం సవితృదేవతాకా మేనాం గాయత్రీం యస్య మాణవక స్యాను వక్తి ఉపదిశతి. స ఆచార్యః తస్య వటోః అఖిలా న్వాగాదీన్ ప్రాణా న్నరకాది సన్నిపతనాత్. నరకాదౌ సమ్యఙ్నితరాం పతనాత్. త త్తథా యథా గయాన్ గాయత్రీ తథేత్యర్థః త త్తస్మా దితివా. త్రాయతే గాయత్రీలాభా న్మాణవకో నిష్పాపో భవతీత్యర్థః. కిఞ్చ వటో ర్బ్రాహ్మణ్యసిద్ధిరపి గాయత్ర్యుపదేశవశా దే వేత్యాహ. బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణత్వ మస్యా గాయత్ర్యా వశ మాయత్తం భవతి. గాయత్ర్యా బ్రాహ్మణ మసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్య మితి శ్రుతే ర్ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తమ్. ఏతేన బ్రాహ్మ ణేతరా క్షత్రియవైశ్యా గాయత్ర్యుపదేశం నార్హన్తి కిమ్పునా రథకారాదయ ఇతి సిద్ధమ్. ౨-౨౭

శ్లో॥ సావిత్రీం ప్రదిశన్తి కేచన బుధా ఆనుష్టుభీం సాహసా
చ్ఛిష్యేభ్యోఽనువదామ ఏవ వయ మిత్యేభ్యో గిరం భాషిణః
గాయత్ర్యైవ వితీర్ణయా వటుత తే ర్వాగాదికం హ్యర్పితం
సర్వం త ద్గురుణేతి యుక్త మిద మేవాన్య న్మృషై వోదితమ్. ౨౨౮

వ్యా.—కేచన బుధాః వయ మేభ్య శ్శిష్యేభ్యో గిరం సాక్షా త్సరస్వతీ మేవానువదామ ఇతి భాషిణో వదన్త స్సన్తః, సాహసా చ్ఛిష్యేభ్యః ఆనుష్టుభీ మనుష్టుప్ప్రభవాం సావిత్రీం - 'త త్సవితు ర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనమ్ శ్రేష్ఠం సర్వధా తమం తురం భగస్య ధీమహి. ఇతిమన్త్రమితిభావః' ప్రదిశన్తి. గురుణా వటుత తే ర్గాయత్ర్యా వితీర్ణయా సత్యైవ వాగాదికం తత్సర్వ మర్పితం భవతి. హిఃప్రసిద్ధా - గాయత్ర్యా ప్రాణత్వా త్ప్రాణస్యచ వాగాద్యధిపతిత్వా ద్ప్రాణ దానాదేవ వాగాదిదానం సిద్ధమితి భావః. ఇతిహేతోః. ఇదమేవ గాయత్రీదాన మేవ యుక్తం పశ్చాదితిశేషః, ఉదిత మన్య దనుష్టుప్ప్రభవసావిత్రీదానన్తు మృషైవాయుక్తమేవ. ౨౨౮

శ్లో॥ గాయత్ర్యాః ప్రథమం ప్రతిగ్రహకృతా ల్లోకత్రయ స్త్యైనస
స్త్రైవిద్యస్య పదం ద్వితీయ మపరం ప్రాణస్య రక్షే ద్విదమ్
తుర్యం తత్పద మప్రతిగ్రహసమం సర్వోత్తమం సత్ఫలం
గాయత్రీతి మహానుభావకలితా సర్వై రుపాస్యా బుధైః. ౨౨౯

వ్యా.—అథ గాయత్ర్యుపాసకస్య ప్రతిగ్రహకృతం పాపం నాస్తీత్యాహ. గాయత్ర్యాఇతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం పాదం లోకత్రయస్య ప్రతిగ్రహ కృతా దేనసః పాపాత్. ద్వితీయం పదం త్రైవిద్యస్య ప్రతిగ్రహకృతా దేనసః. అపరం తృతీయం పదం ప్రాణస్య సర్వస్య ప్రతిగ్రహకృతా దేనసః. ఇదం గాయత్రీవిదం రక్షే ద్రక్షతి. పాదత్రయవిజ్ఞానఫలేన ప్రతిగ్రహత్రయకృతం పాపం ప్రియతఇత్యర్థః - ఉభయో స్సమత్వ మితిభావః. ఇదంచ కల్పయిత్వోక్తం నతు వస్తుతః నహి కశ్చిత్ త్రైలోక్యాదికం ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - తుర్యం తత్పదం తస్యాః పదస్తు. అప్రతిగ్రహసమం కేనాపి ప్రతిగ్రహే ణాతుల్య మతఏవ సర్వోత్తమం సత్ఫలం ప్రశస్తఫలకంచ భవతి ఇత్యేవం మహానుభావకలితా మహతా అనుభావేన యుక్తా గాయత్రీ సర్వై ర్బుధై ర్బ్రాహ్మణై రుపాస్యా. ౨౨౯

శ్లో॥ గాయ త్ర్యేకపదీ జగన్మయపదేనాసి త్రివిద్యాపదే
నాస్యేవ ద్విపదీ త్రిపద్యసి పదా ప్రాణాదిరూపేణచ

ఆదిత్యేన చతుష్పదీ పరపదేనాసి స్వతోఽపద్భవ
స్యస్మై తేఽస్తు నమః పదాయ చరమా యాభీష్టసన్ధాయినే. ౨౩౦

వ్యా.—అథ గాయత్రీనమస్కార మాహ - హేగాయత్రి త్వం జగన్మయపదేన ఏకపదీ అసి త్రివిద్యాపదేన ద్విపదీ అసి భవస్యైవ - ప్రాణాదిరూపేణ పదా పాదేన త్రిపదీ అసిచ ఆదిత్యేన పరోఽజసా తద్రూపేణేత్యర్థః. పరపదేన తురీయ పాదేన చతుష్పదీ అసి స్వతస్తు అపత్ - పదహీనా అసి నేతినేతీతివాక్యనిర్దిష్ట నిరుపాధికబ్రహ్మరూపత్వాదితిభావః. తే తవ సమ్బన్ధినే అభీష్టసన్ధాయినే కామప్రదాయ అనిష్టనివారకాయచ అనిష్టనివారణస్యాపి కామత్వాత్ చరమా యాస్మై పదాయ నమోఽస్తు. ౨౩౦

శ్లో॥ గాయత్ర్యా ముఖ మగ్ని రేవ దహన స్సర్వం యథైధో దహ
త్యాత్మస్థాపిత మేవమేవ సకలం గాయత్ర్యభిజ్ఞః కృతమ్
దగ్ధ్వా కల్మష మాప్య శుద్ధి మధికాం పూతోఽగ్నివ న్నిర్జరో
నిర్మృత్యుశ్చ భవన్ క్రమేణ పరమం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే. ౨౩౧

వ్యా.—గాయత్ర్యా ముఖం దర్శయతి గాయత్ర్యా అగ్ని రేవ ముఖం యథా దహనోఽగ్ని రాత్మస్థాపితం స్వస్మి న్నిక్షిప్తం సర్వ మేధః కాష్ఠం దహతి భస్మీ కరోతి. ఏవమేవ గాయత్ర్యభిజ్ఞః కృతం సకలం కల్మషం దగ్ధ్వా అధికాం శుద్ధి మాప్య ఆసమన్తా దాప్త్వా అగ్నివ త్పూతః పవిత్రస్సన్ నిర్జరః జరారహితః నిర్మృత్యు రమృతశ్చ భవన్ క్రమేణ పరమం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే. గాయత్ర్యాః పరబ్రహ్మత్వా ద్గాయత్ర్యుపాసకస్యచ గాయత్ర్యాత్మత్వలాభా దితిభావః. ౨౩౧

శ్లో॥ పాత్రేణేవ హిరణ్మయేన పిహితం బిమ్బేన సత్యం పదం
తత్త్వం తూర్ణ మపావృణు ప్రియకృతే సత్యాత్మనో మే రవే
ఏకర్షే యమ సూర్య రశ్మినిచయం పూషన్ జహీహి త్విషాం
సఙ్కోచం కురు వా తథా తవ పదం వీక్షేయ భవ్యం యథా. ౨౩౨

వ్యా.— యో జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ సోఽన్తకాలే గాయత్రీతురీయపాద మాదిత్య మేవం ప్రార్థయతీత్యాహ - పాత్రేణేతి. హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్య మిష్టం పదం వస్త్విప హిరణ్మయేన జ్యోతిర్మయేన బిమ్బేన మణ్డలేన సత్యం పదం బ్రహ్మ బ్రహ్మస్వరూప మిత్యర్థః. పిహితం చ్ఛన్నమ్. అసమాహితదృష్టినా మదృశ్యమానత్వా దితిభావః. హే రవే సత్యాత్మనః త్వదాత్మభూతస్యేత్యర్థః. మే మమ ప్రియకృతే దర్శనదానద్వారా ప్రియం కర్తుం తూర్ణం ద్రుతం మరణస్య

సన్నిహితత్వా దితిభావః. త్వం తత్పిధాన మపావృణు అపావృతం కురు. ఏకర్షే ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చ ఏకర్షిః, తత్సమ్బుద్ధిః అసహాయచారిన్ సర్వజగచ్చక్షుష్ట్వాత త్వేన సర్వజగత్సాక్షి న్నితివా. యమయతీతి యమః తత్సమ్బుద్ధిః యమ,సూర్య ప్రేరక, పూషన్ పోషక, తథా రశ్మినిచయం జహీహి విగమయ త్యజేతి యావత్. కథం స్వాభావికరశ్మినిచయస్య విగమన మితిచే త్తర్హి త్విషాం తేజసాం సఙ్కోచం వా కురు, యథా భవ్యం కల్యాణం తవ పదం స్వరూపం వీక్షేయ పశ్యేయం తథా కురు. ౨3౨

శ్లో॥ వ్యాహృత్యఙ్గధరోఽస్తి యోఽత్ర పురుషో బ్రహ్మా హిరణ్యోదరః
సోఽహం చా స్మ్యమృతో మ మైతు పతితే సత్యస్య దేహేఽనిలమ్
ప్రాణోఽన్యాఅపి దేవతా విదధతు స్వస్వప్రకృత్యాత్మతాం
భస్మా న్తంచ శరీర మేత దయతాం సాయుజ్య ముర్వ్యా స్తథా. ౨33

వ్యా.— అత్ర సూర్యమణ్డలే ప్రకరణాత్ వ్యాహృత్యఙ్గధరః భూరాదివ్యాహృత్యవయవవాన్ హిరణ్యోదరః హిరణ్యగర్భః హిరణ్మయతను రితియావత్. బ్రహ్మా బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః యః పురుషోఽస్తి సోఽమృతః పురుషోఽహ మేవాస్మి. అమృతోఽహం స పురుషఏ వాస్మీతివా- అహం సఏవాస్మి అతఏ వామృత శ్చాస్మీతి వా- సత్య స్యామృతస్య మమ దేహే పతితే సతి ప్రాణోఽనిలం బాహ్యావాయు మేతు గచ్ఛతు. తస్మి న్నిలీయతా మిత్యర్థః. అన్యా దేవతా శ్చక్షురాదికరణాన్యపి స్వస్వప్రకృత్యాత్మతాం స్వస్వకారణరూపం విదధతు బిభ్రతు. తథా ఏతచ్ఛరీరంచ భస్మా న్తం భస్మభావాపన్నం సత్ ఉర్వ్యాః స్సాయుజ్య మయతాం ప్రాప్నోతు ఇతి మ్రియమాణో విద్వా న్ప శ్యే దితిభావః. ౨33

శ్లో॥ ఓ మగ్నే స్మర మే క్రతో స్మర కృతం మాం శోభనే నాధ్వనా
దివ్యే నాపునరాగమేన మహతో లోకం నయ బ్రహ్మణః
సర్వేషాం వయునాని వేత్సి భగవం స్త్వం ప్రాణినాం కల్మషం
సర్వం నాశయ సేవితుం న కుశల స్త్వా మద్య కుర్వే నతిమ్. ౨3౪

వ్యా.— అథ మ్రియమాణ స్యాగ్నిప్రార్థనా మాహ - అవతీత్యోమ్ తత్సమ్బుద్ధి రోమ్. హేఓమ్ రక్షక పరమేశ్వర తత్ప్రతీకత్వా త్తదభేదేన నిర్దేశః. హేఅగ్నే హేక్రతో సఙ్కల్పరూప స్యాగ్నే ర్మనోమయత్వా ద్ధేక్రతో ఇతి సమ్బోధనం- క్రతు స్సఙ్కల్పపూర్వకో నిశ్చయః. తద్ధేతు స్సఙ్కల్పోఽపి క్రతు రిత్యుచ్యతే. మే కృతం మయా కృతం యజ్ఞాదికర్మ స్మర స్మర. ద్విరుక్తి రాద

రార్థా. కిమర్థం స్మరణ మతఆహ. మాం శోభనే నాపునరావర్తినా దివ్యే నాధ్వ
నా దేవయానేన మహతో బ్రహ్మణో లోకం నయ. త్వయా కృతస్య మయా
కథం స్మరణ మతఆహ. హే భగవన్, త్వం సర్వేషాం ప్రాణినాం వయునాని జ్ఞానాని
వేత్సి. వయునానీ త్యుపలక్షణం కర్మణామ్. నను త్వయా దుష్కృతమపి కృతం
తతః కథ స్త్వ ముత్తరేణ పథా నేతవ్య స్తత్రాహ. సర్వం కల్మషం పాపం
నాశయ. నను వాఙ్మాత్రేణ కథ మహం త్వత్ప్రార్థితం కుర్యాం కురు శుశ్రూషా
మతఆహ- అద్య మరణసమయే త్వాం సేవితు మహం నకుశలః నసమర్థః. శరీ
రేన్ద్రియపాటవాభావాదితిభావః. తస్మాత్తేఇతిశేషః, నతిం నమస్కారం కుర్వే.
తావతైవ సన్తుష్టస్త్వ మస్మా ముత్తరేణ పథా నయ బ్రహ్మలోకమ్. ఇతి మ్రియ
మాణో ఽగ్నిం ప్రార్థయేత. అగ్నిర్దేవోద్విజాతీనామితి స్మరణా దగ్ని మీళే పురో
హితమితి వేదోపక్రమా దుత్తరమార్గప్రారమ్భదేవతాత్వాచ్చాగ్నేః. అగ్ని
ర్జ్యోతిరహశ్శుక్ల ఇతి. ౨౩౪

శ్లో॥ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠసమ్పదయనోత్పత్తిప్రతిష్ఠాత్మకో
గాయత్రీతి నిగద్యతే సహి మహాన్ ప్రాణో న వాగాదయః
ప్రాణత్యక్త మిదం వపు ర్భవతి య త్పాపిష్ఠ మన్యై ర్నవా
యో వేదేతి స యాతి తం గుణగణం ప్రాణాశయం స్వాశ్రయః. ౨౩౫

వ్యా.—ప్రాణో గాయత్రీ త్యుక్తం కస్మా త్కారణా త్ప్రాణభావో గాయత్ర్యా ఉచ్యతే, నతు వాగాదిభావ స్తత్రాహ జ్యేష్ఠేతి. స మహాన్ ప్రాణః జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠసమ్పదయనోత్పత్తిప్రతిష్ఠాత్మకః. జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః. వసిష్ఠః పరేషా మభిభవకరః- అతిశయేన వాసీవా- త్రయాణాం కర్మధారయః. జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠః. సమ్పత్. అయన మాయతన ముత్పత్తిః ప్రజాతిః ప్రతిష్ఠా తదాత్మకః తద్రూపః జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠశ్చాసౌ సమ్పదయనోత్పత్తిప్రతిష్ఠాత్మకశ్చ తథోక్తః. హి అత ఏవ గాయత్రీతి నిగద్యతే. నను వాగ్వసిష్ఠా శ్రోత్రం సమ్పత్ హృదాయతనం రేత ఉత్పత్తిః చక్షుః ప్రతిష్ఠేతి కృత్వా వాగాదయోపి శ్రేష్ఠాఏవేత్యత ఆహ- నేతి వాగాదయో గాయత్రీ నభవన్తి. అశ్రేష్ఠత్వా దితిభావః. కస్మా ద్వాగాదీనా మశ్రేష్ఠత్వం ప్రాణస్యచ శ్రేష్ఠత్వం తత్రాహ - యద్యస్మా త్ప్రాణేన త్యక్తం స దిదం వపుః పాపిష్ఠ మ్భవతి. అన్యై ర్వాగాదిభి స్త్యక్తం సత్తు పాపిష్ఠం నభవ త్యేవ - తస్మా త్ప్రాణఏవ శ్రేష్ఠః. ప్రాణోపాసనఫలమాహ - య ఇతి వేద - స్వాశ్రయః శోభనప్రాణదేవతాశ్రయః సః విద్వాన్. ప్రాణాశ్రయం తం పూర్వోక్తం గుణగణం జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వాదిగుణబృన్దం యాతి ప్రాప్నోతి. ౨౩౫

శ్లో॥ ప్రాణస్యాన్న మిదం సమ స్త మవనా య ద్భుజ్యతే ప్రాణిభి
ర్వాస స్తస్యతు పీయతే య దుదకం త ద్బ్రాహ్మణా శ్శ్రోత్రియాః
ప్రాక్పశ్చాదపి భోజనా చ్ఛుభజలం స్వాచమ్య త న్మన్వతే
ప్రాణం వస్త్రధరం దధామఇతి యో వేదాన్నవ స్త్రే భజేత్. ౨౩౬

వ్యా.—ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణోపాసనం తత్ఫలఞ్చాహ-అవనా లోకే ప్రాణిభి ర్య ద్భుజ్యతే. త దిదం సమ స్తం వస్తుజాతం ప్రాణ స్యాన్న మ్భవతి. ప్రాణో నైవ సర్వత్ర సర్వస్యాద్యమానత్వా న్న హ్యప్రాణః కిఞ్చి దత్తి యత్ప్రాణిభిః పీయతే త దుదకం తస్య ప్రాణస్య వాసః వస్త్ర మ్భవతి. త త్తస్మాత్ - శ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాః. భోజనా త్ప్రాక్పశ్చాచ్చ శుభజలం నిర్మల ముదకం స్వాచమ్య సుష్ఠుఆచమ్య - ప్రాణం వస్త్రధర మనగ్నం దధామః కుర్మఇతి మన్వతే. య ఇతి వేద సఇతి శేషః. అన్నవ స్త్రే శోభన మన్నం వస్త్రఞ్చ భజే త్ప్రాప్నుయాత్. ౨౩౬

శ్లో॥ ద్యౌభ్రక్ష్మాపురుషాఙ్గనా ఇతి మతాః పఞ్చాగ్నయో దేవతాః
శ్రద్ధాసోమకవర్షకౌదనరసాం స్తేషు క్రమా జ్జుహ్వతి
జాయన్తే పురుషా స్తతో విదు రిదం యే శ్రద్ధయా కాననే
సత్యం సమ్య గుపాసతేచ విబుధా యాయుః పదం తే విధేః. ౨౩౭

వ్యా.—ద్యౌభ్రక్ష్మాపురుషాఙ్గనాః ద్యౌ రభ్రం పర్జన్యః క్ష్మా భూలోకః పురుషః అఙ్గనా తాః. పఞ్చ అగ్నయఇతి మతాః దేవతాః తేష్వగ్నిషు క్రమాత్ శ్రద్ధా మపః. సోమమేవ సోమక వర్షకం వర్షోదక మోదన మన్నం రసం వీర్యంచ జుహ్వతి క్షిపన్తి. తతః పురుషా జాయన్తే ఇదం యే విదుః. విదిత్వాచ. కాననే శ్రద్ధయా సత్య మ్బ్రహ్మ సమ్య గుపాసతేచ తే విబుధాః విధే ర్బ్రహ్మణః పదం యాయు ర్వ్రజేయుః. ౨౩౭

శ్లో॥ అర్చిర్వహ్నిసితోత్తరాయణసురస్థానార్కవిద్యుత్పదా
నాక్రమ్య క్రమశో విధేః పద మిమే స న్మానసే నాపితాః
తిష్ఠన్త్యత్ర పరాః పదార్థయుగలావచ్ఛిన్నకాలావధి
ర్ధాతా తిష్ఠతి యావదాగతి మితో నోవా లభన్తే పునః. ౨౩౮

వ్యా.—బ్రహ్మలోకమార్గం తత్ర స్థితిసమయం చాహ. ఇమే పూర్వోక్తా విద్వాంసః క్రమశః క్రమేణ అర్చిర్వహ్నిసితోత్తరాయణసురస్థానార్కవిద్యుత్పదాని సిత శ్శుక్లపక్షః. సురస్థానం దేవలోకః. ఆక్రమ్య మానసేన బ్రహ్మణా

మనసా స్పృష్టేన విధేః సత్ ప్రశస్తం పద మాపితాస్సన్తః. అత్ర విధిపదే పరా ఉత్కృష్టాస్సన్తః. పరార్ధయుగలావచ్ఛిన్న కాలో ఽవధి ర్యాయు ర్యస్యస పరార్ధయుగలావచ్ఛిన్న కాలావధి ర్ధాతా యావ త్తిష్ఠతి తావదితి శేషః, తిష్ఠన్తి. ఇతో ఽస్మా ద్బ్రహ్మలోకాత్. పునరాగతిం నోవా లభన్తే నైవభజన్తే. నపునరావర్తన్త ఇత్యర్థః. ౨౩౮

శ్లో॥ ఇష్టాపూర్తకృతో ఽథ ధూమరజనీకృష్ణాంశ్చ సవ్యాయనం
పైత్ర్యం చాన్ద్ర ముపేత్య దేవపశవః ప్రత్యాగతా స్తత్పునః
ఆకాశానిలవృష్టికా రధిగతా భూత్వాఽన్న మాప్త్వా రసం
హాయన్తే ప్రస్యసలే భవన్తి పురుషా అన్యేతు కీటాదయః. ౨౩౯

వ్యా.—అధ కర్మిణాం గతి మాహ- అథ ఇష్టాపూర్తం కుర్వన్తీతి ఇష్టాపూర్తకృతః. ధూమరజనీ కృష్ణాన్ ధూమం రాత్రిం కృష్ణపక్షం సవ్యాయనం దక్షిణాయనం పైత్ర్యం పితృలోకం చాన్ద్రం చన్ద్రలోకం చోపేత్య క్రమేణేతిభావః. తత్ర దేవపశవః దేవభోగ్యా భూత్వా తత్తస్మా త్పునః ప్రత్యాగతాః ఆకాశానిలవృష్టికాః కుర్యాభిః అధిగతాః ప్రాప్తాః అన్న మ్భూత్వా రసం రసభావ మిత్యర్థః ఆప్త్వా, ప్రస్యసలే హాయన్తే. తతః పురుషా శ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణా భవన్తి. అన్యేతు మార్గద్వయావిదః బహిర్ముఖాః బౌద్ధాదయః. కీటాదయో భవన్తి. ౨౩౯

శ్లో॥ ప్రాణోపాసక ఆత్మశుద్ధికరసత్కర్మాచికీర్షు ర్మహా
విత్తోపార్జనకృన్మహత్త్వకృతయే మన్థాఖ్యకర్మాచరేత్
పుణ్యాహే క్వచ నోత్తరాయణగతే శుక్లే పయో భక్షయ
న్స్మృత్యుక్తం విధి మాభృతోపకరణస్స ద్వాదశాహం వ్రతీ. ౨౪౦

శ్లో॥ కంసేవా చమసే ఫ్యదుమ్బరమయే సర్వౌషధీనాం ఫల
స్తోమస్యాపి నిధాయ సాధు మధునా దధ్నాచ మన్థం ఘృతైః
ఆసిచ్యావసథానలే ప్రజుహుయా ద్యావన్త ఇత్యాదిభి
ర్మన్త్రైర్మన్త్రమయం స్పృశన్నపి గిళే ద్గాయత్రపాదైః ఖిలమ్. ౨౪౧

వ్యా.—జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠోవసిష్ఠ ప్రతిష్ఠాదిగుణకస్య ప్రాణ ఇత్యుక్తం తత్ప్రాణోపాసకః. ఆత్మశుద్ధికర సత్కర్మ మనశ్శుద్ధికరం ప్రశస్తం విహితం యజ్ఞాదికర్మ ఆసమన్తా చ్చికీర్షుస్సః. తత్కర్మణో విత్తసాధ్యత్వా ద్విత్తస్యచ మహత్త్వాధీనత్వాత్. విత్తోపార్జనకృన్మహత్త్వకృతయే. విత్తసమ్పాదనహేతుభూత మహత్త్వ

లాభాయ మన్థాఖ్యకర్మ ఆచరేత్. తదేవ విశదయతి. ఉత్తరా శుక్లే పక్షే క్వచన పుణ్యాహే శుభే దినే ఉపక్రమ్య తతః ప్రాగేవ ఆభృతోపకరణః సమ్భృతోపకరణో భూత్వా - స్మృత్యుక్తం విధి మాశ్రిత్యేతి శేషః. ద్వాదశాహం పయో భక్షయన్ వ్రతీ భూత్వా - ఉదుమ్బర మయే హంసే కంసాకారే చమసే చమసాకారేవా పాత్రే సర్వౌషధీనాం తత్ఫల స్తోమస్యాపి మన్థం పిష్టం నిధాయ సాధు సమ్యక్ - మధునా దధ్నా ఘృతైశ్చా సిచ్య యావన్త ఇత్యాదిభి ర్మన్త్రై రావసథానలే గృహ్యాగ్నౌ ప్రజుహుయాత్ - కిఞ్చ మన్త్రమయం ఖిలం మన్థశేషం స్పృశన్ అపిశబ్దా దుద్యచ్ఛన్ - గాయత్రీ పాదైః గాయత్ర్యా ఇమే గాయత్ర్యాః పాదాః తైః గిళే ద్భక్షయేత్. ౨౮౦ – ౨౮౧

శ్లో॥ మన్థ స్యాస్య సమాగమాదపి తరు శ్శుష్కః ప్రరోహేత్పునః
కింవక్తవ్య మముష్య సన్నిశనజం భూయో మహత్త్వం నృణామ్
కర్మోద్దాలకయాజ్ఞవల్క్యమధుకాద్యాచార్యసన్తానత
స్సమ్ప్రాప్తం భువ మారచయ్య త దయం లోకో మహాన్ జాయతామ్.

౨౮౨

వ్యా.—మన్థకర్మకరణఫల మాహ - అస్య మన్థస్య సమాగమా న్నిషేచ నాదిత్యర్థః. శుష్కోఽపి తరుః పునః ప్రరోహేత్-అముష్య మన్థస్య సన్నిశనజం నృణాం మహత్త్వం భూయః పునః కిం వక్తవ్యమ్ - మన్థకర్మప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాం దర్శయన్ ప్రార్థయతే - ఉద్దాలకయాజ్ఞవల్క్యమధుకాద్యాచార్యసన్తానతః భువం లోకం ప్రాప్తం తత్కర్మ మన్థాఖ్య మయం లోక ఆరచయ్య కృత్వా మహాన్ జాయతాం భవతు. ౨౮౨

శ్లో॥ భూతానాం ధరణీ రసశ్చ ధరణే రాపో ప్యపా మోషధి
స్తస్యాః పుష్ప మిదం రసోఽస్యతు ఫలం తేషాం పుమా న్వై రసః
రేత స్తస్య రసః ప్రజాపతి రథా త్తస్య ప్రతిష్ఠాం స్త్రియం
సృష్ట్వా సోఽథ ఉపాస్త త త్త్రియ ముపాసీ తాధునా సాధునా. ౨౮౩

వ్యా.—శ్రీమన్థం కర్మ కృతవతఏవ పుత్రమన్థేఽధికారఇతి శ్రీమన్థకర్మోప దేశానన్తరం పుత్రమన్థకర్మోపదిశతి భూతానాం చరాచరాణాం ప్రాణినాం ధరణీ రస స్సారభూతః భూతానాం పృథివీ మధు ఇత్యుక్తత్వాత్. ధరణే శ్చాపో రసః అప్సు ధరణే రోతత్వా త్ప్రోతత్వాచ్చ అపా మోషధి రోషధయో రసః కార్యత్వాత్ తస్యా ఓషధీనా మిదం దృశ్యమానం పుష్పం రసః అస్య పుష్ప

స్యతు ఫలం రసః తేషాం ఫలానాం పురుషానేవ రసః. తస్య పురుషస్య రేతో రసః ఏవం రేతసో రసతమత్వా త్ప్రజాపతి రాలోచ్య తస్య రసస్య ప్రతిష్ఠాం స్త్రియ మధా త్ససర్జ; ఏవం స్త్రియం సృష్ట్వా సప్రజాపతిః స్త్రియ మథఉపాస్త. అథఉపాసనం నామ మైథునాఖ్యం కర్మ కృతవా నిత్యర్థః, యభితవానితియావత్. త త్తస్మా దధునాపి నా పుమాన్. సాధు సమ్యక్ స్త్రియ మధ ఉపాసీత యభేత్ "యద్య దాచరతి శ్రేష్ఠ స్త త్తదే వేతరే జనా" ఇతిగీతావచనాత్. అతఏ వైవం యభన్తిచ స్త్రియం పురుషాః ఏతే నోపాయాన్తరేణ భూమ్యాదౌ రేతః ప్రక్షేపో నకార్యఇతి సిద్ధమ్. ౨౪౩

శ్లో॥ ప్రాఞ్చం న వ్యదపూరయ త్ప్రజననం గ్రావాయితం చేన్ద్రియం
నార్యా వ్యఞ్జన మాత్మనః ప్రతి మహా నస్యా ఉపస్థః పునః
వేది ర్లోమచ బర్హి రాధిషవణే ముష్కౌ సమిద్ధోఽనలో
మధ్యే చర్మచ వాజపేయమఖినో లోకా నిదంవి ద్వ్రజేత్. ౨౪౪

వ్యా.-నను పశ్వాదిసాధారణం మైథునం కర్మ కిమితి కర్తవ్యత యోపదిశ్యతే. ఇతి శఙ్కాయాం వాజపేయమఖసామాన్యకల్పనార్థ మి త్యుత్తరమాహ. ప్రాఞ్చమితి మహాన్ స ప్రజాపతిః. ప్రాఞ్చం ప్రకృష్టగతియుక్తం గ్రావాయితం సోమాభిషవోపలస్థానీయ మాత్మనః ప్రజనన మిన్ద్రియం రేతః. నార్యా వ్యఞ్జనంప్రతి విశేషేణ ఉదపూరయత్. ఉత్పూరితవాన్. చకారా త్తేన స్త్రియ మభిసంసర్గం కృతవాన్. అస్యా నార్యా ఉపస్థస్తువేదిః. లోమాని బర్హిః. ముష్కౌ స్త్రీయోనిపార్శ్వద్వయవర్తినౌ గూఢౌ కఠినౌ మాంసఖణ్డౌ వృషణాయితౌ. ఆధిషవణే అధిషవణేవ వాధిషవణే సోమఫలకే భవతః. మధ్యే సమిద్ధః ప్రదీప్తో ఽనలోఽగ్ని రస్తి. చర్మ రహస్యదేశగతం చర్మ చర్మచ ఆనడుహం సోమఖణ్డనార్థం చర్మైవ. ఉపస్థాదిషు వేద్యాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ఫలమాహ. ఇదంవిత్. ఇదం వేత్తీ తీదంవిత్. వాజపేయమఖినో వాజపేయాఖ్యమఖం కృతవతః పురుషస్య లోకాన్ తత్ప్రాప్యాన్ లోకానిత్యర్థః వ్రజేత్. యావాన్ లోకో వాజపేయమఖిన స్తావా న్లోకోఽస్య విదుషః భవతి తస్మా న్మైథునే బీభత్సా నకార్యేతిభావః. ౨౪౪

శ్లో॥ యో విద్వా నితి కామినీపరిమదా చాధోపహాసం చర
త్యేష స్త్రీనివహస్య సర్వసుకృతం వృఙ్క్తే స్వయం మానవః

యోఽవిద్వా నథ కామినీపరిషదా చాధోపహాసం చర
త్యస్య స్త్రీనివహా స్సమ_స్తసుకృతం వృ_ఙ్త్తే స్వయం దుర్మతేః. ౨౮౫

వ్యా.--మైథునస్య వాజపేయమఖసామ్యవిద స్సుకృతిత్వం తదవిదో దుష్కృతి త్వఞ్చాహ- యఇతి. ఇతి విద్వాన్ యః. కామినీపరిషదాచ బహ్వీభిరపి కామినీభి రిత్యర్థః. అధోపహాసం మైథునం చరతి స ఏష మానవః, స్త్రీనివహాస్య సమ్బన్ధి సర్వం సుకృతం స్వయం వృ_ఙ్త్తే అపహరతి. స్వవశీకరోతీ త్యేతత్. అథ అవిద్వాన్ యశ్చ య స్తు కామినీపరిషదా అధోపహాసం చరతి త స్యాస్య దుర్మతే స్సమ_స్త సుకృతం స్త్రీనివహాః స్వయం వృ_ఙ్త్తే. తస్మా దవిద్వా న్మైథునకర్మకారీ పాపిష్ఠ ఏవ. ౨౮౫

శ్లో॥ స్వాపే జాగ్రతి వాత్మనోఽల్ప మధికం రేతో యది స్కన్దతి
ప్రాజ్ఞ స్త త్పరిమృశ్య యన్మఇతిచామన్త్ర్య భ్రువో ర న్తరే
నిర్మృజ్యా త్స్తనయో స్తథా ఋతుమతీం స్నాతాం స్వభార్యాం ధనై
ర్వస్త్రై రాభరణై ర్విధాయచ వశాం స్వస్మిన్ సకామాం తతః. ౨౮౬

శ్లో॥ ఆయా చోర్వురయుగం వియోగ మభిత స్సంస్పృశ్య వారత్రయం
విష్ణుర్యోని మితీరయ న్నిజముఖం కృత్వా ప్రియావ_క్త్రగమ్
విద్వా న్మన్మథసున్దరో మమ సుతో భూయా దితి ప్రార్థయన్
రేతోఽస్యా జుహుయా దుపస్థదహనే జాయేత తస్మా త్సుతః. ౨౮౭

వ్యా.—ప్రాజ్ఞః శ్రీమన్థం కృత్వా పుత్రమన్థం క ర్తుం పత్న్యా ఋతుకాలం ప్రతీక్ష తే. తద న్తరే రాగప్రాబల్యాత్. స్వాపే జాగ్రతివా అల్ప మధికంవా ఆత్మనో రేత స్స్కన్దతియది ప్రాజ్ఞః తద్రేతః పరిమృశ్య అభిమృశ్య చాత్ ఆదా య 'యన్మ'ఇతిమన్త్రేణ ఆమన్త్ర్య మన్త్రయిత్వా భ్రువోః స్తనయోర్వా అ న్తరే నిర్మృజ్యాత్. రేతస్స్ఖలనప్రాయశ్చిత్తసమా ప్తిద్యోతక స్తథాశబ్దః. ప్రాజ్ఞః ఋతుమతీం త్రిరాత్రా న్తే స్నాతాం స్వభార్యాం ధనై ర్వస్త్రై రాభరణైశ్చ వశాం స్వాధీనాం స్వస్మిన్ సకామాంచ విధాయ తతః ఊరుయుగం వియోగ మాయాచ్య హేఊరుయుగ త్వం వియు_క్తం భవ. ఇతి సమ్ప్రార్థ్య నిజముఖం ప్రియావక్త్రగం కృత్వా, ప్రియాముఖేన స్వముఖం సన్ధాయేత్యర్థః. విష్ణుర్యోని మిత్యాదిమన్త్ర మీరయ న్నుచ్చారయన్ సన్, స్వభార్యాం వారత్రయ మభితః సర్వాఙ్గేషు సంస్పృశ్య, మమ మన్మథసున్దరో విద్వాంశ్చ సుతో భూయాదితి

ప్రార్థయన్ సన్, అస్యా భార్యాయా ఉపస్థదహనే రేతో జుహుయాత్. తస్మాద్ధోమా ద్దశమాసాన న్తరం సుతో జాయేత స్వప్రార్థనానురూపః. ౨౮౬-౨౮౭

శ్లో॥ కుర్యా ద్వేద ఇతి ప్రియస్య తనయ స్యాఖ్యాం రహస్యాం పితా
జాతోఽయం యశసా శ్రియా పితృతతే ర్భూయా న్భవే త్తేజసా
లోకా నేష పితు ర్దిశేదపి పరా నేనేన సజ్జీయతే
లోకోఽయంచ పరన్తు పార మయ మే త్యేనేన నోసంస్కృతేః. ౨౮౮

వ్యా.– ప్రియస్య తనయస్య వేదఇతి రహస్యా మాఖ్యాం గోప్యం నామ వ్యవహారానర్హం నామేత్యర్థః. కుర్యాత్. అయంచ జాతః పుత్రః యశసా శ్రియా తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనచ పితృతతేః పితృపితామహాదిపరమ్పరాయాః భూయా న్మహా న్భవేత్. ఏష సుతః పితుః పరాన్ లోకాన్ పితృలోకాదీ న్దిశేత్. సామ్పరాయకరణాదిద్వారేతిభావః. ఏనేన పుత్రేణ ద్వారభూతేన పిత్రేతి శేషః, అయం లోకో మనుష్యలోకశ్చ సమ్యగ్జీయతే. పరన్తు అయం పితా ఏనేన పుత్రేణ సంస్కృతేః పారం నైతి. నయాతి. ౨౮౯

శ్లో॥ నాహం బ్రహ్మధియా నిమగ్న ఇహ య స్సంసారపాథోనిధౌ
బ్రహ్మైవాహమితి ప్రభా మయ మృతే తం స న్తరేద్వా కథమ్
ఆత్మైవాస్య తతః పితాచ తనయో మాతాచ బన్ధుర్గురు
ర్దేవః పాలక ఈశ్వరశ్చ పరమం మిత్రం పరావా గతిః. ౨౯౦

వ్యా.– నను కస్మా త్సద్గుణః పుత్రఃపితరం సంసారా న్నతారయతి తత్రాహ-యః. నాహం బ్రహ్మధియా అహంబ్రహ్మ నభవామీతి భ్రాన్త్యా ఇహసంసారపాథోనిధౌనిమగ్నః. సఇతి శేషః. అయంబ్రహ్మైవాహమితి ప్రభాం జ్ఞాన మృతే వినా తం సంసారపాథోనిధింకథంవా సమ్యక్ తరేత్. న కథమపి దృఢాం నావంవినా ప్రసిద్ధం సముద్రమివేతి భావః. ఇదంచ జ్ఞానం స్వాత్మనైవ సమ్పాద్యం నతు పుత్రాదిజ్ఞానేన పిత్రాదిసంసారముక్తిః తతఃతస్మాత్ - అస్య పురుషస్య ఆత్మా స్వయమేవ పితా - తనయః మాతా బన్ధుః గురుః, దేవ ఇన్ద్రాదిః, పాలకః- ప్రభుః రాజాదిః ఈశ్వరః. పరమం మిత్ర ముత్కృష్ట స్సఖా - పరా గతిః పర మయనంచ న త్వన్యే ప్రసిద్ధాః పిత్రాదయః బన్ధకాఏవహి తే స్నేహపాశేన - ఉక్తం భగవద్గీతాసు - ఆత్మైవ హ్యాత్మనోబన్ధురితి- ౨౯౧

శ్లో॥ కాన్తాయోనిబిలే ఽప్రవేశ్య తదిదం రేతోఽ న్ధకూపే యథా
స్వాత్మానం శిరసి ప్రధార్య విజనే క్వాపి స్థితస్సన్ యతిః

ఏకాగ్రేణ హృదా హృదన్తరగతం దివ్యం నభః శ్చిన్తయన్
స ద్రష్టుమేతి పుమాన్ పదం పరతరం తస్మాచ్చ నావర్తతే. ౨౫౦

వ్యా.—తర్హి సంసారతారకం జ్ఞానం కథం లభ్యతే తత్రాహ - కాన్తేతి. యద్వా కీదృశ ఆత్మా ఆత్మనో బన్ధ స్తత్రాహ- కాన్తేతి, తత్తస్మాత్. అన్ధకూపే స్వాత్మానం యథా స్వదేహమివ దేహాత్మానమివేతివా ఇదం ప్రసిద్ధం రేతః తేజో బలాదిహేతుభూత మిన్ద్రియం కాన్తాయోనిబిలే అప్రవేశ్య ఏతేన య స్తథా ప్రవేశయతి స ఆత్మా ఆత్మన శ్శత్రురేవేతి గమ్యతే. తర్హి క్వ రేతః పాతనీయం తత్రాహ- శిరసి ప్రధార్యేతి మూర్ధని ప్రకర్షేణ ధృత్వా ఊర్ధ్వరేతాభూత్వే త్యర్థః. క్వాపి విజనే స్థలే స్థితస్సన్ యతి స్సన్న్యాసీ గృహస్థస్య ఋతుదారగమన మావశ్యకమితి హేతోరితిభావః. పుమా నేకాగ్రేణ హృదా మనసా హృదన్తరగతం హృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థం బుద్ధిసంవా తత్రోపలభ్యమానత్వాదితిభావః. దివ్యం ద్యోతనశీలం స్వప్రకాశంచైతన్యరూపం సత్సత్యం బ్రహ్మ బృహదపరిచ్ఛిన్నం నభః ప్రత్యగ్భూతం గగనం చిన్తయ న్నయ మహ మితిధ్యాయన్. పరతరం పదం బ్రహ్మ ఏతి - ప్రాప్నోతి. తస్మా న్నావర్తతేచ నైవావర్తతే యదితు. బ్రహ్మలోకకామాదిప్రతిబన్ధవశా ద్బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారోఽస్య నభవతి. తర్హి పరతరం పదం సత్యలోకమేతి. తస్మా త్సత్యలోకా న్నావర్తతేచ. తస్మాదేవం జ్ఞానసంపాదనద్వారా 'ఉద్ధరే దాత్మనాఽఽత్మాన' మిత్యభిప్రాయః. ౨౫౦

ఇతి బృహదారణ్యకోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

ఐతరేయోపనిషత్.

శ్లో॥ సృష్టేఃప్రాగిద మేకఏవ సమభూ దాత్మైవ నాన్య త్కిమ
ప్యాసీ ల్లోకచయం సృజేయ మహ మిత్యాదా వసా వైక్షత
లోకా న వ్యసృజ ద్దివం ఖ మవనీం పాతాల మ ప్యైక్షత
స్రష్టుం లోకపతీం స్తతోఽద్భ్య ఉవగా దణ్డం కిమ ప్యద్భుతమ్. ౨౫౧

వ్యా.—పూర్వశ్లోకే హృద న్తరగతం దివ్యం నభ శ్చి న్తయన్నితి పరబ్రహ్మణో హృద న్తరగతత్వ ముక్తం. కదా కథం పరబ్రహ్మ హృద న్తరగత మితి శఙ్కాయాం త ద్దర్శయితుం తావ త్సృష్టి మాహ- సృష్టేరితి. ఇదంజగత్ సృష్టేఃప్రాక్ ఏకఏవ సజాతీయ స్వగతభేదద్వయరహిత ఆత్మైవ సమభూత్. ఏవకారార్థమాహ- అన్య త్కిమపి నాసీ దితి. ఏతేన విజాతీయభేదరహితశ్చాత్మేతిసిద్ధమ్. య దత్ర వక్తవ్యం తత్సర్వ మేకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతి ఛాన్దోగ్యశ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే ఉక్త మితి - తతఏవావగన్తవ్య న్తత్ అసా వాత్మా ఆదా ప్రథమం పఞ్చభూత సృష్ట్యనన్తరమిత్యర్థః అహం లోకచయం సృజేయమ్. ఇతి ఐక్షత- సఙ్కల్పిత వాన్. సఙ్కల్పపూర్వకత్వా త్సృష్టే రితిభావః. ఏవ మీక్షిత్వా స ఆత్మా దివం ద్యులోక మిద ముపలక్షణం మహారాద్యూర్ధ్వలోకానామ్. ఖ మన్తరిక్ష లోక మవనీం భూలోకం పాతాల ముపలక్షణ మిద మతలాద్యధోలోకానామ్ ఏతన్నామకాన్ లోకాన్ వ్యసృజత్. విశేషేణ సృష్టవాన్ చతుర్దశలోకా నసృజ దిత్యర్థః. స ఆత్మా తతః లోకపతీనపి స్రష్టు మైక్షత. లోకపత్యభావే లోక స్థి త్యసిద్ధే రితిభావః- తత ఏవం సఙ్కల్పనానన్తర మద్భ్యః అప్సహితేభ్యః పఞ్చ భూతేభ్యః పఞ్చీకృతేభ్యః సకాశా త్కిమ ప్యనిర్వాచ్య మతఏ వాద్భుత మణ్డం విరాడాత్మకం సమభూ దాసీత్. ౨౫౧

శ్లో॥ సఙ్కల్పా దుదభిద్యతాథ పురుష స్యాణ్డస్య వక్త్రం స్తతో
వా గాసీ దనల స్తత స్సముభవ న్నాసే విభిన్నే తతః
నాసాభ్యా ముదభూ దసు స్తదసుతో వాయు ర్విభిన్నే తతో
నేత్రే చక్షు రభూ త్తదక్షియుగలా త్తస్మాచ్చ సూర్యో ఽభవత్. ౨౫౨

వ్యా.—అథ పురుష స్యేశ్వరస్య సఙ్కల్పా దణ్డస్య వక్త్రం ముదభిద్యత. పక్ష్యణ్డస్యేవేతిభావః. తతో వక్త్రా ద్వా గ్వాగిన్ద్రియ మాసీత్. నాత్ర వాగ్వ క్త్రయోః కార్యకారణభావః, అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యత్వే నేన్ద్రియాణాం

పఞ్చీకృత పఞ్చభూతకార్యత్వా చ్చాణ్డస్య. కిన్తు వక్త్రివాచో రధిష్ఠానాధిష్ఠేయ భావఏవ. వక్త్రి మధిష్ఠిత్య వా క్స్థితవతీత్యర్థః. వక్త్రే వాచోఽభివ్యక్తిరభూ దితియావత్. ఏవ ముత్తరత్రాపి బోద్ధ్యమ్. తతో వాచః అనలోఽగ్ని స్సమ భూత్. వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానదేవతాత్వా దగ్నే రితిభావః. తతోఽణ్డస్య నాసే విభిన్నే అభూతా మితిశేషః. నాసాభ్యా మసుః ప్రాణః యత్కార్యే ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసౌ సఇత్యర్థః. ఉదభూత్. అత్రచ ప్రాణశబ్దేన ప్రాణవృత్తిసహితం ఘ్రాణే న్ద్రియ ముచ్యతే. అధిష్ఠానకరణదేవతాత్రయస్య సర్వత్ర కథ్యమానత్వా త్తదను సారేణేహాపి కరణస్య వక్తవ్యత్వాదితి. తదనుతః తస్మా త్ప్రాణా ద్వాయు ర్దేవతారూపోఽనిలః ఉదభూత్. తతోఽణ్డస్య నేత్రే విభిన్నే అభూతామ్. తదక్షి యుగలా త్తన్నేత్రగోలకద్వన్ద్వాత్, అధిష్ఠానాత్, చక్షురిన్ద్రియం కరణమభూత్. తస్మా చ్చేన్ద్రియాత్, చక్షుషః సూర్యః, అధిష్ఠాతృదేవతా అభవత్. ౨౫౨

శ్లో॥ భిన్నం కర్ణయుగం తత స్సమభవ చ్ఛ్రోత్రం తతోఽభూ ద్దిశా
నిర్భిన్నా త్వ గథ త్వచ స్సమభవ న్లోమాని తేభ్యోఽభవన్
ఓషధ్యశ్చ వనస్పతిశ్చ హృదయం భిన్నం తతోఽభూ న్మనః
శీతాంశు ర్మనసోఽభవ ద్విధివశా న్నాభి స్తతో ఽభిద్యత. ౨౫౩

వ్యా.-తతోఽణ్డస్య కర్ణయుగం భిన్న మభూత్, తతః కర్ణయుగాత్ శ్రోత్ర మిన్ద్రియం సమభవత్. తత్తతః దిశా దిగభిమానిదేవతా ఆసీత్. అథాణ్డస్య త్వ క్చర్మ నిర్భిన్నా త్వచః లోమాని లోమసహచరితం స్పర్శనేన్ద్రియ మిత్యర్థః. సమభవన్. తేభ్యో లోమభ్యః, ఓషధ్యః, వనస్పతి ర్జాత్యేకవచనం. వనస్పత యశ్చ. ఓషధివనస్పతిభ్యాం తదభిమానిదేవతా వాయు రుచ్యతే. అభవన్. తతోఽణ్డస్య హృదయం హృత్పుణ్డరీకం భిన్న మభూత్. తతో హృదయా న్మనోఽన్తఃకరణ మభూత్. మనస శ్శీతాంశు శ్చన్ద్రమా అభవత్. చన్ద్రసూర్య శబ్దాభ్యా మత్ర న తన్మణ్డలగ్రహణం కిన్తు మణ్డలాధిష్ఠాతృపురుషగ్రహణ మితి బోద్ధ్యమ్, తతో విధివశా దీశ్వరసఙ్కల్పా దణ్డస్య నాభిః గుదమూలమిత్యర్థః. అభిద్యత. ౨౫౩

శ్లో॥ తస్మా న్నాభిపదా దపాన ఉదభూ న్మృత్యు స్తతోఽభూ దథో
భిన్నం శిశ్న మభూ త్తత స్సమభవ ద్రేత స్త దాపోఽభవన్
తా ఏతా ఐత దేవతా స్సమపత న్సంసారపాథోనిధౌ
మృత్యువ్యాధిజరామహామకరగే ఽపారేచ దుఃఖోదకే. ౨౫౪

వ్యా:—తస్మాత్ నాభిపదా దపానః అపానవాయుసంయుక్తం పాయ్వింద్రియ ముదభూత్. తతోఽపానా న్మృత్యు ర్దేవతాఽభూత్, అథో అథఅణ్డస్య శిశ్నం భిన్న మభూత్. అత్ర శిశ్నశబ్దే నోపస్థేన్ద్రియస్థాన ముచ్యతే. తేన స్త్రీయోన్యా అపి గ్రహణం సమ్భవతి, తత శ్శిశ్నా ద్రేతః రేతో విసర్గార్థత్వేన రేతస్సహిత ముపస్థేన్ద్రియం సమభవత్, తత్తతో రేతసః ఆపః అబ్లక్షితపఞ్చభూతోపాధికః ప్రజాపతి ర్దేవతే త్యర్థః. అభవన్ ఇతి లోకపాలసృష్టి రభిహితా. అథ దేవతానాం సంసారాపత్తిం దర్శయతి, తాఇతి, తాః ఈశ్వరేణ సృష్టా ఏతాః పూర్వోక్తా దేవతాః సంసార పాథోనిధా సమపతన్ ఖతేతి ఖేదాతిశయే, తమేవ సంసారాఖ్యం సముద్రం వర్ణ యతి, మృత్యువ్యాధిజరామహామకరగే మృత్యు ర్మరణం వ్యాధయో రోగాఃజరా తాఏవ మహాన్తో మకరా గ్రాహాః తాన్ గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి తద్గతః తస్మిన్ తద్యుక్తే ఇత్యర్థః. అపారే పారరహితే. దుఃఖోదకే దుఃఖమే వోదకం యస్మిన్ తస్మిన్ దుఃఖోదకే. ౨౫౪

శ్లో॥ తృష్ణావాతసమీరణోత్థితమహానర్ధోర్మిమాలాకులే
హాహాకారమహారవే క్వచ నిరాలమ్బేఽపజన్మక్షయే
దానక్షాన్తిదయాది సద్గుణసమిత్పాథేయసంవిత్ప్లవే
సత్సఙ్గాఖిలహానమార్గయుగళే మోక్షప్రతీరాఞ్చితే. ౨౫౫

వ్యా:— తృష్ణావాతసమీరణోత్థితమహానర్ధోర్మిమాలాకులే. తృష్ణా= పఞ్చే న్ద్రియవిషయాశా, సైవ వాతః తస్య సమీరణా త్సఞ్చలనా దుత్థితాభిః మహా నర్థోర్మిమాలాభి రాకులే వ్యాప్తే; హాహాకారమహారవే హాహాకారాః నిరయానుభవ సమయజన్యావిలాపాః; తఏవ మహారావా యస్మిన్ తస్మిన్; క్వచ క్వాపి; నిరాలమ్బే ఆలమ్బనరహితే; అపజన్మక్షయే ఆద్యన్తరహితే; దానక్షాన్తిదయాదిసద్గుణసమి త్పాథేయసంవిత్ప్లవే దానక్షాన్తిదయాదీనాంసద్గుణానాం సమిత్సమూహఏవ పాథే యం తద్యుక్తః సంవి ద్జ్ఞానమేవ ప్లవ ఉడుపం యస్మిన్ తస్మిన్ సత్సఙ్గాఖిలహానమార్గ యుగళే సత్సఙ్గః అఖిలహానం సర్వసన్న్యాసశ్చేతి మార్గయుగలం యస్మిన్ తస్మిన్. మోక్షఏవ ప్రతీరం తీరం తేనాఞ్చితే యుక్తే సంసారపాథోనిధా సమపత న్నితి పూర్వాన్వయః. ౨౫౫

శ్లో॥ క్షుత్తృడ్భ్యాం స యుయోజ పూర్వ ముదితం పిణ్డం విభుః పూరుషం
యస్మా త్తత్ప్రభవా ఇమా స్సమభవన్ తత్పీడితా దేవతాః

సృష్టారంచ పితామహం సమవదం స్తం సంవిధత్స్వ ప్రభో
దేహం నో యమధిష్ఠితా వయ మదా మాన్నం తతోఽదా త్సగామ్.
౨౫౬

వ్యా.—ఏవం సమష్టీనా మిన్ద్రియాణాం తదభిమానిదేవతానాంచ సృష్టి ముక్త్వా సంసారావర్తించ దర్శయిత్వా తాసామేవ దేవతానాం భోగయోగ్యాల్ప వ్యష్టిసృష్టిం కథయితు ముపక్రమతే - స విభు రీశ్వర ఆత్మా యస్మాత్ - పూర్వ ముదితం ప్రథమజం పూరుషం పురుషం పురుషాకారమిత్యర్థః. పిణ్డం విరాజం క్షుత్తృడ్భ్యా మశనాయా పిపాసాభ్యాం యుయోజ. తత్తస్మాత్ - తత్ప్రభవాః. పిణ్డప్రభవా ఇమా దేవతా అగ్న్యాద్యాః తాభ్యాం క్షుత్తృడ్భ్యా మ్పీడితా స్సమభవన్. పితామహం సృష్టార మీశ్వరంప్రతి సమవదంశ్చ హేప్రభో య మధిష్ఠితాస్సన్తో వయ మన్న మదామ భక్షయేమ - తం దేహం వ్యష్టిదేహం నః అస్మభ్యం సంవిధత్స్వ ఉత్పాదయ - అతిప్రౌఢం విరాడ్దేహ మాపూర్య తత్ర స్థాతుం తద్దేహపర్యాప్త మన్నంచ సమ్పాదయితు మసమర్థానా మస్మాకం భోగ యోగ్యా మల్పా స్తనూం సృష్ట్వా దేహీ త్యభిప్రాయః. తతస్స ఈశ్వర స్తత స్తద్దేవతాభ్యః గాం గవాకృతిం పిణ్డ మదాత్. సృష్ట్వా ప్రాదర్శయదిత్యర్థః. ౨౫౬

శ్లో॥ నాస్మాకం పరమేశ గౌ రల మితి ప్రోక్త స్తతో దైవతై
రశ్వం సోఽహార దత్రచ ప్రతిహతే తా స్సోఽనయ త్పౌరుషమ్
ఔచం స్తా స్సుకృతం బతేతి పురుషం తుష్టా స్తదా జ్ఞాపితాః
స్వం స్వం చాయతనం యథోక్త మవిశన్ దేహీ తతః పౌరుషే. ౨౫౭

వ్యా.—తతః హేపరమేశ అస్మాకం గౌ ర్నాలం గో రుభయతో దన్తాభావా దితిభావః. ఇతి దైవతై ర్దేవతాభిః ప్రోక్తః స పరమేశ్వరః అశ్వ మహరత్. ప్రదర్శితవానిత్యర్థః. అత్ర అస్మి న్నశ్వేచ దైవతైః ప్రతిహతే నాస్మాక మశ్వోఽలమితి ప్రత్యాఖ్యాతేసతి జ్ఞానాభావా దితిభావః. ఉపలక్షణ మిదం గవాశ్వప్రత్యాఖ్యానం తిర్యగ్జన్తూనా మ్ప్రత్యాఖ్యానస్య సః పరమేశ్వరః తా దేవతాః పౌరుషం పురుషదేహ మనయ త్ప్రాపయామాస, తాసాం పురుషాకారం దేహం దర్శితవా నిత్యర్థః, తా దేవతాః తుష్టా స్సత్యః పురుషం సుకృతం శోభన మధిష్ఠానం బతేత్యేచ న్నబ్రువన్. సర్వపుణ్యకర్మహేతుత్వాత్స్వయంవా స్వేనైవాత్మనా స్వమాయాభిః కృతత్వాద్వా పురుషస్య సుకృతత్వం స్వయమితి స్థానే సుశబ్దః పృషోదరాదిత్వాత్. తతః తాః, తదా జ్ఞాపితా ఈశ్వరేణాజ్ఞాపితా

స్తత్యః పౌరుషే స్వయోనిభూతవిరాట్పురుషదేహసజాతీయే దేహే యథోక్తం పూర్వోక్తం స్వం స్వ మాయతన మధిష్ఠాన మవిశన్ వివిశుశ్చ. ౨౫౭

శ్లో॥ వాగ్భూత్వాఽగ్ని రముష్య వక్త్ర మవిశ త్ప్రాణోఽభవ న్నాసికే
వాయుః ప్రావిశ దక్షిణీ దినకర శ్చక్షు ర్భవన్ ప్రావిశత్
భూత్వా శ్రోత్ర మథాస్య కర్ణయుగలం దిగ్దేవతాః ప్రావిశన్
భూత్వా లోమగణో ద్రుమౌషధిగణ స్తస్య త్వచం ప్రావిశత్. ౨౫౮

వ్యా.—తమేవ ప్రవేశప్రకారం దేవతానాం దర్శయతి-అగ్నిః వాగ్భూత్వా అముష్య పురుషస్య వక్త్ర మవిశత్. యద్యపి వాగభిమాన్యగ్ని ర్నతు వాగేవ. తథాపి తస్య వాచంవినా ప్రత్యక్ష మనుపలబ్ధేః, వాచ శ్చాగ్నింవినా స్వవిషయ గ్రహణసామర్థ్యాభావా త్తయో రేకఫలీభావే నాభేదోక్తిః. తయాచ అగ్న్యధిష్ఠితం వాగిన్ద్రియం వక్త్ర మవిశదితి దేవతాకరణయో రుభయోరపి ప్రవేశోఽవగమ్యతే. ఏవ ముత్తరత్రాపి బోద్ధ్యమ్. వాయు ర్దేవతా ప్రాణః ప్రాణవృత్తిసహకృతం ఘ్రాణేన్ద్రియం భవన్ నాసికే ప్రావిశత్. దినకరః చక్షురిన్ద్రియం భవన్ అక్షిణీ ప్రావిశత్. అథ దిగ్దేవతాః శ్రోత్ర మిన్ద్రియం భూత్వా అస్య పురుషస్యకర్ణయుగలంప్రావిశన్ ద్రుమౌషధిగణః వనస్పత్యోషధిగణః తదభిమానిదేవతేత్యర్థః. లోమగణో భూత్వా తస్యపురుషస్య త్వచం ప్రావిశత్. లోమగణశబ్ద స్తత్సహచరితం స్పర్శనేన్ద్రియం లక్షయతీతి ప్రాగుక్తమ్. ౨౫౮

శ్లో॥ భూత్వా స్వాన్త మథేన్దు రాప హృదయం మృత్యు ర్హ్యపానోఽభవ
న్నాభిం ప్రావిశ దస్య శిశ్న మవిశ న్నాపో భవన్త్యో రసః
క్షుత్తృడ్దైవతయుగ్మ మాసు భగవాం శ్చక్రేఽర్థితో భాగవత్
స్రష్టుం సోఽన్న మథైక్షత త్రైవ పురుష స్తల్లోకపానాం కృతే. ౨౫౯

వ్యా.—అథ ఇన్దుః స్వాన్తం మనో భూత్వా హృదయ మాప ప్రావిశత్. మృత్యు ర్దేవతా అపాన స్తత్సహచరితం పాయ్విన్ద్రియం భవన్ నాభిం గుదమూలం ప్రావిశద్ధి. ఆపః అప్శబ్దోపలక్షిత పఞ్చభూతోపాధికః ప్రజాపతిః రసః రేత ఉపస్థేన్ద్రియమితియావత్. భవన్త్యస్సత్యః అస్య పురుషస్య శిశ్న మవిశన్. భగవా న్పరమేశ్వరః, అర్థితః ఆవాభ్యా మధిష్ఠానం కల్పయే త్యశనాయా పిపాసాభ్యాం ప్రార్థితస్సన్. క్షుత్తృడ్దైవతయుగ్మ మశనాయాపిపాసాఖ్యదేవతాద్వన్ద్వ మాసు అగ్న్యాదిదేవతాసు భాగవత్ భాగయుక్తం చక్రే, విరాడ్దేహేపి తయో

స్స్వతన్త్రాధిష్ఠానాభావా దితిభావః, యస్మై దేవతాయై హవిరాది దీయతే సా స్వహవిరాదే రంశ మశనాయాపిపాసయోః ప్రిదత్తఇతి బోద్ధవ్యమ్ అథ ఏవ పురుషః పూర్ణః పరమేశ్వరః పరమకారుణికత్వా త్స్వయమేవ తల్లోకపానాం తేషా మగ్న్యాదిలోకపాలానాం కృతే తదర్థ మన్నం సృష్టు మైక్షత. సఙ్కల్పితవాన్. అన్నాభావే క్షుత్తృడ్వ్యాప్తానాం తేషాం స్థిత్యసమ్భవా దితిభావః.

శ్లో॥ అదోభ్యఽన్నం తపసా చరాచర మభూ ద్యాతో గ్రిహే తస్య వాక్
ప్రాణోఽక్షిశ్రివణం త్వగిన్ద్రియ మిదం చిత్తంచ శిశ్నం క్షమమ్
నైవాసీ త్పురుషో జిఘృక్షు రథ సోఽపానేన సా ద్వ్యగ్రిహీ
దన్నం వాయు రయం యతో భవతిచాన్నాయు స్తతోఽన్నగ్రహః ౨౬౦

వ్యా.— తపసా దర్శితే నేశ్వరసఙ్కల్పేన. అద్భ్యః పఞ్చభూతేభ్య స్సకాశా చ్చరాచరం చరం మూషికాది అచరం వ్రీహ్యాది అన్న మభూ దాసీత్. యాతః మా మత్య న్త్యేతఇతి భయా త్పలాయమానస్య పలాయితు ముద్యుక్త స్యేతి యావత్. తస్మాదన్నస్య గ్రిహే గ్రిహణే వాగిన్ద్రియం ప్రాణో ఘ్రాణేన్ద్రియ మక్షీన్ద్రియం శ్రివణ మిన్ద్రియం త్వగిన్ద్రియం శిశ్న ముపస్థాఖ్య మిన్ద్రియం చేదం చిత్త మన్తరిన్ద్రియంచ క్షమం శక్తం నైవాసీత్. అథ అన్నం జిఘృక్షు స్స పురుషః అపానేన ముఖచ్ఛిద్రే ణాన్తర్గచ్ఛతా వాయునా అన్నం సాధు సమ్య గగ్రిహీత్. యతో యస్మా దయం వాయు రన్నాయుః అన్నమే వాయు ర్యస్య స తథోక్తః, అన్నజీవనః భవతి. చఃప్రిసిద్ధౌ, వాయుశ్చ వాయు రేవేతివా. తత స్తస్మా ద్వాయు రన్నగ్రిహః అన్నగ్రాహకః భవతి. అన్న మదామేత్యాదిశ్రుత్య న్తరే వాయోర న్నాయు ష్ట్వప్రిసిద్ధే రన్నాయుషో వాయో రేవాన్నగ్రిహణ శక్తి ర్నాన్యస్యేతి భావః. ౨౬౦

శ్లో. న స్యాదేవ ఋతే మయా తను రియం వాగాదిదేవా శ్రితా
నాపానః కరణం స్వతోఽన్నగిళనే శక్నోతి నాన్నంవినా
దేహా స్తిష్ఠతి దేవతాశ్చ తదహం దేహం విశేయం కయా
ద్వారే త్యేవ విదార్య శీర్ష మవిశ ద్ద్వారా విదృత్యాఖ్యయా. ౨౬౧

వ్యా.—యదర్థ మియం సృష్టి రభిహితా తాం పరమాత్మనో హృద న్తరే స్థితిం ప్రివేశద్వారేణ కథయతి - నేతి. మయా ఋతే వినా వాగాదిదేవాశ్రితా ఇయం తనుః పురుషః నైవ స్యాత్ - కుతో నస్యా త్తత్రాహ - కరణ మన్నగిళన క్రియాయాం సాధకతమభూతో ప్యపానః స్వతః స్వయ మన్నగిళనే నశక్నోతి

నక్షమతే. కర్త్రధిష్ఠితస్యైవ కరణస్య లోకే వ్యాపారదర్శనాత్ - అన్నంవినా దేహో నతిష్ఠతి దేవతా అగ్న్యాదయో నతిష్ఠన్తి చా ద్వాగాదికరణాన్యపి నతిష్ఠన్తి తత్తస్మాత్కర్త్రా మయా ఽవశ్యం దేహే ప్రవేష్టవ్యత్వాదితిభావః. ఏష పరమేశ్వరః అహం దేహం కయాద్వారా ప్రపద్యే మూర్ధాచేతి సఙ్ఘాతస్య ద్వా ప్రవేశ మార్గా తత్ర కేన మార్గేణ విశేయ మితి ఆలోచ్యేతిశేషః. గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః. శీర్షం మూర్ధానం విదార్య భిత్త్వా విసృత్యాఖ్యయాద్వారా దేహ మవిశత్ - స్వామినో మమ ప్రపదద్వారేణ ప్రవేశో నయుక్త ఇతి మత్వేతిభావః. నను. నేత్రశ్రోత్రాది ద్వారనవకేసతి కిమితి ద్వారాన్తరం ప్రకల్ప్య పరమేశ్వరో దేహం ప్రావిశ దితిచే దుచ్యతే; భృత్యా వాగాదయో యై ర్ద్వారై ర్దేహం ప్రావిశన్ తద్ద్వారా స్వామిన ఈశ్వరస్య ప్రవేశో నయుక్త ఇతి. ఏవం జీవరూపేణ దేహం ప్రవిశ్య స్థితం హృదన్తరగతం బ్రహ్మ ధ్యాయే దితిభావః. ౨౬౧

శ్లో॥ జీవస్సన్ పురుషో యయా ఽవిశ దిదం సా బ్రహ్మరన్ధ్రాత్మనా
ఖ్యాతా మూర్ధ్ని శిశోశ్చ దృశ్యత ఇయం తన్నాన్దనం దేహినః
భిత్త్వైనా మనయా ప్రయాతి పురుషో యః ప్రాప్య స బ్రహ్మణః
స్థానం సద్భువి జన్మనే నను పున ర్నావర్తతే ముచ్యతే. ౨౬౨

వ్యా.—నను నేత్రాదివత్పురుషస్య శిరసి న ద్వా ర్దృశ్యతఇతి కథ మీశ్వరస్య మూర్ధద్వారా దేహప్రవేశో నిశ్చేతుం శక్య ఇత్యత్రాహ-జీవఇతి. పురుషః పూర్ణః పరమాత్మా జీవస్సన్ యయాద్వారా ఇదం శరీర మవిశత్, సా ద్వాః బ్రహ్మరన్ధ్రాత్మనా ఖ్యాతా ప్రసిద్ధా. ఇయం ద్వాః శిశో ర్మూర్ధ్నిచ దృశ్యతే. ఇదం చేశ్వరప్రవేశద్వారం నాగ్న్యాదిప్రవేశద్వారతుల్యం కిన్తర్హి తన్మూర్ధద్వారం దేహినః నాన్దనం. నన్దయతీతి నన్దనం తదేవ నాన్దనం భవతి కథ న్నత్రాహ. యః పురుషో దేహీ ఏనాం ద్వారం భిత్త్వా అనయాద్వారా ప్రయాతి మ్రియతే, సః బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సమ్బన్ధి సత్సత్యం స్థానం ప్రాప్య భువి పునర్జన్మనే నైవావర్తతే. కిన్తు ముచ్యతఏవ తస్మా జ్జీవస్య బ్రహ్మలోకప్రాపక మిదం ద్వారం సర్వోత్తమం నన్దన మన్యానితు సంసార కారణత్వా దనన్దనాన్యేవేతిభావః. నను పరమాత్మా మూర్ధానం భిత్త్వా దేహం ప్రావిశ దిత్యయుక్తం సర్వవ్యాపినః పరమాత్మనః పూర్వమేవ దేహే సత్త్వాత్. నచ జీవరూపేణ ప్రావిశదితి తత్సమాధిః పరమాత్మాభిన్నస్య జీవస్యాపి వ్యాపకత్వాత్. నిత్యచైతన్యలక్షణః పరమాత్మైవహి జీవః. నాపి లిఙ్గాత్మనా ప్రావిశ దితివాచ్యం లిఙ్గ స్యాన్తఃకరణబహిష్కరణషట్కాత్మకస్య జీవప్రవేశాత్ప్రాగేవ ప్రవేశ

స్యైవాహోక్తత్వాత్. ఇతిచే దుచ్యతే. పరమాత్మప్రవేశప్రతిపాదకశ్రుతివాక్యానాం న స్వార్థే తాత్పర్యం; కిన్తు జీవపరమాత్మాభేదఏవేతి. నచైవం మూర్ధరన్ధ్రస్య నిర్హేతుకత్వాపత్తిః. గర్భస్థస్య శిశో ర్మాతృభుక్తాన్నరసగ్రహణద్వారత్వా త్తస్య. ఏవం శిశూదరే మాతృభుక్తాన్నరసప్రవేశార్థం యోగినాం బ్రహ్మరన్ధ్రం భిత్వా బ్రహ్మలోకప్రయాణార్థంచ భగవతా కల్పిత మిదం మూర్ధరన్ధ్రం. నతు స్వప్రవేశార్థ మితి. నహి వాగాదిసముదాయస్య లిఙ్గశరీరాత్మకస్య స్వాన్తర్యామిణం జీవం వినా స్థితిః, యేన వాగాది ప్రవేశాన న్తర మవ్యాపకోపి జీవః ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యేత; ప్రాణాద్యుపాధిభిస్సహ పూర్వ ముత్క్రా న్తస్య జీవస్య తథై వేదానీమపి ప్రవేశ ఉచితః. కిఞ్చ రేతసః ప్రాణరాహిత్యే శరీరాకారపరిణామో నైవభవేత్. న హ్యప్రాణం వస్తు వృద్ధ్యాదికం భజతి. 'పురుషేహవా అయ మాదితో గర్భో భవ' తీతి శ్రుతేశ్చ, దేహినో రేతోరూపమేవ ప్రథమం జన్మేతి కృత్వా రేతస్యేవ లిఙ్గశరీరావచ్ఛిన్నజీవసద్భావః. తథాచ దేహే వాగాదిప్రవేశ ఇత్యేతద ప్యసంభవ మేవ. శ్రుత్యాతు రేతసి వాగాద్యధిష్ఠానభూతవక్త్రాద్యవయవాభావేన వాగాది సత్త్వ మసత్త్వప్రాయమేవ - పిణ్డస్య వక్త్రాద్యవయవోత్పత్త్యాతు తత్ర వాగాది సత్త్వం స్ఫుట మిత్యభిప్రాయేణ వక్త్రాదా వాగాదిప్రవేశ ఉక్తః. తస్మాత్ రేతఏవ లిఙ్గోపాధికజీవసహితం తస్యచ శరీరాకారపరిణతస్య ముఖాద్యధిష్ఠానా న్యుత్పన్నాని క్రమేణ. తా న్యధిష్ఠాయ స్థిత్వా ప్రథమం ప్రాణ స్సవ్యాపారో జాతః, తతః క్రమేణ చక్షురాదీని సవ్యాపారాణి జాతానీతి స్థితిః. ఏవం స్థితే పరమాత్మనో జీవరూపేణ దేహే ప్రవేశ ఇత్యేతద్వాక్యం జీవేశ్వరాభేదప్రత్యాయకమేవ. నచ పరమాత్మా మూర్ధానం భిత్త్వా ప్రతిబిమ్బరూపేణా న్తఃప్రవిష్ట ఇతివాచ్యం, ప్రతిబిమ్బాఖ్యస్య జీవస్య ప్రాగేవ తత్ర సత్త్వాత్. నప్రతిబిమ్బంహి లిఙ్గమ్. నను పరమాత్మైవ యది జీవః కథం సంసారిత్వ న్తస్యేతిచే దతఏవ దేవతా స్సంసారసముద్రే న్యపత న్నిత్యుక్తం సఙ్ఘాతధర్మ ఏవ సంసారో న జీవధర్మ ఇత్యభిప్రాయేణ, నచ కర్తు స్తస్య కథ మసంసారిత్వ మితి వాచ్యం. సాక్షిత్వరూపమేవ కర్తృత్వ న్తస్యేతి. నచ జీవస్యాక్రియత్వే కథం జడానాం కరణానాం వ్యాపారిత్వ మితి వాచ్య మయస్కా న్తలోహన్యాయేన చేతనజీవసన్నిధానమాత్రేణ కరణానాం వ్యాపారసిద్ధేః. నను యదీశ్వరఏవ జీవ స్తర్హి సర్వే జీవా స్స్వాత న్త్ర్యేణ బ్రహ్మరన్ధ్రం భిత్వా కిమితి బ్రహ్మలోకం నగచ్ఛేయు రితిచే దత్యల్ప మిద ముచ్యతే. సర్వే జీవా స్స్వత ఏవ పరమానన్ద బ్రహ్మభావలక్షణం మోక్షం కిమితి నగచ్ఛేయు రితి వక్తవ్యత్వాత్. నచ తథైవ

పృచ్ఛామ ఇతి వాచ్యం, తథైవ పరమానన్దబ్రహ్మరూపేణ స్థితత్వా జ్జీవస్య సర్వదాపి. న చైవం మోక్షశాస్త్రం వ్యర్థ మితి వాచ్యం దర్శితజ్ఞానార్థ మోక్షశాస్త్రస్యావశ్యకత్వాత్. నచ యోగశాస్త్రం వ్యర్థ మితి వాచ్యం, దర్శితజ్ఞానవిహీనానాం బ్రహ్మలోకకామినాం బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నానా న్తస్యావశ్యకత్వాత్. నచ సర్వవ్యాపినః పరమాత్మనో జీవస్య బ్రహ్మలోకగన్తృత్వాసమ్భవా ద్వ్యర్థ ఏవ యోగ ఇతి వాచ్యం. తాదృశస్యాపి జీవస్య లిఙ్గశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసేన గన్తృత్వసమ్భవాత్. నచ కథ మ్పరమాత్మన స్సర్వజ్ఞస్యాధ్యాస ఇతి వాచ్యం, యథా నిర్విశేషస్య పరమాత్మన ఈక్షణం తథైవేతి - నచ మాయోపాధికస్య సర్వజ్ఞస్య సవిశేషస్యేక్షణ ముపపద్యత ఇతివాచ్యమవిద్యోపాధికస్యాపి పరమాత్మనోఽధ్యాస ఉపపద్యత ఇతి - నచ సర్వవిదుషః కథ మవిద్యేతి వాచ్య మవిద్యాయా జ్ఞానాభావరూపత్వాభావేన తస్మి న్తస్యా స్సమ్భవాత్ - నచాహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానవతి తస్మిన్ కథ మజ్ఞానసమ్భవ ఇతి వాచ్యం, వృత్తిరూప స్యాహంబ్రహ్మాస్మీతిజ్ఞానస్య గురూపదేశాత్ప్రా క్తస్మి న్నభావాత్ - అజ్ఞాన స్యైవాభావే తత్కార్యబుద్ధివృత్తేర ప్యభావాచ్చ. నచ మాయాకార్య మేవ బుద్ధి ర్నాజ్ఞానకార్య మితి వాచ్యం, మాయాఽజ్ఞానయో రేకత్వాత్ - తస్మా ద్వస్తుతోఽనుపపద్యమానో ప్యధ్యాసః పరమాత్మని మాయ యోపపద్యత ఇత్యాస్తాం విస్తరః. ౨౬౨

శ్లో॥ త్రీ ణ్యేతస్య పదాని సన్తి హృదయం కణ్ఠశ్చ చక్షు స్తథా
తిస్ర శ్చాస్య దశా స్సుషుప్తి రితిచ స్వప్న స్తథా జాగరః
స్వప్నా ఏవ భవన్తి తే త్రయ ఇతి స్వా మ్యేష సఙ్ఘాతవా
నాత్మార్థం పురుషార్థమేవ స పున స్సఙ్ఘాత ఆచేష్టతే. ౨౬౩

వ్యా.—సంసారమేవ జీవస్య దర్శయతి- త్రీణీతి. ఏతస్య జీవస్య హృదయం కణ్ఠః చక్షు రితి త్రీణి పదాని స్థానాని సన్తి. తథా అస్య సుషుప్తిః స్వప్నః జాగరశ్చేతి తిస్రో దశాశ్చ సన్తి. యథాసఙ్ఖ్య మత్ర బోద్ధ్యమ్. తథాశబ్ద స్సన్తీతి క్రియాపదానుకర్షణార్థః. అయమేవహి జీవస్య సంసారః. యత్స్థానత్రయే స్థిత్వా దశాత్రయ స్యానుభవ ఇతి. నను పరమేశ్వరస్యైవ సతో జీవస్య కథం సంసారఇతి శఙ్కాయాం సంసారస్య మిథ్యాత్వా న్న కశ్చి ద్దోష ఇత్యాహ. తే త్రయ స్సుషుప్తిస్వప్నజాగరాః స్వప్నా ఏవ భవన్తి. స్వప్నో మిథ్యేతి సమ్ప్రతిపన్నత్వా న్మిథ్యా భవన్తీత్యర్థః. నచ మిథ్యాభూతేనాపి సంసారేణ జీవస్య బన్ధ

స్స్యాదితి వాచ్యం, బాలారోపితేన నైల్యేన గగనస్య సరూపత్వాదర్శనా న్మరీచికోదకేన భూమేః పఙ్కిలత్వాదర్శనాచ్చ. నను సఙ్ఘాతధర్మ ఏవ సంసార ఇత్యుక్తం సఙ్ఘాతగతాన్యేవచ హృదయాదిస్థానాని యత్ర స్థిత్వా జీవ స్సుషుప్త్యాదిక మనుభవతి. కిమర్థం జీవస్య తథావిధసఙ్ఘాతస్వీకరణ మతఆహ. ఏష స్వామీ జీవః ఆత్మార్థ మిత్యేవం సఙ్ఘాతవా న్భవతి. యది జీవ స్సఙ్ఘాతం న స్వీకుర్యా త్తర్హి కః కథ మాత్మానం జానీయాత్. సఙ్ఘాతే స్థితో హి జీవ ఆత్మానం పశ్యతి ఏతేన పరమాత్మన స్సఙ్ఘాతే ప్రవేశ ఆత్మస్వరూపబోధార్థ ఇతి సిద్ధం, వాగాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థ ఇతితు పూర్వ ముక్త మితి ప్రవేశస్య ఫలద్వయమ్. నను పురుష ఆత్మార్థం సఙ్ఘాతం గృహ్ణాతునామ సఙ్ఘాతస్తు స్వార్థమేవ చేష్టతే న పురుషార్థ మతఆహ. న సఙ్ఘాతః పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తు పురుషార్థమేవ చేష్టతే వ్యాప్రియతే. ఆ ఇతిస్మరణే అద్భుతేవా- ఆసమన్తాత్, చేష్టతే ఆచేష్టతే ఇతివా. సఙ్ఘాతః పరార్థస్సంహతత్వాత్కుడ్యాదివ దిత్యనుమానాత్. సఙ్ఘాత స్యాచేతనత్వాచ్చ న స్వార్థప్రవృత్తి రితిభావః. ఏతేన వాగాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థ మాత్మావబోధార్థశ్చ పరమాత్మా జీవరూపేణ సఙ్ఘాతే ప్రవిష్టః తస్మింశ్చ సాక్షిణి సఙ్ఘాతధర్మ స్సంసారోఽవిద్యయా ఽఽరోపిత ఇతి సిద్ధమ్. ౨౬౩

శ్లో॥ జాతః సోఽథ పుమా న్నవైక్షత పరో భూతాని కింవా పరం
స్యా దత్రేతి త మేతమేవ పురుషం పూర్ణం పరం బ్రహ్మ సత్
దృష్ట్వా ఽపశ్య మిద న్త ది త్యచకల త్తస్మా దిదన్ద్రః పుమా
నిన్ద్రం తం బ్రువతే పరోక్షవిధయా దేవాః పరోక్షప్రియాః. ౨౬౪

వ్యా.—ఏవం సఙ్ఘాతధర్మస్య జాగరాదిలక్షణస్య సంసారస్య జీవేఽధ్యారోపం ప్రదర్శ్య తదపవాదం దర్శయతి జాతఇతి. అథ సః జాతః దేహం ప్రవిశ్య స్థితఇత్యర్థః. దేహే జాతేసతి తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసేన జాతఇవ స్థితవాన్. స పరః పుమాన్ భూతాని పృథివ్యాదీని బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యంతచరాచరదేహాత్మనా పరిణతాని అపరిణతానిచ అవైక్షత విచారితవాన్. విచారమేవ దర్శయతి. అత్ర భూతేషు పరం మత్తోఽన్య త్కింవా స్యాదితి కదాచి త్పరమకారుణికే నాచార్యేణాత్మజ్ఞానప్రబోధకృచ్ఛబ్దకర్యాం వేదాన్తమహాభేర్యాం స్వకర్ణమూలే తాడితాయాంసత్యాం తచ్ఛ్రుత్వా నేహనానేత్యాది వేదాన్తవాక్యజాతం స్వయం మననం కృతవా న్సత్తాభానరూపబ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కిమత్రాస్తి భూతశబ్దవాచ్యం నకిమపీతి ఇతిభావః. ఏవం విచార్య. తతో నిదిధ్యాసనేన తం పూర్వోక్త మేతం

పురుషం పురిశయాన మాత్మాన మేవ పూర్ణం సర్వవ్యాపకం స త్సత్యం పరంబ్రహ్మ దృష్ట్వా ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ సాక్షాత్కృత్యేత్యర్థః. తదిదం బ్రహ్మేహ మపశ్య మితి అచకలత్ అనుసంహితవాన్. సమాధేరుత్థానేతి భావః. జహారేతివా కలే ర్జ్ఞానార్థకత్వాత్. అకథయదితివా గురవేఇతి శేషః. తస్మా త్ప్రమాణ ఇదన్ద్ర ఇత్యుచ్యతే. ఇదం దృష్టవా నితీదన్ద్రఇతి నిరుక్తిః. దృశేః కర్తరి ఇగుపధలక్షణే కే ఛాన్దసత్వా చ్చలోపః. త మిదన్ద్రం సన్తమేవ పుమాంస మిన్ద్రం బ్రువతే బుధా ఇతిశేషః. కి మజ్ఞానా న్నేత్యాహ. పరోక్షవిధయేతి పరోక్షభఙ్గ్యా. పూజ్యానాం ప్రత్యక్ష నామగ్రహణభయా దితిభావః. కస్మా త్పరోక్షేణ బ్రువతే తత్రాహ - దేవాః పూజ్యా ఇన్ద్రాదయః పరోక్షప్రియాః పరోక్షనామ గ్రహణప్రియాః. పూజ్యాఃఖలు వ్యావహారికం ప్రాతిస్వికం నామ విహాయ పరోక్షేణ నామ్నా వాత్మనో నిర్దేశనం ప్రియ మ్మన్యన్తే. యథా. ఇన్ద్రః అహల్యాయై జారఇతి నామగ్రహణం, యథావా వ్యాసాదయః ఆచార్యాదినామగ్రహణంచ కిమ్బహునా లోకే పీదానీం విష్ణుమిత్రాదయః. అమాత్యఇతి ఆచార్యఇ త్యేవ మాదిస్వయోగ్యత్వప్రఖ్యాపకపరోక్షనామగ్రహణా దేవ ప్రీయన్తే. తస్మా త్సర్వ దేవాధిపస్య పరమేశ్వరస్య జీవస్య పరోక్షేణై వేన్ద్రఇతి నామ్నా నిర్దేశః ప్రియః ఇతిభావః. నచ పరమేశ్వరమే వేన్ద్రం బ్రువతఇతి వాచ్యం. పరమేశ్వరస్యైవ దేహ శరీరే జీవరూపేణ ప్రవిష్టత్వాత్ - అజ్ఞ స్యాపరమేశ్వరత్వేపి విజ్ఞస్య పరమేశ్వర త్వాచ్చ. నచ ఇదిపరమైశ్వర్యఇతి ధాతో ర్నిష్పన్న ఇన్ద్రశబ్ద ఇతి వాచ్యం. తథాత్వేపి స్వపితీత్యాది శబ్దానామి వేన్ద్రశబ్దస్యాపి వేదేన నిరుక్త్యన్తరస్య స్వాతన్త్ర్యేణ దర్శిత త్వాత్, స్వతన్త్రప్రమాణంహి వేదః. ఏవ మిదన్ద్రఇతి జీవస్య నామప్రసిద్ధివశా త్ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మపరోక్ష మితిసిద్ధమ్ - నచ ప్రత్యగ్భిన్నమేవాస్తు బ్రహ్మ పరోక్ష మితివాచ్యం, తథాసతి అయం ఘట ఇతివ దిదం బ్రహ్మేతి ప్రత్యక్షవిష యస్య బ్రహ్మణః ఘటవ ద్జ్ఞేయత్వేన జడత్వం స్యాత్ - నచేష్టాపత్తిః "సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతి" శ్రుతేః. జ్ఞానస్వరూపత్వా ద్బ్రహ్మణః. న చైవం జ్ఞాతాపి జీవో న బ్రహ్మేతి వాచ్యం- జ్ఞాతు ర్జీవస్యాపి జ్ఞానస్వరూప త్వాత్. నచ జ్ఞాతుః కథం జ్ఞానస్వరూపత్వ మితివాచ్యం జ్ఞాతు ర్జ్ఞానస్వరూ పత్వాభావే తస్య జ్ఞానాన్తరకర్మత్వం వాచ్యం తస్మిన్ జ్ఞానే జ్ఞాత్రైవ కర్త్రాచే దేకస్మిన్ జ్ఞాతరి కర్తృత్వం కర్మత్వంచ విరుద్ధం ప్రసజ్యేత అన్యో జ్ఞాతా కర్త్రాచే త్తస్యా ప్యన్యో జ్ఞాతే త్యనవస్థా స్యాదితి. నను జ్ఞాతు ర్జ్ఞానాన్తరకర్మత్వం

నైవ వాచ్యం జ్ఞేయస్యైవ జ్ఞానకర్మత్వం న జ్ఞాతురితి తతో న దోషప్రసజ్గ ఇతిచే న్నైవమ్. జ్ఞాతాకి మాత్మానం జానాతి నవా. అద్యే యేన జ్ఞానేన జానాతి తస్య జ్ఞానస్య కర్మైవ భవ త్యాత్మా జ్ఞాతా. విషయత్వాత్. ద్వితీయే కథం జ్ఞాతృసిద్ధిః. నచ స్వప్రకాశో జ్ఞాతేతి వాచ్యం జ్ఞానస్యైవ స్వప్రకాశత్వాత్. నచ ద్వయమపి స్వప్రకాశమేవేతి వాచ్యం. స్వప్రకాశవస్తుద్వయాభ్యుపగమే గౌర వాత్. శ్రుత్యాదివిరోధాచ్చ. జ్ఞాతైవ స్వప్రకాశో న జ్ఞాన మితివాచ్యమ్. జ్ఞానస్య ప్రకాశాత్మకస్య పరప్రకాశకత్వా యోగాత్. నహి ప్రకాశోఽన్యేన ప్రకా శ్యతే. తస్మా జ్జ్ఞానమేవ స్వప్రకాశం తదభేదా జ్జ్ఞాతు రాత్మనశ్చ స్వప్రకాశత్వ మతఏవ "తమేవ భాన్త మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వ మిదం విభా"తీతి శ్రుతిరుపపద్యతే. నచ తస్య భాసేతి జ్ఞాతృజ్ఞానయో ర్భేదేన నిర్దేశా త్కథ మభేద ఇతి వాచ్యం రాహో శ్శిర ఇతివ త్తదుపపత్తేః. తస్మా జ్జ్ఞానస్వరూపఏవ జీవో బ్రహ్మాభిన్నః. ౨౬౪

శ్లో॥ సర్వాఙ్గా త్పురుషస్య సమ్భృతతమం తేజోహి వీర్యం బిభ
ర్త్యాత్మానం స్వతఏవ తేన పురుష స్తావ త్సగర్భో భవేత్
స్త్రీయోనౌ తదిదం నిషిఞ్చతి పుమాన్ రేత స్సజీవం స్వయం
జన్మేదం ప్రథమం పరస్య పురుష స్యౌపాధికస్య శ్రుతమ్. ౨౬౫

వ్యా.—ఏవ మధ్యారోపాపవాదాభ్యా మాత్మతత్త్వం ప్రదర్శ్య తజ్జ్ఞానహేతు వైరాగ్యజననార్థం జీవావస్థాః ప్రపఞ్చయతి. సర్వాఙ్గాదిత్యాదినా. యద్వా జాత స్సోఽథ పుమా నితి జీవస్య జన్మోక్తం సఙ్గ్రహేణ తదేవ విశదయతి - సర్వాంగా దిత్యాదినా. పురుషస్య యూనః సర్వాఙ్గాత్ సర్వేషాం మాంసశోణితరసాదీనా మఙ్గానాం సమాహారా త్సమ్భృతతమం పరినిష్పన్నం తేజోహి సారఏవ వీర్య మిత్యుచ్యతే. పురుషః యువా స్వతఏవ స్వస్మి న్నేవ స్వశరీర ఏవేత్యర్థః. ఆత్మాన మాత్మభూతం వీర్యం బిభర్తి. తేన వీర్యభరణేన హేతునా వీర్యేణేత్యేవవా తావ దాదౌ పురుషః యువా సగర్భః గర్భవాన్ భవేత్ యజ్ఞాదికర్మ కృత్వాఽ స్మా ల్లోకా ద్ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రమసం గత్వా క్షీణకర్మా వృష్ట్యాదిక్రమే ణేమం లోకం ప్రా ప్యాన్నభూతః పురుషేణ భక్షితో రసాదిక్రమేణ రేతో మయో భవ త్యవిద్యాకామకర్మపరతన్త్రో లిఙ్గీ జీవః తంచ రేతోమయం జీవం పురుషఏవ తావ ద్దేహే బిభర్తీతి పురుషస్యైవాదితో గర్భో భవతీత్యర్థః. పుమాన్ యువా త దిదం సజీవం జీవావిష్టం రేతః స్వయం స్త్రీయోనౌ నిషిఞ్చతి.

ఇదం స్త్రీయోనౌ రేతస్సేచన మౌపాధికస్య సోపాధికస్య పరస్య పురుషస్య ప్రథమం జన్మేతి శ్రుతం ప్రసిద్ధమ్. వక్ష్యమాణజన్మద్వయాపేక్షయాఽస్య జన్మనః ప్రాథమ్యం నతు స్వతః జన్మమరణపరమ్పరాయా అనాదిత్వా దితి బోధ్యమ్. న చాజస్య జీవస్య కథం జన్మేతి వాచ్యం రేతస్తాదాత్మ్యాధ్యాసేన తదుపపత్తేః. ౨౬౫

శ్లో॥ వక్షోజాదినిజాఙ్గవ న్మృగదృశః ప్రాప్యాత్మభూయం స్వయం
వీర్యాత్మా నహినస్తి మాతర మయం గర్భో వ్రణగ్రన్థివత్
నారీస్వోదరమధ్యవర్తిన మవేక్ష్యాత్మాన మాత్మేశితు
ర్గర్భ స్యోచితభక్తపేయగిళనా ద్వృద్ధిం విదధ్యా న్ముదా. ౨౬౬

వ్యా.-ఏవం పురుషేణ గర్భాధానే కృతేసతి అయం వీర్యాత్మా వీర్యపరిణామభూతో గర్భః. మృగదృశః నార్యాః వక్షోజాదినిజాఙ్గవ త్స్వయ మాత్మభూయ మాత్మభావ మాత్మావ్యతిరేకతామితియావత్. ప్రాప్య. మాతరం వ్రణగ్రన్థివ దితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తః. నహినస్తి నబాధతే. యథా వ్రణగ్రన్థిర్బాధతే తథా నబాధతే. ఇత్యర్థః. అన్వయదృష్టాన్తస్తు వక్షోజాదినిజాఙ్గవదిత్యేవ. అథ గర్భిణ్యాః కృత్యమాహ - ప్రసఙ్గాత్. నారీ ఆత్మేశితు ర్భర్తు రాత్మానం స్వోదరమధ్యవర్తిన మవేక్ష్య ఆత్మావై పుత్రనామాసీతిశ్రుతేః. భర్తురేవ పుత్రరూపేణ భార్యాయాం జాయమానత్వేన జాయేతి భార్యాయా నామప్రసిద్ధేశ్చేతి భావః. గర్భస్య కుక్షిస్థజన్తో రుచితభక్తపేయగిళనా దనుకూలాన్నపానీయభక్షణా న్ముదా వృద్ధిం విదధ్యాత్. నతు ఖిద్యేత. అన్యథా గర్భస్య నీరసత్వాత్ క్షయాద్యాపత్తే రితిభావః. ౨౬౬

శ్లో॥ భర్తారం నిజగర్భభూతమితి సా సమ్భావయన్తీ వధూ
ర్భర్త్రా సాధ్వభివర్ధితా భవతి సమ్పూర్ణ స్సగర్భ స్తతః
హస్తాఙ్ఘ్రిస్వశిరోముఖై రవయవైః క్లేశేన మాసా న్దశ
స్థిత్వా యోనిబిలా ద్వినిస్సరతి సః పుత్ర స్త దన్య జ్జనుః. ౨౬౭

వ్యా.-సా వధూ రన్తర్వత్నీ ఇతి నిజగర్భభూతం భర్తారం సమ్యగ్భావయన్తీ వర్ధయన్తీ సతీ స్వయం భర్త్రా సాధు సమ్యగభివర్ధితా రక్షితా భవతి. న హ్యుపకారప్రత్యుపకార మన్తరేణ లోకే కస్యచి త్కేనచి త్సమ్బన్ధో భవతి. తస్మా ద్గర్భిణ్యా భార్యాయా యథాకామం మధురాహారాదికం భర్తా దిశేత్. నాచ త ద్భుక్త్వా గర్భం వర్ధయే దిత్యర్థః. తతః. సః గర్భః హస్తాఙ్ఘ్రిస్వశిరో

ముఖై రవయవై స్సమ్పూర్ణస్సన్. క్లేశేన గర్భాధానప్రభృతి దశమాసాన్ స్త్రీజఠరే స్థిత్వా యోనిబిలా త్సూక్ష్మా త్పుత్రస్సన్ క్లేశేన వినిస్సరతి. పిత్రైవ పుత్రాత్మనా జాయతఇత్యర్థః. తత్పుత్రరూపేణ భవనం పరస్య పురుషస్య అన్యద్వితీయం జనుః జన్మ భవతి. పూర్వోక్తజన్మాపేక్షయేతి భావః. ౨౬౮

శ్లో॥ పరిత్యాధాయ స చేహ పుణ్యకృతయే గౌణాత్మభూతం సుతం
నిర్యోగా దకృతార్థఏవచ మృతో భూయః క్వచి జ్జాయతే
ఏత జ్జన్మ తృతీయ మస్య బహవో యాతా స్త దేవ మ్భవా
యాస్య స్త్వప్యత దుర్లభ స్తు భువనే మానుష్యజన్మార్థదమ్. ౨౬౯

వ్యా.—నచ పితా ఇహ లోకే పుణ్యకృతయే సామ్ప్రదాయాదికరణార్థం గౌణాత్మభూతం సింహో మాణవక ఇతివ దాత్మా పుత్రఇతి పరిత్యయస్య గౌణత్వా దితిభావః. సుతం పరిత్యాధాయ పరితినిధాయ - నిర్యోగా ద్యోగాభావా దాత్మపరమాత్మసమ్బన్ధాభావా దిత్యర్థః. జ్ఞానయోగాభావా దితివా. అకృతార్థ ఏవ సన్ మృతో భూత్వా భూయః పునః క్వచి జ్జాయతేచ - ఏతత్ పితు ర్మృత్వా పున ర్భవన మస్య తృతీయం జన్మ భవతి. నను పితు ర్జన్మ కథ మ్పుత్రస్య తృతీయం జన్మే త్యుచ్యత ఇతిచే న్నైష దోషః. పిత్రైవ పుత్ర ఇత్యుక్తత్వాత్ -యద్వా సచేత్యస్య పుత్ర ఇత్యేవార్థః. అన్య త్సమానమ్ - సోపి పుత్ర స్స్వపుత్రే భారం నిరోప్య ప్రియన్ పునర్జాయతేహి. తస్మాత్ - పితుస్సకాశా త్ప్రథమం జన్మ, మాతు స్సకాశా ద్ద్వితీయం జన్మ, మరణానన్తరం తృతీయం జన్మేతి జన్మత్రయం జీవస్య. నను మరణానన్తరం యజ్జన్మ త త్పితు స్సకాశా జ్జన్మనోఽనతిరిక్తమేవేతి కథం జన్మత్రయ మితిచే న్నైష దోషః. పూర్వస్మా త్పితు స్సకాశా జ్జన్మనోఽన్యస్మా త్పితు స్సకాశా జ్జన్మేద మన్యదేవేతి - యద్వా - మృతోఽయం రేతో భావమే వాపద్యతఇతి ననియమః, కి న్తర్హి-యథాకర్మ యథాకథఞ్చి జ్జాయతఏవేతి-త దేవ మస్య జీవస్య బహవో భవా జన్మాని యాతా అతీతాః. బహవో భవా యాస్య న్త్యపి. జన్మమరణపరమ్పరాయా అనాదిత్వా ద్యావన్మోక్ష మన న్తత్వాచ్చేతిభావః. నచ జన్మాన్యే వానన్తాని న మరణానీతి వాచ్యం. మరణాభావే జన్మాభావా త్పునరితి. ఏవం సర్వసులభేష్వపి జన్మసు మనుష్యజన్మ దుర్లభ మిత్యాహ. భువనే లోకే మానుష్యజన్మతు మనుష్యజ న్మైకన్తు దుర్లభ ముత దుర్లభమేవ సుకృతాతిశయలభ్యత్వా త్తస్యేతి భావః. నను భవతు దుర్లభం మనుష్యజన్మ క న్తత్ప్రార్థనమే త్యతఆహ. అర్థదమితి - పురుషార్థప్రదం తస్మా త్ప్రార్థ

నీయమేవ తత్. కథంచి త్తత్ప్రాప్తౌ సత్యాం నోదాసితవ్యం కిన్తు పురుషార్థ ప్రాప్తయే ప్రయతితవ్యమేవ. తదుక్తమ్. "లబ్ధ్వా సుదుర్లభ మిదం బహుసమ్భవాన్తే మానుష్య మర్థద మనిత్యమ పీహ ధీరః, తూర్ణం యతేత నపతే దను మృత్యు యావ న్నిశ్శ్రేయసాయ విషయః ఖలు సర్వతః స్యా" దితి. తస్మా న్మనుష్యసంసారా ద్విరక్తస్సన్ గురుశుశ్రూషాదినా పరమపురుషార్థసాధనం జ్ఞానం సమ్పాదయే దితి పరమార్థః. ౨౬౮

శ్లో॥ గర్భే స న్నహ మన్యదేవజననీ స్సర్వా స్సుఖే నాగమం
మా మావేష్ట్య రరక్షు రాయసపురప్రాయాహి దేహా శ్శతమ్
వేగా చ్ఛ్యేనఇ వాగతో వపు రహం భిత్త్వేవ జాలం ధియా
విద్వా నిత్యధిగత్య నిర్వృతి మజే ఽభూ ద్వామదేవోఽమృతః. ౨౬౯

వ్యా.—ఏవం జీవ స్యావిద్యకం జన్మ మరణప్రవాహలక్షణం సంసారం దర్శయిత్వా తతో విరక్తస్య విద్యయైవ మోక్షో నాన్యస్మా దిత్యేతదర్థం విద్యయా ముక్తస్య వామదేవస్య చరిత్ర మాహ - గర్భేఇతి. అహం గర్భే మాతుర్గర్భాశయే సన్నేవ సర్వా అన్యదేవజననీః అన్యేషాం దేవానా మగ్న్యాదీనాం జననీ రుత్పత్తీ స్సుఖే నాగమ మజ్ఞాసిషమ్. ఆత్మన స్సకాశాదేవ సర్వే దేవా జాతా ఇతి జ్ఞాతవా నస్మీత్యర్థః. జన్మాన్తరకృతవేదాన్తశ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనబలా త్ప్రతిబన్ధక్షయే నాస్మిన్ జన్మని ఫలోన్ముఖా దితిభావః. ఆయస పురప్రాయా ఆయసాని పురాణీవ దుర్భేద్యా శత మమితా దేహా ఇతఃప్రాగనేకజన్మసు మా మావేష్ట్య రరక్షుః అరక్షన్. అహ మిదానీం జాలం శ్యేన ఇవ. వపుర్ధియా ఆత్మజ్ఞానేన వేగా ద్భిత్త్వా శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాస పరిత్యాగేన శరీరం నాశయిత్వేత్యర్థః. ఆగతో నిర్గతోఽస్మి. ఇతి విద్వా న్వామదేవః. అజే జన్మరహితే బ్రహ్మణి నిర్విశేషే ప్రత్యగభిన్నే నిర్వృతిం నిర్వాణం ప్రదీపవ దితి భావః. అధిగత్య అమృతోఽభూత్. విదేహకైవల్యం ప్రాపేత్యర్థః. యావ త్ప్రారబ్ధావసానం జీవన్ముక్తిసుఖ మనుభూయ పశ్చా ద్విదేహాముక్తిసుఖం ప్రాపేతి యావత్. ౨౬౯

శ్లో॥ య ద్వే ద్వైష స పూర్వబుద్ధివిభవా ద్గర్భే శయానోపి సన్
య స్తద్వేద గుహాపదేశవిభవా ద్బ్రహ్మాహమస్మీతి సః
ఊర్ధ్వస్సన్ సఇవాఙ్గభేదవశత స్సూత్క్రమ్య సంసారతః
స్వర్గం లోక ముపేత్య కామ మఖిలం ప్రా ప్యామృత స్సాభ్యద్ధ్రువమ్. ౨౭౦

వ్యా.— సఏష వామదేవః గర్భే శయానస్సన్నపి పూర్వబుద్ధివిభవా జ్జన్మాన్తరీయజ్ఞానవైభవా ద్యద్వేద. తద్బ్రహ్మ. అహమస్మీతి గురూపదేశవిభవాత్తత్త్వమసీత్యాకారకమహావాక్యోపదేశమననవైభవా ద్యః వేద. స విద్వాన్-సఏవ వామదేవఏవ. అజ్ఞభేదవశత శ్శరీరభేదవశాత్ శరీరవినాశా దిత్యర్థః. జ్ఞానేన శరీరాత్మాభిమానత్యాగాదితి యావత్ - ఊర్ధ్వః పరమార్థభూతస్సన్. సంసారత స్సంసారా త్సూత్కృష్య సుష్ఠూత్కృష్య సంసార ముక్తోర్త్యేత్యేతత్. స్వర్గం లోకం పరిత్యగభిన్నబ్రహ్మాఖ్యం లోక ముపేత్య. అఖిలం కామం సర్వాన్ కామా న్ప్రాప్య జీవన్ముక్తిదశాయాం సర్వాత్మత్వేన సర్వకామా న్ప్రాప్యేత్యర్థః- అమృతః స్యాత్, బ్రహ్మైవ భవేత్. ధ్రువ ముక్తార్థేనాస్తి సంశయ ఇత్యర్థః. ౨౭౦

శ్లో॥ శబ్దం యేన శృణోతి జిఘ్రతి యతో గన్ధంచ యే నేక్షతే
రూపం యేన వచాంసి వక్తిచ రసం జానాతి యే నైష నా
త త్ప్రజ్ఞాన ముదీర్యతే శ్రుతిగణై రాత్మేతి సజ్ఞానవి
జ్ఞానాజ్ఞానమనోధృతిక్రతుమతిప్రస్థాభిధానం చ తత్. ౨౭౧

వ్యా.—నను ఆత్మాభిన్నబ్రహ్మజ్ఞానా న్ముక్తి రిత్యుక్తం క స్త తాత్మా కింవా బ్రహ్మ ఇత్యతాహ- శబ్దమితి. ఏష నా మనుష్యః మనుష్యాధికారికత్వాచ్ఛాస్త్రస్య శ్రోతాఽహ మిత్యాద్యభిమానవాన్ జీవఇతివా. యేన శబ్దం శృణోతి యతో యేన గన్ధం జిఘ్రతి యేన రూప మీక్షతే యేన వచాంసి వక్తి. యేన రసం జానాతిచ ఇదం స్వాదు ఇద మస్వాదు ఇతి విజానాతీత్యర్థః. కట్వామ్లాది రసం జానాతీతివా. త త్ప్రజ్ఞానం ప్రకర్షేణ జ్ఞాయతేఽనేనేతి ప్రజ్ఞానం వస్తు ఆత్మేతి శ్రుతిగణై రుదీర్యతే ఉచ్యతే. నన్వేవం జ్ఞాతు శ్శ్రోతు ర్ద్రష్టు ర్ఘ్రాతుశ్చ పురుషస్య కర్తు ర్య త్కరణం జ్ఞానసాధకతమం మనశ్చక్షుర్ఘ్రాణాదీన్ద్రియజాతం త దాత్మేతి సిద్ధ మితి చేన్నై వమవోచః. సముదాయ స్యావస్తుత్వా త్కి మిన్ద్రియాణాం సర్వేషా మాత్మత్వం వదసి? యద్వా. అన్యతమస్య; - నాద్యః. ఏకస్మిన్నేవ దేహే నానాత్మత్వప్రసఙ్గాత్ - నాన్త్యః. అన్యతమ స్యాత్మత్వనిర్ధారణాయోగాత్-నహి చక్షురే వేన్ద్రియ మాత్మా నతు శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణీతి శ్రోత్ర మిన్ద్రియమే వాత్మా నతు చక్షురాదీనీతివా నియన్తుం శక్యతే. న చాద్యః పక్షఏ వేష్టః. ఏకస్మిన్నపి గృహే విఫలే బహుయజమానసత్త్వదర్శనా దితి వాచ్యం. యోఽహం ఘట మద్రాక్షం సోఽహ మిదానీం స్పృశామీతి ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. తస్మా

స్నేన్ద్రియ మాత్మా. నను అన్తఃకరణ మేక మే వాత్మా, తదేవ చక్షుర్గోళకాది ద్వారా నిర్గత్య రూపాదిదర్శనకరణమపి భవతీతి బహిష్కరణమపి తదేవ- ఇతి సిద్ధమితిచే న్నైవమపి. సత్స్వపి నేత్రశ్రోత్రాదిగోళకేషు అన్ధబధిరాదీనాం దర్శనశ్రవణాద్యభావదర్శనా త్తత్తద్గోళకాతిరిక్తం, తత్తదధిష్ఠితం, తత్తదిన్ద్రియ మవశ్య మభ్యుపేయ మభ్యుపేతేచ తస్మి న్ననేకేషాం కరణానాం నైకాత్మత్వ సిద్ధిరితి. నన్వేవం కరణానా మనేకత్వా దాత్మత్వ మనుపపన్నం కస్తు రాత్మ త్వఞ్చ శ్రుత్యా నోక్తమితి-కః పున రాత్మేతిచే దుచ్యతే. జ్ఞానమ్ప్రతి కర్తా కరణం కర్మచ మాభవ త్వాత్మా కిన్తు జ్ఞానమేవాత్మేతి. హన్త మహ దిదం పాణ్డిత్యం య త్క్రియైవ జ్ఞానాఖ్యా ఆత్మేతి-నచ జ్ఞానం న క్రియేతి వాచ్యం, జ్ఞాన స్యాక్రియాత్వే కథం జ్ఞానమ్ప్రతి కర్తృకరణే స్యాతామ్. తక్షణాదిక్రియామ్ప్రతిహి తక్షకవాశ్యాదిరూపకర్తృకరణభవనమ్. తర్హి జ్ఞానమ్ప్రతి కర్తృకరణయో రుక్తత్వాత్. యద్యేవ మీక్షణమపి క్రియైవ, ఈక్షతిధాత్వర్థత్వాదితి. తర్హి ప్రజ్ఞానం కరణమేవ తత్సాధకతమత్వాత్. నచ చక్షురాద్యన్యస్య ప్రజ్ఞానాఖ్యస్య కరణ స్యాప్రసిద్ధత్వా త్ప్రజ్ఞానం న కరణ మితి వాచ్యం, ప్రకృతశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాత్. తస్మా త్ప్రజ్ఞానం కరణమేవ. యద్యేవం కరణత్వం ప్రజ్ఞానస్య సమ్ప్రతిపద్యతే, తర్హి కరణస్య కర్తృపరతన్త్రత్వా త్ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మాపి పరతన్త్ర స్స్యాదితి మహ దనిష్టం స్వతన్త్రస్యై వాత్మత్వాత్ - పారతన్త్ర్యేచ సత్యాత్మనో చేతనత్వాద్యాపత్తేశ్చేతి - అత్రోచ్యతే సమాధిః. జీవః ప్రజ్ఞానేన నిత్యచైతన్యే నాత్మస్వరూపభూతేన సర్వాన్ శబ్దాదీ న్విషయా నవభాసయతీతి ప్రజ్ఞాన మాత్మా. స్వరూపస్యై వాత్మత్వాదితి - నచ స్వరూపస్య స్వస్మా దనతిరిక్తత్వా త్కథం కర్తు రేవ జీవస్య కరణత్వ మితి వాచ్యమ్- దేవదత్త స్స్వయం గచ్ఛతీత్యాది ప్రయోగ సత్త్వాత్- స్వేనేత్యర్థే స్వయమి త్యయ మవ్యయశబ్దః. ఏవం జీవః ప్రజ్ఞానేన శబ్దాదీ నవభాసయతీత్యపి ప్రయోగ స్సాధురేవ- స్వశబ్దార్థత్వా త్ప్రజ్ఞానస్యప్రజ్ఞాన మాత్మా ఆత్మాహి స్వమితి - నను దేవదత్త స్స్వయం గచ్ఛతీ త్యస్య దేవదత్తో వాహనాదినానగచ్ఛతి కిన్తు స్వేనైవ పద్భ్యామేవగచ్ఛతీత్యర్థ ఇతిచే త్తథైవేహాపి జీవః ప్రజ్ఞానేన శబ్దాదీ నవభాసయతీత్యస్య జీవ శ్శ్రోత్రాదినా శబ్దాదీ న్నావభాసయతి కిన్తు స్వరూపచైతన్యేనై వేత్యర్థ ఇతి - నచ పశ్యతి శృణోతీత్యాదిధాతూనాం కథం ప్రకాశయతీత్యర్థసిద్ధి రితి వాచ్యం. రూపశబ్దాదివిషయభేదేన దర్శనశ్రవణాదీనాం భేదేపి అవభాసనాత్మనాఽభేదఏవేతి. రూపం పశ్యతి శబ్దం శృణోతీత్యాదీనాం రూపం జానాతి శబ్దం జానాతీత్యాది రేవహి పర్యవసితోర్థః. నచావభాసనం న జ్ఞాన

మితి వాచ్య మవభాసన మవబోధనం జ్ఞానమేవేతి - న త్విద మవభాసనం ప్రజ్ఞానం కిన్తు తత్క్రియైవ - యథా సూర్యాదిప్రకాశస్య ఘటాద్యవభాసనం క్రియా-తస్మా ద్యథా సూర్యాదిప్రకాశో ఘటాదిక మవభాసయతి తథా ప్రజ్ఞానం శబ్దాదివిషయజాత మవభాసయతీతిప్రకరణార్థః. నను శ్రోత్రాదయఏవ శబ్దాదీ నవభాసయ న్తీతి ప్రత్యక్షేసతి కిమితి ప్రజ్ఞాన మవభాసయతీ త్యుచ్యత ఇతిచే న్నైవమ్. శ్రోత్రాదీనాం జడానాం శబ్దాద్యవభాసకత్వాయోగాత్. నచ జడస్యాపి సూర్యప్రకాశస్య ఘటాద్యవభాసకత్వం దృష్ట మితి వాచ్యం, తస్యాపి స్వత స్తదవభాసనాభావాత్. నహి చక్షుషి నిమీలితే సూర్యాదిప్రకాశో ఘటాదిక మవభాసయితుం క్షమతే. న చైవం సూర్యాద్యాలోకసహకృతం చక్షు ర్ఘట మవభాసయతీతి వాచ్యం, మనస్యన్యత్ర గతేసతి తస్యాపి తదవభాసనాయోగాత్. నచ సమనస్కం సాలోకంచ చక్షు ర్ఘటావభాసక మితి వాచ్యం, బహూనామపి జడానాం సన్నివేశస్య భాసకత్వరూపచేతనధర్మాసమ్భవాత్. నచ మనశ్చేతనమేవేతి తత్సమ్బన్ధా చ్చేతనత్వ మన్యస్యేతి వాచ్యం, కామసఙ్కల్పవిచికిత్సాదినా మ్మనోధర్మాణా మ్మనోఽవభాస్యత్వాయోగా త్తదవభాసకవస్తున్యేవ మనసోఽప్యవభాస్యమానత్వా త్స్వప్నే రథాదిరూపేణ పరిణతస్య మనసోఽవభాస్యమానత్వదర్శనా జ్జాగ్రతిచ మనోరథమయస్య మనసోఽవభాస్యమానత్వా త్సుఖదుఃఖాకారపరిణతస్య మనసోఽప్యవభాస్యమానత్వా దేవ మవభాస్యమానస్య వస్తున శ్చేతనత్వాయోగా ద్యదితరావభాసక మితరానవభాస్యం స్వప్రకాశం తదేవ చేతన మితి సిద్ధాన్తా దచేతనమేవ మనః. తథా చక్షు శ్శ్రోత్రాదికమపి సూర్యాదిప్రకాశోపిచేతి. న చైవం సూర్యో జగ దవభాసయతీతి కథం సార్వజనీనో వ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్. జగదావరక తిమిరాపహత్వేన చక్షురుపకారత్వాదితి. నచ చక్షుషో రూపానవభాసకత్వే కథం రూపదర్శనే చక్షుషః కరణత్వ మితి వాచ్యం, చక్షుర్ద్వారా నిర్గతాన్తఃకరణవృత్తే ర్ఘటాద్యావరకాజ్ఞాననాశకత్వాత్. న చైవ మజ్ఞాననాశకవృత్తేరేవాస్తు భాసకత్వం కిమ్ప్రజ్ఞానేనేతి వాచ్యం, జడస్య ఘటాదేః స్వతః స్ఫురణాయోగాత్. వృత్తేశ్చ జడాయా స్స్ఫురణాయోగా దజ్ఞాననాశమాత్రేణ ఘటాదివిషయజ్ఞానాసిద్ధేః. తస్మా చ్ఛబ్దాదీ న్విషయాన్. శ్రోత్రాదీని కరణాని తత్ప్రేరక మన్తఃకరణం తద్వృత్తిం ఘటాద్యావారక మజ్ఞానం తిమిరం తిమిరాపహం ప్రకాశంచ సర్వ మపి ప్రజ్ఞానమే వావభాసయతి. కేనా ప్యన్యేన త న్నావభాస్యతే. అనవస్థాది దోషాత్. స్వయమేవ త ద్భాసతఇతి. స్వప్రకాశం స్వేతరసర్వప్రకాశకంచ ప్రజ్ఞానం జీవస్య స్వరూప మాత్మేతి సిద్ధమ్. నను యథా సూర్యప్రకాశ

శ్చక్షురాద్యపేక్షయా ఘటాదిక మవభాసయతి తథా ప్రజ్ఞానమపి చక్షురాద్య పేక్షయైవేతి న ప్రజ్ఞానం స్వప్రకాశం స్వయంజ్యోతిష్ట్వంహి స్వప్రకాశత్వం స్వయం జ్యోతిష్ట్వం చేతరాపేక్షాంవినా స్వ స్యాన్యేషాం చావభాసకత్వ మితి కృత్వా ప్రకాశఇవ ప్రజ్ఞానమపి జడమేవేతిచే న్నైవమ్. సూర్యప్రకాశ శ్చక్షుషి నిమీలితే నస్ఫురతి తస్మి న్నున్మీలితే స్ఫురతీతి తస్య చక్షురవభాస్యత్వా దస్తు జడత్వం. ప్రజ్ఞానన్తు మనశ్చక్షురాదివ్యాపారే సూర్యాదిప్రకాశేచ సత్య ప్యసత్యపి స్ఫురత్యేవ తత్సాక్షిత్వా ది త్యన్యావభాస్యత్వాభావా న్న జడమ్. చక్షుస్సూర్యాది మనపేక్ష్యైవ స్వప్నప్రపఞ్చ మవభాసయతీతి స్వయంజ్యోతిశ్చ ప్రజ్ఞానమ్. నచ స్వప్నే భవతు ప్రజ్ఞానస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నతు జాగ్రతి సత్త్వా చ్చక్షురాద్య పేక్షాయా ఇతి వాచ్యం. జాగ్రత్యపి చక్షురాదేః ప్రజ్ఞానావభాస్యత్వదర్శనాత్. చక్షురాద్యవభాసకం ప్రజ్ఞానం ఘటాద్యవభాసనాయ చక్షురాదిసాహ్య మపేక్షత ఇత్యస్య వచన స్యాపహాసాస్పదత్వాత్. న చాన్తరస్య ప్రజ్ఞానస్య చక్షురాద్యాన్తర విషయావభాసకత్వేపి బాహ్యఘటాదివిషయావభాసకత్వం న సమ్భవతి వ్యవహిత త్వాదితివాచ్యం, ప్రజ్ఞానస్య సర్వవ్యాపక స్యాన్తర్బహిర్భావాయోగాత్. న చైవ మన్ధబధిరాదే రపి రూపశబ్దాదిజ్ఞానం స్యా త్సర్వావభాసకప్రజ్ఞానసత్త్వా దితి వాచ్యం. సుషుప్తౌ మనశ్చక్షురాద్యభావేఽపి యస్య జీవస్య ప్రజ్ఞావశా త్సర్వ జ్ఞానం భవతి. స్వప్నే చాన్ధబధిరాదే రపి కాశ్యాదిపత్తనదర్శనం తత్పురజనకోలా హలశ్రవణం చ ప్రజ్ఞానవశా దేవ భవతి. తస్య జాగ్రత్యపి కుతో న రూపశబ్దాది జ్ఞానం భవతి. నను మహా దేత దిన్ద్రజాలం యన్మూఢ స్సుషుప్తో జీవ స్సర్వజ్ఞ ఇతి అన్ధో బధిరశ్చ జాగ్రతి ద్రష్టా శ్రోతా చేతి యచ్చ. ఇతిచే త్సత్య మిన్ద్రజాలమేవ మాయామయత్వా త్సర్వప్రపఞ్చస్య. నను నాహం కిమపి పశ్యామి నాహం కిమపి శృణో మీత్యన్ధబధిరయో ర్దర్శనశ్రవణాభావస్య ప్రత్యక్షసిద్ధస్య కథ మపలాపః న కిఞ్చిద వేదిష మితి స్మృత్యనుమితస్య స్వానుభవసిద్ధస్య చ సుషుప్తౌ సర్వజ్ఞానా భావస్య కథం వాపలాప ఇతిచే త్కిమత్ర దుష్కరమ్? ప్రత్యక్షసిద్ధం ప్రపఞ్చ మేవ 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చ' నే త్యపలపితవత్యా శ్శ్రుత్యాః. న చాగ్ని రనుష్ణ ఇతి వాక్యవ దప్రమాణైవ శ్రుతి రితివాచ్య మాస్తికే నైవం వక్తు మశక్యత్వాత్. నాస్తిక స్యాస్మాభి రసమ్భాషణీయత్వాచ్చ. న చాదిత్యో యూపో యజమానః ప్రస్తర ఇత్యాదివాక్యవ త్ప్రకృతవాక్యస్యా ప్యర్థాన్తరం కల్ప్య మితివాచ్య మర్థవాదత్వాభావా దేతద్వాక్యస్య. నాపి ప్రత్యక్షవిరోధా దేతద్వాక్య స్యార్థా న్తరపరత్వం స్వప్నే అన్ధబధిరయో రపి దర్శనశ్రవణప్రత్యక్షసత్త్వాత్. నచ స్వాప్నిక

స్వప్రత్యక్షో భ్రమ ఏవేతివాచ్యం. తత్తుల్యత్వా జ్జాగరప్రత్యక్షస్య. నచ స్వప్నే రూపాద్యభావా త్తద్దర్శనాదికం భ్రమ ఇతివాచ్యం. జాగరేపి రూపాద్యభావా త్తద్దర్శనాదికం భ్రమ ఏవేతి. నచ స్వప్నే పదార్థా అస్థిరా ఇతివాచ్యం, జాగరేపి తథైవేతి. న చాన్ధే స్వస్మి న్నన్ధ ఇతిబుద్ధి ర్భ్రమ ఏవ స్వప్నే ఇతి వాచ్యం, స్వప్నే రూపద్రష్ట ర్యాత్మ న్యనన్ధే అనన్ధ ఇతి బుద్ధేః ప్రమాత్వాత్. ప్రత్యుత జాగరే ఏవానన్ధే ఆత్మ న్యన్ధ ఇతిబుద్ధే ర్భ్రమత్వాత్. నచ చక్షుర్హీనః కథ మనన్ధ స్స్యా జ్జాగ్ర తీతివాచ్య మన్ధత్వాదే శ్చక్షురాదినిష్ఠత్వే నాత్మధర్మత్వాభావాత్. న చాన్ధచక్షుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసా దన్ధ ఆత్మేతివాచ్యం. తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తస్య త స్యావా స్తవత్వా దన్ధత్వస్య. నచైవం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిర ప్యాత్మన శ్చక్షుశ్శ్రోత్రాది తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తత్వా దవా స్తవ ఏవేతివాచ్య మిష్టాపత్తేః. నచైవం కథం సర్వావభాసకత్వం ప్రజ్ఞాన స్యాత్మన ఇతివాచ్యం. కింత్వ మాత్మనో నిత్యా దృష్టి శ్శ్రుతిశ్చ, చక్షుశ్శ్రోత్ర తాదాత్మ్యాధ్యాసవశా ద్భవతీతి బ్రూషే, ఉతానిత్యా, నాద్యః. నిత్యా యాతి తస్యా అజన్యత్వాత్. అన్త్య ఇష్టఏవ, సైవ నిత్యా దృష్టిః శ్రుతిశ్చ జీవస్య స్వరూపభూతం ప్రజ్ఞానం తయైవ సర్వ మవభాస్యతే. నచ దృష్టిః శ్రుతిమతి రిత్యాద్యాః పరస్పరం భిన్నాః కథ న్తాసా మేకప్రజ్ఞానత్వ మితివాచ్యం. పర్యాయత్వా ద్దృష్ట్యాదిశబ్దానామ్. జ్ఞాన మిత్యేవ హి తదర్థః. నచ నిత్యా దృష్టి రితి కాచి న్నాస్త్యేవ సర్వాపి దృష్టి రనిత్యే వేతివాచ్యం. 'నహి ద్రష్టు ర్దృష్టే ర్విపరిలోపో విద్యతే' ఇతి శ్రుతేః. కించ దృష్టే రనిత్యత్వం కిం దృష్ట్యా తయైవ వేద్యతే ఉతాన్యయా దృష్ట్యా. ఆద్యే వ్యాఘాతః. ద్వితీయేఽనవస్థా. తస్మా న్నిత్యైవ దృష్టిః స్వప్రకాశా ప్రజ్ఞానలక్షణా. నచైవ మనిత్యదృష్టిరేవ న సిద్ధ్యతి. తత్రాప్యుక్తదోషా దితివాచ్య మిష్టత్వాత్. న చానిత్యదృష్టి స్త్వయాభ్యుపగతే తతఃప్రా గితివాచ్య మనిత్యదృష్టే ర్బుద్ధివృత్తిరూపాయా జడాయా ఏవ జ్ఞానత్వ ముపచారా దితి. ఏవం నిరుపచరిత స్యానిత్యజ్ఞాన స్యాభావాదేవ జ్ఞాన మేక మితి ప్రసిద్ధిః. 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞాన మనన్త' మితిశ్రుతేః. నను యద్యేవం సర్వావస్థాసు ప్రజ్ఞానమేవ స్వప్రకాశం సర్వావభాసకం తర్హి జాగరాదిభేదసిద్ధిః కథ మితిచే దుచ్యతే. యత్ర ప్రజ్ఞానం చక్షురాలోకాదిసాపేక్ష మివ స త్సర్వమవభాసయతి సా జాగ్రద్దశా యత్ర చక్షురాలోకాద్యనపేక్షం మనోమాత్రాపేక్షంచ సదివ సర్వ మవభాసయతి సా స్వప్నదశా యత్ర మన శ్చక్షురాదికరణానపేక్షం మాయామాత్రాపేక్ష మివచ స త్సర్వ మవభాసయతి

సా సుషుప్తిదశేతి - కోఽత్రేవ శబ్దనివేశాభిప్రాయ ఇతిచే దుచ్యతే, న సన్త్యేవ
వస్తుత స్తిస్రో దశాః తద్విషయపదార్థాః తద్విషయజన్యజ్ఞానానిచ కిన్తు మాయ
యైవ సర్వోఽయం కల్పిత ఇన్ద్రజాలేనేవ గంధర్వనగరాదికం గగనఇవ బ్రహ్మ
ణ్యద్వితీయే ఇతి. అతఏవ మాయావశా ద్వ్యాపకమపి ప్రజ్ఞాన మాన్తరమివ ఏకమపి
నానేవ నిత్య మ ప్యనిత్యమివ నిర్విశేషమపి సవిశేషమివ మూఢదృష్టీనాం ప్రతి
భాతి. తస్మా త్స్వత న్త్రం స్వప్రకాశం సర్వావభాసకం నిత్యం జీవస్య స్వరూప
భూతం చ ప్రజ్ఞానం తదేవ చైతన్య మిత్యుచ్యతే. తదే వాత్మా ఇతిసిద్ధమ్. ఏవం
స్వప్రకాశప్రజ్ఞానాత్మా సర్వజ్ఞోఽపి జీవః అవిద్యయా చక్షురాదితాదాత్మ్య
ధ్యాసం ప్రపద్య కాణోఽహం బధిరోఽహ మిత్యభిమన్యతే. కిఞ్చిజ్జ్ఞ మివ
సంసారిణమివ చాత్మానం మన్యతే. తతశ్చ సర్వవ్యవహారోఽవిద్యాభూమా వేవ
విద్యాభూమౌతు ప్రజ్ఞాన మేక మేవేతి - తచ్చ ప్రజ్ఞానం సఞ్జ్ఞానవిజ్ఞానాజ్ఞాన
మనోధృతిక్రతుమతిప్రష్ఠాభిధానం సఞ్జ్ఞానాదినామకం భవతి - తత్ర సర్వదా
సర్వశరీరవ్యాపినీ అన్తఃకరణవృత్తి స్సఞ్జ్ఞాన మిత్యుచ్యతే - యయా చేతన
ఇత్యుచ్యతే జన్తుః. విజ్ఞానం చతుష్షష్టికలాదిజన్యం లౌకికజ్ఞానమ్ - ఆజ్ఞాన మా
జ్ఞప్తిః- ఈశ్వరభావః. మనః సఙ్కల్పః- ధృతిః ధారణ మవసన్నానాం శరీరేన్ద్రి
యాణాం, యయో త్తమ్భనమ్భవతిసా క్రతు రధ్యవసాయః మతిర్మననం. ప్రష్ఠశబ్దాత్
శ్రుత్యుక్తానాం ప్రజ్ఞానమేధాదృష్టిమనీషాజూతిస్మృతికామాసువశానాం గ్రహణమ్-
తత్ర ప్రజ్ఞానం ప్రాజ్ఞతా తాత్కాలిక ప్రతిభేతి యావత్ - మేధా గ్రన్థధారణే
సామర్థ్యమ్ - దృష్టి రిన్ద్రియద్వారా విషయోపలబ్ధిః మనీషా మనసి స్వాత
న్త్ర్యమ్ - జూతిః చేతసో రుజాదిదుఃఖిత్వప్రాప్తిః. స్మృతి స్స్మరణం కామ
స్తృష్ణా. అసుః జీవనక్రియానిమిత్తా వృత్తిః. వశః స్త్రీసఙ్గాభిలాషః. ఇతి సఞ్
జ్ఞానాదయ ఉక్తా స్సర్వేపి అన్తఃకరణవృత్తివిశేషా ఏవ - తేషాం ప్రజ్ఞాననామధే
యత్వన్తు ప్రజ్ఞానోపలబ్ధిహేతుత్వే నోపచారా దుచ్యతే. సఞ్జ్ఞానా ద్యన్తఃకరణవృ
త్త్యవచ్ఛిన్నం సఞ్జ్ఞానాదినామభి ర్వ్యవహ్రియతే ఉపచారా దిత్యర్థః. నచ ప్రజ్ఞా
నస్య కథమన్తఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నత్వ మితివాచ్యం. ప్రజ్ఞాన స్యోపలబ్ధు రా
త్మనః కూటస్థస్య అన్తఃకరణస్థత్వా దన్తఃకరణ పరిణామస్యైవ వృత్తిశబ్దా
ర్థత్వాచ్చేతి. నచ ప్రజ్ఞాన మన్తఃకరణే కథ న్తిష్ఠతీతివాచ్యం. ఘటఇ వాకా
శమితి యద్వా జలఇవ సూర్యఇతి. నచ కః పక్ష స్సత్య ఇతివాచ్య ముభ
యోర ప్యసత్యత్వా త్ప్రజ్ఞాన మేకమేవ హి సత్యం. నను యావద్వ్యవహార

మపి పక్షద్వయే క స్సత్యః పక్ష ఇతిచే ద్ద్వయమపి సత్యమేవ శ్రుతిసిద్ధత్వా ద్వ్యవహారార్థం ద్వయస్యాపి కల్పితత్వాత్. న హ్యనవచ్ఛేద్యస్యావచ్ఛిన్నత్వం నిర్విశేషస్య ప్రతిఫలనం వా వస్తుత స్సమ్భవతి మాయాయాన్తు సర్వం సమ్భవతి. ఏవ మేకస్మి న్నపి ప్రజ్ఞానే అన్తఃకరణస్థత్వా త్ప్రమాతృత్వం తద్వృత్తిస్థత్వా త్ప్రమాణత్వం విషయస్థత్వా త్ప్రమేయత్వం చ సమ్భవతి. తతో న ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయసాఙ్కర్య మితి ప్రమాత్రాది ప్రతికర్మవ్యవస్థాపి సిద్ధ్యతి. మాయామయోపాధిపరామర్శాభావే తు ఏక మేవ ప్రజ్ఞానం ఘటాద్యుపాధిపరామర్శాభావే గగనమి వైకమితి. ఏతేన ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానం శబ్దజ్ఞానం స్పర్శజ్ఞాన మిత్యేవం జ్ఞానాని నానే త్యపాస్తం, ఘటపటాద్యుపాధిభేదేఽపి జ్ఞానాభేదాత్. వృత్తినానాత్వ మస్మాక మిష్టమేవ. వృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యం హి జ్ఞానం నతు వృత్తిః. యదేవ చైతన్యం ఘటాకారవృత్తౌ ప్రతిఫలితం తదేవ పటాకారవృత్తా వపీతి న చైతన్యభేదః. తస్మాదేకం సత్యం స్వప్రకాశం సర్వావభాసకంచ చైతన్యాపరపర్యాయం ప్రజ్ఞానమే వాత్మా. ౨౭౧

శ్లో॥ బ్రహ్మేన్ద్రేశహరిప్రజాపతిరవిస్కన్దేన్దువస్వాదయో
దేవాః స్వర్నిలయా ధరామ్బుశుచివాయ్వాకాశతారాగ్రహాః
భూతా న్యత్ర జరాయుజాణ్డజనిస్వేదోద్భవోద్భిద్భవా
న్యద్ర్యాదీని విచేతనాని సకలం ప్రజ్ఞాన మేత జ్జగత్. ౨౭౨

వ్యా.-ఆత్మపదార్థో నిరూపితః ప్రజ్ఞాన మాత్మేతి. తదేవ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వక్తుం తావత్ప్రజ్ఞానస్య సర్వాత్మత్వ మాహ - బ్రహ్మహి సర్వాత్మకం 'సర్వం ఖల్విదం బ్ర' హ్మేతిశ్రుతేః. యద్వా, ప్రజ్ఞాన మాత్మా తచ్చైక మిత్యుక్తం కథ మేకత్వ మాత్మనః లోకే బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్త నానాత్మసత్త్వా దతఆహ - బ్రహ్మేతి, బ్రహ్మేన్ద్రేశహరిప్రజాపతిరవిస్కన్దేన్దువస్వాదయః. బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భః. సమష్టిలిఙ్గోపాధికః. ఇన్ద్రః పరమేశ్వరః మాయోపాధికః. ఈశ ఈశానః ప్రేరకః అన్తర్యామీ. హరిః స్థూలశరీరసమష్ట్యుపాధికో విరాట్పురుషః. ప్రజాపతిర్మనుః. యద్వా బ్రహ్మ చతుర్ముఖః చతుర్దశలోకాధిపతిః. ఇన్ద్రస్త్రిలోకాధిపతి ర్మఘవా. ఈశ శ్శఙ్కరః. హరి ర్విష్ణుః. ప్రజాపతయో దక్షాదయః. అథవా బ్రహ్మ రజోగుణప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః. ఈశ స్తమోగుణప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః. హరిః సత్త్వగుణప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః. ఇన్ద్రః మాయావచ్ఛిన్నః ప్రజాపతయః హిరణ్యగర్భో విరాట్పురుష స్స్వాయమ్భువ శ్చేతి. రవిః స్కన్దః

కుమారః, సనత్కుమారోవా, ఇన్ద్రః వసవః ఆదిపదా ద్రుద్రాదిత్యాదిగ్రహణమ్. స్వర్నిలయాః నాకస్థాః దేవాః ఉపలక్షణ మిదం గన్ధర్వాదీనామ్. ధరామ్బుశుచి వాయ్వాకాశతారాగ్రహాః పఞ్చభూతాని నక్షత్రాణి గ్రహాశ్చ. అత్ర పఞ్చభూత మయే బ్రహ్మాణ్డే వర్తమానానీతి శేషః. జరాయుజాణ్డజనని స్వేదోద్భవోద్భిద్భవాని జరాయుజాణ్డజస్వేదజోద్భిజ్జాని భూతాని ప్రాణినః. అత్ర జరాయుజాని మనుష్య పశ్వాదీని అణ్డజాని పక్షిమత్స్యాదీని స్వేదజాని యూకాదీని ఉద్భిజ్జాని తరులతాదీ నీతివివేకః. అద్ర్యాదీని విచేతనానిచ ఇత్యేతత్సకలం జగత్ప్రజ్ఞానమేవ. ప్రజ్ఞాన మేకమేవ మాయోపహితం స దీశ్వరఇతి. సత్త్వాదిగుణత్రయోపహితం స ద్బ్రహ్మ విష్ణురుద్రా ఇతి. లిఙ్గసమష్ట్యుపహితంస ద్ధిరణ్యగర్భ ఇతి స్థూలసమష్ట్యుపహితం స ద్విరాడితి. అగ్న్యాద్యుపాధిమత్ దేవతేతి. దేవదత్తాద్యుపాధిమత్ మనుష్య ఇత్యేవ ముచ్యతే. తస్మా త్సర్వేషు భూతేషు సచేతనేషు ప్రజ్ఞాన మేకమేవే త్యాత్మైకఏవ తదేవ ప్రజ్ఞానం సర్వం జగ దభివ్యాప్య స్థితం గగన మివేతి సర్వ స్యాపి ప్రజ్ఞానమే వాత్మేతి ప్రజ్ఞానాత్మక మేవ సర్వమ్. ౧౨౨

శ్లో॥ ప్రజ్ఞానా త్సకలం జగ త్ప్రభవతి ప్రజ్ఞానతో జీవతి
ప్రజ్ఞానే ప్రవిలీయతే తత ఇదం ప్రజ్ఞాననేత్రం మతమ్
ప్రజ్ఞానం బృహదేవ వేద య ఇదం ప్రజ్ఞాన మస్మీత్యయం
ప్రజ్ఞానాత్మత ఉన్నిపత్య వపుషః ప్రజ్ఞాన మేత్యామృతః. ౧౨౩

వ్యా.—నను కథ మ్పునః ప్రజ్ఞానమేవ జగ త్తత్రాహ-సకలం జగ ద్వ్యాకృత మవ్యాకృతంచ ప్రజ్ఞానా త్ప్రభవతి. న చాజాయా మాయాయాః కథ మ్ప్రజ్ఞానప్రభవత్వ మితివాచ్యం, మాయా చావిద్యా న స్వయమేవ భవతీతిశ్రుతే ర్మాయాయాః ప్రభవసత్త్వాత్, బ్రహ్మణి మాయాయా అధ్యస్తత్వాచ్చ ప్రజ్ఞానతః ప్రజ్ఞానేన జగ జ్జీవతి ప్రజ్ఞానే ప్రవిలీయతేచ తత స్తస్మా దిదం జగత్. ప్రజ్ఞాననేత్రం ప్రజ్ఞానాధీనస్థితికం ప్రజ్ఞానాత్మక మితియావత్. మతం ప్రసిద్ధమ్. కార్యస్య కారణాత్మకత్వా త్ప్రజ్ఞానకార్య మిదం జగ త్ప్రజ్ఞానాత్మకమేవేతి కృత్వా ప్రజ్ఞానమేవ జగ దిత్యుచ్యతే. మృదేవ ఘట ఇతివ దితిభావః. ఏవం ప్రజ్ఞానస్య జగత్కారణత్వేన జగదాత్మత్వాదేవ ప్రజ్ఞానం బృహద్బ్రహ్మైవ. 'యతోవా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయ న్త్యభిసంవిశన్తి తద్బ్ర' హ్మేతిశ్రుతే ర్జగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మత్వా దితిభావః. ఏతేన యత్ప్రజ్ఞానం మాయయా జగజ్జన్మాదికారణం తదేవ ప్రజ్ఞానం వస్తుతో నిర్విశేషం

బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్, కిఞ్చ యస్మిన్నేవ ప్రజ్ఞానే మాయాపి జగద్బీజభూతా లీనా తదేవ ప్రజ్ఞానం నిర్మాయత్వాన్నిర్విశేషం బ్రహ్మేతిసిద్ధమ్. మాయాప్రయుక్తా హి సర్వే విశేషా మాయాక్షయే నశ్యన్తి. నచ మాయాయా నాస్తి లయ ఇతివాచ్యం, తథా సత్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గేన మోక్షశాస్త్రవైయర్థ్యాత్ 'తమః పరే దేవ ఏకీ భవ'తీతిశ్రుతేశ్చ. నచైకీభావఏవ న లయ ఇతివాచ్యం, కార్యస్య కారణేన సహైకీభావఏవ లయఇతి సిద్ధాన్తాత్. ఘటో హి మృదైకీభావ మాపన్నో నష్ట ఇత్యుచ్యతే. నచ కార్యం కారణాత్మనా తిష్ఠత్యేవ నతు నశ్యతీతి వాచ్యం. కార్యస్య కారణాత్మనా స్థితిరేవ నాశఇతి. కారణస్య కార్యాత్మనా స్థితిరేవ కార్యస్యోత్పత్తిః కార్యస్య కారణాత్మనా స్థితిస్తు కార్యస్య నాశ ఇతి సిద్ధాన్తాత్. వస్తుతస్తు కారణం కాలత్రయేపి కారణాత్మనైవ వర్తతే. అతఏవ కారణం సత్యం కార్యస్తు కాలత్రయేపి కారణాత్మనైవ వర్తతే నతు స్వేనాత్మనా, నిరాత్మత్వాత్కార్యస్యేతి మిథ్యైవ కార్యమ్. నచ ఘటాదికార్యం సృష్టేః ప్రాక్ నాశాత్పశ్చాచ్చ మృదాత్మనా తిష్ఠదపి స్వకాలే ఘటాద్యాత్మనైవ వర్తతఇతి వాచ్యం, ఘటకాలేపి మృదఏవ సత్త్వాన్మృదతిరిక్తఘటపదార్థాదర్శనాచ్చ. తస్మాన్నిర్విశేషం ప్రజ్ఞాన మేకమేవ సత్యం తస్య సవిశేషత్వన్తు భ్రాన్తిసిద్ధం ప్రజ్ఞానాతిరిక్తం జగత్పదవాచ్యవిశేషాభావాదిత్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞాన మనన్తం చేతి సిద్ధాన్తః. ఏవం త్వమ్పదార్థ ఆత్మా తత్పదార్థో బ్రహ్మచేత్యుభయం నిరూపిత మథవాక్యార్థం వదజ్ఞానస్య ఫలం దర్శయతి.

య ఇదం ప్రజ్ఞాన మహ మస్మీతి వేద సాక్షాత్కరోతి సోఽయం విద్వాన్ ప్రజ్ఞానాత్మతః ప్రజ్ఞానాత్మనా ప్రజ్ఞానరూపేణేత్యర్థః. వపుష శ్శరీరాత్త్రివిధా దున్నిపత్య ఉత్క్రమ్య, స్థూలసూక్ష్మకారణాఖ్యశరీరత్రయ తాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైత్య ప్రాప్య అమృతః మరణరహిత ఆనన్దస్వరూపశ్చ భవతి, బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాన్ముముక్షుః ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి గురూపదేశం లబ్ధ్వా తదర్థం దర్శితరీత్యా మత్వా నిదిధ్యాసనేన ప్రజ్ఞాన మస్మీతి సాక్షాత్కృత్య విదేహకైవల్యం లభేతేతి పర్యవసన్నార్థః. ౨౩

ఇ త్యైతరేయోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా

ఇతి వ్యాఖ్యాతా దశోపనిషదః.

కైవల్యోపనిషత్.

శ్లో॥ శ్రద్ధాభక్తిసమాధిభి ర్దృఢతరై స్సన్న్యాసయోగేనచ
ప్రాప్యా బ్రహ్మకలా యయా కలశవ ద్దీపేన పశ్యన్తి తమ్
సర్వ మ్వ్యాప్య మపోహ్య తామసమివ ప్రాజ్ఞా గుహాయాం స్థితం
సర్వస్మా త్పరమం పురాణపురుషం విభ్రాజమానం స్వయమ్. ౨౭౪

వ్యా.-ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారా న్ముచ్యత ఇత్యుక్తం తత్సాక్షాత్కారోపాయం తదుపాయసాధనాని చాహ - శ్రద్ధేతి. ముముక్షుభి రితి శేషః. దృఢతరై శ్శ్రద్ధాభక్తిసమాధిభిః శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః భక్తి ర్భజనం తదేకతాత్పర్యబుద్ధిః సమాధి ర్ధ్యానం విజాతీయప్రత్యయశూన్యసజాతీయప్రత్యయప్రవాహః. తైః సన్న్యాసయోగేన శ్రౌతస్మార్తసర్వకర్మపరిత్యాగేనచ బ్రహ్మకలా బ్రహ్మవిద్యా, ప్రాప్యా ప్రాప్తుం శక్యా, నతు కర్మప్రజాధనాదిభి స్సాధనాన్తరై రితి సాధనాన్తరనిషేధార్థ శ్చకారః. ప్రకృతసాధనచతుష్టయసముచ్చయార్థశ్చ. కా సా బ్రహ్మకలేత్యతఆహ. యయా బ్రహ్మకలయా బ్రహ్మాకారాన్తఃకరణవృత్త్యేత్యర్థః. ప్రాజ్ఞాః దీపేన కలశవ త్కుమ్భమివ తం పశ్యన్తి. కింకృత్వేత్యతఆహ. సర్వ మ్వ్యాప్య మపోహ్య నాశయిత్వేతి కిమివేత్యతఆహ. తామసమివేతి. స క్వ స్థిత ఇత్యత ఆహ గుహాయాం స్థిత మితి బుద్ధౌ స్థితమిత్యర్థః, గృహే ఘటవ దితిభావః. యద్యపి స సర్వత్ర స్థిత స్తథాపి బుద్ధావేవ ప్రతీయతఇతి గుహాయాం స్థిత మిత్యుక్తమ్. కోఽసా వత ఆహ - పురాణపురుషమితి. పురాపి నవః పురాణోఽనాదిః పురి శయానః పూర్ణో వా పురుషః పురాణశ్చాసౌ పురుషః పురాణపురుషః తం, కీదృశ స్స ఇత్యతఆహ. సర్వస్మా త్పరమం విలక్షణ ముత్కృష్టంవా అతఏవ స ఈదృశ ఇతి వక్తు మశక్యః, తత్తుల్యవస్త్వభావా దితిభావః. నను యది ఘటమివ పశ్యన్తి తం తర్హి స ఘటవ ద్దృశ్యత్వా జ్జడఏవే త్యతఆహ - స్వయం విభ్రాజమాన మితి. స్వయంజ్యోతిస్స్వరూప మిత్యర్థః. న చైవం స్వయమేవ భాసమానస్య తస్య కిం విద్యయేతి వాచ్యం, తదావారకాజ్ఞాననాశార్థం విద్యాయా ఆవశ్యకత్వాత్. కథమ్పశ్యన్తీతిచే దుక్తఏవ పూర్వశ్లోకే ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాహమస్మీతి యో వేదేతి. నచ వేదన మే వోక్తం నతు దర్శన మితి వాచ్యం, సమానార్థత్వా ద్దర్శనవేదనయోః, అతీన్ద్రియస్య పురాణపురుషస్య చక్షురవిషయత్వేన దర్శనాసమ్భవాచ్చ. నచ "యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహే"తి శ్రుతే ర్మనసా ప్యగ్రాహ్యఏవేతి వాచ్యం, 'మనసై వానుద్రష్టవ్య' మితి శ్రుతేః, సంస్కృతాసంస్కృతమనోభేదేన 'శ్రుతి

విరోధపరిహారాచ్చ. నను యో యం పశ్యతి స తస్మాద్భిన్న ఏవేతి కథం ద్రష్టుః
ప్రాజ్ఞస్య దృశ్యపురాణపురుషాభేద ఇతిచే న్నైవమ్, మా మహం పశ్యామీతి
ద్రష్టృదృశ్యయో రేకత్వప్రతీతే స్సత్త్వా ల్లోకే. నను ద్రష్టృదృశ్యయో రాత్మా
నాత్మనో రవివేకా దస్తు లోకే తథా ప్రతీతిః కథం శాస్త్రే పున రితిచే న్నైవ
మపి లోకప్రతీతి మనుసృత్యైవ శాస్త్రేణ కథోక్తత్వాత్, లోకే ద్రష్టృదృశ్యదర్శ
నానాం భేదవ్యవహారసత్త్వా త్త దనుసృత్య శాస్త్రేపి. ప్రాజ్ఞాః పరమపురుషం
పశ్య న్తీ త్యుక్త మితిభావః. నను జీవ ఈశం పశ్యతీతి ప్రతీతే ర్లోకప్రతీతి
తుల్యత్వ మస్తునామ, జీవ ఆత్మానం పశ్యతీతి ప్రతీతేః కథం లోకప్రతీతి
తుల్యత్వం? నచ లోకేపి మా మహం పశ్యామీతి ప్రతీతి ర స్తీతి వాచ్యం, తస్యా
అవివేకప్రయుక్తత్వా చ్ఛాస్త్రీయప్రతీతే ర్వివేకప్రయుక్తత్వా చ్చేతిచే దుచ్యతే.
అన్తఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యలక్షణః ప్రమాతా జీవః అన్తఃకరణోపహిత మను
పహితంవా చైతన్యం స్వరూపభూత మాత్మనః పశ్యతీతి; వస్తుతస్తు ప్రాజ్ఞాః పరమ
పురుషం పశ్య న్తీత్యస్య ప్రాజ్ఞా అహం బ్రహ్మాస్మీతి విద న్తీ త్యేవార్థః, నతు
యథాశ్రుతార్థః. తస్మా త్ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ తద్దర్శనోపాయస్తు బ్రహ్మ
విద్యా తస్యా స్సాధనానితు. శ్రద్ధాభక్తిధ్యానసన్న్యాసా ఇతి పరమార్థః. ౨౭౪

శ్లో॥ వేదాన్తా నధిగత్య విష్ణు రహ మి త్యాత్మాన మత్రైవ యః
సాక్షా త్పశ్యతి విష్ణు మేవ లభతే కైవల్య మజ్ఞాత్యయే
బ్రహ్మాస్మీతి పరోక్ష మత్ర పురుషం యో వేత్తి స బ్రహ్మణః
స్థాన మ్ప్రాప్య సమంచ తేన లభతే కల్పక్షయే బ్రహ్మతామ్. ౨౭౫

వ్యా.—బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలం వర్ణయన్ వేదాన్తశ్రవణం వినా అహం
బ్రహ్మాస్మీతి సమాధి ర్దృఢా నసిద్ధ్యేదితి వేదాన్తశాస్త్ర మధిగన్తవ్య మిత్యాహ
వేదాన్తానితి. యః వేదాన్తా నధిగత్య అత్రైవ జన్మని అహం విష్ణురితి ఆత్మానం
విష్ణుం సాక్షాత్పశ్యతి, స ఏవ పురుషధౌరేయః అజ్ఞాత్యయే శరీరే పతితేసతి కైవ
ల్యం బ్రహ్మసాయుజ్యం లభతే. యస్తు బ్రహ్మలోక కామాదిరూపప్రతిబన్ధశాలీ
పురుషః అత్ర జన్మని పురుషం విష్ణుం పరోక్షం యథాతథా బ్రహ్మాస్మీతి వేత్తి
బ్రహ్మాహమస్మీతి దృఢఏ వాస్య బోధోఽస్తి కిన్తు తత్సాక్షాత్కారో నాస్తీత్యర్థః
సః బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య స్థానం సత్యలోకం ప్రాప్య కల్పక్షయే ద్విపరార్ధా
వసానే తేన బ్రహ్మణా సమం సహ బ్రహ్మతాం కైవల్యం లభతే. క్రమేణ ము
చ్యత ఇత్యర్థః. పరోక్షబ్రహ్మవిద్యాయాః క్రమముక్తిః అపరోక్షబ్రహ్మవిద్యా
యా స్సాక్షాన్ముక్తిశ్చ ఫల మితి భావః. ౨౭౫

శ్లో॥ తిష్ఠన్ పూతవివిక్తభూషు సుఖదే చేలాజినాద్యాసనే
కణ్ఠం చాపి శిరస్సమం దరిధర న్నత్యాశ్రమస్థో యతిః
రుద్ధప్రాణహృదిన్ద్రియో నిజగురుం భక్త్యా ప్రణమ్యాన్తరే
హృత్పద్మే విమలే ఽరజ స్యనుదినం సఞ్చిన్తయే దీశ్వరమ్. ౨౭౬

వ్యా.—సన్న్యాసిన శ్శ్రద్ధాభక్తిపురస్సర స్సమాధి ర్బ్రహ్మవిద్యోపాయ ఇత్యుక్తం. తమేవ సమాధిం సాఙ్గం దర్శయతి - తిష్ఠన్నితి. యతిః యతనశీలః అత్యాశ్రమస్థః పరమహంసాశ్రమస్థః పురుషవతంసః పూతవివిక్తభూషు పూతాః పరిశుద్ధా వివిక్తా విజనాశ్చ భువో దేశాః అరణ్యనదీపులినాదయః తాసు సుఖదే సుఖప్రదే చేలాజినాద్యాసనే చేలాజినకుశోత్తరే ఆసనే. అధః కుశాసనం తదుప ర్యజినాసనం తదుపరి చేలాసన మితి వివేకః. తిష్ఠన్ నిషీద న్నుపవిష్టస్స న్నితి యావత్. కణ్ఠంచ శిరశ్చ సమం న నతం నా ప్యున్నతం యథాతథా దరిధరన్ బిభ్రాణస్సన్ - రుద్ధప్రాణహృదిన్ద్రియః రుద్ధాని నిర్వ్యాపారీకృతాని ప్రాణహృదిన్ద్రియాణి యేన స తథోక్తః. భూత్వా నిజగురుం విద్యోపదేష్టారం భక్త్యా అన్తరే మనసి ప్రణమ్య మనసా గురుం నమస్కృత్యేత్యర్థః. విమలే దుఃఖాదిమలరహితే అరజసి రాగాదిదోషహేతురజోగుణరహితే ఉపలక్షణ మిదం తమోగుణాభావస్య యద్వా విమలే తమోమలరహితే హృత్పద్మే హృత్పుణ్డరీకస్థబుద్ధా విత్యర్థః. అనుదినం ప్రత్యహ మీశ్వరం పరమాత్మానం సఞ్చిన్తయే దహమస్మీ త్యభేదేన సమ్య గ్ధ్యాయేత్ - ఇద మే వేశ్వరధ్యానం సమాధిః. ౨౭౬

శ్లో॥ శుద్ధస్ఫాటికసన్నిభం సుఖమయం స్మేరాననం చిన్మయం
శాన్తం శ్రీలలనాకటాక్షలహరీసిక్తాఖిలాఙ్గం శివమ్
యద్వా ఽచిన్త్య మనన్త మద్భుతరసం చావ్యక్త మేకం పరం
చిద్రూపంచ సుఖం ప్రశాన్త మమృతం నీరూప ముద్భావయేత్. ౨౭౭

వ్యా.— తచ్చేశ్వరధ్యానం ద్వివిధం సగుణం నిర్గుణంచేతి ధ్యేయ స్యేశ్వరస్య సగుణనిర్గుణత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యాత్, తత్ర సగుణధ్యానేన వశీకృతచిత్తస్యైవ నిర్గుణధ్యానే ఽధికారఇతి తావ త్సగుణేశ్వరధ్యాన మాహ- శుద్ధేతి. శుద్ధస్ఫాటికసన్నిభం శుద్ధస్ఫటికమణిసమానం హయగ్రీవస్య శివస్యచ శ్వేతత్వా దితి భావః. సుఖమయ మానన్దమయం స్మేరాననం స్మేరయుక్తవదనం చిన్మయం శాన్తం శ్రీలలనాకటాక్షలహరీసిక్తాఖిలాఙ్గం శ్రీ ర్లక్ష్మీ రేవ లలనా శ్రీ శ్శోభా

తద్వ్యక్తా లలనా పార్వతీతిచ తస్యాః కటాక్షలహర్యా సిక్తా న్యఖిలా న్యఙ్గాని ముఖాదీని యస్య తం తథో క్తం తయా సాదరం దృశ్యమాన మిత్యర్థః. శివం మఙ్గలకరం శివనామకంచ ఈశ్వర మత్యాశ్రిమస్థో యతి స్సఞ్చి న్తయే దితి పూర్వేణాన్వయః. "ఏకో దేవః కేశవో వా శివో"వేతి న్యాయా దితిభావః. అథ నిర్గుణబ్రిహ్మధ్యాన మాహ- యద్వేతి. అవ్యయానా మనేకార్థత్వా దథశబ్దార్థే యద్వే త్యవ్యయమ్. యద్వా యద్వేతిపక్షా న్తరే. సగుణోపాసనం విధా యావిధా యవా నిర్గుణోపాసనే శక్తశ్చే దిత్యర్థః. అత్యాశ్రిమస్థః అచిన్త్యత్వాదిగుణక మీశ్వరం బ్రిహ్మ ఉద్భావయే చ్చిన్తయే దిత్యన్వయః. అచిన్త్య మయ మేవ మ్భూత ఇతి చిన్తయితు మశక్య మసంస్కృతమనసా మచిన్త్య మితివా. అనన్తం దేశకాలవస్తుకృతపరిచ్ఛేదరహిత మద్భుతరసం మధురాదివిలక్షణరసం 'రసోవై స' ఇతి శ్రుతేః. అవ్యక్త మిన్ద్రియాగోచర మేకం పరం చిద్రూపం సుఖ మానన్ద రూపం ప్రిశాన్త మమృతం సత్యం నీరూపం నిరాకారం బ్రి హ్మోద్భావయేత్. 'అహం బ్రిహ్మా'స్మీతి చిన్తయే దితి సవికల్పసమాధిః, నిర్వికల్పకసమాధా వహం బ్రిహ్మాస్మీతి బుద్ధివృత్తేర ప్యయోగాత్. ౨౭౭

శ్లో॥ ధ్యాత్వా తం ముని రేతి యోని మఖిల స్యైతస్యవా సాక్షిణం
మాయాసిన్ధుపరప్రితీరనిలయం బ్రిహ్మాచ య శ్శఙ్కరః
ఇన్ద్రో విష్ణురపి స్వరాట్చ పరమో య శ్చాక్షరోఽగ్ని ర్యమ
శ్చన్ద్రోఽర్కస్సమయశ్చ విశ్వ మఖిలం భూతం భవ ద్భావి యః. ౨౭౮

వ్యా.—ధ్యానస్య ఫల మాహ - ధ్యాత్వేతి. ముని ర్మననశీల స్సన్న్యాసీ ధ్యాత్వా సవికల్పసమాధిం కృత్వా తతో నిర్వికల్పసమాధా వేత స్యాఖిలస్య జగతో యోనిం కారణం సాక్షిణంచ మాయాసిన్ధుపరప్రితీరనిలయం మాయా సముద్రోత్తరతీరవర్తినం మాయాతీత మిత్యేతత్ త మీశ్వరమేతి సాక్షాత్క రోతి. క స్స ఇత్యతఆహ. యః బ్రిహ్మ, శఙ్కరః విష్ణుశ్చేతి మూర్తిత్రియం భవతి ఇన్ద్రోపి భవతి, యశ్చ పరమః సర్వోత్కృష్టః అక్షరో ఽవినాశీ స్వరాట్ స్వేనైవ రాజతఇతి స్వరాట్, పరమేశ్వరో భవతి, యద్వా ప్రిత్యగాత్మా భవతి. యశ్చ అగ్నిః యమః చన్ద్రిః అర్కశ్చ భవతి. యశ్చ సమయ స్సంవత్సరాద్యాత్మా కాలో భవతి. యః భూతం భవ ద్వర్తమానం భావి భవిష్యచ్చ అఖిలం సమస్తం విశ్వం జగ ద్భవతి. త మేతీ త్యన్వయః. ౨౭౮

శ్లో॥ జ్ఞాత్వా తం విబుధోఽతియాతి మరణం నాఽన్యా గతి ర్ముక్తయే
స్వాత్మానం సకలాన్తరస్థిత మిదం పశ్యన్ సమం చాత్మని
విద్వాన్ బ్రహ్మ పరం ప్రయాతి న పున ర్హేత్వన్తరేణే త్యతో
జ్ఞానాయైవ యతేత ముక్తిలలనాసమ్భోగకామః పుమాన్. ౨౬౯

వ్యా.- తత్సాక్షాత్కారఫల మాహ - విబుధః త మీశ్వరం జ్ఞాత్వా అయ మహమస్మీతి సాక్షాత్కృత్య మరణం సంసార మితియావత్, అత్యేతి అతిక్రామతి ముక్తయే అమృతత్వాయ అన్యా జ్ఞానాదితరా గతి రుపాయః నాస్తి. తదేవ జ్ఞానం తత్ప్రాప్యముక్తించ విశదయతి. విద్వాన్ సకలాన్తరస్థితం స్వాత్మానమ్ ఆత్మని స్థిత మిదం సమం సర్వం జగచ్చ పశ్యన్. యద్వా స్వాత్మానం సకలాన్తరస్థితం సమ మిద మాత్మని స్థితంచ పశ్యన్ అహ మేక ఏ వాత్మా సర్వశరీరే ష్వేవ స్థిత ఆకాశఇవ ఘటేషు మయ్యేవ జగదఖిలం వర్తతే గగనఇవేతి పశ్య న్నిత్యర్థః. సర్వజీవాత్మభూతం సర్వజగత్కల్పనాధిష్ఠానభూతంచ బ్రహ్మాహమేవేతి పశ్యన్నితి యావత్. ఆద్యవ్యాఖ్యానపక్షే. సర్వం జగ దన్తర్బహి శ్చాభివ్యాప్య స్థిత స్వాత్మానం పరబ్రహ్మభూతం పశ్యన్నిత్యర్థః. పరంబ్రహ్మ ప్రయాతి పరబ్రహ్మసాయుజ్యలక్షణా మ్ముక్తిం గచ్ఛతి. హేత్వన్తరేణ కర్మాదినా పునః పరం బ్రహ్మ నప్రయాతి. ఇత్యతో హేతోః. ముక్తిలలనాసమ్భోగకామః ముముక్షురిత్యేతత్పుమాన్ జ్ఞానాయైవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారార్థమేవ యతేత ప్రయత్నం కుర్యాత్. ౨౬౯

శ్లో॥ స్వ స్యాన్తఃకరణే ఽరణౌ త మధరే కృత్వోత్తరం చారణిం
వేదాదిం బృహ ద స్మ్యహ న్త దితి నిధ్యానాత్మకం మన్థనమ్
ఆధా యాథ తతః ప్రభూత పరమబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతి
జ్ఞానాత్మజ్వలనేన సంసృతిమయం పాశం దహే త్పణ్డితః. ౨౭౦

వ్యా.- ప్రయత్నమేవ దర్శయతి - స్వస్యేతి. పణ్డితః. అహం బ్రహ్మాస్మీతి నిశ్చయబుద్ధిః పణ్డా సా అస్య సఞ్జాతేతి పణ్డితః. స్వస్యాన్తఃకరణే హృద్యేవాధరే అరణౌ. తం ప్రసిద్ధం వేదాదిం ప్రణవమే వోత్తర మరణి మగ్నిమన్థనకాష్ఠం కృత్వా అహం తత్సర్వాత్మకం బృహ ద్బ్రహ్మాస్మి భవామి ఇత్యేవంరూపం నిధ్యానాత్మకం నితరాం ధ్యానాత్మకం మన్థన మాధాయ విధా యాథ ఏవ మ్మథనానన్తరం తతో మథనా దన్తఃకరణారణేర్వా ప్రభూతపరమబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతిజ్ఞానాత్మజ్వలనేన, ప్రభూతః జాతః, పరమబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతి

జ్ఞానాగ్నిజ్వలనః పరమబ్రహ్మాభిన్న స్యాత్మన స్సాక్షాత్కృతి స్సాక్షాత్కారఇతి జ్ఞానం తదాత్మా తద్రూపో జ్వలనోఽగ్నిః తేన. సంసృతిమయం సంసారరూపం పాశం బన్ధనరజ్జుం దహే ద్భస్మీకుర్యాత్. ౨౮౦

శ్లో॥ సత్యజ్ఞానసుఖాత్మకోఽస్తి పురుషో ముక్తోపసృప్యః పరో
య స్సర్వాత్మక ఏషఏవ స విభు స్తేజోమయో మాయయా
జీవస్స న్మనుజోఽస్మి మే తను రసా వి త్యాస్థితో ఽజ్గత్రయం
కుర్వన్ సర్వ ముపైతి జాగ్రతి సుఖం స్త్ర్యన్నాదిభోగై రకిమ్. ౨౮౧

వ్యా.—నను 'అహం బ్రహ్మాస్మీతి' జ్ఞానా జ్జీవస్య సంసారనివృత్తి రిత్యుక్తం త న్నోపపద్యతే. సంసారిణో జీవ స్యాహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానం భ్రమఏవ న ప్రమేతి కృత్వా భ్రమజ్ఞానస్య ముక్త్యహేతుత్వా దితి శజ్కాయాం బ్రహ్మణఏవ మాయయా జీవభావ స్యాప్తత్వా ద్రజ్జో స్సర్పభానవత్. అహంబ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానం జీవస్య ప్రమైవ రజ్జురసావితి జ్ఞానవ ది త్యత్ర మాహ - సత్యేతి. సత్యజ్ఞానసుఖాత్మకః సత్యం త్రికాలాబాధ్యం జ్ఞానం జ్ఞానాభిన్నంచ యత్సుఖ మానన్దః తదాత్మకః తద్రూపః అతఏవ ముక్తోపసృప్యః ముక్తైః ప్రాప్యః యః పరః పురుషః పరమపురుషః అస్తి విభు ర్విభవనశీలః తేజోమయః తేజఇవ స్వప్రకాశః స ఏష ఏవ పరమాత్మా మాయయా సర్వాత్మకః సర్వజగద్రూపో భూత్వా యద్వా స ఏషఏవ పరమపురుషః మాయయా సర్వాత్మకః తేజోమయః ప్రచురజ్ఞాన స్సర్వజ్ఞఇతి యావత్. విభు రీశ్వరశ్చ భూత్వా జగద్భావ మీశ్వరభావంచ ప్రాప్యేత్యర్థః. అథవా సర్వాత్మకఇతి విభువిశేషణమ్ మాయయా జీవస్సన్ ఏకైవ మాయా ప్రకృతిశక్త్యాదిపర్యాయా శుద్ధసత్త్వా మలినసత్త్వా తమఃప్రధానాచేతి త్రివిధా; తత్ర శుద్ధసత్త్వా మాయా పరమేశ్వర స్యోపాధిః, మలినసత్త్వా అవిద్యా జీవస్యోపాధిః, తమఃప్రధానా ప్రకృతి ర్జగదుపాదాన మితి వివేకః. ఏవంసతి సత్యజ్ఞానసుఖాత్మక మేకమేవ బ్రహ్మ మాయయా భవ తీశ్వరః, అవిద్యయా భవతి జీవః ప్రకృత్యా భవతి జగత్, ఇతి జగజ్జీవేశ్వరభావత్రయప్రాప్తి ర్బ్రహ్మణ ఇతి ఫలితమ్. భావత్రయస్యాపి మాయామయత్వా న్మాయయే త్యుక్తమ్. ఏతేన న వస్తుతో బ్రహ్మణ ఈశ్వరత్వం జీవత్వం జగత్త్వంవేతి సిద్ధమ్. అహం మనుజోఽస్మి అసౌ మే తనుః, ఇతిశబ్దః ప్రదర్శనార్థః, కాణోఽస్మి, బధిరోఽస్మి, సుఖ్యస్మి, దుఃఖ్యస్మి, అజ్ఞోస్మి, మమ చక్షుః, మమ శ్రోత్రం, మమ మనః, మమాజ్ఞాన మిత్యహఙ్కారమమకారాభ్యా మజ్గత్రయం స్థూలసూక్ష్మకారణనామకశరీరత్రయ

మాస్థితోఽధిష్ఠిత్య స్థితః తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రాప్త ఇతి యావత్ జాగ్రతి సర్వం వ్యాపారజాతం కుర్వన్ సన్ స్త్ర్యన్నాదిభోగైః ప్రాప్తైః సుఖ మప్రాప్తైః రన్యైశ్చ శ్చాకం దుఃఖ ముపైతి ప్రాప్నోతి. ౨౮౧

శ్లో॥ వాగాదీన్ద్రియసఞ్చయే వ్యవహృతిశ్రాన్త్యోపరామ జ్గతే
స్వావిద్యారచితాద్భుతార్థకలితే స్వప్నే పుమాన్ క్రీడతి
స్వాన్తే న ప్రతిపద్యతే చ సుఖదుఃఖాద్యాత్మికాం సంసృతిం
శాన్తే శ్రాన్తివశా న్మన స్యయతికం బ్రహ్మస్వరూపం స్వయమ్. ౨౮౨

వ్యా.—జీవభావం ప్రాప్తస్య బ్రహ్మణో జాగ్రతి సంసారః ప్రదర్శితః పూర్వశ్లోకే, ఇదానీం స్వప్నే తం దర్శయతి. పుమాన్ జీవః వాగాదీన్ద్రియసఞ్చయే వాక్చక్షురాదీన్ద్రియసమూహే వ్యవహృతిశ్రాన్త్యా భాషణదర్శనాదివ్యవహారప్రయుక్తశ్రమేణ ఉపరామం నిర్వ్యాపారతాం గతేసతి స్వావిద్యారచితాద్భుతార్థకలితే స్వావిద్యయా నిద్రాసంస్కారాదిసహితయా రచితైరద్భుతై రర్థైః రథాదిభిః కలితే యుక్తే స్వప్నే స్వప్నదశాయాం క్రీడతి స్వాన్తేన మనసా కరణేన సుఖదుఃఖాద్యాత్మికాం సంసృతిం ప్రతిపద్యతేచ. అథ సుషుప్తౌ సంసారాభావం దర్శయతి. పుమాన్ మనసి శ్రాన్తివశాత్ శాన్తే నిర్వ్యాపారేసతి లీనే సతీతి యావత్. స్వయం స్వేనైవ స్వరూపచైతన్యేనైవేత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపం కం సుఖ మయతి ప్రాప్నోతి; ఏతేన సుషుప్తౌ సంసారాభావకథనేన సంసారోఽనాత్మధర్మఏవ న త్వాత్మధర్మ ఇతి వ్యజ్యతే. నహి స్వధర్మః స్వం వ్యభిచరతి, అగ్నిధర్మో దాహ ఇవాగ్నిమ్. తద్వ్యభిచారేతు ధర్మ్యేవ న స్యాత్. తస్మాద్యది సంసారో జీవధర్మ స్తర్హి సుషుప్తావపి న స్యాత్. నతు తథాస్తీతి న జీవధర్మః. న చానాత్మధర్మస్యాపి సంసారస్య కథం సుషుప్తావభావ ఇతి వాచ్యం, ధర్మిణోఽనాత్మనోఽన్తఃకరణస్య తదానీ మభావాత్. ఏవ మసంసారిత్వాదేవ జీవస్య బ్రహ్మభేద స్సమ్భవతీతి భావః. ౨౮౨

శ్లో॥ స ప్రారబ్ధకృతే ర్వశా దనుభవ న్నానన్దపాథోనిధా
స్వాత్మబ్రహ్మణి ఖేలనంచ పున రాయాతి ప్రబుద్ధో జగత్
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు త్రితనుషు ప్రక్రీడతో మాయయా
జీవా దాత్మనఏవ సర్వ మిద ముద్భూతం విచిత్రం జగత్. ౨౮౩

వ్యా.—నన్వేవం సుషుప్తౌ బ్రహ్మానన్ద మనుభవతో జీవస్య కుతః కారణా త్త్ర పునరిత్యజ్య సంసారా యాగమన మత్రాహ - సఇతి. స జీవః. ఆనన్దపాథోనిధౌ సముద్రవ దపారానన్దస్వరూపే స్వాత్మబ్రహ్మణి ప్రత్యగభిన్నే బ్రహ్మణి స్వస్య స్వరూపభూతే బ్రహ్మణీతివా ఖేలనం విహార మనుభవంశ్చ అనుభవన్నపి బ్రహ్మా నన్ద మనుభవన్నపీత్యర్థః. ప్రారబ్ధకృతేః ప్రారబ్ధకర్మణో వశా ద్బలా దాయత్త త్వా దితివా ప్రబుద్ధః ప్రబోధం జాగరం ప్రాప్తస్సన్ పున ర్జగ త్ప్రత్యాయాతి. బ్రహ్మానన్దం విహాయ సంసారా యాగచ్ఛతీత్యర్థః. సుషుప్త్యవస్థాం విహాయ జాగ్రదవస్థాం ప్రతిపద్యతఇతి యావత్. సుఖదుఃఖభోగంవినా ప్రారబ్ధకర్మ క్షయాభావాదితి భావః. నను జగత్సృష్టిస్థితిలయకారణబ్రహ్మాభేదో జీవ స్యాయుక్త ఇత్యతఆహ. ఏవంజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు తన్నామికాసు తిసృషు దశాసు త్రితనుషు తిసృషు తనుషు స్థూలసూక్ష్మకారణేషు క్రమేణ మాయయా ప్రక్రీడతో విహరమాణాత్ జీవాత్ జీవాభిన్నా జ్జీవభూతా దితియావత్. ఆత్మన పరమాత్మన స్సకాశా దేవ, విచిత్రం సర్వ మిదం జగ దుద్భూతమ్. ఉపలక్షణ మిదం స్థితిప్రలయయోః. జీవాత్మనై వేదం జీవతి జీవాత్మన్యే వేదం లీయతఇత్య ర్థః. ఏవం జీవస్యైవ జగత్కారణత్వా న్న జీవబ్రహ్మాభేదే కా ప్యనుపపత్తిరితి భావః. న చైవం సాఙ్ఖ్యవ జ్జీవాతిరిక్తేశ్వర స్త్వయా నాభ్యుపేతవ్య ఇతి వాచ్య మీశ్వరఏవ ప్రాణధారణా ల్లిఙ్గా జ్జీవత్వ మాప్త ఇ త్యస్మాభి రుచ్యమానత్వే నేశ్వర స్యాభ్యుపేయత్వాత్, తస్య చేశ్వరస్య జీవాతిరిక్తత్వానభ్యుపగమేన నాద్వై తవిరోధశ్చ. నహి వయ మీశ్వరో నాస్తీతి బ్రూమః, నా పీశ్వరా దన్యో జీవఇతి బ్రూమ ఇతి. తస్మా దీశ్వరఏవ జీవః. ౨౮౩

శ్లో॥ సర్వ స్యాస్య చరాచరస్య జగతో బ్రహ్మాదికీటావధి
ప్రాణివ్రాతమయస్య ఖానలమరుద్భూవార్మయ స్యాశ్రయః
ఆనన్ద స్సత తైకరూపపరమస్వద్యోతబోధో విభు
ర్యో యస్మింశ్చ పురత్రయం ప్రవిలయం సర్వోపి లోకో ఽయతే. ౨౮౪

వ్యా.— నను జీవా దాత్మనో జగ జ్జాయతఇతి పఞ్చమీ ఉపాదానే విహితా జనికర్తుః ప్రకృతి రి త్యుపాదాన స్యాపాదానత్వాత్ - కథం సచ్చిదానన్దస్య జీవాత్మనో ఽనృతజడదుఃఖాత్మకజగత్పరిణా మ్యుపాదానత్వ మితి శఙ్కాయాం జగద్వివర్తోపాదానం జీవాత్మేత్యుత్తర మాహ - సర్వస్యేతి. యః బ్రహ్మాదికీటావధి ప్రాణివ్రాతమయస్య ఖానలమరుద్భూవార్మయస్య పఞ్చభూతాత్మకస్య అతఏవ

చరాచరస్య చేతనాచేతనాత్మకస్య యద్వా- చరా జఙ్గమా అచరాః స్థావరాశ్చ యస్మిన్ తస్య తథోక్తస్య- యద్యపి బ్రహ్మేదీతివిశేషణాదేవ చరసిద్ధా చరాచరస్యేతి విశేషణే చరశబ్దగ్రహణం వ్యర్థం తథాపి సఙ్గ్రహవిస్తరోక్తిన్యాయా దదోషఇతి బోద్ధ్యమ్. అథవా చగతీతి గచ్ఛతీతి చర మా చర త్యాగచ్ఛతీ త్యాచరం చరంచ త దాచరం చరాచరం జన్మనాశవదిత్యర్థః. తస్య అస్యప్రత్యక్షాదిసిద్ధస్య సర్వస్య జగతో య ఆశ్రయః ఆధారః కల్పనాధిష్ఠానం భవతి సర్పస్యేవ రజ్జు రితి భావః. అధిష్ఠానస్య స్వరూప మాహ యః ఆనన్దః సతతైకరూపపరమస్వద్యోతబోధః సతతం సదా ప్యేకరూపః అవిక్రియః పరమః స్వద్యోతః స్వప్రకాశశ్చ యో బోధ శ్చైతన్యం తద్రూపో విభు ర్వ్యాపకః భవతి. నను నాసౌ జగదధిష్ఠానం జగతోఽత్ర లయాభావా దతఆహ - యస్మింశ్చ యస్మిన్నేవ పురత్రయం దేహత్రయం సర్వోపి లోకో జగచ్చ ప్రవిలయ మయతే ప్రపద్యతే. రజ్జావివ సర్పాభాస ఇతిభావః - నను యః పురత్రయే క్రీడతి తస్మిన్నేవ జీవే పురత్రయం కథం లీయతఇతిచే న్నాత్రానుపపత్తిః - బుద్ధ్యుపాధివశా త్పురత్రయే క్రీడన్నపి జీవో వ్యాపకఏవేతి తత్ర పురత్రయలయోపపత్తేః - నచ జీవే జగ ల్లీయతే జీవాదేవ జాయతఇత్యేత త్ప్రత్యక్షవిరుద్ధ మితి వాచ్యం. స్వప్నప్రత్యక్షసిద్ధత్వా దేతస్యార్థస్య స్వప్నేహి జీవేఏవ రథాదిసర్వప్రపఞ్చోఽవిద్యయా కల్పితః. ప్రబోధేచ తత్రైవ లీయతఇతి. నచ స్వప్నేపి న జీవః ప్రపఞ్చాధిష్ఠాన మితి వాచ్య మధిష్ఠానాన్తర స్యాభావాత్. ఏవం స్వప్నప్రపఞ్చస్యేవ జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యాపి జీవోఽధిష్ఠాన మితి జీవాత్మనో జగద్వివర్తోపాదానత్వసిద్ధిః. ౨౦౪

శ్లో॥ ప్రాణాః పఞ్చదశేన్ద్రియాణి హృదయ మ్భూతాని పఞ్చాప్యమీ
లోకా స్సప్తచ భౌతికాశ్చ వివిధా అప్రాణినః ప్రాణినః
జాయన్తే ప్రతికల్పమేవచ యతో జీవన్తి యే నేశ్వరః
సర్వాత్మా పరమో మహా నణుతర స్స బ్రహ్మతత్త్వమ్పరమ్. ౨౦౫

వ్యా.—త్వమ్పదార్థో నిరూపితః అథ తత్పదార్థం నిరూప్య వాక్యార్థమాహ- ప్రాణాఇతి. యతో యస్మా త్సకాశాత్. పఞ్చ ప్రాణాః దశేన్ద్రియాణి హృదయ మన్తఃకరణం పఞ్చభూతాని అమీ సప్తలోకాశ్చ భూరాదయః. వివిధాః మర్త్యపశుపాషాణాదిభేదభిన్నా అప్రాణినః ప్రాణినశ్చ భౌతికాః భూతవికారాః. ప్రతికల్పం కల్పేకల్పేపి జాయన్తే. చకారా ద్యస్మిన్నేవ లీయన్తే లయంవినా ప్రతికల్పం పునఃపున ర్జన్మాయోగా త్తతఏ వా స్యార్థస్య సిద్ధిః. చకారస్తు

సిద్ధార్థబోధకఏవ, యేనైవ జీవన్తి సః సర్వాత్మా సర్వస్వరూపః సర్వస్యా ప్యాత్మ భూత ఇతివా. పరమో మహాన్ మహతోఽపి మహాన్. అణుతరః అణోర ప్యణీయాన్. ఈశ్వరః, మాయావచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణః పరమేశ్వరః, భవతి. సఏవేశ్వరః తత్తత్పదవాచ్యం బ్రహ్మ భవతి. త్వమ్పరం త్వన్తు జీవస్త్వత్వర్థః. తద్బ్రహ్మైవ భవసీతి శేషః. అసీతివా. అత్ర తద్బ్రహ్మ త్వమేవ భవతీతి శేషః. ఇత్య ప్యన్వయో గమ్యతే. జీవేశ్వరా వుభావపి బ్రహ్మాభిన్నావేవ బ్రహ్మణఏ వోపాధిద్వయవశేన జీవేశ్వరభావద్వయస్య ప్రాప్తత్వా ద్ఘటమఠోపాధిద్వయేన ఘటాకాశమఠాకాశభావద్వయస్యే వాకాశేన జీవేశ్వరయో స్స్వరూపస్య సచ్చిదానన్దరూపత్వా ద్బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వా దితి కృత్వా బ్రహ్మాత్మనా జీవేశ్వర యోర పృథేసఏవ. తస్మా జ్జీవేశ్వరపదవాచ్య మేకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తః. స్యాదేతత్. కిం నిర్విశేషం బ్రహ్మ జగత్కారణం కిం వేశ్వరభావాపన్న మథవా జీవభావాపన్నమితి. నాద్యః నిర్విశేషస్య తస్య జగత్కారణత్వా భావాత్. న ద్వితీయః. "పురత్రయే క్రీడతి యస్తు జీవ స్తతస్తు జాతం సకలం విచిత్ర" మితిశ్రుతేః. న తృతీయః. "తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశ"దితి శ్రుత్యా సృష్ట్యనన్తరమే వేశ్వరస్య జీవభావః ప్రాప్త ఇతి కథం జీవస్య సృష్టిహేతుత్వమ్, అనేన జీవే నాత్మనానుప్రవిశ్యేతిహి శ్రుత్యన్తరమపి. ఇతి. అత్రోచ్యతే. నిర్విశేష బ్రహ్మ మాయాకర్తృక జగదధ్యాసాధిష్ఠానత్వా జ్జగత్కారణం భవత్యేవ మాయయా నిర్విశేషమపి బ్రహ్మ జగదాకారేణ పరిణతమివ భవతీతివా జగత్కారణం బ్రహ్మ భవతి. న చైవం జీవే జగ త్కల్పిత మితి వాక్యవిరోధః. జీవ బ్రహ్మణో రభేదాత్. నచ జీవభావ మనాపన్నే బ్రహ్మణి కల్పితం జగ దిత్యస్య. జీవభావ మాపన్నే కల్పిత మిత్యస్యచ వ్యాఘాత ఇతి వాచ్యం. సదైకరూపస్య బ్రహ్మణో భావాన్తరప్రాప్త్యయోగాత్ - భావా ద్భావాన్తరం గచ్ఛేద్యది బ్రహ్మ తర్హ్యసత్యమేవ స్యా ద్ఘటభావా త్కపాలభావం గచ్ఛన్నివ ఘటః. నచ బ్రహ్మభావ మవిహాయైవ జీవభావం ప్రపద్యతే బ్రహ్మ యథా మృద్భావ మవిహాయైవ ఘటభావం ప్రపద్యతే మృదితి నానిత్యత్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - మృత్పిణ్డః పిణ్డభావం విహాయైవ ఘటభావం ప్రపద్యత ఇతి దృష్టాన్తాసిద్ధేః. నచ పిణ్డస్యా స్త్వనిత్యత్వం మృద్ద్రవ్యస్య నాస్తి తద్ధి మృద్ద్రవ్యత్వ మవిహాయైవ పిణ్డభావాదికం గచ్ఛతీతి వాచ్యం. చూర్ణపుఞ్జస్యైవ పిణ్డభావాపత్తి ర్నతు మృద్ద్రవ్యస్యేతి. యది చూర్ణపుఞ్జాతిరిక్తం నాస్తి మృద్ద్రవ్య మితి బ్రూషే, తర్హి ప్రాప్తమేవ మృదో భావా ద్భావాన్తరమ్ - కిఞ్చైవం పరిణ

మమాణం వస్తు వికార్యేవ స్యాత్ - బ్రహ్మ చావికారీతి ప్రసిద్ధం.తస్మాన్నాస్తి బ్రహ్మణో జీవభావప్రాప్తిః. ఏతే నేశ్వరభావప్రాప్తిరపి పరాస్తా - న చాదికృతస్యైవ బ్రహ్మణోఽన్తఃకరణపరిచ్ఛేదవశా జ్జీవభావః ప్రాప్త ఇతి వాచ్య మపరిచ్ఛేద్యస్య నిరవయవస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదాయోగాత్ - నాప్యన్తఃకరణావచ్ఛేదవశా దితి వాచ్య మనవచ్ఛేద్యత్వా ద్బ్రహ్మణః. యది బ్రహ్మణోఽన్యద్వస్తు కిఞ్చి త్స్యా త్తే నాస్య భవే దవచ్ఛేదః నతు తదస్తి "నేహ నానాఽస్తీ"తి "ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే"తి" చ శ్రుతేః. ఏతేన ప్రతిఫలనవశా జ్జీవత్వ మిత్య ప్యపాస్త ముపాధేరే వాభావాత్ - నను పరమార్థతో భవతు బ్రహ్మణో జీవేశ్వరజగద్భావాసిద్ధిః. వ్యవహారతస్తు తత్సిద్ధి రస్త్యేవ - వ్యావహారికాన్తఃకరణాద్యుపాధిసత్త్వాదితిచే త్తర్హి నిర్విశేషే బ్రహ్మణి మాయా స్వకార్యేణ సహాధ్యస్తేతి మాయయా సహ సర్వస్య జగతః కారణం నిర్విశేషం బ్రహ్మ మాయావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మణీశ్వరాఖ్యే మాయాకార్యం జగ దధ్యస్తం నతుమాయా, అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మణి జీవాఖ్యేతు మాయాన్తఃకరణాతిరిక్తం సర్వం జగ దధ్యస్తం, నతు మాయాన్తఃకరణే ఇతి విభాగా త్పక్షత్రయస్యాపి సిద్ధిః. యద్వా నిర్విశేషం బ్రహ్మ న జగ త్కారణం నిర్విశేషత్వాదేవ "న తస్య కార్యం కరణంచ విద్యత" ఇతి శ్రుతేః. పరమార్థదశాయామేవ బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వా త్తదానీం జగత ఏవాభావాచ్చ. మాయావచ్ఛిన్న మీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మైవ జగత్కారణం జగత ఉపాదానత్వా న్నిమిత్తత్వాచ్చ. "తదైక్షత సచ్చత్య చ్చాభవ" దితిశ్రుతేః. అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం జీవాఖ్యం బ్రహ్మతు జగత్కల్పనాధిష్ఠానత్వా జ్జగత్కారణ మన్తఃకరణావచ్ఛిన్నేహి జీవే జాగరప్రపఞ్చః కల్పిత ఈశ్వరేణ స్వప్నప్రపఞ్చవదితి. అతఏవ మనోమయః ప్రపఞ్చ ఇతి ప్రఘోషః మనస సత్త్వే ప్రపఞ్చసత్త్వం తదభావే తదభావశ్చ. య దీశ్వరఏవ ప్రపఞ్చాధిష్ఠానం స్యా త్తర్హి సుషుప్తావపి తముపలమ్భ స్స్యాదితి. నచ జీవే కల్పితశ్చే త్ప్రపఞ్చ స్స్వప్నవ త్తస్యాన్తరఏవ స్యాదితి వాచ్యం, స్వప్నే అన్తరస్యాపి ప్రపఞ్చస్య బహిర్వ దవభాసమానత్వా దేవం జాగ్రత్యపీతి. అథవా ఈశ్వరఏవ జగదధ్యాసాధిష్ఠానం జీవఏవ జగత ఉపాదానం నిమిత్తంచ స్వాజ్ఞానకర్మభ్యాం జీవఏవ జగత్సృజతీతి సప్తాన్నబ్రాహ్మణాత్. జీవావచ్ఛేదకాన్తఃకరణస్యైవ జగద్రూపేణ పరిణతత్వాచ్చ. ఏవం జీవే నేశ్వరే జగతః కల్పితత్వాదేవ బహి ర్జగత ఉపలమ్భః, ప్రతిజీవం ప్రపఞ్చభేదః, ఏకస్మి న్జీవే ముక్తేపి బద్ధ స్యాన్యస్య ప్రపఞ్చసత్త్వ

మిథ్యాద్యుపపత్తిః, సర్వే హ్యమీ పక్షాః ప్రాచాం గ్రన్థేషు స్థితాః. నచ కఃపక్ష స్సత్య ఇతి వాచ్యం. వ్యవహారకల్పితత్వేన సర్వేషాం పక్షాణా మసత్యత్వాత్. ఏకమే వాద్వితీయం బ్రహ్మ స దిత్యయంహి సత్యః పక్షః, న చానేకపక్షకల్పనం ప్రతిపత్తృక్లేశావహ మితివాచ్యం. 'యయా యయా భవే త్పుంసాం వ్యుత్పత్తిః ప్రత్యగాత్మని, సా సైవ ప్రక్రియా జ్ఞేయా సాధ్వీ సా చానవస్థి' తేతివార్తికాత్. ప్రతి పత్తృప్రతిపత్తిసౌకర్యా యైవామీ నానాపక్షాః కల్పితాః. కిఞ్చ యద్యేక ఏవ పక్షః కల్పిత స్స్యాత్తర్హి స సత్య ఇత్యేవ ప్రతీయా త్ప్రతిపత్తా, నతు తత్ర మిథ్యాబుద్ధి రుదీయా దతః ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసిద్ధయే బహవః పక్షాః కల్పితాః. తాశ్చ కల్పనా స్సహేతుక్య ఏవ. కథమ్? ఉచ్యతే. జీవాదృష్టకామావిద్యాది ప్రయుక్తత్వా త్ప్రపఞ్చస్య జీవకారణకత్వ ముపపన్నమ్. నానావిధసన్నివేశ విశి ష్టస్య మనసాపి తర్కయితు మశక్యస్య జగత స్సర్వజ్ఞసర్వశక్తీశ్వరకారణకత్వం చోపపన్నమ్. నిరధిష్ఠానవిభ్రమాసిద్ధే రధ్యస్తప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మకారణకత్వం చోపపన్నం. తస్మా జ్జీవరూప స్యాత్మనో భోగాపవర్గార్థం సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తి రీశ్వరః జీవాదృష్టాదిసహకృతయా మాయయా బ్రహ్మణి జగ త్కల్పయతీతి సమీచీనః పన్థాః. ౨౮౫

శ్లో॥ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివిశ్వకవిరాడాదిప్రపఞ్చం సమం
య న్నిత్య మ్ప్రతిభాసయత్యపి న య ద్వస్త్వన్తరం భాసయేత్
తత్తేజోమయ మద్వితీయ మమృతం సత్యం పరం కేవలం
బ్రహ్మై వాహమితి ప్రపద్య పురుషో బద్ధ స్సమై ర్ముచ్యతే. ౨౮౬

వ్యా.—ఏవం తత్త్వమసీతి గురు ణోపదిష్టే సతి తత శ్శిష్య ఏవం మననం కుర్యా త్తత్సాక్షాత్కారాయేత్యాహ - జాగ్రదితి. యత్ సమం సర్వం సమం యథాతథేతివా- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివిశ్వకవిరాడాది ప్రపఞ్చం జాగ్రత్స్వప్నసుషు ప్తయోఽవస్థాః విశ్వ ఏవ విశ్వకః విరా డ్వైశ్వానరః ఆదిశబ్దాత్ తైజసప్రాజ్ఞయోః హిరణ్యగర్భావ్యాకృతయోశ్చ గ్రహణం, ప్రపఞ్చశబ్దేన భోగ్యవర్గగ్రహణమ్. ఆదియుక్తః ప్రపఞ్చ ఇతిశాకపార్థివాదిసమాసః. యద్వా ఆదిశబ్దా దేవ భోగ్య వర్గస్యాపి గ్రహణం జాగ్రదాదిరూపః ప్రపఞ్చః, తం తథోక్త మితి నిత్యం సర్వ దాపి ప్రతిభాసయతి. వస్త్వన్తర మన్యద్వస్తు కర్తృ యత్ కర్మ న భాసయేత్. తత్ తేజోమయం చిద్రూపం సర్వావభాసకస్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూప మిత్యేతా వతా ఫలితార్థః. సత్యం త్రికాలాబాధ్య మమృత మ్మరణరహిత మనన్త మిత్యే

తత్. ఏతేన సత్యం జ్ఞాన మనన్త మితిసిద్ధమ్. పరం కేవల మద్వితీయం సజాతీయ విజాతీయస్వగతభేదరహిత మేకమే వాద్వితీయ మితిసిద్ధమ్. బ్రహ్మై వాహ మస్మి ఇతిప్రపద్య మనసా జ్ఞాత్వా పురుషో విద్వాన్ సమై స్సర్వై ర్బన్ధై ర్ముచ్యతే.

నను సత్యం జ్ఞాన మనన్త మేక మేవాద్వితీయం చ యద్బ్రహ్మ తదహ మేవేతి కథ మ్మనసా త్సిద్ధ్యే దితిచే దుచ్యతే. మయా జాగ్రదాద్యవస్థావర్గః తద్గోచర స్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యభోగ్యవర్గశ్చ ప్రతిభాస్యతే. తద్ద్రష్టృత్వా న్మమ విశ్వాదయో భోక్తార స్త్రయః విరాడాదయ స్త్రయశ్చ మయ్యే వావభాస్యన్తే. తద్ద్రష్టృత్వా న్మమ.మాన్తు న కోఽపి భాసయతి. జ్ఞాతు ర్మమ జ్ఞేయత్వాసమ్భవాత్. 'తస్మా ద్జ్ఞానస్వరూపోఽహం బ్రహ్మచ జ్ఞానస్వరూపమే' వేతిశ్రూయతే. అతో బ్రహ్మై వాహమితి. ౨౮౬

శ్లో॥ ప్రత్యక్షీకృత తత్త్వమర్థపరమానన్దప్రకాశః పుమాన్
ప్రత్యేతీతి య దస్తి భోగ్యమపి యో భోక్తా చ భోగశ్చ యః
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు త్రిషు పదే ష్వస్మా త్సమస్మా దహం
భిన్న శ్చిన్మయ ఈశ్వర స్సుఖమయ స్సాక్షీ పరాత్మా శివః ౨౮౭

వ్యా.— బ్రహ్మజ్ఞ స్యానుభవం దర్శయతి శ్లోకచతుష్టయేన. ప్రత్యక్షీకృతతత్త్వమర్థపరమానన్దప్రకాశః. ప్రత్యక్షీకృత అజ్ఞానా దప్రత్యక్షస్యైవ స్థితస్య జ్ఞానా త్పునః ప్రత్యక్షత్వా దభూతతద్భావే చ్విః. అప్రత్యక్షః ప్రత్యక్ష స్సమ్పద్యమానః కృతః ప్రత్యక్షీకృత ఇతి తత్త్వమర్థః తత్త్వమ్పదద్వయాభిధేయభూతః పరమానన్దప్రకాశః పరమానన్దాభిన్నః ప్రకాశో జ్ఞానం బ్రహ్మేతి యావత్ యేనస తథోక్తః. యద్వా ప్రత్యక్షీకృతౌ తత్త్వమర్థౌ పరమానన్దప్రకాశౌ యేనస తథోక్తః పరమానన్దరూప ఈశ్వర స్తత్పదార్థః జ్ఞానస్వరూపో జీవ స్త్వమ్పదార్థశ్చే త్యుభౌ యేన ప్రత్యక్షీకృతౌ బ్రహ్మభేదేన సాక్షాత్కృతౌ సఇత్యర్థః, భోగ్యత్వా దీశ్వరస్య పరమానన్దత్వం భోక్తృత్వా జ్జీవస్య జ్ఞానస్వరూపత్వ మిత్యేకస్యైవచైతన్యస్య భోగ్యత్వోపాధినా ఆనన్దమయేశ్వరత్వం భోక్తృత్వోపాధినా విజ్ఞానమయ జీవత్వం చేతిభావః. పుమాన్ విద్వాన్ ఇతి వక్ష్యమాణవిధయా ప్రత్యేతి జానాతి ఇతిశబ్దార్థమేవాహ. జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు తత్సంజ్ఞకేష్విత్యర్థః త్రిషు పదేషు స్థానేషు దశాస్వితియావత్. య ద్భోగ్య మస్తి యశ్చ భోక్తాఽస్తి యశ్చ భోగోఽస్తి అస్మా త్సమస్మా

త్సర్వస్మాదపి భిన్నః. తత్ర హేతు మాహ చిన్మయఇతి. త త్సర్వన్తు జడం భాస్యత్వా దితిభావః, చిన్మయత్వే హేతు మాహ-సాక్షీతి. సాక్షా త్పశ్యతీతి సాక్షీ సర్వావభాసక ఇత్యర్థః. ఈశ్వరేణ జీవోపి భాస్యతఇత్యతాహ - ఈశ్వరఇతి. యద్వా జీవోఽప్యన్యేన భాస్యతఇత్యతాహ - ఈశ్వరఇతి. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. స్వతన్త్ర స్యాన్యావభాస్యత్వాయోగా దితిభావః. భిన్నత్వే హేత్వన్తర మాహ-సుఖమయఇతి ఆనన్దరూపఇత్యర్థః, సర్వన్తు దుఃఖమేవేతిభావః,యద్వా జీవస్య కథ మీశ్వరత్వ మీశ్వరో హ్యానన్దమయ ఇత్యతాహ- సుఖమయఇతి -ఏవం జ్ఞానానన్ద రూపత్వాదేవ శివః మఙ్గలస్వరూపః. న న్వేవంవిధః పరమాత్మైవ న జీవ ఇత్యతఆహ - పరాత్మేతి. యద్వా-ఏవంవిధత్వా దేవ జీవః పరమాత్మే త్యతఆహ. పరాత్మేతి. దేహాత్మాద్యపేక్షయా పరమత్వ మాత్మనోఽస్య స్వాభావికాత్మత్వా ద్దేహాదయోహి భ్రాన్తివశా దనాత్మనోఽ ప్యాత్మత్వం ప్రతిపన్నా ఇ త్యపరాత్మానఏవ. అహం భవామి అత్ర శివః పరాత్మా ఈశ్వర ఇతి శబ్దత్రయే అన్యతమో విశేష్యీకరణీయః. మయాతు పరాత్మా విశేష్యీకృతః. ౧౮

శ్లో॥ మత్తో జాత మిదం జగ త్స్థిత మిదం మయ్యేవ లీయేతవా
మయ్యే వేద మత స్త దద్వయ మహం బ్రహ్మైవ సర్వాత్మకమ్
యోఽణీయా నణుతో మహాంశ్చ మహతోఽనాదిశ్చ తేజోమయః
సర్వేశః పురుష శ్శివ స్సకలవి త్సోఽహ న్తథాఽహఞ్చ సః. ౧౯

వ్యా.—నను సర్వస్మా ద్భిన్నఏవ జీవః నతు సర్వాత్మకం బ్రహ్మేత్యత ఆహ-ఇదం జగత్ మ త్త స్సకాశాదేవ జాత మిద మ్మయ్యేవ స్థిత మిద మ్మయ్యేవ లీయేత ప్రలయే ఇతిభావః. అతో హేతోః. సర్వాత్మకం త త్ప్రసిద్ధ మవిదుషాం పరోక్ష మితివా అద్వయం బ్రహ్మ అహమేవ - బ్రహ్మైవాహమితివా అహం బ్రహ్మ వేతివా అహమేవ బ్రహ్మేతి వా ఽన్వయః. న న్వేవం బహ్మైవ త్వం న పున రీశ్వర ఇత్యతఆహ - యః అణుతోఽణీయాన్ మహతశ్చ మహాన్ - అన్తర్బహి స్సర్వం జగ దభివ్యాప్య స్థితత్వా దితిభావః - అనాదిః తేజోమయ శ్చిన్మయః సకలవి త్సర్వజ్ఞః సర్వేశః సర్వనియన్తా శివః మఙ్గలస్వరూపః పురుషః సోఽహమేవ భవతి. తథా అహం సచ ఏవ భవామి నతు మత్తోఽన్య ఈశ్వర ఇ త్యభిప్రాయః. ౧౯

శ్లో॥ నో పాణీ మమ చాదదామి సకలం పాదౌ న గచ్ఛా మ్యహం
నో కర్ణౌ సకలం శృణోమి న దృశౌ పశ్యా మ్యహ ఞ్చాఖిలమ్

నో స్వాన్తం సకలం మనోమి న మతి స్సర్వం విజానా మ్యహం
తస్మా దద్భుతశక్తి రస్మి మమ నో వేత్తాఽస్త్యహం చిత్స్వయమ్. ౨౮౮

వ్యా.—నను కరణానధీనసర్వవిషయజ్ఞాన ఈశ్వర స్తత్రాహ. మమ పాణీ నో నస్తః సకలం చాదదామి. మమ పాదౌ నస్తః, అహం గచ్ఛామి. మమ కర్ణౌ నోస్తః, అహం సకలం శృణోమి. మమ దృశౌ నస్తః, అహ మఖిలంచ పశ్యామి. సర్వత్ర పాణ్యాద్యధిష్ఠాననిషేధేన తదధిష్ఠేయేన్ద్రియనిషేధోపి సిద్ధఇతి బోద్ధ్యమ్. మమ స్వాన్తం మనో నో నాస్తి, సకలం మనోమి. మమ మతిర్బుద్ధిర్నాస్తి, సర్వ మహం విజానామి. తస్మా దహ మద్భుతశక్తి రస్మి. మమ వేత్తా నో అస్తి, అహం స్వయం కేవలం చిత్ జ్ఞానస్వరూపః. తస్మాదేవ జ్ఞానస్య జ్ఞాతా నాస్తి; జ్ఞేయంహి లోకే జ్ఞాతా జానాతి, నతుజ్ఞానం. తథా జ్ఞానస్యాపి జ్ఞేయత్వాపత్త్యా వనవస్థాదిదోషప్రసఙ్గాత్. ఏవం చిద్రూపస్య వేత్తు రేకత్వాదేవ "నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి" శ్రుత్యా ద్రష్ట్రన్తరనిషేధః కృతః. తస్మా త్కరణానధీనసర్వవిషయజ్ఞానత్వా ద్విద్వా న్జీవ ఈశ్వర ఏవేతి భావః. ౨౮౯

శ్లో॥ ప్రాణ్యప్రాణిచ సర్వ మేత దహమే వాహంహి సర్వాత్మకో
వేద్యశ్చా ప్యహమేవ సర్వనిగమై ర్వేదాన్తకృ ద్వేదవిత్
నో పుణ్యం మ్మమ నాస్తి పాపమపి నో నాశో న జన్మవ్యయౌ
నో దేహేన్ద్రియబుద్ధయో న ధరణి ర్నామ్బ్వగ్నివాతా న ఖమ్. ౨౯౦

వ్యా.—నన్వీశ్వర స్సర్వాత్మకః "విష్టభ్యాహ మిదం కృత్స్న మేకాంశేన స్థితో జగ" దితి భగవద్వచనా త్తత్రాహ. ఏతత్ ప్రాణి అప్రాణిచ సర్వం జగ దహ రహహి. తస్మా దహమేవ సర్వాత్మకః హి యస్మాదితివా నను "వేదైశ్చ సర్వై మేవమేవ వేద్యో వేదాన్తకృ ద్వేదవిదేవ చాహ" మితి గీతావచనా ద్వేదవేద్యత్వాదిగుణవిశిష్ట శ్శ్రీకృష్ణఏ వేశ్వర ఇత్యత్రాహ. అపిచ కిఞ్చ అహమేవ సర్వ నిగమై ర్వేద్యః వేదాన్తకృ త్పూర్వకల్పే స్థితానాం కల్పాన్తే నష్టానాంచ వేదానా మస్మిన్ కల్పే పునః ప్రవర్తయితా చాహమేవ. వేదవి చ్చాహమేవ. నను పుణ్యపాపపరతన్త్రస్య కథ మీశ్వరత్వం తత్రాహ. మమ పుణ్యం నో నాస్తి మమ పాపమపి నాస్తి. నను జన్మమరణాదిసంసారవతః కథ మీశ్వరత్వ న్తత్రాహ. మమ నాశో నో నాస్తి. మమ జన్మవ్యయౌ నస్తః. ఉపలక్షణం వృద్ధ్యాది భావవికారత్రయ స్యేదమ్. నను సశరీరస్య కథ మీశ్వరత్వ న్తత్రాహ. మమ దేహేన్ద్రియబుద్ధయః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఇత్యేతత్, నో

న సన్తి. కస్మా ద్దేహాదయో నసన్తీతి శఙ్కాయాం దేహాదిహేతుభూత పఞ్చకాభావా దిత్యుత్తర మాహ. మమ ధరణిర్నాస్తి, అగ్న్యమ్బువాతా మమ నసన్తి, ఖం గగనం మమ నాస్తి. ఏవం దేహాదిషు మమకారనిషేధేనా హఙ్కార నిషేధోఽపి సిద్ధః. యస్య దేహాదిషు మమకారఏవ నాస్తి కుతః పున స్తస్య తే ష్వహమ్బుద్ధి రితి కైముత్యన్యాయాత్ - తథాచ "నాహం దేహో నేన్ద్రియా ణ్యన్త రఙ్గో నాహఙ్కారః ప్రాణవర్గో న బుద్ధి రితి- నేతినేతీ త్యేష ఆదేశ ఇతి శ్రుతిసిద్ధ నిషేధవిధయా బోధనీయో య ఆత్మా సోఽహమేవేతి ప్రత్యస్తమితసర్వవిశేషం బ్రహ్మైవ జీవ ఇతి సిద్ధమ్-స్యాదేతత్. నను నిర్విశేషస్య బ్రహ్మణఏవ మాయయా జీవభూతత్వా జ్జీవస్య వస్తుతః నిర్విశేషబ్రహ్మత్వమేవే త్యస్తు విదుషో నిర్విశేషం బ్రహ్మైవాహమితి ప్రత్యయః, ప్రమా, అహ మీశ్వర ఇతి ప్రత్యయస్తు భ్రమఏవ. కిం జీవః పరమార్థత ఈశ్వర ఉత వ్యవహారతః. నాద్యః. పరమార్థత ఈశ్వ రస్యైవాభావాత్. నాన్త్యః. వ్యవహారదశాయాం జీవేశ్వరయో ర్హస్తిమశక యోరివ మహ దత్యన్తర మితి తాపత్రయాభిభూతః పరతన్త్రః ప్రాప్తదుఃఖా పనోదనాక్షమః అప్రాప్తసుఖప్రాప్త్యక్షమః పుణ్యపాపవశాజ్జన్మమరణప్రవాహా ప్రతిపన్నః స్వాభీష్టదేహాదిగ్రహణాసమర్థః స్వానభీష్టదేహాదిపరిత్యాగాశక్తః కిఞ్చిజ్జ్ఞః స్వల్పశక్తి రిత్యాదిహేయగుణో జీవః క్వ? తాపత్రయానభిభూతః స్వతన్త్రః నిర్దుఃఖః పరిపూర్ణసుఖః పుణ్యపాపరహితః జన్మాదిరహితః లీలయా స్వేష్టం దేవాదిశరీరంధర్తుం త్యక్తుంచ సమర్థః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తి రిత్యాద్యనన్తకల్యాణ గుణమహోదధి రీశ్వరః క్వ? తస్మా ద్విదుష స్స్వస్మి న్నీశ్వరజ్ఞాన మ్భ్రమఏవే త్యనర్థావహమేవేతి. అత్రోచ్యతే- కి మవిద్వద్వ్యవహారా జ్జీవేశ్వరభేదం స్థాపయసి ఉత విద్వద్వ్యవహారాత్. ఆద్యే చార్వాకాదివ్యవహారా జ్జీవేశ్వరయోరే వా భావా త్కథం తద్భేదసిద్ధిః? ద్వితీయే విద్వద్దృష్ట్యా జీవాతిరిక్తేశ్వరాభావా త్కథం జీవేశ్వరభేదసిద్ధిః, నచ తార్కికాదివిద్వద్దృష్ట్యా జీవాతిరిక్తేశ్వరసత్త్వా త్త త్సిద్ధి రితి వాచ్యం; తార్కికాదీనాం భ్రాన్తత్వా న్న విద్వత్త్వ మితి. నచ లోక ప్రసిద్ధభేదవాదిన స్తార్కికాదయో న భ్రాన్తాః, అప్రసిద్ధాభేదవాద్యేవ భ్రాన్త ఇతి వాచ్యం, శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దభేదవాదస్య. నచ శ్రుతిశతోదితమపి ప్రత్యక్షవిరుద్ధ మర్థం కథం వయ మభ్యుపగచ్ఛేమేతి వాచ్యం, ప్రత్యక్షసిద్ధస్యాపి సూర్యగ్రహ ణస్య - న సూర్యస్య గ్రహణ మస్తి కిన్తు తత్సంయుక్తచన్ద్రస్యైవేతి - జ్యోతిశ్శాస్త్రా దపలప్యమానత్వా ద్విద్వద్భిః, అభ్రే ధావతిసతి ప్రత్యక్షసిద్ధస్యాపి చన్ద్రధావన

స్యోపలభ్యమానత్వాత్, తస్మాదాగమేన ప్రత్యక్షస్య బాధఏవ. నచ భ్రమ ప్రత్యక్షస్యైవ బాధః, నతు ప్రమాయా ఇతివాచ్య, మిదం ప్రత్యక్షం భ్రమ ఇదం ప్రత్యక్షం ప్రమేతి నిర్ణేతు మాగమంవినా దుష్కరత్వాత్. ఆగమవిరుద్ధం ప్రత్యక్షం భ్రమఏవ, ఆగమస్య భ్రమప్రమాదాదిదోషరహితసర్వజ్ఞేశ్వరప్రణీతత్వస్య సర్వాస్తికసమ్మతత్వాత్. అథాపి యద్యాగమా త్ప్రత్యక్షమేవ జ్యేష్ఠత్వా త్ప్రబల మిత్యభినివేశ స్త్వయా న త్యజ్యతే, త ర్హ్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః. కిం సర్వా స్వవస్థాసు జీవేశ్వరభేదః ప్రత్యక్ష ఉత కాసుచిదేవ? ఆద్యే సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు తత్ప్రత్యక్షప్రసఙ్గః, ద్వితీయే సుషుప్త్యాది ష్వదృశ్యమాన స్స భేదః మిథ్యైవ భవేత్, సత్యత్వే భేదస్య సర్వకాలేషు సర్వా స్వవస్థాసుచ వర్తమానత్వాపత్తేః. న చైవం జాగరస్వప్నయో ర్విద్యమానస్య భేదస్య సుషుప్త్యాది ష్వవిద్యమానత్వేన యథా మిథ్యాత్వం తథా సుషుప్త్యాదిషు విద్యమానస్యాభేదస్య జాగరస్వప్నయో రవిద్యమానత్వా న్మిథ్యాత్వమేవేతి వాచ్యం, శ్రుత్యనుగృహీతత్వా దభేదవాదస్య, శ్రుతిదూషితత్వాచ్చ భేదవాదస్య. నచ మిథ్యాభూతస్య భేదస్య జాగరాదావపి కథ ముపలమ్భ ఇతి వాచ్యం - యథా మిథ్యాభూతస్య మృతపితృపితామహాదే రుపలమ్భో భవతి స్వప్నే తద్వదితి. ఏవ ముపలభ్యమానత్వాదేవహి భేదస్య మిథ్యాత్వం రజ్జుసర్పవదితి, నను కిమభేద ఉపలభ్యతే ఉత న? ఆద్యే అభేదస్యాపి మిథ్యాత్వం ప్రాప్తం ద్వితీయే అభేదస్యై వాసిద్ధి శ్శశశృఙ్గవ దితిచే న్నైవమ్ భేద స్యానుపలమ్భా దభేదసిద్ధి రితి. నను యేన భేదో నోపలబ్ధః తస్య భేదాభావస్యచ సత్త్వా త్కథమభేదసిద్ధి రితిచే న్నైవమ్, అభావస్య భావపదార్థత్వాభావాత్. నను కిమభేదః పరమార్థతోఽస్తి ఉత వ్యవహారతః? ఆద్య ఇష్టఏవ ద్వితీయ స్త్వయుక్తః సత్త్వా ద్భేదస్యేతిచే న్నైవమ్, రజ్జుసర్పప్రతిభాససమయేపి రజ్జు ర్యథాఽస్తి తథా ద్వైతప్రతీతిసమయే ప్యద్వైత మస్త్యేవ, అద్వైత స్యాత్మనః కాలత్రయవ్యాపిత్వా దద్వైతేఏవ ద్వైతస్య కల్పితత్వా న్మాయయేతి. అతఏవ రజ్జౌ ప్రతీయమాన స్సర్పఇ వాద్వైతే ప్రతీయమాన మిదం ద్వైతం మిథ్యే త్యుద్ఘుష్యతే శ్రుతిభిః, త తత్సత్య మతోఽన్య దార్త మిత్యాదిభిః. నను యావద్వ్యవహారం బ్రహ్మ ణ్యద్వైతే జీవేశ్వరజగద్భేదః కల్పితఇతి కథం జీవేశ్వరాభేద ఇతి చే దుచ్యతే, అవిద్యాదశాయామేవ తద్భేదో నతు విద్యాదశాయా మితి, "దూర మేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యాచ విద్యేతి'' శ్రుతేః. అవిద్యాయాం వర్తమానా శ్చార్వాకాదయో నాస్తికా స్తార్కికాదయ ఆస్తికాశ్చ పశ్యన్తు

నామ భేదం. కథం విద్యాదశాయాం వర్తమానోపి భేదం పశ్యేత్. అథ కా నామాఽవిద్యాదశా కాపున ర్విద్యాదశేతిచే దుచ్యతే, అతస్మిం స్తద్బుద్ధి రధ్యాసః తద్ధేతు రజ్ఞాన మవిద్యా, తయా పరిమోహితో మూఢో యస్యాం దశాయాం స్థూలోఽహం కాణోఽహం సుఖ్యహం దుఃఖ్యహ మజ్ఞోఽహ మితి ప్రత్యేతి సా అవిద్యాదశా. ఆత్మానాత్మవివేకజన్య "మహం బ్రహ్మాస్మీతి" జ్ఞానం విద్యా, తయా నిర్ధూతమోహో యస్యాం దశాయాం శ్లోకచతుష్టయోక్తరీత్యా ప్రత్యేతి సా విద్యాదశేతి. తస్మా దవిద్యాదశాయామేవ జీవేశ్వరభేదస్య చారితార్థ్యమ్. తదైవ జీవస్య సంసారిత్వాత్. నను ఆత్మానాత్మనో స్తద్ధర్మాణా ఇతరేతరాధ్యాసా త్తాపత్రయాభిభూతత్వాదికం భవతు నామ జీవ స్యావిద్యాయాం - విద్యాయా మ్పున స్తదధ్యాసాభావా ద్భవతు సచ్చిదానన్దబ్రహ్మత్వం కథమ్పున రీశ్వరత్వ మితిచే దుచ్యతే. య స్సార్వభౌమఏవ జాత స్స కిం మణ్డలాధిపతి ర్నభవేత్? యస్సర్వాత్మకబ్రహ్మభావం ప్రాప్త స్స కి మీశ్వరాత్మత్వం నప్రాప్నుయాత్? బ్రహ్మణ ఏకదేశేహి జీవేశ్వరప్రపఞ్చా అధ్యస్తాః తస్మాత్ య చ్చైతన్యం మాయాయా మస్తి యచ్చ సమష్ట్యన్తఃకరణే యచ్చ సమష్టిస్థూలే యచ్చ వ్యష్ట్యన్తః కరణేషు యచ్చ వ్యష్టిస్థూలేషు తచ్చైతన్య మీశ్వరాఖ్యం హిరణ్యగర్భాఖ్యం విరాడాఖ్యం జీవాఖ్యం దేవాద్యాఖ్యం చాహమేవేతి పశ్యేదేవ బుధః అహంబ్రహ్మాస్మీతి కృతప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారః చైతన్యరూపత్వా త్తస్యేతి కృత్వా విదుషోఽహమేవేశ్వరఇతి జ్ఞానం ప్రమైవ. యదుక్తం తాపత్రయాదిదోషవాన్ జీవః క్వ, కల్యాణగుణవా నీశ్వరః క్వేతి త దయుక్తం, చైతన్యమాత్రే జీవే ఈశ్వరేవా గుణదోషాయోగాత్, జీవే ప్రదర్శితానాం దోషాణాం సర్వేషామపి జీవోపాధిభూతసఙ్ఘాతగతత్వాత్, ఈశ్వరే ప్రదర్శితానాం గుణానా మీశ్వరోపాధిభూతసఙ్ఘాతగతత్వాచ్చ. తథాహి, కార్యకరణసఙ్ఘాతే శీతోష్ణరోగదుఃఖాదినాఽఽక్రాన్తేసతి తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా న్మూఢ శ్శీతోష్ణాదిక మాత్మని పశ్యతి యథా శరీరే జాతే జీర్ణే మృతేచ జీవో జాతో జీర్ణో మృత ఇతి ప్రత్యేతి మూఢః తద్వత్. ఏవం సఙ్ఘాతగతమేవ పారతన్త్ర్యకిఞ్చిజ్జ్ఞత్వాదికమ ప్యాత్మని పశ్యతి మూఢః, తథా శ్రీకృష్ణశరీరాదిసఙ్ఘాతగతమేవ స్వాతన్త్ర్యసర్వజ్ఞత్వాదికం శ్రీకృష్ణశరీరావచ్ఛిన్నే ఆత్మని పశ్యతి మూఢః. ఆత్మాతు సర్వత్రైకఏవ సర్వావభాసకః స్వతన్త్రః సర్వవ్యాపకః పరమానన్దచిద్రూప ఇతి న భేదావకాశః.   ౨౯౦

శ్లో॥ జ్ఞాత్వైవం పరమాత్మరూప మమలం స్వాత్మాన మే వాద్వయం
విద్వాన్ సర్వగుహాశయంచ వికలం త్రైలోక్యసాక్షిప్రభమ్
భావాభావవివర్జితం పరశివం శుద్ధం సమస్మాత్పరం
యాత్యే వాక్షర మప్రతర్క్య మమృతం నావర్తతేఽస్మాత్పునః.
౨౬౧

వ్యా.—ఆత్మస్వరూపం ప్రజ్ఞానఫలంచ వద న్నుపసంహరతి - జ్ఞాత్వేతి. విద్వాన్ ఏవ ముక్తరీత్యా స్వాత్మానమేవ పరమాత్మరూపం పరమాత్మాభిన్నం పరమాత్మనో రూపమేవ యస్య తం పరమాత్మరూపం సచ్చిదానన్దమితివా జ్ఞాత్వా అమృతం యాత్యేవే త్యన్వయః. కథం స్వాత్మనఏవ పరమాత్మత్వం తత్రాహ- అద్వయమితి. ఆత్మైకత్వా దిత్యర్థః. యది నానా స్యు రాత్మాన స్తర్హి స్వాత్మనః పరమాత్మా భవే ద్భిన్న ఇతిభావః. నచ జీవైక్యేపి జీవేశ్వరభేదోఽస్త్వితి వాచ్యం, జీవనానాత్వపక్షేఏవ జీవభిన్నైకేశ్వరసిద్ధిః; నతు జీవైకత్వపక్షే. కస్మా త్తత్రాహ- సర్వగుహాశయమితి. సర్వేషాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తానాం ప్రాణినాం గుహాసు బుద్ధిషు శేతఇతిసర్వగుహాశయః తం తథోక్తం సర్వాన్తర్యామిణం ప్రత్యఞ్చ మిత్యర్థః. నను ఏకఏవ జీవో భవతు ఏకఏవ చేశ్వరో భవతు తథాపి భిన్నావే వోభౌ, జీవస్య కర్మమలసహితత్వా దీశ్వరస్య నిర్మలత్వాత్, నచ సర్వగుహాశయత్వం ద్వయో ర్నసమ్భవతీతి వాచ్యం, "గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్థ్యే" ఇతిశ్రుతే రత్రాహ అమలమితి. సఙ్ఘాతగతఏవ మలో న త్వాత్మగత ఇతిభావః. నను భోక్తా జీవః సాక్షీ త్వీశ్వర ఇతి సత్త్వా ద్భేదస్య కథ మభేద ఇత్యత్రాహ. త్రైలోక్యసాక్షి ప్రభం త్రైలోక్యస్య సాక్షిణీ ప్రభా జ్ఞానం యస్య తమ్. స్వరూపభూతేనైవ సర్వం సర్వత్ర సర్వదా సర్వథాచ సాక్షా త్పశ్య త్త మిత్యర్థః. నను పరమాత్మనోఽంశఏవాత్మా తత్రాహ-వికలమితి. నిరంశం సాంశత్వే స త్యనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. కథం నిరంశత్వ న్తత్రాహ- భావాభావవివర్జితమితి. భావః జన్మనా లబ్ధసత్తాకః పదార్థః ప్రపఞ్చః పృథివ్యాదిరూపః, అభావః శశవిషాణాదిరూపః, తాభ్యాం విశేషేణ వర్జిత మతఏవ సమస్మా త్సర్వస్మా త్పరం విలక్షణం భావాభావవివర్జితత్వా దేవ శుద్ధం నిరవద్యం నిర్ధర్మక మితియావత్. అతఏవ పరశివం పరమమఙ్గలస్వరూపమితి. కీదృశం త దమృత మతఆహ- అప్రతర్క్యమితి. ఈదృశమితి తర్కితు మశక్య మిత్యర్థః. కస్మా దమృతం త దతఆహ- అక్షరమితి న క్షరతీ త్యక్షరం క్షరస్య హి భావస్య సమృతత్వమ్. యాత్యేవే త్యేవకారార్థ మాహ. అస్మా

దమృతా ద్బ్రహ్మణ స్సకాశా త్పున ర్నావర్తతే, సంసారాయ నాగచ్ఛతి, బ్రహ్మరూపేణైవ తిష్ఠతీత్యర్థః. యద్యపి జ్ఞానాత్ప్రాగపి జీవో బ్రహ్మరూపేణైవ తిష్ఠతి, తథాపి సంసారిత్వభ్రమమాత్రనిరాసాయ జ్ఞాన మావశ్యక మితి బోద్ధవ్యమ్.

ఇతి కైవల్యోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్.

శ్లో॥ కిం బ్రహ్మాస్య నిమిత్తకారణ ముతోపాదాన మజ్గోభయం
కిం వైకం కిమువా సహాయకలితం కిం కారణం నైవ వా
కిం కాలః ప్రకృతి ర్ను కిన్ను నియతిః కింవా యదృచ్ఛా ను కిం
కిం క్షోణీజలముఖ్యభూతవితతిః కింవా పుమాం శ్చేతనః. ౨౯-౨

శ్లో॥ కిం కాలప్రముఖార్థసంయుజి రథో సంసృష్టకాలాదయః
కస్మా దావిరభూమ కేనతు వయం జీవామ ఏవం భువి
క్వాస్మాకం ప్రలయే స్థితి ర్నియమితా వర్తామహే కేన కే
దుఃఖే వేతి విచార మారచితవాన్ వేదార్థవిజ్ఞో జనః. ౨౯-౩

వ్యా.-నను పరమాత్మస్వరూప మాత్మానం జ్ఞాత్వా విద్వా సమ్సృతం యాంత్యేవ నావర్తతే కస్మా త్పున రిత్యుక్తం. యది పరమాత్మా కశ్చి దస్తి తర్హ్యేవం స్యా న్నతు సోఽస్త్యనుపలమ్భాత్. నచ జగల్లిఙ్గకానుమానేన గమ్యత ఇతివాచ్యం, తస్య కాలాదినాఽన్యథా సిద్ధత్వా దిత్యాశఙ్క్య జగల్లిఙ్గేనైవ పరమాత్మానం సాధయితుం జగత్కర్తృపరమాత్మప్రతిపాదనపరాం శ్వేతాశ్వతరోపనిషదం వ్యాఖ్యాతి కవిః, కింబ్రహ్మేత్యాదినా. తత్ర తావత్ప్రాచీనా ఏవ బ్రహ్మవిదః జగత్కారణవస్తువిచారం కృతవన్త ఇత్యాహ శ్లోకద్వయేన- కిమ్బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మ నిరతిశయవృద్ధిమ ద్వస్తు పరమాత్మేత్యర్థః. అస్య దృశ్యస్య జగతః నిమిత్తకారణం కిం ఘటస్య కులాల ఇవేతి భావః. ఉత యద్వా ఉపాదానం సమవాయికారణం కిం, ఘటస్య మృదివేతిభావః. అజ్గ అథవా అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. ఉభయం నిమిత్తోపాదానోభయాత్మకం కారణం కిం, తన్తుసన్తానస్య తన్తునాభవ దితిభావః. తచ్చ జగత్కారణం బ్రహ్మ కి మేక మద్వితీయం వా వా యద్వా సహాయకలితం కిమ్. అథవా బ్రహ్మ జగతః కారణం న భవత్యేవ వా. యది బ్రహ్మ జగతః కారణం న భవతి తర్హి కాలః కారణం భవతికిం? యద్వా ప్రకృతిః స్వభావః యథా ఽగ్నే ర్దాహకారిత్వ మపాం నిమ్నదేశగమన మిత్యాది కారణం కిన్ను? అథవా నియతి ర్నియమనశక్తిః? యథా యోషితా మృతుష్వేవ గర్భధారణ మిన్దూదయే ఏవ సముద్రస్య వృద్ధి రిత్యాది కారణం కిన్ను? యద్వా యదృచ్ఛా? కాకతాలీయన్యాయేన సంవాదకారిణీ కాచన శక్తిః? యథా ఋతుమతీనామపి యోషితాం కాసాఞ్చి త్కస్మింశ్చి దృతావేవ గర్భధారణ మిత్యాది కారణం

కిన్ను? యద్వా క్షోణీజలముఖ్యభూతవితతిః పృథివ్యాదిమహాభూతపఞ్చకం కారణం కిమ్? అథవా చేతన శ్చేతయితా పుమాన్ జీవః కారణం కిమ్? యద్వా కాల ప్రముఖార్థసంయుజః కాలాదిదర్శితపదార్థసంయోగః కారణం కిమ్? అథో అథవా సంసృష్టకాలాదయః సంసృష్టా మిథస్సఙ్గతా స్తే కాలాదయః పదార్థాః కారణం కిమ్? వయం కస్మా దావిరభూమ భువి లోకే, కేనతు వయ మేవం జీవామః, ప్రలయే ఽస్మాకం క్వ స్థితి?, కస్మా దిమే ప్రాణినో జాయన్తే, కేన జీవన్తి కుత్ర లీయన్త ఇత్యర్థః. కేన నియమితా స్సన్తః వయం కే సుఖే దుఃఖేవా వర్తామహే సంసరామ ఇత్యర్థః. ఇతి వేదార్థవిజ్ఞః బ్రహ్మవి జ్జనః బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. విచార మారచితవాన్ చకార తత్త్వనిర్ణయస్య విచారాధీనత్వా దితిభావః. కింవస్తు జగత్కారణమ్? కింవస్తు భూతకారణం? కిం వస్తు భూతనియామకం? కిం బ్రహ్మ నిమిత్తకారణం, య ద్వోపాదానకారణ మథ వోభయవిధం కారణం, యద్వా నైవ కారణ మితి పూర్వకాలే బ్రహ్మవిదః కేచన మీమాంసితవన్త ఇతిశ్లోకద్వయార్థః.
౨౯౨ — ౨౯౩

శ్లో॥ ధ్యాత్వా యోగదృశా వ్యలోకత గుణై ర్దేవాత్మశక్తిం త్రిభి
ర్గూఢాం తాం యదుపాధి యాతి జగతో ద్వేధా బృహద్ధేతుతామ్
కాలాదీని జడాని చేతనమపి స్వాతన్త్ర్యహీనం విభు
ర్మాయావా నధితిష్ఠతీతి పరమ శ్చిన్త్యోఽయ మాత్మా బుధైః. ౨౯౪

వ్యా.—ఏవం విచార్య వేదార్థవిజ్ఞో జనః కిమ్ప్రతిపేదే తత్రాహ- ధ్యాత్వేతి. వేదార్థవిజ్ఞో జన ఇత్యే వాత్రాపి కర్తా ధ్యాత్వా విచార్య యోగదృశా యోగదృష్ట్యా మాంసమయదృష్టే స్తద్దర్శనాయోగా దితిభావః. త్రిభిః గుణైః సత్త్వరజస్తమోభి ర్గూఢాం తిరస్కృతాం కార్యాకారేణ కారణాకారస్య తిరస్కృతత్వా త్కార్యాత్పృథ క్స్వరూపే ణోపలబ్ధు మయోగ్యా మిత్యర్థః. దేవాత్మశక్తిం దేవస్య ద్యోతనాత్మక స్యాత్మన స్సచ్చిదానన్దరూపస్య పరమాత్మన శ్శక్తిం మాయాం తాం వ్యలోకత అపశ్యత్. యదుపాధి యా మాయా ఉపాధి ర్యస్యత ద్యదుపాధి బృహ ద్బ్రహ్మ ద్వేధా నిమిత్త త్వే నోపాదాన త్వేనచ జగతో హేతుతాం యాతి త్రిగుణమాయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైకమేవ జగతో నిమిత్త ముపాదానఞ్చ కారణం భవతీతి విచారణా ద్బ్రహ్మవిదః ప్రతిపేదిరే ఇతి పాదద్వయార్థః. కస్మా త్పునః కాలాదయో న జగత్కారణం తత్రాహ. మాయావా న్మాయీ విభుః వ్యాపకః పరమేశ్వరః జడాని కాలాదీని వస్తూని స్వాతన్త్ర్యహీనం చేతనం

జీవంచ అధితిష్ఠతి నియమయతి ఇతిహేతో రయం పరమ ఆత్మా బుధైః చిన్త్యః ధ్యేయః. కారణన్తు ధ్యేయ ఇతిశ్రుతే రితిభావః. కాలాదయో న జగత్కారణం జడత్వాత్కర్తృత్వంహి చేతనధర్మః, చేతనోపి జీవ స్సంసారీ న జగత్కారణం, పరతన్త్రత్వాత్. కిన్తర్హి బ్రహ్మైవ జగత్కారణం? తచ్చ న స్వతః కిన్తు మాయా ద్వారైవ. ఏవం మాయావచ్ఛిన్నం పరమేశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మైవ భూతానాం సృష్టిస్థితిలయనియమనకర్తృ భవతి. జగత్సదార్ధాన్తఃపాతిత్వా ద్భూతానాం. తచ్చ బ్రహ్మ 'బహుస్యాం మహ' మితి సఙ్కల్ప్య జగద్రూప మభవ దితి జగత ఉభయాత్మకం కారణం భవతి; యద్యపి సాఙ్ఖ్యతార్కికాద్యభిమతౌ ప్రధానపరమాణువాదావ పీహ సముపన్యస్య ఖణ్డనీయౌ; తథా ప్యవైదికత్వా త్తయో రిహానుపన్యాసః, అసత్త్వాచ్చ ప్రధానస్య పరమాణూనాఞ్చ. నచ ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిరితి ప్రకృతోప నిషద్దైవ ప్రధాన ముక్త మితి వాచ్యం, సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానభిన్నత్వా త్తస్య. కిఞ్చ అ స్యేదం కారణ మితి నిర్దేష్టుం కార్యే కారణధర్మదర్శనం లిఙ్గ మ్భవతి. యథా ఘటే మృద్ధర్మదర్శనం యథాచ తరౌ బీజధర్మదర్శనమ్. జగతి చేశ్వరధర్మాః సచ్చిదానన్దా ఉపలభ్యన్తే, జగ దస్తి జగ ద్భాతి జగత్ప్రియ మితి ప్రతీతేః. అత ఉచ్యతే జగత్కారణ మీశ్వరఏవేతి. న చానృతజడదుఃఖాత్మకస్య జగతః కథ మీశ్వరకార్యత్వ మితి వాచ్య మీశ్వరస్య మాయావచ్ఛిన్నత్వే నేశ్వరావచ్ఛేదకమాయాధర్మాణామ ప్యనృతత్వజడత్వాప్రియత్వానాం జగ త్యుపలమ్భస్యావశ్యకత్వాత్. ఏవం యద్యపి పృథివ్యాదిభూతధర్మాణా మ్భౌతికే ష్వుపలభ్యమానత్వేన మనుష్యాదిషు సర్వేషా మ్భూతానాం పఞ్చభూతాన్యేవ కారణ మితి వక్తుం శక్యతే, తథాపి న తథా మన్తవ్యమ్, అచేతనానాం పృథివ్యాదీనాం చేతనమనుష్యాదిభూతకారణత్వాయోగాత్. నచ పృథివ్యాదిసంయోగః కారణం సంయోగ స్యావస్తుత్వాత్. నాపి సంయుక్తాః పృథివ్యాదయః, తేషామ ప్యచేతనత్వాత్, స్వత స్తేషాం సంయుక్తత్వాసమ్భవాచ్చ. ఈశ్వరేణహి తే పఞ్చీకృతాః శ్రూయన్తే. తస్మా న్మాయావచ్ఛిన్నః పరమాత్మా తావ దాకాశాది మహాభూతాత్మనాఽఽత్మానం పరిణమయ్య తతో భౌతికాత్మనా పరిణతోఽభూదితి కృత్వా జగదుపాదానం జగన్నిమిత్తఞ్చ కారణ మీశ్వరఏవేతి స ఏవ చిన్త్యః. ౨౬౮

శ్లో॥ ఆత్మైకోఽవ్యయ ఏష సత్యసుఖచిద్రూపః పురాణః పరో
మాయాయా వశతో విభాతి బహుధా సంసారచక్రాత్మనా

నైకా నేమి రముష్య యా ప్రకృతి రిత్యామ్నాయతే. షోడశా
న్తోయంచ త్రివృతో బిభ ర్తిచ శతార్ధారం పరం దు స్తరమ్. ౪-౫

వ్యా.— మాయోపాధికం బ్రహ్మ జగత్కారణ మి త్యుక్తమేవ విశద
యతి – ఆత్మేతి. సత్యసుఖచిద్రూపః సచ్చిదానన్దరూపః పురాణోఽనాది రవ్యయ
ఏక ఏష పర ఆత్మా ఈశ్వరః మాయాయా వశతో బహుధా సంసారచక్రా
త్మనా విభాతి రజ్జురివ దణ్డసర్పాదిరూపేణేతి భావః. సంసారచక్రమేవ వర్ణయతి
సార్ధశ్లోకేన. అముష్య సంసారచక్రస్య ఏకా సా నేమిః, కా సేత్యత ఆహ- యా
ప్రకృతిరితి. ఆమ్నాయతే వేదే నోచ్యతే. అయం సంసారః షోడశాన్తః షోడశ
ఏకాదశేన్ద్రియాణి భూతాని పఞ్చ చేతి షోడశ వికారాః అన్తే అవసానే యస్య స
షోడశాన్తః. త్రివృతః త్రిభి స్సత్త్వాదిభి ర్గుణై ర్వృత స్త్రివృతశ్చ భవతి. పర
మతిశయేన దుస్తరం తర్తు మశక్యం శతార్ధారం శతార్ధం పఞ్చాశత్ అరాః
తేషాం సమాహార శ్శతార్ధారం బిభర్తిచ. చక్రే ప్రసిద్ధా ఏవారాః సంసా
రేతు, అవిద్యాస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాః పఞ్చ క్లేశాః. అష్టావింశ త్యశ
క్తయః, నవ తుష్టయః, అష్ట సిద్ధయశ్చేతి పఞ్చాశత్. తత్ర ఏకాదశేన్ద్రియ
వైకల్యా దేకాదశా శక్తయః. నవ తుష్టీనా మష్టసిద్ధీనా ఞ్చాభావా త్సప్తదశ -
విశిష్యాష్టావింశత్యశక్తయః. ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యా శ్చతస్ర స్తుష్టయః.
తత్ర ప్రకృతిపరిజ్ఞానా త్కృతార్థత్వబుద్ధిః ప్రకృతితుష్టిః, పారివ్రాజ్యలిఙ్గగ్రహణా
త్కృతార్థత్వబుద్ధి రుపాదానతుష్టిః, కాలా దహం ముక్తో భవిష్యామీతి బుద్ధిః
కాలతుష్టిః, యది మమ భాగ్య మస్తి తర్హి భవత్యే వాత్రైవ మోక్షఇతి బుద్ధి
ర్భాగ్యతుష్టిః; శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకవిషయపఞ్చకోపరమజన్యాః పఞ్చ తుష్ట
యః విశిష్య నవ తుష్టయః. వేదాన్తశ్రవణం తదర్థమననం నిదిధ్యాసనం బ్రహ్మ
విద్యాయా శ్శిష్యేభ్యో దానం గురుప్రాప్తిః ఆధ్యాత్మికతాపనివృత్తి రాధిదైవిక
తాపనివృత్తి రాధిభౌతికతాపనివృత్తి శ్చేతి సిద్ధయో ఽష్టా వితి వివేకః. ౪-౫

శ్లో॥ షడ్భి స్సజ్జత మష్టకై ర్భ్రమియుతం తం వింశతిప్రత్యరం
విశ్వాకారగుణైకపాశకలితం భిన్నత్రిమార్గాన్వితమ్
ద్వౌ హేతూ సుఖదుఃఖయో ర్వదధతం పుణ్యంచ పాపం నృణాం
విద్వా నైక్షత చైకమోహ మనఘ స్సంసారచక్రేశ్వరమ్. ౪-౬

వా.—షడ్భి రష్టకైః సజ్జతమ్, అవ్యక్తం మహా నహఙ్కారః శబ్దాదిపఞ్చ
తన్మాత్రాశ్చేతి కారణాష్టకమ్, యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధా

రణాధ్యానసమాధయ ఇతి యోగాఙ్గాష్టకమ్, ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దానం సుహృత్ప్రాప్తిర్దుఃఖత్రయనివృత్తిశ్చేతి సిద్ధ్యష్టకమ్, అణిమా మహిమా లఘిమా గరిమా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యమీశత్వం వశిత్వఞ్చేతి భూత్యష్టకమ్, ఘ్రాణవాగ్రసనచక్షుఃశ్రోత్రమనోహస్తత్వచ ఇతి గ్రహాష్టకమ్, గన్ధవక్తవ్యరసరూపశబ్దకామకర్మస్పర్శా ఇత్యతిగ్రహాష్టకమ్ - ఏతైః షడ్భిరష్టకైర్యుక్తం భ్రమియుతం భ్రమణోపేతం తం ప్రసిద్ధం. వింశతిప్రత్యరం వింశతిః ప్రత్యరా యస్య తం తథోక్తమ్. దశేన్ద్రియాణి తేషాం విషయా దశ చేతి విశిష్య వింశతిః ప్రత్యరా ఇవ భవన్తి యే ప్రతివిధీయన్తే కీలకా అరాణాం దార్ఢ్యాయ తే ప్రత్యరాః విశ్వాకారగత్రైకపాశకలితం విశ్వాకారాః నానారూపాస్తతః ప్రాప్త ఏకః కామాఖ్యః పాశః విశ్వాకారగత్రైకపాశః తేన కలితమ్, భిన్నత్రిమార్గాన్వితం భిన్నైః పరస్పరం భేదవద్భిస్త్రిభిర్మార్గైః, దేవయానపితృయాణపునఃపునర్జన్మమరణప్రాప్తిలక్షణైరన్వితం యుక్తం నృణాం జీవానాం సుఖదుఃఖయోర్హేతూ కారణే పుణ్యం పాపఞ్చేతి ద్వౌ పదార్థౌ విదధతం విశేషేణ ధరన్తమ్, ఏకమోహం ఏకో మోహోఽనాత్మన్యాత్మాభిమానో యత్ర తమేకమోహం సంసారచక్రేశ్వరం సంసారచక్రరూపమీశ్వరమనఘో నిష్పాపశ్శుద్ధచిత్త ఇత్యర్థః, విద్యాన్వేదవిజ్జనః. ఐక్షతాపశ్యత్. సర్వోఽప్యయం ప్రపఞ్చ ఈశ్వరాత్మక ఇత్యజానాదిత్యర్థః ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మవివర్తత్వాదితి భావః. ౨౯౬

శ్లో॥ ప్రాజ్ఞాస్తాం మథియన్తి సంసృతినదీం పఞ్చేన్ద్రియామ్బుం మహా
భూతైః పఞ్చభిరాదిగాఞ్చ కుటిలాముగ్రాం మనస్సమ్భవామ్
పఞ్చప్రాణమయోర్మిపఞ్చవిషయావర్తాం శతార్ధం భిదాః
పఞ్చాకౌఘరయాంశ్చ పఞ్చ దధతీం క్లేశాఖ్యపర్వాణి వా. ౨౯౭

వ్యా.—తమేవ సంసారం నదీరూపేణ దర్శయతి. భయజననార్థం సంసారాద్భీతస్య విరక్తస్య హి జ్ఞానమార్గే ప్రవృత్తిః. ప్రాజ్ఞా ఇతి- ప్రాజ్ఞాః తాం ప్రసిద్ధాం సంసృతినదీం సంసారరూపాం నదీ మథియన్తి స్మరన్తి సంసృతినదీమేవ విశినష్టి శిష్టశ్లోకేన. పఞ్చేన్ద్రియామ్బుం పఞ్చేన్ద్రియాణ్యేవామ్బూని యస్యాస్తాం తథోక్తామ్. పఞ్చభిర్మహాభూతైః పృథివ్యాదిభిరాదిగామాదిమతీం పఞ్చభూతజన్యామిత్యర్థః. కుటిలాముగ్రాఞ్చ, మనస్సంభవాం మనోమూలాం మనోమయీమిత్యర్థః. మనసోఽభావే సుషుప్తిమూర్ఛాదౌ సంసారాభావాన్మనసస్సత్త్వే జాగరస్వప్నయోః సంసారభావాచ్చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సంసారస్య మనోమయత్వం

నిశ్చీయత ఇతిభావః. పఞ్చప్రాణమయోర్మిం పఞ్చవిషయావర్తాం పఞ్చప్రాణమయా ఊర్మయః పఞ్చ విషయా ఏవావర్తాశ్చ యస్యా స్తాం తథోక్తామ్. శతార్ధం పఞ్చాశద్భేదాః, భేదాన్ దధతీం యే పూర్వం శతార్ధ మరా దర్శితాః త ఏవేహ శతార్ధం భేదా ఇతి జ్ఞేయమ్. పఞ్చ అకౌఘురయాన్ దుఃఖరూపప్రవాహవేగా న్దధతీంచ పఞ్చేన్ద్రియజన్యాని ప్రతికూలవేదనీయాని పఞ్చ దుఃఖానీతి వేద్యమ్. క్లేశాఖ్యపర్వాణిచ పఞ్చ దధతీం తమః మోహః మహామోహః తామిస్రః అన్ధతామిస్రఇతి పఞ్చ క్లేశా ఇతి వివేకః. ౧-౫

శ్లో॥ సర్వాజీవనసర్వసంస్థితిమతి బ్రహ్మాత్మచక్రే బృహ
త్యస్మిన్ భ్రామ్యతి హంస ఏష వివశో దేహాద్యనాత్మాత్మధీః
ఈశోఽన్యోఽస్మ్యహ మన్య ఇత్యభిమనన్ సంసార మాప్తః పున
ర్జుష్ట స్తేన తతో ఽమృతత్వ మయతే బ్రహ్మాహమస్మీ త్యయమ్. ౧-౬

వ్యా.—జీవస్యదర్శితసంసారప్రాప్తిః కథ మాసీత్కథంపున స్తదపగమో భవే దిత్యతఆహ- సర్వేతి. దేహాద్యనాత్మాత్మధీః, దేహాదిషు దేహేన్ద్రియాదిషు అనాత్మసు ఆత్మధీః ఆత్మేతిబుద్ధిః యస్య స తథోక్తః. అనాద్యవిద్యావైభవా దనాత్మన ఆత్మత్వేన గృహ్ణాన ఇత్యర్థః. అతఏవ వివశః పరతన్త్రః న హ్యాత్మనః పారతన్త్ర్య మస్తీతిభావః. యద్వా వివశః అనాద్యవిద్యాపరవశః, అతఏవ దేహాద్యనాత్మాత్మధీః ఏషః హంసః జీవః హన్తి నాశయ త్యుపభోగేన కర్మ తజ్జన్యం దేహం వేతి హంసః, హన్తి గచ్ఛతి లిఙ్గోపాధివశా ద్దేహా ద్దేహాన్తర మితి వా హంసః, సర్వా జీవనసర్వసంస్థితి మితి సర్వేషా మాజీవనం సర్వాజీవనం సర్వేషాం సంస్థితిః, సర్వసంస్థితిః సర్వాజీవనం సర్వసంస్థితిశ్చ సర్వాజీవనసర్వసంస్థితీ, తే అస్మిన్ స్త ఇతి సర్వాజీవనసర్వసంస్థితిమత్. తస్మిన్ తథోక్తే సర్వాన్ ఆసమన్తా జ్జీవయతీతి సర్వాజీవనం, తచ్చ త త్సర్వసంస్థితిమచ్చ సర్వాజీవనసర్వసంస్థితిమత్ తస్మి న్నితి వా, బృహతి మహతి అస్మిన్ ప్రత్యక్షే బ్రహ్మాత్మచక్రే బ్రహ్మమయసంసారచక్రే ఘటస్య మృదాత్మత్వమివ సంసారస్య బ్రహ్మాత్మత్వ మితి బోద్ధవ్యమ్. భ్రామ్యతి ఈశ ఈశ్వరః మ త్త ఇతి శేషః, అన్యః భవతి. అహ మీశ్వరా దితి శేషః అన్యోఽస్మి భవామీత్యభిమనన్ మన్యమానః అతఏవ సంసార మాప్తోఽయం జీవః బ్రహ్మాహ మస్మీతీ విదిత్వేతి శేషః - తేనేశ్వరేణ జుష్ట స్సేవితః పునస్తు తత్త్వవిత్థ లీశ్వరస్యా ప్యాత్మైవే త్యాత్మా రామేణేశ్వరేణ తత్త్వవి త్సేవ్యత ఇతిభావః. యద్వా జుష్టః ప్రీతిం నీతః ఈశ్వరప్రీతివిషయ

ఇత్యర్థః. ఆత్మత్వావచ్ఛేదః, తతః జ్ఞానాదీశ్వరానుగ్రహాదితి వా. తతః ప్రారబ్ధకర్మనాశాద్దేహపాతాన్తరమితి వా, అమృతత్వం మోక్ష మయతే ప్రాప్నోతి.
౨౯౮

శ్లో॥ ఉద్గీతం పరమం తదేత దమృతం బ్రహ్మాత్రసంస్థం త్రయం
తస్మా ద్బ్రహ్మ సదక్షరం భవతి చైతస్య ప్రతిష్ఠా పరా
జ్ఞాత్వా బ్రహ్మవిద స్తదాన్తర మిదం సర్వస్య లీలా ఇహ
బ్రహ్మ ణ్యాత్మని తత్పరా విగళితా యోనే ర్భవన్తి ధ్రువమ్. ౨౯౯

వ్యా.—కిన్త దమృతం యద్భావః ప్రాప్యతే బ్రహ్మవిదేత్యత్రాహ – ఉద్గీతమితి. ఉద్గీత ముచ్చైః శ్రుతిభి ర్గీతం ప్రతిపాదితం కార్యకారణలక్షణా త్ప్రపఞ్చా దుద్ధృత్య గీతమితి వా పరమ ముత్కృష్టం తదేత త్పూర్వోక్తం బ్రహ్మ మాయావచ్ఛిన్నం జగత్కారణ మీశ్వరాఖ్యం వస్త్వేవ అమృతం సద్రూపత్వా దానన్దరూపత్వాచ్చ. నను జగద్రూపం బ్రహ్మ కథ మమృతం స్యాత్తత్రాహ. అత్రామృతే బ్రహ్మణి త్రయం త్రిపుటీ ద్వైతమితి యావత్ సంస్థం సమ్యక్ తిష్ఠతి బ్రహ్మణి మాయయా జగతః కల్పితత్వా న్మాయయైవ జగన్మయం బ్రహ్మ. వస్తుతస్తు సచ్చిదానన్దత్వా దమృతమేవేతి భావః. తస్మా త్సద్బ్రహ్మ అక్షరం నక్షరతీ త్యక్షర మ్భవతి. ఏతస్య జగతః పరా పరమా అచలేతి యావత్ ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయశ్చ భవతి. తత్తస్మాత్ బ్రహ్మవిదః సర్వస్య దేహేన్ద్రియాదే రాన్తర మిదం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ఆత్మత్వేన సాక్షాత్కృత్య ఇహ బ్రహ్మణి బ్రహ్మాభిన్నే ఆత్మని ప్రతీచి లీనా స్సన్తః, నిర్వికల్పకసమాధా వితిభావః. తత్పరా బ్రహ్మానుభవతత్పరా భూత్వా యోనే ర్గర్భజన్మజరామరణలక్షణసంసారా ద్విగళితాః ముక్తాః భవన్తి. ధ్రువమ్ నాత్ర సన్దేహః కార్య ఇత్యర్థః ౨౯౯

శ్లో॥ సంయుక్తం క్షర మక్షరం జగ దిదం ధత్తే మహేశః స్వయం
వ్యక్తావ్యక్త మనీశ్వరస్తు పురుషో భోక్తృత్వతో బధ్యతే
జ్ఞాత్వా సంస్కృతమానసేన పురుషః స్వాత్మాన మీశం పరం
సచ్చిన్మోదమయం విభేద మఖిలై ర్నిర్ముచ్యతే బన్ధనైః ౩౦౦

వ్యా.—న న్వద్వితీయే పరమాత్మ న్యభ్యుపగమ్యమానే జీవేశ్వరయోరపి విభాగాభావా ల్లీనా బ్రహ్మణీతి జీవానాం బ్రహ్మణి లయశ్రుతి రనుపపన్నేవే త్యాశఙ్క్య వ్యవహారావస్థాయాం జీవేశ్వరయో రుపాధితో విభాగం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానా దమృతత్వ న్దర్శయతి - సంయుక్తమితి. మహేశః ఈశ్వరః వ్యక్తా

వ్యక్తం వ్యక్తంచ త దవ్యక్తంచ వ్యక్తావ్యక్తం సంయుక్తం పరస్పరసంయుక్తం క్షర మక్షరం కార్యాత్మకం వ్యక్తం క్షరం కారణాత్మక మవ్యక్త మక్షరం చే త్యేతదుభయాత్మక మిత్యర్థః. ఇదం దృశ్యమానం జగత్ స్వయా మనహాయ ఏవ ధత్తే బిభర్తి, అనీశ్వరః పురుషో జీవస్తు భోక్తృత్వతః భోక్తృత్వా ద్బధ్యతే, బన్ధం ప్రాప్నోతి. అథ బన్ధమోక్షోపాయ మాహ. పురుషో జీవః సంస్కృత మానసేన స్వాత్మానం సచ్చిదానన్దమయం విభేదం నిర్భేదం పర మీశం జ్ఞాత్వా అఖిలైః బన్ధనైః పాశై రవిద్యాకామాదిభి ర్నితరాం ముచ్యతే నిర్ముచ్యతే నిర్ముక్తో భవతి. 300

శ్లో॥ జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వౌ పురుషౌ వజౌ సువిదితౌ జీవేశ్వరాభిఖ్యయా
భోక్త్రాద్యర్థమయాకృతిః ప్రకృతి రి త్యేకాఽ ప్యజా కామినీ
తత్రైకోఽక్రియ ఈశ్వరోఽ న్తవిధురో విశ్వాకృతి ర్మున్మయో
జీవ స్తద్విపరీత ఏతితు యదా బ్రహ్మత్రయం బ్రహ్మ నా. 301

వ్యా.—జీవేశయో ర్వైలక్షణ్యమేవ దర్శయతి - జ్ఞాజ్ఞావితి. జానాతీతి జ్ఞః- న జానాతీ త్యజ్ఞః,- తౌ జ్ఞాజ్ఞౌ జీవేశ్వరాభిఖ్యయా సువిదితౌ ప్రఖ్యాతౌ అజౌ జన్మ రహితౌ ద్వౌ పురుషౌ స్త ఇతి శేషః. భోక్త్రాద్యర్థమయాకృతిః. ఆదిశబ్దేన భోగ్య గ్రహణం భోగస్యాపి గ్రహణ మితివా. భోక్త్రాద్యర్థమయీ ఆకృతి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా ప్రపఞ్చాకారేతియావత్. నచ భోక్తా జీవోఽజ ఏవేతి వాచ్యం, భోక్తృత్వ స్యాన్తఃకరణధర్మత్వే నాన్తఃకరణమేవ భోక్తృ. జీవస్య భోక్తృత్వన్తు తత్తాదా త్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తమేవ, ప్రకృతి ర్మాయేతి - ఏకా అజా జన్మరహితా కామినీ అస్తి. తత్ర పురుషద్వయ మధ్యే ఏక ఏకతర ఈశ్వరః అక్రియః అన్తవిధురోఽ నన్తః విశ్వాకృతిః విశ్వరూపః విశ్వాత్మేతియావత్ - మాయయేతిభావః. మున్మ య ఆనన్దమయః భవతి. అన్యో జీవస్తు తద్విపరీతః ఈశ్వరా ద్విలక్షణః సక్రియః సాన్తః అసర్వాత్మా సంసారీచ భవతి. అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసా దితిభావః. నా జీవః యదాతు త్రయం భోక్తృభోగ్యభోగత్రయం ద్వైతం సర్వ మిత్యర్థః. బ్రహ్మ ఏతి జానాతి తదేతి శేషః. బ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి ముక్తో భవతీ త్యేతత్. 301

శ్లో॥ విద్యన్తే క్షర మక్షరం హరఇతి తీ్ర ణ్యత్ర కార్యం క్షరం
యత్తత్కారణ మక్షరం ద్వయ మిదం యచ్ఛక్ హర స్త్వీశ్వరః
ధ్యానా త్తస్యచ యోజనా చ్ఛుభధియో ను స్తత్త్వభావా ద్భవే
ద్భూయోఽ న్తేసుఖదుఃఖమోహమయనిశ్శేషా త్మమాయాక్షయః.302

వ్యా.—జీవేశ్వరయో ర్వైలక్షణ్యం దర్శిత మిదానీం ప్రధానేశ్వరయో స్త ద్దర్శయతి. విద్యన్తేఇతి. క్షర మక్షరం హరఇతి త్రీణి వస్తూని విద్యన్తే. అత్ర ఏషు కార్యం పృథివ్యాదివస్తు క్షరం యత్తత్ప్రసిద్ధం కారణం ప్రధానం మాయా శక్త్యాద్యపరపర్యాయం వస్తు అక్షరమ్. ఇదం ద్వయం క్షర మక్షరంచ యచ్ఛక్ నియచ్ఛ న్నీశ్వరస్తు హరః భవతి. నియామ్య నియామకభావాత్మకం మహ దస్తి వైలక్షణ్యం ప్రధానేశ్వరయో రితిభావః. ఏవం ప్రధానవిలక్షణేశ్వరజ్ఞానా త్ఫల మాహ- ధ్యానాదితి. తస్యేశ్వరస్య ధ్యానాత్ చిన్తనాత్, యోజనా జ్జీవపర సంయోజనాచ్చ, శుభధియః శుభా శాన్తా ధీ ర్యస్య తస్య శుభధియః, నుః మను ష్యస్య జీవస్యేత్యేతత్. తత్త్వభావా తత్త్వజ్ఞానాద్ధేతోః, అన్తే ప్రారబ్ధావసానే, భూయః పునః సుఖదుఃఖమోహమయని శ్శేషాత్మమాయాక్షయః సుఖదుఃఖ మోహమయీ నిశ్శేషాచ యా ఆత్మమాయా ఈశ్వరమాయా, తస్యాః క్షయః నాశః స్యాత్. తత్త్వవిదః యావత్ప్రారబ్ధావసానం దగ్ధపటవ దబన్ధకత్వేన వర్త మానా మాయా తదన్తే నిశ్శేషం నశ్యతీత్యర్థః, స్యా దేతత్. నను కార్యకార ణేశ్వరాఖ్యపదార్థత్రయ ముక్త్వా జీవాఖ్యపదార్థానుక్తి రిహ కుతో హేతో రితిచే దుచ్యతే, జీవేశ్వరయో రభేదా దితి. హన్త తర్హి జీవస్యేశ్వరధ్యానాదినా ముక్తి రిత్యుత్తరార్ధకథన మసమఞ్జసమ్, మైవమ్. హరస్యైవ నానాత్మతాదాత్మ్యాధ్యా సేన జీవభూతస్య స్వాత్మజ్ఞానా న్ముక్తి రితి కథనాత్. న చేశ్వరస్యైవ కథ మనీశ్వ రత్వ మితివాచ్యం, మాయయా గగనస్య నైల్యమివ, గుణస్య సర్పత్వమివ, మరు భూమే ర్జలాశయత్వమివ, తల్పే శయానస్య వనేచరత్వమివ, చేశ్వర స్యానీశ్వరత్వ సమ్భవాత్. ఉక్తంహి భాగవతే. "భగవా నేకఏ వైష సర్వక్షేత్రే ష్వవస్థితః, అముష్య దుర్భగత్వంవా క్లేశో వా కర్మభిః కుతః" ఇతి విదురప్రశ్నమ్ప్రతి మైత్రేయ స్యోత్తరమ్. "సేయం భగవతో మాయా య న్నయేన విరుధ్యతే, ఈశ్వరస్య విముక్తస్య కార్పణ్య ముత బన్ధనమ్. యథార్థేన వినా పుంసో మృషై వాత్మవివ ర్యయః, ప్రతీయత ఉపద్రష్టుః స్వశిరశ్ఛేదనాదినా" ఇతిభగవతా బాదరాయణేన. నచ క్షరం ప్రధాన మక్షరం జీవఇతి వక్తవ్య మితి వాచ్యం, జగత్కారణస్య ప్రధాన స్యాక్షరత్వా జ్జీవస్య పుంసః అక్షరమితి క్లీబత్వేన నిర్దేశాయోగాచ్చ. ఇయమేవోపనిషద్భగవద్గీతాసు వ్యాఖ్యాతా వ్యాసేన. "క్షర స్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మే త్యుదాహృత" ఇతి. విస్తరస్తు మామకే భగవద్గీతాభాష్యార్కప్రకాశే ద్రష్టవ్యః. ౩౦-౨

శ్లో॥ జ్ఞాత్వా దేవ మసా వహం స ఇతివి త్త్వాస్తై ర్విముక్తోఽఖిలై
ర్మాయాకామముఖై స్సుఖాసుఖకరోత్ప త్తిప్రణాశాతిగః
ధ్యానా దస్య పుమాంస్తు యాతి పరమం భేదే తృతీయం తనో
ర్విశ్వై శ్వైశ్వర్య మముత్ర కేవల ఇదం జ్ఞాత్వా ఽఽత్మకామో భవేత్.
౩౦౩

వ్యా:-జ్ఞానా న్ముక్తి రిత్యుక్తం కీదృశం తద్జ్ఞాన మతఆహ. వేత్తీతి విత్ విద్వాన్. దేవ మీశ్వర మసా వహం సఇతి అయ మహ మీశ్వరఇతి సోఽసా వహ మితిచ జ్ఞాత్వా మాయాంకామముఖై రఖిలైః పాశై ర్విముక్త స్సన్ సుఖాసుఖకరోత్పత్తిప్రణాశాతిగః సుఖదుఃఖప్రద జన్మమృత్యూ అతిక్రాన్తః భవతీతి శేషః ఏవం జ్ఞానఫలం ప్రదర్శ్య అథేశ్వరధ్యానఫలం దర్శయతి - ధ్యానాదితి. పుమాన్ అస్యేశ్వరస్య ధ్యానాత్తు తనో ర్భేదే ప్రారబ్ధదేహపాతే. తృతీయం విరాడ్ధిరణ్యగర్భ[illegible]పద్వయాపేక్షయేతి భావః పరమ ముత్కృష్టం విశ్వైశ్వర్య మవ్యాకృతోపాధికేశ్వరసాయుజ్యం యాతి. అముత్రాముష్మి న్నీశ్వరభావే ఇదం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ఆత్మకామ స్సన్ కేవలః నిరుపాధికః భవేత్ పరమం బ్రహ్మ భవే దిత్యర్థః. ౩౦౩

శ్లో॥ నిత్యం జ్ఞేయ మిదం సదాత్మనిహితం నాతఃపరం కిఞ్చన
జ్ఞేయం చోదక మీశ్వరం త దమృతం భోగ్యంచ భోక్తా విదన్
బ్రహ్మేదం త్రివిధం సమస్తమితి నిశ్శేషాప్రపఞ్చామృత
బ్రహ్మజ్ఞానవశేన తిష్ఠతి పుమాన్ సాక్షాత్పరాత్మాత్మనా. ౩౦౪

వ్యా.-యస్మా జ్జ్ఞానాదేవ కైవల్యం తస్మాత్ ఆత్మనిహిత మాత్మస్థ మిదం సత్ బ్రహ్మ నిత్యం నియమేన జ్ఞేయం జ్ఞాతవ్యమ్. అతఃపరం కిఞ్చిదపి న జ్ఞేయమ్. భోక్తా పుమాన్ జీవః. చోదక మీశ్వరం హరం తదమృత మక్షరం ప్రధానం భోగ్యం క్షరంచేతి త్రివిధ మిదం సమస్తం జగ ద్బ్రహ్మేతి విదన్ సన్ నిశ్శేషాప్రపఞ్చామృతబ్రహ్మజ్ఞానవశేన నిశ్శేష మశేషం పరిపూర్ణ మప్రపఞ్చం నిష్ప్రపఞ్చ మమృతంచ యద్బ్రహ్మ తస్య జ్ఞానవశేన సాక్షాత్పరాత్మాత్మనా పరమాత్మస్వరూపేణ తిష్ఠతి. ఆదౌ సర్వం జగ ద్బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవ్యం పశ్చాత్తు నిష్ప్రపఞ్చం నిర్విశేషం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౩౦౪

శ్లో॥ వహ్నే ర్యోనిగతస్య మూర్తి రిహ నో సన్దృశ్యతే మన్థనాత్
ప్రాగ్లిఙ్గస్య నచైవ నాశ ఉదయః పశ్చా ద్భవే దేధసా

హంస స్యాఙ్గగతస్య మూర్తి రితి నో సన్దృశ్యతే ధ్యానతః
ప్రాగ్లిఙ్గస్య లయో నచ ప్రణవతః పశ్చాత్తు దృశ్యేత సా. ౩౦౭

వ్యా.— నను యద్యాత్మాభవ త్యాత్మనిహిత స్తర్హి కస్మా త్తస్యాను పలమ్భ స్సర్వజనస్యేత్యత్రాహ- వహ్నేరితి. ఇహ భువి యోనిగతస్య కాష్ఠాది గతస్య వహ్నే ర్మూర్తిః మన్థనాత్ప్రాక్ నో సన్దృశ్యతే నోపలభ్యతే. ఏవ మనుప లబ్ధిమాత్రేణ లిఙ్గస్య సూక్ష్మదేహస్య వహ్నిసద్భావసాధకలిఙ్గస్య వా నాశో నైవ. ఏధసా కాష్ఠేన మన్థనా త్పశ్చా ద్వహ్ని రుదయో భవేదేవ. ఇత్యేవ ముక్తదృష్టాన్తేనేత్యేతత్. అఙ్గగతస్య దేహస్థస్య హంస స్యాత్మనో మూర్తిః స్వరూపం ధ్యానతఃప్రాక్ నో సన్దృశ్యతే. లిఙ్గస్య లయశ్చ న ప్రణవతః ప్రణవేన ధ్యానతః పశ్చాత్తు సా హంసమూర్తి ర్దృశ్యేత, ౩౦౭

శ్లో॥ స్వం వర్ష్మాధర ముత్తరం త మరణిం కృత్వాఽఽగమాదిస్వరం
ధ్యానాఖ్యం మథనం విధాయ పురుషం పశ్యే న్నిగూఢం కవత్
తైలం వా తిలసఞ్చయే దధినివా సర్పిర్వ కం స్రోతసి
ప్రాయేదేన ముపాయత స్సుతపసా సత్యేన దేహే పుమాన్. ౩౦౮

వ్యా:— తదేవ స్పష్టం రూపయతి. స్వం వర్ష్మ దేహ మధర మరణిం కృత్వా తం ప్రసిద్ధ మాగమాదిస్వరం ప్రణవం 'యో వేదాదౌ స్వరః ప్రోక్త' ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ఉత్తర మరణి మగ్నిమథనసాధనకాష్ఠం కృత్వా ధ్యానాఖ్యం మథనం విధాయ కవత్ అగ్నిమివ నిగూఢం పురుషం పశ్యేత్. పుమాన్ - తిలసఞ్చయే తైలం వా ఇవ దధిని సర్పిః ఘృతంవా స్రోతసి ప్రవాహే లక్షణయా తదాశ్రియభూమౌ గ్రీష్మేషు జలాభావా దితిభావః. కం జలం వ ఇవ - దేహే వర్త మాన మేనం హంసం సుతపసా అనాశకేన తపసా సత్యేనచ ఉపాయతః ప్రాయేత్ ఉపలభేత. యథా పీడనవిలోడనఖననమథనై స్తిలదధిభూమికాష్ఠేషు తైలఘృతజలవహ్నీనా ముపలమ్భ స్తథా ధ్యానేన దేహే హంస స్యోపలమ్భో భవే న్నాన్యథే త్యభిప్రాయః. ౩౦౮

శ్లో॥ సర్వవ్యాపిన మేన మమ్బరనిభం యస్త్వాత్మవిద్యాతపో
మూలం సర్పిరివ స్థితం పయసి సమ్పశ్యే దుపాయా త్పుమాన్
సద్బ్రహ్మోపనిషత్పదం సుఖమయం స్వాత్మాన మాత్మన్యయం
సద్బ్రహ్మైవ భవే దనన్త మమృతం సత్యం పరం శాశ్వతమ్. ౩౦౯

వ్యా.—కి న్తదుపలమ్భోత్ఫల న్తత్రాహ. సర్వవ్యాపినం సర్వం జగ దభి
వ్యాప్య వర్తమానం తథాపి న సర్వగతగుణదోషలేపోఽస్యేత్యాహ - అమ్బరనిభ
మితి. ఆకాశకల్ప మాత్మవిద్యాతపోమూల మాత్మవిద్యాతపసో స్మూలం హేతు
భూత మాత్మవిద్యాతపసీ మూలం యస్య త మితివా, పయసి క్షీరే సర్పిరివ స్థిత
ముపనిషత్పద ముపనిషదేకసమధిగమ్యం సుఖమయం సద్బ్రహ్మ సత్యబ్రహ్మా
భిన్న మేనం స్వాత్మాన మాత్మని దేహే యస్తు పుమా నుపాయా త్సమ్య
క్పశ్యేత్. సోఽయం ద్రష్టా అనన్త మపరిచ్ఛిన్న మతఏ వామృత మతఏవ శాశ్వత
మతఏవ సత్యం పరం బ్రహ్మైవ భవేత్. ౩౦౨

శ్లో॥ యుఞ్జానః ప్రథమం పరాత్మని మన స్తత్త్వాయ పశ్చా ద్ధియో
జ్యోతిః కస్య నిచాయ్య సాధు సవితా కుర్యా త్పృథివ్యాం యదా
యుక్తేనాస్య తదా హృదా ప్రసవితు స్సాధ్వీ మనుజ్ఞాం వయం
శక్త్యై సమ్ప్రభవామ ఏత్య మహతే స్వర్గేయమోదాయచ. ౩౦౩

వ్యా.—ఆత్మవిద్యాతపోమూలత్వ ముక్తం పరమాత్మనః ప్రపఞ్చయతి.
యదా సవితా జనయితా ప్రేరకో వా పరమాత్మా తత్త్వాయ స్వభక్తానాం
జీవానాం బ్రహ్మభావాయ ప్రథమం పరాత్మని పరమాత్మని స్వస్మిన్ మనః
జీవాశయం యుఞ్జానః యోజయన్ పశ్చాత్ ధియః బుద్ధివృత్తీర్యుఞ్జానః పరాత్మ
నీత్యేవం నిచాయ్య బ్రహ్మాహమస్మీతి నిశ్చయ ముత్పాద్య కస్య బ్రహ్మణో
హిరణ్యగర్భస్యాపి ప్రకాశకం జ్యోతిః, కస్య సుఖరూపస్య బ్రహ్మణ స్సమ్బన్ధిజ్యోతి
రితివా పృథివ్యాం దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతే బుద్ధా వితియావత్. సాధు ప్రకటం
ప్రత్యక్త్వేనేతి భావః, కుర్యాత్. తదా అస్య ప్రసవితు రీశ్వరస్య సాధ్వీ మనుజ్ఞా
మేత్య ప్రాప్య యుక్తేన సమాహితేన హృదా మనసా వయం స్వర్గేయమోదాయ
స్వః స్వర్గలోకే గేయః స్వర్గేయదేవై రప్యాశాస్య ఇత్యర్థః. మోద ఆనన్దః
స్వర్గేయమోదః మోక్ష ఇత్యేతత్, తస్మై, చకారా దీశ్వరభావాయచ ప్రభ
వామః శక్నుమః. ఈశ్వరానుగ్రహా త్ప్రథమం యోగే ప్రవృత్తస్య తతో ధ్యాన
నిష్ఠస్యచ సమ్యగ్జ్ఞానా న్ముక్తి ర్భవే న్ముముక్షో రితి ఫలితార్థః. ౩౦౩

శ్లో॥ దేవాన్ స్వర్గ ముపేయుష శ్చితి హృదా సంయోజ్య బుద్ధ్యా బృహత్
జ్యోతిర్భాత్కలయిష్యత స్స సవితా నఞ్జోప్యుదయ త్యేష తాన్
విప్రా ఆత్మని యుఞ్జతే సతి మనోబుద్ధీశ్చ హోతా విభుః
సర్వజ్ఞో విదధే య ఏకఇతి తత్స్తోత్రం విధేయం బుధైః. ౩౦౪

వ్యా.—ఏవం ముముక్షూణాం విదుషా మనుగ్రాహకత్వం పరమేశ్వరస్య స్వభావ ఇత్యాహ - దేవానితి. స్వర్గ మూపలక్షణ మిదం సత్యాద్యూర్ధ్వలోకానామ్ ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, భాత్ స్వయమ్భాసమానం జ్యోతి ర్జ్ఞానస్వరూపం బృహ ద్బ్రహ్మ కలయిష్యతః ప్రాప్తు మిచ్ఛత ఇత్యేతత్. దేవాన్ బ్రహ్మ రుద్రాదీన్ చితి చిద్రూపే పరమాత్మని హృదా మనసా బుద్ధ్యా చ సంయోజ్య యోజయిత్వా సఏవ సవితా పరమేశ్వరః, తా న్దేవాన్ సమ్యక్ చోదయతి ప్రేర యతి; యస్మాదేవం తస్మా దధునా పీశ్వరానుగ్రహా దేవ విప్రా స్సతిసత్యే ఆత్మని మనః బుద్ధిః బుద్ధివృత్తిశ్చ యుజ్జతే. ఏకః సర్వజ్ఞః విభుః యః హోత్రాః క్రియాః జగత్సృష్ట్యాదీః విదధే చకార. యజ్ఞయాగాదిక్రియానిర్మిత వానితి వా, తత్స్తో త్రం తస్య స్తుతిః బుద్ధ్యా రితి వక్ష్యమాణవిధయా విధేయం కార్యమ్. ౩౦౯

శ్లో॥ హృద్బుద్ధీ పరమాత్మని స్వయ మహం వాం యోజయా మ్యేతు మే
శ్లోకో బ్రహ్మ నమోభి రాదిరహితం సన్మార్గగన్తు ర్యథా
ప్రాజ్ఞ స్యామృతసూనవ స్త మఖిలావ్యాప్తం విశృణ్వన్తు తే
యే ధామాని మహాన్తి పుణ్యనిచయై ర్దివ్యాని చాధ్యాసతే. ౩౧౦

వ్యా.—స్తుతి మేవాహ. హే హృద్బుద్ధీ మనోబుద్ధీ వాం యువా మహం స్వయం పరమాత్మని యోజయామి సన్మార్గగన్తుః ప్రాజ్ఞస్య శ్లోకో యథా కీర్తి రివ నమోభి స్సహితో మే శ్లోకః స్తుతిః ఆదిరహితం బ్రహ్మ ఏతు ప్రాప్నోతు, సత్పథగామినః ప్రాజ్ఞస్య కీర్తి స్త్రైలోక్యం యథా వ్యాప్నోతి, తద్వ న్మత్కర్తృ కేశ్వరస్తుతి స్ననమస్కారా బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. తే అఖిలా అమృతసూ నవః బ్రహ్మపుత్రాః వ్యాప్తం తం శ్లోకం విశృణ్వన్తు విశేషేణ శృణ్వన్తు కే తే తత్రాహ. యే పుణ్యనిచయైః దివ్యాని మహాన్తి చ ధామాని స్థానా న్యధ్యాసతే ఉధితిష్ఠన్తి. ౩౧౦

శ్లో॥ యత్రాగ్నిః పరిమథ్యతేఽనలసఖా యత్రాధిసంరుధ్యతే
సోమో యత్ర విరిచ్యతే బుధమన స్తత్రైవ సఞ్జాయతే
పూర్వం బ్రహ్మ జుషేత తత్ప్రసవతో దేవస్య ధాతు ర్బుధో
నిష్ఠా న్తత్ర దధీతవా పున రముం పూర్తంచ నైవాక్షిపేత్. ౩౧౧

వ్యా.—ఈశ్వరానుగ్రహరహితస్యతు మనో న యోగాదౌ ప్రవర్తతే, కిన్తు భోగప్రదకర్మణ్యేవ ప్రవర్తత ఇత్యాహ - యత్రేతి. యత్రాధానా దావా గ్నిః పరిమథ్యతే, యత్ర ప్రవర్గ్యాదా వనలసఖో వాయు రధిసంరుధ్యతే, సవి

తాత్రి పేరిత శ్శబ్ద మభివ్యక్తం కరోతీత్యర్థః. యత్రి సోమ స్సోమలతారస దశాపవిత్రిపూయమానో విరిచ్యతేఽతిరిచ్యతే, తత్రి క్రితావేవ అబుధమనః సఞ్జాయతే ప్రివర్తతే. తత్తస్మా ద్బుధః దేవస్య ధాతు స్సవితుః ప్రిసవతః అభ్యనుజ్ఞానాత్. పూర్వ్యం చిరన్తనం బ్రిహ్మ జుషేత సేవేత, తత్రివా బ్రిహ్మణ్యేవ నిష్ఠాం దధీత కుర్యాత్. అముం బుధం పునః పూర్తం చాదిష్టం కర్మ జ్ఞానాత్ప్రి క్షిృత మితిభావః. నైవాక్షిపే న్నైవ సంసారయేత్, జ్ఞానాగ్నినా సబీజస్య కృతస్య దగ్ధత్వా దితిభావః. 3౧౧

శ్లో॥ వర్ష్మస్థాప్య సమం త్రిషూన్నత మిదం సర్వేన్ద్రియాణ్యాత్మనా
హృద్యావేశ్య బుధో భయావహనదీ ర్బ్రిహ్మోడుపే నాతరేత్
ప్రిణా నత్రి నిపీడ్య సంయతకలః క్షీణేషు తేషూచ్ఛ్వసన్
నాసాభ్యామివ దుష్టవాహరథం విద్వా న్మనో ధారయేత్. 3౧౨

వ్యా.—కథ స్తత్రి నిష్ఠాం కుర్యాత్తత్రాహ. బుధః ఇదం వర్ష్మ శరీరం స్వకీయం త్రిషు ఉరోగ్రీవాశిరస్సు ఉన్నతం యథాతథా సమం యథాతథాచ అస్థాప్య సమ్యక్ స్థాపయిత్వా సర్వేన్ద్రియాణి ఆత్మనా మనసా హృది హృత్పుణ్డరీకే ఆవేశ్య సన్నివేశ్య భయావహనదీః భయజనకసంసారనదీః బ్రిహ్మోడుపేన ప్రిణవప్లవే నాతరే దానమన్తా త్తరేత్. విద్వాన్ అత్రి శరీరే ప్రిణా న్నిపీడ్య సంయతకలః సంయుత చేష్టస్సన్ తేషు ప్రిణేషు క్షీణేషు సత్సు నాసాభ్యా ముచ్ఛ్వసన్ నతు ముఖేనేతి భావః. దుష్టవాహరథం దుష్టవాహం రథమివ మనః ధారయేత్ బ్రిహ్మణి స్థాపయేత్. 3౧౨

శ్లో॥ దేశేఽల్పోపలవాలుకాగ్నిరహితే శుద్ధే సమే హృద్రిమే
రిక్తే శబ్దజలాశ్రియాదిభి రదృక్పీడే నివాతే గిరేః
దర్యాదౌ నివసన్ ప్రిమాదరహితో యోగం విదధ్యా ద్యతి
శ్చిత్త స్యాత్మని చిన్మయే పరతరే సర్వాన్తరే బ్రిహ్మణి. 3౧3

వ్యా.—యోగానుష్ఠానదేశం దర్శయతి. అల్పోపలవాలుకాగ్నిరహితే శబ్దజలాశయాదిభిశ్చ రిక్తే రహితే, అదృక్పీడే చక్షురపీడకే హృద్రిమే మనోహరే శుద్ధే సమే నివాతే వాతరహితే గిరేః దర్యాదౌ దేశే నివసన్సన్, యతిః సన్న్యాసీ తస్యైవ యోగాధికారాత్. ప్రిమాదరహితో ప్రిమత్తో భూత్వా పరతరే చిన్మయే సర్వాన్తరే బ్రిహ్మ ణ్యాత్మని చిత్తస్య యోగం విదధ్యా త్కుర్యాత్. 3౧3

శ్లో॥ నీహారానలకేత్వినానలమరుత్ఖద్యోతసౌదామనీ
శుద్ధస్ఫాటికనిట్కృతాం విదధతే రూపాణి యోగే జనిమ్
ఏతాన్యేవ పురస్సరాణి మహతోఽభివ్యక్తికారీణి త
ద్రూపాణా ముదయో యదా ఖలు భవే ద్యోగస్య సిద్ధి స్తదా. ౩౦౮

వ్యా.—ఇత్థం యోగ మభ్యస్యతోఽభివ్యక్తిచిహ్నాన్యాహ - నీహారేతి. యోగే నీహారానలకేత్వినానలమరుత్ఖద్యోతసౌదామనీశుద్ధస్ఫాటికనిట్కృతాం నీహార స్తుషారః, అనలకేతు ర్ధూమః, ఇన స్సూర్యః, అనలోఽగ్నిః, మరుత్ వాయుః, ఖద్యోతః కీటవిశేషః, సౌదామనీ విద్యుత్, శుద్ధస్ఫాటికమ్, నిట్కృత్ నిశాకర శ్చన్ద్రః. తేషాం రూపాణి జనిం జన్మ విదధతే కుర్వ న్తి జాయ న్తే ఇత్యర్థః. పురస్సరాణి అగ్రేసరాణి ఏతాన్యేవ జాతాని రూపాణి మహతః పరమాత్మనోఽభివ్యక్తికారీణి ఏతద్రూపోదయానన్తరం పరమాత్మసాక్షాత్కారో భవతీత్యర్థః. తత్తస్మాత్ యదా రూపాణాం దర్శితానాం క్రమేణేతి శేషః. ఉదయో భవేత్. ఖలు స్వర్థే. తదా యోగస్య సిద్ధి ర్భవేత్. ౩౦౮

శ్లో॥ పృథ్వ్యమ్బ్వగ్న్యనిలామ్బరే సముదితే వృత్తేచ పఞ్చాత్మకే
సమ్య గ్యోగగుణే సమాగతవతో దేహం శుభం యోగినః
యోగాగ్న్యాత్మక మస్య రు ఙ్న జరా నాకాలమృత్యు ర్భవే
దారోగ్యం లఘుతా హ్యకామహతతా వర్ణప్రసాదో భవేత్. ౩౦౯

వ్యా.—యోగస్య ప్రధానసిద్ధి రుక్తేదానీ మవాన్తరసిద్ధీ రాహ - పృథ్వీతి. సముదితే మిథస్సఙ్గతే పఞ్చాత్మకే పఞ్చీకృతే పృథ్వ్యమ్బ్వగ్న్యనిలామ్బరే భూజలవహ్నివాయువియన్నామకభూతపఞ్చకే సమాహారద్వన్ద్వోఽయమ్. యోగగుణే సమ్యక్ప్రవృత్తేసతి, యోగాగ్న్యాత్మకం శుభం దేహం సమాగతవతః ప్రాప్తవతోఽస్య యోగినః, రుక్ రోగో న భవేత్, జరా న నభవేత్, అకాలమృత్యు ర్న భవేత్, ఆరోగ్యం భవేత్, లఘుతా భవేత్, అకామహతతా అలోలుపత్వం భవేత్, వర్ణప్రసాద శ్చ భవేత్. ౩౦౯

శ్లో॥ జాయేత స్వరసౌష్ఠవం శుభతమో గన్ధో ఽల్పవిణ్మూత్రకం
యోగస్య ప్రథమాం వద న్తి విబుధా ఏనాం ప్రవృత్తిం పునః
మృల్లిప్తం విమలీకృతం రుచిమయం బిమ్బం యథా భ్రాజతే
తద్వ త్తత్త్వ మవేక్ష్య కోపి భవతి హ్యేకః కృతార్థోఽనఘః. ౩౧౦

వ్యా.—స్వరసౌష్ఠవం జాయేత, శుభతమోఽతిశయేన శుభో గన్ధో జాయేత, అల్పవిణ్మూత్రికం జాయేత, బహుజలాన్న భక్షణేపి మూత్రపురీషయో రల్పత్వ మేవ భవే దిత్యర్థః. విబుధాః ఏనాం ప్రవృత్తిం పునః యోగస్య ప్రథమాం వదన్తి యోగస్య ప్రాథమికీయం సిద్ధి రిత్యర్థః. ఏవం యోగసిద్ధస్య జ్ఞానాదేవ ముక్తి రిత్యాహ. యథా మృల్లిప్తం మృదా లిప్తం బిమ్బం రాజతం సౌవర్ణంవా మణ్డలం విమలీకృతం మృదపహితం కృతం సదుచిమయం తేజోమయం భ్రాజతే, యథా పూర్వమ్ తద్వత్. బహుషు సహస్రేషు కోప్యేకో ధన్యః పురుషః తత్త్వ మవేక్ష్య విదిత్వా అనకః కం సుఖం తద్భిన్న మకం దుఃఖం తదస్యనాస్తి సోఽనకః అతఏవ కృతార్థః కృతకృత్యః ముక్తఇత్యేతత్. భవతీతి శేషః. అవిద్యయా జీవత్వం ప్రాప్త మాత్మానం విద్యయా నిస్సంసారం పరమేశ్వరం విదిత్వా ముచ్యత ఇతి భావః.	౩౧౬

శ్లో॥ యుక్తో దీపనిభేన పశ్యతి యదాఽఽత్మా వాత్మతత్త్వేన స
త్తత్త్వం బ్రహ్మణ ఈశ్వరస్యతు తదా తత్త్వై స్సమస్తై స్స్వతః
ముక్తం దేవ మజం ధ్రువం శివతమం జ్ఞాత్వాఽఖిలై ర్ముచ్యతే
పాశై రేష పుమాన్ ముముక్షు రనఘం యోగం శనై రభ్యసేత్.
౩౧౭

వ్యా.—తత్త్వ మవేక్ష్య కృతార్థో భవతీత్యేతదేవ వివరయతి. యదా యుక్త స్సమాహితో యోగీ అత్ర దేహేఏవ దీపనిభేన దీపతుల్యే నాత్మతత్త్వేన స్వేనాత్మనా బ్రహ్మణ ఈశ్వరస్య సత్ తత్త్వం పశ్యతి, తదాతు తదైవ స్వతః సమస్తైః తత్త్వైః ముక్త మజం ధ్రువం శివతమం దేవం జ్ఞాత్వా అఖిలైః పాశై ర్ముచ్యతే తస్మా న్ముముక్షు రేష పుమాన్ అనఘం యోగం శనై రభ్యసేత్.
౩౧౭

శ్లో॥ దేవోఽయంహి దిశోఖిలాః ప్రథమతో జాత స్సఏవా న్తరే
గర్భస్యాస్త్యుదిత స్సఏవ భగవా నుత్పత్స్యమానోపి సః
ప్రత్య జ్తిష్ఠతి సర్వతోముఖ ఇమాన్ లోకాన్ జలేఽగ్నౌ మహీ
జాతే ష్వోషధిసఙ్ఘయే ఽవిశ దిదం విశ్వం చ తస్మై నమః.	౩౧౮

వ్యా.—తమేవ దేవం వర్ణయతి, అయమేవ దేవః అఖిలా దశేత్యర్థః దిశః భవతి, అఖిలా దిశ ఇతి ద్వితీయేతివా అస్మిన్ పక్షే వ్యాప్య స్థిత ఇతి శేషః. సఏవ దేవః ప్రథమతో జాతో హిరణ్యగర్భో భవతి. గర్భస్య బ్రహ్మణ్డ స్యాన్తరే

సఏవాస్తి విరాడ్రూపేణేతిభావః. యద్వా గర్భస్య మాతృకుక్షే రన్తరే సఏవాస్తి యో యో గర్భస్థ శ్శిశు స్సస దేవ ఏవేత్యర్థః. ఉత్పత్స్యమానః జన్తుశ్చ సఏవ భగవా న్భవతి అపిశబ్దా దుత్పన్నశ్చ సఏవ. య ద్భూతం య ద్భవత్ య ద్భవిష్యత్, తత్సర్వం ప్రాణిజాతం భగవా నీశ్వరఏవేత్యర్థః. సర్వతోముఖః సర్వప్రాణిముఖానాం భగవతో ముఖత్వా ద్భగవత స్సర్వతోఽపి ముఖాని సన్తీతి సర్వతోముఖత్వం సర్వవ్యాపీతివా. సదేవః ఇమాన్ లోకాన్ జనాన్ ప్రత్యఞ్చతి ప్రతిగచ్ఛతీతి ప్రత్యఙ్ తిష్ఠతి. సర్వేషాం భూతానా మాన్తరః ప్రత్యగాత్మ దేవఏవేత్యర్థః. సఏవ జలే అగ్నౌ మహీజాతేషు వనస్పతిషు ఓషధిసఞ్చయే చాస్తి కిమ్బహునా ఇదం సర్వంచ విశ్వం జగ త్సఏవావిశత్. ప్రవిశ్య స్థితః. తస్మై దేవాయ నమః అస్త్వితి కరోమీతివా శేషః. ౩౧౮

శ్లో॥ లోకాన్ య స్సకలాన్ స్వశక్తిభి రిమా నీష్టేఽద్వయో జాలవా
నుద్భూతావపి సమ్భవేపి విలయే సంసృజ్య గోపా భవన్
ప్రత్యఙ్ సన్నపి సఞ్చుకోప భగవా నేకోహి రుద్రో విదు
ర్యే త్వేనం త మనన్త మాదిపురుషం దేవం బుధా స్తేఽమృతాః. ౩౧౯

వ్యా.—కిఞ్చ అన్వయః జాలవాన్ జాలం మత్స్యానామివ భూతానాం దురత్యయత్వా న్మాయాజాల మిత్యుచ్యతే. జాల మస్యాస్తీతి జాలవాన్ మాయీ భగవా నేకో యో రుద్రో దేవః స్వశక్తిభిః సకలా నిమాన్ లోకాన్ సంసృజ్య గోపాః రక్షకః భవన్ సన్ ఉద్భూతా వుత్పత్తౌ సమ్భవే స్థితౌ విలయే ప్రలయేచ స్వశక్తిభి రీష్టే ఈశితా భవతి. ప్రత్యఙ్ సన్నపి సఞ్చుకోపాన్తకాలే ఇతి శేషః. త మేన మనన్త మాదిపురుషం దేవం యే విదుః తే బుధా అమృతాః మృతిరహితా ముక్తా ఇతియావత్ భవేయు రితిశేషః. ౩౧౯

శ్లో॥ చక్షూంష్యస్య ముఖాని దోంషి చరణావా విశ్వతో జాగ్రతి
ద్యావాభూమియుగం మహా న్ప్రజనయ న్దేవోఽయ మేకోఽవతి
బాహుభ్యా మిద మేవ సన్ధమతివా పత్రై స్సమస్తాధిపో
దేవానాం ప్రభవోద్భవో ద్రుహిణసూ ర్బుద్ధిం శుభాం నో దిశేత్. ౩౨౦

వ్యా.—అపిచ అస్య దేవస్య చక్షూంష్యపి ముఖాని దోంషి బాహవః చరణాః, వాశబ్దా ద్ధృదయాద్యవయవగ్రహణం విశ్వత స్సర్వత్ర జాగ్రతి వర్తన్తే.

సర్వభూతావయవానాం తదవయవత్వా దితిభావః. మహానయ మేకో దేవః ద్యావాభూమియుగం ప్రజనయన్సన్ అవతి భాసతే గచ్ఛతీతి వా. ఏష దేవః పత్త్రై ర్వా పతత్రిశ్వరః పత్త్రై రివ బాహుభ్యా మిదం ద్యావాభూమియుగం సన్ధమతి సంయోజయతి సమస్తాధిపః దేవానాం ప్రభవోద్భవః ఉత్పత్తిస్థితిహేతుః. ద్రుహిణసూః హిరణ్యగర్భస్యో త్పాదకః పరమేశ్వరః నః శుభాం బుద్ధిం దిశే దితి ప్రార్థనాయాం లిజ్. 3_౧౦

శ్లో॥ యా తే రుద్ర శివా తనూ ర్విజయతే ఒఘోరా ఒఘహృత్కాశినీ
తన్వా ఒస్మాన్ గిరిశన్త సఙ్కలయ భో ఆనన్దమయ్యా తయా
త్క్షేప్తుం యా మిషు మీశితః కలయసే హస్తే శివాం తాం కురు
త్వం మాపీడయ భో గిరిత్ర పురుషం కృత్స్నం జగ చ్చాత్మనా. 3_౧౧

వ్యా.—వర్ణితం దేవ ముద్దిశ్య ప్రార్థనైకా భక్తానాం దర్శితా ప్రార్థనాన్తరాణ్యాహ. హేరుద్ర అన్తకాలే జగ ద్రోదయతీతి రుద్రః పరమేశ్వరః తత్సమ్బుద్ధిః. తే అఘోరా శాన్తా అతఏవ శివా మఙ్గలకారిణీ అఘహృత్ పాపహారిణీ కాశినీ భాసమానాచ యా తనూ ర్విజయతే. భో గిరిశన్త గిరా స్థిత్వా శం సుఖం తనోతీతి గిరిశన్తః గిరే ర్హిమవత శ్శన్తనోతీతి గిరిశన్త ఇతివా, గిరి వాచి శన్తనోతీతి గిరిశన్తో వా. తత్సమ్బుద్ధిః. హేగిరిశన్త ఆనన్దమయ్యా తయా తన్వా అస్మాన్ సఙ్కలయ రక్ష స్పృశేతివా. హేఈశితః క్షేప్తు మసాధుజనే పాతయితుం యా మిషుం బాణం హస్తే కలయసే బిభర్షి తా మిషుం త్వం శివాం కురు. భో గిరిత్ర గిరిం త్రాయతఇతి గిరిత్రః తత్సమ్బుద్ధిః. త్వం పురుషం జీవం కృత్స్నం జగచ్చ ఆత్మనా స్వతః మాపీడయ. భక్తస్య స్వపీడయాఇవ పరపీడాయాఅపి దుస్సహత్వా దేవం ప్రార్థితమ్. యద్వా పురుషం మాం జగ న్మదీయం పశుభృత్యాదికం చేత్యర్థః. 3_౧౧

శ్లో॥ తస్మా ద్బ్రహ్మ పరం బృహన్త మమలం భూతేషు గూఢం స్థితం
సర్వే ష్వత్ర యథానికాయ మమృతం విశ్వస్య చైకం విభుమ్
ఈశానం పరివేష్టితార మహ మి త్యజ్ఞానదూరస్థితం
జ్ఞాత్వా భాస్కరవర్ణ మాదిపురుషం మృత్యుం సమత్యేతి నా. 3_౧౨

వ్యా.—దేవస్య సగుణం తత్త్వం విశ్వాత్మక ముపవర్ణ్య నిర్గుణం తత్త్వం తజ్జ్ఞానా న్మోక్షం చాహ - తస్మాదితి. తస్మా దుక్తా ద్విశ్వమయా ద్దేవా త్పరం బృహన్త మమలం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దవాచ్య మత్ర జగతి సర్వేషు భూతేషు

యథానికాయం నికాయో దేహః త మనుస్మృత్య యథానికాయం గూఢం యథా తథా స్థితం విభుం వ్యాపకం విశ్వ స్యైశానం పరివేష్టితారం మాయావిన మివ వ్యాఘ్రహస్త్యాదీ న్పరివేష్ట్య స్థిత మజ్ఞానదూరస్థిత మమృత మేకం భాస్కరవర్ణం చిదూ్రప మాదిపురుషం పురాణపురుషం పరమాత్మానం నారాయణ మహ మితి జ్ఞాత్వా నా పుమాన్ మృత్యుం సంసారం సమత్యే త్యతిక్రామతి. 3_౨_౨

శ్లో॥ యస్మా న్నాస్తి పరం న చాపర ము తాణీయో న కిఞ్చి త్పరం
న జ్యాయో దివి భూమిజాతఇవ యః స్తబ్ధః పరం తిష్ఠతి
తే నైకేన పరీత మేత దఖిలం పుంసా తత స్సూత్తరం
నీరూపం త దనామయం విదు రిదం యే తే లభన్తే ఽమృతమ్. 3_౨3

వ్యా.—తదేవ ప్రకారాన్తరే ణాహ. యస్మా త్పర ముత్కృష్టం వస్తు పర మన్య న్నాస్తి, అపర మపకృష్టమపి నచాస్తి, యస్మా త్పర మన్య త్కిఞ్చి దుణ కిఞ్చనా ప్యణీయోఽణుతరం వస్తు నాస్తి, జ్యాయో మహత్తరం వస్తుచ నాస్తి, యః దివి పరమాకాశే భూమిజాతో వృక్షఇవ స్తబ్ధో ఽప్రకమ్ప్యస్సన్ పరం కేవలం తిష్ఠతి, తే నైకేన పుంసా ఏత దఖిలం పరీతం వ్యాప్తం భవతి. తతో జగతః సూత్తరం సుష్ఠూత్తరం, కారణత్వా దితి భావః. నీరూపం నిరాకార మనా మయం తాపత్రయరహితత్వా దితిభావః. ఏ దిదం బ్రహ్మ యే విదుః తే అమృతం మోక్షం లభన్తే. 3_౨3

శ్లో॥ అన్యే యాన్తితు దుఃఖమేవ న తతః పన్థా విముక్తేః పరో
జ్ఞానా దస్తి మహేశ్వరస్య సకలగ్రీవాస్య మస్త స్సతు
సర్వప్రాణిగుహాశయః సకలగః పూర్ణః సమస్తేరణ
శ్చేశానః ప్రభు రన్యయో ద్యుతిమయః శ్రీమా న్మహాన్సై శివః. 3_౨౪

వ్యా.—బ్రహ్మవిదాం మోక్షప్రాప్తి ముక్త్వా తదవిదాం గతి మాహ. అన్యేతు అబ్రహ్మవిదస్తు దుఃఖం సంసారమేవ యాన్తి. తత స్తస్మాత్ విముక్తేః మోక్షస్య జ్ఞానా త్పరోఽన్యః పన్థా నాస్తి. కస్య జ్ఞానా త్తత్రాహ-మహేశ్వరస్యేతి. కోఽసౌ మహేశ్వర స్తత్రాహ. స మహేశ్వరస్తు సకలగ్రీవాస్యమస్తః సకలస్య సర్వస్య భూతజాతస్య గ్రీవా ఆస్యాని మస్తాని శిరాంసిచ యస్య స తథోక్తః. సర్వప్రాణి గుహాశయః సర్వేషాంప్రాణినాం గుహాసు బుద్ధిషు శేతే వర్తతఇతి త థోక్తః, ప్రత్యగాత్మత్వే నేతిభావః. సకలగః సకలం గచ్ఛతి వ్యాప్నోతీతి సకలగః అతఏవ పూర్ణః, సమస్తేరణః అన్తర్యామిత్వే నేతి భావః. ఈశానః ప్రభుః సమర్థః

అవ్యయః వ్యయరహితః ద్యుతిమయః. చిద్రూపత్వా దితిభావః. శ్రీమాన్ మాయావీ మహాన్ శివః మఙ్గలస్వరూపః వై నిశ్చయే భవతీతి శేషః. 3-౨౪

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠపరిమితః పురాణపురుషః సర్వాన్తరాత్మా సదా
భూతానాం హృదయే స్థితో ధిషణయా హృత్సంస్థయా భాసితః
సర్వాత్మా స సహస్రశీర్షనయనాఙ్ఘ్ర్యాది ర్ధరాం విశ్వతో
వృత్వాఽతీత్య దశాఙ్గులం స్థిత ఇదం జానన్తి యే తేఽమృతాః. 3-౨౫

వ్యా.—కిఞ్చ స మహేశ్వరః అఙ్గుష్ఠపరిమితః అఙ్గుష్ఠమాత్రః హృదుపాధ్యపేక్షయేతి భావః, పురాణపురుషః పురాణ శ్చిరన్తనః పురుషః పురిశయః సర్వాన్తరాత్మా సర్వేషా మన్తరాత్మా సదా భూతానాం హృదయే స్థితః, హృత్సంస్థయా ధిషణయా బుద్ధ్యా భాసితః సర్వాత్మా విశ్వమయః సహస్రశీర్షనయనాఙ్ఘ్ర్యాదిః, సహస్రాణి శీర్షాణి నయనాని అఙ్ఘ్రయః ఆదిపదా త్కర్ణబాహ్వాదిగ్రహణం యస్యస తథోక్తః ధరాం విశ్వత స్సమన్తా ద్వృత్వా ఆవృత్య దశాఙ్గులం దశానా మఙ్గులానాం సమాహారో దశాఙ్గుల మతీ త్యాతిక్రమ్య స్థితః యే ఇదం జానన్తి తే అమృతా భవన్తి. 3-౨౫

శ్లో॥ భూతం భవ్య మిదం సమంచ పురుషో మోక్షస్య కార్యస్యచ
స్వామీ పాణిపదాక్షిశీర్షవదనశ్రోత్రాదయోఽస్యాభితః
విద్యన్తే భువనే సమస్త మభిసంవ్యాప్యైష తిష్ఠ త్యయం
సర్వై రిన్ద్రియతద్గుణై ర్విరహిత స్తద్వానివాభాసతే. 3-౨౬

వ్యా.—అపిచ పురుష స్స మహేశ్వరః. భూతం భవ్యం చకారా ద్భవచ్చేదం సమం సర్వం జగత్ భవతీతి శేషః. ఇదం సమం పురుషో భవతీతి వాఽన్వయః. పురుషః మోక్షస్య కార్యస్య జగతశ్చ స్వామీ ఈశః భవతి. భువనే జగతి అస్య అభిత స్సర్వతః పాణిపదాక్షిశీర్షవదనశ్రోత్రాదయః అవయవా విద్యన్తే. ఏష పురుషః సమస్త మభిత స్సమ్యగ్వ్యాప్య తిష్ఠతి. అయం సర్వై రిన్ద్రియై స్తద్గుణైశ్చ విరహితోఽపి తద్వానివ ఇన్ద్రియవానివ తద్గుణవానివ చాభాసతే ఆపాతతో భాసతే. 3-౨౬

శ్లో॥ ఈశాన శ్శరణం సుహృ ద్బృహ దయం సర్వస్య లోకస్య వ
శ్యఇచ్ఛత్యేవ బహిఃపురే స తనుమాన్ హంసో నవద్వారిణి
ఆదాతా ప్యకరోఽపదోఽపి జవనో ఽచక్షుశ్చ పశ్య త్యప
శ్రోత్రోఽపి హ్యస్తి శృణోతి వేద్య మఖిలం వేత్త్యస్య వేత్తాతు నో. 3-౨౭

వ్యా.—కిఞ్చ అయ మీశానః శరణం రక్షకః సుహృ న్నిత్రం బృహ త్స్రష్టా సర్వస్య లోకస్య వశీ భవతి స హంస ఈశ్వరః తనుమాన్ దేహీ జీవఇతియావత్, సన్ నవద్వారిణి నవద్వారవతి పురే దేహే స్థిత్వా బహి రఞ్చతి గచ్ఛత్యేవ. శబ్దాదిగ్రహణవిషయాయ చక్షురాదిద్వారా ఽన్తఃకరణోపాధకఇతి భావః. స ఈశ్వరః అకరోపి ఆదాతా భవతి, అపదోపి జవనః వేగవా న్భవతి, అచక్షు రపి పశ్యతి, అపశ్రోత్రః శ్రోత్రరహితోపి శృణోతి. హా స్తేత్యద్భుతే. అఖిలం వేద్యం వేత్తి. అస్య వేత్తా జ్ఞాతాతు నో నాస్తి, అన్యథా అనవస్థాదోషాత్. న చేశ్వరో జీవేన వేద్యతఏవేతి వాచ్యం, జీవేశ్వరయో రభేదాత్. 3_౨౭

శ్లో॥ అగ్ర్యోఽయం పురుషో ప్యణో రణుతరో జ్యాయసా మపి జ్యాయసో
భూతానాం నిహితో గుహాసు విబుధ స్తం యో క్రతుం పశ్యతి
ఆత్మానం మహిమాన మీశ మకలం ధాతుః ప్రసాదా ద్విభుం
సర్వాత్మాన మవిక్రియంచ విజరం స ధ్వస్తశోకో భవేత్. 3_౨౮

వ్యా.—అపిచ అగ్ర్యోఽపి అగ్రే ఆదౌ భవః అగ్ర్యః అయం పురుష ఈశ్వరః. అణోర ప్యణుతరః అతిశయేనాణుః జ్యాయసో మహతోపి జ్యాయా నతిశయేన మహాన్ భూతానాం గుహాసు నిహితశ్చ భవతి. యో విబుధః అక్రతుం క్రతు స్సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయః తదహిత మకల మనంశ మచేష్టంవా అవిక్రియం వికార రహితం విభుం వ్యాపకం సర్వాత్మానం విజరం జరారహితం మహిమానం కర్మ నిమిత్తవృద్ధిక్షయరహిత మాత్మానం ప్రత్యఞ్చ మీశం ధాతు స్తస్యై వేశస్య ప్రసాదా దనుగ్రహా త్పశ్యతి. సః ధ్వస్తశోకః నిరస్తసంసారః భవేత్. 3_౨౮

శ్లో॥ యో వర్ణో బహుధైకఏవ విదధే వర్ణా ననేకా న్యుతః
శక్త్యా ఽఽదౌ విలయే హరిష్యతి నిజే రూపే బిభ ర్త్యద్యచ
దేవోఽసౌ న ధియా యునక్తు శుభయా సః స్వాశ్రయాన్ సోఽనలః
సూర్య శ్చానిల ఇన్దు రమ్బుచ విరాట్ శుక్రంచ తద్బ్రహ్మ వా. 3_౨౯

వ్యా.—తమేవ దేవ ముపవర్ణయ న్ప్రార్థయతే. అవర్ణః నీలపీతాదివర్ణ రహితః నీరూపఇత్యేతత్ - ఉపలక్షణ మిదం నామరాహిత్యస్య; బ్రాహ్మణాదివర్ణ రహితఇతివా, ఉపలక్షణ మిద మాశ్రమాదిరాహిత్యస్య నిర్విశేషఇతియావత్ - ఏకో ఽద్వితీయో యః పరమాత్మైవ శక్త్యా మాయయా యుతస్సన్ ఆదౌ అనే కాన్ వర్ణాన్ పూర్వవ దత్రాపి బోధ్యమ్- విదధే సృష్టవాన్. యః విలయే ప్రలయే నిజే రూపే స్వాత్మన్యేవ వర్ణాన్ హరిష్యతి ఉపసంహరిష్యతి అద్యచ యః వర్ణా

న్బిభర్తి పాలయతి, యద్వా నిజే రూపే బిభర్తి ధత్తే, సోఽసౌ దేవ ఈశ్వరః స్వాశ్రియాన్ నః శుభయా ధియా యునక్తు యోజయత్వితి ప్రార్థనాయాం లోట్ స దేవః అనలో భవతి, సూర్యశ్చ భవతి, అనిలో భవతి, ఇన్దు ర్భవతి, అమ్బు భవతి, విరాట్చ భవతి, శుక్రిం భాస్వరం నక్షత్రిమణ్డలంచ భవతి, తత్ప్రసిద్ధం బ్రిహ్మవా బ్రిహ్మపి భవతి. త దీశ్వరత త్త్వమితివా. ౩౨౯

శ్లో॥ త్వం స్త్రీ త్వం పురుషః కుమారక ఉమేట్ త్వం వా కుమారీ భవ
స్యాజీర్ణ స్త్వ మసి త్వ మఞ్చసి శనై ర్దణ్డేన జాతోఽసిచ
నీల స్త్వం హారితః పతఙ్గ ఉదధి స్త్వం లోహితాక్ష స్తటి
ద్గర్భ శ్చర్తుమయోఽ స్యనాది రఖిలం త్వత్తః ప్రిసూతం విభోః. ౩౩౦

వ్యా.—భగవత స్సర్వాత్మత్వమేవ దర్శయతి- త్వమితి. హేఉమేట్- ఉమా విద్యారూపిణీ మాయా తస్యా ఈట్ ఉమేట్ తత్సమ్బుద్ధిః ఈశ్వర. త్వం స్త్రీ భవసి. త్వ మ్పురుషః పుమాన్ భవసి. త్వం కుమారఏవ కుమారకో భవసి. కుమారీచ త్వమేవ-ఆసమన్తా జ్జీర్ణః ఆజీర్ణః వృద్ధః త్వ మసి త్వం శనైః దణ్డేనాఞ్చసి గచ్ఛసి. జాతశ్చ త్వమేవాసి త్వమేవ నీలః పతఙ్గః భ్రమరో భవసి. హారితః పతఙ్గః పక్షీ శుకఇత్యేతత్ భవసి. లోహితాక్షః పతఙ్గోఽపి త్వమేవ- ఉదధిః సముద్రి స్త్వమేవ- తటిద్గర్భో మేఘ స్త్వమేవ త్వమ్ ఋతుమయోఽసి ఋతవ స్త్వమే వేత్యర్థః త్వ మనాది రసి. విభోః వ్యాపకా త్త్వత్త స్సకాశా దఖిలం జగ త్ప్రిసూతం. తస్మా త్సర్వ మపి త్వమేవ. కారణా దనన్యత్వా త్కార్యస్యేతి భావః. ౩౩౦

శ్లో॥ ఏకాం లోహితశుక్లకృష్ణగుణగాం బహ్వీః సరూపాః ప్రిజాః
కుర్వాణా మవశా దజాం పరిభజన్ శేతేఽజ ఏకోఽత్రి హి
తా మేనాం ప్రిజహా త్యజ స్తదితర స్సమ్భుక్తభోగా మజాం
ద్వా వేతౌ పురుషౌ ద్విజా వివ గరా దేహే సఖాయౌ స్థితౌ. ౩౩౧

వ్యా.—వస్తుత స్సచ్చిదానన్దలక్షణ మేకమే వాద్వితీయం బ్రిహ్మ తదేవ మాయావశా త్సర్వాత్మక మభూ దిత్యుక్తమ్ - తథాచ పరమార్థదశాయా మేకఏ వాస్తు పదార్థః పరబ్రిహ్మరూపః వ్యవహారదశాయా మ్పునః కతి పదార్థాః కిం వా తేషాం లక్షణం తత్రాహ - ఏకామితి. లోహితశుక్లకృష్ణగుణగాం రజ స్సత్త్వతమోగుణవతీం సరూపాః స్వసమానాకారాః బహ్వీః ప్రిజాః భూతాని కుర్వాణాం సృజన్తీ మేకా మజాం ప్రికృతిం ఛాగా మితిచ - అవశా దస్యాత

న్యాస్యి త్వరిభజర్జ నర్జ అవశా త్కుర్వాణా మితివా - సాంఖ్యాభిమతస్వతన్త్రప్రధాన వ్యావృత్త్యర్థ మవశాదిత్యుక్తమ్ - ఏకో జలజీవః ఛాగ ఇతిచ అతి దేహేశేతే హిః ప్రసిద్ధా - తదితరః తస్మాజ్జీవా దితరః అజః జన్మరహిత ఈశ్వరః సమ్భుక్తభోగాం జీవోపభుక్తభోగాం తా మేనా మజాం ప్రజహాతి ప్రకర్షేణ జహాతి త్యజతి సఖాయా వన్యోన్యం సుహృదా ఏతౌ ద్వౌ పురుషా వజౌ తరావృక్షే ద్విజావపక్షిణావివ దేహే స్థితౌ. అయ మర్థః ప్రకృతిఃపురుష ఈశ్వరశ్చేతి త్రయః పదార్థాస్సన్తి త్రయో ప్యనాదయః ప్రకృతిపురుషా వస్వతన్త్రా ఈశ్వరస్తు స్వతన్త్రః. యథా ఘటో మూర్తః తథా సర్వం జగత్ప్రాకృత మేవ - ప్రకృతిప్రాకృత తాదాత్మ్యాధ్యాసవశా జ్జీవ స్సంసరతి. తదధ్యాసాభావా దీశ్వరో నిత్యముక్తః. బద్ధముక్తా వుభావ పీమా దేహస్థావేవ దేహస్తు ప్రకృతిమయః. ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ జీవో భోగా న్భుఙ్క్తే ఇతి జీవ స్యేశ్వర స్సఖా, ఈశ్వరాయ జీవో బలి మర్పయతీతి జీవ ఈశ్వరస్య సఖా ఇతి. యద్యపి జీవేశా వేక ఏవ పదార్థః దృశ్యాప్రః, తథాపి ఉపాధిభేదా దివా భేదేన తయో ర్నిర్దేశః. అన్తఃకరణవిశిష్టో జీవః, మాయావిశిష్టః అన్తః కరణోపహితో వేశ్వర ఇతి. న చాన్తఃకరణోపహితః ప్రత్యగాత్మైవ, న త్వీశ్వర ఇతి వాచ్య మీశ్వరస్యైవ ప్రత్యగాత్మత్వా దిత్యలమ్. 331

శ్లో॥ ఏకః పిప్పల మత్తి తత్ర పురుషః పశ్య త్యనశ్న న్పరో
భోక్తాఽసౌ భవసాగరే పరవశో మగ్నః పరం శోచతి
మూఢో ప్యేవ మయం యదా స్వసుహృదం సర్వేశ్వరం పశ్యతి
స్వాత్మానం మహిమాన మస్యచ తదా స్యా ద్వీతశోకః స్వయమ్. 332

వ్యా.—జీవేశ్వరయో ర్వైలక్షణ్యం స్పష్ట మాహ - ఏకఇతి తత్ర తయో ర్మధ్యే ఏకః పురుషోఽజః పిప్పలం కర్మఫలం సుఖం దుఃఖం చాత్తి పర ఈశ్వ రస్తు అనశ్నన్ సన్ పశ్యతి. సాక్షీత్యర్థః. అథ జీవస్య దుర్గతి మాహ భోక్తేతి. అసౌ భోక్తా జీవః. భవసాగరే మగ్నః పరవశస్సన్ పర మతిశయేన శోచతి శుద్యతే. కథ మస్య శోకనివృత్తిః కదావా తత్రాహ - మూఢఇతి. ఏవం మూఢోఽ ప్యయం జీవః యదా స్వసుహృదం స్వాత్మానంచ సర్వేశ్వరం పశ్యతి అస్య మహిమానం సచ్చిదానన్దలక్షణ మపహతపాప్మత్వాదిలక్షణంవా మహ త్వంచ పశ్యతి తదా స్వయం వీతశోక స్స్యాత్. స్వాత్మని శోకస్య సకారణ స్యాభావా దితిభావః. 333

శ్లో॥ యస్మిన్ వ్యోమ్ని ఋచోఽక్షరేచ పరమే తిష్ఠన్తి దేవా స్సమే
య స్తం నైతి ఋచా కరిష్యతి స కిం యో వేద సోఽయం కృతీ
ఛన్దోయజ్ఞయమక్రియా న్నిగదితం వేదై రతీతం భవ
ద్భావ్యన్నస్మా న్నిజమాయయే ట్కలయతే రుద్ధ స్తయా తత్రనా. 333

వ్యా.—య ఏవ మీశ్వరం వేద స ఏవ కృతార్థో నాన్య ఇత్యాహ - యస్మిన్నితి. యస్మిన్ అక్షరే న క్షరతీ త్యక్షరం తస్మిన్ పరమే వ్యోమ్ని పరమాకాశే పరమాత్మనీ త్యేతత్. ఋచః వేదాః, ఋగ్వేదఏవ వేదః యజు స్తద్వ్యాఖ్యానభూతం సామ తద్గానభూత మథర్వణస్తు ఋగ్విశేష ఏవేతి శఙ్కరానన్దః - సమే సర్వే దేవాశ్చ తిష్ఠన్తి. యః తం పరమాత్మానం నైతి నవేత్తి సః ఋచా కిం కరిష్యతి ? న కిమపీత్యర్థః. య స్తం వేద సోఽయం కృతీ కృతార్థః భవతి. నను ఋచాం దేవానాం చ యదధిష్ఠానం తజ్జగత్కారణం భవత్యేవ న పున రయమీశ్వర స్తత్రాహ - ఛన్దఇతి. ఈట్ ఈశ్వరః. ఛన్దోయజ్ఞయమక్రియాన్ ఛన్దాంసి గాయత్ర్యాదీని వేదా ఇతివా యజ్ఞాః యమా వ్రతాని క్రతవశ్చ తాన్ వేదై ర్నిగదిత ముక్తం సర్వమ్. అతీతం భూతం భవ్యం భవత్ భావి భవిష్యచ్చ అస్మా దక్షరా త్పరమవ్యోమ్న స్సకాశా త్కలయతే జనయతి. బ్రహ్మణ ఉపాదాన కారణత్వేపి నిమిత్తకారణ మీశ్వర ఏవేత్యర్థః ఏకఏ వేశ్వరః బ్రహ్మత్వేన రూపేణ జగత ఉపాదాన మీశ్వరత్వేన రూపేణ నిమిత్తం కారణంచ భవతీత్యభిప్రాయః. జీవో న జగత్కారణ మిత్యాహ. త యేశ్వరమాయయా తస్మిన్ ప్రపఞ్చే నా జీవః రుద్ధః నిరుద్ధః. మాయావశ్యత్వా జ్జీవ స్సంసారీ న జగత్కారణ మిత్యర్థః. 333

శ్లో॥ మాయాన్తు ప్రకృతిం మహేశ్వర మముం విద్యాత్తు తం మాయినం
తస్య వ్యాప్త మశేష మ ప్యవయవై రేతజ్జగన్మాయినః
యోనిం యోని మధిష్ఠిత స్స భగవాం స్తస్మి న్నిదం లీయతే
తస్మా జ్జాయత ఏవ శాన్తి మయతేఽత్యన్తం త మఞ్చన్ పుమాన్. 334

వ్యా.— కేయం మాయా కోసావీశ్వర స్తత్రాహ-మాయా న్త్వితి. ప్రకృతిస్తు జగత్ప్రకృతిత్వే నాధస్తా త్ప్రతిపాదితం ప్రధానన్తు మాయాం విద్యాత్ జానీయాత్ - త మముం మాయినన్తు మహేశ్వరం విద్యాత్, తస్య మాయినో మహేశ్వర స్యావయవై రంశప్రాయై ర్జీవై రేతద శేష మపి జగద్వ్యాప్తమ్. స భగవానీశ్వరః యోనిం యోనిం సర్వా యోనీః ప్రకృతిమహదహఙ్కారపఞ్చతన్మా

త్రాత్మకప్రకృత్యష్టక మిత్యర్థః. జగత్కారణభూతప్రకృతికాలాదికం సర్వమితివా అధిష్ఠితః అధిష్ఠిత్య స్థితః తస్మిన్నీశ్వరే ఇదం జగత్ లీయతే, తస్మాదేవ జాయతే. పుమాన్ త మీశ్వర మన్యచ్చ సాక్షాత్కుర్వన్ సన్ అత్యన్తం శాన్తి మయతే ప్రాప్నోతి. 334

శ్లో॥ ఈశానం వరదం త మీడ్య మనఘం దేవాధిప ఞ్చేశ్వరం
మర్త్యానాంచ చతుష్పదాం సుహవిషా సద్భి స్సమాసేవితమ్
సూక్ష్మా త్సూక్ష్మతమం స్థితఞ్చ కలిలస్యాన్తే క మేకం జగ
త్కర్తారం బహురూప మేత్య విబుధో ముక్తిం శివం గచ్ఛతి. 335

వ్యా.—త మన్యచ్చ పుమాన్ శాన్తి మత్యన్త మేతీ త్యుక్తం విశదయతి - ఈశానమితి. ఈశానం నియామకం వరద మిష్టప్రద మీడ్యం స్తుత్య మనఘం నిష్పాపం నిస్సంసార మితియావత్ దేవాధిపం దేవానా మధిపం మర్త్యానాం ద్విపదాం చతుష్పదాం చకారా త్పక్ష్యాదీనాం చేశ్వర మధిపం సద్భిః సుహవిషా శోభనేన హవిషా సమ్యగాసమన్తా త్సేవితం సమాసేవితం సూక్ష్మా దాకాశా దేరపి సూక్ష్మతమ మతిశయేన సూక్ష్మం దుర్విజ్ఞేయ మి త్యేతత్ - కలిల స్యాజ్ఞానస్యాన్తే పారే స్థితం కం సుఖరూప మేక మద్వితీయం జగత్కర్తారం బహురూపం విశ్వాత్మకంచ తం శివం దేవ మేత్య సాక్షాత్కృత్య విబుధః విద్వాన్ ముక్తిం మోక్షం సంసారోపరమలక్షణం శాన్తిశబ్దవాచ్యం గచ్ఛతి. 335

శ్లో॥ గోప్తారం భువనస్య కాలవశతో విశ్వాధిపం సర్వతో
గూఢం బ్రహ్మవిదగ్రణీభి రయితం బ్రహ్మాదిభి ర్దైవతైః
సూక్ష్మం మణ్డమి వామృతా త్పర మముం దేవం మహర్షిం శివం
రుద్రం సర్వగతం నిరీక్ష్య విబుధః పాశై ర్విముక్తో భవేత్. 336

వ్యా.—తదేవ భఙ్గ్యన్తరే ణాహ - గోప్తారమితి. కాలవశతః కాల మనుసృత్యే త్యేతత్ భువనస్య గోప్తారం రక్షకం స్థితికాలే ప్రపఞ్చస్య రక్షకమిత్యర్థః. విశ్వాధిపం సర్వత స్సర్వత్ర గూఢం బ్రహ్మవిదగ్రణీభి స్సనకాదిభిః బ్రహ్మాదిభి ర్దైవతై శ్చాయితం ప్రాప్త మమృతా ద్ఘృతా త్పరం ఘృతోపరిస్థ మిత్యర్థః. మణ్డమివ సూక్ష్మం మహర్షిం సర్వజ్ఞం సర్వగతం రుద్రం శివ మముం దేవం పరమాత్మానం నిరీక్ష్య సాక్షాత్కృత్య విబుధః పాశై రవిద్యాకామకర్మాదిభిః విముక్తో భవేత్. 336

శ్లో॥ నాస్తే యత్ర తమో దివా న న నిశా నో స న్నచాసన్ శివో
దేవః కేవల ఏకఏవ సవితు ర్నిత్యం వరేణ్యస్తు తత్
తస్మా త్సత్తమసమ్ప్రదాయవశతః ప్రజ్ఞా పురాణీ సృతా
గృహ్ణీయా న్న దిశాసు కశ్చన పుమా నేనం న చాస్యోపమా. ౩౩౬

వ్యా—నను కస్యాం దశాయాం పున ర్విదుషః పరమాత్మసాక్షాత్కారో భవే త్తత్రాహ - నేతి. యత్ర యస్యాం దశాయాం తమః అజ్ఞానం నాస్తి సుషుప్తా వివేతిభావః. దివా దినం లక్షణయా జాగ్రత్ప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః. న నాస్తి జాగ్ర దవస్థాయామివేతిభావః. నిశా రాత్రిః లక్షణయా స్వప్నప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః - న నాస్తి స్వప్నదశాయామివేతిభావః. యద్వా - దివా న నిశా నేత్యభిధేయ గ్రహణమేవాస్తు - తతశ్చ దినరాత్ర్యో రభావా త్తత్ప్రయుక్తజాగ్రత్స్వప్నసర్వ వ్యవహారాభావః. సన్ స్థూలః ఇన్ద్రియగోచరఇతి వా జన్మనా లబ్ధసత్తాకఇతివా నో అసన్ సూక్ష్మః. ఇన్ద్రియావిషయఇతి వా జన్మనాఽలబ్ధసత్తాకఇతివా నచ, సన్ కార్యభూతః అసన్ కారణభూతఇతి వా. తత్రేతి శేషః తస్యా మవస్థాయామ్ సమాధా వితియావత్. ఏకఏవ కేవలః. సజాతీయవిజాతీయస్వగతాఖ్య భేదత్రయ రహితః. దేవః ద్యోతనాత్మకః శివః స్ఫురతీతి శేషః. తదేవ నిర్వికల్పకసమాధా విద్వదనుభవైకగమ్యం వస్తు. నిత్యం వరేణ్యం భజనీయం సవితు రీశ్వరస్య తత్త్వ మితి శేషః. యద్వా నిత్యం తద్వస్తు సవితు స్సూర్యస్య వరేణ్యం భవతి. నిత్యం సదేతి వా. ఈశ్వర ఏవోక్తవిద్యాప్రవర్తకప్రథమాచార్య ఇత్యాహ - తస్మాదితి. తస్మా దీశ్వరా దేవ సత్తమసమ్ప్రదాయవశతః సత్తమాః అతిశయేన సన్తః హిరణ్యగర్భాదయః తేషాం సమ్ప్రదాయవశా త్పురాణీ అనాదిః ప్రజ్ఞా ఇయం బ్రహ్మవిద్యా సృతా నిర్గతా. తస్మా దుక్తార్థే ఽప్రామాణ్యబుద్ధి ర్న కార్యేతిభావః - అతీన్ద్రియత్వా దీశ్వరః కేనాపి క్వాపి దిశి నదృశ్యత ఇత్యాహ - కశ్చన కోఽపి పుమా నేన మీశ్వరం దిశాసు క్వాపి నగృహ్ణీయాత్ గ్రహీతుం శక్నుయాత్. కీదృశోఽయ స్తత్రాహ- అస్యేశ్వరస్య ఉపమా సదృశం వస్తు నచ నైవాస్తి. ౩౩౬

శ్లో॥ నాస్యైతస్య మహద్యశోఽన్యన పదం చక్షుష్పథే తిష్ఠతి
హ్యేనం తద్భువి కోపి పశ్యతి నవా యః కోపి హృత్స్థం హృదా.
ఏనం వేత్తి య ఏవ మేన మయతే సమ్పద్యతే సోఽమృత
స్తస్మా త్త్వోఽప్యజ ఇ త్యహం భవదవత్రస్తః ప్రపద్యే పరమ్. ౩౩౭

వ్యా.—ఏత స్యేశ్వరస్య మహ ద్యశఇతి నామాభిధాఽస్తి. యద్వా నామేతి ప్రసిద్ధా- ఏతస్య మహదధికం యశః కీర్తి రస్తి. హి యస్మా దస్యేశ్వరస్య పదం స్వరూపం చక్షుష్మ్పధే దృగ్విషయే నతిష్ఠతి, తత్తస్మా ద్భువి లోకే కోపి జన్తు రేన మీశ్వరం నవా పశ్యతి నైవ పశ్యతి. యఃకోపి ధన్యః హృత్స్థ మేన మీశ్వరం హృదా సంస్కృతమనసా వేత్తి కి మేవ మతిక్లేశే నేశ్వరశర్మనా త్ఫల స్తత్రాహ యః పణ్డిత ఏవ మేన మయ తే వేత్తి సః అమృతః మరణరహితః సమ్పద్య తే భవతి. తస్మాద్ధేతోః భవదవత్ర స్తః సంసారదావానలా ద్భీతోఽహం పరం పరమాత్మానం కో ప్యనిర్వచనీయః అజః జన్మాదివికారరహితఇతి ప్రపద్యే శరణం భజే. 33ర

శ్లో॥ య త్తే దక్షిణ మాననం శివ శివం మాం పాహి తే నానిశం
నాశం మాకురు పుత్రపౌత్రపశుభృత్యాయుర్ముఖానా మ్మమ
క్రుద్ధస్సన్ య దహం యుత స్సుహవిషా రక్షాకృతే త్వాం సదా
బ్రహ్మేన్ద్రాదివ దాహ్వయామి కృపణోఽనాథో జగన్నాయకమ్. 33౯

వ్యా.—విద్వా నీశ్వర మాత్మత్వేన ప్రపద్యే తే త్యుక్త మవిద్వాన పీశ్వర మేవ ప్రపద్యేతేత్యాహ - యదితి. హేశివ య త్తే శివం దక్షిణ మాననం తేనానిశం మాం పాహి - త్వం క్రుద్ధస్సన్ మమ పుత్రపౌత్రపశుభృత్యాయుర్ము ఖానాం పదార్థానాం నాశం మాకురు. యదహ్యస్మా త్కృపణోఽనాథోఽహం శోభనేన హవిషా సుహవిషా యుతస్సన్ బ్రహ్మేన్ద్రాదివ ద్బ్రహ్మేన్ద్రాదిదేవా ఇవ. జగన్నాయకం త్వాం రక్షాకృతే సదా ఆహ్వయామి ఆకారయామి. 33౯

శ్లో॥ ద్వే స్తో బ్రహ్మపరేఽక్షరేఽనన్తరహితే విద్యే త్యవిద్యేతి చా
విస్పష్టం నిహితే తయో స్త దమృతం విద్యా త్వవిద్యాక్షరమ్
ఈష్టే త ద్ద్వితయ న్తు యః సహి పర స్తాభ్యా మ్మహేశ శ్శివ
స్సోఽయం సర్వ మధిష్ఠితః కపిలభృ జ్జ్ఞానై ర్విచష్టేఽఖిలమ్. 3౪౦

వ్యా.—నను విద్యయా ముచ్యతే జన్తు రవిద్యయాచ బధ్యతఇతి కృత్వా విద్యైవ ముముక్షుణా నమ్పాదనీయా కి మీశ్వరభజనే నేత్యతాహ - ద్వేఇతి. బ్రహ్మపరే బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భా త్పరే అక్షరే నాశరహితే అనన్తరహితే పరిచ్ఛేదరహితే బ్రహ్మణి అవిస్పష్టం గూఢం నిహితే విద్యే త్యవిద్యేతిచ ద్వే

స్తః, తయో ర్మధ్యే విద్యా అమృతం మోక్షహేతుత్వా. దవిద్యాతు క్షరం క్షరణాత్మకసంసారహేతుత్వాత్, యఃతద్ద్వితయంవిద్యాఽవిద్యాయుగలన్తు ఈష్టే నియమయతి. సః తాభ్యాం విద్యావిద్యాభ్యాం పరః అన్యః మహేశః శివః కపిలభృద్ధిరణ్యగర్భస్యాపి భర్తా సోఽయ మీశ్వరః సర్వ మధిష్ఠితస్సన్ జ్ఞానై రఖిలం విచష్టే పశ్యతి. జ్ఞానైః కపిలభృ దితివా ఽన్వయః. తస్మా ద్విద్యావిద్యయో రీశ్వరపరతన్త్రత్వా న్ముముక్షు ర్విద్యాసిద్ధ్యర్థ మవిద్యాపగమార్థ ఞ్చేశ్వరమేవ సేవేతే త్యభిప్రాయః.   ౩౮౦

శ్లో॥ ఏకైకం బహుధా చిరాయ భగవాన్ జాలం వికుర్వ న్నయం
క్షేత్రేఽస్మి న్నుపసంహర త్యథ పునః సృష్ట్వా మరీచ్యాదిమాన్
లోకానాంచ పతీం స్తథైష కురుతే సర్వాధిపత్యం మహాన్
సర్వం సాధ్వవభాసయ న్నరుణవ ద్విభ్రాజతే చ స్వయమ్.   ౩౮౧

వ్యా.—యఏవ జీవానాం సంసారబన్ధం నిర్మితవాన్ సఏవ తన్ముక్తయే ప్రార్థనీయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ - ఏకైకమితి. అయం భగవాన్ చిరా యానాదికాలా దేకైకం ప్రాణినంప్రతి బహుధాఽస్మిన్ క్షేత్రే జాలం మత్స్యానాం జాలమివ సంసారం స్వస్వకర్మానుగుణం వికుర్వన్ విశేషేణో త్పాదయన్ సన్ అథ పునరస్మిన్నేవ క్షేత్రే మాయామయే బ్రహ్మా ణ్యుపసంహరతి. తథా ఏష ఈశ్వరః మరీచ్యాదిమాన్ మరీచిప్రముఖాన్ లోకానాం పతీన్ ప్రజాపతీంశ్చ సృష్ట్వా సర్వాధిపత్యం కురుతే. మహా నేషః అరుణవ త్సూర్యఇవ సర్వం జగ త్సాధు సమ్య గవభాసయన్ సన్ స్వయం విభ్రాజతే విశేషేణ భాసతే, స్వయంజ్యోతిష్ట్వా దితిభావః.   ౩౮౧

శ్లో॥ యో దేవః పచతి స్వభావమపి యః ప్రాచ్యాన్ పదార్థా న్నయే
త్సచ్ఛక్త్యా పరిణామ మస్య జగతో యోని ర్య ఏకః పుమాన్
సర్వం సా ధ్వతితిష్ఠతి స్వ య మయే యో వా నియుఙ్క్తే గుణాన్
తం గుహ్యోపనిషత్సు గూఢ మితవాన్ విద్బ్రహ్మయోనిం విధిః. ౩౮౨

వ్యా.—న న్వగ్నే రౌష్ణ్యవ జ్జీవస్య సంసారః స్వభావఏవ తత్రాహ - యఇతి యో దేవః స్వభావమపి పచతి నిష్పాదయతి తత్తత్పదార్థానాం తత్తత్ప్రతినియతస్వభావ ఈశ్వరేణైవ నిర్మితఇత్యర్థః. యః సచ్ఛక్త్యా సత్యా మాయయా ప్రాచ్యాన్ పూర్వముత్పన్నా న్పదార్థా నాకాశాదీ న్పరిణామం నయేత్, య ఏకః పుమా నస్య జగతో యోనిః యః స్వయం సర్వం సాధు అధితిష్ఠతి- అయేఇతి

77

స్మరణేఽవ్యయమ్- యోవా గుణా న్నియుఙ్క్తే తం గుహ్యోపనిషత్సు రహస్యోపనిషత్సు గూఢం బ్రహ్మయోనిం వేదస్యాపి కారణం హిరణ్యగర్భస్యాపి యోనిమితివా ఈశ్వరం వి ద్విజ్ఞః విధిః బ్రహ్మా ఇతరాన్ ప్రాప్తవాన్ జ్ఞాతవాన్ సేవితవానితివా. ౩౮౨

శ్లో॥ దేవా స్తం ప్రతిపద్య దేవ మృషయః పూర్వేఽభవం స్తన్మయా
స్తస్మా దద్యచ నా ముముక్షు రమృతం ప్రాప్తుః ప్రపద్యేత తమ్
జీవోఽయం హి గుణాన్వయః ఫలకృతే కర్తా కృతీనాం ఫల
స్యాభోక్తా బహురూపగ స్త్రిగుణగో వర్త్మత్రయోపాశ్రయః. ౩౮౩

వ్యా.—తం దేవం ప్రతిపద్య దేవాః, పూర్వే ఋషయశ్చ తన్మయా అభవన్ తస్మాత్ బ్రహ్మాదీనా మీశ్వరభజనేనైవ ముక్తత్వా దిత్యర్థః. అద్యచ అద్యాపి ముముక్షుః నా మనుష్యః జీవఇతివా అమృతం మోక్షం బ్రహ్మేతివా ప్రాప్తుం త మీశ్వరం ప్రపద్యేత- తస్యైవ విద్యోత్పాదనద్వారా ముక్తిప్రదత్వా దితిభావః- ఏవం తత్పదార్థ మీశ్వర ముపవర్ణ్యాథ త్వంపదార్థం జీవ ముపవర్ణయతి- జీవఇతి. యద్వా జీవ ఈశ్వరం ప్రపద్యేతేత్యుక్తం కోఽసౌ జీవ స్తత్రాహ- జీవఇతి. హిః ప్రసిద్ధౌ అయం జీవః గుణాన్వయః గుణైః కర్మజ్ఞానకృతవాసనామయై రన్వయో యస్య స తథోక్తః, గుణేషు నీలపీతాదిషు నాడీరూపేషు అన్వయ స్సమ్బన్ధో యస్య స తథోక్తఇతివా ఫలకృతే ఫలార్థం కృతీనాం కర్మణాం కర్తా. ఫలస్య కర్మజన్యస్య ఆభోక్తా ఆసమన్తాద్భోక్తా బహురూపగః బహూని దేవతిర్యగాదీని రూపాణి శరీరాణి గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి బహురూపగః త్రిగుణగః సత్త్వాది గుణత్రయవాన్, అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసా దితిభావః వర్త్మత్రయోపాశ్రయః దేవయానాదిమార్గత్రయోపాశ్రయః ధర్మాధర్మజ్ఞానసోపానమార్గత్రయాశ్రయ ఇతివా. ౩౮౩

శ్లో॥ ప్రాణేశో నిజకర్మవశ్యచరణోఽఙ్గుష్ఠప్రమాణోఽర్కవ
ద్భారూపః పరవా నహఙ్కృతియుతః సఙ్కల్పయుఙ్క్తోపి చ
బుద్ధేః స్వస్య గుణేన చైవ నవర స్త్వారాగ్రమాత్ర స్తథా
కేశ స్యాయుతధా కృతస్యచ భవన్ భాగోఽప్యన న్తః స్వతః. ౩౮౪

వ్యా.—అపిచ ప్రాణేశః ప్రాణస్యాధిపః నిజకర్మవశ్యచరణః స్వకర్మాధీనసఞ్చారః అఙ్గుష్ఠప్రమాణః హృదయసుషిరాపేక్షయేతిభావః- అర్కవద్భారూపః

చిన్మయత్వా దితిభావః- పరవాన్ పరతన్త్రః అహఙ్కృతియుతః అహఙ్కార యుక్తః. సఙ్కల్పయుక్తశ్చ భవతి. కిఞ్చ నవరః నఞర్థోయం నశబ్దః తేన నలోపా భావః. అవరః అనుత్తమః ఈశ్వర స్యోత్తమత్వా త్తదపేక్షయా య మవర ఇతి భావః ఏష జీవః బుద్ధే రుపాధిభూతాయాః గుణేన స్వగుణేనచ ఆరాగ్రమాత్రః తోత్రస్యాగ్రే నిహితా లోహసూచీ ఆరేత్యుచ్యతే తదగ్రప్రమాణః- స్వోపాధి భూతబుద్ధే స్సూక్ష్మత్వా త్స్వస్యచ దుర్విజ్ఞేయత్వేన సూక్ష్మత్వా జ్జీవ ఆరాగ్ర మాత్ర ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. యద్వా ఏష జీవః స్వస్య స్వీయస్య దేహాదేః గుణేన జరాదినా నవరః అశ్రేష్ఠః, బుద్ధే ర్గుణేన సూక్ష్మత్వేన ఆరాగ్రమాత్ర స్సూక్ష్మశ్చ భవతి- తథా అయుతథా దశసహస్రధా కృతస్య కేశస్య భాగో భవన్న ప్యేష జీవః స్వత స్త్వనన్తః అపరిచ్ఛిన్నః వ్యాపకఇత్యేవాత్ భవతి- బుద్ధ్యాద్యుపాధిప్రయుక్తమే వాణుత్వం జీవస్య స్వతస్తు వ్యాపకఏవేత్యర్థః. ౩౮౪

శ్లో॥ నాయం స్త్రీ న పుమా న్న షణ్ఢ ఉత య ద్య ద్వర్ష్మ గృహ్ణా త్యయం
త త్త ద్ధర్మగతో భవ త్యథ తనుగ్రాహేఽస్య సఙ్కల్పనమ్
స్పృష్టి ర్దృష్టిహుతే తమశ్చ భవతి గ్రాసామ్బువృష్టిః కృతం
చేతీదంహి నిమిత్త మస్య వశతో దేవాదిదేహా నయేత్. ౩౮౫

వ్యా.—ఏవం స్త్రీత్వాదికమపి జీవ స్యోపాధికమేవ న స్వతఇత్యాహ- నేతి. అయం జీవః స్త్రీ నభవతి పుమా న్న భవతి షణ్ఢశ్చ నభవతి, అయం యద్య ద్వర్ష్మ దేహం గృహ్ణాతి త త్తద్ధర్మగతో భవతి; స్త్రీలక్షణోపేతశరీరగ్రహణాత్ స్త్రీ భవతి, పుంలక్షణోపేతశరీరగ్రహణా త్పుమాన్ భవతి, షణ్ఢలక్షణోపేతశరీరగ్రహణా త్షణ్ఢో భవతి, మర్త్యశరీరగ్రహణా న్మర్త్యో భవతి, దేవశరీరగ్రహణా ద్దేవో భవతి, పశుశరీరగ్రహణా త్పశు ర్భవతి, పక్షిశరీరగ్రహణా త్పక్షీ భవతి, వృక్షశరీరగ్రహణా ద్వృక్షశ్చ భవతీత్యర్థః. నను జీవస్య త త్తద్వర్ష్మగ్రహణే కిం నిమిత్తం తత్రాహ. అథ అస్య జీవస్య తనుగ్రాహే త త్తచ్ఛరీరపరిగ్రహే సఙ్కల్పనం సఙ్కల్పః ఇదం మే భూయా దితి మానసవ్యాపారః స్పృష్టిః స్పర్శనం త్వగిన్ద్రియవ్యాపారః దృష్టిహుతే దృష్టిః దర్శనం చక్షుర్వ్యాపారః హుతం హోమః ఆత్మాగ్నౌ దర్శిత వ్యాపారప్రక్షేపణం, సఙ్కల్పయామ్యహం స్పృశామ్యహం పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహం జిఘ్రామ్యహ మిత్యేవం మననరూపః తమః మోహః గ్రాసామ్బు వృష్టిః గ్రస్యతఇతి గ్రాసోఽన్న మమ్బు పానీయం తయో ర్వృష్టి ర్వర్షణం దాన మిత్యేత దుపలక్షణ మిదం వాపీకూపతటాకనిర్మాణాదిపూర్తస్య కృత మిష్టం

చకారా న్నిన్ద్యకర్మగ్రహణ మితీదం సర్వం నిమిత్తం కారణం భవతి. అయమితి శేషః - జీవః అస్య నిమిత్త స్యోక్తస్య సఙ్కల్పాదే ర్వశతః దేవాదిదేహా నయేత్. ౩౮౫

శ్లో॥ దేహ్యేష స్వగుణై ర్వృణోతి పురుషః స్థూలాని సూక్ష్మాణివా
రూపాణి క్రమశో బహూ న్యనుగుణై ర స్యాత్మనోఽయం గుణైః
తేషాం సఙ్గతిహేతుతాం సమయతే మాయావివ త్సంసర
న్నేవం దైవవశేన గచ్ఛతి పుమాన్ లబ్ధాత్మవిద్యోఽమృతమ్. ౩౮౬

వ్యా.-జీవః కర్మాదివశా చ్ఛరీరాణి గృహ్ణాతీ త్యుక్తమేవ విశదయతి. దేహీ దేహవా నేష పురుషో జీవః క్రమశః క్రమేణ స్థూలాని సూక్ష్మాణిచ బహూని రూపాణి స్వగుణైః స్వకృతకర్మజ్ఞానాదిభిః వృణోతి ఆవృణోతి. ధత్తేఇతి యావత్, యస్మా దేవం తస్మా దయం జీవః అనుగుణైః ప్రాణోపాధిగుణైః కర్మభి రి త్యేతత్ క్రియాశక్తిమయత్వా త్ప్రాణస్యేతి భావః ఆత్మనోఽన్తఃకరణస్య గుణైశ్చ జ్ఞానై రి త్యేతత్ - జ్ఞానశక్తిమయత్వా దన్తఃకరణస్యేతి భావః, మాయావివదైన్ద్రజాలిక ఇవ తేషాం సఙ్గతిహేతుతాం సఙ్గమకారణత్వం సమ్య గయతే ప్రాప్నోతి యథా మాయావీ మన్త్రశక్త్యౌషధిశక్త్యాచ నానారూపైః క్రమేణ సఙ్గతో భవతి తథా జీవోఽపి కర్మజ్ఞానై ర్నానాదేహైః క్రమేణ సఙ్గతో భవతీత్యర్థః. ఏవం సంసర న్నయం పుమాన్ దైవవశేన అదృష్టవశేన ఈశ్వరానుగ్రహవశేనేతివా లబ్ధాత్మవిద్యస్సన్ అమృతం మోక్షం గచ్ఛతి. ౩౮౬

శ్లో॥ ఆద్యన్తాన్తరవర్జితం త్రిభువనస్రష్టార మన్తఃస్థితం
సంసారస్య బహుస్వరూప మభిత స్సంవ్యాప్య సంస్థం శివం
భావగ్రాహ్య మనీడ మక్షరపరం దేవం కలోత్పాదకం
యో జానాతి స ముచ్యతేహి నిఖిలైః పాశై శ్శరీరం త్యజన్. ౩౮౭

వ్యా.-లబ్ధాత్మవిద్యః పుమా నమృతం గచ్ఛతీ త్యేత ద్విశదయతి. యః ఆద్యన్తాన్తరవర్జిత మాదిమధ్యాన్తశూన్యం త్రిభువనస్రష్టారం సంసారస్య ప్రపఞ్చస్యాన్తః మధ్యే స్థితం బహుస్వరూప మభిత స్సర్వత్ర సమ్య గ్వ్యాప్య సంవ్యాప్య సంస్థం వర్తమానం భావగ్రాహ్యం సంస్కృతమనసా గ్రహీతుం శక్య మనీడ మశరీర మక్షరపరం మాయాదూరం కలోత్పాదకం ప్రాణాదికలాజనకమ్ దేవం ద్యోతమానం శివ మీశ్వరం జానాతి సః శరీరం త్యజన్సన్ నిఖిలైః పాశైః ముచ్యతే ముక్తో భవతి-హిః ప్రసిద్ధౌ. నిశ్చయేవా- యద్య ప్యయ మర్థో బహువార

ముక్త స్తథాపి న పునరుక్తిః ఉక్తస్యై వార్థస్య ప్రతిపత్త్యై ప్రతిపత్తిసౌకర్యాయ దార్ఢ్యాయచ పునః పున రుచ్యమానత్వాత్ దుర్బోధం హ్యాత్మవస్తు తద్విద్యాఫలంచ సన్దిగ్ధం లౌకికానాం శాస్త్రజ్ఞానాఞ్చ కేషాఞ్చిత్. అతఏవ వేహ గ్రన్థే పరిహృతాఅపి పూర్వపక్షాః పునఃపునః ప్రసజ్గ మాపాద్య పరిహ్రియన్తే జీవాభిన్నస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానా న్ముక్తి రిత్యేత త్థాపయితు మితి వేద్యమ్. ౩౮౭

శ్లో॥ హేతుం కేచన సజ్గిర న్తి కవయః సృష్టేః స్వభావం పరే
కాలాదీ న్పరిమోహితా భగవతో మాయామహిమ్నా త్విదమ్
చక్రం భ్రామ్యతి నిత్య మావృత మిదం సర్వేశ్వరే ణాముినా
సర్వజ్ఞేనచ కాలచక్ర మకృత ఘ్నాద్యాత్మకం కర్మచ. ౩౮౮

వ్యా.—నను కస్మా దేవ మీశ్వరం జగత్కారణం సర్వే న వదన్తి, తత్రాహ-కేచన కవయః విద్వాంసః సృష్టేః జగత్సృష్టేః హేతుం కారణం స్వభావం సజ్గిరన్తి వదన్తి, పరేతు కాలాదీన్ వదన్తి. తత్ర హేతుః పరిమోహితాఇతి భగవన్మాయామోహితాస్సన్తః అయమర్థః భువి విద్వాంసోపి బౌద్ధాదయః భగవన్మాయయా మోహితా అతఏవ తత్త్వజ్ఞానశూన్యా భూత్వా స్వభావాదరూ జగత్కారణం న త్వీశ్వరఇతి సమ్ప్రతిపద్యన్తే. తథాహి పరమాణవో జగత్కారణ మితి తార్కికాః, పృథివ్యాదిభూతాని జగత్కారణ మితి బౌద్ధేషు కేచిత్, స్వభావ ఏవేత్యపరే, శూన్యమే వేత్యన్యే, కాలో జగత్కారణ మితి మౌహూర్తికాః, కర్మేతి మీమాంసకాః, హిరణ్యగర్భఇతి హైరణ్యగర్భాః, శివఇతి శైవాః, విష్ణురితి వైష్ణవాః, గణపతిరితి గాణపత్యాః, కుమారఇతి కౌమారాః, సూర్యఇతి సౌరాః, శక్తిరితి శాక్తేయాః, ప్రధానమితి సాఙ్ఖ్యాః, కేచి దుపాసకా అన్నమితి అన్యే ప్రాణఇతి, పరే మనఇతి, అపరే బుద్ధిరితి, ఇతరే జీవ ఇతిచ వదన్తి. నైవం, పరమాణ్వాదీనాం జగత్కారణత్వ మచేతనత్వే నాస్వతన్త్రత్వేనచే త్యుక్త మాదావేవ. నచ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రా శ్చేతనాః స్వతన్త్రావేతి వాచ్యం, తేషామపి జీవత్వే నాస్వతన్త్రత్వాత్ సశరీరత్వంహి జీవలిఙ్గమ్, ఈశ్వరలిఙ్గ న్త్వశరీరత్వమ్, అనీడ మిత్యుక్తత్వా దిహై వోపనిషది, యద్యపి జీవో ప్యశరీర స్తథాపి శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా త్సశరీరో భవతి. ఏవ మస్వతన్త్ర శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా దేవ చేతనస్యాపి జీవ స్యాస్వాతన్త్ర్యరూప మనీశ్వరత్వఞ్చే త్యలమ్. నను సచ్చిదానన్దలక్షణ ఈశ్వరోపి న జగత్కారణం కార్యకారణయో స్సాలక్షణ్యనియమా దిత్యతఆహ. ఇదం చక్రం జగద్రూపం భగవత ఈశ్వరస్య

మాయామహిమ్నా భ్రామ్యతీ. నను తర్హి మాయామాయాప వాస్య జగత్కార
ణత్వ న్తత్రాహ. అమునా సర్వజ్ఞేన సర్వేశ్వరేణ జగత్ నిత్యం సర్వదా వ్యా
వృతం వ్యాప్తం సర్వకర్తుః సర్వజ్ఞత్వేన భాన్యత్వా మాయామాయా స
సర్వకర్తృత్వ మితిభావః. కాలాదీనా మీశ్వరసృష్టత్వాచ్చ న జగత్కారణత్వ
మిత్యాహ. సర్వజ్ఞేనామునా సర్వేశ్వరేణ కాలచక్రం సంవత్సరాత్మక మకృత
కృతమ్. తన్మాద్యాత్మకం భూమ్యాదిరూపం కర్మభూత మకృతం పృథివ్యాదిమహా
భూతపఞ్చకం కృత మిత్యర్థః చకారాత్స్వభావాదిగ్రహణమ్- య ఏవ కాలాదీన్
సృష్టవాన్ స ఏవ జగదపి సృష్టవానితి న జగత్స్రష్టృత్వం కాలాదీనా
మితిభావః. ౩౪౮

శ్లో॥ కృత్వా కర్మ తదా నివృత్త్య పురుష స్తత్త్వస్య తత్త్వేన వా
యోగం ప్రాప్య బ త్రైకకేన నితరాం ద్వాభ్యాం త్రిభి శ్చాష్టభిః
కాలే నాత్మగుణైశ్చ భావనివహం సఞ్చిత్య తాదృగ్విధం
భావే తస్య కృతక్షయే సమయతే ముక్తిం పర స్తత్త్వతః. ౩౪౯

వ్యా.—ఏవ మీశ్వరస్య జగత్కారణత్వం స్థాపయిత్వాథ జీవస్య ముక్తి
ప్రాప్తిక్రమం దర్శయతి - కృత్వేతి. పురుషః జీవః మనుష్యోఽహం బ్రాహ్మణోఽహం
గృహస్థోఽహ మి త్యభిమన్యమానః తద్విహితం కర్మ కృత్వా ఈశ్వరప్రీతయే
నిష్కామస్స న్నీశ్వరచయ్య కర్మానుష్ఠానేన చిత్తే శుద్ధే సతి ఆనివృత్త్య ఆసనున్నా
త్కర్మభ్యో నివృత్తో భూత్వా సన్న్యస్య సర్వం కర్మేత్యర్థః ఏకకేన ఏకేన
గురూపదేశేన ద్వాభ్యాం గురుభక్తీశ్వరభక్తిభ్యాం త్రిభిః శ్రవణమననిదిధ్యా
సనైః అష్టభిః యమనియమప్రాణాయామప్రత్యాహారధ్యానధారణాసమాధిభిః
కాలే నాధికారసమ్పత్తికాలేన ఆత్మగుణైః దయాక్షాన్తిశౌచానాయాసమఙ్గలాకార్పణ్యాస్పృహా
కార్పణ్యానాయాసానసూయాభిశ్చ తత్త్వస్య తత్త్వదార్థస్య తత్త్వేన తత్పదా
ర్థేన యోగం సంయోగం ప్రాప్య భావనివహం భూతభౌతికజాతం తాదృగ్వి
ధ్యతః బ్రహ్మాత్మనా సఞ్చిత్య సమ్యక్ చిత్వా దృష్ట్వేత్యేతత్ - తత్త్వతః
తత్త్వేభ్యః ప్రధానమహదాదిభ్యః పరస్సన్ అనాత్మతాదాత్మ్యధ్యాసశూన్యస్స
న్నిత్యేతత్. తస్య భావనివహ స్యాభావేసతి కృతక్షయే ప్రారబ్ధావసానే దేహ
పాతే ఇతియావత్. ముక్తిం కైవల్యం సమయతే ప్రాప్నోతి. ౩౪౯

శ్లో॥ తం సంయోగనిమిత్తకారణ మము ప్యాదిం త్రికాలా త్పరం
దేవం స్వాత్మగతం సమీడ్య మకలం విశ్వస్వరూపం భవమ్

భూతం పూర్వ ముపాస్య భూజసమయాకృత్యన్య మంహోనుదం
త్రైలోక్యం పరివర్తయన్త మమృతం ధర్మావహం సత్పదమ్. ३-९-०

శ్లో॥ ఈశానాం పరమం మహేశ మధికం విష్ణుం పతీనాం పతిం
దేవానామపి దైవతం పరతరం జ్ఞాత్వా తతో ముచ్యతే
కార్యం తస్య నవిద్యతే న కరణం నో తత్సమో నాధికః
శక్తి ర్జ్ఞానబలక్రియాచ వివిధా స్వాభావికీ శ్రూయతే. ३-९-१

వ్యా.—పురుషస్య ముక్తిసాధనాని గురూపదేశాదీ న్యుక్తాని, తత్సర్వాపేక్ష యోత్కృష్టం సాధన మీశ్వరోపాసనమే వేత్యభిప్రేత్య త ద్దర్శయతి- తమితి. తం ప్రసిద్ధమ్ అముష్య జీవస్య సంయోగనిమిత్తకారణం సమ్యగ్యోగస్య నిమిత్తానాం గురూపదేశాదీనాం కారణం హేతుం; యద్వా సంయోగస్య శరీరసంయోగస్య నిమిత్తకారణమ్; అథవా సంయోగస్య శరీరసంయోగస్య యాని నిమిత్తాని కామకర్మాదీని తేషాం కారణమ్; ఆదిం సర్వస్య కారణం త్రికాలా త్పరం కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః- దేవం ద్యోతమానం స్వాత్మగతం స్వబుద్ధిస్థం సమీడ్యం సమ్యక్ స్తుత్యమ్ అకలం ప్రాణాదికలారహితం విశ్వస్వరూపం భవం భవతి సర్వ త్రేతిభవః తం భవం భూతం సిద్ధం పూర్వం పురాణం భూజసమయాకృత్యన్యం భూజ స్సంసారవృక్షః సమయః కాలః తదాకృత్యన్యం తదాకారవిలక్షణ మంహోనుదం పాపచ్ఛిదం త్రైలోక్యం పరివర్తయన్తం భ్రమయన్త మమృత మమరణ ధర్మకం ధర్మావహం సుకృతప్రదం సత్పదం సతో విశ్వస్య పదం స్థానమ్ ఈశానాం బ్రహ్మాదీనామపి పరమ ముత్కృష్టం మహేశం మహాన్త మీశ్వరం పతీనామ ప్యధికం పతిదేవానామపి పరతరం దైవతం దేవం విష్ణుం వ్యాపక మీశ్వరం జ్ఞాత్వా ప్రత్యగభేదేన సాక్షాత్కృత్య తత స్సాక్షాత్కారాన్ముచ్యతే, త స్యేశ్వరస్య కార్యం శరీరం నవిద్యతే కరణం చక్షురాదికం నవిద్యతే తత్సమో నో నాస్తి అధికః తస్మా న్నాస్తి తస్య స్వాభావికీ స్వతస్సిద్ధా వివిధాచజ్ఞానబలక్రియా జ్ఞానాత్మికా బలాత్మికా క్రియాత్మికాచ జ్ఞానక్రియా బలక్రియేతివా శక్తిః శ్రూయతే సర్వవేత్తృత్వం జ్ఞానశక్తిః. సర్వనియమనం బలశక్తిః, సర్వకర్తృత్వం క్రియా శక్తి రితి వివేకః. ३-९-०-३-९-१

శ్లో॥ నోకశ్చి త్పతి రస్తి తస్య భువనే నైవేశితా నాధిపో
నో లిఙ్గం నచ కారణం జనయితా నైవోర్ణనాభి ర్గుణైః

ఆత్మానం స్వయ మావృణోతి పరమో దేవః ప్రధానోద్భవై
ర్భావై ర్యః కరణాధిపే ద్దిశతు మే బ్రహ్మాప్యయం స ప్రభుః. ౩౫౨

వ్యా.—కిఞ్చ భువనే తస్యేశ్వరస్య కశ్చిత్పతిః- పాతీతి పతిః స్వామీ రక్షితా రక్షకో నాస్తి, ఈశితా ఈశనకర్తా నైవాస్తి, అధిపః ప్రభుః స్తస్య నాస్తి, లిఙ్గం చిహ్నం వహ్నేరివ ధూమః నాస్తి, యేనానుమీయేత తస్య కారణంచ నాస్తి, జనయితా ఉత్పాదకః పితాచ నాస్తి. స ఈశ్వర ఏవం ప్రాగ్వర్ణితో మహిమభిర్యుక్త ఇతి నిగమయతి. పరమో దేవో యః ఊర్ణనాభి స్తన్తుభిరివ స్వశక్తిసమ్భూతైః ప్రధానోద్భవైః స్వశక్తిసమ్భవైః భావై రాకాశాదిపదార్థై రాత్మానం స్వయమేవ ఆవృణోతి. సః కరణాధిపేట్ కరణానాం చక్షురాదీనా మధిపా స్స్వామినో జీవాః తేషా మీట్ ఈశ్వరః ప్రభుః ప్రభవతీతి ప్రభు రీశ్వరః మే మహ్యం బ్రహ్మాప్యయం బ్రహ్మణి లయం బ్రహ్మసాయుజ్య మిత్యేతత్ దిశతు. ౩౫౨

శ్లో॥ దేవః కేవల ఏక ఏష నితరాం భూతేషు గూఢో ఖిలే
ష్వన్తర్యా మ్యఖిలస్య సర్వభువనవ్యాపీ సమస్తాశ్రయః
అధ్యక్షో ఽఖిలకర్మణా మపగుణ స్సాక్ష్యక్రియాణాం వశీ
నానాచేతయితా కరోతి బహుధైకం బీజ మాత్మేచ్ఛయా. ౩౫౩

వ్యా.- త మేవేశ్వర ముపవర్ణయతి - దేవః కేవలః అద్వితీయః అతఏవ ఏకః ఏష పూర్వోక్తః ప్రత్యక్త్వేన నిత్యాపరోక్షత్వేనవా అఖిలేషు భూతేషు నితరాం గూఢః అఖిల స్యాన్తర్యామీ అన్తః స్థిత్వా యమయతీ త్యన్తర్యామీ సర్వభువనవ్యాపీ సమస్తాశ్రయః - అఖిలకర్మణా మధ్యక్షః సాక్షిభూతః అపగుణః గుణరహితః నానా బహూనా మక్రియాణాం జీవానాం వశీ స్వాతన్త్ర్యః సాక్షీ సాక్షా ద్ద్రష్టా చేతయితా చైతన్యప్రదః ఏవంవిధో దేవ ఈశ్వరః ఏకం బీజం ప్రధానప్రకృతిమాయాదిశబ్దవాచ్య మవ్యక్త మాత్మేచ్ఛయా స్వసఙ్కల్పేన బహుధా కరోతి జగద్రూపేణ పరిణమయతీత్యర్థః. తస్మాచ్చేతన ఈశ్వర ఏవ జగత్కారణం నతు ప్రధాన మచేతన మితిభావః. ౩౫౩

శ్లో॥ నిత్యానామపి నిత్యఏవ భువనే య శ్చేతనానాం స్వయం
దేవ శ్చేతన ఏక ఈ డ్వితరతి స్స్రష్టా స్బహూనాం వరా
తం హేతుం హృది సాఙ్ఖ్యయోగసుగమం సంస్థం విదిత్వా పరం
ముక్తాః పాశచయేన యాన్తి విబుధా నిత్యం సుఖం నేతరే. ౩౫౪

వ్యా.—కిఞ్చ యః భువనే లోకే నిత్యానాం నిత్యత్వే నాభిమతానాం కాలా కాశాదీనామ ప్యపేక్షయా నిత్యఏవ- ఏవకారా దీశ్వరాపేక్షయా నా స్త్యన్యో నిత్యఇతి గమ్యతే- భౌతికాపేక్షయైవ భూతాని కాలాదీనిచ నిత్యాని ఈశ్వరాపే క్షయా త్వనిత్యాన్యేవ. ఈశ్వరస్తు సర్వాపేక్షయా నిత్యఏవేతిభావః. యద్వా, నిత్యానా మ్మధ్యే యఏవ నిత్యః తత్తద్వాదిభి ర్నిత్యత్వే నాభిమతానాం కాలా కాశాదీనా మ్మధ్యే ఈశ్వరఏవ నిత్యః అన్యేతు న నిత్యాః. తేషు నిత్యత్వబుద్ధిస్తు వాదినాం భ్రాన్తిప్రయుక్తైవ తేషాం జన్మనాశవత్త్వే నానిత్యత్వాత్. సత్యంహి వస్తు నిత్యం సత్యంచ కాలత్రయాబాధ్యం తస్మా దీశ్వరఏవ సన్నిత్యః అన్య త్సర్వ మస దనిత్యం మిథ్యైవేతిభావః. సర్వథాపి సాపేక్షం నిత్యత్వం కాలాకా శాదీనాం నిరపేక్షన్తు త దేకస్యేశ్వరస్యైవేతిసిద్ధమ్- న చైవం జీవానా మనిత్యత్వ మేవ ప్రాప్తం తచ్చ "అజో నిత్య శ్శాశ్వతోఽయం పురాణ" ఇతి శ్రుతిస్మృతి విరుద్ధమితి వాచ్య మీశ్వరాత్మనైవ జీవానాం నిత్యత్వం నతు సంసా ర్యాత్మనేతి సిద్ధాన్తాత్ - తథా చేతనానాం చేతనత్వే నాభిమతానాం దేహే న్ద్రియాదీనా మపేక్షయా యఏకో దేవః స్వయం చేతనః ఘటాద్యపేక్ష యైవ దేహాదీనాం చేతనత్వ మీశ్వరాపేక్షయా త్వచేతనత్వమేవ. ఈశ్వరస్తు దేహాద్యపేక్షయాపి చేతనఏవేతిభావః. యద్వా చేతనానాం తత్తద్వాదిభి శ్చేత నత్వే నాభిమతానాం దేహాదీనా మ్మధ్యే య ఏకో దేవః స్వయం చేతనః దేహా దీనాం చేతనత్వన్తు పరానుగ్రహప్రయుక్త మీశ్వరస్యతు స్వాభావిక మి తీశ్వరఏవ చేతనః దేహాదీని త్వచేతనా న్యేవేత్యర్థః. ఈశ్వరచైతన్య ప్రతిఫలనవశాదే వాన్తః కరణాదీనాం చైతన్యలాభో నతు స్వతఇతి స్వతో చేతనాన్యేవ తాని. ఈశ్వరస్యతు బిమ్బభూతస్య స్వతఏవ చైతన్య మితీశ్వరఏవ చేతనఇతి భావః, న చైవం క్షేత్ర జ్ఞస్య చేతనస్య జీవస్య కథ మచేతనత్వ మితివాచ్యం, 'క్షేత్రజ్ఞంచాపి మాం వి' ద్ధీతి గీతావచనా త్తత్త్వమసీతి శ్రుతేశ్చ జీవేశ్వరయో రభేదాత్. యదితు ఈశ్వర ప్రతిబిమ్బో జీవఇతి మతం తత్రాపి బిమ్బప్రతిబిమ్బయో రైక్యా జ్జీవేశ్వరయో రభేదఏవ. ఏవం వస్తుతో జీవేశ్వరయో రేకత్వేపి వ్యవహారత స్తద్భేదసత్త్వా దాహ— ఈడితి. ఈట్ ఈశ్వరః బహూనాం జీవానాం బ్రహ్మరుద్రాదీనా మిష్టా నభిమతా న్వరా న్కామా న్వితరతి దిశతి స్మేతిప్రసిద్ధా. స్వతః సచ్చిదానన్దరూపత్వే నేశ్వర స్సన్నపి జీవః అనాద్యవిద్యయా దేహాద్యనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాస మాపద్య నానాసంసారిభావం ప్రపద్యతే. ఏవం బహూనాం జీవానా మేక ఈశ్వరో వరా న్

దదాతీత్యర్థః. అన్వయస్తు భువనే నిత్యానామపి నిత్యః చేతనానామపి స్వయం చేతనః య ఏక ఏవ దేవ ఈట్ బహూనామిష్టా న్వరా న్వితరతిస్మ ఇతి తం హేతుం జగత్కారణం హృది సంస్థం సాఙ్ఖ్యయోగసుగమం సాఙ్ఖ్యేన ఆత్మవిద్యయా యోగేనాత్మధ్యానేనచ సుప్రాపం పరం పరమేశ్వరం విదిత్వా విబుధాః విద్వాంసః పాశచయేన ముక్తాస్సన్తః నిత్యం శాశ్వతం సుఖం బ్రహ్మానన్దం యాన్తి. ఇతరే అవిద్వాంసస్తు న నయాన్తి నిత్యం సుఖమ్. 3౹౫౪

శ్లో॥ సూర్యస్తత్ర న భాసతే న హిమగుర్నాగ్నిర్న తారోత్కరో
నో శమ్పాస్త మనుప్రభాతి నిఖిలం భాన్తం త దేత త్పరమ్
భాసా తస్య విభాతి సర్వభువనం హంస స్స ఏకోఽన్తరే
లోకస్యాగ్నిరవస్థితోఽప్సు పురుషో జ్ఞాత్వా తమే వాఽమృతః. 3౹౫౫

వ్యా.—నను చేతనశ్చేతనానామితి పరమాత్మైకవ స్వత శ్చేతనః అన్యేతు తదధీనప్రకాశా ఏవే త్యుక్తం తత్ర హేతురితి ప్రశ్నే- పరమాత్మనః స్వప్రకాశత్వమేవ హేతు రిత్యుత్తరయతి- సూర్య ఇతి. తత్ర పరమాత్మని విషయే సూర్యో న భాసతే భానక్రియాశ్రయో న భవతి తం పరమాత్మానం సూర్యో న ప్రకాశయతీత్యర్థః. యద్వా - తత్ర పరమార్థదశాయాం పరమాత్మని స్థితే సతి పరమాత్మన ఏకస్యైవ పరమార్థత్వాత్ - సూర్యో నభాసతే నస్ఫురతి నాస్తీత్యర్థః. తద్వత్. యది వ్యవహారదశాయాం జగతీవ తత్ర సూర్యస్యాప్యస్తిత్వం తం సూర్యో భాసయతు నామ స ఏవ నాస్తీతి కుతః పునస్తద్భాసన మిత్యర్థః. ఏవం హిమగుశ్చన్ద్రస్తత్ర నభాసతే. అగ్నిస్తత్ర నభాసతే. తారోత్కరో నక్షత్రగణస్తత్ర నభాసతే. శమ్పాస్తటితస్తత్ర నో నభాసన్తే. యాని లోకే ఘటాదిపదార్థావభాసకత్వేన ప్రసిద్ధాని తాని సూర్యాదిజ్యోతీంషి పరమాత్మానం నప్రకాశయన్తీతి సముదితార్థః. ఏతేన పరమాత్మనోఽనన్యావభాస్యత్వం సిద్ధం నచ చక్షురాదీన్ద్రియై ర్భాస్యత ఇతి వాచ్య మతీన్ద్రియత్వా ద్రూపాదిరహితత్వాచ్చ నాపి మనసా భాస్యత ఏవేతి వాచ్యం "యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి" శ్రుతే ర్మనసోఽ ప్యవిషయత్వా త్తస్య - తదేత న్నిఖిలం సూర్యచన్ద్రాదికం పర మతిశయేన భాన్తం తం పరమాత్మానం భాన్తం పరం పరమాత్మానమితి వా అనుప్రభాతి అనుసృత్య భాతి. అత ఏవ తస్య పరమాత్మన ఏవ భాసా సర్వభువనం విభాతి. ఏతేన పరమాత్మన స్సర్వావభాసకత్వం సిద్ధం, తతశ్చ అనన్యావభాస్యత్వేసతి సర్వావభాసకత్వలక్షణం స్వప్రకాశత్వ మ్పరమాత్మనః ఫలితమ్. నచ

సూర్యాదయోఽపి స్వప్రకాశా ఏవోక్తలక్షణసత్త్వాదితి వాచ్యం, చక్షురవభాస్యత్వాత్సూర్యాదీనాం నహి చక్షుర్నిమీలనే సూర్యాదయః స్ఫురన్తి. నను నీరూపస్య పరమాత్మనః కథం భాస్యత్వాభావః యేన తస్య భాసేత్యుచ్యేత ఇతిచేన్నైవమ్ భాశ్శబ్దస్యాత్ర జ్ఞానార్థకత్వాత్. నను తర్హి జ్ఞానస్వరూపత్వాత్పరమాత్మన స్తస్య భాసేత్యయుక్తమితిచేన్నైవమపి, తస్య స్వరూపచైతన్యేనేత్యర్థాత్. రాహోశ్శిరఇతివదౌపచారికః భేదనిర్దేశః. ఏవం జ్ఞానస్వరూపత్వాదేవాత్మనః స్వప్రకాశత్వ ముపపద్యతే జ్ఞానంహి స్వప్రకాశం ఘటాద్యవభాసకత్వాదన్యానవభాస్యత్వాచ్చ. నహి జ్ఞానం జడేనాన్యేన భాస్యతే. నచ జ్ఞానాన్తరేణ భాస్యతఇతి వాచ్యం, జ్ఞానాన్తరస్యాభావాత్. అన్యథా అనవస్థాదోషాత్. అతఏవైకఏవాత్మా జ్ఞానస్యైకత్వాత్. న చాత్మా ద్వివిధః జీవేశ్వరభేదాదితి వాచ్యమౌపాధికఏవ జీవేశ్వరభేదో నస్వాభావిక ఇతి సిద్ధాన్తాత్ తస్మాత్స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపశ్చేతన ఏకఏవాత్మేతి నిష్కర్షః. నను జీవేనేశ్వరో నభాస్యతాంనామ జీవః పునరీశ్వరేణ భాస్యతఏవేతి న జీవస్స్వప్రకాశః నాప్యాత్మన ఏకత్వన్తత్రాహ. అగ్నిః అగ్నిరివదాహకత్వాదవిద్యాతత్కార్యాణాంవృత్త్యుపారూఢాత్మచైతన్యస్యాగ్నిత్వవ్యపదేశః, హన్తి నాశయతి సర్వం సంసారమితి హంసః ఏకః స పరమాత్మా లోకస్య జగతోఽన్తరే మధ్యే అప్సు దేహాకారపరిణతేషు భూతమాత్రాసు దేహేష్విత్యేతత్ అవస్థితః జీవరూపేణ స్థితః. యది జీవేశ్వరయోర్భేదః స్యాత్తర్హి జీవేశ్వరయోరన్యతరస్య స్వప్రకాశత్వం న స్యాత్. నతు సోఽస్తి కిన్తు జీవేశ్వరయోరభేదఏవ - ఈశ్వరస్యైవ జీవరూపేణేహ ప్రవిష్టత్వాత్ 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశ' దితి శ్రుత్యన్తరాత్ తస్మాత్స్వప్రకాశః చేతన ఏకఏవాత్మా జీవఇతీశ్వర ఇతిచ వ్యవహ్రియతఇతి జీవేశయోః స్వరూపం స్వప్రకాశం జ్ఞానమేవ. జ్ఞానస్య చైకత్వం స్థాపితమితి నాస్తి జీవభేదోఽపి. నచైవమేకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. పరమార్థతో బన్ధమోక్షయోరేవాభావాద్వ్యవహారతస్త్వస్త్యేవౌపాధికో జీవభేదః. ఏవం 'తత్త్వమ'సీతి మహావాక్యార్థం నిరూప్య తద్వాక్యార్థజ్ఞానస్య ఫలమాహ- పురుషః తం ప్రత్యగభిన్నం పరమాత్మానం జ్ఞాత్వైవాఽమృతో మరణరహితో ముక్తఇత్యేతత్ భవతి ఏవకారాన్నాన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. ॥౧౫॥

శ్లో॥ సర్వజ్ఞస్స సమస్తకృద్గుణపతిర్జ్ఞః కాలకాలో గుణీ

క్షేత్రజ్ఞప్రకృతీశ్వరః సకలగః స్వాత్మస్థితస్తన్మయః

సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకరో విశ్వస్య గోప్తా ఉమృతో
లోకస్య ప్రభు రీశనాయ నియమే నాన్యోఽస్తి హేతు ర్నహి. ౩౫౬.

వ్యా.—నను యః సర్వాత్మా సర్వేశో బన్ధమోక్షాదికారణం తజ్జ్ఞానాదేవ మోక్షః న త్వయం స ఇత్యతఆహ - సర్వజ్ఞఇతి. సః యం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే పురుష ఇత్యుక్తం సః. సర్వజ్ఞః సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. అతఏవ సను స్వకృత్ నహి సర్వ మవిదన్ కశ్చి త్సర్వం కుర్యాత్. నను సత్త్వాదభి ర్గుణైరేవ జగ దృక్షాదికం సర్వం క్రియతే తత్రాహ- గుణపతిరితి. గుణానాం సత్త్వాదీనాం త్రయాణా మ్పతి రీశః, నియామకఇత్యేత దపేక్షత్వా న్నగుణా జగత్కారణ మిత్యర్థః- నన్వయమ ప్యచేతసఏవ తత్రాహ- జ్ఞఇతి. జానాతీతి జ్ఞః చేతన ఇతి యావత్ - సామాన్యాకారేణ జ్ఞత్వం విశేషాకారేణ సర్వజ్ఞత్వ మితి న పునరుక్తిః. యద్వా జ్ఞః జ్ఞానస్వరూపః- నను జ్ఞాతాప్యయం కాలవశాదేవ జ్ఞేయం జానాతి యథా జీవః స్వప్నజాగరయోరేవ న సుషుప్తౌ కాలవశా త్తతః కాలపరతన్త్రో నాయ మీశ్వర స్తత్రాహ- కాలకాలఇతి. కాలస్యాపి కాలః ఈశ్వరో జ్ఞానరూప సం వత్సరాద్యాత్మకం కాలచక్రం నియమేన భ్రామయతీతి కాల ఏవేశ్వరపరతన్త్ర ఇత్యర్థః-.యద్వా యద్యయం జ్ఞానస్వరూపః తర్హి కాలపరిచ్ఛిన్నఏవ జ్ఞానానాం క్షణికత్వా త్తత్రాహ- కాలకాలఇతి. నాయం కాలేన పరిచ్ఛిన్నస్స్యాత్ కిన్తు కాల ఏ వానేన పరిచ్ఛిద్యతఇతి నిత్యజ్ఞానస్వరూపఏవాయమిత్యర్థః. నను యద్యయం కాల స్యాపి కాల స్తర్హి సర్వాన్తకత్వే నాతిక్రూరః కిం సేవ్యస్స. గుణీ. సకలకల్యాణ గుణపరిపూర్ణఇత్యర్థః.స్వతో నిర్గుణోఽపి మాయావశా త్సగుణఇవ భాతీతి భావః. యద్వా నిర్గుణస్యాస్య కథం కాలకాలత్వం తమోగుణవాన్ హి కాలాదీ న్నాశ యతి తత్రాహ. గుణీ. సత్త్వాదిగుణత్రయోపాధిక ఇత్యర్థః. నను యద్యయం భూత దయాదిగుణవాం స్తర్హి జీవవిశేషోఽస్తు. యదితు సత్త్వాదిగుణవాం స్తర్హి ప్రకృతి రస్తు తత్రాహ. క్షేత్రజ్ఞప్రకృతీశ్వరఇతి- క్షేత్రజ్ఞస్య జీవస్య ప్రకృతేః ప్రధానస్య చేశ్వరో నియన్తా. నను చేతనత్వా దయ మచేతనాయాః ప్రకృతే రీశ్వరో భవతునామ కుతః పునః క్షేత్రజ్ఞస్యాపీశ్వరః క్షేత్రజ్ఞోహి చేతన స్తత్రా హ-సకలగఇతి. యద్యపి క్షేత్రజ్ఞోపి సకలగః తథాపి అజ్ఞానా త్పరిచ్ఛిన్నఇవ ప్రతి భాతి. మన్యతేహి జీవః మనుష్యోఽహం.పీఠే తిష్ఠామీతి- నను నాయం సకలగః యత్ర జీవస్తిష్ఠతి తత్రేశ్వరస్యాభావా దతఆహ-స్వాత్మస్థితఇతి. స్వస్య జీవస్యోపాధి

భూతో య ఆత్మా అన్తఃకరణం తస్మిన్ స్వాత్మని స్థితః ప్రత్యగాత్మాఽయమేవే త్యర్థః. యద్వా సకలగత్వాదేవాయం స్వాత్మస్థితః స్వాత్మస్థితత్వాద్ద్వారస్థ ఈశ్వరః కథం జ్ఞేయఇతి శఙ్కా పరాస్తా. అథవా ఆకాశవత్సకలగోఽప్యయం స్వాత్మన్యేవ స్థితః న త్వాకాశవత్పరాధీనస్థితి రిత్యాహ- స్వాత్మస్థితఇతి. 'స్వే మహిమ్ని వ్యవస్థిత'ఇతి శ్రుతేః. స్వాత్మని స్వస్వరూపే స్థితః కార్యంహి కారణే తిష్ఠతి యథా మృది ఘటః ఏవ మాకాశాదికార్యం కారణేఽప్యాత్మని తిష్ఠతి. నత్వకార్యత్వా త్స్వస్మిన్నేవ తిష్ఠతీత్యర్థః ఏతేనా స్యానాదిత్వం వ్యక్తం శ్రుత్యా చేద ముక్త మాత్మయోనిరితి శబ్దేన. మనస్థత్వాదేవాయం తన్మయః మనోమయః "మనో మయోఽయం భారూప" ఇతిశ్రుతేః. మనసాహి సంస్కృతేన గృహ్యతే యద్వా ప్రత్యగాత్మత్వాదేవాయం మనోమయః మనఉపాధిక ఇత్యేతత్. అథవా సకల గత్వాదేవాయం తన్మయః విశ్వమయః యద్వా సకలగో భవ తీశ్వరః. నతు సకల మీశ్వరం స్తత్రాహ- తన్మయఇతి. సర్వాత్మేత్యేతత్. నను యో ముక్తిప్రద స్తమేవ సంసేవ్య ముచ్యతే పురుషః స త్వేనం తత్రాహ- సంసారస్థితిబన్ధమోక్ష ణకరఇతి యద్వా గుణాదివ తేర వ్యస్య నాస్తి నిరఙ్కుశం స్వాతన్త్ర్యం బన్ధ మోక్షహేతోరేవ తదిత్యేతదాహ- సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకరఇతి- అథవా మనో మయోఽయం కిం సంసారీ నేత్యాహ - సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకరఇతి. అథవా జగన్మయోఽయం కిం బన్ధాదిమాన్- నేత్యాహ. సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణ కరఇతి యద్వా కస్మా దయం క్షేత్రజ్ఞనియన్తే త్యత్రాహ - సంసారస్థితిబన్ధ మోక్షణకరఇతి. సంసారే స్థితిః సంసారస్థితిః సైవ బన్ధః సంసారస్థితిబన్ధః మో క్షణం మోక్షః తయోః కరః కర్తా అతఏవ విశ్వస్య గోప్తా రక్షకః స్వర్గాది సంసార సౌఖ్యప్రదానద్వారా బ్రహ్మానన్దరూపమోక్షప్రదానద్వారాచ జగద్రక్షక ఇత్య ర్థః. స న్వాధునికో రాజా ప్రజానామి వేదానీం విశ్వస్య రక్షకో ప్యయం న సర్వదా విశ్వస్య రక్షక స్తత్రాహ- అమృతఇతి నిత్య ఇత్యర్థః. నతు రాజవదనిత్య ఇతిభావః తస్మా త్సఏవ లోకస్య నియమే నేశవాయ నియమనాయ ప్రభుస్సమర్థః అన్యోఽ స్మా దపరః హేతు ర్జగత్సృష్ట్యాదికారణం నహ్యస్తి నైవాస్తి. తస్మాత్సర్వాత్మా సర్వేశో బన్ధమోక్షకారణ మయమేవే త్యేతద్జ్ఞానా దేవ జీవస్య ముక్తిః. ౩౧౬

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాణ మథా త్పూరా శ్రుతిగణం తస్మై దిదేశాపి య

స్తం హ్యాత్మప్రతిభాప్రకాశక మహం దేవం ముముక్షుః పరమ్

సర్వేశం శరణం ప్రియా మ్యమృతత స్సేతుం పరం నిష్కలం
శాన్తం నిష్క్రియ మజ్ఞానాఘరహితం దగ్ధేన్ధనం నాల సులసం. ౩౫౭

వ్యా.—నను హిరణ్యగర్భ ఏవ విశ్వకృ దితి స ఏవ శరణీకరణీయో ముము క్షుణేత్యత ఆహ - యఇతి. యద్వా యస్మా దీశ్వరజ్ఞానా దేవ ముచ్యతే పురుష స్తస్మా దీశ్వర ఏవ శరణీకరణీయ ఇత్యాహ - యఇతి. యః పురా పూర్వం ప్రథమతో ఇత్యర్థః. బ్రహ్మాణం హిరణ్యగర్భ మథా త్ససర్జ. యః పూర్వకల్పే హిరణ్యగర్భ పదప్రాప్తిజనకం జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠితవాం స్తం జీవం ప్రలయే ప్రకృతౌ నిలీయ సూక్ష్మరూపేణ వర్తమానం కల్పాదౌ హైరణ్యగర్భేణ శరీరేణ సంయోజితవా నిత్యర్థః. యః శ్రుతిగణమపి తస్మై హిరణ్యగర్భాయ దిదేశ ఉపదిదేశ. ఈశ్వరానుగ్ర హావశా ద్ధిరణ్యగర్భస్య శ్రుతిగణః పూర్వకల్పేఽధీతః పునః స్మృతిపథ మగాదితి తస్య జీవస్య పూర్వదినాధీతశాస్త్రవ దితిభావః. ఉక్తఞ్చ వ్యాసేన 'తేనే బ్రహ్మ హృదా య ఆదికవయే' ఇతి. ఏతేన శరీరరహిత ఈశ్వరః కథం వేదా నుపదిదేశ బ్రహ్మణే ఇతి శఙ్కా పరాస్తా. తమ్ ఆత్మప్రతిభాప్రకాశ మాత్మబుద్ధిప్రకాశక మాత్మాకారబుద్ధివృత్తిజనక మిత్యర్థః. ఆత్మసాక్షాత్కారజనక మితియావత్. అతఏవ అమృతేతః అమృతస్య మోక్షస్యేత్యేతత్. పరం సేతుం జలస్య సేతువత్ ధారకం మోక్షప్రద మిత్యేతత్. యద్వా అమృతస్య జ్ఞానం వినా నాశరహితస్య పారస్య సంసారసముద్రస్య సేతు ముత్తరణోపాయభూత మిత్యర్థః. నిష్కలం ప్రాణాదికలారహితం నిరంశ మితివా నిష్క్రియం క్రియారహితం దగ్ధేన్ధనం దగ్ధ సర్వకాష్ఠ మనల మగ్ని మివ శాన్తమ్ నిర్వికారమ్ అజ్ఞానాఘరహితం నిర్లేపం నిర వద్యం చ దేవం ద్యోతనశీలం సర్వేశ మీశ్వరం ముముక్షు రహం శరణం ప్రపద్యామి హి. ౩౫౭

శ్లో॥ మర్త్యా శ్చర్మవ దమ్బరం భువి యదా సంవేష్టయిష్యన్తి త
న్న ప్రజ్ఞాయ మహేశ్వరం ఖలు తదా దుఃఖావధిం ప్రాప్స్యయః
తచ్ఛ్వేతాశ్వతరో విదన్ గురుముఖా ద్బ్రహ్మాద మత్యాశ్రమి
ప్రోతాయర్షిసమూహజుష్ట మవద త్కానుగ్రహా త్తాపసః. ౩౫౮

వ్యా.—ఈశ్వరం విదిత్వా ముచ్యత ఇత్యేత ద్వ్యతిరేకముఖేన సదృష్టాన్తం దృఢీకుర్వ న్నుపనిషద ముపసంహృత్య తత్సమ్ప్రదాయ మాహ - మర్త్యాఇతి. భువి లోకే యదా మర్త్యాః తత్ప్రసిద్ధ మమ్బరం గగనం చర్మవ త్సమ్య గ్వేష్టయిష్యన్తి యథా చర్మ వేష్టయన్తి తథా ఖం వేష్టయిష్యన్తీత్యర్థః.

తదా మహేశ్వరం పరమాత్మానం నపరిజ్ఞాయావిదిత్వా దుఃఖావధిం దుఃఖస్యాన్తం ప్రాప్నుయుః. ఖలు ర్నిశ్చయే. ఉభయమపి వ్యసమ్భావిత మేవేతి భావః. తాపసః తపస్వీ శ్వేతాశ్వతరః కానుగ్రహాదీశ్వరానుగ్రహావశా ద్గురుముఖా ద్గురూపదేశాత్ ఋషిసమూహాజుష్ట మృషిసమూహేన సేవితం తదిదం బ్రహ్మ తత్ప్రీతిపాదకం ప్రకృతం వేదం వా అత్యాశ్రమివాప్రితాయ పరమహంసపరివ్రాజక బృన్దాయ తస్యైవ విద్యాధికారిత్వా దితిభావః. అవద త్ప్రోవాచ. ౩౫౨౧

శ్లో॥ వేదాన్తే పరమం ప్రచోదిత మిదం గుహ్యం హి కల్పే పురా
నాశాన్తాయచ నాసుతాయ విదుషా ఽశిష్యాయ దేయం నవా
భక్తి ర్యస్య పరాత్పరేఽస్తిచ గురౌ తస్యోదితా ధీమతో
భాసన్తేత ఇమే సమే శుభతమాఅర్థాః ప్రశాన్తిప్రదాః. ౩౫౨౨

వ్యా.—ప్రకృతోపనిషద్విదం విద్యాంసం శిక్షయతి- వేదాన్తేతి. హియస్మాత్ పురా పూర్వస్మిన్ కల్పే ఇదం బ్రహ్మ వేదాన్తే వేదాన్తేషు, జాత్యేకవచనం. పరమం ప్రచోదిత మతిశయేన ప్రోక్తమ్ గుహ్యం గోప్యం రహస్య మిత్యేత ద్భవతి. యద్వా హి పురా కల్పే ప్రచోదిత మిదం బ్రహ్మ శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్ వేదాన్తేషు పరమ ముత్కృష్ట మతఏవ గుహ్యం భవతి. తస్మా దిదం విదుషా అశాన్తాయ శమదమాదిసాధనసమ్పత్తిరహితాయ నదేయమ్ సత్యామపి శమాదిసమ్పత్తా వసుతాయ నదేయ మశిష్యాయవా నదేయం ప్రశాన్తాయ సుతాయ శిష్యాయ వా దేయం నత్వప్రశాన్తాయ సుతాయ శిష్యాయ వా నాపి ప్రశాన్తాయా సుతా యా శిష్యాయవేత్యర్థః. శమాదిసాధనసమ్పన్నస్యాపి సుతస్య శిష్యస్యవా గురుదైవ భక్తిరావశ్యకీత్యాహ- భక్తిరితి. యస్య పరాత్పరే పరమాత్మని గురౌచ భక్తిః ప్రీతి రస్తి తస్య ధీమతః బుద్ధిశాలినః ప్రశాన్తిప్రదాః ముక్తిప్రదా అతఏవ శుభ తమా అతిశయేన శుభాః ఉదితా గురుణా ప్రోక్తాః నమే సర్వే త ఇమే అర్థాః భాసన్తే స్ఫురన్తి. ౩౫౨౨

ఇతిశ్వేతాశ్వతరోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్లో॥ వేదాన్తా స్సకలా అపీతి భువనే బ్రహ్మాత్మభేదాసహా
మన్త్రా అప్యఖిలాః పరోక్షవిధయా చాద్వైతసంవాదినః
గీతాసూత్రపురాణభాగవతసద్గ్రన్థా స్సముద్ఘోషిణః
చాద్వైతం పరమార్థసత్య మితి తత్సన్తో గను స్తేః తథ్రిచ. ౩౬౦

వ్యా.—చతుర్ణామపి వేదానాం సహస్రా సధికా శ్శాఖా స్సన్తి ప్రతిశాఖంచ తత్తదన్తర్వే నైకైకోపనిష దస్తి. తథాచ యావత్య శ్శాఖా స్తావత్య ఉపనిషద ఇతి సహస్రా దధికా ఏవోపనిషదః వేదశాఖాన్తత్వా ద్వేదాన్తా ఇత్యాసాం వ్యవహారః. ఆసుచ ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముణ్డక, మాణ్డూక్య, తైత్తిరీయ, ఛాన్దోగ్య, బృహదారణ్యక, ఐతరేయ, నామికా దశ ప్రసిద్ధాః. శ్రీశఙ్కరాచార్యై రాసా మేవభాష్యం కృతం. మయాచ యద్యపి తాసామేవ వ్యాఖ్యానే ప్రస్తుతం తథాపి ఏవమేవాన్యా ఉపనిషదోఽపీతి దర్శయితుం కైవల్య శ్వేతాశ్వతరోపనిషదావపి వ్యాఖ్యాతే, ఉపసంహృత ఇహోపనిషదాం వ్యాఖ్యానసన్దర్భః. పూర్వార్ధే ఈశావాస్యా ద్యష్టోపనిషచ్ఛ్లోకాః చతుర్వింశత్యధిక చతుశ్శతమ్. అత్ర ఉత్తరార్ధే సహ స్తవ పంచాశదధిక త్రిశతం ౩౫౦ విశిష్య త్రయస్త్రింశత్యధికస ప్తశతం ౭౩౩ ఏవ ముపనిషద్వ్యాఖ్యాన ముపసంహృత్య వ్యాఖ్యాయన్తా మన్యా అప్యుపనిషద ఇతి వదన్ స్తుతిం ప్రత్యాహ- వేదాన్తా ఇతి. భువనే లోకే ఇత్యేవ ముక్తవిధయా సకలా స్సర్వేపి వేదాన్తా ఉపనిషదః బ్రహ్మాత్మభేదాసహాః బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ఆత్మనః ప్రత్యగాత్మనశ్చ భేదం న సహన్తే ఇతి తథోక్తాః. సర్వేషాం వేదాన్తానాం బ్రహ్మాత్మాభేద ఏవ తాత్పర్య మిత్యర్థః. 'ఏక మే వాద్వితీయం బ్రహ్మ' 'తత్త్వమసీ'త్యాది శ్రుతిభ్య ఇతిభావః. తస్మా దుపనిషద స్తద్వ్యాఖ్యానం మద్దత్రియోజన మేవే త్యపేక్షితం కవినా న నూపనిషద్భి రేవ జీవేశ్వరాభేదః ప్రతిపాద్యతే సతు మన్త్రై రిత్యుపనిషదోఽయం జీవేశ్వరాభేదః నాతీవ ప్రమాణసిద్ధ స్తత్రాహ అఖిలా అపి మన్త్రాః పరోక్షవిధయా అద్వైతసంవాదినః అద్వైతసంవదనశీలా ఏవ. నారాయణాయ నమ ఇతి మన్త్రేహి నారాయణ సమ్ప్రదానక నమస్కారక్రియాఽవ గ్తా పాతతః వస్తుతస్తు నారాయణః పరమాత్మా తదభిన్నో జీవ ఇత్యేవ వక్తి నమశ్శబ్ద వాచ్యస్య ప్రహ్వీభావకర్తు ర్జీవస్య నారాయణశబ్దవాచ్యస్య బ్రహ్మణశ్చ అ. తుంతి చతుర్థ్యా తాదాత్మ్యస్య బోధితత్వాత్. యూపాయ దార్వితివత్ రాము

మన్త్రేచ రకారేణ ప్రతిపాదితస్య తేజోమయ స్యేశ్వరస్య మకారేణ ప్రతిపాది
తస్య జీవస్యచ ఆకారే ఐక్యస్య బోధితత్వాత్. ఏవమన్యత్రాపి వ్యూహ్యమ్.
అయం చార్థో రామోపనిషది స్ఫుటమేవేతి నాప్రామాణ్యశఙ్కా కార్యా.
న నూపనిషదాం జీవబ్రహ్మాభేదే ఏవ తాత్పర్యం శ్రీ శఙ్కరాచార్యాస్త్వతి
భ్రాన్తా అతఆహ- గీతాసూత్రపురాణభాగవతసద్గ్రన్థైః అద్వైతమేవ పరమార్థ
సత్య మితి సముద్ఘోషితంచ. భాగవతస్య పురాణత్వేపి స్వశబ్దేన పృథగ్గ్రహణం
తత్ప్రాశస్త్యద్యోతనార్థమ్. ఉక్తంహి 'రాజన్తే తావదన్యాని పురాణాని సతాంగణే
యావన్నదృశ్యతే సాక్షాచ్ఛ్రీమద్భాగవతం పర'మితి. సద్గ్రన్థశబ్దేనాధ్యాత్మ
రామాయణ జ్ఞానవాసిష్ఠాది గ్రహణమ్-విద్వదనుభవమపి ప్రమాణయతి - తత్త
స్మాత్ సన్తః అతి చాద్వైతే ఏవ రమన్తే ౩౬౦

శ్లో॥ అద్వైతం తదిదం బృహ ద్బుధజనై రామేతి సఞ్జప్యతే
రామబ్రహ్మశివామృతాక్షరహరప్రజ్ఞాననారాయణాః
విష్ణుబ్రష్టృవిధాతృశఙ్కరహరి శ్రీకణ్ఠలక్ష్మీపతి
ప్రాణేన్ద్రాచలజీవవిశ్వపురుష శ్రీశాదయ స్తద్వదాః. ౩౬౧

వ్యా.-నను "రమన్తే యోగినోఽనన్తే సత్యానన్దే చిదాత్మనీ"తి రామ
ఏవ సన్తో రమన్తే స న్యద్వైతే ఇత్యత్రాహ. తదిద మద్వైత మద్వితీయం బృహ ద్బ్రహ్మ
బుధజనైః రామేతి రామ ఇతి సమ్యక్ జప్యతే- న కేవలం రామశబ్దవ వాద్వైతం
ప్రతిపాదయతి, కిన్తు రామబ్రహ్మశివామృతాక్షరహరప్రజ్ఞాననారాయణాః రామా
దయో నారాయణాన్తాశ్శబ్దాః విష్ణుద్రష్టృవిధాతృశఙ్కరహరి శ్రీకణ్ఠలక్ష్మీపతిప్రా
ణేన్ద్రాచలజీవవిశ్వపురుష శ్రీశాదయశ్చ శబ్దాః తద్వదాః తదద్వైతం వదన్తీతి తద్వ
దాః భవన్తి. 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' 'విశ్వం నారాయణః పరః' అమృతాక్షరం హరః'
'ఇన్ద్రో మాయాభిః' 'సహస్రశీర్షా పురుషః' 'శివఏవ కేవలః' 'తదక్షరమ్' ఇత్యా
ద్యుపనిషద ఇహానుసన్ధేయాః. ఆదిపదాత్ దేవహంసాదిశబ్దగ్రహణమ్. ౩౬౧

శ్లో॥ జీవోఽహం జగదేత దీశఇతి కోఽప్యాస్తే పరోక్షో మహా
నేవం సమ్ప్రతిపద్యతేఽబుధజనో యావ ద్ధ్యవిద్యావశాత్
తావ ద్ద్వైత మిదన్తు సత్యమివ భా త్యభ్రాదినైల్యాదివ
త్త ద్ద్వైతం వ్యవహారసత్య మితి ధీమన్తో రమన్తేఽత్రినో. ౩౬౨

వా.—న స్వద్వైతే ఏవ సన్తో రమన్తే ఇతి కథం నియమ్యతే. ద్వైతేపి గమన్తే ఏవ సన్తో విద్వాంస స్తత్రాహ. అహం జీవః ఏత త్పరిత్యక్షం సర్వం జగత్ ఈశ ఇతిప్రసిద్ధః పరోక్షః కోఽపి మహాన్ మహాత్మా ఆస్తే. ఏవ మబుధజనః అవిద్యావశా ద్యావ సమ్ప్రతిపద్యతే మన్యతే తావత్తు ఇదం ద్వైతం సత్యమివ భాతి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ- అభ్రాదినైల్యాదివదితి. యావదజ్ఞానం లోకస్య గగనం నీలమివ భాతి రజ్జు స్సర్పఇవ భాతి, శుక్తీ రజత మివ భాతి, తద్వ ద్యావదవిద్యం ద్వైతం సత్య మివ భాతీత్యర్థః. తత్తస్మా ద్ద్వైతం వ్యవహారసత్యం పరమార్థత స్త్వసత్యమేవేతి భావః. ఇతిహేతోః ధీమన్తః అత్ర ద్వైతే నో రమన్తే. 3౮.౨

శ్లో॥ సత్యాసత్యపదార్థసంవిభజనాశక్తాస్తు మందాశయా
మాయాకాలముఖాన్ బ్రువన్తి కతిచి త్సత్యాన్ పదార్థా న్నరాః
పరిత్యక్షశ్రుతివిద్విషశ్చ త ఇమే నక్తఞ్చరాః సంస్మృతా
సిద్ధా వన్ధపరమ్పరానయవశా న్మజ్జన్తి హా సన్తతమ్. 3౮.3

వ్యా.—యే పున ర్ద్వైతే రమన్తే తే నైవ సన్త ఇత్యాహ. మన్దాశయాః మూఢధియః. అతఏవ సత్యాసత్యపదార్థసంవిభజనాశక్తాః. అయం పదార్థ స్సత్యః అయ స్త్వసత్యః ఇతి పదార్థవిభజనాసమర్థాః కతిచి న్నరాస్తు మాయాకాల ముఖా న్పదార్థాన్ సత్యాన్ బ్రువన్తి. భ్రాన్తాః పురుషా విశ్వం సర్వం యథా బ్రు వన్తి తద్వ దితిభావః. ఏతేషాం దుర్గతిం పరిదర్శ్య కృపాళుతయా శోచతి కవిః. పరిత్యక్షశ్రుతివిద్విషః. అతఏవ నక్తఞ్చరా రాక్షసాః తే ఇమే మూఢా ద్వైతినో నరాః అన్ధపరమ్పరానయవశా త్సంస్మృతౌ సిన్ధౌ సన్తతం మజ్జన్త్యేవ హాఇతి ఖేదే శతాన్ధాః కూపం ప్రవిశన్తీ త్యన్ధపరమ్పరాన్యాయః-బహవోఽన్ధా గ్రామా ద్గ్రామా న్తరం గచ్ఛన్తస్సన్తః మధ్యే క్వచిద్దేశే మార్గం విహాయ యాపమార్గం ప్రవిష్టా బ భూవుః. తత్ర పురస్సరోఽన్ధః కూపే దైవాత్పురః స్థితే పపాత, తమ్పతిత మనవేక్ష్య తదనుసారీ ద్వితీయోఽన్ధః పపాత. తమ ప్యనాలక్ష్య తదనుసారీ తృతీయః పపాత. ఏవం సర్వేపి క్రమేణాన్ధాః కూపే పతితా బభూవుః. యథేదం తథా కపిలబుద్ధాదయః కేచి ద్ద్వైతం సత్యం వదన్తః సంసారసముద్రే మగ్నా ఆసన్ తన్మత మనుసృత్యాపరేఽపీతి భావః. 3౮.3

శ్లో॥ పారిజ్ఞాన్మయుతసత్కృతాచరణత స్సన్తోషిత స్యేశితుః
శ్రీవిష్ణో స్సదనుగ్రహా న్నరవర స్యాద్వైతధీ ర్జాయతే

దైవీం సమ్పద మాశ్రితాన్ స భగవా నద్వైతినో రక్షతి
క్షిప్రం సంసృతిసాగరే క్షిపతి తాన్ యే ద్వైతినో రాక్షసాః. ౩౮౪

వ్యా.—నను విదుషామపి కస్మా ద్ద్వైతేఽభినివేశఇతి శఙ్కాయా మీశ్వరానుగ్రహాభావా దేవేతి వ్యతిరేకముఖేనాహ- ప్రాగితి. నరవరస్య మనుష్యేషు సహస్రేషూత్తమస్య కస్యచిదేవ ప్రాగ్జన్మార్జితసత్కృతాచరణతః పూర్వేష్వనేకజన్మసు విహితకర్మానుష్ఠానా ద్ధేతోః తృతీయావా. సన్తోషితస్య ఈశితురీశ్వరస్య శ్రీవిష్ణోః సదనుగ్రహా ద్ధేతోః అద్వైతధీః అద్వైతబుద్ధిః జాయతే "ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ పుంసా మద్వైతవాసనే"తివచనా దితిభావః. యథా రాజోక్తకరణేన రాజ్ఞః భృత్యే ష్వనుగ్రహో జాయతే తథా ఈశ్వరోక్తసద్ధర్మాచరణేన ఈశ్వరస్య మనుష్యేషు దయా జాయతే. యథాచ రాజానుగ్రహా ద్భృత్యస్య ధనాదిలాభః. తథా ఈశ్వరానుగ్రహా న్మర్త్యస్యాద్వైతధీలాభఇత్యర్థః. అత్ర సన్తోషితస్యేత్యనేన. ఈశ్వరప్రీత్యర్థమేవ విహితం కార్యం, నతు స్వర్గాదికామార్థమితి సూచితమ్. ఏతేన జన్మాన్తరేషు సద్ధర్మాచరణాభావా త్తార్కికాదీనాం విదుషామపి ద్వైతాభినివేశఇతి సిద్ధమ్. నను జాయతాన్నా మాద్వైతధీః కిన్తయేత్యత్రాహ. సభగవాన్ దైవీం సమ్పదం గీతాశాస్త్రే ప్రపఞ్చితా మాశ్రితా నద్వైతినః క్షిప్రం రక్షతి. తేభ్యో ముక్తిం దిశతీత్యర్థః. క్షిప్రమిత్యనేన దేహపాతకాలవిలమ్బ ఏవ నతు రక్షణవిలమ్బ ఇతిసూచ్యతే. యే రాక్షసా ఆసురసమ్పచ్ఛాలినః ద్వైతినః తాన్ సంసృతిసాగరే క్షిపతి. నను ద్వైతినాం బన్ధః అద్వైతినామ్ముక్తిశ్చ భవతీ త్యుక్తం, విశిష్టాద్వైతినాం కి మ్భవతీతిచే దుచ్యతే. విశిష్టాద్వైతినోఽపి ప్రచ్ఛన్నద్వైతిన ఏవేతి తేషామపి బన్ధ ఏవ గతిః. ౩౮౪

శ్లో॥ యే దేవా ఇహ మానవా శ్శమదమశ్రద్ధాముముక్షాయుతాః
సన్న్యస్యాఖిల మాశ్రితాః పరశివాద్వైతం హృదబ్జాన్తరే
ఆత్మానం సగుణంచ నిర్గుణమపి ధ్యాయన్త ఆనన్దధుం
సంయాన్తి ప్రదిశ త్యపారమహిమా తేషాం పదం స్వం హరిః. ౩౮౫

వ్యా.—దైవీం సమ్పద మాశ్రితా నద్వైతినో భగవాన్ రక్షతీ త్యుక్తమేవ విశదయతి- యఇతి. ఇహ భువి దేవాః దేవాంశసమ్భూతాః అతఏవ శమదమశ్రద్ధాముముక్షాయుతాః యద్వా శమదమశ్రద్ధాముముక్షాయుతా అతఏవ దేవాః యే మానవాః అఖిలం సన్న్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకా భూత్వేత్యర్థః. పరశివాద్వైతం

పరః పరమాత్మా శివః ప్రత్యగాత్మా తయోరద్వైతమభేదమాశ్రితాస్సన్తః హృదబ్జాన్తరే హృత్కమలమధ్యే పూర్వం సగుణం పశ్చాన్నిర్గుణం చాత్మానం ధ్యాయన్తః యద్వా మాయయా సగుణం వస్తుతస్తు నిర్గుణమాత్మానం ధ్యాయన్తః స్సన్తః సగుణోఽపి నిర్గుణ ఇతి విరోధం ద్యోతయితుమపిశబ్దః. యద్వా అసిద్ధబ్రహ్మ నిదిధ్యాసనమపి కుర్వన్తస్సన్తః అనన్ధమానసం సంయాన్తి జీవన్ముక్తా భవన్తీత్యేతత్. అపారమహిమా హరిః పరమాత్మా తేషాం స్వం పదం స్వరూపం ప్రదిశతి దదాతి స్వసాయుజ్యం దిశతీత్యర్థః. అత్ర తేషామితి షష్ఠీనిర్దేశాత్ స్వకీయమేవ పదం తేషాం దిశతి న త్వపూర్వమితి గమ్యతే. తథశ్చ వస్తుతో జీవో బ్రహ్మైవ సన్ అజ్ఞానాదాత్మానం సంసారిజీవం మత్వా జ్ఞానాత్స్వస్యాత్మానం బ్రహ్మ విదిత్వా స్వస్మిన్ జీవభ్రాన్తిం జహాతీత్యవిద్యానివృత్తిరేవ మోక్ష ఇతి సిద్ధమ్. ౩౬

శ్లో॥ భారద్వాజసగోత్రరామకవిహృత్పద్మాన్తరస్థో హయ
గ్రీవో రామముఖేన సత్కృతిమిమాం వేదాన్తముక్తావలీమ్।
కృత్వాఽఽత్మీయగళే నిధాయ ముదితోఽస్యాపాఙ్గముక్తావలీ
మాలత్యాత్మని సఙ్గతాం ప్రముదితో రామః పరం చాభవత్ ॥ ౩౭ ॥

వ్యా:-ఏవమౌపనిషదం సర్వమర్థం సఙ్కలయ్య సంక్షేపేణోక్త్వా కవిః స్వకృతాం ముక్తావలీం భగవతే స్వేష్టదైవతాయ హయగ్రీవాయ సమర్పయతి. భారద్వాజసగోత్రరామకవిహృత్పద్మాన్తరస్థః భరద్వాజస్యాయం భారద్వాజః తేన సమానం గోత్రం వంశో యస్య స భారద్వాజసగోత్రః భరద్వాజగోత్రప్రసూత ఇత్యర్థః. సచాసౌ రామ ఇతి కవిః విద్వాన్ కావ్యకర్తా చ తస్య హృత్పద్మాన్తస్తిష్ఠతీతి తథోక్తః. హయగ్రీవో భగవాన్ రామముఖేన రామకవిముఖేన ఇమాం వేదాన్తముక్తావలీమేతన్నామికాం సత్కృతిం శోభనాం కృతిం గ్రన్థం కృత్వా ఆత్మీయగళే నిధాయ ముదితోఽభవత్- రామకవిశ్చ ఆత్మని స్వస్మిన్ సఙ్గతామస్య హయగ్రీవస్య అపాఙ్గముక్తావలీ మాలత్యా దృష్ట్వా పరమతిశయేన ప్రముదితః ప్రమోదం ప్రాప్తః అభవత్. గ్రన్థాన్తే ప్రమోదప్రాప్తికథనాచ్చైతద్గ్రన్థాధ్యేత్రాదీనాం ప్రమోదప్రాప్తిర్భవేదితి సూచ్యతే మఙ్గలార్థం చేదమ్.

సమాప్తా వేదాన్తముక్తావలీ.

అథాయం దినకరసమాప్తిశ్లోకః కథ్యతే:—

శ్లో. ద్వాదశాత్మా దినకరో నిరామయ మయం పదమ్।
స్వభక్తానాం దిశత్యేవ సమస్తార్థప్రకాశకః.

వ్యా.- ద్వాదశోపనిషద్వ్యాఖ్యానభూతత్వా ద్ద్వాదశాత్మా; అన్యత్రతు ద్వాదశమాసాధిష్ఠానత్వాత్ సమస్తార్థప్రకాశకః జీవేశ్వరాదిసర్వపదార్థజ్ఞానజనకః ఘటపటాదిసర్వపదార్థావభాసకశ్చ అయం దినకరః గ్రంథవిశేషః సూర్యశ్చ స్వభక్తానాం స్వసేవినాం పుంసాం నిరామయ మవిద్యాకామాద్యామయరహితం పదం బ్రహ్మ ఆరోగ్యపదంచ దిశత్యేవ. నాత్ర సంశయః కార్య ఇత్యేవకారార్థః.

శ్లో. స్వస్థానేఽస్మిన్ దినకరే వర్తమానాయ ధామయే,
హిరణ్మయాయ దేవాయ నమోఽస్తు హరయే మమ.

వ్యా.- ఏవం దినకరం సమాప్య భగవతే తం సమర్ప్య నమస్కరోతి - స్వస్థానఇతి. స్వస్య భగవతః స్థానే నివాసే ధామయే బుద్ధిప్రచురే బుద్ధివికారేవా తేజోమయేచ అస్మిన్ దినకరే గ్రంథవిశేషే సూర్యేచ వర్తమానాయ హిరణ్మయాయ దేవాయ హరయే విష్ణవే మమ మదీయం నమః ప్రహ్వత్వ మస్తు.

ఇతి దినకర స్సమాప్తః

శ్రీ హయగ్రీవార్పణ మస్తు.

అమ్బరం మధ్యమః కాయః అథ అమ్బువస్తిః ఇదం భూతలం పాదౌ యస్య ఉరః వేదికా వేదిః స్థాణ్డిలః. లోమగణాశ్చ బర్హిర్దర్భాః స త్ప్రశస్తం హృదయమేవ గార్హపత్యానలః. చిత్తం మనః దక్షిణవహ్నిః దక్షిణాగ్నిః ఆస్యం ముఖమనఘో నిరవద్యో హోమాగ్ని రాహవనీయాగ్ని రిత్యుచ్యతే. ఉరఆదయ ఉపాసకసమ్బన్ధిన ఇతిబోద్ధ్యమ్. ప్రాణిమాత్రసమ్బన్ధిన ఇతివా. యఃసర్వేషు లోకేషు భూరాదిషు జనేషు లోకస్థేషు ప్రాణిషు చరాచరేషు ఆత్మస్విన్ద్రియాదిషు హృదయేష్వితివా తథా విద్యోతతే యశ్చ సర్వాదనం సర్వమన్నమత్తి భక్షయతి. తం పరతమమతిశయేన పర ముత్కృష్టం ప్రాదేశమాత్రం ప్రాదేశైః ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైః ర్మీయతే జ్ఞాయతఇతి ప్రాదేశమాత్రః తమ్ ముఖాదిషు కరణే ష్వకర్తృత్వేన మీయత ఇతివా ప్రాదేశమాత్రః ప్రకర్షేణ శాస్త్రేణాదిశ్యంతఇతి ప్రాదేశా ద్యులోకాదయః తావత్పరిమాణః ప్రాదేశమాత్ర ఇతివా తం విభుం వ్యాపకం హృదయే బుద్ధౌ అహమితి లసన్తం స్ఫురన్త ముపలభ్యమాన మితి యావత్. అతఏవ ఆత్మానం ప్రత్యగ్రూప మతఏవ ఏకం ప్రత్యగాత్మా హ్యేకః పరిపూర్ణత్వా త్సర్వత్ర వైశ్వానరం విశ్వాన్నరా న్నయతి పుణ్యపాపానురూపాం గతి మితి వైశ్వానరః సర్వాత్మా ఈశ్వరః విశ్వ స్సర్వాత్మా నరః విశ్వనర స్స ఏవ వైశ్వానరః నరీయతే నక్షీయత ఇతి నరః పరమాత్మా విశ్వైర్నరైఃప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్య నీయత ఇతివా వైశ్వానరః తమ్ స వైశ్వానరో బ్రహ్మ అహ మితి ధియా యః విచిన్తయ త్యుపాస్తే స పుమాన్ కృతార్థః స్యాత్.

౩౩౦—౩౩౧

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ జఠరస్థితే హుతవహే వైశ్వానరే ఽన్నాహుతీః
పఞ్చప్రాణమయీ ర్జుహోతి కుశల స్తృప్యన్తి హోమా త్తతః
ప్రాణాః పఞ్చ రవీన్దువహ్నిజలభృద్వాతాశ్చ దృక్ఛ్రోత్రవా
క్చిత్తత్వగ్ద్యుదిశా ధరాక్షణరుచి వ్యోమాని తత్స్థా జనాః. ౩౩౨

వ్యా.—యః సర్వాత్మా ప్రత్యగాత్మాచ పరమాత్మా వైశ్వానర స్సఏవ జఠరాగ్నిరూపేణ దేహ స్యాన్త రస్తి తతః తస్మిన్ హోమం కుర్యా దిత్యాహ - ఏతస్మి న్నితి - జఠరస్థితే ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే వైశ్వానరే వైశ్వానరాత్మకే హుతవహే వహ్నౌ యద్వా జఠరాగ్నేరపి వైశ్వానర ఇతి నామ సత్త్వా దేతస్మిన్పూర్వోక్తవైశ్వానరాత్మకే వైశ్వానరే వైశ్వానరనామకే హుతవహే విత్యన్వయః. అథవా జఠరాగ్నిరూపేణ జఠరస్థితే ఏతస్మిన్ వైశ్వానరే పరమాత్మన్యేవ